

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΛΟΓΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

**ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ**

**ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ του
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗ**

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΙΔΕΩΔΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΕΣ
ΟΙΚΕΙΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ
[Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Ι. ΜΕΤΑΞΑΣ, Γ. ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Δ. ΓΛΗΝΟΣ–
«ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ»]**

**ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:
ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Μ., ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ Σ., ΜΠΑΛΤΑΣ Α.**

ΑΘΗΝΑ 2009

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	v-vi
A. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις και θεωρητικό πλαίσιο.....	1
A.1 Θέμα, σκοπός της εργασίας και βασικές μεθοδολογικές επιλογές.....	1
A.2 Ο Μεσοπόλεμος ως κορύφωση της «πρώτης κρίσης της Νεωτερικότητας».	16
<i>Από την φιλελεύθερη οιονεί περιχαρακωμένη (restricted) νεωτερικότητα στην «πρώτη κρίση της νεωτερικότητας»</i>	<i>18</i>
<i>Η κρισιμότητα της μεσοπολεμικής περιόδου: στο αποκορύφωμα της μετάβασης από την περιχαρακωμένη στην οργανωμένη (organized) νεωτερικότητα.....</i>	<i>31</i>
<i>Οργανωμένη νεωτερικότητα και πρακτικές κατανομής, εξουσίας και νοηματοδότησης.....</i>	<i>36</i>
A.3. Πολιτικές ιδεολογίες και επιστημονική ορθολογικότητα.....	49
A.4. Διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας.....	59
A.5. Διάρθρωση της εργασίας.....	78
1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το ιδεώδες να γίνει η Ελλάδα «αγνώριστη».....	83
1.1 Η ορθολογικότητα στη σκέψη του Ελευθερίου Βενιζέλου.....	83
<i>Στοιχεία της αστικής/φιλελεύθερης ιδεολογίας στη σκέψη του Βενιζέλου.....</i>	<i>83</i>
<i>Στοιχεία της αστικής/φιλελεύθερης ουτοπίας στη σκέψη του Βενιζέλου</i>	<i>88</i>
<i>Κριτική στον κοινοβουλευτισμό</i>	<i>91</i>
<i>Κριτική σε αστικό καθεστώς/ιδιοκτησία.....</i>	<i>98</i>
<i>Συμπεράσματα</i>	<i>99</i>
1.2 Οι τεχνολογίες των θεσμών.....	101
<i>Συμβούλιο της Επικρατείας.....</i>	<i>102</i>
<i>Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο.....</i>	<i>109</i>
<i>«Ιδιώνυμο», Νόμος για την παρέμβαση του Κράτους σε περιπτώσεις απεργιών- ανταπεργιών (λοκ-άουτ), Νόμος για την απαγόρευση του συνδικαλισμού των δημοσίων υπαλλήλων, φιλεργατική νομοθεσία</i>	<i>121</i>
<i>Γερουσία.....</i>	<i>136</i>
<i>Συνταγματική μεταρρύθμιση</i>	<i>137</i>
<i>Συμπεράσματα.....</i>	<i>154</i>
1.3 Η πρόσληψη και αποτίμηση της τεχνολογίας.....	160
<i>Τεχνικά έργα.....</i>	<i>162</i>

<i>Οικειοποίηση της τεχνολογίας.....</i>	<i>166</i>
<i>Συμπεράσματα.....</i>	<i>183</i>
<i>1.4 Έθνος, Ευρώπη, προοπτικές.....</i>	<i>185</i>
<i>Συμπεράσματα.....</i>	<i>191</i>
2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Ο Ιωάννης Μεταξάς και η υπαγωγή της τεχνοεπιστήμης στην πίστη, τη βούληση και την «Εθνική Ψυχή».....	193
2.1 Η ορθολογικότητα στη σκέψη του Ιωάννη Μεταξά.....	193
<i>Ο προσδιορισμός της ηθικής.....</i>	<i>195</i>
<i>Κριτική στη φιλελεύθερη ιδεολογία/Υπονόμευση των φιλελεύθερων ιδεωδών.....</i>	<i>199</i>
<i>Ο προσανατολισμός στην ανορθόλογη σφαίρα δράσης, το ένστικτο του ηγέτη, την πίστη.....</i>	<i>207</i>
<i>Απέχθεια για τις φιλελεύθερες θεσμικές διευθετήσεις/Διαπίστωση της χρεοκοπίας του φιλελευθερισμού.....</i>	<i>217</i>
<i>Συμπεράσματα.....</i>	<i>224</i>
2.2 Η χρεοκοπία του φιλελευθερισμού και η οργανωμένη πολιτική ρύθμιση ...	227
<i>Η φιλελεύθερη/κοινοβουλευτική χρεοκοπία και οι αυταρχικές λύσεις.....</i>	<i>228</i>
<i>Ο κομμουνιστικός κίνδυνος: το Κοινοβούλιο επωάζει τον ανατρεπτικό «ιό».....</i>	<i>241</i>
<i>Το Νέον Κράτος.....</i>	<i>246</i>
<i>Οι τεχνολογίες των θεσμών.....</i>	<i>252</i>
<i>Συμπεράσματα.....</i>	<i>267</i>
2.3 Ο Ιωάννης Μεταξάς και η οικειοποίηση της τεχνοεπιστήμης.....	275
<i>Τεχνικά έργα.....</i>	<i>275</i>
<i>Η πρόσληψη της τεχνολογίας.....</i>	<i>276</i>
<i>Η πρόσληψη του επιστημονικού ιδεώδους.....</i>	<i>289</i>
<i>Συμπεράσματα.....</i>	<i>296</i>
2.4 Τα εθνικά πεπρωμένα.....	297
<i>Συμπεράσματα.....</i>	<i>310</i>
3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Γιώργος Θεοτοκάς: από την ποιητική ουσία της τεχνοεπιστήμης στον εφιάλητη της «εκτός ελέγχου» τεχνολογίας.....	312
3.1 Η πρόσληψη της εποχής: κρίση, μετάβαση, απαισιοδοξία.....	312
<i>Η σαγήνη της «τρελής» δεκαετίας του '20: κρίση, αλλά και μετάβαση.....</i>	<i>312</i>
<i>Η δεκαετία του '30: επαναστατική απειλή και απαισιοδοξία.....</i>	<i>317</i>

<i>Συμπεράσματα</i>	325
3.2 Η αποτίμηση της ορθολογικότητας και του επιστημονικού ιδεώδους	327
<i>Η επιστήμη ως γνωστική αυθεντία και προϋπόθεση κοινωνικής προόδου</i>	328
<i>Τα περιεχόμενα του «Πνεύματος»</i>	335
<i>Προς μια «επιστημονική» πολιτική διέξοδο από την κρίση</i>	342
<i>Ο ρόλος του διανοουμένου</i>	348
<i>Συμπεράσματα</i>	349
3.3 Μορφές πρόσληψης του τεχνολογικού φαινομένου.....	359
<i>Τεχνική και Κοινωνία/Πνεύμα</i>	360
<i>Τεχνολογία και πολιτική οργάνωση: οι προτεινόμενες τεχνολογίες των θεσμών</i>	364
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: οι απόψεις του Γ. Θεοτοκά για το τεχνολογικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και τα μεταπολεμικά χρόνια	368
<i>Συμπεράσματα</i>	377
3.4 Έθνος, Ευρώπη, Προοπτικές.....	381
<i>Η εθνική «σύνθεση»</i>	381
<i>Η ευρωπαϊκή «σύνθεση»</i>	391
<i>Συμπεράσματα</i>	393
<u>4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Δ. Γληνός εναντίον «Αρχείου Φιλοσοφίας και Θεωρίας των</u> <u>Επιστημών</u>	400
4.1 Οι θεωρητικές αρχές: προϋποθέσεις σύλληψης/γνώσης του πραγματικού ..	400
<i>Συμπεράσματα</i>	409
4.2 Οικειοποιήσεις και αποτιμήσεις του επιστημονικού ιδεώδους	412
<i>Συμπεράσματα</i>	425
4.3 Από τη χρεοκοπία της αστικής/φιλελεύθερης θέσμησης και του κοινοβουλευτισμού στην «οργανωμένη νεωτερικότητα».....	426
<i>Δ. Γληνός: η διάγνωση της κρίσης και η προτεινόμενη προοπτική</i>	426
<i>Π. Κανελλόπουλος: η χρεοκοπία της φιλελεύθερης ρύθμισης και η στροφή προς</i> <i>«οργανωμένες λύσεις»</i>	430
<i>Η σύγκρουση Γληνού-«Αρχείου»/ «Ιδέας»</i>	447
<i>Το «Αρχείο» προτείνει στους αναγνώστες του</i>	474
<i>Συμπεράσματα</i>	483
<u>Επίλογος</u>	487

Βιβλιογραφία494

Πρόλογος

Η μελέτη της συμπαραγωγής τεχνολογίας-κοινωνίας καθώς και των οικειοποιήσεων του επιστημονικού ιδεώδους στη διαπλοκή του με τα πεδία του πολιτικού και της ιδεολογικής αντιπαράθεσης συνιστά από μόνη της ενδιαφέρον εγχείρημα. Πόσω μάλλον που οι εν λόγω έννοιες διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στις νεωτερικές κοινωνίες είτε τοποθετούμενες στον πυρήνα εκσυγχρονιστικών εγχειρημάτων είτε νομιμοποιώντας εξουσιαστικές επιλογές υποστηρίζοντας έτσι κι αλλιώς ποικίλους και αντιμαχόμενους «λόγους» περί κοινωνίας. Οι μορφές πρόσληψής τους αναπόφευκτα εμπλέκουν ερωτήματα, προβληματισμούς και διενέξεις σε σχέση με την ορθολογικότητα και τον ανορθολογισμό, την πρόοδο και την παράδοση, τον εκσυγχρονισμό και την καθυστέρηση. Ίσως, εντούτοις, να υπάρχει ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην απόπειρα αξιοποίησης εκείνων των ερευνητικών εργαλείων που έχουν αναπτυχθεί σε κλάδους όπως οι Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, προκειμένου να προσεγγισθούν και, ενδεχομένως, να κατανοηθούν συγκεκριμένα επεισόδια στις εθνικές «πορείες» προς, εντός και με τη νεωτερικότητα. Αυτός είναι και ο στόχος της παρούσας εργασίας: να εξετάσει πώς ενεπλάκη το επιστημονικό ιδεώδες και οι οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στις αντιπαραθέσεις μιας καθ' όλα κρίσιμης περιόδου, του ελληνικού Μεσοπολέμου, στους κόλπους μιας εποχής που βρισκόμαστε στο αποκορύφωμα, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, αυτού που αποκαλείται «πρώτη κρίση της νεωτερικότητας».

Η εργασία μελετά αυτές τις αντιπαραθέσεις συσχετίζοντάς τες με τους λόγους περί έθνους, ταυτότητας, παράδοσης, εκσυγχρονισμού που άρθρωσαν πολιτικοί και διανοούμενοι, επιχειρώντας να εξαγάγει και ορισμένα συμπεράσματα που σχετίζονται με ανάλογες σύγχρονες αντιπαραθέσεις. Για τη μελέτη αυτών των αντιμαχόμενων οικειοποιήσεων της τεχνοεπιστήμης αξιοποιεί εκτεταμένες αρχειακές πηγές, καθώς και δευτερογενές υλικό προερχόμενο από τα πεδία των Νεωτερικών Σπουδών, των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, καθώς και της εκτεταμένης ελληνικής βιβλιογραφίας για την περίοδο. Η οργάνωσή της ακολουθεί την εξής πορεία: μετά από ένα μεθοδολογικό κεφάλαιο, όπου εκτίθενται οι βασικές μεθοδολογικές επιλογές και τα ερευνητικά εργαλεία, ακολουθούν επιμέρους κεφάλαια, όπου εξετάζονται οι προσλήψεις του επιστημονικού ιδεώδους και του τεχνολογικού φαινομένου στη συνύφανσή τους με θεσμούς και ιδεώδη από τον Ε. Βενιζέλο, τον Ι. Μεταξά, τον Γ. Θεοτοκά, τους Δ. Γληνό, Κ. Τσάτσο και Π. Κανελλόπουλο. Ολοκληρώνεται δε, με μια συνοπτική έκθεση των συμπερασμάτων της.

Ευχαριστίες

Κλείνοντας μια μακρά περίοδο δοκιμασίας, θέλω να ευχαριστήσω όλους όσους στήριξαν αυτή την προσπάθεια συνεισφέροντας με ποικίλους τρόπους.

Τον κ. Μιχάλη Ασημακόπουλο, ως επιβλέποντα της διδακτορικής μου διατριβής, για τις μακρές συζητήσεις, τις ερευνητικές υποδείξεις, τη λεπτομερειακή μελέτη των κειμένων, τις παρατηρήσεις και την επισήμανση πηγών καθοριστικών για τη διαμόρφωση της όλης προσπάθειας.

Τον κ. Αριστείδη Μπαλτά για την εμπιστοσύνη με την οποία περιέλαβε εξ αρχής το όλο εγχείρημα, τις γόνιμες συνομιλίες και υποδείξεις, καθώς και την εν γένει υποστήριξη.

Τον κ. Στέλιο Βιρβιδάκη για τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, όπως και για τις υποδείξεις σχετικά με τις δυνητικές προεκτάσεις αυτής της έρευνας.

Τους Γιάννη Αντωνίου, Δημήτρη Στέφωση και Αντώνη Κλάψη για τη μακρόχρονη φιλία τους, τις ατέρμονες συζητήσεις, τη διεξοδική μελέτη των κειμένων, τις παρατηρήσεις, τις ενστάσεις και την ένθερμη υποστήριξη της προσπάθειας.

Τον Θανάση Μπούμπαλο, την Κατερίνα Κουτσοπούλου, τη Μαρίνα Στεφανίδου, τον Γιώργο Μαυρίκη, τον Νίκο Συμβουλίδη και τον Αντώνη Παλπατζή για τη φιλία τους, την ενθάρρυνσή τους και το ενδιαφέρον τους να μοιράζονται τις ανησυχίες μου.

Τη Γιούλη Μαυρογόνατου και τον Δημήτρη Βογιατζή για τις συζητήσεις και τις παρατηρήσεις τους.

Το Ε.Μ.Π. για την οικονομική υποστήριξη με τη χορήγηση της υποτροφίας, όπως και την ενίσχυση για το ταξίδι μου στην Αγγλία και τη συμμετοχή μου στο 3ο PhD συνέδριο του Hellenic Observatory του L.S.E.

Κατά τη διάρκεια αυτής της προσπάθειας δεν έλλειψαν οι δυσκολίες. Η ανεξίτηλη πατρική παρουσία που λειτουργούσε ως διαρκής υπενθύμιση, η ολόψυχη ανάλωση και στήριξη της μητέρας, η υπομονή, η βαθιά αγάπη κι η αφιέρωση της Κατερίνας έκαναν δυνατή την υπέρβασή τους. Σε αυτά τα αγαπημένα πρόσωπα αφιερώνεται η εργασία ως ελάχιστο αντίδωρο. Κι αν τούτα ηχούν ανάρμοστα, φταίει που δεν μπορώ να εκφράσω αλλιώς τι νιώθω για αυτά και, κυρίως, τι τους χρωστάω.

A. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις και θεωρητικό πλαίσιο

A.1. Θέμα, σκοπός της εργασίας και βασικές μεθοδολογικές επιλογές

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τους ποικίλους τρόπους πρόσληψης και οικειοποίησης της επιστημονικής ορθολογικότητας και της τεχνολογίας κατά την περίοδο του Ελληνικού Μεσοπολέμου. Έχοντας ως στόχο την εξέταση των οικειοποιήσεων των προαναφερόμενων εννοιών στο πλαίσιο ανάλογων εξελίξεων που εκτυλίσσονται την ίδια εποχή στον εν γένει δυτικό χώρο,¹ επιχειρεί, αφενός, να αναδείξει ότι το ζήτημα της τεχνικοεπιστημονικής ανάπτυξης και της ορθολογικής κοινωνικοπολιτικής ανασυγκρότησης αποτελεί έναν από τους κεντρικούς προβληματισμούς που διατυπώνονται αυτή την περίοδο προκαλώντας εντάσεις αφετέρου, και σε συνέχεια του προηγούμενου, να υποστηρίξει ότι η πρόσληψη του επιστημονικού ιδεώδους και της τεχνολογίας την εν λόγω εποχή αποτελεί διακριτή συνιστώσα και συγκροτητικό όρο της πολιτικής σκέψης, των ιδεολογικών προτιμήσεων, των θεσμικών προτάσεων και των αντιλήψεων σχετικά με τον ορισμό και τους προσανατολισμούς του έθνους όλων όσοι εμπλέκονται ενεργά στην ελληνική εκδοχή της ιδεολογικής σύγκρουσης. Απώτερος, κατά συνέπεια, στόχος της είναι η ανασυγκρότηση και ερμηνεία όψεων –τουλάχιστον– της οξύτατης ιδεολογικής αντιπαράθεσης του Μεσοπολέμου, επίδικα διακυβεύματα της οποίας συνιστούν η υπέρβαση των σύγχρονων καταστάσεων οι οποίες βιώνονται και ερμηνεύονται ως κρίση, και, κατ' επέκταση ο μελλοντικός ιδεολογικός, πολιτικός, πολιτισμικός προσανατολισμός του ελληνικού έθνους-κράτους.

Σε αυτό το σημείο η εργασία τέμνεται με την ήδη ανεπτυγμένη βιβλιογραφία που αφορά στον ελληνικό Μεσοπόλεμο, ο οποίος έχει ειπωθεί από πολλές –και αντικρουόμενες μεταξύ τους– απόψεις: οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές, αισθητικές. Σκοπός της η συνεισφορά στη μελέτη αυτής της περιόδου με την εισαγωγή μίας ακόμη παραμέτρου, η οποία μέχρι τώρα δεν έχει επαρκώς μελετηθεί, αυτή της οικειοποίησης της τεχνοεπιστήμης και της επίδρασής της στην πολιτικοϊδεολογική αντιπαράθεση. Οι υπόλοιπες προσεγγίσεις είτε αδιαφόρησαν για

¹ Κονδύλης Π., *Το αόρατο χρονολόγιο της σκέψης. Απαντήσεις σε 28 ερωτήματα*, εκδ. Νεφέλη 1998, σ.σ. 32-33: «Γιατί τώρα ορισμένα έθνη ακολούθησαν αυτόν τον πολιτικό δρόμο ενώ άλλα τον άλλον; Εδώ μπορεί να μας οδηγήσει παραπέρα μονάχα η πολυστρώματη ανάλυση της εκάστοτε συγκεκριμένης κατάστασης. Εν πάση περιπτώσει, καμμία εθνική πολιτική ιστορία δεν μπορεί να συναχθεί ολοκληρωτικά κι αδιαμεσολάβητα από τις κινητήριες δυνάμεις της παγκόσμιας ιστορίας. Αλλά πρέπει και να θυμούμαστε εξίσου ότι, με δεδομένο τον βαθμό πυκνότητας στον οποίο έφτασε η πλανητική ιστορία στον 20^ο αιώνα, καμμία εθνική πολιτική ιστορία δεν μπορεί να παρακάμψει ή να καταστρατηγήσει οικογενειακές κοινωνικές τάσεις».

τη συγκεκριμένη παράμετρο, είτε την προσέγγισαν εργαλειακά θεωρώντας ότι η εν λόγω οικειοποίηση δεν έχει ευρύτερες –πολιτικές, οικονομικές, αισθητικές– συνέπειες.² Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι η τεχνοεπιστήμη θεωρείται ευρέως ως εκείνο το ορθολογικό μέσο που χρησιμοποιείται προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο σκοπός της επαύξησης των ανθρωπίνων ικανοτήτων, της άνεσης και ελευθερίας των ανθρώπων. Οι παρενέργειες, από την άλλη πλευρά, αποδίδονται στην εσφαλμένη ή/και ανήθικη χρήση των δεδομένων τεχνολογιών. Αν όμως, ληφθεί υπ’ όψιν ότι η εν λόγω ερμηνεία της τεχνοεπιστήμης –η μεταπολεμικά κυρίαρχη και αποκαλούμενη ως εργαλειακή/ορθολογιστική–³ δεν είναι διόλου αυτονόητη, αλλά, απεναντίας, συνιστά το πρόσκαιρο κλείσιμο μιας οξείας διαμάχης περί την τεχνολογία, η οποία διεξήχθη στον δυτικό χώρο από το 1900 ως το 1940 και συνέδεσε το εν λόγω ζήτημα με τους υπαρξιακούς όρους και τη νοηματοδότηση της ανθρώπινης ζωής, με την ενδεικνυόμενη πολιτικοκοινωνική οργάνωση, όπως και με αισθητικές αντιλήψεις και προτιμήσεις, ανοίγοντας παράλληλα το πεδίο του τεχνικοεπιστημονικού σε ποικίλους και ανταγωνιζόμενους μεταξύ τους κοινωνικούς

² Ευδιάκριτη εξαίρεση αποτελούν οι εργασίες των Αντωνίου Γιάννη (*Οι Έλληνες Μηχανικοί, Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006), Αργιαντώνη Χριστίνας («Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση» στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ.σ. 269-292), Βογιατζή Δημήτρη (), Μαυρογόνατου Γιούλης (*Η υδροδότηση της Αθήνας. Από τα δίκτυα στο δίκτυο: 1880-1930. Τεχνολογία, Κοινωνία, Πολιτική*, Διδ. Διατριβή ΕΜΠ/ΕΚΠΑ), Μαργαρίτη Φωτεινής («Η “Λ. Συγγρού” και η Αθήνα της γενιάς του ’30 (Γ. Θεοτοκάς-Γ. Σεφέρης)» στο *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη, Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις* (πρακτικά συνεδρίου), Χανιά, 24-27 Οκτωβρίου 2002, διοργανωτές: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» - Χανιά, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο/Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα 2005, σ.σ. 311-324) και Παπαστεφανάκη Λήδας («Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: η αντιφατική διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού», ό. π., 155-170) και των υπόλοιπων συνεισφορών του εν λόγω τόμου. Επίσης, στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο ²1992, οι εργασίες των Καλογήρου Ν. («Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: οι μετασχηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο μεσοπόλεμο», σ.σ. 83-92), Χαστάογλου Β. («Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου», σ.σ. 93-112), Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., Παπαμίχου Ν. («Ρύθμιση του χώρου: Πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις», σ.σ. 113-132), Παπαλεξόπουλου Δ. («Τεχνικός και σχεδιασμός του χώρου: Πρωτοπορία ή εκσυγχρονισμός;», σ.σ. 133-140), Φιλιππίδη Δ. («Εκσυγχρονισμός στην αρχιτεκτονική και πολεοδομία του μεσοπολέμου», σ.σ. 141-148). Ο Αντωνίου, ειδικότερα, θεματοποιεί τις διαδρομές του τεχνοκρατικού ιδεώδους στην Ελλάδα με άξονα τους μηχανικούς και τους σχετικούς με αυτούς πολιτικούς και εκπαιδευτικούς θεσμούς, στην κατεύθυνση να τις συσχετίσει με ιδεολογικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς. Υπό μία έννοια, η εργασία μου συμπληρώνει αυτή του Αντωνίου ακολουθώντας την αντίστροφη πορεία: διερευνά το ζήτημα της τεχνοεπιστήμης στο πλαίσιο των μεσοπολεμικών ανακατατάξεων. Για τα αποτελέσματα της συμβολής αυτών των θεωρήσεων βλ. Yiannis Antoniou-Vassilis Bogiatzis, «Technology and totalitarian ideas in interwar Greece», (υπό έκδοση στο *HOST - journal of History of Science and Technology*).

³ Wagner P., “Sociological Reflections: The Technology Question During the First Crisis of Modernity”, στο Hard M., Ad. Jamison (επιμ.), *Intellectual Appropriation of Technology, Discourses on Modernity*, M.I.T. 1998, σ.σ. 224-252.

δρώντες,⁴ τότε η μελέτη της συγκεκριμένης παραμέτρου καθίσταται αξιόλογη και γιατί όχι, κρίσιμη.

Επιπλέον, το άνοιγμα του «μαύρου κουτιού» της τεχνοεπιστήμης, το οποίο έρχεται ως επακόλουθο της προηγούμενης συνειδητοποίησης, έχει ως συνέπεια τη διαφορετική αντιμετώπιση του άλλου άκρου των στάσεων έναντι της τεχνολογίας: πρόκειται για τις αντίθετες στην επιστημονική/τεχνολογική ανάπτυξη απόψεις, οι οποίες αποδίδουν τα αρνητικά αποτελέσματα που συνδέονται με τις τεχνικοεπιστημονικές πρακτικές και εφαρμογές, σε δήθεν ενδιάθετες στην τεχνοεπιστήμη ιδιότητες. Και αυτό γιατί, αντί να προσεγγίζεται η τεχνοεπιστήμη ως ανεξάρτητη μεταβλητή, θεωρείται ως ανοικτό πεδίο στο οποίο τέμνονται το πολιτικό, το κοινωνικό, το πολιτισμικό, το οικονομικό, κι όπου η κάθε συγκεκριμένη λύση δεν αποτελεί τίποτε άλλο πέρα από τη «στιγμιαία» έκβαση της εκάστοτε σχέσης μεταξύ αυτών των παραγόντων, οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως περικόλειστες και εσωτερικά ομοιογενείς οντότητες.

Το γεγονός ότι η ορθολογιστική/εργαλειακή θεώρηση της τεχνολογίας δείχνει να αγνοεί ή να παρακάμπτει τη συζήτηση η οποία έχει προηγηθεί, όπως και το ότι η ουσιολογική εν πολλοίς αντίληψη των κριτικών της τεχνολογίας αδιαφορεί για τις ποικίλες οικειοποιήσεις της και δεν αγγίζει το «μαύρο κουτί» της, επιβάλλουν μια προσέγγιση η οποία θα κινείται πέραν αυτών των λύσεων. Κι αυτό γιατί η ύπαρξη και η επαναλαμβανόμενη ανάδυση ποικίλων και αντικρουόμενων αποτιμήσεων του τεχνολογικού φαινομένου αγγίζει τον πυρήνα της ίδιας της τεχνολογίας. Αν οι χρήσεις και οι συνέπειες της τεχνολογίας έχουν να κάνουν με τον μετασχηματισμό των συνθηκών της ανθρώπινης δράσης (με οποιουδήποτε όρους: προς την προβλεψιμότητα ή τη δημιουργικότητα, προς την αυτονομία ή τον έλεγχο) και δεν είναι απλώς μέσα για την πραγμάτωση δεδομένων σκοπών, τότε η τεχνολογία χρειάζεται να αποτελεί αντικείμενο-κλειδί της κοινωνικής θεωρίας, της ιστορικής ανάλυσης και της πολιτικής· δεν είναι δυνατόν να περιλαμβάνεται σε ένα λειτουργικό πλαίσιο γύρω από το οποίο περιστρέφεται η κοινωνικοπολιτική συζήτηση χωρίς να εισέρχεται στον πυρήνα του.⁵

Με δεδομένα την ύπαρξη τέτοιων θεωρήσεων, τη διεξαγωγή σκληρής σύγκρουσης ανάμεσά τους, τον μετασχηματισμό της κοινωνίας από τεχνολογίες και

⁴ Hard M., Ad. Jamison (επιμ.), *Intellectual Appropriation of Technology, Discourses on Modernity*, M.I.T. 1998.

⁵ Wagner P., “Sociological Reflections: The Technology Question During the First Crisis of Modernity”..., σ.σ. 251-252.

την πρόκληση αποκαλυπτικών ή χιλιαστικών αντιδράσεων εξαιτίας αυτού του μετασχηματισμού, η προσπάθεια κατανόησης των ιδεολογικών συγκρούσεων μιας συγκεκριμένης περιόδου δεν είναι δυνατό να προσπεράσει αδιάφορα την παράμετρο οικειοποίησης του τεχνοεπιστημονικού.⁶ Εκκινώντας από μια τέτοια αφετηρία αποπειράται να προσεγγίσει αυτή η εργασία τον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Καθώς λαμβάνει σοβαρά υπ' όψιν τις υπόλοιπες προσεγγίσεις, άλλοτε επιχειρείται η ενίσχυση των συμπερασμάτων τους, άλλοτε η άσκηση κριτικής κι άλλοτε η συμπλήρωση κενών ή η υπέρβαση των αδιεξόδων τους μέσα από τη διάσταση εκείνη την οποία επιχειρεί να φωτίσει. Έχοντας, περαιτέρω, κατά νου ότι οι έννοιες επιστημονική ορθολογικότητα και τεχνολογία είναι κατ' εξοχήν νεωτερικές έννοιες, επιχειρεί μέσα από τη μελέτη των αντιμαχόμενων προσλήψεών τους να διερευνήσει το περίπλοκο πρόβλημα του ελληνικού δρόμου προς, με και εντός της νεωτερικότητας, να αναδείξει και να ερμηνεύσει τις ζυμώσεις που λαμβάνουν χώρα, τις αντιμεταθέσεις που παρατηρούνται, τις αναζητήσεις που τέμνονται σε αυτή την περιοχή με διακύβευμα δεσμευτικές ερμηνείες για τον «εκσυγχρονισμό», την «παράδοση», την «ελληνικότητα», την «ανάπτυξη», την «πρόοδο», τη «δέουσα» πολιτική οργάνωση.

Η διερεύνηση των τρόπων οικειοποίησης του τεχνικοεπιστημονικού ιδεώδους επιτελείται στη βάση τριών μεθοδολογικών αξόνων. Ο πρώτος μεθοδολογικός άξονας αφορά στην επιλογή ηγετικών, και κατά τούτο αντιπροσωπευτικών, μορφών του κόσμου της πολιτικής και της διανοήσης προερχομένων από το σύνολο σχεδόν του ιδεολογικού φάσματος, οι οποίες de facto άσκησαν ή επιχείρησαν να ασκήσουν εκτεταμένη ιδεολογική επιρροή στις σύγχρονές τους εξελίξεις. Πρόκειται για τον φιλελεύθερο πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, τον ταξινομημένο ως συντηρητικό/φασίστα και δικτάτορα από το 1936-1941 Ιωάννη Μεταξά, τον διακεκριμένο φιλελεύθερο διανοούμενο και εμβληματική φυσιογνωμία της «γενιάς του '30» Γιώργο Θεοτοκά, τον εξέχοντα μαρξιστή και οργανικό διανοούμενο του Κομμουνιστικού Κόμματος Δημήτρη Γληνό, καθώς και τους Κωνσταντίνο Τσάτσο,

⁶ Ο. π., σ. 252: «[...] πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι τεχνολογίες έχουν μετασχηματίσει σημαντικά τις συνθήκες της ανθρώπινης πράξης και ενδέχεται να το κάνουν αυτό ακόμη περισσότερο στο μέλλον. Μια νεωτερικιστική κοινωνική επιστήμη που αποκλείει βασικές θεωρητικές και κανονιστικές θεωρήσεις από την οπτική της, δεν θα είναι σε θέση να κατανοήσει αυτούς τους μετασχηματισμούς ή την ανάδυση των τεχνολογιών και των αποτελεσμάτων τους. “Η πιο θεμελιακή όψη της κουλτούρας μας”, όπως το έθεσε με ένταση ο Latour, είναι ότι “ζούμε σε κοινωνίες, οι κοινωνικοί δεσμοί των οποίων είναι εργαστηριακά κατασκευασμένα αντικείμενα”» (Σημείωση του συγγραφέα: Όπου παραθέτω αυτούσια αποσπάσματα ξενόγλωσσων κειμένων τα οποία δεν έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, η μετάφραση είναι δική μου).

και Παναγιώτη Κανελλόπουλο, επικεφαλής της φιλοσοφικής επιθεώρησης *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και της Θεωρίας των Επιστημών*, οι οποίοι καλύπτουν τον ιδεολογικό χώρο που εκτείνεται από τον συντηρητικό αστισμό και συντηρητισμό ως τις παρυφές του φασισμού. Στους προβληματισμούς και τις θεωρήσεις τους η τεχνολογία και το επιστημονικό ιδεώδες διαδραματίζουν καίριο ρόλο εμφανιζόμενα είτε ως συνώνυμα της προόδου είτε ως η ενσάρκωση του χειρότερου εφιάλτη. Η διατύπωση των περί τεχνοεπιστήμης αντιλήψεών τους διαπλέκεται με την προώθηση των προτάσεών τους σε μια απόπειρα πλήρωσης του ιδεολογικού κενού μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, και με την πρόταξη οργανωμένου και συλλογικού χαρακτήρα πολιτικών λύσεων σε μια προσπάθεια να ανταποκριθούν στα κρίσιμα κοινωνικά προβλήματα.

Η επιλογή των συγκεκριμένων προσώπων θέτει καθαυτή ορισμένα ζητήματα. Απλούστερα μιλώντας, τίθεται το ερώτημα «γιατί αυτοί και όχι άλλοι;». Η απάντηση υπογραμμίζει αφενός το ότι οι Βενιζέλος και Μεταξάς αποτελούν κορυφαίες πολιτικές προσωπικότητες της εποχής, αφετέρου το ότι οι μελετώμενοι πνευματικοί άνθρωποι αποτελούν «δημόσιους διανοουμένους» (public intellectuals), οι οποίοι και λόγω των θεσμικών τους θέσεων και λόγω της πρόσβασής τους σε ποικίλες σφαίρες «επικοινωνίας» (εφημερίδες, περιοδικά, πανεπιστήμια, συλλόγους, πολιτικές οργανώσεις και κόμματα, κρατικές θέσεις, πολιτικά αξιώματα) παρεμβαίνουν σκόπιμα στις ιδεολογικές διαμάχες της εποχής με ρητό στόχο, όπως αποκαλύπτεται στα κείμενά τους, την επίτευξη της με γκραμισιανούς όρους μιλώντας «ιδεολογικής ηγεμονίας». Περαιτέρω, και αυτό αφορά μόνο τους διανοουμένους, η δραστηριότητά τους δεν εξαντλείται αποκλειστικά στον Μεσοπόλεμο. Απεναντίας, συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου, όπως επίσης και των μεταπολεμικών εξελίξεων και μάλιστα ή από τις ίδιες θεσμικές θέσεις ή από άλλες με ακόμη ευρύτερη επιρροή. Είναι χρήσιμη λοιπόν, η παρουσίαση της γενεαλογίας των ιδεών τους, για να αναδειχθούν: η σημασία της για τη μετέπειτα πορεία τους· οι τροπές και οι μεταλλαγές της σκέψης τους· οι θέσεις που εγκαταλείπονται και οι απόψεις που θεμελιώνονται σε προγενέστερες τοποθετήσεις. Επιπλέον, είναι χρήσιμη η αναφερόμενη γενεαλογία για να αξιολογηθεί –και αυτό αφορά σε όλους, πολιτικούς και διανοουμένους– ο τρόπος πρόσληψής τους σήμερα. Με δεδομένο, πιο συγκεκριμένα, τον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι προαναφερθέντες πολιτικοί και διανοούμενοι σε κρίσιμες περιστάσεις, ο λόγος τους εξακολουθεί να έχει συγκροτητική σημασία για την ταυτότητα όσων εμπλέκονται στις συγκρούσεις που

αφορούν τα σύγχρονα ιδεολογικά και όχι μόνο διακυβεύματα, και αναζητούν προδρόμους των απόψεών τους στις τοποθετήσεις τους.

Ένα άλλο ερώτημα σχετίζεται με το κατά πόσο είναι σκόπιμη και μεθοδολογικά προσφορότερη η εξέταση της οικειοποίησης του επιστημονικού ιδεώδους και της τεχνολογικής αποτελεσματικότητας μέσω των κειμένων των προαναφερόμενων πολιτικών και διανοουμένων και όχι λ.χ. μέσω διερεύνησης των υποτίθεται πιο «σκληρών δεδομένων» των δομών, δηλαδή θεσμών, μηχανισμών, ποσοτικών στοιχείων. Παρά την αναμφίβολη χρησιμότητα τέτοιων προσεγγίσεων, οι ιδέες εκλαμβάνονται εδώ όχι ως ένα τρίτο επίπεδο ανάλυσης, έστω και σχετικά αυτόνομο, δίπλα στο οικονομικό και το κοινωνικό, ούτε και ως άμεση απόρροια και αντανάκλαση των δύο άλλων επιπέδων' ιδωμένες στη συνύφανσή τους με τις οικονομικοκοινωνικές εξελίξεις,⁷ εξετάζεται το πώς συγκροτούν το διανοητικό πλαίσιο των ερμηνειών της κοινωνικής πραγματικότητας και υποδοχής της τεχνοεπιστήμης στη διασύνδεσή της με τα υπόλοιπα κοινωνικά πεδία. Οι ιδέες έτσι, δεν θεωρούνται ως επιφαινόμενες και απλές μορφές νομιμοποίησης «πραγματικών» αιτιακών δυνάμεων, όπως το οικονομικό συμφέρον και η εξουσία, ως παράγωγα εν τέλει «ψευδούς/ιδεολογικής συνείδησης», αλλά ως δυναμικά στοιχεία εντός μόνιμων θεσμικών τύπων, ως πράξεις που μετασηματίζουν ή αναπαράγουν μορφές κοινωνικής ρύθμισης με απρόβλεπτο τρόπο.⁸ Με άλλα λόγια, η εργασία βασίζεται στη θέση ότι η κοινωνική ζωή δεν είναι δυνατό να μελετηθεί περιεκτικά, αν οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι εκφράζουν τις ζωές και τη συνθήκη τους δεν ληφθούν υπ' όψιν, πέρα από τις προφανώς «σκληρότερες» κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικο-θεσμικές δομές του κοινωνικού κόσμου.⁹

⁷ Delanty G., Isin E. F. (επιμ.), *Handbook of Historical Sociology*, Sage Publications, London 2003, σ. 82.

⁸ Smaje C., "Institutional History: Comparative Approaches to Race and Caste", ό.π., σ. 134.

⁹ Η σχετική εκτίμηση δεν είναι άσχετη με τις συνέπειες της «γλωσσικής στροφής» σε κοινωνιολογία και ιστορία ιδεών. Βλ. σχετικά Wagner P., "As Intellectual History Meets Historical Sociology: Historical Sociology after the Linguistic Turn", ό. π., σ. 171: «Θέτοντάς το έτσι, όμως, το ενδιαφέρον για τη γλώσσα και τις ιδέες θα είχε πολύ μικρή επίδραση στον τρόπο με τον οποίο η ιστορική κοινωνιολογία προχωρεί. Ένα "τρίτο επίπεδο" μπορεί απλώς να προστεθεί στα άλλα δύο, χωρίς καμιά άλλη αλλαγή στην επιστημολογία ή στη φιλοσοφία των κοινωνικών επιστημών. Η εικόνα αλλάζει, εντούτοις, από τη στιγμή που κάποιος παραδέχεται ότι όλες οι σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και τον κόσμο συγκροτούνται μέσω της γλώσσας. Ένας τέτοιος ισχυρισμός [...] παραδέχεται κάποια επιστημολογική υπεροχή του αποκαλούμενου "τρίτου επιπέδου" επάνω στα άλλα δύο. Φιλοσοφικά, επιστρέφει στη ρομαντική αντίδραση ενάντια στον Διαφωτισμό, ή σωστότερα, στη ρομαντική διεύρυνση της φιλοσοφικής επανάστασης του Διαφωτισμού. Από τη στιγμή που ο διαφωτιστικός ισχυρισμός έχει διατυπωθεί, ότι δηλαδή οι άνθρωποι κερδίζουν τη γνώση για τον κόσμο αποστασιοποιούμενοι από αυτόν, η ερώτηση σχετικά με το τι στέκει ανάμεσα, τι μεσολαβεί ανάμεσα στα αποστασιοποιούμενα ανθρώπινα όντα και τον κόσμο καθίσταται αναπόφευκτη. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι: γλώσσα. Η σχέση ανάμεσα στις ανθρώπινες υπάρξεις μεταξύ τους, αλλά και με

Η εστίαση στις ιδέες επιβάλλεται έτσι, για τον λόγο ότι οι επιλεγμένοι πολιτικοί και διανοούμενοι δεν διαδραμάτισαν απλώς κεντρικό ρόλο στις ιδεολογικές μεσοπολεμικές αντιπαραθέσεις· λειτούργησαν ως παραγωγοί ιδεών, πράγμα που σημαίνει ότι επιχείρησαν να συγκροτήσουν τις ερμηνευτικές κατηγορίες των κοινωνικών φαινομένων της εποχής τους: μίλησαν για την κρίση του κοινοβουλευτισμού και την ανάγκη νέου ορισμού και προσανατολισμού του έθνους, οριοθέτησαν το «κοινωνικό ζήτημα» και την ανάγκη λήψης μέτρων κοινωνικής πολιτικής, προετοίμασαν διανοητικά το έδαφος για τη λήψη των σχετικών μέτρων, έδωσαν ιδεολογικά όπλα σε αυτούς που θεωρούσαν φυσικούς και προνομιακούς ακροατές τους· με άλλα λόγια, επιχείρησαν να συγκροτήσουν γλωσσικά και ερμηνευτικά, με αντιμαχόμενους οπωσδήποτε τρόπους, την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής τους. Κατά μία έννοια, αποτελούν εκπροσώπους διαφορετικών «παραδειγμάτων», όπως αυτά ορίζονται από τον Kuhn. Διατύπωσαν νομιμοποιητικούς θεωρητικούς λόγους που υποβάσταζαν ένα ορισμένο θεσμικό πλαίσιο, ανέπτυξαν λόγους αμφισβήτησης του εν λόγω πλαισίου αναλύοντας όψεις του, οι οποίες ειδώθηκαν ως προβληματικές και αποπειράθηκαν να συγκροτήσουν, προβαίνοντας σε εννοιολογικούς μετασχηματισμούς, θεωρητικά πλαίσια χειρισμού των αναλυόμενων ως προβληματικών καταστάσεων.¹⁰

Το γεγονός ότι η εργασία στηρίζεται και σε εκτεταμένη αρχειακή έρευνα, την αναγκάζει να ασχοληθεί έστω και συνοπτικά με προβλήματα που αφορούν τη δυνατότητα ερμηνείας κειμένων.¹¹ Είναι δυνατή, πιο συγκεκριμένα, η ανάκτηση του νοήματος και των προθέσεων που ενσωματώνονται στα κείμενα των συγκεκριμένων προσώπων; Αν με αυτό εννοούμε την αποτύπωση μέσω μιας διαδικασίας ενσυναίσθησης των όσων είχαν στο μυαλό τους οι συγκεκριμένοι άνθρωποι, αυτό είναι προφανώς αδύνατο, παρά την πληθώρα των περιπτώσεων όπου βρισκόμαστε στην πλεονεκτική θέση να έχουμε τις προθέσεις τους ρητά διαθέσιμες, καθώς οι θέσεις του ενός αποσκοπούν να υπονομεύσουν τις προτάσεις του άλλου. Αν όμως τα κείμενα των επιλεγμένων πολιτικών και διανοουμένων προσεγγιστούν ως – ακολουθώντας την ορολογία του Skinner– «γλωσσικά ενεργήματα» (speech acts),

τις άλλες όψεις του κόσμου είναι αυτή της ερμηνείας. [Με άλλα λόγια] Δεν υπάρχει [λ.χ.] “κοινωνική τάξη” (social class) χωρίς την έννοια της “τάξης”».

¹⁰ Wagner P., “As Intellectual History Meets Historical Sociology: Historical Sociology after the Linguistic Turn”..., σ. 177.

¹¹ Ο. π., σ.σ. 168-170.

πράξεις¹² και ληφθεί υπ' όψιν ότι οι γλωσσικές πράξεις των διανοουμένων –και των πολιτικών, μπορεί να συμπληρωθεί– είναι επιχειρήματα τα οποία κατευθύνονται υπέρ ή εναντίον μιας συγκεκριμένης υπόθεσης, τότε γίνεται κατανοητό ότι στην ουσία αποτελούν διάλογο, αφού παίρνουν τη μορφή μιας παρέμβασης σε μια προϋπάρχουσα ή εν εξελίξει διαμάχη.¹³ Σε αυτή την περίπτωση δεν τίθεται το ερώτημα του νοήματος και της πρόθεσης όσων είπαν ή έγραψαν, αλλά το ποια πράγματα εννοούσαν λέγοντας αυτό που είπαν, τι ήθελαν να κάνουν με αυτό ή πώς μπορεί να ήθελαν ή να είχαν την πρόθεση να εκληφθεί και να κατανοηθεί αυτό που είπαν.

Τίθεται με άλλα λόγια, όπως άλλωστε και σε κάθε πράξη, το ζήτημα των προθέσεων που συνδέονται με αυτή. Ζητούμενο τότε της ερμηνείας είναι η ανάκτηση αυτής της προθετικότητας και η περιγραφή της συνθήκης υπό την οποία το επεισόδιο ήταν εμπρόθετο.¹⁴ Αυτό είναι δυνατό, σύμφωνα με τον Skinner, αν κατανοηθεί το γλωσσικό ενέργημα ως κίνηση σε ένα επιχείρημα, αν συλληφθεί τόσο το τι έχει γίνει, όσο και το τι έχει λεχθεί πριν από την εκφορά του: αυτό σημαίνει ότι λαμβάνοντας υπ' όψιν τη δημόσια αναγνωρισιμότητα των γλωσσικών εκφορών¹⁵ απαιτείται να ανταποκριθούμε στην ανάγκη κατασκευής εξηγητικών πλαισίων τοποθετώντας εκεί τα κείμενα, ώστε να προσδοκάμε ότι θα ανακτήσουμε εκείνο που οι συγγραφείς τους ενδεχομένως εννοούσαν με αυτό που έλεγαν.¹⁶ Η εργασία προσανατολίζεται, συνεπώς, στη συγκρότηση ενός πολεμικού, και κατά συνέπεια διαλογικού, πλαισίου αντιπαράθεσης με στόχο να καταστήσει εφικτή την ανάκτηση των προθέσεών τους.

Το ζήτημα, εντούτοις, είναι –και εδώ προχωρούμε πέρα από τη γονιμότητα της προσέγγισης του Skinner στην κριτική του Wagner σε αυτόν– ότι τα εξηγητικά πλαίσια δεν αρκεί να είναι, και δεν είναι, μόνο γλωσσικά. Με άλλα λόγια, απαιτείται η σύνδεση της έμφασης στη γλώσσα και στην ερμηνευτικότητα του κόσμου από διαφορετικούς δρώντες με την περιεκτική μελέτη των κοινωνικών

¹² Skinner Q., «Είναι ακόμα δυνατή η ερμηνεία κειμένων;», μετ.: Γ. Λαμπριάκος, επιμ.: Β. Κιντή, περ. *Ποίηση*, τεύχος 30, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2007, εκδ. Νεφέλη, σ.σ. 7-8.

¹³ Ο. π., σ. 11.

¹⁴ Ο. π., σ. 10: «[...] Κάνοντας όμως εδώ λόγο για νόημα, μας απασχολεί τι μπορεί να εννοούσε ένας συγκεκριμένος συγγραφέας επιχειρηματολογώντας κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο. Και κάνοντας λόγο για προθετικότητα, μας απασχολεί τι ενδέχεται να έκανε ο συγγραφέας καθώς ανέπτυξε τη συγκεκριμένη γραμμή της επιχειρηματολογίας του».

¹⁵ Ο. π., σ. 14.

¹⁶ Ο. π., σ. 15-16: «[...] Έχουμε αναλάβει το κυκλικό –δηλαδή το ερμηνευτικά κυκλικό– έργο να τοποθετούμε τα κείμενα σε όποια διακειμενικά πλαίσια τα καθιστούν καλύτερα κατανοητά. [...] Να λοιπόν η μετριοπαθής πρότασή μου: τοποθετώντας τα κείμενα στα πλαίσια που μας επιτρέπουν να βλέπουμε τι είδους παρεμβάσεις επιτελούν σε κάποιο δεδομένο λόγο ή επιχείρημα, μπορούμε συχνά να ελπίζουμε πώς θα ανακτούμε εκείνο που οι συγγραφείς τους μπορεί να εννοούσαν με αυτό που έλεγαν».

μετασχηματισμών,¹⁷ η σύνδεση της διανοητικής αλλαγής με τις κοινωνικές συνθήκες εντός της οποίας αυτή λαμβάνει χώρα, προκειμένου να εντοπιστεί πώς ένας ιδεολογικός μετασχηματισμός που αναστοχάζεται το «έθνος», την «κοινωνία», τη φύση του κοινωνικού δεσμού, τον ρόλο του κράτους, συνδέεται με πολιτικούς μετασχηματισμούς τους οποίους καθιστά δυνατούς και οι οποίοι αποκρυσταλλώνονται στο πεδίο των θεσμών.¹⁸ Αυτό που χρειάζεται, δηλαδή, είναι να εντοπιστεί και να περιγραφεί η ιστορική κατάσταση εντός της οποίας συντελείται η εννοιολογική δραστηριότητα των δρώντων, η οποία με τη σειρά της οδηγεί στη διάδοχη ιστορική συνθήκη.

Ο δεύτερος μεθοδολογικός άξονας σχετίζεται με την επικέντρωση στα κείμενά τους σε ό, τι σχετίζεται με την επιστημονική ορθολογικότητα νοούμενη είτε ως επιστημονική ρύθμιση των κοινωνικών προβλημάτων και θεμέλιο του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, είτε ως γνωστική αυθεντία. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η μελέτη της γνωστικής κουλτούρας, οι πολιτισμικές σπουδές της επιστήμης και του λόγου, και μάλιστα στην απόπειρα να μην εκληφθεί η εν λόγω κουλτούρα ως αυτόνομο φαινόμενο, αλλά να ειδωθεί στη σύνδεσή του με τις ιστορικές διαδικασίες, συνιστούν κεντρικό θέμα μιας ιστορίας ιδεών ή μιας πολιτισμικής ιστορίας που διαχέεται πλέον σε όλα τα πεδία των κοινωνικών επιστημών.¹⁹ Ακόμη, αφορά τον τρόπο με τον οποίο οικειοποιούνται την τεχνολογία, είτε αυτή προσεγγίζεται ως εμπράγματη λύση στη σχέση της με την πρόοδο, είτε ως τεχνολογίες των θεσμών υπό μία φουκωική έννοια.²⁰ Έχει ήδη αναφερθεί η αξία να μελετάται η οικειοποίηση της τεχνολογίας. Εντούτοις, το άνοιγμα της τεχνολογίας στο κοινωνικό, το πολιτικό και το πολιτισμικό, επιτρέπει τη διεύρυνση της έννοιας στους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι ρυθμίζουν –κατά Foucault– τις μεταξύ τους σχέσεις. Τότε μπορεί κανείς να αναφερθεί σε κοινωνικές τεχνολογίες ή εναλλακτικά σε τεχνολογίες των θεσμών. Μια διευκρίνιση σε σχέση με τις μεσοπολεμικές θεσμικές τεχνολογίες είναι εδώ απαραίτητη. Θεσμοί όπως η κοινωνική ασφάλιση, η κοινωνική πρόνοια, η

¹⁷ Wagner P., “As Intellectual History Meets Historical Sociology: Historical Sociology after the Linguistic Turn”..., σ. 173.

¹⁸ Ο. π., σ. 175-177.

¹⁹ Hall J.R., “Cultural History is Dead (Long Live the Hydra)”, ό. π., σ.σ. 151-167.

²⁰ Foucault M., *Τι είναι ο Διαφωτισμός; εισαγωγή-μετάφραση*: Στ. Ροζάνης, εκδ. Έρασμος, Αθήνα 1988, σ.σ. 39-40: «[...] ποικίλες τεχνολογίες (είτε μιλούμε για την παραγωγή με οικονομικούς στόχους, είτε για τους θεσμούς των οποίων σκοπός είναι η κοινωνική ρύθμιση, είτε για τις τεχνικές της επικοινωνίας) [...] συστήματα που ασκούνται εν ονόματι της κρατικής εξουσίας, απαιτήσεις των κοινωνιών ή των πληθυσμιακών στρωμάτων [...] ό, τι οι άνθρωποι πράττουν και ο τρόπος με τον οποίο το πράττουν. Δηλαδή τις μορφές της ορθολογικότητας που οργανώνουν τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι δημιουργούν πράγματα (αυτό θα μπορούσε να ονομαστεί τεχνολογική σκοπιά)».

υποχρεωτική διαιτησία στις περιπτώσεις απεργιών και ανταπεργιών, ο περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων προς όφελος της συλλογικότητας, η συχνή κήρυξη του Κράτους σε «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης», τα αναγκαστικά διατάγματα και η περιστολή των συνταγματικών ελευθεριών, η τάση για ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και η παράκαμψη ή και ακύρωση του κοινοβουλευτισμού, η σύσταση ειδικών οργάνων –οικονομικά και τεχνικά συμβούλια, αντιπροσωπείες επαγγελματικών συμφερόντων– τα οποία αναπλήρωναν ή και υπερέβαιναν τα θεωρούμενα ως παρωχημένα πλέον κοινοβούλια, συνέθεσαν ένα πλέγμα κοινωνικών τεχνολογιών το οποίο σκόπευε να περιορίσει αποφασιστικά την ανυπόφορη ενδεχομενικότητα της μεσοπολεμικής συνθήκης, να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την επίφοβη κοινωνική αναταραχή, να εμπεδώσει την κοινωνική πειθαρχία και να διαμορφώσει ένα πλαίσιο «κυβερνητικότητας», η ορθολογικότητα του οποίου ενίσχυε τον αυταρχισμό και υπονόμει τις φιλελεύθερες αξιώσεις.²¹ Η μεταφορά της «κοινωνίας-μηχανής» ή εναλλακτικά, της «κοινωνίας-εργοστασίου», συμπυκνώνει ακριβέστατα την ιδέα αυτού του οριοθετημένου πλαισίου εντός του οποίου ο καθένας επρόκειτο να καταλάβει μια αυστηρά καθορισμένη θέση. Και είναι χαρακτηριστικό ότι ευρύτατες μάζες και πίεσαν προς αυτή την κατεύθυνση και είδαν με ευνοϊκό τρόπο τη λήψη πολλών από τα συγκεκριμένα μέτρα.²²

Ο τρίτος μεθοδολογικός άξονας, ενδεχομένως σημαντικότερος, αφορά στην πραγμάτευση των απόψεών τους *in context*: αποφεύγω κατά το δυνατό τις αναδρομικές ιστορικές ερμηνείες που ερείδονται είτε στη διανοητική κατάσταση η οποία προέκυψε κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, είτε στην εκ των υστέρων δικαιολόγηση ιδεολογικών και θεωρητικών επιλογών οι οποίες αναζητούν με επιλεκτικό τρόπο στο παρελθόν προδρόμους και ενίσχυση. Η ανάλυση τοποθετείται σε ένα πλαίσιο όπου η ιστορική έκβαση είναι αβέβαιη και όπου ο ιδεολογικός, και όχι μόνο, αγώνας έχει οξύ και ζωτικό χαρακτήρα γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο. Ρητός σκοπός της εργασίας είναι να αποφύγει τις ανιστορικές –ή καλύτερα, εξω-ιστορικές– κρίσεις και να παρακολουθήσει την εκτύλιξη της ιδεολογικής διαμάχης στο συγκείμενο των ευρύτερων κοινωνικοϊστορικών μετασχηματισμών. Αντί, λοιπόν, της προσφυγής σε αναδρομικές ερμηνείες με σκοπό την αναδρομική τεκμηρίωση

²¹ Wagner P., *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline*, Routledge London and New York, 1994, σ.σ. 65-66, 73-88.

²² Wagner P., “Sociological Reflections: The Technology Question during the First Crisis of Modernity”..., σ.σ. 225-252.

κοσμοθεωρητικών επιλογών, το παρόν εκλαμβάνεται ως μία μόνο από τις πιθανές εκβάσεις προγενέστερων αγώνων και αβεβαιοτήτων.²³

Ο Μεσοπόλεμος προσεγγίζεται όχι μέσω ενός ουσιοκρατικού εν πολλοίς σχήματος εντός του οποίου η «Δημοκρατία» βάλλεται από τα άκρα του «Φασισμού» και του «Κομμουνισμού» και όπου οι επιλογές του «Φιλελεύθερου Κέντρου» ή έχουν εξαλειφθεί ως διά μαγείας ή ελεεινολογούνται ως αποκλίσεις από τον μοναδικό φιλελεύθερο δρόμο· ούτε και μέσω εκείνου του σχήματος που συναιρεί φασισμό και φιλελεύθερη δημοκρατία/καπιταλισμό παραγνωρίζοντας το ιστορικά καινοφανές της φασιστικής λύσης. Απεναντίας, μελετάται ως το αποκορύφωμα μιας περιόδου κατά την οποία ο θεωρητικός λόγος της αυτονομίας, του αυτοκαθορισμού, της ατομικής ελευθερίας, που υποβάσταζε και νομιμοποιούσε ένα συγκεκριμένο «παράδειγμα», αμφισβητείται, ενώ η θεωρητική δράση στρέφεται στον μετασχηματισμό του πολιτικού αστερισμού με τον οποίο αυτός ο θεωρητικός λόγος ήταν συνδεδεμένος. Σε αυτό το πλαίσιο ποικίλες συνθήκες θεωρούνται ευρέως ως προβληματικές και νέοι λόγοι δημιουργούνται και προτείνονται με την οπτική να χειριστούν τις προβληματικές αυτές καταστάσεις και να εκτρέψουν τη νεωτερική ορμή σε περισσότερο προβλέψιμους και συλλογικού χαρακτήρα δρόμους.

Η προσέγγιση της περιόδου και των συναφών ιδεολογικών αντιπαράθεσεων επιτελείται, αφενός με τη σαφή τοποθέτηση της ελληνικής περίπτωσης στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα, αφετέρου με θεωρητικά εργαλεία τριπλής φύσης, τα οποία είναι συμβατά με τις προαναφερθείσες μεθοδολογικές επιλογές. Ευρύτερη αφετηρία αποτελεί η προσέγγιση του Wagner για τη νεωτερικότητα,²⁴ η οποία αντιτίθεται στις πραγματεύσεις της εν λόγω εποχής –και του συναρτημένου με αυτήν ήθους– είτε με όρους αυξανόμενης πειθαρχίας και ελέγχου είτε με όρους διευρυνόμενης χειραφέτησης και ελευθερίας, ή διαρκώς επεκτεινόμενης παρακμής. Το γεγονός ότι ο Wagner εντοπίζει στη ρίζα του νεωτερικού φαντασιακού την αμφιταλάντευση ανάμεσα σε ελευθερία-πειθαρχία, συνεπάγεται τη συγκρότηση ενός εύπλαστου σχήματος προσέγγισης της νεωτερικότητας, η οποία προσεγγίζεται κατ' αυτό τον τρόπο δυναμικά, ως σύγκρουση ανάμεσα σε περιορισμούς και δυνατότητες –που, παρεμπιπτόντως, προκύπτουν πολλές φορές ως αποτελέσματα της ίδιας δράσης των κοινωνικών δρώντων– με ανοικτή πάντοτε έκβαση. Έτσι, αποφεύγεται και η

²³ Mazower M., *Σκοτεινή Ήπειρος, ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετάφραση: Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 15.

²⁴ Wagner P., *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*, Routledge London and New York, 1994.

θρηνωδία για την «παθογένεια» της νεωτερικότητας, αλλά και η εξύμνηση των απεριόριστων τάχα απελευθερωτικών δυνατοτήτων της, όπως και οι κατ' ανάγκη μονοδιάστατες και μονοσήμαντες ερμηνείες οι οποίες απορρέουν από τέτοιες αφετηρίες. Πέρα από την ιστορική/κοινωνιολογική τεκμηρίωση που προσφέρει αυτή η θεώρηση, η μείζων συνεισφορά της έγκειται στο ότι καθιστά το ίδιο το «σχέδιο» της νεωτερικότητας αντιφατικό, αμφιταλαντευόμενο, υποκείμενο σε εναλλαγές και μετασχηματισμούς. Τότε, όμως, γίνεται αντιληπτό ότι αυτό δεν ακολουθεί στάδια και προκαθορισμένες σιδηροτροχιές· αν το νεωτερικό σχέδιο είναι καθαυτό αντιφατικό,²⁵ οι δρόμοι που τούτο μπορεί να ακολουθήσει ποικίλουν. Με άλλα λόγια, είναι, όπως ειπώθηκε και προηγούμενα, πολλοί –και διαφιλονικούμενοι (contested)– οι δρόμοι προς, με και εντός της νεωτερικότητας, όπως υπογραμμίζει και η θεώρηση των «multiple modernities».²⁶

Οι συνεισφορές των ποικίλων κλάδων που μπορούν να καταταγούν στην –ή είναι συμβατές, παρά τις όποιες μεταξύ τους διαφορές, με την εν λόγω– κατηγορία, έγκεινται στο ότι αίρουν θεμελιώδεις παραδοχές που αφορούν σε μια δήθεν ενιαία, ομοιογενή, γραμμική, εξελικτική διαδικασία νεωτερικότητας στην οποία άλλοι προπορεύονται και άλλοι ακολουθούν ασθμαίνοντας και αναπαράγοντας μιμητικά και συνήθως κακέκτυπα τις «προοδευτικές» δομές των πρώτων. Αναδεικνύουν, πιο συγκεκριμένα, ότι ακόμη και η διαδικασία συγκρότησης κράτους, η οποία υποτίθεται ακολούθησε τη γραμμική/εξελικτική πορεία της σταθεροποίησης, ορθολογικοποίησης και εξάπλωσης στην κατεύθυνση της θεσμοποίησης/θετικοποίησης του κανόνα και της εξουσίας (institutionalization of the rule), φαίνεται πως κάθε άλλο παρά ομοιογενής ήταν, αφού ενσωμάτωνε αντιμαχόμενες διαδικασίες/λογικές: της επανένωσης και του διαχωρισμού· της προτεραιότητας ή της βαρύτητας του πολέμου ή της κοινωνικής διεύθυνσης στη διαμόρφωση του κράτους· της κρατικής ενδυνάμωσης και της κρατικής «εξημέρωσης»· τον εντοπισμό φαινομένων που μπορούν να υποστηρίξουν είτε το ριζικά καινούριο του κράτους είτε τη διαιώνιση

²⁵ Η ιδέα αυτή αποτελεί το κεντρικό νήμα των αναλύσεων του Delanty στην προσπάθεια διερεύνησης των σχέσεων ανάμεσα σε προνεωτερικότητα-νεωτερικότητα-μετανεωτερικότητα (βλ. Delanty G., *Modernity and Postmodernity*, Sage Publications, London 2000).

²⁶ Delanty G., *Modernity and Postmodernity...*, ό. π., σ.σ. 8-31· Arnason J.P., *Social Theory and Japanese Experience: The Dual Civilization*, Kegan Paul International, London 1997· Eisenstadt S.N., “Multiple Modernities”, στο *Daedalus*, v.129, pl. 30, 2000, σ.σ. 1-27· Featherstone M., Lash S., Robertson R. (επιμ.), *Global Modernities*, Sage Publications, London 1995· Wagner P., *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*, Polity Press 2008.

εντός του «προνεωτερικών πρακτικών».²⁷ Ακόμη και για το μείζον γεγονός της Γαλλικής Επανάστασης προσφέρονται πολυπλοκότερες ερμηνείες που αίρουν τον χαρακτήρα του ως αστικής επανάστασης υπογραμμίζοντας ότι επρόκειτο για ενδοαστική κατά βάση σύγκρουση, η οποία έδωσε τη δυνατότητα στον παρισινό λαό να εισέλθει ορμητικά στο πολιτικό προσκήνιο· τέτοιες προσεγγίσεις που τεκμηριώνουν την ετερογένεια των ιστορικών εξελίξεων (λ.χ. τη διαφορά ως προς τη λαϊκή κινητοποίηση ανάμεσα στην Αγγλική και τη Γαλλική Επανάσταση), αμφισβητούν την ανάγκη θεώρησης της ιστορίας ως ομοιόμορφου συνόλου το οποίο οδηγεί αναπόφευκτα από το μακρινό παρελθόν στον καπιταλισμό, για να αναγνωριστεί η δραματική αντίθεση ανάμεσα στις σύγχρονες και τις προνεωτερικές κοινωνίες, παρέχοντας συν τοις άλλοις και μια διαφορετική ερμηνεία της σημασίας του επαναστατικού φαινομένου.²⁸

Οι μετα-αποικιακές σπουδές (post-colonial studies), από την άλλη πλευρά, αμφισβητούν τη συνεκτική, σταθερή και συνεχή ταυτότητα της Ευρώπης/Δύσης και την «ευρωπαϊκή εξαιρετικότητα» που τεκμηριώνει τη μοναδικότητα του ευρωπαϊκού υποδείγματος στον δρόμο προς τον καπιταλισμό και την εκτύλιξη νεωτερικών διαδικασιών. Το κάνουν δε τούτο με δύο τουλάχιστον μορφές: αφ' ενός προσεγγίζουν σημεία-κλειδιά, όπως αυτό της ανάδυσης του καπιταλισμού ή της εκβιομηχάνισης με όρους ενδεχομενικότητας και όχι μοναδικότητας, αναδεικνύοντας την πρόιμα νεωτερική Ευρώπη ως ένα –και όχι κυρίαρχο– γεωπολιτικό αστερισμό σε ένα αναδυόμενο και πολύπλοκο παγκόσμιο εμπορικό σύστημα στο οποίο μπορούν να συνδεθούν με τον δικό τους τρόπο περιοχές οι οποίες δεν έχουν τη θεσμική διάρθρωση των δυτικών.²⁹ Αφ' ετέρου, αλλάζουν την εικόνα μας για τις πρώην αποικιακές κοινωνίες και ασκώντας κριτική στις ευρωκεντρικές –μαρξιστικές και φιλελεύθερες– ιστορίες που εκλαμβάνουν τους αγρότες ως προ-πολιτική δύναμη, στηρίζονται σε θεωρίες μετάβασης/σταδίων και μιλούν για ανολοκλήρωτες μεταβάσεις στον καπιταλισμό, που τείνουν να «διαβάζουν» τις μη δημοκρατικές σχέσεις ως υπολείμματα της προκαπιταλιστικής εποχής και επιβιώσεις προνεωτερικών θεσμών, οδηγούνται σε διαφορετικά συμπεράσματα.³⁰ Κατ' αυτό τον τρόπο, αλλάζουν και την εικόνα μας για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και ιστορίες. Και

²⁷ Poggi G., “The Formation of the Modern State and the Institutionalization of the Rule”, στο Delanty G., Isin E. F. (επιμ.), *Handbook of Historical Sociology...*, σ.σ. 250-260.

²⁸ Comminel G.C., “Historical Materialist Sociology and Revolutions”, ό. π., σ.σ. 85-95.

²⁹ Smaje C., “Institutional History: Comparative Approaches to Race and Caste”, ό.π., σ.σ. 132-150.

³⁰ Chakrabarty D., “Subaltern Studies and Postcolonial Historiography”, ό. π., σ.σ. 191-204.

το κάνουν αυτό συνεπικουρούμενες από μελέτες οι οποίες εστιάζοντας σε μεμονωμένους θεσμούς –όπως λ.χ. τα κοινοβούλια– υπογραμμίζουν την ετερογένεια των σχετικών δυτικών εξελίξεων, καθώς αποδίδουν έμφαση στο ότι δεν υπήρξε γραμμική πρόοδος στην ανάπτυξη των κοινοβουλευτικών συστημάτων.³¹ Σε κάθε περίπτωση, η προβληματοποίηση της διάκρισης Ανατολής-Δύσης επιτρέπει να αναφανούν ομοιότητες, να εντοπιστούν διαφορές και να υπογραμμιστούν οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Έτσι, διανοίγονται γονιμότερες προοπτικές για την κατανόηση των ποικίλων νεωτερικοτήτων.³²

Αν λοιπόν, αυτές οι ποικίλες νεωτερικότητες δεν ειδωθούν ως περικλειστές και εσωτερικά ενιαίες πολιτισμικές οντότητες, που μένουν άθικτες και ανεπηρέαστες από τη δυναμική σχέσεων και διαδικασιών τις οποίες ανοίγουν και στις οποίες ενεργά εμπλέκονται, η προσέγγιση και σύλληψη της ποικιλίας του φαινομένου μπορεί να κατορθωθεί. Μπορεί, τότε, να υπερβαθεί η συνήθης προσέγγιση της αντιπαράθεσης των νεωτερικών διαδικασιών που εκτυλίσσονται σε περιοχές της «περιφέρειας», με τον δήθεν ομοιογενή και άνευ αντιφάσεων δρόμο που ακολούθησε η νεωτερικότητα στο ευρωαμερικανικό «κέντρο», προσέγγιση η οποία στη βάση των προκείμενων της εξάγει στη συνέχεια συμπεράσματα περί «προόδου» ή «καθυστέρησης». Αντί λοιπόν, της υποστασιοποίησης του «δυτικού υποδείγματος» και της «ελληνικής ιδιαιτερότητας» αντίστοιχα, η εργασία στηρίζεται σε επεξεργασίες οι οποίες προβληματοποιούν το πρώτο διευκολύνοντας την προσέγγιση αλληλεπιδράσεων, αντινομιών και αντιφάσεων εντός της δεύτερης. Η ελληνική περίπτωση, έτσι, τοποθετείται στα συμφραζόμενα ενός ευρύτερου μετασχηματισμού βιώνοντας τους συγκλονιστικούς κραδασμούς που αυτός επιφέρει, αλλά και εισφέροντας πρωτότυπες συμβολές στα ερωτήματα της μεσοπολεμικής περιόδου.³³ Ο Wagner βλέπει πως οι

³¹ Burns T.R., Kamali M., “The Evolution of Parliaments: A Comparative-historical Perspective on Assemblies and Political Decision-Making”, ό. π., σ.σ. 261-275.

³² Arnason J.P., “East and West: From Invidious Dichotomy to Incomplete Deconstruction”, ό. π., σ.σ. 220-234.

³³ Ανάμεσα στις εργασίες που αποφεύγουν την ουσιοκρατική αντιπαράθεση ανάμεσα σε δυτική νεωτερικότητα και ελληνική ιδιαιτερότητα αναφερόμενα στις «ελληνικές» απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτει η εκτύλιξη νεωτερικών διαδικασιών στον Μεσοπόλεμο, περιλαμβάνονται οπωσδήποτε: Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί, θεσμοί και ιδέες 1900-1940*· Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, 2 Τόμοι, μετάφραση: Θόδωρος Παρασκευόπουλος, επιστημονική επιμέλεια: Αγαθοκλής Αζέλης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, εκδόσεις: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004· Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας της ΕΤΕ, Αθήνα 1993· Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002· Mavrogordatos G., *Stillborn Republic, Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, ed. University of California Press Ltd, London, England 1983· Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της*

αντιφάσεις της νεωτερικότητας, η διαπάλη ανάμεσα σε δυνατότητες ελευθερίας και κινδύνους περιορισμών και ελέγχου, «επιλύονται» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στην κατεύθυνση της συλλογικότητας και της οργάνωσης: έτσι, ο Μεσοπόλεμος αντιμετωπίζεται ως εποχή κατά την οποία κορυφώνεται η «πρώτη κρίση της Νεωτερικότητας» και ολοκληρώνεται η μετάβαση από την οιονεί «περιχαρακωμένη» –οι παρατηρήσεις του Κονδύλη, οι οποίες αξιοποιούνται εδώ, είναι χρήσιμες στην κατάδειξη των ορίων του πρώιμου φιλελευθερισμού– στην «οργανωμένη» εκδοχή της.

Δεύτερον, με αφετηρία αυτή την ευρεία βάση, εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους οι ποικίλες ιδεολογικές/πολιτικές τάσεις τοποθετούνται έναντι της επιστημονικής ορθολογικότητας στους κόλπους του μεσοπολεμικού πλαισίου. Η κοινωνιολογία της γνώσης του Karl Mannheim συνιστά εδώ τη βασική θεωρητική επιλογή. Κι αυτό γιατί δεν εκλαμβάνει την έννοια της επιστημονικής ορθολογικότητας ως αποκομμένη από τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις, αλλά ως συνυφασμένη με αυτές, συνεπώς και με θεμελιώδεις κοσμοθεωρητικές επιλογές οι οποίες καθορίζουν εν τέλει και τις οπτικές του κοινωνικού που διαμορφώνουν και υιοθετούν οι κοινωνικοί δρώντες. Η επιστημονική ορθολογικότητα, τότε, συναρτάται με το ίδιο το ζήτημα της κοινωνικής οργάνωσης, με άλλα λόγια, με την απάντηση στο κεντρικό για τον Mannheim ερώτημα του εφικτού της πολιτικής ως επιστήμης. Έτσι, η εν λόγω έννοια γίνεται αντικείμενο επίκλησης για να θεμελιώσει πολιτικές τοποθετήσεις ή, αντίστροφα, υπονομεύεται προκειμένου να καταδειχθεί ότι στο πολιτικό πεδίο άλλα είναι τα αποφασιστικά μεγέθη. Σε κάθε περίπτωση αποτελεί διακύβευμα, ενώ το ευρύ φάσμα στάσεων προς αυτή, το οποίο εκτείνεται από την ευμενή οικειοποίηση ως την απόρριψη, επιτρέπει τη διερεύνηση των ποικίλων προσλήψεων του επιστημονικού ιδεώδους, αποδεικνύοντας ότι δεν υπάρχει προνομιακός συσχετισμός του με ορισμένες μόνο αντιλήψεις. Η ιστορικοποιημένη τυπολογία των πολιτικών ιδεολογιών και ουτοπιών του Mannheim, επιπλέον, επιτρέπει να κατανοήσουμε τις βασικές αρχές των κοινωνικών δρώντων, αφήνει, όμως, ανοικτή και τη δυνατότητα συμπτώσεων, μετασχηματισμών των ιδεολογιών, αλλά και αμοιβαίων μεταθέσεων. Η μη απλοϊκή και σχηματική/τυποποιημένη – ελπίζουμε– χρησιμοποίησή της στη μελέτη των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων του

Ελληνικότητα στο Μεσοπόλεμο, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, Νοέμβριος 1989· Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία: 19^{ος}-20^{ός} αιώνας*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007.

ελληνικού Μεσοπολέμου εντός του πλαισίου που συγκροτεί η θεώρηση του Wagner, αναμένεται να φωτίσει τις θεμελιώδεις αρχές των μετεχόντων στη διαμάχη και να ερμηνεύσει τις ποικίλες επιλογές τους.

Τρίτον, αξιοποιούνται εκείνες τις θεωρίες οι οποίες υπογραμμίζουν την κεντρική θέση που κατέχει το ζήτημα της τεχνικοεπιστημονικής ανάπτυξης και των εκβολών της στην πολιτική/πνευματική συζήτηση. Τι προσδοκάται από την αξιοποίηση θεωριών που ανοίγουν το «μαύρο κουτί» της τεχνολογίας μη θεωρώντας τη ως ουσία ή εργαλείο αντίστοιχα, έχει ήδη αναφερθεί. Αυτά τα στοιχεία σε συνδυασμό με την κριτική αξιοποίηση της εκτεταμένης ελληνικής βιβλιογραφίας για την περίοδο, συνθέτουν το ερμηνευτικό σχήμα διά του οποίου η παρούσα εργασία αξιώνει να αναστοχαστεί κεντρικές όψεις της ιδεολογικής διαμάχης κατά τη διάρκεια του από κάθε άποψη κρίσιμου Ελληνικού Μεσοπολέμου. Κοντολογία: θέμα της εργασίας είναι το ζήτημα της πρόσληψης επιστημονικού ιδεώδους και τεχνολογίας στην ελληνική περίπτωση κατά την πρώτη κρίση της νεωτερικότητας και σκοπός της, να ανασυγκροτήσει και να ερμηνεύσει τις συνεπαγωγές αυτής της αντιπαράθεσης σε όλες τους τις εκφάνσεις. Σε αυτό το σημείο μια αναλυτικότερη πραγμάτευση των θεωρητικών εργαλείων είναι απαραίτητη.

A.2. Ο Μεσοπόλεμος ως κορύφωση της «πρώτης κρίσης της Νεωτερικότητας»

Το κεντρικό γνώρισμα της θεώρησης του Wagner για τη νεωτερικότητα –και ταυτόχρονα η ερμηνευτική γονιμότητα της θέσης του– έγκειται στην εν πολλοίς κοινωνιολογική μεθερμηνεία της προσέγγισης της εν λόγω εποχής από τον Κ. Καστοριάδη. Πιο συγκεκριμένα, ο Wagner στηριγμένος ρητά στον Καστοριάδη τονίζει το διττό νεωτερικό φαντασιακό:³⁴ μια ταλάντευση ανάμεσα σε ελευθερία και πειθάρχηση/έλεγχο, μια διαμάχη ανάμεσα σε δυνατότητες χειραφέτησης και πρακτικές κυριαρχίας, ή και την ανάμειξη ακόμη αυτών των δύο πόλων/σκεπτικών.³⁵ Οι συνέπειες αυτής της θεώρησης για την αποτίμηση του νεωτερικού «ήθους»/της νεωτερικής περιόδου, και κατ' επέκταση για την προβληματική της εργασίας, δεν είναι αμελητέες. Κατ' αρχάς, αποφεύγεται η προσέγγισή τους είτε με όρους αύξουσας

³⁴ Για σχετικές επεξεργασίες σχετικά με τον Λόγο της αυτονομίας και τον Λόγο της κυριαρχίας ως ενυπαρχόντων στο φαντασιακό της νεωτερικότητας, βλ. Καστοριάδης Κ., «Η εποχή του γενικευμένου κομοφορμισμού» στο *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*, μετάφραση: Ζ. Σαρίκας, Κ. Σπαντιδάκης, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1992, σ.σ. 11-25.

³⁵ Ο Wagner παρατηρεί ότι αυτό το διπλό φαντασιακό της νεωτερικότητας, αυτή η αμφισημία η οποία εντοπίζεται στην ίδια της τη ρίζα, έγινε κατανοητή μόνο από τους Weber και Marx, ενώ οι υπόλοιποι στοχαστές μόνο έμμεσα αντιλήφθηκαν τούτη τη σχέση, συλλαμβάνοντας είτε τη μία (αυτονομία, χειραφέτηση) είτε την άλλη αποκλειστικά όψη (πειθάρχηση, έλεγχος, κυριαρχία). Ό. π., σ.σ. 3-18.

προόδου, ελευθερίας και αυτονομίας είτε με τους αντίστροφους, της κλιμακούμενης πειθαρχίας, επιτήρησης και κυριαρχίας.³⁶ Γίνεται τότε, αντιληπτό ότι οι θεσμοί – αγορά, οικονομία, επιστήμη, κρατική διοίκηση– που τίθενται στην ελεύθερη δράση των ατόμων την ίδια στιγμή παρέχουν νέες δυνατότητες, αλλά και περιορίζουν: η δημιουργία τους, η διατήρησή τους, ο μετασχηματισμός ή η κατάλυσή τους αποτελούν πλαίσιο και απότοκο ταυτόχρονα της προαναφερθείσας διαμάχης, της αντιφατικότητας του νεωτερικού «σχεδίου».³⁷ Από αυτή την άποψη, η έννοια της κρίσης ανασηματοδοτείται: δεν συνιστά παρακμή, αλλά συνθήκη στην οποία ποικίλοι και αντιμαχόμενοι κοινωνικοί δρώντες ενεργούν στην κατεύθυνση μετασχηματισμού δομών οι οποίες δεν ανταποκρίνονται, κατά την άποψή τους, στην «ορθή» ερμηνεία του κοινωνικού είναι: η εκσυγχρονιστική τους δράση τείνει στην εκρίζωση παλαιών θεσμών και τη δημιουργία νέων τα αποτελέσματα δε της εν λόγω δράσης γίνονται αντιληπτά είτε στις πρακτικές κατανομής και αναπαράστασης είτε στις ποικίλες τεχνολογίες: υποδομές ή θεσμικές.³⁸

Αν λοιπόν, στην ιστορική περιγραφή των νεωτερικών διαδικασιών –των «στροφών» ανάμεσα σε ατομικές και συλλογικές δυνατότητες αυτοπραγμάτωσης– διατηρηθεί η αμφιρρέπεια και αμφιταλάντευση που είναι εσωτερικές στο νεωτερικό σχέδιο, τότε προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο πρώτος μεγάλος ιστορικός μετασχηματισμός της νεωτερικότητας απολήγει, με αφετηρία τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στην «οργανωμένη» (organized) εκδοχή της, απότοκο των διαδικασιών της βιομηχανικής και μαζικής κοινωνίας, εξέλιξη η οποία κορυφώνεται στην εποχή του Μεσοπολέμου: ενώ από το 1750 ως το 1850 παρατηρείται η αποκορύφωση της φιλελεύθερης ιδεολογίας, από το 1850 ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα το εργατικό κίνημα, η καθολική ψηφοφορία, η εκρίζωση κοινωνικών ομάδων ως αποτέλεσμα ριζικών αλλαγών και η ανάγκη ενσωμάτωσής τους, σε συνδυασμό με τις νέες τεχνολογικές και οικονομικές συνθήκες οδηγούν στην «πρώτη κρίση της

³⁶ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ. Χίβ: «Η ιστορία της νεωτερικότητας δεν μπορεί να γραφεί απλώς με όρους αυξανόμενης αυτονομίας και δημοκρατίας, μα μάλλον με όρους εναλλαγής εννοιών των ουσιαστικών θεμελιώσεων της αυτοπραγμάτωσης και της στροφής στην έμφαση ανάμεσα σε ατομικές και συλλογικές δυνατότητες. Ο μετασχηματισμός του ανθρώπινου εαυτού κατά τη διάρκεια της νεωτερικότητας χρειάζεται να ιδωθεί ως μια παράλληλη, και δραματική, διαδικασία χειραφέτησης και πειθάρχησης. Κάνει βασικούς τύπους της αυτοπραγμάτωσης περισσότερο εύκολο να επιτευχθούν, μα τείνει να εμποδίζει άλλους».

³⁷ Ο. π., σ.σ. 14-18.

³⁸ Ο. π., σ.σ. 19-33.

νεωτερικότητας η οποία επιλύεται με την οργανωμένη ρύθμιση στην κατεύθυνση της συλλογικότητας».³⁹

Από την φιλελεύθερη οιονεί περιχαρακωμένη (restricted) νεωτερικότητα στην «πρώτη κρίση της νεωτερικότητας»

Παρά τις διαφωνίες και τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των διαφόρων μελετητών σχετικά με τον καθορισμό του περιεχομένου της νεωτερικότητας, των χρονικών αφετηριών της, το αν αποτελεί ρήξη με την προγενέστερη θέσμιση ή εξέλιξη και ανάπτυξη θεμάτων της προνεωτερικής περιόδου, ή για το κατά πόσο συνιστά κατ'εξοχήν και αποκλειστικά «δυτικό» φαινόμενο,⁴⁰ αναδύονται ορισμένοι κοινοί τόποι στην προσέγγισή της. Τείνει, με άλλα λόγια, να θεωρείται ως μια κοσμική δύναμη που διαβρώνει μια σταθερή και ορισμένη αίσθηση παράδοσης, ενώ παράλληλα προωθεί την αναστοχαστικότητα. Οι διαδικασίες δε, τις οποίες θέτει σε κίνηση, ρευστοποιούν και κατακερματίζουν ένα προηγουμένως ενιαίο κοσμοείδωλο, με αποτέλεσμα να χάνει η κουλτούρα το ενιαίο της –μυθικό– κέντρο και να καθίσταται ανοιχτό διακύβευμα. Σε τελική ανάλυση, πρόκειται για ένα σύνολο διαδικασιών που ενεργοποιούνται από εν μέρει συμπτωματικές, εν μέρει αλληλοσχετιζόμενες ιδεολογικές, πολιτικές, πολιτισμικές, κοινωνικές, θεσμικές και τεχνολογικές εξελίξεις. Ο συνδυασμός τους επιφέρει αλλαγές στα συστήματα αξιών (τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι σκέφτονται για τη θέση τους στον κόσμο, την κοσμολογία τους, τις ηθικές τους αντιλήψεις) και τις υλικές συνθήκες ζωής.

Στις προαναφερθείσες εξελίξεις οπωσδήποτε συγκαταλέγονται η διάδοση του ορθολογισμού, του φιλελευθερισμού, των ατομικών δικαιωμάτων που θεωρούνταν καθολικά και οικουμενικά, της εκκοσμίκευσης, του ατομικισμού, του καπιταλισμού και της λατρείας της προόδου. Επίσης, η εξάπλωση των δεικτών εκπαίδευσης και η κοινωνική κινητικότητα, η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνιση, η ανάδυση από τους κόλπους μιας φεουδαλικής κοινωνικής δομής τόσο της (καπιταλιστικής) μεσαιάς αστικής όσο και της εργατικής (αγροτικής και προλεταριακής) τάξης, η γένεση της αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης και η γραφειοκρατικοποίηση, αλλά και οι εξελίξεις στις επικοινωνίες και τις μεταφορές, οι γεωγραφικές ανακαλύψεις και η ιμπεριαλιστική επέκταση, η πρόοδος της κοσμικής επιστήμης και η ακόμη πιο δυναμική τεχνολογία και τεχνοκρατία. Τέτοιοι συντελεστές αλληλεπιδρούν εξαιρετικά πολύπλοκα μετασχηματίζοντας υλικές πραγματικότητες και ανθρώπινες

³⁹ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ.σ. 37, 55-56.

⁴⁰ Βλ. σχετικά Delanty G., *Modernity and Postmodernity*, Sage Publications, London 2000.

σχέσεις σε ποικίλους ρυθμούς, αλλά και με ένα γεωγραφικά και κοινωνικά ανώμαλο τρόπο.⁴¹ Η κοσμοεικόνα δε, αυτής της αντίληψης (της αστικής/φιλελεύθερης) –η οποία τέθηκε αργότερα υπό σφοδρή κριτική– διεπόταν, κατά τον Κονδύλη, από συνθετικό-εναρμονιστικό πνεύμα: αναγνωρίζονταν μεν οι συγκρούσεις, διαφορές, αντινομίες, ταυτόχρονα όμως και η δυνατότητα εξορθολογισμού, όπως και η διά του Λόγου υπέρβασή τους.⁴²

Η νεωτερικότητα ταυτίζεται και με μια ποιοτική αλλαγή στον τρόπο βίωσης του χρόνου η οποία απορρέει από την αναστοχαστική εμπειρία της ιστορίας ως διαρκώς ανοιχτής σε νέες μελλοντικές κατευθύνσεις. Η αναστοχαστικότητα έγκειται στο ότι οι ανθρώπινες υπάρξεις για πρώτη φορά απέκτησαν συνείδηση του εαυτού τους ως ιστορικών δρώντων που ζούσαν εντός ενός μοναδικού αστερισμού ιστορικών δυνάμεων, εντός μιας ιδιαίτερης, «νέας» εποχής. Ο Habermas υποστηρίζει ότι η διαφωτιστική νεωτερικότητα ταυτίζεται με μια νέα χρονικότητα (new temporality), με την πίστη ότι οι άνθρωποι μπορούν να κάνουν ιστορία από την αρχή, ενώ ο Koselleck παρατηρεί ότι η αντίληψη του Νέου Χρόνου (NeueZeit/New Time) κυριαρχεί ήδη από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα: ο χρόνος δεν είναι απλώς η μορφή εντός της οποίας όλες οι ιστορίες λαμβάνουν χώρα· απεναντίας, αποκτά ο ίδιος ιστορική ποιότητα, καθίσταται ιστορική δύναμη. Αυτό καθιστά το μέλλον όχι πια ένα ουδέτερο χρονικό διάστημα για εκείνο που θα φέρει το πεπρωμένο, αλλά χώρο πραγματοποίησης μετασχηματιστικών πολιτισμικών, πολιτικών και κοινωνικών σχεδίων μέσω της ανθρώπινης πράξης. Κατά συνέπεια, περίοδοι έντονης ιστορικής αναταραχής κατά τη νεωτερικότητα ενδυναμώνουν το αίσθημα ότι ο «νεότερος χρόνος» δεν είναι απλά η εποχή μας· είναι και κάτι περισσότερο: η αρχή μιας νέας εποχής.⁴³ Κοντολογίς, θεωρείται ότι ο χρόνος εγκυμονεί χαρμόσυνες δυνατότητες αναγέννησης και κάθαρσης, καθώς βρισκόμαστε στο κατώφλι ενός «νέου κόσμου» και η αίσθηση ενός «νέου ξεκινήματος» είναι διάχυτη. Αυτή η αίσθηση ενώνει με κοινό νήμα ένα σύνολο διαφορετικών μεταξύ τους στάσεων και ιδεολογιών που εκτείνονται από τους επαναστάτες της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης και τον Νίτσε μέχρι και φουτουριστικές διακηρύξεις του Μαρινέτι.⁴⁴

⁴¹ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 44-48.

⁴² Κονδύλης Π., *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, εκδ. Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα ³2000., σ.σ. 62-64, 71-95, 99-251.

⁴³ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ.σ. 44, 48-51.

⁴⁴ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 1-4.

Εντούτοις, η φιλελεύθερη νεωτερικότητα δεν περιείχε μόνο δυνατότητες χειραφέτησης. Στο όλο σχέδιο περιλαμβάνονταν εξ αρχής φραγμοί, οι οποίοι του προσέδιδαν ένα καλά οριοθετημένο και από αυτή την άποψη, περιχαρακωμένο χαρακτήρα. Οι φραγμοί βασίζονταν στους διαχωρισμούς νεωτερικότητας/παράδοσης, συγχρόνου/βαρβάρου και στον αποκλεισμό του Άλλου –τρελού, γυναίκας, κατωτέρων εργατικών στρωμάτων– στη βάση ότι τούτος κείται εκτός Λόγου.⁴⁵ Είναι, επιπλέον, χαρακτηριστικό ότι «πεφωτισμένοι δεσπότες» (όπως ο Φρειδερίκος ο Μέγας του 18^{ου} αιώνα) δεν παρέλειπαν να συμπεριλάβουν στα καθήκοντα του κράτους «την καλλιέργεια και ανατροφή υγιών ανθρωπίνων υπάρξεων», στόχοι που έδειχναν απολύτως συμβατοί με την εξύφανση σχεδίων για την «κάθαρση» της κοινωνίας κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, προεικονίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο τον οργανικό και ευγονικό θεωρητικό λόγο του 19^{ου} και 20ού αιώνα.⁴⁶ Περαιτέρω, οι θεσμικοί τύποι του νόμου και του κράτους, με την έμφαση στην κυβερνητικότητα (governmentality) –κληρονομιά του απολυταρχικού κράτους, οι συμβιβασμοί ανάμεσα στις αφηρημένες ελευθερίες και την ανάγκη αναδόμησης της συλλογικής ταυτότητας στα πλαίσια της κοινότητας, η συμπόρευση αστών και συντηρητικών καθόριζαν τα όρια της ελεύθερης δράσης των ατόμων.⁴⁷ Τα πολιτικά δικαιώματα, παρά την αναμφισβήτητη σημασία τους, αποτελούσαν συνάρτηση της ιδιοκτησίας, το εκλογικό δικαίωμα ήταν ως εκ τούτου περιορισμένο, πράγμα που σήμαινε ότι ο αστικός φιλελευθερισμός είχε ολιγαρχική φύση.⁴⁸

Καθώς όμως, σημειώνει ο Griffin, οι ευρωπαϊκές κοινωνίες βίωναν τα έμπρακτα αποτελέσματα αυτού που ο Hobsbawm αποκάλεσε *Διπλή Επανάσταση* (Γαλλική και Βιομηχανικές Επανάστασεις), ο μύθος της προόδου άρχισε να υπονομεύεται. Η Δεύτερη, ιδίως, βιομηχανική επανάσταση στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με τη ραγδαία ανάπτυξη, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. και τη Γερμανία,⁴⁹ απέφερε την τεχνολογική καινοτομία –κατά τον ύστερο 19^ο αιώνα– αλλά και μια εποχή

⁴⁵ Wagner P., *A Sociology of Modernity ...*, σ.σ. 38-42.

⁴⁶ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 38-39.

⁴⁷ Wagner P., *A Sociology of Modernity ...*, σ.σ. 42-44. Ο Κονδύλης παρατηρεί σχετικά: «Συχνά προβάλλεται ο αδιαφόριστος ισχυρισμός ότι ο φιλελευθερισμός θεωρητικά και πρακτικά προάσπισε το κράτος-νυκτοφύλακα, ενώ η μαζική δημοκρατία ρέπει προς τον κρατισμό και τις διοικητικές μεθόδους. Στο φως των ιστορικών γεγονότων πρέπει να αντιπαρατηρηθεί ότι η δήθεν εγγενής εχθρότητα του φιλελευθερισμού προς το κράτος αποτελεί μύθο που γεννήθηκε κάτω από την εντύπωση του διαγραφόμενου κινδύνου χρήσης της κρατικής ισχύος για δημοκρατικούς σκοπούς» (Κονδύλης Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού...*, ό. π., σ. 230).

⁴⁸ Κονδύλης Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού...*, σ.σ. 214, 230-231.

⁴⁹ Πρόκειται για την τεχνολογική επανάσταση τη συνυφασμένη με την ανάδυση των εφαρμογών του ηλεκτρισμού και τη χημική βιομηχανία αφορά τις βιομηχανίες που συχνά αποκαλούνται «βασισμένες στην επιστήμη» (science-based technologies), σε αντίθεση με την πρώτη βιομηχανική επανάσταση.

διαποτισμού της κοινωνίας από τεχνολογίες (σιδηρόδρομος, ανασχεδιασμός χώρου και επικράτεια μέσω αυτοκινήτου, επιχειρηματική επικοινωνία μέσω τηλεγράφου και τηλεφώνου, ηλεκτρισμός, ραδιοηλεκτρονικά δίκτυα).⁵⁰ Ταυτόχρονα με τις τεχνολογικές καινοτομίες στις οποίες απέληξε, επέφερε και αξιοσημείωτες συνέπειες στους κοινωνικούς σχηματισμούς της εποχής: η εκρίζωση μεγάλων τμημάτων πληθυσμού, η ανάπτυξη της βιομηχανίας και η ανάδυση των βιομηχανικών πόλεων συμπορεύτηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα με τη διαμόρφωση και την αυξανόμενη δύναμη του εργατικού κινήματος, των κομμάτων και των κοινωνικών θεωριών του. Αυτές οι διαδικασίες αναδιέταξαν τις κοινωνικές πρακτικές και αποχώρισαν τα μεμονωμένα άτομα από τα κοινωνικά πλαίσια στα οποία είχαν ζήσει, εκρίζωσαν κοινωνικές ταυτότητες και δημιούργησαν συνθήκες διάχυτης αβεβαιότητας όσον αφορά τις ευκαιρίες και προοπτικές ζωής του ατόμου.⁵¹

Ο 19^{ος} αιώνας, ιδίως από τα μέσα του και μετά, επισημαίνει ο Wagner, χαρακτηρίστηκε από την κυριαρχία δύο κοινωνικών φαινομένων: την αναγνώριση της κοινωνικής επικινδυνότητας που έφερε η ανοικτότητα της νεωτερικότητας από μέρους των φιλελεύθερων και συντηρητικών στρωμάτων και του γεγονότος ότι, από τη στιγμή που κατέστη ορατός ο περιχαρακωμένος χαρακτήρας της, διαμορφώθηκε ένα σώμα κριτικής: τα στρώματα που ήταν αποκλεισμένα από τις δυνατότητες ισότητας και αυτονομίας που διάνοιγε το νεωτερικό σχέδιο –γυναίκες, εργατικές μάζες– επιζητούσαν να διαρρήξουν τους σχετικούς φραγμούς απαιτώντας την ενσωμάτωσή τους σε αυτό. Οι εν λόγω πληθυσμοί, ανεξαρτήτως του πώς αποκαλούνταν, ήταν δυνατοί και αρκετά σημαντικοί για να διεκδικήσουν τους σκοπούς τους. Το επείγον της ενσωμάτωσής τους συνυφαινόταν με την αύξουσα συνειδητοποίηση ότι οι ουσιακοί αποκλεισμοί της φιλελεύθερης νεωτερικότητας οδηγούσαν στην εκδήλωση κοινωνικών φαινομένων που δεν μπορούσαν να χειραγωγηθούν με βάση τις νεωτερικές πρακτικές του 18^{ου} και του πρώιμου 19^{ου} αιώνα. Οι συνεχιζόμενες εντάσεις ανάμεσα στις απελευθερωτικές υποσχέσεις και τις ανάγκες ενσωμάτωσης έμοιαζαν να απαιτούν νέες εξουσιαστικές/οργανωτικές απαντήσεις, ώστε να επιτευχθεί η λύτρωση από τα ιστορικά προβλήματα της

⁵⁰ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ.σ. 78-79.

⁵¹ Wagner P., “Sociological Reflections: The Technology Question During the First Crisis of Modernity”.

κοινωνικοϊστορικής πραγματοποίησης του σχεδίου στην κατεύθυνση της οργάνωσης και της συλλογικότητας.⁵²

Δύο ήταν οι διαθέσιμες προτάσεις για τις απαιτούμενες νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης και ενσωμάτωσης εκείνων των μαζών που διεκδικούσαν την ένταξή τους στο νεωτερικό φαντασιακό: η μία πρότεινε το σχήμα του έθνους-κράτους τόσο ως μορφή επίλυσης της κοινωνικής σύγκρουσης, όσο και ως τρόπο απόδοσης συλλογικής ταυτότητας. Εξάλλου, η αντίληψη της πολιτιστικής και γλωσσικής ταυτότητας, ανεπτυγμένη από τους αστούς διανοουμένους ήδη από τον 18^ο αιώνα, είχε σταθερές ρίζες στα εκπαιδευμένα στρώματα και αποτελούσε έδαφος στο οποίο συνέπιπταν οι φιλελεύθερες με τις εθνικιστικές ιδέες.⁵³ Η άλλη εστίαζε στην έννοια της κοινωνικής τάξης (social class), η οποία είχε αναπτυχθεί παράλληλα με τους εργατικούς αγώνες και έδινε ταυτότητα σε μεγάλα τμήματα του εργατικού πληθυσμού· εδραζόταν στο κοινωνικό ζήτημα, αντλούσε από τα συνθήματα της Γαλλικής Επανάστασης που ήταν μεν εξισωτικά, αλλά έμπρακτα αδιάφορα για τα κατώτερα στρώματα, και απέδιδε έμφαση στη συλλογική πράξη.⁵⁴

Δεν προκαλεί, κατά συνέπεια, απορία το ότι οι εν λόγω μετασχηματισμοί δεν άφησαν άθικτο το πεδίο των πολιτικών πρακτικών.⁵⁵ Τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μαρτύρησαν τόσο τη θέσπιση της καθολικής ψηφοφορίας, όσο και τη δημιουργία των μαζικών πολιτικών κομμάτων στην οποία πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι οργανώσεις του εργατικού κινήματος –ιδίως η σοσιαλδημοκρατία– με αποτέλεσμα την άμεση κινητοποίηση των –φιλελεύθερων και συντηρητικών– ελίτ για τη θέσμιση ανάλογων μηχανισμών. Παρ' όλο που δεν υπήρξε αυτόματη σύζευξη κόμματος-υποκειμένου πάνω σε ταξική βάση, διότι κι άλλοι παράγοντες, όπως το νόημα λ.χ., ή οι πελατειακές σχέσεις, διαδραμάτισαν ουσιώδη ρόλο,⁵⁶ η διαμόρφωση οργανώσεων και γραφειοκρατιών, απέληγε στην προσπάθεια οικοδόμησης συλλογικής πράξης με στόχο τον έλεγχο του κράτους για την πραγμάτωση του κοινωνικού

⁵² Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 48-56.

⁵³ Για τον συσχετισμό της γέννησης του εθνικισμού με τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού βλ. Άντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετάφραση: Π. Χαντζαρούλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997· Gellner Ernest, *Εθνικισμός: Πολιτισμός, Πίστη και Εξουσία*, μετάφραση Λυδία Παπαδάκη, επιμέλεια Κώστας Λιβιεράτος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Νοέμβριος 2002 και *Έθνη και Εθνικισμός*, μετάφραση Δώρα Λαφαζάνη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992. Για την πραγμάτευση του «έθνους» και της «κοινωνικής τάξης» ως κατ' εξοχήν νεωτερικών φαινομένων βλ. Fine R., Chernilo D., "Classes and Nations in Recent Historical Sociology", στο Delanty G., Isin E. F. (επιμ.), *Handbook of Historical Sociology...*, σ.σ. 235-249.

⁵⁴ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ.σ. 44-51, 73-75.

⁵⁵ Ο. π., σ.σ. 89-103.

⁵⁶ Ο. π., σ.σ. 92-93.

μετασχηματισμού.⁵⁷ Με αυτές τις εξελίξεις συμπορεύεται και η αυξανόμενη μέριμνα για θέσμιση κοινωνικής πολιτικής,⁵⁸ ως απόπειρα συρρίκνωσης της αβεβαιότητας και ενδεχομενικότητας, μεγιστοποίησης της προβλεψιμότητας και απόπειρας «κλεισίματος» της νεωτερικότητας.⁵⁹ Η κοινωνική πολιτική του Βίσμαρκ λ.χ., αποτέλεσε την πρώτη φάση οικοδόμησης Κράτους Προνοίας με την εισαγωγή μέτρων ασφάλισης για τα εργατικά ατυχήματα και την ασθένεια, όπως επίσης και τη θέσπιση της σύνταξης. Επρόκειτο για θέσμιση βεβαιοτήτων διπλής όψεως: για τους εργάτες σήμαιναν εξάλειψη της οικονομικής ανησυχίας, ενώ για τις ελίτ την εξάλειψη της πολιτικής. Απαραίτητο είναι να σημειωθεί ότι αυτοί οι μετασχηματισμοί έχουν χαρακτήρα αλληλόδρασης.⁶⁰

Η αμφισβήτηση θεμελιωδών όψεων της περιχαρακωμένης νεωτερικότητας δεν περιορίστηκε στο πεδίο των πολιτικών θεσμών νοουμένων είτε ως διεύρυνση των εκλογικών δικαιωμάτων και του κοινοβουλευτισμού, είτε ως θέσμιση πρώιμης κοινωνικής νομοθεσίας. Καθώς η όξυνση του κοινωνικού ζητήματος και των διαμαχών ανάμεσα σε αριστοκρατικές και αστικές ελίτ από τη μία και οργανώσεις τους εργατικού κινήματος, από την άλλη πλευρά, συνδέθηκαν με την τεχνολογία, η περίοδος της υψηλής συγκριτικά αποδοχής της η οποία είχε ξεκινήσει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα άρχισε να λήγει: οι οπτικές και οι συμπεριφορές σε σχέση με αυτή έτειναν να μετασχηματίζονται, αφού ανάμεσα στις ελίτ αναπτύχθηκαν αμφιβολίες μήπως και ήταν εκείνες οι ίδιες που έσπερναν τους σπόρους της αταξίας και της αστάθειας μέσα σε ένα κοινωνικό σχηματισμό στον οποίο κυριαρχούσαν.⁶¹ Αν και ο

⁵⁷ Ο. π., σ.σ. 94-96. Για τις σχετικές διεργασίες βλ. και Κονδύλης Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού...*, σ.σ. 226-227.

⁵⁸ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ. 57. Η συναίσθηση ότι ο ανταγωνισμός δεν επαρκεί προκειμένου να φέρει τον εναρμονισμό, και η συνεπακόλουθη αίσθηση αδυναμίας εξαιτίας αυτής της συνειδητοποίησης οδήγούσαν στην αναζήτηση κοινωνικής τάξης (σ.σ. 58-59). Στη Γερμανία στα 1872-73 ιδρύεται το Association for Social Policy, ενώ στη Γαλλία οι ρεπουμπλικανικές διαμάχες των ετών 1880-1890 σφραγίζονται από την ιδέα της αλληλεγγύης (σ.σ. 60-61).

⁵⁹ Ο. π., σ.σ. 96-100.

⁶⁰ Ο. π., σ. 100. Ο Wagner παρατηρεί ότι ο Foucault μελετά αυτές τις τροποποιήσεις ως μεθόδους πειθάρχησης, ωστόσο εκείνος θεωρεί ότι είναι προτιμότερη η μελέτη του αλληλοδρασιακού χαρακτήρα τους (μια τέτοια άποψη φαίνεται να υιοθετεί και ο ύστερος Foucault, στο *Τί είναι ο Διαφωτισμός...*). Ο όρος με τον οποίο ο Foucault, παραθέτει ο Wagner, χαρακτηρίζει τις πρακτικές της υπολογισμένης επιτήρησης, της διαχείρισης και της μεγιστοποίησης των δυνάμεων του καθενός και όλων είναι governmentality: πρόκειται για τις τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται για τη δόμηση του χώρου και των πρακτικών κυριαρχίας. Γίνεται παραδεκτό ότι δομούνται στη βάση μιας αισιοδοξίας ότι η εξουσία ή η κοινωνία μπορεί να διευθυνθεί καλύτερα ή περισσότερο αποτελεσματικά, αφού η πραγματικότητα είναι στον ένα ή τον άλλο βαθμό ικανή να προγραμματισθεί. Αυτές οι εξουσιαστικές πρακτικές επεκτείνονται στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα.

⁶¹ Wagner P., "Sociological Reflections: The Technology Question During the First Crisis of Modernity": «Η τεχνολογική καινοτομία», υπογραμμίζει ο Overy, «αποτελούσε ένα σημαντικό μέρος του αστικού-φιλελεύθερου κοσμοειδώλου [...] Όμως ο ίδιος αστικός ιδεαλισμός που μόχθησε στον

εμπλουτισμός της ανθρώπινης δράσης μέσω της τεχνολογίας ήταν επιθυμητός, αυτό το αποτέλεσμα εκλαμβάνονταν ως ανησυχητικό από τη στιγμή που έτεινε να ταράξει τις κανονικότητες και να αυξήσει την ενδεχομενικότητα στην κοινωνική ζωή. Έτσι, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μια διαφορετική οπτική σχετικά με τη πιθανή χρήση και τα αποτελέσματα της τεχνολογίας απέκτησε ιδιαίτερη σημασία και όχι μόνο ανάμεσα στους μηχανικούς, τους επιχειρηματίες και τους διευθύνοντες οι οποίοι άλλωστε ήταν έμπρακτα προσηλωμένοι στο να θέτουν σε χρήση τη νέα τεχνολογία. Αναγνωρίστηκε ότι τα τεχνολογικά μέσα μπορούν να αναπτυχθούν με ένα τέτοιο τρόπο ώστε να δομήσουν και να οργανώσουν ένα ολοκληρωμένο σύνολο κοινωνικών πρακτικών με στόχο τον έλεγχο της ανθρώπινης δράσης την ελαχιστοποίηση της ενδεχομενικότητας και τη μεγιστοποίηση της προβλεψιμότητας.

Όσοι υποστήριζαν αυτές τις απόψεις προσέγγιζαν την τεχνολογία ως ενιαία και γιγάντια συστήματα αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στις τεχνικές, οικονομικές ή κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στα απλά στοιχεία και, κατά συνέπεια, στην λειτουργική εσωτερική και αμοιβαία σχέση αυτών των στοιχείων. Αυτή η νέα οπτική συνιστούσε επανοικειοποίηση της τεχνολογίας, παρά το γεγονός ότι τούτο δεν συνειδητοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Αφού η αφελής σκέψη περί αρμονικής τεχνολογικής προόδου κλονίστηκε, η θεώρηση της τεχνολογίας ως ενός μηχανικά ή συστηματικά διαρθρωμένου και μεγάλης κλίμακας συστήματος, ειδώθηκε ως το μέσο για την παλινόρθωση της τάξης ή μάλλον, για την εγκαθίδρυση μιας νέας και ακόμη καλύτερης τάξης. Εφευρέτες και καινοτόμοι αντιμετώπιζαν πολλές φορές τους εαυτούς τους ως δημιουργούς και κατασκευαστές νέων συστημάτων τα οποία θα τοποθετούσαν την ίδια την κοινωνία πάνω σε διαφορετικά θεμέλια και θα προσέφεραν διεξόδους από τα διλήμματα που είχε προκαλέσει η γρήγορη και ανεξέλεγκτη εκβιομηχάνιση.⁶² Στα πλαίσια αυτής της αντίληψης η πρόοδος χάνει τις κοινωνικοπολιτικές συμπαραδηλώσεις και προσδοκίες που συνδέονται με αυτή, καθίσταται πολιτικά ουδέτερη και ακραιφνώς τεχνοκρατική, θέτει ως περαιτέρω στόχο την ανάπτυξη της ίδιας της τεχνολογίας νοούμενης ως ρύθμισης, τάξης και (επιστημονικού) ελέγχου, με αποτέλεσμα να διανοίγονται ποικίλοι τρόποι

αγώνα για επιβολή τάξης, ενθάρρυνε μια προοδευτική επιστημονική και τεχνολογική κουλτούρα που απειλούσε με αταξία [...] Σε ένα κόσμο αυξανόμενης αβεβαιότητας οι διαλυτικές συνέπειες της ριζοσπαστικής καινοτομίας ήταν οι σπουδαιότερες από όλες».

⁶² Wagner P., “Sociological Reflections: The Technology Question During the First Crisis of Modernity”.

οικειοποίησης και μεθερμηνείας του σχετικού ιδεώδους,⁶³ όπως θα διαφανεί και στο κεφάλαιο το σχετικό με την πρόσληψη της τεχνολογίας. Οι οργανωτικές αλλαγές, οι οποίες διαπλέχθηκαν με τις υλικές, αφορούσαν την ανάδυση των μεγάλης κλίμακας διευθυνόμενων επιχειρήσεων (large scale managerial enterprise) που βασιζόνταν στη σχεδιασμένη παραγωγή (ταιυλορισμός), τον οικονομικό προστατευτισμό που παρά την αντίθεσή του στην απουσία συνόρων της ελεύθερης αγοράς φαινόταν να αποτελεί την απάντηση στην ενδεχομενικότητα και τα προβλήματα που προκαλούσε η ανεξέλεγκτη λειτουργία της, και οι περιορισμοί στις μετακινήσεις ανθρώπων. Αυτό που μετρούσε στους κόλπους του εν λόγω παραδείγματος, όπως έχει ήδη επισημανθεί, ήταν η ελαχιστοποίηση των αβεβαιοτήτων και της ενδεχομενικότητας που προκαλούσαν οι πρακτικές της φιλελεύθερης νεωτερικότητας.⁶⁴

Η απόρριψη κεντρικών παραδοχών της φιλελεύθερης νεωτερικότητας δεν περιορίστηκε στα πεδία της πολιτικής αντιπροσώπευσης και των πρακτικών εξουσίας και νοηματοδότησης. Καθώς ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η νεωτερικότητα είχε αρχίσει να βιώνεται μέσω των ηθικών, βιολογικών και αισθητικών κατηγοριών του εκφυλισμού, της διαφθοράς και της εξάντλησης, οι τεράστιες αλλαγές που γνώρισε η κοινωνία ως απόρροια της Δεύτερης Βιομηχανικής Επανάστασης ταυτίστηκαν από την πνευματική και καλλιτεχνική ελίτ με την παρακμή.⁶⁵ Είναι αυτό ακριβώς το σημείο όπου, σύμφωνα με τον Griffin, αναδύεται ο μοντερνισμός, μια κρίσιμη δηλαδή μάζα καλλιτεχνών και διανοουμένων, η οποία βιώνοντας την εποχή ως κατάπτωση εξεγείρεται εναντίον της. Η μοντερνιστική εξέγερση εναγκαλίστηκε σε ορισμένες από τις εκδοχές της στοιχεία τόσο από την επίθεση ενάντια στον θετικισμό, όσο και από την περιπαθή αφοσίωση σε αυτόν· αποτέλεσε μια δύναμη που γεννήθηκε από τη διαλεκτική του χάους και της τάξης, της απόγνωσης και της ελπίδας, της παρακμής και της ανανέωσης, της καταστροφής και της δημιουργίας. Περιλάμβανε έτσι, στους κόλπους του και τους φόβους του εκφυλισμού και την αισιόδοξη πίστη στο απεριόριστα ευάγωγο του μέλλοντος, καθώς και τη διατύπωση προτάσεων κοινωνικής αναγέννησης και παλιγγένησης.⁶⁶ Αντιδρούσε στην αναρχία και την πολιτισμική παρακμή οι οποίες στο σκεπτικό του απέρρεαν από τον ριζικό μετασχηματισμό των παραδοσιακών θεσμών και των κοινωνικών δομών και συστημάτων πίστης υπό την επίδραση της διαδικασίας εκσυγχρονισμού

⁶³ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί...*, σ.σ. 17-43.

⁶⁴ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ.σ. 79-82.

⁶⁵ Ο. π., σ.σ. 51-52, 54-55.

⁶⁶ Ο. π., σ.σ. 48, 52, 56.

(modernization), ενώ ταυτόχρονα ασπαζόταν κεντρικούς ιδεολογικούς τύπους της νεωτερικής κοσμοεικόνας: την προοδευτική φύση χρονικότητα της ιστορίας, όπως και τη φαντασίωση του μέλλοντος ως ενός διαρκώς «ανοιχτού» πεδίου στην πραγμάτωση ουτοπικών σχεδίων.⁶⁷

Ο μοντερνισμός διεκδίκησε έτσι ένα καινούριο ξεκίνημα στρεφόμενος ενάντια στη νεωτερικότητα και προκειμένου να επιτύχει μια εναλλακτική σε αυτήν νεωτερικότητα.⁶⁸ Αυτή η ώθηση εκφράστηκε μεν με διαυγή τρόπο στη σφαίρα της αισθητικής της πρωτοπορίας, ωστόσο δεν περιορίστηκε αποκλειστικά και μόνο εκεί: ήδη πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η κίνηση προς ένα νέο όραμα, ενισχυμένη με λαϊκή δυναμική και με επαναστατική ορμή εκφράστηκε με αυξανόμενη ένταση στα πεδία του πνευματικού και πολιτικού στοχασμού περιστρεφόμενη γύρω από την εύρεση ενός νέου θεμελίου νοήματος, από κοινωνικά κινήματα, λαϊκές πρωτοβουλίες για την εγκαθίδρυση μιας νέας αίσθησης ριζώματος, κοινότητας και υγείας, επαναστατικές πολιτικές τόσο της Δεξιάς, όσο και της Αριστεράς. Αυτή η κίνηση διαμόρφωσε πολυάριθμα προσωπικά σχέδια και συλλογικά κινήματα προκειμένου να καθιερύσει μια υγιέστερη κοινωνική και ηθική βάση για την κοινωνία, να εγκαινιάσει, με άλλα λόγια, μια εντελώς νέα κοινωνικοπολιτική τάξη. Η επιδιωκόμενη ρύθμιση γινόταν αντιληπτή ως εναλλακτική νεωτερικότητα, με σαφώς οργανωμένα χαρακτηριστικά, και έφερε την προσδοκία να θέσει ένα τέλος στην πολιτική, πολιτισμική, ηθική και φυσική διάλυση επιζητώντας πολλές φορές και την ανάδυση ενός νέου τύπου ανθρώπου· μπορεί έτσι να αποκληθεί «προγραμματικός μοντερνισμός» και να σημειωθεί προκαταβολικά ότι στα χρόνια μετά το 1914 εκφράστηκε σε πολιτικοκοινωνικές μορφές, οι οποίες δεν περιορίζονταν στις σφαίρες της εν γένει πολιτισμικής παραγωγής.⁶⁹

Έχοντας την πεποίθηση ότι οι νεωτερικοί μύθοι του Διαφωτισμού, της προόδου, του φιλελευθερισμού και του καπιταλισμού έχουν καταπέσει, ο μοντερνισμός υπογράμμισε την ανάγκη δόμησης ενός νέου «αιρού καταφυγίου», μιας «νέας αρχής» στην κατεύθυνση ενός ανθρώπινου μέλλοντος, το οποίο έχει διαφύγει από το χάος, την αμφιταλάντευση και τη δυσφορία. Επρόκειτο για όραμα στην πραγμάτωση του οποίου οραματιστές καλλιτέχνες και στοχαστές μπορούσαν να ενώσουν τις δυνάμεις τους με μοντερνιστές αρχιτέκτονες, πολεοδόμους,

⁶⁷ Ο. π., σ. 54.

⁶⁸ Ο. π., σ. 44.

⁶⁹ Ο. π., σ. 10, 53-54, 61-66.

«κοινωνικούς μηχανικούς» (social engineers), τεχνοκράτες, ειδικούς στη φυλετική υγιεινή και ευγονική.⁷⁰ το εν λόγω σχέδιο διαπερνούσε τη δημιουργική φαντασία των επαγγελματιών και των ειδικών σε κάθε σφαίρα δραστηριότητας που αφορούσε την ευημερία της μοντέρνας κοινωνίας, όπως γιατρούς, μηχανικούς, σχεδιαστές, αρχιτέκτονες, πολεοδόμους, παιδαγωγούς, θεωρητικούς της εκπαίδευσης και πρωτοπόρους αυτού που τώρα έχει γίνει οικείο και γνωστό ως «κράτος πρόνοιας»: δημιουργούσε ένα νέο κλίμα έρευνας στις φυσικές επιστήμες και στις επιστήμες της συμπεριφοράς, στο οποίο βάραινε το ήθος της εξέγερσης ενάντια στην παρακμή με αποτέλεσμα το μίγμα θετικιστικής επιστήμης και παλιγγενετικών μύθων κοινωνικής αναγέννησης και δημιουργίας ενός νέου κόσμου.⁷¹

Τα χρόνια ανάμεσα στα 1870 και 1918 μαρτυρούν ένα έντονο ενδιαφέρον για τον μυστικισμό,⁷² τη «θεοσοφία», τον πνευματισμό και τις νέες θρησκείες,⁷³ ενώ ο μπερξονισμός με την εκθρόνιση της γραμμικής και ορθολογικής αντίληψης του χρόνου, την εξύμνηση της élan vital και της χρονικότητας της μακράς διάρκειας οδήγησε στη νομιμοποίηση διαφορετικών πολιτικών προταγμάτων και την εγκαθίδρυση μιας νέας πραγματικότητας και μιας νέας εποχής που απέρριπτε τις επιταγές και τις ισορροπίες του ορθολογισμού⁷⁴ επίσης, εκδηλώθηκε ένα ζωηρό ενδιαφέρον για την υγεία του σώματος, το οποίο βρήκε έκφραση στη μανία δίαιτες και αθλητισμό, τον χορό και τον γυμνισμό.⁷⁵ Αυτή μάλιστα, η κυρίαρχη πριν το 1914 έγνοια σχετικά με τον εκφυλισμό και την παρακμή, συνέχισε να τροφοδοτεί και μετά τον Πόλεμο συγκεκριμένα σχέδια που αποσκοπούσαν σε ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή ακόμη και σε χώρες στις οποίες η φιλελεύθερη δημοκρατία ήταν άθικτη: η προσπάθεια αντιμετώπισης των επώδυνων συνεπειών του εκσυγχρονισμού στα φτωχότερα στρώματα οδήγησε στην ανάδυση «νέων τοπίων υγείας»,⁷⁶ στο πλαίσιο των οποίων τα άτομα θεωρούνταν ως σωματικά και κοινωνικά όντα ταυτόχρονα, ενώ

⁷⁰ Ο. π., σ.σ. 149-150.

⁷¹ Ο. π., 146-149.

⁷² Ο. π. σ. 123: «Ο κοινωνιολόγος Edward Tiryakian έχει υποστηρίξει ότι οι αναβιώσεις του μυστικισμού συνήθως λαμβάνουν χώρα όταν “πολιτισμικά παραδείγματα μετατοπίζονται” και, επομένως, σε περίοδο όπου “η απώλεια της εμπιστοσύνης σε καθιερωμένα μοντέλα γνωστικής αναπαράστασης της πραγματικότητας οδηγεί στην εξάντληση των θεσμισμένων συλλογικών συμβόλων ταυτότητας”. Μεταφρασμένο στους όρους μας, αναδύονται όταν μια κρίση νοήματος και μια σχετική με αυτή συμβολική κρίση θέτει την κοινωνία σε κατάσταση οριακή (liminoid)».

⁷³ Ο. π., σ. 26. Ακόμη και ο Edison δούλευε το σχέδιο μιας μηχανής που θα επέτρεπε την επικοινωνία με τον πνευματικό κόσμο.

⁷⁴ Ο. π., 124, 134.

⁷⁵ Ο. π., σ.σ. 141-146.

⁷⁶ Ο. π., σ.σ. 150-151. Επρόκειτο για τα προγράμματα Perckham Experiment και Finsbury Plan τα οποία αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της κοινωνικής ευημερίας στο Λονδίνο του '30. Για αντίστοιχα σχέδια φασιστικής ή κομμουνιστικής έμπνευσης, βλ. ό. π., σ. 151.

παράλληλα λογιζόταν ως θεμιτή –και επιθυμητή– η κρατική παρέμβαση στη ζωή τους για την εξασφάλιση της κοινωνικής υγείας.

Ο μοντερνιστικός πόθος για την «αυγή μιας νέας εποχής» σχετίζεται από τον Griffin με βαθιές ψυχοκοινωνικές –και υπό μία έννοια αρχαϊκές– δυναμικές του πόθου για αθανασία, μύθο –τις οποίες ικανοποιούν οι τελετουργικές δραστηριότητες– και, εν τέλει, επαρκές νόημα ζωής, ανάγκη επιβεβαίωσης η οποία οδηγεί στην αναζήτηση ενός εναλλακτικού καταφυγίου, αυτό που αποκαλεί «ιερό καταφύγιο»:⁷⁷ την παροχή στα μέλη μιας κοινωνίας της εμπειρικής βεβαιότητας ότι οι ζωές τους αποτελούν οργανικό τμήμα μιας υπέρτερης πραγματικότητας, η συνοχή της οποίας πηγάζει από μια υπέρτερη κοσμική αρχή, από ένα εδραίο κοσμοείδωλο (*nomos*)· είναι αυτή η αρχή που διαγράφει τον φόβο του κενού, τον τρόμο της εκμηδένισης επιβεβαιώνοντας το νόημα της ανθρώπινης ζωής και τη σύνδεσή της με κάτι «ιερό».⁷⁸ Με δεδομένο ότι ο φιλελεύθερος μύθος της προόδου, η οπτική του ιστορικού χρόνου ως πεδίου όπου η ανθρώπινη φύση μπορούσε να τελειοποιήσει τον εαυτό της μέσω της πράξης της, αλλά και να δημιουργήσει ένα συλλογικό «λόγο» ύπαρξης και την αντίστοιχη κοσμοεικόνα ως προϋποθέσεις για την αναδημιουργία της,⁷⁹ θεωρείτο ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ελαττωματικός λόγω μιας γενικευμένης αίσθησης κοινωνικής παθογένειας⁸⁰ διανοούμενοι που διέθεταν μια ιδιοσυγκρασιακή «ανάγκη για κλείσιμο», αλλά δεν μπορούσαν να βρουν μια «εστία» στον χριστιανισμό, στις παραδοσιακές αξίες, στους μύθους της προόδου ή στη ρομαντική λατρεία του υπέρτατου στράφηκαν στα οραματικά σχέδια αναγέννησης. Εκεί ακριβώς ήταν που η διάβρωση του μύθου της προόδου διασταυρώθηκε με τη νεωτερική αντίληψη για τον χρόνο και την ιστορία, διαμορφώνοντας μια συνθήκη μεταιχμίου.

Η κατάσταση αυτή είναι παραπλήσια με την τριαδική δομή των τελετουργικών μετάβασης. Το πρώτο στάδιό τους, αυτό του αποχωρισμού (*separation*), σχετίζεται με την αποκοπή από το προηγούμενο status του ατόμου· το δεύτερο είναι εκείνο της οριακής κατάστασης (*liminal*), στο οποίο το άτομο «βρίσκεται» αιωρούμενο: έχει αποκοπεί από την προηγούμενη κατάσταση, αλλά δεν έχει ενσωματωθεί σε μια νέα και σταθερή· το τρίτο αφορά την επανενσωμάτωση (*aggregation*) στη νέα συνθήκη, η οποία δίνει ένα τέλος στην προηγούμενη αιώρηση. Το κρίσιμο στάδιο είναι το μεσαίο: εκεί ο φόβος του εκμηδενισμού, ο τρόμος του

⁷⁷ Ο. π., σ.σ. 70-71.

⁷⁸ Ο. π., σ.σ. 74-75.

⁷⁹ Ο. π., σ.σ. 88-89.

⁸⁰ Ο. π., σ.σ. 89-99.

κενού μεγεθύνεται λόγω της εγγενούς αστάθειας και αβεβαιότητας του σταδίου. Όταν όμως, το σύνολο της κοινωνίας εισέρχεται στο στάδιο του liminal, μπορεί να μιλήσει κανείς για «οριακότητα» (liminoid): αυτή γεννιέται έξω από τα όρια και θεμέλια της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής διαδικασίας και οι εκδηλώσεις της συχνά αμφισβητούν την ευρύτερη κοινωνική δομή μέσω κοινωνικής κριτικής ή προτάσεων για μια επαναστατική αναδιάταξη της κατεστημένης κοινωνικής τάξης· με άλλα λόγια, η οριακή (liminoid) μετάβαση σε νέες τάξεις πραγμάτων λαμβάνει χώρα όταν μια κοινωνία υφίσταται μια επαρκώς βαθιά κρίση –λόγω φυσικής καταστροφής, έκρηξης ενδογενών πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών εντάσεων ή επιθετικών ενεργειών άλλων κοινωνιών, κατοχής ή αποικιοποίησης– που την εμποδίζει να διατηρήσει και να αναγεννήσει τον εαυτό της μέσω των δικών της συμβολικών και τελετουργικών πηγών· από αυτή προκύπτουν μάλλον επαναστατικές παρά παλινορθωτικές μεταβατικές καταστάσεις. Η ικανότητα των ανθρώπινων υπάρξεων να αναλαμβάνουν συλλογική δράση ώστε να υπερβαίνουν τέτοιες κρίσεις δημιουργώντας μια νέα κοινωνία που διαθέτει ένα νέο εδραίο κοσμοείδωλο είναι κρίσιμη στην ανάπτυξη όλων των ανθρώπινων πολιτισμών, όπως και το να προσαρμόζονται σε νέες καταστάσεις και περιβάλλοντα που διαρκώς αναδύονται και απειλούν το υπαρκτό κοινωνικό σύστημα. Ανυπόφορη οριακότητα (liminoidality) και προσαρμοστικές, καινοτόμες ή επαναστατικές αντιδράσεις σε αυτή, οι οποίες δημιουργούν μια νέα τάξη και ένα «νέο κόσμο», συγκροτούν και διαμορφώνουν την ανθρώπινη ιστορία εξίσου με τις συντηρητικές οριακές (liminal) διαδικασίες που αναγεννούν το status quo.⁸¹

Η έξοδος από την οριακή κατάσταση επιτελείται μέσω της δημιουργίας ενός νέου «ιερού καταφυγίου» από ένα κίνημα αναζωογόνησης και αναγέννησης (revitalization movement) του οποίου ηγείται ένας θεωρούμενος ως χαρισματικός ηγέτης που αναφέρεται σε μια νέα κοινωνία. Τα πολιτικά αναγεννητικά κινήματα δαιμονοποιούν την παλιά τάξη, όπως και τις κοινωνικές εκείνες ομάδες που δήθεν απειλούν την αναγεννητική προοπτική, έχουν συγκρητιστικό χαρακτήρα –άρα μπορούν να αντλούν και από την παράδοση– και εμφανίζονται σε εποχές πολιτισμικής αλλαγής και έντονου προσωπικού και υπαρξιακού άγχους.⁸² Αυτή ακριβώς είναι η κατάσταση από τα 1850 ως τα 1918 στη δυτική Ευρώπη η οποία στα μάτια των μοντερνιστών βίωνε μια οριακή κατάσταση οδηγούμενη στον μηδενισμό·

⁸¹ Ο. π., σ.σ. 102-105.

⁸² Ο. π., σ.σ. 108-109.

και από αυτή την κατάσταση, περαιτέρω, είναι που προκύπτει η σφοδρή επιθυμία για «κλείσιμο» της νεωτερικότητας και διοχέτευση της ορμής της σε προβλέψιμες και εύτακτες διαδρομές.⁸³

Αυτή η διαλεκτική είναι έκδηλη σε όλες τις αναγεννητικές λύσεις που αναφέρθηκαν προηγουμένως, και είναι εξίσου προφανής σε όλες εκείνες που αναδύονται κατά τον Μεσοπόλεμο: τα κινήματα αυτά, αισθητικά ή/και πολιτικά, βιώνουν την οριακότητα επιθυμώντας κλείσιμο και ενσωμάτωση σε αυτό το νέο ιερό καταφύγιο προς τη δημιουργία του οποίου κινούνται. Κατά τη διάρκεια της περιόδου από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως και την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου η παρατεταμένα οριακή κατάσταση που απορρέει από την κρίση της περιχαρακωμένης νεωτερικότητας, όπως γίνεται αισθητή από τα προβλήματα και τις κριτικές που προαναφέρθηκαν, συνυπάρχει με τις ποικίλες προτάσεις κλεισίματος σε μια οργανωμένη κατεύθυνση, οι οποίες διαπλέκονται πολλαπλά με προτάσεις υπέρβασης του ιδεολογικού αδιεξόδου. Ιστορικά, το κύριο κοινωνικό κίνημα της εποχής, που απλωνόταν από τις συντηρητικές ακαδημίες μέχρι τα ριζοσπαστικά εργατικά στοιχεία, προσπαθούσε να επιλύσει το κοινωνικό ζήτημα με την εισαγωγή νέων περιορισμών οι οποίοι θα περιόριζαν ορισμένα είδη πρακτικής την ίδια στιγμή που θα καθιστούσαν διαθέσιμα άλλα, καθώς και με την ανάμειξη των διαθέσιμων ιδεολογικών επιλογών. Η σημασία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τόσο στην κατεύθυνση της τελικής αναίρεσης των προοδευτικών θεωριών του 19^{ου} αιώνα, όσο και στον τονισμό της ανάγκης νέων περιορισμών, ήταν ιδιαίτερα αποφασιστική.⁸⁴ Δεν συνιστά, συνεπώς, παράδοξο ότι οι φιλελεύθερες νεωτερικές πρακτικές φάνταζαν ακόμη και στα μάτια των φορέων και υποστηρικτών τους υπονομευτικές του ίδιου του νεωτερικού σχεδίου ως όλου. Κι οι ίδιοι αναγνώριζαν ότι η νεωτερική ορμή έπρεπε να διοχετευθεί σε άλλους δρόμους: αυτούς της τάξης, της οργανωμένης ρύθμισης, της μέριμνας για το συλλογικό.⁸⁵

⁸³ Wagner P., "As Intellectual History Meets Historical Sociology: Historical Sociology after the Linguistic Turn"..., σ.σ. 168-179.

⁸⁴ Wagner P., *A Sociology of Modernity*..., σ.σ. 62-63.

⁸⁵ Ο. π., σ.σ. 65-66: «[...] στην ιστορική εξέλιξη της φιλελεύθερης κοινωνίας, η αυτοπαραγόμενη ανάδυση των υπερδομών, όπως ο καπιταλισμός και η αγορά, η οργάνωση και η γραφειοκρατία, η νεώτερη φιλοσοφία και η επιστήμη, όπως και ο καταμερισμός της εργασίας ταυτίζονται. Αυτές οι δομές επιδρούν στα μεμονωμένα υποκείμενα και στη δυνατότητά τους για αυτοπραγμάτωση προκαλώντας τον φόβο της ακύρωσης της νεωτερικότητας. Όσο περισσότερο γενικεύονται οι νεωτερικές πρακτικές, τόσο περισσότερο υπονομεύουν το εφικτό της πραγματοποίησης της νεωτερικότητας ως ιστορικού σχεδίου. Στην πραγματικότητα η υπονόμηση της νεωτερικότητας από τις ίδιες τις αρχές δεν σημαίνει ότι η νεωτερικότητα είναι ανέφικτη. Μάλλον απαιτείται να προσλάβει ένα εντελώς διαφορετικό σχήμα. Με τα λόγια του Max Weber είναι "σαν να έπρεπε,

Η κρισιμότητα της μεσοπολεμικής περιόδου: στο αποκορύφωμα της μετάβασης από την περιχαρακωμένη στην οργανωμένη (organized) νεωτερικότητα

Οι περιγραφές του Μεσοπολέμου ως κρίσιμης και αποφασιστικής περιόδου τόσο για κεντρικές παραδοχές της ευρωπαϊκής/αστικής/διαφωτιστικής θέσμησης, όσο και για τα όσα επακολούθησαν (Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, διαμόρφωση Κράτους Πρόνοιας, μεταπολεμική ανάπτυξη και ανασυγκρότηση, Ψυχρός Πόλεμος), τείνουν να υπογραμμίζουν τον χαρακτήρα του ως μεταίχμιο. Στην αποτίμηση λ.χ. του Κ. Καστοριάδη ο Μεσοπόλεμος με τα δύο σημεία καμπής, αυτό που σηματοδοτεί την έναρξή του, τη διεξαγωγή και λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και τη Μεγάλη Κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30, συνδέεται με την κατάρρευση της ιδεολογίας της προόδου, την τεκμηρίωση της αδυναμίας του «συστήματος» να αυτοκυβερνηθεί, την ανάδυση (ολοκληρωτικών) φαινομένων, τα οποία δύσκολα μπορούσαν να συμβιβασθούν με τις αισιόδοξες επαγγελίες του ύστερου 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα.⁸⁶ Στηριγμένος σε ανάλογο σκεπτικό ο Griffin παραλληλίζει την πορεία της μεσοπολεμικής Ευρώπης με το ναυάγιο του *Τιτανικού*.⁸⁷

Είναι ακριβώς αυτή η περίοδος όπου οι επιφυλάξεις απέναντι στη φιλελεύθερη νεωτερικότητα –ισχυρές και ρητές ήδη από το 1870 περίπου– μετασχηματίζονται σε κραυγαλέα απόρριψη. Αν όλες οι διαμάχες που σφραγίζουν την πρώτη κρίση της νεωτερικότητας συνοψίζονται στην πεποίθηση ότι δεν υπάρχει φυσικός και αυτόματος τρόπος διευθέτησης των κοινωνικών υποθέσεων με βάση το νεωτερικό φαντασιακό, διότι θεωρήθηκε ότι ο οικονομικός πλούτος δεν θα

ενσυνείδητα και αφοσιωμένα, να γίνουμε άνθρωποι που επιθυμούν «τάξη» (order) και τίποτε άλλο πέρα από τάξη, που γινόμαστε νευρικοί και ανήσυχoi αν για μια στιγμή αυτή η τάξη παραπαίει, και που απελιζόμαστε αν ξεριζωθούμε από την αποκλειστική προσκόλληση σε αυτή την τάξη». Αυτή φαίνεται να είναι η συγκυρία ανάμεσα στους δύο μεγάλους πολέμους του 20^{ου} αιώνα.

⁸⁶ Καστοριάδης Κ., «Σκέψεις πάνω στην “ανάπτυξη” και την “ορθολογικότητα”», σ. 11: «Ο 19ος αιώνας εξύμνησε την “πρόοδο” παρά την οξεία και πικρή κριτική των αντιπάλων του θριαμβεύοντος καπιταλισμού. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος κι έπειτα, μετά από σύντομο διάλειμμα, η Μεγάλη Κρίση, η άνοδος του φασισμού και του ναζισμού στην Ευρώπη και η κραυγαλέα αδυναμία αποφυγής ενός καινούριου παγκόσμιου πολέμου, φαινόμενα που όλα φαίνονταν να δείχνουν ότι το σύστημα δεν μπορούσε να κυβερνηθεί, προκάλεσαν κατάρρευση της επίσημης ιδεολογίας. Το θέμα της δεκαετίας 1930-1940 ήταν η “κρίση της προόδου”», στο *Χώροι του Ανθρώπου*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1995, σ.σ. 11-36.

⁸⁷ Griffin R., *Modernism and Fascism, The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, ed. Palgrave Macmillan, New York 2007, σ. 3: «Όταν το πραγματικό πλοίο [ο *Τιτανικός*] βυθίστηκε στις 15/4/1912, το συμβάν λειτούργησε ως ερέθισμα για ορισμένους ευαγγελιστές χριστιανούς να το ερμηνεύσουν ως σημάδι της ύβρεως του νεωτερικού ανθρώπου, ενώ ορισμένοι καλλιτέχνες ενστικτωδώς του απέδωσαν αποκαλυπτική σημασία. Έναν αιώνα σχεδόν μετά, το συμβάν μάς βάζει σε πειρασμό να το δούμε ως προοικονομία της βαθύτερης μοίρας του ευρωπαϊκού πολιτισμού ως συνόλου, καθώς διατρέχει το τρελό του ταξίδι προς δύο δεκαετίες καταστροφικών πολέμων, δικτατοριών, μαζικής εξόντωσης, που εξέθεσαν ανηλέως τον μύθο της ατελεύτητης προόδου πάνω στον οποίο ο φιλελεύθερος-καπιταλιστικός-ιμπεριαλιστικός πολιτισμός είχε οικοδομηθεί κατά τη διάρκεια της belle époque».

προερχόταν από την ιδιωτική πρωτοβουλία, η δημοκρατία δεν θα ανέκυπτε αυτόματα από την πολιτική ελευθερία, η αλήθεια δεν θα προερχόταν από την αύξηση της ακαδημαϊκής ελευθερίας, τότε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επιδείνωσε την κρίση νοήματος που σοβούσε ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τον υπαρξιακό τρόμο του κενού που απέρρευε από αυτή.⁸⁸ Μάζες εκατομμυρίων «απλών και καθημερινών» ανθρώπων, κι όχι πια μόνο οι ελίτ της τέχνης και της σκέψης, ή τα κινήματα της πρωτοπορίας, βίωναν ένα έντονο όσο και αντιφατικό αίσθημα: από τη μία πλευρά, ότι οι αναταραχές της σύγχρονης ιστορίας αποτελούσαν τον επιθανάτιο ρόγχο του μοντέρνου κόσμου υπό την αιγίδα του Διαφωτιστικού Λόγου και του φιλελεύθερου καπιταλισμού· κι από την άλλη, ότι αποτελούσαν μάρτυρες των πόνων του τοκετού ενός νέου κόσμου υπό ένα ιδεολογικό και πολιτικό καθεστώς, η φύση του οποίου είχε ήδη προσδιοριστεί και ήταν συλλογική.⁸⁹ Η εμπειρία της κατάρρευσης καθιστούσε την ανάγκη για μετασχηματισμό οξύτατη, ενώ η απομάκρυνση από τον συντριμμένο κόσμο του χθες και η κατεύθυνση σε ένα νέο ο οποίος θα οικοδομείτο στα θεμέλια επαναστατικών σκέψεων μέσω νέων εκκινήσεων, ήταν πλέον μαζική υπόθεση.⁹⁰

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο κομμουνισμός, ο εθνικοσοσιαλισμός και ο φασισμός, η σοσιαλδημοκρατία, ο φιλελευθερισμός που μεθερμηνεύτηκε εξισωτικά με την έννοια του «κοινωνικού κράτους», το American Dream ως ενσάρκωση της ανάγκης συλλογικού σχεδιασμού,⁹¹ προώθησαν μαζικές δημοκρατικές τάσεις και παραμέρισαν τις παραδοσιακές ιεραρχίες –αστικές ή πατριαρχικές– ενώ συνέδεσαν το ιδεώδες της τυπικής ισότητας με την ιδέα των υλικών δικαιωμάτων,⁹² προωθώντας μορφές οργάνωσης οι οποίες μέσω ρύθμισης και σχεδιασμού θα επιχειρούσαν να απαντήσουν στις συνθήκες «βιοτικής αμηχανίας» που απέρρευαν από την κατάρρευση του αστικού κοσμοειδώλου. Η περίοδος του Μεσοπολέμου, η σφραγισμένη από τις προαναφερθείσες λύσεις, έμοιαζε να μαρτυρεί την τελευταία επιβίωση των φιλελεύθερων εννοιών της πολιτικής, της οικονομίας και της επιστήμης. Υπό την οπτική γωνία των περισσότερων μετεχόντων και

⁸⁸ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 161-164.

⁸⁹ Ο. π., σ. 4: «[...] Ο κόσμος ξαφνικά άδραξε τη σημασία των πινάκων ζωγραφικής της πρωτοπορίας και αναγνώρισε τον εαυτό του στα οραματικά δράματα που ανήγγειλαν σε ένα αυτοκτονικό ανθρώπινο είδος το πνεύμα μιας νέας εποχής αδερφοσύνης [...]. Πίστευαν σ' ένα διεθνιστικό σοσιαλισμό, στον ειρηνισμό, στον κολεκτιβισμό, στην αριστοκρατική ηγεσία, στη θρησκευτική κοινότητα, στη ζωή, στην εθνική ανάσταση, και συχνά παρουσίαζαν ένα συγκεχυμένο μείγμα αυτών των ποικίλων ιδεών ως ένα καινούριο δόγμα».

⁹⁰ Ο. π., σ. 4.

⁹¹ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ.σ. 66-67.

⁹² Κονδύλης Π., *Το αόρατο χρονολόγιο της σκέψης, Απαντήσεις σε 28 ερωτήματα*, εκδ. Νεφέλη 1998, σ.σ. 32.

παρατηρητών οι οποίοι εξέφραζαν τις πλέον διαφορετικές ιδεολογικές θέσεις, η εμπειρία της σχεδιασμένης πολεμικής οικονομίας και της κοινωνικής διεύθυνσης σήμαιναν ότι η πλήρης αποκατάσταση των φιλελεύθερων θεσμών δεν ήταν ούτε δυνατή ούτε και επιθυμητή.⁹³ Απορρίφθηκε, έτσι, η ιδέα ότι τα αυτόνομα υποκείμενα μπορούσαν να φτάσουν σε βιώσιμη κοινωνική οργάνωση και αντικαταστάθηκαν οι φιλελεύθερες έννοιες από συλλογικές πολιτικές λύσεις βασισμένες στην τάξη, τον πολιτισμό, την εθνικότητα και τον σχεδιασμό.

Ο Μεσοπόλεμος, έτσι, αποτέλεσε τον «Χρυσό Αιώνα» των πάσης φύσεως σχεδιαστών, εφόσον μάλιστα μπορούσαν και να εξασφαλίσουν τα απαιτούμενα κεφάλαια για την υλοποίηση των σχεδίων τους. Η πρόδηλη πολιτισμική κρίση ενθάρρυνε μια γενική εγκατάλειψη του *laissez-faire* καπιταλισμού και του μινιμαλιστικού κράτους-νυκτοφύλακα, τα οποία αποτελούσαν ιδεώδη του φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα. Η πίστη στην ανάγκη ύπαρξης «ισχυρών κυβερνήσεων» που λαμβάνουν ριζοσπαστικές αποφάσεις σε δύσκολους καιρούς για την κατά το δυνατόν καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων των πολιτών τους, συνδέει τα σοβιετικά πενταετή πλάνα, το φασιστικό κορπορατιστικό σύστημα, την κεϋνσιανή οικονομική θεωρία, το New Deal στις Η.Π.Α., τον *planism* του Βέλγου πολιτικού στοχαστή, πρώτα αριστερού και έπειτα δεξιού, Hendrik de Man⁹⁴ και τον ενθουσιώδη εναγκαλισμό αυτού του νέου ήθους από το Τρίτο Ράιχ. Το μέλλον ζωγραφιζόταν με πολλά πολιτικά χρώματα, ήταν εντούτοις σχεδιασμένο.⁹⁵ Παρά την παραδοξότητα του ευθέως συσχετισμού αυτών των σχεδίων με ένα τόσο άμεσο τρόπο, ο Wagner τονίζει πως υπάρχει ένας ισχυρός λόγος για να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο: οι σύγχρονοι αντιλαμβάνονταν την ύπαρξη ενός τέτοιου δεσμού ανάμεσα σε αυτές τις λύσεις.⁹⁶

⁹³ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, ό. π., Transformations: Stronger institutions in the name of collective emancipation, σ.σ. 66-69.

⁹⁴ Για τις πνευματικές/πολιτικές περιπλανήσεις του de Man, καθώς και για το πώς επηρέασε εξέχοντα μέλη της «γενιάς του '30» βλ. Λιάκος Α., «Ζητούμενα ιδεολογίας της γενιάς του '30», *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 3, 1990, σ.σ. 7-22.

⁹⁵ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ. 63.

⁹⁶ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ. 67. «Ένα πλήθος πολιτικών, διανοουμένων και ειδικών της οικονομίας σε Γαλλία, Ιταλία και Γερμανία κινούνταν ανάμεσα σε σοσιαλισμό, φασισμό και κεϋνσιανές πολιτικές. Η επανάσταση του Ρούζβελτ, όπως ονομάστηκε το New Deal από τον George Boris, ένα Γάλλο σοσιαλιστή, συνήθως εκλαμβάνονταν ως ένα είδος μαζί με την ιταλική συνεργατική-κορπορατιστική οικονομία ή τις κολεκτιβοποιήσεις του Στάλιν. Στις ιταλικές διαμάχες της δεκαετίας του '30 για παράδειγμα, ο φασισμός θεωρείτο μερικές φορές ως μια απάντηση στην καπιταλιστική κρίση μέσα στην οποία ξεπερνούσαν οι διακρίσεις –αστικές– ανάμεσα στο ατομικό και το καθολικό, ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό».

Στην πράξη όλες αυτές οι προτάσεις αποτελούσαν απαντήσεις στην αστάθεια των μετα-φιλελεύθερων καθεστώτων: βασιζόνταν, όπως προαναφέρθηκε, στον ορισμό κυρίως της εθνικής, αλλά και της συλλογικής ομάδας (κοινωνικής τάξης-social class) και στην κινητοποίηση των μελών τους, έθεταν περιορισμούς, σε διαφορετικό βαθμό, στην ατομική ελευθερία στο όνομα της συλλογικότητας και προπαγάνδιζαν ένα νέο ξεκίνημα το οποίο εμφανιζόταν ως συλλογική απελευθέρωση παρά ως εισαγωγή περιορισμών στην ελεύθερη δράση του ατόμου. Με αυτή την έννοια ήταν πολλαπλά συνδεδεμένες με κεντρικές ιδεολογικές παραδοχές της νεωτερικότητας: συμερίζονταν λ.χ. τη νέα χρονικότητα που ήταν χαρακτηριστική για αυτή, την αίσθηση ότι βρισκόμαστε στο κατώφλι ενός νέου κόσμου και ότι ο χρόνος και η ιστορία είναι δυνατόν να εκκινήσουν εκ νέου· ακολουθούσαν και αξιοποιούσαν επίσης, τις δυνατότητες ορθολογικού ελέγχου και κυριαρχίας με τις οποίες τις εφοδίαζε ο μηχανισμός του κράτους, αξιοποίηση η οποία προσέλαβε ευκρινέστατη μορφή στις ποικίλες τεχνολογίες των θεσμών· λάτρευαν την επιστήμη και την τεχνολογία θεωρώντας τες μέσα από ποικίλους μετασχηματισμούς συμβατές με τις αρχές τους και προϋποθέσεις πραγμάτωσης των λύσεων που πρότειναν· και, τέλος, έστω κι αν παρέπεμπαν –όσες το έκαναν αυτό– σε παλαιότερες μορφές ζωής, είχαν ένα αδιαπραγμάτευτο μελλοντικό προσανατολισμό: δεν αποτελούσαν «αντιδραστικό μοντερνισμό»,⁹⁷ αλλά μια μοντέρνα με τον τρόπο της απάντηση στη νεωτερικότητα.⁹⁸ Οι μύθοι δε, τους οποίους επινόησαν, έρχονταν να πληρώσουν το ιδεολογικό κενό, των απώλεια ενιαίου κοσμοειδώλου, που άφηνε πίσω της η υπό κατάρρευση ιδεολογία της προόδου.

Οι πολιτικές λύσεις του Μεσοπολέμου εξέλαβαν τον εαυτό τους ως «κράτη-καλλιεργητές» (gardening states), τα οποία έρχονταν σε μια κρίσιμη ιστορική καμπή να αποκαθάρουν την κοινωνία από την παρακμή. Προεξέτειναν έτσι, τα προανακρούσματα ευγονικού λόγου που ήδη εντοπίζονταν, όπως σημειώθηκε και

⁹⁷ Εμβληματική έκφραση αυτής της άποψης το Herf Jeffrey, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός, Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας, επιστ. επιμέλεια Χρ. Χατζηϊωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996. Ο Griffin, αντιθέτως, παρατηρεί ότι «[...] είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ομόφωνα ότι, όπως η νεωτερικότητα έχει τη σκοτεινή της πλευρά, κάτι που διερευνήθηκε με αξεπέραστο τρόπο από τον Zygmunt Bauman στο *Modernity and the Holocaust*, έτσι κι ο μοντερνισμός έχει τη δική του. Εκφράστηκε υποδειγματικά στην ανάδυση ενός λατρευτικού καθεστώτος το οποίο προσανατολίστηκε σε μια νέα νεωτερικότητα, η οποία βασιζόταν σε μια παραλλαγή του μυστικισμού που έβλεπε την κομμουνιστική, φιλελεύθερη ή την αναρχική ιδέα μιας οικουμενικής κοινωνικής δικαιοσύνης –σήμερα κατηγορούμενη από τη Νέα δεξιά ως παρακμιακή “οικουμενική ισοπέδωση”– ως σύμπτωμα εκφυλισμού παρά θεραπείας». (*Modernism and Fascism...*, σ. 137).

⁹⁸ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ. 177-179. Ο Griffin ακολουθεί εδώ τις αναλύσεις του P. Osborne στο *Politics of Time*.

προηγούμενα, στον Διαφωτισμό, ο οποίος βέβαια πολέμουσε τον ανορθολογισμό του μοναρχισμού και όχι την παρακμή· είχε, εντούτοις, ενσωματώσει τη νέα χρονικότητα που παρέπεμπε στο μέλλον την πραγμάτωση των ουτοπικών σχεδίων διαμορφώνοντας έτσι τις πνευματικές προϋποθέσεις για την πραγμάτευση της κοινωνίας ως νόμιμου αντικειμένου του σχεδιασμού, της καθοδήγησης, της διεύθυνσης, της «κοινωνικής μηχανικής». Περαιτέρω, οι δεσμοί που είχαν αναπτυχθεί τον 19^ο αιώνα ανάμεσα σε επιστήμη, πολιτική, κοινωνικό μοντερνισμό, είχαν θέσει τα επιστημονικά θεμέλια για τη σχεδιασμένη, ελεγμένη και μηχανοποιημένη κοινωνία του φασισμού, όπως και το ναζιστικό όραμα της εθνικής κοινότητας που είναι απαλλαγμένη από τη σήψη και τον εκφυλισμό, ούσα πολιτισμικά και ευγονικά καθαρμένη. Η φαντασία της πολιτικής «καλλιέργειας» δεν ήταν αποκλειστικότητα των Ναζί· αφορούσε και τους Σοβιετικούς, όπως επίσης και τις επιστημονικές και πολιτικές ελίτ του πρώιμου εικοστού αιώνα σε Η.Π.Α. και Βρετανία. Ωστόσο, χάρη στην υποκειμενική και αντικειμενική κρίση του φιλελευθερισμού κατέστη δυνατή στον απόηχο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η διασταύρωση του εκμοντερνισμένου κράτους με τη μοντερνιστική εικόνα της κοινωνίας ως μολυσμένου και εκφυλισμένου οργανισμού που πρέπει να αναζωογονηθεί μέσα από δρακόντεια μέτρα κοινωνικής υγιεινής.⁹⁹

Υπ' αυτή την έννοια, οι πολιτικές λύσεις του Μεσοπολέμου αποτελούσαν νόμιμα παιδιά του νεωτερικού πνεύματος· αξιοποίησαν τη δίχως προηγούμενο συγκέντρωση εξουσίας προκειμένου να ενεργοποιήσουν τους πρωτόγονους πόθους για ένα ριζωμένο και διατεταγμένο κόσμο, καθαρμό από τις ενσαρκώσεις του χάους, της αμφιταλάντευσης και της παρακμής. Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης, τα γκουλάγκ, οι χώροι εκτέλεσης και εκτοπισμού των μεσοπολεμικών κρατών, πρέπει επομένως να προσεγγιστούν όχι ως παράγωγα ανορθολογισμού, οπισθοδρόμησης και βαρβαρότητας, διότι στην πραγματικότητα ενεργοποίησαν την έσχατη λογική μιας υπερ-νεωτερικότητας. Στόχος τους ήταν να εγκαθιδρύσουν όχι μόνο μια πολιτική και μεταφυσική τάξη πραγμάτων, όπως τονίστηκε από τον Bauman, αλλά και μια νέα και λυτρωτική χρονικότητα, πέρα από την ανομία, τον εκφυλισμό και την οριακότητα (liminoid) ενός μη συνεκτικού εκμοντερνισμένου κόσμου, όπως υποστηρίζει ο Osborne. Ήταν ένα σχέδιο που ενάντια στην πρόδηλη κατάρρευση της Δύσης, έστρεψε πλήθη πολιτικών, επιστημόνων, ακαδημαϊκών,

⁹⁹ Ο. π., σ.σ. 183-184.

εκπαιδευτικών, κριτικών του πολιτισμού, κοινωνικών οραματιστών παράλληλα με εκατομμύρια πολιτών να γίνουν αντιπρόσωποι και εκτελεστές των πολιτικών μοντερνιστών τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς.¹⁰⁰

Συμπερασματικά, οι μεσοπολεμικές πολιτικές λύσεις συνιστούσαν προσπάθειες ενδεικτικές του κλεισίματος της νεωτερικότητας, το οποίο φαινόταν μεν μακριά σε εκείνη την περίσταση, ωστόσο το ζήτημα ήταν ο τρόπος με τον οποίο θα επιτυγχανόταν, για αυτό και προέκυπταν οι σχετικές διαμάχες. Αφ' ενός φαινόταν να εξαντλείται η δυναμική της νεωτερικότητας –γι' αυτό και από τα τέλη του αιώνα έως και τη δεκαετία του '30 κυκλοφορούσαν οι απόψεις περί «παρακμής» ή *fin de siècle*– αφ' ετέρου το τέλος του φιλελευθερισμού φάνταζε επιθυμητό και οφειλόμενο είτε στις εθνικές αναγεννήσεις και διαμορφώσεις οργανικών κοινωνιών (Γερμανία, Ιταλία) είτε στο ιστορικό ξεπέραςμα ενός παρωχημένου κοινωνικού σχηματισμού (Marx-Lenin), ενώ υπήρχαν και ερμηνείες που βασίζονταν σε λιγότερο θεμελιοκρατικές τάσεις (Βρετανία, Η.Π.Α.).¹⁰¹ Παρά την άρνηση να υπαχθούν όλα αυτά σε παρόμοια αναλυτική προοπτική, μπορεί να παρατηρηθεί ότι οι προσανατολισμοί τους απέχουν από τη φιλελεύθερη θέσμιση κινούμενοι στην κατεύθυνση μορφών συλλογικής οργάνωσης, ενώ εμφανίζουν και κοινά σημεία στην οργάνωσή τους. Οι στρατηγικές τους τείνουν να διοχετεύσουν σε περισσότερο προβλέψιμους δρόμους τη δυναμική της νεωτερικότητας, βασισμένες σε οργάνωση που θεμελιώνεται στην ιεράρχηση και τον αποκλεισμό, μετασχηματίζοντας έτσι, τις πρακτικές κατανομής, εξουσίας και νοηματοδότησης.¹⁰²

Οργανωμένη νεωτερικότητα και πρακτικές κατανομής, εξουσίας και νοηματοδότησης

Με δεδομένο, όπως και προηγουμένως ειπώθηκε, ότι σε όλες τις διαμάχες που χαρακτηρίζουν την πρώτη κρίση της νεωτερικότητας, το βασικό στοιχείο είναι η πεποίθηση ότι δεν υπάρχει φυσικός και αυτόματος τρόπος διευθέτησης των κοινωνικών υποθέσεων με βάση το φαντασιακό της νεωτερικότητας, καθώς και ότι ο παραμερισμός των περιορισμών θα οδηγούσε σε χάος και αταξία, κατέστη αναγκαιότητα ο καθορισμός μιας τάξης κοινωνικής φύσεως που θα αντικαθιστούσε

¹⁰⁰ Ο. π., σ.σ. 184-185.

¹⁰¹ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ.σ. 67-68.

¹⁰² Ο. π., σ.σ. 68-69, 73-88.

τη φυσική τάξη.¹⁰³ Παρά τις επιμέρους διαφορές, αυτές οι παραδοχές αποτελούν τον κοινό παρονομαστή των ποικίλων εκδοχών της οργανωμένης νεωτερικότητας. Η κοινωνική τάξη που επιδίωξαν να διαμορφώσουν επιτεύχθηκε μέσω της εισαγωγής συμβάσεων για να μειωθεί η αβεβαιότητα και να περιοριστεί η ποικιλία των γεγονότων, των πράξεων, των ερμηνειών, ώστε να καθιερωθεί η δυνατότητα διεύθυνσης του κοινωνικού κόσμου στην κατεύθυνση της συλλογικότητας. Η εισαγωγή των εν λόγω συμβάσεων προχώρησε τόσο εκ των άνω, μέσω των κρατικών μηχανισμών που διέθεταν τους μηχανισμούς της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, το μονοπώλιο της νόμιμης βίας, τους νόμους, ενώ απέδιδαν έμφαση στη διεύθυνση και τον έλεγχο, όσο και από τα κάτω, από το εργατικό κίνημα, με την προσπάθεια ορισμού των εργατών, της θέσης τους και των συμφερόντων τους, ώστε να δημιουργηθεί ένα υποκείμενο ικανό για συλλογική δράση.¹⁰⁴ Αφορούσε την κατανάλωση –αύξηση των ημερομισθίων–, τον έλεγχο των παραγωγικών μέσων – εθνικοποίηση ή κοινωνικοποίησή τους–,¹⁰⁵ τη ρύθμιση της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου, ενώ η εκμηχάνιση της ζωής –μέσω της κοινωνικής διάχυσης των τεχνολογιών και της διάδοσης των βιομηχανικών προϊόντων–,¹⁰⁶ θεωρήθηκε ότι μπορεί να καταστήσει εφικτή τη συνεχή βελτίωση του επιπέδου των μαζών, αρκεί να τοποθετηθεί στα εκάστοτε θεωρούμενα ως κατάλληλα πλαίσια. Πρόκειται, όπως θα διαφανεί, για θεώρηση ανοικτή σε πλήθος ιδεολογικών οικειοποιήσεων.

Περνώντας στο επίπεδο των νοηματοδοτήσεων χρειάζεται να σημειωθεί ότι, μολονότι για διαφόρους λόγους τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και οι απαρχές του 20^{ου} περιγράφονται με όρους διχοτομημένης κοινωνίας στους κόλπους της οποίας αντιπαρατίθεται το κεφάλαιο και το εργατικό κίνημα, κάτι τέτοιο δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα –μόλο που γίνεται κατανοητή η χρήση του σχήματος αυτού για πολεμικούς σκοπούς–, αφού στη στροφή του αιώνα υπάρχει ένα μεγάλο ενεργό τμήμα πληθυσμού που αποτελείται από γεωργούς, μικροεπιχειρηματίες, τεχνίτες και μικροϊδιοκτήτες, τις «παλιές μεσαίες τάξεις», το οποίο συνδεόταν με την απόρριψη της εικόνας που οδηγούσε στην αποκλειστική επιλογή μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού. Η ισχυρότερη αντίδρασή του στην εικόνα της

¹⁰³ Ο. π., σ. 75: «[...] Να οικοδομήσεις τάξη σήμαινε να εισαγάγεις συμβάσεις σχετικά με την κατανόηση των συνήθων κοινωνικών φαινομένων και τη δράση εντός των τρεχουσών καταστάσεων». Στην ορολογία του Mannheim, να διατυπωθεί η δυνατότητα της πολιτικής ως επιστήμη.

¹⁰⁴ Ο. π., σ. 76. Στην ορολογία του Καστοριάδη, η αμοιβαία μόλυνση των δύο σημασιών του Λόγου, αυτού της αυτονομίας και αυτού της κυριαρχίας/ετερονομίας. Βλ. *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*, ό. π.

¹⁰⁵ Wagner P., ό. π., *Normalization of Consumption*, σ.σ. 85-88.

¹⁰⁶ Κονδύλης Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού...*, ό. π., σ.σ. 225-226.

κοινωνίας των δύο τάξεων εκδηλώθηκε μετά την κρίση του 1929, η οποία τα έπληξε με σφοδρότητα. Συχνά οι δυνάμεις του κεφαλαίου και της εργασίας περιγράφονταν από τους διανοούμενους που εκπροσωπούσαν αυτά τα στρώματα, ως οι υπεύθυνες της καταστροφής της κοινωνίας, ενώ στον αντίποδα εξυμνούνταν από αυτούς τα θεωρούμενα ως υγιή κομμάτια της κοινωνίας: οι αγρότες, οι μηχανικοί και οι επαγγελματίες που δούλευαν με τη γνώση, την ουσία της προόδου, και δεν υπόκεινταν στην άψυχη ευημερία της μηχανής, όπως οι καπιταλιστές και οι εργάτες, οι ενδιαφερόμενοι αποκλειστικά ή για τα κέρδη ή για την επιβίωση.¹⁰⁷ Από τη στιγμή που αυτά τα στρώματα απέκτησαν συλλογική ταυτότητα, μπόρεσαν να αποτελέσουν μείζονος σημασίας πολιτικούς δρώντες τροφοδοτώντας τα φασιστικά κινήματα και στρεφόμενα τόσο κατά του «ανεύθυνου» φιλελευθερισμού, όσο και κατά του «επίφοβου» κομμουνισμού· εξάλλου, ο φιλελευθερισμός κατέρρευε, ενώ οι εργάτες παρ' όλο που μέσω των εργατικών συμβουλίων αποπειράθηκαν να αποκτήσουν την κυρίαρχη θέση εντός της οργανωμένης νεωτερικότητας, ηττήθηκαν οπουδήποτε αλλού εκτός της Σοβιετικής Ένωσης.¹⁰⁸

Οι «απορίες» της φιλελεύθερης νεωτερικότητας, οι κριτικές από ποικίλες οπτικές γωνίες του αστικού κοσμοειδώλου, η πεποίθηση ότι η νεωτερικότητα υποσκάπτεται από τις ίδιες τις αρχές οδήγησε στην κοινωνική/δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού.¹⁰⁹ Οι φιλελεύθερες ελίτ ήδη πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά ιδίως κατά τον Μεσοπόλεμο, έδειχναν διατεθειμένες να κινηθούν προς οργανωμένες λύσεις απεκδυόμενες ουσιώδη γνωρίσματα της περιχαρακωμένης νεωτερικότητας. Η συμμετοχή στη μαζική πολιτική, τους μηχανισμούς και τις αναγκαιότητές της, ήταν μόνο μία από τις συνέπειες αυτής της στροφής. Η αποδοχή της κοινωνικής κινητικότητας των ατόμων ήταν μία άλλη.¹¹⁰ Επιπλέον, όλο και περισσότεροι φιλελεύθεροι πολιτικοί και διανοούμενοι αναγκάζονταν να παραδεχθούν ότι δεν αρκούσε η αναγνώριση της τυπικής πολιτικής ισότητας για την επίλυση του οξυνόμενου –και συνάμα επίφοβου– κοινωνικού ζητήματος. Η τυπική ισότητα έπρεπε να μεθερμηνευθεί υλικά, ενώ ζωτικός όρος για

¹⁰⁷ Ο. π., σ.σ. 82-85.

¹⁰⁸ Maier Ch., *Recasting Bourgeois Europe, Stabilization in France, Germany, and Italy in the decade after World War I*, reprinting 1988, with a new preface by the author, published by Princeton University Press, Part I, *The Containment of the Left*, σ.σ. 19-231.

¹⁰⁹ Κονδύλης Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού...*, ό. π., σ. 213.

¹¹⁰ Ο. π., σ.σ. 213, 215-216.

τη διατήρηση της αστικής ηγεμονίας στην εποχή των μαζών θεωρήθηκε η απόδειξη του γεγονότος ότι η υλική ισότητα εξάγεται από την τυπική.¹¹¹

Η υιοθέτηση αυτής της στάσης ήταν συμβατή με τις νέες τεχνολογικές/παραγωγικές δυνατότητες. Ενώ οι σοσιαλιστές έβλεπαν στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων την εγγύηση της υπέρβασης του καπιταλισμού, οι φιλελεύθεροι με «κοινωνικές» τάσεις, οι οποίοι επιδίωκαν την κατά τη γνώμη τους απαραίτητη προσαρμογή του δόγματός τους στις νέες συνθήκες, μολονότι δεν ήθελαν να προχωρήσουν ως εκεί, διαπίστωναν ότι με βάση τις νέες δυνατότητες της τεχνικής και της βιομηχανίας μπορούσε να δοθεί στα ηθικά τους αιτήματα από περιεχόμενο και έτσι να παραμεριστεί όχι βέβαια ο καπιταλισμός καθ' αυτόν, πάντως όμως η πιο απάνθρωπη όψη του οικονομικού φιλελευθερισμού. Με την ανακάλυψη της αξιοπρέπειας συμβάδισε και η ανακάλυψη των κατώτερων στρωμάτων ως δυνητικών καταναλωτών, κάτι το οποίο ήταν ευπρόσδεκτο στην προοπτική της αποφυγής των κρίσεων υπερπαραγωγής.¹¹²

Όλα αυτά τους οδηγούσαν σε μια διαφορετική αντίληψη για τον ρόλο του κράτους. Οι κοινωνικά προσανατολισμένοι φιλελεύθεροι υποστήριζαν τη θέση ότι το κράτος και η κοινωνία οφείλουν να παρεμβαίνουν ώστε να διασφαλίζουν πως οι κοινωνικοί ρόλοι είναι έμπρακτα προσιτοί σε όλα τα άτομα. Αυτό που για τον κλασικό φιλελευθερισμό θεωρήθηκε ξερίζωμα του ατόμου, συρρίκνωση της προσωπικότητας, κατάτμηση του κοινωνικού Όλου σε άτομα και μετατροπή της κοινωνικής ζωής σε γραφειοκρατική μηχανή, ο κοινωνικός φιλελευθερισμός το ερμήνευσε ως υπέρβαση της ετερονομίας και κατάκτηση της αυτοτέλειας, παράλληλα με το αίτημα της οργανωμένης προστασίας των ατόμων: όχι μόνο τυπικά δικαιώματα, αλλά ύπαρξη κοινωνικής ηθικής που μεριμνά για την αυτοπραγμάτωση του ατόμου, αφού η κοινωνία οφείλει να θέτει στη διάθεσή του τις προϋποθέσεις, όπως η κοινωνική πρόνοια, για αυτόν τον σκοπό.¹¹³

Έτσι, η απομάκρυνση από τον κλασικό φιλελευθερισμό δικαιολογείται στη βάση της ηθικής και της ευθύνης, αφού η ιδωμένη ως σύνολο κοινωνία και το κράτος το οποίο την αντιπροσώπευε μεριμνούσε για την αξιοπρέπεια του ατόμου, ενώ ταυτόχρονα η διατήρηση της φιλελεύθερης ρητορικής λειτουργούσε ως αντίπαλο

¹¹¹ Ο. π., σ.σ. 216-218.

¹¹² Ο. π., σ. 225. Επίσης σ. 226: «Δεν είναι ούτε σύμπτωση ούτε και κατασκευή της χυδαίας κοινωνιολογίας ότι η ηθικά εμπνευσμένη δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού κέρδισε έδαφος παράλληλα με τις τεχνικές και οικονομικές εξελίξεις, οι οποίες κατέστησαν τον εργάτη και τον “κοσμάκη” γενικά δυνητικό καταναλωτή».

¹¹³ Ο. π., σ.σ. 219-220.

δέος στον εφιάλτη του σοσιαλιστικού κολεκτιβισμού, ο οποίος απειλούσε να συντρίψει το άτομο μέσω της μαζοποίησης, της εκμηχάνισης και της γραφειοκρατικοποίησης.¹¹⁴ Οι συνέπειες αυτών των επιλογών ποίκιλλαν. Από τη μία πλευρά, αυξανόταν ολοένα και περισσότερο, ιδίως μετά την Κρίση, η έγνοια για την κοινωνική πολιτική και τους ανάλογους θεσμούς. Από την άλλη, αναγνωριζόταν η ανάγκη αυξημένης κρατικής παρέμβασης στο οικονομικό πεδίο, έστω και με θυσία του οικονομικού φιλελευθερισμού, ιδίως όταν έπρεπε να ληφθούν μέτρα για να μη χαθεί η επιρροή των φιλελευθέρων στα κατώτερα στρώματα τα οποία προσέγγιζαν οι σοσιαλιστές/κομμουνιστές.¹¹⁵ Περαιτέρω, δεν αποκλειόταν η αποστασιοποίηση από θεμελιώδεις παραδοχές του πολιτικού φιλελευθερισμού στην κατεύθυνση αυταρχικότερων μορφών πολιτικής ρύθμισης, και η σύμπλευση με συντηρητικές δυνάμεις στη βάση του κοινού παρονομαστή του έθνους, της επαναστατικής απειλής και της επιφύλαξης για το δυνητικά επικίνδυνο δυναμικό της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.¹¹⁶

Φυσικά η εν λόγω αποστασιοποίηση άνοιγε τον δρόμο σε ποικίλες λύσεις και στην ανάληψη αντίστοιχων δράσεων με στόχο να τις επιβάλουν. Ο ιταλικός φασισμός ήταν μία από αυτές.¹¹⁷ Συνιστούσε μορφή πολιτικού μοντερνισμού με ιδιαίτερα υψηλό βαθμό συγκρητισμού. Ο μοντερνισμός του δεν τεκμηριώνεται μόνο στο ότι εντόπιζε πνευματικά στοιχεία στην τεχνολογία ή στο ότι οικειοποιήθηκε τεχνικές της πρωτοπορίας, αλλά και –ή ίσως, ιδίως– στο ότι αυτοπροβλήθηκε ως μοντερνιστικό πολιτικό κίνημα για την εποχή των μαζών. Ο συγκρητισμός του, που προκαλεί την εσφαλμένη εντύπωση ιδεολογικών αντιφάσεων και ασυμβατοτήτων, πηγάζει σε μεγάλο βαθμό από την επαναστατική επιταγή να μεταφραστεί –και μάλιστα εντός ταχέως μεταβαλλόμενων πολιτικοοικονομικών συνθηκών– μια θολή συμμαχία μεταξύ συχνά αντιτιθέμενων μοντερνιστικών σχεδίων για την αναγέννηση της Ιταλίας, σε πράξη ενός νέου πολιτικού συστήματος ικανού να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις ενός μοντέρνου έθνους-κράτους στη βάση μιας όσο το δυνατόν ευρύτερης συναίνεσης. Στην κατεύθυνση αυτή θεσμοποιήθηκε και μονιμοποιήθηκε ο μύθος του έθνους, αναζητήθηκε εκείνη η μορφή νεωτερικότητας που θα ήταν ικανή να κινητοποιήσει τις μάζες και «καθιερώθηκε» η πολιτική προκειμένου να

¹¹⁴ Ο. π., σ.σ. 220-222.

¹¹⁵ Ο. π., σ. 223.

¹¹⁶ Ο. π., σ. 224.

¹¹⁷ Φυσικά δεν ήταν ο μόνος. Για μια κατατοπιστική περιήγηση στο τοπίο των ελασσόνων ευρωπαϊκών φασισμών βλ. την εισαγωγή στο Μαρκέτος Σπ., *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι!, τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

αντιμετωπιστεί η ενδεχομενικότητα της νεωτερικής συνθήκης:¹¹⁸ ήταν ο μύθος μιας δυναμικά εκσυγχρονηζόμενης, δημογραφικά και εδαφικά εκτεινόμενης, τεχνολογικά ισχυρής και πολιτισμικά αναζωογονημένης Μεγάλης Ιταλίας, που εμφανιζόταν ως το νέο «ιερό καταφύγιο».¹¹⁹

Προφανώς, όλα αυτά έχουν άμεση σχέση με το ότι ο φασισμός αυτοπροβλήθηκε ως η Λύση στην πνευματική κρίση της Ιταλίας και λόγω αυτού έτυχε ένθερμης υποστήριξης από καλλιτέχνες με αντιμαχόμενες αισθητικές αντιλήψεις.¹²⁰ Κήρυξε την εθνική αφύπνιση ενάντια στον αγνωστικισμό, την ηθική αδιαφορία, τον θετικισμό, τον υλισμό και τον σκεπτικισμό που θεωρήθηκαν υπαίτιοι της καταστροφής οργανικών δεσμών και πνευματικών αξιών. Αποθέωσε τις μυθικές αντιλήψεις δίνοντας έμφαση στην αναγέννηση και την έξοδο από την παρακμή αναλαμβάνοντας δράσεις που συνιστούσαν θεσμική έκφραση αυτών των μεριμών: δημιουργία μαζικών οργανώσεων για τη μετάδοση των φασιστικών αξιών στη νεολαία και για τον έλεγχο του ελεύθερου χρόνου των μαζών· κρατική προπαγάνδα και λογοκρισία· άσκηση κοινωνικού ελέγχου και συντριβή του ανεξάρτητου εργατικού κινήματος· οικονομικός κορπορατισμός ως έκφραση της ενιαίας, οργανικής και μοναδικής προσωπικότητας του έθνους με στόχο την εξάλειψη των αρνητικών του *laissez-faire* καπιταλισμού (ανεργία, φτώχεια, πάλη των τάξεων) και την παράλληλη διατήρηση του παραγωγικού δυναμισμού του· ενθάρρυνση της εκβιομηχάνισης και του εκσυγχρονισμού· σειρά μέτρων για την προώθηση της οικογενειακής ηθικής, του πατριαρχικού πνεύματος και της εξύμνησης της αρρενωπότητας. Αυτά τα τελευταία πήραν τη μορφή της καταπίεσης των γυναικών στα θέματα της εργασίας και του διαζυγίου, όπως επίσης και μέτρων που αφορούσαν τόσο τις υπηρεσίες μητρότητας με στόχο την αύξηση του δείκτη γεννήσεων και της υγείας του πληθυσμού, όσο και τη φυλετική υγεία της Ιταλίας: εξυμνήθηκε ο αθλητισμός, η φυσική άσκηση, η επαφή με τη Φύση και το μυώδες σώμα του Μουσολίνι ως η υπέρτατη ένδειξη της φυλετικής ευεξίας.¹²¹

Το φασιστικό καθεστώς ήταν μοντερνιστικό κράτος με στόχο τον καθαρισμό της παρακμής και τη δημιουργία μιας κοινωνίας ικανής να αντιμετωπίσει τις ανάγκες, υλικές και πνευματικές, των μαζών. Εκλάμβανε τον εαυτό του ως, σύμφωνα με την ορολογία του Bauman, «κράτος-καλλιεργητή» (*gardening state*) που αναλαμβάνει να

¹¹⁸ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 219-224.

¹¹⁹ Ο. π., σ.σ. 224-226.

¹²⁰ Ο. π., σ.σ. 227-239.

¹²¹ Ο. π., σ.σ. 239-242.

αποδιώξει την παρακμή και να αναθρέψει ένα νέο τύπο ανθρώπου, ως ένα κράτος-χειρουργό. Δεν ήταν τυχαίο λοιπόν, ότι η έννοια της *bonifica* (εξυγίανση, εκκαθάριση, βελτίωση) τέθηκε στο επίκεντρο της ρητορικής του καθεστώτος – υπήρχε αγροτική, ανθρώπινη και πολιτισμική *bonifica*, όπως και αντιεβραϊκοί νόμοι-συνιστώντας την αιχμή του δόρατος στη μάχη κατά του εκφυλισμού με στόχο τη ριζοσπαστική αναγέννηση. Το φασιστικό σχέδιο δράσης απαιτούσε προκειμένου να πραγματοποιήσει αυτούς τους στόχους, μια εξαιρετικά προωθημένη μορφή τεχνοκρατικής διακυβέρνησης, γεγονός που κατανοήθηκε σε θεωρητικό επίπεδο μόνο από μια μειοψηφία της φασιστικής ιεραρχίας: εντούτοις, εκτεταμένα στρώματα της ιταλικής τεχνοκρατικής ελίτ αντιλήφθηκαν ενστικτωδώς αυτή την αναγκαιότητα. Εξάλλου, η φασιστική τεχνοκρατία δεν έκανε τίποτε άλλο πέρα από το να οδηγήσει στις έσχατες λογικές συνέπειές της την ετοιμότητα που επέδειξαν όλα τα κράτη, τα οποία ενεπλάκησαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο –ακόμη και τα υποτιθέμενα φιλελεύθερα– να δεσμεύσουν το σύνολο των οικονομικών, πολιτισμικών και ανθρώπινων πόρων τους σε ένα επιταχυμένο πρόγραμμα «ολικής κινητοποίησης», προκειμένου να επιτύχουν τη νίκη με κάθε τίμημα.¹²² Η ολοκληρωτική σκοπιά που ενυπήρχε σε αυτή την επιλογή, εξέβαλε στον ιταλικό φασισμό της δεκαετίας του '20 σε ένα μονοκομματικό κράτος το οποίο σύντομα απένειμε στον Μουσολίνι –κέντρο μιας προσωπολατρίας που του απέδιδε τα γνωρίσματα του «Νέου Ανθρώπου»– το σύνολο της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας.¹²³ Στη βάση αυτών των παρατηρήσεων μπορεί να γίνει κατανοητό και το πώς ήταν δυνατό να συνδυαστεί στα πλαίσια του φασισμού η τεχνολογία με την εξύμνηση των αρετών της αγροτικής ζωής και των τοπικών παραδόσεων, αλλά και το πώς αναπτύχθηκε μια γηγενής ρατσιστική παράδοση μέσω των μέτρων «κάθαρσης» της ιταλικής φυλής, δημογραφικών εκστρατειών, στροφής στην αυτάρκεια και λατρείας της «ρωμαϊκότητας» και της ιταλικής μεγαλοφυΐας.¹²⁴

Ο γερμανικός ναζισμός ήταν μια άλλη λύση στην κατεύθυνση κλεισίματος της νεωτερικότητας. Η έντονη ζήτηση υπέρβασης στη δημοκρατία της Βαϊμάρης, η επιθυμία για ένα καινούριο συνεκτικό νόημα του κόσμου και της ζωής,¹²⁵ η ανομία που γεννούσε η κρίση της νεωτερικότητας και οι διακηρύξεις του ναζιστικού κόμματος εναντίον της συγκροτούν το πλαίσιο εντός του οποίου ο ναζισμός

¹²² Ο. π., σ. 226.

¹²³ Ο. π., σ.σ. 226-227.

¹²⁴ Ο. π., σ.σ. 19, 241.

¹²⁵ Ο. π., σ.σ. 268-271.

«συνειδητοποιήσει» την ιστορική αποστολή του. Σύμφωνα με τον Γκαίμπελς αυτή συνοψιζόταν στην εγκαθίδρυση ενός αταξικού, φυλετικά ενσωματωμένου «εθνικοσοσιαλιστικού κράτους», το οποίο θα προσέφερε συνοχή και προσανατολισμό σ' ένα κόσμο κυριαρχούμενο από πνευματικό χάος και αστική παρακμή· αναμενόταν κατ' αυτό τον τρόπο να αντιστραφούν οι ερημωτικές όψεις του μοντέρνου πολιτισμού και της εποχής της μηχανής στη βάση μιας παραδοσιακής κοινωνίας. Ο μοντερνισμός του Γκαίμπελς και του ναζισμού έγκειται στην πίστη ότι αυτή η νέα εθνική κουλτούρα και αναγέννηση θα επιτευχθεί μέσω της θεσμικής και οργανωτικής μορφής του νέου κράτους το οποίο αποτελεί ταυτόχρονα «ιερό καταφύγιο» και έκφραση της οργανικής κοινότητας ενάντια στα προβλήματα της νεωτερικότητας.¹²⁶

Ο ναζισμός, όπως και ο φασισμός, διέθετε έναν υψηλά συγκρητιστικό χαρακτήρα. Συνένωσε πλείστες εξεγέρσεις κατά της νεωτερικότητας, μυστικιστικές δοξασίες, εναγκαλιζόμενος ταυτόχρονα την επιστήμη και την τεχνοκρατία, εφόσον μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τις δυνάμεις της εθνικής αναγέννησης. Ο ίδιος ο Χίτλερ μπορεί να χαρακτηριστεί ναζί εκσυγχρονιστής: παρά το ενδιαφέρον για την Αρειοσοφία που επέδειξε πριν τον Πόλεμο, στρατολόγησε ενεργητικά τους πλέον ισχυρούς τεχνοκράτες της εποχής του και αρνήθηκε ανυποχώρητα τη μετατροπή του ναζισμού σε μια απλώς λαϊκή (völkisch) θρησκεία. Αυτή άλλωστε η συμβίωση νεωτερικότητας και καταστροφικότητας είναι που χαρακτηρίζει το Τρίτο Ράιχ: έγκειται στη σοβαρή και θανατηφόρα προσπάθειά του να πραγματοποιήσει μια άλλη λογική, μια άλλη νεωτερικότητα και ηθικότητα ενάντια σε αυτές που προτάθηκαν από τον φιλελευθερισμό, τον σοσιαλισμό ή ακόμη και τον συντηρητισμό. Στον πυρήνα του εντοπίζεται μια βούληση ανανέωσης του έθνους και αναζωογόνησης όχι μόνο του «πολιτικού σώματος» της φιλελεύθερης θεωρίας, αλλά κυρίως του «εθνικού σώματος» (Volkskörper) το οποίο προσεγγιζόταν ως ζωντανός οργανισμός ο οποίος υπερβαίνει τον ορίζοντα της ατομικής θνητότητας. Αυτό ρίζωνε, κατ' επέκταση, στην ενστικτώδη επιθυμία εγκαθίδρυσης ενός νέου κοσμοειδώλου και δημιουργίας μιας νέας κοινότητας ως λύσεων στην πανδημία της ανομίας που παρήχθη στη Βαϊμάρη από τις ακραία οριακές (liminoid) συνθήκες της μεσοπολεμικής γερμανικής και ευρωπαϊκής ιστορίας. Ο ναζισμός, επομένως, μεταφράστηκε σε δόγμα ριζικής πολιτικής επανάστασης, ως αποτέλεσμα του ίδιου κοσμολογικού συνδρόμου που είχε

¹²⁶ Ο. π., σ.σ. 249-255.

δημιουργήσει τη λατρεία του πολέμου, τη «βούληση της θυσίας» και την επιθυμία της αναγέννησης του οργανικού έθνους η οποία κατέστησε εφικτή τη διατήρηση της γερμανικής πολεμικής προσπάθειας στα 1914-18 παρά τον τρομακτικό αριθμό νεκρών στρατιωτών.¹²⁷

Ο στόχος του Χίτλερ ήταν η δημιουργία ενός οριστικού, από παντού αναγνωρισμένου κοσμοειδώλου και το μοντερνιστικό κράτος που θεμελιώθηκε σε αυτή την επιδίωξη, βάσιζε την ανάπτυξή του στην τεχνοκρατική του δύναμη, στην αναδόμηση της κουλτούρας και της κοινωνίας με κριτήριο τον οργανικό εθνικισμό και τον δεσμευτικό ορισμό της φυλής· θεωρούσε δε, την εγκαθίδρυση ενιαίου και δεσμευτικού κοσμοειδώλου ως ηθικό δικαίωμα και ιστορικό του καθήκον με στόχο αφ' ενός τη δημιουργία αυτοκρατορίας και, αφ' ετέρου, τη διάπραξη γενοκτονίας εις βάρος και των φυλετικών εχθρών και των γενετικά ή ιδεολογικά «ελαττωματικών» μελών του δικού του πληθυσμού. Με αυτή την έννοια, τα εγκλήματα που διέπραξε ο ναζισμός κατά της ανθρωπότητας, δεν ήταν συμπτωματικά, αλλά ενδογενή στην εκδοχή νεωτερικότητας, την οποία υποστήριζε.¹²⁸

Το ναζιστικό σχήμα ενσωμάτωνε ένα μυθοποιημένο παρελθόν, τον εντατικό εκσυγχρονισμό και τη συστηματική δίωξη οποιουδήποτε λογιζόταν εμπόδιο στη διαδικασία της εθνικής αναγέννησης. Το πρώτο μέρος αυτής της ιδεολογικής κατασκευής εκφραζόταν από την «καθιέρωση» και την τελετουργική αντίληψη της πολιτικής υπό τον Χίτλερ, ο οποίος παρουσιαζόταν από τον καθεστωτική προπαγάνδα ως ο νέος «προφήτης» που καθοδηγεί τη Γερμανία στο νέο ξεκίνημά της.¹²⁹ Τα άλλα δύο συγκροτούν από κοινού τη βιοπολιτική φύση της ναζιστικής επανάστασης, όπως εκδηλώνεται στη μεταστροφή τεχνοκρατών και επιστημόνων στον Χίτλερ, τόσο για πραγματιστικούς, όσο και ιδεολογικούς λόγους,¹³⁰ αλλά και στην αδηφάγο βούληση του καθεστώτος να «καταβροχθίσει» κάθε ελεύθερο κοινωνικό χώρο.

Το πρώτο θέμα –η βιοπολιτική φύση του ναζισμού και οι ποικίλες συνέπειές της– πρόκειται να αναλυθεί στο τμήμα των οικειοποιήσεων της τεχνοεπιστήμης. Για το δεύτερο είναι δυνατόν να υπογραμμιστούν εδώ ορισμένες από τις ναζιστικές θεσμικές τεχνολογίες, οι σχετικές με την εργασία και τον ελεύθερο χρόνο. Την «ανθρώπινη» πλευρά του ναζιστικού τεχνοκρατικού μοντερνισμού εκπροσωπούσε το

¹²⁷ Ο. π., σ.σ. 255-265.

¹²⁸ Ο. π., σ.σ. 265-267.

¹²⁹ Ο. π., σ.σ. 271-278.

¹³⁰ Ο. π., σ.σ. 315-327.

Γερμανικό Εργατικό Μέτωπο (Deutsche Arbeitsfront-DAF), το οποίο από κοινού με τις δύο αδελφές οργανώσεις «Ισχύς μέσω Ευχαρίστησης» (Kraft durch Freude) και «Γραφείο για την Ομορφιά της Εργασίας» (Amt für Schönheit der Arbeit) εργαζόταν προκειμένου να εφαρμόσει τις αρχές του κοινωνικού μοντερνισμού και να βελτιώσει την τύχη των καθημερινών «Αρείων» στο παιχνίδι και την εργασία. Ο οραματιστής ηγέτης του Robert Ley επιζητούσε να πραγματοποιήσει εκ μέρους αυτών των «καθημερινών ανθρώπων» ένα ταιωλορικό ουτοπικό όραμα: η μέγιστη παραγωγική αποτελεσματικότητα θα επιτυγχανόταν από μια φυλετικά καθαρή εργατική δύναμη η οποία απολαμβάνει υγιεινές συνθήκες εργασίας, αγορά εργασίας που προσφέρει ίσες ευκαιρίες και εργασιακά δικαιώματα (στους άνδρες εννοείται), κανονική εκπαίδευση και συνεχή επανεκπαίδευση, ένα εκτεταμένο σύστημα πρόνοιας και επιδομάτων, όπως και ένα περιεκτικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, στέγασης και πρόσβαση σε ιατρική φροντίδα που συνδύαζε προληπτική, εναλλακτική και υψηλής τεχνολογίας ιατρική. Ενώ οι σκλάβοι οδηγούνταν στην εξόντωσή τους και τους ανώνυμους θανάτους τους, οι ηρωικοί «Άρειοι» όμοιοί τους θα στεγάζονταν σε νέες οικίες καταπράσινων προαστίων, σχεδιασμένες να ενθαρρύνουν τις ηχηρές αρχές της κοινωνικής και οικολογικής υγείας. Ήταν αυτή ακριβώς η προοπτική που έκανε τον Ley να εκδηλώνει απερίφραστα τον θαυμασμό του για τον Χίτλερ.¹³¹

Η μελέτη των πρακτικών εξουσίας και νοσηματοδότησης δεν είναι δυνατό να παραλείψει τις σοσιαλιστικές/κομμουνιστικές μορφές οργάνωσης.¹³² Η Σοβιετική Ένωση, ωστόσο, δεν ήταν μόνο αυτό απεναντίας, βιώθηκε ως υπόδειγμα προγραμματικού μοντερνισμού, αναγέννησης και ανανέωσης, δημιουργίας ενός νέου πολιτισμού.¹³³ Σ' ένα επίπεδο η μπολσεβίκικη επανάσταση αποτέλεσε εφαρμογή της μαρξιστικής/λενινιστικής επαναστατικής θεωρίας' η φρενήρης πορεία οικοδόμησης της Σοβιετικής Ένωσης μπορεί όμως να προσεγγιστεί και ως η τελική κίνηση μετάβασης από ένα κοινωνικό στάδιο σε ένα άλλο διαμέσου μιας έντονα οριακής (liminoid) φάσης εκρίζωσης, άρρηκτα συνδεδεμένης με την αναρχία στην οποία η τσαρική Ρωσία βυθίστηκε, όταν διάφορα γεγονότα υπονόμευσαν το τσαρικό καθεστώς στα 1916-17. Σε αυτή τη φρενήρη πορεία το μοντερνιστικό κοινωνικοπολιτικό ήθος συμβίωσε με την τεχνοκρατία, η κοινωνική με την πολιτική και αισθητική αναγέννηση, προκειμένου και οι υλικές ανάγκες των μαζών να

¹³¹ Ο. π., σ. 327.

¹³² Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, ό. π., The modernity of socialism, σ.σ. 100-103.

¹³³ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 168-169.

ικανοποιηθούν, αλλά και να εκπληρωθούν οι εκτεταμένες προσδοκίες υπέρβασης. Η μπολσεβίκικη επανάσταση είναι δυνατό, επομένως, να ερμηνευθεί όχι μόνο ως ένα μαρξιστικό εγχείρημα μετασχηματισμού ενός αυταρχικού συστήματος σε σοσιαλιστικό κράτος, αλλά επίσης και ως ένα μοντερνιστικό πείραμα στον σχεδιασμό και την οικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας, το οποίο διεξήχθη σε μια δίχως προηγούμενο κλίμακα κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής μεταμόρφωσης και, ταυτόχρονα, αναγεννητικού ζήλου· γρήγορα ωστόσο, εξέβαλε με φανατική ανοικτιρμοσύνη στην επιβολή ενός ολοκληρωτικού κοσμοειδώλου.¹³⁴

Αυτή η ευρετική γραμμή ερμηνείας βοηθά να γίνει κατανοητός ο ενθουσιασμός λ.χ. με τον οποίο πολλοί αισθητικοί –και κατά συνέπεια, βαθιά αντιυλιστές μοντερνιστές ακολούθησαν το παράδειγμα του μεγάλου φουτουριστή ποιητή Βλαντίμιρ Μαγιακόφσκι στην αυθόρμητη αφιέρωση της δημιουργίας τους στην επαναστατική υπόθεση.¹³⁵ Επίσης, οι αυθόρμητες πράξεις εικονοκλασίας ενάντια στα σύμβολα του παλαιού καθεστώτος και των ανθρώπινων και θεσμικών ενσαρκώσεών του· η γέννηση, εν μέρει αυθόρμητη, εν μέρει ενορχηστρωμένη, λαϊκών γιορτών και ιερατικών τελετουργιών, οι οποίες προσέφεραν στον μαρξισμό/λενινισμό την πολυτέλεια ενός «θεαματικού κράτους» στους κόλπους του οποίου η πολιτική ήταν σε μεγάλο βαθμό αισθητικοποιημένη· τα ριζοσπαστικά μέτρα που αναλήφθηκαν από το καθεστώς για να επινοήσει νέες μορφές αστικής και αγροτικής κοινοτικής διαβίωσης· οι ενθουσιώδεις εκδηλώσεις των αισθητικών μοντερνιστών στην υπηρεσία του νέου καθεστώτος προτού ο Στάλιν επιβάλλει τον «σοσιαλιστικό ρεαλισμό»· η λατρεία της τεχνολογίας και της μηχανής· τα κοινοτικής και αγροτικής έμπνευσης σχέδια προκειμένου να θεμελιωθεί η ιδέα της νέας Ρωσσίας ως κοινωνίας ευρισκόμενης σε αρμονία με τη Φύση· η λατρεία του ηγέτη που αναπτύχθηκε γύρω

¹³⁴ Ο. π., σ.σ. 160-170.

¹³⁵ Χαρακτηριστική εδώ η περίπτωση του κονστρουκτιβιστή ποιητή και θεατρικού συγγραφέα Sergei Tzetyakov μοίρα του οποίου ήταν να πέσει θύμα των σταλινικών διώξεων στα 1937. Σε ένα καινούριο σοβιετικό περιοδικό το οποίο εκδόθηκε το 1923 ο Tzetyakov διακήρυττε ότι «κανένα κοσμοειδώλο δεν μπορεί να είναι βιώσιμο αν δεν εκβάλλει σ' ένα νόημα-του-κόσμου, αν δεν έχει γίνει η οδηγήτρια δύναμη που καθορίζει όλες τις πράξεις της ανθρώπινης ύπαρξης, την καθημερινή φυσιολογία της». Εξυμνούσε επίσης τον τρόπο με τον οποίο η φουτουριστική ποίηση από τις απαρχές της «διασταυρώθηκε με τις εκρήξεις της ανθρώπινης ύπαρξης να βιώσει τον κόσμο εκ νέου». Υπογράμμιζε τον πρωτοποριακό, επαναστατικό ρόλο του καλλιτέχνη στο να διαμορφώσει τον σκελετό του νέου ορίζοντα: «Το ζήτημα για τον ποιητή είναι να δημιουργήσει τη ζωντανή, απλά χρήσιμη γλώσσα της εποχής του». Παρουσίαζε, τέλος, την τέχνη ως «θρησκεία της αιώνιας νεότητας και αναγέννησης στην επίμονη εργασία του καθορισμένου θέματος», ένα βασικό συντελεστή στην ανθρωπολογική επανάσταση που ο μπολσεβικισμός ανέλαβε: «Η νέα ανθρώπινη ύπαρξη στην πραγματικότητα, στις καθημερινές της πράξεις, στην οικοδόμηση της υλικής και πνευματικής ζωής της – αυτό είναι ό, τι ο φουτουρισμός πρέπει να είναι σε θέση να παρουσιάσει» (ό. π., σ. 170).

από τα πρόσωπα των Λένιν και Στάλιν, οι οποίοι απεικονίζονταν ως «θεραπευτές», «λυτρωτές» και «προφήτες», ως «Νέοι Άνθρωποι».¹³⁶

Σύμφωνα με την οπτική του Griffin ήταν οι μύθοι του «Νέου Σοβιετικού Ανθρώπου», της «Νέας Γυναίκας», της «Νέας Λατρείας» και της «Νέας Ηθικότητας», που εμπύχωναν το εγχείρημα της διάλυσης των κουλάκων, την αμείλικτη εφαρμογή των πενταετών πλάνων, τις πολιτισμικές, πολιτικές και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις τις οποίες ανέλαβε το καθεστώς, τη δημιουργία σοβιετικής επιστήμης, τεχνοκρατίας, βιομηχανίας, εν τέλει νεωτερικότητας, με τρομακτικό ανθρώπινο και κοινωνικό κόστος, τις διώξεις του Στάλιν επίσης, είναι αυτός ο συγκρητισμός που οδήγησε στην επιβολή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ο οποίος εκτόπισε τις θεωρίες της πρωτοπορίας για την τέχνη, όπως και τους αισθητικούς μοντερνιστές: οι υποστηρικτές του θεωρούσαν ότι ανασυγκροτούσε σε νέα βάση τον ορίζοντα που θρυμματίστηκε από τους φουτουριστές, καθώς και ότι ωθούσε προς ένα νέο κόσμο και παλινόρθωνε την οντολογική ολότητα μέσω της γλώσσας.¹³⁷ Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια, ότι η πολιτική απουσίαζε και ότι, αντιθέτως, υπήρχε μόνο αισθητική. Στη Ρωσική επανάσταση ωθούσε και ο αυθεντικός σοσιαλιστικός ουμανισμός και ιδεαλισμός οι οποίοι τροφοδότησαν τον επαναστατικό ζήλο του Λένιν και των οπαδών του, και η απόπειρα απάντησης στις ανισότητες του τσαρικού καθεστώτος, η κοινωνική ανισότητα η ενδημική στον καπιταλιστικό φιλελευθερισμό, και η κρίση της νεωτερικότητας εν γένει. Παράλληλα, προς την ίδια κατεύθυνση κινούνταν και ψυχοκοινωνικές δυνάμεις που αποζητούσαν την ανέγερση ενός νέου ιερού καταφυγίου ικανού να στεγάσει το νέο κοσμοείδωλο, και το οποίο, υπ' αυτή την έννοια, ερχόταν να συμπέσει με την ενδογενή στον σοσιαλισμό βούληση υπέρβασης.¹³⁸

¹³⁶ Ο. π., σ.σ. 170-171.

¹³⁷ Ο. π., σ. 171.

¹³⁸ Ο. π., σ.σ. 172-175. Το πλέον ίσως χτυπητό παράδειγμα οικειοποίησης του μαρξισμού ως μορφής προγραμματικού μοντερνισμού, πολιτισμικού και κοινωνικού, είναι το «κίνημα δημιουργίας Θεού», το οποίο ιδρύθηκε από τους Gorky και Lunacharsky στα 1890. Επιχείρησε να μεταστρέψει τον επιστημονικό σοσιαλισμό σε κοσμική θρησκεία μέσω, μεταξύ άλλων πραγμάτων, επιλογής εξαιρετικών ανθρώπων για λατρεία σε ειδικά δημιουργημένους λατρευτικούς χώρους. Κατά προβλέψιμο τρόπο, ο Λένιν επιλέχθηκε ως η πρώτη σοσιαλιστική θεότητα από το κίνημα το 1924. Την ίδια περίοδο ο Lunacharsky ήταν Επίτροπος Διαφώτισης, θέση από την οποία επέπτευε τη δημιουργία τόσο του σοβιετικού εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο βελτίωνε μαζικά τους δείκτες αλφαριθμητισμού, όσο και του κρατικά ελεγχόμενου λογοκριτικού μηχανισμού. Επίσης, βοηθούσε τον παλιό του σύντροφο Bogdanov να ιδρύσει το καλλιτεχνικό κίνημα της Prolet-Kult. Αν και η Prolet-Kult ήταν αντιπειραματική και αντίθετη στην αφαίρεση, η σκέψη των πλαστικών τεχνών που προωθούσε επηρεάστηκε αρχικά τόσο από τον κονστρουκτιβισμό, ενώ στη λογοτεχνική και μουσική αισθητική της από τον φουτουρισμό. Οποιαδήποτε όψη του μπολσεβικισμού κι αν μελετηθεί εξονυχιστικά, αποκαλύπτει τον μοντερνιστικό της πυρήνα (ό. π., σ.σ. 174-175).

Αν λοιπόν, ανάμεσα στις Δυτικές και τις Ανατολικές βιομηχανικές κοινωνίες διαπιστώνονται θεμελιώδεις δομικές ομοιότητες, αυτό σημαίνει ότι το σοσιαλιστικό κίνημα και η αρχή της πραγματικής οικοδόμησης του σοσιαλισμού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι το 1917, γεννήθηκε από τις ίδιες ρίζες και προσπάθησε να απαντήσει στα ίδια ερωτήματα με την οργανωμένη ρύθμιση στη Δύση, αποτελώντας μια κολεκτιβιστική απάντηση στις αποτυχίες της περιχαρακωμένης φιλελεύθερης νεωτερικότητας: οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί στη Δύση στα πρώτα 2/3 του 20^{ου} αιώνα, και στη Σοβιετική ένωση στην ίδια περίοδο, άρχισαν προς την ίδια κατεύθυνση. Ωστόσο, η οργάνωση της νεωτερικότητας υπό τον σοσιαλισμό ήταν περισσότερο ριζοσπαστική απ' ό,τι στη Δύση, με όρους χρονικής έκτασης, μορφής (θέσμιση και προάσπιση ορίων) και ουσίας (κολεκτιβοποίηση και όρια στην προσωπική αυτονομία). Σε όλες αυτές τις όψεις, θεωρεί ο Wagner, μπορούμε να δούμε τον σοσιαλισμό ως την επιτομή, μάλλον, της οργανωμένης νεωτερικότητας, παρά ως ένα μη-, προ- ή ακόμη και αντι-νεωτερικό κοινωνικό σχηματισμό.¹³⁹

Οι κοινωνικές πρακτικές οργανώθηκαν γύρω από την έννοια της «κοινωνικής τάξης» σε αντίθεση με τη δυτική Ευρώπη όπου επίκεντρο της οργάνωσης αποτέλεσε η σημασία του «έθνους». Η συμφωνία κράτους-μαζικών οργανώσεων επιτεύχθηκε εντός των κόλπων του κόμματος κι έτσι ο κρατικός μηχανισμός κατέστη ο οργανωτής-κλειδί της κατανομής, αφού μάλιστα, το κεντρικό πλάνο και το κράτος θεωρούνταν a priori εκπρόσωπος της (εργατικής) τάξης. Τούτο το σχήμα μπορεί να ιδωθεί ως ριζική έκταση της εξισωτικής ανάγνωσης της φιλελεύθερης θεωρίας: τίποτε δεν μπορεί να στέκεται ανάμεσα σε Κράτος και πολίτη. Στο όνομα του ελέγχου και της ισότητας το σοσιαλιστικό κράτος προσπαθούσε προγραμματικά ως φορέας κατακερματισμού της κοινωνίας σε άτομα, να συντρίψει όλα τα άλλα είδη κοινωνικών σχέσεων όπως αυτά των πολιτισμικών ταυτοτήτων, των θρησκευτικών πίστευων και των οικογενειακών σχέσεων. Απορρίφθηκε, επίσης, η ιδέα του περιορισμού του κράτους ως αναγκαίο προαπαιτούμενο για την εγγύηση των ελευθεριών. Η ιδέα για της ενσωμάτωσης των εκριζωμένων υποκειμένων αναπτύχθηκε με ιδιαίτερη ένταση στον Σοβιετικό σοσιαλισμό και επανιδρύθηκε στο όνομα των βεβαιότητων του επιστημονικού σοσιαλισμού: υπ' αυτή την έννοια ο

¹³⁹ Wagner P., *A Sociology of Modernity...*, σ. 101.

κομμουνισμός είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως «κατ' εξοχήν οργανωμένη νεωτερικότητα».¹⁴⁰

Α.3. Πολιτικές ιδεολογίες και επιστημονική ορθολογικότητα

Στο πλαίσιο που ορίζουν οι προαναφερόμενες περιγραφές της κρίσης της φιλελεύθερης νεωτερικότητας και των θεμελιωδών παραδοχών της, αξίζει να τοποθετηθούν λεπτομερέστερα οι ιδεολογικές αρχές των αντιμαχόμενων πολιτικών τάσεων στη σχέση τους με την επιστημονική ορθολογικότητα.. Αυτή η «κίνηση» αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία, εφ' όσον εστιάζει στον Μεσοπόλεμο, περίοδο όπου η ιδεολογική όξυνση και διαπάλη φτάνει στο αποκορύφωμά της. Σε αυτό το σημείο η συνομιλία με την ιστορική τυπολογία των ιδεολογιών/ουτοπιών του K. Mannheim κρίνεται επιβεβλημένη. Κατά πρώτο λόγο, ο Mannheim –αν και μέρος του προβλήματος, ή ίσως ακριβώς γι' αυτό– έχει συναίσθηση της κρισιμότητας της περιόδου. Θεωρεί ότι η περίοδος του Μεσοπολέμου στερείται ενός γενικά αποδεκτού κοσμοειδώλου (*Weltanschauung*), συνθήκη την οποία χαρακτηρίζει «βιοτική αμηχανία»,¹⁴¹ διότι οι μεταξύ τους αντιμαχόμενες ιδεολογίες υπονομεύονται αμοιβαία. Στο ερώτημα γιατί η διαπάλη σχετικά με την ιδεολογία και την ουτοπία ξεσπά με τόσο έντονο τρόπο αυτή την περίοδο, απαντά ότι ο προϊών εκδημοκρατισμός έχει εμπλέξει όλα τα στρώματα στην πολιτική και φιλοσοφική συζήτηση,¹⁴² με αποτέλεσμα την πρωτοφανή προσπάθεια ιδεολογικής εξουδετέρωσης του αντιπάλου: αυτό συνεπάγεται τη «βιοτική αμηχανία» της εποχής. Εδώ φαίνεται ότι εκλαμβάνει τον Μεσοπόλεμο ως απότοκο προγενέστερων εξελίξεων. Η επιλογή του Mannheim, επιπλέον, είναι χρήσιμη όχι μόνο για να καταδείξει ότι η φιλελεύθερη ουτοπία συντηρητικοποιείται την εν λόγω εποχή,¹⁴³ αλλά και για να επισημάνει ότι η τροπή στη συντήρηση και την ανιστορική θέαση του κόσμου και κοινωνίας από τη στιγμή που «έρχεται στα πράγματα», είναι γνώρισμα της κάθε ουτοπίας.¹⁴⁴

Η έμφαση που αποδίδει στην ιδεολογική σύγκρουση και στο ρίζωμα της ιδεολογίας και της ουτοπίας στο κοινωνικό είναι ως προϋπόθεση εξιχνίασης της πραγματικότητας, διαμορφώνει μια πολυδιάστατη και συγκρουσιακή εικόνα, η οποία αμφισβητεί –αν δεν αναιρεί– κάθε μονοδιάστατη αφήγηση περί νεωτερικότητας.

¹⁴⁰ Ο. π., σ.σ. 102-103: «[...] more organized modernity».

¹⁴¹ Mannheim K., *Ιδεολογία και Ουτοπία*, μετάφραση Γ. Ανδρουλιδάκης, εκδ. Γνώση, σειρά: Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αρ. 54, διεύθυνση σειράς Π. Κονδύλης, Αθήνα 1997, σ. 59.

¹⁴² Ο. π., διάσπαρτα αλλά ιδίως στη σελίδα 49.

¹⁴³ Maier Ch., *Recasting Bourgeois Europe...*, σ. 15.

¹⁴⁴ Επηρεάζει δε τον τρόπο αντίληψης της ιστορικής πορείας αναδρομικά. Βλ. σχετικά Mazower M., *Σκοτεινή Ήπειρος...*, σ. 15.

Αναδεικνύει, με άλλα λόγια, ότι η ερμηνεία των κοινωνικών συνθηκών οι οποίες ανέκυψαν από τη δυναμική των πολιτικών, οικονομικών, πολιτισμικών νεωτερικών πρακτικών συνδέεται με τον αγώνα επιμέρους κοινωνικών ομάδων να ελέγξουν και να κατευθύνουν αυτές τις πρακτικές.¹⁴⁵ Η οξυμμένη δε ιστορική του αίσθηση τον προφυλάσσει από την υποστασιοποίηση των ιδεοτύπων του. Κατ' αρχάς κάνει λόγο για τη δυσκολία πλήρους διαχωρισμού ουτοπίας-ιδεολογίας στα πλαίσια του Μεσοπολέμου. Είναι ιδιαίτερα δύσκολος, υποστηρίζει, ο *in concreto* καθορισμός τους στην εκάστοτε περίπτωση, διότι αξιολογούμε κι έτσι, συμμετέχουμε στον ανταγωνισμό.¹⁴⁶ Το τι καθορίζεται ως τέτοιο –ιδεολογία ή ουτοπία αντίστοιχα– εξαρτάται από το στάδιο της πραγματικότητας του είναι το οποίο λαμβάνουμε ως γνώμονα, ποιοι δηλαδή είναι σε κάθε περίπτωση οι υποστηρικτές του και ποιοι αποτελούν την αντιπολίτευση. Έτσι, όσοι εκπροσωπούν την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων, έχουν επιβάλλει και διαδώσει την κυρίαρχη γλωσσικά έννοια της ουτοπίας. Κατά συνέπεια, οι ορισμοί είναι προοπτικοί, εγκρύπτουν πολιτική απόφαση η οποία στέκει πίσω από το σύστημα των ιδεών. Ο υποστηρικτής άρα, του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος επιδεικνύει τυφλότητα απέναντι στην ουτοπία, ενώ ο αντίπαλος τυφλότητα απέναντι στο υφιστάμενο κοινωνικό είναι αντίστοιχα. Ακριβώς μάλιστα, επειδή το ουτοπικό στοιχείο πάντοτε προσδιορίζεται συγκεκριμένα από τη σκοπιά ενός ορισμένου σταδίου του είναι, οι ουτοπίες του σήμερα είναι δυνατό να γίνουν οι πραγματικότητες του αύριο.¹⁴⁷ Τούτο αποδεικνύει ότι οι ουτοπίες δεν είναι αποκρυσταλλωμένες μορφές σκέψης, άρα υπόκεινται σε μετασχηματισμό και συμμιγνύονται με ιδεολογικά στοιχεία.

¹⁴⁵ Απ' αυτή την άποψη συνάπτεται με τις πλέον σύγχρονες συζητήσεις που αφορούν την πραγμάτευση του μοντέρνου και του μεταμοντέρνου. Βλ. για παράδειγμα Delanty G., *Modernity and Postmodernity*, Sage Publications, London 2000, σ. 30: «Μια τελική παρατήρηση είναι ότι, αν η μετανεωτερικότητα σφραγίζεται από τη στροφή στην κουλτούρα και από μια οπτική της κουλτούρας ως ουσιωδώς συγκρουσιακής (contested), μια από τις πλέον επεξεργασμένες διατυπώσεις αυτής της θεώρησης ανευρίσκεται σε ένα δοκίμιο του Karl Mannheim με τίτλο “Ο ανταγωνισμός ως πολιτισμικό φαινόμενο”. Σ' αυτή την πρωτοποριακή, ευρέως εντούτοις παραγνωρισμένη, εργασία στο πεδίο της κοινωνιολογίας της γνώσης και της πολιτισμικής θεωρίας, αρχικά μια διάλεξη που δόθηκε στα 1958, ο Mannheim σκιαγράφησε μια θεωρία του πολιτισμικού ανταγωνισμού διά της οποίας συγκροτούνται “οι δημόσιες ερμηνείες της πραγματικότητας”. “Διαφορετικές ερμηνείες του κόσμου”, υποστήριξε, “αντιστοιχούν σε μεγάλο βαθμό στις ιδιαίτερες θέσεις που καταλαμβάνουν οι ποικίλες ομάδες στον αγώνα τους για ισχύ”. Μέσω αυτής της διαίσθησης η κουλτούρα χάνει τον χαρακτήρα της ως συλλογικός αναβρασμός, όπως στον Durkheim, ή ως αποστειρωμένο κλουβί, όπως στον Weber, ή σύνθεση υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας, όπως στον Simmel, γενόμενη τίποτε άλλο πέρα από δημόσια διαμάχη μέσω της οποίας διάφορες ομάδες αγωνίζονται να επιβάλλουν την ερμηνεία τους για την πραγματικότητα» (μετάφραση δική μου).

¹⁴⁶ Mannheim K., *Ιδεολογία και Ουτοπία...*, ό. π., σ.σ. 236-242.

¹⁴⁷ Ο. π., σ. 243.

Κατά συνέπεια, πέρα από το ποιος είναι εκείνος που αποδίδει τον χαρακτηρισμό «ουτοπία» και ποιος είναι αυτός που επιχειρεί την ιδεολογική απογύμνωση του αντιπάλου, μια άλλη δυσκολία διαχωρισμού τους έγκειται στο ότι τα ιδεολογικά και τα ουτοπικά στοιχεία δεν είναι απολύτως διαχωρισμένα τα μεν από τα δε, αφού οι ιδεολογίες π.χ. των ανωτέρων στρωμάτων είναι διαποτισμένες με ουτοπικά στοιχεία. Η ουτοπία της αστικής τάξης λ.χ., ήταν η ελευθερία η οποία διέθετε εν μέρει πραγματικά στοιχεία (αντίθεση στις συντεχνίες και τις νομοκατεστημένες τάξεις, ελευθερίες πολιτικές και ατομικές), αλλά και ιδεολογικά στοιχεία (υποχώρηση σε ισότητα), τα οποία ανακάλυψε το επόμενο κοινωνικό στρώμα, το προλεταριάτο.¹⁴⁸ Στην τωρινή κατάσταση –Μεσοπόλεμος– επισημαίνει ο Mannheim, είναι δύσκολος ο πλήρης καθορισμός ουτοπίας και ιδεολογίας, διότι για το παρελθόν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί το κριτήριο της πραγμάτωσης.¹⁴⁹

Εδώ έγκειται και η ιδιομορφία της μεσοπολεμικής συγκυρίας όπως αυτός τη σκιαγραφεί: η ουτοπία ενώ αρχικά βρισκόταν επέκεινα της ιστορίας, πλησίασε τόσο πολύ τα ιστορικά πράγματα με αποτέλεσμα να αλλάξει η μορφή της και όσον αφορά την ουσία της και όσον αφορά τη λειτουργία της. Διαπιστώνει ότι η απόλυτη εναντιοτροπία κατευθύνεται προς την αρμονία, δεν απονεκρώνει μεν καμμία από τις ουτοπικές δυνάμεις, καμμία όμως δεν είναι και αυτή η οποία υπερέχει: συνυπάρχουν βρίσκονται σε κατάσταση αμοιβαίας έντασης, αλληλοδιεισδύουν.¹⁵⁰ Παρέχεται έτσι, στη βάση της θεωρίας του η δυνατότητα να κατανοούνται τόσο οι γενικές αρχές με βάση τις οποίες πράττουν οι δρώντες, όσο και οι αποκλίσεις από αυτές τις αρχές αφού η πραγματικότητα λογίζεται ως γίνεσθαι που επιβάλλει μετασχηματισμούς, αμοιβαίες διεισδύσεις, μεταλλαγές. Στηριγμένοι έτσι, στον Mannheim, μπορούμε να προχωρήσουμε και πέρα από αυτόν στην κατεύθυνση του να σχετικοποιήσουμε τη θέση του περί «συντηρητικοποίησης» της ουτοπίας. Είναι δυνατό να διαπιστώσουμε τότε ότι οι ποικίλες εκδοχές της οργανωμένης νεωτερικότητας συνιστούν ιστορικά καινοφανείς λύσεις.¹⁵¹ Το δυναμικό της ουτοπίας βρίσκεται σε πλήρη δράση και εργάζεται στην κατεύθυνση του κλεισίματος της οργανωμένης νεωτερικότητας και της εξεύρεσης εξόδου από το κενό που η κρίση της προκαλεί. Η συντηρητική και

¹⁴⁸ Ο. π., σ.σ. 243-244.

¹⁴⁹ Ο. π., σ.σ. 244-251.

¹⁵⁰ Ο. π., σ.σ. 293-309.

¹⁵¹ Τέτοια είναι λ.χ. ο κορπορατισμός. Απ' αυτή την άποψη, ο ισχυρισμός του Maier, ο οποίος παρακολουθεί εξονυχιστικά τις διαδικασίες κορπορατιστικής ανασυγκρότησης της αστικής Γαλλίας, Γερμανίας, Ιταλίας κατά τον Μεσοπόλεμο, ότι η φιλελεύθερη κοινωνία μετασχηματίζεται σε συντηρητική ουτοπία, είναι εν μέρει σωστός.

ανιστορική πτυχή της ουτοπίας έγκειται τότε στην αξίωσή της η λύση που προτείνει, να αποτελέσει το πέρας της ιστορικής πορείας.

Περαιτέρω, κεντρικό ρόλο στη σκέψη του διαδραματίζει η ιδέα ότι το κοινωνικό αδιέξοδο του Μεσοπολέμου συνυφαίνεται με την εξάπλωση τεχνικών δικτύων τα οποία καταλαμβάνουν εκτεταμένους κοινωνικούς χώρους: πρόκειται για εποχή όπου η αναγκαιότητα διεξόδου από μία αδιέθυνη και αλλοτριωμένη λόγω της εκμηχάνισής της και της τεχνολογικής της ανάπτυξης κοινωνία,¹⁵² καθιστά εξαιρετικά σημαντική μια πολιτική ως επιστήμη.¹⁵³ Το ότι τούτο προϋποθέτει, κατά τον Mannheim, ορθολογική ανασυγκρότηση του κοινωνικού, ήτοι την εκλογίκευση του ανορθόλογου στοιχείου της πολιτικής (της δράσης), αποτελεί κριτήριο προκειμένου να διατυπώσει, αφ' ενός, μια τυπολογία των ποικίλων ιδεολογιών στενά συνδεδεμένη με την έννοια της επιστημονικής ορθολογικότητας, και, αφ' ετέρου, να ταξινομήσει το ενδιάθετο στις ποικίλες πολιτικές τάσεις ουτοπικό στοιχείο.

Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζονται, ανάμεσα σε άλλες, η φιλελευθεροδημοκρατική αστική σκέψη (ιδεολογία) και η φιλελεύθερη-αστική ιδέα (ουτοπία). Στα ιδεολογικά συστατικά συγκαταλέγονται η κατανόηση της ύπαρξης του ανορθόλογου –βουλευτικού, συμφεροντολογικού, κοσμοθεωρητικού, συναισθηματικού– στοιχείου και η αντιμετώπισή του ως υπερβατού διά του Λόγου. Έτσι, ο φιλελευθερισμός απαιτεί και θεμελιώνει την επιστημονική πολιτική, όπως φαίνεται και στη θεωρία του θετικού και επιστημονικού κράτους και στη θέσμιση κοινοβουλίων, εκλογικών συστημάτων, της Κοινωνίας των Εθνών: όλα ισοδυναμούν με τον επιστημονικό κλάδο της πολιτικής. Το παράδοξο ωστόσο, της αστικής κοινωνικής οργάνωσης –που συνυφαίνει εκλογίκευση και νέο ανορθολογισμό (ελεύθερος ανταγωνισμός και τρόποι κατάληψης των αξιωμάτων), κοινοβούλιο (τυπική οργάνωση) και ζωντανός αγώνας– αντιστοιχεί στο παράδοξο της αστικής θεωρίας, η οποία αποτελεί τυπική επεξεργασία φύσει ανορθόλογων στοιχείων. Έτσι, η αστική σκέψη αντιλαμβάνεται την ανορθολογική σφαίρα δράσης, νοησιοκρατείται όμως, αφού δοκιμάζει να την αντιμετωπίσει σαν να ήταν ήδη εκλογικευμένη, με σκέψη, οργάνωση και συζήτηση. Τούτο συνεπάγεται και τη διαστολή επιστημονικών στόχων και επιστημονικών εφαρμογών, η οποία αντιστοιχεί στη διαστολή θεωρίας και πράξης. Παραβλέπεται κατ' αυτό τον τρόπο το ερώτημα μήπως το συγκινησιακό

¹⁵² Mannheim K., *Ιδεολογία και Ουτοπία*, ό. π., σ. 48.

¹⁵³ Ο. π., σ.σ. 135-229.

στοιχείο είναι πολύ ουσιωδέστερα συνυφασμένο με το ορθολογικό, έτσι ώστε το ορθολογικό-αξιολογικό να μην απομονώνεται από αυτό.

Η φιλελεύθερη συνείδηση διέπεται από την πεποίθηση περί του υπαρκτού ορθής στοχοθεσίας που κι αν δεν έχει βρεθεί, μπορεί να προσεγγισθεί με τη συζήτηση. Εξάλλου, κι η αρχική ιδέα του κοινοβουλευτισμού είναι ο όμιλος συζήτησης, παρατηρεί ο Mannheim παραπέμποντας στον Carl Schmitt¹⁵⁴ ωστόσο, σπεύδει να τονίσει, τα κοινοβούλια δεν είναι όμιλοι συζήτησης: η πολιτική σφαίρα δράσης δεν εξαντλείται στα κοινοβουλευτικά μορφώματα και τις συζητήσεις, αφού όλα τούτα είναι επιφαινόμενα της κοινωνικής και οικονομικής δομής.¹⁵⁴ Διότι, υποστηρίζει ο Mannheim, κάθε «θεωρία» ερείδεται σε συλλογικές δυνάμεις διεπόμενες από βούληση, ισχύ, συμφέροντα, με αποτέλεσμα η συζήτηση να μην είναι θεωρητική αλλά εμπράγματη.¹⁵⁵ Περαιτέρω, οι φιλελεύθεροι υιοθετούν ανιστορική στάση αφότου πραγματοποιηθεί η κατάληψη της εξουσίας, γεγονός που τους φέρνει κοντά στον φασισμό ένα στοιχείο του ιδεολογικού σύμπαντος του οποίου είναι η ανιστορική αίσθηση των πραγμάτων, μια που εκπροσωπεί, όπως διατείνεται, αστικές ομάδες.¹⁵⁶

Ο Mannheim μελετά τη φιλελεύθερη-αστική ιδέα (ουτοπία) παρατηρώντας ότι τούτη αναφάνηκε μέσα στον αγώνα ενάντια στην υφιστάμενη κατάσταση πραγμάτων.¹⁵⁷ Στη χαρακτηριστική της μορφή αντιπαραθέτει στην «άσχημη» πραγματικότητα το αντίθετο «σωστό» ορθολογικό αντιπρότυπο. Η ουτοπία της φιλελεύθερης αστικής συνείδησης ενσαρκώνεται στην ιδέα η οποία εκλαμβάνεται ως «ρυθμιστική αρχή» του εγκόσμιου γίνεσθαι, ως τυπικός, απείρως απομακρυσμένος πόλος προσανατολισμού, ο οποίος μας κατευθύνει εξ αποστάσεως. Η φιλελεύθερη συνείδηση, εντούτοις, καταφάσκει τον πολιτισμό και τη δυνατότητα ηθικοποίησης του ανθρώπου αποβλέποντας στην κριτική κατάλυση του υπάρχοντος. Θεωρεί το Πνεύμα ως την αιωρούμενη πάνω μας «άλλη σφαίρα», η οποία μας ενθουσιάζει εντασσόμενη στο φρόνημά μας, αγκαλιάζοντας όλες τις σφαίρες του πολιτισμικού είναι. Πρόκειται για ιδεαλιστική φιλοσοφία που έγινε όπλο της αστικής τάξης στην προσπάθεια συνένωσης από πλευράς της του πνεύματος, του πολιτισμού και της πολιτικής. Ο διμέτωπος αγώνας της αστικής τάξης τόσο ενάντια στη μοναρχία και τις

¹⁵⁴ Ο. π., σ.σ. 181-182. Εκεί και η οξυδερκής παρατήρηση: «η πραγματικότητα και λειτουργία των τρόπων αυτών [κοινοβούλια κλπ] θα διατηρηθεί στον σύγχρονο βίο όσο παραμένουν δυνατές οι εξελικτικές μέθοδοι της ταξικής πάλης».

¹⁵⁵ Ο. π., σ.σ. 149-151.

¹⁵⁶ Ο. π., σ.σ. 176-177.

¹⁵⁷ Ο. π., σ.σ. 261-272.

θεοκρατικές όσο και ενάντια στη χειραφέτηση του προλεταριάτου, εξηγεί την ιδιάζουσα υφή της φιλελεύθερης ιδέας, τον αιθέριο και φαντασιώδη χαρακτήρα της: πρόκειται για μια συνείδηση έντονα προσανατολισμένη προς κανονιστικές αρχές, οπότε δεν μπορούσε, συμπεραίνει ο Mannheim, να εγκύψει στο είναι ως τέτοιο· έκτισε, επομένως, από το δέον ένα δικό της κόσμο και απέδωσε έμφαση σε μια γραμμική αντίληψη περί προόδου. Αιθεροβατεί έτσι, επισημαίνει ο Mannheim, υπεράνω της κοινωνικής προβληματικής. Θεωρεί άσχημη την τωρινή πραγματικότητα και ό, τι διαμορφώθηκε ιστορικά, ενώ μεταθέτει την πλήρωση του νοήματος στο μέλλον και κατανοείται ως πολεμική ιαχή εναντίον της παράδοσης. Παρά τον αφηρημένο της χαρακτήρα, η γοητεία της έγκειται στο ότι απευθυνόταν στην ελεύθερη βούληση κρατώντας σε εγρήγορση το βίωμα της αυτονομίας.

Ο ιστοριστικός συντηρητισμός από την άλλη, κατά τον Mannheim, δεν αγνοεί την ανορθολογική σφαίρα της πολιτικής δράσης, την οποία θεωρεί αδύνατο να αντικατασταθεί από τη διοίκηση. Μάλιστα τείνει προς αυτές τις δυνάμεις (ένστικτο, σιωπηρές ψυχικές δυνάμεις, πνεύμα λαού) που διαμορφώνουν το γίνεσθαι, θεωρώντας τες υπέρλογες. Κατά τον Burke, κατ' εξοχήν εκπρόσωπο του συντηρητισμού, στον οποίο ο Mannheim παραπέμπει, η πολιτική δεν διδάσκεται a priori. Μια τέτοια θεώρηση πηγάζει από τα στρώματα των ευγενών, οι ζουν στην πολιτική σφαίρα εντός της οποίας συγκρούονται και εξισορροπούνται πραγματικές δυνάμεις. Αποβλέπουν έτσι, προς την ανορθολογική σφαίρα δράσης η οποία λογίζεται ως ανώτερη από τη διοίκηση, ως εντελώς ανορθολογική και αναπτυσσόμενη αφ' εαυτής. Άρα, είναι αναγκαίο το έμφυτο ένστικτο του ηγέτη, το οποίο αναπτύσσεται χάρη στη μακρά εμπειρία. Στην όξυνση αυτού του ενστίκτου συμβάλλει η ιστορία, σύμφωνα με ένα κοινό τόπο του προκαπιταλιστικού ανορθολογισμού και του ρομαντισμού. Ο ιστοριστής, τελικά, κατά τον Mannheim, θεωρεί την πολιτική ως ανορθόλογη, δίνοντας αυτή την απάντηση στο κατά πόσο τούτη μπορεί να υπάρξει ως επιστήμη.¹⁵⁸ Από την άλλη πλευρά, η συντηρητική ουτοπία θεωρεί πως ότι την περιβάλλει είναι σύμφυτο με την κοσμική τάξη και μη προβληματικό. Ανακαλύπτει εκ των υστέρων την ιδέα της για να νομιμοποιηθεί, λόγω της κριτικής που δέχεται και από αστούς και από κομμουνιστές, ιδέα που συνοψίζεται σε μια παρελθοντική, οργανική και αρμονική κοινωνία –ακριβέστερα «κοινότητα»– από την οποία απουσιάζουν συγκρούσεις και εντάσεις, υπό την

¹⁵⁸ Ο. π., σ. σ. 146-149.

ηγεμονία των ευγενών. Τούτη η θεώρηση οδηγεί σε μορφολογικές συλλήψεις του Κράτους, της τέχνης και της γλώσσας, στην εμφατική υπογράμμιση της ιστορικής ετερονομίας και στον λογισμό του παρελθόντος ως αξίας.¹⁵⁹

Για τον Mannheim είναι ο σοσιαλισμός/κομμουνισμός¹⁶⁰ που επισημαίνει το εμπράγματο της συζήτησης –στοιχείο το οποίο διαφεύγει από τη φιλελεύθερη ιδεολογία: κάθε «θεωρία» ερείδεται σε συλλογικές δυνάμεις διεπόμενες από βούληση, ισχύ, συμφέροντα. Σύμφωνα με τον Mannheim κάθε παράταξη επιδεικνύει οξυδέρκεια μόνο σε ορισμένα στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας τα οποία αλλιώς θα έμεναν αθέατα, την ίδια στιγμή που για τους ίδιους λόγους της διαφεύγουν άλλα: η συντηρητική ιδεολογία απέδωσε έμφαση στις μυστικές δυνάμεις του γίνεσθαι, η αστικοδημοκρατική σκέψη στους εκλογικευτικούς τρόπους επίλυσης των διαμαχών ισχύος, τους διέφυγε, ωστόσο, αυτό που ανακάλυψε ο κομμουνισμός, ότι δεν υπάρχει καθαρή θεωρία στα πολιτικά πράγματα, ότι πίσω από κάθε θεωρία κρύβονται απόψεις με συλλογικούς φορείς και συμφέροντα. Ο σοσιαλισμός/κομμουνισμός, εντούτοις, παρατηρεί το ιδεολογικό στοιχείο μόνο στον αντίπαλο και όχι και στον εαυτό του.

Η θεώρησή του, αφ' ενός, ότι κάθε ιστορική και πολιτική σκέψη εξαρτάται από κοινωνικούς και ζωτικούς παράγοντες, ότι το κοινωνικό είναι καθορίζει τη συνείδηση, και, αφ' ετέρου, ο αναπροσδιορισμός της σχέσης θεωρίας-πράξης στη βάση μιας εμπράγματης διαλεκτικής σχέσης οδηγούν, κατά τον Mannheim στο εξής αποτέλεσμα: επιλύονται τα προβλήματα των προηγούμενων μονομερειών της νοησιοκρατίας (φιλελευθερισμός) και του ανορθολογισμού (συντηρητισμός) με συνέπεια να αφομοιώνει την προγενέστερη προβληματική, να κατανοεί ότι στην πολιτική ο Ορθός Λόγος είναι αφ' εαυτού ατελέσφορος, ταυτόχρονα όμως να διατηρεί και τη βούληση για γνώση. Έτσι, συνδυάζει ενορατισμό –ετοιμότητα για επαναστατική δράση– και εκλογικευτική βούληση: η ανορθόλογη σφαίρα της δράσης δεν είναι εντελώς χαοτική, καθώς υπάρχουν ερευνητές συνάφειες (οι ταξικές σχέσεις και οι παραγωγικές δομές). Ο άκρος ορθολογισμός τον οποίον εμφανίζει, εξηγείται από την ανάγκη ετοιμότητας απέναντι στις συγκυρίες και τη μακρόπνοη θεώρηση των ιστορικών πραγμάτων που πρέπει να υιοθετήσει ένα στρώμα το οποίο αποσκοπεί στην κοινωνική ηγεμονία: ο άκρος ανορθολογισμός με τον οποίο το προηγούμενο

¹⁵⁹ Ο. π., σ. σ. 273-283.

¹⁶⁰ Ο. π., σ.σ. 151-162, και «Η τέταρτη μορφή της ουτοπικής συνείδησης: η σοσιαλιστική-κομμουνιστική ουτοπία», σ.σ. 284-292.

στοιχείο συνδυάζεται, ανήκει στην ανερχόμενη τάξη η επαναστατική παρόρμηση της οποίας δεν επιτρέπει στην εκλογίκευση να καταστεί ολοκληρωτική. Η μαρξιστική σκέψη χαρακτηρίζεται από τον Mannheim ως η ορθολογική σκέψη της ανορθόλογης πράξης.

Σε ό, τι αφορά την σοσιαλιστική/κομμουνιστική ουτοπία ο Mannheim θα παρατηρήσει ότι αντιτιθέμενη στη φιλελεύθερη ουτοπία επιχειρεί να εντείνει τον ριζοσπαστισμό της. Το ουτοπικό στοιχείο της ταλαντεύεται ανάμεσα στην εξισορρόπηση και τη νέα δημιουργία: υπ' αυτή την έννοια αφενός συμμερίζεται παραδοχές της φιλελεύθερης ιδέας –ο κόσμος της ελευθερίας και της ισότητας τοποθετείται στο απώτερο μέλλον, αυτό βέβαια της κατάρρευσης του καπιταλιστικού πολιτισμού, είναι κοινή η εναντίωσή τους στην κατάφαση του είναι, η αοριστία του πνευματικού στόχου, η απόρριψη της έξαψης και της έκστασης του χλιασμού–, αφ' ετέρου πιστεύει ότι η ιδέα μπορεί να γίνει θέμα έρευνας στην εκτυλισσόμενη διαδικασία. Ασκεί, έτσι, κριτική στον φιλελευθερισμό για την τυπική και αφηρημένη υφή της φιλελεύθερης ιδέας τονίζοντας εμφατικά την ανάγκη αντίληψης των εμπράγματων όρων. Απόλυτη πραγματικότητα για τον κομμουνισμό, σύμφωνα με τον Mannheim, είναι η οικονομικοκοινωνική δομή της κοινωνίας: από εκεί απορρέουν όλα, είναι ο δημιουργικός πυρήνας της κοινωνίας. Ενώ στους φιλελεύθερους και τους συντηρητικούς ο πυρήνας είναι πνευματικός, στους σοσιαλιστές/κομμουνιστές εξυμνείται η υλική αρχή, κάτι το οποίο συνεπάγεται αντιστροφή της ιεραρχίας των πραγμάτων. Τούτο έχει την εξής ενδιαφέρουσα συνέπεια: η συντηρητική επίγνωση της ετερονομίας ενοφθαλμίζεται κατά ιδιάζοντα στην προοδευτική ουτοπία η οποία θέλει να αλλάξει τον κόσμο: ο συντηρητικός εξωραΐζει την ετερονομία στο παρελθόν, ο σοσιαλισμός εξωραΐζει τις διαμορφωτικές δυνάμεις του μέλλοντος. Έτσι, διαμορφώνεται, καταλήγει ο Mannheim, το καινοφανές να συμβιβάζεται η ετερονομία με τη μελλοντική ουτοπία, η τροχοπέδηση με την προοδευτική κοινωνική δύναμη. Η ανατίμηση και υπογράμμιση της υλικής αρχής της πραγματικότητας είναι ο τρόπος με τον οποίο ο κομμουνιστής αντιμετωπίζει το βίωμα της «αυτονομίας» και της «ιδέας» του φιλελεύθερου, το οποίο οφειλόταν στο ότι ο δεύτερος πίστευε στην άμεση σχέση με την απόλυτη σφαίρα του δέοντος, την ιδέα: κατ' αυτόν η ιδέα δεν διαμορφώνεται από την ιστορική διαδικασία, αλλά από την ανακάλυψη, τη φανέρωση, τον «διαφωτισμό». Υπ' αυτή την έννοια, ο σοσιαλισμός επιτελεί μια κοπερνίκεια αντιστροφή.

Διαφορά υπάρχει και στον τρόπο με τον οποίο βιώνεται ο ιστορικός χρόνος. Στον κομμουνισμό πραγματοποιείται η διαστολή του εγγύς από το απώτερο, το παρόν κατανοείται με βάση το ολόένα και πιο συγκεκριμένο συμπλήρωμα του μέλλοντος. Επιτελείται μάλιστα, ο διαφορισμός του μέλλοντος: ο συγκερασμός ετερονομίας της συνείδησης και του μελλοντικού οράματος συνεπάγεται την πολυδιάστατη βίωση του ιστορικού χρόνου. Η σκέψη του φιλελεύθερου για το μέλλον είναι τυπική, πιστεύει ο Mannheim, εδώ όμως, επιτελείται συγκεκριμενοποίηση: το συμπλήρωμα του μέλλοντος υπαγορεύεται αρχικά από τη βούληση και το όραμα, η προσήλωση όμως, σε αυτό λειτουργεί ευρετικά οδηγώντας, κατά συνέπεια, στην αντίληψη ότι στο παρόν πειραματίζεται το μέλλον· επίσης, ότι με την επιβίωση στο παρόν συγκεκριμενοποιείται όλο και περισσότερο η ιδέα ως τάση η οποία αυτοδιορθώνεται, και όχι ως ρυθμιστική αρχή, έτσι ώστε να σχετίζεται αλληλεπιδραστικά με το πραγματικό γίνεσθαι. Η διερεύνηση της αλληλεπίδρασης της οικονομικής και της ψυχοπνευματικής σφαίρας συνενώνει τις επιμέρους παρατηρήσεις σε μια λειτουργική θεώρηση στο πλαίσιο της γιγνόμενης ολότητας: η εικόνα έτσι της ιστορίας αποκτά δομή διαφοριζόμενη όλο και πιο συγκεκριμένα, και ταυτόχρονα, καθίσταται ελαστική. Αυτό έχει το εξής αποτέλεσμα: από τη μια μεριά στενεύουν τα περιθώρια για ελεύθερη απόφαση, καθώς καταδεικνύεται η πληθώρα των – οικονομικοκοινωνικών– καθοριστικών παραγόντων. Από την άλλη μεριά, γίνεται προσπάθεια εντοπισμού του ευνοϊκού για τη δράση στοιχείου μέσα στο ευρύτερο δομικό συνάρθρωμα. Έτσι ο πολιτικός καλείται να ενισχύσει συνειδητά αυτές τις δυνάμεις προς τη δικής του κατεύθυνση και να εξουδετερώσει τις αντιφερόμενες. Η ιστορία, κατά συνέπεια, εκλαμβάνεται ως στρατηγικό σχέδιο. Μάλιστα, παρατηρεί ο Mannheim, η οπτική αυτή που διαμορφώνεται σε πυρήνα της πολιτικής εξαπλώνεται σε όλο τον πνευματικό βίο, στη διερεύνηση του καθορισμού της ιστορίας από την κοινωνία. Η κοινωνιολογία ανάγεται σε κεντρική επιστήμη, επιδεικνύεται εμπιστοσύνη προς το μέλλον, σε γεγονότα τα οποία οδηγούν στον συνδυασμό του δημιουργικού σκεπτικισμού και του τιθασευμένου οίστρου και σε αυτό το πεδίο, πέρα από το προαναφερθέν της πολιτικής.

Η φασιστική ιδεολογία αντιλαμβάνεται τη σχέση θεωρίας-πράξης κατά ιδιάζοντα τρόπο.¹⁶¹ Ο φασισμός, σύμφωνα με τον Mannheim, είναι ακτιβιστικός και ανορθολογικός, σχετίζεται με τις σύγχρονες ανορθολογιστικές θεωρίες των Bergson,

¹⁶¹ Ο. π., σ. σ. 163-177.

Sorel, Pareto, αποθεώνει την άμεση παρέμβαση και τον δημιουργικό ρόλο των ελίτ στην ιστορία. Ο ανορθολογισμός του ωστόσο, διαφέρει από αυτόν του συντηρητισμού. Εδώ αποδίδεται έμφαση στον ανορθολογισμό της νεοφανούς πράξης, ενώ ο συντηρητισμός απέδιδε σημασία στο υπέρλογο ανορθολογικό στοιχείο το οποίο εκπροσωπείται από το πνεύμα του λαού, τις αφανείς δυνάμεις, τη μυστική πίστη στη δημιουργική δύναμη της μακράς διάρκειας. Ο φασισμός στηρίζεται στον απόλυτο ενορατισμό και ακτιβισμό, διαθέτει μια ανορθόλογη έννοια ιστορίας από την οποία διαγράφει την έννοια της προόδου και των ερευνητών συναφειών εστιαζόμενος στις πράξεις που διασπούν τη χρονικότητα, θεωρεί ότι οι μύθοι είναι χρήσιμοι για τον ηγέτη διότι σκορπούν ενθουσιασμό, όπως και κάθε ιστορική και πολιτική γνώση αυτή άλλωστε, είναι και η μόνη αξία που τους αναγνωρίζει. Εδραζόμενος στη ζωνρότητα του κινήματος είναι σκεπτικιστικός έναντι των ανθρωπιστικών επιστημών, βασίζεται δε στον οίστρο και τη *virtu* του ηγέτη.

Η ιστορικοκοινωνική ύπαρξη από την οποία απορρέει μια τέτοια θεώρηση, κατά τον Mannheim, είναι αυτή των παραγκωνισμένων εκείνων διανοουμένων οι οποίοι επιθυμούν να διαπραχθεί πραξικόπημα υπό την ηγεσία τους και να εκμεταλλευθούν τις συγκυρίες για εφόρμηση καθώς είναι αποκλεισμένοι από τους φιλελεύθερους και τους σοσιαλιστές. Αξιολογώντας την εποχή του ο Mannheim αποφαίνεται ότι η περίοδος, ανεξάρτητα από το αν θα οδηγήσει σε καπιταλιστική ή σοσιαλιστική ρύθμιση της οικονομίας, προσφέρει ευκαιρίες για πραξικοπήματα. Έτσι παρατηρεί ότι ο φασισμός απευθύνεται είτε σε μορφές σκέψης οι οποίες συσχετίζουν οργανικές και οργανωμένες ομάδες με εποικοδομητική ανάγνωση της ιστορίας, είτε σε ελεύθερα αιωρούμενες συσπειρώσεις ανάμικτες με στοιχεία ανιστορικού ενορατισμού. Η ανάγκη αυτονομιμοποίησης του φασίστα διανοούμενου ώστε να εκτοπίσει τις υφιστάμενες ελίτ, τον οδηγεί σε μια εσωτερικού τύπου αυτονομιμοποίηση όπου αντιπαράθεται ο οίστρος του ηγέτη με την τυφλή μάζα. Όπου δε ευνοούνται στιγμιαίοι σχηματισμοί – κρίση κοινοβουλίου, διατάραξη ταξικής στρωμάτωσης, συσκότιση ταξικής συνείδησης– εκεί εμφανίζεται και η δυνατότητα της δικτατορίας. Στον φασισμό εκδηλώνονται οι αναβρασμοί του ανορθολογικού στοιχείου που ενσωματώνεται στη συμπαγή κοινωνική συνάφεια.

Τελικά, η σχέση θεωρίας και πράξης στον φασισμό αρθρώνεται ως εξής: η πολιτική σκέψη είναι ικανή να πυροδοτήσει την πολιτική πράξη. Ο άνθρωπος δρα μολονότι σκέπτεται. Η πραγμάτευση του φασισμού από τον Mannheim ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των ομοιοτήτων και των διαφορών του με τον

λενινισμό. Εντοπίζει ως ομοιότητα την εφόρμηση μειοψηφιών για την κατάληψη της εξουσίας, αλλά και ως διαφορά ότι ο λενινισμός ποτέ δεν πνίγηκε στον ανορθολογισμό. Ο φασισμός, συμπεραίνει, οφείλει την ανιστορικότητα στην αίσθηση του κόσμου της αστικής τάξης, αφότου ήλθε στα πράγματα. Έτσι, εγκολπώνεται αυτή τη στάση που αρνείται την ιστορική διαδικασία και το σχέδιο, αφού εκπροσωπεί αστικές ομάδες. Εξάλλου δεν επιθυμεί να αντικαταστήσει το σύστημα αλλά τις ηγετικές του ομάδες.

A.4. Διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας

Σε αυτά τα πλαίσια, κι όπως έχει γίνει ήδη κατανοητό, ποικίλοι εκσυγχρονιστές αποπειρώνται να οικειοποιηθούν την τεχνολογία και το επιστημονικό ιδεώδες και, κατ' επέκταση, να τα ενσωματώσουν στις περί κοινωνίας τοποθετήσεις τους.¹⁶² Ο βασικός στόχος πλήθους διανοουμένων και πολιτικών ήταν αντί του να απορρίψουν τη μοντέρνα τεχνολογία, να επινοήσουν τον καταλληλότερο τρόπο ενσωμάτωσής της στα πλαίσια νοηματοδότησης που είχαν επινοήσει, είτε εθνικά είτε ταξικά. Η πρόσληψη, λοιπόν, της τεχνολογίας και του επιστημονικού ιδεώδους από μέρους των διανοουμένων πραγματοποιήθηκε με δύο τρόπους: από τη μία πλευρά, με την προσπάθεια αφομοίωσης της τεχνολογίας στις υπάρχουσες αξίες, και από την άλλη πλευρά, μέσω της απόπειρας προσαρμογής της εθνικής κουλτούρας στις θεωρούμενες ως απαραίκαμπτες απαιτήσεις τις οποίες έθετε η τεχνολογία.¹⁶³ Στον βαθμό που η επιστημονική αλλαγή και η τεχνολογική πρόοδος μπορούσε εξίσου να σημαίνει νέες ευκαιρίες, μα και καινούριες απειλές, διαφορετικοί στοχασμοί αναπτύχθηκαν εντός διαφορετικών εθνικών πλαισίων προκειμένου να θέσουν υπό έλεγχο την τεχνολογική ανάπτυξη και να διασφαλίσουν το συλλογικό αγαθό που τελούσε εν κινδύνω.¹⁶⁴ Στη Γερμανία, για παράδειγμα, ο Rathenau¹⁶⁵ μίλησε για την

¹⁶² Hard M., Jamison A., “Conceptual Framework: Technology Debates as Appropriation Processes” στο Hard M. και Ad. Jamison (επιμ.), *Intellectual Appropriation of Technology, Discourses on Modernity*, M.I.T. 1998, σ. 2.

¹⁶³ Ο. π., σ. 15.

¹⁶⁴ Ο. π., σ. 7: «Εστιάζουμε στις συζητήσεις τις σχετικές με την τεχνολογία κατά την περίοδο που ο Peter Wagner αποκαλεί “η πρώτη κρίση της νεωτερικότητας”, όταν επίδικο διακύβευμα της διαμάχης ήταν μάλλον το σχέδιο παρά τα προϊόντα της τεχνολογικής αλλαγής. Δεν ήταν μόνο ο οικονομικός φιλελευθερισμός στο στόχαστρο· το ίδιο ακριβώς συνέβαινε και με τις ιδέες της δημοκρατίας και της επιστήμης. Η αυξανόμενη δύναμη της εργατικής τάξης διάνοιγε τον δρόμο για μακρόπνοες πρωτοβουλίες και ιδέες συλλογικού χαρακτήρα, ενώ η πολιτική αστάθεια διάνοιγε τη δυνατότητα επιβολής ριζικών αυταρχικών λύσεων».

¹⁶⁵ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί, θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 40: «Ο Rathenau αποτέλεσε, κατά κάποιον τρόπο, το σύμβολο της προσπάθειας ανασυγκρότησης της Γερμανίας στα πρώτα χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Εβραίος αλλά και αφοσιωμένος Γερμανός ταυτοχρόνως, διευθυντής της AEG, υπεύθυνος του εθνικού ανεφοδιασμού στη διάρκεια του Πρώτου Πολέμου, υπουργός Εθνικής Ανασυγκρότησης την περίοδο μετά τη Συνθήκη των Βερσαλλιών

ανάγκη ρύθμισης της τεχνολογικής/οικονομικής αλλαγής εντός της καπιταλιστικής συνθήκης, στις Η.Π.Α. οι πραγματιστές και ο Dewey υπογράμμισαν την ανάγκη νέων θεσμών προκειμένου να εμποτιστεί η επιστήμη και η τεχνολογική ανάπτυξη με μια νέα ηθική, απόψεις οι οποίες άσκησαν ισχυρή επιρροή στον δρόμο προς το New Deal, ενώ στη Σουηδία το σοσιαλδημοκρατικό «Σπίτι του Λαού» και η επιτυχία του αποτέλεσε το όχημα για την ταξική συμφιλίωση στη βάση ενός ιστορικού συμβιβασμού ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία στους κόλπους ενός Κράτους πρόνοιας υπό σοσιαλδημοκρατική διακυβέρνηση.¹⁶⁶

Η σύλληψη της σημασίας αυτών των μορφών οικειοποίησης της τεχνολογικής και επιστημονικής ανάπτυξης οι οποίες καθόρισαν εν πολλοίς και την –διαφορετική σε διαφορετικά συμφραζόμενα– πορεία της, τη βαρύτητά της, αλλά και τις σχέσεις αυτών των μορφών με τις σφαίρες της πολιτικής και του πολιτισμού, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στα πλαίσια των απλουστευτικών και συνήθων, μπορούμε να συμπληρώσουμε, προσεγγίσεων της τεχνολογίας. Στους κόλπους αυτών των τελευταίων προσεγγίσεων η επιστημονική και τεχνολογική γνώση και δραστηριότητα αντιμετωπίζεται ως «[...] μια σταθερά υποβάθρου, ως “μαύρο κουτί” μη υποκείμενο στις ρυθμίσεις της κοινωνίας και της πολιτικής»,¹⁶⁷ εν τέλει ως συντελεστής πλήρως αποχωρισμένος από την κοινωνία. Έτσι, λογίζεται είτε ως αυτόνομη, είτε ως έχουσα μια ενδογενή και ιδιαίτερη αναπτυξιακή λογική, ανεπηρέαστη από οποιαδήποτε παράμετρο του κοινωνικού.¹⁶⁸

Οι ιστοριογραφικές τάσεις των τελευταίων ετών χαρακτηρίζονται από τη σταδιακή εγκατάλειψη των θετικιστικής προέλευσης αντιλήψεων που αντιμετώπιζαν την τεχνολογία ως το απευθείας παράγωγο της εφαρμογής των επιστημών, την

έγραψε και πολιτεύτηκε υπερασπιζόμενος την ανασυγκρότηση της Γερμανίας με την εφαρμογή του κεντρικού κρατικού σχεδιασμού. Πρότεινε ένα κορπορατιστικό σχήμα οργάνωσης της πολιτικής και της κοινωνίας, χωρίς να αρνείται τον κοινοβουλευτισμό. Υποστήριζε την αναγκαιότητα του κρατικού προστατευτισμού και την αντικατάσταση των φιλελεύθερων αρχών οργάνωσης της οικονομίας με την προσήλωση στις αρχές του ελέγχου και της εξυπηρέτησης του συλλογικού συμφέροντος. Ποτέ, επίσης, δεν έπαψε να διακηρύττει την αναγκαιότητα προσαρμογής της ιδέας της μαζικής παραγωγής στις απαιτήσεις των εθνικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών και των πολιτιστικών αξιών της Γερμανίας».

¹⁶⁶ Elzinga A., “Theoretical Perspectives: Culture as a Resource for Technological Change”, στο Hard M. and Ad. Jamison (επιμ.), *Intellectual Appropriation of Technology...*, σ. 15.

¹⁶⁷ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί...*, σ. 87.

¹⁶⁸ Ο. π., σ.σ. 21-22: «Τις τελευταίες δεκαετίες στο πεδίο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας (ΣΕΤ) έχει πραγματοποιηθεί σοβαρή εργασία που διορθώνει τις απλουστευτικές αναπαραστάσεις της τεχνολογίας [...] και έχει εισαχθεί η κοινωνική διάσταση στους κόλπους μιας κατασκευασιοκρατικής (constructivist) στροφής. Ο Bjiker έχει δείξει πώς οι ΣΕΤ αναπτύχθηκαν σε ρητή και συνειδητή αντίθεση με τις υποστηριζόμενες θεωρίες της τεχνολογίας τις οποίες ήθελαν να αντικαταστήσουν. Δύο από αυτές τις προγενέστερες προσεγγίσεις είναι εκείνες οι οποίες μπορούν να αποκληθούν “αυτόνομη” και “αναπτυξιακή” θεωρία της τεχνολογίας αντίστοιχα».

περίπου προγραμματική αντίθεση στους ποικίλους ντετερμινισμούς και στις τελεολογικού τύπου βεβαιότητες που απορρέουν από αυτούς, και επίσης στην παραδοχή ενός σχήματος το οποίο αντιλαμβάνεται τη σχέση κοινωνίας και τεχνολογίας ως σχέση συμπαραγωγής, στο πλαίσιο του οποίου τα όρια κοινωνικού και τεχνολογικού παύουν να έχουν νόημα.¹⁶⁹ Οι εν λόγω θεωρήσεις ανοίγουν το «μαύρο κουτί» και επιχειρούν να διευκρινίσουν το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στην ορθολογικότητα, τη γνώση και όλους τους παράγοντες –οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς, πολιτισμικούς– οι οποίοι εμπλέκονται στο πεδίο του σχεδιασμού, της χρήσης και της εφαρμογής της τεχνολογίας.¹⁷⁰ Διαμορφώνουν έτσι, μια πλουσιότερη εικόνα για την τεχνολογία καθώς αρνούνται να την προσεγγίσουν ως μια γραμμική/εξελικτική και αποκομμένη από την κοινωνία διαδικασία, προωθώντας την εικόνα της κοινωνικής διαμόρφωσης και της κοινωνικής συμπαραγωγής της. Απ’ αυτήν την άποψη συνδέονται με τις πλέον εμπνευσμένες προσεγγίσεις του τεχνολογικού φαινομένου.¹⁷¹

Η απεμπλοκή τόσο από την αυτόνομη, όσο και από την αναπτυξιακή/εξελικτική αντίληψη περί τεχνολογίας διανοίγει τον δρόμο προς μια προσέγγισή της, η οποία λαμβάνει σοβαρά υπ’ όψιν τους κοινωνικούς παράγοντες που επιδρούν στην πορεία της, χωρίς να διαπράττει το σφάλμα να την αναγάγει αποκλειστικά σε αυτούς.¹⁷² Έτσι, προκειμένου να είναι επαρκής η διαπραγμάτευση

¹⁶⁹ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί...*, σ. 81. Elzinga A., “Theoretical Perspectives: Culture as a Resource for Technological Change”, ό. π., σ. 22: «Το μοντέλο του Bijker βασίζεται στην προϋπόθεση ότι η τεχνολογία εμπλέκει το κοινωνικό όχι μόνο ως ενδογενή συντελεστή σ’ ένα εξωτερικό περιβάλλον, αλλά στον ίδιο τον σχεδιασμό της τεχνολογικής καινοτομίας από τα θεμέλια ως την κορυφή. Επομένως, ομιλεί για *κοινωνική διαμόρφωση της τεχνολογίας*, απορρίπτοντας την έννοια ενός αυτόνομου και παντελώς αποχωρισμένου τρόπου ανάπτυξης».

¹⁷⁰ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί...*, σ. 86.

¹⁷¹ Elzinga A., “Theoretical Perspectives: Culture as a Resource for Technological Change”, ό. π., σ.σ. 22-23: «Η ιδέα της κοινωνικής διαμόρφωσης της τεχνολογίας δεν είναι εντελώς καινούρια όπως αποδεικνύει μια πιο προσεκτική εξέταση των σκέψεων του Mumford. Επιπρόσθετα, αυτή η ιδέα δείχνει ότι η τεχνολογία δεν αποτελεί ούτε μια γραμμική διαδικασία ούτε μια διαδικασία δοκιμής-σφάλματος (trial-and-error process), αλλά το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού κοινωνικά διαμορφωμένων συντελεστών. Επομένως, η τεχνολογία και η κουλτούρα αλληλεπιδρούν, όπως άλλωστε κάνουν και η τεχνολογία και η πολιτική».

¹⁷² Ό. π., σ. 23: «Λαμβάνοντας τους Mumford και Bijker σοβαρά υπ’ όψιν στο πολιτικό πεδίο σημαίνει ότι, αν κάποιος επιθυμεί να επηρεάσει την τεχνολογική αλλαγή, υποχρεούται να εγκαταλείψει τη θεώρηση της εκτός ελέγχου τεχνικής (out-of-control-technics) η οποία απορρέει από το μοντέλο της αυτονομίας. Η περιγραφή της τεχνολογίας ως αποκομμένης/αποχωρισμένης συνιστά επίσης μια “υποκοινωνικοποιημένη” (undersocialized) οπτική της τεχνολογίας. Η υιοθέτησή της παραμορφώνει τη θεώρησή μας προς όφελος εκείνων των κατεστημένων συμφερόντων που караδοκούν να κερδίσουν από την υπεράνω αμφισβήτησης επικύρωση των κυρίαρχων τεχνολογικών δομών και κατευθύνσεων. Πρέπει, εντούτοις, να αποφεύγουμε την “υπερκοινωνικοποίηση” (oversocialization) (η οποία συνήθως εντοπίζεται στην πολιτική επιστήμη), στους κόλπους της οποίας η τεχνολογία αντιμετωπίζεται ως εξαρτημένη μεταβλητή, χωρίς να λαμβάνονται υπ’ όψιν τα περιεχόμενα ή τα όριά της, κι ας μη μιλήσουμε καθόλου για τη δυναμική της. Στη βάση αυτής της θεώρησης παίρνουμε μια περιγραφή

των μορφών οικειοποίησης της τεχνολογίας κατά τη διάρκεια της «πρώτης κρίσης της νεωτερικότητας» χρειάζεται η επικέντρωση στον ρόλο του κράτους, των εθνικών πολιτικών, των θεσμών υποδοχής της τεχνολογικής καινοτομίας και οπωσδήποτε τον τρόπο πρόσληψής της από πολιτικούς και δημόσιους διανοούμενους. Τότε γίνεται αντιληπτό ότι η εισαγωγή νέων τεχνολογιών δεν απαιτήσε μόνο νέα μοντέλα οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, αλλά και αποτέλεσε παράγοντα διατάραξης των πολιτισμικών «νευρικών συστημάτων». Καθώς η τεχνολογία δεν ειδώθηκε απλώς ως υποδομή, αλλά ως εικόνα, σύμβολο και αναπαράσταση, επιβάλλεται να προσεγγισθεί ως παράγοντας εντάσεων και πρόκλησης συγκρούσεων.¹⁷³

Η εκ του σύνεγγυς εξέταση αυτών των μορφών πρόσληψης της τεχνολογίας και της επιστήμης αποκαλύπτει ότι κατά τη διαδικασία πολιτισμικής οικειοποίησης της τεχνολογίας αναδύονται υπαρξιακά και ηθικά ζητήματα τόσο ανάμεσα στους υποστηρικτές της, όσο και ανάμεσα στους κριτικούς της· επιπρόσθετα, επιβάλλει την πραγμάτευση της τεχνολογίας με τρόπο που να υπερβαίνει και την «εργαλειακή» (instrumentalism), αλλά και την «ουσιοκρατική» (substantivism) θεώρησή της.¹⁷⁴ Έτσι, σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, οι σχετικές με την πρόσληψη της τεχνολογίας σπουδές καθίστανται ιδιαίτερα σημαντικές όχι μόνο για τις πρακτικές της πολιτισμικής οικειοποίησής της και τη μελέτη τους, αλλά και για την ηθική τάξη η οποία συνέχει τις κοινότητες και τις κοινωνίες παρέχοντάς τους εκείνα τα στοιχεία-κλειδιά της ταυτότητάς τους, όπως και του τρόπου με τον οποίο κατανοούν τον εαυτό τους, σε ένα κόσμο ο οποίος διαρκώς αλλάζει. Επιπρόσθετα, οι μελέτες σχετικά με την οικειοποίηση της τεχνολογίας ανοίγουν τον δρόμο αφενός για την προσέγγιση και αφετέρου για την κατανόηση της «συμπααραγωγής» (co-production) επιστήμης/τεχνολογίας και κοινωνίας, αποκαλύπτοντας ταυτόχρονα θεμελιώδεις εντάσεις και μείζονος σημασίας διαμάχες και ανησυχίες εντός των δεδομένων κοινωνιών.¹⁷⁵

πολιτικής που δίνει εντολές, σύμφωνα με την οποία οι τεχνολογικές κατευθύνσεις μπορούν να καθοδηγούνται κατά βούληση».

¹⁷³ Ο. π., σ. 23-25.

¹⁷⁴ Ο. π., σ. 27: «Ο όρος “Εργαλειακή θεωρία” είναι ένα άλλο όνομα για εκείνες τις θεωρίες τεχνολογίας οι οποίες εκλαμβάνουν την τεχνολογία και την επιστήμη ως ουδέτερα εργαλεία τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν είτε για καλό είτε για κακό. Οι ουσιοκρατικές θεωρίες, από την άλλη πλευρά, είναι εκείνες που διατείνονται ότι η επιστήμη και η τεχνολογία είναι τόσο στενά διαπλεγμένες με την ανθρώπινη ζωή καθώς τη διαμορφώνουν σε τέτοιο βαθμό ώστε να μη μπορούμε να διακρίνουμε τους εαυτούς μας από τις λειτουργίες της τεχνολογίας. Ορισμένα μεγάλα τεχνολογικά συστήματα, λ.χ. τα στρατιωτικά, μπορούν να χρησιμοποιηθούν μονάχα για συγκεκριμένους σκοπούς».

¹⁷⁵ Ο. π., σ. 31.

Κεντρικές θέσεις, λοιπόν, των Σπουδών Τεχνολογίας για αυτή την περίοδο είναι ότι ποικίλα γεγονότα, με κορυφαία ανάμεσά τους τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τη Ρώσικη Επανάσταση, την αύξουσα κινητοποίηση του εργατικού κινήματος και την οικονομική Κρίση, αποτέλεσαν ριζικές προκλήσεις για τους δυτικούς διανοούμενους και ότι τούτοι επιχείρησαν να τις αντιμετωπίσουν αναδιατυπώνοντας οικεία θέματα και σκέψεις.¹⁷⁶ Ο πρώιμος, έτσι, εικοστός αιώνας, και ιδίως ο Μεσοπόλεμος, αποτέλεσαν μια περίοδο κατά την οποία διερευνήθηκαν και διακυβεύθηκαν οι ποικίλοι δρόμοι προς τη νεωτερικότητα: οι διανοούμενοι διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στην εν λόγω διερεύνηση και διαπραγμάτευση. Στόχος τους, ανάμεσα σε άλλους, ήταν να ερμηνεύσουν το νέο τεχνολογικό σύμπαν των βασισμένων στην επιστήμη βιομηχανιών και των ωφελημάτων του ηλεκτρισμού στην κατεύθυνση εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος, να εντάξουν και να προσαρμόσουν τη νέα κατάσταση σε αναγνωρίσιμα σχήματα κατανόησης. Αυτοανακηρύχθηκαν επίσης σε αξιολογητές των νέων συμβόλων της προόδου διατυπώνοντας προτάσεις ελέγχου, διεύθυνσης, αναπροσανατολισμού, ακόμη και επανασχεδιασμού των νέων τεχνικών συστημάτων ώστε αυτά να καταστούν κοινωνικά αποδεκτά. Το μείζον ζήτημα ήταν πώς η εκμηχάνιση και ο εξορθολογισμός μπορούσαν να αποτρέψουν τις αρνητικές συνέπειες της αταξίας, των συνθηκών που βιώνονταν ως χάος και της ανομίας. Στις απαντήσεις τους επηρεάστηκαν από πολιτισμικές πηγές, όπως και από τις ενυπάρχουσες εντάσεις στα ποικίλα πλαίσια συζήτησης.¹⁷⁷

Δεν είναι τυχαίο ότι οι εκτιμήσεις αυτών των μελετητών συμπίπτουν με τις αποτιμήσεις της προκείμενης περιόδου από ιστορικούς, οι οποίοι τοποθετούν την τεχνοεπιστήμη στο επίκεντρο των προβληματισμών τους μη θεωρώντας τη, κατά συνέπεια, περιθωριακό φαινόμενο. Ο Griffin λ.χ. παρατηρεί ότι ο Πόλεμος πυροδότησε μια παλίρροια προγραμματικού/κατασκευαστικού κοινωνικού μοντερνισμού ο οποίος εξωτερικεύτηκε με αξιοσημείωτη δημιουργικότητα και εφευρετικότητα σε ολόκληρη την Ευρώπη σε οτιδήποτε σχεδιάσιμο: στους τομείς των εφαρμοσμένων τεχνών, της αρχιτεκτονικής, της «κοινωνικής μηχανικής», της επίπλωσης και του νοικοκυριού, των ιδιωτικών οικημάτων και των εργοστασίων, των σανατορίων και των αθλητικών γηπέδων, των γεφυρών και των αυτοκινητόδρομων. Η Ευρώπη είχε καταστεί δυναμικό εκκολαπτήριο για κάθε είδους ουτοπία που

¹⁷⁶ Hard M., “German Regulation: The Integration of Modern Technology into National Culture”, *Intellectual Appropriation of Technology...*, σ. 54.

¹⁷⁷ Elzinga A., Jamison A., Mithander C., “Swedish Grandeur: Contending Reformulations of the Great-Power Project”, στο *Intellectual Appropriation of Technology...*, σ. 129.

ευαγγελιζόταν μια νέα χρονικότητα. Ένα νέο είδος τεχνοκρατών είχε αναδυθεί, οι οποίοι στρέφονταν στη δημιουργία ενός νέου κόσμου χρησιμοποιώντας τη δύναμη του design, του σχεδιασμού (planning) και της τεχνολογίας. Ρίχτηκαν έτσι, με ζήλο στην προσπάθεια πραγμάτωσης οραματικών σχεδίων τα οποία έδωσαν μορφή και ιστορική ουσία στα αφηρημένα προπολεμικά όνειρα εξπρεσιονιστών και φουτουριστών για την αυγή μιας νέας ανθρωπότητας.

Ο Griffin θεωρεί ότι οι φιλοδοξίες λ.χ. του Bauhaus να επανασχεδιάσει τον μοντέρνο κόσμο από τα κάτω προς τα πάνω ή τα «καθαρά» (purist) σχέδια αναγέννησης του αστικού τοπίου του Le Corbusier «[...] με στόχο να ξεκαθαρίσουν τις πόλεις μας από τους νεκρούς σπόνδυλους που σαπίζουν» πρέπει να τοποθετηθούν εντός του μοντερνιστικού κοινωνικοπολιτικού ήθους που δημιουργήθηκε από τον Πόλεμο. Οποιοσδήποτε πρακτικούς σκοπούς κι αν εξυπηρετούσαν τα σχέδια και οι σχεδιασμοί των διαφόρων τεχνοκρατών, συνιστούσαν επίσης και απάντηση στις γενικευμένες προσδοκίες για υπέρβαση, ελπίδα, εν τέλει για έναν καινούριο ορίζοντα. Ένα σύμπτωμα αυτής της αρχαϊκής διάστασης του τεχνοκρατικού μοντερνισμού ήταν η «ακαταμάχητη νέα εντολή», η οποία επέτασσε «[...] να αποστειρώσεις, να καθαρίσεις, να αναδιατάξεις, να εξαλείψεις τη βρωμιά και τη σκόνη». Τα ορθολογικά προτάγματα της αναγέννησης του αστικού τοπίου και της κοινωνικής υγιεινής διαμορφώθηκαν από τις μυθικές τελετουργίες του αποκαθαρισμού και της κάθαρσης. Όλοι οι προγραμματικοί μοντερνιστές, από τους ντανταϊστές ως τους σχεδιαστές του Bauhaus, επιζήτησαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, μια μορφή συμβίωσης ανάμεσα στην αισθητική, την κοινωνική και την πολιτική αναγέννηση. Άρχισαν να δημιουργούν ενστικτωδώς το «νέο κέντρο της τάξης» και να θεμελιώνουν τα «νέα πνευματικά και φυσικά θεμέλια» που έπρεπε να αντικαταστήσουν τον μοντέρνο πολιτισμό, ο οποίος στο σκεπτικό τους αποτελούσε ένα αποτυχημένο πλέον πείραμα.¹⁷⁸

Μελετητές των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας επισημαίνουν ότι στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα το πρόβλημα των τρόπων οικειοποίησης του αμερικανικού παραδείγματος («Amerikanismus») απασχόλησε του Ευρωπαίους διανοούμενους. Οι Η.Π.Α. μπορεί να μη λογίζονταν πλέον ως η γη της Δημοκρατίας, όπως τον 18^ο και 19^ο αιώνα, εξακολουθούσαν όμως να αποτελούν χώρα του μέλλοντος: ήταν η χώρα του επιστημονικά και τεχνολογικά παραγμένου πλούτου,

¹⁷⁸ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ. 167.

ενώ η αμερικανική κοινωνία αντιπροσώπευε τις καινούριες σχέσεις που εγκαθιδρύονταν ανάμεσα σε επιστήμη, τεχνολογία και κοινωνία. Αν στη δεκαετία του 1950 αυτές οι σχέσεις σχεδόν προσδιόρισαν τη ρητορική του 20ού αιώνα σχετικά με τη νεωτερικότητα, στον Μεσοπόλεμο δεν συνέβη το ίδιο απεναντίας, ο Amerikanismus συνάντησε βίαιη αντίθεση και αναδομήθηκε στη βάση των διανοητικών οριζόντων και των πρακτικών μεριμνών των ποικίλων κοινωνικών ομάδων εντός των διαφόρων ευρωπαϊκών εθνών. Η εν λόγω οικειοποίηση του αμερικανικού παραδείγματος δεν υπήρξε πολιτικά ουδέτερη. Οι αμερικανικές μέθοδοι παραγωγής εναγκαλίστηκαν ως οι ενσαρκώσεις του μελλοντικού πνεύματος από τους επαναστάτες τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς, τους φουτουριστές και τους φασίστες της Ιταλίας, όπως και τους μπολσεβίκους, ενώ και κοινωνικοί μεταρρυθμιστές που αναζητούσαν ενδιάμεσους δρόμους με προσανατολισμό την άμβλυνση της πάλης των τάξεων, όπως ο Herriot στη Γαλλία και ο Rathenau στη Γερμανία δεν προσπέρασαν αδιάφορα τη γοητεία τους: ο αντιαμερικανισμός υποστηριζόταν από συντηρητικούς ανθρωπιστές, φιλελεύθερους καπιταλιστές και παραδοσιακούς σοσιαλδημοκράτες, με αποτέλεσμα τα επιχειρήματα υπέρ και κατά του Amerikanismus, όπως και οι όροι «φορντισμός», «ταιυλορισμός», «εξορθολογισμός», «επιστήμη», «τεχνολογία», να προσλαμβάνουν διαφορετικά νοήματα εντός διαφορετικών συμφραζομένων.¹⁷⁹

Κρίσιμο στοιχείο στη γερμανική λ.χ. διαμάχη σχετικά με την τεχνολογία συνιστούσε το πώς ήταν δυνατό να ενσωματωθεί η Μηχανή στη γερμανική κουλτούρα.¹⁸⁰ Εκεί πραγματοποιήθηκε η διασταύρωση δύο δρόμων: από τη μία πλευρά, οι διανοούμενοι κινήθηκαν στην κατεύθυνση ελέγχου και ποδηγέτησης της τεχνολογίας. Από την άλλη πλευρά, οι μηχανικοί επιχείρησαν να οικειοποιηθούν την *Kultur* και να αποδείξουν ότι η τεχνολογία συνιστά ένα από τα ουσιώδη στοιχεία της, πράγμα το οποίο σχετιζόταν ρητά με την αναγνώριση του επαγγέλματός τους και την επιδίωξη ανώτερης κοινωνικής θέσης από τη στιγμή μάλιστα, που η αυξανόμενη κινητοποίηση του προλεταριάτου έθετε εν αμφιβόλω την αξία της τεχνολογίας και της επιστήμης και, κατά συνέπεια, τη θέση τους. Το εγχείρημά τους αποδείχτηκε

¹⁷⁹ Jakobsen K., Andersen K., Halvorsen T., Mycklebust S., “Engineering Cultures: European Appropriation of Americanism”, στο *Intellectual Appropriation of Technology...*, σ.σ. 101-102. Για τις στάσεις απέναντι στο αμερικανικό παράδειγμα και το μίγμα επιλεκτικών προσλήψεων και απορρίψεων βλ. επίσης Wagner P., “The Resistance that Modernity Constantly Provokes: Europe, America and Social Theory”, *Thesis Eleven*, 1999, σ.σ. 35-58.

¹⁸⁰ Hard M., “German Regulation: The Integration of Modern Technology into National Culture”, ό. π., σ.σ. 33-35.

σημαντικό υπό δύο έννοιες: τους διευκόλυνε να ισχυριστούν ότι η δημιουργία τους περιλαμβανόταν στη σφαίρα της *Kultur*, ενώ έδωσε την ευκαιρία στους μανδαρινούς να υποστηρίξουν ότι η τεχνολογία συνιστά μία από τις δημιουργίες που απορρέει από τον εθνικό πολιτισμό.¹⁸¹ Παράλληλα, ποικίλοι διανοούμενοι συνέδεαν ρητά την τεχνολογία και την ορθή οικειοποίησή της με τον Τρίτο Πόλο, ο οποίος απέρριπτε ρητά τόσο τους κεφαλαιοκράτες, όσο και τους εργάτες και τις οργανώσεις τους.¹⁸² Οι ιδέες αυτές απέληξαν στη διαμόρφωση ενός λόγου (discourse) ρύθμισης και οργάνωσης της τεχνολογικής ανάπτυξης σε εθνική βάση,¹⁸³ βρήκαν ισχυρή υποστήριξη στους κόλπους της κοινότητας των μηχανικών και ορισμένες από αυτές ενσωματώθηκαν στην πολιτική πρακτική των ναζιστών.¹⁸⁴

Η τεχνοκρατική όψη της ναζιστικής Νέας Τάξης, η οποία εκπροσωπείτο άλλωστε από εξέχοντες τεχνοκράτες, όπως ήταν οι Robert Ley, Fritz Todt και Albert Speer, συνιστούσε διασταύρωση αρχαϊσμού και μοντερνισμού, ανορθολογισμού και τεχνικισμού.¹⁸⁵ Στους κόλπους της Νέας Τάξης των Ναζί ο θαυμασμός προς την τεχνολογία εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους: από τη χρήση της πλέον εξελιγμένης τεχνολογίας πληροφορικής της IBM και τον συνδυασμό γραφειοκρατικών μηχανισμών, ανάπτυξης ενός πολύπλοκου σιδηροδρομικού δικτύου και χρήσης της τελευταίας λέξης της τεχνολογίας φούρνων για την εξόντωση των Εβραίων και των πάσης φύσεως ανεπιθύμητων, μέχρι την αποδοχή της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και τη σχεδόν αμερικανικής φύσης δέσμευση των Ley, Todt και Speer στην τεχνολογία και τον βιομηχανικό εξορθολογισμό, κι από εκεί στη μνημειακή αρχιτεκτονική που προσπαθούσε να αποτυπώσει τις νέες αξίες και να εκφράσει τη νέα χρονικότητα, στις

¹⁸¹ Ο. π., σ.σ. 35-43.

¹⁸² Ο. π., σ. 44: «Το ιδεώδες του Spengler ήταν ο έλεγχος της τεχνολογίας από τον πραγματικά παραγωγικό πληθυσμό, όπως ήταν οι τεχνίτες και οι μηχανικοί (οι απόγονοι του μεσαιωνικού σιδερά). Επιθυμούσε μια τεχνολογία που να εκπηγάσει πιο πολύ από τη συγκεκριμένη εμπειρία και τη δημιουργική ψυχή, παρά από έναν εκμεταλλευτικό νου. Μόνο μια τέτοια τεχνολογία μπορούσε να είναι γνήσια πολιτισμική δημιουργία. Τούτο συνεπαγόταν για τον γερμανικό λαό την ανάγκη απόρριψης της τεχνολογίας της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών και, από την άλλη πλευρά, τη δημιουργία της δικής του τεχνολογίας, τη βασισμένη στη γερμανική κουλτούρα». Αναλυτική παρουσίαση τέτοιων απόψεων στα Sombart Werner, *Ο Αστός, πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, μετάφραση Κ. Κουτσορέλης, εκδ. Νεφέλη, σειρά: Ο Νεώτερος Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, αρ.5, διεύθυνση: Π. Κονδύλης, Αθήνα 1998, και Spengler Oswald, *Η παρακμή της Δύσης, Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας*, Α' τόμος: *Μορφή και πραγματικότητα*, Β' τόμος: *Κοσμοϊστορικές προοπτικές*, μετάφραση-σχόλια Λευτέρης Αναγνώστου, εκδ. Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2003.

¹⁸³ Αναλυτική παρουσίαση αυτής της πορείας στο Herf Jeffrey, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός, Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας, επιστ. επιμέλεια Χρ. Χατζηϊωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996.

¹⁸⁴ Hard M., "German Regulation: The Integration of Modern Technology into National Culture", ό. π., σ. 66.

¹⁸⁵ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 255-256.

εγκωμιαστικές ρήσεις του Χίτλερ για τις μοντερνιστικές πρακτικές,¹⁸⁶ ως την εκτέλεση μειζόνων τεχνικών έργων.¹⁸⁷ Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν άσχετη ούτε από τον θαυμασμό που έτρεφε ο Χίτλερ στον Φορντ,¹⁸⁸ ούτε από την ενεργό υποστήριξη που παρείχαν στο ναζιστικό καθεστώς επιχειρήσεις που έσπευδαν να επωφεληθούν από τα σχέδιά του.¹⁸⁹

Η ναζιστική τεχνοκρατία, εντούτοις, δεν αποσκοπούσε μόνο σε μια πολιτική, αλλά και σε μια ανθρωπολογική επανάσταση μέσω του μοντέρνου κράτους, της γερμανικής κουλτούρας και της τεχνικής. Έτσι, ο σχεδιασμός και η χρήση της τεχνολογίας συμπλέκονταν με ιστοριοβιολογικά μεγέθη.¹⁹⁰ Η βιοπολιτική φύση της ναζιστικής τεχνοκρατίας συνοψιζόταν στην πεποίθηση ότι η παγανιστική εν πολλοίς λατρεία της «δύναμης της ζωής» έπρεπε να αποτελέσει το θεμέλιο της επιστήμης, της τεχνολογίας και της νεωτερικότητας εν γένει. Ο λαός (Volk) ειδώθηκε ως ζωντανός οργανισμός που έπρεπε να καθαριστεί από τα παράσιτα και σε αυτό τον στόχο αφιερώθηκε πλήθος επιστημόνων και τεχνολόγων.¹⁹¹ Το Τρίτο Ράϊχ ασκούσε ακαταμάχητη γοητεία σε πολλούς από τους εργαζόμενους στις φυσικές επιστήμες και στα ποικίλα πεδία τα σχετικά με την τεχνολογία, διότι λειτουργούσε ως αφορμή για τη γένεση μιας νέας, πνευματικά και βιταλιστικά θεμελιωμένης τεχνοκρατίας, τους παρείχε διέξοδο στην κρίση νοήματος, αλλά και πραγματιστικούς λόγους

¹⁸⁶ Ο. π., σ.σ. 293-295. Π.χ.: «Η ανάπτυξη από τώρα και στο εξής λαμβάνει χώρα χρησιμοποιώντας νέα οικοδομικά υλικά, όπως ασφάλι, σίδηρο, γυαλί και τσιμέντο, και διαμορφώνεται αναγκαία από τους σκοπούς της κατασκευής και τις ιδιότητες των χρησιμοποιούμενων υλικών».

¹⁸⁷ Ο. π., σ.σ. 324-326.

¹⁸⁸ Jakobsen K., Andersen K., Halvorsen T., Mycklebust S., “Engineering Cultures: European Appropriation of Americanism”, ό. π., σ.σ. 125-126. Εκεί και η ανεκδοτολογικής φύσεως, εύγλωττη πληροφορία ότι ένας δημοσιογράφος των *New York Times* που επισκέφθηκε τον Χίτλερ το 1922, είδε ένα βιβλίο του Φορντ στο γραφείο του, ενώ ένα μεγάλο πορτραίτο του βιομήχανου ήταν κρεμασμένο στον τοίχο.

¹⁸⁹ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ. 326: «Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις τα τρία νήματα με τα οποία ο ναζισμός ύφαινε την εναλλακτική νεωτερικότητά του [μυθοποιημένο παρελθόν, εντατικός εκσυγχρονισμός, συστηματική δίωξη οποιουδήποτε φάνταζε εμπόδιο στην εθνική αναγέννηση] είναι ολοφάνερα. Οι Ναζί πήγαιναν ταυτόχρονα «πίσω στη γη», ενώ πραγματοποιούσαν έναν τεχνοκρατικό ονειρικό κόσμο ο οποίος μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω καθαρτικής καταστροφής, ανελέητης καθυπόταξης και «επανεγκατάστασης» των γηγενών σλαβικών φύλων, εξάλειψης της κουλτούρας τους και εξόντωσης των Εβραίων, των κομμουνιστών, των αιχμαλώτων πολέμου και οποιουδήποτε προκαλούσε την υπόνοια ότι ήταν ανατρεπτικός ή γενετικά ελαττωματικός. Η εισχώρηση μιας μοντέρνας, βιοπολιτικής λογικής, η οποία οδηγούσε τελικά στη γενοκτονία, σε κάθε όψη της ναζιστικής τεχνοκρατίας μπορεί να γίνει αντιληπτή σε όλα τα πεδία όπου τομείς της καπιταλιστικής και βιομηχανικής παραγωγής ευθυγραμμίστηκαν με τα συμφέροντα του κράτους μέσω οικονομικών οντοτήτων, όπως ο «οργανισμός Todt», τα «έργα Herman Goering» και τα πρακτορεία που ενίσχυναν το Τετραετές Σχέδιο. Μεγάλες επιχειρήσεις όπως οι Krupp, Daimler Benz, Opel, BMW, IG Forben και η AEG, επιθυμούσαν ζωηρά να αποκτήσουν πρόσβαση στην απεριόριστη δεξαμενή καταπιεσμένης και σκλαβωμένης εργασίας που είχε δημιουργήσει το ναζιστικό κράτος, δύναμη η οποία αριθμούσε περίπου 7,6 εκατομμύρια γύρω στα 1945».

¹⁹⁰ Ο. π., σ.σ. 253-255, 308-312.

¹⁹¹ Ο. π., σ.σ. 317-319.

υποστήριξης: τα σχέδιά του για τη Νέα Γερμανία διάνοιγαν ένα ορίζοντα μειζόνων καινοτομικών σχεδίων σε πεδία όπως ο πολεοδομικός σχεδιασμός, η «κοινωνική μηχανική», η βιομηχανική παραγωγή και η τεχνολογική καινοτομία. Αυτά θα αναλαμβάνονταν τόσο από τον δημόσιο όσο και από τον ιδιωτικό τομέα, οι οποίοι θα ενεργοποιούνταν και θα επιχορηγούνταν από το Τρίτο Ράιχ κατά την εν εξελίξει διαδικασία ανοικοδόμησης της Γερμανίας.¹⁹² Από αυτή την άποψη, η ανάμειξη μυθικών και επιστημονικών στοιχείων, αρχαϊσμού και τεχνικισμού, βιοπολιτικής και τεχνοκρατίας βρίσκονται στη βάση των ναζιστικών εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, το αποτέλεσμα της συμμαχίας της ναζιστικής γενοκτονίας με τις δυνάμεις του εκμοντερνισμού, με άλλα λόγια ήταν εγγεγραμμένα στις ίδιες τις αρχές της ναζιστικής επανάστασης.¹⁹³

Στις Η.Π.Α., οι οποίες κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1920-1930 θεωρούνταν παγκόσμιος ηγεμόνας στο πεδίο της τεχνολογίας και ενσάρκωση ενός νέου είδους πολιτισμού, πραγματοποιήθηκαν απόπειρες οικειοποίησης της τεχνολογίας αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ποτέ άλλοτε, υποστηρίζει ο Hughes «[...] δεν υπήρξαν οι Η.Π.Α. αντικείμενο μεγαλύτερου σεβασμού ή πρόξενοι μεγαλύτερου φθόνου [...] Πάμπολλοι ετερόχθονες φιλελεύθεροι και ριζοσπάστες θεωρούσαν ότι τα πρότυπα των Η.Π.Α. διανοίγουν για τα έθνη τους δρόμους προς το μέλλον».¹⁹⁴ Αυτές που προκαλούσαν και ενέπνεαν τον θαυμασμό, ήταν ιδίως οι νέες τεχνολογίες παραγωγής, όπως και οι συναφείς με αυτές οργανωτικές τεχνικές – το σύστημα παραγωγής. Το κοινωνικό σύστημα και τα πολιτισμικά ιδεώδη (ατομική ελευθερία, προγκρεσιβισμός,¹⁹⁵ ισότητα ευκαιριών, αμερικανική ιδιαιτερότητα, τεχνολογική πρόοδος) οι οποίες καθοδηγούσαν τις νέες τεχνολογίες θεωρούνταν συχνά με πολύ

¹⁹² Ο. π., σ. 324.

¹⁹³ Ο. π., σ.σ. 267, 328-333.

¹⁹⁴ Παρατίθεται στο Jamison A., “American Anxieties: Technology and the Reshaping of Republican Values”, σ. 70.

¹⁹⁵ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί...*, σ. 74 : «Στα χρόνια πριν και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μέσα σε συνθήκες ιλιγγιάδους μαζικοποίησης του επαγγέλματος, πολλοί Αμερικανοί μηχανολόγοι και πολιτικοί μηχανικοί κυρίως βρέθηκαν σε μια διαδικασία αναζήτησης του ρόλου και της θέσης τους στην κοινωνία. Με ηγετικές μεταρρυθμιστικές φυσιογνωμίες τον Morris L. Cook και τον Frederick Haynes Newel, άρχισαν να αναζητούν έναν πιο ενεργό ρόλο στην επίλυση των τεχνικών και των κοινωνικών προβλημάτων της εποχής. Η πεποίθηση από την οποία εκκινούσε αυτό το κίνημα ήταν ότι οι μηχανικοί, λόγω της εκπαίδευσης, της εμπειρίας και της κοινωνικής τους θέσης, θα μπορούσαν να κατακτήσουν έναν τύπο κοινωνικής ηγεμονίας πολύ πέραν των συγκεκριμένων πεδίων εξάσκησης του επαγγέλματός τους. Οι σχετικές ζυμώσεις παρήγαγαν ένα πλήθος εναλλακτικών προγραμμάτων διεκδίκησης, τα οποία κλιμακώθηκαν από τις προσπάθειες θεσμικής και ιδεολογικής ενοποίησης του επαγγέλματος του μηχανικού και έφταναν μέχρι το κίνημα για τη γενικευμένη εφαρμογή του επιστημονικού μάνατζμεντ στην παραγωγή και την κοινωνία, και την ουτοπία της τεχνοκρατίας (technocracy). Το σύνολο αυτών των τάσεων στεγάστηκε κάτω από την ταμπέλα του κινήματος του προγκρεσιβισμού (Progressive Movement)».

πιο κριτικό τρόπο. Πράγματι, υπήρχε η ανησυχία ότι ο νέος μηχανικός πολιτισμός στις Ηνωμένες Πολιτείες θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια γενική παρακμή των πολιτισμικών αξιών. Οι M. Weber, M. Heidegger, Ortega y Gasset, και άλλοι Ευρωπαίοι διανοούμενοι υπογράμμιζαν αυτό που έτεινε να χαθεί ή να αφηθεί πίσω λόγω της διάδοσης των μοντέρνων εργαλειακών αξιών, και αυτές οι παρατηρήσεις βρήκαν μεγάλη απήχηση ανάμεσα σε νέους Αμερικανούς διανοουμένους, όπως ήταν οι L. Mumford και J. Wood Krutch.¹⁹⁶

Το μείζον θέμα των περί την τεχνολογία αντιπαραθέσεων στις Η.Π.Α. ήταν αυτό της διάχυσής της και των ωφελημάτων της στον πληθυσμό. Παρά τη γενική αποδοχή της το κύριο αντικείμενο της διαμάχης αφορούσε στο ποιος θα ηγεμονεύει σε αυτή τη διαδικασία διάχυσης και κοινωνικής καθίζησης της τεχνολογίας. Τα μέτωπα της αντιπαραθέσης σχηματίστηκαν με ευκρίνεια αμέσως μετά το κρίσιμο σημείο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Από τη μία πλευρά, βρέθηκαν οι υπερασπιστές των πολιτισμικών αξιών, αυτοί που επιχειρούσαν να αφομοιώσουν τη Μηχανή στα υπάρχοντα κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα, ενώ από την άλλη πλευρά βρέθηκαν εκείνοι που επιδίωκαν να προσαρμόσουν την κοινωνία και την ανθρώπινη προσωπικότητα στις απαιτήσεις της «εποχής της Μηχανής», οι υπερασπιστές ενός εργαλειακού πολιτισμού. Οι πόλοι δεν ήταν ομοιογενείς: στον πρώτο περιλαμβάνονταν υπέρμαχοι της παράδοσης, όπως ο Έλιοτ, και ανθρωπιστές όπως ο Mumford, ενώ στον δεύτερο ανήκαν τεχνοκράτες όπως οι μηχανικοί Veblen και Scott, και οι πραγματιστές Dewey, Margaret Mead, Reinhold Niebuhr, οι οποίοι έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην ιδεολογική συγκρότηση του New Deal.¹⁹⁷

Ο Veblen ανέλυσε τον βιομηχανικό μετασχηματισμό στους όρους της εφαρμογής των πορισμάτων της επιστημονικής έρευνας στην παραγωγική διαδικασία. Από αυτό συμπέρανε ότι οι μηχανικοί χρειάζεται να αναλάβουν την απόλυτη ευθύνη της βιομηχανικής ανάπτυξης και της διεύθυνσης: έτσι κατέληξε στην υποστήριξη του τεχνοκρατικού ελιτισμού και της ανάγκης να εφαρμοστεί η νοοτροπία των μηχανικών στη διεύθυνση της ίδιας της κοινωνίας.¹⁹⁸ Ο Krutch, από την άλλη πλευρά, υπέβαλε την τεχνολογία σε κριτική υπό παραδοσιοκρατική προοπτική: στο φως αυτής της προσέγγισης τη θεώρησε ως αιτία παρακμής του πνευματικού και

¹⁹⁶ Jamison A., “American Anxieties: Technology and the Reshaping of Republican Values”, σ.σ. 69-71.

¹⁹⁷ Ο. π., σ.σ. 73-80.

¹⁹⁸ Ο. π., σ.σ. 81-87.

ιδεαλιστικού πολιτισμού.¹⁹⁹ Η σκέψη του Mumford είναι επηρεασμένη από τη διάψευση των προγκρεσιβιστικών ονείρων, η οποία επήλθε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Mumford ανέπτυξε ένα διεπιστημονικό ιδεώδες για την επιστήμη, το οποίο συνδύαζε την οικολογία, την ιστορία, τη γεωγραφία και την κοινωνιολογία.²⁰⁰ Αν και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20 ο Mumford άσκησε κριτική στον πραγματισμό των James και Dewey επικρίνοντας τον υλισμό, τον οποίο ενέπνεε η μοντέρνα τεχνολογία εξυμνώντας τους Emerson, Thoreau και Whitman και απορρίπτοντας το γεγονός ότι το κοινωνικό φαντασιακό καταλαμβάνονταν από την εικόνα του μηχανικού,²⁰¹ στα 1934, όταν εξέδωσε το *Τεχνική και Πολιτισμός*, εκφράστηκε με πολύ πιο συμπαθητικό τρόπο έναντι της τεχνολογίας συγκριτικά με τη δεκαετία του '20. Φαινόταν –στον απόηχο της Κρίσης– να πιστεύει και να κατανοεί ότι η υπόσχεση της τεχνολογίας είχε παραμείνει σε μεγάλο βαθμό ανεκπλήρωτη και το ανθρώπινο δυναμικό της σε μεγάλο βαθμό ανεκμετάλλευτο. Ο στόχος του, επομένως, συνίστατο στη συγκρότηση ενός περιεκτικού σχήματος σύνδεσης του πολιτισμού και εκμηχάνισης,²⁰² στη βάση της μεγάλης υπόσχεσης των βασισμένων στην επιστήμη τεχνολογιών: την ανοικτότητά τους στην αποκέντρωση και τον δημοκρατικό έλεγχο.²⁰³

Οι απόψεις, εντούτοις, οι οποίες επηρέασαν περισσότερο τη συζήτηση και τη «θεσμική» αποκρυστάλλωσή της ήταν αυτές του J. Dewey.²⁰⁴ Στη δεκαετία του 1920 ο Dewey κράτησε αποστάσεις από τις προηγούμενες ευμενείς προς την τεχνολογική

¹⁹⁹ Ο. π., σ.σ. 87-89.

²⁰⁰ Ο. π., σ. 91.

²⁰¹ Ο. π., σ.σ. 92-93: «Ο Mumford άσκησε κριτική στους Dewey, James και άλλους συγγραφείς της προγκρεσιβιστικής περιόδου για την άκριτη από μέρους τους αποδοχή της νέας τεχνολογικής κοινωνίας. Τους κατηγορήσε, διότι, κατά τη γνώμη του, υπήγαγαν τη σκέψη τους στις πραγματικότητες και τις καινοτομίες του τεχνολογικού πολιτισμού. Αυτή η κριτική είναι στενά προσδεσμένη στην αντίληψη του Mumford ότι υπάρχουν ενδογενείς αξίες στον σύγχρονο τεχνολογικό πολιτισμό».

²⁰² Ο. π., σ. 95: «Με τον δικό του ζωντανό και παράλληλα εμβριθή τρόπο αποκάλυψε τις πολιτισμικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του μοντέρνου τεχνολογικού σύμπαντος. Η Τεχνική, υποστήριξε ο Mumford, δεν ήταν απλώς και μόνο οι “παραγωγικές δυνάμεις”, πάνω στις οποίες ο Marx και οι ύστεροι οικονομολόγοι είχαν προσηλώσει το αναλυτικό τους βλέμμα. Ήταν, μάλλον, η εκδήλωση του συνολικού φάσματος των ανθρώπινων ιδιοτήτων και κινήτρων, από το παιχνίδι ως την επιθετικότητα κι από την ανοησία ως τη δεξιοτεχνία και την ευφορία. Ήταν ο “ανθρώπινος πυρήνας” της τεχνολογίας σε όλη του την πολυπλοκότητα και το δημιουργικό χάος, τον οποίο ο Mumford επιζήτησε να συγκροτήσει σε αυτό το αξιοσημείωτο βιβλίο του».

²⁰³ Ο. π., σ. 96.

²⁰⁴ Ο. π., σ. 97: «Ο J. Dewey [...] ήταν ένας από τους κύριους εκφραστές του προγκρεσιβιστικού ρεύματος στη στροφή του 20^{ου} αιώνα. Πιο πολύ και από τον William James ο Dewey επιχείρησε να ανασυγκροτήσει τη φιλοσοφία στη βάση των μοντέρνων και πειραματικών σχημάτων σκέψης. Ο Dewey, επίσης, επιχείρησε να συνδέσει τη φιλοσοφία με την προγκρεσιβιστική πρακτική, ιδιαίτερα στο πεδίο των παιδαγωγικών του δραστηριοτήτων και στην εργασία του στο πανεπιστήμιο του Σικάγο».

ανάπτυξη απόψεις του θεωρώντας ότι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η από μέρους του υποστήριξη της εμπλοκής των Η.Π.Α. σε αυτόν συνιστούσαν αποτυχία των δημοκρατικών αξιών. Η έκδοση του βιβλίου του με τον εύγλωττο τίτλο *Η Αναζήτηση της Βεβαιότητας* (*The Quest for Certainty*) συμπίπτει με την έναρξη της Κρίσης στα 1929. Συνιστά την επανεπιβεβαίωση της πραγματιστικής του πίστης και προσφέρει μια αναστοχαστική και ερευνητική υπεράσπιση της επιστήμης και της τεχνολογίας. Οι κύριες θέσεις του Dewey, όπως εκφράζονται σε αυτό το βιβλίο συνοψίζονται στη διάκριση των επιστημονικών γεγονότων από την πραγματικότητα, όπως και τη διάκριση της επιστημονικής γνώσης από τη θετικιστική φιλοσοφία της επιστήμης, καθώς και την υπογράμμιση της ανάγκης επίδειξης ευθύνης στις δημόσιες υποθέσεις και πολιτισμικού ελέγχου της επιστήμης και της τεχνολογίας. Το βασικό σημείο για τον Dewey, ο οποίος εκκινούσε από εξισωτικές (egalitarian) αφετηρίες, ήταν να περιορίσει την επιστήμη και τον επιστημονικό λόγο αυστηρά στην επικράτειά τους υπό δημοκρατικό έλεγχο.²⁰⁵ Το New Deal μπορούσε να αποτελέσει τη βάση αυτής της ηθικότητας, να λειτουργεί ως ένα εθνικό σχέδιο που συνδυάζει τις θέσεις των ελιτιστών με τους εξισωτιστές.²⁰⁶

Η πολιτισμική οικειοποίηση της τεχνολογίας στη Σουηδία οδήγησε στο καθεστώς της μέσης οδού μεταξύ καπιταλισμού και κομμουνισμού, αποτελώντας μια σύνθεση.²⁰⁷ Στα χρόνια του Μεσοπολέμου ένα συντηρητικό, αρχικά, πλέγμα ιδεών βασισμένο στον συνδυασμό τεχνολογίας και αρχέγονης κοινότητας –του *bruk*–, που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τη συντηρητική/πατερναλιστική ιδέα του «Σπιτιού του Λαού» (Folkhem), μετασχηματίστηκε σε ένα περιεκτικότερο και ευρύτερα αποδεκτό κοινωνικοπολιτικό –σοσιαλδημοκρατικό– πρόγραμμα, το οποίο μεθερμηνεύοντας τους προαναφερθέντες τύπους έθεσε τις βάσεις για το Κράτος

²⁰⁵ Ο. π., σ.σ. 97-98. Επίσης, σ. 98: «Ο Dewey ήταν, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, ένας φιλόσοφος της δημοκρατίας, ο οποίος διείδε ότι η τεχνολογία γινόταν περισσότερο απειλή παρά συντελεστής της αμερικανικής δημοκρατικής διαγωγής. Καθώς ο Dewey διακήρυξε την ανάγκη για μια δημοκρατική τεχνική, μια λειτουργιστική και εξισωτική εκδοχή του ωφελμισμού, και καθώς συνέχιζε να “αναδομεί” τη φιλοσοφία του κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και να λειτουργεί ως υπερασπιστής και εκπρόσωπος ενός νέου κύματος πραγματιστικού ποпуλισμού ανάμεσα στους διανοούμενους, ανέπτυξε μια περισσότερο σκεπτικιστική οπτική έναντι της τεχνολογίας. Δεν ταύτιζε πια την επιστήμη και την τεχνολογία με την πρόοδο, ούτε και θεωρούσε τον δεσμό τεχνολογίας και επιστήμης ως αναπόδραστο. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του ’30 οι απόψεις του έγιναν ακόμη πιο ριζοσπαστικές: απαιτήσε μια νέα ηθικότητα ως αναγκαία προϋπόθεση της πραγμάτευσης και αντιμετώπισης των συνεπειών της επιστήμης και της τεχνολογίας».

²⁰⁶ Ο. π., σ. 99.

²⁰⁷ Elzinga A., Jamison A., Mithander C., “Swedish Grandeur: Contending Reformulations of the Great-Power Project”, ό. π., σ. 129.

Πρόνοιας²⁰⁸ στο αποκορύφωμά του το εν λόγω πρόγραμμα γνώρισε την απόρριψη από αυτούς οι οποίοι το είχαν πρωτοδιατυπώσει, δηλαδή την ολοένα και περισσότερο «αντιδραστική» Δεξιά των ύστερων χρόνων της δεκαετίας του '30. Κοινός παρονομαστής του εν λόγω σχεδίου, ανεξαρτήτως του εκάστοτε φορέα του, ήταν η πεποίθηση ότι η τεχνολογία μπορούσε να λειτουργήσει ως θεμέλιο της προσπάθειας να καταστεί η Σουηδία υπερδύναμη. Η εικόνα της Αμερικής κατείχε κεντρική θέση στις φιλοδοξίες και προσδοκίες που απέπνεε το συγκεκριμένο σχέδιο. Ήδη από τη στροφή του αιώνα οι συντηρητικοί είχαν την πεποίθηση ότι ο σουηδικός λαός έπρεπε να εισαγάγει από τις Η.Π.Α. εργασιακό ήθος και βιομηχανική ρώμη. Επρόκειτο για τάση η οποία στην πορεία μετασχηματίστηκε στην ειδυλλιακή εξύμνηση του αγροτισμού,²⁰⁹ αν και οι κριτικές οι εμπνεόμενες από τον αγροτισμό δεν είχαν μόνο τέτοιες αφετηρίες.²¹⁰ Οι Σοσιαλδημοκράτες από την άλλη, επηρεασμένοι από τον πραγματισμό και τον προγκρεσιβισμό, οικειοποιήθηκαν αυτά τα στοιχεία –της εταιρικής έρευνας, της οργανωτικής αποτελεσματικότητας, της επιστημονικής διεύθυνσης– νοηματοδοτώντας τα με διαφορετικό τρόπο.²¹¹

Ενώ πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η οικειοποίηση της τεχνολογίας και η γενική της αποδοχή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Σουηδικής εθνικής ταυτότητας και της συναινετικής ταξικής κουλτούρας,²¹² η μη συμμετοχή σε αυτόν, παρά τις μακροπρόθεσμες θετικές συνέπειες της έκρηξης των εξαγωγών και της τεχνολογικής ανάπτυξης (το ραδιόφωνο και τα τηλέφωνα διαχύθηκαν ταχύτατα), δεν σήμαινε και ότι έμεινε ανεπηρέαστη από την πολιτική και οικονομική αναταραχή, η οποία επακολούθησε· τέθηκε ξανά το ζήτημα του νέου γεωπολιτικού προσανατολισμού της χώρας, ενώ μια Δεξιά επηρεασμένη από τους γερμανούς ομοϊδεάτες της, κι η οποία στο μεταξύ είχε χάσει την κυριαρχία της, ασκούσε κριτική στην εγκαθίδρυση ενός αριστερού κυβερνητικού συνασπισμού. Μετά τον Πόλεμο οι ιδεολογικές τάσεις αποκρυσταλλώθηκαν ως εξής: αριστεροί ριζοσπάστες, οι οποίοι προσανατολίζονταν στη Σοβιετική Ένωση, συντηρητικοί επηρεασμένοι από τον γαλλικό και ιταλικό εθνικισμό και φιλελεύθεροι και σοσιαλδημοκράτες οπαδοί του

²⁰⁸ Ο. π., σ.σ. 131, 134-136, 141-142.

²⁰⁹ Ο., π., σ.σ. 144-148.

²¹⁰ Ο. π., σ.σ. 153-155.

²¹¹ Ο. π., σ. 130.

²¹² Ο. π., σ. 137: «Με άλλα λόγια, η σουηδική πνευματική ζωή χαρακτηριζόταν από ένα πρότυπο θεωρητικών πρακτικών οι οποίες προτιμούσαν τη συναίνεση, τον συμβιβασμό και τη διευθέτηση πέρα από ταξικούς φραγμούς. Αυτό το πρότυπο ήταν διαμορφωτικό των διαμαχών σχετικά με την τεχνολογική ανάπτυξη που έλαβε χώρα τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα». Επίσης, ό. π., σ.σ. 138-140.

φαβιανού σοσιαλισμού, του πραγματισμού και της κοινωνικής μεταρρύθμισης.²¹³ Άλλοι πλέον ήταν οι φορείς του σχεδίου της τεχνολογικής υπερδύναμης,²¹⁴ εντός ενός σχήματος που οριζόταν από την κυριαρχία της ρεφορμιστικής/κοινοβουλευτικής σοσιαλδημοκρατίας και την οικειοποίηση αμερικανικών τεχνικών.²¹⁵ Σε αυτό το πλαίσιο διεξάχθηκε η διαμάχη περί την τεχνολογία στον σουηδικό Μεσοπόλεμο.

Δεδομένου του επείγοντος χαρακτήρα των προβλημάτων που προέκυψαν από την Κρίση, οι θέσεις με τη μεγαλύτερη επιρροή στη σοσιαλδημοκρατική σύνθεση της δεκαετίας του '30 αποδείχθηκε πως ήταν εκείνες της ανεπιφύλακτα θετικής στάσης έναντι της τεχνολογικής ανάπτυξης. Οι τεχνοκράτες μοιράζονταν ανάμεσα στους μηχανικούς και τους βιομήχανους από τη μία πλευρά, και τους ενταγμένους στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα αρχιτέκτονες και σχεδιαστές, οι οποίοι εκλάμβαναν την τεχνολογική πρόοδο ως τον μείζονα και κύριο εξισωτή. Η σύνθεση της δεκαετίας του '30 περιλάμβανε τη σοσιαλδημοκρατία, τον μαρξισμό και τις βιταλιστικές και πνευματιστικές τάσεις, όπως και τη φουνξιοναλιστική τεχνοκρατική τάση με αποτέλεσμα να μην εκδηλωθούν στους κόλπους του σουηδικού μαρξισμού κριτικές έναντι της τεχνολογίας στάσεις. Στο κοινωνικοπολιτικό επίπεδο η εν λόγω σύνθεση έλαβε τη μορφή των κοινωνικών πολιτικών που συνδέονταν με τα ονόματα των σοσιαλδημοκρατών πολιτικών Gunnar και Alva Myrdal, όπως και του υπουργού Οικονομίας Wigforss.²¹⁶

Αποφασιστικό σημείο ενίσχυσης της βιομηχανικής πτυχής του σουηδικού σχεδίου, ώστε να αποτελέσει κύρια συνιστώσα της σοσιαλδημοκρατικής σύνθεσης, αποτέλεσε η Έκθεση της Στοκχόλμης του 1930. Οι συμμετέχοντες φουνξιοναλιστές εξύμνησαν την ορθολογικότητα, την αποτελεσματικότητα και την αποδοχή της τεχνολογίας.²¹⁷ Το γεγονός, εντούτοις, ότι η ταξική πάλη ήταν ανεξάλειπτη, όπως

²¹³ Ο. π., σ.σ. 142-143.

²¹⁴ Ο. π., σ. 141: «Στα 1920 αυτό το όραμα, το οποίο προηγουμένως προπαγανδιζόταν από συντηρητικούς διανοούμενους, θα αναλαμβάνονταν από μία αριστερά επηρεασμένη από τη Ρώσικη Επανάσταση. Στη βάση της μοντέρνας τεχνολογίας, υποστηριζόταν, η Σουηδία έπρεπε να ξαναγίνει υπερδύναμη. Η ορθολογική και εκμηχανισμένη Σουηδία μπορούσε να δαμάσει τις τεχνολογικές ανησυχίες που προκαλούσε ο μοντέρνος πολιτισμός ανακαλύπτοντας εκ νέου την κρατική γραφειοκρατία ως εργαλείο τεχνολογικού εκσυγχρονισμού».

²¹⁵ Ο. π., σ.σ. 142, 144.

²¹⁶ Ο. π., σ. 155-159.

²¹⁷ Ο. π., σ.σ. 132-133: «Η γενική αποδοχή της “Μηχανής” κατά την περίοδο της έκθεσης της Στοκχόλμης εμπνεύστηκε από ένα ιδιαίτερο σύνολο τεχνολογιών και κυρίως του ηλεκτρισμού, του κινηματογράφου, του ραδιοφώνου, του αυτοκινήτου, του αεροπλάνου και του οικιακού εξοπλισμού. Πολλοί διανοούμενοι θεώρησαν ότι όλα αυτά παρείχαν τα εργαλεία για μια περισσότερο προβλέψιμη και κοινωνικά προσανατολισμένη εκδοχή του τεχνολογικού πολιτισμού, βασισμένη στα προϊόντα των μεγάλων εταιρειών, τον λειτουργικό σχεδιασμό και τη μαζική διασκέδαση. Αυτές οι τεχνολογίες

άλλωστε και η απρόβλεπτη και ανορθολογική φύση του καπιταλισμού, οδήγησε σε αντιπαραθέσεις. Οι διανοούμενοι του περιοδικού *Karavan*, οι οποίοι το 1930 συμμετείχαν στην Έκθεση, το 1934 στράφηκαν κατά του ψυχρού μηχανιστικού πνεύματος, εξυμνώντας τους αγρότες και τη λατρεία του αρχαϊκού και διακηρύσσοντας την πρόθεσή τους να εργαστούν για τις πιο άμεσες, ζωτικές και ενστικτώδεις δυνάμεις της ζωής. Η ένταση ανάμεσα σε ένα αισθητικό ρεύμα που απέρριπτε την πειθαρχία και την οργάνωση, και ένα επιστημονικό/ορθολογικό που τροφοδοτείτο από αυτήν, αρθρώθηκε σε πολιτικούς όρους μέσω της έντασης ανάμεσα στον πολιτισμικό ριζοσπαστισμό και τον σοσιαλισμό.²¹⁸ Η λύση, η οποία μετέφρασε το σχέδιο της υπερδύναμης από συντηρητική/μιλιταριστική αφήγηση σε ένα λαϊκότερο και δημοφιλέστερο εκσυγχρονιστικό ιδίωμα, ήταν, όπως και προηγουμένως ειπώθηκε, η σοσιαλδημοκρατική σύνθεση, η οποία ενσωμάτωσε σχεδόν το σύνολο των επιμέρους οπτικών.²¹⁹

Στην Ιταλία η πρόωμη επικράτηση του φασισμού επρόκειτο να επηρεάσει αποφασιστικά τους όρους πρόσληψης της τεχνολογίας. Με δεδομένο ότι στόχος του φασισμού ήταν η αντιμετώπιση του φυσικού εκφυλισμού και της ηθικής παρακμής της Δύσης μέσω της παλιγγέनेσης μιας ισχυρής και ρωμαλέας εθνικής κοινότητας, η τεχνοεπιστήμη εγκιβωτίστηκε εξ αρχής σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Δημογραφικές και προνοιακές πολιτικές με υπόβαθρο μια οργανική θεώρηση της μοντέρνας πολιτικής και πολιτείας, η οποία έβρισκε ιδιαίτερη απήχηση και ανάμεσα στους επιστήμονες, επιστρατεύθηκαν ενάντια στον εκφυλισμό παίρνοντας τη μορφή δημογραφικών εκστρατειών οι οποίες συνέχιζαν την ιταλική ευγονική παράδοση και συνδυάζοντας τη θετικιστική γνώση με την τεχνολογία προκειμένου να δημιουργηθεί ένα κράτος αποκαθαρμένο από την παρακμή και τον ατομικισμό· αποκορυφώθηκαν δε, με την «αρειοποίηση» και «βιολογικοποίηση» του φασιστικού εθνικισμού από το 1938, η οποία ευθυγράμμισε το καθεστώς με τις ρατσιστικές πολιτικές της ναζιστικής Γερμανίας.²²⁰ Από αυτή τη μήτρα ξηπήδησαν ποικίλες πρωτοβουλίες ερεθισμού επιστημονικής και τεχνολογικής αναγέννησης με στόχο την υποστήριξη της βιομηχανικής επανάστασης του καθεστώτος.²²¹

γοήτευαν τους εξισωτικά σκεπτόμενους διανοούμενους πολύ περισσότερο από εκείνες οι οποίες γοήτευαν όσους ευαγγελίζονταν το ένα ή το άλλο είδος ελιτισμού».

²¹⁸ Ο. π., σ. 132.

²¹⁹ Ο. π., σ.σ. 160-161.

²²⁰ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 242-243.

²²¹ Ο. π., σ. 241.

Η έννοια της *bonifica* έγινε κοινός παρονομαστής ποικίλων και εκτεταμένων εγχειρημάτων του καθεστώτος. Σήμαινε τον συνδυασμό τεχνοκρατικών ωθήσεων και επιστημονικού πνεύματος, ο οποίος αντιμετώπιζε την κοινωνία ως οργανισμό που έπρεπε να εκληφθεί ως πεδίο πραγμάτωσης ενός πελώριου χειρουργικού εγχειρήματος. Στο πλαίσιο αυτό τα εγγειοβελτιωτικά έργα αποτελούσαν την πλέον απτή εκδήλωση της φασιστικής επιθυμίας να αποκαθάρει το έθνος από την κοινωνική και πολιτισμική παθολογία. Στους κόλπους αυτού του σκεπτικού η αποξήρανση των ελών του Pontine, για παράδειγμα, παρουσιάστηκε στους Ιταλούς ως μια αρχετυπικά φασιστική πράξη.²²² Ο κινηματογράφος εκφασίστηκε ως αναγκαία συνέπεια του τρόπου με τον οποίο ο Μουσολίνι τον αποτιμούσε –«το πλέον ισχυρό όπλο του κράτους»–,²²³ ενώ μια μοντερνιστική ορμή διαχύθηκε σε όλα τα επιτεύγματα στις σφαίρες των ποικίλων *βελτιώσεων*: στις υποδομές, τον βιομηχανικό καπιταλισμό και τη βαριά βιομηχανία, στην τεχνολογική καινοτομία και τη μάχη για αγροτική και οικονομική αυτάρκεια. Όλα ειδώθηκαν ως εκφράσεις εκείνου του παλιγγενετικού ήθους που επέτρεπε στην Ιταλία να διαφύγει τη μοίρα του θνήσκοντος φιλελευθερισμού απολήγοντας στην επαναμάγευση της τεχνολογίας, τις δυνάμεις της οποίας ανήγαγε το καθεστώς στο ρωμαϊκό πνεύμα.²²⁴

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επαναμάγευσης της τεχνολογίας αποτέλεσε η περίπτωση του τεχνητού μεταξιού. Η φασιστική προπαγάνδα ενθάρρυνε τη λατρευτική εξύμνηση των νημάτων αυτής της ίνας, η οποία ήταν οργανική και τεχνητή ταυτόχρονα. Ο Μαρινέτι έγραψε σχετικό ποίημα, υπόδειγμα φουτουριστικής δημιουργίας μύθου, ενώ στην προπαγάνδα για την προώθηση των ιταλικών επιτευγμάτων στον τομέα της τελειοποίησης της τεχνολογίας τεχνητών ινών το ραιγιόν θεωρήθηκε σύμβολο μιας τεχνολογικής προόδου ενάντιας τόσο στα καπιταλιστικά, όσο και στα σοσιαλιστικά αντίστοιχά της· η φωτεινότητά του δε, λογίστηκε ως σύμβολο της νεωτερικότητας ενάντια στην παρακμή. Παράλληλες μυστικοποιήσεις και φετιχοποιήσεις των τεχνολογικών επιτευγμάτων ως σημείων-κλειδιών του υπερβατικού οργανικού έθνους τεκμηριώνονται στις περιπτώσεις της κατασκευής οδικών δικτύων, της ηλεκτροδότησης των σιδηρόδρομων, της οικοδόμησης νέων πόλεων, στις διευθετήσεις ελωδών εκτάσεων ή στην κατασκευή υδροηλεκτρικών εργοστασίων. Σε κάθε περίπτωση ο φασισμός δεν εμφανιζόταν ως

²²² Ο. π., σ.σ. 224-225.

²²³ Ο. π., σ. 239. Για τη συμπόρευση μοντερνιστών αρχιτεκτόνων με τον φασισμό βλ. σ.σ. 234-238.

²²⁴ Ο. π., σ.σ. 243-244.

απλώς μοντερνιστική δύναμη, αλλά ως πρωτοπόρος στη δημιουργία μιας υγιούς και ριζωμένης νεωτερικότητας μέσω της αφύπνισης της υπνώττουσας δημιουργικής ιδιοφυίας της φυλής. Τα τεχνοκρατικά, προμηθεϊκά στοιχεία του φασισμού έβλεπαν επομένως τους εαυτούς τους να ανταγωνίζονται όχι τη νεωτερικότητα, αλλά τις παρακμακές της όψεις οι οποίες εκδηλώνονταν με τη μεγαλύτερη δήθεν προφάνεια στον ηθικό εκφυλισμό των Η.Π.Α., τις οποίες, από την άλλη πλευρά, ποθούσαν να ανταγωνιστούν.²²⁵

Επρόκειτο για αντιδραστικό μοντερνισμό μεν, μελλοντικά προσανατολισμένο δε. Το ήθος της καινούριας χρονικότητας που έφερε, είχε ως αποτέλεσμα εκατομμύρια Ιταλοί συνδέσουν τη Νέα Ιταλία με τα επιτεύγματα του Marconi στην τεχνολογία των επικοινωνιών, σύνδεση η οποία κατέστη στενότερη όταν αυτός διορίστηκε πρόεδρος της Ιταλικής Ακαδημίας και μέλος του Ανώτατου Φασιστικού Συμβουλίου της Ιταλίας.²²⁶ Υπ' αυτή την έννοια, γίνεται κατανοητό πώς ήταν δυνατό το ιταλικό φασιστικό καθεστώς να ενισχύει πρωτοβουλίες που αποσκοπούσαν να αναζωογονήσουν τοπικά ήθη προωθώντας την επιστροφή στις μυθικές αγροτικές παραδόσεις, να κάνει τεράστιες προσπάθειες να εμφυσήσει σε ολόκληρο τον πληθυσμό αίσθημα δέους για τη δόξα που κατείχε κάποτε η Ρώμη, να αναστηλώνει παθιασμένα τους θησαυρούς της μεσαιωνικής, αναγεννησιακής και εκκλησιαστικής κληρονομιάς προκειμένου να προωθήσει την εθνική τιμή και την τουριστική του βιομηχανία, ενώ την ίδια στιγμή κατασκεύαζε αυτοκινητοδρόμους και ηλεκτρικούς σιδηρόδρομους, εκτελούσε εγγειοβελτιωτικά έργα και καθιστούσε τους Ιταλούς αεροπόρους εθνικούς και –μετά την υπερατλαντική πτήση του Balbo στο Σικάγο– παγκόσμιους ήρωες.²²⁷

Στη Ρωσία μετά το 1917 η πρόσληψη της τεχνολογίας μέσα από το πρίσμα του μπολσεβικισμού απέκτησε τα χαρακτηριστικά μείζονος πολιτικού προγράμματος, στο οποίο συνέρρευσαν με ζήλο αμέτρητοι αρχιτέκτονες, επιστήμονες και τεχνοκράτες, οι οποίοι θεωρούσαν τον μπολσεβικισμό μαμή ενός προμηθεϊκού νέου κόσμου. Η συμβίωση μοντερνιστικού κοινωνικοπολιτικού ήθους και τεχνοκρατίας, κοινωνικής, πολιτικής και αισθητικής αναγέννησης, προκειμένου και οι υλικές ανάγκες να ικανοποιηθούν και να εκπληρωθούν οι γενικευμένες προσδοκίες για υπέρβαση, ελπίδα και νέο ορίζοντα, είχε ως αποτέλεσμα τα διαμορφωτικά χρόνια της

²²⁵ Ο. π., σ. 244.

²²⁶ Ο. π., σ.σ. 244-245.

²²⁷ Ο. π., σ. 5.

επανάστασης να φιλοξενήσουν ένα έντονο και αυθόρμητο ύφος ακραίου τεχνοκρατικού μοντερνισμού υπό την ηγεσία των Λένιν και Στάλιν. Το πνεύμα αυτού του ύφους μπορούσε να γίνει αντιληπτό στις σελίδες προπαγανδιστικών εντύπων, όπως το *The USSR in Construction*. Αυτή η μηνιαία επιθεώρηση εκδιδόταν στα ρωσικά, αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά και ισπανικά προκειμένου να παρουσιάσει τα προμηθεϊκά επιτεύγματα που πραγματοποιούνταν με ιλιγγιώδη ταχύτητα από τα πενταετή πλάνα.²²⁸

Καθώς το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο στον Νιαγάρα, τα χαλυβουργεία στην Ιντιάνα και βεβαίως η αυτοκινητοβιομηχανία του Ford στο Ντιτρόιτ ήταν τα σύμβολα της νέας εποχής, ο Λένιν και οι άλλοι μπολσεβίκοι ηγέτες πίστευαν ότι, εάν μια τεχνολογία, όπως η αμερικανική, αναπτυχθεί στο σοβιετικό πολιτικό περιβάλλον, χωρίς τα πολιτικά και οικονομικά εμπόδια και τις αντιφάσεις του καπιταλισμού, που εμπόδιζαν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, θα οδηγούσε στο σοσιαλιστικό μέλλον. Η γνωστή ρήση του Λένιν «σοσιαλισμός ίσον σοβιέτ συν εξηλεκτρισμός» αποδίδει ανάγλυφα αυτή την πεποίθηση. Ο ταιλορισμός, ο φορντισμός, τα νέα ενεργειακά συστήματα και δίκτυα έγιναν στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας στο πεδίο του σχεδιασμού και της οργάνωσης της παραγωγής. Το *Principles of Scientific Management* του Taylor μεταφράστηκε στα ρώσικα στα μέσα της δεκαετίας του '20, ενώ η προβολή μιας συνάφειας ανάμεσα στην επιστημονικότητα του μαρξισμού και την αντίστοιχη του scientific management αποτέλεσε αντικείμενο μιας ευρύτερης προπαγάνδας. Ο θαυμασμός δεν έμεινε μόνο στο πεδίο των ιδεών, αφού η μαζική εισαγωγή αμερικανικών βιομηχανικών προϊόντων, κυρίως εργαλειομηχανών, η πρόσκληση εκατοντάδων Αμερικανών μηχανικών και τεχνικών και η ανάθεση σε αυτούς ηγετικού τεχνικού ρόλου στα μεγάλα τεχνικά έργα που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο της Νέας Οικονομικής Πολιτικής και των πρώτων πενταετών πλάνων –ενέργειες ενταγμένες στο ιδεολογικό πλαίσιο των αρχών της Επανάστασης– έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην πορεία εκβιομηχάνισης της Σοβιετικής Ένωσης.²²⁹

²²⁸ Ο. π., σ.σ. 170-171.

²²⁹ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί...*, σ.σ. 42-43. Ο Αντωνίου παραθέτει μια χαρακτηριστική φράση του Στάλιν: «Η αμερικάνικη αποτελεσματικότητα είναι μια αδάμαστη δύναμη που δεν γνωρίζει εμπόδια. Η επιδίωξή της δεν σταματά παρά μόνο με την επίτευξη του στόχου, ανεξάρτητα από το πόσο μεγάλος ή μικρός είναι αυτός, γιατί μόνο έτσι μπορεί να σωβηθεί η σοβαρή παραγωγική δραστηριότητα [...]. Ο συνδυασμός του ρώσικου επαναστατικού πνεύματος και της αμερικάνικης αποτελεσματικότητας αποτελεί την ουσία του λενινισμού». Οι αναλύσεις του Αντωνίου στηρίζονται στα Bailes K., *Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Social Technical Intelligentsia, 1917-1941*, Princeton University Press 1978, και Coopersmith J., *The Electrification of Russia, 180-1926*, Cornell University Press 1992.

A.5. Διάρθρωση της εργασίας

Οι περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν αναδεικνύουν τον εξαιρετικά σημαντικό ρόλο των εθνικών πλαισίων εντός των οποίων διεξήχθησαν οι συζητήσεις σχετικά με την οικειοποίηση της τεχνολογίας. Οι ιδιαίτεροι προσανατολισμοί του κόσμου της παραγωγής, οι ισχύουσες ιδεολογίες, ο τρόπος πρόσληψης και κατασκευής του ιδεώδους της προόδου, το πολιτικό σύστημα, οι ιδιαίτερες παραδόσεις, επηρέασαν αποφασιστικά τις εν λόγω συζητήσεις.²³⁰ Βασισμένη σε αυτό το σκεπτικό προσεγγίζει η εργασία την ελληνική μεσοπολεμική περίπτωση. Στόχος της δεν είναι να καταδείξει την απόλυτη ομοιότητα της ελληνικής περίπτωσης με την αμερικανική, τη σουηδική, τη γερμανική, την ιταλική ή οποιαδήποτε άλλη, πράγμα προφανώς άτοπο, αλλά και αντίθετο στις μεθοδολογικές και θεωρητικές παραδοχές της. Ωστόσο, θεωρεί ότι οι ελληνικές μεσοπολεμικές εξελίξεις μπορούν να εγγραφούν στο επίκεντρο εκείνων των διεργασιών που συνιστούν το αποκορύφωμα της «πρώτης κρίσης της νεωτερικότητας» και το ζήτημα της τεχνοεπιστήμης εντός της. Η Ελλάδα διέθετε πολύ πιο προωθημένο κοινοβουλευτισμό λ.χ. από τον ευρωπαϊκό, ο οποίος είχε εμπλέξει στο πολιτικό παιχνίδι όλα τα στρώματα τροφοδοτώντας ένα πρωτοφανές ενδιαφέρον για την πολιτική.²³¹ Ακόμα κι αν η βιομηχανία δεν συνιστά την ατμομηχανή της οικονομικής ανάπτυξης, ούτε ανύπαρκτη είναι ούτε και αυτό το γεγονός λειτουργεί απαγορευτικά για την εφαρμογή και διάχυση της τεχνολογικής καινοτομίας. Η τεχνολογία εμφανίζεται διαφορετικά, δηλαδή με την εκτέλεση μειζόνων έργων που αφορούν τις υποδομές: δημόσια έργα, εγγειοβελτιωτικά, υδρευτικά, αποχέτευση, οδικό δίκτυο, επικοινωνίες και συγκοινωνίες, ποικίλες υποδομές.²³² Η βιομηχανία, από την άλλη πλευρά, έχει να κάνει με χημικά, τρόφιμα, τσιμέντο, ενώ υπάρχει και το εργοστάσιο συναρμολόγησης αεροπλάνων με αξιοσημείωτη παραγωγή²³³ επίσης, τα ναυπηγεία. Ο τεχνικός θεσμός του Πολυτεχνείου δε, απολαμβάνει κύρους και εμπλέκεται απόλυτα στην πολιτική και ιδεολογική αντιπαράθεση.²³³

²³⁰ Ο. π., σ.σ. 79-80.

²³¹ Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, 2 Τόμοι, μετάφραση: Θόδωρος Παρασκευόπουλος, επιστημονική επιμέλεια: Αγαθοκλής Αζέλης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, εκδόσεις: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004.

²³² Βλ. λ.χ. Τζόκας Σπ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932, Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

²³³ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί, θεσμοί και ιδέες 1900-1940*.

Από την άλλη πλευρά, η Ελλάδα αντιμετωπίζει την κρίση με πολύ πιο επιτυχημένο τρόπο από τις θεωρούμενες ως ανεπτυγμένες χώρες,²³⁴ ενώ η σχετική ηρεμία όσον αφορά το αγροτικό ζήτημα, ηρεμία που δεν γνώρισαν άλλες χώρες, οφείλεται στη δραστική εμπλοκή των αγροτικών στρωμάτων στο πολιτικό παίγνιο ήδη από τον 19^ο αιώνα και στους συνεχείς αναταρασμούς. Μέσα από τις διεργασίες της δεκαετίας του '30 ξεπηδά –για να αναφερθώ σύντομα στις μεταγενέστερες εξελίξεις– ένα αντιστασιακό κίνημα με κομμουνιστικά και πατριωτικά χαρακτηριστικά, ίσως το πλέον αξιοσημείωτο στην Ευρώπη, ενώ ο Εμφύλιος που ακολουθεί, εντάσσεται σε ένα σαφώς ευρύτερο πλαίσιο από αυτό εντός του οποίου έλαβε χώρα. Έχω την εντύπωση ότι τέτοια χαρακτηριστικά, και πολλά άλλα, που εμφανίστηκαν στην ιστορία και άλλων χωρών, τροφοδότησαν την αντίθεση στο σχήμα κέντρο-περιφέρεια και έστρεψαν το ενδιαφέρον σε περιοχές οι οποίες δεν θεωρούνταν μήτρες της νεωτερικότητας. Επίσης, έστρεψαν αντιστρόφως, το ενδιαφέρον σε πτυχές της νεωτερικότητας στις υποτιθέμενες μήτρες αποδεικνύοντας ότι η όλη διαδικασία κάθε άλλο παρά ομοιογενής, γραμμική και ενιαία υπήρξε. Από αυτή την άποψη, απαλλάσσεται κανείς από το άγχος, νομίζω, και να φέρει το «πρωτότυπο» στα μέτρα του «αντιγράφου» και να θρηνεί για την υποπλασία του «αντιγράφου», που ποτέ δεν ανυψώνεται στην περιωπή του «πρωτοτύπου».

Η μεσοπολεμική Ελλάδα, λοιπόν, πλήρως ευθυγραμμισμένη με τις διεθνείς εξελίξεις, βιώνει οδυνηρά την αναταραχή της εποχής λόγω και της Μικρασιατικής Καταστροφής και της χρεωκοπίας της *Μεγάλης Ιδέας*. Το αβάστακτο ιδεολογικό κενό και ο συναφής «τρόμος» που απορρέει από την υπαρξιακή κρίση νοήματος, η όξυνση του κοινωνικού ζητήματος, η επιτεινόμενη ανησυχία για τη διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών, καθώς επίσης και η εκτεταμένη δυσπιστία για τις Δυτικές αξίες συνιστούν τη μία όψη της ελληνικής μεσοπολεμικής κρίσης ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20. Η έλευση της Κρίσης στις αρχές του '30 συνιστά το δεύτερο σημείο καμπής: προκαλεί σοβαρούς τριγμούς στον κοινοβουλευτισμό οδηγώντας στην επίμονη αναζήτηση αυταρχικών πολιτικών λύσεων. Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος ωστόσο, πέρα από εποχή πολιτικής αστάθειας και αναταραχής,²³⁵ είναι

²³⁴ Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.

²³⁵ Mavrogordatos G., *Stillborn Republic, Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936* Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων 1923-1940*, 2 Τόμοι, εκδ. Κάκτος, 1997· Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*.

και περίοδος οικονομικής ανάπτυξης,²³⁶ όπως και διατύπωσης ενός εκσυγχρονιστικού προγράμματος προωθημένου από μηχανικούς και βιομηχάνους με άξονα την τεχνολογική ανάπτυξη.²³⁷ Επίσης, περίοδος στην οποία αναπτύσσεται ένα εκτεταμένο πλέγμα θεσμικών και κοινωνικών τεχνολογιών με στόχο χειραγωγηθεί το οξύ κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό ζήτημα.²³⁸

Η μελέτη για τον Βενιζέλο εκκινεί από την ένταξη της σκέψης του στους κόλπους της φιλελεύθερης ιδεολογίας και ουτοπίας και την ανίχνευση σε αυτή ορισμένων από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά τους. Συνεχίζεται με την περιγραφή της από μέρους του αίσθησης ανεπάρκειας των κλασικών φιλελεύθερων τόπων να αντιμετωπίσουν τις πολύπλοκες πτυχές της κοινωνικής κρίσης οι οποίες εγκυμονούν ακόμη και τον κίνδυνο ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος διανοίγοντας de facto το ζήτημα της καταλληλότερης κοινωνικής οργάνωσης από τη στιγμή που αναγκαστικά πρόκειται να εγκαταλειφθεί η κοινοβουλευτική ορθοδοξία. Η εργασία προσεγγίζει έτσι, τις μείζονες για την προβληματική της τεχνολογίες των θεσμών, κεντρικό στοιχείο των οποίων είναι η έννοια της επιστημονικότητας και του εξορθολογισμού. Ο κύκλος κλείνει με τη μελέτη του τρόπου οικειοποίησης της τεχνολογίας από μέρους του Βενιζέλου: πώς την αποτιμά, με ποιον τρόπο τη φορτίζει, ποιος είναι ο ρόλος που της αποδίδει στην προσπάθεια του εγχειρήματος εκσυγχρονισμού που αναλαμβάνει. Η όλη συζήτηση εκβάλλει –παρόλο που είναι διάσπαρτες οι σχετικές νύξεις στα συγκεκριμένα κεφάλαια– στο πώς συλλαμβάνει ο Βενιζέλος την έννοια του έθνους, των πεπρωμένων και του προσανατολισμού του μέσα στη δεδομένη συγκυρία.

Στο πλαίσιο της εργασίας η σκέψη του Μεταξά πραγματεύεται ως κράμα συντηρητικών και φασιστικών παραδοχών. Στην κατανόηση των απόψεών του, μάλιστα, μπορεί να συνεισφέρει η αναφορά στη συζήτηση σχετικά με τη διάκριση *Kultur-Zivilisation* στους κόλπους της γερμανικής περίπτωσης. Το επιχείρημα

²³⁶ Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη, Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1993· Veremis Th., M. Mazower, “The Greek Economy 1922-1941”, Veremis Th., Higham R. (eds), *Aspects of Greece, The Metaxas Dictatorship*, ELIAMEP-Vryonis Center, 1993, σ.σ. 111-130· Ψυρούκης Ν., *Ο φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, εκδ. Αιγαίον, Λευκωσία 1994· Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*.

²³⁷ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί, θεσμοί και ιδέες 1900-1940*.

²³⁸ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, πρόλογος: Α. Μάνεσης, Georges Vendel, μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 31995· Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας της ΕΤΕ, Αθήνα 1993.

πραγματοποιεί τον εξής βηματισμό: εκκινώντας από τους συντηρητικούς τόπους που ανιχνεύει στη μεταξική σκέψη πριν από το 1920, βάσει των οποίων η ορθολογικότητα, τα φιλελεύθερα ιδεώδη και οι απορρέουσες από αυτά θεσμίσεις υποσκάπτονται στο όνομα ανώτερων από αυτά και υπεράνω του Λόγου μεγεθών (πίστη, ένστικτο, βουλευτικότητα, θέληση, ψυχή), μεταβαίνει στην από μέρους του Μεταξά πιστοποίηση της ανεπάρκειας του φιλελευθερισμού/κοινοβουλευτισμού και στην πρόταξη της δικής του εκδοχής –όπου οι συντηρητικοί τόποι συναιρούνται με τους φασιστικούς– οργανωμένης ρύθμισης η οποία εδράζεται στην εθνική κοινότητα: απορρίπτει ταυτόχρονα φιλελευθερισμό και κομμουνισμό και υιοθετεί θεσμικές τεχνολογίες επίλυσης του κοινωνικού προβλήματος. Στο πλαίσιο αυτής της ρύθμισης η τεχνοεπιστήμη ως απότοκο του ορθολογικού πνεύματος –το οποίο ήδη είναι τρόπον τινά υπηγμένο στην πίστη– υποτάσσεται στα ανορθόλογα στοιχεία, εμπλουτίζεται με την «εθνική ψυχή» και ενσωματώνεται στις αυταρχικές δομές που εγγυώνται τον κοινωνικά ωφέλιμο ρόλο της. Το επιχείρημα ολοκληρώνεται εξετάζοντας την επίδραση του όλου προβληματισμού στον καθορισμό των μελλοντικών εθνικών πεπρωμένων.

Στην περίπτωση του φιλελεύθερου διανοούμενου Γιώργου Θεοτοκά εντοπίζεται η ευκρινέστερη έκφραση της ψυχικής διάθεσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπως έχει περιγραφεί από τον M. Mazower.²³⁹ Ο Mazower παρατηρεί ότι στα τέλη της δεκαετίας του '20 ένα αίσθημα ευφορίας είναι διάχυτο και οι αισιόδοξοι τόνοι κυριαρχούν. Ωστόσο, από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '30, όταν η Κρίση εμφανίζεται, και παρά το γεγονός της γρήγορης ανάκαμψης, ένα αίσθημα ανασφάλειας εξαπλώνεται και συμπορεύεται με την επίμονη ζήτηση αυταρχικών μορφών διακυβέρνησης. Ο Γ. Θεοτοκάς στα τέλη της δεκαετίας του '20 χαρακτηρίζει τη μεσοπολεμική συνθήκη όχι ως περίοδο κρίσης, αλλά ως μετάβασης που καλεί «νέους και ριψοκίνδυνους σκαπανείς» να την ανασκάψουν. Η τεχνοεπιστήμη –παρά την έκφραση ορισμένων επιφυλάξεων για αυτή– εγκλείει νέες δυνατότητες, ποιητικές στην ουσία τους, τις οποίες μπορούν να ανακαλύψουν μόνο όσοι προσεγγίζουν τις δαιμονικές πηγές της ύπαρξης. Αλλά από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '30 ο τόνος αλλάζει. Η ήπια έστω, επιφύλαξη για αυτή αντικαθίσταται από τον φόβο και την απόρριψη. Η εμφάνιση της Κρίσης και η κοινωνικοπολιτική

²³⁹ Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.

αναταραχή που επιτείνει τον κομμουνιστικό κίνδυνο όχι μόνο για την κοινωνική μα και για την ιδεολογική ηγεμονία, ωθεί τον Θεοτοκά να επανεξετάσει και να αναθεωρήσει τις θεμελιώδεις του απόψεις.

Οι θέσεις του Δ. Γληνού και αυτές των Κ. Τσάτσου και Π. Κανελλόπουλου, όπως οι τελευταίες εμφανίζονται στις σελίδες του *Αρχείου*, παρουσιάζονται αντιπαραθετικά. Η επιλογή βασίζεται στο ότι οι προαναφερθέντες διανοούμενοι αποτελούν τους κατ' εξοχήν εκπροσώπους των δύο ιδεολογικών τάσεων που συγκρούστηκαν στη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου – μαρξισμός/«ιδεοκρατίας»– με επίδικο διακύβευμα την πολιτική ηγεμονία μέσω της διατύπωσης θέσεων που αποσκοπούσαν στη συνολική ρύθμιση της ελληνικής μεσοπολεμικής συνθήκης και τους αναγκαίους ιδεολογικούς προσανατολισμούς. Σε όλη αυτή την αντιπαραθέση υπόκειται η οικειοποίηση της τεχνολογίας και του επιστημονικού ιδεώδους: το κατά πόσο το επιστημονικό εγχείρημα συνιστά γνωστική αυθεντία και θεμέλιο εκσυγχρονισμού/μεταμόρφωσης της πραγματικότητας, ή αν συνιστά τον πλέον αξιόπιστο τρόπο εξιχνίασης του πραγματικού· κατά πόσο είναι δυνατή, σκόπιμη αλλά και επιθυμητή η θεμελίωση των αξιών και της ζητούμενης πολιτικής ρύθμισης στην επιστήμη· ποια ρύθμιση είναι συμβατή με την τεχνολογική πρόοδο.

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το ιδεώδες να γίνει η Ελλάδα

«αγνώριστη»

1.1 Η ορθολογικότητα στη σκέψη του Ελευθερίου Βενιζέλου

Η προσέγγιση των απόψεων του Ελευθερίου Βενιζέλου σχετικά με την ορθολογικότητα, το επιστημονικό ιδεώδες και την τεχνολογία προϋποθέτει την εξέταση του κατά πόσο οι απόψεις του εμπίπτουν στα όρια της φιλελεύθερης ιδεολογίας και ουτοπίας. Η διακρίβωση αυτού του στοιχείου είναι ιδιαίτερα σημαντική για την προβληματική της εργασίας. Πέρα από το γεγονός ότι η –κατά Mannheim– φιλελεύθερη ιδεολογία και ουτοπία είναι εκείνη που διατυπώνει ρητά το αίτημα μιας πολιτικής ως επιστήμης, είναι δυνατό να παρατηρηθεί και το εξής: με δεδομένη την εκατέρωθεν απογύμνωση των αντιμαχομένων μερών και την οξεία κρίση των φιλελεύθερων τόπων του 19^{ου} αιώνα την εποχή του Μεσοπολέμου, είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί με ποιους τρόπους πολιτικοί με φιλελεύθερο πρόσημο αποπειρώνται να δώσουν απαντήσεις στα προβλήματα –κεντρικό ρόλο ανάμεσα στα οποία έχει και το ζήτημα της τεχνολογίας– που εγείρουν οι νέες συνθήκες.

Στόχος αυτής της ενότητας επομένως, είναι ανίχνευση των ιδεολογικών και ουτοπικών στοιχείων της φιλελεύθερης σκέψης τα οποία απαντώνται στο βενιζελικό σκέπτεσθαι. Έπειτα, η αναφορά στη σφοδρή από μέρους του Βενιζέλου κριτική σε θεμελιακούς για τον φιλελευθερισμό τόπους, και στους τρόπους με τους οποίους προτίθεται να απαντήσει στην έκδηλη κρίση του: πρόκειται, με άλλα λόγια, για το πέρασμα από την «περιχαρακωμένη» στην «οργανωμένη» νεωτερικότητα στο ελληνικό πεδίο. Η ανάλυση στηρίζεται σε κείμενα της περιόδου 1928-1932, εκτός από τις περιπτώσεις όπου χρησιμοποιούνται και κείμενα προγενέστερα ή μεταγενέστερα αυτών των χρόνων, προκειμένου να καταδειχθεί το ενιαίο της βενιζελικής προβληματικής.

Στοιχεία της αστικής-φιλελεύθερης ιδεολογίας στη σκέψη του Βενιζέλου

Στον λόγο του Βενιζέλου –όταν π.χ. δηλώνει «Δεν είμαι εδώ διά να ευνοήσω τα συμφέροντα τα αθέμιτα μιας τάξεως. Αλλ'είμαι διαιτητής, διά να κατορθώνω να

κανονίζω τα συμφέροντα [όλων των τάξεων]»¹ είναι συχνές οι διατυπώσεις που συνδέουν άρρηκτα το στοιχείο του κοινωνικού ανταγωνισμού και της συναφούς πράξης με τη δυνατότητα ορθολογικής διευθέτησης και εκλογίκευσής του. Αν προσεγγιστεί ο Βενιζέλος υπό το πρίσμα της περί ιδεολογίας θεώρησης του Mannheim, σε τέτοια παραθέματα μπορεί να ανιχνευθεί η από πλευράς του αναγνώριση, κατ' αρχάς, του γεγονότος ότι η κοινωνία δεν είναι ομοιογενές σύνολο, αλλά απαρτίζεται από κοινωνικές τάξεις οι οποίες διαθέτουν διαφορετικά συμφέροντα. Επιπλέον, ότι στη βάση αυτών των συμφερόντων οι κοινωνικές τάξεις συγκρούονται, κι είναι ακριβώς αυτό το στοιχείο του κοινωνικού ανταγωνισμού –το ανορθόλογο στοιχείο της πράξης– που συγκροτεί το κατ' εξοχήν πεδίο της πολιτικής δράσης, στο οποίο ο πολιτικός οφείλει επιδέξια να δραστηριοποιηθεί.² Ο κοινωνικός ανταγωνισμός, σύμφωνα με τη φιλελεύθερη ιδεολογία, ευτυχώς δεν έχει διαλυτικές συνέπειες και τούτο, διότι είναι δυνατή η ορθολογική διευθέτησή του, η πολιτική ως επιστήμη με άλλα λόγια, που εξαρτάται από αυτόν που την ασκεί και από το πλαίσιο άσκησης το οποίο θέτει.

Μόνο εφόσον κατανοηθεί ως τέτοια η κοινωνική κατάσταση, είναι δυνατή σύμφωνα με τον Βενιζέλο και η αντιμετώπισή της με τον αρμόζοντα τρόπο: λήψη κοινωνικών μέτρων με στόχο την ικανοποίηση των αιτημάτων των εργαζομένων τάξεων, κίνηση η οποία είναι συμβατή άλλωστε, όπως επισημαίνει, με το ιδεώδες της κοινωνικής δικαιοσύνης. Τέτοια ισχυρίζεται είναι η βάση της φιλεργατικής πολιτικής του κι όχι η ψηφοθηρική υστεροβουλία. Επίσης, στρεφόμενος προς αυτούς που θεωρεί συντηρητικούς κι οποίοι τον κατηγορούν ότι δημιούργησε το κοινωνικό ζήτημα, τονίζει ότι του αξίζει τιμή επειδή αναγνώρισε ότι εργατικό και κατ' επέκταση κοινωνικό ζήτημα υφίσταται.³ Η ορθή αντιμετώπιση της δεδομένης κοινωνικής κατάστασης συναρτάται επίσης και με την οικονομική ανάπτυξη η οποία θα επιτρέψει τη δικαιότερη κατανομή του παραγομένου εισοδήματος· χρειάζεται εντούτοις, και προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, να μετριαστεί η ένταση του κοινωνικού ανταγωνισμού και του προερχομένου εξ αυτού ανορθολογισμού, ώστε να

¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2 Τόμοι, Αθήνα 2^η 1971, Τόμος 1^{ος}, σ. 211 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας-Συνεδριάσις 22^{ης} Δεκεμβρίου 1929*). Επίσης: «[...] Η κυβέρνησις την θέσιν της απέναντι των συγκρουσμένων συμφερόντων τα οποία παλαιόν σήμερον εις το κοινωνικόν καθεστώς, την αντιλαμβάνεται ως θέσιν διαιτητού», (ό. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 334. Από το «*Ελεύθερον Βήμα*» 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1928).

² Βλ. σχετικά Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, 2^{ος} Τόμος, σ. 1101. Στους πολιτικούς που είχαν το θάρρος να αναφέρουν τη λέξη «κοινωνική τάξη» και να τονίζουν τη διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας ο Hering περιλαμβάνει και τον Τσαλδάρη.

³ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι...*, 2^{ος} Τόμος, σ. 334.

εκτραπεί ο ανταγωνισμός σε ορθολογικότερη κοίτη. Με άλλα λόγια, θεωρεί ότι η οικονομική ανάπτυξη θα αυξήσει το εθνικό εισόδημα παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα δικαιότερης κατανομής του, άμβλυνσης των κοινωνικών συγκρούσεων και επίτευξης ουσιαστικών αποτελεσμάτων: σταθεροποίηση του κοινωνικού καθεστώτος, πραγμάτωση του ιδεώδους της κοινωνικής δικαιοσύνης το οποίο μεθερμηνεύεται με οικονομικούς όρους.⁴

Στην εκλογίκευση του κοινωνικού ανταγωνισμού ώστε να επέλθει η ευδαιμονία του κοινωνικού σώματος, ο Βενιζέλος θεωρεί πως συμβάλλει και η ύπαρξη των κομμάτων. Βέβαια, είναι δυνατό να σημειωθεί παρενθετικά εδώ, διότι θα γίνει κατανοητό και από τα επόμενα, ότι ο Βενιζέλος ασπάζεται αυτή την άποψη, όταν και εφ' όσον η πολιτική του ισχύς μετά τις εκλογές του 1928 είναι αυξημένη. Από τα τέλη του 1931 το αργότερο, όταν η πολιτική του κυριαρχία τίθεται υπό σφοδρή αμφισβήτηση δεχόμενος κριτικές όχι μόνο εκτός, αλλά και εντός του φιλελεύθερου στρατοπέδου η ανοχή του έναντι του κομματικού φαινομένου βαίνει ολοένα και περισσότερο μειούμενη: με άλλα λόγια, αποδέχεται την ύπαρξη κομμάτων, υπό προϋποθέσεις όμως, που ο ίδιος ορίζει.⁵ Υποστηρίζει λοιπόν, ότι την ευδαιμονία των λαών δεν την απεργάζονται οι θεσμοί, αλλά τα κόμματα. Τούτα, θεωρεί, απομακρύνουν τον κίνδυνο δικτατοριών, αλλιώς ελλοχεύει ο όλεθρος: η έλλειψή τους κονιορτοποιεί τις δυνάμεις, επιφέρει αναρχία και τελικά, την αδυναμία αντιμετώπισης των διαφόρων απροόπτων. Έτσι ευχή του είναι η ύπαρξη ηγετών κομμάτων οι οποίοι αποβλέπουν προς το γενικό συμφέρον και κατορθώνουν να εναρμονίζουν τα αντιτιθέμενα συμφέροντα προς εξυπηρέτηση του γενικού χωρίς να μετατρέπονται σε όργανα του κόμματος.⁶ Καθώς τα κόμματα μπορούν να δράσουν μόνο εντός του κοινοβουλευτικού πλαισίου, τούτο εξάιρεται διότι εκλογικεύει την πολιτική αντιπαράθεση μέσω της συζήτησης: η αξία του κοινοβουλευτισμού έγκειται στο ότι επιτρέπει την κατ' αντιπαράθεση σύγκρουση και ανταλλαγή απόψεων και προγραμμάτων, έτσι ώστε ακόμη και αν δεν επιφέρει ομοφωνία, τουλάχιστον διαφωτίζει την κοινή γνώμη καθιστώντας τον λαό ευσυνείδητο κριτή της

⁴ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 336 (*Ομιλία προς την Φιλελευθέραν Νεολαίαν την 17^{ην} Φεβρουαρίου 1929*).

⁵ Βλ. σχετικά Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 782, 1042, 1160, 1162-1164, 1166, 1170, 1195, 1200. Σε πολλές από αυτές τις κρίσεις ο Hering συσχετίζει τη στάση του Βενιζέλου έναντι των κομμάτων και της δημοκρατίας με την αυταρχική ιδιοσυγκρασία του ηγέτη των Φιλελευθέρων.

⁶ Αβραάμ Ν. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Γνώμαι περί κοινοβουλευτισμού και δικτατορίας, εθνικών και ταξικών κομμάτων, κομμουνισμού, δημοσιοϋπαλληλικού συνδικαλισμού, ελευθεροτυπίας*, Αθήνα 1945, σ.σ. 49-51 (*Εξ αγορεύσεώς του κατά την συζήτησιν του σχεδίου νόμου «περί συγκροτήσεως της Γερουσίας», Συνεδρίασις Βουλής 11/12/1928*), σ. 52.

αντιπαράθεσης.⁷ Για αυτούς τους λόγους εξάλλου, η δημοκρατία αξιολογείται ως σύστημα εξασφάλισης των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών στην κατεύθυνση ικανοποίησης του γενικού συμφέροντος.⁸

Η αποδοχή των κομμάτων ωστόσο, δεν είναι ανεπιφύλακτη. Προϋπόθεση της αποδοχής τους είναι –μιλώντας με τους όρους του Mannheim– αυτά να απαρνηθούν τον εμπράγματο χαρακτήρα της συζήτησης, διότι τούτος θέτει εμπόδια στον εναρμονισμό των συμφερόντων παροξύνοντας τον κοινωνικό ανταγωνισμό. Έτσι, και με αφορμή τις φήμες ίδρυσης αγροτικού κόμματος από τον υπουργό Γεωργίας Αλεξανδρή,⁹ δηλώνει ότι «[...] η κοινωνική μας εξέλιξις δεν είναι ακόμη τοιαύτη ώστε να δικαιολογή την δημιουργίαν ουχί απλώς Αγροτικού κόμματος αλλ' ούτε εργατικού και εν γένει κομμάτων τάξεων». Συμφέρον για την Ελλάδα είναι, απεναντίας, η παραμονή στο στάδιο των εθνικών κομμάτων. Αυτά ορίζονται ως περιλαμβάνοντα πολλές τάξεις συνδεδεμένες προς κάποια γενική κατεύθυνση. Πιστεύει λοιπόν, ότι αν δημιουργηθεί αγροτικό κόμμα, πρέπει να είναι αστικό και σε καμμία περίπτωση επαναστατικό. Είναι αυτονόητο πως ισχύει το ίδιο και για τα εργατικά κόμματα.¹⁰ Από την άλλη πλευρά, ο σοβιετικός τρόπος πολιτικής οργάνωσης απορρίπτεται, διότι θεωρείται ασύμβατος με την ελληνική κατάσταση εν γένει.¹¹

Στην ίδια βάση απορρίπτεται από τον Βενιζέλο και η άποψη για μετατροπή της Γερουσίας σε σώμα αντιπροσώπευσης επαγγελματικών συμφερόντων. Κάτι τέτοιο, θεωρεί, θα υποβάθμιζε τη διεξαγωγή του πολιτικού αγώνα στο επίπεδο της κοιλιάς (sic) και θα συνεπέφερε, επιπλέον, την κατάρρευση του Κοινοβουλίου. Αντί της εναρμόνισης των αντιθέσεων, που είναι το ζητούμενο, μέσω ενός τέτοιου

⁷ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι...*, 1^{ος} Τόμος, σ. 221 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδρίασις 22/1/1931*).

⁸ Ο. π., σ. 117: «[...] Η Δημοκρατία δεν είναι σύστημα επινοηθέν διά να εξασφαλίση την οικονομικήν ή κοινωνικήν επικράτησιν μίας οιασδήποτε τάξεως. Είναι εν τελευταία αναλύσει, ένα σύστημα αμοιβαίας ασφάλειας εναντίον ακρωτηριασμού των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών με απώτερον σκοπόν αυτά τα δικαιώματα και αι ελευθερία μοιβαίως ασφαλιζόμεναι, να χρησιμοποιηθούν εν πνεύματι αφοσιώσεως προς το κοινόν αγαθόν. Η πρακτική της αληθούς Δημοκρατίας απαιτεί προσωπικήν υπηρεσίαν και προσωπικήν θυσίαν εκ μέρους των λειτουργών της. Ούτω ερμηνευομένη η Δημοκρατία είναι ικανή διά μίαν ελευθέραν δράσιν, την οποίαν ουδείς εκ των εχθρών της δύναται ν' ανταγωνισθή. Εάν υπηρετηθή με ζωτικότητα και εντιμότητα, δύναται να δείξη εις τον κόσμον ένα ασφαλέστερον και υγιέστερον δρόμον, υπερβάλλοντα τας συγχρόνους δυσχερείας, απ' ό, τι δύναται να προσφέρει οιοσδήποτε αντικαταστάτης της ατομικής ελευθερίας –W. Steed, Wence and Whither».

⁹ Αβραάμ Ν. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Γνώμαι...*, σ.σ. 51-55 (συνεδρίαση ΛΘ' της Γερουσίας στις 4/3/1931, απάντηση του Βενιζέλου σε επερώτηση για φήμες ίδρυσης αγροτικού κόμματος από τον υπουργό Γεωργίας Αλεξανδρή).

¹⁰ Ο. π., σ. 51.

¹¹ Ο. π., σ. 54-55.

σώματος θα επερχόταν, καταλήγει ο Βενιζέλος, η όξυνσή τους.¹² Η έκφραση τέτοιων απόψεων, όπως άλλωστε έχει γίνει αντιληπτό, κάθε άλλο παρά σημαίνει την παραγνώριση των κοινωνικών αντιθέσεων. Το θέμα ωστόσο, είναι ο καλύτερος δυνατός τρόπος εναρμόνισης και εκλογίκευσής τους. Έτσι, τα κόμματα γίνονται ανεκτά, εφόσον λειτουργούν στην κατεύθυνση της συμβιβαστικής διευθέτησης των υπαρκτών οικονομικών αντιθέσεων και στην εναρμόνιση των συμφερόντων ώστε να επιτυγχάνεται η κοινωνική αρμονία.¹³ Παρά τα προβλήματά τους, τα κόμματα, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, προσανατολίζονται στην κατεύθυνση ικανοποίησης του γενικού συμφέροντος και η κατάργησή τους δεν είναι λύση. Με δεδομένη την άρνησή του, όπως διατείνεται, να γίνη δικτάτωρ, και ότι οι εναπομείνασες λύσεις πέραν μοναρχίας και δικτατορίας είναι τα παραδείγματα των Η.Π.Α. και των Σοβιέτ, προτιμάται εν τέλει η κοινοβουλευτική δημοκρατία.¹⁴

Αποκορύφωση της προσπάθειας εξορθολογισμού του πολιτικού συνιστά η απόπειρα διαμόρφωσης αποτελεσματικού Κράτους διεπόμενου από ορθολογικότερη λειτουργία με στόχο την απλούστευση του διοικητικού μηχανισμού, ώστε να γίνει ταχύτερος και αποδοτικότερος. Στόχος, άλλωστε, της αστικοφιλελεύθερης ιδεολογίας είναι και η συγκρότηση «θετικού κράτους», το οποίο θα διέπεται από τη θέσμιση και τήρηση ορθολογικών κανόνων. Αυτός ο στόχος θεωρείται ο απώτερος προσανατολισμός της λειτουργίας των δύο νομοθετικών σωμάτων –Βουλή, Γερουσία– κατά τη διάρκεια της τετραετίας, ώστε «[...] ν’ αναδημιουργηθή πραγματικώς ολόκληρος ο κρατικός οργανισμός, να εισαχθή νέος ρυθμός, να δοθούν νέες κατευθύνσεις εις την κρατικήν μηχανήν, να οργανωθούν αι κρατικάί λειτουργίαι εντός βάσεων υγιών, σταθερών και συγχρονισμένων αρχών, να υιοθετηθούν αι νεώτεροι επιστημονικάί κατευθύνσεις, να παρασχεθή εις τον λαόν πάσα ευχέρεια προς ανάπτυξιν και ευημερίαν και εν γένει να κατορθώση και η χώρα μας να παρακολουθήση την γενικήν του πολιτισμού εξέλιξιν».¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί εδώ, αν και θα αναλυθεί εκτενέστερα στα επόμενα, ότι αυτή η βούληση εξορθολογισμού του

¹² Ο. π., σ. 52-53.

¹³ Ο. π., σ. 53: «Αν και σήμερον, επαναλαμβάνω, δεν παραγνωρίζω ότι αι αντιθέσεις αυταί αι οικονομικάί υφίστανται, αλλά καταβάλλεται κάθε προσπάθεια από όλα τα πολιτικά κόμματα όπως γίνεται η δυνατή εκάστοτε διαιτησία μεταξύ των αντιθέσεων, αι οποίαι παρουσιάζονται, όπως κατορθούται αι αντιθέσεις αύται να μη λαμβάνουν οξυτέραν μορφήν και να συμβιβάζονται κατά τρόπον ανταποκρινόμενον, όσον το δυνατόν περισσότερον, προς το κοινωνικόν συμφέρον, προς την κοινωνικήν αρμονίαν».

¹⁴ Ο. π., σ. 54-55.

¹⁵ *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετίαν 1928-1932, τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, εισαγ.-επιμ. Π. Πετρίδης, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 417.

πολιτικού κάθε άλλο παρά αντιφάσκει με τη λήψη αυταρχικών μέτρων εκλογίκευσης της πολιτικής σύγκρουσης. Απεναντίας, είναι ο ορθολογικός χαρακτήρας αυτών των μέτρων ο οποίος επιτείνει τον καταπιεστικό τους χαρακτήρα. Σε αυτό το σκεπτικό περιλαμβάνεται η βούληση για «εξωσυνταγματική», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αλιβιζάτος, ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας κατά τα έτη 1928-1932,¹⁶ καθώς και η θεσμική ενσάρκωση αυτής της βούλησης με τη διείσδυση της εκτελεστικής εξουσίας στο νομοθετικό πεδίο: νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις, αναγκαστικά διατάγματα και θέσμιση των «εγκλημάτων γνώμης» που κατ' ουσίαν συνέχιζαν την προηγούμενη νομοθεσία δεν λείπουν από τη βενιζελική εξουσία αυτών των χρόνων.¹⁷

Η προσδοκία του εναρμονισμού και της εκλογίκευσης των συγκρούσεων, της πραγμάτωσης σε τελική ανάλυση της δυνατότητας μιας πολιτικής ως επιστήμης δεν αφορά μόνο τα τεκταινόμενα στο εσωτερικό, αλλά και διεργασίες στο εξωτερικό. Εξάλλου, όπως και ο Mannheim παρατηρεί, η αστική-φιλελεύθερη ιδεολογία απαιτεί ρητά την επιστημονική πολιτική και είναι εκείνη η οποία τη θεσμίζει: πέρα από τα κοινοβούλια και η Κοινωνία των Εθνών λ.χ., συνιστά ρητή διατύπωση αυτής της βούλησης για ορθολογική διαρρύθμιση των πολιτικών πραγμάτων. Ο Βενιζέλος σαφώς και δεν είναι της άποψης ότι αρκεί η θεσμική εκλογίκευση των πολιτικών – ανορθόλογων, βουλευτικών, συμφεροντολογικών– συγκρούσεων για την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων. Ωστόσο, έστω και με επιφυλάξεις, θεωρεί δυνατή την ορθολογική διαχείριση του πολιτικού στοιχείου, εν προκειμένω μέσω της Κοινωνίας των Εθνών.¹⁸

Στοιχεία της αστικής/φιλελεύθερης ουτοπίας στη σκέψη του Βενιζέλου

Ουσιώδες χαρακτηριστικό της φιλελεύθερης αστικοδημοκρατικής ουτοπίας φέρεται να είναι η αναπόσπαστη σύνδεση ηθικής και πολιτικής, το ότι, με άλλα λόγια, η πολιτική καθίσταται μέσο για την πραγμάτωση αξιών. Είναι ακριβώς τούτη η διασύνδεση η οποία όχι απλώς νομιμοποιεί την επανάσταση, αλλά και δεν την αφήνει να εκτραπεί σε άγωνα εκδήλωση του ανορθόλογου στοιχείου. Η τέτοιου είδους διασύνδεση ηθικής-πολιτικής αναμένεται να οδηγήσει στην κριτική κατάλυση του

¹⁶ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας...*, σ.σ. 47-65. Ο Αλιβιζάτος σημειώνει: «Στα μάτια του [του Βενιζέλου], το κράτος όφειλε να εξοπλιστεί με τα αναγκαία εκείνα μέσα που θα του επέτρεπαν να παίζει πιο ενεργό ρόλο στη διατήρηση της πολιτικής και κοινωνικής τάξης, την οποία απειλούσε τόσο η ανάπτυξη του διεκδικητικού και πολιτικού κινήματος των λαϊκών τάξεων όσο και ο πολλαπλασιασμός των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων που έθεταν σε κίνδυνο τη συνοχή του».

¹⁷ Ο. π., σ.σ. 65-86 και 339-399.

¹⁸ Αβραάμ Ν. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Γνώμαι...*, σ.σ. 618-621 (*Ομιλία στη Γενική συνέλευση της Κοινωνίας των Εθνών στις 7/9/1929*).

παρόντος, αφού η σφαίρα του Πνεύματος με τις αξίες που εμπεριέχει –αρχές της Γαλλικής Επανάστασης– εμποτίζει τη δράση και γίνεται οδηγός της.

Με αυτούς τους όρους ο Βενιζέλος ερμηνεύει λ.χ. τη στάση του κατά την περίοδο του Διχασμού.¹⁹ Είναι λοιπόν, ακριβώς αυτές οι υψηλές αρχές και αξίες προς τις οποίες κατατείνει η ορμώμενη από φιλελεύθερες αφετηρίες πολιτική δράση, που καθιστά τη στη βάση τους επανάσταση όχι άμετρη εκδήλωση των βαθέων και ανεκλογίκευτων ψυχικών στρωμάτων, αλλά γόνιμη κατάλυση μιας τάξης πραγμάτων με ταυτόχρονη εγκαθίδρυση μιας άλλης ηθικά υψηλότερης.²⁰ Η γόνιμη κατάλυση συνυφαίνεται με το οραματικό στοιχείο, τα ιδανικά τα οποία καθορίζουν την παροντική πολιτική δράση, την κριτική του παρόντος με την ταυτόχρονη πίστη προς τη δυνατότητα της προόδου. Στη βάση αυτής της αντίληψης επιχειρεί να αντιπαρέλθει ο Βενιζέλος την κατηγορία ότι γίνεται πρόξενος υλιστικών αντιλήψεων που του αποδίδεται εξαιτίας της φιλειρηνικής πολιτικής του. Αντιτείνει ότι απορρίπτει τον πόλεμο ως αποκλειστικό γεννήτορα ιδεωδών, ενώ ταυτόχρονα αποσειεί την περί υλισμού κατηγορία ορίζοντας τα νέα ιδεώδη: παραγωγική ανάπτυξη, κοινωνική δικαιοσύνη, μόρφωση και υγεία ελληνικού λαού.²¹

Το οραματικό στοιχείο συνιστά εξάλλου κεντρικό στοιχείο της φιλελεύθερης ουτοπίας διαποτίζοντας τον βενιζελικό λόγο. Πέρα από το να είναι στενά διαπελεγμένο πάντοτε με την ηθική, ορίζοντάς του είναι το μέλλον και η αντίληψη πως η ιδέα της προόδου δρα ρυθμιστικά ως προς την παροντική δραστηριότητα. Η διασύνδεση όλων αυτών των στοιχείων αποτελεί τη βάση της δικαιολόγησης της επιστροφής του στην ηγεσία του κόμματος των Φιλελευθέρων. Αυτή την επιλογή θεωρεί ότι του την υπαγορεύει όχι μόνο το γεγονός ότι αυτό το κόμμα δύναται να αποτελέσει όργανο απόκρουσης των επιβουλών του μοναρχισμού και ματαίωσης των δικτατορικών απειλών και της κοινωνικής αναρχίας, αλλά και ο φορέας πραγμάτωσης του στόχου της εθνικής ανάπλασης και της προόδου του έθνους που αποτελούν τα μεγάλα ζητούμενα μετά την εκ των πραγμάτων επίλυση των εθνικών ζητημάτων:

«Ο λαός σήμερα πάσχει η ζωή του έγινε σχεδόν αφόρητος. Χρειάζεται όμως κάποια υπομονή. Η θεραπεία νόσου τόσο μακράς δεν δύναται να είνε τόσο σύντομος, αλλ' είμαι βέβαιος ότι αν θελήση ο λαός να ακολουθήση την δίαιταν, την οποίαν θα του υποδείξω εις μεταγενέστερον ευκαιρίαν, όταν θα του υποβάλλω το πρόγραμμά μου, είμαι βέβαιος, λέγω, ότι εις διάστημα, όχι πολύ μακρόν, θα δράνη αφθόνως τους καρπούς. Δεν θέλω, άλλως τε, να λησμονήσω την στιγμὴν αυτήν, ότι οι καρποί αυτοί παρεσκευάσθησαν εν ικανῷ μέτρῳ ἀπὸ τῆν

¹⁹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι...*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 252-253 («*Βήμα*» 18^{ης} Οκτωβρίου 1964. Πρακτικά Γαλλικής Ακαδημίας Ηθικών και πολιτικών Επιστημών).

²⁰ Ο. π., σ. 221 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής–Συνεδρίασις 22^{ας} Ιανουαρίου 1931*).

²¹ Ο. π., σ.σ. 263-264 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής–Συνεδρίασις 24^{ης} Φεβρουαρίου 1930*).

τέως κατάστασιν. Δεν θέλω να παραγνωρίσω το γεγονός αυτό. Αλλ' ό, τι υπολείπεται να γίνη ακόμη είναι μέγα, και τούτο θα το κατορθώσωμεν, αν ο λαός, μου δώση την εμπιστοσύνην του».²²

Μια τέτοια επιλογή δεν είναι δυνατό να αντιβαίνει στις επιταγές της ηθικής. Έτσι ο Βενιζέλος τίθεται υπέρ της παράτασης του βίου της οικομυενικής κυβέρνησης που έχει προκύψει από τις εκλογές του 1926 διότι τούτη ανταποκρίνεται στο γενικό συμφέρον της χώρας όπως αυτό ικανοποιείται από την εκτέλεση παραγωγικών έργων, την ταυτόχρονη διεξαγωγή εκλογών και για τα δύο νομοθετικά σώματα, την επίσπευση της διαδικασίας κατά του δικτάτορα Πάγκαλου. Αυτή ήταν, πιστεύει ο Βενιζέλος, η μόνη κοινοβουλευτική λύση την οποία το κόμμα των Φιλελευθέρων υιοθέτησε για να μην αθετήσει τις ηθικές αρχές του, παρ' όλο που αυτή λύση στρεφόταν εις βάρος του.²³

Το πλέγμα οράματος-προόδου ως ρυθμιστική ιδέα-ηθικές αρχές είναι πρόδηλο στους προεκλογικούς λόγους του Βενιζέλου πριν από τις εκλογές του 1928, αλλά και στις προγραμματικές δηλώσεις κατά τον ίδιο χρόνο ενώπιον της Βουλής. Το όραμα του συνίσταται από την οικονομική βελτίωση της χώρας όπως και τη βελτίωση της δημόσιας υγείας της, την εκτέλεση παραγωγικών έργων, τη φιλεργατική πολιτική σε συνδυασμό με τη θωράκιση του κοινωνικού καθεστώτος και την πάταξη της κομμουνιστικής βίας, αλλά και τη βελτίωση των εξωτερικών σχέσεών της. Όλα τούτα βέβαια συνδυασμένα με την ανυποχώρητη τήρηση ηθικών αρχών:

«Αλλά μεγαλειότεραν ακόμη σημασίαν από αυτά έχουν αι αρχαί υπό τας οποίας επιγγέλην εις τον ελληνικόν λαόν, κατά την προ 18 ετών έλευσίν μου εις τας Αθήνας, ότι θα ασκήσω πάντοτε την εξουσίαν. Αι αρχαί αύται είναι: ότι γνώμων πάσης πολιτικής πράξεώς μου θα είναι το γενικόν συμφέρον, ποτέ δε το συμφέρον των ατόμων, ουδέ καν το συμφέρον του κόμματος. Ότι πρώτιστον καθήκον κάθε πολιτικού ανδρός είναι να λέγη την αλήθειαν και αν αύτη είναι δυσάρεστος. Ότι η εφαρμογή των νόμων είναι άκαμπτος και εις περίπτωσιν, καθ' ην πρόκειται να πληγούν ισχυροί ή φίλοι. Ότι εις την εξουσίαν αποβέπω όχι ως σκοπόν, αλλά ως εις μέσον προς πραγματοποίησιν υψηλοτέρου σκοπού, έτοιμος πάντοτε να απορρίψω αυτήν, εάν η διατήρησίς της μέλλει να εξαγορασθή διά της θυσίας του κυβερνητικού προγράμματος».²⁴

Οι επιτυχίες του παρελθόντος εξηγούνται με την προσήλωση σε αυτές τις αρχές, η προσήλωση δε σε αυτά τα ιδεώδη μπορεί να εξασφαλίσει τη νέα ανόρθωση,

²² Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, Τόμοι 1-4, εκδ. Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα 1981, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 446-449 («*Ελεύθερον Βήμα*» 26/5/1928).

²³ Ο. π., σ.σ. 449-451: «Όσοι τυχόν έξω της αιθούσης ταύτης δυσφορούν, διότι διά της επιτευχθείσης λύσεως τα συμφέροντα του κόμματος ετέθησαν εις δευτέραν μοίραν απέναντι των συμφερόντων του Κράτους, δεν πρέπει να λησμονούν ότι από της πρώτης στιγμής της εμφανίσεώς μου εις την πολιτικήν ζωήν της ελευθέρας Ελλάδος, την αρχήν ταύτην διετύπωσα, ως ένα των θεμελιωδεστάτων γνωμόνων της πολιτικής μου και την αρχήν αύτη ηκολούθησα απαρεγκλίτως, εφόσον είχαν την τιμήν να ηγούμαι του κόμματος των Φιλελευθέρων».

²⁴ Ο. π., σ.σ. 465-470 (προεκλογικός λόγος στη Θεσσαλονίκη, «*Ελεύθερον Βήμα*» 21/7/1928).

όπως το 1910-1915, οπότε η συνισταμένη οράματος και αρχών είναι η πρόοδος: στο τέλος της τετραετίας η Ελλάδα αναμένεται να είναι αγνώριστη, φτάνει να εξασφαλιστεί ισχυρή πλειοψηφία.²⁵ Κατά συνέπεια, μπορεί να υπάρχουν προβλήματα –η αποκατάσταση των προσφύγων, η οικονομική κρίση, η εξάντληση από τις πολεμικές περιπέτειες–, εντούτοις αφενός η προσδοκία της ειρήνης, αφετέρου «[...] εάν στρέψωμεν το βλέμμα μας από το άμεσο παρόν προς το όχι μακράν κείμενον μέλλον, βλέπομεν σημεία εγγυώμενα την επικείμενην ανατολήν μιας καλλιτέρας αύριον»: οριστική εμπέδωση πολιτικής κατάστασης χώρας όπως προέκυψε από εκλογές και εξισορρόπηση ισοζυγίου, η ποιότητα του προσφυγικού πληθυσμού, η διέξοδος από την οικονομική κρίση, το κοινό συμφέρον ως κίνητρο της πολιτικής πράξης. Είναι όλα αυτά που αναμένεται να συντελέσουν ώστε να γίνει η Ελλάδα «αγνώριστη».²⁶

Κριτική στον κοινοβουλευτισμό

Χαρακτηριστική των απόψεων του Βενιζέλου για τον κοινοβουλευτισμό στα τέλη της περιόδου 1928-1932 είναι η συζήτηση που λαμβάνει χώρα στις αρχές του 1933 ανάμεσα σε εκείνον και τον καθηγητή Πολυχρονιάδη σχετικά με μια σχεδιαζόμενη συνταγματική μεταρρύθμιση στην κατεύθυνση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας.²⁷ Η εισαγωγή της συζήτησης είναι ενδεικτική της τήρησης αποστάσεων από την απόλυτη προσήλωση στο τυπικό, αλλά και στην ουσία του κοινοβουλευτισμού. Στην ερώτηση του Βενιζέλου, με άλλα λόγια, αν μπορεί να χαρακτηριστεί «κοινοβουλευτικώτατος», ο Πολυχρονιάδης απαντά ότι η πολιτική του εμπνεύσθηκε πάντοτε από τη σκοπιμότητα και μόνο, το ζήτημα ήταν η πρόοδος του έθνους, αυτός ήταν ο αντικειμενικός σκοπός και ό, τι χρησιμοποιείτο δεν αποτελούσε τίποτε άλλο παρά μέσο για την επίτευξή του. Από αυτή την άποψη ο Βενιζέλος, κατά τον Πολυχρονιάδη, δεν δίσταζε να στραφεί και ενάντια στις θεωρητικές του αντιλήψεις, αφού δεν ήταν καθόλου δογματικός.²⁸

Οι απόψεις του Πολυχρονιάδη εξειδικεύονται περαιτέρω όταν σχολιάζει την πολιτική του Βενιζέλου αλλά και την αδυναμία κατανόησής της από φίλους και

²⁵ Ο. π.

²⁶ Ο. π., σ.σ. 477-482 (ο προγραμματικός του λόγος στη Βουλή μετά τις εκλογές της 19/8/1928. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδριάσεις 22^α Οκτωβρίου 1928*).

²⁷ Πολυχρονιάδου Κ.Δ., *Αι γνώμαι του Ελευθερίου Βενιζέλου περί μεταρρυθμίσεως του πολιτεύματος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1943. Θα αναφερθώ αναλυτικότερα στη συνέχεια στη σχετική συζήτηση που αφορά τη συνταγματική μεταρρύθμιση. Εκεί οι όποιες επιφυλάξεις, στην καλύτερη περίπτωση, για τον κοινοβουλευτισμό μορφοποιούνται ευκρινέστατα.

²⁸ Ο. π., σ.σ. 12-13.

εχθρούς οι οποίοι πραγματοποιούν έτσι, μονοδιάστατες κρίσεις. Για τον Πολυχροσιάδη είναι μεν θεμελιώδης βάση της πολιτικής του Βενιζέλου η δημοκρατική αρχή της λαϊκής πλειοψηφίας, ωστόσο τα πολιτικά και ατομικά δικαιώματα γίνονται από εκείνον ανεκτά, αρκεί να μην επαπειλείται κατάχρησή τους και τίθεται εν κινδύνω το γενικό συμφέρον. Για τον Πολυχροσιάδη, έτσι, ο Βενιζέλος τα αποδεχόταν όσο ίσχυαν αυτές οι προϋποθέσεις. Δεν δίσταζε εντούτοις, να τα αναθεωρήσει όταν ο στόχος της κοινωνικής εναρμόνισης γινόταν εξαιτίας τους αμφίβολος. Αυτές οι διευκρινίσεις αποσπούν την ευαρέσκεια του Βενιζέλου. Ο Πολυχροσιάδης έτσι, βρίσκει και την ευκαιρία να εισηγηθεί ότι η άρση των ατομικών ελευθεριών πρέπει να διατυπώνεται με ελαστικότερο τρόπο στο Σύνταγμα ώστε να παρέχονται μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας κινήσεων στους κυβερνώντες.²⁹

Η έκθεση αυτών των απόψεων είναι ενδεικτική του στίγματος της σχεδιαζόμενης στα 1932 συνταγματικής μεταρρύθμισης στην κατεύθυνση της περιστολής ενός «ακραίου» κοινοβουλευτισμού. Οι απόψεις του Πολυχροσιάδη δε, οι οποίες διατυπώνονται σε τόνο παρακλητικό –«δεν αντέχω να βλέπω τον Μέγα Βενιζέλο κομματάρχη», «δεν είναι αυτή η αποστολή Σας εις την Ιστορίαν»–, ότι ο Βενιζέλος χρειάζεται να διαδραματίσει ρόλο Εθνάρχη, ενώ η συνταγματική μεταρρύθμιση πρέπει να αποσκοπεί στο να τον υψώσει υπεράνω κομμάτων,³⁰ φαίνεται να ακολουθούν συγκλίνουσες, όπως θα δούμε παρακάτω, τροχιές με τις αντίστοιχες βενιζελικές έτσι όπως αυτές μορφοποιούνται στην ιδέα του «ισχυρού Κυβερνήτη».

Ο κοινοβουλευτισμός ωστόσο, δεν αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη από τον Βενιζέλο μόνο επειδή τείνει να εκλαμβάνει ως απόλυτη την ισχύ των ατομικών δικαιωμάτων. Επιφυλάξεις –το λιγότερο– προκαλεί και το θέμα των σχέσεων εκτελεστικής και βουλευτικής εξουσίας με αυτή την τελευταία να λογίζεται, τουλάχιστον υπό ορισμένες περιστάσεις, ως ανασταλτικός παράγοντας της απρόσκοπτης δραστηριότητας της κυβέρνησης. Επιπλέον, σε μια τέτοια κοινοβουλευτική «ορθοδοξία» προσάπτεται η αδυναμία να αντιμετωπίσει την εκτύλιξη του κοινωνικού ανταγωνισμού, άρα και η ανικανότητα να εκλογικεύσει το ανορθόλογο στοιχείο της κοινωνικής κατάστασης. Τούτο μπορεί να καταστεί εφικτό μονάχα εφόσον προΐσταται της Βουλής ισχυρή κυβέρνηση που έχει και τη δύναμη να την κατευθύνει. Βουλή επάνω στην οποία καμμία επιρροή δεν είναι θέση να ασκήσει

²⁹ Ο. π., σ.σ. 13-14.

³⁰ Ο. π., σ. 16.

η Κυβέρνηση συνιστά για τον Βενιζέλο αυτοακύρωση της εκτελεστικής εξουσίας, έκπτωσή της στα μάτια της κοινής γνώμης και αδυναμία εναρμονισμού των αντικρουομένων συμφερόντων.³¹ Ο κοινοβουλευτισμός επικρίνεται και διότι έμπρακτα εφαρμοζόμενος όχι μόνο συγχέει τους ρόλους Κυβέρνησης-Βουλής, αλλά και διότι κατ'ουσίαν τους αντιστρέφει. Κυβερνά η Βουλή και όχι η Κυβέρνηση που μετατρέπεται σε ανίσχυρο εισηγητή νόμων αγόμενο και φερόμενο από την πλειοψηφία της Βουλής και της κοινής γνώμης.³² Ως άλλο αδύνατο σημείο του κοινοβουλευτισμού επισημαίνεται η ατέρμονη διάρκεια της κοινοβουλευτικής εργασίας, γεγονός που όχι λίγες φορές την καθιστά ανούσια.³³ Ενώ, και κάτω από επείγουσες περιστάσεις, δεν παρέχει τη δυνατότητα ψήφισης νόμων οι οποίοι να ανταποκρίνονται στο πιεστικό της κατάστασης.³⁴

Ο εντοπισμός όλων αυτών των κοινοβουλευτικών ανεπαρκειών τροφοδοτεί στον Βενιζέλο προβληματισμούς και σκέψεις σε σχέση με τη δέουσα πολιτική λύση αντιμετώπισης της πολύπλοκης μεταπολεμικής κατάστασης. Η κρίση του κοινοβουλευτισμού, θεωρεί, αντανακλά τη γενικότερη μεταπολεμική. Η απόρριψη ωστόσο, των βιαίων ή δικτατορικών λύσεων, συνυφαίνεται με την πίστη στο δυνατό μεταρρυθμίσεων εντός της υφιστάμενης θέσμησης και της άσκησης κριτικής στο υπάρχον πλαίσιο: αμφισβητεί έτσι το κατά πόσο τα νομοθετικά σώματα αντιπροσωπεύουν ορθά τον λαό, παρατηρεί ότι η πολιτική δεν είναι ελκυστική στα φωτισμένα μυαλά και επισημαίνει ότι η δημοκρατία αντιπροσωπεύει τη διαίρεση, άρα και την παράταση των κοινωνικών συγκρούσεων.³⁵

Η διαφυγή έτσι, από τα αδιέξοδα και τις ανεπάρκειες του κοινοβουλευτισμού, διαφυγή που διαθέτει το πρόσθετο πλεονέκτημα διατήρησης ορισμένων τουλάχιστον κοινοβουλευτικών τύπων –υπονομευόντάς τους εντούτοις, ταυτόχρονα– είναι η προσφυγή στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας που καθοδηγείται από το

³¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 203-204 (*Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής – Συνεδρίασις 13^{ης} Δεκεμβρίου 1928*).

³² Ο. π., σ.σ. 214-215 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής – Συνεδρίασις 21^{ης} Φεβρουαρίου 1930*).

³³ Ο. π., σ. 215 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής – Συνεδρίασις 10^{ης} Μαρτίου 1930*): «[...] Είναι αδύνατον να υπέχω την ευθύνη της διοικήσεως του Κράτους και να είμαι υποχρεωμένος να κάθημαι εις την Βουλήν επτά μήνας κατ' έτος. Περισσότερον των τεσσάρων-πέντε μηνών συνεχούς εργασίας των νομοθετικών σωμάτων είναι αδύνατον να δεχθώμεν, εάν θέλετε να διοικήσωμεν και τον τόπον».

³⁴ Ο. π., σ.σ. 221-222 (*εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας – Συνεδρίασις 5^{ης} Μαρτίου 1931*). Αναφέρει ο επιμελητής της έκδοσης: «Το νομοσχέδιον περί δημοσιούπαλληλικών οργανώσεων ψηφίζεται εν τάχει από την Γερουσίαν. Διά την σπουδήν της ταύτην ελέγχεται η Κυβέρνησις. Και ο Βενιζέλος λαμβάνει αφορμήν να εκφράση την γνώμην του επί του θέματος της εσπευσμένης ψηφίσεως νομοσχεδίου τινός επειγούσης ανάγκης»).

³⁵ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 430-431 (συνέντευξη με την Anne o' Hare Macormick, «*Ελεύθερον Βήμα*», 1927).

στιβαρό χέρι του «ισχυρού μα όχι αυταρχικού Κυβερνήτη».³⁶ Κι αυτό γιατί «Το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα [...] είναι το άριστον των πολιτευμάτων από όσα μέχρι τούδε κατώρθωσεν ο άνθρωπος να επινοήση διά το δυσχερέστατον αυτό έργον της διακυβερνήσεως. Έχει όμως και ελαττώματα».³⁷ Καταντά (sic), αναλυτικότερα, να μην κυβερνούν οι υπουργοί αλλά οι επιτροπές του Κοινοβουλίου, να δίνει ασταθείς κυβερνήσεις εξαρτημένες και αδύναμες, οι βουλευτές παρεμβαίνουν επί της διοίκησης ενώ η ψήφιση μεταρρυθμιστικών νόμων καθίσταται αδύνατη διότι στα νομοθετικά σώματα δεν περατώνονται εντός σύντομου χρονικού διαστήματος οι σχετικές συζητήσεις.³⁸ Ο κοινοβουλευτισμός κατά κάποιο τρόπο απαξιώνεται από μόνος του, φρονεί ο Βενιζέλος, στρώνοντας το έδαφος στις επελαύνουσες μορφές δικτατορικής διακυβέρνησης, οι οποίες, επιπλέον, μετατρέπονται σε λαϊκά αιτούμενα.³⁹ Ως μοναδικός τρόπος αποφυγής δεινών και ελαττωμάτων του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος συνιστάται η ύπαρξη πολιτικών ανδρών οι οποίοι εννοώντας να διευθύνουν την πλειοψηφία της Βουλής αποτελούν την εναλλακτική λύση στο κοινοβουλευτικό αδιέξοδο· διαφορετικά, παραμονεύει η δικτατορία.⁴⁰ Εξάλλου, η περίοδος δεν παρέχει τη δυνατότητα ασφαλών προγνώσεων περί του μέλλοντος του κοινοβουλευτισμού⁴¹ παρέχει, διαβεβαιώνει, τη δυνατότητα σαφούς συνειδητοποίησης των εναλλακτικών λύσεων: η κρίση της δημοκρατίας συνιστά απειλή εγκατάστασης του μοναρχισμού, δικτατορίας ή έλευσης αναρχίας και ακυβερνησίας.⁴²

Καθώς έχει εξεταστεί μέχρι τώρα και η από μέρους του Βενιζέλου θετική αποτίμηση του κοινοβουλευτισμού ως παράγοντα εξορθολογισμού της πολιτικής, αλλά και η οξύτατη κριτική που του ασκεί ως ανίκανου να αντεπεξέλθει στις νέες

³⁶ Αβραάμ Ν. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Γνώμαι...*, σ.σ. 63-70 (αγόρευση στις 13/3/1931 όπου απαντά στις αιτιάσεις της αντιπολίτευσης για αυταρχισμό).

³⁷ Ο. π., σ. 67.

³⁸ Ο. π., σ. 68.

³⁹ Ο. π., σ. 68: «Όλα αυτά τα ελαττώματα, κύριοι βουλευταί, γίνονται αιτία ώστε το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα εις πλείστας χώρας να εκπίπτει εις την συνείδησιν των λαών, οι οποίοι εκάστοτε έχουν υπ' όψιν αυτών τα παρόντα κακά και λησμονούν όσα τους εδίδαξεν η πείρα και πολλάκις διά να αποσείσουν τα παρόντα κακά, μεταπίπτουν εις μεγαλύτερα, τα οποία εγνώρισαν, αλλ' εγνώρισαν προ ετών».

⁴⁰ Ο. π., σ. 69.

⁴¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 1^{ος} Τόμος, σ. 96 (από συνέντευξη το 1929 στο «*Ελεύθερον Βήμα*»): «Δεν είμαι βέβαιος και δεν δύναμαι να ορκισθώ επί της μακροζωίας του κοινοβουλευτισμού. Εάν όμως ο κοινοβουλευτισμός θέλει να ζήσει, έχει σήμερα υπέρ ποτέ την ανάγκη μεγάλων προσωπικοτήτων, ικανών να διερμηνεύουν πιστώς και αμέσως την λαϊκήν θέλησιν, χωρίς κάθε στιγμή να έχουν την ανάγκην να υφίστανται τις πιέσεις των κομμάτων. Είμαι εν συνόλω υπέρ της ισχυράς Κυβερνήσεως μιας προσωπικότητας, ενισχυμένης υπό των κομμάτων».

⁴² Ο. π., σ. 97.

απαιτήσεις λόγω των υστερήσεών του, εδώ είναι το καταλληλότερο σημείο να διαγράψουμε αδρά την τροχιά των απόψεών του για τη δημοκρατική θέσμιση καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Θα διαφανεί έτσι η ανάμειξη φιλελεύθερων ιδεολογικών και ουτοπικών στοιχείων στη σκέψη του, καθώς και η στροφή του σε οργανωμένες λύσεις ως μορφές επίλυσης της κοινωνικής κρίσης. Σε επιστολή του προς τον Πλαστήρα στις 21/11/1922 του επισημαίνει πως μετά τη διεξαγωγή εκλογών για κατάρτιση Εθνοσυνέλευσης και σχηματισμό Κυβέρνησης το έργο της Επανάστασης πρέπει να θεωρηθεί λήξαν. Το γόνιμο της επανάστασης μπορεί να τεκμηριωθεί μονάχα με τη δημιουργική κατάλυση του παρόντος και τούτο το εγγυάται η δημοκρατία –βασιλευομένη ή αβασίλευτη– που νομιμοποιείται μέσω της προσφυγής στη λαϊκή βούληση. Ορθολογική διέξοδο από την επαναστατική κατάσταση συνιστά μονάχα η δημοκρατία παρά τα διαπιστωμένα μειονεκτήματά της.⁴³ Αντίκειται ωστόσο, στην πραξικοπηματική επιβολή της αβασίλευτης δημοκρατίας διότι τούτη την υπονομεύει εκ θεμελίων.⁴⁴

Πιστεύει επίσης, συλλαμβάνοντας στην εντέλεια το ανορθολογικό στοιχείο της πολιτικής πράξης και του συναφούς ανταγωνισμού, ότι η δημοκρατία δεν είναι δυνατό να κατοχυρωθεί με συνταγματική διάταξη: το πρώτο εδάφιο του άρθρου 115 του Συντάγματος που περιλαμβάνει τη σχετική πρόβλεψη χαρακτηρίζεται πρόκληση για πραξικοπήματα και μάλιστα, ηθική δικαιολόγησή τους. Εάν ο λαός, υποστηρίζει, επιθυμεί με ισχυρή πλειοψηφία να τροποποιηθεί η μορφή του πολιτεύματος, έπρεπε να διαθέτει αυτή τη δυνατότητα. Μπορεί να υπάρξει μάλιστα, προτείνει, η θεσμική δίοδος ορθολογικοποιητικής έκφρασης αυτής της βούλησης μέσω της αλλαγής του

⁴³ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 272-274: «Τερατώδες δε θα ήτο να πιστεύετε ότι παρέχοντες την κυριαρχίαν εις ολίγα τινά πρόσωπα δεν θα εδημιουργήτε εντός ολίγου χρόνου τόσους τυράννους, όσοι οι αποτελούντες την ολιγαρχίαν. Η πείρα των διαφόρων πολιτευμάτων έγινε οριστικώς ήδη εις την συνείδησιν του κόσμου. Όλα τα πολιτεύματα έχουν τας ελλείψεις των πολλάς και μεγάλας. Και επομένως τοιαύτας ελλείψεις και πολλάς και μεγάλας έχει και η δημοκρατίαν και ως δημοκρατίαν χαρακτηρίζουν πάντες και την βασιλευομένην όσον και την αβασίλευτην δημοκρατίαν. Αλλ' όλοι οι λογικοί άνθρωποι έχουν αναγνωρίσει από πολλού ήδη ότι η δημοκρατία παρουσιάζει ολιγώτερα ελαττώματα από την Μοναρχίαν και την ολιγαρχίαν, ή μάλλον ότι αι δύο τελευταίαι παρουσιάζουν περισσότερα ελαττώματα από την πρώτην. Η δημοκρατία φέρει εις την πολιτικήν επιφάνειαν και συνεπώς εις την αρχήν τους ικανωτέρους, υπό τον όρον να έχουν παλαιοτικήν (sic) ιδιοσυγκρασίαν [...] Γράφετε ότι “μόνον υπό επαναστατικών καθεστώσ είνε δυνατόν να καταρτισθούν κυβερνήσεις εκ προσώπων ικανών και αξίων να να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της Πατρίδος” Αρνούμαι τούτο απολύτως. Ούτε υπάρχει παράδειγμα εν τη ιστορία ότι το επαναστατικόν καθεστώς εμπορεί ν' αποβή μόνιμον καθεστώς, όπως θα έπρεπε να αποβή εάν αυτό ηδύνατο να δώση τας καλλιτέρας κυβερνήσεις [...] Αλλά εν τοιαύτη περιπτώσει [εφόσον πολιτεύονται οι στρατιωτικοί] πρέπει να δίδουν λόγον των πράξεών των και ο φυσικώτερος κριτής είναι ο λαός, διαφωτιζόμενος διά της ελευθέρας συζητήσεως, όχι μία junta στρατιωτική εργαζομένη εν κρυπτώ».

⁴⁴ Ο. π., σ.σ. 299-301 («*Ελεύθερον Βήμα*», 17/11/1923). Επίσης, σ.σ. 349-353 («*Ελεύθερον Βήμα*» 20/2/1924) και σ.σ. 356-357 («*Ελεύθερον Βήμα*», 24/2/1924).

πολιτεύματος από τα ίδια τα νομοθετικά σώματα στα πλαίσια μιας θεσμισμένης οιονεί αναστοχαστικής διαδικασίας.⁴⁵

Η κατάσταση που διαμορφώνεται μετά την κατάλυση της παγκαλικής δικτατορίας καθιστά αναγκαία την –συνισταμένη της ανάγκης επίλυσης των ανταγωνισμών και της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας– οικουμενική κυβέρνηση για τη ρύθμιση του πολιτεύματος, του στρατιωτικού ζητήματος, των οικονομικών θεμάτων των παραγωγικών έργων, της εκπαίδευσης αλλά και του διακανονισμού των εξωτερικών σχέσεων. Η οικουμενική κυβέρνηση συνιστά στο σκεπτικό του Βενιζέλου όχι μόνο δυνατή –το αποδεικνύει ο σχηματισμός της και στη Γαλλία για ήσσονος σημασίας συγκριτικά με τα ελληνικά, ζητήματα, όπως και η επαναπροσέγγιση των Γάλλων με τους Γερμανούς παρά την έχθρα που τους χώριζε– και επιβεβλημένη λύση για την αποφυγή δικτατορίας και περαιτέρω κρίσης του κοινοβουλευτισμού.⁴⁶

Ωστόσο, η οικουμενική κυβέρνηση δεν αρκεί, κατά τον Βενιζέλο, για να αποκαταστήσει οριστικά την εσωτερική γαλήνη και την επίλυση των προβλημάτων της χώρας. Αυτό συμβαίνει και για λόγους ειδικής φύσεως –όπως με τη οικουμενική του 1926-28 που η παραμονή της στην εξουσία θεωρείται παράταση των προβλημάτων όσο δεν επιλύεται το πολιτειακό ζήτημα και δεν ψηφίζεται το νέο σύνταγμα– όσο και για λόγους γενικότερης φύσης: οι οικουμενικές κυβερνήσεις ανεξαρτήτως προθέσεων και αφετηριών απαντούν σε περιστάσεις εκτάκτου ανάγκης κι ως εκ τούτου δεν μπορούν να αποτελούν μόνιμο τρόπο διακυβέρνησης μιας

⁴⁵ Ο. π., σ.σ. 397-399 («*Ελεύθερον Βήμα*», 17/10/1926): «Θα ηδύνατο επομένως προς τερματισμόν των καθεστωτικών αγώνων να εισαχθή εις το σύνταγμα διάταξις, κατά την οποίαν, εάν διά δύο ψηφοφοριών, των δύο νομοθετικών σωμάτων, απεχουσών αλλήλων κατά τρία έτη, εξητείτο η αναθεώρησις της μορφής του πολιτεύματος, τα νομοθετικά σώματα διαλύονται και γίνονται υπό υπηρεσιακή κυβέρνηση νέαι εκλογαί. Η ούτως εκλεχθησομένη βουλή και γερουσία δύναται να μεταβάλουν και την μορφήν του πολιτεύματος, εάν η μεταβολή αύτη συγκεντρώση τα δύο τρίτα των ψήφων και των δύο νομοθετικών σωμάτων. Η επί του ζητήματος τούτου συνεννόησις θ' απετέλει την καλλιτέραν βάσιν της συνεννοήσεως των διαφόρων πολιτικών κομμάτων και επί των λοιπών σημείων της συνεργασίας των».

⁴⁶ Ο. π., σ.σ. 400-409: «Όλοι, άλλωστε, οι πολιτικοί μας άνδρες είνε ευτυχώς ειλικρινείς οπαδοί του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Όσον όμως αφοσιωμένοι κι αν είνε εις αυτό, δεν παραγνωρίζουν προφανώς τας ελλείψεις του, και δεν αγνοούν ότι διέρχεται τούτο κρίσιν εκτεινομένην πολύ πέραν των ορίων της Ελλάδος. Εάν θέλουν ν' ανακτήση ο λαός την προς το πολίτευμα τούτο εμπιστοσύνην του, και να καταστήσουν ούτως αδυνάτους νέας δικτατορικάς επιβουλάς, πρέπει ν' αποδείξουν εις τον λαόν ότι η συζήτησις και η εκ ταύτης προκαλουμένη αντίθεσις των γνωμών δεν εμποδίζει τους πλιτικούς άνδρας να τείνουν προς αλλήλους τας χείρας προς συνεργασίαν, όταν ταύτη επιβάλη το γενικόν συμφέρον της χώρας, όπως την επιβάλλει εις την παρούσαν περίστασιν, καθώς ορθότατα αντελήφθη το λαϊκόν ένστικτον, όταν την επιούσαν της καταλύσεως της δικτατορίας εξήτησεν επιμόνως την συγκρότησιν οικουμενικής κυβερνήσεως».

χώρας.⁴⁷ Εξάλλου, η επιτυχία των οικουμενικών κυβερνήσεων εξαρτάται, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, από το αν προΐσται σε αυτές ισχυρή προσωπικότητα.⁴⁸

Η περίοδος 1928-1932 θα αποτελέσει, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί αλλά και θα αναλυθεί περαιτέρω, πεδίο προσπαθειών και για, ανάμεσα σε άλλα, την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, την εισαγωγή θεσμών οργανωμένου χαρακτήρα με έμφαση στη συλλογικότητα, την περιστολή των ατομικών δικαιωμάτων, την ολοένα και μεγαλύτερη αποστασιοποίηση από τόπους του κλασσικού φιλελευθερισμού, ενώ προς το τέλος της θα σχεδιαστεί, χωρίς και να πραγματοποιηθεί, μια συνταγματική μεταρρύθμιση προς αυτή την κατεύθυνση. Έτσι, δεν πρέπει να ξενίζει ούτε η έμμεση ή άμεση επίνευση του Βενιζέλου στα κινήματα των ετών 1933 και 1935 ούτε η αποδοχή προς το τέλος του βίου του της βασιλικής παλινόρθωσης και των πολιτειακών λύσεων που χαρακτηρίζονται από τον ίδιο ως «βασιλευομένη δικτατορία».⁴⁹

Απέναντι στο ενδεχόμενο επιβολής εξάλλου, «βασιλευομένης δικτατορίας» στην Ελλάδα, κατά το πρότυπο της Ιταλίας, ο Βενιζέλος δεν είναι αρνητικός για ουσιαστικούς λόγους, παρά μόνο για τυπικούς: στην Ιταλία, τονίζει, υπάρχει η εξαιρετική προσωπικότητα του Μουσολίνι με το εκλεκτό της από κάθε άποψη επιτελείο, ενώ στην Ελλάδα ο Κονδύλης με τους γνωστούς παρατρεχάμενούς του, ενώ επίσης, επιχειρηματολογεί, την ιταλική πολιτική σκηνή σφραγίζει ο πεπειραμένος και σοφός βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ Γ΄ με μακρά ήδη από το 1900 πείρα συνταγματικής βασιλείας και ευλαβούς τήρησης των συνταγματικών ελευθεριών, ο επανερχομός του οποίου στον θρόνο συμπίπτει με μια επ' αριστερών –φασιστική παρεμπιπτόντως– στροφή της ιταλικής πολιτικής, ενώ στην Ελλάδα ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ ασκεί εντός ταραχωδών περιστάσεων την εξουσία ήδη για 15 μήνες, γεγονός που δεν του έχει επιτρέψει να συγκομίσει αξιόλογη πείρα.⁵⁰

Η παλινόρθωση έτσι, μπορεί να γίνει δεκτή ως λύση από πλευράς του αρκεί να αποκαθιστά την εθνική ενότητα και να λειτουργεί ως παράγοντας αποφυγής των τραγικών τυχών του μέλλοντος. Ως μεθόδευση επικρίνεται, αν όμως ο Γεώργιος αποκαταστήσει την εθνική εθνότητα, τότε είναι δυνατή ακόμη κι η «αμνήστευση»

⁴⁷ Ο. π., σ.σ. 424-425 («Ελεύθερον Βήμα» 31/5/1927).

⁴⁸ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 1^{ος} Τόμος, σ. 158 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας. Συνεδρίασις 30^{ης} Μαρτίου 1931*).

⁴⁹ Για τη συμφύλιωτική έναντι της μοναρχίας στάση του Βενιζέλου αυτή την περίοδο, βλ. Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 1245, 1247-1248, 1255-1256, 1267.

⁵⁰ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 4^{ος} Τόμος, σ. 825 («Ελεύθερον Βήμα», 5/12/1935).

των πρωτεργατών της. Ο Βενιζέλος θεωρεί πως αυτή του η τοποθέτηση δεν συνιστά παλινωδία. Εξάλλου, πιστεύει ότι δεν έχει η αβασίλευτη δημοκρατία το προνόμιο να είναι αναπόσπαστα δεμένη με τις ελευθερίες και τα δικαιώματα. Τα παραδείγματα της Αγγλίας και του Μεξικού είναι διδακτικά: κανείς δεν μπορεί να υποστηρίξει κατά τον Βενιζέλο, ότι οι Άγγλοι πολίτες απολαμβάνουν λιγότερο τα συνταγματικά τους δικαιώματα σε σχέση με τους Μεξικανούς οι οποίοι έχουν αβασίλευτη δημοκρατία. Ούτως ή άλλως, θεωρεί, την αποδοχή της βασιλευομένης δημοκρατίας την επιτάσσει το υπέρτατο συμφέρον της χώρας.⁵¹ Όταν ο βασιλιάς με τις ενέργειές του τού προσφέρει αυτά τα δείγματα, ο Βενιζέλος δεν έχει λόγους να διατηρήσει τις όποιες επιφυλάξεις του και να μην αναφωνήσει με ενθουσιασμό το γνωστό «Ζήτω ο Βασιλεύς».⁵²

Κριτική σε αστικό καθεστώς/ιδιοκτησία

Η ευκρινής τήρηση αποστάσεων από θεμελιώδεις παραδοχές του κλασσικού φιλελεύθερου παραδείγματος δεν περιορίζεται από μέρος του Βενιζέλου στους τύπους της κοινοβουλευτικής θέσμησης ή στη θεώρηση των ατομικών δικαιωμάτων ως απόλυτων και αναπαλλοτρίωτων. Είναι κι η συνολική διάρθρωση της κοινωνίας εντός του αστικού πλαισίου και η ατομική ιδιοκτησία επίσης, που υποβάλλονται σε αυστηρή κριτική μέσα από ένα κοινωνιστικό πρίσμα. Η απόλυτη προσήλωση στον πυρήνα του ιδιοκτησιακού δικαιώματος επικρίνεται και για λειτουργιστικούς λόγους –τον ανασταλτικό στην οικονομική ανάπτυξη ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει–, καθώς και διότι παγιώνοντας την κοινωνική ανισότητα εγκυμονεί κινδύνους για την κοινωνικοπολιτική τάξη.⁵³

Συνεπώς, ασκείται κριτική στην ιδιοκτησία υπό το πρίσμα της κοινωνικής ευαισθησίας εν γένει: ευαισθησία για τους απόρους οι οποίοι υφίστανται τις θλιβερές συνέπειες της εμμονής στο απόλυτό της, αλλά και ευαισθησία για το κοινωνικό

⁵¹ Ο. π., 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 842-843 («Ελεύθερον Βήμα», 1/1/1936).

⁵² Ο. π., επιστολή στον Λουκά Κανακάρη-Ρούφο: «Φίλτατε Λουκά, δεν είνε ανάγκη να σου είπω πόσον ζωηρά είναι η χαρά μου, διότι ο Βασιλεύς απεφάσισε να πατάξη επί τέλους τας δικαστικὰς επεμβάσεις των στρατιωτικών παραγόντων, απομακρύνας από την κυβέρνησιν, μετά την τελευταίαν αυθάδειάν των, τους Παπάγον και Πλατήν, και αναθέσας το υπουργείον των Στρατιωτικών εις τον Μεταξάν. Με την ενέργειάν του αυτήν ο Βασιλεύς ανέκτησε πάλιν ακέραιον το κύρος του, τόσον απαραίτητον διά την αποκατάστασιν της ψυχικής ενότητος του Ελληνικού λαού, και την οριστικήν επάνοδον της χώρας εις κανονικού πολιτικού βίου. Πόσον είχα δίκαιον όταν εις το γράμμα μου της...σου έγγραφου: “δεν εμπορώ να δεχθώ ότι του λείπει η υλική δύναμις. Διότι αυτή θα ηκολούθει πιστώως την απόδειξιν ότι υπάρχει η αναγκαία ψυχική δύναμις”. Από μέσα από την καρδιά μου αναφωνώ. Ζήτω ο Βασιλεύς!».

⁵³ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 337-338 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής – Συνεδρίασις 21^{ης} Μαΐου 1929*). Επίσης ό. π., σ. 341.

καθεστώς του οποίου τα θεμέλια αυτή ακριβώς η εμμονή υπονομεύει. Η κοινωνική οργάνωση, με άλλα λόγια, είναι κατάφορτη ανορθολογικών χαρακτηριστικών όπως λ.χ. η δυστυχία εκτεταμένων κοινωνικών στρωμάτων, οπότε η κοινωνική πρόνοια όχι μόνο μέσω των σχετικών θεσμών, μπορεί να αποτελέσει ανάχωμα στην απειλούμενη κοινωνική έκρηξη.⁵⁴ Δεν είναι λοιπόν, τυχαίο ούτε και αυθαίρετο το συμπέρασμα το οποίο εξάγεται από όλα αυτά: «[...] Εγώ, ο οποίος ανήκω εις το αστικόν καθεστώς,— διεκήρυξα δε τούτο κατ' επανάληψιν— δεν έχω την ιδέαν ότι το αστικόν μας καθεστώς είναι τέλειον».⁵⁵

Η συνειδητοποίηση μάλιστα, αυτών των αρνητικών, αλλά και η απόπειρα διόρθωσής τους, έστω και αν ερέθισμα για μια τέτοια στάση αποτελεί η άσκηση πίεσης από μέρους των κομμουνιστών, αποτελεί το ασφαλέστερο έρεισμα του κοινωνικού καθεστώτος.⁵⁶ Το έργο αυτό –βελτίωση του κοινωνικού καθεστώτος, αντιμετώπιση του κομμουνισμού– μπορούν να αναλάβουν, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, αυτοί που τίθενται ανάμεσα σε συντήρηση και κομμουνισμό και διακατέχονται από προοδευτικές αντιλήψεις: αναδέχονται την αριστερή κριτική, αντιμετωπίζουν κατά μέτωπο τις ανεπάρκειες του κοινωνικού καθεστώτος, αποπειρώμενοι να το βελτιώσουν στη βάση της ευαισθησίας τους αλλά και της άρνησης της συντήρησης. Για αυτό, θεωρεί, και νομιμοποιούνται να πατάξουν την κομμουνιστική βία.

Συμπεράσματα

Η όλη ανάλυση καταδεικνύει ότι, αν υιοθετηθεί μια ιστορικοποιημένη έννοια φιλελευθερισμού και όχι μία ουσιοκρατική η οποία οδηγεί αναπόφευκτα σε συζητήσεις σχετικές με το κατά πόσο κάποιος ανταποκρίνεται ή όχι στις αναλλοίωτες και ιστορικά ανεπηρέαστες προδιαγραφές της, τότε καθίσταται δυνατή η παρακολούθηση της διαδρομής που ακολουθεί η σκέψη του Βενιζέλου στο μεσοπολεμικό σκηνικό: ο Βενιζέλος, ως πολιτικός ο οποίος εκκινεί από φιλελεύθερες αφετηρίες –απότοκο της παιδείας του και του εν γένει κοσμοθεωρητικού προσανατολισμού του–⁵⁷ αφ' ενός πιστεύει στη δυνατότητα εκλογίκευσης του

⁵⁴ Ο. π., σ. 343, «*Ελεύθερον Βήμα*» 8^{ης} Δεκεμβρίου 1931.

⁵⁵ Ο. π., σ. 338 (*Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής – Συνεδρίασις 21^{ης} Μαΐου 1929*).

⁵⁶ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Τα Κείμενα*, 4^{ος} Τόμος, σ. 578 (ο λόγος του στην προσκοπική συγκέντρωση της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1933 στον «Παρνασσό»).

⁵⁷ Βλ. σχετικά Μακράκη Λιλή, *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910, Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, μετάφραση: Τάκης Κίρκης, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Β' έκδοση με προσθήκες, Αθήνα 2001· Ξυριτάκης Δ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως δικηγόρος και νομικός. Κρητική περίοδος (1887-1910)», στο Κλάμαρης Ν., Παπαδάκης Ν. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, εκδ.

ανορθόλογου στοιχείου της πολιτικής (πράξη, ανταγωνισμός, διαμάχη συμφερόντων τα οποία ριζώνουν στην ταξική κοινωνική δομή), ενώ, αφ' ετέρου, όντας εμποτισμένος και από την ουτοπική ορμή του φιλελεύθερου πνεύματος ασκεί κριτική στο υπάρχον, στη γόνιμη κατάλυση του οποίου προσανατολίζεται. Συνισταμένη της πίστης στη δυνατότητα εκλογίκευσης και της κριτικής στην υπάρχουσα θέσμιση, είναι η διαπίστωση/συνειδητοποίηση ότι η κλασσική φιλελεύθερη και η κοινοβουλευτική διευθέτηση είναι ανίκανη να προσφέρει τόσο τον εναρμονισμό των αντικρουόμενων συμφερόντων, όσο και την κοινωνική βελτίωση εν γένει. Υπ' αυτή την έννοια, η οργανωμένη ρύθμιση, με την απομάκρυνσή της από θεμελιώδεις φιλελεύθερους τόπους, καθίσταται αναπόφευκτη και, ταυτόχρονα, επιθυμητή.

Θεωρώ ότι η όλη προσπάθεια της περιόδου 1928-1932, όπως αποτυπώνεται στο πεδίο των τεχνολογιών των θεσμών, συμπυκνώνει και εκφράζει αυτή την προβληματική (υποκεφάλαιο 1.2). Περαιτέρω, ότι ο Βενιζέλος πιστεύει πως αυτό το διανοητικό και θεσμικό οικοδόμημα αποτελεί τον καταλληλότερο υποδοχέα της τεχνοεπιστημονικής δραστηριότητας (υποκεφάλαιο 1.3). Αρκούμαι προς το παρόν σε αυτές τις παρατηρήσεις· καθώς, όμως, το ζήτημα του φιλελευθερισμού του Βενιζέλου συνδέεται και με τη συζήτηση που αφορά τον διαχωρισμό ανάμεσα σε έναν, υποτίθεται, πρώιμο «προοδευτικό» Βενιζέλο των ετών της «ανόρθωσης» (1910-1915) και έναν ύστερο «συντηρητικό» (των ετών 1928-1932 κ.ε.), τη σχέση του με τον φασισμό, όπως και με τον χαρακτηρισμό της «Μεγάλης Τετραετίας» («αστικός εκσυγχρονισμός» είναι η επικρατούσα αποτίμηση), προτίθεμαι να επανέλθω στο εν λόγω ζήτημα συζητώντας και τις προαναφερθείσες θέσεις. Αυτό θα το κάνω στο τέλος της επόμενης ενότητας, στο φως της πραγμάτευσης μειζόνων θεσμικών τεχνολογιών της βενιζελικής διακυβέρνησης.

Εδώ να σημειώσω μόνο κάτι συμπληρωματικό στα προηγούμενα. Η θεμελιώδης αδυναμία, κατά πολλούς μελετητές, του βενιζελικού εγχειρήματος την περίοδο 1928-1932 ήταν η αδικαιολόγητα αισιόδοξη προοπτική του. Η ταχεία ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας και η εγκαθίδρυση μιας σταθερής φιλελεύθερης δημοκρατίας, οι θεσμοί της οποίας δεν θα τελούσαν εν κινδύνω εξαιτίας μιας πολιτικής ή άλλης κρίσης, πιστεύουν, απαιτούσε μια μακρά περίοδο κοινωνικής ειρήνης, οικονομικής και πολιτικής σταθερότητας και ενός ευνοϊκού

Σάκκουλα, Αθήνα 2003, σ.σ. 45-63· Kitromilides P., “Venizelos’ Intellectual Projects and Cultural Interests”, στο Kitromilides P. (επιμ.), *Eleftherios Venizelos, The Trials of Statemanship*, Edinburgh University Press 2006, σ.σ. 377-388.

διεθνούς πλαισίου. Έτσι, συμπεραίνουν, καθώς τη δεδομένη περίοδο οι εν λόγω προϋποθέσεις δεν εκπληρώθηκαν, η κατάρρευση του σχεδίου επήλθε ως αναπόφευκτη συνέπεια.⁵⁸ Αν, όμως, βασιστεί κανείς στις παρατηρήσεις του Mannheim σχετικά με την υφή της φιλελεύθερης σκέψης, μπορεί να ισχυριστεί ότι η ουτοπική –χωρίς την παραμικρή αρνητική συνδήλωση– ορμή για πρόοδο, εναρμονισμό των αντιτιθέμενων συμφερόντων και αμφισβήτηση της υπάρχουσας κοινωνικής οργάνωσης στο όνομα μιας ορθολογικής και υγιούς κοινωνίας, και η συναφής αισιοδοξία είναι κρίσιμες για τον φιλελεύθερο τρόπο σκέψης και ως εκ τούτου δεν θα έπρεπε να υποτιμώνται.⁵⁹

1.2 Οι τεχνολογίες των θεσμών

Όπως γίνεται φανερό από τα προηγούμενα, στη σκέψη του Βενιζέλου ανιχνεύονται στοιχεία της τυπολογίας της αστικής ιδεολογίας και ουτοπίας και των αντιλήψεων ορθολογικότητας που εμπεριέχονται σε αυτή. Εντούτοις, ανιχνεύεται παράλληλα και η αυξανόμενη αποστασιοποίησή του από τον κλασσικό φιλελευθερισμό στον βαθμό που κρίνεται τουλάχιστον ανεπαρκής να αντιμετωπίσει τις απαιτήσεις του προϊόντος εκδημοκρατισμού, του οξυνόμενου κοινωνικού ανταγωνισμού, της οικονομικής κρίσης και της ευθείας αμφισβήτησης της αστικής τάξης πραγμάτων. Η διέξοδος φαίνεται να βρίσκεται στην έμφαση στον ρυθμιστικό και παρεμβατικό ρόλο του Κράτους σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής, στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος των ατομικών δικαιωμάτων και της νομοθετικής, σε νέες πρακτικές κατανομής με τη λήψη μέτρων κοινωνικού χαρακτήρα. Έτσι, αυτή η ενότητα πραγματεύεται θεσμικές τεχνολογίες, όπως το Συμβούλιο της Επικρατείας και το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, η Γερουσία και το «Ιδιώνυμο», η φιλεργατική νομοθεσία και η ενεργός κρατική παρέμβαση στον κοινωνικό/ταξικό ανταγωνισμό, κλείνοντας με μια εκτεταμένη συζήτηση της σχεδιαζόμενης στα τέλη του 1932, αλλά μη πραγματοποιημένης τελικά

⁵⁸ Μαραντζίδης Ν., «Η επάνοδος στην εξουσία», σ.σ 289-306 και «Η πορεία προς την πόλωση», σ.σ. 341-347, στο Βερέμης Θ., Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εφημερίδα «Τα Νέα», Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005. Επίσης, Μαρκέτος Σπ., *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι!, τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Τόμος Ι, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

⁵⁹ Αυτόν ακριβώς τον τόνο που εμψυχώνει το όλο βενιζελικό σχέδιο είναι που συλλαμβάνει ο Γ. Μαυρογορδάτος στο «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο ²1992, σ.σ. 9-20.

συνταγματικής μεταρρύθμισης, η οποία είναι ενδεικτική των προσανατολισμών του Βενιζέλου αυτή την περίοδο.

Συμβούλιο της Επικρατείας

Η θέσμιση Συμβουλίου της Επικρατείας προϋποθέτει την άρρητη παραδοχή της δυνατότητας επιστημονικής πολιτικής και, κατά συνέπεια, εξορθολογισμού του αλόγου στοιχείου του πολιτικού πεδίου, με άλλα λόγια της πράξης και εν προκειμένω, της κυβερνητικής και διοικητικής πράξης. Εμφανίζεται λοιπόν και εδώ ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της φιλελεύθερης ιδεολογίας: αναγνωρίζεται, αφ' ενός, η ύπαρξη του ανορθόλογου στοιχείου στη σφαίρα του πολιτικού. Στην προκειμένη περίπτωση λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η πιθανότητα αυθαιρεσίας από την πλευρά της κυβερνητικής και διοικητικής εξουσίας. Θεωρείται, αφ' ετέρου, επαρκής η διοχέτευση του ανορθόλογου στοιχείου –τόσο της εξουσίας που αυθαιρετεί, όσο και του πολίτη που αντιδρά– στον θεσμό, έτσι ώστε μέσω αυτού τούτο να εκλογικευθεί. Αναγνωρίζεται στο πλαίσιο της έτσι, η δυνατότητα εκλογίκευσης του πολιτικού μέσω του θεσμού, παραγνωρίζεται εντούτοις, ότι πίσω από τον νόμο δρουν βουλευτικές δυνάμεις που δεν αποδυναμώνονται διά της θέσμισής του και ότι το συγκινησιακό στοιχείο δεν είναι αζεχώριστο από το ορθολογικό.

Χρειάζεται να εξεταστεί, λοιπόν, πώς εμφανίζονται τούτες οι όψεις στον βενιζελικό λόγο περί του Συμβουλίου της Επικρατείας. Στη σκέψη του Βενιζέλου η ύπαρξη χρηστής και δίχως φατριασμούς διοίκησης, η εξασφάλιση της υποταγής όλων των επιμέρους πολιτικών και κομματικών συμφερόντων στο καθολικό κοινωνικό συμφέρον συναρτάται αναπόσπαστα με την ύπαρξη Συμβουλίου της Επικρατείας: «[...] Διά τούτο εδήλωσα άλλοτε ότι, πλην των προσωρινών διπλωματικών αποστολών μου εις την αλλοδαπήν, εδεχόμην να διορισθώ μέλος του Συμβουλίου της Επικρατείας».⁶⁰ Η θέσμισή του μάλιστα, αποτιμάται με όρους συμπλήρωσης και

⁶⁰ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, Τόμος 3^{ος}, σ. 398. Παρατίθεται και στο Δαφνής Γρηγόρης, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων 1923-1940*, 2 Τόμοι, εκδ. Κάκτος, 1997. Η δήλωση, όπως παρατίθεται στο Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*: «[...] Αλλ' είμαι πρόθυμος και συστηματικότερον να τεθώ εις την υπηρεσίαν της χώρας. Εάν η εσωτερική γαλήνη αποκατασταθή, επιβάλλεται, νομίζω, αμέσως η οργάνωσις Συμβουλίου Επικρατείας. Όπως ο θεσμός ούτος υψωθή εις περιωπήν, από της οποίας να δυναθῆ να παράσχη τας προσδοκωμένας υπηρεσίας, θα εδεχόμην, εάν και άλλα επιφανείς προσωπικότητες εδέχοντο, να μετάσχω διά μίαν διετίαν του Συμβουλίου τούτου, σώματος ουδαμῶς πολιτικού, αλλά κυρίως δικαστικού, εάν, εννοείται, ο διορισμός ούτος, δεν πρόκειται να προκαλέσῃ κομματικὰς αντιρρήσεις» (*«Ελεύθερον Βήμα»* 7^{ης} Δεκεμβρίου 1923).

ολοκλήρωσης του πολιτεύματος.⁶¹ Η πεποίθησή του μάλιστα, ότι ο συγκεκριμένος θεσμός πληροί κενό του πολιτεύματος, τον ωθεί να εκφράζει τη λύπη του όταν τούτος υφίσταται κριτική.⁶² Για αυτό τον λόγο άλλωστε, ευχαριστεί και την αντιπολίτευση για τη στάση της στην ψήφιση των νόμων που αφορούν την εισαγωγή των θεσμών της Γερουσίας και του Συμβουλίου της Επικρατείας.⁶³ Ο εκλογικευτικός χαρακτήρας του θεσμού τονίζεται σε διατυπώσεις που εξαίρουν τον έλεγχο της διοίκησης από τη δικαστική εξουσία, τη μέσω του θεσμού διαπαιδαγώγησης της πολιτικής τάξης να αποφεύγει έκθεσμες ενέργειες, τη δημιουργία εντύπωσης στον πολίτη ότι η εκτελεστική εξουσία και η διοίκηση δεν είναι παντοδύναμες άρα δύναται ανά πάσα στιγμή να τις ελέγχει.⁶⁴ Ο ανορθολογισμός της διοικητικής αυθαιρεσίας, άρα, αναμένεται να προσκρούει –κι αναγκαστικά να μετασχηματίζεται– στην ανυποχώρητη θεσμική ορθολογικότητα.⁶⁵ Έτσι, κι εφόσον πληρωθούν τέτοιες προϋποθέσεις αναμένεται να διοχετευθεί στην κοινωνική κοίτη και η αντίδραση του μεμονωμένου πολίτη ο οποίος αναμένεται να παύσει να εκλαμβάνει το Κράτος ως εχθρό του αφού θα μπορεί να το ελέγχει θεσμικά.⁶⁶

Αξίζει να επισημανθούν η σταθερότητα και η διάρκεια που εμφανίζουν αυτοί οι τόποι στη σκέψη του Βενιζέλου, ο οποίος από πολύ νωρίς τους έχει υποστηρίξει με ταυτόσημο με τον προαναφερθέντα τρόπο, εντάσσοντάς τους μάλιστα ρητά στο φιλελεύθερο κοσμοεπίπεδο και θεωρώντας τους θεμελιώδεις για τη διαμόρφωση μιας πολιτικής εδρασμένης στην επιστήμη.⁶⁷ Το Συμβούλιο της Επικρατείας θεωρείται χρήσιμο και για τη διαπαιδαγώγηση του πολίτη όσον αφορά την επιδίωξη και διεκδίκηση της ελευθερίας του,⁶⁸ όπως και συνεπές προς τις αρχές των φιλελευθέρων αλλά και δυνάμενο να αποτρέψει κάθε ενδεχόμενη υπερβασία της κυβέρνησης.⁶⁹

⁶¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, Τόμος 3^{ος}, σ. 576: «Συγχρόνως προέβημεν εις την ολοκλήρωσιν του πολιτεύματος» διά της εγκαθίδρυσης Γερουσίας, Συμβουλίου της Επικρατείας και καθιέρωσης εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας (Λόγος στο «Πεντελικό», 17/7/1929, Η ολοκλήρωσις του πολιτεύματος).

⁶² Ο. π., σ. 576.

⁶³ Ο. π., σ. 549, (προεκλογικός λόγος στη Θεσσαλονίκη για τις γερουσιαστικές εκλογές, 7/4/1929).

⁶⁴ Ο. π., Τόμος 4^{ος}, σ.σ. 188-189 (Λόγος στη Θεσσαλονίκη 13/5/1930, απολογισμός του κυβερνητικού έργου).

⁶⁵ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ. 442 (*Αναμνήσεις Π. Τσιμπιδάρου. Έρευνα Αχ. Μαμάκη-«Εθνος» 22-4-48*).

⁶⁶ Ο. π., σ. 441 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδρίασις 26^{ης} Νοεμβρίου 1928*).

⁶⁷ Ο. π., Τόμος 1^{ος}, σ. 254 (Συνεδρίαση Βουλής 30/4/1911 σχετικά με Συμβούλιο της Επικρατείας): «Μέσω της εισαγωγής του θεσμού το Κράτος Δικαίου θα καταστή τέτοιο [αφού θα πραγματοποιηθεί η εφαρμογή του δικαίου διαμέσου της επίτευξης του περιορισμού της αυθαιρεσίας των αρχόντων, της άσκησης ελέγχου στην πλειοψηφία, της προστασίας του πολίτη και των δικαιωμάτων του, της επιβολής κανόνων στη Διοίκηση.]».

⁶⁸ Ο. π., σ. 258.

⁶⁹ Ο. π., σ. 260.

Έτσι αναμένεται ότι η ίδρυση Συμβουλίου της Επικρατείας χάρη στην ψήφιση του Συντάγματος του 1911, το οποίο την προβλέπει, θα εγγυηθεί την αρτιότερη κατάρτιση των νόμων, τη διαμόρφωση διοικητικού δικαίου θεμελιωμένου επί επιστημονικότερων βάσεων, τον έλεγχο και την ακύρωση πράξεων των διοικητικών αρχών. Θα ενταχθεί επομένως, και αυτό στο πλέγμα των νομοθετημάτων –λ.χ. η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων– που αποσκοπούν στην ισονομία, την αφατρίαστη διοίκηση η οποία θα ανήκει εξίσου σε όλους τους Έλληνες.⁷⁰ Έτσι απορρίπτει την οποιαδήποτε αιτίαση που βασίζεται στη θέση ότι η εισαγωγή ενός τέτοιου θεσμού περιστέλλει και συρρικνώνει το κοινοβουλευτικό πολίτευμα ίσα-ίσα που θεωρεί πως το ενισχύει – εξάλλου αυτή η θέση είδαμε ότι κυριαρχεί στη σκέψη του κατά την περίοδο 1928-1932– αφού ένας τέτοιος θεσμός το περιβάλλει και με επιστημονικό επίχρισμα.⁷¹

Δύο είναι, όμως, τελικά οι συνιστώσες της συγκρότησης του Συμβουλίου της Επικρατείας στην τελική του μορφή το 1928: από τη μία πλευρά, η σταθερή, όπως αποδεικνύεται, διαχρονικά βούληση του Βενιζέλου για την ίδρυσή του ως κεντρικό στοιχείο του εκσυγχρονιστικού προτάγματος. Από την άλλη πλευρά, ο περιορισμός των αρμοδιοτήτων του: «[ο πολίτης] θα έχει το δικαίωμα, οσάκις ήθελε θιγή εις τα συμφέροντά του, να προσφύγη εις εν ανώτατον δικαστήριον και να ζητήσει την ακύρωσιν των πράξεων της Κυβερνήσεως, όχι βεβαίως των καθαρών κυβερνητικών πράξεων, αλλά των πράξεων της διοικήσεως, αι οποίαι γίνονται από την Κυβέρνησιν». Διαβάζουμε έτσι, στην αιτιολογική έκθεση που συνοδεύει το σχετικό νομοσχέδιο, ότι τα άρθρα του Συντάγματος του 1911 που θέσπισαν εκ νέου το Συμβούλιο της Επικρατείας το οποίο είχε καταργηθεί από το 1865, όρισαν ως εξής τις αρμοδιότητές του: επεξεργασία προτάσεων νόμων και κανονιστικών διαταγμάτων, εκδίκαση διαφορών που υποβάλλονται ενώπιόν του βάσει του νόμου, ως απόρροια αμφισβητούμενων νομοθετικών πράξεων, ακύρωση στη βάση αιτήσεως πράξεων των Διοικητικών Αρχών εξαιτίας παράβασης του νόμου καθώς και ανώτερη πειθαρχική δικαιοδοσία επί μονίμων διοικητικών υπαλλήλων. Αυτά μάλιστα, τα προσδιόριζε ο Νόμος 290 της 15/9/1914, ο οποίος όμως δεν εφαρμόστηκε εξαιτίας του Παγκοσμίου Πολέμου και της εσωτερικής κατάστασης.⁷²

⁷⁰ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 576-579 (1/6/1911, το Νέο Σύνταγμα παραδίδεται στον Βασιλέα).

⁷¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ. 439-440 (*Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής-Συνεδριάσεις 30^{ης} Απριλίου 1911*).

⁷² ΑΕΒ, Βουλή/Γερουσία, Φάκελος 173/141, έγγραφο 173/16: Περί Συμβουλίου Επικρατείας, Αιτιολογική έκθεση (Νοέμβριος 1928).

Δηλώνεται ωστόσο, ότι τα άρθρα του δημοκρατικού Συντάγματος του 1927 επανέλαβαν τις διατάξεις του Συντάγματος του 1911 με κάποιες τροποποιήσεις ως προς τις αρμοδιότητές του αφ' ενός, αφού του αφαιρέθηκε η δυνατότητα επεξεργασίας νόμων λόγω της ίδρυσης της Γερουσίας, και αφ' ετέρου, στη συγκρότησή του «[...] παραλειφθέντων των εκτάκτων συμβούλων, ων η παρουσία θα ήτο αληθώς κατ' εξοχήν χρήσιμος διά την νομοπαρασκευαστικήν εργασίαν, αλλά δεν θα ήτο άχρηστος και διά την παραμένουσαν έτι επεξεργασίαν των εκτελεστικών διαταγμάτων».⁷³ Είναι τούτες οι αλλαγές που επιτάσσουν κατά τον συντάκτη της έκθεσης την υποβολή νέου νόμου. Εξάλλου οι προτεραιότητες παραμένουν, παρά τις διόλου ασήμαντες αλλαγές, οι ίδιες: «[το Συμβούλιο της Επικρατείας είναι θεσμός] το απαραίτητον του οποίου γενικώς αναγνωρίσθη παρ' ημίν προς τον σκοπόν της βελτιώσεως της διοικήσεως και προστασιών του πολίτου από υπερβασιών ταύτης».⁷⁴

Αναφέρθηκε και προηγούμενα ότι ιδιάζον στοιχείο της αστικής-φιλελεύθερης ιδεολογίας είναι να βλέπει μεν το βουλευτικό, συμφεροντολογικό, συναισθηματικό στοιχείο σε ζωή και σκέψη, ωστόσο να το μεταχειρίζεται σαν να ήταν αν όχι ίδιο με τη νόηση, τουλάχιστον ως υπερβατό διά του Λόγου. Έτσι, η αστική/φιλελεύθερη ιδεολογία απαιτεί ρητά την επιστημονική πολιτική και προβαίνει στη θεμελίωσή της, κι ένας τρόπος να το επιτύχει αυτό είναι και μέσα από την εγκαθίδρυση τέτοιου είδους θεσμών. Υπ' αυτή την έννοια η αστική σκέψη αντιλαμβάνεται την ανορθολογική σφαίρα δράσης, νοησιοκρατείται όμως, αφού δοκιμάζει να την αντιμετωπίσει σαν να ήταν ήδη εκλογικευμένη, με σκέψη, οργάνωση και συζήτηση. Παραβλέπεται κατά συνέπεια, το ερώτημα μήπως το συγκινησιακό στοιχείο είναι πολύ ουσιωδέστερα συνυφασμένο με το ορθολογικό, ώστε να μην είναι δυνατή η απομόνωση του ορθολογικού-αξιολογικού στοιχείου. Αυτό που προκύπτει, είναι το ερώτημα μήπως ο τιθέμενος ορθολογικά σκοπός δεν είναι από μόνος του επαρκής, διότι τόσο η στοχοθεσία όσο και η συζήτηση επ' αυτής δεν είναι θεωρητική, αλλά εμπράγματη, με αποτέλεσμα δεδομένες περιστάσεις να καθιστούν τον θεσμό ανεπαρκή.⁷⁵

Αυτές οι γενικότερες σκέψεις μπορούν να συγκεκριμενοποιηθούν στην περίπτωση του Συμβουλίου της Επικρατείας, παρακολουθώντας και συζητώντας τον

⁷³ Ο. π., σ.σ. 2-3.

⁷⁴ Ο. π., σ. 4.

⁷⁵ Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του Mannheim στο μεθοδολογικό τμήμα της εργασίας μου.

σχετικό προβληματισμό του Ν. Αλιβιζάτου όσον αφορά την ίδρυση του.⁷⁶ Ο Αλιβιζάτος εστιάζει αφ' ενός στη σημασία που αποδιδόταν σε αυτόν τον θεσμό στον απολογισμό της διακυβέρνησης των Φιλελευθέρων για την περίοδο 1928-1932, αφ' ετέρου, στην ακαταλληλότητα της συγκυρίας για τη θέσπιση ενός τέτοιου θεσμού εξαιτίας των εξωτερικών και εσωτερικών περιστάσεων αυτής της περιόδου, οι οποίες συνεπάγονταν ρωγμές στους φιλελεύθερους θεσμούς των οποίων οι συνέπειες ήταν ανεπανόρθωτες.⁷⁷ Με αφετηρία τέτοιες προκείμενες καταλήγει στο ερώτημα: «Πώς αποφασίσθηκε η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας στη χώρα μας σε μian εποχή που κάθε άλλο παρά ευνοούσε την απαρέγκλιτη τήρηση του νόμου και, ακόμη λιγότερο, το σεβασμό του συντάγματος; Η ύπαρξή του καθ' εαυτήν δεν ερχόταν σε αντίθεση προς την διάχυτη τάση των χρόνων του Μεσοπολέμου για έκπτωση του κοινοβουλευτισμού και των αξιών του Φιλελεύθερου συνταγματικού Κράτους;».⁷⁸

Η απάντηση του συγγραφέα σε αυτό το ερώτημα έχει δύο σκέλη: από τη μία πλευρά και παραπέμποντας σε κείμενα του Βενιζέλου ταυτόσημα στο περιεχόμενο με όσα έχουν ήδη παρατεθεί, θεωρεί –και σωστά– ότι ο Βενιζέλος μόνιμα και απαρέγκλιτα επιδίωκε την εγκαθίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία αποτελούσε κεντρικό στοιχείο του εκσυγχρονιστικού του εγχειρήματος. Από την άλλη πλευρά, υπογραμμίζει ότι, εντός του διαγεγραμμένου μεσοπολεμικού πλαισίου, υπερτέρησε της διοικητικής φύσης του θεσμού η δικαστική, αφού σε αυτό προβλεπόταν να κατατίθενται μόνο τα κανονιστικά διατάγματα και όχι και τα νομοσχέδια λόγω της ύπαρξης της Γερουσίας, η οποία επιφορτιζόταν από το Σύνταγμα του 1927 να μεριμνά για τη διασφάλιση της υψηλής ποιότητας του νομοθετικού έργου.⁷⁹ Ωστόσο, παρατηρεί, το Συμβούλιο της Επικρατείας πήρε το προβάδισμα στη δικαστική ιεραρχία από τον Άρειο Πάγο.⁸⁰

Το κρίσιμο σημείο της επιχειρηματολογίας αφορά την αποτίμηση της λειτουργίας του εν λόγω θεσμού. Αφού παραπέμπει στην άποψη του Μαρκεζίνη, σύμφωνα με τον οποίο ο θεσμός δεν δικαίωσε τις προσδοκίες με τις οποίες επενδύθηκε, ο Αλιβιζάτος θα συμφωνήσει μέχρι ενός σημείου παραθέτοντας τα

⁷⁶ Αλιβιζάτος Ν., «Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1928: Ένα ιστορικό παράδοξο;», σ.σ. 245-257, στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Τόμος Β2: 1922-1940, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

⁷⁷ Ο. π., σ.σ. 245-247. Αναλυτικά για τις ρωγμές στους φιλελεύθερους θεσμούς, όπως και για τις συνέπειές τους, βλ. Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*.

⁷⁸ Ο. π., σ. 247.

⁷⁹ Ο. π., σ. 250-251.

⁸⁰ Ο. π., σ. 252.

παραδείγματα της μη παρέμβασης του Συμβουλίου σε περιπτώσεις παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων –όπως ήταν αίφνης οι εκτοπισμοί των κομμουνιστών– ώστε να τις αποτρέψει, της κλειστής και άτολμης νοοτροπίας του –όπως αποδεικνύει η στάση του στην περίπτωση της Αγνής Ρουσοπούλου– και της συντηρητικότητάς του, αφού το Συμβούλιο εμφανίστηκε συντασσόμενο με τις Κυβερνήσεις στην προσπάθεια προάσπισης του κοινωνικού καθεστώτος.⁸¹ Θεωρεί ωστόσο, άστοχο και μονομερή έναν τέτοιο απαισιόδοξο απολογισμό, διότι όποιος τον αποτολμούσε θα ήταν αφελής –αφού δεν θα λάμβανε υπόψη του ότι ένα δικαστήριο δεν θα μπορούσε από μόνο του να αποτρέψει διχασμούς, πολέμους, πολιτειακές εκτροπές–, ανιστόρητος –αφού η ίδρυσή του δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία, αλλά αποτέλεσμα προσπάθειας ήδη από το 1910, εντασσόμενο στην απόπειρα του Ελευθερίου Βενιζέλου για τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας–, άδικος –διότι θα παρέβλεπε το γεγονός της συνεισφοράς του Συμβουλίου της Επικρατείας στην εμπέδωση του Κράτους Δικαίου.⁸²

Η συζήτηση αυτών των θέσεων υπό το πρίσμα των μεθοδολογικών αφετηριών αυτής της εργασίας δεν είναι χωρίς σημασία. Κατ' αρχάς, η θέσμιση του Συμβουλίου της Επικρατείας τη δεδομένη εποχή δεν συνιστά κανένα παράδοξο, έστω και αν έρχεται σε φαινομενική αντίφαση με την ολοφάνερη και θεσμικά και εξωθεσμικά δυσπιστία, στην καλύτερη περίπτωση, για τον κοινοβουλευτισμό. Η σταθερή βούληση και επιμονή του Βενιζέλου για την εγκαθίδρυσή του είναι απόλυτα συμβατή με την πεποίθηση που διακατέχει την αστική-φιλελεύθερη ιδεολογία για το δυνατό μιας πολιτικής ως επιστήμης και για τη δυνατότητα εκλογίκευσης του ανεκλογίκευτου στοιχείου που διαπερνά την οργάνωση της κοινωνίας και την πολιτική δράση, μέσω του θεσμού. Μία τέτοια πεποίθηση αποφέρει βέβαια, σαφώς θετικά αποτελέσματα μέσα από τη θέσπιση θεσμών που όλοι τους αποτελούν μορφές παροχέτευσης των ανορθολογικών στοιχείων ώστε να επιτευχθεί η διευθέτησή τους.

Το πρόβλημα ωστόσο, ανακύπτει όταν κάποιος πιστέψει ότι το πεδίο της πολιτικής εξαντλείται σε αυτή τη –θεσμική– διευθέτηση. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου οι φιλελεύθεροι θεσμοί περνούν κρίση, ενώ ταυτόχρονα άλλες συνομαδώσεις «εκσυγχρονιστών» –πέρα δηλαδή από τους φιλελεύθερους αστούς, οι σοσιαλδημοκράτες, κομμουνιστές, φασίστες, ναζιστές, αναρχικοί– δρουν προκειμένου να εγκαθιδρύσουν θεσμούς που να απαντούν στα προβλήματα τα οποία

⁸¹ Ο. π., σ. 253.

⁸² Ο. π., σ. 254.

ο φιλελευθερισμός εμφανίζεται ανίκανος να επιλύσει, αλλά κι ούτε εμπιστεύεται πλέον τον εαυτό του ως ικανό να το επιτύχει. Ο ορίζοντας δε, των λύσεων αυτών είναι η συλλογικότητα κι όχι το άτομο, ενώ η μορφή και το περιεχόμενό τους έχουν ένα σαφώς οργανωμένο χαρακτήρα. Σε αυτό το πλαίσιο η δημοκρατική/αστικοφιλελεύθερη ουτοπία εμπλέκεται στην εξής διττή κατάσταση: αφ' ενός συντηρητικοποιείται –δεν είναι η μόνη κι ανήκει στην υφή της ουτοπίας να υιοθετεί ανιστορική προοπτική αφότου έλθει στα πράγματα–, αφ' ετέρου επιχειρεί να δώσει «μοντέρνες» απαντήσεις στη διαμορφούμενη κατάσταση μεθερμηνευόμενη επί το κοινωνικότερο και αυταρχικότερο συνάμα. Αυτό, εξάλλου, δεν είναι κάτι που πρέπει να προξενεί έκπληξη· μόνο η ανιστορική κατηγορία «φιλελευθερισμός» παραμένει εσαεί αναλλοίωτη.

Οι «οργανωμένοι» θεσμοί που επινοούνται και από τους αστούς-φιλελεύθερους/δημοκράτες, δεν εκλαμβάνουν τα ατομικά δικαιώματα ή τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες ως ιερά και απαραβίαστα θέσφατα, τείνουν με ποικίλους τρόπους προς τον περιορισμό τους –όπως θαυμάσια, άλλωστε, έδειξε ο Αλιβιζάτος στη σχετική εργασία του– ενώ οι αυταρχικές πρακτικές αποτελούν πειρασμό, στη γοητεία των οποίων κι ο φιλελευθερισμός υπέκυψε παρά την απόλυτη ονομαστική καταδίκη τους. Έτσι, δεν φαίνεται παράδοξη η συμπίεση του Συμβουλίου με τέτοιες πρακτικές, μια που η ίδρυσή του ήταν απόρροια της δράσης δυνάμεων των οποίων οι προσανατολισμοί είναι μεν στην ίδια με πριν κατεύθυνση –αυτή της επιστημονικής πολιτικής–, με ταυτόχρονη επίταση όμως των ρυθμιστικών και παρεμβατικών πρακτικών, κάτι που αποδεικνύει κι η συρρίκνωση της αρμοδιότητάς του στα κανονιστικά διατάγματα και όχι και στα νομοσχέδια, η οποία αποτελεί ένδειξη του συγκεκριμένου προσανατολισμού. Επιπλέον, μπορεί να παρατηρηθεί ότι ο νόμος δεν είναι το έσχατο διαμορφωτικό στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας κι η παραδοχή μιας τέτοιας θέσης θα υποδήλωνε μόνο στείρο νομικισμό: η πολιτική «συζήτηση» είναι εμπράγματη κι είναι προφανές ότι στη δεδομένη συγκυρία ο θεσμός εμψυχώνεται από εκείνους που κινούνται στη σαφή κατεύθυνση της περιστολής του «απόλυτου» και «ανεύθυνου» φιλελευθερισμού έστω κι αν ονομαστικά δηλώνουν φιλελεύθεροι.⁸³ Εύγλωττες σε αυτό το σημείο είναι οι

⁸³ Ένα παράδειγμα περισσότερο σύγχρονο: ο Φ. Σπυρόπουλος στο άρθρο του «Η συμβολή του Ελευθερίου Βενιζέλου στη διάπλαση του Δημοσίου Δικαίου» [στο Ν. Κλάμαρης, Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2003, σ.σ. 191-200], αναφέρεται μεν στη θέσμιση του Συμβουλίου της Επικρατείας και στη σχετική με αυτό επιμονή του Βενιζέλου,

παρατηρήσεις του Αλιβιζάτου για τη στάση του Συμβουλίου το 1931 απέναντι στον θεσμό των εκτοπίσεων που ως διοικητικό μέτρο κρινόταν μη στερητικό της ελευθερίας των πολιτών,⁸⁴ όσο και για το πώς αυτό λειτούργησε στη διάρκεια της δικτατορίας Μεταξά.⁸⁵

Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο

Η ίδρυση Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου φαίνεται να υπαγορεύεται από τις πλήρεις προβλημάτων μεταπολεμικές συνθήκες: την οξεία τροπή του κοινωνικού ζητήματος με τις συγκρούσεις μεταξύ κοινωνικών στρωμάτων και τον κίνδυνο της κοινωνικής ανατροπής, το εύθραυστο του κοινοβουλευτισμού, την αδυναμία της προπολεμικής κοινοβουλευτικής θέσμησης να αντιμετωπίσει την πολυπλοκότητα της συγκαιρινής οικονομικοκοινωνικής ζωής, την ανάγκη επομένως ενίσχυσής της με συμπληρωματικούς θεσμούς και, εν τέλει, την ύψιστη αναγκαιότητα οι θεσμοί αυτοί να διαθέτουν επιστημονικό κύρος έτσι ώστε να επιτυγχάνεται ο στόχος της επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων και του εναρμονισμού των αντικρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων εντός ενός συνεκτικού πλαισίου. Τούτο το τελευταίο φαίνεται να ορίζεται στην προκειμένη περίπτωση από το έθνος.

Με αφορμή τη σχετική συζήτηση προτίθεται να ανασυγκροτήσω ένα πλέγμα απόψεων εντός του βενιζελικού-φιλελεύθερου ρεύματος, σχετικές με το παρωχημένο ορισμένων τουλάχιστον όψεων της περιχαρακωμένης φιλελεύθερης νεωτερικότητας, την απόπειρα καθορισμού της υφής των αναγκαίων νεοεγκαθιδρυμένων θεσμών, τον βαθμό γνώσης των αντίστοιχων ευρωπαϊκών εξελίξεων, αλλά και με τους προτεινόμενους τρόπους οικείωσης αυτών των εξελίξεων στην ελληνική περίπτωση. Για τον σκοπό αυτόν θα χρησιμοποιήσω κείμενα όπως η «Έκθεσις της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής επί του σχεδίου νόμου περί ιδρύσεως “Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου”», η «Έκθεσις της μειοψηφίας της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του σχεδίου νόμου “περί ιδρύσεως Α.Ο.Σ.”», η «Εισηγητική Έκθεσις επί του Νομοσχεδίου περί οργανώσεως Α.Ο.Σ.».⁸⁶ Καλύπτουν

αναρωτιέται δε τι θα σκεφτόταν ο Βενιζέλος σχετικά με τον ακτιβισμό (sic) που επιδεικνύει σήμερα το ανώτατο αυτό δικαστήριο.

⁸⁴ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974...*, σ.σ. 364-368.

⁸⁵ Ο. π., σ. 105, υποσημείωση 45.

⁸⁶ Τα δύο πρώτα, ΑΕΒ, επίσημα Βουλή-Γερουσία, Φάκελος 173/142 (1929-1930), έγγραφο 173/17. Το τρίτο, ΑΕΒ, Βουλή/Γερουσία, Φάκελος 173/145 (1932-1933), 15/2/1932. Δεν χρησιμοποιώ την «Ατιολογική έκθεσις επί του νομοσχεδίου περί συστάσεως “Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου”» ΑΕΒ, Επίσημα Βουλή-Γερουσία, Φάκελος 173/146, διότι περιέχει ταυτόσημη επιχειρηματολογία και συμπεράσματα με το πρώτο από τα προαναφερθέντα κείμενα.

όπως θα διαφανεί, ένα αρκετά εκτεταμένο φάσμα απόψεων και δείχνουν πώς οδηγούμαστε μέσα από ζυμώσεις και προβληματισμούς στην τελική μορφή του θεσμού: από εκεί που αρχικά –1930– προοριζόταν για ένα επιστημονικό όργανο με τη συμμετοχή εκπροσώπων των επαγγελματικών τάξεων, η τελική θέσμιση –1932– αφορά ένα Συμβούλιο αποτελούμενο από διορισμένους εμπειρογνώμονες χωρίς εκπροσώπηση των επαγγελματικών ομάδων. Έτσι θα γίνουν κατανοητά τα όρια αποδοχής των τεχνοκρατικών λύσεων από πλευράς Βενιζέλου.

Ο όλος προβληματισμός σχετικά με την ίδρυση του εν λόγω θεσμού εκκινεί από την επισκόπηση των επακόλουθων του Πολέμου και των πρωτόφαντων γνωρισμάτων της μεταπολεμικής εποχής. Η έκθεση της κοινοβουλευτικής επιτροπής διακρίνει πως οι συνέπειες του Πολέμου ήταν εξίσου θλιβερές για νικητές και ηττημένους, αφού συντρίφτηκαν και οι δύο, ενώ με τη λήξη του παρατηρήθηκε η όρθωση «[...] προβλημάτων κοινωνικών και οικονομικών πάσης φύσεως η λύσις των οποίων καθίστατο επιτακτική, αλλά και συγχρόνως απήτει προς τούτο γνώσεις και ενασχολήσεις ειδικάς, και παρακολούθησιν φαινομένων οικονομικών και κοινωνικών διαρκή, κατά τρόπον ώστε να είναι αδύνατος η λεπτομερειακή μελέτη των υπό των Κυβερνήσεων και των νομοθετικών Σωμάτων, άνευ της βοήθειας τεχνικών συμβούλων». Επιπλέον, στα επακόλουθα του Πολέμου περιλαμβάνεται και η τόνωση του συνδικαλισμού, η υποχώρηση των ατομικιστικών θεωρήσεων και αντιστρόφως, η ανατίμηση λύσεων οι οποίες εστιάζουν στη συλλογικότητα, η ανάγκη της εκ του σύνεγγυς επιστημονικής παρακολούθησης των κοινωνικών προβλημάτων έτσι ώστε να δοθεί λύση τους που υπερβαίνει τον ορίζοντα των αντικρουομένων μερικών συμφερόντων.⁸⁷

Έτσι οι συντάκτες της έκθεσης «[...] της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής επί του σχεδίου νόμου περί ιδρύσεως “Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου”», εντοπίζουν ότι απέρρευσε η ανάγκη όχι μόνο της επιστημονικής έρευνας των διαφόρων οικονομικών και κοινωνικών ζητημάτων και της αντικειμενικής συμβολής της στην τελική απόφαση των κυβερνήσεων, αλλά και της εναρμονισμένης πολιτικής λύσης των προβλημάτων αυτών. Τούτο, θεωρούν, καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο εξαιτίας της επέκτασης του κύκλου δραστηριοτήτων του Κράτους, του πολυσύνθετου των προβλημάτων, καθώς και της μονομέρειας και του ανταγωνισμού των επιμέρους υπουργείων συνισταμένη όλων αυτών των

⁸⁷ ΑΕΒ, επίσημα Βουλή-Γερουσία, Φάκελος 173/142 (1929-1930), έγγραφο 173/17.

αντιξοοτήτων είναι η αδυναμία συντονισμού και εναρμονισμού των δραστηριοτήτων επιμέρους τομέων από τις προεδρίες των κυβερνήσεων. Συνειδητοποιήθηκε επομένως, η αναγκαιότητα ενός τέτοιου οργάνου ώστε να επιτυγχάνεται και η ειδικότερη μελέτη και παρακολούθηση των διαφόρων προβλημάτων της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, αλλά και η εναρμόνιση των λύσεων και των λαμβανομένων οικονομικών μέτρων, κάτι το οποίο ήταν αδύνατο λόγω της μονομέρειας· υπήρχε, θεωρούν, η πεποίθηση αφ' ενός ότι αρκεί η επίτευξη της εναρμόνισης για την ευρυθμία της πολιτικής ζωής, και αφ' ετέρου, ότι είναι δυνατή η άμβλυση των αντιθέσεων των κοινωνικών τάξεων διά του συγχρωτισμού τους.⁸⁸ Ο θεσμός επιφορτίζεται έτσι, με το καθήκον να παροχετευθούν εντός του οι αντιθέσεις ώστε να αποσυμπιεστούν οι κοινωνικές εντάσεις.⁸⁹ Από αυτή την άποψη, η συμπλήρωση του κοινοβουλευτισμού με τέτοιου είδους θεσμούς αποτελεί το έσχατο ανάχωμα, πιστεύουν, στον διαρκή εκφυλισμό του, στη συκοφάντησή του από εκείνους οι οποίοι τον συνδέουν με την κρίση, και στην πίεση που υφίσταται από τον συνδικαλισμό.⁹⁰

Ως θεσμική εκβολή αυτού του πανευρωπαϊκού προβληματισμού βλέπουν τη συγκρότηση σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες οργάνων που επιδιώκουν να ανταποκριθούν σε αυτές τις αναγκαιότητες. Στη Γερμανία η ύπαρξη και λειτουργία τέτοιου θεσμού εντοπίζεται ήδη από τα χρόνια του Βίσμαρκ, ενώ αναφέρεται και το άρθρο του Συντάγματος της Βαϊμάρης (11/8/1919) –165, § 3– το οποίο την προβλέπει. Παράλληλα, παρατηρούν ότι οι προσδοκίες με τις οποίες είχε επενδυθεί ο θεσμός δεν πραγματοποιήθηκαν.⁹¹ Θεσμοί με ταυτόσημο περιεχόμενο και αντίστοιχη προέλευση εντοπίζονται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες: στη Γαλλία⁹² είναι πρώτος ο Herriot που προβαίνει στα 1925 στην ίδρυση Εθνικού Οικονομικού Συμβουλίου «υπό την πίεσιν συνδικαλιστικών ιδεών αναπτυγμένων υπό του πολύ Duguit [...] ως έγκυρον κοινοβουλευτικόν όργανον της κυβερνήσεως, στηριζόμενον εις την συνεργασίαν επαγγελματικής εκπροσωπήσεως και διακεκριμένων αρμοδίων προσωπικοτήτων». Σκοπός του η μελέτη των προβλημάτων και των ενδιαφερόντων της οικονομικής

⁸⁸ Ο. π., σ.σ. 1-2.

⁸⁹ Ο. π., «Εκθεσις της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής επί του σχεδίου νόμου περί ιδρύσεως “Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου”»: «Εθαλπε τέλος όλως όμως δευτερευόντως τους εισηγητάς του θεσμού και η ιδέα η συχνάκις εν τη πράξει κυρωθείσα, της διά του συγχρωτισμού των αντιπροσώπων και της κοινής συζητήσεως αμβλύνσεως των οξυτέρων κοινωνικών επαγγελματικών διαφορών».

⁹⁰ Ο. π., «Εκθεσις της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής επί του σχεδίου νόμου περί ιδρύσεως “Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου”».

⁹¹ Ο. π., σ. 2. Επίσης, ό. π., σ. 3. Αυτό το σημείο είναι καθοριστικό στη σκέψη των συντακτών της έκθεσης για την από μέρους τους απόρριψη να λάβει ο θεσμός χαρακτήρα Παρακοινοβουλίου.

⁹² Ο. π., σ.2.

ζωής της χώρας και η υποβολή προτάσεων στις αρχές της χώρας. Ο ρόλος του είναι συμβουλευτικός, ενώ καθοριστικός είναι ο ρόλος της κυβέρνησης στον τρόπο της συγκρότησής του.⁹³ Όσον αφορά τη Σοβιετική Ένωση αναγνωρίζεται μεν ότι επαγγελματική εκπροσώπηση δεν υφίσταται, ωστόσο το θεωρείται ότι το «Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Οικονομίας» διαδραματίζει παραπλήσιο ρόλο.⁹⁴ Παρατίθενται επίσης, στοιχεία για τη Ρουμανία όπου το Συμβούλιο είναι γνωμοδοτικό, δεν υπάρχει επαγγελματική εκπροσώπηση και τα μέλη διορίζονται, για την Τσεχοσλοβακία όπου είναι συμβουλευτικό, και την Πολωνία που είναι συνεργαζόμενο με την κυβέρνηση, την Ιαπωνία και την Αγγλία, στις οποίες έχει γνωμοδοτικό χαρακτήρα, καθώς και στην Ισπανία και την Τουρκία.⁹⁵ Επίσης γίνεται αναφορά στην Ιταλία, όπου διευκρινίζεται πως συνιστά το αποτέλεσμα της ταυτόχρονης κατάργησης και συγχώνευσης των επιτροπών του Υπουργείου Οικονομίας και αυτών των Υπουργείων Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας και ότι είναι 50μελές τεχνικό όργανο με τα μέλη του διοριζόμενα από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.⁹⁶ Η έκθεση της ευρωπαϊκής πραγματικότητας απολήγει σε μια γενική περιγραφική κρίση σχετικά με αυτή.⁹⁷

Η παρουσίαση της γενεαλογίας αντίστοιχων ιδεών στον ελληνικό χώρο από τους συντάκτες της έκθεσης συνδυάζεται με την καταγραφή των συγκαιρινών τους

⁹³ Ο. π., σ. 7: «Ως προς την επαγγελματικήν εκπροσώπησιν είχαν ορισθή ότι οι εκπρόσωποι των οργανώσεων θα υποδεικνύωνται ουχί υφ' όλων των οργανώσεων, αλλ' υπό μόνων των μάλλον εκπροσωπουσών έκαστον κλάδον, υποδεικνυομένων υπό της Κυβερνήσεως».

⁹⁴ Ο. π., σ. 7: «[...] όπερ είναι η κορυφή οργανώσεως διαδοχικώς με κατωτάτην βαθμίδα τα συμβούλια των εργατών ελέγχου επιχειρήσεων και έχει ως σκοπόν την μελέτην της νομοθετικής οφειλομένης ρυθμίσεως των ζητημάτων των βιομηχανιών, την από γενικωτέρας απόψεως μελέτην της ακοληθητέας πολιτικής και την εν τη πράξει παρακολούθησιν επί σκοπώ επιτεύξεως ενιαίας ρυθμίσεως του συνόλου της Εθνικής Βιομηχανίας». Οι συντάκτες παραπέμπουν στο *Fédoroff, La Russie sous le regime Communiste*, 1926.

⁹⁵ Ο. π., σ. 7.

⁹⁶ Συμπληρώνουν μάλιστα τα ακόλουθα: «Είναι αναγκαίον να σημειωθή ότι διά νόμου του 1926, η Φασιστική Κυβέρνησις ηθέλησε να ιδρύση συνδικαλιστικόν Κράτος, αλλά με εν μόνον αναγνωρισμένον συνδικάτον δι' έκαστον επάγγελμα και με απαγόρευσιν των απεργιών και των λοκ-άουτ υπό ποινάς αστηράς. Συνέπεια τούτου υπήρξεν η εξάλειψις πάσης συνελεύσεως εκλεγομένης διά της ψήφου ατόμων και η ίδρυσις Κοινοβουλίου συνδικαλιστικού, ου μόνον δε τούτο, αλλά συγχρόνως αντί του δόγματος της λαϊκής κυριαρχίας ανεγνωρίσθη το δόγμα της κυριαρχίας του Κράτους. Ούτω δε των ομοσπονδιών των συνδικάτων και των κοινωνικών και επιστημονικών οργανώσεων των αναγνωριζομένων υπό του Κράτους». (Ο. π., σ. 7).

⁹⁷ Ο. π., σ. 8: «Ούτω τα απανταχού της Ευρώπης Οικονομικά Συμβούλια δύνανται να καταταχθώσι εις 5 κατηγορίας: 1) Τα όντα απόρροια εφαρμογής καθαρών σοσιαλιστικών αρχών (Ρωσσία), 2) Τα απορρεύσαντα εξ ισχυράς σοσιαλιστικής κινήσεως, εν μέρει μόνον επιτυχόντα (Γερμανία, Γαλλία), 3) Τα απορρεύσαντα εξ απλής μιμήσεως και διακρινόμενα ως εκ τούτου διά την συντηρητικήν βάσιν των (Τσεχοσλοβακία), 4) Τα δημιουργηθέντα χάριν υποστηρίξεως δικτατορικών καθεστώτων (Ιταλία, Ισπανία) και 5) Τα διατυπωθέντα με καθαρώς βοηθητικόν χαρακτήρα (Αγγλία, Ιαπωνία). Εκ τούτων μόνον 4 Κράτη καθιέρωσαν Οικονομικά Συμβούλια εν τη κυριολεξία των, η Ρωσσία, η Γερμανία, η Γαλλία και η Τσεχοσλοβακία».

ιδεολογικών τάσεων επίσης, συνδυάζεται με κρίσεις οι οποίες καταδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο στελέχη των ιθυνόντων στρωμάτων προσεγγίζουν την ελληνική κοινωνική κατάσταση. Εντοπίζουν την πρώτη διατύπωση σχετικών προτάσεων, την οποία αποδίδουν στον Γούναρη, στη Γ΄ Συντακτική Συνέλευση του 1920.⁹⁸ Έκτοτε, εκτιμούν, σχηματίζονται δύο σαφείς τάσεις στην Ελλάδα: η μία επιζητεί θέσμιση Παρακοινοβουλίου η έκταση των αρμοδιοτήτων του οποίου να είναι μεγαλύτερη κι από του γερμανικού –να επιβάλλει γνώμη, να έχει δικαίωμα αρνησικυρίας νόμων που ψηφίζονται στη Βουλή όπως και δυνατότητα αναπομπής τους ή να προκαλεί δημοψηφίσματα–, ενώ η δεύτερη παραμένει κοινοβουλευτικά ορθόδοξη και αντιτίθεται σταθερά στην εκπροσώπηση των επαγγελματικών τάξεων.

Η συγκρότηση της Γερουσίας, θεωρούν οι συντάκτες της έκθεσης, αποτέλεσε την αφορμή για την επαναφορά της συζήτησης: οι υποστηρικτές της πρώτης άποψης παραδέχονται ότι στη Βουλή επιτυγχάνεται η πολιτική εκπροσώπηση των πολιτών, ωστόσο ισχυρίζονται ότι τούτη αποδείχθηκε ανίκανη να επιλύσει οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα, κατά συνέπεια τη βάση του δεύτερου νομοθετικού σώματος έπρεπε να αποτελέσουν οι επαγγελματικές ομάδες ώστε να διαρρυθμιστεί η ταξική πάλη που συνιστά πραγματικότητα της σύγχρονης κοινωνικής ζωής. Οι υποστηρικτές της δεύτερης άποψης φέρονται να υποστηρίζουν ότι η εθνική κυριαρχία ως δημοκρατική αρχή αποκλείει την εκπροσώπηση των ομαδικών συμφερόντων αφού μέσω της καθολικής εκλογής όλοι οι πολίτες εκπροσωπούνται στη Βουλή. Η εκπροσώπηση επαγγελματικών συμφερόντων θεωρούν ότι συνεπάγεται την πολιτική ανισότητα, την έξαψη των παθών και την κοινωνική αποσύνθεση, ενώ η υπεράσπιση των συμφερόντων μιας τάξης δεν συνεπιφέρει παρά τη ζημία του συνόλου. Το επιχείρημα του υπέρτερου των ειδικών στην εξέταση των κοινωνικών ζητημάτων απορρίπτεται στη βάση ότι οι ειδικές γνώσεις τους αφορούν ορισμένα πεδία χωρίς, κατά συνέπεια, να εξαντλούν την ολότητα του κοινωνικού.⁹⁹ Γι' αυτό τον λόγο, καταλήγουν, εξαιτίας δηλαδή τέτοιων αντιπαραθέσεων, η Γερουσία συγκροτήθηκε με

⁹⁸ Ο. π.: «Η πρότασις αὐτή, γενομένη κατὰ μίμησιν των εν Γερμανία κρατούντων, ἀπέβλεπεν εις την ίδρυσιν Οικονομικοῦ Παρακοινοβουλίου, ἀλλ' ατελεστέρου τύπου, λόγω της εμβρυώδους τότε μάλιστα οργανώσεως των τάξεων και επαγγελμάτων».

⁹⁹ Ο. π., σ. 8: «Ὅτι ο ἰσχυρισμὸς της ὑπὸ τεχνικῶν ειδικῶν προσώπων εξετάσεως των ζητημάτων εἶναι πεπλανημένος, διότι το σύνολον των εκπροσωποῦμένων επαγγελματικῶν τάξεων δεν εἶναι ειδικόν εις ὅλα τα θέματα. Ἐκαστος ἀντιπρόσωπος θα εἶναι τεχνικὸς μόνον ὅσον ἀφορᾷ την ειδικότητά του. Οἱ λοιποί, πλην αὐτοῦ, στερούμενοι ειδικότητος θα ἀμοιροῦσι και της απαιτουμένης λεπτῆς πολιτικῆς κρίσεως προς πρέπουσαν λύσιν των διαφόρων ζητημάτων».

τέτοιο τρόπο, εν μέρει με άμεση εκλογή για το μεγαλύτερο ποσοστό των μελών της, εν μέρει με αντιπροσώπευση των επαγγελματικών τάξεων για το μικρότερο μέρος.

Ωστόσο, επιμένουν οι εισηγητές, αναγνωρίστηκε ότι η μικρή εισαγωγή επαγγελματικών ομάδων στη Γερουσία δεν κατέστησε περιττή την ανάγκη για ειδικό συμβουλευτικό όργανο, διότι ναι μεν διαμορφώθηκε το έδαφος για συζητήσεις μεταξύ των τάξεων, αλλά η Γερουσία στερείτο επιστημονικότητας και της αντικειμενικής γνώσης η οποία απορρέει από αυτή.¹⁰⁰ Η πεποίθηση μάλιστα ότι το πολυμελές των Νομοθετικών Σωμάτων είναι περιβάλλον ακατάλληλο για επιστημονική εργασία, καθώς και ότι ο συντονισμός είναι αναγκαίος για την αποφυγή τόσο των μονομερειών, όσο και της βλάβης του συνόλου, θεωρούν ότι οδήγησε στην υποβολή πρότασης να διαθέτει το Α.Ο.Σ. τη δικαιοδοσία να απευθύνεται στην Κυβέρνηση για κάθε οικονομικό, κοινωνικό και δημοσιονομικό ζήτημα, η Κυβέρνηση να του ζητά γνωμοδοτήσεις και τούτο να λαμβάνει πρωτοβουλίες εφ' όσον έχει εξασφαλιστεί η συγκατάθεση των 2/3 των μελών του.¹⁰¹ Εντούτοις, η κοινοβουλευτική επιτροπή προβαίνει σε διορθώσεις ώστε να διαγραφούν με σαφήνεια οι αρχές που θα καθιστούν το Α.Ο.Σ. τεχνικό και σαφώς συμβουλευτικό όργανο.¹⁰² Έτσι η πρόταση του Μακκά να υποχρεωθούν Κυβέρνηση και Βουλή να ζητούν γνωμοδοτήσεις απορρίπτεται ως αντισυνταγματική, αλλά και διότι καθίσταται δυνάμει επικίνδυνη για τον κοινοβουλευτισμό αφού συνδέει το Συμβούλιο με τη νομοθετική δράση. Η πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής επιτροπής προσδιορίζει τον ρόλο και τις αρμοδιότητες του Συμβουλίου ως τεχνικού οργάνου με συμβουλευτικές αρμοδιότητες για κυβέρνηση και νομοθετικά σώματα, στα οποία εντούτοις, επαφίεται η δικαιοδοσία της απόφασης.¹⁰³

Διαπιστώνει μάλιστα και τη συμφωνία της με το σχέδιο της Κυβέρνησης για τον τρόπο συγκρότησης του οργάνου. Το Συμβούλιο θα αποτελείται από 52 μέλη

¹⁰⁰ Ο. π., σ. 8: «[...] έλειπε το μέγα στάδιον των συστηματικών ερευνών και της αντικειμενικής μελέτης και της επιστημονικής παρακολούθησεως των σχετικών προβλημάτων, κατά τρόπον καθιστώντα οσημέραι καταφανεστέραν την έλλειψιν του τεχνικού συμβούλου προς καθοδήγησιν αντικειμενικήν εις λύσιν των προβλημάτων και την ανάγκη της δημιουργίας του».

¹⁰¹ Ο. π., σ. 8.

¹⁰² Ο. π., σ. 9: «1. Το Α.Ο.Σ. είναι σώμα συμβουλευτικόν, με προορισμόν την επιστημονικήν και πρακτικήν αντικειμενικήν μελέτην των οικονομικών προβλημάτων.

2. Ότι υπό τη μελέτην και γνωμάτευσιν του Α.Ο.Σ. υποβάλλονται μόνον εκείνα τα οικονομικά προβλήματα εφ' ων η Κυβέρνησις διατηρούσα απόλυτον την πρωτοβουλίαν νομίζει αναγκαίον να προσφύγη εις τα φώτα του.

3. Το Συμβούλιον εκδίδει γνωματεύσεις αντικειμενικάς, υποδεικνύον ακολουθητέας λύσεις και δικαιολογούν αυτάς εκ της μελέτης των υπό κρίσιν του υποβαλλομένων προβλημάτων και δεν διατυπώνει νομοσχέδια ή διατάγματα ουδ' αποφαίνεται επί τοιούτων (ειμή μόνον όταν η Κυβέρνησις το ζητήσει)».

¹⁰³ Ο. π., σ. 9.

βάσει της αντιπροσώπευσης των κλάδων της γεωργικής παραγωγής, της βιομηχανίας, του εμπορίου, των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, του τεχνικού εξοπλισμού και των ελληνικών οικονομικών επιχειρήσεων στο εξωτερικό. Λαμβάνεται μέριμνα για την ανάγκη ισορροπίας στην αντιπροσώπευση των διαφόρων παραγωγικών κλάδων.¹⁰⁴ Οι ανησυχίες μη τυχόν μειωθεί το κύρος του κοινοβουλίου διασκεδάζονται, ενώ παράλληλα υπογραμμίζεται η ανάγκη ύπαρξης τεχνικού συμβούλου για τη λυσιτελέστερη αντιμετώπιση προβλημάτων πρόκειται ουσιαστικά, σύμφωνα με την πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής επιτροπής, για ενίσχυση σε τελική ανάλυση του κοινοβουλευτισμού μέσα από τη θεραπεία της αδυναμίας του για συγχρονισμένη παρακολούθηση των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων.

Αυτή η τοποθέτηση δεν εμποδίζει την αναφορά στα αντεπιχειρήματα που στρέφονται κατά της εγκαθίδρυσης του θεσμού, τα οποία συμπυκνώνονται στην αδυναμία επίτευξης ικανοποιητικού συμβιβασμού των αντιφερομένων συμφερόντων μέσω του Συμβουλίου, στο γεγονός ότι εκ της συστάσεώς τους οι επαγγελματικές τάξεις τείνουν να ταυτίζουν τι δικό τους μερικό συμφέρον με το γενικό και στο ότι η επαγγελματική εκπροσώπηση δεν διασφαλίζει την αξιοσύνη των συμμετεχόντων στο Συμβούλιο αντιπροσώπων πέρα από το ενδεχόμενο οι αντιπρόσωποι να εμφορούνται από πείσμον πνεύμα υποστήριξης των επιμέρους συμφερόντων.¹⁰⁵ Οι ενστάσεις αυτές λαμβάνονται σοβαρά υπόψη από την πλειοψηφία και έτσι για την πλήρωση των θέσεων του Συμβουλίου προτιμάται ο διορισμός αντί της εκλογής. Θεμέλιο των επιχειρημάτων που δικαιολογούν μια τέτοια επιλογή από την πλευρά της πλειοψηφίας της κοινοβουλευτικής επιτροπής αποτελεί η διακρίβωση της ανεπαρκούς συγκρότησης επαγγελματικών και κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα, που δεν διευκολύνει την εκλογή.

Ωστόσο, μόλις τούτο συμβεί, αφήνουν ανοικτό το ενδεχόμενο αναθεώρησης του νόμου, αφού εξάλλου θεωρούν ότι πρόκειται για νέο θεσμό ο οποίος τελεί παντού υπό δοκιμή. Επίσης, ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει στην Ελλάδα τέτοια πρόοδος του συνδικαλισμού και αντίστοιχης έκτασης πάλη των συμφερόντων ώστε να επιχειρηθεί η μέσω του Συμβουλίου δημιουργία τους υπενθυμίζεται μάλιστα με νόημα ότι ρητός στόχος είναι η περιωλήνωση (sic) του διορισμού στα όρια του αστικού καθεστώτος και η αποφυγή αφορμών να προκληθεί περαιτέρω οξύτητα μέσω της εκλογής, αφού το ζήτημα είναι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, η χειραγώγηση του

¹⁰⁴ Ο. π., σ. 9.

¹⁰⁵ Ο. π., σ. 10.

συνδικαλισμού μέσω του θεσμού κι όχι η τόνωσή του. Επιπρόσθετα, υποστηρίζεται ότι η εκλογή τονώνει τους δεσμούς εκλογέων και εκλεγομένων, άρα λαμβανομένης υπόψη της τρίτης ένστασης πρέπει να επιτευχθεί ο διττός στόχος διορισμού προσώπων με κατάλληλες γνώσεις αφ' ενός και, αφ' ετέρου, του αποκλεισμού των αδιαλλάκτων. Η εκλογή αντίθετα, πιστεύουν ότι θα ωθήσει τα μέλη του Συμβουλίου να λειτουργήσουν ως παρακοινοβούλιο τύπου Γερμανίας, ενώ οι ανάλογες προσπάθειες στην Ελλάδα –σύσταση επαγγελματικών και κοινωνικών οργανώσεων μέσω εκλογών– υπήρξαν ανεπιτυχείς, κάτι το οποίο αποδίδεται στο ότι δεν εξελέγησαν οι άξιοι και στο ότι δεν έχει δημιουργηθεί επαρκής και ευσυνείδητη ταξική συνείδηση. Ακόμη, και με παραπομπή στα ισχύοντα στο εξωτερικό από όπου λαμβάνονται ως πρότυπο οι συμβατές με τις θέσεις της πλειοψηφίας απόψεις, αποδεικνύεται ότι τα πλείστα Α.Ο.Σ. καταρτίστηκαν με διορισμό. Στο επιχείρημα ότι κάτι τέτοιο θα μείωνε το κύρος του μετατρέποντάς το σε κυβερνητικό εξάρτημα, αντιτείνουν ότι εξαρτάται από αυτό να δείξει το έργο του κατά τη διάρκεια της τριετούς θητείας των μελών του κι ότι σε τελική ανάλυση δεν πρέπει να παρερμηνεύεται και ο προορισμός του.¹⁰⁶

Η παράθεση κι άλλων αντιρρήσεων στη συγκρότηση του Α.Ο.Σ. καθώς και των επιχειρημάτων που επιστρατεύονται από την πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής επιτροπής προκειμένου να τις αντικρούσει, διευρύνουν το φάσμα των αντιμαχομένων ιδεολογημάτων και καθιστούν ευκρινή τη διάσταση απόψεων ανάμεσα σε ένα φιλελευθερισμό που δίνει μάχη οπισθοφυλακών προκειμένου να διατηρήσει την οικονομία της αγοράς και την πολιτική σφαίρα ανέγγιχτες από την κρατική επιρροή ή τουλάχιστον στα πλαίσια που αυτή θα είναι ανεκτή και συμφέρουσα, και σε μια μεθερμηνεία του που αποπειράται να ενεργήσει προληπτικά κινούμενη σε «οργανωμένη» κατεύθυνση, επιχειρώντας να διατηρήσει την ηγεμονία απαρνούμενη θεμελιώδεις φιλελεύθερες παραδοχές και στηριζόμενη αποφασιστικά στο κύρος της επιστημονικής αυθεντίας.

Οι απόψεις των Κ. Ζωγράφου και Ροδόπουλου εντάσσονται στην πρώτη κατηγορία. Ο Κ. Ζωγράφος της «Προοδευτικής Πολιτικής Ενώσεως» αναπτύσσει ένα πολύπλευρο «κατηγορητήριο» εναντίον του θεσμού το οποίο η πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής επιτροπής παραθέτει ολόκληρο: η θέσμιση Α.Ο.Σ., θεωρεί, καθυποτάσσει την ατομική ελευθερία, εργασία και ιδιωτική πρωτοβουλία στον

¹⁰⁶ Ο. π., σ.σ. 11-12.

κρατισμό, νοθεύει τη λειτουργία βασικών οικονομικών νόμων και επιφέρει δεινά αφού αναμένεται από το Κράτος η ευδωχή των πάντων, ενώ τούτου στόχος δεν είναι η ευδαιμονία όλων, παρά απλώς η διαμόρφωση του πλαισίου εντός του οποίου όλοι μπορούν να την επιδιώξουν. Επίσης πιστεύει ότι η θέσμιση του Συμβουλίου καταπατά τις ελευθερίες με αποτέλεσμα οι «ισχυρότεροι των εργαζομένων πολιτών» να διερωτώνται για τον λόγο των θυσιών για αυτές, αν είναι να καταπατώνται με τόσο βάνανσο τρόπο. Ισχυρίζεται ότι πρόκειται για τη δημιουργία ενός πολυτελούς και δαπανηρού κρατικού οργανισμού, που επιπλέον θα συμβάλλει και στην ανάπτυξη ενός υπαλληλοκρατικού πνεύματος το οποίο θα διεκδικεί τα πάντα υπέρ του χωρίς να προσφέρει τίποτε. Επιπλέον, η δημιουργία τέτοιων σωμάτων που υποτίθεται ότι ελαφρύνουν τον Πρωθυπουργό από το «προμάσημα»(sic) για να μην «αναμυρηκάξει»(sic) τα θέματα η Βουλή και η Γερουσία, περιπλέκουν αντί να απλουστεύουν τα ζητήματα, πράγμα το οποίο θα επιτυγχανόταν από την απρόσκοπτη λειτουργία των οικονομικών νόμων.¹⁰⁷ Ο βουλευτής Ροδόπουλος σημειώνει επίσης ότι η ίδρυση του Α.Ο.Σ. τεκμηριώνει την ανεπάρκεια του πολιτικού κόσμου να επιλύσει τα προβλήματα παρά το γεγονός ότι διαθέτει τις απαιτούμενες γνώσεις. Υπογραμμίζει δε, με έμφαση ότι μόνο οι πολιτικοί άνδρες είναι ικανοί να επιτύχουν την ορθή λύση των οικονομικών προβλημάτων, ενώ είναι κι οι πλέον αφιλοκερδείς. Επομένως ο θεσμός κρίνεται άχρηστος, τραύμα κατά του Κοινοβουλίου, ενώ ως μόνη προσφορά του αναμένονται δυσάρεστα αποτελέσματα και μάλιστα τα εντελώς αντίθετα από τα προσδοκώμενα: όξυνση διχονοιών και αντιθέσεων.

Οι κατηγορίες αυτές ανασκευάζονται από την πλειοψηφία –τη δεύτερη κατηγορία απόψεων– η οποία εστιάζει στη λειτουργία του Συμβουλίου ως οργάνου μελέτης και υποδείξεων αρνούμενη τα περί κρατισμού και καθυπόταξης της ελευθερίας. Η χρησιμότητά του αυτή θεωρείται ως η καλύτερη δικαιολόγηση της δαπάνης για αυτό, ενώ το καθιστά και οικονομική λύση. Ο ισχυρισμός περί του ότι είναι αχρείαστο, αναιρείται με παραπομπή στην πανευρωπαϊκή διαπίστωση της ανάγκης να υπάρχουν τέτοια όργανα.¹⁰⁸ Έτσι οι συντάκτες της έκθεσης της κοινοβουλευτικής επιτροπής προτείνουν να γίνει δεκτό το νομοσχέδιο τροποποιούμενο στα κρίσιμα άρθρα 1,2,7 έτσι ώστε να υπογραμμιστεί ο τεχνικός χαρακτήρας του οργάνου και οι συμβουλευτικές του αρμοδιότητες.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Ο. π., σ.σ. 12-13.

¹⁰⁸ Ο. π., σ.σ. 13-14.

¹⁰⁹ Ο. π., σ.σ. 15-16.

Η πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής επιτροπής –και κατ’ επέκταση η Κυβέρνηση– δεν δέχεται επικρίσεις μόνο για την εισαγωγή ενός αχρειαστού θεσμού. Η μειοψηφία της κοινοβουλευτικής επιτροπής –συντάκτης του πορίσματός της ο Λ. Μακκάς– χαρακτηρίζει το νομοσχέδιο άτολμο και συντηρητικό, διότι τούτο αρνείται την επέκταση των ουσιαστικών αρμοδιοτήτων του Α.Ο.Σ. Για τη μειοψηφία ισχύει ότι οι παραδοσιακές φιλελεύθερες πολιτικοοικονομικές θεσμίσεις έχουν υποστεί σοβαρές αλλαγές στις οποίες περιλαμβάνονται η επαύξηση της σημασίας του οικονομικού παράγοντα και ο προσανατολισμός των πολιτών σε μορφές συλλογικά οργανωμένης δράσης. Απόρροια αυτών των εξελίξεων είναι η διάδοση και διάχυση του συνδικαλισμού, της σωματειακής διάρθρωσης του Κράτους, της ιδέας της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνεργασίας.¹¹⁰

Αυτή την εξέλιξη, συνεχίζει η έκθεση της μειοψηφίας, ενέτεινε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, με αποτέλεσμα η ενίσχυση του δημοκρατικού αισθήματος να οδηγήσει τις λαϊκές μάζες στην οργάνωσή τους για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, η πτώχευση και οι δυσκολίες στην ικανοποίηση των αναγκών να οξύνουν τα κοινωνικά προβλήματα, ενώ η καταπληκτική ανάπτυξη του τεχνικού πολιτισμού να έχει ως συνέπεια να λέγεται ότι «το κυβερνητικόν πρόβλημα είνε πρόβλημα τεχνικής διεύθυνσεως».¹¹¹ Η συνισταμένη αυτών των συνθηκών είναι για τους συντάκτες της έκθεσης της μειοψηφίας, η κρίση του Κράτους και του κοινοβουλευτισμού, η διατύπωση απόψεων –π.χ. από τον Rathenau και τον Zouvenelle, στους οποίους παραπέμπουν– σχετικά με την αναγκαιότητα κοντά στο πολιτικό Κράτος να συγκροτηθεί κι ένα οικονομικό· επίσης –άλλη συνέπεια– όπου ο πολιτικός κόσμος δεν ήταν ισχυρός ώστε να προσαρμοσθεί, είτε αυτός υποτάχθηκε στις συνδικαλιστικές επιταγές είτε εκμηδενίστηκε κι ήταν η δικτατορία αυτή που κατέστη αποκλειστικός συνομιλητής των εν λόγω οργανώσεων.

Έτσι, αφού υπογραμμίσει την κρίση Κράτους και Κοινοβουλευτισμού και την επισημανθείσα ανάγκη για τοποθέτηση ενός οικονομικού κοινοβουλίου δίπλα στο πολιτικό, καθώς και το ότι όπου ο πολιτικός κόσμος δεν διέθετε την ισχύ να προσαρμοσθεί στις νέες συνθήκες, έγινε είτε έρμαιο του συνδικαλισμού είτε υπέκυψε σε δικτατορικές λύσεις, οι οποίες συνδιαλέχθηκαν με αυτές τις οργανώσεις, θεωρεί ότι η χρησιμότητα του Α.Ο.Σ. έγκειται στα εξής: αυτή την τάση απέτρεψαν, άρα και

¹¹⁰ ΑΕΒ, 173/142, «Έκθεσις της μειοψηφίας της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του σχεδίου νόμου “περί ιδρύσεως Α.Ο.Σ.”».

¹¹¹ Ο. π., «Έκθεσις της μειοψηφίας της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του σχεδίου νόμου “περί ιδρύσεως Α.Ο.Σ.”».

την πρόληψη της Επανάστασης επέτυχαν, εκείνες οι χώρες που κινήθηκαν προς την κατεύθυνση συγκρότησης τέτοιων θεσμών: η Αγγλία που συνέζηυξε την κοινοβουλευτική της παράδοση με τον σεβασμό στους εμπειρογνώμονες, η Γερμανία που θυμήθηκε το Συμβούλιο Κρατικής Οικονομίας από τον Βίσμαρκ και θέσμισε το Α.Ο.Σ. με πρόβλεψη του Συντάγματος της Βαϊμάρης και η Γαλλία που εγκαθίδρυσε έναν τέτοιο θεσμό. Τούτα σημαίνουν κατά τον Μακκά ότι το Α.Ο.Σ. θεωρείται το κυριότερο μέσο για την προσαρμογή των κοινοβουλευτικών κρατών στη σύγχρονη οικονομική και κοινωνική εξέλιξη. Το γεγονός ότι η Ελλάδα αντιμετωπίζει ακόμη οξύτερα προβλήματα, καθιστά ακόμη πιο επιτακτική, σύμφωνα με τη μειοψηφία της κοινοβουλευτικής επιτροπής, την αναγκαιότητα ενός τέτοιου οργάνου. Χαρακτηρίζεται μάλιστα απαραίτητη η πυραμιδωτή και βαθμιδωτή επέκτασή του προς τα κάτω διά της επαγγελματικής και συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, προφανώς κατά το γερμανικό πρότυπο. Το ότι το προτεινόμενο νομοσχέδιο, εντούτοις, δεν προνοεί για αυτά τα θέματα οδηγεί τους μειοψηφούντες να το αποτιμούν χρησιμοποιώντας χαρακτηρισμούς που αναφέραμε προηγούμενα.¹¹²

Ο όλος προβληματισμός εκβάλλει στα γραφόμενα της «Εισηγητικής εκθέσεως επί του Νομοσχεδίου περί οργανώσεως Α.Ο.Σ.». Τώρα όμως έχει προστεθεί και η παράμετρος της οικονομικής κρίσης του '30 η οποία κάνει αισθητή την παρουσία της στις ελληνικές συνθήκες. Τούτο επηρεάζει τη μορφή συγκρότησης του Συμβουλίου αφήνοντας άθικτο τον επιστημονικό του χαρακτήρα στον οποίο αποδίδεται επιπλέον, ρόλος εθνικός.¹¹³ Με άλλα λόγια, η σύσταση του Συμβουλίου αποκλειστικά από εμπειρογνώμονες αίρει, σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση, τις όποιες αντιθέσεις θα προκαλούσε η συγκρότησή του αποκλειστικά από μέλη των επαγγελματικών τάξεων. Η οικονομική κρίση δεν επιτρέπει την πολυτέλεια συγκρούσεων που αποβαίνουν εις βάρος του εθνικού συμφέροντος. Άρα, αφού λόγω λόγω των εμπειρογνομώνων οι κοινωνικές συγκρούσεις δεν μεταφέρονται εντός του οργάνου, ο ρόλος αποκτά εθνική σημασία. Η τέτοια συγκρότηση του Α.Ο.Σ. αλλά και ο κατ' αυτόν τον τρόπο καθορισμός των αρμοδιοτήτων του φαίνεται να είναι συμβατός με τη γενικότερη επιφύλαξη του Βενιζέλου τόσο έναντι του ενδεχομένου κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης των επαγγελματικών τάξεων, όσο και της ανάληψης πολιτικής αρμοδιότητας από μέρους των ειδικών τεχνοκρατών και εμπειρογνομώνων. Οι

¹¹² Ο. π., «Εκθεσις της μειοψηφίας της ειδικής Κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του σχεδίου νόμου “περί ιδρύσεως Α.Ο.Σ.”», σ.σ. 1-4.

¹¹³ ΑΕΒ, Βουλή-Γερουσία, Φάκελος 173/145, 15/2/1932.

ειδικοί, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, παρά τις γνώσεις που διαθέτουν, πράγμα το οποίο σέβεται, διέπονται από μονομερείς και μονοδιάστατες αντιλήψεις και θεωρήσεις με αποτέλεσμα ακόμη και για τα ειδικά υπουργεία να μην είναι οι καλύτεροι διοικητές· πόσο μάλλον δε, για τη κυβέρνηση μιας χώρας.¹¹⁴ Η προτιμότερη λύση ήταν πολιτική καθοδήγηση της τεχνοκρατικής –αρεσκείας της κυβέρνησης– δραστηριότητας με στόχο την κυβερνητική αποτελεσματικότητα.¹¹⁵

Όταν πια το Α.Ο.Σ. συγκροτείται με την τελική μορφή του, προστίθενται κι άλλες όψεις οικειοποίησής του που αποτιμούν θετικά τον επιστημονικό χαρακτήρα του: οιονεί σοσιαλδημοκρατικές που εξαιρούν τον ενισχυτικό της κυβέρνησης ρόλου του Α.Ο.Σ. ως απερίσπαστου από δεσμεύσεις σε μερικά συμφέροντα, σε αντίθεση με τη Βουλή και τη Γερουσία, και τεχνοκρατικές που υπογραμμίζουν τον στη βάση της αμερόληπτης, αντικειμενικής, απροκατάληπτης θεωρητικής γνώσης εργασίας του, εντοπισμό της κάθε φορά καταλληλότερης οικονομικής πολιτικής. τις πρώτες εκφράζει ο Αλ. Παπαναστασίου εκπροσωπώντας την Κυβέρνηση στην πρώτη συνεδρίαση του οργάνου στις 2/6/1932. Τις δεύτερες ο Σπυρίδων Λοβέρδος, στην ίδια συνεδρίαση, ανταπαντώντας ως αντιπρόεδρος του οργάνου.¹¹⁶ Στο σκεπτικό του Λοβέρδου ήδη από το 1930 οπότε βρίσκονται σε εξέλιξη και οι σχετικές συζητήσεις, το Α.Ο.Σ. είναι συνυφασμένο με την αντιμετώπιση της ανεργίας και της οικονομικής κρίσης εν γένει, την επιστημονική-ορθολογική οργάνωση της εργασίας και την ιδέα της «κοινωνικής αλληλεγγύης». Εντός των συνθηκών της Κρίσης η ιδέα της «κοινωνικής αλληλεγγύης» τοποθετείται σε ένα πλαίσιο ορθολογικό και

¹¹⁴ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 211-212 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας. Συνεδρίασις 29^{ης} Ιανουαρίου 1930*), σ. 212 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας. Συνεδρίασις 27^{ης} Ιουνίου 1930*), σ. 213 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδρίασις 3^{ης} Φεβρουαρίου 1930*).

¹¹⁵ Παρατηρεί σχετικά ο Hering: «Τα μέσα και τα όρια της οικονομικής πολιτικής των Φιλελευθέρων έγιναν εμφανή στις αντιπαραθέσεις για το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, την ίδρυση του οποίου είχε προτείνει ματαιώς ο Γούναρης από το 1910. Για τους Φιλελευθέρους ένα τέτοιο ρυθμιστικό όργανο με αποφασιστικές αρμοδιότητες ήταν απαράδεκτο· στις συζητήσεις της κοινοβουλευτικής επιτροπής μάλιστα απαλείφθηκε ακόμη και η δικαιοδοσία του Συμβουλίου να συντάσσει με δική του πρωτοβουλία προτάσεις προς τις αρχές. Τα μέλη του Συμβουλίου θα διορίζονταν στα τρία πρώτα χρόνια από την κυβέρνηση. Το σχέδιο επομένως ήταν να δημιουργηθεί μια επιτροπή ειδικών της αρεσκείας της κυβέρνησης, η οποία θα παρακολουθούσε την οικονομική εξέλιξη, θα επεξεργαζόταν γνωματεύσεις που θα του ζητούσε η εκτελεστική εξουσία και θα έπαιρνε θέση για νομοσχέδια και σχέδια διαταγμάτων. Επρόκειτο λοιπόν και εδώ για ένα μέτρο εκσυγχρονισμού του διοικητικού μηχανισμού, με σκοπό να αυξηθεί η αποτελεσματικότητα της κυβερνητικής δραστηριότητας» (Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, σ. 1153.).

¹¹⁶ Βοβολίνη Σπ., Βοβολίνη Κ. (διεύθυνση), *Μέγα Ελληνικών Βιογραφικών Λεξικόν*, Τόμοι 1-5, εκδ. «Βιομηχανική επιθεώρησης», Αθήνα 1959, σ.σ. 160-161. Ο Λοβέρδος εκφράζει τις σχετικές απόψεις σε άρθρο του στη βενιζελική επιθεώρηση *Εργασία* με τίτλο «Οι όροι του προβλήματος της ανεργίας» (ό. π., σ. 159). Η ιδέα δε της «κοινωνικής αλληλεγγύης» συνιστά μόνιμο τόπο της σκέψης του, αφού εντοπίζεται και στα προπολεμικά γραπτά του (ό. π., σ. 151: Απρίλιος 1916, *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, έτος α', τεύχος 1).

επιστημονικά οργανωμένο, το οποίο εμπλουτίζει την οργανική διάσταση της έννοιας. Σε άρθρο του στην αντίπαλη της *Εργασίας* αντιβενιζελική επιθεώρηση *Πειθαρχία* στις 9/2/1930 με τίτλο «Βιομηχανική κρίσις, Κράτος και Τράπεζαι» υποστηρίζει ότι η βιομηχανική κρίση δεν είναι μόνο οικονομική μα και τεχνική. Προϋπόθεση της βιομηχανικής εξυγίανσης θεωρεί τη με αυστηρότητα συνεργασία τραπεζών και βιομηχάνων, την καλή διοίκηση και τον μέσω συνεργασίας με ξένους εμπειρογνώμονες βιομηχανικό εκσυγχρονισμό, τη διά ξένων εμπειρογνώμωνων εισαγωγής της ορθολογικής οργάνωσης της βιομηχανίας. Τούτη αναμένεται να αποφέρει την αύξηση της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας και να συνεπιφέρει τη μείωση της τιμής των προϊόντων, την αύξηση των ημερομισθίων και την αύξηση της αγοραστικής δύναμης των πολυπληθών λαϊκών στρωμάτων επ' ωφελεία της βιομηχανίας· επίσης, η εισαγωγή της ορθολογικής οργάνωσης αναμένεται να αποφέρει την επιστημονική διεύθυνση των εργασιασίων, τη μελέτη με στόχο την αποφυγή κάθε απώλεια δύναμης και μυικής κίνησης, την απλοποίηση της εργασίας βάσει ψυχοτεχνικών αρχών και τον καταρτισμό τύπων προϊόντος έτσι ώστε να καθίσταται ευχερής τόσο η παραγωγή όσο και η κατανάλωση.¹¹⁷

«Ιδιώνυμο», Νόμος για την παρέμβαση του Κράτους σε περιπτώσεις απεργιών-ανταπεργιών (λοκ-άουτ), Νόμος για την απαγόρευση του συνδικαλισμού των δημοσίων υπαλλήλων, φιλεργατική νομοθεσία

Η συμπαράθεση αυτών των θεσμίσεων σε μια ενότητα δεν πρέπει θεωρηθεί αργιστί αντιφατική. Μάλιστα, επιβάλλεται διότι, όσο κι αν προκαλεί εντύπωση, όλα τούτα εμφανίζονται ρητά συνδεδεμένα στον λόγο του ίδιου του Βενιζέλου: θεωρούνται μέτρα ίδιας τάξης και εμβέλειας που οδηγούν από διαφορετικούς δρόμους στον ίδιο στόχο, με άλλα λόγια, εκλαμβάνονται ως μέτρα συμπληρωματικά και δεν επισημαίνεται από τον εισηγητή τους η παραμικρή μεταξύ τους αντίφαση.¹¹⁸

¹¹⁷ Ο. π., σ. 159. Άλλωστε «Τη 7^η Φεβρουαρίου του 1930, ο Σπ. Λοβέρδος, εν συμποσώ του Ροταριανού Ομίλου Αθηνών, ωμίλησε με θέμα: “Ορθολογική οργάνωσις (rationalisation) της βιομηχανίας”» εξυμνώντας τον ταιλορισμό (ό. π., σ. 159).

¹¹⁸ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 189-190: «[...] Λοιπόν, οφείλω να τους ειδοποιήσω [τους κομμουνιστές] ότι εφ’ όσον περιορίζονται να προπαγανδίζουν θα τους πιάνη ο νόμος αυτός [το Ιδιώνυμο] και θα τους φυλακίξη ή τους εξορίξη ολίγους μήνας. Και τα πράγματα έως εκεί πηγαίνουν δι’ αυτούς αρκετά καλά, αλλ’ αν καμμίαν φοράν ξετρελλαθούν να δοκιμάσουν την δύναμίν των, επιχειρούντες βιαίαν αναροπήν του κοινωνικού καθεστώτος, θα επιπέση κατ’ αυτών όχι τότε ο νόμος τον οποίον εγνηφίσαμεν, αλλ’ η δύναμις της σπάθης, η οποία τότε θα συντρίψη την κεφαλήν των. Αλλά ο νόμος αυτός, περί προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος, θα ήτο ατελής ή μάλλον θα απετύγγανεν εντελώς του σκοπού του, αν δεν συνεβάδιζε παραλλήλως με την συνέχισιν μιας φιλεργατικής πολιτικής, την οποίαν το κόμμα των φιλελευθέρων είνε υπερήφανον ότι

Εξάλλου, εμφανίζεται ακόμη και χρονική σύμπτωση. Το νομοσχέδιο λ.χ. για τις κοινωνικές ασφαλίσεις δόθηκε για δημοσίευση δύο μόλις μέρες πριν εισαχθεί στη Βουλή το «ιδιώνυμο».¹¹⁹ Έτσι, μια διάκριση ανάμεσα σε έναν πρόιμο «προοδευτικό» Βενιζέλο και έναν ύστερο «συντηρητικό» καθίσταται τουλάχιστον προβληματική, ενώ καταδεικνύεται ότι προοδευτικά και συντηρητικά στοιχεία μπορούν να συνυπάρχουν εντός μιας συγκυρίας όπου αναζητούνται λύσεις συλλογικού προσανατολισμού με οργανωμένο χαρακτήρα. Σε αυτό προτίθεμαι να επανέλθω στα συμπεράσματα τούτης της ενότητας. Η ενότητα αυτή είναι χωρισμένη σε δύο τμήματα. Στο πρώτο χρησιμοποιείται υλικό προερχόμενο από λόγους, προεκλογικές ομιλίες, κοινοβουλευτικές αγορεύσεις και άρθρα του Βενιζέλου, στα οποία παρατηρείται ο στενός σύνδεσμος ανάμεσα σε αυτές τις θεσμίσεις, καθώς και η κατεύθυνση στην οποία κινείται κατ' αυτόν τούτη η δέσμη μέτρων. Στο δεύτερο μέρος με τη χρήση υλικού από τις αρχειακές πηγές και την εκτεταμένη δευτερογενή βιβλιογραφία συζητούνται οι θεσμικές εκβολές του βενιζελικού προβληματισμού.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η συνύφανση φιλεργατικής πολιτικής και ρητορικής, καθώς και απειλής καταστολής των εκδηλώσεων του εργατικού κινήματος που «υπερβαίνουν τα εσκαμμένα» δεν είναι στοιχείο που πρωτοεμφανίζεται στον λόγο του Βενιζέλου την περίοδο 1928-1932. Συνοδεύει τη σκέψη του ήδη από την προπολεμική περίοδο, τόσο αυτή της «ανόρθωσης», όσο και κατά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹²⁰ Θα ξεκινήσω ωστόσο, με την παράθεση των σχετικών απόψεών του όχι από τόσο πίσω, αλλά από μια εποχή που μπορεί να χαρακτηριστεί μεταιχμιακή: τις εκλογές του '20. Εκεί αυτή η σύνδεση εμφανίζεται ήδη εδραιωμένη

εγκαινιάσε προ είκοσι ετών περίπου. Έχω την πεποίθησιν ότι διά της εγκαινιάσεως της φιλεργατικής αυτής πολιτικής δεν εξεπληρώσαμεν μόνο ένα καθήκον ανθρωπιστικόν, δεν υπήρξαμεν μόνον συνεπείς προς τας αρχάς του κόμματος των φιλελευθέρων, αλλά ωχυρώσαμεν και την κοινωνίαν κατά ενδεχομένων κινδύνων και διά τούτο έχομεν σήμερον την ικανοποίησιν να βλέπωμεν όχι την πλειοψηφίαν, αλλά σχεδόν την ολότητα του εργατικού κόσμου μας κινουμένην εντός του κοινωνικού καθεστώτος του σημερινού» (*«Ελεύθερον Βήμα»* 14/5/1930, ο λόγος στη Θεσσαλονίκη για τον απολογισμό του κυβερνητικού έργου κατά την πρώτη διετία της διακυβέρνησης των Φιλελευθέρων).

¹¹⁹ 29 και 31 Αυγούστου αντίστοιχα. Η πληροφορία από το Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ. 471. Για την πολιτική των κοινωνικών ασφαλίσεων τις περιόδους της βενιζελικής διακυβέρνησης, ό. π., σ.σ. 443-490 και διάσπαρτα.

¹²⁰ Βλ. Μουδόπουλος Στ., «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», σ.σ. 225-254, και Λιάκος Α., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», σ.σ. 255-270, στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηϊωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2¹⁹⁹². Επίσης, Λεονταρίτης Γ., «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Βερέμης Θ., Γουλμής Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σ.σ. 49-84.

και διαθέτει πλέον όλες τις προϋποθέσεις για να καταστεί μόνιμος σε βαθμό εμμονής τόπος της σκέψης του.

Στην προεκλογική ομιλία στον Βόλο (26/10/1920)¹²¹ αναφέρεται εν εκτάσει στην εργατική πολιτική κατά την πολεμική περίοδο. Όσον αφορά το εργατικό ζήτημα υπογραμμίζει τη θέσπιση νόμων για την εργασία και την κοινωνική πρόνοια, για την υγιεινή και την ασφάλεια της εργασίας, την προστασία των ανηλίκων και την ίδρυση επιθεώρησης εργασίας. Επίσης παραθέτει τα νομοθετήματα που αφορούν την αργία της Κυριακής, το εμπορικό ωράριο, τις συνθήκες εργασίας και υγιεινής στα μεταλλεία, τα μέτρα για τις ανθυγιεινές βιομηχανίες, τους νόμους τους σχετικούς με τους συνεταιρισμούς, τις αποζημιώσεις σε περίπτωση ατυχήματος, το ανώτατο συμβούλιο εργασίας με συμμετοχή εργατών και εργοδοτών, τη δυνατότητα ίδρυσης αμιγώς εργατικών σωματείων, την ενίσχυση των ταμείων σύνταξης και αλληλοβοήθειας των επιμέρους κλάδων, ενώ με ιδιαίτερη περηφάνεια παρουσιάζει την κύρωση της Συνθήκης της Ουάσιγκτον (1919, Διεθνές Γραφείο Εργασίας)¹²² από την κυβέρνησή του.¹²³ Αναφέρεται βέβαια και στους αντεργατικούς νόμους. Η θέσμισή τους μολαταύτα θεωρείται επιβεβλημένη, γιατί στοχεύει στην αντιμετώπιση αυτών που απεργάζονται την κοινωνική ανατροπή ευαγγελιζόμενοι τη δικτατορία του προλεταριάτου. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι στη ρητορική του Βενιζέλου αυτοί οι τελευταίοι παραλληλίζονται με τους μοναρχόφιλους.¹²⁴

Πέρα από την αναμενόμενη στα πλαίσια της φιλελεύθερης ιδεολογίας σύλληψη του ανορθόλογου στοιχείου της δράσης και την πίστη στο δυνατό της εκλογίκευσής του μέσω του θεσμού, πέρα από τον εύγλωττο –για την εποχή–

¹²¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα...*, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 95-103.

¹²² Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας της ΕΤΕ, Αθήνα 1993, σ.σ. 194-198, 205-267.

¹²³ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα...*, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 96-97.

¹²⁴ Ο. π., σ. 98-99: Είναι «[...] οι ζητούντες δηλαδή την δικτατορίαν του προλεταριάτου. Δηλαδή εκείνοι οι οποίοι έρχονται αντί του μοναρχισμού, τον οποίον ήθελον να επιβάλλουν εις τον κόσμον αι μονάρχαι επί πολλούς αιώνας, αξιούντες ότι τα δικαιώματά των πηγάζουν από τον Θεόν, και θέλουν να μας επιβάλλουν ένα αντίθετον μοναρχισμόν μη εκπροσωπούμενον όμως πλέον από ένα, αλλά από περισσοτέρους, ολιγαρχίαν δηλαδή. Διότι θέλουν να επιβάλλουν τας αντιλήψεις των έστω και διά της βίας και εάν είναι ακόμη ολιγώτεροι, ενώ ο νόμος της πλειοψηφίας, ο οποίος, δεν λέγω ότι είναι κάτι τέλειον, αλλά είναι το καλλίτερον σχετικώς πράγμα το οποίον έως τώρα ευρήκεν η πολιτική σοφία των ανθρώπων διά να λύνη τα προβλήματα χωρίς να φθάνη ο κόσμος διαρκώς εις συγκρούσεις. Ο νόμος της πλειοψηφίας ορίζει ότι, ό, τι θέλουν οι περισσότεροι αυτό πρέπει να γίνεται. Δεν είνε βέβαιον ότι είνε πάντοτε ορθότερον, εκείνο το οποίον θέλουν οι πολλοί, αλλ' εις τας πλείστας περιπτώσεις αυτό συμβαίνει. Και εν πάση περιπτώσει δεν υπάρχει άλλον μέσον όπως λύωνται αι διαφωνίαί, παρά αν ηθέλωμεν να περιπέσωμεν εις τον δεσποτισμόν μιας ολιγαρχίας κι ενός μονάρχου και εις τας διηνεκείς στάσεις και τους εμφυλίους πολέμους».

¹²⁴ Ο. π., σ. 98.

παραλληλισμό μοναρχισμού-κομμουνισμού, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκβολή του όλου συλλογισμού. Ο Βενιζέλος επικρίνει την τακτική του μπολσεβικισμού – αργότερα και με αφορμή την ψήφιση του «Ιδιωνύμου» θα διαστείλει κομμουνισμό-μπολσεβικισμό– να εκμεταλλεύεται τις συνθήκες περισπασμού του Κράτους προκειμένου να καταλάβει εξ εφόδου την εξουσία: γι’ αυτό προσάπτει στους υποστηρικτές του μπολσεβικισμού ότι κατηγορούν το κόμμα των Φιλελευθέρων ακριβώς εξαιτίας της φιλεργατικής νομοθεσίας του.¹²⁵

Θεωρεί εντούτοις, ότι οι Φιλελεύθεροι παλεύουν και κατά εκείνου του μέρους του αστικού κόσμου που θεωρεί τη σημερινή κοινωνική οργάνωση την καλύτερη δυνατή κι έχει ως μόνη έγνοια την απόλαυση των κεκτημένων. Εναντία σε αυτούς στρέφει το επιχείρημα ότι το κοινωνικό καθεστώς περιέχει αδικίες και ότι η πρόοδος προϋποθέτει την καταπολέμησή τους: απλώς αυτή η πρόοδος πρέπει να πραγματοποιηθεί βαθμιαία κι όχι μέσα από την κατάλυση του Κράτους. Η αντίδραση σε μια τέτοια οπτική εκλαμβάνεται από τον Βενιζέλο ως εισαγωγή του Σοβιετισμού στην Ελλάδα. Απευθυνόμενος από την άλλη πλευρά, προς τη «συντηρητική» κοινωνική τάξη και επιχειρώντας να κάμψει τις αντιδράσεις της ενάντια στην εισαγωγή φιλεργατικής νομοθεσίας, διατείνεται ότι η φιλεργατική καθώς και η φιλαγροτική πολιτική συνιστά κατά βάθος συντηρητικό της παρούσας θέσμησης μέτρο: εκφράζει έτσι και την αντίθεσή του στις απόψεις του εφοπλιστή Εμπειρικού που την απορρίπτει, τονίζοντας ότι αυτή η νομοθεσία αποτελεί πρόνοια για την αφύπνιση των εργατών σε σχέση μετά τον Πόλεμο.¹²⁶

Κάθε άλλο παρά τυχαία είναι επομένως, η ρητή συσχέτιση της διά νόμου ρύθμισης και εναρμόνισης των κοινωνικών συγκρούσεων από το Κράτος, και της προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος, συσχέτιση η οποία προεξαγγέλεται στην προεκλογική εκστρατεία του 1928 αποτελώντας προγραμματικό στόχο.¹²⁷ Το Κράτος προτίθεται να αναλάβει ενεργό ρόλο στη διαρρύθμιση των κοινωνικών συγκρούσεων ορίζοντας επακριβώς λ.χ. τι προϋποτίθεται για να θεωρηθεί θεμιτή η απεργία ή η ανταπεργία:

«Το δικαίωμα της απεργίας προς επιδίωξιν των επαγγελματικών συμφερόντων των εργατών καθώς και το αντιστοιχούν δικαίωμα των εργοδοτών όπως σταματούν την βιομηχανική των επιχειρήσιν δεν εννοούμεν ουδ’ επ’ ελάχιστον να περιορίσωμεν. Πιστεύομεν όμως ότι επιβάλλεται προς το συμφέρον των εργατών, εξ ίσου και των εργοδοτών, καθώς και της όλης κοινωνίας, όπως ρυθμισθή διά νόμου η άσκησης του δικαιώματος τούτου και ελπίζω βασίμως ότι θα επιτύχω την συναίνεσιν και των εργατών και

¹²⁵ Ο. π., σ. 100.

¹²⁶ Ο. π., σ. 100-102.

¹²⁷ Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, σ. 1078.

των εργοδοτών, όπως καθιερωθή διά νόμου η υποχρέωσις διά τα δύο μέρη, πριν προβαίνουν εις την άσκησιν του δικαιώματός των να ειδοποιούν το Υπουργείον της Εθνικής Οικονομίας όπως τούτο εντός ευλόγου προθεσμίας προβαίνει επί παρουσία αντιπροσώπων των εργατών και των εργοδοτών εις έρευναν περί του βασίμου ή μη των λόγων, οίτινες προκαλούν την απειλουμένην απεργίαν ή το λοκ-άουτ και δημοσιεύη δι' εκθέσεως το πόρισμα της ερεύνης. Μόνον μετά την δημοσίευσιν της εκθέσεως ταύτης, η κήρυξις της απεργίας ή του λοκ-άουτ θα είναι νόμιμος. Διότι τότε μόνον η κοινωνία θα γνωρίζη που ευρίσκεται το δίκαιον, θα δύναται δι' όλου του θάρρους της δημοσίας γνώμης να συντελή υπέρ της δικαίας λύσεως.

Είμαι βέβαιος ότι κατ' αυτόν τον τρόπον θα επιτυγχάνεται εις τας πλείστας τουλάχιστον περιστάσεις, όπως ικανοποιούνται τα δίκαια αιτήματα, πριν εκτραχυνθούν αι σχέσεις εργατών και εργοδοτών και θα προλαμβάνεται η απεργία ή το λοκ-άουτ. Ζητώ, δηλαδή, να εισαχθή και επί των συγκρούσεων κεφαλαίου-εργασίας ανάλογον τι προς το εισαχθέν διά του καταστατικού χάρτου της Κοινωνίας των Εθνών επί συγκρούσεων μεταξύ διαφόρων κρατών. Οι οπαδοί της Γ' Διεθνούς θα κραυγάζουν βέβαια κατά της προτάσεως ταύτης, αλλ' ο εργατικός κόσμος της Ελλάδος είμαι βέβαιος ότι θ' αναγνωρίση την υπηρεσίαν, την οποίαν ο θεσμός ούτος μέλλει να παράσχη και εις τα γενικά, αλλά και εις τα αληθή εργατικά συμφέροντα.

Αλλ' επειδή εμνημόνευσα την Γ' Διεθνή αναγκαίον να εκθέσω ποία είναι η στάσις του κομμουνισμού. Πάσα απόπειρα διαταράξεως ή βιαίας ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος, του οποίου στερεά θεμέλια είνε η πατρίς, η οικογένεια, η ιδιοκτησία, θα εύρη αντιμετώπον την πυγμήν του Κράτους. Χωρίς άλλως τε, να περιορίσωμεν καμμίαν θεωρητικήν συζήτησιν περί του καταλληλοτέρου τρόπου δι' ου δύναται να μεταρρυθμισθή η σημερινή οργάνωσις της κοινωνίας και χωρίς να γίνωμεν επιλήσμονες των φιλελευθέρων μας αρχών».¹²⁸

Στον ίδιο λόγο υποστηρίζεται ότι η θωράκιση του κοινωνικού καθεστώτος πρόκειται να εξασφαλιστεί με το συνδυασμό της νομοθεσίας κατά των αποκάλυπτα ανατρεπτικών ενεργειών και της ριζικής μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος, αφού, κατά τη γνώμη του Βενιζέλου, τα κλασσικά σχολεία «παράγουν» ανεπαρκώς μορφωμένους αποφοίτους, ανίκανους για την τέλεση οποιασδήποτε παραγωγικής εργασίας, οι οποίοι απαρτίζουν ως εκ τούτου τον στρατό της μελλοντικής κοινωνικής ανατροπής: έτσι, η κλασσική εκπαίδευση θα προορίζεται για τους λίγους και εκλεκτούς, οι πλέον προικισμένοι από τα κατώτερα στρώματα θα βοηθούνται με υποτροφίες, ενώ η μέριμνα πρόκειται να στραφεί στα πρακτικά σχολεία και στην επέκταση της βασικής εκπαίδευσης σε όλο τον πληθυσμό.¹²⁹

Όταν πια για τα σχετικά νομοθετήματα –«Ιδιώνυμο» και μέτρα για την περίπτωση απεργιών και ανταπεργιών– αρχίζει να αναλαμβάνεται συντονισμένη νομοθετική δράση, δικαιολογείται η ανάληψη της σχετικής πρωτοβουλίας στην ακόλουθη βάση: ανάγκη εξοπλισμού του Κράτους για να αμυνθεί κατά των ανατρεπτικών ενεργειών των εχθρών του κοινωνικού καθεστώτος, ανάγκη ρύθμισης

¹²⁸ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 467-468 (Προεκλογικός λόγος στη Θεσσαλονίκη, 22/7/1928). Στην παράθεση του αποσπάσματος στο Αβραάμ Ν., *Ελευθερίου Βενιζέλου, Γνώμαι...*, στα θεμέλια του αστικού καθεστώτος συμπεριλαμβάνεται και η θρησκεία (σ. 56).

¹²⁹ Ο. π., σ.σ. 468-469. Για το αβάσιμο αυτών των ισχυρισμών, αλλά και για τον σαφώς αντιφιλελεύθερο χαρακτήρα των εν λόγω μέτρων, βλ. Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, σ. 1158.

των κοινωνικών συγκρούσεων ώστε να μην επέλθει η κοινωνική αποδιάρθρωση, ανάγκη προάσπισης των αληθινών και υγιών εργατικών συμφερόντων. Αυτό το τρίπτυχο φαίνεται να σφραγίζει καθ' όλη τη διάρκεια της τετραετίας τη σκέψη του Βενιζέλου αφού θεωρείται ικανό να διασφαλίσει προστασία του κοινωνικού καθεστώτος σε συνδυασμό με τη δυνατότητα βελτίωσής του διαμέσου μεταρρυθμίσεων. Στην προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη (7/4/1929) εν όψει των γερουσιαστικών εκλογών του Απριλίου του 1929 αυτό το τριμερές σχήμα περιγράφεται με σαφήνεια: το Κράτος φέρεται να εξοπλίζεται για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο ανατροπής προνοώντας να μη θιγούν οι φιλελεύθερες αρχές. Θεωρείται καθήκον της κυβέρνησης να αντιπαρατεθεί σε ένα κόμμα (Κομμουνιστικό) το οποίο κατά τον Βενιζέλο, χρηματοδοτείται από το εξωτερικό, αντιτίθεται στην προσπάθεια βελτίωσης των συνθηκών ζωής του εργατικού κόσμου με το πρόσχημα ότι μεριμνά για αυτόν, εμπλέκεται σε απεργίες εξωθώντας σε ένοπλες ρήξεις και απεργάζεται την απόσπαση της Μακεδονίας: θα' ταν εγκληματική, εξάγεται κατά συνέπεια, η αμέλεια της κυβέρνησης αν δεν απαντούσε υπό τον φόβο μη κατηγορηθεί για εγκατάλειψη των φιλελεύθερων αρχών της. Εκτιμάται ως θετική η νομοθετική παρέμβαση που επιχειρεί να προλάβει την απεργία ή το λοκ-άουτ, ενώ παράλληλα, παρουσιάζεται και μέριμνα για την εφαρμογή του οκταώρου, με την παράλληλη αναγνώριση όμως των ελλείψεων της σχετικής νομοθεσίας.¹³⁰

Ο συνδυασμός προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος και βελτίωσης των όποιων αρνητικών του στην κατεύθυνση της προάσπισης συλλογικών συμφερόντων φαίνεται να δικαιολογεί μια κάποια απόσταση από την απόλυτη υπεράσπιση φιλελεύθερων αρχών. Τούτο δεν σημαίνει παραδοχή ότι το κοινωνικό καθεστώς είναι υπεράνω κριτικής. Εντούτοις, καθορίζεται ποιο είναι το ανεκτό όριο αμφισβήτησής του και ποιος είναι ο ορίζοντας των αποδεκτών εναλλακτικών λύσεων από τις οποίες βέβαια, αποκλείεται ο κομμουνισμός. Απεναντίας, στην ευρεία έννοια της Δημοκρατίας περιλαμβάνεται και η βασιλευομένη εκδοχή της.¹³¹ Οι ίδιοι τόποι επαναλαμβάνονται αυτούσιοι στις παρεμβάσεις του Βενιζέλου (29/3/1929, 1/4/1929, 2/4/1929, 30/5/1929) κατά την κοινοβουλευτική συζήτηση του νόμου για την προστασία του κοινωνικού καθεστώτος («Ιδιώνυμο»), γεγονός δηλωτικό του πόσο συμπαγές τμήμα της σκέψης του αποτελούν. Παρά τις διακυμάνσεις, το τριμερές

¹³⁰ Ο. π., σ. 545-546.

¹³¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 355-356 (*Εφημερίς συζητήσεων της Βουλής-Συνεδρίασις 28^{ης} Ιανουαρίου 1929*).

σχήμα που σκιαγραφήσαμε προηγουμένως παραμένει σχεδόν αδιατάρακτο: η ανησυχία μη τυχόν περιορίζεται η ελευθερία της σκέψης μέσω του νομοθετήματος, διασκεδάζεται από τη διαβεβαίωση ότι στοχεύει να πατάξει την προπαγάνδισή της ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος με βίαια μέσα. Σημειώνεται δε ότι η κίνηση του κομμουνισμού δεν είναι αυτοφυής, αλλά προέρχεται εκτός Ελλάδας.¹³²

Η διασκέδαση των ανησυχιών που φθάνει μέχρι του σημείου να διατυπώνεται η άποψη ότι το κοινωνικό καθεστώς δεν απειλείται από τον κομμουνισμό κι ότι εξάλλου, ένας νόμος δεν θα ήταν σε θέση να το προφυλάξει από αυτόν τον κίνδυνο, οδηγεί στο να δικαιολογείται η επιβολή του νόμου λόγω των φονικών επεισοδίων που έχουν λάβει χώρα σε απεργιακές κινητοποιήσεις. Σπεύδει ωστόσο, να διαβεβαιώσει για τις φιλεργατικές προθέσεις της κυβέρνησής του, για την επιθυμία εναρμονισμού των αντιθέσεων κεφαλαίου-εργασίας η οποία τη διακατέχει, καθώς και για την πεποίθησή του περί της προτεραιότητας της χειρωνακτικής –εργάτης– έναντι της πνευματικής –διευθυντής, εργοδότης– εργασίας.¹³³ Την ίδια στιγμή ο κίνδυνος δεν θεωρείται αμελητέος: «Και μη θεωρείτε ως ασύστατον τον κίνδυνο, όταν γνωρίζετε τι συνέβη εις την Βουλγαρίαν, εις την Βουλγαρίαν, όπου η κοινωνική σύνθεσις είναι τοιαύτη, όπου δεν μπορείτε να είπητε ότι ευνοούν τας μολσεβικικάς ιδέας, όταν γνωρίζετε ποίον κίνδυνο διέτρεξεν προχθές ακόμη η πρωτεύουσα της Γερμανικής Δημοκρατίας».¹³⁴ Είναι αυτός λοιπόν ο κίνδυνος που επιτρέπει τη σχετική έκπτωση των φιλελευθέρων αρχών μέσω του Ιδιωνόμου, από τη στιγμή που ο Βενιζέλος διαβλέπει τον κίνδυνο αυτές ακριβώς οι αρχές να καταστούν Δούρειος Ίππος, όχημα για την άλωση του κοινωνικού καθεστώτος από τους επίδοξους ανατροπείς του.¹³⁵

Η μέριμνα για τα εργατικά στρώματα, παράλληλα, φαίνεται ότι απολαμβάνει ιδιαίτερης προβολής στον λόγο του Βενιζέλου, ο οποίος εμφανίζεται διά των φιλεργατικών μέτρων ως ο αυθεντικός εκφραστής των συμφερόντων των εργαζομένων ενάντια στους κομμουνιστικούς ανατρεπτικούς οραματισμούς. Στον

¹³² Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 559-560.

¹³³ Ο. π., σ.σ. 560-561. Επίσης στο Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 357-357, (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 3^η Απριλίου 1929*).

¹³⁴ Ο. π., σ.σ. 562.

¹³⁵ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 358-359 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδρίασις 1^η Απριλίου 1929*). Παραπλήσιες απόψεις, ό. π., σ. 359 («*Ελεύθερον Βήμα*» 4^η Νοεμβρίου 1929, από τον λόγο του Βενιζέλου «[...] προς τον λαόν Καβάλας και εκ δηλώσεών του προς επιτροπήν του κομμουνιστικού σωματείου Καπνεργατών»). Επίσης, ό. π., σ. 359, («*Ελεύθερον Βήμα*» 9^η Μαΐου 1929, «εις δηλώσεις του προς τον απεσταλμένον του «Μαργεστριανού Φύλακος», αναφερόμενος εις τον ψηφισθέντα νόμον αμύνης του κοινωνικού καθεστώτος»). Για τη διάκριση κομμουνισμού-μολσεβικισμού, όπου ο κομμουνισμός περιορίζεται στη σφαίρα της θεωρίας, ενώ ο μολσεβικισμός αφορά στη βίαιη κατάληψη της εξουσίας, ό. π., σ. 360 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδρίασις 30^η Μαΐου 1929*).

λόγο του στο «Πεντελικό» (17/7/1929) τονίζει την επέκταση του οκταώρου στις βιομηχανίες και τις βιοτεχνίες, την εφαρμογή αυτόφωρης διαδικασίας για όσους παραβιάζουν τους εργατικούς νόμους και την υποβολή του νομοσχεδίου που αφορά την κοινωνική ασφάλιση το οποίο τέθηκε υπόψη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας «[...] διά του οποίου θα δοθή προς τον εργατικόν κόσμον η πλέον θετική απόδειξις ότι την βελτίωσιν της τύχης του δύναται ασφαλώς να περιμένη από την κανονικήν λειτουργίαν των δημοκρατικών θεσμών και όχι από τας ανατροπάς, τας οποίας εισηγείται η τρίτη διεθνής».¹³⁶ Η μόνη του ανησυχία έγκειται στην καθυστέρηση της ψήφισης των νομοθετημάτων που αφορούν τις απεργίες και τις ανταπεργίες, με αποτέλεσμα την παράταση αυτού που εκλαμβάνεται ως κοινωνική αναταραχή.¹³⁷ Οι συνιστώσες τελικά του εξοπλισμού του Κράτους και του κοινωνικού κατ' επέκταση καθεστώτος με τα αναγκαία μέτρα άμυνας κατά των ανατρεπτικών ενεργειών χωρίς παραβίαση, ταυτόχρονα, της ελευθερίας της σκέψης, και η φιλεργατική πολιτική από την άλλη πλευρά, αναμένονται να οδηγήσουν κατά τον Βενιζέλο, στην πολυπόθητη συνισταμένη της όρθωσης φραγμών απέναντι στη συστηματική υπονόμηση του καθεστώτος.¹³⁸

Η αιθέρια υφή της φιλελεύθερης ουτοπίας, όπως την εντοπίζει και χαρακτηρίζει ο Mannheim, αποτυπώνεται στα περισσότερα από τα ως τώρα παρατιθέμενα κείμενα, αλλά θα διαφανεί και στα ακόλουθα. Το αιθέριο –κατά Mannheim– συνίσταται στο γεγονός ότι η αστική τάξη καλείται να διεξαγάγει ένα διμέτωπο αγώνα, δηλαδή και εναντίον των συντηρητικών στρωμάτων τα οποία της υπερτίθενται, ώστε να τα υπερκεράσει, αλλά και εναντίον των κατωτέρων της εργατικών στρωμάτων των οποίων την είσοδο στο πολιτικό προσκήνιο ενεθάρρυνε και διευκόλυνε· τώρα όμως υφίσταται την ανατρεπτική αμφισβήτησή τους. Το αστικό καθεστώς επιχείρησε να βρει τη λύση θεωρώντας τον εαυτό του ως το *juste milieu*. Στην προκειμένη περίπτωση δεν υπάρχουν βέβαια οι ευγενείς αριστοκράτες εναντίον των οποίων θα κινούνταν οι επαναστάτες αστοί· είναι ωστόσο πρόδηλη η τάση εγκατάλειψης ορισμένων θεμελιωδών τόπων της φιλελεύθερης ουτοπίας και ιδεολογίας και η διάθεση παραδοχής ενεργότερου ρόλου του Κράτους στη

¹³⁶ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ. 572.

¹³⁷ Ο. π., σ. 572: «Λυπούμαι διότι η δυσπιστία του εργατικού κόσμου προς το νομοσχέδιον, το ρυθμίζον την άσκησιν του δικαιώματος της απεργίας και του λοκ-άουτ δεν επέτρεψεν μέχρι σήμερον την επιψήφισιν αυτού. Αλλά πιστεύω ότι αυτή θα καταστή δυνατή κατά την επανάληψιν των εργασιών της Βουλής, όπως τεθή τέρμα εις τας συγκρούσεις και την αιματοχυσίαν, που προκαλεί η άνευ νομοθετικής ρυθμίσεως εξάσκησις των δικαιωμάτων τούτων».

¹³⁸ Ο. π., σ. 572.

διευθέτηση των κοινωνικών συγκρούσεων και προβλημάτων,¹³⁹ αφορά δε αυτή η παρέμβαση την περίπτωση απεργιών και ανταπεργιών, καθώς και τη ρύθμιση των συμβάσεων εργασίας. Ο Βενιζέλος θεωρεί ότι είναι αναγκαία η παρέμβαση του Κράτους στη ρύθμιση της σύμβασης εργασίας προς όφελος του εργαζομένου, ωστόσο, παρ' όλο που εγκωμιάζει τα επιτεύγματα του φασισμού στο προκείμενο ζήτημα, δεν φαίνεται διατεθειμένος να ακολουθήσει τις λύσεις του. Ο τρόπος με τον οποίο επέλυσε τη σύγκρουση κεφαλαίου-εργασίας το σωματειακό φασιστικό Κράτος, πιστεύει, είναι σύμφωνος μεν με τον χαρακτήρα του, ασύμβατος όμως, με τη δημοκρατία.¹⁴⁰

Ωστόσο κάτι από αυτόν τον αιθέριο χαρακτήρα έχει απομείνει: ο Βενιζέλος στρεφόμενος στους εργάτες προσφέρει ως απόρροια ανθρωπιστικού καθήκοντος, φιλεργατική νομοθεσία με την προειδοποίηση ότι η υπέρβαση των εσκαμμένων διανοίγει για αυτούς μόνο την προοπτική της κρατικής εναντίον τους καταστολής. Στην υπέρβαση αυτών των εσκαμμένων συγκαταλέγονται ενέργειες όπως λ.χ. ο συνδικαλισμός και η απεργία των δημοσίων υπαλλήλων ή η κήρυξη γενικής απεργίας. Αμφότερα θεωρούνται ανατρεπτικές και στασιαστικές ενέργειες.¹⁴¹ Στρεφόμενος δε προς τους βιομηχάνους επιχειρηματίες, επισημαίνει ότι η φιλεργατική πολιτική είναι κατά βάθος συντηρητικό του καθεστώτος μέτρο, επιχειρεί να διασκεδάσει την ανασφάλειά τους και να καθησυχάσει τις ανησυχίες τους, προειδοποιώντας παράλληλα ότι η μικρόνοιά τους απεργάζεται την ίδια την απειλή για τα συμφέροντά τους. Το αιθέριο εντοπίζεται σε αυτή τη διαρκή αιώρηση ανάμεσα στα αντιμαχόμενα κοινωνικά άκρα, στους πόλους της πειθάρχησης και της εξασφάλισης ελευθερίας, όπως και στην πίστη ότι το για την κατάπαυση της ταλάντωσης αρκεί η εφαρμογή του θεσμού ο οποίος εγγυάται την εύρεση της μεσότητας.

Στον λόγο του στη Θεσσαλονίκη στις 13/5/1930, ο οποίος επέχει ρόλο απολογισμού του μέχρι τότε τελεσμένου κυβερνητικού έργου, ο νόμος *«Περί προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος»* δεν θεωρείται περιοριστικός της ελευθερίας της σκέψης και της έκφρασης, αφού επιτρέπει, σύμφωνα με τον ομιλητή, τις θεωρητικές εκδηλώσεις κοινωνικής αμφισβήτησης, και απαγορεύει μόνο την

¹³⁹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 336-337.

¹⁴⁰ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 347-348.

¹⁴¹ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 341-342 (*«Ελεύθερον Βήμα»* 25^{ης} Φεβρουαρίου 1931). Για την πρόθεση κατάθεσης νομοσχεδίου που θα απαγορεύει την κήρυξη γενικής απεργίας –όπως και στην Αγγλία–, απεργίας στις επιχειρήσεις δημοσίας ωφέλειας και τον συνδικαλισμό των δημοσίων υπαλλήλων βλ. ό. π., (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής – Συνεδρίασις 2ας Μαρτίου 1931*).

προπαρασκευή βιαιών ενεργειών ανατροπής ενάντια στις οποίες άλλωστε αμύνεται με φιλελεύθερο μάλιστα τρόπο, διατείνεται συμπληρώνοντας ο Βενιζέλος, ζητείται η συνδρομή της δικαστικής εξουσίας και παρακολουθείται η κομμουνιστική δράση ώστε να αποφευχθεί η αιφνίδια επιβολή της δικτατορίας του προλεταριάτου. Καθώς λοιπόν, οι κομμουνιστικές οργανώσεις συγκροτούνται και απαρτίζονται, όπως επισημαίνει, από μίσθαρνα όργανα, αν επιχειρήσουν να δοκιμάσουν τις δυνάμεις τους, θα συντριβούν, ενώ τους περιμένει η φυλακή κι η εξορία, στην περίπτωση που συλληφθούν ενώ προπαγανδίζουν. Τις απειλές ακολουθεί η ηπιότητα: η εργατική πολιτική θεωρείται υπό διπλό πρίσμα, εκπλήρωση ανθρωπιστικού καθήκοντος και ταυτόχρονα οχύρωση της κοινωνίας. Τονίζεται emphatically η θέσμιση αποζημίωσης για τα εργατικά ατυχήματα, η επέκταση του οκταώρου και η εισαγωγή των κοινωνικών ασφαλίσεων.¹⁴² Είναι αυτή η εισαγωγή που αντιμετωπίζεται τουλάχιστον επιφυλακτικά από τους βιομηχάνους, τους οποίους εγκαλεί διότι δεν καταλαβαίνουν ότι η λήψη κοινωνικών μέτρων είναι αυτή που δύναται να διασφαλίσει το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους. Με άλλα λόγια, το κόστος που καλούνται να αναλάβουν οι βιομήχανοι εισφέροντας στην κοινωνική ασφάλιση, είναι ελάχιστο συγκρινόμενο με την παγίωση και υπεράσπιση του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος, που αναμένεται ως ωφέλεια.¹⁴³

Να σημειωθεί εδώ παρενθετικά ότι, αν το ιδεολογικό στοιχείο της σκέψης του Βενιζέλου έγκειται στη βεβαιότητα της δυνατότητας να εκλογικευτεί πλήρως μέσω του όποιου θεσμού το ανεκλογίκευτο στοιχείο της δράσης με αποτέλεσμα να επέλθει ο εναρμονισμός των συμφερόντων, το ιδεολογικό στοιχείο της σκέψης των βιομηχάνων που αρνούνται την εισαγωγή των κοινωνικών ασφαλίσεων, εντοπίζεται στο σημείο όπου ο Mannheim ανατέμνοντας την ιδεολογική σκέψη, επισημαίνει την αντίφαση ανάμεσα σε μια δυναμική και μεταμορφωμένη πραγματικότητα και μια σκέψη η οποία την προσεγγίζει με παρωχημένες ως προς την πραγματικότητα αυτή κατηγορίες. Με άλλα λόγια, ενώ βρισκόμαστε στους κόλπους μιας ταξικής και ανταγωνιστικής κοινωνίας, εξέχοντες βιομήχανοι εξακολουθούν να ερμηνεύουν τις κοινωνικές εξελίξεις υπό το πρίσμα πατριαρχικών και πατερναλιστικών ιδεολογημάτων.¹⁴⁴

¹⁴² Ο. π., 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 188-191.

¹⁴³ Ο. π., σ.σ. 190-191.

¹⁴⁴ Για τη στάση των εργοδοτών έναντι της εισαγωγής των κοινωνικών ασφαλίσεων βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ.σ. 492-496 και διάσπαρτα.

Η σταχυολόγηση ορισμένων εξεχουσών περιπτώσεων είναι ενδεικτική αυτών των στάσεων. Ο Ανδρέας Χατζηκυριάκος (ιδρυτής της ΑΓΕΤ «Ηρακλής», πρόεδρος κατ' επανάληψη του Σ.Ε.Β., υπουργός στην κυβέρνηση Πλαστήρα-Γονατά μετά την «Επανάσταση» του 1922, αλλά και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά) σε υπόμνημά του με την ιδιότητα του προέδρου του Συνδέσμου των Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών προς τον Βενιζέλο τον Οκτώβριο του 1928 μεταξύ άλλων αναφερόταν και στο ζήτημα των κοινωνικών ασφαλίσεων θεωρώντας ότι πρέπει να προηγείται η φιλοβιομηχανική της φιλεργατικής πολιτικής, καθώς η πρώτη κατά την άποψή του, είναι προϋπόθεση της δεύτερης.¹⁴⁵ Ο Ιωάννης Παπαστράτος ήδη από τα 1923-1924 δήλωνε ότι ο καπνεργατικός κόσμος εξαιτίας και της φιλεργατικής πολιτικής που ακολουθούσε από το 1914 το Κράτος, παρεξέκλινε της αποστολής του.¹⁴⁶ Έτσι προτείνει την άμεση διάλυση των αποδεδειγμένα «αναρχοανατρεπτικών σωματείων» και της καπνεργατικής ομοσπονδίας, την υποστήριξη μόνο των εθνικών σωματείων και των οργανώσεων συνεταιρισμών των παραγωγών που αντιτίθενται στα «μπολσεβικίζοντα» καπνεργατικά σωματεία παράλληλα, διατείνεται ότι οι χριστιανικές αρχές του επιβάλλουν, αλλά και συνεπάγονται τη μέριμνά του για τον εργάτη.¹⁴⁷ Ο αδελφός του Σωτήριος Παπαστράτος διακατέχεται από μια πατερναλιστική αντίληψη για τον εργάτη· βιογράφος του αναφέρει χαρακτηριστικά πως θεωρούσε την αντίθεση εργοδότη-εργάτη ως αντιβαίνουσα την ηθική αξία και αντίληψη της ζωής. Στα πλαίσια μιας τέτοιας αντίληψης λαμβάνει στους κόλπους της επιχείρησής του μέτρα για τον έλεγχο της υγείας των εργατών.¹⁴⁸ Έτσι, ο Σπύρος Μελάς, ο εν λόγω βιογράφος, στη νεκρολογία του για αυτόν εξαιρεί το επιχειρηματικό δαιμόνιο, τη χριστιανική αγαθότητα και το ήθος του, κάτι που κατ' αυτόν αποδεικνύεται από το ότι ποτέ δεν ξέχασε το δράμα και την αθλιότητα που τον περιτριγύριζαν: η μέριμνα εκδηλώνεται με πράξεις φιλανθρωπίας, όπως βρεφοκομεία, νηπιοτροφεία τα οποία συναρμόζουν, κατά τον Μελά, την άψογη αισθητική

¹⁴⁵ Βοβολίνη Σπυρίδωνος Αντ. και Κωνσταντίνου Αντ. (διεύθυνση), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Τόμοι 1-5, εκδ. «Βιομηχανική επιθεώρησης», Αθήναι 1959, 1^{ος} Τόμος, σ. 49. Στο ίδιο γίνεται αναφορά (ό. π., σ. 50) στα «παραδοσιακά φιλεργατικά συναισθήματα» του Χατζηκυριάκου, στην έγνοια του για την υπεράσπιση των δικαιών τους, την εφαρμογή του θεσμού των κοινωνικών ασφαλίσεων. Επίσης, ότι η τέτοια πολιτική του λειτούργησε προληπτικά με αποτέλεσμα τα εμποδιστεί η εκμετάλλευση της δυσαρέσκειας των εργατών από τα ανατρεπτικά (διάβαζε: κομμουνιστικά) στοιχεία.

¹⁴⁶ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 100.

¹⁴⁷ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. σ., 101, 112.

¹⁴⁸ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. σ. 115-116.

(«παλατάκια») με την επιστήμη και την τεχνική.¹⁴⁹ Δεν είναι έτσι παράδοξο που ευρισκόμενος ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους ο Βενιζέλος αναγκάζεται να επανέλθει στο ζήτημα σε μια δυσμενέστερη συγκυρία, όταν η οικονομικοκοινωνική Κρίση βρίσκεται στο αποκορύφωμά της υπενθυμίζοντας –αφού υπερτονίσει την προσήλωσή του, η οποία παρεμπιπτόντως αμφισβητείται, στο κοινωνικό καθεστώς– ότι οι κοινωνικές συγκρούσεις οξύνονται όταν η τάξη των αποκλήρων συνεχίζει να διαβιού εντός αθλίων συνθηκών και με την ευθύνη των κεφαλαιούχων.¹⁵⁰

Περνώντας τώρα στη θεσμική εκβολή του σχετικού προβληματισμού μπορεί να παρατηρηθεί ότι στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου που απαγορεύει το δικαίωμα της απεργίας στους δημοσίους υπαλλήλους ο ίδιος ο Βενιζέλος γράφει ότι η ιδέα του συνδικαλισμού των δημοσίων υπαλλήλων από την οποία εμπνεύσθηκαν τα αριστερίζοντα στοιχεία είναι απαράδεκτη. Και τούτο διότι η σχέση τους με το Κράτος δεν είναι μίσθωσης εργασίας. Προς επίρρωση αυτών των ισχυρισμών επικαλείται τις σχετικές νομολογίες από τη Γαλλία και τη Γερμανία, οι οποίες υπογραμμίζουν ότι η θέση του δημοσίου υπαλλήλου ρυθμίζεται κυριαρχικά από το Κράτος, με σαφή στόχο την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. η δημιουργία σωματείων και ενώσεων σωματείων ομοειδών κλάδων, θεωρεί η παρατιθέμενη νομολογία, είναι θεμιτή, ωστόσο, είναι ανεπίτρεπτη η δημιουργία ομοσπονδίας δημοσίων υπαλλήλων' κάτι τέτοιο θα σήμαινε αυτοχειρισμό της Κυβέρνησης και αντίταξη στο γενικό συμφέρον που τούτη εκπροσωπεί, του ειδικού και μερικού που θα εκπροσωπείται από αυτή την ομοσπονδία. Έτσι, δεν είναι τυχαίο που δεν αναγνωρίζεται στους δημοσίους υπαλλήλους το δικαίωμα της απεργίας σε Γαλλία, Γερμανία και Αγγλία για να μην αναφερθεί, παρατηρεί χαιρέκακα ο Βενιζέλος, και η περίπτωση της Ιταλίας του Μουσολίνι όπου τέτοιες σκέψεις ούτε επιτρέπονται. Το συγκεκριμένο νομοσχέδιο λοιπόν, καταλήγει ο Βενιζέλος, αποσκοπεί στον σαφή καθορισμό της θέσης του δημοσίου υπαλλήλου στα πλαίσια του συνταγματικού Κράτους.¹⁵¹

¹⁴⁹ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. σ 116-118.

¹⁵⁰ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ. 346 (*Επίσημα πρακτικά της Βουλής-Συνεδρίασις 3^{ης} Απριλίου 1933*). Εξάλλου, σύμφωνα και με την κεντρική ιδέα που διαπερνά την εργασία του Mazower, η έξοδος από την Κρίση και η ανάκαμψη είχε επέλθει σχετικά γρήγορα και υπήρχε το «αντικειμενικό» έδαφος για την άσκηση μιας ουσιαστικής κοινωνικής πολιτικής. Αντ' αυτού οι πολιτικοκοινωνικές ελίτ επέλεξαν τον δρόμο της καταστολής έναντι των διεκδικήσεων του εργατικού κινήματος με αποτέλεσμα να ανοίξει εξ αντικειμένου ο δρόμος για επιβολή αυταρχικών λύσεων (Mazower M. *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*).

¹⁵¹ ΑΕΒ, Φάκελος 173/141, έγγραφο 173/3. Με την ίδια μορφή δημοσιεύθηκε ως άρθρο με τίτλο «Δημοσιοϋπαλληλικός Συνδικαλισμός» στην επιθεώρηση *Εργασία* της 28/2/1931, τεύχος 67, σ. 349. Για την πληροφορία αυτή βλ. *Ελευθερίου Βενιζέλου, Γνώμαι...*

Ο νόμος, την έγκριση του οποίου σχεδίαζε προγραμματικά και ποθούσε διακαώς ο Βενιζέλος «*περί ληπτέων μέτρων εν περιπτώσει απεργίας ή ανταπεργίας (Lockout) και συστάσεων Επιτροπών υποχρεωτικής διαιτησίας*», μπορεί να μην ψηφίστηκε, και μάλιστα λόγω της αντίδρασης της εργοδοσίας που δεν επιθυμούσε την κρατική παρέμβαση στο πεδίο της «δικαιοδοσίας» της, αξίζει ωστόσο αναφορά στο σκεπτικό που τον διέπει, τόσο επειδή σχετίζεται σε επίπεδο αρχών με τους δύο σχετικούς νόμους που συντάχθηκαν από τους Λαϊκούς στα 1933 και 1935 αντίστοιχα, όσο και επειδή η υποχρεωτική διαιτησία επιβλήθηκε τελικά κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας.¹⁵² Στην εισηγητική έκθεση του Νόμου ο αναγνώστης βρίσκεται για άλλη μια φορά ενώπιον του πλέγματος που ορίζεται από τη μελέτη και γνώση των διεθνών εξελίξεων οι οποίες κινούνται σε σαφή κατεύθυνση απομάκρυνσης από φιλελεύθερους τρόπους προς όφελος της ενίσχυσης της κρατικής παρέμβασης και εκτελεστικής εξουσίας, τη συνειδητοποίηση αφ' ενός του στοιχείου των σφοδρών κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων και την ταυτόχρονη πεποίθηση ότι είναι δυνατός ο εναρμονισμός των αντικρουόμενων συμφερόντων μέσω του θεσμού ο οποίος εξορθολογίζει την εγγενή στην αντιπαράθεση ανορθολογικότητα, το γεγονός ότι ο θεσμός περιβάλλεται με το κύρος της επιστημονικότητας, κάτι το οποίο του εξασφαλίζει την *a priori* αντικειμενική προσέγγιση των ζητημάτων, άρα και το δεσμευτικό της όποιας απόφασης. Το ζήτημα έτσι, είναι νόμοι οι οποίοι θα μπορούν να ανασχέσουν τις κοινωνικές ανωμαλίες που προκαλούνται όταν οι απεργίες και οι ανταπεργίες κινούνται πέρα από το πλαίσιο των επαγγελματικών συμφερόντων: τούτο συνεπάγεται την παραπομπή των ζητημάτων στις Επιτροπές ώστε να επιτυγχάνεται η ειρηνική μα και δεσμευτική-οριστική επίλυση των διαφορών.¹⁵³

Καθίσταται έτσι πρόδηλο ότι αυτοί οι νόμοι λειτουργούσαν ή αναμενόταν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά και ενισχυτικά στον Νόμο «*περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών*». Θα επιχειρήσω να διαβάσω αυτό τον νόμο υπό το πρίσμα των μεθοδολογικών μου επιλογών και αρχών, επειδή θεωρώ ότι αποτελεί την επιτομή θεμελιωδών τρόπων της αστικοφιλελεύθερης-δημοκρατικής ιδεολογίας και ουτοπίας σε μια περίοδο που αυτή συντηρηρητικοποιείται, ενώ ταυτόχρονα αναπτύσσει ένα θεσμικό πλέγμα τεχνικών

¹⁵² Για τη γενεαλογία της ιδέας της υποχρεωτικής διαιτησίας βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, σ.σ. 519-529.

¹⁵³ ΑΕΒ, Βουλή-Γερουσία, Φάκελος 173/145 (1932-1933), έγγραφο χ.χ.

κοινωνικής πειθάρχησης με στόχο τη διατήρηση της ηγεμονίας της.¹⁵⁴ Κατ' αρχάς, μπορεί να παρατηρηθεί ότι ολόκληρο το κείμενο διαπνέεται από την υιοθέτηση μιας ανιστορικής οπτικής, χαρακτηριστικό δείγμα της αστικής θεώρησης, αφότου έλθει στα πράγματα. Η ανιστορική οπτική, πιο συγκεκριμένα, συμπυκνώνεται στην έννοια «κρατούν κοινωνικό καθεστώς» το οποίο εκλαμβάνεται ως αναλλοίωτο, αναμφισβήτητο ή υποκείμενο μόνο σε μια συγκεκριμένη κριτική: τη διά μεταρρυθμίσεων διόρθωση των κακώς κειμένων του. Η αστική ουτοπία έχει απωλέσει την επαναστατική ορμή, ενδεχομένως και τη βούληση για ιστορία, δεν ασκεί κριτική στο παρόν εν ονόματι του μέλλοντος και της προόδου κι έτσι το «κρατούν κοινωνικό καθεστώς» ουσιαστικά θεωρείται ή έσχατο σημείο της ιστορικής πορείας ή μη επιδεχόμενο μιας ορισμένου τύπου –βίαιης– αλλαγής.¹⁵⁵

Η έμφαση στην αποφυγή της «βιαιάς ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος» υποδηλώνει την επιθυμία να διατηρηθεί η κοινωνική συζήτηση κι ο αντίστοιχος ανταγωνισμός σε θεωρητικά πλαίσια. Σε όλες τις διατάξεις του νομοσχεδίου απουσιάζει –και φυσικά δεν θα μπορούσε να περιλαμβάνεται σε νομοθετικό κείμενο– η οποιαδήποτε αναφορά στον εμπράγματο χαρακτήρα της συζήτησης. Η βίαιη επικράτηση κάποιας κοινωνικής τάξης αναφέρεται ως ενδεχόμενο, έστω απωθητικό και απεχθές, ελλείπει ωστόσο ο στοχασμός σχετικά με τους λόγους ύπαρξης ενός τέτοιου ενδεχομένου. Έτσι αφ' ενός χρησιμοποιείται η έννοια «προσηλυτισμός» η οποία λόγω των δυνατοτήτων διεσταλμένων ερμηνειών που παρέχει, πολλαπλασιάζει και τις δυνατότητες κρατικής κατασταλτικής επέμβασης, αφ' ετέρου οι εμπράγματα συνέπειες του ανταγωνισμού διοχετεύονται στους μηχανισμούς της κρατικής εξουσίας –δικαστήρια, στρατοδικεία, ναυτοδικεία– προκειμένου εκεί να πραγματοποιηθεί η διευθέτησή τους.¹⁵⁶

Η άρρητη και ανομολόγητη αποδοχή του γεγονότος ότι η κοινωνική συζήτηση διεξάγεται με επάρκεια στους κόλπους των ad hoc επινοημένων θεσμών, όπως για παράδειγμα το Κοινοβούλιο, οι οποίοι άλλωστε τεκμηριώνουν το δυνατό μιας επιστημονικής πολιτικής, σε συνδυασμό με την άρνηση του εμπράγματος χαρακτήρα

¹⁵⁴ Για μια ανάλυση του νόμου από τη σκοπιά της καταπάτησης θεμελιωδών ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά και της αντισυνταγματικότητάς του, βλ. Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974...*, σ.σ. 350-374.

¹⁵⁵ ΑΕΒ, Βουλή-Γερουσία, Φάκελος 173/145 (1932-1933), «Σχέδιον νόμου περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», σ. 1: «Άρθρον 1: Πας όστις οπωσδήποτε υποκινεί ή διευθύνει κομμουνιστικήν ή άλλην κίνησιν αποσκοπούσαν την βιαιάν ανατροπήν του κρατούντος εν τη χώρα κοινωνικού καθεστώτος ή την βιαιάν επικράτησιν ωρισμένης κοινωνικής τάξεως τιμωρείται διά φυλακίσεως 6 τουλάχιστον μηνών».

¹⁵⁶ Ο. π., σ. 1, Άρθρον 2.

τους, οδηγεί στην απόρριψη της δυνατότητας να εκδιπλώνεται το στοιχείο της πολιτικής δράσης σε πεδία που κείνται πέραν των θεσμών αυτών. Δοκιμάζονται έτσι, αλλά και ταυτόχρονα διαγράφονται σαφώς τα όρια ανοχής της αστικής-φιλελεύθερης ιδεολογίας και ουτοπίας έναντι δικαιωμάτων που η ίδια μεν επινόησε – ελευθεροτυπία, ελευθερία του συναθροίζεσθαι, ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι– ωστόσο διαισθάνεται ότι αυτά στρέφονται εναντίον της, καθώς απόψεις που εκκινούν από κομμουνιστικές αφετηρίες τα ωθούν στις ακραίες τους συνέπειες καταλογίζοντας ταυτόχρονα στους αστούς τόσο την ελλιπή εφαρμογή αυτών των αρχών, όσο και την ιδεολογική τους, κι εν τέλει συντηρητική του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος, λειτουργία. Κατά συνέπεια, τα δικαιώματα αυτά δεν αναγνωρίζονται σ’ όσους τα αποδέχονται με σκοπό να τα εκτρέψουν ενάντια στους φορείς της αστικής-φιλελευθεροδημοκρατικής αντίληψης.¹⁵⁷ Παράλληλα, κι όπως ήδη έχει γίνει πρόδηλο, ο καθορισμός των ανεκτών ορίων τήρησης, αναγνώρισης και χρήσης αυτών των δικαιωμάτων διανοίγει τον ορίζοντα ανάπτυξης ποικίλων τεχνικών πειθάρχησης –απόλυση, εκτοπισμός, διώξεις με βάση τον ποινικό νόμο– τις οποίες πρόκειται να γευθούν όσοι υπερβούν τα νομοθετικά εσκαμμένα.¹⁵⁸

Τα συγκεκριμένα μέτρα με το σαφές συντηρητικό πρόσημο διαπλέκονται με τη θέσμιση φιλεργατικής νομοθεσίας η οποία διαθέτει, παρά το ανολοκλήρωτό της, σαφείς προοδευτικές όψεις. Εξάλλου, ο Βενιζέλος είχε την πεποίθηση ότι η κατάσταση της βιομηχανίας επέτρεπε, σε αντίθεση με τις εκτιμήσεις των βιομηχάνων, την εισαγωγή των κοινωνικών ασφαλίσεων.¹⁵⁹ Το νομοσχέδιο για τις κοινωνικές ασφαλίσεις που κατατέθηκε στη Βουλή στις 19/5/1932 μετά από επώδυνο τοκετό¹⁶⁰ προέβλεπε την ίδρυση ενός κεντρικού ασφαλιστικού οργανισμού, του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, που θα ασφάλιζε σχεδόν όλους τους μισθωτούς κατά των κινδύνων ασθένειας, αναπηρίας (ατυχήματος και επαγγελματικής ασθένειας), γήρατος και θανάτου και παρά τις όποιες –οπωσδήποτε σημαντικές– ελλείψεις του διαμόρφωσε ένα πλαίσιο προστασίας των εργαζομένων σε συνθήκες που αυτό φάνταζε απαράδεκτο, ενώ δέσμευσε υπό μία έννοια κάθε ανάλογη μελλοντική

¹⁵⁷ Ο. π., σ.σ. 2-3, Άρθρα 3, 4, 5.

¹⁵⁸ Ο. π., σ.σ. 3-4, Άρθρα 6, 7, 8.

¹⁵⁹ Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ. 472.

¹⁶⁰ Αναλυτικότερη παρουσίαση και ερμηνεία των δρώντων, των συγκρούσεων, του διεθνούς πλαισίου, των ιδεολογικοκοινωνικών προϋποθέσεων της συζήτησης σχετικά με τη θέσμιση κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα ό. π.

πρωτοβουλία των χρόνων μέχρι και την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην κατεύθυνση της μέριμνας για τα εργατικά και κατώτερα στρώματα.¹⁶¹

Γερουσία

Η Γερουσία δεν είναι θεσμός ο οποίος προέκυψε από τη νομοθετική δραστηριότητα κυβερνήσεων υπό τον Βενιζέλο. Ωστόσο, εκείνος δεν διστάζει να την αποτιμήσει θετικά στον βαθμό που τούτη είναι σε θέση να συμβάλλει στην επίτευξη του μείζονος αιτήματος της εποχής, τη σταθερότητα της πολιτικής κατάστασης.¹⁶² Η χρησιμότητά της έγκειται στο ότι μπορεί να διατηρήσει την ενότητα του τόπου – κρίνει μάλιστα ότι θα ήταν αποφασιστικός ο ρόλος της το 1915– αφού αποφαίνεται, ακόμη και στα πλαίσια μοναρχικού πολιτεύματος, για το αν θα πρέπει ή όχι να διαλύεται η Βουλή. Λόγω της μακράς θητείας της γίνεται, κατά τον Βενιζέλο, παράγοντας διατήρησης της παράδοσης και της συνέχειας της κοινωνικής ζωής. επίσης λειτουργεί ως φραγμός σε ενδεχόμενη αυθαίρετη συνταγματική μεταρρύθμιση από μέρους της Βουλής, συνεισφέροντας ταυτόχρονα στην λεπτομερέστερη επεξεργασία των νόμων.¹⁶³

Η Γερουσία θεωρείται επίσης, αναγκαία ως δεύτερο νομοθετικό σώμα προκειμένου να αποφεύγεται η πολυνομία που προκύπτει από την κακή νομοτεχνία: νομοσχέδια που περιορίζονται μόνο σε εκτελεστικά διατάγματα ή διατάξεις που ανήκουν σε εγκυκλίους υπουργείων, παρεμβολή τέτοιου είδους διατάξεων σε νόμους ή περίληψη σε νόμους διατάξεων που δεν έχουν καν ψηφιστεί. Όλη αυτή η κατάσταση επιφέρει, καταλήγει ο Βενιζέλος, τον κλονισμό των θεμελίων της πολιτείας με αποτέλεσμα να κλονίζεται και η εμπιστοσύνη του κόσμου προς τους νόμους.¹⁶⁴ Για να επιτελέσει όμως, όλο αυτό το έργο στο ακέραιο, η Γερουσία δεν πρέπει σε καμμία περίπτωση να λάβει τη μορφή σώματος το οποίο αντιπροσωπεύει

¹⁶¹ Για τις περιπέτειες του εν λόγω θεσμού, τους μετασχηματισμούς του σε επόμενα νομοθετήματα, την έναρξη της λειτουργίας του και τον τρόπο υποδοχής του την περίοδο 1933-1938, ό π., σ.σ. 487-539.

¹⁶² Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, Τόμος 1^{ος} Τόμος: «Αλλ' από της εποχής που ωμίλησα την τελευταία φοράν εδώ, ιδρύθη και η Γερουσία, την οποίαν προβλέπει το Σύνταγμα του 1927. Γνωρίζω ότι υπήρχε διαφωνία όσον αφορά την ίδρυσιν της Γερουσίας. Εγώ δεν παρέστην τότε κατά την συζήτησιν την σχετικήν, ευρήκα ένα πολίτευμα το οποίον ώφειλα να εφαρμόσω. Το εφήρμοσα και πιστεύω ειλικρινώς ότι η Γερουσία πληροί ανάγκην πραγματικήν και ότι ημέρα τη ημέρα θα καθίσταται καταφανέστερα η χρησιμότης της», αφού συσντίνει στη σταθερότητα της πολιτικής κατάστασης (σ.σ. 188-189, «*Ελεύθερον Βήμα*» 14/5/1930, ο λόγος στη Θεσσαλονίκη για τον απολογισμό του κυβερνητικού έργου κατά την πρώτη διετία της διακυβέρνησης των Φιλελευθέρων).

¹⁶³ Ο. π., σ. 206 («*Ελεύθερον Βήμα*», 17/4/1929).

¹⁶⁴ Ο. π., σ.σ. 213-214 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας-Συνεδρίασις 12^{ης} Φεβρουαρίου 1930*).

τα επαγγελματικά συμφέροντα απεναντίας, χρειάζεται να διατηρήσει τον πολιτικό της χαρακτήρα. Μόνο τότε οι υπαρκτές αντιθέσεις θα μπορούν να εναρμονίζονται, διαφορετικά αυτό που πρέπει να αναμένεται, θα είναι η όξυνσή τους και οι πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις τους στον ήδη ευάλωτο κοινοβουλευτισμό μέχρι σημείου κατάλυσής του.¹⁶⁵

Συνταγματική μεταρρύθμιση

Ο προσανατολισμός του θεσμικού πλέγματος που έχει περιγραφεί, είναι η προσπάθεια της εναρμόνισης των αντικρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων μέσα και από τη σύσταση θεσμών επιστημονικού χαρακτήρα οι οποίοι ενισχύουν τις δυνατότητες δράσης και παρέμβασης της εκτελεστικής εξουσίας συμπληρώνοντας τον κοινοβουλευτισμό. Στο τέλος της «Μεγάλης Τετραετίας» και με δεδομένη την οικονομική και κοινωνική κρίση ο Βενιζέλος σχεδιάζει μια συνταγματική μεταρρύθμιση, η οποία, ιδωμένη υπό αυτό το πρίσμα, αποτελεί την κορύφωση και ταυτόχρονα, συμπύκνωση όλων των προαναφερθέντων θεσμικών μετασχηματισμών από αυτήν την άποψη μπορεί να θεωρηθεί άρρηκτα συνυφασμένη με αυτούς, όπως και καθ' όλα αναμενόμενη έκβασή τους. Σε αυτή την ενότητα θα χρησιμοποιήσω υλικό προερχόμενο από τις ιδιόχειρες σημειώσεις του Βενιζέλου σχετικά με τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμιση, καθώς και από κείμενα και αγορεύσεις ενδεικτικές του σκεπτικού του. Στο πλαίσιο που αυτές διαμορφώνουν θα αναφερθώ αναλυτικά στην αμφιλεγόμενη πηγή της συζήτησής του με τον Πολυχρονιάδη.¹⁶⁶ Έτσι, εκκινώντας από τις σημειώσεις του Βενιζέλου και προχωρώντας στην παρουσίαση τόσο ταυτόσημων με αυτές απόψεών του οι οποίες εκφράζονται ρητά σε κοινοβουλευτικές αγορεύσεις και προεκλογικά φυλλάδια, όσο και των θεσμικών αποκρυσταλλώσεων της ενδυνάμωσης της εκτελεστικής εξουσίας κατά τα χρόνια της διακυβέρνησής του, καταλήγω στην πραγμάτευση της συζήτησης Βενιζέλου-Πολυχρονιάδη, η οποία δεν διαφοροποιείται επ' ελάχιστο από αυτές.

Στις ιδιόχειρες σημειώσεις οι οποίες βρέθηκαν μετά τον θάνατο του Βενιζέλου –το αποκαλούμενο «κίτρινο τετράδιο»–¹⁶⁷ το ζήτημα της κατεύθυνσης προς την οποία χρειάζεται να κινηθεί η συνταγματική μεταρρύθμιση, συνεξετάζεται με το θέμα

¹⁶⁵ Ο. π., σ.σ. 222-223 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας-Συνεδρίασις 4^{ης} Μαρτίου 1931*).

¹⁶⁶ Πολυχρονιάδου Κ.Δ., *Αι γνώμαι του Ελευθερίου Βενιζέλου περί μεταρρυθμίσεως του πολιτεύματος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήναι 1943.

¹⁶⁷ Τωμαδάκη Ν. Β. (εισαγ.-σημειώσεις), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Ανέκδοτοι Σκέψεις Περί Συντάξεως της Πολιτείας*, έκδοσις εφημερίδος «Ελευθερία», Αθήναι 1948.

της πρωτόγνωρης κοινωνικής κατάστασης της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης –που σημειωτέον, κλιμακώνει σε έσχατο βαθμό τα προβλήματα της μεταπολεμικής εποχής– η οποία είναι αυτή που σε τελική ανάλυση την επιβάλλει. Πρόκειται για κατάσταση, σημειώνει ο Βενιζέλος, που επιβάλλει στο Κράτος να αναλάβει τη διεύθυνση της οικονομίας, ρόλος όμως για τον οποίο τούτο ήταν ελάχιστα προετοιμασμένο.¹⁶⁸ Πρόδηλη συνέπεια αυτών των συνθηκών θεωρείται η ανικανότητα και έλλειψη ισχύος της εκτελεστικής εξουσίας η οποία εμφανίζεται εξαρτημένη από τη νομοθετική και, κατ' επέκταση, από τα συμφέροντα των οποίων δέσμια είναι τούτη η τελευταία.¹⁶⁹ Το ζήτημα λοιπόν, το οποίο ανακύπτει, είναι η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας ώστε να θεραπευθεί η ανικανότητα του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος χωρίς να χρειαστεί η επιβολή δικτατορίας. Ως προσανατολισμός επομένως, της μεταρρύθμισης προς την επίτευξη τούτου του σκοπού, τίθεται η ενίσχυση των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας: ο αρχηγός της εκτελεστικής εξουσίας πρέπει να εκλέγεται απευθείας από τον λαό και όχι από τα νομοθετικά σώματα, η θητεία του να επεκταθεί στα επτά (7) χρόνια όπως στη Γαλλία, ενώ αναγκαίο κρίνεται να του παρασχεθεί η δυνατότητα αρνησικυρίας των νόμων. Βεβαίως παρατηρείται ότι «[...] δεν δύναται να κρατήσει κυβέρνηση, η οποία δεν απολαύει της εμπιστοσύνης της Βουλής», ωστόσο «[...] ημπορεί να μην ενδώσει και να δημοσιεύσει νόμους ψηφισθέντας υπ' αυτής, εκτός αν ούτοι, όπως εν Αμερική, ψηφισθούν εκ δευτέρου υπό των δύο νομοθετικών σωμάτων με την πλειοψηφία των 2/3 των μελών των».¹⁷⁰

Λαμβάνεται βέβαια, πρόνοια για τον περιορισμό της εξουσίας του Προέδρου, στην περίπτωση για παράδειγμα, που αυτός αρνηθεί να εγκρίνει νόμους που έχουν ψηφισθεί από τη Βουλή μετά από εισήγηση της κυβέρνησης.¹⁷¹ Εντούτοις, αυτή που μειώνεται σαφέστατα, έως και εκμηδενίζεται, είναι η ισχύς της Βουλής, αφού

¹⁶⁸ Ο. π. , σ. 14.

¹⁶⁹ Ο. π. , σ. 14.

¹⁷⁰ Ο. π. , σ. 14.

¹⁷¹ Ο. π. , σ. 15. Προβλέπεται η εξής διαδικασία: «Εάν ως εκ της αρνήσεως ταύτης προκληθή σύγκρουσις και ευρεθή εις την ανάγκην ο Πρόεδρος να διαλύσει την Βουλήν, τότε εις περίπτωσιν καθ' ήν ο λαός διά της ψήφου του εγκρίνει την πολιτικήν της παραιτηθείσης κυβερνήσεως η αρχή του Προέδρου της Δημοκρατίας τερματίζεται αυτομάτως. Η βεβαίωσις του γεγονότος τούτου, αν αμφισβητήται υπό του Προέδρου, γίνεται υπό του Συμβουλίου της Επικρατείας επί αιτήσεως ενός ή πλειόνων εκ των πολιτικών κομμάτων. Ως εκ της συνεπειάς ταύτης της διαλύσεως της Βουλής, δύναται (και πρέπει) η διάλυσις να γίνεται υπό του Προέδρου άνευ ανάγκης εγκρίσεως υπό της Γερουσίας. Αλλά δεν πρέπει να ενισχυθή η θέσις του Προέδρου της Δημοκρατίας απέναντι των Νομοθετικών Σωμάτων. Πρέπει και εις την εκ πλειοψηφίας της βουλής σχηματιζομένην κυβέρνησιν να δοθή μείζων ελευθερία κινήσεως. Πρέπει να δύναται να θέτη νόμους, αφού γνωμοδοτήσουν επ' αυτών το Οικονομ. Συμβούλιον και το Συμβούλιον της Επικρατείας. Εξαιρούνται οι νόμοι διά τους οποίους, κατά το ισχύον σήμερον Σύνταγμα, δεν επιτρέπεται Νομοθετική εξουσιοδότησις».

περιορίζονται δραματικά οι σύνοδοί της, ο ρόλος της περιστέλλεται σε καθαρά επικυρωτικό, ενώ προτείνεται το έργο της να αναληφθεί από Επιτροπές άρτια καταρτισμένων νέων οι οποίοι θα εισηγηθούν μεταρρυθμίσεις τις οποίες η κυβέρνηση πρόκειται να μετουσιώνει σε Νομοθετικά Διατάγματα.¹⁷² Η υπόθεση της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας εξυπηρετείται καλύτερα θεωρεί ο Βενιζέλος μέσα από τη συγκέντρωση της εξουσίας σε λίγα υπουργεία τα οποία θα περιλαμβάνουν μόνιμα υφυπουργεία. Οι μόνιμοι υφυπουργοί θα μπορούν να τίθενται σε διαθεσιμότητα, ενώ πολιτικοί υπουργοί προβλέπεται να είναι αυτοί των Εσωτερικών (που θα περιλαμβάνει Υγιεινή και Κοινωνική Πρόνοια), των Εξωτερικών, της Εθνικής Οικονομίας (που θα περιλαμβάνει και αυτό της Γεωργίας), της Εθνικής Άμυνας (πρόβλεψη να περιλαμβάνει και τα τρία στρατιωτικά Υπουργεία), της Παιδείας, της Δικαιοσύνης και της Συγκοινωνίας και Δημοσίων Έργων.¹⁷³ Πέρα από τα νομοτεχνικά ζητήματα αυτό που αξίζει να υπογραμμιστεί είναι η ρητή διατύπωση του πυρήνα από τον οποίο εκπύσσονται όλες αυτές οι σκέψεις: «Την ανάγκην της ενισχύσεως της εκτελεστικής εξουσίας αντελήφθη ευθύς ως η παγκόσμιος κρίσις επηρέασε και την ιδικήν μας πολιτικήν ζωήν, μετά την εγκατάλειψιν υπό της Αγγλίας του χρυσού κανόνος και την παύσιν του εξωτερικού δανεισμού, η οποία έθεσεν εις κίνδυνον την σταθεροποίησιν της δραχμής».¹⁷⁴

Ένα άλλο σημείο που χρήζει υπογράμμισης αφορά το ότι αυτοί οι προβληματισμοί συνιστούν τμήμα μιας άψογα αρθρωμένης σκέψης παρά την αποσπασματικότητά της. Το στοιχείο που φαίνεται να συνέχει τις αποσπασματικές εκφάνσεις του προβληματισμού σχετικά με την αναγκαιότητα της συνταγματικής μεταρρύθμισης καθώς και την κατεύθυνση προς την οποία τούτη χρειάζεται να

¹⁷² Ο. π. , σ. σ. 15-16: «Η Βουλή συνέρχεται κατ' έτος εις τρεις τακτικές συνόδους, εκάστη των οποίων δεν δύναται να διαρκέση πλείονας των 3 εβδομάδων. Μόνον διά Προεδρικού Διατάγματος, προκαλουμένου υπό της κυβερνήσεως, δύναται να παραταθή η διάρκεια εκάστης συνόδου. Η πρώτη άλλωστε μετά την εκλογήν του Προέδρου κυβέρνησις, αφού λάβη την εμπιστοσύνην της Βουλής και περατώση την αναθεώρησιν του πολιτεύματος, θα κυβερνήση επί εν και ήμισυ έτος άνευ της παρουσίας της Βουλής. Κατά το διάστημα τούτο θα συσταθούν μεγάλαι Επιτροπαί εκ κοινοβουλευτικών και μη κοινοβουλευτικών μελών. Εις τας Επιτροπάς αυτάς θα κληθούν να μετάσχουν νέοι αρτίας μορφώσεως [...] όπως μελετήσουν όλους τους οργανισμούς της διοικήσεως και προτείνουν τας αναγκαίας μεταρρυθμίσεις, επί των οποίων θ' αποφανθή οριστικώς η κυβέρνησις διά Νομοθετικών Διαταγμάτων. Μόνον διά τα θέματα, διά τα οποία κατά το ισχύον Σύνταγμα δεν επιτρέπεται νομοθετική εξουσιοδότησις, θα συγκροτηθή υπό της πρώτης Βουλής επιτροπή άνευ της συμφώνου γνώμης της οποίας η Κυβέρνησις δεν δύναται να εκδώση νομοθετικά Διατάγματα αφορώντα τα θέματα ταύτα. Εννοείται ότι και κατά την διάρκειαν των 18 τούτων μηνών η κυβέρνησις δύναται οποτεδήποτε το κρίνει χρήσιμον να καλέση την Βουλήν, όπως υποβάλλη εις την ψήφον της ωρισμένα νομοθετικά μέτρα».

¹⁷³ Ο. π. , σ. 16.

¹⁷⁴ Ο. π. , σ. 16.

κινηθεί, είναι η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η αντιμετώπιση των κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων που θέτει η οικονομική κρίση και η έντονη κοινωνική ανησυχία που προσλαμβάνει επαναστατικές διαθέσεις, δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί στο πλαίσιο των λύσεων που παρέχει ο κλασικός και συνταγματικός φιλελευθερισμός. Αυτό που υπονοείται είναι το εξής: η τάση προς συγκρότηση των θεσμών οι οποίοι περιβάλλονται με επιστημονικό κύρος για να διασφαλίσουν το κοινωνικό συμφέρον και να επιτύχουν την εναρμόνιση των αντικρουμένων κοινωνικών συμφερόντων, χρειάζεται να ενισχυθεί με τη γενναία στήριξη της εκτελεστικής εξουσίας για να απελευθερωθεί τούτη από τα κοινοβουλευτικά βαρίδια, ώστε να σωθεί η Δημοκρατία.

Ο συσχετισμός, εξάλλου, της αναγκαιότητας συνταγματικής μεταρρύθμισης με ορίζοντα την ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας και ανάγκης να τηρηθούν αποστάσεις από θεμελιώδεις φιλελεύθερες αντιλήψεις στην προσπάθεια αντιμετώπισης οξύτατων κοινωνικών προβλημάτων είναι ευκρινέστατος στον βενιζελικό λόγο. Με αφορμή την απεργία των Τ.Τ.Τ. και την έντονη κριτική που ασκεί στην Κυβέρνηση μερίδα του Τύπου διαμορφώνοντας κλίμα σκανδαλογίας, ο Βενιζέλος δηλώνει στη Βουλή στις 22/5/1932 κι αφού σημειώσει ότι ο συνδυασμός της απεργίας με την ελευθερία του Τύπου οδηγούν στον όλεθρο της χώρας, ότι σε περίπτωση έκτακτης κατάστασης η δυνατότητα διακυβέρνησης της χώρας προϋποθέτει ρύθμιση ανάλογη του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης βάσει του οποίου «[...] εάν εν τη Δημοκρατία διαταραχθή ή απειλείται σοβαρώς η δημοσία ασφάλεια, δύνανται ν' ανασταλώσιν αι αφορώσαι τας ατομικάς ελευθερίας διατάξεις».¹⁷⁵ Προσδιορίζεται κατά συνέπεια, το περιεχόμενο του όρου «έκτακτη κατάσταση» που δεν σχετίζεται πια μόνο με εξωτερικούς κινδύνους. Κίνδυνος τώρα θεωρείται η έκρηξη κοινωνικής επανάστασης και η αδυναμία του κλασικού φιλελευθερισμού να την αντιμετωπίσει με δεδομένο το ανεπαρκές θεσμικό οπλοστάσιο. Ζητούμενο είναι να αρθεί η απόλυτη προσήλωση στην τήρηση πολιτικών ελευθεριών και δικαιωμάτων μέσω μιας διασταλτικής ερμηνείας των κειμένων συνταγματικών διατάξεων που επιτρέπουν να ερμηνευθεί η έννοια «πόλεμος» και ως εμφύλιος. Υποστηρίζει έτσι ο Βενιζέλος ότι η υπέρβαση των συνταγματικών περιορισμών μπορεί να πραγματοποιηθεί με μεταρρύθμιση του

¹⁷⁵ Αβραάμ Ν. (επιμ.) *Ελευθερίου Βενιζέλου, Γνώμαι...*, σ.σ. 89-90. Η πρόταση υποβλήθηκε από τους Μακκά, Κωστόπουλο, Βαρβαγιάννη, παρέχοντας την ευκαιρία στον Βενιζέλο να διακηρύξει ότι σε περιπτώσεις εκτάκτου ανάγκης λόγω εσωτερικών ανωμαλιών τα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες δεν πρέπει να θεωρούνται απόλυτα.

Συντάγματος ώστε ένα πρόσωπο στο οποίο συμπεκνώνεται η βούληση του Κράτους –ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας– να αναστέλλει την ισχύ των ατομικών δικαιωμάτων σε περίπτωση που τίθεται εν κινδύνω η δημόσια ασφάλεια και να δικαιούται να κάνει χρήση ενόπλων μέσων την αποκατάσταση της τάξης. Αυτό που στεναχωρεί τον Βενιζέλο είναι ότι δεν έχει ολοκληρωθεί το απαιτούμενο για συνταγματική μεταρρύθμιση χρονικό διάστημα.¹⁷⁶

Στο επίκεντρο της εκφρασμένης ρητά διάστασης του εξεταζόμενου εδώ βενιζελικού στοχασμού βρίσκεται το μοτίβο του «ισχυρού κυβερνήτη». Η διαρκής επανάληψή του καθιστά ολοφάνερο ότι η σχεδιαζόμενη μεταρρύθμιση αποσκοπούσε τελικά στη θεσμική πραγμάτωση αυτών των ιδεών. Στη συνεδρίαση λοιπόν, της 13^{ης} Μαρτίου του 1931 όπου ο Βενιζέλος προκαλεί συζήτηση διότι η αντιπολίτευση – ιδίως από Τσαλδάρη, Παπαναστασίου– τον κατηγορεί για αυταρχισμό,¹⁷⁷ κι αφού ο Ζαβιτσιάνος τον επικρίνει για έλλειψη πυγμής καθώς και για αυθαιρεσίες υπό συγκεκριμένες περιστάσεις,¹⁷⁸ ο Βενιζέλος αντιτείνει ότι αυτό που η αντιπολίτευση οικτρίζει ως «αυταρχισμό», είναι η πολιτική και κυβερνητική σταθερότητα την οποία εκείνος κατόρθωσε να εξασφαλίσει.¹⁷⁹ Κατά συνέπεια, κι αφού απορρίψει τον χαρακτηρισμό «αντικοινοβουλευτικός» που του προσάπτει ο Α. Παπαναστασίου, προτείνει να αντικατασταθεί ο όρος «αυταρχικός» από τον ακριβή, κατά τη γνώμη του, «ισχυρός».¹⁸⁰

Ορίζοντας της συζήτησης δεν είναι βέβαια η εύρεση του καταλληλότερου χαρακτηρισμού· αντίθετα, πρόκειται για τον εντοπισμό της λύσης στις διαπιστωμένες αδυναμίες του κοινοβουλευτισμού: ωχρός ρόλος του αρχηγού του Κράτους, άσκηση εξουσίας όχι από υπουργούς, αλλά από Βουλές διά των κοινοβουλευτικών επιτροπών, αστάθεια και εφήμερο κυβερνήσεων, επέμβαση βουλευτών σε διοικητικά ζητήματα όπως διορισμοί και προαγωγές, αδυναμία ψήφισης αναγκαίων μεταρρυθμιστικών νόμων λόγω μη περάτωσης της συζήτησης στα νομοθετικά σώματα.¹⁸¹ Η αποφυγή

¹⁷⁶ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 1^{ος} Τόμος, σ. 133.

¹⁷⁷ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 292-322.

¹⁷⁸ Ο. π., σ. 293.

¹⁷⁹ Ο. π., σ.σ. 295-296.

¹⁸⁰ Ο. π., σ. 299: «Αν, κύριοι βουλευταί, αυτοί είναι οι λόγοι διά τους οποίους κατηγορούμαι ως αυταρχικός θα μου επιτρέψητε να υποβάλω ευλαβώς εις τους αρχηγούς της αντιπολιτεύσεως την πρότασιν, όπως το επίθετον αυταρχικός να το αντικαταστήσουν, διά να είναι ακριβολόγοι διά της λέξεως «ισχυρός», δηλαδή να μη λέγουν ο Βενιζέλος είναι αυταρχικός Κυβερνήτης, αλλά ο Βενιζέλος είναι ισχυρός Κυβερνήτης. Νομίζω ότι αυτό είναι το κακόν, το οποίον δίδει αφορμήν να λέγουν ότι είμαι αυταρχικός Κυβερνήτης».

¹⁸¹ Ο. π., σ. 304. Ο Βενιζέλος επιθυμεί τον περιορισμό του χρόνου διεξαγωγής των κοινοβουλευτικών συζητήσεων. Μάλιστα το γεγονός ότι δεν προχώρησε στην εισαγωγή τέτοιας διάταξης, θεωρεί ότι

αυτών των εγγενών στον κοινοβουλευτισμό κακών είναι εφικτή, θεωρεί ο Βενιζέλος περιγράφοντας τον εαυτό του, υπό τον όρο να βρίσκονται στην εξουσία πολιτικοί άνδρες οι οποίοι να θεωρούν την αρχή όχι αυτοσκοπό, αλλά μέσο επίτευξης υψηλότερων σκοπών, να είναι έτοιμοι να απορρίψουν τη βία αλλά και τη βίαιη κατάκτηση της εξουσίας. Για το διάστημα όμως που κατέχουν την εξουσία, να εννοούν να διευθύνουν εκείνοι την πλειψηφία της Βουλής και να μην ανέχονται τους βουλευτές να ασκούν κυβερνητική εξουσία ή να πραγματοποιούν εξωθεσμικές παρεμβάσεις στο κυβερνητικό έργο.

Η έλλειψη τέτοιου είδους κυβερνητών διανοίγει τον δρόμο στη δικτατορία, όπως το 1926 με τον Πάγκαλο, ενώ στο ίδιο αποτέλεσμα οδηγούν οι μη μακροχρόνιες κυβερνήσεις ή οι συμμαχικές, οι οποίες κρίνονται ως εξ' ορισμού ασθενείς επιφέροντας αναγκαία κυβερνητική αστάθεια.¹⁸² Παραθέτει, προκειμένου να ενισχύσει τη σχετική επιχειρηματολογία του, τα παραδείγματα των δικτατοριών του Πρίμο ντε Ριβέρα στην Ισπανία και του Μουσολίνι στην Ιταλία, προέλευση των οποίων θεωρείται η έκπτωση του κοινοβουλευτισμού, ακριβώς επειδή ανίσχυρες κυβερνήσεις δεν κατόρθωσαν να προστατεύσουν το κύρος του. Αυτό ακριβώς είναι διατεθειμένος να κάνει εκείνος, φυσικά διαμέσου των θεωρούμενων ως αναγκαίων μεταρρυθμίσεων που θα παγιώσουν την τάξη και τη σταθερότητα.¹⁸³

Κάθε άλλο παρά τυχαίο είναι, επομένως, ότι στον πρόλογο του φυλλαδίου *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετίαν 1928-1932*, ο οποίος γράφτηκε σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου του Στ. Στεφάνου¹⁸⁴ ανώνυμα από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, το μοτίβο του «ισχυρού Κυβερνήτη» ο οποίος ανταποκρίνεται στη διάχυτη ανάγκη για επιβολή τάξης, βρίσκεται στο επίκεντρο: «Η Β' μετά το Δημοκρατικόν Σύνταγμα περίοδος της Βουλής, της οποίας η τετραετία συνεπληρώθη την 19ην Αυγούστου, είνε μία από τας περιόδους, κατά τας οποίας η χώρα απήλαυσεν εξαιρετικήν κυβερνητικήν σταθερότητα».¹⁸⁵ Οι επιτυχίες που έχει να επιδείξει η κυβέρνηση αποδίδονται από τον συντάκτη του κειμένου στην ισχυρή πλειοψηφία που

αποδεικνύει το αβάσιμο της εναντίον του κατηγορίας για αυταρχισμό· εξάλλου σπεύδει να συμπληρώσει, αυτό είναι μέτρο που δεν το χρειάζεται μια «ισχυρή Κυβέρνηση». Δεν τεκμηριώνει αυταρχισμό, επιμένει ο Βενιζέλος, ούτε η άρνησή του να δεχθεί το αναλογικό εκλογικό σύστημα, ούτε η δικαιολογημένη αποχώρηση από την Βουλή εφ' όσον αφήνει στη θέση του τον αρμόδιο υπουργό, ούτε και μη αποδοχή απόψεων της αντιπολίτευσης εφ' όσον είναι πεπεισμένος για το ορθό της άποψής του (σ.σ. 298-299).

¹⁸² Ο. π., σ. 321.

¹⁸³ Ο. π., σ. 322.

¹⁸⁴ Ο. π., 4ος τόμος, Πρόλογος στο βιβλίο, «Το έργον της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928-1932», σ. 552, 554.

¹⁸⁵ Ο. π., σ. 552.

έδωσε ο λαός στον Βενιζέλο με αποτέλεσμα η κυβερνητική σταθερότητα να αποφέρει την εμπέδωση της τάξης, τις επιτυχίες στην εξωτερική πολιτική και την επιτυχή ανταπόκριση στις δυσκολίες που έθετε η οικονομική κρίση. Παράλληλα, το εκλογικό σώμα προειδοποιείται για τις συνέπειες που θα προκύψουν στην περίπτωση που το πηδάλιο της χώρας δεν διευθύνεται από τα στιβαρά του χέρια: αντιμαχίες άπειρων και αλληλομαχούμενων επίδοξων κυβερνητών με αποτέλεσμα την αστάθεια και την ακυβερνησία.¹⁸⁶

Αυτοί οι τόποι εμφανίζουν συνέχεια και αντοχή στη σκέψη του Βενιζέλου κι είναι, κατά συνέπεια, ενδεικτικοί του προσανατολισμού στον οποίο θα κατευθυνόταν η σχεδιαζόμενη συνταγματική μεταρρύθμιση.¹⁸⁷ Περαιτέρω, στο πλαίσιο των γεγονότων που σχετίζονται με την επανεκλογή ή όχι του Ζαΐμη στην προεδρία της Δημοκρατίας το 1934, ο Βενιζέλος κι αφού εκφράσει τις επιφυλάξεις του για το κατά πόσο το συγκεκριμένο πρόσωπο θα μπορέσει να επιτελέσει τον προβλεπόμενο από το Σύνταγμα ρόλο του ως «φύλακας της Δημοκρατίας», βρίσκει την ευκαιρία να διατυπώσει και ορισμένους προβληματισμούς από τους οποίους δεν λείπει ένας περισσότερο θεωρητικός χαρακτήρας, κεντρικό στίγμα του οποίου δεν είναι άλλο από την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, ειδάλλως αυτό που απομένει, προειδοποιεί, είναι η παράλυση του κοινωνικού βίου εξαιτίας των κοινωνικών ανταγωνισμών.¹⁸⁸ Ο Hering μάλιστα παρατηρεί ότι όλες αυτές οι θέσεις συγκροτούν τον κοινό ιδεολογικό παρονομαστή των Βενιζέλου, Μεταξά και στρατηγού Κονδύλη. Εντοπίζει μάλιστα ως συγκεκριμένο ιστορικό πρότυπο αυτών των θέσεων τη φασιστική Ιταλία. Η Ιταλία, θεωρεί, αντιπροσώπευε στα μάτια τους ένα οργανισμό πλήρη ζωτικότητας και ισχύος

¹⁸⁶ Ο. π., σ.σ. 553-554.

¹⁸⁷ Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, 2^{ος} Τόμος, σ. 1165, όπου τονίζεται ο σαφής προσανατολισμός του Βενιζέλου στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Επίσης, ό. π., σ.σ. 1215-1216: «Από τον Πλαστήρα και του πολεμοχάρους αξιωματικούς δεν τον χώριζε [τον Βενιζέλο] η καταρχήν απόρριψη του πραξικοπήματος και της παράνομης χρήσης βίας, αλλά σκέψεις σκοπιμότητας καθώς και ανησυχίες για τις επιπτώσεις στην εξωτερική πολιτική και στο εσωτερικό του κόμματός του· σε περίπτωση μιας “παρέμβασης” έλπιζε ότι δεν θα εκπροσωπούσε μόνο έναν μικρό εσμό ενστόλων. Οι θεωρητικές απόψεις του Βενιζέλου κατέληγαν τελικά σε μια αυταρχική κυβέρνηση με πολίτη ως πρόεδρο».

¹⁸⁸ Ο. π., σ.σ. 688-691 (*Εφημερίς «Ελεύθερο Βήμα» της 21ης Σεπτεμβρίου 1934*): «Κατά την ιδικήν μου, βέβαια, αντίληψιν, το ισχύον Σύνταγμα δεν παρέχει εις τον Πρόεδρον της Δημοκρατίας επαρκή δικαιώματα, όπως ασκή την ευεργετικήν επιρροήν του διά την κανονικήν λειτουργίαν του πολιτεύματος. Αλλά το δικαίωμα που έχει, όχι μόνον να διορίζει την Κυβέρνησιν, αλλά και να παύη αυτήν, και να διαλύη την Βουλήν εγκρίσει της Γερουσίας, του παρέχει τοιαύτην πολιτικήν και ηθικήν δύναμιν, ώστε, χωρίς ποτέ ν’ αποστή της αμεροληψίας, με την οποία οφείλει να εκτελή τα καθήκοντά του, να δύναται ν’ ανασυνθέτη τον πολιτικόν βίον, τον οποίον η οξύτης του κομματικού ανταγωνισμού κινδυνεύη να παραλύση».

υπό την ηγεμονία ενός από τους σπουδαιότερους πολιτικούς άνδρες ο οποίος είχε παραμερίσει τον κοινοβουλευτισμό και τις διαπιστωμένες αδυναμίες του.¹⁸⁹

Αν, λοιπόν, η συζήτηση Βενιζέλου-Πολυχρονιάδη σχετικά με την αναγκαία συνταγματική μεταρρύθμιση, τοποθετηθεί στα συμφραζόμενα των σχετικών σκέψεών του, καθώς και των διατυπώσεών του όσον αφορά την εύρεση εκείνου του συνταγματικού τύπου ο οποίος θα ανταποκρίνεται στην αυξανόμενη ζήτηση για τάξη, διαφαίνεται ότι οι εκεί φερόμενες ως απόψεις του Βενιζέλου, δεν αφίστανται από αυτό που αποτελεί το επίκεντρο του προβληματισμού του. Επιπρόσθετα, ακόμη κι αν η αξιοπιστία της πηγής αμφισβητείται,¹⁹⁰ θεωρώ πως είναι χρήσιμη η παράθεσή της, διότι είναι ενδεικτική των ζυμώσεων των αρχών της δεκαετίας του '30 στην κατεύθυνση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας ως *conditio sine qua non* της αντιμετώπισης της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής κρίσης.

Στη μεταφερόμενη από τον Πολυχρονιάδη συζήτηση ο Βενιζέλος φέρεται να αποφασίζει τη μεταβολή του πολιτεύματος βασισμένος στην πρόβλεψη του ξεσπάσματος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου που θα θέσει εν κινδύνω ακόμη και την ύπαρξη της Ελλάδας. Θεωρεί μάλιστα πως σε τέτοιες συνθήκες το υπάρχον πολίτευμα δεν δύναται να ανταποκριθεί διότι εντός αυτού ο οποιοσδήποτε κυβερνήτης φθείρεται, δεν είναι δυνατό να εφαρμοσθεί και να ολοκληρωθεί ένα κυβερνητικό πρόγραμμα, άρα δεν επιτυγχάνεται πρόοδος. Η κατάσταση επιδεινώνεται από το γεγονός ότι το «δημαγωγικό» σύστημα οδηγεί στην περιστροφή

¹⁸⁹ Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 1213-1214: «Ο κοινός παρονομαστής των Εθνικορίζοσπαστών, του Μεταξά, του Βενιζέλου και άλλων συνομιλητών από τις δύο παρατάξεις ήταν οι απόψεις του Κονδύλη για την αλλαγή του συντάγματος, με στόχο την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος της νομοθετικής εξουσίας, οι οποίες συνέπιπταν με τους συλλογισμούς του Βενιζέλου [...]. Οι σκέψεις του [τού Κονδύλη] έμοιαζαν με όσα σκεφτόταν τότε ο Βενιζέλος: ένα αυταρχικό προεδρικό σύστημα, στο οποίο η νομοθετική εξουσία θα συνερχόταν μόνο δύο μήνες το χρόνο για την εκ των υστέρων επικύρωση των διαταγμάτων και στο μεσοδιάστημα θα την αντικαθιστούσε μια επιτροπή. Άμεση εκλογή του προέδρου της Δημοκρατίας, κοινοβουλευτικός έλεγχος πραγματικός και “άνευ φλυαρίας”, μεγάλο κύρος της κυβέρνησης, η οποία θα έστρεφε την προσοχή της σε μεγάλα προβλήματα, εγγύηση των “ελευθεριών του λαού”, ιδού η νέα τάξη πραγμάτων. Το συγκεκριμένο ιστορικό πρότυπο αυτών των οραμάτων ήταν η φασιστική Ιταλία, όπου το κοινοβουλευτικό σύστημα αναγκάστηκε να παραχωρήσει τη θέση του προ “μίας οργάνωσης πλήρους ζωής και σφρίγους” υπό την ηγεσία ενός από τους μεγαλύτερους πολιτικούς του κόσμου».

¹⁹⁰ Τωμαδάκη Ν. Β. (εισαγ.-σημειώσεις), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Ανέκδοτοι Σκέψεις Περί Συντάξεως της Πολιτείας...* Στην εισαγωγή του ο Τωμαδάκης αναφέρεται σε χρονολογικές εγγραφές της Πολυχρονιάδη, καθώς και στο ότι ο Βενιζέλος δεν τήρησε ημερολογιακές εγγραφές για τις συζητήσεις, δεν ενημέρωσε κανέναν για αυτές ούτε και έκανε την παραμικρή νύξη στον Πολυχρονιάδη για το προσδοκώμενο αποτέλεσμα των εκλογών παρά το γεγονός ότι βρισκόταν σε εξέλιξη η προεκλογική εκστρατεία για τις κρίσιμες εκλογές του Μαρτίου του 1933. Ο Gunnar Hering σχολιάζει την πηγή με εκτεταμένες αναφορές θεωρώντας την προφανώς αξιόπιστη, ενώ και ο Ν. Αλιβιζάτος αναφέρεται σε αυτή.

του ενδιαφέροντος γύρω από το ατομικό κι όχι από το γενικό συμφέρον.¹⁹¹ Έτσι, ο Βενιζέλος προτείνει η σχετική εργασία να διαρθρωθεί σε τέσσερα μέρη –σύνοψη λόγων κρίσης του κοινοβουλευτισμού, λόγοι πλημμελούς εφαρμογής του στην Ελλάδα, τρόποι με τους οποίους καθίσταται εφικτή η διά μεταρρυθμίσεων εφαρμογή του, ποιο είναι το δημοκρατικό πλαίσιο αλλαγής του στην περίπτωση που η βελτίωσή του μέσω μεταρρυθμίσεων είναι ανέφικτη–, αλλά και να συμπληρωθεί από μία μελέτη πολιτικής τέχνης.¹⁹²

Ο Πολυχρονιάδης διαχωρίζει σε δύο κατηγορίες τους λόγους κρίσης του κοινοβουλευτισμού: γενικοί οι οποίοι εμφανίζονται οπουδήποτε αυτός ισχύει, και ειδικοί οι οποίοι είναι αποτέλεσμα ειδικότερων συνθηκών.¹⁹³ Στους πρώτους, κι αφού απορρίψει ως αιτία κρίσης τον γεροντικό μαρασμό του πολιτεύματος, περιλαμβάνει τη μετάβαση από την ελεύθερη στη διευθυνόμενη οικονομία και συνεπακόλουθα στο δόγμα της αυτάρκειας, καθώς και την ενδοκρατική ταξική πάλη. Πιο συγκεκριμένα, κι όσον αφορά τον πρώτο λόγο, θεωρεί ότι ο κοινοβουλευτισμός δεν μπορεί να συμβαδίζει με τις νέες πολεμικές και μεταπολεμικές συνθήκες οι οποίες είναι ασυμβίβαστες με αυτόν. Η δασμολογική προστασία για την υποβοήθηση νέων βιομηχανιών και τα προστατευτικά μέτρα για την παραγωγή γεωργικών ειδών θεωρεί πως συνιστούν εντελώς μια εντελώς καινούρια οικονομική και όχι μόνο πραγματικότητα.

Από την άλλη μεριά, ήδη πριν από τον Πόλεμο, αλλά κυρίως μετά από αυτόν, οξύνθηκαν οι οικονομικές διαφορές μεταξύ των τάξεων, οι οποίες εκτράπηκαν σε

¹⁹¹ Πολυχρονιάδου Κ.Δ., *Αι γνώμαι του Ελευθερίου Βενιζέλου περί μεταρρυθμίσεως του πολιτεύματος...*, σ.σ. 22-23. Έτσι: «Πρέπει όλη μας η προσοχή να είναι εστραμμένη, διότι μας αναμένουν σκληραί, σκληρότατοι δοκιμασίοι. Πρέπει το ταχύτερον ο λαός να διασθανθή τους απειλούντας την Ελλάδα κινδύνους και ενωμένος υπό Κυβέρνησιν ισχυράν, της απολύτου εμπιστοσύνης του, να δώση εις την χώραν πολιτεύμα υγιές και ανόθευτον, ώστε αύτη ενισχυομένη και από αυτό να δυνηθή να οργανώση την Ελλάδα όσον δύναται αρτιώτερον, να την παρασκευάση και στρατιωτικώς και διπλωματικώς διά ν' αντιμετωπίση την θύελλαν, η οποία θα εκραγή αφεύκτως μετ' ολίγα, ατυχώς, έτη [...] Το πρώτον που έχομεν να κάμωμεν από τώρα είναι να σκεφθώμεν ωρίμως ποίον είναι το πολίτευμα το οποίον εντός πάντοτε του δημοκρατικού πλαισίου θα δυνηθή γνησίως να εφαρμοσθή παρ' ημίν» (ό. π., σ. 33, 34).

¹⁹² Ο. π., σ. 41. Φέρεται να συμπληρώνει ο Βενιζέλος: «Αυτό διά την μίαν μελέτην. Θα μας χρειασθή όμως και μία άλλη μελέτη, αυτή δε πολιτικής τέχνης. Είμεθα υποχρεωμένοι να θέσωμεν χρονικόν όριον το πολύ μιας πενταετίας. Πρέπει να σκεφθώμεν με ποίαν οργανωμένην διαδικασίαν θα ήτο ήτο δυνατόν εντός της πενταετίας ταύτης να επιτύχωμεν την λαϊκήν έγκρισιν των απαιτηθησομένων ριζικών μεταρρυθμίσεων ή του νέου πολιτεύματος διά την εφαρμογήν των εις τρόπον ώστε να εγκαθιδρυθή ισχυρά Κυβέρνησις υπό τον λαόν ηνωμένον, ριπτομένον εις την λήθην των παλαιών διχονοιών, και όλα αυτά εντός τετραετίας. Αν όλα αυτά δεν καταστούν δυνατά εντός της τετραετίας, πρέπει να έχωμεν προβλέψει με ποίαν οργανωμένην ενέργειαν και με ποίας εν ανάγκη παρεμβάσεις, θα επιτύχωμεν, τουλάχιστον, εντός πάντοτε του ταχθέντος χρονικού ορίου της τετραετίας, την εγκαθίδρυσιν ισχυράς Κυβερνήσεως, την ψυχικήν ενότητα του λαού και την πειθαρχίαν του υπό την άνω Κυβέρνησιν. Πρέπει να σταθμίσωμεν και να υπολογίσωμεν με μεγίστην προσοχήν τα πράγματα» (σ.σ. 41-42).

¹⁹³ Ο. π., σ.σ. 52-53.

οξύτατη σύγκρουση κεφαλαιοκρατών-εργατών, εξέλιξη που είχε ως επακόλουθο τη συστηματικότερη οργάνωσή τους και την επίταση του μεταξύ τους ανταγωνισμού. Το παρεπόμενο τούτου είναι, κατά τον Πολυχρονιάδη, η επιδείνωση της ταξικής πάλης και η αδυναμία του κράτους να την αντιμετωπίσει, όπως άλλωστε αδυνατούσε να αντιμετωπίσει και τα ζητήματα που έθετε ο προσανατολισμός προς την αυτάρκεια, διότι στερείτο των απαραίτητων μέσων: ήταν εναρμονισμένο με ελεύθερη οικονομία, ενώ η κρατική απαιτεί παρεμβατισμό που είναι ασυμβίβαστος με τις ατομικές ελευθερίες, στεκόταν, από την άλλη πλευρά, μακράν των ταξικών αγώνων και επενέβαινε μόνο σε περιπτώσεις διασάλευσης της τάξης.¹⁹⁴

Στους ειδικούς λόγους, που αφορούν την Ελλάδα, ο Πολυχρονιάδης περιλαμβάνει τα «τζάκια» και την κομματοκρατία, καθώς και τις ατομοκεντρικές αρχές των Συνταγμάτων που εμπνέονταν από τη Γαλλική Επανάσταση, αρχές οι οποίες ωθήθηκαν στα ακρότατα όριά τους από ένα λαό φύσει ατομοκεντρικό όπως ο ελληνικός.¹⁹⁵ Ωστόσο, και παρά τις ατέλειες που εντοπίζονται, τόσο ο Πολυχρονιάδης, όσο και ο Βενιζέλος, δεν απορρίπτει τον κοινοβουλευτισμό, αλλά τον περιορισμό της «ακράτου» μορφής του, στην κατεύθυνση του κρατικού σοσιαλισμού και της περιστολής ορισμένων βασικών ατομικών δικαιωμάτων.¹⁹⁶ Θεωρεί λοιπόν, παράξενο, με δεδομένη και την περιγραφείσα κατάσταση, που η Επιτροπή της Εθνοσυνέλευσης για τη σύνταξη του Συντάγματος του 1927 δεν σκέφθηκε καν τη λύση της Προεδρικής Δημοκρατίας.¹⁹⁷

Το ζήτημα, άρα, που ετίθετο ήταν αν έπρεπε να προτιμηθούν οι αναγκαίες τροποποιήσεις του πολιτεύματος ή η μεταβολή του· ο ορίζοντας πάντως της λύσης θα έπρεπε να ήταν αυστηρά δημοκρατικός.¹⁹⁸ Ο Πολυχρονιάδης φαίνεται να διαισθάνεται τον προσανατολισμό του σχετικού προβληματισμού: «Το μόνον που είχα πληροφορηθεί από φίλους οι οποίοι είχαν συνομιλήσει με τον Πρόεδρον επί του σπουδαιοτάτου εκείνου ζητήματος, διότι κατά σύμπτωσιν ποτέ δεν έτυχε να ομιλήσει με εμέ περί αυτού, ήτο ότι εις πολλούς είχε εκφράσει την γνώμην ότι ήτο ευκαταία η ενίσχυσις διά μεταρρυθμίσεων της εκτελεστικής εξουσίας».¹⁹⁹ Το ζήτημα για αυτόν είναι η αδυναμία εφαρμογής του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα για ιστορικούς λόγους, ενώ για τον Βενιζέλο περιλαμβάνει τις εξής όψεις: αν είναι δυνατή η

¹⁹⁴ Ο. π., σ. 53.

¹⁹⁵ Ο. π., σ.σ. 58-70.

¹⁹⁶ Ο. π., σ.σ. 55-57.

¹⁹⁷ Ο. π., σ. 54.

¹⁹⁸ Ο. π., σ. 76.

¹⁹⁹ Ο. π., σ. 76.

διατήρηση του παρόντος πολιτεύματος αφού πραγματοποιηθούν συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, ποιες χρειάζεται να είναι αυτές, ποιος είναι ο χρόνος που απαιτείται για τη γνήσια εφαρμογή του μεταρρυθμισμένου πολιτεύματος –θέτει ως χρονικό ορίζοντα τα 4-5 το πολύ χρόνια–, ποια είναι η τηρητέα πορεία για την επίτευξη του στόχου, αν η χρονική περίοδος για την επίτευξη του σκοπού θεωρηθεί ελάχιστη με ποιο πολίτευμα –δημοκρατικού προσήμου– πρέπει να αντικατασταθεί το υπάρχον κοινοβουλευτικό, καθώς και το ποιες είναι οι πιθανότητες κατανόησης αυτού του εγχειρήματος από τον λαό, αλλά και οι δυνατότητες εφαρμογής του σχεδίου την προσεχή πενταετία.²⁰⁰

Ο Πολυχρονιάδης επιμένει, απαντώντας στις τρεις πρώτες ερωτήσεις, ότι δεν είναι δυνατή οι με μεταρρυθμίσεις γνήσια εφαρμογή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, πέρα από τη σοβαρή πιθανότητα παρεμβολής απρόβλεπτων στοιχείων και ανατροπής τού ίδιου του Βενιζέλου προτού ολοκληρωθεί η μεταρρύθμιση. Ο Βενιζέλος αντιτείνει ότι μπορούν να παρακαμφθούν τα εμπόδια: ο οξυδερκής κυβερνήτης είναι σε θέση να τα προβλέπει, ενώ με συνταγματική μεταρρύθμιση είναι δυνατό να παραταθεί η κοινοβουλευτική περίοδος σε επταετία ή οκταετία. Παρουσιάζεται να επιμένει, μάλιστα, πως καθετί πρέπει να μελετάται με βάση τις συνθήκες κι οι τωρινές «μιλούν» για ένα πολίτευμα κάκιιστα εφαρμοζόμενο που παρακωλύει τη φυσιολογική προαγωγή του έθνους, καθώς και για επαπειλούμενη έκρηξη Παγκοσμίου Πολέμου το πολύ σε τέσσερα με πέντε χρόνια. Κατά συνέπεια, φέρεται να συμπεραίνει ο Βενιζέλος, είναι αυτό το σκηνικό εντός του οποίου πρέπει να καθοριστεί ποιες είναι οι δυνατές μεταρρυθμίσεις που χρειάζεται να επιβληθούν, καθώς και να εκτιμηθεί αν αυτές οι μεταρρυθμίσεις μπορούν εντός πενταετίας να δώσουν κυβέρνηση ισχυρή ώστε να αντιμετωπίσει την πολιτική δίνη. Συντεταγμένες του σχεδίου άρα, πρέπει να είναι οι εξής: εντός δημοκρατικού πλαισίου, πολίτευμα γνήσια εφαρμοζόμενο και ισχυρή κυβέρνηση. Έτσι ο Πολυχρονιάδης κατανοεί το μήνυμα: «Η βασική κατεύθυνσις, κ. Πρόεδρε, απήντησα, θα είναι βέβαια ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας και περιορισμός της πολιτικής αρμοδιότητος της Βουλής, διά να μη δύναται αύτη να παρακωλύση την κυβέρνησιν εις την δράσιν της ως εκτελεστικής εξουσίας».²⁰¹

²⁰⁰ Ο. π., σ. 78.

²⁰¹ Ο. π., σ.σ. 80-81.

Επισημαίνονται, σε αυτήν τουλάχιστον τη φάση οι αρνητικές συνέπειες στρατιωτικών κινήσεων,²⁰² ωστόσο ο Βενιζέλος φέρεται να δηλώνει πως δεν είναι κατ' αρχήν αρνητικός στην περίπτωση που διακυβεύονται ύψιστα εθνικά συμφέροντα.²⁰³ Ο Πολυχρονιάδης προβληματίζεται και βρίσκεται σε αδιέξοδο σχετικά με τις προτάσεις που επιθυμεί να διατυπώσει,²⁰⁴ παρόλο που τίθεται ανεπιφύλακτα κατά του «ακράτου κοινοβουλευτισμού», ωστόσο η επόμενη συνάντηση με τον Βενιζέλο φαίνεται να του λύνει τα χέρια μια που τελευταίος τον διαβεβαιώνει: «Σωστή είναι η διάγνωση που έκαμες, ότι δηλαδή ένας δρόμος παραμένει ανοικτός προς ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας έναντι της νομοθετικής, και αυτός είναι ο περιορισμός της δευτέρας ως προς την ενάσκηση της νομοθετικής της λειτουργίας, αφού η περιστολή της εις την άσκηση της πολιτικής αρμοδιότητας δεν δύναται να θιγεί, ως αποτελούσα την θεμελιώδη βάση του πολιτεύματος, και αν εθίγετο θα επέφερε την ανατροπήν αυτού τούτου του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος εις την διατήρησιν του οποίου αποβλέπει η προσπάθειά μας αυτή».²⁰⁵ Η λύση λοιπόν πρέπει να προσανατολιστεί σε αυτήν την κατεύθυνση: τη νομοθετική αρμοδιότητα πρόκειται να την αναλάβει η κυβέρνηση διά αναγκαστικών διαταγμάτων, ο ρόλος της Βουλής υφίσταται και ποσοτικούς όπως και ποιοτικούς περιορισμούς. Η συρρίκνωση του ρόλου της Βουλής δε, δικαιολογείται από τον Βενιζέλο στη θεωρούμενη ως πασιγνώστη και πασιφανή συνάμα στην κοινή γνώμη απόσταση ανάμεσα στην κοινοβουλευτική θεωρία και πράξη.²⁰⁶

²⁰² Ο. π., σ.σ.85-86.

²⁰³ Ο. π., σ.σ. 86-87: «Αν η Κυβέρνησις Τσαλδάρη επιμείνη, δεν ξέρω με ποία μέσα, να εξακολουθήσει κυβερνώσα, αν και απεδείχθη η απόλυτος ανικανότης της και εις την μάλλον ομαλήν περίοδον και ιδώ εξάλλου ότι επισπεύδεται η ώρα της κηρύξεως του πολέμου, έστω κι αν η κήρυξις του πρόκειται να γίνη μετά έτη, διότι οπωσδήποτε πάντοτε θα γίνη μετά κάμποσα έτη, και μόνον ζήτημα είναι, αν θα γίνη μετά τα δυνάμενα να υπολογισθούν από τούδε έτη ή και συντομώτερον, τότε αφού προειδοποιήσω την Κυβέρνησιν και καταστήσω γνωστούς εις τον ελληνικόν λαόν τους λόγους, διά τους οποίους πρέπει να παραιτηθή το ταχύτερον και να ενεργηθούν εκλογαί, διά των οποίων ο λαός θα παράσχη την εμπιστοσύνην του εις άλλην Κυβέρνησιν, αν δεν εισακουσθώ τότε θα καταφύγω εις κάθε δυνατόν μέσον, διότι θα είναι εκτεθειμένη εις κίνδυνον εις το άμεσον μέλλον αυτή η ύπαρξις της Ελλάδος.

Διά να προλάβω ένα τέτοιον κίνδυνον προ ουδενός θα σταματήσω και καμμία δύναμις δεν θα μπορέση να με αποτρέψη από την απόφασίν μου αυτήν. δεν είναι δυνατόν να φαντασθή κανείς, ότι θα νεχθώ ποτέ η Ελλάς να ζημιωθή μέχρι τελείας εξουθενώσεώς της, διά να εξυπηρετηθή η μωροφιλοδοξία μερικόν τυφλών και ανοήτων. Θα επικαλεσθώ την επέμβασιν του Προέδρου της Δημοκρατίας, και να δεν την επιτύχω, θα δράσω όπως ημπορώ, αναλαμβάνων πάσαν ευθύνην διά την έστω και έκνομον πρωτοβουλίαν μου». (υπογραμμισμένα στο κείμενο).

²⁰⁴ Ο. π., σ.σ. 88-90.

²⁰⁵ Ο. π., σ.σ. 93-94.

²⁰⁶ Ο. π., σ. 95: «Δεν θα νομοθετή η Βουλή, αλλά θα νομοθετεί δι' αναγκαστικών διαταγμάτων η Κυβέρνησις, ενώ η Βουλή ή τα νομοθετικά σώματα, αν αποφασίσω την επανίδρυσιν της Γερουσίας, θα συνέρχεται επί εν δεκαπενθήμερον μόνον, κατά τριμηνίαν, διά να επικυρώνη τα υπό της Κυβερνήσεως εκδοθέντα άνω νομοθετικά διατάγματα, επιτρεπομένης φυσικά και της τροπολογίας των διατάξεων

Ο Πολυχρονιάδης παρουσιάζει τον Βενιζέλο να προβληματίζεται για τους τρόπους προώθησης των σχετικών προτάσεων έτσι ώστε αυτές να γίνουν αποδεκτές, θεωρώντας ότι τούτο είναι κάτι που άπτεται της πολιτικής τέχνης. Δεν αποκλείεται και η λύση του δημοψηφίσματος²⁰⁷ ο Πολυχρονιάδης ωστόσο, έχει αντιρρήσεις διότι θεωρεί πως αυτό θα οδηγήσει σε συγκαλυμμένη δικτατορία, ενώ θεωρεί ότι προσκρούει επιπλέον, στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και στις βάσεις του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος αφού: καθιστά τη Βουλή νεκρό σώμα και διακοσμητικό τύπο αίροντας τη νομοθετική της λειτουργία, μειώνει το επίπεδό της, εκμηδενίζει το νόημα των εκλογών, καταργεί τη διάκριση των εξουσιών και εν τέλει, πρόκειται για δικτατορία. «Εις το σημείον τούτο ο Πρόεδρος με διέκοψε και μου είπεν: -Δεν πρέπει να παραγνωρίζης ότι επί τέλους και η δικτατορία προσωρινώς επιβαλλομένη και ηθικώς ασκουμένη δύναται ενίοτε εις εξαιρετικάς περιστάσεις ν' αποβή σωτηρία». Στο ερώτημα του Πολυχρονιάδη γιατί δεν προχωρά ο Βενιζέλος σε άμεση κήρυξη προσωρινής δικτατορίας επικαλούμενος την κρισιμότητα των περιστάσεων, ο Βενιζέλος απαντά ότι είναι πολύ ευκολότερο να πείσεις ένα λαό να δεχθεί τροποποιήσεις του πολιτεύματος παρά να τον πείσεις να υποταγεί σε δικτατορία. Εξάλλου, φέρεται να θεωρεί ότι ο λαός γνωρίζει τα συμβαίνοντα στη Βουλή –πειθήνια ψήφιση των νομοσχεδίων, απεραντολογίες των βουλευτών, τις οποίες άλλωστε ειρωνεύεται–, άρα δεν θα δυσανασχετήσει με τον περιορισμό των βουλευτικών συνόδων.²⁰⁸

αυτών αν ήθελε κρίνει ταύτην αναγκαίαν. Κατά το 15ήμερον αυτό θα ασκή η Βουλή και τον καθιερωμένον κοινοβουλευτικόν έλεγchon, ως πρότερον, θα της αναγνωρισθή δε προς τούτοις και νομοθετική πρωτοβουλία, τοιουτοτρόπως και αι κοινοβουλευτικά αρχαί και τα κοινοβουλευτικά έθιμα θα παρέμενον άθικτα [...] δεν πρέπει να λησμονής, ότι εν τη πράξει, Κυβέρνησις απολαβούσα της εμπιστοσύνης της Βουλής και διαθέτουσα σημαντικὴν πλειονοψηφίαν εις αυτήν, όχι σπανίως αλλά *σπανιώτατα*, και ετόνισε [ο Βενιζέλος] με έμφασιν την τελευταίαν αυτήν λέξιν, κινδυνεύη να ίδη το νομοσχέδιον της πρωτοβουλίας της, ή και απλώς υιοθετηθέν υπ' αυτής, απορριπτόμενον υπό της Βουλής ή και να ίδη ψηφιζομένης τροποποιήσεις εις νομοσχεδιόν της, τας οποίας δεν έχει προτέρων αποδεχθή. Άλλως έχει πάντοτε το όπλον, εις την όλως απίθανον αυτήν περίπτωσιν να κάμψη και την εμμονωτέραν ακόμη αντίθεσιν της Βουλής, υποβάλλουσα πρότασιν εκφράσεως εμπιστοσύνης, οπότε η υποχώρησις της Βουλής είναι πάντοτε υπερεξηραλισμένην. Θεωρώ περιττόν να σου προσθέσω, διότι το γνωρίζης, ότι η νομοθετική πρωτοβουλία της Βουλής ποτέ σχεδόν δεν ασκείται εν τη πράξει, διότι οι βουλευταί γνωρίζουν κάλλιστα ότι καμμίαν ουδέ την παραμικράν ελπίδα υπερψηφίσεως έχει νομοσχέδιον προτεινόμενον υπ' αυτών εφ' όσον τούτο δεν έχει τύχη της κυβερνητικής εγκρίσεως. Αυτά τα γνωρίζης βέβαια, αλλά σου τα υπενθυμίζω διά να έχεις υπ' όψιν σου κατά την κρίσιν σου και να μη παρασυρθής από θεωρητικὰς και μόνον απόψεις».

Εδώ ο Πολυχρονιάδης εκφράζει την ευαρέσκειά του διότι οι απόψεις του περί ανάγκης περιστολής του «ακράτου κοινοβουλευτισμού» (βλ. στην εισαγωγή του βιβλίου του, σ.σ. 3-6) συμπίπτουν με αυτές του Προέδρου.

²⁰⁷ Ο. π., σ.σ. 97-104.

²⁰⁸ Ο. π., σ.σ. 105-109.

Το συμπέρασμα που αφορά αυτό το τμήμα της συζήτησής τους συνοψίζεται από τον Βενιζέλο στο ότι ο κοινοβουλευτισμός εν πρόκειται έστω και διά μεταρρυθμίσεων να λειτουργήσει βραχυπρόθεσμα με άρτιο τρόπο στην Ελλάδα, ενώ, αν υπάρξει ανάγκη, δεν πρέπει να υποχωρήσει από τη λύση επιβολής προσωρινής δικτατορίας, η οποία κατά παράδοξο (;) τρόπο συσχετίζεται με το κατά πόσο η Ελλάδα θα συνεχίσει να προοδεύει.²⁰⁹ Ωστόσο, θεωρεί, υφίσταται και άλλη μία εναλλακτική δυνατότητα, ικανή μάλιστα, να διασώσει τον κοινοβουλευτισμό: η στροφή στο υπόδειγμα της Προεδρικής διακυβέρνησης στις Η.Π.Α. Ανοίγει έτσι ο δρόμος προκειμένου να υποβάλλει ο Πολυχρονιάδης το σχέδιο συνταγματικής μεταρρύθμισης, το οποίο όπως ο ίδιος διατείνεται βασίζεται στο πολίτευμα των Η.Π.Α., με ορισμένες, ωστόσο, αλλαγές εφόσον πρόκειται να υιοθετηθεί στην Ελλάδα. Ο Βενιζέλος από την πλευρά του, προτείνει την ύπαρξη πρόβλεψης για παράταση της θητείας του προέδρου.²¹⁰

Το πρώτο τμήμα της έκθεσης του Πολυχρονιάδη επιγράφεται «Εκλογή Προέδρου και προσόντα εκλογιμότητας αυτού». Προβλέπεται εκεί η άμεση εκλογή του Προέδρου, η οποία αποσκοπεί στην εκρίζωση της συναλλαγής. Επίσης, τίθεται ως στόχος η δραστική συρρίκνωση του πολιτικού σώματος: ο Πολυχρονιάδης θεωρεί ότι εκλογέας πρέπει να είναι αυτός που διαθέτει τουλάχιστον πτυχίο δημοτικής εκπαίδευσης. Τούτο θα οδηγήσει σε περιστολή της καθολικής ψηφοφορίας, ωστόσο θεωρεί πως αυτή η άποψη δεν είναι συζητητέα επί του παρόντος. Ένα άλλο ζήτημα που τίθεται είναι το σχετικό με τη διάγνωση της καταλληλότητας του κατά πόσο ο

²⁰⁹ Ο. π., σ. 112: «Η μακρά όμως αυτή παρεκβολή δεν ήτο άσκοπος. Μας έκαμε, νομίζω, να συμφωνήσωμεν εις δύο συμπεράσματα. Πρώτον εις το ότι το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα έστω και οπωσδήποτε μεταρρυθμιζόμενον δεν θα δυνηθή να εφαρμοσθή παρ' ημίν γνησίως, παρά μετά πάροδον μακροτάτου χρόνου και μετά συστηματικήν και αδιάλειπτον ειλικρινή προσπάθειαν των κυβερνώντων, διά να επιτευχθή η πλήρης μεταβολή της νοοτροπίας του λαού και εκριζωθή από την ψυχήν του η πληγή της συναλλαγής, η οποία είναι βαθύτατα ριζωμένη εις αυτήν. Δεύτερον εις το ότι αν η σκληρά ανάγκη το επιβάλη προς σωτηρίαν της Ελλάδος δεν πρέπει να διστάσω, εις την κατάλληλον στιγμήν, να κηρύξω την *προσωρινήν* υπ' εμέ δικτατορίαν – και ετόνισεν εμφατικώς την λέξιν *προσωρινήν* – όσον κι αν μου είναι κατ' εξοχήν δυσάρεστον.⁽¹⁾ Ωστε εν συμπεράσματι η μία λύσις θα είναι η εις αναπότρεπτον ανάγκην, κήρυξις προσωρινής υπ' εμέ δικτατορίας, την κατάλληλον βέβαιαν ώραν. Άλλη οδός όπως βλέπεις δεν μας απομένει εκτός από την απροκάλυπτον εγκατάλειψιν του κοινοβουλευτισμού διότι επί τέλους δεν είναι ορθόν να παρεμποδίζεται η διαρκής προοδευτική εξέλιξις της Ελλάδος χάριν και μόνης της διατηρήσεως ωρισμένης μορφής πολιτεύματος, το οποίον αποβαίνει αδύνατον να εφαρμοσθή αυτήν γνησίως, και τότε δεν θα μας μένη άλλο τι, ή να στραφώμεν ειλικρινώς προς το πολίτευμα των Η.Π.Α., προς το οποίον ξεύρω ότι στρέφεται και η προτίμησις σου. Η στροφή μας όμως προς την κατεύθυνσιν ταύτην προϋποθέτει ή την οριστικήν διάλυσιν των απειλητικών νεφών...ή ότι ο επικείμενος κίνδυνος [θα καθυστερήσει]».

Στην εκτεταμένη υποσημείωσή του –σ.σ. 112-116– ο Πολυχρονιάδης θεωρεί ότι αυτή η άποψη του Βενιζέλου εξηγεί το γιατί τόσο ο γιος του Σοφοκλής όσο και ο Ζαβιτσιάνος δεν εξέφρασαν την αδιάλλακτη αντίθεσή τους στην κήρυξη της μεταξικής δικτατορίας.

²¹⁰ Ο. π., σ.σ. 118-137 και 133.

υποψήφιος κατέχει τα σχετικά προσόντα. Η διάγνωση επαφίεται σε ανώτατο δικαστήριο ενώ τα καθοριζόμενα προσόντα ορίζονται ως ακολούθως: δημοσίευση προγράμματος, να είναι Έλληνας πολίτης, θρήσκευμα: η πρόταση όσον αφορά αυτό το τελευταίο είναι να αποκλείεται Εβραίος ή μουσουλμάνος υποψήφιος, έστω κι αν είναι αποδεδειγμένα αγνής (sic) ελληνικής εθνικής συνειδήσεως.²¹¹

Το δεύτερο τμήμα, που καλύπτει άλλωστε και το μεγαλύτερο τμήμα της έκθεσης, αφορά τις «Αρμοδιότητες του Προέδρου και ευθύνη αυτού».²¹² Ο Πρόεδρος λοιπόν, όπως και η Βουλή και η Γερουσία, διαθέτει αρμοδιότητα νομοθετικής πρωτοβουλίας, την οποία ασκεί μέσω της κύρωσης, έκδοσης και δημοσίευσης νόμων. Οι εκτελεστικές –κυβερνητικές και διοικητικές– αρμοδιότητές του είναι αυτές που διέθετε ο Βασιλιάς ή ο Πρόεδρος, ενώ αναλαμβάνει και την αρχηγία των ενόπλων δυνάμεων. Ο Πολυχρονιάδης θεωρεί ότι ο Πρόεδρος δεν πρέπει να επιφορτισθεί και με δικαστικές αρμοδιότητες, ενώ η αλληξάρτηση και η σχέση του με τα υπόλοιπα νομοθετικά σώματα καθορίζεται στη βάση μιας διάκρισης των νόμων που αυτός επιτελεί, σε οργανικούς, προγραμματικούς και συνήθεις.²¹³ Όσον αφορά τη δυνατότητα διάλυσης της Βουλής, το σχέδιο του Πολυχρονιάδη προβλέπει η αρμοδιότητα του Προέδρου σε αυτήν να είναι πλήρης και απεριόριστη, απαλλαγμένη μάλιστα από οποιονδήποτε περιορισμό, όπως λ.χ. του Συντάγματος του '27, το οποίο την εξαρτούσε και από τη σύμφωνη γνώμη της Γερουσίας. Για τον Πολυχρονιάδη είναι αποφασιστικής σημασίας να μην εξαρτηθεί, έστω κι έμμεσα, κάποια αρμοδιότητα του Προέδρου από τα νομοθετικά σώματα. Ο μόνος προβλεπόμενος περιορισμός χρειάζεται να είναι η απαγόρευση να διαλύεται η Βουλή δύο φορές για τον ίδιο λόγο. Εντούτοις, η νομοθετική πρωτοβουλία του Προέδρου προβλέπεται να είναι «εν ίση μοίρα» με αυτή της Βουλής. Μία διάταξη του Συντάγματος του 1927 διατηρείται: «Ο Πρόεδρος και οι υπουργοί έχουν εισοδον ελευθέραν εις τας συνεδριάσεις της Βουλής ή και Γερουσίας και ακούονται οσάκις ζητήσωσι τον λόγον, ψηφοφορούν δε μόνον εάν είναι μέλη αυτής. Η Βουλή δύναται να απαιτήσει την παρουσίαν των υπουργών». Η επιλογή δικαιολογείται από το γεγονός ότι στις Η.Π.Α. ο Πρόεδρος δεν απολαμβάνει αυτών των δικαιωμάτων, ωστόσο οι πλέον έγκριτοι

²¹¹ Ο. π., σ.σ. 139-145.

²¹² Ο. π., σ.σ. 145-180.

²¹³ Ο. π., σ.σ. 145-154.

δημοσιολόγοι καταχωρούν αυτή την πρόβλεψη στα μείζονα μειονεκτήματα του εκεί πολιτεύματος.²¹⁴

Η πρόταση του Πολυχρονιάδη μάλιστα, προβλέπει τη δυνατότητα η επικοινωνία του Προέδρου με τα νομοθετικά σώματα να μην εξασφαλίζεται μόνο διά της αμέσου παρουσίας του στις συνεδριάσεις τους, αλλά και με διαγγέλματα εν είδει προειδοποίησης.²¹⁵ Το ζήτημα στο οποίο επανέρχεται είναι αυτό της διάλυσης της Βουλής. Το δικαίωμα του προέδρου να τη διαλύει πρέπει να ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητά του. μόνο έτσι, επέρχεται η εξισορρόπηση Προέδρου-Βουλής, ειδάλως η απόληξη είναι η κοινοβουλευτική τυραννία. Μάλιστα, παραπέμπει στις Η.Π.Α. όπου ναι μεν δεν υφίσταται τέτοια διάταξη, όμως η ανάγκη μεταρρύθμισης με αυτόν τον προσανατολισμό θεωρείται αναγκαία από κοινή γνώμη, πολιτικούς και συνταγματικούς θεωρητικούς.²¹⁶ Ο Πολυχρονιάδης εξηγεί την ευδιάκριτη σκοπιμότητα μιας τέτοιας επιλογής: αν διατηρηθεί η τέτοια εξάρτηση του Προέδρου από τη Γερουσία, τούτο θα συνεπαχθεί τον περιορισμό των δυνατοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας, αφού σε κρίσιμες καταστάσεις όπου η διάλυση της Βουλής θα είναι αναγκαία, ο Πρόεδρος εξαιτίας της διαφωνίας της Γερουσίας, η οποία θα συμμαχεί με τη Βουλή, δεν θα μπορεί να την επιβάλλει.²¹⁷

Στο πολίτευμα που οραματίζεται ο Πολυχρονιάδης η ευθύνη του Προέδρου θα είναι πλήρης και σχετική με τα καθήκοντά του, δηλαδή πολιτική και νομική.²¹⁸ Όσον αφορά τα νομοθετικά σώματα κρίνει πως δεν υφίστανται λόγοι διατήρησης της Γερουσίας, όπως στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Στο προεδρικό πολίτευμα, παρατηρεί, η παντοδυναμία της Βουλής δεν υφίσταται, με αποτέλεσμα ο πολιτικός αγώνας να περιορίζεται μόνο στις εκλογές για τον Πρόεδρο τον οποίο δεν μπορεί να ανατρέψει έπειτα η οποιαδήποτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ωστόσο θεωρεί ότι θα ήταν καλό να διατηρηθεί, όχι όμως για τους λόγους που ισχύουν στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα· αντιθέτως, την καθιστά απαραίτητη η αναγκαιότητα έμμεσης επίλυσης των κοινωνικών συγκρούσεων, διότι, επισημαίνει, η ανάπτυξη της βιομηχανίας οδήγησε στην ιλιγγιώδη ανάπτυξη της εργατικής τάξης, στην οργάνωση και τις διεκδικήσεις της με αποτέλεσμα την αύξηση της σημασίας της μέσω της καθολικής ψηφοφορίας και του δυναμισμού της οργάνωσής της. Έτσι, οργανώθηκαν και οι

²¹⁴ Ο. π., σ. 155.

²¹⁵ Ο. π., σ. 161.

²¹⁶ Ο. π., σ. 163.

²¹⁷ Ο. π., σ. 164.

²¹⁸ Ο. π., σ. 164.

άλλες τάξεις και διαδόθηκαν οι ιδέες τόσο του συνδικαλισμού, όσο και του κρατικού σοσιαλισμού. Διαμορφώθηκε η αντίληψη ότι η κοινωνία δεν είναι ενιαίο σύνολο, αλλά αποτελείται από μικρές μεν, σημαντικότερες δε οργανώσεις. Αυτή η συνειδητοποίηση οδήγησε στην υποβολή προτάσεων για σύσταση δευτέρου νομοθετικού σώματος –Γερουσία– το οποίο κατά τον Duguít, στον οποίο παραπέμπει, θα εξασφάλιζε την αντιπροσώπευση των επαγγελματικών τάξεων. Τον ρόλο της Γερουσίας, λοιπόν, μπορεί να αναλάβει στα πλαίσια του Προεδρικού Πολιτεύματος η Βουλή.²¹⁹

Ο Πολυχρονιάδης ολοκληρώνει την αναλυτική παρουσίαση του σχεδίου της προτεινόμενης μεταρρύθμισης αναφερόμενος σε δύο σημεία τα οποία συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον του, τις αρμοδιότητες των βουλευτών και τις ατομικές ελευθερίες. Όσον αφορά το πρώτο, προτείνει οι βουλευτές να αποτελούν νομοθετικά όργανα του Κράτους κι όχι της περιφέρειας «ης ουδεμία εντολή ισχύει διδομένη προς τον εκλεγόμενον», πρόταση η οποία συνεπιφέρει την αντικατάσταση του άρθρου 37 του Συντάγματος,²²⁰ ενώ κι η αρμοδιότητα κήρυξης πολέμου περιέρχεται στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Όσον αφορά τις ατομικές ελευθερίες προτείνεται απερίφραστα να προβλέπεται η περιστολή τους πέρα από τις περιπτώσεις εμπόλεμης κατάστασης και επιστράτευσης λόγω εξωτερικών κινδύνων, και στο ενδεχόμενο ταξικών συγκρούσεων, ήτοι

«[...] διαταράξεως της εσωτερικής τάξεως ένεκα εσωτερικών ανωμαλιών. Αι ταξικαί διαφοραί αι διαταράσσουσαι τον σύγχρονον κοινωνικόν βίον είναι ενδεχόμενον εν δεδομένη στιγμή να θέσωσιν εν κινδύνω την έννομον τάξιν, θα ήτο δε αναξία του προορισμού της η Κυβέρνησις ήτις δεν θα παρεβίαζε τας σχετικάς διατάξεις του Συντάγματος διά περίπτωσιν μη προβλεπομένην υπ' αυτού, εφ' όσον θα διέτρεχε κίνδυνον καταρρεύσεως το πολιτειακόν καθεστώς. Την περίπτωσιν ταύτην ανέγραψεν η ΚΘ' συντακτική πράξις της Εθνοσυνελεύσεως του 1935 (μάλλον εννοεί του 1925). Προ της αναγραφής όμως ταύτης είχαν συνηγορήσει εις τας συγγραφάς μου υπέρ της εν τω Συντάγματι αναγραφής σχετικής διατάξεως και αύτη φρονώ πάντοτε ότι είναι απαραίτητος».²²¹

Η εκφορά των πορισμάτων της συζήτησης επαφίεται στον Βενιζέλο:

«-Και τώρα ας συνοψίσωμεν: Από την όλη εργασίαν μας προκύπτουν τα εξής πορίσματα: Εμείναμεν σύμφωνοι ότι η κακή εφαρμογή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος εις την χώραν μας καθιστά το πολίτευμα τούτο, παρά την πραγματικήν του αξία και την επιτυχίαν του εφαρμογής εις πολλάς χώρας της Ευρώπης, το χείριστον ίσως δι' ημάς. Ως προς τα αίτια της κακής εφαρμογής του είμεθα σχεδόν σύμφωνοι, αν και πιστεύω ότι εμμένεις καθ' υπερβολήν ίσως εις τα ιστορικά αίτια τα οποία ανέπτυξες, αν και ταύτα είναι βέβαια σημαντικώτατα, δεν είαι όμως και τα μόνα, ως καταλήγεις σχεδόν να συμπεράνης. Είμεθα επίσης σύμφωνοι, ότι η επαναφορά του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος εν τη πράξει παρ'

²¹⁹ Ο. π., σ.σ. 168-172.

²²⁰ Ο. π., σ.σ. 172-174.

²²¹ Ο. π., σ.σ. 179-180.

ημίν, θα απαιτήσει μακράς και εμμόνους προσπάθειας περισσότερων ίσως γενεών και ομοιάς περιστάσεις διά μακράν χρονικήν περίοδον, τας οποίας ατυχώς δεν προβλέπω».²²²

Οι ανασχετικοί σε μία τέτοια εξέλιξη παράγοντες είναι ο επικείμενος πόλεμος, η αναπόφευκτη εμπλοκή της Ελλάδας σε αυτόν, καθώς και το ότι η επιτυχής ανταπόκριση σε αυτές τις συνθήκες, κατά τον Βενιζέλο, προϋποθέτει την ένωση όλων των Ελλήνων. Κατά συνέπεια:

«Πρέπει επίσης να κατορθωθεί τούτο υπό το νέον πολίτευμα – αφού η προσπάθεια γνησίας εφαρμογής του κοινοβουλευτισμού είναι ανέφικτος εις την χώραν μας – αλλά μη κοινοβουλευτικόν, τοιούτον δε θα ήτο το των Ηνωμένων Πολιτειών, υιοθετούμενον βασικώς, αλλά και τροποποιούμενον βάσει των ελληνικών καθόλου συνθηκών, εις τρόπον ώστε η εφαρμογή του να καταστή όσον το δυνατόν αρτιωτέρα και γνησιωτέρα».²²³

Ο Βενιζέλος φέρεται να θεωρεί τις γνώμες του Πολυχρονιάδη επιστημονικά αιτιολογημένες,²²⁴ δεν αποκλείει την επιβολή δικτατορίας, ενώ διατυπώνει για μια ακόμη φορά ότι η μεταρρύθμιση πρέπει να αποσκοπεί στην ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας με παράλληλη μείωση της πολιτικής δύναμης της Βουλής.²²⁵

Έτσι, ο Πολυχρονιάδης αποσπά τα εύσημα για την επιλογή του:

«Και ορθώς εστράφη προς το δημοκρατικόν μεν αλλ' όχι και κοινοβουλευτικόν πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Είναι άλλως τε το μόνον υπόδειγμα δημοκρατικού, αλλά μη κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Και προς αυτό θα στραφούν θάττον ή βράδιον και τα λοιπά κράτη της Ευρώπης, εν προσεχεί μέλλοντι, διότι είμαι πεπεισμένος ο εις κρίσιν από δεκάδων ήδη ετών κοινοβουλευτισμός, είναι προωρισμένος να υποχωρήσει παντού, ως ασυμβίβαστος προς την νέαν μορφήν την οποίαν θα προσλάβη πανταχού πλέον το Κράτος, η οποία θα είναι δημοκρατικοσοσιαλιστική. Η δημοκρατία και ο σοσιαλισμός – και περί αυτού δεν έχω την παραμικράν αμφιβολίαν – θα επικρατήσουν απολύτως. Τόσον τα απολυταρχικά σοσιαλιστικά, όσον και τα δημοκρατικά μη σοσιαλιστικά πολιτεύματα, είναι από τούδε τελεσιδικώς καταδικασμένα».²²⁶

Καθίσταται πρόδηλο ότι τα πορίσματα και οι προβληματισμοί της προαναφερθείσας συζήτησης δεν εμφανίζουν ουσιώδεις αποκλίσεις ούτε από τις καταγεγραμμένες σκέψεις ούτε και από τις δημόσιες τοποθετήσεις του ίδιου του Βενιζέλου.

Συμπεράσματα

Πολλοί μελετητές βασισμένοι ρητά ή άρρητα στην πεποίθηση ότι ο φιλελευθερισμός δεν συνδέεται a priori με αυταρχικές και συντηρητικές πολιτικές λύσεις, αποδίδουν την «απομάκρυνση» του Βενιζέλου από θεμελιώδεις τόπους του φιλελεύθερου/κοινοβουλευτικού «κανόνα» σε βαθμό υπονόμησης και απόρριψής

²²² Ο. π., σ. 181.

²²³ Ο. π., σ. 181.

²²⁴ Ο. π., σ. 182.

²²⁵ Ο. π., σ. 183.

²²⁶ Ο. π., σ. 184.

του είτε στο ότι υπέκυψε στις απαιτήσεις των συντηρητικών αστικών στρωμάτων²²⁷ είτε στη διολίσθησή του προς περισσότερο συντηρητικές θέσεις σε αντίθεση με τις «καθαρές» φιλελεύθερες πεποιθήσεις του.²²⁸ Επίσης, στο γεγονός ότι οι αντιφάσεις του αντικατόπτριζαν εκείνες του ελληνικού λαού εν γένει²²⁹ στο μείγμα επανάστασης και ρεαλισμού το οποίο χαρακτήριζε την πολιτική του πράξη²³⁰ στο γεγονός ότι δεν εκλάμβανε τις συνταγματικές αρχές και τη δημοκρατική διακυβέρνηση ως αυτοσκοπό²³¹ στη διάκριση ανάμεσα στο ιδεώδες της δημοκρατίας και τη δυνατότητα της έμπρακτης εφαρμογής της²³² στην πίεση των εξωτερικών καταστάσεων και στη ρευστότητα των εσωτερικών συνθηκών που καθιστούσαν αναγκαιότητα την αυταρχική διακυβέρνηση²³³ και τέλος, στην ανάγκη διατήρησης της εξουσίας.²³⁴

Με αυτή την έννοια, μόνο ο Κασιμάτης εντόπισε το μίγμα συντήρησης και προοδευτικού πνεύματος που βρίσκεται στις ρίζες της φιλελεύθερης σκέψης,²³⁵ όπως άλλωστε κι ο Mannheim τονίζει. Ο Μαρκέτος, εξάλλου, σημειώνει ότι ο Βενιζέλος κινήθηκε προς τον αυταρχισμό ήδη από τις απαρχές της επανόδου του στην εξουσία, κι ότι η τροπή των φιλελευθέρων στις φασιστικές ιδέες αποτέλεσε συνειδητή επιλογή.²³⁶ Αυτό είναι κάτι που επικυρώνεται κι από την ανάλυση του Hering, όταν καταδεικνύει το πόσο γοητεύτηκαν οι Έλληνες φιλελεύθεροι από τις φασιστικές διακηρύξεις.²³⁷ Οι Hering, Λιάκος²³⁸ και Mazower²³⁹ καθώς δεν στηρίζονται σε α

²²⁷ Δαφνής Γρ., *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων 1923-1940*, 2 Τόμοι, εκδ. Κάκτος, 1997.

²²⁸ Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική, από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, εκδ. Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000· Διαμαντόπουλος Θ., *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας, από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997· Μαραντζίδης Ν., «Η πορεία προς την πόλωση», στο Βερέμης Θ., Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εφημερίδα «Τα Νέα», Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ.σ. 341-347· Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, σ.σ. 9-20.

²²⁹ Τσάτσος Κ., «Ελευθέριος Βενιζέλος: ένα τρίπτυχο», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα, Σαράντα χρόνια από τον θάνατό του*, Τετράδια «Ευθύνης» 2, Αθήνα 1976, σ.σ. 9-22.

²³⁰ Καραμανλής Κ., Εισήγηση, στο *Ελευθέριος Βενιζέλος, 65 χρόνια από το θάνατό του*, Κείμενα Εργασίας 12, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Μάιος 2001, σ.σ. 12-19.

²³¹ Βαρβιτσιώτης Ι., Εισήγηση, ό. π., σ.σ. 8-11.

²³² Jordan-Sima C. «Ο Βενιζέλος και το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης αβασιλευτής Δημοκρατίας στην Ελλάδα (1923-1924)», Βερέμης Θάνος, Δημητρακόπουλος Οδυσσέας (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την εποχή του*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ.σ.

²³³ Πετρίδης Π., «Εισαγωγή», στο *Το Έργον της Διακυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετίαν 1928-1932(τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησεν)*, εισαγ.-επιμ. Π. Πετρίδης, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ.σ. 7-15.

²³⁴ Αλβιζάτος Ν., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, σ.σ. 33-44.

²³⁵ Κασιμάτης Γρ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα, Σαράντα χρόνια από τον θάνατό του...*, σ.σ. 37-49.

²³⁶ Μαρκέτος Σπ., *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι!, τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Τόμος Ι, εκδ. Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2006, σ.σ. 252-287, 289-316, 318-320.

²³⁷ Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 1150-1151 (υποσημείωση 35), 1213-1216.

πριοί διχοτομίες προτιμούν επίσης να μη μιλούν για αντιφάσεις. Βέβαια, ο Λιάκος τονίζει ότι ο Βενιζέλος ήταν σταθερά προσανατολισμένος στον καθαρό κοινοβουλευτισμό σε αντίθεση με τις ισχυρές κορπορατιστικές τάσεις των πολιτικών και διανοουμένων του κύκλου του.²⁴⁰ Ο αυστηρός καθορισμός, μάλιστα, των καθηκόντων του Α.Ο.Σ., όπως δείχνει κι ο Κωστής,²⁴¹ αποδεικνύει σε ποιο βαθμό ήταν διατεθειμένος ο Βενιζέλος να (ή να μη) δεχθεί τεχνοκρατικές και κορπορατιστικές λύσεις. Το ερώτημα, ωστόσο, περί τίνος κοινοβουλευτισμού επρόκειτο, παραμένει, δεδομένων μάλιστα των πάμπολλων μέτρων και νομοθετικών πρακτικών που υπονόμειαν ολοένα και περισσότερο τις ατομικές ελευθερίες, τα πολιτικά δικαιώματα, τον κοινοβουλευτικό έλεγχο στο όνομα της ισχυρής κυβέρνησης.²⁴²

Βασισμένος στις παρατηρήσεις του Mannheim και συνδυάζοντάς τις με την ιδέα του Mazower σχετικά με τους μεσοπολεμικούς πραγματιστές συνταγματικούς φιλελεύθερους που επιζητούσαν την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας,²⁴³ αλλά και τις επεξεργασίες του Κονδύλη που αφορούν τους αποκαλούμενους δημοκρατικούς φιλελεύθερους οι οποίοι οικειοποιούνταν το Κράτος ως εργαλείο κοινωνικού μετασχηματισμού απορρίπτοντας τον κλασσικό φιλελευθερισμό, τείνω να υποστηρίξω πως πέρα από το ότι ο Βενιζέλος έχει αποστασιοποιηθεί από τον κλασσικό φιλελευθερισμό ήδη από το 1911, επιθυμεί να ανασυγκροτήσει την κοινωνία χρησιμοποιώντας την κρατική ισχύ. Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, πιο συγκεκριμένα, πιστεύει ότι ένα ισχυρό Κράτος το οποίο προωθεί μέτρα στην κατεύθυνση της οργάνωσης και της συλλογικότητας υπό φιλελεύθερη/αστική ηγεμονία συνιστά τη μόνη δυνατή επίλυση της κρίσης. Κατά συνέπεια, οι προαναφερθείσες κοινωνικές τεχνολογίες θεωρούνται από τον ίδιο ως αμοιβαία συμπληρωματικές και σε καμία περίπτωση ως αλληλοαποκλειόμενες, και είναι και αυτό το γεγονός που καθιστά τη διάκριση ανάμεσα στον πρώιμο «προοδευτικό» Βενιζέλο και στον ύστερο «συντηρητικό» τουλάχιστον προβληματική. Αντί να γίνει

²³⁸ Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυσση των κοινωνικών θεσμών, εκδ. Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας της ΕΤΕ, Αθήνα 1993.

²³⁹ Mazower Μ. *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*.

²⁴⁰ Λιάκος Α., ό. π., σ. 355.

²⁴¹ Κωστής Κ., «Το στοίχημα της οικονομίας: Αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση», στο Βερέμης Θ., Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εφημερίδα «Τα Νέα», Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ.σ. 331-340.

²⁴² Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974...*, σ.σ. 31-86, 335-339.

²⁴³ Mazower Μ., *Σκοτεινή Ήπειρος, ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετάφραση: Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

αυτός ο ισχυρισμός αποδεκτός, μπορεί να καταδειχθεί ότι προοδευτικά και συντηρητικά στοιχεία είναι δυνατό να εκδιπλώνονται την ίδια στιγμή, ιδιαίτερα εντός μιας εποχής που απαιτεί οργανωμένες λύσεις σε συλλογική/κολεκτιβιστική κατεύθυνση.

Ο Hering παρατηρεί ότι η «προοδευτικότητα» και η «συντηρητικότητα» δεν είναι μεγέθη απόλυτα· εξαρτώνται από την εποχή, τις δυνατότητες άσκησης συγκεκριμένης πολιτικής, τη σύγκρισή τους με το δεδομένο επίπεδο θεσμών και οργάνωσης εντός του οποίου οι διάφορες πολιτικές εκτυλίσσονται. Έτσι, στους κόλπους της υποτιθέμενης βενιζελικής «προοδευτικής» περιόδου εμφανίζονται νόμοι περιοριστικοί λ.χ. της συνδικαλιστικής δραστηριότητας, ενώ κατά τη διάρκεια της «συντηρητικής» μια σαφώς «προοδευτική», για τα μέτρα της εποχής, φιλεργατική πολιτική.²⁴⁴ Υπ' αυτή την έννοια, δεν υπάρχει η παραμικρή αντίφαση ανάμεσα στην εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας και την καταστολή του εργατικού κινήματος. Από την άλλη πλευρά, οι κίνδυνοι για το κοινωνικό καθεστώς νομιμοποιούν την ενεργό κρατική παρέμβαση με στόχο τη διευθέτηση του κοινωνικού ανταγωνισμού μέσω της υποχρεωτικής κρατικής διαιτησίας και τον περιορισμό –και μέσω «Ιδιωνύμου»– των ατομικών δικαιωμάτων προκειμένου να προστατευθεί το κοινωνικό καθεστώς. Τέλος, η εργατική νομοθεσία και οι κοινωνικές ασφαλίσεις θεωρούνται ως ανθρωπιστικό καθήκον, όπως και ένα αναγκαίο συμπλήρωμα ενός εκσυγχρονισμένου κράτους, την ίδια στιγμή που η κόκκινη γραμμή για τις εργατικές διεκδικήσεις ορίζεται είτε από τον συνδικαλισμό και την απεργία των δημοσίων υπαλλήλων είτε από τη γενική απεργία. Σύμφωνα με τον Λιάκο η εισηγητική έκθεση του νόμου για τις κοινωνικές ασφαλίσεις επέκρινε τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης και τον φιλελευθερισμό όσον αφορά το ζήτημα των εργασιακών σχέσεων και περιέγραφε το σύστημα της κοινωνικής αφάλειας ως συνισταμένη της φροντίδας για τις εργαζόμενες τάξεις, της διατήρησης και επαύξησης της παραγωγικότητάς τους, αλλά και ως προληπτικό μέτρο κατά του κομμουνισμού. Αυτός ο νόμος αποσκοπούσε να γεφυρώσει τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που πηγή έμπνευσης είχαν τον γερμανικό «από καθέδρας» σοσιαλισμό με το φιλελεύθερο

²⁴⁴ Hering G., «“Επικίνδυνοι σοσιαλισταί”, “εθνικόφρονα εργατικά στοιχεία” και ο “αφελής αγρότης”. Ο Νομάρχης της Λάρισας και το συνδικαλιστικό κίνημα του 1919», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α.-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ.σ. 187-206. Επίσης, Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 1147-1153.

καθεστώς. Έτσι, η παρέμβαση του Κράτους συνυπήρξε με την αντίληψή του ως «φύλακα».²⁴⁵

Καθώς, περαιτέρω, η κοινωνική πολιτική δεν ήταν αποτέλεσμα συνειδητής πίεσης από μέρος του εργατικού κινήματος, το οποίο ούτως ή άλλως ήταν διαφοροποιημένο, ο Λιάκος υποστηρίζει, κι ο Hering το ενισχύει, ότι το αποτέλεσμα της κρατικής παρέμβασης ήταν ο συνδυασμός φιλεργατικής πολιτικής και κατασταλτικών μέτρων ενάντια στις πολιτικές εκφράσεις του εργατικού κινήματος: με άλλα λόγια εκκινούσε και από τον φόβο εκτροπής των εργαζομένων μαζών στον κομμουνισμό ή αλλιώς, από τον φόβο των πολιτικών, και γι' αυτό ανεξέλεγκτων, πολιτικών εκφράσεων του εργατικού κινήματος. Με αυτή την έννοια, ο αντικομμουνισμός του Βενιζέλου δεν θα έπρεπε να εκλαμβάνεται ως πρόσχημα, όπως πολλοί μελετητές πιστεύουν, βασισμένοι στο «αντικειμενικό» δεδομένο της μειωμένης εκλογικής επιρροής του Κομμουνιστικού Κόμματος καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.²⁴⁶ Πέρα από το ότι τέτοιες αναφορές εμφανίζονται στον λόγο του ήδη από την προπολεμική «προοδευτική» περίοδο, ένας ιδεολογικός τόπος που επανεμφανίζεται με εκπληκτική συχνότητα σε προεκλογικές, κοινοβουλευτικές και απολογιστικές αγορεύσεις, καταλαμβάνει εξέχουσα θέση στον απολογισμό της βενιζελικής τετραετίας όπου η ενθουσιωδώς διακηρυγμένη πάταξη του κομμουνισμού συνυφαίνεται με την αντίστοιχη της εγκληματικότητας,²⁴⁷ αποτελεί – ανάμεσα σε άλλα – αφορμή παραγγελίας στους νομάρχες να παρακολουθούν την κομμουνιστική «κίνηση» και να δίνουν λεπτομερείς αναφορές για την εξέλιξή της,²⁴⁸ για να μη μιλήσω αναλυτικά για τις αναφορές και επιστολές ποικίλων παραγόντων – από διοικητές περιφερειών²⁴⁹ και αστυνομικών διευθύνσεων²⁵⁰ ως καθηγητές

²⁴⁵ Λιάκος Α., «Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοιας;», ό. π., σ.σ. 169-186.

²⁴⁶ Όπως το κάνουν λ.χ. οι Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974...*, σ.σ. 374-391 και Μαυρογορδάτος Γ., *Stillborn Republic...*, και στο *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1981.

²⁴⁷ *Το Έργον της Διακυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετίαν 1928-1932*, σ.σ. 276-284.

²⁴⁸ ΑΕΒ, Υπουργείο Εσωτερικών, Φάκελος 173/110 (1932), έγγραφο 173/23: επιστολή Βενιζέλου προς νομάρχες ζητώντας τους αποστολή λεπτομερών και επιμελών εκθέσεων σχετικά με α) εκκρεμή και οξύτερα θέματα νομού, β) γενική πολιτική κατάσταση, γ) ένταση κομμουνιστικής κίνησης, δ) έκταση ανεργίας στα όρια του νομού. Ακολουθούν στα υπόλοιπα έγγραφα του φακέλου οι σχετικές εκθέσεις.

²⁴⁹ ΑΕΒ, Υπουργείο Παιδείας, Φάκελος 173/117, έγγραφο 173/51: επιστολή του γενικού διευθυντή Μακεδονίας Στ. Γονατά (30/3/1931) στην οποία προτείνει να μην υπάρξει ανοχή στους κομμουνιστές δασκάλους και να εναρμονιστεί η δράση Αστυνομίας-Διεύθυνσης Σχολείων, όπως άλλωστε ζητούσε και το Υπουργείο βάσει του υπ' αριθμόν 81 εμπιστευτικού εγγράφου του.

²⁵⁰ ΑΕΒ, Υπουργείο Εσωτερικών, Φάκελοι 173/100, 173/113: εκθέσεις του αστυνομικού διευθυντή Θεσσαλονίκης για τη «δράση της κομμουνιστικής προπαγάνδας» τα έτη 1930, 1932.

πανεπιστημίου,²⁵¹ πρυτάνεις²⁵² και προέδρους εμπορικών συλλόγων²⁵³– στον Βενιζέλο σχετικά με την επαπειλούμενη «έλευση» των Σοβιέτ, μάλλον επιβάλλει μια άλλη αντιμετώπιση με δεδομένο και το ανοιχτό ερώτημα στην έρευνα περί των απαρχών του Εμφυλίου. Από την άλλη πλευρά, η εν λόγω νομοθεσία παρά τους όποιους περιορισμούς της προστάτευσε τους εργαζομένους σε βαθμό απαράδεκτο για τους εργοδότες. Μελετητές που εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες,²⁵⁴ συμφωνούν παρά τις διαφορετικές ερμηνείες ότι η βενιζελική εργατική νομοθεσία ήταν πολύ «προοδευτικότερη» απ' ό, τι οι εργοδότες μπορούσαν να ανεχθούν· η συνείδησή τους ήταν ολοφάνερα «πίσω» από την εποχή τους.

Προφανώς, καθώς η πραγμάτωση του ιδεώδους να γίνει η Ελλάδα «αγνώριστη», διερχόταν από το πεδίο της πολιτικής, κι άλλοι παράγοντες εγγενείς σε αυτή –εκείνο που ο Mannheim αποκαλεί «ανορθολογικό στοιχείο της πράξης»–, όπως το «χάρισμα», οι πελατειακές σχέσεις και οι ποικιλόμορφες κοινωνικές συγκρούσεις και ανταγωνισμοί διαδραμάτισαν τον –μείζονα– ρόλο τους.²⁵⁵ Υπ' αυτή την έννοια, και με δεδομένες τις θεωρητικές αφετηρίες μου, τούτοι ενσωματώνονται στην προοπτική μου και δεν διστάζω να ισχυριστώ ότι η αξιοποίηση της «χαρισματικότητάς» του από τον ίδιο τον Βενιζέλο εμψυχώνει το όλο του εγχείρημα εμφανιζόμενος ως «λυτρωτής» του πάσχοντος έθνους και «ηγέτης» του προς τη νέα εποχή της εθνικής ακμής και ευεξίας. Το ζήτημα όμως, είναι προς ποια κατεύθυνση,

²⁵¹ ΑΕΒ, Υπουργείο Παιδείας, Φάκελος 173/117, έγγραφο 173/14: επιστολή του καθηγητή πολιτικών και οικονομικών επιστημών και κοσμήτορα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Παν/μίου Θεσσαλονίκης Δ. Στεφανίδη (14/10/1930) στον Υπουργό Παιδείας, όπου εκφράζει τη φρικιάσή του για το πνεύμα απατρίας, ανθελληνισμού και αντιπατριωτισμού που διαπερνά τα γραπτά των εκθέσεων στις εισαγωγικές εξετάσεις και προτείνει τη λήψη των δεόντων μέτρων. Να σημειωθεί ότι συναντά κανείς τον Στεφανίδη λίγα χρόνια αργότερα ως τακτικό αρθρογράφο της μεταξικής επιθεώρησης *Το Νέον Κράτος* να εκθειάζει τα θαυμαστά έργα της μουσολινικής και χιτλερικής διακυβέρνησης. Βλ. ενδεικτικά, Στεφανίδη Δ., «Το κοινωνικόν ζήτημα υπό το φως του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού», *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), 3^{ος} Τόμος, Ιανουάριος 1939, Τεύχος 17^ο, σ.σ. 1475-1486 και Τεύχος 18^ο (Φεβρουάριος 1939), σ.σ. 1588-1619.

²⁵² ΑΕΒ, Υπουργείο Παιδείας, Φάκελος 173/116, έγγραφο 173/1: επιστολή του πρύτανη του ΕΜΠ στον Βενιζέλο (5/12/1929), όπου επιτίθεται για το μάθημα που δόθηκε στους φοιτητές κατά τη διάρκεια κινητοποιήσεων και προσφέρεται να συντελέσει προσωπικά και ως εκπρόσωπος του θεσμού στην επιβολή της τάξης λειτουργώντας ως απεργοσπαστικός μηχανισμός. Στην απάντησή του ο Βενιζέλος (έγγραφο 173/2) συμμερίζεται το σκεπτικό του πρύτανη, αλλά αποφεύγει ευγενικά την υιοθέτηση των προτάσεών του.

²⁵³ ΑΕΒ, Πρόεδρος της Κυβερνήσεως, Φάκελος 173/62: επιστολή του προέδρου του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθήνας Α. Αναστασιάδη (18/2/1931) στον Βενιζέλο, σχετικά με εγκριτικό ψήφισμα του Επιμελητηρίου για τον νόμο που αφορά την απεργία των δημοσίων υπαλλήλων. Προτείνει, περαιτέρω, την παρακολούθηση των «κομμουνιζόντων» δημοσίων υπαλλήλων και επικρίνει τη μέχρι τούδε «ήπια» κρατική πολιτική.

²⁵⁴ Μαυρογορδάτος Γ., *Stillborn Republic*· Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*· Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα*· Μαρκέτος Σπ., *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι!, τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*.

²⁵⁵ Μαυρογορδάτος Γ., *Stillborn Republic*.

με άλλα λόγια, προς ποιο προσανατολισμό ωθεί το ανορθόλογο στοιχείο του χαρίσματος. Εδώ θεωρώ ότι η εργασία μου μένει άθικτη από την κριτική του Σωτηρόπουλου ενάντια στους μελετητές που εμμένουν στην ερμηνευτική αυτονομία του χαρίσματος όσο δεν λαμβάνουν υπ' όψιν τους ότι «οι δημόσιες πολιτικές απαιτούν από τον εμπνευστή τους ένα πλαίσιο αρχών ή αξιών, στοχοθεσία συμβατή με τις αξίες, προγραμματισμό, επιλογή ανάμεσα σε εναλλακτικά μέτρα πολιτικής, ανεύρεση των προσφορότερων μέσων και πόρων για την πραγμάτωση των μέτρων, έλεγχο και αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της συγκεκριμένης πολιτικής, τίποτε το “χαρισματικό” δηλαδή».²⁵⁶ Κατά την άποψή μου ο προσανατολισμός του Βενιζέλου τη συγκεκριμένη περίοδο συνοψίζεται στον εξής συνδυασμό: εσωτερικός εκσυγχρονισμός απολύτως συνδεδεμένος με οργανωμένους και συλλογικά προσανατολισμένους θεσμούς οι οποίοι είναι πρόδηλα αποστασιοποιημένοι από τη φιλελεύθερη/κοινοβουλευτική καθαρότητα και φλερτάρουν απροκάλυπτα με τον αυταρχισμό, ενώ οι προσδοκίες οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας στηρίζονται ρητά στη διάχυση της τεχνοεπιστήμης, όπως θα γίνει αντιληπτό στην επόμενη ενότητα, αρκεί αυτή η τελευταία να ενσωματωθεί στο εν λόγω θεσμικό πλέγμα. Υπ' αυτή την έννοια, προτιμώ να χαρακτηρίζω τη βενιζελική προσπάθεια των ετών 1928-1932 όχι ως «αστικό εκσυγχρονισμό»,²⁵⁷ αλλά ως την ελληνική εκδοχή οργανωμένης διευθέτησης υπό την φιλελεύθερη/αστική ηγεμονία στο αποκορύφωμα της μετάβασης από την περιχαρακωμένη στην οργανωμένη νεωτερικότητα.

1.3 Η πρόσληψη και αποτίμηση της τεχνολογίας

Το γεγονός ότι κατά τις περιόδους διακυβέρνησης της χώρας –όχι μόνο κατά το 1911-15 και το 1917-20, αλλά και στην περίοδο που ενδιαφέρει κυρίως εδώ, δηλαδή τα χρόνια από το 1928 ως το 1932– από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα τεχνικών έργων και υποδομών, θα αρκούσε από μόνο του να υποβάλλει την ανάγκη εξέτασης της σχέσης του διακεκριμένου πολιτικού με το τεχνολογικό φαινόμενο. Το ότι, επιπρόσθετα, σε πληθώρα άρθρων, προεκλογικών λόγων και ομιλιών απολογισμού του κυβερνητικού έργου, όπως και σε κοινοβουλευτικές του αγορεύσεις, αναφέρεται με ιδιαίτερη

²⁵⁶ Σωτηρόπουλος Δ.Α., «“Χάρισμα”, χρήσεις και καταχρήσεις», στο ένθετο «Νέες Εποχές» της εφημερίδας «Βήμα», Κυριακή 19/3/2006, με αφιέρωμα στα «70 χρόνια από τον θάνατο του Ελευθερίου Βενιζέλου».

²⁵⁷ Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, σ.σ. 9-20.

έμφαση στις υποδομές αποδίδοντας σ' αυτές αποφασιστικό ρόλο στην προσπάθεια του εκσυγχρονισμού της χώρας, αλλά και στη λειτουργία τους ακόμη και ως ιδεώδες και προσανατολισμό για την καθημερινή ζωή, επιβάλλει την ανάγκη ανίχνευσης του τρόπου με τον οποίο ο Βενιζέλος οικειοποιείται το τεχνολογικό φαινόμενο, την οπτική μέσα από την οποία το προσεγγίζει, καθώς και το πώς σχετίζεται αυτή η οικειοποίηση με τον εν γένει ιδεολογικό προσανατολισμό του.

Αυτός είναι και ο στόχος τούτης της ενότητας. Στο πρώτο της μέρος παρουσιάζεται εν είδει απογραφής το ογκώδες και εντυπωσιακό ομολογουμένως τεχνικό έργο που έλαβε χώρα κατά την περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης των χρόνων 1928-1932. Βάση αυτής της απογραφής αποτελεί το φυλλάδιο *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετία 1928-1932 (τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε)*, το οποίο κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1932, πριν από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους.²⁵⁸ Το δεύτερο αφορά τον τρόπο οικειοποίησης της τεχνολογίας, το σκεπτικό και τις προσδοκίες με τις οποίες αυτή συνδέεται. Εδώ στηρίζομαι κυρίως στην ομιλία του Βενιζέλου στο πολιτικό γεύμα της Πάτρας πριν από τις κρίσιμες εκλογές του 1920. Εντυπωσιάζει η αναλυτική αναφορά σε τεχνολογικά δίκτυα και υποδομές, κάτι το οποίο καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος των όσων λέει για την εσωτερική πολιτική κατάσταση των ετών 1917-20 –η έκταση της αναφοράς ενδεικτική της εκτίμησης που τρέφει σε αυτές– οπότε και άσκησε πάλι την εξουσία μετά την περίοδο του Διχασμού. Το κείμενο εμφανίζει πρόσθετο ενδιαφέρον γιατί σε αυτό προδιαγράφονται μελλοντικές προοπτικές και διατυπώνονται κρίσεις οι οποίες, όπως αποδεικνύεται, επανέρχονται μόνιμα στη σκέψη του. Πάνω στην ευρεία βάση που διαμορφώνει αυτή η χαρακτηριστική ομιλία, τοποθετούνται εμβόλιμα εκθέσεις παραγόντων, εισηγητικές εκθέσεις νομοσχεδίων και αποσπάσματα από ομιλίες –είτε προεκλογικές είτε κοινοβουλευτικές– του Βενιζέλου σχετικά με οικεία θέματα κατά τη διάρκεια της τετραετίας 1928-1932, ώστε να γίνεται εφικτή η διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας.

²⁵⁸ *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετία 1928-1932 (τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε)*, εισαγ.-επιμ. Π. Πετρίδης, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000. Το κείμενο αυτό αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος του αντιγραφή των εκθέσεων πεπραγμένων του κάθε Υπουργείου για τα έτη 1928-1930, η οποία ζητείται από την Προεδρία της Κυβερνήσεως και παρέχει στους πολιτικούς και υπηρεσιακούς παράγοντες των Υπουργείων τη δυνατότητα να αναφερθούν αναλυτικά στο έργο το οποίο έχει συντελεστεί και να τονίσουν τη σημασία των υποδομών καθώς και τους στόχους με τους οποίους αυτές συναρτώνται.

Τεχνικά έργα

Σημαινούσα θέση στην καταγραφή των τεχνοεπιστημονικών επιτευγμάτων της τετραετίας, και μάλιστα με ενθουσιώδεις τόνους, κατέχει η αναδιοργάνωση των γεωργικών υπηρεσιών εν γένει, ώστε να μεταλαμπαδεύσουν σε κάθε σημείο της ελληνικής γης το φως της επιστήμης και των πρακτικών της εφαρμογών.²⁵⁹ Πέρα από τη μέριμνα τη σχετική με τη γεωργική εκπαίδευση,²⁶⁰ αναφέρονται όλοι οι νεοϊδρυμένοι επιστημονικοί θεσμοί: ινστιτούτο καπνού, βαμβακιού, *καλλιτερέυσεως φυτών*, σταφίδας, μικροβιολογικά εργαστήρια, φυτοπαθολογικοί σταθμοί, γεωπονικά χημεία, εδαφολογικά –λιπασματολογικό και πεδολογικό– εργαστήρια και διεξαγωγή επιστημονικών ερευνών και μηχανικής καλλιέργειας.²⁶¹ Επίσης, γίνεται εκτενής αναφορά σε όλα εκείνα τα τεχνικά γεωργικά έργα –τα αποκαλούμενα «τοπικά μικρά παραγωγικά έργα»– στα οποία περιλαμβάνονται αρδεύσεις, αποξηράνσεις, αντιπλημμυρικά έργα, αγροτικές υδρεύσεις, διευθετήσεις χειμάρρων, αγροτική οδοποιία, η εκτέλεση των οποίων αναλαμβάνεται από τη νεοϊδρυμένη Διεύθυνση Τεχνικών Έργων του Υπουργείου Γεωργίας.²⁶² Στην ανακεφαλαίωση πεπραγμένων άλλωστε, του καθενός Υπουργείου για την περίοδο 1928-1930, η οποία ζητείται από την Προεδρία της Κυβερνήσεως, το δελτίο τύπου του Υπουργείου Γεωργίας είναι ένα από τα οποία κατέχουν εξέχουσα θέση. Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται και εκεί σε όλα τα προαναφερθέντα έργα, ενώ χωριστά μνημονεύεται η Διεύθυνση Τεχνικών Έργων του Υπουργείου, στόχος της οποίας τίθεται η επέκταση και βελτίωση των καλλιεργήσιμων γαιών, η αύξηση της παραγωγής και η προώθηση της εκτέλεσης των υδραυλικών έργων,²⁶³ όπως αυτά που στοχεύουν στην αποσόβηση της καταστρεπτικής δράσης των χειμάρρων.²⁶⁴ Η κατανόηση τόσο της σημασίας που αποδίδεται στη δράση της εν λόγω Υπηρεσίας, όσο και του γενικότερου πλαισίου – ιδεολογικού, πολιτικού, ιστορικού– εντός του οποίου τοποθετείται αυτή η δράση – κάτι στο οποίο θα αναφερθώ αναλυτικά στο επόμενο τμήμα της ενότητας– έχει ως

²⁵⁹ *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετία 1928-1932...*, σ.σ. 153-154.

²⁶⁰ *Ο. π.*, σ.σ. 155-163.

²⁶¹ *Ο. π.*, σ.σ. 164-176.

²⁶² *Ο. π.*, σ.σ. 176-183.

²⁶³ ΑΕΒ, Βενιζέλος Ελευθέριος-Πρόεδρος της Κυβερνήσεως, Φάκελος 173/3, έγγραφο 173/10, σ.σ. 1-20 και έγγραφο 173/10^α.

²⁶⁴ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, Τόμος 4^{ος}, σ. 181 (Λόγος στη Θεσσαλονίκη 13/5/1930).

αποτέλεσμα να μην προκαλεί απορία η αγωνία της κεντρικής εξουσίας για το πώς αποτιμούν τα έργα οι τοπικές κοινωνίες και οι πολιτικοί παράγοντες κάθε περιοχής.²⁶⁵

Τα μεγάλης κλίμακας δημόσια έργα, τα «υψίστης κοινωνικής ωφελίας», παρουσιάζονται με εγκωμιαστικούς τόνους: «Μεγάλοι εκτάσεις ελών, αίτινες και απετέλουν εστίας πάσης μόλυνσεως και ασθενείας, μετεβλήθησαν εις εδάφη πλουτοφόρα. Περιφέρειαι μεγάλοι στενάζουσαι από την έλλειψιν της συγκοινωνίας απέκτησαν οδούς. Λιμένες πρωτόγονοι άνευ στοιχειωδών μέσων απέκτησαν συγχρονισμένας εγκαταστάσεις».²⁶⁶ Τα μεγάλα παραγωγικά έργα πιστώνονται με την προσδοκία να καταστεί η Ελλάδα αυτάρκης από την άποψη των γεωργικών προϊόντων, όπως και με αυτή της «πραγματικής αναγεννήσεώς της».²⁶⁷ Σε αυτά περιλαμβάνονται τα έργα της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, τα οποία είχαν αναληφθεί από την εταιρεία Foundation (αποξήρανση των αποστραγγιστικών τάφρων των λιμνών Αρτζάν και Αματόβου, τα αντιπλημμυρικά αναχώματα του Αξιού σε συνδυασμό με τη νέα σιδηροδρομική γέφυρα του ποταμού, η εκσκαφή της διώρυγας του Λουδία και η μέσω αυτής αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών), όπως και τα υδραυλικά έργα των πεδιάδων των Σερρών και της Δράμας, τα οποία ανέλαβαν οι εταιρείες John Monks και Ούλεν.²⁶⁸ Σε ό, τι αφορά την οδοποιία καταγράφεται το πράγματι εντυπωσιακό επίτευγμα της κατασκευής 2.000 χιλιομέτρων δρόμων, όπως και η κατασκευή πλήθους γεφυρών,²⁶⁹ ενώ δεν παραλείπεται ο τονισμός της άμεσης κοινωνικής προσφοράς των έργων.²⁷⁰ Στα ποικίλα λιμενικά έργα εξέχουσα θέση κατέχει η διευθέτηση της ελεύθερης ζώνης του λιμανιού του Πειραιά, όπως και τα υψηλά ποσά που διατέθηκαν για την εκτέλεση έργων σε άλλα λιμάνια της χώρας.²⁷¹

Η ανάπτυξη της αεροπορίας μνημονεύεται ιδιαίτερα τόσο ως «[...] δημιούργημα αποκλειστικόν της Κυβερνήσεως Βενιζέλου, όπως είναι και ολόκληρος

²⁶⁵ ΑΕΒ, Υπουργείο Γεωργίας, Φάκελος 173/127 (1930-1931), Φάκελος 173/128 (1932), όπου ο μηχανικός Τσαλίκης, υπεύθυνος της Υπηρεσίας, σε αναφορές του προς το Υπουργείο αναλύει τη σημασία των εγγειοβελτιωτικών έργων Αξιού-Στρυμόνα και παραθέτει τη θετική γνώμη διαφόρων παραγόντων της Θεσσαλίας –δήμαρχοι, νομάρχες, εκπρόσωποι συνεταιρισμών– για τα αντιπλημμυρικά έργα του Πηνειού.

²⁶⁶ *Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετία 1928-1932...*, σ. 240.

²⁶⁷ Ο. π., σ. 247.

²⁶⁸ Ο. π., σ.σ. 248-251.

²⁶⁹ Ο. π., σ.σ. 243-244, 251-252, 255-256.

²⁷⁰ Ο. π., σ. 252: «Θα έπρεπε να τονισθή ιδιαίτερος ότι 'χάρις εις τα μεγάλα αυτά έργα εις τα οποία απησχολήθησαν καθ' όλον το Κράτος χιλιάδες πολλαί εργατών, η παγκόσμιος οικονομική κρίσις εξέσπασε πολύ αργότερον εις την Ελλάδα από όλα τα άλλα Κράτη. Η ανεργία πρώτον και κυριώτερον γνώρισμα της κρίσεως, παρέμεινε τελείως ασήμαντος παρ' ημίν μέχρις ακόμη και του λήγοντος έτους, καθ' ην στιγμήν και εις τα πλουσιώτερα Κράτη μετρούνται κατά εκατομμύρια οι άνεργοι».

²⁷¹ Ο. π., σ.σ. 240-243.

η οργάνωσις της πολιτικής αεροπορίας»,²⁷² όσο και διότι η δημιουργία των δύο αεροπορικών γραμμών (Αθήνα-Θεσσαλονίκη και Αθήνα-Ιωάννινα) και η ίδρυση κρατικής εταιρείας διαχείρισής τους είχε ως αποτέλεσμα την έλευση επτά εταιρειών και την αύξηση σε δεκαπέντε των γραμμών που διέρχονταν από την Ελλάδα συνδέοντάς τη με την Ευρώπη και καθιστώντας τη βαλκανικό κέντρο.²⁷³ Ανάλογη ανάπτυξη γνώρισε και η πολεμική αεροπορία, η οποία επίσης μνημονεύεται εν εκτάσει.²⁷⁴ Αναφέρεται τόσο η ραγδαία βελτίωση της οργάνωσής της με αποτέλεσμα να κατέχει την πρωτοκαθεδρία στα Βαλκάνια, όσο και η τεχνολογική αναβάθμισή της από την άποψη της στελέχωσης των τεχνικών υπηρεσιών²⁷⁵ και της βελτίωσης των υποδομών.²⁷⁶ Στον τομέα των συγκοινωνιών ο απολογισμός περιλαμβάνει τις αξιοσημείωτες βελτιώσεις στις μετακινήσεις με αυτοκίνητο,²⁷⁷ στο σιδηροδρομικό δίκτυο,²⁷⁸ στο τηλεγραφικό δίκτυο –επέκταση τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού δικτύου, ανακαίνιση γραμμών, εισαγωγή νέων μηχανημάτων–, αλλά και στην τηλεφωνία –αυτόματο σύστημα αστικού τηλεφωνικού δικτύου, η κατασκευή του οποίου ανατέθηκε στη Siemens, εμπλουτισμός του υπεραστικού δικτύου, αλλά και κατασκευή νέων και αρτιότερων υποδομών επίσης από τη Siemens, σύνδεση με διεθνή τηλεφωνικά κέντρα.²⁷⁹

Το γιγάντιο έργο της προσφυγικής αποκατάστασης καταλαμβάνει περίοπτη θέση στο εν λόγω κείμενο με ιδιαίτερη έμφαση να αποδίδεται στην αστική πτυχή της

²⁷² Ο. π., σ. 256.

²⁷³ Ο. π., σ.σ. 257-258.

²⁷⁴ Ο. π., σ.σ. 403-414.

²⁷⁵ Ο. π., σ. 405-406: «[...] ελήφθη ιδιαίτερα μέριμνα διά την σύνθεσιν των τεχνικών υπηρεσιών της Αεροπορίας, και ούτω αποκτώμεν πρόσωπα ειδικευμένα εις τα τεχνικά ζητήματα της Αεροπορίας, ούτως ώστε να εξασφαλίζεται η καλή συντήρησις του υλικού. Εις ανώτερον τεχνικόν προσωπικόν ανετέθη η από ανωτέρας τεχνικής απόψεως των επί του υλικού παρουσιαζομένων ζητημάτων, η τεχνική παρακολούθησις της προόδου του αεροπορικού υλικού, ως και η εποπτεία των κατασκευών, επισκευών και συντηρήσεως. Του προσωπικού τούτου επεζητήθη ο άρτιος επιστημονικός καταρτισμός. Εις το κατώτερον τεχνικόν προσωπικόν εδόθη η πλήρης ειδικευσίς εις ό, τι αφορά την συντήρησιν, τον έλεγχον λειτουργίας και τας επισκευάς του υπάρχοντος υλικού, ως και η απόκτησις των απαραίτητων γενικωτέρων γνώσεων, αι οποίαι θα του επιτρέψουν να προσαρμόζεται ταχέως προς παν νέον υλικόν το οποίον θα απέκτα η Αεροπορία μας».

²⁷⁶ Ο. π., σ.σ. 406-407. Αναφέρεται η αναδιάρθρωση του εργοστασίου του Παλαιού Φαλήρου, όπως και οι τροποποιήσεις αεροσκαφών, οι επισκευές κινητήρων και αεροπλάνων που πραγματοποιήθηκαν σε αυτό. Επίσης, όλες οι εργασίες βελτίωσης των αεροπορικών εγκαταστάσεων (σ.σ. 407-408).

²⁷⁷ Ο. π., σ. 259: «Ούτω εντός 10 μηνών επί τη βάσει νέων κανονισμών κατασκευής, λειτουργίας και εκμεταλλεύσεως των λεωφορείων, κατεσκευάσθησαν 750 περίπου καινούργη λεωφορεία ομοίμορφα άριστης κατασκευής και εμφανίσεως, εντελώς εφάμιλλα των ευρωπαϊκών, τεθέντα αμέσως εις κυκλοφορίαν. Επετεύχθη ούτω εντός ελαχίστου χρονικού διαστήματος η αντικατάστασις πάντων των πεπαλαιωμένων λεωφορείων και συγχρόνως εξησφαλίσθη αρτία συγκοινωνία μετά των συνοικισμών και προαστείων της πρωτεύουσας, τα $\frac{9}{10}$ δε των αμαξωμάτων των λεωφορείων κατεσκευάσθησαν παρά των ενταύθα εργοστασίων».

²⁷⁸ Ο. π., σ.σ. 258-259.

²⁷⁹ Ο. π., σ.σ. 262-264.

και στον αριθμό των οικοδομημένων οικιών (15.130 από το κράτος, 9.486 από την Ε.Α.Π. μέχρι τη διάλυσή της το 1930, 3.000 από αστικούς Οικοδομικούς Συνεταιρισμούς), όπως επίσης και στη στέγαση των αγροτών.²⁸⁰ Ακόμη, η οικοδόμηση 3.167 σχολικών κτηρίων, η οποία συσχετίζεται ρητά με τον αναπροσανατολισμό της εκπαίδευσης.²⁸¹ Εμφαντικά τονίζεται, επίσης, η εκτεταμένη κρατική απόπειρα να επιτευχθεί η κοινωνική εξυγίανση. Τα προβλήματα της δημόσιας υγείας και οι σχετικές ασθένειες περιγράφονται ως «κοινωνικές μάστιγες», ενώ η προσπάθεια ίασής τους προσλαμβάνει πολεμικό χαρακτήρα. Η ίδρυση της Υγειονομικής Σχολής (νόμος 4069 της 6/3/1929) και του Υγειονομικού Κέντρου (νόμος 4333 της 17/7/1929) προκειμένου να εφαρμοστεί το πρόγραμμα που καθόρισε η Επιτροπή Υγιεινής της Κοινωνίας των Εθνών, η ίδρυση εργαστηρίων μελέτης της ελονοσίας, η εκπόνηση τεχνικών μελετών για την ύδρευση και την αποχέτευση ακάθαρτων υδάτων σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, οι αντιλυσσικοί σταθμοί και ο «αγώνας» κατά της ελονοσίας, της φυματίωσης, των αφροδισίων νοσημάτων και της λέπρας, η προστασία της μητρότητας και η αρτιότερη λειτουργία των κρατικών νοσοκομείων με επέκταση της δυνατότητας υποδοχής ασθενών, καθώς και η επίδειξη κρατικής μέριμνας για την αντιμετώπιση της κοινωνικής αθλιότητας σε «επιστημονική και αποτελεσματική» βάση συγκαταλέγονται στα μείζονα επιτεύγματα της βενιζελικής τετραετίας.²⁸² Η μέριμνα δε για την κοινωνική υγεία δεν εξαντλείται στους καθαυτό υγειονομικούς θεσμούς, αλλά επεκτείνεται και σε εκείνους που στοχεύουν στις ποικίλες μορφές της κοινωνικής «παθογένειας». Έτσι, πέρα από τον τονισμό της αναμόρφωσης του σωφρονιστικού συστήματος, υπογραμμίζονται υποδομές που αφορούν την «[...] σύστασιν και λειτουργίαν ασύλων παιδων επιρρεπών εις την αλητείαν και εις το έγκλημα», την ίδρυση και οργάνωση φυλακών νέου τύπου, των αγροτικών, στις οποίες «[...] μεταφέρονται από τα κοινά δεσμοτήρια οι κατάδικοι, οίτινες εξημερούνται αποδιδόμενοι εις το ύπαιθρον και ταυτοχρόνως συνηθίζουν εις την καλλιέργειαν της γης». Ο στόχος της αναμόρφωσης και της βελτίωσης/εξυγίανσης, καθώς και τα μέσα επίτευξής του περιγράφονται με χαρακτηριστική ευκρίνεια: «[στις οκτώ νεοϊδρυθείσες αγροτικές φυλακές] 1700 περίπου κατάδικοι υπό αυστηράν πειθαρχίαν επιδίδονται εις την γεωργίαν και την

²⁸⁰ Ο. π., σ.σ. 333-355.

²⁸¹ Ο. π., σ.σ. 287-305.

²⁸² Ο. π., σ.σ. 359-380.

γεωργικήν βιομηχανίαν, συγχρόνως όμως, όπερ και το σημαντικώτερον, εις αποξηράνσεις ελών και εκχερσώσεις».²⁸³

Κλείνοντας, αξίζει να σημειωθεί ότι μείζονα έργα, για την πραγματοποίηση των οποίων οι προηγούμενες κυβερνήσεις είχαν αναλάβει την ευθύνη των συμφωνιών και του σχεδιασμού, ολοκληρώνονται κατά την περίοδο 1928-1932. Πρόκειται λ.χ. για την ηλεκτροδότηση της πρωτεύουσας. Ο εξηλεκτρισμός προωθήθηκε από το 1923 από την Εθνική Τράπεζα και την αγγλική Power. Η Εθνική ίδρυσε το Σεπτέμβριο του 1924 μαζί με τις οκτώ μεγαλύτερες τράπεζες το *Συνδικάτο Μελετών και Επιχειρήσεων* για να συμμετάσχει στα έργα. Η Power κατασκεύασε από το 1927 ως το 1929 το σταθμό του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι, ισχύος 45.000 kw. Η σύμβαση πρόβλεπε την ηλεκτροδότηση του σιδηροδρόμου Αθήνας – Κηφισιάς, που κατασκευάστηκε από κοινοπραξία γερμανικών και ελληνικών εταιρειών. Άλλα σημαντικά έργα ήταν το δίκτυο ύδρευσης με το φράγμα του Μαραθώνα, που κατασκευάστηκε από την Ούλεν ως το 1929, καθώς και το εργοστάσιο ηλεκτροπαραγωγής «Γλαύκος» στην Πάτρα.

Οικειοποίηση της τεχνολογίας

Διαβεβαιώσεις υπηρεσιακών παραγόντων –όπως λ.χ. αυτές: «[...] Ταύτα πάντα ηνάγκασαν τον κ. Πρωθυπουργόν να επιληφθή προσωπικώς του θέματος μετά του χαρακτηρίζοντος αυτόν ενθουσιασμού διά τα τεχνικά και παραγωγικά συστήματα»– που χρησιμοποιούν το κύρος του Βενιζέλου για να προωθήσουν τις προτάσεις τους σχετικά με αναγκαία κατά την κρίση τους τεχνολογικά συστήματα, μπορούν να αναδείξουν το ειλικρινές του ενδιαφέρον για τις τεχνολογικές υποδομές και τη συνύφανσή τους στη σκέψη του με τη διαρκή ανάπτυξη και πρόοδο.²⁸⁴ Εξάλλου αυτοί οι παράγοντες δεν ψεύδονται κι είναι άλλωστε ο ίδιος ο Βενιζέλος που τους επιβεβαιώνει κατηγορηματικά. Το προαναφερθέν απόσπασμα προέρχεται από κείμενο σχετικό με την ανάγκη αξιοποίησης των υδραυλικών δυνάμεων της Μακεδονίας, θέμα το οποίο φαίνεται πως είχε απασχολήσει τον Βενιζέλο τα

²⁸³ Ο. π., σ. 328. Κι άλλο επιχείρημα υπέρ της ίδρυσης νέων σωφρονιστικών αγροτικών φυλακών: «Ούτοι [οι κρατούμενοι] εις το εξής δεν θα σήπωνται εις τα ανήλια δωμάτια των ειρκτών των ασχολούμενοι εις την τελειοποίησιν των διαφόρων εγκληματικών μεθόδων, αλλά θα εργάζονται εν υπαίθρῳ βελτιούμενοι ψυχικώς και σωματικώς και προπαρασκευαζόμενοι διά την επάνοδον αυτών εις τους κόλπους της κοινωνίας» (ΑΕΒ, Βενιζέλος Ελευθέριος-Πρόεδρος της Κυβερνήσεως, Φάκελος 173/3, ανακεφαλαίωση πεπραγμένων 1928-1930 Υπουργείου Δικαιοσύνης, έγγραφο 173/9).

²⁸⁴ Από επιστολή του μηχανικού Γεννηδονιά (7/2/1930) στον υπουργό Συγκοινωνιών Καραπαναγιώτη σχετικά με την εκμετάλλευση των υδραυλικών δυνάμεων της Μακεδονίας, ΑΕΒ, Υπουργείο Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων, Φάκελος 173/122, έγγραφο 173/60.

τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '20. Είναι λοιπόν ο ίδιος στο πολιτικό γεύμα της Πάτρας, όταν αναφερόμενος στην εσωτερική πολιτική ζωή των ετών 1917-1920 εστιάζει στο σχετικό έργο, αλλά και στην εν γένει προσφορά της Κυβέρνησής του στην ανάπτυξη και επέκταση των τεχνολογικών υποδομών.²⁸⁵

Αφού λοιπόν, αναφερθεί στους τομείς στους οποίους στράφηκε σε αυτή την περίοδο η προσοχή του Κράτους –ενίσχυση ιδιωτικής πρωτοβουλίας προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγή λιγνίτη, συστηματική έρευνα για ανακάλυψη τυχόν αποθεμάτων πετρελαίου με συμμετοχή του Κράτους στη διεξαγωγή της– έρχεται στο μείζον θέμα της μελέτης και έρευνας των υδραυλικών δυνάμεων της χώρας και στις κρατικές ενέργειες για αυτή, με τον ενθουσιασμό μάλιστα, τον οποίο υπογραμμίζει και το παράθεμα της προηγούμενης επιστολής.²⁸⁶ Σε ανάλογο τόνο υπογραμμίζεται και η συνύφανση επιστημονικής οργάνωσης, δικτύων υποδομών και προόδου: τονισμός της αύξησης παραγωγής αλατιού διά των τελειότερων εγκαταστάσεων, γεγονός που θα οδηγήσει όπως θεωρεί, στην παύση των εισαγωγών, στις εξαγωγές, καθώς και στη διαμέσου χαμηλών τιμών λόγω παραγωγής, ανάπτυξη της σχετικής βιομηχανίας της χώρας· επιστημονικός εμπλουτισμός ιχθυοτροφείων και λιμνών με ψάρια, καθώς και μετάκληση του Ιταλού ιχθυολόγου Βιντσικουέρα για την επιστημονική στήριξη αυτής της προσπάθειας· επίσης, αναφορά στην καλύτερη πλέον διοίκηση των λιμνών, με αποτέλεσμα τη βελτίωση των εισπράξεων και τη μείωση της τιμής των ψαριών. Στην ίδια ομιλία περιλαμβάνεται αναφορά στα επιτεύγματα της προηγούμενης φιλελεύθερης διακυβέρνησης στα οποία περιλαμβάνεται η ίδρυση επιπλέον σχολών στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο –προστίθενται στις σχολές Πολιτικών Μηχανικών και Μηχανολόγων αυτές των Χημικών Μηχανικών, Τοπογράφων και Αρχιτεκτόνων–, η μέριμνα για τη Μέση Τεχνική Εκπαίδευση, η ίδρυση Ανωτέρας Σχολής Τ.Τ.Τ. και η πύκνωση των δικτύων ταχυδρομικής, τηλεφωνικής και τηλεγραφικής επικοινωνίας, καθώς και η εκτέλεση δημοσίων έργων.²⁸⁷

Η τεχνολογική καινοτομία φαίνεται να προσεγγίζεται από τον Βενιζέλο με όρους μονοσήμαντης κοινωνικής προόδου, χωρίς ρητά τουλάχιστον, να εκφέρεται προβληματισμός όσον αφορά ζητήματα που άπτονται του σχεδιασμού, της χρήσης της, των παραγόντων οι οποίοι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την οικειοποιούνται και την εφαρμόζουν ή, αντιθέτως, την αναστέλλουν. Ο Βενιζέλος, για παράδειγμα,

²⁸⁵ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, Τόμος 3^{ος}, σ.σ. 73-94.

²⁸⁶ Ο. π., σ. 81.

²⁸⁷ Ο. π., σ. σ. 81, 82-83.

επικρίνει την κρατική πολιτική απαγόρευσης εισαγωγής σιγαροποιητικών μηχανών εξαιτίας των αντιδράσεων των εργατών, απαγόρευση την οποία θεωρεί πως αντίκειται στον νόμο της προόδου. Πέρα έτσι, από την καθυστέρηση, πιστεύει, το κράτος επιβαρύνθηκε και οικονομικά διότι αναγκάστηκε να καταβάλλει αποζημίωση στους σιγαροποιούς –οι οποίοι στο μεταξύ είχαν αυξηθεί– όταν οι συνθήκες επέβαλαν την εισαγωγή τους. Αυτό το συμβάν, φρονεί ο Βενιζέλος, πρέπει να αποτελέσει παράδειγμα προς αποφυγή, καθώς κι άλλες κοινωνικές ομάδες –λ.χ. οι αμαξάδες– ζητούν αποζημίωση διότι τους θίγει η εισαγωγή της τεχνολογικής καινοτομίας: το αυτοκίνητο. Ο νόμος της προόδου είναι συντριπτικός και το κράτος, κατά την άποψή του, πρέπει να εναρμονίζεται με αυτόν κι όχι να του στέκεται εμπόδιο.²⁸⁸

Η τεχνοεπιστήμη δεν συνιστά, όμως, απλώς παράγοντα κοινωνικής προόδου και οικονομικής ανάπτυξης στους κόλπους της κοσμοθεώρησης του Βενιζέλου. Αποτελεί επιπλέον, εφ' όσον βέβαια ενταχθεί στο θεωρούμενο ως κατάλληλο πλαίσιο, έρεισμα του κοινωνικού καθεστώτος, μορφή πρόληψης των κοινωνικών συγκρούσεων και εναρμόνισης των κοινωνικών αντιθέσεων αποσυμπιέζοντας το εκρηκτικό, άρα όχι μόνο δυνάμει επικίνδυνο, δυναμικό τους. Το «ορθό» πλαίσιο ορίζεται στον ίδιο λόγο λ.χ. από τις συντεταγμένες τής πριν το '20 αγροτικής μεταρρύθμισης: σ' αυτή αποδίδεται κοινωνικοπολιτική κατ' αρχήν και εθνική –λόγω της Μακεδονίας– διάσταση.²⁸⁹ Σ' αυτά τα συμφραζόμενα η τεχνική λύση αποκτά πρόσθετη σημασία. Έτσι η νεοϊδρυθείσα στο Υπουργείο Συγκοινωνιών Υπηρεσία Μελετών για υδραυλικά έργα και αποξηράνσεις, όπως και για διαρρυθμίσεις της κοίτης ποταμών, πιστώνεται με προσδοκίες για τα αναμενόμενα αποτελέσματα, παραγωγικά και κοινωνικά, που θα προκύψουν από τη μελλοντική δράση της.²⁹⁰

Η μία διάσταση λοιπόν, της «κολοσσιαίας σημασίας» των έργων είναι σαφέστατα η παραγωγική. Στον προεκλογικό λόγο στη Θεσσαλονίκη στις 22/7/1928 αναφέρονται ως προσδοκώμενα αποτελέσματα η διευκόλυνση του εμπορίου από τις οδικές υποδομές, η αύξηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, η αποφυγή των

²⁸⁸ Ο. π., σ.σ. 79-80.

²⁸⁹ Ο. π., σ. 82: «Αξιώ επομένως, να λέγω ότι ενώ διά της πολιτικής αυτής της αγροτικής του κόμματος των Φιλελευθέρων εξεπληρώσαμεν καθήκον δικαιοσύνης προς τον αγροτικόν πληθυσμόν, ενώ διά της πολιτικής μας αυτής εθέσαμεν τας βάσεις της στερεώσεως της κυριαρχίας μας εις τας νέας χώρας, προελάβαμεν συγχρόνως τον κίνδυνον, ο οποίος θα ενεφανίζετο με τας νέας θεωρίας τας υποστηριζόμενας και από τον συμπολίτην σας, τον κίνδυνον να ίδωμεν τους αγρότας, εργάτας της εξοχής, και τους βιομηχανικούς εργάτας των πόλεων συνενουμένους διά να παραβώσιν ευχερώς το κράτος των νόμων, στρεφόμενοι εις το να σείσωσι τα θεμέλια αυτού».

²⁹⁰ Ο. π., σ. 85, 92.

πλημμυρών, η αποκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών και η επαρκής ικανοποίηση των αναγκών του πληθυσμού.²⁹¹ Στον προεκλογικό του λόγο στη Θεσσαλονίκη εν όψει των γερουσιαστικών εκλογών του 1929 ο Βενιζέλος επανέρχεται εν εκτάσει στο ότι έχει ήδη υπογραφεί η σύμβαση για την εκτέλεση των παραγωγικών έργων Στρυμόνα, Φιλίππων και Αξιού τα αποτελέσματα των οποίων θα είναι η προστασία από τις πλημμύρες και η απόδοση επιπλέον εύφορων εκτάσεων.²⁹² Προσδοκάται ότι αυτά τα έργα θα αποφέρουν οικονομική βελτίωση της κατάστασης της χώρας σε ένα βραχυπρόθεσμο ορίζοντα έξι-επτά χρόνων.²⁹³ Ωστόσο, από την εκτέλεση και παράδοση αυτών των έργων δεν αναμένονται αποτελέσματα μόνο παραγωγικής φύσεως· υπάρχει κι άλλη μια διάσταση της «κολοσσιαίας σημασίας» τους: η ικανοποίηση των αναγκών του πληθυσμού και η αναμενόμενη ευημερία του διά της επιστημονικής καλλιέργειας της γης θα παγιώσει το κοινωνικό καθεστώς και θα αποβεί παράγοντας προόδου της χώρας.²⁹⁴ Δεν είναι τυχαίο, άρα, ότι ανάλογα θέματα αποτελούν μοτίβο το οποίο επανέρχεται μόνιμα και με διάφορες αφορμές και ευκαιρίες στον βενιζελικό λόγο. Στην ομιλία του στο «Πεντελικό» στις 17/7/1929 η αναδιοργάνωση της Γεωργικής Υπηρεσίας θεωρείται κεντρικής σημασίας συντελεστής διαμόρφωσης του πλέγματος επιστήμη και διάχυσή της-πρόοδος και ανάπτυξη-παγίωση των δομών του κοινωνικού καθεστώτος-πρόληψη της κοινωνικής αναταραχής και αμφισβήτησης.²⁹⁵

Στην έκθεση πεπραγμένων του κάθε Υπουργείου σχετικά με την περίοδο 1928-1930 πραγματοποιείται αναφορά στις ενέργειες του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας σχετικά με τη στήριξη της βιομηχανίας –ατέλεια υλών και μηχανημάτων,

²⁹¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ. 466 (προεκλογικός λόγος στη Θεσσαλονίκη, 22/7/1928).

²⁹² Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 543 (Θεσσαλονίκη 7/4/1929).

²⁹³ Ο. π., σ. 581, (Λόγος στον αθηναϊκό λαό, 8/10/1929). Τρία χρόνια αργότερα, τον Νοέμβριο του 1932 κατά το σύντομο διάστημα που βρίσκεται στην αντιπολίτευση πριν επανέλθει στην κυβέρνηση και διενεργηθούν οι εκλογές του 1933, ο Βενιζέλος επιμένει στην υπογράμμιση της σημασίας των αποξηραντικών και εγγειοβελτιωτικών έργων ιδίως στη Μακεδονία, μέσα από το πρίσμα επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος-παραγωγική ανάπτυξη-στερέωση του κοινωνικού καθεστώτος-ισχυροποίηση χώρας (παρατίθεται στο *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, Τόμος 2^{ος}, σ. 514, *Επίσημα πρακτικά της Βουλής-Συνεδρίασις 12^{ης} Νοεμβρίου 1932*).

²⁹⁴ Ο. π., σ. 551. Στο ίδιο πλαίσιο και η εισηγητική του αγόρευση στη Βουλή για την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας (ό. π., σ. 617, 3/7/1929).

²⁹⁵ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ. 574: «[...] Με μίαν λέξιν μεταλαμπαδεύεται εις τας εσχατίας της Ελλάδος το φως της γεωργικής επιστήμης [...] Διά των μέτρων τούτων, τα οποία ελήφθησαν υπέρ της γεωργίας είμαι βέβαιος ότι χωρούμεν αφαλώς εις μεγάλην ανάπτυξιν της γεωργικής μας παραγωγής. Διά της αναπτύξεως ταύτης της γεωργικής μας παραγωγής δεν θ' αυξήσωμεν μόνον το εθνικόν μας εισόδημα σημαντικώς, αλλά και θα καταστήσωμεν την πολυαριθμοτέραν τάξιν του πληθυσμού μας ευτυχή και ευχαριστημένην, δημιουργούντες ούτω το ασφαλέστερον έρεισμα διά την σταθερότητα του πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος».

βιομηχανικά δάνεια ως τμήμα της χάραξης μιας σταθερής πολιτικής υπέρ της βιομηχανίας, τα μεταλλεία, τις αλυκές, τα ταπητουργεία και την αλιεία.²⁹⁶ Εξάλλου, είναι η περίοδος όπου η βενιζελική αμφιθυμία έναντι της βιομηχανίας²⁹⁷ φαίνεται εξαιτίας και των προανακρουσμάτων της Κρίσης αλλά και της εκδήλωσής της, να ξεπερνιέται προς όφελος αυτού του παραγωγικού κλάδου με τη λήψη προστατευτικών μέτρων. Εντούτοις, η βιομηχανία δεν λογίζεται σε καμία περίπτωση ως ατμομηχανή της οικονομικής ανάπτυξης, παρά την αξιοσημείωτη επέκτασή της κατά τη διάρκεια αυτών, αλλά και των μεταγενέστερων χρόνων (1931-1936).²⁹⁸ Έτσι, παρ' όλο που μοιάζει να ξαναπιάνεται ένα νήμα με τις αρχές της δεκαετίας του '20, όταν η αξιοποίηση των υδραυλικών δυνάμεων στην κατεύθυνση του πολλαπλασιασμού της ισχύος της εγχώριας βιομηχανίας φάνταζε ως ένας βραχυπρόθεσμα μάλιστα, εφικτός στόχος, οι ιδεολογικές εν τέλει προκείμενες που ορίζουν το πλαίσιο αποτίμησής της από τον βενιζελισμό αυτής της περιόδου, συμπεκνώνονται στην επιθυμία οικονομικής ανάπτυξης η οποία θα συνδυάσει την ανάπτυξη της γεωργίας με αυτή της βιομηχανίας, στην επίτευξη κοινωνικής σταθερότητας μέσω της απορρόφησης του πλεονάζοντος προσωπικού, συνέπεια της δημογραφικής έκρηξης, και της αντιμετώπισης της ανεργίας η οποία εγκυμονεί κινδύνους κοινωνικής έκρηξης, καθώς και τη συγκράτηση των αγροτών στις εστίες τους. Επίσης, στο να αποτελέσει η βιομηχανία μοχλό και συντελεστής επέκτασης της παραγωγικής βάσης της χώρας.²⁹⁹

²⁹⁶ ΑΕΒ, ό. π., έγγραφο, 173/14, σ.σ. 2-5. Επίσης *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 4^{ος} Τόμος, (Λόγος στη Θεσσαλονίκη, απολογισμός του κυβερνητικού έργου, 13/5/1930), όπου παρατίθενται τα μέτρα προστασίας της βιομηχανίας: κατάργηση απαλλαγής από τα τελωνειακά τέλη, υπόδειξη στις δημόσιες υπηρεσίες και στα Ν.Π.Δ.Δ. να προτιμούν εγχώρια προϊόντα ειδάλλως θα επιβαρύνονται με πληρωμή των εισαγωγικών τελών, φορολογικές ελαττώσεις (σ. 183).

²⁹⁷ Χατζήϊωσήφ Χρ., *Η Γηραιά Σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993. Η αμφιθυμία αυτή, η οποία συχνότατα απέληγε στην έμφοβη απόρριψη της εκβιομηχάνισης, σχετίζεται με τους κοινωνικούς κινδύνους της διαδικασίας εκβιομηχάνισης. Βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ.σ. 53-55.

²⁹⁸ Mazower Μ., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*.

²⁹⁹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ. 483. Ό. π., σ. 484 και τα εξής: «[...] Αν μέχρι του 1912, ημπορούσαμε να πιστεύσωμεν ότι η Ελλάς δύναται να μείνη σχεδόν μόνον ως γεωργική χώρα, αφ' ης, ιδίως μετά τους μεγάλους πολέμους και την μικρασιατικήν καταστροφήν, ο πληθυσμός μας επυκνώθη ως επικνώθη, είναι αδύνατον να ζήσωμεν ως αποκλειστικώς γεωργική χώρα. Βεβαίως, η γεωργία θα αποτελή πάντοτε την κυριωτέραν πηγήν του πλούτου μας, οφειλομεν όμως να αναπτύξωμεν και την βιομηχανίαν διά να δυνηθή ο τόπος να ανταπεξέλθη εις τας ανάγκας της υψώσεως του επιπέδου συντηρήσεως, αλλά και της ανάγκης του καθ' ημέραν αυξανομένου πληθυσμού εκ της υπερτερήσεως των γεννήσεων επί των θανάτων, ήτις θα αυξήση, με τα μέτρα τα οποία λαμβάνονται υπέρ της εξασφαλίσεως της υγείας της χώρας» (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδρίασις 14^{ης} Μαρτίου 1930*).

Η αναμενόμενη συνισταμένη, λοιπόν, της παράλληλης ανάπτυξης γεωργίας και βιομηχανίας δικαιολογεί τον στόχο να επιτευχθεί εναρμονισμός τους: «[...] Φροντίζομεν, παραλλήλως, διά την ανάπτυξιν της γεωργίας, η οποία θα μας κάνη να συγκρατήσωμεν τον υπάρχοντα γεωργικόν πληθυσμόν, και διά την ανάπτυξιν της βιομηχανίας, η οποία θα απορροφήση και τον σημερινόν αργούντα πληθυσμόν, και το πλεόνασμα το οποίον, εκ της αυξήσεως του πληθυσμού μας, θα επέρχεται».³⁰⁰ Υπ' αυτή την έννοια, η βιομηχανία εκλαμβάνεται περισσότερο ως λύση ανάγκης εντός των δεδομένων περιστάσεων,³⁰¹ παρά ως θεμέλιο της παραγωγικής δομής της χώρας. Πρόκειται βέβαια για λύση ανάγκης η οποία μπορεί να δώσει άμεσες απαντήσεις στα προβλήματα που απορρέουν από την όξυνση της οικονομικής Κρίσης. Το πλαίσιο της ενεργού κρατικής στήριξης στη βιομηχανία, το οποίο εκφράζεται με τους ποικίλους τρόπους προστασίας της εθνικής παραγωγής, αλλά και την ανοχή στις πάμπολλες παραβιάσεις της εργατικής νομοθεσίας,³⁰² και έχει ως αποτέλεσμα τη σχετικά γρήγορη ανάκαμψή της, όπως και την ανάπτυξή της με ετήσιους ρυθμούς που αγγίζουν το 8% από το 1933 ως το 1938, ορίζεται από τον οικονομικό εθνικισμό και τις πολιτικές αυτάρκειας.³⁰³ Αυτές οι προτεραιότητες λ.χ. εξηγούν και το επιβεβλημένο της προστασίας των βιομηχανιών, όπως στην περίπτωση της Α.Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων.³⁰⁴

³⁰⁰ Ο. π., σ. 484 (από «*Ελεύθερον Βήμα*» 19/5/1931 – Από τον λόγον του εις το γεύμα της Πορταριάς, το παρατεθέν υπό του Εμπορ. Και Βιομ. Επιμελητηρίου Βόλου).

³⁰¹ Ο. π., σ.σ. 484-485, (από «*Ελεύθερον Βήμα*» 19^{ης} Μαΐου 1931 – Κατά το γεύμα το παρατεθέν την 18^{ην} Μαΐου 1931, εις το ξενοδοχείον «*Θεοζένηια*» της Πορταριάς προς τον πρωθυπουργόν Βενιζέλον υπό του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου): «[...] Αλλά η βιομηχανία δεν χρησιμοποιεί μόνον πρώτας ύλας και κινητήριον δύναμιν. Χρησιμοποιεί και έμψυχον υλικόν, με την σημερινήν δε δημογραφικήν μας σύνθεσιν, το έμψυχον υλικόν είναι το μέγα μελλοντικόν της Ελλάδος κεφάλαιον. Η γη μας είναι στενή, αι θύραι της μεταναστεύσεως εκλείσθησαν πανταχόθεν ερμητικώς, η παγκόσμιος ναυτιλία διέρχεται την μεγαλυτέραν ίσως κρίσιν της ιστορίας της. Πάσχομεν από υπερεπαγγελματισμόν. Προς ποίαν κατεύθυνσιν να στρέψωμεν τον ετησίως αυξάνοντα πληθυσμόν μας; Η ενίσχυσις της βιομηχανίας και η υπ' αυτής απορρόφησις μέρους του έμψυχου ημών πλεονάσματος, δέον να αποτελέση σταθεράν πολιτικήν εις την χώραν μας. Υποθέτω δε, ότι εις το σημείον τούτο, θα ευρεθούν σύμφωνα όλα τα κόμματα». Ανάλογες απόψεις διατυπώνει ο Βενιζέλος και με την ευκαιρία της προεκλογικής εκστρατείας πριν τις κρίσιμες εκλογές του Μαρτίου 1933 (ό. π., σ. 487, από «*Ελεύθερον Βήμα*» 28^{ης} Φεβρουαρίου και 1^{ης} Μαρτίου 1933).

³⁰² Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ.σ. 55-57.

³⁰³ Κωστής Κ. «Η ελληνική οικονομία στα χρόνια της Κρίσης 1929-1932: ένας πρώτος απολογισμός», στο Βερέμης Θ., Γουλιμή Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σ.σ. 191-226 και «Το στοίχημα της οικονομίας: Αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση», στο Βερέμης Θ., Νικολακόπουλος Η. (επιμέλεια), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εφημερίδα «Τα Νέα», Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ.σ. 331-340· Mazower Μ. *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου...*: Χατζηγιωσήφ Χρ. *Η Γηραιά Σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία*.

³⁰⁴ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικάί Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 485-486 (από *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδριάσεις 8^{ης} Ιουλίου 1931*). Η εταιρεία εξάλλου είχε ήδη από το 1928 εκφράσει την ευαρέσκειά της για την αναθέωρηση των διατάξεων του δασμολογίου αναλαμβάνοντας δεσμεύσεις μείωσης της τιμής προσφοράς των λιπασμάτων στους παραγωγούς.

Η εν λόγω έκθεση συμπληρώνει το κείμενο απολογισμού της Τετραετίας και οριοθετεί με τον τρόπο της το πλαίσιο οικειοποίησης της τεχνολογικής καινοτομίας. Τα όσα λ.χ. προέρχονται από το Υπουργείο της Αεροπορίας συνιστούν σαφέστατη διατύπωση μιας οικειοποίησης της τεχνολογίας η οποία υπερβαίνει την εργαλειακή προσέγγιση· ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα γραφόμενα αυτά δε, προσδίδουν και οι ρητές αναφορές στις σχετικές με το ζήτημα απόψεις του Βενιζέλου, η συσχέτιση της ανάπτυξης και εφαρμογής της τεχνικής λύσης με τον εκσυγχρονισμό της χώρας, καθώς και η ανάγκη της κοινωνικής διάχυσης της τεχνολογικής καινοτομίας, δείγμα της κοινωνικής/δημοκρατικής μεθερμηνείας εν προκειμένω, του φιλελευθερισμού. Αφού λοιπόν, επικεντρωθεί στην εμπιστοσύνη με την οποία περιβάλλει ο Βενιζέλος στην αεροπορία τόσο ως μέσο άμυνας της χώρας –η οποία έτσι θα αναδιοργανωθεί και ανασυγκροτηθεί σύμφωνα με τις προόδους και τις αξιώσεις της επιστήμης μα και της σύγχρονης πολεμικής τέχνης– όσο και ως επικοινωνίας και πολιτισμού, ο συντάκτης της έκθεσης προχωρεί και στην ανάγκη κοινωνικής διάχυσης της καινοτομίας, έργο το οποίο ανατίθεται στην «Κεντρική Αεροπορική Επιτροπή».³⁰⁵ Ο ενθουσιασμός που διαπνέει την έκθεση του Υπουργείου αντιστοιχεί απολύτως στα αισθήματα του Βενιζέλου για την Αεροπορία, αλλά και στους όρους με τους οποίους αντιλαμβάνεται συλλήβδην το τεχνολογικό φαινόμενο. Ο ίδιος δηλαδή θεωρεί ότι η ίδρυση του Υπουργείου Αεροπορίας αποσκοπεί στην εκμετάλλευση της ευνοϊκής θέσης της χώρας, ώστε να γίνει η Ελλάδα σπουδαίος σταθμός διεθνών εναερίων συγκοινωνιών. Επίσης, τονίζει το απαραίτητο της οργάνωσης εσωτερικής αεροπορικής συγκοινωνίας ώστε να συνδεθούν τα πολιτικά και βιομηχανικά κέντρα της χώρας με το ταχύτερο και ασφαλέστερο, όπως το θεωρεί, μέσο. Επικαλείται στρατιωτικούς και αμυντικούς λόγους για να προχωρήσει με ταχύτερους ρυθμούς η σχετική προσπάθεια και αποπειράται με χαρακτηριστικά παραδείγματα να αποσεισει τις ενστάσεις περί κινδύνου ατυχημάτων.³⁰⁶

Υπό το πρίσμα του ίδιου θεωρητικού πλαισίου προσέγγισης της τεχνολογίας ως παράγοντα που εμπλουτίζει τις ανθρώπινες δυνατότητες για δράση και ανάπτυξη, βελτιώνει τις παραγωγικές δυνατότητες και μειώνει τις κοινωνικές ανισότητες, προσεγγίζεται και το ζήτημα των τεχνικών επαγγελματιών και της τεχνικής παιδείας. Οι πρακτικές συμβουλές που παρέχονται έτσι από τον Βενιζέλο στους νέους πέρα

³⁰⁵ ΑΕΒ, ό. π., έγγραφο 173/8.

³⁰⁶ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα...*, 4^{ος} Τόμος, (Λόγος στη Θεσσαλονίκη, 13/5/1930), σ.σ. 193-194.

από το να επικεντρώνονται στον τονισμό ηθικών αρετών, περιλαμβάνουν και την παραίνεση να σπρώξουν τους οικείους τους σε πρακτικά επαγγέλματα τα οποία θα αναπροσανατολίσουν ριζικά το τοπίο της επαγγελματικής απασχόλησης, εξαλείφοντας τον κίνδυνο της κοινωνικής ανατροπής, ο οποίος ριζώνει στην παραγωγή στρατιών μορφωμένων ανέργων πτυχιούχων.³⁰⁷ Αυτός είναι άλλωστε και ο μείζον στόχος του αναπροσανατολισμού της εκπαιδευτικής πολιτικής, ένα από τα θεμέλια του οποίου είναι και η κατασκευή των 3.167 σχολικών κτηρίων, όπως σημειώθηκε και προηγουμένα, στόχος τον οποίο ο Βενιζέλος δεν διστάζει να διακηρύξει ρητά και εμφαντικά:

«Αλλά θα στηρίξωμεν ακόμη αποτελεσματικώτερον το κοινωνικόν καθεστώς διά της επιβαλλομένης αμέσου και ριζικής μεταρρυθμίσεως του εκπαιδευτικού μας συστήματος, εφόσον εκατοντάδες σχολείον της κλασσικής λεγομένης εκπαίδευσεως εξακολουθούν να εξαπολύουν κατ' έτος χιλιάδας νέων ατελέστατα συνήθως μορφωμένων, ανικάνων ουσιαστικώς διά κάθε παραγωγικών εργασιών, το μέλλον μας δε δεν ημπορεί παρά να είναι σκοτεινόν και το κράτος εργάζεται προφανώς διά να παρασκευάση τον μέλλοντα στρατόν της κοινωνικής ανατροπής. Είμαι βέβαι θιασώτης της κλασσικής εκπαίδευσεως αλλά δι' ελαχίστην αναλογίαν της σπουδαζούσης νεολαίας, διά τους ολίγους εκλεκτούς, οι οποίοι θ' αποτελέσουν την ηγεσίαν της αύριον. Εις τους εκλεκτούς τούτους κατατάσσω όλους εκείνους, οίτινες προερχόμενοι έστω εκ των κατηγτέρων στρωμάτων θα ηρίστευον εις το δημοτικόν σχολείον και εις τους οποίους, εφ' όσον είναι άποροι, το κράτος θα έδιδεν υποτροφίας διά να συνεχίσουν την περαιτέρω μόρφωσίν των. Διά τους πολλούς, τους φοιτώντας εις τα σχολεία της Μ. Εκπαίδευσεως, η κλασσική λεγομένη παιδεία είναι στείρα απολύτως και άγονος.

Αλλά και το δημοτικόν σχολείον, το οποίον μορφούμενον εις σχολείον εργασίας πρέπει σοβαρώς να μεριμνήσωμεν όπως καταστή γενικώς εξατάξιον, με την ευχήν όπως βραδύτερον γίνη και επτατάξιον, δεν αντιλαμβάνομαι ως σχολείον γενικής μόνον μορφώσεως.

Πιστεύω ότι κατά τα τελευταία έτη της εν αυτώ φοιτήσεως δυνάμεθα κυρίως εις τα σχολεία των γεωργικών περιφερειών να μεταδώσωμεν εις τους μαθητάς ποσόν πρακτικών γεωργικών γνώσεων, αι οποίαι θα τους καταστήσουν ικανώτερος εις την καλλιέργειαν της γης και εάν ακόμη δεν έχουν τα μέσα ή την ευκαιρίαν να συμπληρώσουν την γεωργικήν των μόρφωσιν διά της φοιτήσεως εις πρακτικόν γεωργικόν σχολείον. Εννοείται άλλως τε ότι δεν θίγω παρά εις γενικωτάτας μόνον γραμμάς το πρόβλημα το κατ' εξοχήν πολύπλοκο και δυσχερές».³⁰⁸

Όλα αυτά μπορούν να εκληφθούν και ως ανατίμηση του ρόλου της τεχνολογίας, καθώς συνυφαίνεται τόσο με την κοινωνική πρόοδο ώστε να πραγματωθούν τα νέα ιδανικά, όσο και με την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος, παρά την αναγνώριση της –αναπόφευκτης– κοινωνικής κινητικότητας. Εξάλλου, οξυδερκείς δρώντες της περιόδου, όπως ο Δ. Γληνός, παρατηρούν ότι αυτά τα μέτρα διακρίνονται για την ταξικότητα και την επιλεκτικότητά τους, την εξυπηρέτηση των οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων της αστικής τάξης, αποκλείουν κατώτερα κοινωνικά στρώματα και

³⁰⁷ Ο. π., σ. 536.

³⁰⁸ Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου..., σ.σ. 291-292 (από τον προεκλογικό λόγο στη Θεσσαλονίκη στις 22/7/1928).

αναπαράγουν τις υφιστάμενες κοινωνικές διακρίσεις.³⁰⁹ Έτσι, μπορεί η καθολική υποχρεωτική εκπαίδευση και η κατασκευή σχολείων να ευνοούσε τους μικροϊδιοκτήτες, το κύριο στήριγμα του βενιζελισμού, ωστόσο, η μονοσήμαντη συσχέτιση αυτών των πολιτικών με τη «σύγχρονη» αστική δημοκρατία και την καπιταλιστική οικονομία, όπως την πραγματοποιεί λ.χ. ο Μαυρογορδάτος,³¹⁰ κάθε άλλο παρά αυτονόητη είναι για τους λόγους που αναφέρθηκαν και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Τα πρακτικότερα επαγγέλματα, στο σκεπτικό του Βενιζέλου, λογίζονται υπ' αυτές τις συνθήκες ως οι προϋποθέσεις για την κοινωνική πρόοδο, ανέλιξη αλλά και κοινωνική κινητικότητα, διότι συγχρονίζονται με τον ρυθμό της προόδου· αντίθετα, τα «ελευθέρια» αναπόφευκτα θα υποστούν κρίση εκτός από εκείνους τους λίγους που τα ασκούν και προορίζονται για να στελεχώσουν την εξουσιαστική ελίτ.³¹¹

Ο λόγος σχετικά με τα προγράμματα περίθαλψης και στέγασης που αρθρώνεται από τον Βενιζέλο και διανοουμένους ή τεχνοκράτες οι οποίοι άνετα μπορούν να ενταχθούν στο βενιζελικό κίνημα ή άλλων που δεν υπάγονται με τόση ευκολία σε αυτήν την κατηγοριοποίηση, εκφέρουν ωστόσο, ταυτόσημες απόψεις, εμφανίζει πρόσθετο ενδιαφέρον συγκριτικά με τα όσα ήδη έχουν παρουσιαστεί όσον αφορά άλλες όψεις του τεχνολογικού φαινομένου. Κι αυτό γιατί δίπλα στις θεωρήσεις οι οποίες συναρτούν την τεχνολογική ανάπτυξη με την κοινωνικοοικονομική πρόοδο και την παγίωση των δομών της υφιστάμενης πολιτικής κατάστασης, τοποθετείται και διατυπώνεται ένας λόγος που συσχετίζει την εφαρμογή της τεχνικής λύσης με την ηθική και κοινωνική υγεία, η επίτευξη της οποίας αναμένεται να οδηγήσει μέσω ενός άλλου δρόμου στην πολυπόθητη εξασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης. Επιπλέον, αυτός ο λόγος αφήνει να διαφανούν οι κοινωνικές πιέσεις που ασκούνται και καθιστούν ακριβώς για αυτό, επείγουσα την κρατική παρέμβαση σε αυτούς τους

³⁰⁹ Τζόκας Σπ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932, Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ.σ. 171-172.

³¹⁰ Μαυρογορδάτος Γ., «Μεταξύ δύο πολέμων - Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 7^{ος} Τόμος, σ.σ. .

³¹¹ *Ομιλία προς την Φιλελευθέρην Νεολαίαν, 17/2/1929*, παρατίθεται στο Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, Τόμος 2^{ος}, σ. 372. Και σε άλλα κείμενα αντίστοιχες απόψεις: «Όταν απείχον της ενεργού πολιτικής ζωής, η σκέψις μου ήτο να κατέλθω εις την Ελλάδα και να οργανώσω ένα σύλλογον με σκοπόν να προπαγανδίζη συστηματικώς την τροπήν των νέων εις πρακτικά επαγγέλματα...Εγώ προσωπικώς, θα έβλεπα ευχαρίστως και τον περιορισμόν του αριθμού των Γυμνασίων, προκειμένου εις την θέσιν των να ιδρυθούν επαγγελματικά σχολαί πρακτικής μορφώσεως» (ό. π., από το «*Ελεύθερον Βήμα*» της 30/4/1929, σ.σ. 372-373). Επίσης: «[...] Νομίζω προτιμώτερον, να μη κάμωμεν δέκα σχολεία παραπάνω και να κάμωμεν το σχολείον της τεχνικής εκπαιδεύσεως» (ό. π., *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής-Συνεδριάσις 2ας Ιουλίου 1929*, σ. 373), και «[...] Επελήφθημεν της οργανώσεως της επαγγελματικής εκπαιδεύσεως, γνωρίζοντες τι αγαθά ημπορούμεν να προσδοκώμεν από αυτήν» (ό. π., «*Ελεύθερον Βήμα*» της 1/4/1933, σ. 373).

τομείς μέσω της λήψης άμεσων μέτρων προς ανακούφιση των διαβιούντων σε άθλιες συνθήκες στρωμάτων.

Τέτοιες νύξεις επιβάλλουν την επιλογή να εκληφθεί η δημιουργία αυτών των θεσμών όχι μονομερώς, ως αποτέλεσμα μόνο της αγαθής και εκσυγχρονιστικής προαίρεσης του Βενιζέλου ή ως απόρροια μόνο της δεδομένης κρατικής βούλησης για «κυβερνησιμότητα» και επίταση της της κρατικής επέμβασης στον βίο των ανθρώπων, αλλά ως αποτέλεσμα διαδικασιών αλληλεπίδρασης. Άλλος ένας λόγος που καθιστά τον περί στέγασης και περίθαλψης εκφερόμενο λόγο άξιο μελέτης, είναι η ικανοποιητική έως και εντυπωσιακή γνώση από μέρους διαφόρων παραγόντων και διανοουμένων των τεκταινομένων στους αντίστοιχους τομείς σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, των ακολουθούμενων πολιτικών και των λόγων οι οποίοι τις υπαγορεύουν. Τούτο είναι ενδεικτικό του γεγονότος ότι η Ελλάδα βιώνει έντονα τον μεσοπολεμικό ευρωπαϊκό συγκλονισμό έτσι όπως τα απότοκά του διαθλώνται στις ιδιοτυπίες της, συμμετέχοντας σε ζυμώσεις και διαμορφώνοντας και τα σχετικά θεσμικά αποτελέσματα.³¹²

Ο σχετικός με την υγεία και τη στέγαση λόγος εκφέρεται εντός ενός πλαισίου που ορίζεται από συνθήκες απάνθρωπης διαβίωσης για εκτεταμένα στρώματα του πληθυσμού, ορισμένα εκ των οποίων εκδηλώνουν «ανήσυχες» κοινωνικές διαθέσεις.³¹³ Η εικόνα της αθλιότητας που συνεπάγεται και την οικονομική εξασθένηση, αποτυπώνεται ευκρινέστατα σε κείμενα κρατικών αξιωματούχων που απευθύνονται στον ίδιο τον Βενιζέλο.³¹⁴ Αυτές οι συνθήκες και τούτοι οι στόχοι ορίζουν τις παραμέτρους του απολογισμού της σχετικής πολιτικής. Στα πραγματοποιούμενα έργα συμπεριλαμβάνονται τα όσα αφορούν την περίθαλψη και τα ορφανοτροφεία, τα στεγαστικά³¹⁵ και τα σχετικά με την κοινωνική πρόνοια και

³¹² Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ. 494: «Το γεγονός βέβαια ότι η συζήτηση [σχετικά με τις κοινωνικές αφαιρέσεις] διεξήχθη με δανεικά επιχειρήματα, δεν μειώνει τη σημασία της. Αντίθετα δείχνει την καλή ενημέρωση των συνομιλητών και ακόμα το γεγονός, που συχνά υποτιμάται, ότι στην Ελλάδα του μεσοπολέμου υπήρχε ένας χώρος αντιπαράθεσης όπου οι κοινωνικοί καθορισμοί έβρισκαν ανταπόκριση, χωρίς διαθλάσεις και παρεμβολές, στις ιδεολογικές εξαγγελίες».

³¹³ Ο. π., σ.σ. 34-42.

³¹⁴ ΑΕΒ, Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Κοινωνικής Αντιλήψεως, Φάκελος 173/132, επιστολή της 29/10/1928 του υφυπουργού προς τον Βενιζέλο, έγγραφο 173/10. Και στον λόγο του ίδιου του Βενιζέλου η σύνδεση σωματικής ευρωστίας και παραγωγικής αποτελεσματικότητας είναι αδιάρρηκτη: «[για το χτύπημα της ελονοσίας με βάση το σχέδιο του υφυπουργού Παππά] Διότι ηξεύρετε ποίαν σημασίαν έχει αυτό όχι μόνο διά την υγείαν μας, διά το μέλλον της φυλής μας, αλλά και διά την οικονομικήν άποψιν. Όταν είμεθα άρρωστοι, ηξεύρετε πόσον ολιγοτέραν δουλειάν κάμνομεν» (Λόγος στους αγρότες του Τοπίν στις 26/11/1929 στο *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ. 591).

³¹⁵ ΑΕΒ, Υπουργείο Υγιεινής, Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως, Φάκελος 173/132, Υπόμνημα του Προϊσταμένου Τεχνικών Υπηρεσιών της 31/12/1928 (έγγραφο 173/11), για τη «λαϊκή κατοικία»

ωφέλεια, όπως τα εξυγιαντικά έργα, οι δρόμοι, η ύδρευση, ο φωτισμός, η αποχέτευση, οι δενδροφυτεύσεις, τα σχολεία και οι εκκλησίες «διά την τόνωσιν του θρησκευτικού αισθήματος».³¹⁶

Ο ίδιος ο Βενιζέλος εμφανίζεται από πολύ νωρίς αφ' ενός να έχει επίγνωση των δυσκολιών της κατάστασης, αφ' ετέρου να συνυφαίνει στη σκέψη του την άσκηση πολιτικής που να αφορά την υγεία, με την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική πρόοδο. Να σημειώσω –παρενθετικά– και προϊδεάζοντας για τα επόμενα, ότι αυτός ο συσχετισμός συνιστά θεμελιώδη και ανθεκτικό τόπο της σκέψης του.³¹⁷ Στην ομιλία του, λοιπόν, στο πολιτικό γεύμα της Πάτρας η φιλοδοξία της ανάπτυξης των πόρων της χώρας διαπλέκεται με αυτή της εξασφάλισης της υγείας των κατοίκων της, ώστε να επέλθει η δημογραφική ακμή, η οποία θα αποτελέσει σαφή ένδειξη εθνικής ρώμης.³¹⁸ Όσον αφορά την επίτευξη κοινωνικής προόδου, ως προϋπόθεση της οποίας τίθεται (και) η επέκταση των πολιτικών υγείας, τονίζονται τα εξής: «Η νοσηρότης και η θνητότης εις τον στρατόν αποτελεί στίγμα, του οποίου επιβάλλεται ταχεία η εξάλειψις. Αλλά και διά την υγείαν του παιδιού και της κοινωνίας εν συνόλω πρέπει να οργανωθή συστηματικός αγών, ανάλογος προς εκείνον, όστις έχει οργανωθή εις όλα τα αληθή πολιτισμένα κράτη. Η ελονοσία, η φυματίωσις και η σύφιλις είνε κοινωνικάί μάστιγες κατά των οποίων είνε δυνατή και συνεπώς επιβεβλημένη η αποτελεσματική άμυνα».³¹⁹ Έτσι, ένα χρόνο αργότερα από τις συγκεκριμένες εξαγγελίες ο τιθέμενος στόχος αφορά την περαιτέρω εμβάθυνση της ήδη ασκούμενης πολιτικής σχετικά με την υγεία.³²⁰ Το σχετικό πρόγραμμα τυγχάνει

και τη σημασία της, ταυτόσημο από άποψη περιεχομένου με τα όσα περιέχει η εισηγητική έκθεση– βλ. παρακάτω– του σχετικού νομοσχεδίου.

³¹⁶ ΑΕΒ, Υπουργείο Υγιεινής, Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως, Φάκελος 173/134, έκθεση του Υπουργού Ιασονίδη, 1931.

³¹⁷ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ. 410: «[...] Μετά την ανάπτυξιν των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων της χώρας, εστράφη αμέριστος η προσοχή μας εις την εξασφάλισιν της υγείας του λαού. Και αυτή ακόμη συνδέεται με το οικονομικό μας πρόγραμμα. Όταν κατορθώσωμεν να πατάξωμεν την ελονοσίαν και τας άλλας πληγάς, αι οποίαι μαστίζουν τον ελληνικόν λαόν, θα ημπορούμεν να εργασθώμεν αποτελεσματικώτερον και με μεγαλυτέραν έντασιν διά την ανάπτυξιν των πόρων της χώρας» [*«Ελεύθερον Βήμα» 7^{ης} Μαΐου 1930* (Εις λόγον του προς τον λαόν της Αλεξανδρουπόλεως)]. Επίσης, ό. π., ανάλογες θέσεις: «[...] Πιστεύω, ότι δεν θα με κατηγορήση κανείς δι' όσα θα εξοδεύσω διά την υγείαν του λαού, διότι, εκτός του ότι εξ αυτής εξαρτάται το μέλλον της φυλής, θα έχωμεν και σημαντικήν αύξησιν της παραγωγής και του εθνικού εισοδήματος» [*«Ελεύθερον Βήμα» 8^{ης} Μαΐου 1929* (Κατά την επίσκεψίν του εις Ναύπλιον. Έλαβεν αφορμήν από την μετάκλησιν ξένων υγεινολόγων την οποίαν είχε διατάξει)].

³¹⁸ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, Τόμος 3^{ος} (1920-1929), «Ομιλία στο πολιτικό γεύμα των Πατρών 21/10/1920», σ.σ. 90-91.

³¹⁹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ. 466 (προεκλογικός λόγος στη Θεσσαλονίκη, 22/7/1928).

³²⁰ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 546-547 (Ο προεκλογικός λόγος στη Θεσσαλονίκη –7/4/1929– για τις γερουσιαστικές εκλογές του Απριλίου του 1929). Για

ιδιαίτερης αναφοράς και σε ομιλίες απολογιστικές του έργου της διακυβέρνησης των Φιλελευθέρων.³²¹ Η αναφορά, αναλυτικότερα, στη μετάκληση της υγειονομικής αποστολής που αποτελείται από υγεινολόγους της Κοινωνίας των Εθνών,³²² συμπληρώνεται με πρόσθετες αναφορές βασιζόμενες στο κύρος της επιστήμης: ότι δηλαδή στους συμμετέχοντες στην επιτροπή περιλαμβάνονται δέκα υγεινολόγοι πρώτης γραμμής καθώς και μέλη της φιλανθρωπικής οργάνωσης «Ροκφέλερ» τα οποία πρόκειται να μελετήσουν την υγειονομική κατάσταση του κόσμου. Επίσης, παρατίθενται από τον Βενιζέλο και τα σχετικά έργα: υγειονομική σχολή, σχολή νοσοκόμων επισκεπτριών, υγειονομικά κέντρα, αντιελονοσικοί σταθμοί, σανατόρια και αντιτραχωματικός σταθμός «ώστε να γίνη ανθρωπινότερος ο αντιλεπτικός αγώνας», κρατικά νοσοκομεία.

Σε τέτοιο υπόβαθρο επικάθεται η απόφαση για λήψη μέτρων από την πλευρά του Κράτους ώστε να εξασφαλισθεί στέγη στα πλέον άπορα στρώματα του πληθυσμού: «Εκ του ποσού τούτου [από τα καλύμματα της Εθνικής] των 560 εκατομμυρίων, 110 εκατομμύρια θα διατεθούν ως πρώτη εισφορά του κράτους υπέρ της εξασφάλισης υγιεινής και συγχρόνως ευθυνής στέγης εις τας απορωτέρας τάξεις του πληθυσμού, εκείνας, εις τας οποίας το εισόδημά των δεν επιτρέπει να κατοικούν υπό υγιεινούς και δύναμαι να είπω ούτε καν ανεκτούς ανθρωπίνους όρους. Η κυβέρνηση θα υποβάλη προσεχώς εις την βουλήν νομοσχέδιον, ρυθμίζον το σπουδαιότατον τούτο κοινωνικό πρόβλημα».³²³ Η εισηγητική έκθεση του σχεδίου νόμου «περί μικρών κατοικιών» εξειδικεύει και εκλεπτύνει τις προαναφερθείσες θέσεις προσθέτοντας στον σύνδεσμο τεχνολογικής-επιστημονικής ανάπτυξης και κοινωνικής προόδου και βελτίωσης, τον συντελεστή της ηθικής εξυγίανσης και της χρησιμοποίησης ιατρικού λεξιλογίου για την περιγραφή και αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων.³²⁴ Στόχος του νομοσχεδίου ορίζεται η κατά το εφικτό

αναφορές σε ανθυγιεινές συνθήκες σχολείων, στρατώνων κλπ., επίσης στο *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2^{ος} Τόμος, σ. 374 (*Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής-Συνεδρίασις 2ας Ιουλίου 1929 επί του Προϋπολογισμού*).

³²¹ Ο. π., 4^{ος} Τόμος, σ. 185 (Η μέριμνα διά την υγείαν, Λόγος στη Θεσσαλονίκη 13/5/1930 – απολογισμός του κυβερνητικού έργου).

³²² Για το πλαίσιο εντός του οποίου κατέστη η υγειονομική πολιτική αναγκαίοτητα, για την έλευση επιτροπής εξεχόντων υγεινολόγων υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών, τη συσχέτιση της αναδιοργάνωσης της υγιεινής με τις κοινωνικές ασφαλίσεις, τους δρώντες της διαδικασίας, τις σχετικές εμπλοκές και διαμάχες προσώπων και θεσμών βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ.σ. 315-335.

³²³ Ο. π. 3^{ος} Τόμος, σ. 545.

³²⁴ ΑΕΒ, Βουλή-Γερουσία, 173/142, Σχέδιον Νόμου «Περί μικρών Κατοικιών», Εισηγητική έκθεσις, σ.σ. 1-42 (26/1/1929). Για την περιγραφή κοινωνικών προβλημάτων με ιατρικούς όρους και για τις

παροχή βοήθειας στις μη εύπορες τάξεις να αποκτήσουν στέγη υπό υγιεινούς όρους. Συντάκτης της έκθεσης είναι ο Σπήλιος Αγαπητός, ο οποίος ανήκε στους αρχιτέκτονες που είχαν επιδείξει ενδιαφέρον για την κοινωνική πολιτική. Με βάση δική του έκθεση στα 1926 συντάχθηκε το τμήμα που αφορούσε την Ελλάδα στη σειρά των μελετών του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για τις συνδικαλιστικές ελευθερίες στα κράτη-μέλη του.³²⁵ Το 1929, ως πρόεδρος του Πολυτεχνικού Συλλόγου, στην επέτειο της τριακονταετίας του συλλόγου εξέφραζε ενώπιον του Βενιζέλου τα παράπονα και τις ανησυχίες του για το αναπότρεπτο της κυριαρχίας του μηχανοκρατικού πνεύματος που ερχόταν από την Αμερική σαρώνοντας αρχές και αξίες και εκτοπίζοντας τα τελευταία ίχνη της κλασικής παράδοσης στην «παλαιά Ευρώπη». Η πρόταξη της *Kultur* έναντι της *Zivilization*, όπως εκδηλώνεται στη σκέψη του, η προτεραιότητα του πνευματικού πολιτισμού έναντι του άψυχου τεχνοεπιστημονικού, ο οποίος πρέπει να υπαχθεί στις απαιτήσεις του πρώτου, είναι απολύτως συμβατές με την από μέρους του εξύμνηση του Μεταξά στα 1937 και τη διακήρυξη της απόλυτης προσήλωσης στα ιδεώδη του καθεστώτος, όταν ο δικτάτορας επισκέπτεται τον Πολυτεχνικό επ' ευκαιρίας των 38 χρόνων από την ίδρυσή του.³²⁶

Ο Αγαπητός λοιπόν, περιγράφει το πρόβλημα έλλειψης στέγης των αποροτέρων τάξεων ως οξύτατη οικονομική και κοινωνική ασθένεια.³²⁷ Τα κοινωνικά στρώματα τα οποία πλήττονται και υποφέρουν από την έλλειψη στέγης που να πληροί υγιεινούς όρους διαβίωσης, αποτελούνται από τους εργάτες, τους μικροϋπαλλήλους και τους πρόσφυγες.³²⁸ Παρατηρεί ότι το πρόβλημα λαμβάνει οξύτερη μορφή στις βιομηχανικές πόλεις. Έτσι ο θεσμός της «λαϊκής κατοικίας» συνιστά το κρατικό μέτρο για την αντιμετώπιση του πολυδιάστατου αυτού κοινωνικού προβλήματος. Ο λόγος περί αντιμετώπισης του κοινωνικού προβλήματος εκφέρεται με ιατρικούς όρους κι έτσι η λήψη μέτρων φαίνεται να αποσκοπεί στην αποκατάσταση της κοινωνικής και ηθικής υγείας. Αξίζει να παρατεθεί ολόκληρη η σχετική επιχειρηματολογία:

υπηρεσίες υγείας ως πεδίου κρατικής παρέμβασης με στόχο την κοινωνική «εξυγίανση» βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ.σ. 314-335.

³²⁵ Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ. 306.

³²⁶ Η πληροφορία από το Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί...*, σ.σ. 400-402.

³²⁷ ΑΕΒ, Βουλή-Γερουσία, 173/142, Σχέδιον Νόμου «Περί μικρών Κατοικιών», Εισηγητική έκθεσις..., 1/ Το πρόβλημα της στέγης.

³²⁸ Ο. π., 2/Εργάται, μικροϋπάλληλοι και πρόσφυγες.

«Αι διευθύνουσαι αστικά τάξεις οφείλουν να καταβάλλουν πάσαν προσπάθειαν προς βελτίωσιν των συνθηκών της ζωής των απορωτέρων λαϊκών τάξεων και ιδία των εργατών, οίτινες είναι τα κύρια όργανα της παραγωγής κοινού πλούτου.

Πρόχειρος έρευνα των συνθηκών της εργατικής ζωής εις τας πόλεις αποδεικνύει αμέσως πόσον ελαττωματική είναι η κατοικίαν του εργάτου και ποία μέγιστα δεινά εκ τούτου συνεπάγονται.

Η αθλιότης της κατοικίας έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την κατάπτωσιν, υλικήν και ηθικήν της οικογενείας.

Ο πατήρ όστις πολλάκις εκτός των πολυαριθμών τέκνων του είναι επιβαρυνμένος και με γέροντα γονέα, ή με ένα ή δύο άλλους πλαγίους συγγενείς, ων υποχρεωμένος ν' αποβλέπη προ παντός εις το να εξασφαλίση τον απαραίτητον άρτον εις την οικογένειάν του, θυσιάζει την κατοικίαν και μη δυνάμενος με το γλίσχρον ποσόν όπερ διαθέτει να εξεύρη τοιαύτην ανθρωπινήν, καταφεύγει εις τρώγλην. Εκεί ενταφιάζεται η υγεία της οικογενείας του, τα τέκνα γίνονται κακεκτικά και η φυματίωσις ευρίσκουσα έδαφος πρόσφορον, θερίζει τα ατυχή όντα. Ο πατήρ μη δυνάμενος να παραμένη εις το μοναδικόν συνήθως δωμάτιον όπου τρώγουν, κοιμώνται, πάντες ομού, άρρενες και θήλεις, όπου εις μίαν γωνίαν κατάκειται η παράλυτος μάμμη και εις την άλλην πλύνει ακάθαρτα ράκη η μητέρα, παρεκεί μαγειρεύει προχείρως η μεγαλειτέρα κόρη, ενώ θορυβούν ανυποφόρως τα ανήλικα, ο πατήρ δυσανασχετών φεύγει εκ της δήθεν εστίας ταύτης και πηγαίνει να εύρη ανακούφισιν εις το καφενεϊόν και το καπηλείον. Τα παιδιά μη δυνάμενα να αναπνεύσωσι την ασφυκτικήν ατμόσφαιραν του δωματίου, φεύγουν την πατρικήν στέγην και διημερεύουν εις την οδόν, όπου ευχερώς προσλαμβάνουν όλα τα στοιχεία τα οδηγούντα εις την απώλειαν. Η κόρη της οικογενείας φεύγουσα και αυτή την οικιακήν κόλασιν ευρίσκει εκτός αυτής αναψυχήν, ήτις συχνότατα την φέρει εις την συμφοράν.

Απανταχού του κόσμου το κακόν εξήγειρε τα αισθήματα των φιλανθρώπων, των κοινωνιολόγων, των πολιτευομένων και πάντων των αντιλαμβανομένων την τραγικήν θέσιν του οικογενειάρχου εργάτου.

Εκρίθη επιβεβλημένον όπως το κοινωνικόν σύνολον υποστή θυσίας όπως σωθώσιν ολόκληροι πληθυσμοί από την ασθένειαν και την κοινωνικήν αποσύνθεσιν. Επιδιώκεται όθεν εις ανώτερος και εκπολιτιστικός σκοπός, όστις δικαιολογεί και επιβάλλει τας εκ μέρους της πολιτείας και της κοινωνίας θυσίας.

Αι προσπάθειαι και αι θυσίαι καταβάλλονται όθεν προς τριπλούν σκοπόν: 1^{ov}/Διά λόγους υγιεινής, 2^{ov}/Διά λόγους οικονομικής ανακουφίσεως του λαού, 3^{ov}/Διά λόγους κοινωνικούς». ³²⁹

Στόχος του νόμου, όσον αφορά την υγιεινή άποψη, είναι η εξασφάλιση φθηνής και υγιεινής κατοικίας για τον εργάτη. Επισημαίνεται βέβαια ότι δεν μπορούν να τηρηθούν όλοι οι υγιεινοί οι όροι, διότι τότε η κατοικία δεν θα ήταν φθηνή, αλλά ότι τουλάχιστον πρέπει να επιτευχθεί το καλύτερο δυνατό. Υπογραμμίζεται η δυσμενής επίδραση των ανθυγιεινών κατοικιών και περιγράφεται η κατάσταση στην Ελλάδα: ποτέ δεν καθαρίζεται η αυλή κατοικιών όπου κατοικούν πολλές οικογένειες, υπάρχει μόλις ένα αποχωρητήριο για δέκα οικογένειες, τα πηγάδια μολύνονται από τους βόθρους, ενώ η αδυναμία πρόσβασης σε νερό λόγω του ότι είναι μακριά η βρύση, συνεπάγεται την οικονομία του απαιτούμενου για λόγους καθαριότητας νερού. Η σκιαγράφηση της ελληνικής εικόνας ολοκληρώνεται με την αναφορά στην υπερβολική συγκέντρωση κατοίκων στα εργατικά οικήματα, τα δωμάτια των οποίων έχουν απελπιστικά μικρές διαστάσεις, ενώ όσον αφορά την Αθήνα δίνονται τα εξής στατιστικά στοιχεία: 100 στα 1000 σπίτια διαθέτουν μαγειρείο και 10 στα 1000

³²⁹ Ο π., 3/ Ο θεσμός της λαϊκής κατοικίας.

πλυντήριο. Επομένως: «Κυρία βάση του θεσμού της λαϊκής κατοικίας είναι όθεν η απόδοσις της υγείας εις τον πληθυσμόν. Επομένως θεμελιώδης αρχή του υποβαλλομένου Νόμου είναι ότι οιαδήποτε βοήθεια παρέχεται υπό τον ρητόν όρον ότι κατά την ανέγερσιν της κατοικίας θα κριθούν στοιχειώδεις όροι υγιεινής, καθορισθησόμενοι δεόντως».³³⁰ Από οικονομική άποψη ως πρώτος στόχος προβάλλεται η κατοικία του μη εύπορου πολίτη να είναι πέρα από υγιεινή και άνετη, προσιτή σε αυτόν. Για αυτό και ο συντάκτης της έκθεσης τονίζει ότι αν τα κριτήρια δόμησης είναι επιχειρηματικά, δεν θα βρεθούν εργάτες να ενοικιάσουν τα οικήματα λόγω της από μέρους τους αδυναμίας να επωμιστούν τα οικονομικά βάρη. Άρα, η όλη προσπάθεια πρέπει να προσανατολιστεί στην περιστολή του κόστους.³³¹

Οι κοινωνικοί σκοποί όμως, τους οποίους καλείται να εξυπηρετήσει ο νέος νόμος, θεωρούνται ακόμη μεγαλύτερης σημασίας από τις οικονομικές διαστάσεις του ζητήματος, κι είναι άλλωστε η εκπλήρωσή τους αυτή που ασκεί καθοδηγητικό ρόλο στην όλη προσπάθεια:

«Εξετέθησαν ήδη αι κοινωνικά συνέπειαι, αι οποία προέρχονται από την ανθυγιεινή και αντιοικονομική διαβίωσιν των πληθυσμών από απόψεως κατοικίας.

Ο θεσμός όμως δεν αποβλέπει μόνον εις την υγιεινή και οικονομική βελτίωσιν του πολίτου. Αποβλέπει επίσης, εφ' όσον είναι δυνατόν, να καταστήση την εστίαν ευχάριστον και ελκυστικήν ώστε τα μέλη της οικογενείας να μην την αποφεύγουν και καταφεύγει ο μιν οικογενειάρχης εις το καπηλείον, τα δε παιδιά εις τον δρόμον.

Λόγοι ηθικής, εξ άλλου επιβάλλουν, εφόσον τούτο είναι οικονομικώς δυνατόν, να υπάρχουν τουλάχιστον τρία δωμάτια ύπνου, εν διά τους γονείς, και ανά δι' εκάστου γένους τέκνα.

Η επίδρασις δε της κατοικίας επί ενός μέρους του πληθυσμού δεν αφορά μόνον τους ενδιαφερομένους, έχει γενικωτέρας συνεπειάς επί του συνόλου της κοινωνίας.

Εφ' όσον μέρος των κατοίκων μιας πόλεως διάγει υπό αθλίας συνθήκας υγιεινής ουδέν γενικώτερον υγιεινόν μέτρον δύναται να ληφθή και η καταπολέμησις των λοιμωδών νόσων αποτελεί ουτωςεί ματαιοπονίαν. Είναι γνωστόν εξ άλλου ότι οι αθλίως βιούντες αποτελούν τα κοινωνικά στρώματα εξ ων προέρχονται όλα τα επικίνδυνα στοιχεία».³³²

Το ότι το ζήτημα κρίνεται ως μεγίστης σημασίας για όλους αυτούς τους λόγους, καθώς και το ότι η αναζητούμενη λύση πρέπει να συγκεντρώνει τα πλεονεκτήματα της εξασφάλισης υγιεινής διαβίωσης, αλλά και του χαμηλού κόστους, οδηγεί στην πρόκριση του «αναγκαίου κακού» της πολυκατοικίας, αφού έχει προηγηθεί η αμφιταλάντευση ανάμεσα στις επιλογές του μεμονωμένου συνοικισμού μικρών σπιτιών ή της μεγάλης οικίας με τις πολλές κατοικίας («στρατών»), και έχει στο μεταξύ απορριφθεί η προτιμώμενη – κατά τον συντάκτη – για πολλούς λόγους

³³⁰ Ο. π., 4/ Υγιεινή άποψις.

³³¹ Ο. π., 5/ Οικονομική άποψις.

³³² Ο. π., 6/ Κοινωνική άποψις: υπογραμμισμένα στο κείμενο.

λύση της «κηπούπολης», η οποία όμως μειονεκτεί στο οικονομικό πεδίο.³³³ Η λεπτομερής αναφορά στην ξένη νομοθεσία αναδεικνύει τον κεντρικό μεταπολεμικά ρόλο του Κράτους στην ανάληψη της ευθύνης για τη δόμηση λαϊκής στέγης. Τούτο συνάπτεται αβίαστα με το τμήμα της έκθεσης που αφορά τον φορέα εποπτείας, προώθησης, ελέγχου και πραγμάτωσης της κοινωνικής διάχυσης του έργου, που δεν είναι άλλος από τις κρατικές υπηρεσίες.³³⁴

Η έστω και σύντομη εξέταση της γενεαλογίας αντίστοιχων ιδεών στον ελλαδικό χώρο αναδεικνύει ένα πεδίο στο οποίο οι τεχνοκρατικές ιδέες τέμνονται με την πολιτική, όπως και με τις αντιμαχόμενες ιδεολογίες, με αποτέλεσμα συμπτώσεις στη βάση του κοινού παρονομαστή της μονοσήμαντης τεχνολογικής προόδου. Δεκατρία χρόνια τουλάχιστον, νωρίτερα από τη συγγραφή αυτής της εισηγητικής έκθεσης ένας τεχνοκράτης διανοούμενος ο οποίος αναφέρεται αρκετές φορές σε αυτή την εργασία, ο Σπυρίδων Λοβέρδος, διατυπώνει παραπλήσιους προβληματισμούς για το θέμα. Το ενδιαφέρον έγκειται στα εξής: ο Λοβέρδος παρουσιάζεται ως δημοσιογράφος, νομικός, οικονομολόγος, συγγραφέας, τραπεζίτης, «διατελέσας αριστίνδην γεροϋσιαστής και υπουργός των Οικονομικών».³³⁵ Διετέλεσε υπουργός Οικονομικών το 1933 (τοποθετήθηκε στις 9/1/1933) στην κυβέρνηση Τσαλδάρη, γεγονός το οποίο σχολιάστηκε ευμενώς όχι μόνο από τον συμπολιτευόμενο («Καθημερινή»), αλλά και από τον αντιπολιτευόμενο φιλελεύθερο τύπο («Πατρίς»)³³⁶ Επίσης, προπαγάνδιζε την ανάγκη της θέσπισης Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου, του οποίου μέλος –αντιπρόεδρος– διατέλεσε,³³⁷ φέρεται να είναι ο βασικός χρηματοδότης της πρωτοφασιστικής οργάνωσης Ε.Ε.Ε,³³⁸ ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '30 στα ενδιαφέροντά του εντάσσεται το ζήτημα της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας».³³⁹ Ήταν ακόμη ο ιδρυτής της εταιρίας «Ελληνικές Τέχνες», η οποία θεωρούσε ότι υπήρχε πλήθος προϊόντων τα οποία μπορούν να σχεδιαστούν επί ελληνικής γραμμής –συμμετείχε άλλωστε ανελλιπώς και ήταν ο εμπνευστής της «Διαρκούς Ελληνικής Εκθέσεως» του Ζαππείου από το 1932-1936– και διακατεχόταν από την πεποίθηση ότι αν και είμαστε κληρονόμοι ενός

³³³ Ο. π., 8/ Πολυκατοικία και μονοκατοικία.

³³⁴ Ο. π., 19/ Διοικήσεις και οργάνωσις.

³³⁵ Βοβολίνη Σπυρίδωνος Αντ. και Κωνσταντίνου Αντ. (διεύθυνση), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Τόμοι 1-5, εκδ. «Βιομηχανική επιθεώρησις», Αθήναι 1959, 2^{ος} Τόμος σ. 147.

³³⁶ Ο. π., σ. 162.

³³⁷ Ο. π., 160-162.

³³⁸ Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, 2^{ος} Τόμος, σ. 1156.

³³⁹ Βοβολίνη Σπ., *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν...*, σ. 159.

μακραιώνου πολιτισμού στρεφόμεστε «χωρίς ερύθημα» σε ξένα πρότυπα και προϊόντα, κατάσταση η οποία αφ' ενός θίγει την εθνική φιλαυτία και αφ' ετέρου, γι' αυτό και η συγκεκριμένη εταιρεία τιθόταν εναντίον της. Η παραγωγή της εν λόγω εταιρείας εκκινεί από προϊόντα εσωτερικής διακόσμησης και επίπλωσης. Λαμβάνει παραγγελίες από το Υπουργείο Αεροπορίας –στην «Κεντρική Αεροπορική Επιτροπή» του οποίου ο Λοβέρδος ανήκει– και το Πανεπιστήμιο για την επίπλωση της φοιτητικής λέσχης· ως στόχο της θέτει την απαλλαγή της Ελλάδας από την καλλιτεχνική της υποτέλεια.³⁴⁰ Ο ίδιος συγγράφει βιογραφία του Χρυσοστόμου Σμύρνης η οποία τυγχάνει ευρύτατης επιδοκιμασίας.³⁴¹

Την κρίσιμη περίοδο άνοιξης-καλοκαιριού 1916 στο δελτίο του «Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων»³⁴² –«ιδρυθέντος το 1915 και τελούντος υπό την τακτικήν προεδρίαν της τότε βασιλίσσης Σοφίας»–, ο Λοβέρδος θεωρεί ότι τα λαϊκά σπίτια αποτελούν το κύριο θέμα της νέας κοινωνικής πολιτικής. Το ζήτημα, αποτελεί κατά τη γνώμη του, την απαρχή της μέριμνας για την καλυτέρευση της ζωής του εργάτη μέσω της αξιοπρεπούς διαβίωσής του και της αντιμετώπισης των ασθενειών. Παρατηρεί ότι η συγκεκριμένη κίνηση υποβοηθείται από νόμους, κυβερνήσεις, εταιρείες, οργανώσεις και μελέτες με αποτέλεσμα να υπάρχουν ευεργετικές συνέπειες στη ζωή του εργάτη, κίνηση η οποία δεν έχει βρει το αντίστοιχό της στην Ελλάδα,³⁴³ παρά το γεγονός ότι τα αποτελέσματά της δεν αφορούν μόνο την ικανοποίηση ανθρωπιστικών ευαισθησιών, αλλά και –ίσως πρωτίστως– την κοινωνική ηθική την κοινωνική ειρήνη και αλληλεγγύη. Η οργανωμένη κρατική παρέμβαση στο ζήτημα της εργατικής κατοικίας θεωρείται αναγκαίο συμπλήρωμα της εργατικής νομοθεσίας, ώστε να επιτευχθεί το ιδεώδες της βελτίωσης της ζωής του εργάτη, εξ ου και η πρωτοβουλία της βασίλισσας για τη δημιουργία επιτροπής μελέτης του προβλήματος εξαίρεται, όπως και η προοπτική θεσμικής ενσάρκωσης των πορισμάτων της επιτροπής.³⁴⁴

Γίνεται λοιπόν, αντιληπτό ότι στο πεδίο των πολιτικών υγείας, στέγασης, πρόνοιας για τα κατώτερα και εργατικά στρώματα τέμνονται οι επιδιώξεις πολιτικών και τεχνοκρατών, φιλανθρώπων και επιστημόνων, οι οποίοι υποστηρίζουν διαφορετικές πολιτικές θέσεις· ωστόσο, ο κοινός ιδεολογικός παρονομαστής τους,

³⁴⁰ Ο. π., σ. 160.

³⁴¹ Ο. π., σ.σ. 157-158.

³⁴² Ο. π., σ. 151 (από Δελτίο Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων, έτος α', τεύχος 2-3, Μάιος-Ιούνιος 1916).

³⁴³ Ο. π., σ.σ. 151-152.

³⁴⁴ Συμπληρώνει ο Βοβολίνης, ό. π., σ. 151.

όπως συνοψίζεται στην έγνοια για κοινωνική εξυγίανση και την αντιμετώπιση των ατόμων ως κοινωνικών και βιολογικών μορίων ενός ευρύτερου –εθνικού– κοινωνικού οργανισμού, επιτρέπει συμπτώσεις, αντιμεταθέσεις και διατομές ανάμεσα σε φιλελευθερισμό, συντηρητισμό και φασισμό ακόμη, στην κατεύθυνση της δημιουργίας μιας υγιούς εθνικής κοινότητας η οποία με τη συντεταγμένη της οργάνωση απομακρύνει τους ηθικοκοινωνικούς και πολιτικούς κινδύνους.

Συμπεράσματα

Από όλη την προηγούμενη ανάλυση καθίσταται σαφές ότι η οικειοποίηση της τεχνολογίας εκ μέρους του Βενιζέλου δεν έχει σε καμία περίπτωση εργαλειακό χαρακτήρα· με άλλα λόγια, δεν νοείται στους κόλπους ενός αδιάφορου για αξίες, πολιτισμικά νοήματα και κοινωνικές συνθήκες, ουδέτερου σχήματος μέσων-σκοπών. Απεναντίας, η τεχνικοεπιστημονική έρευνα, χρήση και εφαρμογή συνυφαίνεται εξ αρχής με την εθνική πρόοδο, τη στέρηση και παγίωση του υπάρχοντος κοινωνικού – αστικού εν πολλοίς– καθεστώτος, την πρόληψη της κοινωνικής αναταραχής και επανάστασης, την ηθικοκοινωνική και πολιτική εξυγίανση. Με άλλα λόγια, διαπλέκεται ευκρινέστατα με επείγοντα πολιτικά διακυβεύματα, ενώ ενσωματώνεται σε ένα πλέγμα θεσμικών/κοινωνικών τεχνολογιών –το οποίο αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα (1.2)– προκειμένου να αποφευχθούν όλες οι ενδεχόμενες αρνητικές κοινωνικές της συνέπειες και να εκδηλωθεί ανεμπόδιστα το πλούσιο «προοδευτικό» δυναμικό της.

Οι Μαντουβάλου και Καλατζοπούλου λ.χ. παρατηρούν ότι ο φόβος που προξενούσε η Σοβιετική Επανάσταση και οι επιτυχίες της πίεσαν τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη να θεωρήσουν το ζήτημα της στέγασης ως εξέχον εργαλείο κοινωνικής σταθερότητας και συνοχής. Τόσο ο Βενιζέλος, όσο και οι αντίπαλοί του ήταν διατεθειμένοι να ακολουθήσουν μια τέτοια πολιτική προκειμένου να προστατεύσουν το αστικό καθεστώς. Οι Έλληνες πολεοδόμοι και χωροτάκτες που συμμετείχαν ενεργά στη συζήτηση για την οργάνωση του κοινωνικού χώρου αποδέχονταν σε απόλυτο βαθμό αυτή την κυρίαρχη στα πλαίσια των πολιτικών κύκλων προοπτική.³⁴⁵ Οι Hering, Mazower, Λιάκος και Μαυρογορδάτος, από την άλλη πλευρά, έχουν

³⁴⁵ Μαντουβάλου Μ., Καλαντζοπούλου Μ., «Πολεοδομία και πολιτικοκοινωνικά διακυβεύματα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΗ, Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις* (πρακτικά συνεδρίου), Χανιά, 24-27 Οκτωβρίου 2002, διοργανωτές: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» - Χανιά, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο/ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα 2005, σ.σ. 85-97.

επισημάνει πλήθος αναφορών που αποδίδουν έμφαση στη σημασία της ατομικής μικροϊδιοκτησίας για την κοινωνική σταθερότητα στους λόγους των Βενιζέλου και Μεταξά.³⁴⁶

Από αυτό το πλέγμα θεσμικών τεχνολογιών το οποίο έρχεται να συμπληρώσει η τεχνολογική υποδομή, δεν απουσιάζει ο αυταρχισμός, η επιτήρηση, η αντιμετώπιση της κοινωνίας ως πάσχοντος σώματος επί του οποίου αναλαμβάνεται ένα εκτεταμένο «εξυγιαντικό» εγχείρημα, προκειμένου να επέλθει η πολυπόθητη εθνική «αναγέννηση». Δεν απουσιάζει επίσης η προσέγγιση των κοινωνικών προβλημάτων με όρους ηθικής και υγείας. Υπ' αυτή την έννοια, το τεχνικοεπιστημονικό αναπτυξιακό πρόγραμμα το οποίο ανέλαβε η βενιζελική κυβέρνηση στα 1928 και οι ποικίλες απορροές του εγγράφονται στα μοντερνιστικά σχέδια ανανέωσης, αναγέννησης, *bonifica*, τεχνοκρατών, πολιτικών και επιστημόνων που λάμβαναν χώρα την ίδια περίπου περίοδο στην Ευρώπη και εκτείνονταν από τα σχέδια του κοινωνικού φιλελευθερισμού στη Βρετανία ως τη φασιστική εξυγίανση, τον ναζιστικό εκσυγχρονισμό και τα σοβιετικά πενταετή πλάνα.³⁴⁷ Έτσι, το δεδομένο εκσυγχρονιστικό σχέδιο φαίνεται να είναι έμπλεο αντινομιών και αμφισημιών, όπως υποδεικνύουν κι οι εργασίες των Λιάκου, Παπαστεφανάκη. Οι τελευταίοι λαμβάνουν σοβαρά υπ' όψιν τις αντιφατικές όψεις της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας, διασυνδέοντας παράλληλα τις κοινωνικές αξίες και τα νοήματα με την ανάπτυξη των θεσμικών τεχνολογιών και των τεχνολογικών υποδομών, διαδικασία η οποία δεν αποκλείει α priori τη λήψη αυταρχικών μέτρων. Στις εργασίες τους αναλύεται εκείνη η όψη του εκσυγχρονισμού που συνδέει τα προγράμματα στέγασης, κοινωνικής υγιεινής και εργατικής ασφάλισης με την εξυγίανση (διάβαζε ηθικοποίηση) της κοινωνίας.³⁴⁸ Άλλωστε, όπως έγινε ήδη αντιληπτό, η στενή σύνδεση της κοινωνικής και ατομικής υγείας με την παραγωγική αποτελεσματικότητα και την ασφάλεια του κοινωνικού καθεστώτος ανιχνεύεται με περίσσεια ευκολία στον δημόσιο λόγο του

³⁴⁶ Herring G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 1205-1286, διάσπαρτα: Μανρογορδάτος Γ., *Stillborn Republic*, διάσπαρτα: Mazower M. *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, διάσπαρτα: Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ.σ. 53-55.

³⁴⁷ Βλ., Griffin R., *Modernism and Fascism...*, τις σχετικές αναφορές στο μεθοδολογικό τμήμα αυτής της εργασίας.

³⁴⁸ Λιάκος Α., «Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια;», *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο...*, σ.σ. 169-186: «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», στο Μανρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 255-270: *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Επίσης, Παπαστεφανάκη Λ., «Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: η αντιφατική διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού», *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη...*, σ.σ. 155-170.

Βενιζέλου αυτή την περίοδο. Ίσως η απόδοση περαιτέρω έμφασης στην επίμονη επανάληψη αυτού του μοτίβου και στη συναφή με αυτή οικειοποίηση της τεχνολογίας από τον Βενιζέλο να συνεισφέρουν στην κατανόηση της εμμονής του να εξασφαλίσει τα απαιτούμενα κεφάλαια για την ολοκλήρωση των μεγάλων παραγωγικών έργων σε μια εποχή που σφραγίζεται από την οικονομική Κρίση.³⁴⁹

Εντούτοις, καθώς οι Μαυρογορδάτος και Τζόκας, επιμένουν στον χαρακτηρισμό «αστικός εκσυγχρονισμός», οδηγούνται, μολονότι αντιλαμβάνονται ότι η πρόσληψη της τεχνολογίας από τον Βενιζέλο δεν είναι εργαλειακή, αλλά υπόκειται σε πολιτικές στοχεύσεις, πολιτισμικά πρότυπα και θεσμικούς επικαθορισμούς, να θεωρούν ότι όλες αυτές οι υποδομές συντελούν με τον τρόπο τους στη διαμόρφωση μιας «καπιταλιστικής οικονομίας», όπως και μιας «σύγχρονης αστικής δημοκρατίας».³⁵⁰ Και τούτο διότι υιοθετούν μια μονοδιάστατη έννοια «εκσυγχρονισμού», όπου η τεχνολογία λειτουργεί ως εργαλείο επίτευξης «προόδου». Οι πτυχές ελέγχου, επιτήρησης, αυταρχισμού που ενυπάρχουν σε αυτή τη διαδικασία είτε αποσιωπώνται, είτε αντιμετωπίζονται με αμηχανία, είτε λογίζονται ως αντιδράσεις σε «εξωτερικές» ως προς αυτή τη διαδικασία αναγκαιότητες –όπως λ.χ. ο κομμουνιστικός κίνδυνος. Με άλλα λόγια, από τη στιγμή που το «μαύρο κουτί» της τεχνολογίας μένει άθικτο, μένουν κλειστά, αντίστοιχα –και ενδεχομένως, αναπόφευκτα– τα «μαύρα κουτιά» της «σύγχρονης αστικής δημοκρατίας», του «εκσυγχρονισμού», της «κοινοβουλευτικής θέσμησης» και της «προόδου».

1.4 Έθνος, Ευρώπη, Προοπτικές

Η μεσοπολεμική περίοδος αντιμετωπίζεται από τον Βενιζέλο ως κρίση ιδεωδών αλλά και μορφών πολιτικής οργάνωσης. Μέσα στην αισιοδοξία που προκαλεί η συντριπτική εκλογική νίκη του στα 1928 στη βάση του προγράμματος κρατικού εκσυγχρονισμού ώστε να μεταμορφωθεί η Ελλάδα, καθώς και του γεγονότος ότι η οικονομική κρίση δεν έχει φανεί ακόμη στον ορίζοντα ώστε να υπάρξει η απαισιόδοξη στροφή, σκιαγραφεί, απευθυνόμενος μάλιστα στους νέους,

³⁴⁹ Agriantoni C., “Venizelos and Economic Policy”, στο P. Kitromilides (ed), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Edinburgh University Press, 2006, σ.σ. 284-318· Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη, Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1993.

³⁵⁰ Τζόκας Σπ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932...*, και Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 9-20.

τον μελλοντικό προσανατολισμό.³⁵¹ Αφού υπογραμμίσει ότι μια νέα περίοδος ξεκίνησε μετά τον Πόλεμο κύριος στόχος του οποίου ήταν η ολοκλήρωση της εθνικής αποκατάστασης, θέτει ως κεντρικό γνώρισμα αυτής της περιόδου –έργο το οποίο χρειάζεται να αναλάβουν και οι νέοι– την οργάνωση του ελληνικού κράτους ώστε να γίνει κράτος εκσυγχρονισμένο, αλλά και τη βελτίωση του ισχύοντος κοινωνικού καθεστώτος. Η ανησυχία της νεολαίας σχετικά με το ζήτημα της βελτίωσής του τού είναι ευπρόσδεκτη και χαρμόσυνη, προδιαγράφονται όμως και τα όρια τούτης της αποδοχής, αφού εφιστά την προσοχή των νέων ώστε να μη παρασυρθούν από τους «υπερβολικά νεωτερίζοντες». Τα ιδεώδη που προτείνει είναι η βαθμιαία μεταρρύθμιση του κοινωνικού καθεστώτος, η διατήρηση της δημοκρατίας με την αποφυγή βιαίων λύσεων και η διατήρηση των παλαιών αξιών κατάλληλα μεθερμηνευμένων ώστε να ανταποκρίνονται στις νέες απαιτήσεις: πατρίδα, αρκεί να μην υποβαθμίζεται η ιδέα της ανθρωπότητας, οικογένεια, φτάνει να διαφυλάσσεται η ισότητα των φύλων, ιδιοκτησία, υπό τον όρο να μην καταπιέζονται εξαιτίας της οι φτωχότεροι, θρησκεία, με την προϋπόθεση να γίνονται σεβαστές και οι πεποιθήσεις των άλλων.³⁵²

Επίσης, στόχος είναι να μεγαλουργήσει η Ελλάδα ως κράτος ελευθερίας και δικαιοσύνης, που θα εξασφαλίσει την ευημερία για όλα τα στρώματα του πληθυσμού και θα καταλάβει μια έντιμη θέση στην Κοινωνία των Εθνών.³⁵³ Είναι ολοφάνερο ότι μέσα από όλες αυτές τις σκέψεις μια καινούρια σε σχέση με την προ του 1922 θεώρηση για το έθνος συγκροτείται. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, παρενθετικά, ότι τέτοιες απόψεις δεν συνιστούν ξένο σώμα για τη σκέψη του Βενιζέλου. Απεναντίας, καταλαμβάνουν αξιοσημείωτη έκταση στον λόγο που αρθρώνει ήδη από τις απαρχές της πολιτικής του σταδιοδρομίας στην Ελλάδα³⁵⁴ αλλά και πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική καταστροφή.³⁵⁵ Ακόμη και στην προεκλογική

³⁵¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, «Ομιλία του προς τα μέλη της “Φιλελεύθερης Νεολαίας” στις 18/2/1929», σ.σ. 534-536.

³⁵² Ο. π., σ. 535.

³⁵³ Ο. π., 4^{ος} Τόμος, Ομιλία στο Μεσολόγγι για τον εορτασμό της εξόδου, 13/4/1930, σ.σ. 165-167.

³⁵⁴ «[...] Κατά του μανδαρινισμού και της προγονοπληξίας», παρατίθεται από τον Θ. Βερέμη στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα, Σαραντα χρόνια από τον θάνατό του*, Τετράδια «Ευθύνης» 2, Αθήνα 1976, σ.σ. 148-150. Πρόκειται για κοινοβουλευτική αγόρευση του Βενιζέλου στις 22/10/1911.

³⁵⁵ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 1^{ος} Τόμος, (*Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής – Συνεδριάσεις 21^{ης} Οκτωβρίου 1915*): «[...] Η αύξησις και η μεγάλυνσις της Ελλάδος δεν πρόκειται μόνον να θεραπεύση ηθικάς ανάγκας, ορμάς ευγενείς εθνικάς, να αποτελέση πραγμάτωσιν, εκπλήρωσιν μάλλον, υποχρεώσεως προς τους αλτρώτους αδελφούς, αλλ’είναι ένα ακόμα αναγκαίον προαπαιτούμενον του να μείνη το κράτος τούτο βιώσιμον [...] Να δημιουργήσωμεν μίαν μεγάλην Ελλάδα ισχυράν και πλουσίαν, ικανήν να αναπτύξη εντός των ορίων της ζωτικήν βιομηχανίαν, ικανήν και εκ των συμφερόντων τα οποία θα εξεπροσώπει, να συνάψη εμπορικάς

εκστρατεία πριν από τις εκλογές του '20 παρατηρείται απόσταση από τη ρομαντική μεγαλοϊδεατική ρητορική, ενώ και η Μεγάλη Ιδέα συσχετίζεται με ορθολογικές στοχεύσεις και προσανατολισμούς. Μολονότι αναγνωρίζει ότι αυτή η ιδέα αποτέλεσε για πέντε αιώνες τη βάση του εθνικού βίου, τονίζει ότι δεν υπήρξε δική του επινόηση. Μολαταύτα θεωρεί ότι είναι το κόμμα των Φιλελευθέρων αυτό που την αναζωογόνησε και την έβγαλε από την αναμφισβήτητη κρίση στην οποία είχε περιπέσει. Η πραγμάτωσή της ωστόσο, δεν σχετίζεται μόνο με τις ηθικές ανάγκες του έθνους. Απεναντίας, σχετίζεται με τις υλικές του ανάγκες και με τη βιωσιμότητά του.³⁵⁶

Έτσι, εντός κρισιμότερων περιστάσεων, όπως η επικείμενη κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου οι τόνοι πραγμάτευσης του έθνους αποκτούν ακόμη ορθολογικότερη χροιά. Οι περιστάσεις, πιστεύει ο Βενιζέλος, πρέπει να αντιμετωπίζονται ρεαλιστικά και όχι αισθηματολογικά. Οι θρύλοι περί εκλεκτών λαών επιβάλλεται να αποφεύγονται, ενώ καθίσταται αναγκαίο οι πολιτικές να θεμελιώνονται στη φρόνηση, τη διορατικότητα, την προορατικότητα και την επαφή με την πραγματικότητα.³⁵⁷ Αντίστοιχο είναι το κλίμα εκφοράς των βασικών αρχών άσκησης εξωτερικής πολιτικής και ειδικότερα τρόπων επίτευξης εθνικών διεκδικήσεων. Ως ασφαλέστερη μέθοδος επίτευξης των εθνικών στόχων προκρίνεται η ειλικρίνεια κι όχι η επίκληση ιστορικών δικαίων, η οποία δεν προξενεί την παραμικρή αίσθηση στους Ευρωπαίους. Αντίθετα, η επίκληση δίκαιων ελληνικών συμφερόντων, όπως θεωρεί πως έπραξε, τα οποία αντιστοιχούν και στα καθολικά συμφέροντα της ανθρωπότητας, αποσειούν την υποψία της μερικότητας και διαμορφώνουν ευνοϊκές συνθήκες αποδοχής των εθνικών αιτημάτων.³⁵⁸ Τούτο μπορεί

συμβάσεις μετ' άλλων Κρατών υπό τους αρίστους δυνατούς όρους, ικανή να προστατεύη τον Έλληνα πολίτην οπουδήποτε της γης ευρισκόμενον, δυνάμενον υπερηφάνως να λέγη "είμαι Έλληνας" [...]

³⁵⁶ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} τόμος, σ. 70 (1920). Ωστόσο, σε σχετική μαρτυρία της Π. Δέλτα το 1920 ο Βενιζέλος φαίνεται να εξακολουθεί να εμφορείται από αντιλήψεις διαποτισμένες από ρομαντικούς τόπους: «[...] και δεν είναι αυτό το χειρότερο το χειρότερο είναι, που ο κόσμος δεν ενδιαφέρεται. Προ 30 ετών υπήρχε ακόμη η Μεγάλη Ιδέα τότε ακόμα ο κόσμος θα δέχονταν τις μεγάλες θυσίες για τη Μεγάλη Πατρίδα. Σήμερα πια την παράτησε τη Μεγάλη Ιδέα» (ό. π., σ. 117). Το 1930 εντούτοις, η ορθολογιστική πραγμάτευση και διαχείριση του συγκεκριμένου ιδεώδους έχει κατισχύσει οριστικά στη σκέψη του, υπό το βάρος των νέων προσανατολισμών και αναγκαιοτήτων: «[...] διά τούτο ωνόμασα ρομαντικήν την προσήλωσιν εις την μεγάλην ιδέαν. Ητο και αυτή μία αφορμή της ασθeneίας ημών της διηνεκούς. Δεν μας άφηνε η απορρόφησης αυτή να επιδιώξωμεν την συγκρότησιν ενός συγχρονισμένου κράτους, δυναμένου σοβαρώς πράγματι να επιδιώξη μίαν ημέραν την πραγματοποίησιν της μεγάλης ιδέας», ό. π., σ.σ. 196-197 (από τον λόγο στη Θεσσαλονίκη 13/5/1930, απολογισμός κυβερνητικού έργου, σ.σ. 175-197).

³⁵⁷ Ό. π., σ.σ. 222-223 (*Εφημερίς «Ελευθερον Βήμα»* 30/7/1922, ιδιωτική συνομιλία με Έλληνες της Αμερικής το 1922).

³⁵⁸ Ό. π., σ. 223.

να συσχετισθεί με την αντίληψη περί έθνους που χρησιμοποίησε ο Βενιζέλος στη διάσκεψη ειρήνης στο Παρίσι μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, προκειμένου να επιτύχει την πραγμάτωση των εθνικών διεκδικήσεων. Στην «αντικειμενική» περί έθνους θεώρηση βασιζόμενη στα στοιχεία της φυλής και της γλώσσας την οποία επικαλούνται οι Βούλγαροι, ο Βενιζέλος αντιτείνει: «*Η αρχή την οποίαν η ελληνική κυβέρνησις και μετ' αυτής ο Ελληνισμός ολόκληρος θέτουν ως βάσιν της εθνικότητας, δεν είναι άλλη από εκείνην την οποία διέγραψεν ο Ερνέστος Ρενάν και ησπάσθη έκτοτε η πολιτική επιστήμη όλων των πολιτισμένων λαών, δηλονότι: η εθνική συνείδησις. Το θρήσκευμα, η φυλή, η γλώσσα δεν δύνανται να θεωρηθούν ως βέβαιαι ενδείξεις εθνικότητας. Ο μοναδικός αλάνθαστος παράγων είναι η εθνική συνείδησις, δηλαδή η εσκεμμένη θέλησις των ατόμων όπως καθορίσουν την τύχην των και αποφασίσουν εις ποίαν εθνικήν οικογένειαν επιθυμούν να ανήκουν*».³⁵⁹ Ο Α. Μπρεδήμας έχει υπογραμμίσει και την υποστήριξη του Βενιζέλου στην «υποκειμενική» αντίληψη περί έθνους, αλλά και την επιδεικνυόμενη από μέρος του ευλυγισία, όταν επεκαλείτο άλλοτε τα ελληνικά γεωπολιτικά συμφέροντα και άλλοτε την εφαρμογή της αρχής των εθνότητων στις εν λόγω διαπραγματεύσεις.³⁶⁰

Κεντρική θέση, λοιπόν, στη θεώρησή του περί έθνους κατά τα τέλη της δεκαετίας του '20 κατέχει η οικονομική ανάπτυξη, ο εσωτερικός εκσυγχρονισμός και η καλλιέργεια περισσότερο ορθολογικών ιδανικών τα οποία στο σκεπτικό του αποτελούν το ασφαλέστερο ανάχωμα στην ανάπτυξη οποιασδήποτε υλιστικής νοοτροπίας. Σε αυτά τα ιδανικά περιλαμβάνεται η ειρήνη με τη μορφή του φιλειρηνισμού κι όχι της «νοσηρής» ειρηνοφιλίας. Μάλιστα, παρατίθενται ως παραδείγματα εθνών που διαθέτουν ιδανικά και σφύζουν από περηφάνεια μολονότι δεν έχουν πολεμικό προσανατολισμό, η Ελβετία και οι Η.Π.Α. Επίσης, και προκειμένου να μη γίνει η νεολαία υλιστική λόγω της αποκλειστικής προσήλωσής της στο ατομικό συμφέρον, προτείνονται ως ιδανικά η σωματική ευρωστία, η μόρφωση ως προϋπόθεση απεξάρτησης από την κομματική συναλλαγή, ο εναρμονισμός ατομικού και κοινωνικού συμφέροντος. Ακόμη, με παραπομπή στο εμβληματικό παράδειγμα του Παστέρ, παροτρύνει τους νέους να γίνουν τεχνίτες και επιστήμονες οι οποίοι θα βοηθήσουν τη χώρα και την ανθρωπότητα «[...] να δαμάση

³⁵⁹ Υπογραμμισμένα στο κείμενο. Στο *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 1^{ος} Τόμος, σ. 199, από τα υπομνήματα της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Διάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων, 1919).

³⁶⁰ Μπρεδήμας Α., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το διεθνές δίκαιο. Η εφαρμογή της αρχής των εθνότητων», στο Κλάμαρης Ν., Παπαδάκης Ν. (επιμ.) *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός, η συμβολή του στην αναμόρφωση του Ελληνικού Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, σ.σ. 201-220 (ιδίως 206, 219).

αποτελεσματικότερον τας δυνάμεις της φύσεως, να βάλη εις αυτάς χαλινόν και να τας θέση εις την υπηρεσίαν της ανθρωπότητος», τεχνίτες και επιστήμονες που θα «[...] οιοίποι θα καταστήσουν γλυκυτέραν την ζωήν του ανθρώπου [...], θα δαμάσουν τα στοιχεία της φύσεως και [...] θα μας δώσουν τα μέσα να ζήσωμεν με μεγαλυτέραν ευημερίαν».³⁶¹

Αυτές οι ιδέες φαίνεται άλλωστε, να αποτελούν την κατευθυντήρια γραμμή της ασκούμενης εκπαιδευτικής πολιτικής κατά την τετραετία 1928-1932. Σε σημείωμα του γραφείου τύπου του Υπουργείου Παιδείας επ' ευκαιρία του απολογισμού της πρώτης διετίας του κυβερνητικού έργου διαγράφονται οι ιδεολογικές συντεταγμένες της σχετικής πολιτικής. Πριν τον Πόλεμο θεωρούν ότι το εθνικό ιδανικό συνιστούσε άρνηση των υπολοίπων εθνών, ενώ μετά επιβάλλεται οι ιδέες του έθνους και της ειρήνης της ανθρωπότητας να εκλαμβάνονται ως αμοιβαία συμπληρούμενες. Μάλιστα, αυτή η πολιτική λογίζεται ως συμβατή με την ασκούμενη από την κοινωνία των Εθνών, ενώ κρίνεται κι ως πλεονεκτική για την Ελλάδα που διαθέτει προβάδισμα στον πολιτισμό. Οι συντάκτες του σημειώματος νιώθουν ωστόσο, την ανάγκη να υπογραμμίσουν ότι αυτή η μεταστροφή μέσω εκπαίδευσης των εθνικών ιδανικών δεν πρόκειται να επηρεάσει την ισχύ του εθνικού φρονήματος: έθνη με πίστη σε ανώτερα ιδανικά δύνανται να αμυνθούν αποτελεσματικά ενάντια σε έξωθεν επιβουλές και επιδρομές.³⁶²

Από την άλλη πλευρά, μια «ρεαλιστική» μεθερμηνεία της έννοιας «πατρίδα» επιστρατεύεται για να αποκρούσει με επιτυχία τις οξύτατες εξ αριστερών κριτικές που υφίσταται η σχετική ιδέα. Η ιδέα της κατάργησης των πατρίδων και της οικουμενικής συναδέλφωσης κρίνεται από τον Βενιζέλο ελκυστική, μα ανεδαφική και αδύνατη να εφαρμοστεί. Θα οδηγούσε μάλιστα, ισχυρίζεται, εφόσον εφαρμοζόταν, στην αγελοποίηση όλων των εθνών. Αρκεί, για τη διατήρηση της σχετικής ιδέας, να μην ταυτίζεται με τον ακραίο εθνικισμό και την απάρνηση δικαιωμάτων που οι άλλοι, όπως κι εμείς άλλωστε, διεκδικούν. Εξάλλου, κατά τον Βενιζέλο, η πατρίδα είναι μία από τις βάσεις της ανθρώπινης προόδου και τα σύνορα είναι απαραίτητα αφού κανείς δεν ξέρει τι πρόκειται να συμβεί μελλοντικά.³⁶³ Η μεταστροφή των εθνικών ιδανικών, επιπρόσθετα, επιβάλλει τη αλλά και επιβάλλεται από τη μεταστροφή του οικονομικού

³⁶¹ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 265-267 (*«Ελεύθερον Βήμα» 13^{ης} Οκτωβρίου 1930*).

³⁶² ΑΕΒ, Φάκελος 173/3, Πρόεδρος της Κυβερνήσεως 1930-31, έγγραφο 173/1, σ.σ. 6-7.

³⁶³ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 553-554 (Πρόποση στο γεύμα για την έξοδο του Μεσολογγίου, 28/4/1929).

προσανατολισμού, ιδίως εντός των συνθηκών της οικονομικής κρίσης η οποία γίνεται με επίταση αισθητή. Χρειάζεται λοιπόν, μεταβολή της οικονομικής σύστασης του έθνους: από μεταπρατικό πρέπει να μεταμορφωθεί σε παραγωγικό, επιβάλλεται να εξορθολογιστούν τα οικονομικά μεγέθη και το εμπορικό ισοζύγιο, όπως και αυτό των συναλλαγών και να εκτελεστούν επίσης, αποδοτικά παραγωγικά έργα.³⁶⁴ Έτσι ο αναπροσανατολισμός του έθνους προϋποθέτει την εστίαση σε άλλα μεγέθη, με άλλα λόγια, οικονομικά: παραγωγική αξιοποίηση της αύξησης του πληθυσμού, εξάντληση των περιθωρίων βελτίωσης της γεωργίας, της ναυτιλίας, του τουρισμού και της βιομηχανίας, εκλογικευμένη διαρρύθμιση του κρατικού οργανισμού, και πάνω απ' όλα κατευθυντήριο μύθος: πίστη στη δυνατότητα πραγματοποίησης όλων αυτών των προόδων³⁶⁵ ώστε να εγκαινιαστεί, σε συνδυασμό και με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, μία «[...] νέα περίοδος εις την σταδιοδρομίαν του Ελληνικού Έθνους, περίοδος της οποίας σύμβολα θα είναι η Ειρήνη και η Εργασία».³⁶⁶

Από την άλλη πλευρά, σε ένα πλαίσιο που ορίζεται από τα ιδεώδη της Κοινωνίας των Εθνών, από τον αναπροσανατολισμό των εθνικών ιδεωδών και από μία έστω και συγκρατημένη, αντιπολεμική διάθεση, η πρόταση για σύσταση των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης γίνεται επιφυλακτικά αποδεκτή.³⁶⁷ Ο Βενιζέλος, καταρχάς, δεν θεωρεί τις οικονομικοπολιτικές αντιθέσεις Αμερικανών-Ευρωπαίων ως ανασχετικό παράγοντα της προοπτικής της Ενωμένης Ευρώπης, προοπτική η οποία συγκλίνει προς την τροχιά της από μέρους της Ελλάδας αποτίμησης της κατάστασης: επιθυμία ειρήνης, αποδοκιμασία πολεμικής αναθεώρησης συνθηκών.³⁶⁸ Ο Βενιζέλος αξιολογεί ως θαυμάσιο κατόρθωμα την ενδεχόμενη διάρθρωση της Ευρώπης στη βάση του αμερικανικού ομοσπονδιακού προτύπου. Το αναμενόμενο αποτέλεσμα μιας τέτοιας διάρθρωσης προσδοκάται να είναι η ένωση και η ειρήνη με συνέπεια την άνευ προηγουμένου οικονομική ανάπτυξη και ευημερία: απαλλαγή από δασμούς και

³⁶⁴ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, ό. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 497 (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας – Συνεδρίασις 26^{ης} Απριλίου 1932*).

³⁶⁵ Ο. π., σ.σ. 498- 499 («*Ελεύθερον Βήμα*» 28^{ης} Νοεμβρίου 1932, από άρθρον του Βενιζέλου επί του ελληνικού προβλήματος του δημιουργουμένου από την παγκόσμιον οικονομικήν κρίσιν»). Επίσης: «[...] Η Ελλάς δεν ημπορεί να σωθή από την πραγματοποιήσιν ολίγων ή πολλών οικονομικών εις τον προϋπολογισμόν της, – οικονομικών αι οποίαι και αυταί, πρέπει να επιδιωχθούν. – Η σωτηρία πρέπει να αναζητηθή από την αύξησιν του εθνικού μας εισοδήματος», ό. π., σ. 498 («*Ελεύθερον Βήμα*» 25^{ης} Νοεμβρίου 1932).

³⁶⁶ *Το Έργον της Διακυβερνήσεως Βενιζέλου...*, σ. 305.

³⁶⁷ Ο G. Hering επισημαίνει ότι ο Βενιζέλος λάμβανε σοβαρά υπόψη το ενδεχόμενο σύστασης ευρωπαϊκής συνομοσπονδίας, όπως και την αντιπολεμική πολιτική της Κοινωνίας των Εθνών (Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, 2^{ος} Τόμος, σ. 1155).

³⁶⁸ Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 623-626 (συνέντευξη τον Οκτώβριο του 1929 σε δημοσιογραφικό πρακτορείο-πώς αντίκρυζε στα 1929 την ιδέα της Ενωμένης Ευρώπης).

φόρους, μεγιστοποίηση της παραγωγής και της κατανάλωσης.³⁶⁹ Μάλιστα μια τέτοια Ευρώπη, κατά τον Βενιζέλο, θα παράσχει καινούρια πλεονεκτήματα στις Η.Π.Α., αφού θα αυξηθούν οι εισαγωγές της από την Αμερική και θα συγκροτήσει έτσι, μια καλύτερη αγορά με υψηλότερες τιμές για τα αμερικανικά προϊόντα. Κίνδυνο αποικιοποίησης της Ευρώπης από την Αμερική δεν διαβλέπει ο Βενιζέλος: απεναντίας, θεωρεί την Αμερική ως δύναμη ικανή να προάγει και την ευημερία των υπολοίπων ηπείρων.³⁷⁰

Προϋπόθεση εντούτοις, της σύστασης Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης λογίζεται η εξασφάλιση της διεθνούς ειρήνης. Εδώ, για τον Βενιζέλο, χαρακτηριστικό είναι το ελληνικό παράδειγμα μεταστροφής της εξωτερικής πολιτικής. Καταλήγοντας, ο Βενιζέλος συνάγει ότι η καλή θέληση και η αμοιβαία αντίληψη των πραγμάτων είναι σε θέση να δημιουργήσουν την πανευρωπαϊκή συμπολιτεία κι ότι αποφασιστικός σε αυτή την κατεύθυνση είναι ο ρόλος της Κοινωνίας των Εθνών στην προσπάθεια διασφάλισης της ειρήνης. Η εφαρμογή του σχεδίου Briand καθίσταται ελκυστική διότι αποσκοπεί στη θανάτωση του πολέμου, ενώ η διαμόρφωση μιας ισχυρής Ευρώπης δεν πρόκειται να αποτελέσει, θεωρεί, εμπόδιο στην ανάπτυξη του Νέου Κόσμου· αντιθέτως, πιστεύει, θα βοηθήσει τις Η.Π.Α. στην επίτευξη των οικονομικών και πολιτικών σκοπών τους. Περαιτέρω, η ευρωπαϊκή συμπολιτεία απομακρύνει το ενδεχόμενο μιας «μαχητικής» Ευρώπης.³⁷¹

Συμπεράσματα

Καθώς αυτή η ενότητα επιχειρεί να φωτίσει όψεις του ιδεολογικού υποβάθρου του Ελευθερίου Βενιζέλου εν μέρει υπογραμμίζοντας και εν μέρει επαναλαμβάνοντας στοιχεία που έχουν αναφερθεί λίγο-πολύ στις προηγούμενες ενότητες, προσφέρεται για μια συνολική αποτίμηση. Γίνεται λοιπόν, έκδηλο ότι η πλέον συνεκτική διατύπωση ενός οράματος που συνδύαζε την ισχυρή και ευνομούμενη διακυβέρνηση, ένα θεσμικό πλέγμα οργανωμένων και συλλογικού χαρακτήρα θεσμών οι οποίοι προσδοκάτο να εναρμονίσουν, έστω και αυταρχικά, τις συγκρούσεις των αντιμαχόμενων κοινωνικών στρωμάτων, ένα νέο ιδεολογικό πρόταγμα που εγκατέλειπε την προτεραιότητα της επέκτασης προς το εξωτερικό για να δώσει βάρος στις απαιτούμενες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, με μεγάλης κλίμακας παραγωγικά έργα τα οποία αναμενόταν να αυξήσουν την εθνική παραγωγή και να αποτελέσουν

³⁶⁹ Ο. π., σ.σ. 623-624.

³⁷⁰ Ο. π., σ.σ. 624-625.

³⁷¹ Ο. π., σ. 626.

την υλική βάση της κοινωνικής δικαιοσύνης ώστε να γίνει η Ελλάδα *αγνώριστη*, πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '30 και συνδέεται με την επάνοδο του Ελ. Βενιζέλου στην εξουσία μετά τις εκλογές του 1928.³⁷²

Τα ιδεολογικά θεμέλια, τα οποία εμψύχωναν το εν λόγω πρόταγμα, ήταν διττής φύσης: από τη μία πλευρά, μία πρωτογενής βούληση αναγέννησης, αναμόρφωσης, η οποία, παρά τη διαφορά έντασης από ομόλογα φαινόμενα του Μεσοπολέμου, δεν διαφοροποιείται σε ζητήματα ουσίας από αυτά: από την άλλη πλευρά, η πρόταση αναδιατύπωσης των εθνικών ιδεωδών ώστε να αποφευχθεί η επίφοβη υλιστική/κομμουνιστική νοοτροπία: ειρήνη, εργασία, κοινωνική δικαιοσύνη, παραγωγικός αναπροσανατολισμός, οικογένεια, θρησκεία, ιδιοκτησία, πατρίδα, τεχνοεπιστήμη και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Εντούτοις, μολονότι ο Βενιζέλος επιχειρούσε μέσω του συνδυασμού αυτής της αναδιατύπωσης και της πίστης στη δυνατότητα πραγμάτωσης αυτών των ιδεωδών να αναχαιτίσει την εξάπλωση των κομμουνιστικών ιδεών, την ίδια στιγμή κατηγορείτο ότι ήταν οι δικές του ιδέες που έστρωναν τον δρόμο στον υλισμό, την κομμουνιστική επέλαση και τον εκφυλισμό του πατριωτισμού και της ελληνικής πολεμικής αρετής. Ο Πρ. Παπαστράτης έχει καταγράψει όλες τις σχετικές κατηγορίες εις βάρος του Βενιζέλου με αφορμή της συζητήσεις των αρχών του '30 σχετικά με τη συγκρότηση βαλκανικής ομοσπονδίας.³⁷³ Η πλέον ευκρινής, ωστόσο, διατύπωση αυτών των κατηγοριών πραγματοποιείται από τον μείζονα αντίπαλο του Βενιζέλου, τον Ιωάννη Μεταξά, στα πλαίσια στα πλαίσια της πολεμικής τους για τις αιτίες του Εθνικού Διχασμού, όπου και προτείνει το δικό του εναλλακτικό όραμα στην κρίση ιδεωδών και νοήματος μετά την κατακρήμνιση της Μεγάλης Ιδέας.³⁷⁴ Αλλά, αυτό αποτελεί αφορμή για το πέρασμα στην επόμενη μεγάλη ενότητα αυτής της εργασίας.

³⁷² Stefanidis I. D., "Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-1932", στο Kitromilides P.M. (επιμ.), *Eleftherios Venizelos, The Trials of Statesmanship*, Edinburgh University Press 2006, σ. 195.

³⁷³ Παπαστράτης Πρ., «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη βαλκανική Ένωση», στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο ²1992, σ.σ. 417-438.

³⁷⁴ Μεταξάς Ι., «Η νέα ελληνική γενεά δύναται ν' αναστηλώσει τα ιδεώδη που συνέτριψε η θεομηνία του Βενιζέλου» (1935), στο *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη ²2003, σ.σ. 523-529.

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο Ιωάννης Μεταξάς και η υπαγωγή της Τεχνοεπιστήμης στην πίστη, τη βούληση και την «Εθνική Ψυχή»

2.1 Η ορθολογικότητα στη σκέψη του Ιωάννη Μεταξά

Στόχος αυτής της ενότητας είναι να αναδειχθούν τα συντηρητικά ιδεολογικά και ουτοπικά στοιχεία της μεταξικής σκέψης, όπως και τα φασιστικά αντίστοιχα, στην αντιπαράθεσή τους με τις ορθολογικές αξιώσεις και στην απόπειρα υπονόμησης αυτών. Το υλικό οργανώνεται με βάση δύο άξονες: από τη μία πλευρά, στη βάση τόπων όπως είναι η αντίληψη του Μεταξά για την ηθικότητα, η κριτική του στη φιλελεύθερη ιδεολογία και η απογύμνωση των φιλελεύθερων ιδεωδών, ο προσανατολισμός του στην ανορθόλογη σφαίρα δράσης και σε μεγέθη όπως το ένστικτο του ηγέτη, η πίστη, η ισχυρή βούληση, η εκφρασμένη απέχθειά του για τις φιλελεύθερες ορθολογικές διευθετήσεις και η από μέρους του διαπίστωση της αστικοφιλελεύθερης χρεοκοπίας, παρακολουθώ την εκδίπλωση των συντηρητικών και φασιστικών στοιχείων της μεταξικής σκέψης. Από την άλλη πλευρά, στο εσωτερικό αυτών των υποενοτήτων, οι οποίες οργανώνονται γύρω από τον εκάστοτε τόπο, παρακολουθώ τις θεωρήσεις του Μεταξά στη χρονική τους εκδίπλωση: από τα όσα ακολουθούν τον «ατυχή» πόλεμο του 1897, την παραμονή και τις σπουδές του στη Γερμανία από το 1899 ως το 1903, το 1909, τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Διχασμό και την εξορία στην Ιταλία από το 1917 ως το 1920, μέχρι τη δεκαετία του '20, την ίδρυση του κόμματος των Ελευθεροφρόνων και τη συμμετοχή του στην Οικουμενική Κυβέρνηση, την κρίσιμη περίοδο του 1932-1936, και τελικά την 4^η Αυγούστου και την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Η ενότητα κλείνει με την παρουσίαση των σχετικών συμπερασμάτων και τη συζήτηση απόψεων σχετικά με τη μεταξική ιδεολογία.

Στην κατανόηση των απόψεων του Μεταξά μπορεί να συνεισφέρει η αναφορά σε κάποιες όψεις της συζήτησης σχετικά με τη διάκριση *Kultur-Zivilisation* στη γερμανική περίπτωση. Για να αποφύγω τη μηχανιστική μεταφορά σχημάτων που ανταποκρίνονται σε διαφορετικές κοινωνίες στην ελληνική περίπτωση, θα χρησιμοποιήσω τη σημαντική παρατήρηση του

Ελίας¹ ότι «Είναι σαφές πως η λειτουργία της γερμανικής έννοιας “κουλτούρα”, δηλαδή το να υποδηλώνει μian αντίθεση προς την έννοια “πολιτισμός”, αναβίωσε το 1919 και στα προηγούμενα ήδη χρόνια, μεταξύ άλλων επειδή στο όνομα του “πολιτισμού” κηρύχθηκε ένας πόλεμος εναντίον της Γερμανίας και επειδή η αυτοσυνειδησία των Γερμανών έπρεπε να προσανατολιστεί εκ νέου μέσα στην κατάσταση που δημιουργήθηκε με τη συνθήκη ειρήνης», την οποία και συσχετίζω με την παραμονή του Μεταξά στη Γερμανία (1899-1903) και τη δεδηλωμένη γερμανοφιλία του (από τις αρχές του αιώνα ως και το 1920) κατά την περίοδο που πραγματοποιείται η αναβίωση αυτής της αντίθεσης.

Χωρίς να υπεισέρχομαι σε λεπτομέρειες σχετικά με τα στρώματα που εξέφρασαν τις αντιλήψεις σχετικά με την *Kultur* κατά τον 18^ο αιώνα, θα παρατηρήσω ακολουθώντας τον Ελίας ότι τούτη αφορά την έννοια της ηθικότητας που διαστέλλεται από την εξωτερική ευπρέπεια, την αληθινή αρετή η οποία αντίκειται στην απατηλή και εξωτερική ευγένεια, την καλλιέργεια της εξαιρετικής προσωπικότητας σε αντίθεση με την επιφανειακότητα, τις ρηχές συζητήσεις και την εθιμοτυπία, την αναφορά σε πνευματικά, καλλιτεχνικά και θρησκευτικά δεδομένα με παράλληλη την ισχυρή τάση διαχωρισμού από τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά αντίστοιχα, τον τονισμό των εθνικών διαφορών και την ιδιαιτερότητα των ομάδων ενάντια σε απόψεις που τείνουν να θέτουν σε δεύτερη μοίρα τις εθνικές διαφορές. Το δεύτερο σκέλος όλων των προαναφερόμενων διπόλων συγκαταλέγεται στη σφαίρα της *Zivilisation*.² Φαίνεται πως η αναβίωση της αντίθεσης Κουλτούρας-Πολιτισμού στην πρώτη εικοσαετία τουλάχιστον του 20^{ου} αιώνα στη Γερμανία, και ο συναφής αναπροσανατολισμός αναλήφθηκαν από συντηρητικά στρώματα στην ιδεολογική τους διαμάχη με τα διαφωτιστικά-φιλελεύθερα προτάγματα και τους εκπροσώπους τους, καθώς και τις σχετικές –κοινοβουλευτικές– θεσμίσεις, και ότι τούτη η διαμάχη είχε αντίκτυπο στην ιδεολογική συγκρότηση του Μεταξά.

Η ερμηνευτική αυτή γραμμή ενισχύεται και από το γεγονός ότι διανοούμενοι του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου προσεγγίζουν μέσα από το εν λόγω δίπολο τόσο

¹ Ελίας Ν., *Η εξέλιξη του Πολιτισμού*, Α' Τόμος: *Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεότερη Ευρώπη: Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης*, Β' Τόμος: *Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες: Αλλαγές της κοινωνίας. Σχεδιάγραμμα για μια θεωρία του πολιτισμού*, πλήρης έκδοση με την εισαγωγή του 1968, μετάφραση: Έμη Βαϊκούση, σειρά: Νεότερος Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, αρ. 2Α, 2Β, Διεύθυνση-Θεώρηση Μεταφράσεων: Παναγιώτης Κονδύλης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 76.

² Ο. π., σ.σ. 71-106 (Μέρος Πρώτο: Για την κοινωνιογένεση της αντίθεσης μεταξύ “κουλτούρας” και “πολιτισμού” στη Γερμανία).

την ιδεολογική συγκρότηση του Μεταξά, όσο και τις εξελίξεις της εποχής. Πιο συγκεκριμένα, ο Ευάγγελος Κυριάκης διερμηνεύοντας τις μεταξικές πεποιθήσεις υποστηρίζει ότι η διάκριση *Kultur-Zivilisation* είναι θεμελιώδης για τη σκέψη του δικτάτορα.³ Στις άγονες και μη δημιουργικές εποχές, διατείνεται ο Κυριάκης, κυριαρχεί ο άηυχος εξωτερικός πολιτισμός, ο κατ' εξοχήν τεχνικός και εργαλειακός (*Zivilisation*). Αντιθέτως, οι γόνιμες εποχές χαρακτηρίζονται από την υποταγή τού εξωτερικού στον πνευματικό πολιτισμό. Καθώς η συγκαιρινή κατάσταση συγκαταλέγεται στο πρώτο είδος, αυτό που απαιτείται κατά τον Κυριάκη δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ορμητική είσδυση του πνευματικού στον εξωτερικό πολιτισμό: ένα οργανικό Κράτος το οποίο συγχωνεύει «εθνισμό» και «κοινωνισμό» αίροντας την ταξική πάλη μέσα στην πραγματικότητα του «Λαού», ένα Κράτος στο όνομα του οποίου όλοι θυσιάζουν την ελευθερία τους, φορέας ηθικών και μεγαλοφυών ιδεών και νέου πολιτισμού ενάντια στον φιλελευθερισμό και τις ψευδεπίγραφες ελευθερίες του, όπως και ενάντια στον κομμουνισμό, τον διαποτισμένο από το ορθολογιστικό πνεύμα.⁴

Ο προσδιορισμός της ηθικής

Ένα από τα πρώτα στοιχεία που εμφανίζονται νωρίς στη σκέψη του Μεταξά, και μάλιστα επανέρχεται σε βαθμό εμμονής, είναι ο προβληματισμός γύρω από την ηθική. Παρά τον ασαφή τρόπο προσέγγισης της συγκεκριμένης έννοιας, γίνεται αντιληπτό από την καταγραφή των σκέψεών του ότι αυτή δεν εξασφαλίζεται μέσω ενός ορθολογικού τρόπου διευθέτησης των παθών, αλλά μέσω της διοχέτευσής τους σε παραδοσιακές αξίες, οι οποίες εγγυώνται την ηθικοποίησή τους.⁵ Επίσης, γίνεται σαφές ότι η κοινωνική ανηθικότητα, όπως τη χαρακτηρίζει και τη βλέπει να εκδηλώνεται στην ελληνική κοινωνία των τελών του 19^{ου} αιώνα και των απαρχών του 20ού ως διαφθορά, σχετίζεται ξεκάθαρα με διαδικασίες εξαστισμού: η διαφθορά, κατά την άποψή του και όπως εκδηλώνεται σε αστικούς κύκλους στους οποίους κινείται μεν, νιώθοντας βαθιά απέχθεια δε, θεωρείται απότοκο της πολυτέλειας η οποία με τη σειρά της απορρέει από τη μεγαλομανία μιας φτώχης, αλλά μεγαλοπαρμένης κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από ραδιουργίες, αναξιοπρέπεια,

³ Κυριάκης Ευ., «Αι περί πολιτισμού φιλοσοφικάι απόψεις του Ιωάννου Μεταξά», *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), 2^{ος} Τόμος, Ιούλιος 1938, Τεύχος 11^ο, σ.σ. 824-828.

⁴ Κυριάκης Ευ., «Παλαιαί και νέα μορφαί ζωής, Πνευματικός και μηχανικός πολιτισμός», ό. π., 1^{ος} Τόμος, Φεβρουάριος 1938, Τεύχος 6^ο, σ.σ. 180-186.

⁵ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 4 Τόμοι, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2005, 1^{ος} Τόμος, σ. 95 (25/9/1896).

φθόνο, ενώ παράλληλα στερείται μόρφωσης και μεγαλείου.⁶ Μια τέτοια κοινωνία χαρακτηρίζεται από μέρους του «πεσμένη» λόγω του ότι στερείται ηθικής και καθήκοντος.⁷ Δεν προξενεί έτσι, εντύπωση η αποφασιστική απόρριψη μιας τέτοιας κοινωνίας, κύρια χαρακτηριστικά της οποίας είναι η ιδιοτέλεια και η έλλειψη φυσικής ηθικότητας.⁸ Περαιτέρω, το έργο το οποίο θέτει στον εαυτό του, ενταγμένο μάλιστα, σε μια οικογενειακή προοπτική, είναι η διαμόρφωση ηθικών προτύπων ικανών να λειτουργήσουν ως υπόδειγμα.⁹

Η εμφαντική υπογράμμιση της έννοιας της ηθικής από τον Μεταξά δεν λειτουργεί απλώς ως απόλυτο κριτήριο αποτίμησης, αλλά και καταδίκης μιας υποκριτικής κοινωνίας, αλλοτριωμένης από την πολυτέλεια και την απομάκρυνση από παραδοσιακές αξίες. Απεναντίας, και εντός ενός πλέγματος που συνίσταται αφ' ενός, από τόπους της «παρακμής», αφ' ετέρου, από αντηχήσεις της διάκρισης *Kultur-Zivilisation* προσεγγίζονται σημεία καμπής, όπως ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: τούτος θεωρείται ως απότοκο μιας τάξης πραγμάτων χαρακτηριζόμενης από ανηθικότητα, απόρροια ενός πολιτισμού που ποδοπάτησε τις παλιές, καθαγιασμένες ιεραρχίες· μολαταύτα, μπορεί, ή αναμένεται να οδηγήσει, στην πολυπόθητη ηθική κάθαρση.¹⁰

Ο ένας εμπόλεμος πόλος –Γερμανία– αντιπροσωπεύει στο σκεπτικό του Μεταξά τη σοβαρότητα της ωριμότητας, το αίσθημα του καθήκοντος, την υποταγή στον Θεό· ο άλλος –Γαλλία– την ανωριμότητα και την αταξία.¹¹ Στο γερμανικό πνεύμα περιέχονται όλοι εκείνοι οι αστάθμητοι και μη υποκείμενοι σε υπολογισμό και μέτρηση παράγοντες οι οποίοι διαμορφώνουν το ιστορικό γίνεσθαι και προάγουν

⁶ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 96 (26/9/1896).

⁷ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 99 (28/9/1896).

⁸ Αφού απορρίψει την ιδέα ότι η γυναίκα πρέπει να παντρεύεται από συμφέρον, κάτι που το ταυτίζει με την ανηθικότητα και την πορνεία, προχωρεί στη σύλληψη του οικογενειακού θεσμού ως πάλης και αγώνα, όπως άλλωστε είναι και η ζωή. Ο προορισμός του είναι δεδομένος, η αμφιταλάντευση αφορά την ευδωχή των στόχων: «Θα ζήσουμε ευτυχείς με αυτές τις ιδέες; Μπορεί ναι, μπορεί και όχι. Πάντα όμως θα ζήσουμε σύμφωνα με το νόμο το φυσικό, που διοικεί όλα τα όντα, σύμφωνα με την αλήθεια και τη θέληση του Θεού. Ο προορισμός σε αυτό τον κόσμο είναι τελειότεροι και όχι ευτυχέστεροι. Και έπειτα, τι μεγαλύτερη ευτυχία από τη συνείδηση ότι εξύγωσε κανείς στη θεία τελειότητα; Και με όλα αυτά έχω την πεποίθηση ότι περισσότερες ελπίδες ευτυχίας έχει όποιος ζη όπως εγώ» (ό. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 97-98, 27/9/1896).

⁹ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 371-372: «Το έργο μας, το κοινόν μας έργο, είναι διπλούν. Εξωτερικόν: να οδηγήσωμεν την Ελλάδα εμπρός, εις δύναμιν και εις μεγαλείον· και εις αυτό ηγούμαι εγώ και βοηθείς εσύ. Εσωτερικόν: να δημιουργήσωμεν οίκον ελληνικόν, πρότυπον οίκου ελληνικού, και εις αυτό ηγείσαι σύ και βοηθώ εγώ. Τι θέλομεν ημείς εις την αθηναϊκήν κοινωνίαν; Δεν είναι εκεί η θέσις μας! Το εναντίον: εάν εισέλθωμεν εκεί, παραβαίνουμε το καθήκον το οποίον ανελάβαμεν απέναντι της Ελλάδος, χαλνούμεν το έργο μας, και όσον η απογοήτευσις από ημάς του κόσμου –ο οποίος τώρα μας ευνοή και μας υψώνη– έσεται μεγαλυτέρα, τόσον η πτώσις μας έσεται βαθυτέρα!» (Αθήνα, 12/9/1914, 3μ.μ.).

¹⁰ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 316 (Αθήνα, 21/7/1914, 10½ εσπέρας) και σ. 325, όπου με οξυδέρκεια προεικονίζεται η μεσοπολεμική κρίση (Αθήνα, 26/7/1914, 11 εσπέρας).

¹¹ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 348 (Αθήνα, 21/8/1914, 9½ πρωϊ).

τον πολιτισμό: υπομονετικότητα, θρησκευτικότητα, αγωνιστικό πνεύμα.¹² Αυτό τρέφεται από τον αγώνα και από την επιδίωξη της ισχύος, επιδίωξη καθ' όλα νόμιμη, από τη στιγμή που συνιστά προαπαιτούμενο του πολιτισμού. Είναι αυτή η αξίωση, θεωρεί ο Μεταξάς, που κινητοποιεί τον αγώνα τους, μορφοποιείται δε σε όλες τις πνευματικές αρετές που εκδηλώνει η γερμανική φυλή –«[...]μεγάλην γαλήνην ψυχής, πίστιν και αφοσίωσιν εις τον αρχηγόν, αφοσίωσιν εις το καθήκον, έλλειψιν ενθουσιασμών και απογοητεύσεων, έλλειψιν αποθαρρύνσεων, μεγάλην σταθερότητα εις τας αποφάσεις, μεγάλην θρησκευτικότητα, ήτις δίδει δύναμιν εις τας κρίσιμους στιγμάς, μεγίστην υπομονήν και καρτερίαν. Αλλά αυτά όλα, είναι ακριβώς αι αρεταί της γερμανικής φυλής! Είναι αι αρεταί των ισχυρών ανθρώπων [...]»– και εγγυώνται την αναμενόμενη νίκη της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹³ Τα χτυπήματα τα οποία δέχεται, αποκαλύπτουν την ευγενή της σύσταση.¹⁴ Τι έχει να αντιτάξει η Γαλλία απέναντι σε αυτή τη δέσμη αρετών, οι οποίες επιπρόσθετα, χαλυβδώνονται από την πειθαρχία; Τη δολιότητα του λόγου, την απειθαρχία, την ανηθικότητα, τον νοσηρό ατομικισμό, εν τέλει την απουσία πνεύματος.¹⁵

Υπ' αυτή την έννοια, η γερμανική νίκη υπαγορεύεται από την ίδια την εξέλιξη του μοντέρνου πολιτισμού, ιδίως από τη στιγμή που, σύμφωνα με την εκτίμηση του Μεταξά, η διαδρομή του στην πορεία του 19^{ου} αιώνα συνιστά την επανεκτίμηση των οργανικών ολοτήτων και των συλλογικών (collective) λύσεων, αποστασιοποιούμενη από τον υπερτονισμό της σημασίας του ατόμου.¹⁶ Με δεδομένο ότι η νίκη της Γερμανίας ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του πολιτισμού, ότι υπαγορεύεται από τα υψηλά ιδεώδη της *Kultur* εν ονόματι των οποίων πραγματοποιείται ο αγώνας, ότι θα έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες για το ευρωπαϊκό πεπρωμένο, αυτό που ανιχνεύεται στην τελική έκβαση δεν είναι τίποτε άλλο παρά η νίκη των δυνάμεων της άψυχης, διεφθαρμένης, ανήθικης *Zivilisation* και των κίβδηλων ιδεωδών της. Η ειλικρίνεια της Γερμανίας, η αυθεντική αρετή της, ηττήθηκαν σύμφωνα με τον Μεταξά, από τη συκοφαντική εκστρατεία που διεξήγαγαν εναντίον της η Αγγλία και η Γαλλία.

¹² Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 360 (Αθήναι, 1/9/1914).

¹³ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 361-362 (Αθήναι, 2/9/1914, 2μ.μ.).

¹⁴ *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, 2 Τόμοι (1^{ος} Τόμος: 1936-1938, 2^{ος} Τόμος 1939-1941), εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1969, 2^{ος} Τόμος: «Τα πλήγματα, τα οποία υφίσταται η Γερμανία, είναι τα κτυπήματα της σφύρας, διά των οποίων πίπτουν και εκρίπτονται αι σκωρίαί, όπως αναφανή το ευγενές μέταλλον. Τούτο, μόνον κατά τοιούτον τρόπον συσσωματούμενον, γίνεται ισχυρότερον, αποκτά την αξίαν του» (Αιάκειον 4/17 Οκτωβρίου 1918, από το *Τετράδιον των Σκέψεων*).

¹⁵ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 366-367 (Αθήναι, 8/9/1914, 3μ.μ.).

¹⁶ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 453 (Αιάκειον, 10/23-7-1917).

Μάλιστα, επισημαίνει, τούτες και οι υποστηρικτές τους έδωσαν τη μάχη επικαλούμενες ιδανικά –Δικαιοσύνη, Ελευθερία, Αλήθεια, Ηθική– στα οποία δεν πίστευαν με αυτά, απλώς μεταμφιέζαν τις αξιώσεις ισχύος τους.¹⁷ Τα δύο επακόλουθα του πολέμου –ήττα Γερμανίας, μεγέθυνση Ελλάδας– ερμηνεύονται υπ’ αυτό το πρίσμα, με όρους ηθικής κατάπτωσης και παρακμής. Ως αντίδοτα σε αυτή την αίσθηση/κατάσταση προτάσσονται η προσωπική ακέραια στάση και η επιφύλαξη για διεξαγωγή μελλοντικών αγώνων.¹⁸ Ωστόσο, η «ανήθικη» στάση των ανταντικών φιλελεύθερων δυνάμεων, η κατάδειξη των ορίων της πίστης τους στα ανθρωπιστικά ιδεώδη, η έξαρση του κομμουνιστικού αγώνα, όπως εκδηλώνεται σε Ρωσία και Ουγγαρία, θεωρεί ότι δοκιμάζουν τις αντοχές της φιλελεύθερης θέσμησης και διαμορφώνουν το σκηνικό των καινούριων ανταγωνισμών.¹⁹

Διανοούμενοι που κινούνται στον περίγυρο των μεταξικών συντηρητικών/φασιστικών απόψεων, όπως ο πολιτειολόγος Δ. Βεζανής που αρθρογραφεί στο προπαγανδιστικό περιοδικό της 4^{ης} Αυγούστου *Το Νέον Κράτος*, φαίνεται να διέπονται από αντίστοιχες έγνοιες που συνοψίζονται στις σχέσεις Ηθικής και Πολιτικής. Οι στοχασμοί τους δε, λειτουργούν ως αποκρυσταλλώσεις της μεταξικής προβληματικής σε σχέση με το πώς το Κράτος αποκτά μια αποστολή «κοινωνικής ηθικοποίησης». Αφού εξετάσει τα ενδεχόμενα επικράτησης της Ηθικής έναντι της Πολιτικής και της παράλληλης ύπαρξής τους, όπως και τα μειονεκτήματα της κάθε περίπτωσης, ο Βεζανής καταλήγει στο τρίτο ενδεχόμενο της υποταγής της Ηθικής στην Πολιτική. Δεν πρόκειται για την περίπτωση που οι ηθικές αρχές επικαλύπτουν τις αξιώσεις ισχύος, αλλά για εκείνη όπου το «ολοκληρωτικό Κράτος» αναλαμβάνει να επηρεάσει την κοινωνική ηθική σύμφωνα με την πολιτική του θεωρία. Είναι κατά την κρίση του αυτό το Κράτος που κατορθώνει να επιλύσει και να υπερβεί τη φαινομενική αντίφαση αυτών των σφαιρών: «[...] Δεν δυνάμεθα να δεχθώμεν ούτε επικράτησιν της ηθικής επί της πολιτικής, ούτε πάλιν πολιτική άνευ σκοπών, άνευ ιδεώδους. Η πολιτική πρέπει να πραγματοποιή ανωτέρους σκοπούς, ανώτερα ιδεώδη. Ακριβώς δε από την πραγματοποίησιν αυτών των ανωτέρων ιδανικών αντλεί το μεταφυσικόν δικαίωμα να υπερβή τας αρχάς, αίτινες διέπουν τας μεταξύ των ιδιωτών σχέσεις».²⁰

¹⁷ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 454 (Αιάκειον, 28/8-10/9/1917).

¹⁸ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 507 (6/19 Μαΐου 1919).

¹⁹ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 533 (7/20 Ιουλίου 1919, Κυριακή, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

²⁰ Βεζανής Δ., «Ηθική και Πολιτική», *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), 1^{ος} Τόμος, Ιανουάριος 1938, Τεύχος 5^ο, σ.σ. 6-14. Για τις πολιτειακές απόψεις του Δ. Βεζανή πριν την επιβολή

Κριτική στη φιλελεύθερη ιδεολογία/Υπονόμευση φιλελεύθερων ιδεωδών

Η κριτική σε μια κοινωνία που θεμελιώνεται στην ιδιοτέλεια και στο συμφέρον, μιας κοινωνίας σε κατάπτωση, δεν περιορίζεται, όπως ήδη σημειώθηκε, μόνο στην ηθική των διαπροσωπικών και κοινωνικών σχέσεων. Απεναντίας, επεκτείνεται και στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, όπου ο Μεταξάς υποστηρίζει ότι η επικράτηση των αρχών του 1789 διέρρηξε την αρμονική τάξη πραγμάτων την οποία εγγυώντο αφ' ενός οι πρότερες αξίες, αφ' ετέρου η χριστιανική θρησκεία. Διατυπώνεται, εντούτοις, η προσδοκία ότι οι αναγεννημένες αξίες της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, περιστοιχισμένες από την ηθικότητα θα δώσουν την καινούρια μάχη ενάντια στις ψευδεπίγραφες αντίστοιχες φιλελεύθερες διακηρύξεις.²¹ Τούτες, όπως λ.χ. η ειρήνη, θεωρούνται απλώς μορφές επικάλυψης των αξιώσεων ισχύος: η αποκάλυψη της Πρόνοιας στην ιστορία και η εξέγερση στο όνομα της φιλανθρωπίας και της ηθικής, ισχυρίζεται, θα μπορέσουν να τις άρουν.²² Οι σχετικές ιδέες, οι οποίες ανιχνεύονται από πολύ νωρίς στη σκέψη του Μεταξά, βρίσκουν τη διαυγέστερη διατύπωσή τους κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ιδίως δε υπό το πρίσμα της ήττας της Γερμανίας και της εξορίας του από τις δυνάμεις της Αντάντ. Τα φιλελεύθερα ιδεώδη θεωρούνται προϊόν υποκρισίας και εργαλεία κυριαρχίας μόνο οι δυνάμεις που εκπροσωπούν τον αυθεντικό Πολιτισμό (Kultur) μπορούν να εναρμονιστούν με αυτά και να τους προσδώσουν αυθεντική ύπαρξη. Εκείνοι που τα διακηρύττουν –Αντάντ, Η.Π.Α.– δεν είναι σε θέση να τα εφαρμόσουν χωρίς να υποσκάψουν τα θεμέλια της ισχύος τους. Η Γερμανία, αντιθέτως, ως εκπρόσωπος της γνήσιας ελευθερίας και του πολιτισμού, αναμένεται από τον Μεταξά να τα εναρμονίσει με τα ιδεώδη της.²³

Η ορθολογική θεμελίωση έτσι, των φιλελεύθερων ιδεωδών υπονομεύεται, καθώς τούτα ανάγονται από τον Μεταξά στις αξιώσεις ισχύος των κυριάρχων εθνών τα οποία διαδίδουν μέσω αυτών τη «θρησκεία» τους. Θεωρεί ότι ιδεώδες των ανθρώπων αυτών των εθνών είναι η ισότητα. Πρόκειται κατά τη γνώμη του για

της μεταξικής δικτατορίας βλ. Πάσχος Γ., «Η πολιτειολογική σκέψη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1930-35, Αλ. Σβώλος, Η.Γ. Κυριακόπουλος, Δ.Σ. Βεζανής», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηϊωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 345-368. Ωστόσο, η εκτίμηση του Πάσχου ότι ο Βεζανής συμβιβάζεται με τη μεταξική δικτατορία είναι μάλλον επεικής. Ακριβέστερο θα ήταν το ότι προσχωρεί, ενώ αν ληφθούν υπόψη οι απόψεις που εκφράζει στο άρθρο του «Δικαιώματα και καθήκοντα της νεολαίας υπό το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, Σεπτέμβριος 1937, 1^ο Τεύχος, 1^ος Τόμος, σ.σ. 22-27, μάλλον η μεταξική δικτατορία ήταν πολύ κατώτερη των προτιμήσεών του. Βλέπε σχετικά και στην ενότητα 2.4 αυτού του κεφαλαίου.

²¹ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, 1^ος Τόμος, σ.σ. 95-96 (25/9/1896).

²² Ο. π., 1^ος Τόμος, σ.σ. 99-100 (30/9/1896).

²³ *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 2^ος Τόμος, σ. 411 (Αιάκειον, 23/10-5/11/1918).

θηρσκειά με θεότητα την ιδέα και όχι το πολίτευμα της Δημοκρατίας. Οι άρχοντες τους δεν θεωρούνται υπερέχοντες των άλλων και οδηγοί τους, αλλά υπηρέτες του κυρίαρχου πλήθους: στην αρχή άρα, φέρει όχι η υπεροχή, αλλά η κολακεία του πλήθους, για αυτό και οι άρχοντες δεν είναι οι καλύτεροι. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα την ελαττωματική διοίκηση, η οποία τα καθιστά ασθενέστερα, και αυτός είναι και ο λόγος που τα ωθεί να διαδίδουν τη δημοκρατία και τη θηρσκειά της ισότητας: μέριμνά τους είναι να εξαπλωθεί η ασθένεια: «Διά τούτο και ο φανατισμός κατά των κρατών εκείνων άτινα, επί υγιεστέρας βάσεως αναπτυσσόμενα, υπερτερούσι αυτών και ούτω κλονίζουσι την επί την ισότητα πίστιν».²⁴

Η ανάδυση μιας μαζικής και δημοκρατικής κοινωνίας αντιμετωπίζεται με απέχθεια, ενώ η οικονομική μεθερμηνεία των αστικών ιδεωδών εντοπίζεται στη ρίζα της παρακμής: «Αφ' ότου οι άνθρωποι εθεώρησαν ως σκοπόν του βίου των την βελτίωσιν της ίδιας εκάστου υλικής ευημερίας, έγιναν “δυσηρεστημένοι”. Διότι η ψυχή δεν κορέννυται εξ οιοδήποτε βαθμού υλικής ευημερίας. Πολλώ μάλλον, αφού σπανίως επιτυγχάνεται η απόκτησις της επιζητουμένης εκάστοτε ευημερίας. Οι άνθρωποι απέβλεψαν τότε εις την ισότητα, ως δυναμένην να λύση τας δυσπραγίας των. Είπον: “Η ανισότης είναι η αιτία των δεινών μας”. Δεν ηννόησαν ότι η ανισότης είναι αποτέλεσμα ολοκλήρου του παρελθόντος». Όσο λοιπόν, συμπεραίνει, γίνεται χίμαιρα η ιδέα της ισότητας, τόσο πιο επιθυμητή καθίσταται μεταστρέφεται έτσι, σε θηρσκευτική πίστη, ο αντίθετος αφορίζεται και, σε αντιστοιχία με ό, τι απαιτούσαν οι μονοθεϊστές από τους ειδωλολάτρεις και οι καθολικοί από τους προτεστάντες, τα Κράτη στα οποία η ιεραρχία θεωρείται κάτι το φυσικό πολεμώνται με φανατισμό, σώζονται δε μόνο αν αλλαξοπιστήσουν.²⁵

Το ιδεώδες της ισότητας κρίνεται ασύμβατο με τη φυσική τάξη, τα ένστικτα, τις ψυχικές δυνάμεις που κινητοποιούν το γίγνεσθαι, όλα εκείνα τα μεγέθη που δεν υπόκειται σε μέτρηση, υπολογισμό, δεν επιδέχονται ορθολογικής επεξεργασίας και κατανόησης: η ισότητα ισοπεδώνει, με άλλα λόγια, την ατομική αξία. Εξεταζόμενοι οι άνθρωποι, σύμφωνα με τον Μεταξά, σε σχέση με το σύνολο του κόσμου –Θεός, Φύση– είναι ίσοι μεταξύ τους. Όσο όμως, το μέγεθος του παρέχοντος τα δικαιώματα σμικρύνεται, τόσο καθίστανται φανερότερες οι διαφορές και περισσότερο άνισα τα δικαιώματα: ενώπιον Θεού ίσα, λιγότερα ίσα έναντι έθνους, ακόμη πιο άνισα απέναντι σε κοινωνία, συγκατοίκους πόλης ή χωριού: «Την φύσιν ταύτην των

²⁴ Μεταξά Ιωάννου, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 2^{ος} Τόμος, σ. 456 (Αιάκειον, 30/3-12/4/1918).

²⁵ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 456-457(Αιάκειον, 3/16 Απριλίου 1918).

πραγμάτων θεωρούσι κακόν οι πιστεύοντες εις την θρησκείαν της ισότητος, όπως άλλοτε οι Χριστιανοί εθεώρουν κακόν τας ιδιότητες της ανθρωπίνης φύσεως. Το ιδεώδες των είναι να έχουν όλοι οι άνθρωποι παντού και πάντοτε ίσα δικαιώματα». Η ανισότητα όμως, ισχυρίζεται ο Μεταξάς, απορρέει από τη διαφορετική αξία του καθενός, τούτο το παράγωγο σωματικών και ψυχικών, κληρονομημένων ή επίκτητων ιδιοτήτων, μέσων ανάπτυξης, ιδεών και περιστάσεων, προλήψεων και τύχης: τα δικαιώματα του καθενός είναι ανάλογα με την αξία του και αυτό κανείς δεν μπορεί να το μεταβάλλει, για αυτό και όποιος τα πιστεύει αυτά καταπολεμάται με φανατισμό. Είναι η διαφορετική αξία που καθιστά τους μεν ισχυρότερους των δε και είναι προς το συμφέρον των δευτέρων, καταλήγει, να διοικούνται από τους πρώτους.²⁶

Όλα αυτά τα ιδεώδη καταπολεμεί η θρησκεία της ισότητος στο πολιτικό, οικονομικό και πνευματικό πεδίο πιστεύει ο Μεταξάς. Η θρησκεία αυτή επιβάλλεται, παρατηρεί, με την επικράτηση των τύπων της: πρέπει κάποιος να μιλά δείχνοντας ότι την ασπάζεται. Τούτο έχει σαν αποτέλεσμα να κυριαρχούν οι τύποι της και όχι η ουσία, να αρκεί η τήρηση των τύπων για να θεωρηθεί κάποιος οπαδός της: η αστικοφιλελεύθερη θέσμιση, θεωρείται έτσι, μορφή μυστικοποίησης: είναι υποκριτική γιατί ο φυσικός νόμος εξακολουθεί να ισχύει, η πραγματικότητα αυτή όμως, επικαλύπτεται από την επικράτηση αυτών των τύπων.²⁷ Η ιδεολογική απογύμνωση του φιλελευθερισμού εξηγεί, κατά τον Μεταξά, την οξύτητα με την οποία διεξάγεται ο Πόλεμος. Προσεγγίζει μάλιστα την πολεμική αντιπαράθεση με θρησκευτικούς όρους. Οι Πάπες της δημοκρατίας –Κλεμανσώ, Λούδ Τζόρτζ, Ουίλσον– αντιμάχονται τον γερμανισμό, το πνεύμα εκείνο το οποίο υπερασπίζεται την ιεραρχία στην κοινωνία, την ανισότητα των δικαιωμάτων, την αναλογία των δικαιωμάτων με την αξία του καθενός: γι' αυτό και η Γερμανία θεωρείται αιρετική, γι' αυτό και ο μιλιταρισμός θεωρείται διάβολος, γι' αυτό και θέλουν να τη συντρίψουν με ιερό πόλεμο, όπως ο Πάπας τον Λούθηρο: διότι η Γερμανία, επιπλέον, έχει εισέλθει στον αγώνα μεταρρύθμισης της Ισότητος, ώστε να επανέλθει η ιδέα στην αρχική της μορφή, αυτή της ελευθερίας και της επικράτησης της αξίας.²⁸ «Η θρησκεία της Ισότητος ενείχε ριζικόν σφάλμα: το μη ανταποκρίνεσθαι προς την ανθρωπίνην φύσιν, και το εις πολλά προς ταύτην εναντιούσθαι. Εφθάρη ούτω. Η μεταρρύθμισις της θρησκείας της ανθρωπότητος κατέστη αναγκαία. Λαός μη

²⁶ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 457(Αιάκειον, 4/17 Απριλίου 1918).

²⁷ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 458-459.

²⁸ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 459-461.

δυνάμενος να ζήσει υπό τα πεπαλαιωμένα δόγματα απεχωρίσθη αυτών και εκηρύχθη υπό των άλλων επαναστάτης. Διαμορφώνει δε κατά τον αγώνα τα δόγματα της νέας θρησκείας... Η ανθρωπότης εισέρχεται εις νέον στάδιον. Νέος γεννάται πολιτισμός».²⁹

Η αντιθετική κατάσταση και οι πόλοι της καθορίζονται έτσι με τη μέγιστη ευκρίνεια: «Η μεταξύ των ανθρώπων ανισότης είναι η φυσική κατάσταση της κοινωνίας». Κάθε μέτρο που αντίκειται σε αυτό τον νόμο έχει ολέθριες συνέπειες. Από τη μία πλευρά βρίσκονται οι δημοκρατίες. Έχουν ως κύριο σκοπό τους την καταναγκαστική επιβολή της ισότητας. Το γεγονός ότι βρίσκονται σε εσωτερικό αγώνα –πολιτική θρησκεία εναντίον ανθρώπινης φύσης– εξηγεί, υπό το πρίσμα της αναδρομικής συντηρητικής ουτοπίας, στην οποία ο Μεταξάς παραπέμπει, ενός αρμονικού κόσμου χωρίς αντιπαραθέσεις, το γιατί βρίσκονται σε κατάσταση διαρκούς εμφυλίου πολέμου. Ή ένα μέρος τους υφίσταται πίεση, ή ολόκληρη η κοινωνία είναι δούλη μιας μειοψηφίας, με συνέπεια την αβεβαιότητα, την αμφιβολία για το μέλλον, τον εγωισμό, την έλλειψη κοινωνικής αλληλεγγύης, την αναστολή της προόδου, καθώς τούτη εξαντλείται σε εξωτερικά φαινόμενα και δεν βελτιώνεται ποιοτικά όπως μαρτυρεί και η μείωση των γεννήσεων.³⁰ Από την άλλη πλευρά, βρίσκονται οι κοινωνίες όπου η φυσική ανισότητα διατηρήθηκε, όπου η πολιτεία αντικατοπτρίζει την κοινωνική ιεραρχία και τη φυσική ανισότητα των ατόμων. Η μόνιμη ιεραρχία εξελισσόμενη αρμονικά με την εξέλιξη της κοινωνίας, δείχνει εκείνη την ελαστικότητα που οδηγεί στην απελευθέρωση και την ασφάλεια καθενός, ανάλογα με την αξία του. Συνέπεια; Η αυτοπεποίθηση, η αλληλεγγύη, ο σεβασμός των άλλων και του εαυτού, η αξιοπρέπεια, η πολιτειακή σταθερότητα, ο ανώτερος πατριωτισμός, ο πολιτισμός και η αυθεντική πρόοδος.³¹

Στο στόχαστρο της κριτικής του Μεταξά δεν τοποθετείται μόνο το ιδεώδες της ισότητας: είδωλο και θεσμός εξίσου ενάντιος στην ανθρώπινη φύση, θεωρείται

²⁹ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 460-461.

³⁰ Για αντίστοιχες απόψεις βλ. Spengler Oswald, *Η παρακμή της Δύσης, Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας*, Α΄ τόμος: *Μορφή και πραγματικότητα*, Β΄ τόμος: *Κοσμοϊστορικές προοπτικές*, μετάφραση-σχόλια Λευτέρης Αναγνώστου, εκδ. Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2003. Οργανικοί διανοούμενοι του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου φαίνεται να εμπνέονται από τις απόψεις του Γερμανού στοχαστή τον οποίο και αναφέρουν ρητά. Βλ. Θνητός Π., «Η εποχή των μεγάλων αποφάσεων διά την τύχην του κόσμου: η παρακμή της Δύσεως, εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν του Σπέγγλερ», *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), 1^{ος} Τόμος, Νοέμβριος 1937, Τεύχος 3^ο, σ.σ. 265-274· «Η εποχή των μεγάλων αποφάσεων διά την τύχην του κόσμου: η εξωτερική πολιτική των μεγάλων Δυνάμεων και το μέλλον της Ευρώπης», ό. π., 1^{ος} Τόμος, Ιανουάριος 1938, Τεύχος 5^ο, σ.σ. 76-91 καθώς και Κυριάκης Ευ., βλ. σημείωση 4.

³¹ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 461-462 (Αιάκειον, 9/22 Ιουλίου 1918).

και η δημοκρατία,³² ενώ ανάλογη είναι στη σκέψη του και η τύχη ιδεωδών όπως η ειρήνη, η δικαιοσύνη, η ελευθερία, η ανεξαρτησία. Με έναν οινωεί πλατωνικό συλλογισμό κρίνει τις συγκεκριμένες πραγματώσεις αυτών των ιδεωδών, βρίσκοντάς τις δραματικά ελλιπείς σε σχέση με το πρότυπο: υπάρχουν, θεωρεί, πολλές ειρήνες – του 1815, της Βεσφαλίας, των Βερσαλλιών– όχι όμως και Ειρήνη, πολλές ισότητες – πολιτικών δικαιωμάτων, έναντι του νόμου, φορολογική– όχι όμως και Ισότητα κ.ο.κ. Το συμπέρασμα που εξάγεται από αυτές τις προκειμένες, είναι σύμφωνα με τον Μεταξά ότι ή έχει δίκιο ο Πλάτων ή αυτές οι λέξεις εκπροσωπούν ανύπαρκτα πράγματα, και εκείνο που υπάρχει μονάχα είναι οι συμβιβασμοί των αντικρουομένων παθών, τάσεων και ορέξεων.³³

Οι λύσεις που απορρέουν λογικά από ένα τέτοιο δίλημμα, είναι είτε ο ιδεαλισμός είτε ένας σχετικισμός που εκλαμβάνει τις αξίες ως σύμβαση και εκάστοτε διευθέτηση, πάντοτε ρευστή και ουδέποτε μόνιμη, κοινωνικών ανταγωνισμών και αντικρουόμενων αξιώσεων ισχύος. Η στρατηγική του Μεταξά, ωστόσο, δεν είναι αυτή. Σε μια πρώτη φάση, αυτές οι αξίες δεν θεωρούνται πραγματικές οντότητες, αλλά αποτέλεσμα της εξισορρόπησης στην οποία μπορεί να αρθεί κάποια στιγμή η σύγκρουση αντιμαχομένων δυνάμεων. Δεν οδηγείται όμως, και στο να τις χαρακτηρίσει απλά «συμβεβηκότα» είναι η αγάπη που εγγυάται την εμπράγματη ισχύ τους και δεν επιτρέπει στη βία και την ωμή δύναμη να κατακυριαρχήσει την ανθρώπινη ζωή.³⁴ Με άλλα λόγια, οι αξίες αυτές είναι αποτέλεσμα σύμβασης, επ’ ουδενί δεν συνιστούν ορθολογικά δημιουργήματα και, επιπλέον, δεν είναι και ο ορθολογισμός αυτός που εγγυάται την έμπρακτη κοινωνική τους παρουσία: απεναντίας, αυτό μπορεί να το κάνει μόνο η θεϊκή και ζωική παρουσία της αγάπης, η μη υποκειμένη σε οποιαδήποτε ορθολογική προσέγγιση.³⁵

³² Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 666: «Μέσα στη σημερινή Ελλάδα εγκρέμισαν όλα τα είδωλα, για να υποχρεωθεί ο λαός να λατρεύσει μίαν αφηρημένη ιδέα που την ονόμασαν Δημοκρατία. Εμπορεί αυτό θεωρητικά και λογικά να ήταν σωστό. Αλλά ήταν ενάντιο στην ανθρώπινη φύση. Και έτσι ο ελληνικός λαός, αφού έχασε τα είδωλά του, δεν λατρεύει πια τίποτα» (Αθήναι, Πατήσια, 26 Μαρτίου 1929, Τετάρτη, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

³³ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 694 (23/12/1931).

³⁴ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 694-695: «Αμα η σύγκρουσίς των σε κάθε περίστασι φθάση σε σημείο όπου ούτε ο ένας ούτε ο άλλος μπορεί να προχωρήση περισσότερο, και έρθη ο συμβιβασμός και σχηματισθή το όριο, τότε αυτό το όριο το λέμε ισότητες, ελευθερίες, δικαιοσύνες, ειρήνες, ακόμα και ανεξαρτησίες, για το πράμα όμως που έγινε. Αλλά άμα χαλάση η ισορροπία των δυνάμεων που εσημάτισαν το όριο, τότε χαλάει και το όριο, τα ξαναλέμε με τα ίδια ονόματα, αν και είναι διαφορετικά. Αν δεν ήταν η αγάπη στη μέση, θα έλεγα πως μόνο η Ισχύς και η Βία πρέπει να είναι οι οδηγοί μας στη ζωή. Αλλά έλα που έρχεται και η αγάπη στη μέση [...]».

³⁵ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 695-696.

Από όσα λέχθηκαν προηγουμένως έχει ήδη αρχίσει να διαφαίνεται ο τρόπος με τον οποίο ο Μεταξάς υπονομεύει τις αξιώσεις εγκυρότητας των αστικοφιλελεύθερων ιδεωδών. Αρνητικά, με το να καταδεικνύει ότι συνιστούν φενάκη, «μασκαρέματα» αξιώσεων ισχύος, υποκριτικές διακηρύξεις που είναι ιδιαίτερα χρήσιμες ως ιδεολογικά όπλα. Ωστόσο, δεν τα αρνείται εξ ολοκλήρου: τα διατηρεί προκειμένου να τους προσφέρει μια βαθύτερη θεμελίωση, η οποία βέβαια ούτε έλλογη είναι ούτε και απορρέει από τις φιλελεύθερες προκειμένες: «Τα ιδεώδη είναι αληθή όταν είναι τέκνα της ψυχής μας· ουσία εκ της ουσίας της· φως εκ φωτός· Θεός αληθινός εκ θεού αληθινού. Τότε δεν πίπτουν ως τα μαραμένα φύλλα υπό την πνοήν του φθινοπωρινού ανέμου. Ζουν μετά της ψυχής ζωήν αΐδιον. Είναι αήττητα· Τα περιβάλλει αδιαπέραστος ο θώραξ της πίστεως».³⁶ Εδώ έγκειται ο θετικός τρόπος υπονόμησης αυτών των αξιών. Και φυσικά τούτο λαμβάνει την εναργέστερη έκφραση και διατύπωσή του στους κόλπους του δικτατορικού καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου όπου ο Μεταξάς έχει εξ αντικειμένου τη δυνατότητα να ορίσει τα αυθεντικά περιεχόμενα αυτών των φενακισμένων εντός του φιλελευθερισμού ιδεωδών.

Ένα από αυτά είναι η ελευθεροτυπία. Η συζήτηση αρχίζει από το ότι αυτές οι αξίες αποτελούν κενό γράμμα στο φιλελεύθερο πλαίσιο.³⁷ Η ελευθεροτυπία χαρακτηρίζεται φενάκη, αφού ελευθερία έκφρασης απολαμβάνουν μόνο οι διευθυντές, οι ιδιοκτήτες ίσως και ορισμένοι συντάκτες.³⁸ Υπ' αυτή την έννοια ο Τύπος θεωρείται επιχείρηση εκμετάλλευσης μιας μεγάλης δύναμης που υπάρχει στην ελληνική κοινωνία, και δεν είναι άλλη από την κοινή γνώμη: ο Τύπος κατά τον Μεταξά συλλαμβάνει τη δύναμη αυτή και τη μεταβάλλει σε δύναμη –όπως ένα εργοστάσιο μεταβάλλει τη δύναμη των υδατοπτώσεων σε ηλεκτρισμό– επηρεασμού των καταστάσεων. Ζήτημα οπότε, είναι ο τρόπος χρησιμοποίησης αυτής της δύναμης, πράγμα το οποίο εξαρτάται από τις επιδιώξεις και τα συμφέροντα της καθεμιάς εφημερίδας. Ωστόσο, όπως τον ρου του Αλιάκμονα δεν μπορεί κανείς να το μεταχειρισθεί όπως θέλει, παρά ο επιχειρηματίας συνεργάζεται με το Κράτος, έτσι και το Τύπος δεν έχει δικαίωμα εκμετάλλευσης της δύναμης που διαθέτει κατά πως θέλει, αλλά πρέπει και τούτος να συνεταιριστεί με το Κράτος στην εποχή της

³⁶ Μεταξά Ιωάννου, *Λόγοι και Σκέψεις*, 2^{ος} Τόμος: σ. 411.

³⁷ Μεταξά Ιωάννου, *Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ. 39 (λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα της Ενώσεως Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων, 13/9/1936).

³⁸ Ο. π., σ.σ. 39-40.

διευθυνόμενης οικονομίας.³⁹ Η πραγματική ελευθερία του Τύπου θα διαλάμψει καθώς αυτός θα είναι πλέον συνέταιρος του κράτους, κάτι το οποίο μάλιστα τον διευκολύνει ποικιλοτρόπως, λ.χ. με τη μείωση της τιμής του χαρτιού. Θα λείψουν έτσι και οι ιδιοτελείς σκοποί των εφημερίδων, αφού πλέον ο Τύπος θα καλείται να εξυπηρετεί τους σκοπούς του Κράτους και της κοινωνίας.⁴⁰

Η εν λόγω υπαγωγή του Τύπου στο Κράτος δεν θίγει, θεωρεί ο Μεταξάς, ζητήματα ελευθερίας. Και αυτό γιατί ούτως ή άλλως κανείς δεν είναι απόλυτα ελεύθερος. Υπόκειται, επισημαίνει, στη σύμβαση, στα έθιμα, τα ήθη, στη μόδα, στην παράβαση του νόμου. Πραγματική ελευθερία, άρα, δεν υπάρχει, παρ' εκτός αν κανείς εγκαταλείψει σύζυγο, ερωτική σύντροφο και περιουσία. Αλλά: «Το κάνει κανείς από σας αυτό; Δεν το πιστεύω. Άρα συνηθίσατε εις την ιδέαν αυτήν. Ότι είσθε πράγματι κατά το δυνατόν ελεύθεροι, όταν υπακούετε θεληματικώς, εκουσίως εις την ισχύν, ακόμη δε ελευθερώτεροι, όταν έχετε και πίστιν εις αυτήν. Αυτό το οποίον σας λέγω, είναι ρήσις ενός μεγάλου ποιητού της ανθρωπότητας, του μεγαλυτέρου ασφαλώς του ΙΘ' αιώνας, του Γκαίτε: “Εάν η ελευθερία δεν είναι δυνατή, τι απομένει εις τον άνθρωπο;”».⁴¹ Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου είναι εκεί όχι μόνο για να δώσει την απάντηση –να συνταχθεί με άλλους ανθρώπους σε πλήρη ενότητα, να οργανωθεί– αλλά και για να τη μεθερμηνεύσει αποφευκίζοντας το ιδεώδες της ελευθερίας και προσδίδοντάς του το πραγματικό του περιεχόμενο: οργάνωση από το Κράτος, πειθαρχία στο Κράτος, εθελοντική υπακοή στην ισχύ που αποσκοπεί στην πραγμάτωση των συμφερόντων του συνόλου. Συντονισμένοι οι Έλληνες κατ' αυτόν τον τρόπο αναμένεται να πραγματοποιήσουν την εθνική αναγέννηση και στην πραγμάτωση αυτής της ιδέας πρέπει να στραφεί ο Τύπος, καθότι, σύμφωνα με τον Μεταξά, ο στρατιώτης δεν κάνει κριτική στον στρατηγό.⁴²

Άλλο φιλελεύθερο ιδανικό, πέρα από την ατομική ελευθερία και την ελευθεροτυπία, που οφείλει να υποστεί τη διαδικασία της ανάταξης μέσα στο μεταξικό καθεστώς, είναι αυτό της ισότητας. Η αυθεντική έκφρασή της συντελείται κατά τον Μεταξά στους κόλπους της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας: «[...] Όλες οι

³⁹ Ο. π., σ.σ. 40-41.

⁴⁰ Ο. π., σ. 42. Αρρηκτα συνδεδεμένος ο εξωτερικευμένος λόγος με τον ενδιάθετο στοχασμό: *Λόγοι και Σκέψεις*, 2^{ος} Τόμος, σ. 430: «Ελευθερία, αντικειμενικά, δεν την βλέπω πουθενά. Εις τας σχέσεις μας με τον έξω από εμάς κόσμο, ελευθερία δεν υπάρχει. Μόνο μέσα μας, εις τον πνευματικόν μας κόσμον, είμασθε ελεύθεροι, ενόσω μένομεν κλεισμένοι μέσα εις αυτόν τον κόσμον. Άμα θελήσωμεν να τον εκδηλώσωμεν τον πνευματικόν μας κόσμον, να τον συσχετίσωμεν με τον έξω από εμάς κόσμο, να τον μεταβάλωμεν εις ενέργειαν, η ελευθερία μας παύη».

⁴¹ Ο. π., *Λόγοι και Σκέψεις 1936-194*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 42-43.

⁴² Ο. π., σ. 43.

κοινωνικές τάξεις είναι μέσα στην Ε.Ο.Ν. Πλούσιοι και πτωχοί, ανώτεροι και κατώτεροι, παιδιά των σχολείων και παιδιά των εργαστασίων, κορίτσια της κοινωνίας και κορίτσια εργαζόμενα, όλα τα παιδιά της Ελλάδος είναι μλέσα, μέσα σε μια ένωση ιερή, συνενωμένα μεταξύ τους, αδιάσπαστα και αλληλέγγυα για να δημιουργήσουν εκείνο που λέει και το τραγούδι σας: Μια Ελλάδα Νέα».⁴³

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προκαλεί ένα νέο κύμα αμφισβήτησης των φιλελεύθερων αξιών. Στα φενακισμένα αστικοδημοκρατικά ιδανικά περιλαμβάνονται τώρα η δικαιοσύνη και η δημοκρατία. Η δικαιοσύνη στα μάτια του Μεταξά δεν εκπληροί καμία άλλη ανάγκη, πλην της παραμυθίας σε ανθρώπους οι οποίοι δεν μπορούν αντέξουν την αμείλικτη πραγματικότητα.⁴⁴ Όσο για τη δημοκρατία, την οποία έχει έμπρακτα ήδη υπονομεύσει προκρίνοντας και εφαρμόζοντας τη δική του εκδοχή οργανωμένης (organised) ρύθμισης, θεωρεί ότι δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά προσωπίο του καπιταλισμού μέσω της οποίας τούτος κυριαρχεί στη λαϊκή μάζα. Αυτό σύμφωνα με τον Μεταξά πραγματοποιείται καθώς όλες οι δημοκρατικές διαδικασίες –εκλογές, κόμματα, εφημερίδες– απαιτούν κεφάλαια. Οι μόνοι που μπορούν να τα διαθέσουν είναι οι καπιταλιστές, με αποτέλεσμα όσοι δεν τα διαθέτουν, ανεξάρτητα από το μεγαλείο των ιδανικών τους, να υφίστανται μοιραία την ήττα. Το ότι οι κεφαλαιούχοι κατέχουν τις εφημερίδες τους παρέχει τη δυνατότητα χειρισμού της κοινής γνώμης. Παράλληλα, η συσσώρευση του κεφαλαίου στα χέρια όσων ήδη το διαθέτουν απαιτεί την ελεύθερη οικονομία ή την παρέμβαση του Κράτους με τρόπο που να εξασφαλίζει το απρόσκοπτο της συσσώρευσης. Το ότι Κράτη στα οποία ισχύει η διευθυνόμενη οικονομία και τα οποία είναι αυθεντικά δημοκρατικά –με την έννοια ότι μεριμνούν για το γενικό συμφέρον– περιορίζουν την καπιταλιστική «δημοκρατία» εξηγεί, κατά τον Μεταξά, το μένος με το οποίο οι «δημοκρατίες» καταφέρονται εναντίον τους δυσφημώντας τα ως –χιτλερικές, φασιστικές– τυραννίες. Η ανοχή δε έναντι της Ρωσσίας ερμηνεύεται ως απόρροια της συμπάθειας μεγάλων τμημάτων της κοινής γνώμης των Η.Π.Α. για τον κομμουνισμό. Τώρα που αυτή συνάπτει συμφωνίες με τη Γερμανία, η αμηχανία των καπιταλιστών έγκειται στο πώς θα δικαιολογήσουν στην κοινή γνώμη των χωρών τους την προηγούμενη ανοχή. Για τον Μεταξά οι πόλοι είναι σχηματοποιημένοι: από

⁴³ Ο. π., *Λόγοι και Σκέψεις*, 2^{ος} Τόμος, σ. 182 (Διάγγελμα επί τη συμπληρώσει διετίας της ΕΟΝ, 7/11/1939). Επίσης, ό. π., σ.σ. 206-207 (λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών της Εθνικής Συνδιασκέψεως των Εργατών, 26/11/1939).

⁴⁴ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, 4^{ος} Τόμος, σ. 411 (από το *Τετράδιο των Σκέψεων*, Κηφισιά, 29/12/1939).

τη μία μεριά, η οργανωμένη ρύθμιση των συλλογικών λύσεων με την υπαγωγή του ατόμου στην ομάδα –Ρωσσία, Ιταλία, Γερμανία–, ενώ από την άλλη μεριά, η επικράτηση του καπιταλισμού –Γαλλία, Αγγλία, Η.Π.Α. Οι Εβραίοι, ως διεθνιστές και καπιταλιστές, θα συνταχθούν, προβλέπει ο Μεταξάς με τον δεύτερο πόλο.⁴⁵

Ο προσανατολισμός στην ανορθόλογη σφαίρα δράσης, το ένστικτο του ηγέτη, την πίστη

«Το παν είναι να είναι κανείς προσωπικότης. Όλα τα άλλα, εξουσία, πλούτη, ισχύς, επιρροή, τιμές και δόξα, δεν είναι τίποτα απέναντι αυτού»⁴⁶

Η απόρριψη του φιλελευθερισμού από τη μία πλευρά, στη βάση της ανηθικότητάς του και εν ονόματι υψηλότερων και ανόθευτων ιδανικών, από την άλλη πλευρά με κριτήριο την απογύμνωση των αρχών του, «οδηγεί» τον Μεταξά στη διαμόρφωση μιας διττής στάσης: προσανατολίζεται και αναγνωρίζει το ανορθόλογο της πολιτικής σφαίρας δράσης, πράγμα που οδηγεί στην παραδοχή ότι εκεί αυτό που βαραίνει είναι το ένστικτο του ηγέτη και η πίστη, το βουλευτικό στοιχείο, ενώ παράλληλα, απορρίπτει τις φιλελεύθερες θεσμικές διευθετήσεις. Σε αυτή την ενότητα θα αναφερθώ κυρίως στην πρώτη όψη αυτής της στάσης και μόνο στους υπαινιγμούς που αφορούν τη δεύτερη, την οποία στη συνέχεια θα πραγματευθώ αναλυτικά.

Η σημασία των θεωρούμενων ως υπεράνω του Λόγου στοιχείων για τη σφαίρα της πολιτικής δράσης υπογραμμίζεται από πολύ νωρίς στη σκέψη του Μεταξά. Η περιγραφή του πρίγκιπα ακόμη Κωνσταντίνου, μετά την πρώτη γνωριμία τους κατά τον πόλεμο του 1897, αναδεικνύει τη σημασία των σχετικών μεγεθών: ο πρίγκιπας διαθέτει κατά τον Μεταξά αποφασιστικότητα, επιμονή, πείρα, οξύνοια, ισχυρή θεληματικότητα.⁴⁷ Μπροστά σε αυτό που αποτελεί ή δύναται να αποτελέσει ο διάδοχος, μπροστά στη σημασία του βασιλικού θεσμού για την Ελλάδα, ο κοινοβουλευτισμός συρρικνώνεται σε μια ωχρή διαδικασία μικροσυμβιβασμών και ραδιούργων διευθετήσεων.⁴⁸ Το γεγονός ότι τούτο το σύστημα διαφθείρει το ήθος

⁴⁵ Ο. π., 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 446-448 (από το *Τετράδιο των Σκέψεων*, Κηφισιά 22/1/1940). Υπονοούμενο για τη θέση της Ελλάδας: «[...] Αι άλλαι ή ακόμα δεν αποφάσισαν ή δεν μπορούν να πάνε εκεί που τους σπρώχνουν τα ιδανικά τους, ή δεν τους συμφέρει να πάνε ένεκα ειδικών αιτιών» (ό.π., σ. 448).

⁴⁶ Ο. π., 4^{ος} Τόμος, σ. 85 (Αθήναι, Πατήσια, 6/3/1934, από το *Τετράδιον των Σκέψεων*).

⁴⁷ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 187-188 (Φάρσαλα 22/4/1897).

⁴⁸ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 380: «[...] Όλοι ηννόησαν πλέον τι σημασίαν έχει η δυναστεία του Γεωργίου του Α΄ διά την Ελλάδα, και ο πάγος και η δυσπιστία μεταξύ του Βασιλέως και του Έθνους εξηλείφθησαν. Έμειναν μόνο οι κοινοβουλευτικοί –οι αστοί όπως λέγει ο Κωστάκης– ραδιουργούντες εισέτι υπούλως

των υπηκόων, υποδεικνύει κατά τον Μεταξά ότι με άλλο τρόπο πρέπει να φέρεται στον λαό μια στρατιωτική αριστοκρατία για να τον καταστήσει ελεύθερο. Ένας από αυτούς τους τρόπους είναι να εκτιμήσουν οι βασιλείς εκείνους, ήτοι τον Μεταξά, που από πεποίθηση στέκονται δίπλα τους.⁴⁹ Άλλος προφανώς είναι η αντιμετώπιση της «βουλευτοκρατίας» την οποία αντιμετωπίζει άτολμα ο Γεώργιος.⁵⁰ Έτσι, όταν ο Κωνσταντίνος απορρίπτει ρητά τις διαφωτιστικές αξίες και τον κοινοβουλευτισμό, αντικαθιστώντας τες με τα μεγέθη του σεβασμού και της αφοσίωσης στον ηγεμόνα η συγκίνηση που βιώνει ο Μεταξάς προσλαμβάνει αποκαλυπτικές διαστάσεις.⁵¹

Έτσι, αποκρυσταλλώνει την πεποίθηση ότι το ένστικτο του ηγέτη, η αποφασιστικότητα, η ισχυρή βούληση είναι τα μεγέθη που καθορίζουν αποφασιστικά την πολιτική σφαίρα. Αυτή η πράγματι θεμελιώδης παραδοχή είναι καθοριστική για την τελική διαμόρφωση της πολιτικής τουλάχιστον, προσωπικότητάς του· επίσης, αυτή η παραδοχή είναι που καθορίζει ποιες δυνάμεις είναι εκείνες οι οποίες δρουν πίσω από την καθίδρυση των θεσμών. Ο Μεταξάς, λοιπόν, πιστεύει ότι αυτά πρέπει να είναι τα στοιχεία στην περαιτέρω καλλιέργεια των οποίων χρειάζεται να προσανατολιστεί,⁵² κάτι το οποίο μπορεί να επιτευχθεί και μέσω της αισθητικής οδού.⁵³ Οι έντονες αισθητικές εντυπώσεις από την παρακολούθηση του *Δαχτυλιδιού των Νιμπελούγκεν* του Βάγκνερ συνυφαίνονται με την εξύμνηση εκείνων των δυνάμεων που μετρούν αποφασιστικά στη ζωή: την αξία της προσωπικότητας που αρνείται τον ετεροκαθορισμό της από την κοινή γνώμη και τη λατρεία της δράσης.⁵⁴ Φυσιολογικό απότοκο αυτής της καλλιέργειας είναι ο εντοπισμός της αποστολής την οποία θέτει στον εαυτό του: υπηρεσία στο έθνος και πίστη στον βασιλιά.⁵⁵ Η γερμανική επίδραση είναι ομολογημένη και θεωρείται από μέρους του ως απολύτως καθοριστική.⁵⁶ Η γερμανική εμπειρία, επιπρόσθετα, είναι εκείνη που φαίνεται να

και δολίως, διά να επιτύχωσι ράκη τινά εκ της εξουσίας, την οποία κατερρύπαινον και ήτις διαρκώς διαφεύγει των χειρών των».

⁴⁹ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 388-389 (Αθήναι, 14/2/1899, Κυριακή).

⁵⁰ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 396-398.

⁵¹ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 448-449 (Ζάκυνθος, 20/8/1899).

⁵² Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 519 (Βερολίνον 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1899, Σάββατον εσπέρας).

⁵³ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 490: «Την στιγμήν αυτήν έρχομαι από το Schauspielhaus, όπου είδα τον Φάουστ. Τι σημαίνει αυτό δι' εμέ είναι περιττόν να γράψω. Ο Φάουστ υπήρξε και είναι το Ευαγγέλιόν μου» (Βερολίνον, 7/19 Οκτωβρίου 1899, Πέμπτη εσπέρας).

⁵⁴ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 587-588 (Αθήναι 7/8/1905, για την περίοδο από Σεπτέμβριο 1901 έως και Απρίλιο 1903).

⁵⁵ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 588.

⁵⁶ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 589.

λειτουργεί αποφασιστικά στην αποκρυστάλλωση της αδάμαστης θεληματικότητας στην κατεύθυνση να ικανοποιηθούν οι αξιώσεις ισχύος.⁵⁷

Η συμπύκνωση των εμπειριών οδηγεί σε γενικεύσεις: «Μεγάλα έργα γίνονται μόνον από μεγάλους ανθρώπους. Οι μικροί άνθρωποι δεν ημπορεί ποτέ να κάμουν μεγάλα πράγματα».⁵⁸ Στόχος της Ζωής λογίζεται η μετάβαση από κατώτερα σε ανώτερα είδη. Αυτή η μετάβαση προϋποθέτει πόνο, δυστυχία και αγώνα. Η αποδοχή αυτών των μεγεθών, η αντοχή στον πόνο και η αποφυγή της απάθειας οδηγεί στο μεγαλείο και πληροί τους, κατά τον Μεταξά, στόχους της ζωής.⁵⁹ Συναφής είναι και η εικόνα που σχηματίζει για τον άνθρωπο και τον προορισμό του: δυναμικές ενέργειες, ένταση, θέληση. Η μοναδικότητα της προσωπικότητας απορρέει από τη μεταμορφωτική ισχύ όλων αυτών των δυνάμεων και της βούλησης του ανθρώπου να τη στρέψει στην αυτοδημιουργία του μορφοποιώντας τα. Σε αυτή τη διαδικασία δεν ανιχνεύεται το ελάχιστο ορθολογικό στοιχείο: η θέληση κατέχει την πρωτοκαθεδρία και θεμελιώνει την εξαιρετικότητα.⁶⁰

Τα υπερκείμενα του Λόγου μεγέθη πρέπει, περαιτέρω, να καθορίζουν τη θεσμική ρύθμιση. Για τον Μεταξά, πιο συγκεκριμένα, αυτό είναι πρόδηλο και ήδη από πολύ νωρίς ξεκαθαρισμένο: η πολιτική σφαίρα σε καμία περίπτωση δεν εξαντλείται στις δραστηριότητες και αρμοδιότητες της διοίκησης· σε καμία περίπτωση, επίσης, δεν την εξαντλούν οι φιλελεύθερες θεσμικές διευθετήσεις. Ευρισκόμενος στη Γερμανία το 1899, αλλά παρακολουθώντας, όπως αποδεικνύεται, με μεγάλο ενδιαφέρον τις ελλαδικές πολιτικές εξελίξεις, με αφορμή το νομοσχέδιο περί στρατιωτικής διοίκησης που ψηφίστηκε στην Αθήνα, θεωρεί ότι η πολιτική αντίθεση συμπυκνώνεται πλέον ρητά στο δίπολο Διάδοχος εναντίον Κοινοβουλίου.⁶¹ Από την έκβαση της σύγκρουσης εξαρτάται κατά τον Μεταξά, αν ο βασιλιάς θα

⁵⁷ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 648: «Χαίρε Βερολίνον! Τέσσαρα έτη περίπου παρήλθον αφ' ότου, πτωχός, άσημος, άπειρος, δυστυχής, με την ίδιαν συντροφιάν, ένα φθινόπωρον βροχερόν έφτασα. Τώρα με την ίδιαν συντροφιάν, άνοιξιν, φεύγω, αλλ' όχι ο ίδιος· πόσον άλλαξα! Άλλος άνθρωπος! Γνώσεις, παιδεία, πείρα του κόσμου, ζωή, απόλαυσις καλών και κακών, στερέωσις του χαρακτήρος, αυτοπεποίθησις. Και όμως έλειπε κάτι τι το οποίον είχα τότε: η πίστις εις υπερτέραν Πρόνοιαν και η εκ ταύτης απορρέουσα υψηλή ηθική είχαν υποστεί ριζικόν κλονισμόν και εν μέρει έκείντο ως ερείπια. Αντί τούτων:θέλησις αδάμαστος προς απόκτησιν ισχύος εν τω κόσμω; Πού εφερόμην ούτω;»

⁵⁸ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 123 (από το *Τετράδιο των Σκέψεων*). Στις σελίδες 124-125 δε, διαβάζει κανείς για την ομολογημένη επιρροή που του άσκησε ο Carlyle.

⁵⁹ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 724-725 (Αθήναι, Πατήσια, 21/7/1932, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

⁶⁰ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 709 (Αθήναι, Πατήσια 11/3/1932, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

⁶¹ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 526 (Βερολίνον, 18/31 Μαρτίου 1899, Σάββατον εσπέρας): η στάση του Θεοτόκη χαρακτηρίζεται ενδιάμεση (λειτουργεί ως απελπισμένος από κοινοβουλευτισμό, προσπαθεί να αντικρούσει τις κατηγορίες για φιλομοναρχισμό), κρίνεται ωστόσο αταλέσφορη για κρισιμότητα εποχής.

μπορεί να είναι πράγματι κύριος των πραγμάτων ή απλώς «σκιά».⁶² Με δεδομένο ότι έτσι σχηματοποιείται στο νου του η σύγκρουση, αναγνωρίζει οξυδέρκεια σε όσους επισημαίνουν ότι η Βουλή έχει διαχωριστεί σε μοναρχικούς και κοινοβουλευτικούς, τους μέμφεται όμως, ότι αστοχούν όταν θεωρούν πως το μοναρχικό κόμμα είναι εντός Βουλής: τούτο βρίσκεται εκτός, απαρτίζεται δε από τους λίγους εκείνους τους αφοσιωμένους εκ καταγωγής και χαρακτήρα στη μοναρχική ιδέα, οι οποίοι υποφέρουν συμπεριζόμενοι από τους πολλούς υποστηρικτές του άκρατου κοινοβουλευτισμού. Είναι διστακτικοί ακόμη, δεν είναι όμως αυτός ο λόγος για τον οποίο οι αντιλήψεις τους δεν θα λάβουν πολιτική έκφραση: «Ούτε το κόμμα τούτο θα εμφανισθή ποτέ εν Βουλή: διότι ακριβώς τούτο είναι η ουσία του Μονάρχου: το να στηρίζεται επί της θελήσεως και της αποφασιστικότητος της Μοναρχίας και ουχί επί της πειθούς διά των εν τη Βουλή συζητήσεων».⁶³ Δεν είναι φυσικά, δύσκολο να φανταστεί κανείς την πλευρά με την οποία συντάσσεται ο Μεταξάς. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχετική επιχειρηματολογία:

«Εγώ εν τη εξελίξει ταύτη καθώρισα ήδη τον δρόμον μου, προ πολλού. Είμαι στρατιώτης και ευγενής, και θέτω εις την υπηρεσίαν του Βασιλέως μου το ξίφος μου, του αφιερώ δε την ζωήν και την διάνοιάν μου. Μου είναι αδιάφορον αν ο Βασιλεύς είναι καλός ή κακός, επιβλαβής ή ωφέλιμος· δεν εξετάζω αν οι πράξεις του προξενούν καλόν ή κακόν στο Έθνος· τον ακολουθώ τυφλώς εις ό, τι θέλει η θέλησίς του είναι δι' εμέ νόμος· θεωρώ δε εμαυτόν ευτυχή ότι χαίρω την ευμένειαν του Διαδόχου, αρχηγού αποφασιστικού και φιλοδόξου. Φιλοδοξίαν άλλην δεν έχω ή το να πράξω, προς τον βασιλέα και αυτό το καθήκον μου. Η προς αυτούς αφοσίωσίς μου δεν έχει οπισθοβουλίαν. Εν ενί λόγω, αφοσιώνω εμαυτόν εις τον Βασιλέα, και θεωρώ αυτόν εκπροσώπησιν της Πατρίδος, του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος του Έθνους. Παν ό, τι εις αυτόν αντιτίθεται, οθενδήποτε και αν προέρχεται, είναι δι' εμέ αποκρουστέον».⁶⁴

Η συμπλήρωση της επιχειρηματολογίας πραγματοποιείται με ιστορικά επιχειρήματα που αφορούν τον ιστορικό ρόλο τόσο της μοναρχίας στην Ελλάδα, όσο και μιας αριστοκρατίας –στην οποία θεωρεί πως και αυτός ανήκει– που πολέμησε υπέρ Κράτους και βασιλιά πολύ πριν την ίδρυση της νέας Ελλάδας.⁶⁵

Η σύλληψη της πολιτικής σφαίρας της δράσης ως ανορθόλογης και αδύνατης να αντικατασταθεί από τη διοίκηση, άρα και ανώτερης από αυτή, όπως επίσης και ότι στους κόλπους της διεξάγονται συγκρούσεις και εξισορροπούνται πραγματικές δυνάμεις, είναι στοιχεία που συνοδεύουν μόνιμα τη σκέψη του Μεταξά και όχι μόνο τα πρώτα στάδια της διαμόρφωσής της. Η σύγκρουση και ο ανταγωνισμός, το στοιχείο της δράσης, αποτελούν τις κινητήριες δυνάμεις του ιστορικοπολιτικού

⁶² Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 526.

⁶³ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 526-527.

⁶⁴ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 527.

⁶⁵ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 528-529.

γίγνεσθαι.⁶⁶ Η έμφαση που αποδίδεται στο ανορθόλογο στοιχείο της δράσης αποτελεί το συνδετικό κρίκο των συντηρητικών απόψεων του Μεταξά με τις φασιστικές τοποθετήσεις του. Η απόσταση που χωρίζει το υπεράνω του Λόγου ανορθολογικό στοιχείο που εκπροσωπείται και από τις αφανείς ψυχικές δυνάμεις, από την ανορθόλογη καινοφανή –φασιστική εν πολλοίς– δράση φαίνεται μικρή, και μέσα στις συνθήκες αναταραχής της δεκαετίας του '20, σχεδόν εξαφανίζεται: «Η δράσις δίνει νόημα και αξίαν εις την γνώσιν. Διότι μόνον με την δράσιν η γνώσις γίνεται ένα με το εγώ».⁶⁷

Στη βάση αυτών των παρατηρήσεων δύο είναι τα στοιχεία που ενδιαφέρουν την προβληματική της εργασίας: το κατά πόσο αυτές οι αντιλήψεις διατυπώνονται ρητά και στον πολιτικό λόγο του Μεταξά αφ' ενός και κατά πόσο συσχετίζονται με την περαιτέρω ανάπτυξη φασιστικών τόπων αφ' ετέρου. Όσον αφορά το πρώτο σημείο, την ενότητα σκέψης-πολιτικής δράσης, η στενότητα της διασύνδεσης φαντάζει εντυπωσιακή: το πρωτείο της δράσης, ενώπιον του οποίου η σφαίρα της διοίκησης φαντάζει αναιμική, διατρανώνεται κατά τη συζήτηση μείζονος σημασίας θεμάτων. Στη βάση τέτοιων παραδοχών δικαιολογεί την κίνησή του να αναγνωρίσει μόνος αυτός από ολόκληρη την αντιβενιζελική παράταξη το αβασίλευτο δημοκρατικό πολίτευμα το 1924:

«Επιθυμώ όμως να καταρρίψω, να εξαντλήσω πάσαν αντίρρησην. Πολλοί θα ερωτήσουν: Μα ήτο ανάγκη να αναγνωρίσωμεν το νέον πολίτευμα; Απαντώ: *Τα πολιτεύματα δεν έχουν ανάγκην της αναγνωρίσεως των πολιτών* (υπογραμμισμένα στο κείμενο). Όταν εδραιωθούν, επιβάλλονται και οι πολίται εμπράκτως τα αναγνωρίζουν. Όταν πληρώνετε φόρους, αναγνωρίζετε το πολίτευμα. Ζητούντες διαβατήρια διά το εξωτερικόν, αναγνωρίζετε το πολίτευμα».⁶⁸

Το ουσιώδες οπότε, θα ισχυριστεί, δεν είναι η μορφή του πολιτεύματος, παρά η ουσία του: οι λαϊκές ελευθερίες. Άρα, μετά το δημοψήφισμα για την ανακήρυξη της δημοκρατίας προέχει ο αγώνας για τη διασφάλισή τους, καθώς θεωρεί ότι τότε είναι ανύπαρκτες η ελευθερία της συνείδησης, σκέψης, ατόμου, αλλά και η πολιτική

⁶⁶ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 353-354: «Εις κάθε κοινωνίαν υπάρχουν δύο κέντρα ζωής, δύο πυρήνες ενεργείας. Ο πυρήν των καταπιεστών και ο πυρήν των καταπιεζομένων. Η πίεσις είναι όχι μόνον αντικειμενική, πραγματική, αλλ' ως επί το πλείστον και υποκειμενική, κατά φαντασίαν. Όταν το πλείστον της κοινωνίας συντάσσεται περί τον πυρήνα των καταπιεστών, τότε έχομεν, την τάξιν, το κράτος του νόμου, την λεγομένην πρόοδον. Όταν το πλείστον της κοινωνίας συνταχθή περί τον πυρήνα των καταπιεζομένων, έχομεν την επανάστασιν. Αύτη μεταβάλλει τους καταπιεζομένους σε καταπιεστάς και τότε ούτοι γίνονται με την σειράν το κράτος και δημιουργούσι νέαν τάξιν, νέον νόμον, νέαν λεγομένην πρόοδον. Σχεδόν πάντοτε όχι πολύ διάφορα των προηγουμένων. Έως ότου το πλείστον της κοινωνίας συνταχθή πάλιν με τους νέους καταπιεζομένους» (5/10/1924, Κυριακή).

⁶⁷ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 615, (Αθήναι, Πατήσια, 11/3/1929, από το *Τετράδιον των Σκέψεων*). Την ίδια σχεδόν περίοδο -1926- ημερολογιακές καταγραφές βεβαιώνουν τη μελέτη του Pareto (Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 443).

⁶⁸ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 796 (Λόγος Ι.Μ. εις Πύργον, 25/5/1924).

ελευθερία:⁶⁹ όντας σε δυσμενή πολιτική θέση το 1924, ο Μεταξάς αναγκάζεται να διεκδικεί ελευθερίες τις οποίες σε διάφορες φάσεις αποτιμούσε ως απλές συμβάσεις.

Περαιτέρω, με αφορμή τη συζήτηση του άρθρου 19 –σχετικό με την ιδιοκτησία– του Συντάγματος του 1927, θα χαρακτηρίσει το Σύνταγμα ως «συνθήκη», ενώ θα επιχειρηματολογήσει προς επίρρωση του εν λόγω σκεπτικού, όταν κατά τη συζήτηση του άρθρου 124 του Συντάγματος του 1927, ιδίως του α΄ εδαφίου το οποίο επιχειρούσε να αποτρέψει πολιτειακή μεταβολή με συνταγματική απαγόρευση, θα επισημάνει τις κοσμοθεωρητικές και βουλευτικές δυνάμεις στις οποίες υπόκειται ο νόμος: η πολιτειακή μεταβολή, θεωρεί, είναι αποτέλεσμα δυναμικής εκδήλωσης της λαϊκής ενέργειας η οποία δεν υπάγεται σε κανόνες ούτε προκαθορίζεται ή γνωρίζεται ανάσχεση από τυπικούς περιορισμούς. Ο καταστατικός νόμος, σύμφωνα με τον Μεταξά, έπεται αυτών των εκδηλώσεων και έρχεται απλώς να τις μορφοποιήσει: ούτε τις δημιουργεί ούτε σε αυτόν εξαντλείται η πολιτική δράση.⁷⁰ Έτσι, τονίζει:

«Προτείνω την διαγραφήν του α΄ εδαφίου του άρθρου 124 ως εντελώς περιττού. Η μεταβολή της μορφής των πολιτευμάτων δεν επέρχεται διά των εκ των προτέρων καθωρισμένων οιωνδήποτε διατυπώσεων. Η μεταβολή της μορφής των πολιτευμάτων είναι έργον δυναμικών εκδηλούν έντονον λαϊκήν ενέργειαν, την οποία ουδείς νομικός ή τυπικός περιορισμός δύναται ν' αναστείλη ή υπαγάγη εις κανόνας. Όταν εις λαός θελήση ν' αποφασίση διά της δυνάμεώς του να μεταβάλη το ποίτευμα, δεν υπάρχει γραπτός ή άγραφος νόμος, όστις δύναται να τον εμποδίση, ή να του κανονίση κατά ποίον τρόπον θα πράξη τούτο. Και αντιθέτως, όταν εις λαός δεν εννοή να μεταβάλη το πολίτευμά του, δεν υπάρχει νομικός τύπος, όστις να τον εξωθή εις τούτο. Αι μεταβολαί των πολιτευμάτων είναι λαϊκαί ενέργειαι απέναντι των οποίων τα καταστατικά έγγραφα είναι χάρτινοι φραγμαοί. Μόνον μετά την πράξιν του λαού έρχεται η συνταγματική κύρωσις, η οποία δεν κάμνει τίποτε άλλο παρά να καθορίση νομικώς εκείνο το οποίον δυναμικώς εγένετο ήδη. Είναι ταύτα διδάγματα της ανθρωπίνης ιστορίας και είναι ματαιοπονία να θέλη τις να τα αγνοήση. Διά τούτο το α΄ εδάφιο του άρθρου 124 είναι εντελώς περιττόν και προτείνω την διαγραφήν του. Δηλώ δε ότι η πρότασίς μου αύτη της διαγραφής του εδαφίου τούτου δεν έχει ουδαμώς σκοπόν ή έννοιαν καθεστωτικού ζητήματος. Προτείνω, το άρθρον 124 να λάβη διατύπωσιν ανάλογον προς τα σχετικά άρθρα των προηγουμένων Συνταγμάτων και δη ως πρώτος εδάφιον: “επιτρέπεται αναθεώρησις των μη θεμελιωδών άρθρων του συντάγματος”. Τα λοιπά εδάφια προτείνω όμοια προς τα β΄, γ΄, δ΄, και ε΄, του υπό συζήτησιν άρθρου 124. Αποδεχόμενοι την πρότασίν μου, πράττετε έργον σύμφωνον προς την λαϊκήν εντολήν της 7^{ης} Νοεμβρίου (Χειροκροτήματα)».⁷¹

⁶⁹ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 797. Η μέριμνα πια, πιστεύει, πρέπει να προσανατολιστεί στην αντιμετώπιση της επερχόμενης οικονομικής κρίσης, διέξοδο από την οποία θα αποτελέσει η ενίσχυση της γεωργίας με έργα αποξηράνσεως των ελών και διρρύθμισης χειμάρρων, καθώς και με εκτέλεση δημοσίων έργων συγκοινωνίας, διευκόλυνσης παραγωγής και μεταφοράς προϊόντων και κατασκευή λιμένων εξαγωγής (σ. 798).

⁷⁰ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 841-842.

⁷¹ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 515. Συμπληρώνει ο επιμελητής της έκδοσης «Η αγόρευσις του Μεταξά παρουσιάζει αρκετόν ενδιαφέρον για τον ρεαλισμόν της: “Όταν κατασκευάζωμεν ένα Σύνταγμα, δεν κατασκευάζωμεν την κοινωνίαν [...] Το Σύνταγμα δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία συνθήκη, μία συμφωνία μεταξύ των εν τη κοινωνία πραγματικών δυνάμεων, αι οποίαι ανταγωνίζονται προς αλλήλας”. “Η απαλλοτριώσις υπέρ των αγροτών”, λέγει παρακάτω, “δεν έχει την έννοιαν ότι περιφρονούμεν τον θεσμόν της ιδιοκτησίας. Έχει σκοπόν να κάμωμεν περισσοτέρους ιδιοκτήτας”. Η

Από την άλλη πλευρά, φασιστικά στοιχεία αναπτύσσονται περαιτέρω στη σκέψη του είτε με τη μορφή της αναγνώρισης του πόσο σημαντικοί είναι οι μύθοι διότι με τον ενθουσιασμό που εκπέμπουν, τροφοδοτούν την πράξη,⁷² είτε με τη μορφή του σαφούς διαχωρισμού της *virtu* του ηγέτη από την τυφλότητα των μαζών: ο παραμερισμός και παραγκωνισμός του κατά τα έτη 1928-1930 περίπου προκαλεί προβληματισμό στον Μεταξά όσον αφορά την εύρεση του μελλοντικού προσανατολισμού του: «Εις ό, τι αφορά το σπίτι μου είμαι γεμάτος από αγάπη και καλωσύνη. Εις ό, τι αφορά τον έξω κόσμο η ψυχή μου είναι γεμάτη από χολήν και μίσος. Είναι κακόν αυτό. Αλλά πώς να το διορθώσω; Η πληγή, μόλις επουλώνεται, ξανανοίγει πάλιν από τα έξω κτυπήματα, την παραγνώρισιν, την αδικίαν, την εμπάθειαν. Και όμως πρέπει να ανέβω ψηλότερα από αυτά. Αλλά τότε θα παύσω να είμαι και Έλλην. Αφού όλοι με υποτιμούν και με περιφρονούν, ένα από τα δύο. Ή για να ζήσω ενωμένος με το σύνολο πρέπει να παραδεχθώ την περιφρόνησιν και να προσαρμοσθώ με αυτή, και να περιφρονήσω και εγώ τον εαυτό μου, ή για να μη κάμω αυτό που δεν μπορώ να το κάμω, πρέπει να χωρίσω ψυχικώς από το ελληνικό σύνολο. Δεν είναι άλλοι δρόμοι. Και ο δεύτερος είναι μοιραίος για τους ανθρώπους του είδους μου».⁷³

Η αποκρυστάλλωση των φασιστικών ιδεολογικών τόπων πραγματοποιείται στα πλαίσια της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, όταν πια η θέση ισχύος του Μεταξά περιορίζει σε μεγάλο βαθμό τις προαναφερόμενες ταλαντεύσεις. Πίστη, ενθουσιασμός, φρόνημα, ψυχή, πνεύμα, θέληση, ισχυρή βούληση αποτελούν εκείνες τις δυνάμεις στις οποίες η γνώση και η λογική υπόκεινται, λειτουργώντας άλλοτε ως ωχροί ακόλουθοί τους και άλλοτε ως εμπνευσμένες μορφοποιήσεις τους. Αξίζει λ.χ. να παρακολουθηθούν οι σχετικές διακηρύξεις στην πιο εμφαντική μορφή τους καθώς το σκηνικό –απευθύνεται σε εκπροσώπους καλλιτεχνικών οργανώσεων– διευκολύνει τις λυρικές εξάρσεις:

«Νομίζω πως με συμπαθείτε, γιατί αισθάνεσθε μαζί μου μία ψυχική συγγένεια. Πολλοί από σας, μπορεί και όλοι, να φαντάζεσθε: τι δουλειά έχει η ψυχική συγγενεία μας μ' έναν άνθρωπο, που ήτανε στρατιώτης [...] που ήτανε πολιτικός [...]. Ποία ψυχική συγγένεια μπορούμε να έχουμε; Και όμως, αν το πήτε αυτό, δεν θα είσθε στην αλήθεια. Γιατί πραγματικά εγώ και όχι μονάχα εγώ, αλλά και κάθε δημόσιος άνθρωπος, που εις τα αληθινά εκυβέρνησε τον τόπο, που πραγματικά εκυβέρνησε τον τόπο, δεν μπορεί παρά να είναι καλλιτέχνης εις το βάθος. Γιατί η δύναμι η ψυχική που φέρει εσάς, αυτή φέρει και εμέ και τον

συμβιβαστική του τροπολογία του 19 που έγινε δεκτή, ήταν “επιδίκασις πλήρους αποζημιώσεως από τα τακτικά δικαστήρια”».

⁷² Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 666 (Αθήναι, Πατήσια, 26 Μαρτίου 1929, Τετάρτη, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

⁷³ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 640 (10/10/1929, Πέμπτη).

δημόσιο άνδρα που αληθινά και πραγματικά κυβερνάει τον τόπο του: η φαντασία, που εμένα τουλάχιστον με διηύθυνε σε όλες τις πράξεις της ζωής μου και στην στρατιωτική μου ζωή και στους πολιτικούς αγώνες μου. Η φαντασία, που διευθύνει και εσάς και τους συνθέτας και τους εκτελεστές, γιατί και ο εκτελεστής πρέπει να διευθύνεται από την φαντασίαν του. Και όπως εσείς τα όνειρα της φαντασίας σας τα πραγματοποιείτε σε καλλιτεχνήματα, έτσι κι εγώ τα δημιουργήματα της φαντασίας μου, όλα εκείνα που μου έφερε μπροστά το όνειρό μου, όλα αυτά που ανήκουν σ' ένα κόσμο, που μπορεί ίσως να είναι ο πλέον αληθινός από τον κόσμο που ζούμε πραγματικά, τα επραγματοποίησα σε πράξεις που επέδρασαν στην τύχη του Έθνους μας και στον καιρό του πολέμου και στον καιρό της ειρήνης και σε πράξεις που επέδρασαν σε όλη τη ζωή και στην τύχη της κοινωνίας μας, πράξεις κινδυνώδεις, αλλά πράξεις σωστικές.

Θα με ρωτήσετε: και η λογική; Εμείς σε φανταζόμεθα ότι είσαι άνθρωπος σκυμμένος διαρκώς, βάζοντας κάθε πράξι σου στη λογική, ότι είσαι άνθρωπος που κάμνεις τη μείζονα πρόταση, την ελάχιστο και το συμπέρασμα! Πρέπει να σας πω, αγαπητοί μου φίλοι, ότι τη λογική τη γνωρίζω πάντοτε ύστερον από την εκτέλεσι της πράξεως. Η φαντασία με διευθύνει, το αίσθημα με παρασύρει και η εκτέλεσις έρχεται αμέσως. Και έπειτα φωνάζω τη λογική για να δικαιολογήσω την πράξιν. Με αισθάνεσθε όλοι εις ό, τι σας λέγω, γιατί με αισθάνεσθε δικό σας, όπως και εγώ σας αισθάνομαι βαθιά [...].⁷⁴

Αν δε κανείς θεωρούσε ότι αυτές οι απόψεις δεν είναι τίποτε άλλο παρά συγκυριακές διακηρύξεις που αφορούν τις ανάγκες της στιγμής, όπως αυτές τού επιβάλλονται από τη σύνθεση του κοινού στο οποίο απευθύνεται, θα έπρεπε να ανασκευάσει τρεις, τουλάχιστον, ενστάσεις. Η πρώτη θα ήταν η ανίχνευση της γενεαλογίας αυτών των απόψεων στη σκέψη του Μεταξά, όπως ήδη έχει πραγματοποιηθεί. Η δεύτερη θα ήταν η παρακολούθηση της εκδίπλωσής τους και ενώπιον κοινού τόσο διαφορετικού από τους καλλιτέχνες, ήτοι των βιοτεχνών. Αφού τους απευθύνει μια υψηλών τόνων πρόσκληση για αυτοσυνειδησία,⁷⁵ από την οποία πρέπει οπωσδήποτε να απορρεύσει αίσθημα υπερηφάνειας,⁷⁶ καταλήγει με την υπογράμμιση των μεγεθών που απαιτούνται για την εθνική αναγέννηση: «Έχομεν ανάγκην, όχι μόνον η Κυβέρνησις αλλά το σύνολον του Έθνους, έχομεν ανάγκην τόνου και ενθουσιασμού. Είναι ανάγκη να εννοήση ο Έλλην ότι μεγάλα έργα δεν γίνονται δι' απογοητεύσεων, μεμψιμοιριών και δυσφημήσεως, αλλά μόνον με ενθουσιασμόν και πεποίθησιν εις το μέλλον και με αισιοδοξίαν. Τότε μόνον

⁷⁴ *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 438-440 (λόγος κατά το γεύμα των καλλιτεχνικών οργανώσεων, 30/12/1938).

⁷⁵ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 18-19: «Γνωρίζετε ποία είναι η τάξι σας; είναι η τάξι εις την οποίαν εις το αυτό πρόσωπο συνδυάζεται και συνυφαίνεται ο κεφαλαιούχος και ο εργάτης. Η τάξι σας είναι η αρχαιοτέρα όλων των κοινωνικών τάξεων, είναι η τάξι από την οποίαν εξεκίνησεν η κοινωνία και έλαβε τας διαφορετικάς αυτής μορφάς, τας οποίας βλέπομεν σήμερα» (λόγος προς τους συνέδρους του Α' Πανελλαδικού Πανεπαγγελματικού και Βιοτεχνικού Συνεδρίου, 21/10/1936).

⁷⁶ Ο. π., σ. 19. Η υπερηφάνεια πρέπει να απορρέει από το γεγονός ότι αυτή η τάξη σύμφωνα με τον Μεταξά αποτελεί την έδραση του κοινωνικού καθεστώτος, άρα αφενός τους επιστά την προσοχή για το ότι είναι υπεύθυνοι έναντι Έθνους και Κοινωνίας, αφετέρου τους θαυμάζει για τον τρόπο εργασίας τους: απουσία αντεγκλήσεων, έμφασης σε ατομικό εγωισμό, δυσφήμισης Κράτους.

κατορθούνται μεγάλα έργα. Εκείνο το οποίον ζητούμεν είναι η αναγέννησις της Ελλάδος». ⁷⁷ Γι' αυτό και οφείλουν να μεταδώσουν παντού αυτόν τον ενθουσιασμό.

Ή, για να συνεχίσω, των σπουδαστών της Παντείου:

«[...] Παιδιά μου, εις αυτόν τον κόσμον, χωρίς πίστιν δεν γίνεται τίποτε! Πίστιν βαθείαν! Χωρίς πίστιν βαθείαν δεν ημπορεί να υπάρξη ποτέ επιστήμων! Χωρίς πίστιν βαθείαν δεν ημπορεί να υπάρξη καλλιτέχνης! Χωρίς πίστιν βαθείαν δεν ημπορεί να κάμνη τίποτε οιοσδήποτε άνθρωπος. Και ο κοινότερος άνθρωπος χωρίς να πιστεύη βαθιά εις κάτι, δεν ημπορεί να κάμνη τίποτε το μεγάλο. Όπως καταλαβαίνετε, διότι είσθε μορφωμένοι, η πίστις αποκλείει την συζήτησιν και την λογικήν. Η πίστις προέρχεται από τα έγκατα της ψυχής και επιβάλλεται, όπως επιβάλλεται το φως του ήλιου, επάνω εις όλα τα διανοήματα και εις τας ψυχάς σας, και δεν συζητείται ούτε υπάγεται εις τους κανόνας της λογικής. Όποιος δεν έχει τοιαύτα αισθήματα μέσα του, αλλά τι λέγω όποιος δεν έχει. Όλοι εδώ τα έχουν. Όλοι οι άνθρωποι τα έχουν και με αυτά ξεκινάμε».⁷⁸

Αλλά, πιστεύει, είναι η κακώς εννοούμενη μόρφωση που αρχικά τα μισοκλείνει, ενώ άλλα περιστατικά του βίου τα κλείνουν εντελώς.⁷⁹ Για αυτό κιόλας «ένας άνθρωπος που πραγματικώς θέλει να ωφελήση τον τόπον, πρέπει να αφαιρέση όλα τα εμπόδια, τα οποία επιπροσθούν εις την πίστιν και να την αφήση ελευθέραν να ανπτυχθή. Αν νομίζετε ότι οι προπάτορές μας το 1821 διά να αρχίσουν αυτήν την μεγάλην εξέγερσιν, εάν υπέβαλλον το τι θα έκαμνον υπό την λογική, υπό συζήτησιν, υπό την εξέτασιν των υπέρ και των κατά, αν νομίζετε ότι έκαμναν και το παραμικρόν, θα είσθε απατημένοι. Εξεκίνησαν με μίαν πίστιν ακλόνητον και μετά ένα πόλεμον επτά ετών έφεραν το έργον των εις πέρας».⁸⁰ Η πραγματική μόρφωση, σύμφωνα με τον Μεταξά, δεν αντίκειται στην πίστη· μόνο η γενική αντίκειται, αυτή που είναι επιπόλαιη και όχι βαθιά.⁸¹ Έμπλεα πίστης λοιπόν, και όχι αποτέλεσμα έλλογης κρίσης πρέπει να είναι η αποδοχή των ιδεωδών της 4^{ης} Αυγούστου. Η ιστορική συγκυρία εξάλλου, τεκμηριώνει αυτή την απαίτηση/παραίνεση. Η θέση ισχύος των Στάλιν, Χίτλερ, Μουσολίνι αποδίδεται στη ζωηρή εκδήλωση του στοιχείου της πίστης εντός τους, ανεξάρτητα από τους δρόμους στους οποίους τούτο διοχετεύεται.⁸² Παράλληλα, οργανικοί διανοούμενοι του καθεστώτος διαστέλλουν αποφασιστικά ανάμεσα σε εκλογικές διαδικασίες και εξαιρετικά χαρακτηριστικά του εκλεκτού ηγέτη.⁸³

Οι διανοούμενοι αποτελούν άλλο στόχο της μεταξικής ρητορικής –ιδίως κατά την κρίσιμη περίοδο της ιταλικής εισβολής· και τούτοι προσεγγίζονται μέσα από το

⁷⁷ Ο. π., σ. 20.

⁷⁸ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 207 (λόγος προς τους σπουδαστάς της Παντείου, 29/11/1939).

⁷⁹ Ο. π., σ.σ. 207-208.

⁸⁰ Ο. π., σ.σ. 208.

⁸¹ Ο. π., σ.σ. 208.

⁸² Ο. π., σ.σ. 210.

⁸³ Αθάνατος Κ., «Ουδέποτε οι εκλεκτοί... εξελέγοντο», *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), 1^{ος} Τόμος, Νοέμβριος 1937, Τεύχος 3^ο, σ.σ. 227-231.

πλέγμα των ιδεών που αποθεώνει τη δύναμη, τη βούληση, την πειθαρχία την πίστη και τη ζωτικότητα, όλες δυνάμεις ψυχικές που επικαθορίζουν την ιστορική πορεία και την πολιτική σφαίρα: «Έρχομαι εδώ υπό την διπλήν μου ιδότητα: και ως Κυβερνήτου υπευθύνου ηγουμένου των τυχών της χώρας ταύτης εις αυτήν την κρίσιμον στιγμήν, αλλά και ως ανθρώπου, ο οποίος ανεγνώρισα καθ' όλον μου τον βίον την υπεροχήν του πνεύματος επί της ύλης και την αξίαν, την οποίαν έχει το πνεύμα επί της τύχης των ανθρωπίνων πραγμάτων. Και ως τοιούτος, με τοιαύτας πεποιθήσεις, έρχομαι κυρίως προς υμάς».⁸⁴ Απαντώντας σε κάποιον που δεν κατονομάζεται, ο οποίος υποστήριξε ότι ο Μεταξάς όντας άνθρωπος του στρατώνα στερείται της ευλυγισίας και της ευκαμψίας των μορφωμένων και πεπειραμένων πολιτικών, ο Μεταξάς αντιτείνει ότι οι στρατιωτικοί υστερούν σε πολλά, έχουν όμως μία ύψιστη ιδιότητα, το ότι ασκούν αλλά και συνηθίζουν τους άλλους να ασκούν τη μέγιστη αρετή, η οποία δεν είναι άλλη από τη θυσία της ζωής και κάθε άλλου αγαθού για τα μεγάλα ιδανικά του Έθνους.⁸⁵

Έτσι, θεωρεί πως δικαιούται να προβεί στη διακήρυξη των αρχών του, με ένα τρόπο που θυμίζει απολογία και ταυτόχρονα επιβεβαίωση του σκεπτικού του:

«Αλλά δεν γνωρίζω αυτός, ο οποίος καλή βεβαίως τη πίστει μου έδωκε την μομφήν αυτήν, τι θα αισθάνεται αυτήν την στιγμήν: ποίος αντιπροσώπευσε καλύτερον την ελληνικήν διάνοησιν, το ελληνικόν ήθος, τον πολιτισμόν της Ελλάδος, το αρχαίον Πνεύμα από το οποίον επήγαγεν ο πολιτισμός της σημερινής Ευρώπης και Αμερικής και το οποίον επεξετάθηκαι εκεί όπου επεκτείνεται η επιρροή των, ποίος το αντιπροσώπευσεν καλύτερον; Το ευλύγιστον και εύκαμπτον το οποίον ενόμισεν ο επικριτής μου ότι είναι η αρετή του πολιτικού ανδρός, ή το αλύγιστον και άκαμπτον το ιδικόν μου, της 28^{ης} Οκτωβρίου του 1940;».⁸⁶

Αυτός είναι ο λόγος που θεωρεί και τον εαυτό του διανοούμενο, που θεωρεί ότι το στοιχείο το οποίο κόμισε στην πολιτική ζωή της χώρας ήταν η πειθαρχία, η ενσυνείδητη εκείνη και πειθαρχημένη ελευθερία που περιορίζει τα ατομικά δικαιώματα στο όριο όπου η άσκησή τους δεν είναι επιβλαβής για τις ανάγκες και τα δικαιώματα του Κράτους –πράγμα που ο λαός αναγνώρισε, γεγονός πολυτιμότερο και από μια συμβατική ψηφοφορία– και έτσι επήλθε το μεγαλείο.⁸⁷ Στο αποκορύφωμα του λόγου εξηγείται ότι η πολιτική είναι ανορθόλογη, ότι δεν είναι

⁸⁴ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, 4^{ος} Τόμος, σ. 852 (Λόγος προς τους καθηγητάς διά την πνευματικήν επιστράτευσιν, 11/11/1940).

⁸⁵ Ο. π., σ. 852.

⁸⁶ Ο. π., σ.σ. 852-853.

⁸⁷ Ο. π., σ. 853: «Το στοιχείον το οποίον εισήγαγα εις την πολιτικήν ζωήν της χώρας υπήρξε το στοιχείον εκείνο το οποίο όχι πολλάς φορές παρουσιάσθη εις τας αρχαίας και του μεσαιώνος τας ελληνικάς πολιτείας και οσάκις παρουσιάσθη έδωκε εις αυτάς τον θρίαμβον, ενώ οσάκις έλλειπεν, παρ' όλα τα πνευματικά κατορθώματά των, τας έφερεν η έλλειψίς του εις την αφάνειαν»: πρόκειται για την πειθαρχία όπως περιγράφεται πιο πάνω.

επιστήμη, όπως κι ο πόλεμος άλλωστε. Απεναντίας, είναι εκδηλώσεις του αγωνιστικού στοιχείου της ζωής το οποίο εκφεύγει δογμάτων και θεωρητικοποιήσεων. Οι θεωρητικές συγκεφαλαιώσεις έπονται του αγώνα: *primum vivere deinde philosophari*.⁸⁸ Από εδώ απορρέει και η υποχρέωση των διανοουμένων να τονίσουν τις ελληνικές αξίες και το λαϊκό φρόνημα από κοινού με το αρμόδιο υπουργείο.⁸⁹ Αυτές δε, οι ιδέες δεν αποτελούν απλώς προπαγανδιστικό τέχνασμα, αλλά ουσιώδες τμήμα του ενδιάθετου μεταξικού στοχασμού όπως αποδεικνύεται από σχετικές εγγραφές της ίδιας περιόδου στο *Τετράδιο των Σκέψεων*. Εκεί, με απόλυτο κριτήριο τις ισχυρές βουλευτικές δυνάμεις που παρωθούν στον αγώνα, καταδικάζει και απορρίπτει την «παρακμιακή» απελπισία και απογοήτευση ως άνευ λόγου «κλαψούρισμα», ιδίως όταν αυτά τα συναισθήματα υπονομεύουν τη διάθεση για δράση και τη φυσική ζωτικότητα.⁹⁰ Η τρίτη ένσταση, για να επανέλθω, θα αφορούσε την υπαγωγή της επιστήμης και της τεχνικής στις επιταγές τους. Αλλά σε αυτό θα επανέλθω αργότερα.⁹¹

Απέχθεια για τις φιλελεύθερες θεσμικές διευθετήσεις/Διαπίστωση της χρεοκοπίας του φιλελευθερισμού

Το γεγονός ότι ο Μεταξάς φαίνεται να μην παραγνωρίζει την ανορθολογική σφαίρα της δράσης και να θεωρεί ότι τούτη δεν μπορεί να αντικατασταθεί από τη διοίκηση, όπως και η τάση του να θεωρεί τις δυνάμεις που εντάσσονται σε αυτή τη σφαίρα ως διαμορφωτικές του ιστορικού γίνεσθαι, σμικρύνει την απόσταση από την επιλογή της απόλυτης απόρριψης των φιλελεύθερων θεσμικών διευθετήσεων. Ο Μεταξάς δεν δίστασε να διανύσει αυτή την απόσταση, και μάλιστα από πολύ νωρίς: η απόρριψη των φιλελεύθερων τόπων συνιστά την αντίστροφη όψη της ανατίμησης των βουλευτικών μεγεθών. Η πλέον ρητή –και πρώτη– έκφραση αυτών των απόψεων πραγματοποιείται στην εξαετία, περίπου, που μεσολαβεί ανάμεσα στο κίνημα στο Γουδί (1909) και τα χρόνια εκκίνησης του Διχασμού (1915-1916). Συνοψίζονται δε στην αμφιταλάντευση για την ισχυρή βούληση και θεληματικότητα του Βενιζέλου, ο οποίος εκλαμβάνεται ως η επιτομή του φιλελεύθερου πνεύματος: οι συμβιβαστικές διευθετήσεις, οι εγγενείς στο πνεύμα του φιλελευθερισμού, άλλοτε εκλαμβάνονται ως μνημεία ανηθικότητας και καιροσκοπισμού και άλλοτε ως επαρκείς εγγυήσεις

⁸⁸ Ο. π., σ. 854.

⁸⁹ Ο. π., σ.σ. 854-855.

⁹⁰ Ο. π., 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 356-357 (από το *Τετράδιο των Σκέψεων*, 28/2/1939).

⁹¹ Βλ. ενότητα 2.3 του παρόντος κεφαλαίου.

συντηρητικού και αντεπαναστατικού πνεύματος. Στον Βενιζέλο αναγνωρίζεται θεληματικότητα και ισχυρή βούληση μεν, εκδηλώνεται επιφύλαξη όμως, για το κατά πόσο κάτι τέτοιο συνιστά μόνιμο χαρακτηριστικό του.

Με απόλυτο κριτήριο λοιπόν, το κατά πόσο διαθέτουν ή όχι αποφασιστικό πνεύμα, οι κοινοβουλευτικοί άνδρες απαξιώνονται: επιπλέον, η απαξίωσή τους συμπαρασύρει και το σύστημα το οποίο υποστηρίζουν.⁹² Από την άλλη πλευρά, και όσον αφορά τον Βενιζέλο, η σύγκρισή του με τον Κωνσταντίνο προσλαμβάνει μέσω της έμμεσης υιοθέτησης των απόψεων του διαδόχου, χαρακτηριστικά αντίθεσης αυθεντικότητας-δημοκοπίας.⁹³ Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται, αν προσεχτεί και η σύγκριση Βενιζέλου-Μεταξά, όπως ο δεύτερος την πραγματοποιεί. Υπεισέρχονται εκεί τα ηθικά μεγέθη, απόλυτος εκφραστής των οποίων εμφανίζεται ο Μεταξάς, ενώ η εγγενής στον φιλελευθερισμό ταλάντευση ανάμεσα σε επανάσταση και συντήρηση, μολονότι συλλαμβάνεται προσφυώς, κρίνεται τελικά ως διπροσωπία.⁹⁴ Η βούληση να διατηρηθεί πάση θυσία η ηθική ακεραιότητα ενάντια στη φαυλότητα του πολιτικού διατυπώνεται σε τραγικούς σχεδόν τόνους.⁹⁵ Στον βαθμό που ο Βενιζέλος κλίνει προς την επαναστατική πτυχή της ιδεολογίας του κρίνεται απλοϊκός, ξενολάτρης, στερούμενος των φυσικών εκείνων προτερημάτων που είναι μη αναγώγιμα και κατά κάποιο τρόπο αναπτύσσονται αφ' εαυτών.⁹⁶ Στον βαθμό, από την άλλη πλευρά, που ο Βενιζέλος εκδιπλώνει τις συντηρητικές διαστάσεις της φιλελεύθερης ιδεολογίας, αποτιμάται θετικά η κίνησή του ως πράξη πολιτικού μεγαλείου.⁹⁷ Παρά τις επιφυλάξεις, αποδυναμωμένες μεν, οι οποίες εντούτοις παραμένουν,⁹⁸ η επικύρωση του πολιτικού μεγαλείου του Βενιζέλου πραγματοποιείται στη βάση της παραδοχής των ισχυρών βουλευτικών χαρακτηριστικών του.⁹⁹

Στον απόηχο, ωστόσο, του Διχασμού, της έκπτωσης του Κωνσταντίνου, της εξορίας του και της ήττας της Γερμανίας που εξέπεμπε ένα τόσο ισχυρό για αυτόν συμβολισμό, στον Πόλεμο, η απόσταση ανάμεσα στην απόρριψη των φιλελεύθερων ιδεωδών και των θεσμικών διευθετήσεων που απορρέουν από αυτά καλύπτεται με

⁹² Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 25-26 (Πέμπτη 14/10/1910).

⁹³ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 42 (Τρίτη 2/11/1910).

⁹⁴ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 48-49.

⁹⁵ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 49.

⁹⁶ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 89 (Τρίτη 20/9/1911).

⁹⁷ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 94-96 (Τρίτη 20/9/1911).

⁹⁸ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 116 (μετά από συζήτηση με τον Βενιζέλο για την εξωτερική πολιτική και αποδοχή του τελευταίου για ενδεχόμενη βουλγαρική Κων/πολη): «Μου έκαμεν εντύπωσιν, η πρακτικότης, μεθ' ης αντελαμβάνετο το ζήτημα και η έλλειψις πάσης ανασκοπής προς την επιρροήν της ιστορίας επί των σκέψεων και των ιδεωδών της παρούσης γενεάς» (Κυριακή 29/4/1912).

⁹⁹ Ο. π., 2^{ος} Τόμος.

γοργότερα βήματα. Πέρα από το ότι συσχετίζει το πολιτικό παιχνίδι με την ανηθικότητα, μια που οι διατυμπανιζόμενες αρχές και αξίες είναι μέσα κατάληψης της εξουσίας,¹⁰⁰ επιτίθεται με σφοδρότητα στον ελληνικό κοινοβουλευτισμό, ο οποίος στο σκεπτικό του Μεταξά συνδέεται με την εξάρτηση και την κυριάρχηση του λαού, με την κυριαρχία μιας μειοψηφίας που διατήρησε την πλάνη της λαϊκής κυριαρχίας για να εξαπατά τον λαό. Οι «νέοι άνδρες» που αναδείχθηκαν από το 1909 και εξής στη βάση της επαγγελματικής και προσωπικής επάρκειας είναι στα μάτια του Μεταξά, συνεχιστές αυτής της κατ' ουσίαν ολιγαρχικής κατάστασης. Σε μια προσπάθεια ερμηνείας του αποτελέσματος των εκλογών του '20 ο Μεταξάς διατείνεται ότι ο λαός πιστεύει πως έχασε την κυριαρχία ανάμεσα στα 1913-1920, διότι ένιωθε αποξενωμένος από αυτή την ομάδα, πέρα από το ότι ουδέποτε ήταν πραγματικά κυρίαρχος. Τα χαρακτηριζόμενα ως τυραννικά μέτρα άσκησης της εξουσίας από μέρους των Φιλελευθέρων επιδείνωσαν αυτή την αίσθηση κι έτσι, αποτιμά, η (βενιζελική) ολιγαρχία καταρρέει, κάτι που πιστεύει πως ούτως ή άλλως θα συνέβαινε.¹⁰¹ Με βάση αυτή τη θεώρηση αποτιμά συνολικά την ελληνική πολιτική κατάσταση καθορίζοντας τον μελλοντικό πολιτικό προσανατολισμό του:

«Εις την Ελλάδα εν μόνον κόμμα υπάρχει το αστικόν είναι δε τούτο εθνικόν, φιλελεύθερον, και επ' εσχάτων φιλεργατικόν. Από της γενέσεως της νεωτέρας Ελλάδος μέχρι σήμερον ουδέν άλλο κόμμα υπήρξεν ποτέ. Το νεωστί σχηματισθέν σοσιαλιστικόν κόμμα, είναι μάλλον αντανάκλασις επί της ελληνικής κοινωνίας των έξω της Ελλάδος σοσιαλιστικών ιδεών. Δεν προέρχεται εξ αναγκών της ελληνικής ψυχής. Ο έλλην εργάτης είναι μάλλον υποψήφιος μικροαστός παρά οριστικός προλετάριος.

Το μόνον εν Ελλάδι κόμμα, διαίρειται εις μερίδας, αι οποίαι όλαί έχουσι σχεδόν το αυτό πρόγραμμα. Διαφέρουσι μεταξύ των μόνον κατά το πρόσωπον του Αρχηγού. Αναλόγως της πεποιθήσεως ότι ο δεινά ή ο τάδε θα εφαρμόση πληρέστερον το κοινόν πρόγραμμα, της συμπαθείας προς τον ένα ή προς τον άλλον των αρχηγών, των συμφερόντων των συνδεόντων προς τον μεν ή τον δε εξ αυτών, των τοπικών αντιθέσεων, των ατομικών φιλοδοξιών, και διαφόρων τυχαίων γεγονότων, ο Έλλην αστός εκλέγει την μερίδα την οποίαν υποστηρίζει δηλαδή τον πολιτικόν αρχηγόν του. Το να λέγεται ότι αι μερίδες αύται έδει να ώσι κόμματα αρχών, είναι ανοησία. Εν και μόνο εν κόμμα αρχών δύναται να υπάρχει εις την Ελλάδα, και υπάρχει».¹⁰²

Στη βάση αυτών των προκείμενων πραγματοποιείται και η ίδρυση του κόμματος των Ελευθεροφρόνων. Έρχεται, με άλλα λόγια, να εκφράσει ξανά το αδιαφοροποίητο και συνάμα ενιαίο της ελληνικής κοινωνίας, που έχει διαταραχθεί βάνανυσα από τον Διχασμό, να ανταποκριθεί στις νέες απαιτήσεις για γαλήνη και κοινωνική τάξη, να εκφράσει την «επ' εσχάτως» φιλεργατική διάθεση του μοναδικού αστικού κόμματος το οποίο, σύμφωνα με την άποψή του, υπάρχει κατ' ουσία στην

¹⁰⁰ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 634 (Από το Τετράδιον των Σκέψεων, 13/26 Οκτωβρίου 1920).

¹⁰¹ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 634-635 (Από το Τετράδιον των Σκέψεων, 13/26 Οκτωβρίου 1920).

¹⁰² Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 637-638, (22/10-4/11/1920, Πέμπτη, από το Τετράδιο των Σκέψεων).

Ελλάδα. Η ίδρυση του νέου κόμματος δικαιολογείται από την κρισιμότητα των περιστάσεων πριν από τις εκλογές του 1922. Το νέο κόμμα τοποθετείται τόσο ενάντια στον Βενιζελισμό –την κυριότερη αιτία κακοδαιμονίας της ελληνικής κοινωνίας κατά τον Μεταξά, διότι το κόμμα των Φιλελευθέρων προσπάθησε να επικρατήσει με την κατάργηση των ελευθεριών και την επιβολή ολιγαρχικού κυβερνητικού συστήματος– όσο και ενάντια στον Παλαιοκομματισμό –που η εναντίον του αντίδραση αποτελούσε ήδη από το παρελθόν αίτιο ίδρυσης κόμματος: «Αισθανόμεθα μεθ’ ολοκλήρου του ελληνικού λαού, την ανάγκην δημιουργίας εσωτερικής καταστάσεως, η οποία να μας εξασφαλίζει ησυχίαν, γαλήνην και πρόοδον, την ανάγκην καταπαύσεως των αναστατώσεων, αίτινες συνετάραξαν την ελληνικήν κοινωνίαν μέχρι σημείου ώστε να πληγή η ελληνική ψυχή κατά τρόπον τον οποίον αποφεύγομεν να καθορίσωμεν. Την ανάγκην αναδημιουργίας εσωτερικού βίου εξασφαλίζοντος την εθνικήν και κοινωνικήν πρόοδον του λαού, πρόοδον, την οποίαν θεωρούμεν ως το κυριώτερον μέσον επικρατήσεως του ελλητισμού εν Ανατολή».¹⁰³

Το πρόγραμμα του κόμματος αποσκοπεί στην αποκατάσταση της ενότητας του ελληνικού λαού μετά τον Διχασμό και το επώδυνο βίωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσω ενός συνδυασμού αποκατάστασης των πολιτικών ελευθεριών, εξυπηρέτησης των ομαδικών (collective) συμφερόντων –«[...] και επιδιώκομεν την εξυπηρέτησιν των ομαδικών συμφερόντων και της ιδεολογίας της αγροτικής και μικροαστικής τάξεως, ως και εκείνων των συμφερόντων της εργατικής, όσα δεν αντιτίθενται προς το υπό των πλειοψηφουσών τάξεων εκπροσωπούμενον κοινωνικόν καθεστώς»–, διατήρησης του βασιλικού θεσμού, αύξησης της επιρροής του λαϊκού παράγοντα και κατάργησης των εξαιρετικών διατάξεων, οι οποίες με δεδομένη την κατάσταση –Επανάσταση Πλαστήρα– θέτουν περιορισμούς στην απρόσκοπτη πολιτική του δραστηριότητα.¹⁰⁴ Το πρόγραμμα έτσι, θέτει ως προτεραιότητα την ενίσχυση της γεωργίας, αλλά και της δυνατότητας να καταστήσει τον Έλληνα εργάτη μικροαστό,¹⁰⁵ αποδίδει στην τεχνική πρωτεύουσα σημασία για την επίτευξη αυτών των στόχων,¹⁰⁶ προδίδει το αυξημένο ενδιαφέρον για τον εργάτη με τη νέα τροπή που παίρνει η υπόθεση του κοινωνικού ζητήματος.¹⁰⁷ Στο πλαίσιο αυτό και με συνιστώσες τον προσανατολισμό του κόμματος στον ομαλό πολιτικό βίο, στην κατάπαυση του

¹⁰³ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 777-778 (η επιστολή του Ι.Μ. στη «Νέα Ημέρα» της 12/10/1922).

¹⁰⁴ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 778 (το πολιτικόν πρόγραμμα του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, «Νέα Ημέρα», 13/10/1922)

¹⁰⁵ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 779.

¹⁰⁶ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ.779-780.

¹⁰⁷ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 780.

εμφυλίου αλληλοσπαραγμού και στο επείγον της αποκατάστασης των προσφύγων από τη μία πλευρά, και με τη διατήρηση του αστικού κοινωνικού καθεστώτος σε μια εκδοχή οργανωμένης πολιτικής ρύθμισης, αναμένεται να προκύψει η συνισταμένη της αποτροπής της κοινωνικής επανάστασης.¹⁰⁸

Εντοπίζει λοιπόν, τον πυρήνα του μετά το 1922 αδιεξόδου στον αντιφατικό στόχο των κρατούντων να επιβάλλουν την πολιτική κυριαρχία μιας πολιτικοστρατιωτικής μειοψηφίας με παράλληλη διατήρηση φιλελεύθερων θεσμών, αδιέξοδο που αποκορυφώθηκε στη Δ΄ Συντακτική Συνέλευση. Θεωρεί δε πως δύο είναι οι πόλοι από τους οποίους εκπορεύεται η προς το κόμμα του αρνητική κριτική: οι υποστηρικτές του καθεστώτος οι οποίοι θεωρούν την κριτική του άγονη και εκείνα τα οικονομικά συμφέροντα που δεν ενδιαφέρονται για τη στέρηση των πολιτικών ελευθεριών, αρκεί να υπάρχει ησυχία και τάξη και να προχωρεί η εργασία. Ο Μεταξάς κινείται σε δύο επίπεδα για να αποσειεί αυτές τις κατηγορίες: από τη μία δηλώνει οπαδός ορισμένων τουλάχιστον όψεων της αστικής/φιλελεύθερης θέσμησης, από την άλλη επισημαίνει ότι πια δεν αρκεί. Δηλώνει με άλλα λόγια, αστός όχι τόσο για το οικονομικό σύστημα όσο για το εκπολιτιστικό έργο του αστικού πολιτισμού: η αστική τάξη επικράτησε διότι ήταν πρόμαχος εκευθεριών και δικαιωμάτων· αυτό την κατέστησε ιθύνουσα τάξη με αποτέλεσμα να συστρατευτούν με αυτή τάξεις με διαφορετικά από τα δικά της οικονομικά συμφέροντα (19^{ος} αιώνας). Όπου όμως αδιαφόρησε, τονίζει, όπως λ.χ. στη Ρωσσία, κατέπεσε. Για αυτό τον λόγο και εφιστά την προσοχή των Ελλήνων αστών, διότι υπάρχουν, επισημαίνει, και αγρότες και εργάτες και πρόσφυγες και διανοούμενοι, κι αν διασπαστεί ο ψυχικός δεσμός –

¹⁰⁸ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 807: «[...] Περιοριζόμεθα σήμερα εις τα κύρια φλέγοντα αυτά προβλήματα. άλλωστε η πολιτική του κόμματος των Ελευθεροφρόνων ως προς τα άλλα ζητήματα είναι γνωστή εκ του προ πολλού δημοσιευθέντος προγράμματος αυτού. Το κόμμα των Ελευθεροφρόνων πλήρη έχει την συναίσθησιν της απαραίτητου ανάγκης διατηρήσεως του αστικού κοινωνικού καθεστώτος, ιδίως της υποστηρίξεως των λαϊκών αστικών τάξεων, δηλονότι της μικροαστικής επαγγελματικής και αγροτικής. Αλλ' επίσης έχει πλήρη την συναίσθησιν της απαραίτητου ανάγκης υποστηρίξεως προς ηθικήν και υλικήν ανύψωσιν του εργάτου και παροχήν εις αυτόν των μέσων της αναγκαίας ευζωΐας και πνευματικής αυτού αναπτύξεως αφ' ενός, αλλ' αφ' ετέρου προς αποτροπήν των κοινωνικών κινδύνων οίτινες όχι μόνον την εθνικήν ευημερίαν οριστικώς συντρίβουσιν αλλά και τον μόνον, δυνατόν, ως έχουσι σήμερον τα πράγματα, πολιτισμόν εκμηδενίζουσι. Το παράδειγμα του ρωσικού λαού όστις μετά τόσην κοινωνικήν καταστροφήν επιστρέφει σήμερον βραδέως και κατ'ολίγον εις το αστικόν καθεστώς, διότι και η αγροτική εργασία επανιδρύεται, αν όχι κατά τύπους, αλλά κατ'ουσίαν, και το κεφάλαιον αναγνωρίζεται και επαναρχίζει την δημιουργικήν αυτού εργασίαν, το παράδειγμα τούτο, λέγομεν, αρκεί να πείση πάντα εχέφρονα άνθρωπον πέ'ρι της αξίας των τοιούτων πειραματισμών. Αλλά δεν αρκεί να πείση ανθρώπους παραπλανωμένους και αγομένους εις απελπισίαν. Ακριβώς δε εις ταύτα πρέπει να προσέξωμεν όχι μόνον να μη γεννάται απελπισία, αλλά και να καταντήσωμεν τον εργάτην οικονομικώς και πνευματικώς τόσον ισχυρόν, ώστε να μη έχη λαβήν επ'αυτού η ανατρεπτική της κοινωνίας δημαγωγία» (λόγος εις Θεσσαλονίκην, 17/7/1924, σ.σ. 802-808).

πολιτικά ιδεώδη– που συνέχουν αυτές τις τάξεις με την αστική, τότε θα συντριβεί ο δεσμός αυτός και θα καταπέσει και εδώ η αστική τάξη.¹⁰⁹

Η χρεοκοπία δε του φιλελευθερισμού καθιστά περιττό για τον Μεταξά τον προβληματισμό σχετικά με τον τρόπο συγκρότησης θετικού Κράτους. Οι μορφολογικές/οργανικές προσεγγίσεις του κράτους γίνονται κεντρικό στοιχείο της σκέψης του ήδη από πολύ νωρίς. Παρατηρώντας, την περίοδο που βρισκόταν στη Γερμανία, την τάξη με την οποία Γερμανοί στρατιωτικοί και υπάλληλοι επιβιβάζονται στο τραίνο, γεγονός το οποίο του προκαλεί συγκλονιστική εντύπωση, αποφαίνεται: «Εν γένει ησθάνθη παντού αναμιγνυομένην, λεπτώς πάντοτε, αλλ’ αυστηρώς καθοδηγούσαν, την χείραν του Κράτους».¹¹⁰ Στις συνθήκες κρίσης που έχουν διαμορφωθεί το 1932, όπου η απαίτηση για ισχυρό κράτος με αυξημένων αρμοδιοτήτων εκτελεστική εξουσία αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο της πολιτικής συζήτησης και αντιπαράθεσης, ο Μεταξάς στοχάζεται αναζητώντας ποια θα μπορούσαν να είναι τα θεμέλια της κρατικής παντοδυναμίας: η υλική, αλλά και η ηθική δύναμη που απορρέει από την επιθυμία της πλειψηφίας, την οποία το Κράτος εκφράζει, για πολιτικές λύσεις συλλογικού (collective) χαρακτήρα. Η παντοδυναμία του κράτους θεμελιώνεται στην πίστη ότι έχει κάθε δικαίωμα να διαθέτει μια τέτοια παντοδυναμία: δεν τίθεται, με άλλα λόγια, ζήτημα δημοκρατικής νομιμοποίησης ούτε έλλογης αποδοχής από μέρος του πολίτη του ρόλου που καλείται να αναλάβει ένα Κράτος Δικαίου. Η έμφαση στα μεγέθη της ηθικής δύναμης του Κράτους και της πίστης στο δικαίωμά του να είναι παντοδύναμο, προετοιμάζουν το έδαφος για τις μελλοντικές αναφορές στον «ζώντα οργανισμό» του τεταρταυγουστιανού κράτους το οποίο αντιπαρατίθεται στην «άψυχη –κρατική– μηχανή» της πρότερης κοινοβουλευτικής περιόδου.¹¹¹

Η απέχθεια, λοιπόν, για τις φιλελεύθερες θεσμικές διευθετήσεις αποκορυφώνεται, όπως είναι εύλογο, στα πλαίσια του αυταρχικού καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, και εκφράζεται μέσω της αντιπαραβολής του με την κοινοβουλευτική οργάνωση της προηγούμενης περιόδου. Η γραμμή προσέγγισης του Μεταξά ακολουθεί μια πορεία μετάβασης από την υπονόμευση της αντιπροσώπευσης και της λαϊκής κυριαρχίας στις νέες μορφές –οπωσδήποτε φασιστικής έμπνευσης– λαϊκής νομιμοποίησης του καθεστώτος και στις οργανικές θεωρήσεις του Κράτους. Η 4^η

¹⁰⁹ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 809-814 (απόσπασμα από τον λόγο των Καλαμών της 26/4/1926).

¹¹⁰ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 467-468 (Βερολίνον, 7/19 Σεπτεμβρίου 1899).

¹¹¹ Ο. π., 3^{ος} Τόμος (Αθήναι, Πατήσια, 3/2/1932, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

Αυγούστου σύμφωνα με τον Μεταξά, άλλαξε όλη τη νοοτροπία του Κράτους, η οποία επηρεασμένη από τις ευρωπαϊκές –και ίσως καλές για την Ευρώπη– ιδέες που εισχώρησαν μετά την Επανάσταση οδήγησε στη συγκρότηση κομματικού –και όχι κατά πως το ήθελε ο Καποδίστριας, εθνικού– κράτους και στα συμπαρομαρτούντα του: διαφθορά, πελατειοκρατία, τύποις λαϊκή κυριαρχία και ισονομία, ισοπολιτεία.¹¹² Η πραγματική ισονομία και ισοπολιτεία που πριν, όπως ο Μεταξάς ισχυρίζεται, αφορούσε μόνο τους φίλους του κόμματος, τώρα ισχύει για όλους. Η θετική ανταπόκριση δε, του κόσμου εκδηλώνεται με τις νέες μορφές λαϊκής συγκατάθεσης στις ενέργειες της εξουσίας: πρόκειται για την έκφραση εμπιστοσύνης μέσω ανοιχτών συγκεντρώσεων όπου το λαϊκό αίσθημα εκδηλώνεται «άμεσα» και «αβίαστα», με ζωτικότητα, παρακάμπτοντας τους άψυχους κοινοβουλευτικούς τύπους.¹¹³

Τούτο άλλωστε, συνιστά και προγραμματικό στόχο της 4^{ης} Αυγούστου: «[...] Η Εθνική Κυβέρνησις της 4^{ης} Αυγούστου του 1936 έχει ένα κύριον χαρακτηριστικόν εις όλην την ενέργειάν της, το οποίον θα αναχθή βαθμηδόν εις σύστημα: την άμεσον επαφήν μετά του λαού».¹¹⁴ Αυτή η άμεση επαφή θα πραγματοποιείται με λαϊκές συγκεντρώσεις, συχνά ταξίδια υπουργών αλλά και ειδικά συνέδρια όπου θα παρίστανται αντιπρόσωποί του. Εδώ έγκειται, επισημαίνει ο Μεταξάς, και η διαφορά αυτού του συστήματος αντιπροσώπευσης από το αντίστοιχο κοινοβουλευτικό: οι αντιπρόσωποι θα προέρχονται πράγματι από την τάξη που εκπροσωπούν, θα έρχονται με εντολές από τις οποίες δεν θα απομακρύνονται, ενώ η εντολή τους θα έχει ορισμένο σκοπό και διάρκεια, άρα ο αντιπρόσωπος δεν θα έχει ως επάγγελμα το αντιπροσωπεύειν: στόχος του καθεστώτος είναι η επέκταση του συστήματος αυτού.¹¹⁵ Έτσι, η θέληση του λαού εκδηλώνεται κατά τον Μεταξά, σε όλα τα έργα της κυβέρνησής του. Μάλιστα, θεωρεί πως αυταπατώνται όσοι τις εκλογικές διαδικασίες, όπου κυκλοφορούν κρατώντας στο ένα χέρι και στο άλλο χρήματα, τις χαρακτηρίζουν «λαϊκή θέληση»: τούτη κατ'αυτόν εκφράζεται στα γεωργικά συνέδρια, στα συνέδρια των οργανισμών και των κλάδων, στα ψηφίσματα των δήμων και των κοινοτήτων, στις εκδηλώσεις κάθε οργάνωσης και στην απευθείας απεύθυνσή της στην κυβέρνησή του.¹¹⁶ Η ζωτικότητα και ο δυναμισμός του λαϊκού αισθήματος πρέπει να αντιστοιχεί στη δυναμική εκδήλωση της θελήσεως του

¹¹² *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 100-101 (λόγος προς τον λαόν των Χανίων, 7/11/1936).

¹¹³ Ο. π., σ. 102.

¹¹⁴ Ο. π., σ. 299 (λόγος εις το Γεωπονικόν Συνέδριον Λαρίσης, 5/12/1937).

¹¹⁵ Ο. π., σ. 299.

¹¹⁶ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 105 (λόγος εκφωνηθείς εις Άμφισσαν, 12/6/1939).

Κράτους, το οποίο άλλωστε πρέπει να αποτελεί τη δυναμική συμπύκνωση της σύνολης κοινωνικής ενέργειας. Προς τούτο, και με δεδομένο ότι στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Μεταξά, ουδέποτε υπήρξε ιθύνουσα τάξη, λόγω της απουσίας αριστοκρατίας γένους, απαιτείται οργάνωση βασισμένη στην πειθαρχία κατά του ατομικισμού, εμπνεόμενη όχι από την αρχαία Αθήνα –σ’ αυτήν επαφίεται μόνο η καλλιτεχνική έμπνευση–, αλλά από τη Σπάρτη και τη Μακεδονία.¹¹⁷

Συμπεράσματα

Η πρόσληψη της ηθικής ως πνευματικότητας, καλλιέργειας της ξεχωριστής προσωπικότητας, εσωτερικότητας και διοχέτευσης των παθών σε παραδοσιακές αξίες οδηγεί τον Μεταξά στο να χαρακτηρίσει την αστική κοινωνία εσωτερικά διεφθαρμένη και εξωτερικά –εννοώντας και τις υποθέσεις της εξωτερικής πολιτικής– υποκριτική: μέσα από αυτό το πρίσμα ερμηνεύει και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με τη Γερμανία να εκπροσωπεί την ιεραρχία, την ηθικότητα, το καθήκον, την τάξη, τον αγώνα και τη θρησκευτικότητα, και τις ανταντικές δυνάμεις την απειθαρχία, την ανηθικότητα και τον ατομικισμό. Τα φιλελεύθερα ιδεώδη και αξίες της ειρήνης, της αυτοδιάθεσης των λαών, της ισότητας, της δημοκρατίας, της δικαιοσύνης, της ελευθεροτυπίας και της ελευθερίας θεωρούνται απότοκα του υποκριτικού ορθολογικού πνεύματος. Ο Μεταξάς εντοπίζοντας την απόσταση ανάμεσα στις θεωρητικές διακηρύξεις και τις ιστορικές πραγματώσεις αυτών των ιδεωδών συμπεραίνει ότι αυτά αποτελούν νομιμοποιητικές επικαλύψεις των αξιώσεων ισχύος όσων τα επικαλούνται. Δεν απορρίπτει όμως, τουλάχιστον ορισμένα από αυτά: απεναντίας, θεωρεί ότι η ύπαρξή τους, στην αυθεντική τους μορφή, μπορεί να διασφαλιστεί είτε από υπέρλογα στοιχεία είτε από αυταρχικές θεσμικές ρυθμίσεις.

Ο φιλελευθερισμός υπονομεύεται έτσι, και ως ανήθικος και εξαιτίας των υποκριτικών ιδανικών του: περαιτέρω δε, επειδή η σφαίρα της πολιτικής δράσης θεωρείται αφ’ εαυτής ανορθόλογη και μη υποκείμενη σε θεσμικές διευθετήσεις ορθολογικού –βλέπε κοινοβουλευτικού κυρίως– χαρακτήρα. Σε αυτή, σύμφωνα με

¹¹⁷ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 124-126. Επίσης, ό. π., σ. 127: «Επομένως είναι ανάγκη να περιστείλωμεν τα όρια του ατομικισμού μας, εις όσον το δυνατόν περιωρισμένον κύκλον και να ταχθώμεν υπό την πειθαρχίαν, την γενικήν πειθαρχίαν του κράτους. Κράτος είναι η εκδήλωση των δυνάμεων όλων ημών. Μη φαντασθήτε ότι δύναται να υφίσταται Κράτος, του οποίου τας επιδιώξεις να μη αισθάνεται, να μη τας αναγνωρίζει και να μη τας επιδοκιμάζει ο λαός, του οποίου το Κράτος είναι η εκδήλωση. Κράτη βίας στηριζόμενα αποκλειστικώς επί των λογχόν είναι παροδικά. Εκεί όπου ο πολίτης αισθάνεται ότι το Κράτος είναι η πραγματική εκδήλωση της θελήσεως των άλλων συμπολιτών του, εκείνο το Κράτος είναι κράτος πραγματικόν και Κράτος διαρκές. Διότι η συνάφεια του Κράτους αυτού με το αίσθημα των πολιτών είναι τελεία. Αλλά, τότε, το Κράτος αυτό είναι η ίδια η κοινωνία εκδηλουμένη δυναμικώς. Τοιούτον φιλοδοξούμεν το Κράτος μας». (λόγος προς τα μέλη της Οργανώσεως Εθνικής Αναγεννήσεως, 14/11/1936).

τον Μεταξά, κυριαρχούν οι δυνάμεις στις οποίες ο νόμος υπόκειται: βούληση, ισχύς, αγώνας, ένστικτο, θέληση, αποφασιστικότητα, πίστη, είναι τα μεγέθη με την καθοριστική επίδραση στο πολιτικό πεδίο. Η σύγκρουση πραγματικών δυνάμεων οδηγεί στη θεσμική ρύθμιση, δεν είναι η τελευταία που διακανονίζει εκ των προτέρων τις μορφές αυτής της σύγκρουσης ούτε και τις εξαντλεί. Σε αυτή τη βάση συναιρούνται τα συντηρητικά με τα φασιστικά στοιχεία της μεταξικής σκέψης σε μια εποχή που καλεί για «οργανωμένη ρύθμιση» υπογραμμίζοντας την ανεπάρκεια του φιλελευθερισμού να αντιμετωπίσει τη μεταπολεμική κρίση και το κοινωνικό ζήτημα. Η ανατίμηση αυτών των στοιχείων επωάζει την υπαγωγή της τεχνοεπιστήμης στις αξιώσεις τους. Εκβολή αυτού του προβληματισμού είναι η ρητή απέχθεια του Μεταξά για τις φιλελεύθερες θεσμικές ρυθμίσεις, αίσθημα το οποίο επιτείνεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και κορυφώνεται πριν το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στη δεκαετία του '20, αν και συμμετέχει στο κοινοβουλευτικό «παίγνιο», οι προγραμματικές του δηλώσεις τείνουν να αποστασιοποιηθούν από τις κλασσικές φιλελεύθερες θεσμίσεις κατευθυνόμενες προς συλλογικές μορφές οργάνωσης. Στη δεκαετία του '30 και ιδίως μετά την κρίση του 1932, η αναζήτηση οργανωτικών μορφών αυταρχικού-οργανικού χαρακτήρα γίνεται ο κύριος προσανατολισμός του.

Είναι, έτσι, αναγκαίο να συζητηθεί περαιτέρω το ζήτημα του ιδεολογικού υπόβαθρου του Μεταξά στη βάση του εκτεθέντος υλικού και των προαναφερόμενων συμπερασμάτων. Η υπονόμηση, λοιπόν, των ορθολογικών αξιών και η σαφής απόρριψη των φιλελεύθερων θεσμίσεων φαίνεται να αποτελούν ουσιώδες στοιχείο της σκέψης του Ιωάννη Μεταξά ήδη από το 1900. Η ύπαρξη αυτού του υποβάθρου συνιστά την προϋπόθεση της δεξίωσης του φασιστικού ολοκληρωτισμού, όπως επισημαίνει και ο Κ. Βεργόπουλος ο οποίος αναφέρεται επανειλημμένα στην εδραία θεωρητική συγκρότηση του Μεταξά.¹¹⁸ Επομένως, οι σχετικές απόψεις του δεν καθίστανται πρόδηλες μόνο κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου και ιδιαίτερα, στο πλαίσιο της 4^{ης} Αυγούστου· αντιθέτως, ανορθολογικά στοιχεία τα οποία εμπεριέχονται στους κύριους τόπους της συντηρητικής ιδεολογίας, παίζουν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της σκέψης του. Η αντοχή και διάρκεια αυτών των στοιχείων στη σκέψη του Μεταξά και μετά τον Πόλεμο, όπως και η σαφής του προπολεμική προτίμηση για τη Γερμανία συνιστούν, επομένως, μέρη ενός συμπαγούς

¹¹⁸ Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη...*, σ.σ. 125-129, 151-154, 156-157.

ιδεολογικού οικοδομήματος και δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην – υπαρκτή– πελατιακή σχέση Μεταξά-Παλατιού¹¹⁹ ούτε και στην απόπειρα μιας «κρατικής αστικής τάξης» περί το Παλάτι να διατηρήσει τα προνόμιά της κατά την περίοδο του Διχασμού.¹²⁰ Μάλλον, καταδεικνύεται ότι τα ουσιώδη στοιχεία της ιδεολογίας του Μεταξά έχουν μορφοποιηθεί ήδη πριν από το 1920, όπως επισημαίνει και ο Βατικιώτης,¹²¹ αν και η άποψη του τελευταίου ότι η μεταξική γερμανοφιλία ριζώνει στη γερμανική ρομαντική ερμηνεία της αρχαίας Ελλάδας,¹²² δεν φαίνεται να ενισχύεται από τα ίδια τα κείμενα του Μεταξά. Η εκτίμηση, έτσι, του Ελεφάντη ότι οι ιδεολογικές τάσεις που εξυμνούν την πειθαρχία και το δόγμα του Αρχηγού, εισέρχονται από κοινού με τον γερμανικό καπιταλισμό στην Ελλάδα –μέσω των συμφωνιών κλήρινγκς από τις αρχές του 1930– φαντάζει αναγωγιστική.¹²³

Ο Τζιόβας, απεναντίας, κατέδειξε σαφέστατα την ισχυρή ιδεολογική θεμελίωση του μεταξικού θαυμασμού για τη Γερμανία, αλλά και την ιδεολογική φύση του μεταξικού καθεστώτος βασισμένος στη διάκριση ανάμεσα σε Κουλτούρα (*Kultur*) και Πολιτισμό (*Zivilisation*).¹²⁴ Ωστόσο, και σε ό, τι αφορά, τουλάχιστον, την τεχνοεπιστήμη, σκοπεύω να δείξω ότι ο Μεταξάς δεν διατηρεί τις δύο σφαίρες χωρισμένες, αλλά επιχειρεί να εισαγάγει στοιχεία της *Kultur* στη σφαίρα της *Zivilisation* στα πλαίσια ενός εκσυγχρονιστικού αναγεννητικού «σχεδίου». Αυτός ο ισχυρισμός θεωρώ ότι τεκμηριώνεται και από τα κείμενα του Κυριάκη στο εισαγωγικό τμήμα αυτής της ενότητας. Περαιτέρω, τα αντιφιλελεύθερα αισθήματα του Μεταξά, όπως ήδη έχει διαφανεί, είναι πρόδηλα στον λόγο του¹²⁵ και υπ' αυτή την έννοια η ένταξή του στο κοινοβουλευτικό πλαίσιο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20, δεν σημαίνει, όπως ο Διαμαντόπουλος δείχνει να πιστεύει, ότι είναι απόλυτα αφοσιωμένος στον Κοινοβουλευτισμό.¹²⁶ Αντιθέτως, όπως θα γίνει κατανοητό και από τα όσα ακολουθούν, ο Μεταξάς ποτέ δεν αποστασιοποιείται από

¹¹⁹ Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική, από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, εκδ. Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000, σ.σ. 157-158, 164-165.

¹²⁰ Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, σ.σ. 127-130.

¹²¹ Vatikiotis P. J., "Metaxas – The Man", Veremis, Thanos and Higham, Robin (eds), *Aspects of Greece, The Metaxas Dictatorship*, ELIAMEP-Vryonis Center, 1993, σ.σ. 179-192.

¹²² Βατικιώτης Π., *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά, Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, πρόλογος: Θ. Βερέμης, μετάφραση-επιμέλεια: Δ. Αμαραντίδου, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2005.

¹²³ Ελεφάντης Άγ., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 183.

¹²⁴ Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, Νοέμβριος 1989, σ.σ. 139-152.

¹²⁵ Βατικιώτης Π., *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά...*, σ. 25.

¹²⁶ Διαμαντόπουλος Θ., *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας, από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997.

τόπους της συντηρητικής ιδεολογίας και ουτοπίας, ενώ και οι αρχές του κόμματός του προσανατολίζονται στην οργανωμένη ρύθμιση και στην απόρριψη του κλασσικού φιλελευθερισμού. Αρκούμαι προς το παρόν σε αυτές τις παρατηρήσεις και σκοπεύω να επανέλθω σε ορισμένα από αυτά τα σημεία στο τέλος της επόμενης ενότητας με τη συζήτηση της φύσης του μεταξικού καθεστώτος. Η εν λόγω συζήτηση αφορά τόσο τον επηρεασμό του Μεταξά από φασιστικές αντιλήψεις, όσο και τη σχέση του καθεστώτος του με αυτή την πολιτική τοποθέτηση.

2.2 Η γρεοκοπία του κοινοβουλευτισμού και η οργανωμένη πολιτική ρύθμιση

Στον στοχασμό του Μεταξά είναι δυνατό να εντοπιστεί ένα, τουλάχιστον, καίριο χαρακτηριστικό, το οποίο διέτρεχε υπόρρητα την προηγούμενη ανάλυση, αλλά τώρα αρμόζει να αρθρωθεί ρητά: σχεδόν κάθε γεγονός της τρέχουσας επικαιρότητας αντιμετωπίζεται όχι με ένα χυδαία εμπειρικό χαρακτήρα, αλλά αποτιμώμενο στο πλαίσιο μιας συνολικότερης θεωρητικής προοπτικής: με τους όρους της εργασίας μου, στην ελληνική εκδοχή της μετάβασης από την κλασσική στην οργανωμένη νεωτερικότητα. Αυτό έχει ως συνέπεια η θεωρητική σύλληψη των πραγμάτων, όπως εκφράζεται στην ημερολογιακή καταγραφή του ενδιαθέτου στοχασμού, να συστοιχεί με την τρέχουσα πολιτική πράξη είτε στο επίπεδο της συμμετοχής σε πολιτικές ζυμώσεις είτε στο επίπεδο της διακήρυξης πολιτικών αρχών. Σε αυτή την ενότητα θα προσπαθήσω να παρακολουθήσω την εκδίπλωση της σκέψης του Μεταξά στις θεωρητικές εκτιμήσεις που πραγματοποιεί και αφορούν και την ελληνική αλλά και τη διεθνή κατάσταση, καθώς και στο πεδίο των τρεχουσών πολιτικών αναζητήσεων των μέσων της δεκαετίας του '30. Αυτές οι εκτιμήσεις σχετίζονται με το κατά πόσο επαρκεί ο φιλελευθερισμός/κοινοβουλευτισμός προκειμένου να αντιμετωπίσει τη νέα πραγματικότητα του οικονομικού εθνικισμού, της αυξημένης παρέμβασης του Κράτους στην οικονομία, της μαζικής πολιτικής κινητοποίησης, την ανάπτυξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας και επιρροής. Καθώς ο φιλελευθερισμός χαρακτηρίζεται ρητά ανεπαρκής, αξίζει να επισημανθεί πώς οραματίζεται ο Μεταξάς τη διέξοδο από αυτό που αποτιμά ως κοινοβουλευτικό χάος. Στα συμπεράσματα της ενότητας συζητώ τον προβληματισμό σχετικά με τον χαρακτήρα του μεταξικού καθεστώτος.

Η φιλελεύθερη/κοινοβουλευτική χρεοκοπία και οι αυταρχικές λύσεις

Ο Μεταξάς αντιλαμβάνεται με διαύγεια ότι η κλασική φιλελεύθερη νεωτερικότητα υποσκάπτεται –με σημείο καμπής αυτής της υπονόμησης τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο– από τη δυναμική παρουσία ενός εργατικού κινήματος το οποίο αφ’ ενός, διεκδικεί συμμετοχή στα δικαιώματα και τις ελευθερίες που αυτή διακηρύττει και αφ’ ετέρου, μεθερμηνεύει οικονομικά τα ιδεώδη της ισότητας και της ελευθερίας. Η παρουσία αυτή και η συναφής με τούτη μεθερμηνεία διευρύνεται κατά τον Μεταξά και σε κοινωνικές ομάδες πέραν του προλεταριάτου, ακόμη και στους υποστηρικτές του αστικού καθεστώτος, οι οποίοι πια δεν το εμπιστεύονται· κι αν το υποστηρίζουν, αυτό συμβαίνει αποκλειστικά και μόνο για λόγους συμφέροντος.¹²⁷ Το υφιστάμενο καθεστώς αμύνεται σε αυτή την πίεση μετερχόμενο, παρατηρεί ο Μεταξάς, τη δύναμη του Κράτους που πηγάζει από την παλιά του –ένοπλη– οργάνωση, δύναμη δηλαδή προσανατολισμένη σε σκοπούς σχετιζόμενους με την εξασφάλιση της εθνικής ανεξαρτησίας, της εθνικής ολοκλήρωσης και της επέκτασης της κρατικής ισχύος και όχι με οικονομικά, κοινωνικά και πολιτειακά περιεχόμενα.¹²⁸ Η επιρροή των εθνικών ιδεωδών, ακόμη και στο προλεταριάτο συνιστά το έσχατο ανάχωμα στην επικράτηση του νέου ιδεώδους.¹²⁹ Έτσι, συμπεραίνει, η αστική τάξη έχει μέγιστο συμφέρον να εξάπτει τις εθνικιστικές ιδέες και ιδίως τη δημοφιλέστερη από αυτές, της εθνικής ανεξαρτησίας, διότι κατ’ αυτό τον τρόπο επινοεί ένα κοινό εχθρό, η πολιτειακή συγκρότηση του οποίου δίνει την εντύπωση ότι διακύβευμα της σύγκρουσης αποτελεί η προάσπιση της ελευθερίας: ως εχθρός λοιπόν, των φιλελευθέρων Κρατών αναγορεύτηκε η Γερμανία, και με βάση τον εναντίον της αγώνα τούτα τα Κράτη διατηρούν την πολεμική δύναμη και την αστική πολιτεία που

¹²⁷ *Μεταξά Ιωάννου, Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 532: «Η κεντρική ιδέα της σημερινής κινήσεως της ανθρωπότητας, είναι η οσημέραι κατά βάθος και κατ’ έκτασιν κρατυνομένη πίστις, ότι πηγή της κακοδαιμονίας των ανθρώπων είναι η αδικία εν τη διανομή των αγαθών του κόσμου, και ότι η θεραπεία του κακού θα επέλθη καταρριπτομένου του απ’ αιώνων υφισταμένου κοινωνικού καθεστώτος εκ του οποίου εκπηγάζει η αδικία αυτή, και το οποίον στηρίζεται επ’ αυτής. Προς πραγμάτωσιν του νέου ιδεώδους αγωνίζεται η προλεταρική τάξις, αλλ’ η πίστις εις τας νέας ιδέας ταύτας εξηπλώθη πέραν αυτής και εντός των τάξεων του υφισταμένου καθεστώτος. Κανείς δεν πιστεύει εις αυτό, ούτε οι οπαδοί του· ούτοι το υποστηρίζουν εκ συμφέροντος» (7/20 Ιουλίου 1919, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

¹²⁸ Ο. π., σ. 532.

¹²⁹ Ο. π., σ. 532: «Η επιρροή των εθνικών τούτων ιδεωδών επεκτείνεται επί του μεγίστου μέρους της κοινωνίας και πλην του τελευταίου εισχωρεί και εις την προλεταρικήν τάξιν. Ούτω δικαιολογείται η ύπαρξις ενόπλων κρατών, ισχυρών εξωτερικώς, και συνεπώς εσωτερικώς, και η ανάγκη της διατηρήσεως των αρχών εξ’ ων προήλθεν η ισχύς αυτή. Τούτο είναι το κυριώτερον εμπόδιον εναντίον της επικρατήσεως του νέου ιδεώδους».

απαιτείται για τη συντήρηση του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος.¹³⁰ Το πνεύμα της εποχής, διαπιστώνει στα μέσα της δεκαετίας του '30, δεν ευνοεί τις δημοκρατίες: οι ελευθερίες οδηγούν στον κατακερματισμό του πολιτικού και κοινωνικού σώματος, η κοινοβουλευτική ρύθμιση στη διαίρεση και την αποδυνάμωση της εξουσίας, ο φιλελευθερισμός στην εθνική αποσύνθεση. Μόνη διέξοδος για τους «ζωντανούς λαούς» η στροφή προς «καισαρικές» μορφές διακυβέρνησης.¹³¹ Η παράκαμψη του κοινοβουλευτισμού οδηγεί απευθείας στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, στην πραγματοποίηση αυταρχικών/δικτατορικών εγχειρημάτων, πορεία στην οποία δρα ως καταλύτης, για την ελληνική περίπτωση, η επαπειλούμενη κατά τον Μεταξά κομμουνιστική εξέγερση της 4^{ης} Αυγούστου 1936.¹³²

Στη διάρκεια της δεκαετίας του '20, στο αποκορύφωμα της μετάβασης από την κλασική στην οργανωμένη νεωτερικότητα, η στάση του Μεταξά φαντάζει αμφιταλαντευόμενη. Από τη μία πλευρά μιλά ξεκάθαρα για την ανάγκη υπέρβασης του κοινοβουλευτισμού ο οποίος πλέον δεν ανταποκρίνεται στις νέες και εκτεταμένες αρμοδιότητες που έχει αναλάβει το Κράτος, στην κατεύθυνση μιας σωματειακού/συνεργατικού (φασιστικού;) τύπου οργάνωσης.¹³³ Από την άλλη πλευρά, εμφανίζεται επιφυλακτικός, προφανώς επειδή δεν βρίσκεται σε θέση ισχύος, έναντι της προοπτικής να προσλάβει δικτατορική μορφή η διέξοδος από την κοινοβουλευτική καχεξία. Επισημαίνεται έτσι, ταυτόχρονα ότι η δικτατορική λύση επίλυσης των προβλημάτων είναι διάχυτη στην ιδεολογική και πολιτική ατμόσφαιρα, αλλά και ότι τα μειονεκτήματά της δεν είναι ασήμαντα.¹³⁴ Όταν, όμως, στις αρχές της δεκαετίας του '30 και ιδίως μετά το κίνημα του Πλαστήρα τον Μάρτιο του 1933, το οποίο λειτουργεί ως καταλύτης στην κατεύθυνση της επιβολής αυταρχικών λύσεων, περίοδο κατά την οποία ο Μεταξάς, ακόμα κι αν δεν βρίσκεται σε απόλυτα ισχυρή θέση, ανήκει εντούτοις, οπωσδήποτε στην πλευρά των διαφαινόμενων νικητών, η

¹³⁰ Ο. π., σ. 533.

¹³¹ Ο. π., 4^{ος} Τόμος, σ. 241 («Εφημερίς των Ελλήνων» 1/9/1935. Το άρθρον δεν φέρει την υπογραφή του Μεταξά, αλλά είναι ολοφάνερη η σφραγίδα του»).

¹³² Ο. π., σ. 233 (συνέντευξη στον «Λαϊκό Παρατηρητή» της Γερμανίας).

¹³³ Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ. 466: (υποσημείωση αρ.1) «Η “Πολιτική Αναγέννησις”, με διοικητικό συμβούλιο τους Κ. Βάλβη, Κ. Βερροϊόπουλο, Π. Γαρουφαλιά, Π. Γουναράκη, Κ. Κυριακόπουλο, Γ. Παμπούκα και Κ. Χριστουλάκη, είχε δημοσιεύσει και στείλει στον Μεταξά μία μελέτη της για το κοινοβουλευτικό σύστημα (βλ. “Πολιτεία” 20/6/1926). Ο Μεταξάς απάντησε με δύο μακρά άρθρα στην “Πολιτεία”. Το συμπέρασμά του είναι ότι δεν υπάρχει κρίσις του κοινοβουλευτισμού αλλά κρίσις του Κράτους, που με τη σημερινή του αναχρονιστική συγκρότησι έχει υπερφαλαγγισθή από τις διαρκώς αυξανόμενες αρμοδιότητές του. Η θεραπεία που προτείνει είναι αποκέντρωση των υπαρχόντων οργάνων, σωματειακών και άλλων, ώστε να μείνουν στο Κοινοβούλιο μόνο τα γενικώτερα ζητήματα».

¹³⁴ Ο. π., σ.σ. 910-912 (ο λόγος του Ι. Μεταξά για το εκλογικό σύστημα, της 28^{ης} Ιουνίου 1928).

αμφιταλάντευση αίρεται. Θέτοντας ως πρώτο στόχο της πολεμικής του τον Βενιζέλο, ως ηθικό αυτουργό του κινήματος, αποσκοπεί στην κατάλυση της κοινοβουλευτικής θέσμιας.¹³⁵

Από τότε και μέχρι και την κήρυξη της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, έμμονος προσανατολισμός της πολιτικής του, είναι η κατάλυση του Κοινοβουλίου. Δύο είναι τα στοιχεία που εντοπίζονται σε αυτή την τάση: το πρώτο σχετίζεται με την ένταξη αυτής της επιλογής σε ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο· δεν πρόκειται με άλλα λόγια, για περίπτωση ακόρεστης απλώς «αρχομανίας». ¹³⁶ Ο κοινοβουλευτισμός έχει εκπέσει οριστικά στη συνείδησή του,¹³⁷ οι επιφυλάξεις και αναστολές της προηγούμενης δεκαετίας ξεπερνιούνται οριστικά, τώρα που οι συγκυρίες τού προκαλούν προσδοκίες υπέρβασης του παραμερισμού του.¹³⁸ Το δεύτερο είναι ότι η

¹³⁵ Ο π., 4^{ος} Τόμος, σ. 37: «[...] Τέλος Οκτωβρίου. Προτάσεις Βενιζέλου διά Δ.Φ. και Βαρβούτη προς σύμπραξιν απορρίπτω [...] Αρχίζω τον αγώνα προσωπικός κατά Βενιζέλου. Έχω μέσα μου δισταγμούς που θα με φέρη. Θα μπορέσω εγώ να καταβάλω αυτόν τον γίγαντα; Είναι καθήκον μου! Είναι καθήκον μου;» (25/10/1932 έως 15/4/1933). Επίσης: ημερολογιακή καταγραφή των ζυμώσεων 1933/1934: σ. 44 (21-22 Ιουλίου 1933): «Προϋπόθεση εισόδου σε κυβέρνηση “έντονος πολιτική” κατά Βενιζέλου, αλλιώς όχι. Τσαλδάρης διαφωνεί» σ. 64 (22 Δεκεμβρίου 1933): «Τύπος ανάστατος.-Απόγευμα Βουλήν Τσαλδάρης προσπαθεί να πνίξη επερώτησιν. Αρνούμαι. Κανγάς από του βήματος. Επιθετικώτατος. Δηλώσεις μου ότι το Κοινοβούλιον απώλεσε το κύρος του» σ. 79 (5 Ιανουαρίου 1934): «Χθεςινή συνέντευξις μου εις “Ελευθέρων Άνθρωπον” διά την παρακμήν του κοινοβουλευτισμού. Ζωηροτάτη εντύπωσις. Τώρα αποκτώ πολιτικώς αποτελεσμα και περιεχόμενον» σ. 79 (6 Ιανουαρίου 1934): «Νέαι μου δηλώσεις εις Καθημερινήν διά την πτώσιν του κοινοβουλευτισμού».

¹³⁶ Ο. π., σ. 80: «Βράδυ 10μ.μ. Τσαλδάρης σπίτι μου. Του είπα καθαρά ότι θεωρώ τον κοινοβουλευτισμόν εκπεσόντα, και ότι θα αγωνισθώ προς έξοδον εξ αυτού. Επίσης ότι δεν εισέρχομαι εις την κυβέρνησιν, διότι βαίνει προς κατάρρευσιν μη ικανοποιήσασα τα αισθήματα του Αντιβενιζελισμού, και εννοώ να μείνω έξω όπως περισώσω τον αντιβενιζελισμόν» (12 Ιανουαρίου 1934).

¹³⁷ Ο. π., σ.σ. 91-92: «Κατά πρόσκλησιν Μαξίμου σύσκεψιν εις Μαξίμου με Τσαλδάρην, Μάξιμον, Κονδύλην, Χατζηκυριάκον [...] Κατόπιν συζήτησις περί εσωτερικής καταστάσεως. Δηλώ κατηγορηματικώς ότι είμαι αντικοινοβουλευτικός, ότι θα εργασθώ προς ανατροπήν του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, ότι άμα αποκτήσω δύναμιν θα προσκαλέσω τον κ. Τσαλδάρην να τεθή επί κεφαλής της κινήσεως, εάν δε αρνηθή θα τον προσκαλέσω να παραμερίση! Εάν δεν δέχονται τας ιδέας μου, τότε δεν μένει παρά να συνεννοηθούν με την Αντιπολίτευσιν. Αλλά δηλώ ότι την λύσιν αυτήν την αποστέρω, την θεωρώ ματαιάν, δεν θα με σταματήση εις τον αντικοινοβουλευτικόν μου αγώνα, και αν ακολουθήση αυτόν τον δρόμον η Κυβέρνησις, θα το κάμη δι’ ίδιον λογαριασμόν της... Μάξιμος δηλοί ότι είναι ήδη εν συνεννοήσει. Κονδύλης έτσι και έτσι. Αποκλείει εκλογάς. Χατζηκυριάκος υπέρ συνεννοήσεων. Τσαλδάρης και Μάξιμος ομολογούν χρεωκοπίαν κοινοβουλευτισμού, αλλά θέλουν να κάμουν υστάτη προσπάθεια συνεννοήσεως» (17 Απριλίου 1934, Τρίτη).

¹³⁸ Ο. π. Διαδοχικές προτάσεις στον Μεταξά –είτε από βενιζελικούς είτε από αντιβενιζελικούς– συμμετοχής ή αρχηγίας σε κυβερνητικά, δημοκρατικά ή δικτατορικά, σχήματα: σ.σ. 83-84 (26 Φεβρουαρίου 1934, Δευτέρα): «[...] Μετά Τσαλδάρης ενώπιον Μαξίμου και Κονδύλη βοηθούντων εξήτησε συμμετοχήν μου εις Κυβέρνησιν. Ηρνήθην 1) Διότι δεν θέλω να εισέλθω εις δημιουργηθείσαν κατάστασιν Υπουργείου, 2) Διότι επικειμένης της μετά των Βενιζελικών συρράξεως, εννοώ να έχω τας χείρας μου λυμένας» σ. 86 (7 Μαρτίου 1934, Τετάρτη): «[...] Μάξιμος προτείνει δικτατορίαν, αποτελείται Κονδύλην όπως αναλάβη δικτατορικήν εξουσίαν και με ερωτά εάν θα βοηθήσω Κονδύλην εις τούτο. Απαντώ ότι δεν συμμετέχω εις δικτατορίαν αποσκοπούσα επιβάλη έθνος ωρισμένην εξωτερικήν πολιτικήν, και μάλιστα προς ην διαφωνών, και ότι τούτο είναι εκείνο διά το οποίον κατηγορήσαμεν άλλοτε τον Βενιζέλον» σ. 91 (10 Απριλίου 1934, Τρίτη): «Νέα ρήξις επί του

έκφραση της επιλογής αυτής δεν πραγματοποιείται μόνο σε ημερολογιακές και απόλυτα προσωπικές καταγραφές, ούτε σε παρασκηνιακές συνάξεις, αλλά και σε δημόσιες πολιτικές διακηρύξεις.¹³⁹

Σε αυτές, η πολιτική συγκυρία διαπλέκεται με τον θεωρητικό στοχασμό:

«[...] Από της στιγμής καθ' ην το ελληνικό Κράτος ηκολούθησε την γραμμήν όλων των συγχρόνων Κρατών και επεδίωξε διά του παρεμβατισμού του την ρύθμισιν και των παραμικροτέρων οικονομικών σχέσεων της κοινωνίας, το κοινοβουλευτικόν μας πολίτευμα καθίσταται οσημέραι επί μάλλον και μάλλον εμπόδιον εις την κατάλληλον οργάνωσιν της Κοινωνίας προς αντιμετώπισιν των μεγάλων προβλημάτων της σημερινής εποχής.

Διότι, όπως διεμορφώθη ο Ελληνικός κοινοβουλευτισμός, τελειώς παραστρατηγήσας από το πρώτον (Αγγλικόν) αυτού υπόδειγμα, εάν καταλήξη εις τας τελευταίας αυτού συνεπείας, θα αγάγη την Χώραν κατ' ανάγκην εις σκολιάν οδόν».¹⁴⁰

Δεν είναι μόνο η διατομή της διεθνούς τάσης με τη «νόθα» και «επείσακτη» στην Ελλάδα κοινοβουλευτική θέσμιση που καθιστά αναγκαία την υπέρβαση του φιλελευθέρου/κοινοβουλευτικού παραδείγματος. Άλλη μια όψη της επιχώριας ιδιαιτερότητας επιδεινώνει την κατάσταση και ωθεί προς άλλου τύπου λύσεις: είναι ο Διχασμός, ο οποίος ναι μεν, θεωρεί ο Μεταξάς, οξύνθηκε από τον Βενιζέλο, έχει εντούτοις και βαθύτερα αίτια ένα εκ των οποίων η ατελής αφομοίωση Νέας και Παλαιάς Ελλάδας, γηγενών και προσφύγων. Έτσι, είναι πεπεισμένος ότι η κοινή γνώμη δεν διαβλέπει άλλη διέξοδο σωτηρίας «ει μη διά της εξόδου εκ του κοινοβουλευτισμού και εισόδου εις νέαν κατάστασιν, *μονιμωτέρας, σταθερωτέρας και ισχυροτέρας* εκτελεστικής εξουσίας».¹⁴¹ Με μια αναγωγή του πολιτικού παιγνίου στο ανορθόλογο στοιχείο των παθών τεκμηριώνεται το αδύνατο της σύμπραξης των δύο κόσμων: «Διότι [παρά τις προσπάθειες] απεδείχθη και αποδεικνύεται σήμερον τρανότατα, ότι ο διχασμός εκείνος προήλθεν από βαθείς ιστορικούς λόγους και ότι οι άνθρωποι δεν δρώσι μόνον λογικώς, αλλά και συναισθηματικώς. Δηλαδή τας πράξεις των δεν ρυθμίζει μόνον η λογική αλλά και η ώθησις εκ του παρελθόντος των, της ιστορίας των και της θέσεώς των την οποίαν έκαστος εξ αυτών είχε κατά την εξέλιξιν

Συμφώνου, προφανώς η Κυβέρνησις παρεσπόνδησε. Απόγευμα καλεί Τουρκοβασίλης όπου και Καφαντάρης. Καφαντάρης βολιδοσκοπεί εάν θα εδεχόμεν να συντελέσω εις πτώσιν Τσαλδάρη και να σχηματίσω Κυβέρνησιν υποστηριζόμενος από βενιζέλον με επιφύλαξιν να δώσω τα δύο πολεμικά υπουργεία εις πρόσωπα της κοινής εμπιστοσύνης. Απαντώ ότι δεν σκοπεύω να προκαλέσω, ρίπτων την Κυβέρνησιν, την μήνιν του Αντιβενιζελισμού εναντίον μου, ότι και δεν είναι δυνατή η πτώσις της μόνον από εμέ, και ότι εάν σχηματίσω Κυβέρνησιν δεν δέχομαι όρους διά δύο πολεμικά Υπουργεία» σ. 91 (11 Απριλίου 1934, Τετάρτη): «Απόγευμα επίσκεψις Μαρή. Προτείνει ανάληψιν εκ μέρους μου πρωθυπουργίας άνευ όρων, μόνη Αναλογική.-Υποστήριξιν Βενιζελικών 8 μηνών εξουσιοδότησιν. Βράδου επίσκεψις Ράλλη Ι., Στράτου, Ευστρατιάδου. Προτείνουν κίνησιν Λαϊκών, υποστήριξιν μου ανάληψιν εξουσίας».

¹³⁹ Ο. π., σ.σ. 92-93.

¹⁴⁰ Ο. π., σ. 592 (Συνέντευξις του Ι. Μεταξά προς την εφημερίδα “Ελεύθερος Άνθρωπος” της 4^{ης} Ιανουαρίου 1934).

¹⁴¹ Ο. π., σ. 592.

των ιστορικών γεγονότων του αμέσου παρελθόντος»: αν γινόταν σύμπραξη, θα αποσπώνταν τα άκρα των δύο μερίδων και θα δημιουργείτο εκ νέου διχασμός.¹⁴² Υπ’ αυτή την έννοια, η λύση φαντάζει προδιαγεγραμμένη: «Διότι είναι γνωστόν το ιστορικόν δίδαγμα ότι κατά τας μεγάλας πολιτικές κρίσεις υπερσχύουν πάντοτε αι οξύτεραι ιδέαι. Διά τούτο ορθώς συναισθάνεται η κοινή γνώμη ότι η λύσις δέον να ευρεθῆ ἔξω του κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος».¹⁴³

Το επειγόν του πράγματος δεν επιτρέπει θεωρητικολογίες, αφού οι συνθήκες που απαιτούν νέες λύσεις επιβάλλονται έμπρακτα. Η μείζων προκείμενη του συλλογισμού είναι ότι τα πολιτεύματα ανταποκρίνονται και αντιστοιχούν στις συνθήκες που τα γέννησαν. Από τη στιγμή που αυτές ξεπερνιούνται, αυτά τίθενται εν αμφιβόλω, ως εμπόδια σε μια αδυσώπητη ιστορική εξέλιξη.¹⁴⁴ Ο κοινοβουλευτισμός δημιουργήθηκε, κατά τον Μεταξά, μέσω της ανόδου της μέσης αστικής τάξης στην εξουσία εξαρτώντας υλικά και ηθικά τις κατώτερες τάξεις στον αγώνα της ενάντια στην φεουδαρχία. Η επικράτηση του καπιταλισμού αποτελούσε όρο αυτής της αναρρίχησης, η οποία είχε ως συνέπεια αφενός τον ελεύθερο ανταγωνισμό στην οικονομία, αφετέρου τον περιορισμό του κοινοβουλευτικού κράτους στη διαχείριση της εσωτερικής και της εξωτερικής ασφάλειας: στρατός, αστυνομία, διπλωματία, ναυτικό δικαιοσύνη.¹⁴⁵ Σήμερα εντούτοις, παρατηρεί, είναι ο ίδιος ο καπιταλισμός που εγκατέλειψε το σύστημα του ελεύθερου ανταγωνισμού, είναι ο ίδιος που αναζήτησε την προστασία του Κράτους μέσω λ.χ. της δασμολογικής προστασίας της βιομηχανίας, κι είναι η ίδια η μεσαία αστική τάξη που κινήθηκε αναλόγως, καθώς εξαρτάται από τη θέληση πολλών λαϊκών τάξεων. το κοινοβουλευτικό πολίτευμα αδυνατεί πλέον να ανταποκριθεί σε αυτές τις συνθήκες, ενώ η κατάσταση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο στην Ελλάδα εξαιτίας της απότομης συνένωσης πολλών και διαφορετικών τάξεων και στρωμάτων, η ενοποίηση και αφομοίωση των οποίων δεν είναι δυνατό να συντελεστεί διά κοινοβουλευτικών μέσων.¹⁴⁶

¹⁴² Ο. π., σ.σ. 592-593

¹⁴³ Ο. π., σ. 593.

¹⁴⁴ Ο. π., σ. 594: «[...] κάθε πολιτικόν σύστημα είναι καλόν οσάκις οι όροι, οίτινες το εδημιούργησαν και αι συνθήκαι υπό τας οποίας ανεπτύχθη και ἔζησεν, εξακολουθούν υφιστάμεναι. Οσάκις όμως οι όροι οὔτοι και αι συνθήκαι τας οποίας προείπον, παύουν υφιστάμεναι, μάλιστα δε δημιουργούνται ἕτεροι συνθήκαι ριζικώς αντίθετοι από τας προηγουμένας, τότε το πολιτικόν σύστημα που παρήχθη από τας πρώτας παύει να εἶναι καλόν, και μάλιστα καθίσταται επιβλαβές. Αυτό συνέβη και με τον κοινοβουλευτισμόν» (Συνέντευξις του Ι.Μ. προς την “Καθημερινή” της 6^{ης} Ιανουαρίου 1934: Δικτατορία ή Κοινοβουλευτισμός;).

¹⁴⁵ Ο. π., σ. 594.

¹⁴⁶ Ο. π., σ. 594.

Η διάκριση των εξουσιών κατέληξε να σημαίνει, αποφαίνεται ο Μεταξάς, μεταξύ τους διαμάχη, με αποτέλεσμα την παράλυση του Κράτους. Ταυτόχρονα, η πρόσθεση ενός ακόμα θεσμού, η ενσάρκωση της ορθολογικότητας κατά τον Βενιζέλο, επιδεινώνει την υπάρχουσα κατάσταση οδηγώντας σε ένα ιδιότυπο θεσμικό/κρατικό «τετρακέφαλο»: «Εις ταύτα προσετέθη το Συμβούλιον της Επικρατείας, το οποίον, διαχειριζόμενον την διοικητικήν δικαιοσύνην, αμφισβητεί εις την εκτελεστικήν εξουσίαν την διαχείρισιν ακόμη και των διοικητικών υποθέσεων, εισερχόμενον όχι μόνον εις την εξέτασιν του νομίμου των αποφάσεων της διοικήσεως αλλά και εις αυτήν ακόμη την ρύθμισιν της διακριτικής εξουσίας των Υπουργών».¹⁴⁷ Τα προβλήματα λοιπόν, μπορούν να επιλυθούν μόνο με μια συγκεντρωμένη εξουσία, μόνιμη και σταθερή, στηριζόμενη βέβαια στη λαϊκή συγκατάθεση, ειδάλλως στον ορίζοντα κάνει την απειλητική του εμφάνιση ένας άλλος παράγοντας:

«Εάν αφήσωμεν τα πράγματα ως έχουν σήμερα, με την μοιραίαν αυτών φορά, ο κοινοβουλευτισμός όπως κατήντησε, θα μας αγάγη εις τας αγκάλας του κομμουνισμού, ώστε και πάλιν να εξέλθωμεν του κοινοβουλευτισμού διά της θύρας του κομμουνισμού. Συνεπώς, δι' ημάς τους Έλληνας, το πρόβλημα δεν είναι πώς θα μείνωμεν εις τον κοινοβουλευτισμόν, αλλά διά ποίας θύρας θα εξέλθωμεν εξ αυτού. Διά τας θύρας του κομμουνισμού, ή διά τας θύρας του εθνικού Κράτους. Ας εκλέξωμεν. Προ παντός όμως επέστη η ώρα να είπωμεν εις τον Ελληνικόν Λαόν την αλήθειαν, διότι προ παντός αυτός είναι ο κύριος του οίκου του και αυτός πρόκειται να εκλέξη».¹⁴⁸

Στο όραμά του επίσης περιλαμβάνεται το πρόγραμμα μιας φασιστικού χαρακτήρα επανάστασης όπου ο οίστρος του θα διέγραφε μονομιάς τον όποιο παραγκωνισμό του καθιστώντας τον ικανό να ξεπεράσει τη διαφθορά των ψηφοφόρων και την ανάγκη των συμβιβασμών: «[...] Η ψυχή μου είναι ματωμένη με τον ρόλον που μας αναγκάζει η καθολική ψηφοφορία και η διαφθορά των ψηφοφόρων. Να μπορούσα να επαναστατούσα, αλλά μόνος μου! Γιατί με τόσους άλλους πάλι θα έπεφτα σε συμβιβασμούς».¹⁴⁹ Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι ο προβληματισμός γύρω από τη στροφή σε αυταρχικές λύσεις με ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και την αναζήτηση τρόπων εξόδου από τον ανεπαρκή κοινοβουλευτικό κανόνα δεν αποτελούν σε καμμία περίπτωση μονοπώλιο του αντιβενιζελικού στρατοπέδου κατά την περίοδο ανάμεσα στα 1934 και 1936, και

¹⁴⁷ Ο. π., σ. 595.

¹⁴⁸ Ο. π., σ. 595.

¹⁴⁹ Ο. π., σ. 95 (2 Μαΐου 1934). Αυτές οι υποσχέσεις απευθύνονται και σε πολιτειακούς παράγοντες, όπως λ.χ. ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας: «[...] Μεσημβρίαν εις ακρόασιν παρά Ζαΐμη. Δηλώ εις αυτόν ότι αγνού τας συνεννοήσεις τας οποίας θεωρώ ματαιάς και ότι αντιτίθεμαι εις τας εκλογάς, διότι θεωρώ τας κοινοβουλευτικάς μεθόδους ως τελειώς αλυσιτελείς. Ότι το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα εφθάρη εσωτερικώς και δέον να καταργηθή. Ότι αναλαμβάνω να σχηματίσω Κυβέρνησιν και εντός 48 ωρών να εκκαθαρίσω την κατάστασιν και να παγιώσω την τάξιν και την γαλήνην» (σ. 120, 8 Οκτωβρίου 1934).

νωρίτερα ακόμη. Διανοούμενοι και πολιτικοί που εντάσσονται στο φιλελεύθερο στρατόπεδο αναπτύσσουν τις ίδιες ακριβώς σκέψεις, απλώς προσδοκούν πως εκείνοι θα είναι οι φορείς και τα υποκείμενα αυτής της μετάβασης. Εξάλλου οι συγκεκριμένες σκέψεις, οι οποίες άλλωστε και όπως αποδεικνύεται από τα γεγονότα, δεν αποτελούν απλώς διανοητικά παιχνίδια και διατυπώνονται σε συζητήσεις ανθρώπων προερχομένων από αντίπαλα (;) στρατόπεδα.¹⁵⁰ Έχω ήδη αναφερθεί αναλυτικά στις σκέψεις του Βενιζέλου για την οργανωμένη ρύθμιση έτσι όπως εκφέρονται μέσω των θεσμικών τεχνολογιών που αναπτύσσει, αλλά και αυτών – συνταγματικών– που έχει κατά νου. Μία πρόσθετη μαρτυρία για αυτή τη γραμμή, που ενισχύει την αξιοπιστία της μαρτυρίας του Πολυχρονιάδη σχετικά με τις σκέψεις του Βενιζέλου σε ό, τι αφορά τη συνταγματική μεταρρύθμιση, είναι ο σχολιασμός από μέρος του επιφανούς πολιτικού των κινήσεων του Σοφούλη αμέσως μετά το πολωτικό εκλογικό αποτέλεσμα του Ιανουαρίου του 1936:

«Εκπλήσσομαι πως δεν εννοεί ο φίλος κ. Σοφούλης, ότι η επιμονή του να επιχειρή συγκρότησιν κυβερνήσεως συνασπισμού, ακόμη και σήμερα, εκθέτει την σοβαρότητά του και τον βαρύνει με την ευθύνην ότι παρατείνει την κυβερνητικήν κρίσιν, διότι παραλείπει το καθήκον που έχει να συστήση την μόνην δυνατήν λύσιν, την συγκρότησιν δηλαδή κυβερνήσεως, όχι βέβαια *υπηρεσιακής*, όπως κακώς χαρακτηρίζεται πολλάκις, αλλά *εξωκομματικής*».¹⁵¹

Για τον Μιχαλακόπουλο πάλι, η κρίση του κοινοβουλευτισμού είναι οξεία και πρόδηλη, απαιτώντας μεταρρυθμίσεις στην κατεύθυνση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας. Τα προβλήματα είναι τεράστια, ενώ η φύση τους –οικονομικά, τεχνικά κλπ– ευνοεί τεχνοκρατικού χαρακτήρα λύσεις: «[...] χρειάζεται τεχνικωτέρα συγκρότησις των υπό του λαού εκλεγομένων σωμάτων».¹⁵² Το κοινοβουλευτικό πολίτευμα είναι το μεν το καλύτερο για τους λαούς, αλλά για λόγους εθνικής σωτηρίας, παρατηρεί, επιβάλλεται η παρέκκλιση από τις αρχές του. Όσοι τόλμησαν αυτήν την παρέκκλιση αξίζουν ύμνους για το –φασιστικό– σθένος τους:

«Αι δυσκολίαι αι μεγάλαι, τας οποίας η Ευρώπη ίδια αντιμετώπιζει μετά τον πόλεμον, είχαν αποτέλεσμα, εις πολλάς χώρας, την απομάκρυνσιν από τον κοινοβουλευτισμόν. Ευτυχείς ήσαν αι χώραι εις τας οποίας οι υπεύθυνοι ανεδείχθησαν αντάξιοι των περιστάσεων και θα αφήσουν αλησμόνητους σελίδας εις την ιστορίαν της πατρίδος των. Επί παραδείγματι, όποιοι συνέπεσε να ιδή εκ του σύγγυς την Ιταλίαν των τελευταίων ετών, δεν δύναται δεν ημπορεί παρά ν' ανομολογήση ότι ο ασθενής εσώθη και απέκτησεν υγείαν και ρώμην διά της απομακρύνσεως από της τροχιάς της κοινοβουλευτικής

¹⁵⁰ Ο. π., σ. 92: «Συνέντευξις με Μιχαλακόπουλο–Τείνει προς δικτατορίαν» (13 Απριλίου, Παρασκευή).

¹⁵¹ Ο. π., σ. 190 (Την 10^η Μαρτίου του 1936, ο Ελ. Βενιζέλος γράφει στον Αλέξ. Ζάννα).

¹⁵² Ο. π., σ. 596 (Συνέντευξις Α. Μιχαλακόπουλου προς την “Καθημερινήν” της 7^{ης} Ιανουαρίου 1934).

ορθοδοξίας. Βεβαίως, διά τα άτομα ο κοινοβουλευτισμός παρέχει το μέγιστον αγαθόν της ελευθερίας. Αλλ' εις εκτάκτους περιπτώσεις και αυτή περιορίζεται χάριν του συνόλου».¹⁵³

Όσο για την Ελλάδα τα πράγματα είναι ξεκάθαρα. Το ζήτημα δεν είναι η επιλογή ανάμεσα σε δικτατορία ή κοινοβουλευτισμό, αλλά ποια θα είναι η μερίδα που θα ηγείται της μεταβολής: «Εάν με ερωτάτε τώρα ποίαν ιδέαν έχει το πλείστον των Ελλήνων ειδικώς διά την δικτατορίαν, ήτις ως γνωστόν δεν είναι απλή παρέκκλισις αλλά εκμηδένισις του κοινοβουλευτισμού και της θελήσεως του λαού, νομίζω ότι δεν σφάλομαι αν είπω ότι δέχονται και ανέχονται την δικτατορίαν αν γίνη από τινα των “ημετέρων”, την αποστρέφονται και την καταπολεμούν εάν γίνη από μερίδα των αντιθέτων...».¹⁵⁴ Έτσι, δεν υπάρχει λόγος να εκπλήσσει κανείς από την εξέλιξη των πραγμάτων, και είναι προφανές πως η απορία του Μεταξά για την περιβολή του με εμπιστοσύνη από τη Βουλή η οποία προέκυψε από τις εκλογές του 1936, δεν πρέπει να λαμβάνεται τοις μετρητοίς:

«Και το περίεργον, το οποίον συνέβη τότε, και το οποίον αποδεικνύει πόσον το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ήτο και είναι αναγκαίον εις την χώραν και ανταπεκρίνατο εις τας ανάγκας αυτής, ήτο το εξής: εμέ με εγνώριζον όλοι από ετών ότι ήμουν αντικοινοβουλευτικός, εμέ με εγνώριζον όλοι ότι ήμουν εχθρός των κομμάτων και όμως όταν παρουσιάσθην πρωθυπουργός μέσα εις την Βουλήν εκείνην, χωρίς καμμίαν βίαν, χωρίς καμμίαν πίεσιν, μου έδωκαν όλοι, πλην των κομμουνιστών, όλοι οι άλλοι ψήφον εμπιστοσύνης. Και όχι μονάχα τούτο, αλλά και μου εσήφισαν το πρόγραμμα, το οποίον είναι επάνω-κάτω εκείνο, το οποίον εφαρμόζομεν τώρα».¹⁵⁵

Συνισταμένη του θεωρητικού του προβληματισμού, της αποτίμησης της ιστορικής πορείας από τον 19^ο αιώνα και εξής, της εκτίμησης περί μη αναστρέψιμης χρεοκοπίας της κοινοβουλευτικής θέσμισης αλλά και των άμεσων πολιτικών του προτεραιοτήτων είναι στη σκέψη του η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Αν και τη χαρακτηρίζει επανάσταση, θεωρεί ότι η έλευσή της είναι απότοκο εξελικτικής διαδικασίας.¹⁵⁶ Σε αυτή την εξέλιξη τέμνεται η συνολική πορεία του φιλευθερισμού με αυτή της ελληνικής περίπτωσης. Από αυτή τη διατομή προκύπτει η ανάγκη της θεσμικής μεταβολής, την οποία και πραγματώνει η 4^η Αυγούστου.¹⁵⁷ Ο κοινοβουλευτισμός –και στην ελληνική κοινωνία– εμφανίζει κατά τον Μεταξά προϊούσα αδυναμία να ανταποκριθεί στη συγκαιρινή του πραγματικότητα, με συνέπεια την παράδοσή του στον κομμουνισμό. Η αδυναμία τούτη είναι κατά τον Μεταξά ευεξήγητη: από τη μία πλευρά το κοινοβουλευτικό πολίτευμα είναι ίδιον της

¹⁵³ Ο. π., σ. 597.

¹⁵⁴ Ο. π., σ. 597.

¹⁵⁵ *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 2^{ος} Τόμος, σ. 57 (λόγος εκφωνηθείς εις Καλαμάς, 24/9/1939).

¹⁵⁶ Ο. π., 1^{ος} Τόμος: 1936-1938, σ.σ. 27-28 (λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης, 6/9/1936).

¹⁵⁷ Ο. π., σ. 28.

μεσαίας αστικής τάξης, άκμασε δε σε εποχή που ο καπιταλισμός μεσουρανούσε έχοντας χωρίσει μέσω της ελεύθερης οικονομίας την οικονομική από την κρατική εξέλιξη της κοινωνίας. Αυτή η περίοδος αφορά, θεωρεί ο Μεταξάς, την εποχή από το 1830 έως το 1880. Έχει ως κύρια γνωρίσματά της τα λαμπρά αποτελέσματα της ελεύθερης οικονομίας, αφού ο καπιταλισμός συνιστά τον πολιτισμό του 19^{ου} αιώνα και με αυτές τις εξελίξεις είναι αναπόσπαστα δεμένος ο κοινοβουλευτισμός. Το Κράτος τότε, συνεχίζει ο Μεταξάς, δεν ασχολιόταν με την οικονομία, παρά με τη δικαιοσύνη, την ασφάλεια, τον στρατό και την εξωτερική πολιτική. Η όποια οικονομική του παρέμβαση εξαντλείτο στην εκτέλεση ορισμένων έργων, όπως οι σιδηρόδρομοι, σπεύδει όμως να υπογραμμίσει ότι το παράδειγμα της Αμερικής αποδεικνύει ότι και αυτή η παρέμβαση δεν είναι ο κανόνας: εκεί εταιρείες είναι οι κατασκευάστριες των μεγάλων έργων.¹⁵⁸

Πρόκειται όμως, για εποχή η οποία έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί. Ο Μεταξάς έχει διαυγέστατη επίγνωση της αλλαγής που πραγματοποιήθηκε. Δεν χρησιμοποιεί, φυσικά, τους όρους «κλασσική» και «οργανωμένη» νεωτερικότητα, αλλά οι περιγραφές του είναι δηλωτικές αυτής της μετάβασης. Για αυτόν, ο ίδιος ο καπιταλισμός, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} εγκατέλειψε την ελεύθερη οικονομία και επιζήτησε την κρατική προστασία. Προανακρούσματα τούτης της στροφής αποτέλεσε η παρεμπόδιση της μετανάστευσης στην Αμερική,¹⁵⁹ η προστατευτική πολιτική του Κράτους μέσω της δασμολογίας, ενώ η δημιουργία των τραστ και των καρτέλ σηματοδότησε το τέλος της ελεύθερης καπιταλιστικής εποχής. Η ευθύνη για τις οικονομικές τύχες των χωρών μεταβιβάστηκε από τις επιχειρήσεις στο Κράτος, φαινόμενο το οποίο στις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου κατέστη εντονότερο, για να επεκταθεί ευρύτερα μετά πια από τον Πόλεμο. Έτσι, ο πολιτικός ανταγωνισμός λαμβάνει διαφορετική μορφή. Ο Μεταξάς έχοντας ως αφητηρία μια τέτοια προσέγγιση της ιστορικής πορείας, αποπειράται να δώσει μια δομική εξήγηση του Διχασμού. Σε προηγούμενη αναφορά μας στο ίδιο θέμα, ο Διχασμός οριζόταν από τον Μεταξά ως το επιχώριο πρίσμα μέσω του οποίου διαθλάτο η διεθνής κατάσταση στην Ελλάδα. Τώρα, στις αρχές του 1936, εμβαθύνει ο Διχασμός κατ' αυτόν είναι ο τρόπος συμπόρευσης της Ελλάδας με τις διεθνικές τάσεις:

¹⁵⁸ Ο. π., σ. 29.

¹⁵⁹ Ο. π., σ.σ. 134-135 (λόγος κατά τα εγκαίνια του Εμπορευματολογικού Μουσείου Πειραιώς, 7/12/1936).

«Το Κράτος πλέον παραλαμβάνει εις τας χείρας αυτού την διεύθυνσιν της οικονομίας των χωρών και ασκείται υπ' αυτού εν όλη αυτής τη εκτάσει η διευθυνομένη οικονομία. Από εκείνης πλέον της στιγμής ο κοινοβουλευτισμός παύει να έχη λόγον υπάρξεως. Δεν δύναται να φαντασθή κανείς, ότι είναι δυνατόν ένα Κράτος, ένα κόμμα, καταλαμβάνον την αρχήν να λαμβάνη εις τας χείρας του την διεύθυνσιν όλων των οικονομικών επιχειρήσεων της κοινωνίας και να υπεισέρχεται και εις αυτήν των ιδιωτών οικονομίαν. Ως εκ τούτου βλέπετε αμέσως τον μέγιστον ανταγωνισμόν των κομμάτων διά να λάβουν εις χείρας των τοιαύτην πολύτιμον εξουσίαν. Παύει πλέον η ευγένεια η χαρακτηρίζουσα τας σχέσεις μεταξύ κομμάτων, όπως εις την εποχήν της ακμής του κοινοβουλευτισμού. Οι αγώνες γίνονται οξύτατοι, αιματηρότατοι, διά την κατάληψιν της εξουσίας».

Στην Ελλάδα τα παραδείγματα αφορούν τον Διχασμό, ο οποίος κατά τον Μεταξά δεν ήταν μόνο θέμα προσώπων.¹⁶⁰ Τα πρόσωπα, προχωρεί, ήταν εκφραστές και ταυτόχρονα, συμπυκνώσεις βαθύτερων τάσεων. Ούτως ή άλλως το συμπέρασμα για τον Μεταξά είναι πρόδηλο και μη επιδεχόμενο αμφισβητήσεων: ο κοινοβουλευτισμός δεν μπορεί πλέον να ζήσει στην Ευρώπη. Ακόμα κι αν ο κομμουνιστικός κίνδυνος δεν υπήρχε, πάλι θα κατέρρεε. Τούτο πάλι δεν συνιστά αφορμή για θρήνους: υπάρχουν εξάλλου, κι άλλες μορφές αντιπροσώπευσης.¹⁶¹

Από την άλλη πλευρά, η ελληνική εκδοχή του κοινοβουλευτισμού, θεωρεί, είναι νόθα, ασύμβατη με την ελληνική ψυχή και την ελληνική παράδοση. Δεν είναι οπότε άξιο απορίας που προκαλεί απογοήτευση στον ελληνικό λαό και τελικά μαραίνεται και εκπίπτει, αφού δεν αντιπροσωπεύει τη λαϊκή βούληση. Επιπλέον, υπογραμμίζει, η δρώσα πραγματικότητά του είναι εντελώς αντίθετη με τις καταστατικές αρχές του: διακρίνει λ.χ. τις εξουσίες, την ίδια στιγμή που τις συγχέει και η μία υπεξαιρεί και αναλαμβάνει αρμοδιότητες της άλλης. Ο κοινοβουλευτισμός θεωρείται έτσι, ως ο μανδύας της εξουσίας μιας πολιτικής ολιγαρχίας η οποία διέσπασε τη φυσική ενότητα των Ελλήνων με τη δημιουργία των κομμάτων και διαιώνισε την κυριαρχία της εξάπτοντας ατομικά πάθη και συμφέροντα.¹⁶² Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης υπήρξε για τον Μεταξά, η διαίρεση, η αλληλοσφαγή, η διαρκής κρατική ανετοιμότητα, όπως περίτρανα αποδείχτηκε το 1866, το 1878, το 1886, το 1897, το 1912 και στον Διχασμό.¹⁶³

Στις επαχθείς κατά τον Μεταξά επιπτώσεις του κοινοβουλευτισμού περιλαμβάνονται η Μικρασιατική Καταστροφή ως καρπός εκατονταετούς κακοδιοικήσεως του τόπου, η εθνική, θρησκευτική πολεμική και κοινωνική κατάπτωση του 1928 με τον κομμουνισμό να ελκύει τη νεολαία, ο πρωθυπουργός το

¹⁶⁰ Ο. π., σ. 29.

¹⁶¹ Ο. π., σ. 30.

¹⁶² Ο. π., σ.σ. 248-249 (λόγος κατά εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας, 31/10/1937).

¹⁶³ Ο. π., σ. 249.

1930 από την Άγκυρα να απειλεί εκείνους που επρόκειτο να κινηθούν πραξικοπηματικά, η χρεοκοπία το 1931, η ίδρυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1932, το κίνημα του 1933, οι διεξαγόμενες εν πλήρει διαφάνεια σε εφημερίδες και καφενεία συζητήσεις για το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934 με αποτέλεσμα την διαρροή των κρατικών μυστικών, η αδυναμία για πραγματοποίηση ακόμη κι ενός εμφυλίου της προκοπής το 1935, η απειλή της κομμουνιστικής εξέγερσης το 1936. Έτσι, διατείνεται ότι αν και προσπάθησε να σώσει τον κοινοβουλευτισμό, κατάλαβε ότι οι βλάβες του ήταν ανήκεστες: «Το ωνομάσαμεν τότε [μετά την Καταστροφή] το καθεστώς εκείνο και το ονομάζομεν και τώρα “Κομματικόν Καθεστώς” διότι με αυτήν την μορφήν ενεφανίσθη εις την Ελλάδα ο Κοινοβουλευτισμός και υπό αυτήν την μορφήν την διώκησε την Ελλάδα κατά το μακρόν αυτό διάστημα. Εν τούτοις, τότε, πολιτευόμενος εγώ, δεν ήθελα ν’ απελπισθώ αμέσως διά την τύχην του κοινοβουλευτισμού. Επήγαινα και εγώ, όπως και πολλοί άλλοι, με την ιδέαν, ότι ίσως θα ημπορούσαμεν να εξυγιάνωμεν και να του αλλάξωμεν τα στελέχη, να του δώσουμε νέους σκοπούς και ορίζοντας και ειργάσθην και κατηνάλωσα έτη μακρά της ζωής μου και της ανδρικής μάλιστα ηλικίας με αυτή την προσπάθειαν, με την επιθυμίαν να γίνη ο κοινοβουλευτισμός αγνός και να διαρρυθμισθή προς όφελος της Ελλάδος». Όταν είδε ότι αυτό είναι μάταιο αποσύρθηκε για τους καλύτερους και στη συνέχεια κινήθηκε με τον γνωστό τρόπο.¹⁶⁴

Στο αποκορύφωμα της κρίσης, το 1934, υπενθυμίζει πως διαπιστώνοντας ότι ο κοινοβουλευτισμός ωθεί στον κομμουνισμό, έθεσε το ζήτημα της εξόδου από αυτόν είτε με τη μορφή της κομμουνιστικής επανάστασης είτε με αυτή του εθνικού κράτους. Με ένα αίσθημα ειρωνείας για τους πολιτικούς του αντιπάλους, απόρροια του αισθήματος ισχύος που νιώθει ως κύριος της κατάστασης, το οποίο σε τίποτε δεν μειώνει την ειλικρινή αποτίμηση των περιστάσεων, δηλώνει ότι δεδομένων των δηλώσεών του το 1934 όλοι γνώριζαν τις απόψεις του: ήταν οι ίδιοι οι αντίπαλοί του όμως, οι οποίοι το 1936 του παρείχαν ψήφο εμπιστοσύνης.¹⁶⁵ Μπορεί κατά συνέπεια, να προχωρήσει στη λύση την οποία σκιαγραφεί ως εξής: «Μία Κυβέρνησις, υπό Αρχηγόν μη ανήκοντα εις κανέν από τα κόμματα, τα οποία άλλωστε και δεν υπάρχουν πλέον, Αρχηγόν όμως ανήκοντα εις το σύνολον του Έθνους και αντιμετώπιζοντα τας ανάγκας αυτού ως ενός ενιαίου συνόλου, Αρχηγόν στηριζόμενον επί της αμερίστου και της πλήρους εμπιστοσύνης του λαού,

¹⁶⁴ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 102-103, (λόγος εκφωνηθείς εις Άμφισσαν, 12/6/1939).

¹⁶⁵ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 250-251.

εκδηλουμένης διά παντός μέσου και δι' όλων των μέσων, διά των οποίων ένας λαός γνωρίζει να εκδηλώνη την αληθινή του εμπιστοσύνην, όπως σεις σήμερον, και έχοντα συγκεντρωμένην εις τας χείρας του όλην την δύναμιν, ούτως ώστε ταχέως να προχωρήση εις το έργον του».¹⁶⁶

Η κρισιμότητα των συνθηκών, οι βαρύτατες ευθύνες και οι εκτεταμένες πλέον αρμοδιότητες των Κρατών δεν είναι δυνατόν, ισχυρίζεται ο Μεταξάς, να εξαρτώνται από την ιδιοτροπία και την ανευθυνότητα των κοινοβουλευτικών αντιπροσώπων, αλλά και του ίδιου του κοινοβουλευτικού συστήματος, όπως εκφράζεται στη συχνή εναλλαγή κυβερνήσεων. Επίσης, η πρωτοφανής πολιτική κινητοποίηση των λαϊκότερων τάξεων και η ολοένα και περισσότερο βαρύνουσα πολιτική τους σημασία εντός ενός πολιτικού σκηνικού που καθιστά παρωχημένη την ιδέα της πολιτικής ως δραστηριότητας για gentlemen, επιτάσσει νέες μορφές άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας και καινούριους τρόπους έκφρασης της λαϊκής εμπιστοσύνης, ανεπηρέαστους από την ανεύθυνη προπαγάνδα των εφημερίδων.¹⁶⁷

Το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου προκαλεί πληθώρα θεωρητικών προβληματισμών στον Μεταξά. Τούτοι περιστρέφονται γύρω από τη μορφή της πολιτικής μεταπολεμικής κατάστασης. Προβλέπει μάλιστα, ότι δοθείσης της κατάστασης συγκέντρωσης της εξουσίας και της ολοένα μεγαλύτερης απομάκρυνσης από τα θέσφατα του φιλελευθερισμού, η οργανωμένη ρύθμιση, στις διάφορες εκδοχές της, θα παγιωθεί κι ότι επιστροφή στην προπολεμική φιλελεύθερη διευθέτηση δεν φαίνεται δυνατή.¹⁶⁸ Ο προβληματισμός του εκτείνεται και στις κοσμοθεωρητικές προκείμενες των εμπολέμων, τους στόχους τους, αλλά και όσον αφορά το πολιτικό διακύβευμα της διαμάχης. Όπως και να έχει η κατάσταση, η κοινοβουλευτική τάξη πραγμάτων θεωρείται πλέον παρωχημένη και όποιοι υποστηρικτές της –Αγγλία– στα μάτια του φαίνονται να αγωνίζονται μάταιο αγώνα.¹⁶⁹ Η εξέλιξη του πολέμου όμως, με την ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας, το γεγονός ότι η Γερμανία όχι μόνο δεν έκανε τίποτε για να την παρεμποδίσει, αλλά και προετοιμάζεται να τη συνδράμει, η πρόσδεση της Ελλάδας στην αγγλική εξωτερική πολιτική οδηγούν τον Μεταξά αφ'

¹⁶⁶ Ο. π., σ.σ. 251-252.

¹⁶⁷ Ο. π., σ. 57 (λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα εν Κομοτηνή, 7/10/1936).

¹⁶⁸ Ο. π., 2^{ος} Τόμος (λόγος προς τους εμπόρους εις το γεύμα του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, 25/11/1939).

¹⁶⁹ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, 4^{ος} Τόμος, σ. 463: «Οι Άγγλοι θέλουν να καταστρέψουν, λένε, το ναζισμό. Αλλά με αυτό κατά βάθος εννοούν τον αντικοινοβουλευτισμό. Θέλουν λοιπόν να επιβάλουν παντού το παλαιωμένο λιμπεραλιστικό πολίτευμα. Ώστε περπατούμε με το κεφάλι προς τα πίσω» (Κηφισιά, 18 Απριλίου 1940, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

ενός στον εγκωμιασμό της στάσης των Άγγλων,¹⁷⁰ αφ' ετέρου στο να εγκαλεί Χίτλερ και Μουσολίνι για τα εγκατάλειψη των κοινών με αυτόν ιδεωδών, των οποίων μόνος αυθεντικός και ειλικρινής εκφραστής έχει ο ίδιος απομείνει. Σε αυτή την καταγραφή των μύχιων μεταξικών σκέψεων οι μελετητές έχουν επικεντρωθεί αποκλειστικά στο σημείο του αυτοχαρακτηρισμού του καθεστώτος του. Ωστόσο, δεν έχει επισημανθεί με την ίδια επιμονή η διακηρυγμένη από τον Μεταξά κοινότητα στόχων, περιεχομένου και προσανατολισμού με το ναζιστικό και με το φασιστικό καθεστώς, η αίσθηση πικρίας, εξαπάτησης και προδοσίας την οποία βιώνει εξ αιτίας της συμπεριφοράς τους προς την Ελλάδα, και σε μια αντήρηση των ηθικολογικών τόπων που εξ αρχής προσδιορίζουν τη σκέψη του, όπως έχει ήδη επισημανθεί, η εναντίον τους έγκληση για προσχώρηση σε εκείνα τα ιδανικά-«προσωπεία» τα οποία η υποτιθέμενη ανώτερη τάξη των καθεστώτων τους θα αναιρούσε.¹⁷¹

¹⁷⁰ Ο. π., σ. 525· σ. 551: «[...] Άλλαξε μέσα μου η νοοτροπία. Άλλη εκτίμησις των διαφόρων Εθνών!- Σε τέτοιον αγώνα τα εσωτερικά πολιτεύματα σβήνονται. Ποιο θα μείνη ορθό;»(18/4/1940)· σ. 552: «Οι Άγγλοι εμείνανε μόνοι στον αγώνα, ύστερα από το πέσιμο της Γαλλίας. Και έφθασαν δύο δάχτυλα από τον γκρεμό. Και μόνον έτσι έγιναν καθαροί οι σκοποί τους. Μόνον έτσι έφυγεν η σκουριά από το μέταλλο που ήταν καμωμένοι» (Κηφισσιά, 2 Ιανουαρίου 1941, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

¹⁷¹ Ο. π., σ.σ. 552-554 (Κηφισσιά, 2 Ιανουαρίου 1941, από το *Τετράδιον των Σκέψεων*).

Ο κομμουνιστικός κίνδυνος: το Κοινοβούλιο επωάζει τον ανατρεπτικό «αίο»¹⁷²

«[...] Πού πηγαίνωμεν; Πού θα καταλήξωμεν. Μήπως πέσωμεν εις την αναρχίαν; Μήπως πέσωμεν εις τον κομμουνισμόν; Πώς με φοβίζει το μέλλον».¹⁷³

Τα κομμουνιστικά και σοσιαλιστικά ιδεώδη συσχετίζονται από πολύ νωρίς στη σκέψη του Μεταξά αφ' ενός με την κοινωνική εξαθλίωση η οποία και τροφοδοτεί τη διάδοση και ανάπτυξή τους, αφ' ετέρου με το ποδοπάτημα όλων εκείνων των αξιών που συνεχουν και διατηρούν την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων.¹⁷⁴ Το κοινωνικό ζήτημα, λοιπόν, επιβάλλεται στη σκέψη του σε μια εποχή –ιδίως κατά τη δεκαετία του '20– όπου η όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων και οι ανάγκες μαζικής πολιτικής κινητοποίησης φτάνουν στο αποκορύφωμά τους. Παραδέχεται, επίσης, πως η ανάδυση των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων στο πολιτικό προσκήνιο τείνει να αναδιατάξει το παραδοσιακό πολιτικό σκηνικό και πως η ανάγκη επίλυσής τους είναι επείγουσα, οδηγώντας ακόμη και αυτόν σε συνεργασία με

¹⁷² Συχνότατες είναι οι αναφορές του Μεταξά στον κομμουνιστικό κίνδυνο, στοιχείο το οποίο δοθέντος του εντυπωσιακού ρητορικού ακτιβισμού του δικτάτορα –μια ματιά στις ημερομηνίες και στη μεταξύ τους απόσταση κάνει εύκολα κατανοητό τι εννοώ– πρέπει να επανεκτιμηθεί και να μην προσπερνάται αδιάφορα ως προσχηματικό. Με άλλα λόγια, ανεξάρτητα από το αν υπήρχαν ή όχι αντικειμενικές δυνατότητες κομμουνιστικής επανάστασης, ο Μεταξάς αποτιμούσε την κομμουνιστική δραστηριότητα ως ιδιαίτερα σοβαρή απειλή και τον ορίζοντα της κοινωνικής επανάστασης ως ένα πραγματικό και όχι δυνητικό κίνδυνο για το αστικό καθεστώς. Ενδεικτικά: *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, 1^{ος} Τόμος, 1936-1938: ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου (σ.σ. 65-75, 10/10/1936), λόγος προς τον λαόν της Μεγαλοπόλεως (σ.σ. 375-378, 18/5/1938), της Δημητσάνης (σ.σ. 372-375, 17/5/1938), της Τριπόλεως (σ.σ. 363-368, 15/5/1938), κατά το γεύμα των αστυνομικών (σ.σ. 361-362, 5/5/1938), της Σπάρτης (σ.σ. 378-383, 20/5/1938), του Γυθείου (σ.σ. 384-387, 20/5/1938), του Αργινίου (σ.σ. 392-396, 14/6/1938).

Επίσης, ό. π.: 2^{ος} Τόμος: 1939-1941: λόγος εκφωνηθείς εις Φιλιατρά (σ.σ. 71-76, 27/4/1939), εις Κυπαρισσίαν (σ.σ. 76-78, 27/4/1939), εις Πύργον (σ.σ. 79-86, 28/4/1939), εις Αμαλιάδα (σ.σ. 86-91, 29/4/1939), εις Πανεργατικήν Συγκέντρωσιν Εργατών (σ.σ. 91-101, 1/5/1939), εις Άμφισσαν (σ.σ. 101-108, 12/6/1939), κατά το γεύμα των νέων ανθυπομοιράρχων (σ.σ. 114-116, 29/7/1939), προς τους νέους υπαστυνόμους (σ.σ. 179-180, 9/11/1939), το γεύμα των αστυνομικών (σ.σ. 183-186, 11/11/1939), κατά την έναρξιν των εργασιών της εθνικής συνδιασκέψεως των εργατών (σ.σ. 200-207, 26/11/1939), κατά την ορκωμοσίαν των εξελθόντων του σχολείου χωροφυλακής νέων ανθυπομοιράρχων (σ.σ. 321-323, 11/7/1940).

Από την άλλη πλευρά, πυκνότερες είναι οι αναφορές στη συσχέτιση κομματισμού (διάβαζε κοινοβουλευτισμού)-κομμουνισμού. Ενδεικτικά: *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, 1^{ος} Τόμος: λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης (σ.σ. 27-38, 6/9/1936), εις το συλλαλητήριο των Αθηνών (σ.σ. 44-52, 2/10/1936), εις Κομοτηνήν (σ.σ. 52-54, 7/10/1936), εις Λάρισαν (σ.σ. 58-62, 9/10/1936), εις το συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης (σ.σ. 77-83, 28/10/1936), εις τας Σέρρας (σ.σ. 89-96, σ.σ. 89-96) και αλλού διάσπαρτα. Αυτό θα έπρεπε να κάνει περισσότερο επιφυλακτικούς όσους θεωρούν ότι η αντικομμουνιστική ιδεολογία συνιστούσε το αποκλειστικό μεταξικό ιδεολογικό πρόσημο.

¹⁷³ *Μεταξά Ιωάννου, Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, 3^{ος} Τόμος, σ. 358 (24/10/1924).

¹⁷⁴ Ο. π., 1^{ος} τόμος, σ. 584 (Αθήναι, 7/8/1905, αφορά την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 1901 ως τον Απρίλιο του 1903).

αριστερίζοντα –βλ. Παπαναστασίου– στοιχεία. Η άσκηση, εντούτοις, στιβαρής εξουσίας για την επίλυση των σοβαρότατων εσωτερικών προβλημάτων δεν επιτρέπει, θεωρεί, την παράταση τέτοιων λύσεων: απαιτεί ομοιόμορφες και ομοιογενείς κυβερνήσεις.¹⁷⁵

Και τούτη η απαίτηση γίνεται ακόμη πιο έντονη, όταν οι συνεργαζόμενοι αριστερίζοντες, όπως ο Παπαναστασίου, στον οποίο ο Μεταξάς επιτίθεται σφοδρότατα, δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά, σύμφωνα και με το μεταξικό σκεπτικό, προανάκρουσμα της κομμουνιστικής επικράτησης. Ο Μεταξάς αρνείται τη συνεργασία με τον Παπαναστασίου κατά την τελευταία φάση της Οικουμενικής Κυβέρνησης –στα 1928– κατηγορώντας τον ότι η μόνη διαφορά του με τον κομμουνισμό είναι πως επιθυμεί εξελικτική και όχι άμεση και βίαιη ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος. Επειδή, όμως, σύμφωνα με τον Μεταξά, ακόμα και κατά την εξελικτική ανατροπή κάποια στιγμή θα χρειαστεί βία, και με δεδομένη μια παλαιότερα διατυπωμένη άποψη του Παπαναστασίου περί αναπόφευκτης βιαίας πτώσης των πολιτικών καθεστώτων –την οποία ο Μεταξάς επικροτεί¹⁷⁶ οι εξελικτικές θέσεις του Παπαναστασίου δεν θεωρούνται παρά μόνο πρόσχημα. Τούτο το τελευταίο συνάγεται, κατά τον Μεταξά από το γεγονός ότι ο Παπαναστασίου σε μία σειρά θεμάτων συντάσσεται με τα ακρότερα στοιχεία: στο εκπαιδευτικό, στο ζήτημα των δημοσίων υπαλλήλων, στη μη δίωξη των κομμουνιστών για τις θέσεις τους όσον αφορά το Μακεδονικό, στην άρνησή του να απελαθεί Ρώσος λογοτέχνης που έκανε κομμουνιστική προπαγάνδα. Του απονέμει έτσι, τον τίτλο όχι του Χριστού, αλλά του Ιωάννη Προδρόμου του κομμουνισμού –«Είστε εκείνος ο οποίος ανοίγει τας οδούς και τας τρίβους προς ανατροπήν του κοινωνικού [...] καθεστώτος»– και αρνείται τη συνεργασία μαζί του.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Ο. π., σ. 854 (*Αναγκαία προϋπόθεσις μιας νέας συμπράξεως*, κύριο άρθρο εφημερίδας «Πολιτεία», 5/2/1928).

¹⁷⁶ Ο. π., σ.σ. 862-863: «δεν είναι δυνατόν υμείς, ο οποίος, ως ορθώς είπατε άλλοτε, ότι τα πολιτικά καθεστώτα δεν είναι δυνατόν να πίπτωσιν άλλως παρά βιαίως, και ορθώς είπατε τούτο, δεν είναι δυνατόν να έχητε διάφορον γνώμην και διά τα κοινωνικά καθεστώτα. εάν δεν το λέγετε αυτήν την στιγμήν δεν το λέγετε διά να μη τρομάξητε τον κόσμον, ασφαλώς όμως φθάσητε εις την στιγμήν που θα το πράξητε» (Η απάντησις στον Παπαναστασίου, συζήτησις επί των προγραμματικών δηλώσεων, συνεδρία 16/2/1928).

¹⁷⁷ Ο. π., σ.σ. 856-865 (Η απάντησις στον Παπαναστασίου, συζήτησις επί των προγραμματικών δηλώσεων, συνεδρία 16/2/1928). Ο Μεταξάς μάλλον εννοεί εδώ τον Ελληνορουμάνο συγγραφέα Παναίτ Ιστράτι, ο οποίος επισκέφθηκε τον Ιανουάριο του 1928 την Ελλάδα Γληνός και Καζαντζάκης τον σύστησαν, γράφει η Χρ. Ντουνιά, ως τον «Γκόρκι των Βαλκανίων». Η Ντουνιά συνεχίζει: «Ο ερχομός του Ελληνορουμάνου συγγραφέα αναστατώνει τη ζωή της αθηναϊκής πρωτεύουσας. Ο λόγος του για τη σημασία της ρωσικής επανάστασης σε ένα ασφυκτικά γεμάτο αμφιθέατρο και η διαδήλωση που ακολούθησε, η επίσκεψή του στους φυματικούς της “Σωτηρίας” και η απέλασή του, τον

Ο κομμουνισμός τού γίνεται απεχθής και για έναν ακόμη λόγο. Δεν απορρέει από την «ψυχή» και τη θέρμη του συναισθήματος απεναντίας, είναι κι αυτός ένα παράγωγο του ψυχρού και έμπλεου σκοπιμοτήτων λογικού πνεύματος.¹⁷⁸ Ένα μείγμα, λοιπόν, οξύτατων κοινωνικών προβλημάτων που προκαλούν μια κρίση με ορίζοντα την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος, κοινοβουλευτικής ανεπάρκειας που τροφοδοτεί τον ανατρεπτικό «ιό», πολιτικών σχηματισμών διατεθειμένων να συμπορευτούν με τους επίδοξους ανατροπείς, διάδοσης μιας μισητής ιδεολογίας, απότοκο του λογικού πνεύματος, ανάγκης για μια νέα συντηρητική-αυταρχική ρύθμιση, τον οδηγεί να επισημάνει τις κοινοβουλευτικές αδυναμίες, να συνταυτίσει κοινοβουλευτισμό και κομμουνισμό και να προκρίνει τη λύση που εγγυάται την επιβίωση του κοινωνικού καθεστώτος.

Οι τόποι αυτοί διατυπώνονται με το σαφέστερο τρόπο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, λειτουργώντας και ως απόπειρα νομιμοποίησης της εκτροπής από τον κοινοβουλευτικό κανόνα. Η ανικανότητα της Βουλής που προέκυψε από τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936, να αποκαταστήσει την τόσο απαραίτητη γαλήνη και τάξη, αποδίδεται από τον Μεταξά στις αθεράπευτες κομματικές αντιπαραθέσεις, πράγμα που τελικά ωφέλησε τον κομμουνισμό, ο οποίος, κατά τη γνώμη του, άδραξε την ευκαιρία να εισδύσει σε εργατικό κόσμο, στρατιώτες και υπαλληλικό κόσμο, όπως επίσης και στην εκπαίδευση, την οποία διέφθειρε μέσω της διάδοσης αντιπατριωτικών ιδεωδών. Απέναντι σε αυτή την κατάσταση η κυβέρνηση Μεταξά φέρεται να αντίτασε την προσπάθεια διάσωσης του κοινοβουλευτισμού με παραχωρήσεις προς τα κόμματα, όταν όμως, είδε ότι η αντίδρασή τους είχε ως αντίστροφη όψη την ευόδωση των κομμουνιστικών στόχων, προχώρησε στην πολιτειακή «μεταβολή» με στόχο την εδραίωση του κοινωνικού καθεστώτος.¹⁷⁹

καθιστούν εξαιρετικά δημοφιλή στους σοσιαλιστικούς κύκλους» (Ντουνιά Χρ., *Λογοτεχνία και Πολιτική, τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2^η 1999, σ. 48).

¹⁷⁸ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 622: «Ο Κομμουνισμός της Μόσχας, στην οργάνωσι της Κοινωνικής Επανάστασεως, ακολουθεί σχεδόν κατά γράμμα τους δρόμους που ακολούθησε ο Χριστιανισμός στους πρώτους αιώνας μ.Χ. στην πάλη του κατά της Ρωμαϊκής κοινωνίας. Με τη διαφορά ότι, ενώ η οργάνωσις του Χριστιανισμού δεν ήταν “προεσκεμμένη” αλλά οι χριστιανοί επάλαϊαν ακολουθώντας την καρδιά και τα αισθήματά τους, απεναντίας η οργάνωσις της πάλης του Κομμουνισμού είναι “προεσκεμμένη” και έργον του λογικού των κομμουνιστών» (Αθήναι, Πατήσια, 29/5/1929, από το *Τετράδιον των Σκέψεων*).

¹⁷⁹ Ο. π., 4^{ος} Τόμος (Διάγγελμα προς τον Λαόν διά την μεταβολήν της 4^{ης} Αυγούστου 1936), σ.σ. 225-227. Ιδιαίτερα σ. 226: «Η Κυβέρνησίς μου, η τελείως ακομμάτιστος, κληθείσα εις την αρχήν τον Απρίλιον του έτους τούτου και διαγνώσασα ευθύς εξ αρχής αποφασισμένη να λάβη άπαντα τα μέτρα τα οποία εξήγγειλε διά των προγραμματικών αυτής δηλώσεων, τα αποσκοπούντα εις την ηθικήν και υλικήν βελτίωσιν άπάσης της κοινωνίας και ιδιαιτέρως των αγροτών, των εργατών και των

Το πλέγμα κοινοβουλευτισμού και κομμουνισμού είναι διαρκώς επαναλαμβανόμενο στη μεταξική ρητορική. Η σύνδεσή τους εντοπίζεται αφ' ενός, στο σημείο σύγκλισης των εξής κατευθύνσεων: η κομμουνιστική δράση και επέκτασή της τέμνεται με τα φαινόμενα συναλλαγής, διαφθοράς και εσωτερικών ερίδων του κομματικού κόσμου. Συνισταμένη αυτών των συγκλινοσών συνιστωσών είναι η κοινωνική ανατροπή, την οποία κατορθώνει να ανασχέσει σύμφωνα με τη θεώρησή του η 4^η Αυγούστου απολυτρώνοντας τον λαό από τα δεσμά και του κομμουνισμού και του μικροκομματισμού, ο οποίος τον επώαζε. Αφ' ετέρου, η σύνδεση κομμουνισμού-κοινοβουλευτισμού εντοπίζεται στη συνάφεια των ουσιωδών τους χαρακτηριστικών: είναι ξένα κατασκευάσματα που αποτελούν «δηλητήριο», ενώ παρά τις διαφορές τους, καθώς ο ένας προκρίνει τον ατομισμό, ενώ ο άλλος στρέφεται προς τον υλισμό, υπονομεύουν από δύο διαφορετικούς δρόμους το εθνικό ιδεώδες και αλλοτριώνουν την ελληνική νεολαία. Η φθοροποιός τους επίδραση γίνεται ακόμη περισσότερο αντιληπτή σε περίοδο που σύμφωνα με τον Μεταξά επείγει η θυσία του ατομισμού για την ενίσχυση του συνόλου και της πατρίδας, ώστε τούτη να αναγεννηθεί, και που κατά συνέπεια, η νεολαία καλείται να στραφεί στις παραδόσεις και στον πολιτισμό για να βρει τον εαυτό της. Εξ ου και οι σχετικές επικλήσεις προς τη νεολαία για τη διαρρήδη απόρριψή τους.¹⁸⁰

Ένα φαινόμενο –επέκταση της κομμουνιστικής δράσης και επιρροής– το οποίο ανατιμάται, και με κάθε παρουσιαζόμενη ευκαιρία ανάγεται σε αίτιο της κίνησης προς την επιβολή αυταρχικού καθεστώτος, χρήζει οπωσδήποτε μεγαλύτερης εξέτασης, ενώ και η ερμηνεία του από τον Μεταξά, δεν περιορίζεται στην ακολουθία παράλυση κομματισμού ίσον επικράτηση κομμουνισμού. Έτσι, κατά πρώτο λόγο, μελετάται η προέλευση: ο κομμουνισμός είναι έξωθεν, αποφαίνεται ο Μεταξάς, δεν είναι ούτε αυτοπαραγόμενος ούτε και συμβατός με το ατομιστικό πνεύμα του ελληνικού χαρακτήρα.¹⁸¹ Το αίτιγμα του εδώ ριζώματός του επιλύεται μέσω της επίκλησης μιας πανσπερμίας λόγων: «έπιασε» σε παρασιτικό και μη δημιουργικό

πενεστέρων εν γένει τάξεων, εις μάτην ήλπισεν ότι θα είχεν έκθυμον και ειλικρινή την υποστήριξιν των πολιτικών κομμάτων εις τον υπέρ της Ελληνικής κοινωνίας αγώνα της, μολονότι και εις υποχωρήσεις και συγκαταβάσεις προέβη προς τα αντιμαχόμενα ταύτα κόμματα, τας οποίας υπό άλλας περιπτώσεις δεν θα έκαμνε».

¹⁸⁰ Ο. π., σ.σ. 652-654 (Λόγος Ι.Μ. εκφωνηθείς από ραδιοφώνου την 10/8/1936). Ιδίως σ. 654: «Πέταξε μακράν σου τα ελεεινά αναγνώσματα, τα οποία σε διδάσκουν την ανηθικότητα και την ανανδρίαν, ακόμα και εκείνα τα οποία, δήθεν φιλολογικά έργα, σε διδάσκουν να φοβάσαι τους αγώνες της ζωής και να μη σκέπτεσαι παρά το άτομόν σου και την υλικήν απόλαυσίν σου».

¹⁸¹ Μεταξά Ιωάννου, *Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ. 30 (Λόγος εκφωνηθείς εις γέυμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης, 6/9/1936).

κόσμο, που από μνησικακία και φθόνο στρέφεται κατά των δημιουργών, σε αυτούς οι οποίοι τον πλησίασαν πάσχοντες οικονομικά και για τους οποίους το κοινοβουλευτικό κράτος ως παράγωγο του ελεύθερου καπιταλισμού αδιαφορούσε, σε όσους εξωθήθηκαν προς αυτόν λόγω απελπισίας από το κοινοβουλευτικό κατάντημα, ενώ έγινε και μόδα σε πλούσιους –που μολαταύτα δεν εγκατέλειψαν τις ανέσεις τους– και σε γυναίκες, για να δείχνουν διαφορετικοί.¹⁸² Η εξήγηση της εισχώρησης του κομμουνισμού στην ελληνική νεολαία είναι ευκολότερη να δοθεί: σ' αυτή ρίζωσε διότι οι νέοι έχουν ανάγκη από ιδανικά, χωρίς αυτά δεν μπορούν να ζήσουν και στο βαθμό που τα εθνικά είχαν διαβρωθεί από την κρίση μετά την Καταστροφή, από τις διεθνιστικές διδασκαλίες περί αδελφοσύνης των εθνών και του περιττού των στρατών, οι νέοι στράφηκαν ευκολότερα προς τα εκεί.¹⁸³ Έτσι, σύμφωνα με τον Μεταξά, οι κομμουνιστές αφ' ενός εισχώρησαν μεθοδικά σε εκπαίδευση, εργάτες διανοούμενους, δημοσίους υπαλλήλους και αξιωματικούς, οι οποίοι προς τιμήν τους όπως αναφέρει, δεν επηρεάστηκαν, αφ' ετέρου, προχώρησαν στην προετοιμασία επανάστασης ενθαρρυνόμενοι από την ανικανότητα του κοινοβουλευτισμού, αλλά και από το γεγονός ότι η μεταξική κυβέρνηση του Μαρτίου με τα μέτρα που έπαιρνε τους στερούσε από την πελατεία τους.¹⁸⁴

Το σημείο αυτό είναι μείζον στην προβληματική που αναπτύσσει ο Μεταξάς για τον κομμουνισμό, διότι αναγνωρίζει, πέρα από τα υπόλοιπα, τη στενή διασύνδεση κομμουνιστικής επιρροής και όξυνσης του κοινωνικού ζητήματος. Άρα, πιστεύει, η ανάσχεση της κομμουνιστικής δράσης απαιτεί τη βήμα προς βήμα απάντηση σε όλα όσα η κομμουνιστική εξέγερση θίγει. Αν ο κομμουνισμός ενθαρρυνόταν από ένα αδύναμο κοινοβουλευτικό κράτος, ένα ισχυρό Κράτος –αυτό της 4^{ης} Αυγούστου– τον κάνει να αποσυρθεί φοβισμένος από τον αγώνα. Το μεταξικό Κράτος φέρεται να του περιορίζει το ζωτικό χώρο ανάπτυξης αφ' ενός με το θέτει ως στόχο την «αναγέννηση της Ελλάδας», οικονομικά, κοινωνικά και με τη διάχυση αισιόδοξων θεωρήσεων, καθώς και με την επίτευξη γαλήνης, ησυχίας και ομαλότητας,¹⁸⁵ αφ' ετέρου αποκόπτοντάς τον από το προνομιακό πεδίο αναφοράς του –κοινωνικό ζήτημα–

¹⁸² Ο. π., σ.σ. 30-31.

¹⁸³ Ο. π., σ. 31.

¹⁸⁴ Ο. π., σ. 31-33.

¹⁸⁵ Ο. π., σ. 34: «Μου έρχεται να γελάσω, όταν συλλογίζομαι ότι αυτό ήτο το πρόγραμμα των κοινοβουλευτικών κομμάτων. Η γαλήνη και η ομαλότης ήτο το πρόγραμμα, τα δε αποτελέσματα της εφαρμογής του προγράμματός των ήτο η πλήρης ανωμαλία εις την χώραν ταύτην. Εχρειάσθη να έλθη Κυβέρνησις μη κοινοβουλευτική, διά να δώση εις τον τόπον αυτόν όχι μόνον την εμφάνισιν της γαλήνης και ομαλότητος, αλλά και το βαθύ συναίσθημα εις όλην την κοινωνίαν, ότι δύναται έκαστος πολίτης να κοιμάται ήσυχος, μη διακινδυνεύων από τίποτε πλέον».

λαμβάνοντας πρωτοβουλίες σε αυτό τον τομέα στα πλαίσια μιας οργανωτικού (organised) χαρακτήρα ρύθμισης: μέριμνα για τους εργάτες που αποκαλούνται πάσχουσα τάξη, θυσίες εργοδοτών που είναι πρόθυμοι να συμβάλουν στη θέσπιση κατώτατου ημερομισθίου και κοινωνικών ασφαλίσεων, προθυμία του Κράτους να συμβάλει στην ένωση κεφαλαίου-εργασίας, να μεριμνήσει για την κοινωνική πρόνοια και για την εργατική παραγωγή. Χωρίς όμως, να υποτιμά και τον παράγοντα του φαντασιακού, υπογραμμίζει την ανάγκη καίριου πλήγματος μέσω της πρόταξης νέων ιδεωδών:

«Και χωρίς να μακρηγορήσω, διότι φοβούμαι μήπως σας κουράσω μετά το ωραίο γεύμα τούτο, η Κυβέρνησις συναισθάνεται ότι πρέπει να ανυψώση εν γένει τον ελληνικό πολιτισμόν. Όπως εις την σημερινήν γεωργίαν, ούτω και εις τον πολιτισμόν. Η σημερινή γεωργία δεν δλυνεται πλέον να υπάρξη εκτατικός, αλλά εντατικός. Έτσι και ο νεώτερος πολιτισμός δεν είναι δυνατόν να είναι εκτατικός, αλλ' εντατικός, δεν θα αποβλέπη δηλαδή εις την κατάκτησιν εδαφών, αλλ' εις την έντασιν του πολιτισμού, ακριβώς όπως ηννόησαν τον πολιτισμόν οι αρχαίοι Έλληνες. Είναι τούτο ένα μέγα ιδανικόν, διότι δίδει εις τον αλόν, τον έχοντα τοιούτον πολιτισμόν, το συναίσθημα της κυριαρχίας, κυριαρχίας ουχί εδαφών, αλλά πολιτισμού, κυριαρχίας επί των άλλων διά του πολιτισμού του».

Αντιδράσεις σ' ένα τέτοιο ιδεώδες αναμένεται να προκύψουν από τις μακρές συνήθειες, τους δημοσίους υπαλλήλους, τον κομμουνισμό που ως μέρος διεθνούς κέντρου της δίνει έκταση και για αυτό δεν πρέπει να υποτιμάται, όπως και από τη «φαιδρά αντίδραση» των νοσταλγών του κοινοβουλίου.¹⁸⁶

Το Νέον Κράτος

Το κράτος της 4^{ης} Αυγούστου αποτελεί, ή αναμένεται να αποτελέσει στο σκεπτικό του Μεταξά, τη συνισταμένη όλων των προηγούμενων προβληματισμών και στοχεύσεων. Στην αδυναμία του κοινοβουλευτισμού λ.χ., να εκφράσει τη λαϊκή θέληση και προσδώσει πολιτική νομιμοποίηση στους λαϊκούς αντιπροσώπους, το Νέο Κράτος αντιπαραθέτει τη συχνή και άμεση επαφή των κυβερνώντων με τους κυβερνωμένους, με αποτέλεσμα και την έκφραση της εμπιστοσύνης του λαού προς αυτό και την πεποίθηση ότι αυτό εκπροσωπεί τους πάντες.¹⁸⁷ Στο πνεύμα διαίρεσης και αντιμαχιών, το Νέο Κράτος αντιπαραθέτει την αντίληψη του Έθνους ως ενιαίου εθνοφυλετικού συνόλου με επικεφαλής τον βασιλιά ως φορέα της λαϊκής θέλησης, με αρχηγό κυβέρνησης της επιλογής του βασιλιά και βασιζόμενο στην εμπιστοσύνη του λαού, καθώς και μία Κυβέρνηση που δεν αποτελεί προϊόν συναλλαγής αφού πλέον

¹⁸⁶ Ο. π., 35-37.

¹⁸⁷ Ο. π., σ.σ. 258-261 (λόγος προς τον λαόν των Πατρών, 6/11/1937).

δεν υφίσταται ο παραμικρός διχασμός λόγω κομμάτων.¹⁸⁸ Στην αυτοεγκατάλειψη του κοινοβουλευτικού κράτους στον κομμουνισμό, το μεταξικό Κράτος, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του κυβερνήτη του, αντιπροτείνει την αντιμετώπιση των αιτίων που οδηγούσαν στον κομμουνισμό, ήτοι τη μέριμνα για τους εργάτες, την ανακούφιση των αγροτών από τα χρέη, την εξασφάλιση της εσωτερικής γαλήνης και τάξης για τη μεγαλοαστική και μικροαστική τάξη.¹⁸⁹ Δεν είναι τυχαίο, καταλήγει ο Μεταξάς, ότι η Ελλάδα καθίσταται πολεμικά ισχυρή προκειμένου να επιβάλει τον σεβασμό στην κυριαρχία της, ενώ η αποκατάσταση και ανύψωση του πολεμικού της γοήτρου αντανακλάται και στον σεβασμό με τον οποίο αντιμετωπίζεται.¹⁹⁰

Στη σκέψη του Μεταξά το τεταρταυγουστιανό Κράτος είναι, ή στην εξέλιξή του σίγουρα θα αποτελέσει, έκφραση ενός αδιάσπαστου, ήτοι ομοιογενούς, ομοιοσύντου, ομοιόμορφου πειθαρχημένου, λαϊκού συνόλου. Ανταποκρίνεται υπ' αυτή την έννοια, στις απαιτήσεις των καιρών, οι οποίες σύμφωνα με τον Μεταξά, δεν είναι απλώς συγκυριακές, αλλά αποκαλύπτουν βαθύτερες αλήθειες οι οποίες είχαν παραβλεφθεί: οι κοινωνίες κατά την άποψή του, δεν μπορούν να ζήσουν παρά οργανωμένες, δεν υπάρχουν άτομα –ουδέποτε υπήρχαν– κι ήταν παράδοξη η θεωρία του 19^{ου} αιώνα που πρέσβευε ότι από αυτά συνίστανται οι κοινωνίες: τούτες αποτελούνται από ομάδες.¹⁹¹ Το προαυγουστιανό Κράτος ως εκ της συστάσεώς του παρείδε αυτήν την πραγματικότητα καθώς ήταν πολιτικό κράτος, ενώ την εξουσία την ασκούσε το κόμμα. Όμως «[...] το νέον Κράτος είναι το Κράτος το εθνικόν. Δι' αυτού κυβερνά ολόκληρον το Έθνος. Δεν αποβλέπει πλέον προς κοινωνίαν αποτελουμένην από άτομα, αλλά προς κοινωνίαν οργανωμένην, αποτελουμένην από ομάδας τας διαχειριζομένας και υπερασπιζούσας τα γενικά ομαδικά συμφέροντα».¹⁹²

Η οργάνωσή του, σύμφωνα με ένα λόγο του Μεταξά στα 1939, ακολουθεί εξελικτική πορεία, αντίστοιχη με την ωριμότητα του λαού να κατανοήσει ους ύψιστους σκοπούς του: τον πρώτο χρόνο βασιζόταν στη γενική συγκατάθεση λαού, τον δεύτερο στον γενικό ενθουσιασμό του, τον τρίτο στην πλήρη συνειδητοποίηση του λαού για τους σκοπούς και το έργο του Εθνικού Κράτους της 4^{ης} Αυγούστου. Αυτό που τώρα απαιτείται είναι δημιουργία πολιτισμού –Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός–, ώστε να εξασφαλισθεί η διατήρηση του κύριου χαρακτηριστικού του

¹⁸⁸ Ο. π., σ. 263.

¹⁸⁹ Ο. π., σ. 264.

¹⁹⁰ Ο. π., σ. σ. 265-266.

¹⁹¹ Ο. π., σ. 268 (λόγος κατά το δοθέν γεύμα υπό των οργανώσεων των Πατρών).

¹⁹² Ο. π., σ. 268.

τεταρταυγουστιανού καθεστώτος σύμφωνα με τον ιδρυτή του: η πειθαρχημένη εξέλιξη.¹⁹³ Η πραγμάτωση αυτού του στόχου προϋποθέτει τη στερέωση των νέων αποκτημάτων αλλά και την εμπέδωση της νέας νοοτροπίας. Αυτά με τη σειρά τους καθιστούν αναγκαίο την απάρνηση του ατομισμού εν ονόματι του συλλογικού εθνικού συμφέροντος, την πρόθυμη υποταγή στην αναγνωρισμένη αξία του άλλου, η οποία κατά παράδοξο τρόπο εκλαμβάνεται ως αυθεντική ελευθερία, η τήρηση των υγιών ηθικών αρχών απόλυτος εκπρόσωπος και δεσμευτικός ερμηνευτής των οποίων αναγορεύεται ο ίδιος.¹⁹⁴

Στους κόλπους του Νέου Κράτους μια καινούρια ιδέα για τα ανθρώπινα και πολιτικά δικαιώματα αναδύεται, παρόλο που, σύμφωνα με τον Μεταξά, δεν εισήχθησαν ριζοσπαστικού τύπου μεταβολές. Μολαταύτα, η νοοτροπία της 4^{ης} Αυγούστου επικράτησε, πιστεύει, και στη νομοθεσία και στη διοίκηση: τα δικαιώματα γίνονται αποδεκτά, υπό την προϋπόθεση ότι εξυπηρετούν το σύνολο, ενώ αξίες που παραπέμπουν στο συλλογικό λαμβάνουν την πρωτοκαθεδρία: «Ότι τα δικαιώματα το άτομου δεν νοούνται άλλως, ειμή ως μέσα των οποίων το άτομο ποιεΐται χρήσιν προς εξυπηρέτησιν του συνόλου, ότι εις των κυριωτέρων σκοπών του Εθνικού Κράτους είναι η διά βαθμιαίας εξελίξεως επικράτησις όσον το δυνατόν πληρεστέρας κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης, και ότι το βασικόν χαρακτηριστικόν της κοινωνίας μας, η οικογένεια, δέον να συντηρηθή και να ενισχυθή, τηρουμένου πάντοτε και του θρησκευτικού αυτής χαρακτήρος».¹⁹⁵

Οι ιδεολόγοι του καθεστώτος αναλαμβάνουν να διαυγάσουν περαιτέρω τις σχετικές μεταξικές θέσεις. Οι Κούμαρος και Μαντζούφας, αφού πρώτα υποστηρίζουν ότι η αναστολή των συνταγματικών διατάξεων που εγγυώνταν τις ατομικές και

¹⁹³ Μεταξά Ιωάννου, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 759-760 (διάγγελμα επί τη επετεΐω της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου).

¹⁹⁴ Ο. π., σ.σ. 760-761: «Τότε θα είμεθα βέβαιοι ότι το εθνικόν ημών καθεστώς θα εξελίσσεται στηριζόμενον επί στερεού βάθρου και ουχί επί της άμμου. Πρέπει να γίνη εις τον καθένα μας δευτέρα φύσις ο καταπνιγμός των ορέξεων, των παθών και του υπερφιάλου εγωισμού του προ του εθνικού συνολικού συμφέροντος, ως και η θεληματική αναγνώρισις της αξίας του άλλου και η πρόθυμος υποταγή εις αυτήν. Τότε θα είμεθα λαός πραγματικά κυρίαρχος και πραγματικά ελεύθερος, άλλως υπό το πρόσχημα της ελευθερίας θα εξουσιάζουν απάνω μας η αναρχία και η ασυδοσία, και ο ανατρέπων πάσαν αξίαν φθόνος θα χαρακτηρίζη τας σχέσεις μας.

Είμεθα εις την άριστην οδόν διά να επιτύχωμεν. Όλον το Έθνος ηννόησε καλώς που μας άγει ο ανωφερής δρόμος, τον οποίον ουχί χωρίς εμπόδια, αλλά και ουχί χωρίς καθημερινάς ικανοποιήσεις ανερχόμεθα. Είμεθα βέβαιοι ότι ουδέποτε ο ελληνικός λαός θα στραφή προς τα πίσω. Είμεθα βέβαιοι ότι μετά ευφροσύνου χαράς, θάρρους και αυταπαρνήσεως θα χωρή πάντοτε προς τα άνω. Ο άγιος ενθουσιασμός, όστις συμπαρασύρει ολόκληρον την νεολαΐαν της Ελλάδος, αποδεικνύει καλλίτερον παντός άλλου την αλήθειαν της πίστεως ημών και ότι το μέλλον του Έθνους μας, στερεόν ως βράχος, θα είναι όπως από σήμερα το ονειρευόμεθα και το σφυρηλατούμε».

¹⁹⁵ Ο. π., σ. 826 (λόγος κατά την τελετή κυρώσεως του Αστικού Κώδικος).

συλλογικές ελευθερίες, όπως και η διάλυση της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής βάσει των σχετικών διαταγμάτων δεν αποτελούσαν αντισυνταγματικές πράξεις,¹⁹⁶ ισχυρίζονται ότι η *Μεταβολή* της 4^{ης} Αυγούστου νομιμοποιείται όχι μόνο επειδή επιτυγχάνοντας δημιουργεί δίκαιο, αλλά και λόγω των ισχυρών ηθικών και κοινωνικών ερεισμάτων της. Το ανοικοδομητικό περιεχόμενό της –αναζωογόνηση υγιών παραδόσεων, δημιουργία νέας τάξης πραγμάτων, λαϊκή επανάσταση με ιδιαίτερο ελληνικό περιεχόμενο– και το ότι συνιστά λαϊκή εκδήλωση ενάντια στον φιλελευθερισμό και την κοινωνική διαίρεση που αυτός επιφέρει, όπως και ενάντια στην είσδυση κομμουνισμού και αναρχισμού στην ελληνική κοινωνία, συνιστούν τις κύριες πηγές νομιμοποίησής της.¹⁹⁷ Από εκεί πηγάζουν και οι νέες συνταγματικές αρχές –απόρροια όχι εξωτερικής αλλά εσωτερικής μεταβολής: βαθμιαία διαμόρφωση νέων αρχών που υποκαθιστούν τις ανασταλείσες διατάξεις– οι οποίες αφορούν την πηγή της πολιτικής εξουσίας, όπως ορθά, κατά την κρίση τους, διερμηνεύονται από βασιλιά και Μεταξά: το Έθνος και η συναφής με αυτό κοινή γνώμη που υπερβαίνουν την απάτη της αντιπροσώπευσης.¹⁹⁸

Νοώντας η 4^η Αυγούστου το Έθνος ως πνευματική/οργανική οντότητα και ολότητα, καθίσταται σύμφωνα με τους ιδεολόγους της, αυθεντική δημοκρατική και «λαοκρατική» αρχή με κύριο στόχο της την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του. Η πνευματικότητα του Έθνους, η οποία αντίκειται στον μηχανικό και αθροιστικό χαρακτήρα του Λαού, θεμελιώνεται στην πίστη: «Είναι η πίστις περί της υπάρξεως των εθνικών δεσμών, η πίστις, ότι αποτελούμεν μέρη αναπόσπαστα του έθνους, ότι η εθνική ζωή αποτελεί αναγκαίαν προϋπόθεσιν της ατομικής τοιαύτης. Τούτο σημαίνει εθνικήν αλληλεγγύην. Η εθνική αύτη συνείδησις αναλύεται εις την πίστιν περί της υπάρξεως του Έθνους και εις την θέλησιν αυτού, όπως εργασθή δι' όλων του των δυνάμεων, φθάνον και εν ανάγκη και μέχρι θυσίας της ζωής του, διά την διατήρησιν της εθνικής υποστάσεως και διά την εκπλήρωσιν της εθνικής αποστολής».¹⁹⁹ Η τέτοια εθνική θέληση αποτελεί κατηγορική προσταγή την οποία μπορεί, διατείνονται, να εκφράζει ακόμη και μια μειοψηφία ή ένας άνθρωπος –ο ηγέτης, ο μύστης, ο πρωτοπόρος– κι οι υπόλοιποι να ακολουθούν.²⁰⁰ Υπό την έννοια ότι ο εκφραστής

¹⁹⁶ Για αναλυτική και τεκμηριωμένη πραγμάτευση της ισχύος του αντιθέτου βλ. Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, σ.σ. 103-108.

¹⁹⁷ Κούμαρος Ν. Μαντζούφας Γ., «Αι θεμελιώδεις συνταγματικάί αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), 2^{ος} Τόμος, Ιούλιος 1938, τεύχος 11^ο, σ.σ. 761-765.

¹⁹⁸ Ο. π., σ.σ. 765-774.

¹⁹⁹ Ο. π., σ.σ. 779-780.

²⁰⁰ Ο. π., σ.σ. 781-798.

αυτής της εθνικής θέλησης είναι η πηγή των εξουσιών, η αντιπροσώπευση αποκτά το αυθεντικό της περιεχόμενο με τη συχνή και παιδαγωγικού χαρακτήρα επαφή κυβέρνησης-λαού, ενώ η άσκηση της εξουσίας επιτελείται από ένα «ενεργητικό Κράτος» το οποίο δεν δεσμεύεται από την αρχή της διάκρισης των εξουσιών καθότι προσανατολίζεται στην επίτευξη του εθνικού προορισμού.²⁰¹

Σε ένα κράτος, λοιπόν, οι θεωρητικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις του οποίου συνοψίζονται στον εθνικισμό –ενάντια σε φιλελευθερισμό και ιστορικό υλισμό–, πειθαρχία και ιεραρχία, εθνική αλληλεγγύη –ενάντια στον συνδικαλισμό– το οποίο από άποψη φιλοσοφικών συστημάτων κατατάσσεται από τους ιδεολόγους του σε εκείνα που απορρίπτουν την «αιτιοκρατική» μέθοδο προκρίνοντας την τελολογική/αξιολογική –κι εδώ οι συνειρμοί με Τσάτσο, Θεοτοκά, Κανελλόπουλο, Θεοδωρακόπουλο γίνονται αναπόφευκτοι, όπως θα γίνει κατανοητό από τα επόμενα– αρκεί ο σκοπός να εκκινεί από την ελληνική πραγματικότητα.²⁰² σ' ένα κράτος, τέλος, το οποίο νοείται ως οργανωμένη έκφραση της βούλησης του Έθνους νοούμενο ως πνευματική και οργανική ολότητα, όπου η λαϊκή παρουσία εξαντλείται σε διατεταγμένες εκδηλώσεις και η πειθαρχία λογίζεται ως βασική αξία, δεν είναι τυχαίο ότι το δίκαιο ορίζεται ως «[...] το σύνολον των αμέσως ή εμμέσως υπό της εθνικής κοινωνίας τιθεμένων υποχρεωτικών κανόνων, ρυθμιζόντων την συμβίωσιν των μελών αυτής, προς τον σκοπόν της πραγματοποιήσεως της αποστολής του Έθνους».²⁰³

Πολιτειολόγοι/συνταγματολόγοι, όπως ο Ηλίας Κυριακόπουλος, επιχειρούν να προσδιορίσουν ακριβέστερα την πολιτική φιλοσοφία του αποκαλούμενου «εθνικού κράτους». Ο Κυριακόπουλος εκκινεί από έναν ενδιαφέροντα παραλληλισμό: όπως στον 18^ο αιώνα ο καταρρέων απολυταρχισμός εκτοπιζόταν από τη διαδιδόμενη φιλελεύθερη δημοκρατία, έτσι, αντιστρόφως, στον Μεσοπόλεμο η φιλελεύθερη δημοκρατία υποσκελίζεται από τον «συνεχή εγκαινιασμό» εθνικών κρατών, τα οποία χαιρετίζονται ως ο κατ' εξοχήν πολιτειακός τύπος του 20ού αιώνα. Η εν λόγω μεταστροφή δεν είναι τυχαία, θεωρεί ο Κυριακόπουλος, και αυτό γιατί λαμβάνει χώρα ακόμη και σε πρώην δημοκρατικά/φιλελεύθερα κράτη: είναι ενδεικτική βαθύτερων διεργασιών και μετατοπίσεων.²⁰⁴

²⁰¹ Ο. π., σ.σ. 799-818. Αντίστοιχες απόψεις στο Κούμαρος Ν., «Η περί Κράτους αντίληψις της Μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», ό. π., 3^{ος} Τόμος, Φεβρουάριος 1939, Τεύχος 18^ο, σ.σ. 1573-1588.

²⁰² Μαντζούφας Γ., «Έθνος, Κράτος, Δίκαιον», ό. π., 4^{ος} Τόμος, Μάιος 1939, Τεύχος 21^ο, σ.σ. 235-248.

²⁰³ Ο. π., σ. 258.

²⁰⁴ Κυριακόπουλος Η. Γ., «Η πολιτική φιλοσοφία του εθνικού κράτους», ό. π., 4^{ος} Τόμος, Ιούνιος 1939, Τεύχος 22^ο, σ.σ. 345-346.

Ο Κυριακόπουλος χαρακτηρίζει την 4^η Αυγούστου ελληνική εκδοχή αυτής της στροφής: είναι επαναστατική στο βαθμό που αρνείται την υπάρχουσα κατάσταση, διαθέτει όμως θετικό χαρακτήρα στο βαθμό που δημιουργεί αξίες. Περαιτέρω, κι εδώ φαίνεται επηρεασμένος από όλη τη ρητορική περί «νέου ξεκινήματος» και ριζικής μεταβολής την οποία χρησιμοποιούσαν τα φασιστικά καθεστώτα, είναι πεπεισμένος ότι συνιστά βαθύ μετασχηματισμό στον βαθμό που επιχειρεί να επηρεάσει το σκέπτεσθαι των ανθρώπων προσδίδοντας νέο νόημα στις ζωές τους.²⁰⁵ Το εθνικό κράτος, διευκρινίζει ο Κυριακόπουλος, ενισχύει την εκτελεστική εξουσία, ενσαρκώνει την ιδέα του έθνους, είναι υπερκομματικό/υπερταξικό και αντίκειται ως εκ τούτου τόσο στη δημοκρατία, όσο και στον κομμουνισμό· προκρίνει το σύνολο έναντι του ατόμου ακολουθώντας την πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη και έχει ιστορική και παιδευτική αποστολή –εδώ η σύμπτωση με τον Τσάτσο είναι απόλυτη– αρνούμενο τον ρόλο του «νυκτοφύλακα»· αντικαθιστά εκείνο το άτομο που είναι φορέας δικαιωμάτων με αυτό που εκλαμβάνεται ως φορέας υποχρεώσεων, απορρίπτει τον οικονομικό φιλελευθερισμό, αναγνωρίζει όμως την ιδοκτησία υπό τον όρο της εναρμόνισης με το εθνικό συμφέρον –γι’ αυτό και απορρίπτει τον σοσιαλισμό προκρίνοντας την ταξική συνεργασία· είναι εν τέλει ένα «ολοκληρωτικό κράτος» το οποίο ισοδυναμεί με την αρχαία πόλη, έχει παιδαγωγική λειτουργία και διέπεται από την αρχή της ενότητας, καθώς συνιστά οργανισμό ο οποίος δεν έρχεται και παρέρχεται όπως τα μεμονωμένα άτομα.²⁰⁶ Κατά συνέπεια:

«Εις τας ανωτέρω γενικάς γραμμάς δύναται να συνοψισθή, η ουσία της πολιτικής φιλοσοφίας του εθνικού κράτους. Ως δ’ είναι φανερόν, είναι αύτη καθαρώς ελληνική και δεν αποτελεί απομίμησιν ξένων θεωριών και συστημάτων· στηρίζεται επί της πολιτικής φιλοσοφίας και πραγματικότητος της ελληνικής αρχαιότητος και αποτελεί την επαναβίωσιν των μεγάλων εκείνων αξιών, εφ’ ων στηριζόμενος ο αρχαίος Ελληνισμός, εδημιούργησεν τον κάλλιστον των πολιτισμών. Διό, και δικαίως, ο νέος Ελληνισμός πιστεύει ότι, ορθώς εκτιμώντας αυτάς εκείνας ηθικάς και πολιτικάς αξίας και προσαρμόζων προς αυτάς το της οργανώσεως του κράτους του, θα δυνηθή να δημιουργήση τον τρίτον ελληνικόν πολιτισμόν».²⁰⁷

²⁰⁵ Ο. π., σ. 346: «Την πολιτικήν φιλοσοφίαν του εθνικού κράτους συνάγομεν, ή και δυνάμεθα να έχωμεν δεδομένην, εκ της κυρίας επιδιώξεως αυτού, η οποία αποτελεί και την δικαίωσιν του πολιτειακού τούτου τύπου, εκ του ότι δηλ. αποβλέπει εις το να δώση νέον νόημα εις την ανθρωπίνην ζωήν. Και το νόημα τούτο είναι ακριβώς η αναγνώρισις της ανάγκης ενός μεγάλου αγώνος υπέρ της διατηρήσεως των βασικών ανθρωπίνων αξιών, τας οποίας άλλοτε μεν επεχείρισεν, άλλοτε δε και επέτυχε να διαφθείρη και να νεκρώση το υλιστικόν μίasma της μαρξιστικής θεωρίας».

²⁰⁶ Ο. π., σ.σ. 346-357.

²⁰⁷ Ο. π., σ. 357. Για τα σχετικά με τις πολιτειακές απόψεις του Κυριακόπουλου κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όπως και για το κατά πόσο «συμβιβάστηκε» με το μεταξικό καθεστώς, βλ. σημείωση 20.

Οι τεχνολογίες των θεσμών

Όλοι οι θεσμοί που αναπτύσσει ο Μεταξάς με στόχο την κοινωνική ρύθμιση, εμπνέονται από την προσπάθεια να εξασφαλιστούν εκείνοι οι όροι και προϋποθέσεις που θα καταστήσουν εφικτή τη συνεργασία κεφαλαίου-εργασίας. Θεωρεί ότι ο εναρμονισμός των συμφερόντων και η επίλυση των συγκρούσεων, και κατ' επέκταση του κοινωνικού ζητήματος, είναι δυνατά, εφόσον πραγματοποιηθεί αφ' ενός, ευρεία εφαρμογή των συλλογικών συμβάσεων και οργανωτική ρύθμιση των κοινωνικών συγκρούσεων και, αφ' ετέρου, βαθμιαία και τμηματική εφαρμογή των κοινωνικών ασφαλίσεων.²⁰⁸ Αποδίδει μάλιστα, την κομμουνιστική αντίδραση στην εκ μέρους του ανάληψη της πρωθυπουργίας και στην άσκηση της εξουσίας από τον Απρίλιο του 1936 και μετά στο γεγονός ότι οι κομμουνιστές είχαν συνειδητοποιήσει ότι το εφικτό μιας τέτοιας ρύθμισης βελτίωνε ριζικά τη θέση του εργάτη και, επιλύοντας το κοινωνικό ζήτημα, τους αποξένωνε από το προνομιακό για αυτούς ακροατήριο.²⁰⁹

- **Κοινωνικές ασφαλίσεις/κοινωνική πρόνοια**

Οι κοινωνικές ασφαλίσεις αποτελούν τμήμα της φιλεργατικής πολιτικής του καθεστώτος, με ρητά διακηρυγμένο στόχο την αποφόρτιση της κοινωνικής έντασης και την ανάσχεση των εργατικών αντιδράσεων· η ενσωμάτωση των εργατών στο εθνικό σύνολο και η επαύξηση της εθνικής παραγωγής με απώτερη συνέπεια την ενίσχυση των βάσεων του κοινωνικού –αστικού– καθεστώτος, αναμένεται να επακολουθήσουν: «[το καθεστώς ακολουθεί φιλεργατική πολιτική και] πράττει τούτο εν πλήρει συνειδήσει, ότι διά του τρόπου τούτου εξασφαλίζει και την ησυχίαν και την γαλήνην εις τον τόπον, το κοινωνικόν καθεστώς και γενικώτερον το αστικόν καθεστώς, αλλά συγχρόνως ότι εξασφαλίζει την καλλιτέραν απόδοσιν της εθνικής οικονομίας».²¹⁰ Η πορεία του συλλογισμού είναι ευκρινής: ο υγιής και

²⁰⁸ Μεταξά Ιωάννου, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 4^{ος} Τόμος, σ. 207 (Αι προγραμματικά δηλώσεις Μεταξά, από τα επίσημα πρακτικά της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής, συνεδρίασις Ε' της 25/4/1936).

²⁰⁹ Ο. π., σ. 233: «[διακηρύττει ότι δεν θα γινόταν Κερένσκυ] Τον λόγον πλέον θα είχαν τα στοιχεία της άκρας αριστεράς. Διότι τας ώρας της πολιτικής οξύτητος, λείπει ο μέγας ιστορικός Ράνκε, δεν επικρατούν ποτέ αι διαλλακτικά μέσα καταστάσεις αλλ' οι εκπρόσωποι της αδιαλλαξίας. Εάν προσέξω κανείς τα ελατήρια της απεργιακής κινήσεως των πρώτων ημερών του Αυγούστου, θα ίδη ότι ήσαν καθαρώς πολιτικά. Έτρεμαν οι κομμουνισταί όταν εσκέπτοντο ότι η Κυβέρνησίς μου θα εψηφίζε τον νόμον περί υποχρεωτικής διαίτησίας και περί κατωτάτου ορίου ημερομισθίου. Διότι με κανένα τρόπον δεν θα ήθελαν μία μη Κυβέρνησις μη κομμουνιστική να ευεργετήση την εργατικήν τάξιν. Ήτο ζήτημα πελατείας και οι κομμουνισταί δεν θα μου συνεχώρουν ποτέ να τους πάρω πελάτας μου».

²¹⁰ Μεταξά Ιωάννου, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 139-140 (λόγος προς το Δ.Σ. του Ι.Κ.Α., 14/12/1936).

ευχαριστημένος εργάτης αναμένεται να είναι αποδοτικότερος και το κυριότερο, να αντισταθεί μετ' επιτάσεως στα εθνοφθόρα (sic) κηρύγματα.²¹¹

Υπ' αυτή την έννοια, κάθε επένδυση που αποσκοπεί στην επίτευξη τέτοιων στόχων δεν μπορεί παρά να λογίζεται ως άριστη κίνηση. Με αφορμή νόμο βάσει του οποίου παραχωρείται στην κοινωνική πρόνοια πρόσθετη πίστωση 500 εκατομμυρίων τον χρόνο, ο Μεταξάς αναπτύσσει ένα συλλογισμό με αφετηρία το ότι απουσία κοινωνικής πρόνοιας σημαίνει πολιτισμική υστέρηση, και κατάληξη ότι πολιτισμική υπανάπτυξη συνεπάγεται κοινωνική επανάσταση.²¹² Επιπλέον, με δεδομένο ότι ως αιτίες μαρασμού της ζωής και νέκρωσης της ενέργειας και της παραγωγικότητας του ελληνικού λαού προσδιορίζονται η ελονοσία, η φυματίωση και η σύφιλη,²¹³ στην οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας συμπλέκονται οι πολιτικές υγείας με τις πολιτικές της οικονομικής αποτελεσματικότητας.²¹⁴ Η θεσμική αυτή τεχνολογία δεν λογίζεται από τον Μεταξά ως επακόλουθο ψυχρού οργανωτικού πνεύματος, αλλά σημείο όπου συμπίπτει η ψυχική δημιουργία, ο ενθουσιασμός και η οργανική έκφραση της κοινωνίας ως ενιαίο σύνολο: εύλογες συνέπειες μιας τέτοιας ευτυχούς σύμπτωσης δεν μπορεί να είναι άλλες από την πρόοδο, αλλά και την ενδυνάμωση των κοινωνικών αξιών.²¹⁵ Η κοινωνική πολιτική έχει ως αφορμή την 4^η Αυγούστου, τα αίτια της όμως είναι βαθύτερα: συμπυκνώνονται στον στόχο να μετατραπεί η ελληνική κοινωνία από καθαρά μεγαλοαστική σε εθνική, αστική, εργατική κοινωνία.²¹⁶ Στην προσπάθεια

²¹¹ Ο. π., σ. 140.

²¹² Ο. π., σ. 149 (δηλώσεις περί παροχής πιστώσεων διά την Κοινωνικήν Πρόνοιαν): «Ποια είναι η σημερινή θέση της Ελλάδος από την άποψη της κοινωνικής προνοίας; Τελευταία σχεδόν στην οικογένεια των συγχρόνων Κρατών, πολύ κάτω ακόμα και από χώρες με μικρότερες αξιώσεις στον πολιτισμό, αφημένη, μπορεί να πη κανείς στην τύχη της, με τη δυστυχία ν' ανεβαίνει ραγδαία από σκαλοπάτι σε σκαλοπάτι κοινωνικό και να φοβερίζει με το απαίσιο φάντασμά της και αυτές τις τάξεις που δεν την είχαν άλλοτε γνωρίσει, να σπέρνη παντού την εξαθλίωση και την απόγνωση, έδινε τροφή στη μεγαλύτερη συμφορά που μπορεί να σπαράξει έναν τόπο: την κοινωνικήν επανάστασιν».

²¹³ Ο. π., σ.σ. 149-150.

²¹⁴ Ο. π., σ.σ. 151-152: «Σύστημα και πρόγραμμα θα τηρηθούν με θρησκευτική προσήλωση και απόλυτη πειθαρχία. Προσθέτω επί πλέον, ότι ανεξαρτήτως από τη φιλανθρωπία και για τη μέριμνα και για το μέλλον της φυλής μας, όλα αυτά ι δαπάναι που θα κάνουμε για την κοινωνική πρόνοια είναι εξόχως παραγωγικά. Διότι αποδίδουσιν εις τους ασθενείς, αδυνάτους και καχεκτικούς, την υγείαν και την ρώμην και τους καθιστούν ικανούς προς εργασίαν κι' επομένως αποδοτικούς παράγοντας της εθνικής οικονομίας. Αν λογαριάσετε μόνον τα μεροκάματα που χάνονται κάθε χρόνο από τις αρρώστειες που σας είπα, θα φθάσετε εις καταπληκτικά ποσά πολλών εκτοντάδων εκατομμυρίων κάθε χρόνο».

²¹⁵ Ο. π., σ. 151-152: «Σ' αυτό το έργο, που δεν είναι υπόθεσις μηχανικής οργανώσεως και ενεργείας, αλλά προπάντων έργον ψυχής, έργον σταθερού και φωτισμένου ενθουσιασμού, καλούμεν την Ελληνικήν κοινωνία, άνδρες και γυναίκες, να συνεργασθούν στενά με το Κράτος, τον ιδιώτη με τον υπάλληλο, το άτομο με το σύνολο. Καλούμεν όλους να εμπνευσθούν από τις υψηλές και αιώνιες αρχές της αλληλεγγύης και της φιλαλληλίας, που ανέβασαν πάντα τις ομάδες και τα Κράτη σ' ανώτερα επίπεδα πολιτισμού και τις έκαναν άξιες για τη λαμπρότερη ιστορία».

²¹⁶ Ο. π., 2^{ος} Τόμος: 1939-1940, σ.σ. 200-201 (λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών της Εθνικής Συνδιασκέψεως των Εργατών, 26/11/1939).

επίτευξης αυτού του στόχου συστρατεύονται όλες οι τάξεις, εργοδότες που αξίζουν εγκωμίων και εργάτες που επιστρέφουν στην εθνική μήτρα: «[...] και είμεθα βέβαιοι ότι το κατορθώσαμεν, διότι εις ό, τι επεξητήσαμεν τότε και οφείλω να το ομολογήσω και να το ομολογήσετε και σεις, ότι ο εργοδοτικός κόσμος εφάνη προθυμότατος να μας υποστηρίξη και να ενισχύση το δίκαιον της πολιτικής μας, ο δε εργατικός κόσμος επανασυνεδέθη μαζί με το Έθνος και με τα ιδανικά της πατρίδος μας, πρόθυμος εις κάθε θυσίαν, υποστηρικτής της νέας καταστάσεως».²¹⁷

Οι κοινωνικές ασφαλίσεις έτσι, πέρα από το να σηματοδοτούν την κοινωνική πρόοδο ως το μεγαλύτερο κοινωνικό έργο που έχει πραγματοποιηθεί, συνιστούν για τον Μεταξά, και την ενσάρκωση του αισθήματος της κοινωνικής αλληλεγγύης, με συνέπεια και την ενδυνάμωση της ισχύος της πατρίδας και την ηθικοποίηση ανθρώπου και κοινωνίας. Παρά το γεγονός ότι η ασφάλιση συνιστούσε κοινωνικό αίτημα, όχι βέβαια με την πατερναλιστική χροιά την οποία υπογραμμίζει ο Μεταξάς προκειμένου να αποσειεί την όποια διάθεση επαναστατικής αμφισβήτησης, – «χρόνια και χρόνια εξητούσεν ο Έλληνας εργάτης και η Ελληνίδα εργάτρια ένα κοινωνικόν στοργικόν προστάτην, ο οποίος να τους παραστέκεται και να τους βοηθά σε κάθε εναντιότητα της καθημερινής βιοπάλης [...]»²¹⁸–, η εκπλήρωσή του ήταν αδύνατη, κατ' αυτόν, εντός κομματικοκρατικού καθεστώτος το οποίο με τα ηθικά και ψυχικά του δεσμά περιέσφιγγε την Ελλάδα. Ωσπου «[...] ήλθε η 4η Αυγούστου! Και με αυτήν ήλθε και η ακλόνητος θέλησις να δοθή ολοκληρωτική ισοτιμία εις την εργατουπαλληλικήν μας τάξιν. Και ήλθε και η εξ ίσου ακλόνητος απόφασις να πραγματοποιηθή το ταχύτερον το μεγάλο της όνειρον. Η εφαρμογή του θεσμού των Κοινωνικών Ασφαλίσεων».²¹⁹

Είναι σημαντικό να παρατεθούν εδώ οι κρίσιμες παρατηρήσεις του Λιάκου και όσον αφορά την επαναλαμβανόμενη ανακρίβεια ότι ο Μεταξάς ίδρυσε τις κοινωνικές ασφαλίσεις, αλλά και τον ρόλο της φιλεργατικής πολιτικής του καθεστώτος, το οποίο κάλλιστα θα μπορούσε να διαφορήσει για αυτές

²¹⁷ Ο. π., σ. 201.

²¹⁸ Το μοτίβο των κοινωνικών ασφαλίσεων ως μέλημα αποσόβησης των κινδύνων που εγκυμονεί η καθημερινή βιοπάλη για τα μέλη της ελληνικής κοινωνίας που προσφέρουν σε πρόοδο και ευημερία της, απαντάται συχνά στον μεταξικό λόγο: βλ. σχετικά ό.π., σ.σ. 822-823 (η έναρξις της λειτουργίας του Ταμείου Ασφαλίσεως Εμπόρων, 2/3/1940), 823-824 (λόγος κατά την έναρξη λειτουργίας του Ταμείου ασφάλισης χρηματιστών και μεσιτών).

²¹⁹ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 4^{ος} Τόμος, σ. 761-763 (λόγος κατά τα εγκαίνια της πρώτης παθολογικής κλινικής του Ι.Κ.Α.).

ικανοποιώντας τις απαιτήσεις των εργοδοτικών κύκλων. Σε ό, τι αφορά το πρώτο σημείο ο Λιάκος παρατηρεί τα εξής:

«Στην πραγματικότητα, το 1937 εφαρμόστηκε ο Νόμος 6298 “Περί κοινωνικών ασφαλίσεων” που είχε ψηφιστεί προ τριετίας από την κυβέρνηση του Τσαλδάρη, και ο οποίος είχε ακυρώσει τον αντίστοιχο νόμο –παρότι είχε στηριχθεί σε αυτόν– που είχε προηγουμένως καταρτίσει και ψηφίσει η κυβέρνηση Βενιζέλου. Ένας παρόμοιος νόμος δεν μπορούσε φυσικά να εφαρμοστεί την επομένη της υπογραφής του. Βεβαίως η προετοιμασία δεν έγινε με τους συντομότερους ρυθμούς. Εξάλλου, ούτε ο ίδιος ο Μεταξάς διεκδίκησε αμέσως την πατρότητα του νόμου. Η οικειοποίηση έγινε σταδιακά και μέσα από τη φιλολογία των υμνητών του καθεστώτος».²²⁰

Από την άλλη πλευρά, και σε ό, τι αφορά την εργατική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος ο Λιάκος σημειώνει ότι τούτο ενίσχυσε τον κρατικό έλεγχο στην αγορά εργασίας, απαγόρευσε στις επιχειρήσεις να απολύουν προσωπικό χωρίς κυβερνητική άδεια και καθιέρωσε το κατώτατο ημερομίσθιο σε πολλούς κλάδους συστηματοποιώντας και τις συλλογικές συμβάσεις. Το αντιστάθμισμα στη δαπανηρή –όπως την έκριναν οι εργοδότες– κοινωνική πολιτική ήταν η κατάργηση των απεργιών και ο κρατικός έλεγχος του συνδικαλισμού εντός του πλαισίου διώξεων, κατάργησης της νομιμότητας των πολιτικών κομμάτων και της απαγόρευσης της πολιτικής ζωής. Η κοινωνική πολιτική αποτέλεσε μηχανισμό εξασφάλισης λαϊκής συναίνεσης στην κατάργηση του κοινοβουλευτισμού, ενώ η αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων με ευαισθησία και όχι αδιαφορία υπογραμμίζει κατά τον Λιάκο ότι «η περίπτωση Μεταξά δείχνει πως η κοινωνική αποστολή του συνεχώς διευρυνόμενου κράτους, ως αρχή νομιμοποίησής του, αναδείχτηκε στο μεσοπόλεμο σε κοινό ιδεολόγημα όλων των δυνάμεων του πολιτικού φάσματος, και πάλι ανεξαρτήτως της εφαρμογής της. Έγινε δηλαδή συστατικό ρητορικό στοιχείο της ίδιας της διεξαγωγής πολιτικής κατά την εποχή εκείνη».²²¹

- **Εναρμονισμός κεφαλαίου-εργασίας**

Ο Μεταξάς κατανοεί ότι η συλλογική/οργανωμένη του ρύθμιση μπορεί να καταστεί βιώσιμη και σταθερή μονάχα εφόσον εξασφαλίσει τις συνθήκες αρμονικής συνεργασίας κεφαλαίου-εργασίας.²²² Τον Νοέμβριο του 1937, όταν νιώθει πως η θέση του είναι πλέον εδραιωμένη, η διακήρυξη των σχετικών απόψεων προσλαμβάνει

²²⁰ Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ. 531. Για την εξέλιξη του θεσμού κατά τη διάρκεια της δικτατορίας βλ. ό. π., σ.σ. 529-539.

²²¹ Ο. π., σ.σ. 538-539.

²²² *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ. 152.

ευκρινέστατα χαρακτηριστικά.²²³ Αποφαίνεται ότι η σύγκληση του Η΄ Πανελλαδικού Εργατοϋπαλληλικού Συνεδρίου πραγματοποιείται υπό αίσίους οiwονούς όπως η ύπαρξη απόλυτης ησυχίας και τάξης στην Ελλάδα, η συμφιλίωση των Ελλήνων, η οικονομική βελτίωση της χώρας λόγω της συνεργασίας κεφαλαίου-εργασίας, η ηθική και υλική βελτίωση της θέσης του εργάτη, που εμφυσά στην ψυχή του την αγάπη για το Έθνος και την πατρίδα του.²²⁴ Ακόμη πιο αίσίος οiwονός όμως, είναι η συναδελφική σύμπραξη των παραγόντων της εθνικής εργασίας καθότι το κεφάλαιο «[...] είναι συναρθρωμένη συμπετυκνωμένη εργασία και δημιούργημα και αποτέλεσμα εργασίας. Επομένως είναι ένας μοχλός, ο οποίος διά την πρόοδον της εργασίας είναι απαραίτητος, αρκεί βέβαια να χρησιμοποιείται καλώς και δικαίως προς την ολικήν πρόοδον της κοινωνίας μέσα εις την οποίαν θα ευρίσκετε και εσείς την ιδικήν σας πρόοδον».²²⁵ Αυτό όμως, μόνο η κυβέρνηση της 4^{ης} Αυγούστου μπορεί να το επιτύχει όχι μόνο με τη ρύθμιση, ως διαιτητής, των σχέσεων κεφαλαίου-εργασίας, αλλά και με την εν γένει ρύθμιση της εργασίας και της οικονομίας της χώρας –διανομή πλούτου, φορολογικά μέτρα– ώστε αυτή να γίνει ένα αρμονικό σύνολο.²²⁶

Η τεκμηρίωση της ορθότητας των επιλογών του πραγματοποιείται και μέσω της υπονόμησης των αντιπάλων θεωρήσεων. Ο εναρμονισμός λοιπόν, θεωρεί, κεφαλαίου-εργασίας είναι αδύνατος στα πλαίσια του κοινοβουλευτισμού ο οποίος πάσχει από την εγγενή στις θεσμικές του διευθετήσεις ανηθικότητα, αλλά και στα πλαίσια του κομμουνιστικού καθεστώτος, στο οποίο η απόσταση θεωρίας και πράξης εγγυάται την υποβάθμιση της θέσης του εργάτη.²²⁷ Δοθέντος ότι το κοινοβουλευτικό κράτος δεν διαθέτει εσωτερική ενότητα, σπαράσσεται από κινήματα και εμφύλιες συγκρούσεις, αποσαθρώνεται από τα πολιτικά κόμματα, η διαδοχή των οποίων στην εξουσία αποφέρει ολιγόχρονες κυβερνήσεις, δεν είναι να απορεί κανείς, τονίζει ο Μεταξάς, που η επιρροή και η υποστήριξη των κομμουνιστικών αντιλήψεων σε ένα τέτοιο καθεστώς φαντάζει δικαιολογημένη.²²⁸ Είναι, ωστόσο, αδικαιολόγητη κρινόμενη με τις αρχές του κράτους της 4^{ης} Αυγούστου το οποίο θέλει να ρυθμίσει

²²³ Για τη γενεαλογία της ιδέας της υποχρεωτικής διαιτησίας στον Μεσοπόλεμο, βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ.σ. 519-529: η αρχική έμπνευση ανάγεται το 1924 στον Παπαναστασίου, αποτελεί προγραμματικό στόχο του Βενιζέλου στα 1929, νομοσχέδιο προτάθηκε επί κυβέρνησης Λαϊκών στα 1933, ενώ ο σχετικός νόμος ψηφίστηκε το 1935 επί Κονδύλη, και εφαρμόστηκε βέβαια κατά τη διάρκεια της δικτατορίας.

²²⁴ *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 293-295 (λόγος εις το Η΄ Πανελλαδικόν Εργατοϋπαλληλικόν Συνέδριον, 29/11/1937).

²²⁵ Ο. π., σ. 295.

²²⁶ Ο. π., σ. 295.

²²⁷ Ο. π., σ.σ. 295-298).

²²⁸ Ο. π., σ.σ. 297-298.

την πρόοδο της χώρας βασισμένο στη λαϊκή θέληση η οποία του παρέχει αυτό το δικαίωμα, κράτος το οποίο ήλθε, προχωρεί με ενθουσιασμό καθώς απευθύνεται και σε εργατικό κοινό, προκειμένου να υπερασπίσει τα δίκαια των εργατών.²²⁹

Άλλωστε, εκείνος είναι που θεωρεί ως ένα από τα μείζονα αίτια κρίσης του αστικοφιλελεύθερου παραδείγματος την όξυνση του κοινωνικού ζητήματος η οποία υποσκάπτει τα θεμέλια του πολιτισμού και της κοινωνικής συγκρότησης. Στην προβληματική του η επίλυση του προβλήματος φαντάζει εύκολη, αφού η ανταγωνιστική σχέση αυτών των δύο παραγωγικών συντελεστών δύναται να αρθεί μέσω ενός πρωτότυπου τρόπου ορισμού του κεφαλαίου ορίζοντας το κεφάλαιο ως «συμπυκνωμένη εργασία», καθιστά τη συνεργασία του με την εργασία αυτονόητη.²³⁰ Το αυτονόητο τίθεται εν αμφιβόλω, για τον Μεταξά, μόνο σε ένα καπιταλιστικό πλαίσιο· στους κόλπους όμως, της κοινωνικής μεταρρύθμισης που πραγματοποιεί η 4^η Αυγούστου το αδιανόητο μετουσιώνεται σε εύλογο. Η μεταρρύθμιση επέβαλε ως υποχρεωτική τη συνεργασία και τα αποτελέσματα, κατά τον Μεταξά, είναι οφθαλμοφανή: ο εργάτης δεν ξεχνά ότι η εξάντληση του κεφαλαίου σημαίνει και την εξάντληση των πηγών της εργασίας του, ενώ κι ο εργοδότης δεν ξεχνά ότι σκοπός του κεφαλαίου είναι η τροφοδότηση της εργασίας ώστε αυτή να είναι και διαρκής, αλλά και παραγωγική. Η συνισταμένη αυτών των δυνάμεων εγγυάται την αρμονία των πηγών της παραγωγής.²³¹ Η ταξική συνεργασία μάλιστα, μπορεί να εγγηθεί, στο διανοητικό πλαίσιο του Μεταξά, ακόμα και την κοινωνική ευκοσμία.²³² Η θεσμική ενίσχυση της ταξικής συνεργασίας επιτελείται με την επιβολή της υποχρεωτικής διατησίας σε περιπτώσεις διαφωνιών. Έτσι, κατά τον Μεταξά, αποφεύγονται και οι απεργίες οι οποίες είχαν εκτραπεί σε μέσα διεξαγωγής πολιτικών αγώνων, και τα λοκ-άουτ που οδηγούσαν σε καταστροφές.²³³

Η ικανοποίηση των εργατών αναμένεται να παγιώσει το αίσθημα τάξης, ησυχίας, γαλήνης και ασφάλειας που επιθυμεί ο αστικός κόσμος, να εξασφαλίσει το αστικό καθεστώς, με αποτέλεσμα ο μεν αστικός κόσμος να εισφέρει στην

²²⁹ Ο. π., σ. 298.

²³⁰ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, 4^{ος} Τόμος, σ. 832 (λόγος προς την πανεργατικήν συγκέντρωσιν του Πειραιώς, 1/5/1940).

²³¹ Ο. π., σ. 833.

²³² *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ. 214: «Ζητούμεν από όλας τας τάξεις την πρόθυμον αυτών συνδρομήν. Και από τας αστικές και από τας εργατικές και από τας ναυτιλιακάς τάξεις του Πειραιώς, διότι η πόλις αυτή, η οποία πρόκειται να είναι ο εκπρόσωπος της Ελλάδος, πρέπει να είναι μία πόλις εργασίας, ησυχίας, τάξεως και κοσμιότητος, ώστε να περιποιή η εμφάνισις της τιμήν εις την Ελλάδα» (λόγος κατά τα εγκαίνια των Δημοτικών Έργων του Πειραιώς, 2/7/1937).

²³³ Ο. π., 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 200-201 (λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών της Εθνικής Συνδιασκέψεως των Εργατών, 26/11/1939).

ανακούφιση των δεινών του εργάτη, η δε κοινωνία να γίνει σύνολο αδιάσπαστο εκφραζόμενο μέσω μιας ομονοούσης εθνικής θέλησης. Αυτή είναι η λύση που ο Μεταξάς εισφέρει στο κοινωνικό ζήτημα και όχι η αυτοχειρία των αστών που επιζήτησαν συνεργασία με τον κομμουνιστικό αντίπαλο σκεπτόμενοι υπεροπτικά ότι δεν πρόκειται να κινδυνεύσουν. Αυτή είναι και η προϋπόθεση, θεωρεί, για την επίτευξη της πολυπόθητης ενότητας.²³⁴

- **Το συνεργατικό/συνεταιριστικό ιδεώδες**

Από την αρχή της τετράχρονης δικτατορικής διακυβέρνησής του ο Μεταξάς πασχίζει να καταδείξει την καταστατική διαφορά που διαχωρίζει ένα κομματικό/κοινοβουλευτικό καθεστώς που διαιώνίζει την κοινωνική διαίρεση,²³⁵ επωάζει τον κομμουνισμό και προπαντός, δεν μπορεί να τον αντιμετωπίσει λόγω των εγγενών του αδυναμιών,²³⁶ και του δικού του καθεστώτος στο οποίο προεξέχουσα θέση κατέχει η ιδέα του συνόλου και των εξ αυτής απορρεόντων χαρακτηριστικών: αυθεντική ελευθερία, αρμονική και συντονισμένη ανάπτυξη, καλλιέργεια ιδανικών, γενικότερη αίσθηση αναγέννησης.²³⁷ Από πολύ νωρίς λοιπόν, θέτει ως στόχο την περαιτέρω εμβάθυνση αυτής της ιδέας και τη μέριμνα για τη θεσμική της υποστασιοποίηση: «Η μετά προσοχής και μεθόδου βαθμιαία συν τω χρόνω σωματειακή οργάνωσις της κοινωνίας, ώστε εις το μέλλον ν' αποτελέση αύτη την βάσιν ενός καλώς μελετημένου και συμφώνου προς τα συμφέροντα του Έθνους συστήματος σωματειακής εθνικής αντιπροσωπείας, όταν θα καταστή ώριμος η εφαρμογή του».²³⁸

Η κρίσιμη έννοια, πυλώνας μάλιστα αυτού του ιδεώδους, είναι η οργάνωση. Τούτη μέλλει και πρέπει να επεκταθεί παντού: σε ολόκληρη τη νεολαία, για να προκύψουν τα νέα ιδανικά, στη εργατική τάξη, ώστε, αφού τότε θα αντιπροσωπεύεται αυθεντικά και όχι από τους εργατοπατέρες και θα συνεργάζεται με τις άλλες τάξεις,

²³⁴ Ο. π., σ. 90 (λόγος εκφωνηθείς εις Αμαλιάδα, 29/4/1939).

²³⁵ Μεταξά Ιωάννου, *Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 52-53: «[...] Το κατάντημα εις το οποίον είχε φθάσει η Ελλάς το εγνωρίζατε όλοι. Δεν δύναται να ζήση ένας λαός διαρκώς διηρημένος και ανταγωνιζόμενος με κομματικάς αντεγκλήσεις» (λόγος εκφωνηθείς εις Κομοτηνήν, 7/10/1936).

²³⁶ Ο. π., σ. 45-47 (λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών, 2/10/1936): στα μειονεκτήματα του κοινοβουλευτισμού περιλαμβάνονται ο κομματισμός, ο εμφύλιος, οι συχνές εκλογές, οι ατελείωτες συζητήσεις, η ηθική έπτωση, η συναλλαγή, η καταβαράθρωση των αξιών από τον κομμουνισμό με αποτέλεσμα αφενός τη διπλή τυραννία κομματάρχη και κομμουνιστή, αφετέρου την έκπτωση του πατριωτισμού.

²³⁷ Ο. π., σ. 44, 48-50. Άλλα προτερήματα του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου εμφανίζονται να αποτελούν η παύση των κομματικών κυβερνήσεων, η συγκρότηση μιας πραγματικά Εθνικής Κυβέρνησης που στηρίζεται στη λαϊκή συγκατάθεση, ένα Κράτος το οποίο ανήκει σε όλους και φροντίζει για όλους.

²³⁸ Ο. π., σ. 50.

να επέλθει η κοινωνική αρμονία, στους αγρότες και στους βιοτέχνες. Και τότε «[...] όλα αυτά οι κοινωνικά τάξεις οργανωμένα θα αποτελέσουν τον πυρήνα της μελλούσης συνθέσεως του Κράτους μας, της συντεχνιακής, την βάση αυτήν, από την οποία θα προέλθουν εις το μέλλον μία πράγματι εθνικά σκεπτομένη εθνική αντιπροσωπεία».²³⁹ Ο Μεταξάς οραματίζεται λοιπόν, ένα μέλλον νέας κατάστασης συγκρότησης του κράτους με αντιπροσώπευση όλων των δρώντων κοινωνικών ομάδων οι οποίες θα είναι οργανωμένες σε όλους τους κλάδους: εργοδοτών, εργατών, βιοτεχνών και επαγγελματιών. Η ακρότατη συνέπεια αυτής της ιεραρχίας οργανώσεων θα είναι το «μέγα συμβούλιο εθνικής εργασίας», το οποίο επιβάλλοντας τη συνεργασία αναμένεται να εξαλείψει τον ταξικό αγώνα και την ταξική πάλη.²⁴⁰

Καθώς ο Μεταξάς θεωρούσε ότι η 4^η Αυγούστου δεν αποτελούσε μια σύντομη παρέκκλιση από τον κοινοβουλευτικό κανόνα, αλλά επαναστατικής φύσεως μεταβολή που αποσκοπούσε να δώσει μόνιμης φύσεως λύσεις στην κοινοβουλευτική απορία, αποπειράθηκε να εισηγηθεί και να διαμορφώσει τη θεσμική ενσάρκωση αυτής της βούλησης. Κεντρικό ρόλο στο συλλογικό/οργανωμένο (collective/organized) θεσμικό του οικοδόμημα διαδραματίζει η συνεταιριστική ιδέα. Τούτη, σύμφωνα με την άποψή του, αντίκειται θεμελιωδώς στη γενικώς καλλιεργημένη ιδέα ότι οι Έλληνες ατομικά πραγματοποιούν θαύματα, ωστόσο αποτυγχάνουν στη μεταξύ τους συνεργασία, γι' αυτό και αξίζει έπαινος σε όσους άρχισαν τη σχετική προσπάθεια.²⁴¹ Σε ό, τι αφορά δε την Ελλάδα, η συνεταιριστική ιδέα θεμελιώνεται και ιστορικά με το σκεπτικό, θεωρεί διαστέλλοντας την έννοια, ότι οι Έλληνες ανέκαθεν ζούσαν κατ' αυτόν τρόπο, όπως αποδεικνύουν οι κοινότητες επί Τουρκοκρατίας, οι παροικίες αλλά και οι πρόσφυγες.²⁴²

²³⁹ Ο. π., σ. 81 (λόγος εις το συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης, 28/10/1936). Επίσης, σ. 94 (λόγος εκφωνηθείς εις τας Σέρρας, 27/10/1936) σ. 138 (λόγος κατά τα εγκαίνια του Εμπορευματολογικού Μουσείου Πειραιώς, 7/12/1936): εδώ αναφέρεται ότι οι βιοτέχνες αποτελούν και αυτοί μία από τις βάσεις του κοινωνικού καθεστώτος (σ. 137).

²⁴⁰ Ο. π., σ.σ. 112-113 (λόγος προς τους πολίτας του Ηρακλείου) ό. π., 2^{ος} Τόμος, σ. 205 (λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών της Εθνικής Συνδιασκέψεως των Εργατών, 26/11/1939): «Και έρχομαι εις το τρίτον μέτρον, το μέτρον εκείνο το οποίο σας ενδιαφέρει από κοινωνικής απόψεως και το οποίον ενδιαφέρει και εμένα τον ίδιον από απόψεως πολιτικής. η ολοκλήρωσις της οργανώσεως του εργατικού κόσμου. Όχι διότι διαιρούμεν την κοινωνίαν σε τάξεις αλληλοπολεμουμένας, μακρά από ημάς κάθε τέτοια ιδέα, αλλά διότι νομίζομεν ότι εις το μέλλον δεν ημπορεί η αντιπροσώπευσις της κοινωνίας παρά να γίνη κατά μέγα μέρος, εάν όχι εξ ολοκλήρου, με βάση την οικονομικήν συγκρότησιν της κοινωνίας. Άρα έχομεν ανάγκην συγκροτήσεως και του εργατικού κόσμου, όπως και όλων των άλλων τάξεων με τέτοιο τρόπο ώστε να παρουσιασθή με αλληλεγγύην και σύμπνοιαν με όλο το άλλο Έθνος, όπως υποστηρίζη και αυτός τα δικαιώματά του». Εξάλλου, οι στύλοι του αστικού οικοδομήματος της Ελλάδας είναι, υπογραμμίζει, ο εργατικός και ο αγροτικός κόσμος (ό. π., σ. 206).

²⁴¹ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 4^{ος} Τόμος σ. 809 (λόγος προς τους αντιπροσώπους των συνεταιρισμών 27/1/1940).

²⁴² Ο. π., σ. 809.

Ωστόσο, το φιλελεύθερο Κράτος, κατά την άποψή του, λόγω κοσμοθεωρητικής αφετηρίας ήταν εκ θεμελίων αντίθετο στη συνεταιριστική ιδέα: της παρείχε νομοθετικά την ευκαιρία ύπαρξης, αλλά δεν αναλάμβανε και την υποχρέωση να καθοδηγήσει τα σωματεία και να τα υποστηρίξει στο έργο τους.²⁴³ Για αυτό και το φιλελεύθερο Κράτος κινήθηκε στην κατεύθυνση της διάλυσης των συντεχνιών, διατηρώντας δύο ιδέες: από τη μία πλευρά, λόγω συμφέροντος, διατήρησε την ένωση υπό την κομματική της μορφή, ενώ από την άλλη πλευρά, παρέπεμπε, προκειμένου να δικαιολογήσει την αντισυνεταιριστική του ιδεολογία, στην αντίθεση του Ρωμαϊκού Κράτους με τους χριστιανούς: πράγματι, διαπιστώνει ο Μεταξάς, αυτό που συνιστούσε τον πραγματικό εχθρό ήταν το συνεταιριστικό χριστιανικό πνεύμα.²⁴⁴ Αυτή η επιλογή όμως, είχε διαλυτικές παρενέργειες και οδήγησε ακόμη και στον ευτελισμό της έννοιας της ελευθερίας:

«Αυτήν την οδόν [των Ρωμαίων] ηκολούθησε και το λιμπεραλιστικόν κράτος, το οποίον δεν προώθησε κανένα άλλον συνεταιρισμόν, παρά τον κομματικόν συνεταιρισμόν, διά την ύπαρξιν του οποίου κατέβαλε μεγίστας φροντίδας και τον οποίον περιέβαλε διά νόμων, εγγυήσεων, αποζημιώσεων, διά χιλίων δύο πραγμάτων. Και τα αποτελέσματα του κομματικού τούτου συνεταιρισμού τα είδομεν όλοι. Εις τους επαγγελματικούς συνεταιρισμούς έλεγεν: είσθε ελεύθεροι πολίται, δικαιούσθε να συνεταιρισθήτε μεταξύ σας. Εγώ ουδεμίαν κατεύθυνσιν σας δίνω, ουδεμίαν προστασίαν, ουδεμίαν καθοδήγησιν».²⁴⁵

Η προγραμματική, εντούτοις, αντίθεση της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου και του Νέου Κράτους της με τον φιλελευθερισμό/κοινοβουλευτισμό επιβάλλει μια διαφορετική πραγμάτευση της συνεργατικής ιδέας. Το Νέον Κράτος, θα υποστηρίξει ο Μεταξάς, δεν στηρίζεται στην ελευθερία του μεμονωμένου ατόμου παρά στην ομαδική θέληση των κατ' αυτό τον τρόπο οργανωμένων ανθρώπων οι οποίοι από κοινού επιδιώκουν οικογενειακούς, επαγγελματικούς, κοινωνικούς και καλλιτεχνικούς σκοπούς: μόνο έτσι μπορεί να υπάρξει πραγματική ελευθερία.²⁴⁶ Η συγκρότηση της κοινωνίας από χωρισμένα μεταξύ τους άτομα παράγει, σύμφωνα με τον Μεταξά, αποδιαρθρωτικά αποτελέσματα, ενώ ταυτόχρονα αποδυναμώνει το μεμονωμένο άτομο το οποίο συντρίβεται από τον πανίσχυρο κρατικό μηχανισμό. Απεναντίας, σε ένα συνεταιριστικά οργανωμένο κοινωνικό σύνολο επιτυγχάνεται τόσο ο εναρμονισμός ομάδων και Κράτους, όσο και η πραγμάτωση της ατομικής

²⁴³ Ο. π., σ.σ. 809-810. Επίσης, σ. 810: «Τώρα θα μου είπτε: πώς συμβιβάζεται το λιμπεραλιστικόν Κράτος να ακολουθήση ένα τοιούτον δρόμον; Διότι το λιμπεραλιστικόν Κράτος στηρίζεται επί βάσεως αντίθετου προς τον συνεταιρισμόν, στηρίζεται επί της αρχής της διαλύσεως της κοινωνίας κατ' άτομα, εξ ου και η αρχή του περί του κοινωνικού συμβολαίου και αι επακολουθήσασαι».

²⁴⁴ Ο. π., σ.σ. 810-811.

²⁴⁵ Ο. π., σ. 811.

²⁴⁶ Ο. π., σ. 811.

ελευθερίας νοουμένης ως συμμετοχής στο ποσοστό της ομαδικής ελευθερίας.²⁴⁷ Η συλλογιστική είναι απλή: χορήγηση δικαιωμάτων συνοδευόμενη από τιμότητα αποφέρει ανάπτυξη με ηθική και μυαλό, χορήγηση δικαιωμάτων χωρίς τα υπόλοιπα οδηγεί νομοτελειακά στη διαφθορά.²⁴⁸

- **Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο**

Η οργανωμένη ρύθμιση ολοκληρώνεται με θεσμούς, όπως το Α.Ο.Σ., οι οποίοι την ενισχύουν εδραζόμενοι στην επιστημονική τους αυθεντία. Έρχονται να ανταποκριθούν στις ανάγκες που δημιουργεί η ιστορική συγκυρία και να ενισχύσουν μια ισχυρή εκτελεστική εξουσία που εκλαμβάνει τον εαυτό της ως «φωτεινό και δίκαιο ρυθμιστή των μοιραίων συγκρούσεων» με τα όργανα εκείνα που δεν διέθετε η ανεπαρκής κοινοβουλευτική ρύθμιση, το πολιτικό σύστημα της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας.²⁴⁹ Το σκεπτικό που καθιστά αναγκαίο ένα τέτοιο θεσμό αρθρώνεται από τον Μεταξά ως εξής: η παραγωγική δραστηριότητα του ατόμου, ωθούμενη από συμφέρον, πρέπει μεν, να μένει κύρια πηγή κάθε οικονομικής ενέργειας, ωστόσο, έχει ανάγκη πειθαρχίας, συντονισμού και τάξεως. Τούτα απαιτούν, με τη σειρά τους, ενεργό παρέμβαση του Κράτους, όχι για την κατάπιξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αλλά με στόχο τη ρύθμιση, ώστε να επιτευχθεί το συμφέρον της ολότητας και να απομακρυνθούν αδικίες και ανισότητες. Η ανάγκη, έτσι, νέων οργάνων ικανοποιείται από το Α.Ο.Σ. που λειτουργεί ως παραστάτης και σύμβουλος της Κυβέρνησης.²⁵⁰ Ο ρόλος του Α.Ο.Σ. οριοθετείται ως αυστηρά συμβουλευτικός, ως τεχνικό όργανο το οποίο δεν έχει καταστατικά τη δυνατότητα ανάληψης πολιτικών πρωτοβουλιών. Την ίδια στιγμή, αναμένεται να διατηρήσει όλα τα στοιχεία που ορίζουν τον επιστημονικό του χαρακτήρα: αμεροληψία,

²⁴⁷ Ο. π., σ. 811: «Όταν η κοινωνία αποτελείται μόνον από άτομα χωρισμένα μεταξύ των, το άτομο τότε είναι τελείως ανίσχυρον να αντισταθή εναντίον του κράτους και η ελευθερία τότε είναι τελείως ανύπαρκτη. Εφ' όσον όμως τα άτομα συνδέουν την δύναμίν των, συνενώνουν την δύναμίν των και συγκεντρώνουν την δύναμίν των και συνεργάζονται, τότε έχουν πλέον ομαδικώς ιδιαίτερα θέλησιν την οποίαν όμως θα την συντονίσουν και θα την συνδυάσουν με την ενέργειαν του κράτους. Εκεί υπάρχει ελευθερία. Υπάρχει ελευθερία ομάδων βεβαίως, αλλά εκεί ευρίσκει το άτομον το ποσοστόν της ελευθερίας, το οποίον του χρειάζεται. Αυτή η ιδέα μας έκαμε γενικώς να υποστηρίξωμεν πάσαν κίνησιν συνεταιριστικήν, ιδιαίτέρως όμως να υποστηρίξωμεν κίνησιν του συνεταιριστικού του αγροτικού κόσμου».

²⁴⁸ Ο.π., 812. Αξιο αναφοράς είναι το ότι στην επιθεώρηση *Το Νέον Κράτος* εντοπίζονται πάμπολλα κείμενα που αφορούν τις κορπορατιστικές ιδέες, όπως και το ότι το αρχικό ενδιαφέρον που επιδείχτηκε για αυτές τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, ατόνησε στη συνέχεια (Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, σ. 128). Να σημειωθεί ωστόσο, όπως κι ο Αλιβιζάτος παρατηρεί, ότι η προσπάθεια εγκαθίδρυσης επίσημου κρατικού συνδικαλισμού έχει τέτοιες θεωρητικές αφετηρίες. Για τον κορπορατισμό ως την ουτοπία των συντηρητικών βλ. Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ.σ. 349-357.

²⁴⁹ Ο. π., 1^{ος} Τόμος, σ. 164 (λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών του Α.Ο.Σ., 22/2/1937).

²⁵⁰ Ο. π., σ. 165.

αντικειμενικότητα, απροκατάληπτη και νηφάλια έρευνα των οικονομικοκοινωνικών ζητημάτων.²⁵¹ Η τεχνοκρατία εξημερώνεται, ψαλιδίζονται οι δυνητικές πολιτικές της προσδοκίες, ενώ ταυτόχρονα, τα ουσιώδη γνωρίσματά της αποχωρισμένα από αυτόνομο πολιτικό προσανατολισμό ενσωματώνονται στο πολιτικό σκεπτικό του καθεστώτος προσφέροντας επιστημονική νομιμοποίηση στις πολιτικές επιλογές του.

Με αυτές τις απόψεις φαίνεται να συμβιβάζεται μία τουλάχιστον τεχνοκρατική τάση η οποία αποδέχεται την πολιτική της υπαγωγή, αρκεί να αναβαθμίσει τον πολιτικό, έστω και συμβουλευτικό της ρόλο. Σε υπόμνημα προς τον ίδιο τον Μεταξά, όπου δεν αναγράφονται τα ονόματα των συντακτών, το οποίο σχετίζεται με τη σύσταση Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου του Κράτους (Α.Ο.Σ.Κ.) προκειμένου να αντικαταστήσει το Α.Ο.Σ., διαφαίνεται αυτή η σύμπλευση απόψεων.²⁵² Οι συντάκτες του υπομνήματος συμφωνούν με τον Μεταξά στις συνθήκες που κατέστησαν αναγκαία την παρέμβαση του Κράτους στην οικονομία, αλλά και τη σύσταση των νέων θεσμών.²⁵³ Είναι λοιπόν –αναφέρουν στο πρώτο σκέλος του υπομνήματός τους– η πολυπλοκότητα των κοινωνικοοικονομικών ζητημάτων, η ανάγκη συντονισμού και συστηματικότητας στη μελέτη τους και στη λήψη των αποφάσεων, η εξάρτηση της επιτυχίας ενός πολιτικού συστήματος από την αποτελεσματικότητα της συντονισμένης και συστηματικής κρατικής παρέμβασης που καθιστούν αναγκαίο ένα όργανο, η αναγκαιότητα του οποίου ήταν ανύπαρκτη την εποχή του ιδιωτικού καπιταλισμού.²⁵⁴

Με δεδομένη την αντικειμενική αδυναμία των υπουργών να έχουν γνώση όλων των ζητημάτων, αλλά και του πρωθυπουργού να ασχολείται με όλα τα ζητήματα ενδελεχώς, το υπό ίδρυση Α.Ο.Σ.Κ. αναμένεται να καλύψει, υπογραμμίζουν με αξιοσημείωτη τόλμη οι συντάκτες του υπομνήματος, ακόμη και το αναμφισβήτητο δημοκρατικό έλλειμμα²⁵⁵ επιπρόσθετα, να αντισταθμίσει την αναμφισβήτητη και αντικειμενική αδυναμία των υπουργικών υπηρεσιών να

²⁵¹ Ο. π., σ. 165-166.

²⁵² Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Μικρές συλλογές ΓΑΚ, Κ065(Αρχείο Μεταξά)/φάκελος 54, 6/10/1938.

²⁵³ Ο. π., σ.σ. 1-2. «Αι εκ του ευρωπαϊκού πολέμου οικονομικά και κοινωνικά ανωμαλίας, αι αιτιήσεις των λαϊκών μαζών επετύγχανον συνεχώς την υπέρ αυτών παρέμβασιν του Κράτους προς ρύθμισιν συνθέτων οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων, ο εκ της μεγάλης οικονομικής κρίσεως του 1930 κλονισμός όλων των εθνικών οικονομιών και ο βαθμιαίος κατά τα τελευταία έτη προσανατολισμός των Κρατών προς τας αρχάς του εθνικισμού και της διευθυνομένης οικονομίας αποτελούν τα κύρια αίτια της αλματώδους διογκώσεως εις όλα τα Κράτη, της ρυθμιστικής του Κράτους παρεμβάσεως εις όλα τα πεδία της οικονομικής και κοινωνικής δράσεως».

²⁵⁴ Ο. π., σ.σ. 2-5.

²⁵⁵ Ο. π., σ. 5.

καταρτίσουν νομοσχέδια που αφορούν πολύπλοκα και μείζονος σημασίας ζητήματα, αδυναμία που οφείλεται στον εμπειρισμό και τη μονομέρεια της προσέγγισης των προβλημάτων.²⁵⁶ Η έλλειψη του συνιστά σοβαρό κυβερνητικό μειονέκτημα, το οποίο μπορεί να θεραπεύσει ένα συμβούλιο υπαγμένο πολιτικά στον πρωθυπουργό ο οποίος θα δώσει τις γενικές κατευθύνσεις.²⁵⁷ Στο δεύτερο σκέλος του υπομνήματος παρατηρούν ότι η αμείλικτη ανάγκη οικονομικοκοινωνικού συντονισμού που αναφέρθηκε αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο, δεν συμπορεύτηκε με την ανάλογη εκτίμηση των κυβερνήσεων προς τα όργανα που συστάθηκαν –ήτοι τα όπου Ευρώπης Α.Ο.Σ.– για να αντιμετωπίσουν την πολύπλοκη φύση της μεταπολεμικής κοινωνικής πραγματικότητας. Οι δημοκρατίες, παραπονούνται, υπήγαγαν τα Οικονομικά Συμβούλια στις διαθέσεις της εκάστοτε πλειοψηφίας· απεναντίας, μόνο στα «ολοκληρωτικά Κράτη» αυτοί οι θεσμοί, σπεύδουν να καταστήσουν σαφείς τις προτιμήσεις τους, κατόρθωσαν να καταστρώσουν μακρόχρονα σχέδια με εμφανή αποτελέσματα.²⁵⁸ Αναγκασμένοι να αποδεχθούν το πρωτείο της πολιτικής και υπογραμμίζοντας την ανεπάρκεια του υπάρχοντος Α.Ο.Σ., προτείνουν τη θέσμιση του Α.Ο.Σ.Κ. ως εργαλείου –πέρα από το συντονισμό και τη συστηματοποίηση της οικονομικοκοινωνικής πολιτικής– εμπέδωσης της λαϊκής εμπιστοσύνης προς το καθεστώς.²⁵⁹ Το αντίτιμο όμως, για αυτή την παροχή πρέπει να είναι η δυνατότητα μετοχής του νέου οργάνου στην ενεργό ρύθμιση της οικονομικής και κοινωνικής κρατικής ζωής.²⁶⁰

Αναζητώντας τη χρυσή τομή για τις αρμοδιότητες του νέου οργάνου ώστε να μη μετατραπεί σε καθοριστικό παράγοντα άσκησης πολιτικής, να μην αφαιρέσει εξουσίες υπουργών, να εγγυάται αρμονική συνεργασία των υπουργών, αλλά και να διαθέτει ως όργανο ηθικό κύρος το οποίο θα εγγυάται και υψηλότερη απόδοση, καταλήγουν στην πρόταση να προϊσταται αυτού ο ίδιος ο Πρόεδρος της Κυβέρνησης, ο οποίος θα παρέχει και την πολιτική κατεύθυνση, να συγκροτείται από επιστήμονες ανεξαρτήτως πολιτικής απόχρωσης, με μόνο κριτήριο την αξιοσύνη τους, με κύριο χαρακτηριστικό τους τη γενική μόρφωση ώστε να αποφεύγονται οι μονομέρειες των

²⁵⁶ Ο. π., σ. 5: «Ο κίνδυνος δε ούτος είναι τοσούτω μάλλον σοβαρός καθόσον, ως γνωστόν, αι ανώτεροι υπηρεσιαί των Υπουργείων, λόγω των προς τας ιδιωτικές επιχειρήσεις σχετικώς μικροτέρων απολαβών των και των εκ των αλληπαλλήλων πολιτικών μεταβολών ανωμαλιών, δεν έχουν ατυχώς την ην ώφειλον απόδοσιν».

²⁵⁷ Ο. π., σ. 6.

²⁵⁸ Ο. π., σ.σ. 7-8. Για την αποτίμηση της μοίρας του θεσμού στην Ελλάδα, βλ. σ.σ. 8-13.

²⁵⁹ Ο. π., σ.σ. 13-14.

²⁶⁰ Ο. π., σ. 14.

ειδικών, αλλά και ο καθορισμένος από τα ειδικά συμφέροντα προσανατολισμός τους, να διατηρηθεί ο συμβουλευτικός του ρόλος, ωστόσο το Α.Ο.Σ.Κ. διά του υπουργού Συντονισμού ο οποίος το εποπτεύει, να είναι σε θέση να αντικρούσει την ανεπαρκή ή αντίθετη προς τις εισηγήσεις του εκάστοτε μονομερή υπουργική απόφαση.²⁶¹ Ο συμβιβασμός επιτυγχάνεται: η ειδικευμένη γνώση και τεχνοκρατία αποδέχεται την υπαγωγή της στην πολιτική επιθυμώντας να αποτελέσει αυξημένων αρμοδιοτήτων σύμβουλό της αδιαφορώντας για την μορφή του πολιτικού πλαισίου.

- **Το Πολίτευμα του Ιωάννη Μεταξά**

Στα τέλη του 1940 κι ενώ ο Μεταξάς νοσηλεύεται, φέρεται να υπαγορεύει τις θεμελιώδεις αρχές μιας νέας συνταγματικής τάξης πραγμάτων, καταστατικό πλαίσιο για την μετεξέλιξη και ολοκλήρωση του τεταρταυγουστιανού Κράτους.²⁶² Σε αυτό το κείμενο υπάρχουν αναφορές πρώτα από όλα για τον φορέα της εξουσίας: στο πολίτευμα του Μεταξά αυτή η θέση επιφυλάσσεται για τον βασιλιά, ο οποίος διορίζει τον πρωθυπουργό και στη βάση προτάσεων του τελευταίου τα υπόλοιπα μέλη της κυβέρνησης.²⁶³ Όσον αφορά τον πρωθυπουργό, προβλέπεται να εκλέγεται μεν με καθολική ψηφοφορία από τα 2/3 τουλάχιστον του Έθνους, ωστόσο διορίζεται από τον βασιλιά, πράγμα που σημαίνει ότι ο τελευταίος, ως φορέας της κυριαρχίας, μπορεί να διορίζει ως πρωθυπουργό πρόσωπο το οποίο δεν έχει λάβει από το ποσοστό.²⁶⁴

Το Πολίτευμα αυτό αν και σκοπεί στην κατάργηση του κοινοβουλευτισμού, διψά για λαϊκή νομιμοποίηση. Εντούτοις, προσπαθεί να περιχαρακώσει τη λαϊκή συμμετοχή σε όρια τα οποία δεν θα συστήσουν απειλή για τη συντήρηση και αναπαραγωγή του, πολύ περισσότερο δε, μεριμνάται να μη θιγεί η ισχυρή εκτελεστική εξουσία από ένα ανεξέλεγκτο λαϊκό παράγοντα. Η συμμετοχή του λαού προβλέπεται, λοιπόν, να είναι συμβουλευτικής φύσεως και σε καμία περίπτωση

²⁶¹ Ο. π., σ.σ. 16-33.

²⁶² Για την προβληματικότητα του εν λόγω κειμένου ως πηγής, το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου εκπονείται, τους στόχους, στην πραγμάτωση των οποίων αποσκοπεί –μονιμότητα καθεστώτος, ενσωμάτωση των εσωτερικών διαιρέσεων του καθεστώτος σε ένα περιεκτικό θεσμικό σχήμα–, αλλά και τις ενδεχόμενες παρενέργειές του στην όλη πορεία της χώρας βλ. Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, σ.σ. 129-134.

²⁶³ Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Μικρές συλλογές ΓΑΚ, Κ065(Αρχείο Μεταξά)/φάκελος 10, σ. 5: «Το πρώτον θέμα είναι ο φορέας της αρχής, της εξουσίας. Σε κράτος βασιλευδόμενον, κατ' εμέ, είναι ο βασιλεύς. Αλλ' ο βασιλεύς δεν ενεργεί ποτέ μόνος του, αλλ' ενεργεί διά μιας υπευθύνου κυβερνήσεως, την οποίαν διορίζει αυτός. Αλλά διά να υπάρχει κυβερνητική ενότης, διορίζει μόνον τον αρχηγόν της κυβερνήσεως, οι δε άλλοι διορίζονται κατόπιν διά Βασιλικού Διατάγματος επί τη προτάσει του αρχηγού της κυβερνήσεως. Αυτός είναι ο φορέας της εξουσίας εν γένει, της νομοθετικής, της εκτελεστικής, της δικαστικής και της συντακτικής ακόμη».

²⁶⁴ Ο. π., σ.11. Επίσης, σ. 19 στο τμήμα «Βασιλεύς και Κυβέρνησις».

κυριαρχική: έτσι εξασφαλίζεται ότι η λαϊκή βούληση θα εμφανίζεται ενιαία, ως Έθνος, και δεν θα αναπαράγονται οι διαλυτικές κοινοβουλευτικές παρενέργειες.²⁶⁵ Εκφράζεται δε και με δημοψηφίσματα, όχι συχνά, αλλά και διά αντιπροσώπων. Τα κόμματα απαγορεύονται ρητά.²⁶⁶ Αντιπροσώπευση προβλέπεται λοιπόν, αρκεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να προσλάβει κοινοβουλευτικά χαρακτηριστικά.²⁶⁷ Για αυτό τον λόγο και διαιρεί την αντιπροσωπευτική δύναμη του λαού σε τρία διαφορετικά σώματα το νομοθετικό αποτελούμενο από 80 μέλη, εκτελεστικό από 60 και δικαστικό από 40, σώματα τα οποία εκλέγονται μεν με καθολική ψηφοφορία, αλλά δεν εκλέγονται ταυτόχρονα παρά με διαφορά ενός έτους το ένα από το άλλο.²⁶⁸

Τα αντιπροσωπευτικά σώματα, αν και προκύπτουν από καθολική ψηφοφορία, δύσκολα αποφεύγουν ένα διακοσμητικό ρόλο: «Αι λεπτομέρειαι της καταρτίσεως του νόμου θα γίνονται υπό της κυβερνήσεως. Μόνον η κυβέρνησις έχει το δικαίωμα προτάσεως νόμου. Νομοθετική πρωτοβουλία του νομοθετικού σώματος δεν υφίσταται. Πρωτοβουλιών έχει μόνον το εκτελεστικόν συμβούλιον προκειμένου περί επερωτήσεων. Τα σώματα θα συγκαλούνται μόνον υπό της κυβερνήσεως και δεν θα συνέρψωνται αυτοδικαίως. Εκάστοτε θα ορίζεται διά νόμου ο τρόπος εκλογής των αντιπροσώπων, το εκλογικόν σύστημα. Πάντως δεν θα είναι αναλογικόν, θα είναι δε ευρυτάτη η περιφέρεια. Επιτακτική εντολή δεν θα υφίσταται».²⁶⁹ Το νομοθετικό σώμα προβλέπεται να έχει συμβουλευτικό ρόλο: μόνο η κυβέρνηση εισηγείται και σε καμία περίπτωση οι βουλευτές.²⁷⁰ Στο εκτελεστικό σώμα που ασχολείται με τις πράξεις της διοίκησης, η μέριμνα είναι να αποφευχθούν όλα εκείνα τα στοιχεία που θεωρούνται σύμφυτα με τον κοινοβουλευτισμό: η πολυλογία και η εκτροπή. Έτσι,

²⁶⁵ Ο. π., σ.σ. 5-6: «Ποία η συμμετοχή του λαού; Αν υποθέσωμεν, ότι η συμμετοχή είναι κυριαρχική, τότε παύει να είναι ο βασιλεύς και η κυβέρνησις οι φορείς της εξουσίας. Αλλά δεν μπορεί να είναι κυριαρχική. Τι θα είναι; Θα είναι συμβουλευτική. Όχι μόνον συμβουλευτική, αλλά και έκφρασις των επιθυμιών και της θελήσεως. Αν έχη την επιρροήν αυτήν ο λαός, είναι πολύ μεγάλη. Το Έθνος και όχι ο Λαός. Η έννοια συμπίπτει. Θα το λέμε Έθνος, διότι είμεθα κράτος εθνικόν.

Κατά δύο τρόπους γίνεται. Ή απ' ευθείας, το οποίον όμως ημπορεί να γίνεται κάθε τόσο. Αλλά δεν ημπορεί να είναι ένας διαρκής σύμβουλος, δεν ημπορεί να κάνη συχνά δημοψηφίσματα, διότι θ' ανεστάτωνε την ζώην. Δεν ημπορεί να γίνη παρά δι' αντιπροσώπων».

²⁶⁶ Ο. π., σ. 19: «“Συμμετοχή του λαού”»: Πλην των περιπτώσεων των ρητώς καθορισμένων, η συμμετοχή του λαού διά της εκφράσεως των επιθυμιών και της θελήσεώς του, είναι συμβουλευτική. Η συμμετοχή του λαού γίνεται α') δι' αντιπροσώπων, β') απ' ευθείας διά δημοψηφίσματος. Πολιτικά κόμματα δεν ανγνωρίζονται».

²⁶⁷ Ο. π., σ. 6: «Αλλ' αν το σώμα το αντιπροσωπευτικόν είναι εν και μόνον, όπως υπήρξεν άλλοτε η Βουλή, μία Εθνοσυνέλευσις κλπ, μοιραίως θα κατέληγεν η εξουσία εις αυτό το σώμα. Και τότε θα έχωμεν μίαν εξουσίαν κυβερνητικήν, η οποία θα είναι κατ' όνομα μόνον, και πραγματικά, εξουσίαν των αντιπροσώπων, άρα κοινοβούλιον».

²⁶⁸ Ο. π., σ.σ. 6, 13, 20-23.

²⁶⁹ Ο. π., σ. 16.

²⁷⁰ Ο. π., σ.σ. 7, 13, 20-21.

δεν θα μετατραπεί σε στεία αντίδραση.²⁷¹ Τα τρία αυτά συμβούλια μαζί αποτελούν τη συντακτική εξουσία, αλλά μόνο η κυβέρνηση εισηγείται.²⁷² Αναθεώρηση ωστόσο, των θεωρούμενων ως μονίμων στοιχείων του πολιτεύματος δεν επιτρέπεται: «Ουδέποτε δύναται να συζητηθή αναθεώρησις των μονίμων στοιχείων του πολιτεύματος. Ως τοιαύτα λογίζονται ιδία α΄) το περί επικρατούσης θρησκείας, β΄) το περί του προσώπου του βασιλέως, γ΄) το περί χωρισμού των τριών εξουσιών και των αντιπροσωπευτικών σωμάτων και το περί συγκεντρώσεως των εξουσιών εις τον βασιλέα και την κυβέρνησιν, δ΄) το περί ιδιοκτησίας και εργασίας».²⁷³ Δημοψήφισμα προβλέπεται για ορισμένες περιπτώσεις, αλλά και πάλι τη σχεδόν απόλυτη πρωτοβουλία για την προκήρυξή του θα έχει η ισχυρή κυβέρνηση: «Τελευταίος θεσμός είναι το δημοψήφισμα, οσάκις δι' οιονδήποτε λόγον νομίση η κυβέρνησις και ουδείς άλλος, ότι πρέπει να προσφύγη εις την ετυμηγορίαν του λαού».²⁷⁴ Στους λόγους αυτούς περιλαμβάνεται η συστηματική αντίδραση στις κυβερνητικές αποφάσεις ενός εκ των τριών αντιπροσωπευτικών σωμάτων, η ερώτηση από μέρους κυβέρνησης για τη διάλυση ενός σώματος, η διαφωνία κυβέρνησης και εθνοσυνέλευσης.²⁷⁵ Δημοψήφισμα διεξάγεται και είκοσι (20) μέρες μετά από την ορκωμοσία κυβέρνησης και πρωθυπουργού, προφανώς για λόγους επικύρωσης της εκλογής.²⁷⁶ Εντούτοις, το δημοψήφισμα μπορεί να μη διεξάγεται σε περίπτωση κινδύνου διατάραξης της δημόσιας τάξης, απειλής για το καθεστώς ή εξωτερικών κινδύνων,²⁷⁷ ενώ σώφρων λογίζεται η μη συχνή προσφυγή σε αυτό, διότι τότε η λαϊκή συμμετοχή θα γινόταν κυριαρχική και όχι συμβουλευτική.²⁷⁸

Τα όσα αφορούν τη μορφή της κοινωνίας, αλλά και τα ατομικά δικαιώματα είναι απολύτως σύμφωνα με όλα όσα έχει διακηρύξει ο Μεταξάς στο προηγούμενο διάστημα. Πιο συγκεκριμένα, η μορφή της κοινωνίας ορίζεται εργατική υπό την έννοια ότι δεν θα επιτρέπεται σε κανένα να μην εργάζεται,²⁷⁹ η ιδιοκτησία θα θεωρηθεί λειτούργημα της κοινωνίας και το κράτος θα μεριμνά για τη διασφάλιση της μέσω αυτής εξυπηρέτησης του συνόλου,²⁸⁰ ενώ για τη θρησκεία και την

²⁷¹ Ο. π., σ.σ. 7, 21-22.

²⁷² Ο. π., σ. 8.

²⁷³ Ο. π., σ. 23. επίσης, σ.15.

²⁷⁴ Ο. π., σ.σ. 8, 23.

²⁷⁵ Ο. π., σ.σ. 8, 10, 15, 23.

²⁷⁶ Ο. π., σ.σ. 11, 12, 19.

²⁷⁷ Ο. π., σ. 12.

²⁷⁸ Ο. π., σ. 5.

²⁷⁹ Ο. π., σ. 9.

²⁸⁰ Ο. π., σ. 9.

οικογένεια προβλέπεται συνταγματική ενίσχυση του ρόλου τους.²⁸¹ Για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα αυτό που προβλέπεται δεν είναι τίποτε άλλο από την επικύρωση πρακτικών μόνιμα επαναλαμβανόμενων την εποχή του ελληνικού μεσοπολέμου: «Το Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, τα ατομικά δικαιώματα κλπ, καθορίζονται εκάστοτε διά νόμου. Κάθε φορά ο νόμος ορίζει. Ο νόμος ημπορεί να μεταβληθή και συστέλλονται ή διαστέλλονται αναλόγως των περιστάσεων. Η ελευθεροτυπία θα υπάρξη. Αλλά το ζήτημα αν είναι λογοκρισία προληπτική ή κατασταλτική ορίζεται διά νόμου».²⁸² Ελευθερίες αναγνωρίζονται, υπό την αίρεση μιας γενικής διατύπωσης, η οποία θα παρέχει πρόδηλα το δικαίωμα περιορισμού τους: «Τα δικαιώματα του ατόμου. Έχει δικαιώματα, αλλά τα δικαιώματα του συνόλου προηγούνται πάντοτε και εις πάσαν περίπτωσιν των δικαιωμάτων του ατόμου. Τα δικαιώματα του ατόμου απέναντι του κράτους κανονίζονται διά νόμου αναλόγως των συμφερόντων του συνόλου».²⁸³

Συμπεράσματα

Ο Μεταξάς πιστεύει ότι η φιλελεύθερη/κοινοβουλευτική θέσμιση υπονομεύεται από τους δύο παγκοσμίους πολέμους, την εγκατάλειψη της ελεύθερης οικονομίας, την κομμουνιστική ιδεολογία και τη μέσω αυτής οικονομική μεθερμηνεία των διαφωτιστικών αρχών, την έλευση της μαζικής κοινωνίας και τη δυσπιστία των ίδιων των φορέων του έναντί του, με αποτέλεσμα αυτή να στρέφεται προς την ενδυνάμωση της κρατικής ισχύος και τον ερεθισμό των εθνικιστικών ιδεών για να αμυνθεί στην κοινωνική πίεση. Μεμφόμενος ο Μεταξάς τον κοινοβουλευτισμό για το ότι η διάκριση των εξουσιών καταντά να σημαίνει μεταξύ τους σύγκρουση λόγω της αμοιβαίας εισπήδησης στα πεδία των δήθεν διακριτών αρμοδιοτήτων τους, για το ότι κατακερματίζει και διαιρεί το πολιτικό και κοινωνικό σώμα, αποδυναμώνει την εξουσία με τη συχνή εναλλαγή κυβερνήσεων και διεξαγωγή εκλογών, για την ανευθυνότητα των αντιπροσώπων, την πολυλογία των συνεδριάσεων, τον κομματισμό και τις πελατειακές σχέσεις, τη διάνοιξη διόδων για την ευχερή διάδοση της κομμουνιστικής προπαγάνδας, προστίθεται στη χορεία των πολιτικών και διανοουμένων, οι οποίοι σε Ελλάδα και εξωτερικό καταγγέλλουν παθιασμένα τις

²⁸¹ Ο. π., σ.σ. 9, 17.

²⁸² Ο. π., σ. 8.

²⁸³ Ο. π., σ. 9. Επίσης, για παραπλήσιες διατυπώσεις: «Το συμφέρον του συνόλου προηγείται του ατομικού και του τοπικού συμφέροντος. το άτομον έχει δικαιώματα, αλλά τα δικαιώματα του συνόλου προηγούνται πάντοτε και εις πάσαν περίπτωσιν των δικαιωμάτων του ανθρώπου...Η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστος εφ' όσον εναρμονίζεται προς το συμφέρον του συνόλου. Τα όρια ταύτης καθορίζονται εκάστοτε διά νόμου» (σ.17).

αστικοφιλελεύθερες συμβάσεις. Θεωρεί δε, ότι στην Ελλάδα η κρίση του κοινοβουλευτισμού επιδεινώνεται από το γεγονός ότι η γηγενής μορφή της φιλελεύθερης θέσμησης είναι επείσακτη, από τον Διχασμό και την παραφθορά του κοινοβουλίου, όπως τούτη εκδηλώνεται στη «σύμπραξη» όλων των στοιχείων του αστικού πολιτικού φάσματος με τον κομμουνισμό.

Η συνισταμένη αυτών των συλλογισμών είναι τρισδιάστατη: κατ' αρχάς, συμπεραίνει ότι η εποχή καθιστά την κοινοβουλευτική ρύθμιση παρωχημένη. Κατά δεύτερο λόγο, με δεδομένο ότι η αποδοχή του κομμουνισμού οφείλεται στην προϋπάρχουσα κοινωνική εξαθλίωση και στο ιδεολογικό έλλειμμα, η ανάσχεσή του είναι αδύνατη χωρίς τη ριζική αντιμετώπιση των αιτίων της επέλασής του. Τρίτο, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, η λύση πρέπει να είναι ένα οργανικό και αυταρχικό Κράτος, οργανωμένο γύρω από τον άξονα της εθνικής κοινότητας, με ισχυρή εκτελεστική εξουσία, αδέσμευτη από τις κοινοβουλευτικές ιδιοτροπίες και ενισχυμένη με φασιστικής έμπνευσης θεσμούς. Λύση η οποία θα συνενώνει αφ' ενός την οργανικότητα, την εξασφάλιση κοινωνικής γαλήνης και τάξης με Κράτος που θα συνιστά τη ζώσα εκδήλωση της εθνικής ενότητας και του δυναμισμού της λαϊκής ψυχής και αφ' ετέρου, την οραματιζόμενη σωματειακή οργάνωση, την περιστολή των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών εν ονόματι του συνόλου, θεσμικές τεχνολογίες που επιλύουν το κοινωνικό ζήτημα αποτρέποντας την κοινωνική αμφισβήτηση και την κομμουνιστική εξάπλωση, τη διατύπωση νέων εθνικών ιδεωδών όπως συνοψίζονται στο υβρίδιο του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού.

Όπως γίνεται αντιληπτό από όσα εκτέθηκαν, αλλά και από τις απόψεις εξεχουσών πολιτικών προσωπικοτήτων, όπως οι Βενιζέλος ή Μιχαλακόπουλος, ο Μεταξάς κάθε άλλο παρά βρίσκεται εκτός του κλίματος της εποχής του: υπ' αυτή την έννοια, η 4^η Αυγούστου δεν συνιστά ρήξη με την πρότερη πολιτική κατάσταση, αλλά μάλλον αποκορύφωσή της. Ο Βερέμης εξάλλου παρατηρεί ότι «[...] η πρακτική κήρυξης της χώρας σε “κατάσταση εκτάκτου ανάγκης” είχε γίνει πιο συχνή από το 1916 και επέτρεψε στις κυβερνήσεις να επιβάλουν μέτρα τα οποία παραγνώριζαν τα πολιτικά δικαιώματα. Επιπρόσθετα, με το να νομιμοποιούν θεωρητικά την επέκταση της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος της νομοθετικής, οι πολιτικοί άρχισαν να αμφισβητούν έμπρακτα την αποτελεσματικότητα της κοινοβουλευτικής ρύθμισης»,²⁸⁴ ενώ ο Αλιβιζάτος επισημαίνει ότι οι νομοθετικές πρωτοβουλίες της 4^{ης} Αυγούστου

²⁸⁴ Veremis Th. “Introduction”, στο Veremis Th., Higham R. (επιμ.), *Aspects of Greece...*, σ. 16.

διατήρησαν και ενίσχυσαν την προϋπάρχουσα κατασταλτική νομοθεσία.²⁸⁵ Ο Λιναρδάτος μάλιστα τονίζει ότι οι αρχές των αστικών κομμάτων δεν διαφοροποιούνταν από τις θεσμικές επιλογές του Μεταξά,²⁸⁶ ενώ ο Αλιβιζάτος σημειώνει ότι το σχέδιο συντάγματος που υπέβαλαν οι εκπρόσωποι των παραδοσιακών κομμάτων στον βασιλιά τον Μάιο του 1937 προέβλεπε ανάμεσα σε άλλα την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, την απαγόρευση του κομμουνισμού και του φασισμού, την κατάργηση του δικαιώματος της απεργίας προς την κατεύθυνση αυτή κινείται και το σχέδιο που υπέβαλε στις 8 Ιανουαρίου του 1937 ο αρχηγός του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος Π. Κανελλόπουλος.²⁸⁷

Υπ' αυτή την έννοια, δεν θεωρώ ότι η διατήρηση του Συντάγματος του 1864/1911 κατά τη διάρκεια της δικτατορίας τεκμηριώνει τον μη φασιστικό χαρακτήρα του καθεστώτος, ούτε και ότι ο εμπειρισμός της δικτατορίας τεκμηριώνει την ιδεολογική και οργανωτική της σύγχυση, απότοκο και της εσωτερικής σύγκρουσης ανάμεσα στον Βασιλιά –εκπρόσωπο των αγγλόφιλων μερίδων– και τον Μεταξά –εκπρόσωπο των γερμανόφιλων κύκλων– όπως τείνει να πιστεύει ο Αλιβιζάτος.²⁸⁸ Κατ' αρχάς, χρειάζεται να σημειωθεί γενικότερα ότι τόσο το ναζιστικό, όσο και το ιταλικό φασιστικό καθεστώς δεν διακρίνονταν από ιδεολογική ομοιογένεια, αλλά μάλλον ο ιδεολογικός συγκρητισμός βρισκόταν στα θεμέλια του θεωρητικού τους οικοδομήματος. Επιπρόσθετα, ο εμπειρισμός, αλλά και η απουσία σαφώς διαγεγραμμένων ορθολογικών προγραμμαμάτων άσκησης της εξουσίας δεν ήταν στοιχεία απόντα από την πρακτική τους. Η αναστολή, λοιπόν, των άρθρων που αφορούσαν ατομικές και συλλογικές ελευθερίες φαίνεται πως εξυπηρετούσε τους στόχους του καθεστώτος και των έστω και αντιμαχόμενων μερίδων, οι οποίες το υποστήριζαν. Εξάλλου, όπως κι ο ίδιος ο Αλιβιζάτος παραδέχεται, οι ποικίλες τάσεις του καθεστώτος συνέπιπταν στο ότι από τη στιγμή που επιτεύχθηκε ο στόχος της κατάργησης του κοινοβουλευτισμού, οι λεπτομέρειες θα μπορούσαν να διευθετηθούν στη συνέχεια.²⁸⁹ Μπορεί επίσης να παρατηρηθεί ότι η ύπαρξη των συνταγματικών τύπων καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, δεν εμπόδισε, όπως κι ο Αλιβιζάτος έξοχα έδειξε, την ανάπτυξη εξωσυνταγματικών μεθόδων, οι οποίες, συμπληρώνω, εμπνέονταν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από φασιστικές αρχές. Αυτές οι αρχές,

²⁸⁵ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, σ.σ. 414-446.

²⁸⁶ Λιναρδάτος Σ., *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα ⁵1988, σ.σ. 237-239.

²⁸⁷ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, σ. 128.

²⁸⁸ Ο. π., σ.σ. 87-134.

²⁸⁹ Ο. π., σ. 108.

όπως έγινε κατανοητό και από το εκτεθέν υλικό, συνιστούσαν την πολιτική φιλοσοφία της 4^{ης} Αυγούστου, η οποία, όπως και άλλα μεσοπολεμικά καθεστώτα, επιχειρούσε να αποκομίσει οφέλη και νομιμοποίηση από τον διττό της χαρακτήρα: νόμιμο και ταυτόχρονα επαναστατικό καθεστώς.²⁹⁰

Ο Ψαλιδόπουλος, από την άλλη πλευρά, διαπιστώνει ότι κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης Μεταξά δεν πραγματοποιήθηκαν μεταρρυθμίσεις οι οποίες αποσκοπούσαν στον μετασχηματισμό του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου σε κοινοβούλιο των επαγγελματικών συμφερόντων.²⁹¹ Ο Βατικιώτης, από την πλευρά του, προσεγγίζει την εγκαθίδρυση της δικτατορίας Μεταξά όχι ως βίαιη αποστασιοποίηση και ριζική απομάκρυνση από τη φιλελεύθερη δημοκρατία, αλλά ως την κορύφωση και τη λογική κατάληξη μιας μακράς πολιτικής παράδοσης και κουλτούρας αυταρχισμού.²⁹² Αυτή η εκτίμηση, εντούτοις, είναι ορθή μόνο στο βαθμό που αναφέρεται στην περίοδο 1910-1920, και ιδιαίτερα, στη μεσοπολεμική περίοδο, όπως κι ο ίδιος άλλωστε, σιωπηρά αποδέχεται.²⁹³ Άλλωστε, κι όπως έδειξε ο Hering, ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός του 19^{ου} αιώνα δεν χαρακτηριζόταν από αυταρχικές τάσεις.²⁹⁴

Πώς μπορεί όμως να χαρακτηριστεί το μεταξικό καθεστώς; Οι Λιναρδάτος,²⁹⁵ και Ψυρούκης²⁹⁶ τείνουν να υπογραμμίζουν τα –υπαρκτά– φασιστικά στοιχεία της μεταξικής δικτατορίας βασισμένοι σε ιδεοτυπικές, εν πολλοίς τριτοδιεθνιστικές, προσεγγίσεις. Ο Ελεφάντης, από την άλλη πλευρά, στηριγμένος σε μια ουσιοκρατική ανασυγκρότηση της υποτιθέμενης αναγκαίας πορείας προς τη φασιστική διακυβέρνηση δεν αποδέχεται τον εν λόγω χαρακτηρισμό για την 4^η Αυγούστου.²⁹⁷ Ο Σαράντης επισημαίνει ότι τα φασιστικά στοιχεία της διοικητικής αποτελεσματικότητας και της εσωτερικής τάξης εντοπίζονται επίσης και στον Βενιζέλο, και ότι μολονότι ανιχνεύονται φασιστικά στοιχεία στο μεταξικό καθεστώς, τούτο δεν είναι απολύτως φασιστικό· ακόμη, ότι ο Μεταξάς ουδέποτε σχολίασε τα φασιστικά κράτη ούτε και διακήρυξε ότι επιθυμούσε να δημιουργήσει ένα τέτοιο

²⁹⁰ Ο. π., σ.σ. 105-106.

²⁹¹ Ψαλιδόπουλος Μ., «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, 1936-1940», Φλάισερ Χ., Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ.σ. 118-119.

²⁹² Βατικιώτης Π., *Μια πολιτική βιογραφία...*, σ. 20.

²⁹³ Ο. π., σ. 255. Βλ. επίσης, Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη...*, σ.σ. 12, 149-154.

²⁹⁴ Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα...*, 1^{ος} Τόμος.

²⁹⁵ Λιναρδάτος Σ., *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου και 4^η Αυγούστου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 5^η 1988.

²⁹⁶ Ψυρούκης Ν., *Ο φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, εκδ. Αιγαίον, Λευκωσία 1994.

²⁹⁷ Ελεφάντης Αγ., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης...*, σ.σ. 220-223.

κράτος. Κατά τη γνώμη του, το μεταξικό καθεστώς πρέπει να περιληφθεί στα καθεστώτα της Νέας Δεξιάς.²⁹⁸ Ωστόσο, τέτοιες διακηρύξεις, όπως καταδείχθηκε και όπως θα διαφανεί και στην επόμενη ενότητα, είναι υπαρκτές. Από την άλλη πλευρά, κατά τη διάρκεια της ιταλικής επίθεσης εναντίον της Ελλάδας ο Μεταξάς εκφράζει την απογοήτευσή του διότι η συμπεριφορά των Μουσσολίνι και Χίτλερ εναντίον της Ελλάδας συνιστά προδοσία των κοινών αντικομμουνιστικών, αντικοινοβουλευτικών, αντιπλουτοκρατικών ιδεωδών τους, με αποτέλεσμα να μένει μονάχα εκείνος αυθεντικός πιστός και υποστηρικτής των εν λόγω ιδεωδών. Έχω την εντύπωση ότι αυτή η αυτοαξιολόγηση του καθεστώτος, αλλά και της πολιτικής «σύστασης» του Μεταξά δεν έχει προσεχθεί ιδιαίτερα και γι' αυτό σκοπεύω να παραθέσω ορισμένα τμήματά της:

«Δεν πρόκειται αν ο Χίτλερ και ο Μουσσολίνι ξεκίνησαν όταν πρωτοανέβηκαν από μια καθαρή και τίμια ιδεολογία. Αυτό μπορεί. Το ζήτημα είναι αν εκρατήσανε αυτή την ιδεολογία στην εξέλιξη του αγώνα. Αν την κρατήσανε, αν έμεινε αυτή η σημαία τους στο κάθε τους βήμα, τότε ο αγώνας τους ήτανε και έμεινε ιδεολογικός και μεγάλος. Αν δεν την κρατήσανε, αν δεν έμεινε ορθή και σημαία τους, τότε ήτανε εξ αρχής ψευτιά, μόνο χρήσιμη για να γελάσουνε τους λαούς τους. Εκτός κι αν ήτανε και οι λαοί τους σύμφωνοι στο βάθος με την ψευτιά.

Λοιπόν στο ζήτημα της Ελλάδος αποδείχθηκε η ψευτιά και των δύο. Πρώτα φυσικά του Μουσσολίνι. Και δεύτερα του άλλου.

Η Ελλάς έγινε από της 4^{ης} Αυγούστου Κράτος αντικομμουνιστικό, αντικοινοβουλευτικό, Κράτος ολοκληρωτικό, κράτος με βάσι αγροτική και εργατική, και κατά συνέπεια αντιπλουτοκρατικό. [...] Επομένως, αν ο Χίτλερ και ο Μουσσολίνι αγωνιζότανε πραγματικά για την ιδεολογία που υψώνανε για σημαία, έπρεπε να υποστηρίξουν παντού την Ελλάδα με όλη τους τη δύναμη. Ακόμα και να ανεχόντανε αν τα άμεσα ή και η ανάγκη από τη γεωγραφική της θέσι έφερνε την Ελλάδα κοντά στην Αγγλία. Λοιπόν, το εναντίον, η Ελλάδα έμεινε μακριά από την Αγγλία – εκτός από την απαραίτητη και αλλοιώως αναγκαία φιλική σχέσι. Η Ελλάδα καμιά βοήθεια ούτε έδωσε ούτε υπεσχέθη εις την Αγγλία.

[...] Λοιπόν και ο Μουσσολίνι και ο Χίτλερ απέναντι της Ελλάδος δεν ωδηγήθηκαν από κανένα από τα ιδεολογικά ελατήρια που υψώνανε ως σημαία του αγώνα των. Το εναντίον, κτυπώντας την Ελλάδα, κτυπούσανε τη σημαία αυτή. Ωδηγήθηκαν λοιπόν από άλλα ελατήρια, που αυτά ήτανε τα βαθιά και πραγματικά ελατήρια [συμφεροντολογικά και κατακτητικά]. [...] Και αυτό αποδείχνει ότι και τα τελευταία ήσαν τα βαθύτερα, και επομένως και τα πραγματικά, και επομένως τα πρώτα μόνον φαινομενικά και κατά συνέπειαν ψεύτικα, και κατά συνέπειαν για εξαπάτησι των λαών τους και του κόσμου.

Ωστε και ο αντικομμουνισμός τους ψεύτικος, και η ολοκληρωτικότητά τους ψεύτικη, και ο αντικοινοβουλευτισμός τους ψεύτικος και η αντιπλουτοκρατία τους ψεύτικη, και ό, τι άλλο παρόμοιο ψεύτικο. Αληθινό δε είναι ένας διαψασμένος ιμπεριαλισμός. Αυτός για τον οποίον κατηγορούνε τους Άγγλους.

Τώρα γιατί μεταχειριστήκανε αυτή την ψεύτικη σημαία και τη βαστάνε ακόμα; Γιατί έχει πάραση στους λαούς τους. Λοιπόν οι λαοί τους είναι πιο ιδεολόγοι από τους αρχηγούς τους; Τότε γιατί την καταρρίπτουνε οι αρχηγοί τη σημαία τους στην Ελληνική υπόθεσι και σηκώνουν καθαρά την άλλη; Δεν φέρνει αυτό αντίδρασι στους λαούς των; Ή μήπως με τη σημαία της καταχτήσεως ζητούν να τους κερδίσουν; Τότε και οι λαοί είναι όμοιοι με τους Αρχηγούς;

Ζητήματα που θα λύση το μέλλον.– Γιατί πρέπει να δικαιολογηθή και ο φόνος τόσων μικρών Κρατών!

²⁹⁸ Sarandis C. "The Ideology and Character of the Metaxas Regime", στο Veremis Th., Higham R. (επιμ.), *Aspects of Greece...*, σ.σ. 147-178.

Μια φορά είναι όχι μόνον μωρός αλλά και κακόπιστος ο Έλληνας που πιστεύει ακόμα και τώρα πλέον, με αυτά που βλέπουμε γύρω μας, σε ιδεολογίες του Χίτλερ και πολύ περισσότερο του Μουσσολίνι. Είναι μεγάλοι άνθρωποι αλλά χαμηλοί, πολύ χαμηλοί. Ούτε σε γερμανικές ιδεολογίες και ρωμαντισμούς. Ιταλικές δεν υπάρχουν».²⁹⁹

Ο Βατικιώτης προσπαθώντας να αποσειεί τα φασιστικά στοιχεία λαμβάνει στην ονομαστική της αξία τη λαϊκιστική μεταφυσική των μεταξικών κηρυγμάτων περί «λαϊκής ενότητας» και χαρακτηρίζει το καθεστώς «φιλολαϊκή απολυταρχία».³⁰⁰ Από την άλλη πλευρά, ο Mazower κατατάσσει τη μεταξική δικτατορία –όπως επίσης και αυτή του Φράνκο– στα καθεστώτα της Παλαιάς Δεξιάς τα οποία εξαιτίας του φόβου τους, όπως τονίζει, για τη μαζική πολιτική συμμάχησαν με τα προπύργια του κατεστημένου: τη Μοναρχία και την Εκκλησία. Χαρακτηρίζει επίσης, το μεταξικό καθεστώς ως «Χριστιανικό εθνικισμό».³⁰¹ Ο Κόκκινος χαρακτηρίζει την 4^η Αυγούστου ως ολοκληρωτισμό φασιστικής μορφής, όπου επικρατούσε μια μοναδική, αλλά πολλαπλή ιδεολογία ως πεδίο ιδεολογικού συγκρητισμού.³⁰²

Θεωρώ ότι δεν υπάρχει λόγος ουσιοκρατικών προσεγγίσεων του μεταξικού καθεστώτος στο βαθμό που σύγχρονες θεωρήσεις του φασιστικού φαινομένου επισημαίνουν τον μη ουσιοκρατικό χαρακτήρα του· το Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου εμπεριέχει φασιστικά και συντηρητικά στοιχεία, συνδυάζοντας τον αντικομμουνισμό με τον αντικοινοβουλευτισμό και τον εθνικισμό, ενώ παράλληλα, σηματοδοτεί και την απόφαση των φιλελεύθερων και συντηρητικών αστικών ελίτ να ακυρώσουν τον κοινοβουλευτισμό και να προσπαθήσουν να διατυπώσουν μια λύση για τα οξύτατα κοινωνικά προβλήματα εντός του συνεκτικού εθνικού πλαισίου. Είναι σημαντικό, επιπρόσθετα, να λάβουμε υπόψη ότι ο Mannheim έχει υπογραμμίσει την ιδεολογική σχέση ανάμεσα στον αστικό φιλελευθερισμό και τον φασισμό –ο φασισμός δεν επιθυμεί να αντικαταστήσει το αστικό καθεστώς, μα μόνο τις ελίτ του regime, ενώ υιοθετεί και την ανιστορική οπτική των φιλελευθέρων όταν καταλαμβάνουν την εξουσία–,³⁰³ καθώς και το ότι ο Maier έχει αποδείξει ιστορικά αυτή τη σχέση μελετώντας τις περιπτώσεις της μεσοπολεμικής Ιταλίας, Γερμανίας και Γαλλίας.³⁰⁴ Η

²⁹⁹ Μεταξά Ιωάννου, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 552-554 (Κηφισιά 2 Ιανουαρίου 1941).

³⁰⁰ Βατικιώτης Π., *Μια πολιτική βιογραφία*.

³⁰¹ Mazower Μ., *Σκοτεινή Ηπειρος, ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετάφραση: Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ.σ. 43-45.

³⁰² Κόκκινος Γ., *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα, Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1989.

³⁰³ Mannheim K., *Ιδεολογία και Ουτοπία...*, σ.σ. 176-177.

³⁰⁴ Maier Ch., *Recasting Bourgeois Europe, Stabilization in France, Germany, and Italy in the decade after World War I*, reprinting 1988, with a new preface by the author, published by Princeton University Press.

συμμαχία δε, του φιλελευθερισμού με στρώματα-φορείς συντηρητικών και αυταρχικών αντιλήψεων δεν είναι κάτι άγνωστο στην ιστορική του πορεία.³⁰⁵ Αξίζει, έτσι, να ληφθεί πολύ σοβαρά υπόψη η συγκρητιστική φύση του φασισμού, ο οποίος κατόρθωνε να συνενώνει και να εναρμονίζει στο όνομα της εθνικής αναγέννησης και του νέου ξεκινήματος που ευαγγελιζόταν, αρχαϊκά και μοντέρνα στοιχεία τα οποία εμψυχώνονταν από μία σαφώς μοντερνιστική ορμή.³⁰⁶

Το αυταρχικό και πατερναλιστικό –και φασιστικό με την παραπάνω έννοια, συμπληρώνω– μεταξικό καθεστώς προσέφερε σύμφωνα με τους Βερέμη και Mazower «[...] ένα περιεκτικό σχήμα κοινωνικής ασφάλισης για να μετριάσει τα παράπονα και επέβαλε την υποχρεωτική διαιτησία στις εργασιακές διαφορές προκειμένου να προλάβει την κοινωνική αναταραχή. Οι κορπορατιστικές του τάσεις επεξέτειναν την κρατική παρέμβαση στην οικονομία».³⁰⁷ Ο Ψαλιδόπουλος παρατηρεί ότι ο Μεταξάς αντιλαμβάνεται το Κράτος ως αμερόληπτο διαιτητή: η παρέμβασή του θεμελιώνεται στην ανάγκη περιορισμού της διαμάχης ανάμεσα στα αντιμαχόμενα συμφέροντα, και σε καμία περίπτωση στην αντικατάσταση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην οικονομία. Υπ’ αυτή την έννοια, αποδεικνύεται ότι ο Μεταξάς διαθέτει διαυγέστατη συνείδηση του νοήματος του όρου «αστικόν καθεστώς», τον οποίο τόσο συχνά και επαναλαμβανόμενα χρησιμοποιεί. Φυσικά, δεν εννοεί τον κοινοβουλευτισμό και τα φιλελεύθερα δικαιώματα. Εντούτοις, δεν αμφισβητεί την ιδιωτική κατοχή των μέσων παραγωγής. Επιθυμούσε να διαμορφώσει ένα αυταρχικό και οργανωμένο πλαίσιο εντός του οποίου η ιδιωτική οικονομία θα λειτουργούσε υπό την ηγεμονία του Κράτους.³⁰⁸

Οι αντιπρόσωποι των αστικών στρωμάτων, από τη μία πλευρά, επιζητούσαν μια τέτοια προστασία, κι ο Μεταξάς, από την άλλη, τους την προσέφερε μαζί και με κυβερνητικά αξιώματα. Ο Close συμπεριλαμβάνει τους βιομηχάνους και τους τραπεζίτες στη λαϊκή βάση υποστήριξης της μεταξικής δικτατορίας.³⁰⁹ Οπωσδήποτε, η διαμόρφωση ενός τέτοιου πλαισίου απαιτούσε ευρύτερη συναίνεση: «Προτίμησε ειδικούς οι οποίοι δεν ήταν πολιτικά πρόσωπα, για υπουργούς του: τραπεζίτες για την οικονομία, γεωπόνους για τη γεωργία, ένα συνδικαλιστή για το υπουργείο εργασίας

³⁰⁵ Κονδύλης Π., *Η Παρακμή του αστικού πολιτισμού...*, σ.σ. 223-226.

³⁰⁶ Griffin R., *Modernism and Fascism*.

³⁰⁷ Veremis Th., M. Mazower, “The Greek Economy 1922-1941”, στο Veremis Th. and Higham R. (επιμ.), *Aspects of Greece...*, σ.σ. 123-124.

³⁰⁸ Ψαλιδόπουλος Μ., «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, 1936-1940»..., σ.σ. 105-107.

³⁰⁹ Close D. H., “The Power-Base of the Metaxas Dictatorship”, στο Veremis Th., Higham R. (επιμ.), *Aspects of Greece...*, σ.σ. 18-19.

κ.ο.κ. Έτσι, έδειξε ότι οικοδομούσε ένα νέο είδος Κράτους εξαφανίζοντας τους πολιτικούς και παρέχοντας άμεση αντιπροσώπευση στις συνεργατικά οργανωμένες ομάδες συμφερόντων».³¹⁰ Περαιτέρω, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του το καθήκον της ηθικοποίησης επαφίεται, ανάμεσα σε άλλους, και στην ελληνική αστυνομία,³¹¹ εντός μιας εποχής όπου οι αστυνομικές μέθοδοι αναλαμβάνουν την καταστολή των πολιτικών ελευθεριών και της κομμουνιστικής δράσης.³¹² Σε αυτή την προοπτική, η θέση του Σαράντη,³¹³ και η αποδοχή και αναπαραγωγή της από την Πετράκη,³¹⁴ ότι όταν ο Μεταξάς αναφέρεται σε «αστικόν καθεστώς», δεν χρησιμοποιεί τον όρο με το στενό κοινωνικο-οικονομικό περιεχόμενό του, μπορεί να θεωρηθεί γόνιμη μονάχα στο πλαίσιο της «οργανωμένης νεωτερικότητας». Η Παπαδημητρίου, τέλος, επισημαίνοντας τα κορπορατιστικά, συντηρητικά και ολοκληρωτικά στοιχεία της 4^{ης} Αυγούστου υπογραμμίζει και την αναγκαιότητα περαιτέρω πραγμάτευσης του αντικομμουνισμού του Μεταξά –τον οποίο άλλοι συγγραφείς τείνουν, εσφαλμένα, να τον εκλαμβάνουν ως πρόσχημα–, και το ότι ο Μεταξάς υφαρπάζει την απαίτηση για εθνική Ενότητα.³¹⁵ Η εν λόγω απαίτηση δεν είναι ενδεχομένως άσχετη από τη στρατιωτική ιδιότητα του Μεταξά: όπως τονίζει ο Κονδύλης από το 19^ο αι. και εξής οι στρατιωτικοί απέκτησαν την αίσθηση ότι έχουν «υπερκομματικά» καθήκοντα.³¹⁶ Παρατηρώ ότι αυτή η έννοια της Ενότητας συνοδεύει τη σκέψη του ήδη από το 1918, και νομίζω ότι ο συσχετισμός αυτής της –οργανικής εν πολλοίς– αντίληψής του για την ελληνική κοινωνία με το πρόγραμμα του κόμματος των Ελευθεροφρόνων και τη δράση του εντός του κοινοβουλευτικού πλαισίου θα μπορούσε να αποβεί γόνιμη στην απόπειρα ερμηνείας των μεταξικών απόψεων.

³¹⁰ Ο. π.

³¹¹ Ο. π., σ.σ. 26-27.

³¹² Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, σ.σ. 431-446.

³¹³ Sarandis C. “The Ideology and Character of the Metaxas Regime”.

³¹⁴ Πετράκη Μ., *Ο μύθος του Μεταξά*.

³¹⁵ Παπαδημητρίου Δ., Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ.σ. 168-172.

³¹⁶ Κονδύλης Π., *Θεωρία του Πολέμου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2^η 1999, σ. 124: «[...] Αλλά με τον χωρισμό της κοινωνίας συμβάδισε αναγκαστικά και ο κερματισμός της πολιτικής, η οποία έγινε τώρα πολιτική παρατάξεων και κομμάτων, ούτως ώστε οι ένοπλες δυνάμεις απέκτησαν την αίσθηση ότι αποτελούν τον τομέα εκείνον της κοινωνίας, ο οποίος ex officio είναι επιφορτισμένος με γενικά, δηλαδή υπερκομματικά καθήκοντα. Η –ειλικρινής ή θεατρική– περιφρόνηση του “κομματισμού” συνδέθηκε με την υπερηφάνεια για την κατοχή ειδικών γνώσεων [...]».

2.3 Ο Ιωάννης Μεταξάς και η οικειοποίηση της τεχνοεπιστήμης

Αυτό το κεφάλαιο επικεντρώνεται στην πρόσληψη και οικειοποίηση του τεχνολογικού φαινομένου και του επιστημονικού ιδεώδους από τον Ιωάννη Μεταξά. Την πρώτη, και σύντομη, αμφιταλάντευση, η οποία αφορά κυρίως την τεχνολογία, διαδέχεται η σχεδόν ανεπιφύλακτη και σχεδόν ενθουσιώδης, μάλιστα, αποδοχή της. Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να ανιχνεύσει τις συντεταγμένες της ανεπιφύλακτης υποδοχής της τεχνοεπιστήμης από τον Μεταξά, όπως και να εξετάσει το πλαίσιο εξύμνησης της τεχνολογίας ως παράγοντα προόδου και ως ενός από τα στοιχεία του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού, κάτι που εκφράζεται και από την οικειοποίηση κατεξοχήν μοντέρνων επιτευγμάτων –ραδιόφωνο, κινηματογράφος– για την επίτευξη των προπαγανδιστικών στόχων του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου.

Τεχνικά έργα

Κατά τα τέσσερα έτη της μεταξικής διακυβέρνησης τα αποκαλούμενα «παραγωγικά δημόσια έργα», των οποίων η εκτέλεση είχε σταματήσει εξαιτίας της Κρίσης στις αρχές του '30, ξανάρχισαν να υλοποιούνται. Τα μείζονα σχέδια οδοποιίας και εγγειοβελτιωτικών έργων, όπως επίσης η κατασκευή οχυρών στα βόρεια σύνορα της χώρας ολοκληρώθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους κατά τη διάρκειά της. Στους στόχους αυτών των έργων, πέρα από τη βελτίωση των υποδομών, περιλαμβανόταν και η προοπτική αντιμετώπισης της ανεργίας, ενώ δεν έλειπαν και οι προσπάθειες βελτίωσης της υγείας του πληθυσμού. Τα εκτεταμένα οχυρωματικά έργα, μια βιομηχανία πυρομαχικών και η συντήρηση πολεμικής αεροπορίας αποτέλεσαν μάλιστα τα πλέον πολυδιαφημισμένα επιτεύγματα του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου.³¹⁷

Χάρη στις παρεμβάσεις του Τεχνικού Επιμελητηρίου η εκτέλεση αυτών των έργων ανατέθηκε σε ελληνικές επιχειρήσεις και μηχανικούς.³¹⁸ Την ίδια περίοδο η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε υπό καθεστώς προστασίας. Απόδειξη τούτης της τάσης βιομηχανικής ανάπτυξης συνιστούν τα μείζονα σχέδια εκμετάλλευσης των κοιτασμάτων λιγνίτη, οι αναφορές σχετικά με τις υδροηλεκτρικές υποδομές, η κρατική αεροπορική βιομηχανία, τα στρατιωτικά ναυπηγεία, όπως επίσης και τα σχέδια μόλις πριν την έναρξη του Πολέμου, για την εγκατάσταση βιομηχανίας

³¹⁷ Veremis Th., Mazower M., “The Greek Economy 1922-1941”, στο Veremis Th., Higham R., (επιμ.) *Aspects of Greece*, σ. 126

³¹⁸ Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί*.

χάλυβα στην Ελλάδα. Το μερίδιο της βιομηχανίας επί του ακαθαρίστου εθνικού προϊόντος αυξήθηκε τελικά από το 11,45% κατά το 1928 στο 13,42% κατά το 1939. Παρά την εντυπωσιακή αυτή αύξηση, ο Μεταξάς, όπως θα γίνει αντιληπτό και από τα επόμενα, δεν φαίνεται να θεωρούσε τη βιομηχανία ως ατμομηχανή της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής προόδου.³¹⁹ Μάλλον, συμεριζόταν και εκείνος τις γενικότερες επιφυλάξεις του ελληνικού μεσοπολεμικού πολιτικού κόσμου έναντι του βιομηχανικού φαινομένου και των επίφοβων κοινωνικών συνεπειών του, επιφυλάξεις οι οποίες δεν άφηναν ανεπηρέαστο ούτε και τον Βενιζέλο.³²⁰ Ο θαυμασμός του Μεταξά για την τεχνολογία επικεντρώνεται στα οδικά και συγκοινωνιακά δίκτυα, στα εγγειοβελτιωτικά έργα, στα μοντέρνα τεχνουργήματα του κινηματογράφου και, ιδίως, του ραδιοφώνου, όπως και στα προϊόντα της πολεμικής βιομηχανίας.

Η πρόσληψη της τεχνολογίας

Η στάση του Μεταξά έναντι της τεχνολογίας και της επιστήμης δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ενιαία: απεναντίας, αρχικά τουλάχιστον, χαρακτηρίζεται από εσωτερικές εντάσεις και αμφιταλάντευση. Στα πρόθυρα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η τεχνολογία, ενταγμένη σε μοτίβα σκέψης που απηχούν τόπους της «παρακμής», εμφανίζεται ως τμήμα εκείνου του πολιτισμού ο οποίος συνέτριψε το παλαιό «υπερήφανον ευρωπαϊκόν καθεστώς».³²¹ Στα τέλη της δεκαετίας του '20 και στις αρχές του '30 η αμφιθυμία έναντι του τεχνολογικού φαινομένου φαίνεται να επιτείνεται: τούτο αφ' ενός εκλαμβάνεται ως ισοπεδωτής κάθε ιδιαίτερου εθνικού ή φυλετικού πολιτισμού, στη βάση μιας πορείας με νομοτελειακά χαρακτηριστικά, αφ' ετέρου, κάθε κίνηση αντίρροπη αυτής της πορείας χαρακτηρίζεται ως αντιδραστική.³²² Μελαγχολικοί και ενθουσιώδεις τόνοι εναλλάσσονται. Ως υπουργός

³¹⁹ Χατζηϊωσήφ Χρ., *Η Γηραιά Σελήνη*.

³²⁰ Κωστής Κ., «Το στοίχημα της οικονομίας: Αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση», στο Βερέμης Θ., Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εφημερίδα «Τα Νέα», Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ.σ. 331-340.

³²¹ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 315-316: «[...] Αλλ' ο ευρωπαϊκός αυτός πόλεμος θα είναι φοβερώτατος. Αι καταστροφαι ζώης, ανθρώπων και περιουσιών θα είναι ανήκουστοι. Ενώπιον αυτού του γεγονότος κλίνει κανείς την κεφαλήν προ Θεού. Διότι μεγάλαι είναι αι αμαρτίαι των ισχυρών: σφαγαί των Αρμενίων, διωγμοί των Ελλήνων, κατάπνιξις της ελευθερίας των Ηπειρωτών, των νησιωτών, καταπάτησις της Τριπολίτιδος, της Αλγερίας, της Τύνιδος, του Μαρόκου, καταπάτησις παντός δικαίου και ηθικής. Δεν υπήρξεν ανοσιούργημα το οποίον δεν έκαμαν αι Μεγάλοι Δυνάμεις προς πορισμόν κέρδους – διά να ζη εν τη χλιδή μία αριστοκρατία χρήματος αναγαγούσα την απόλαυσιν και την πολυτέλειαν εις ύψιστον νόμον. Αυτός είναι ο πολιτισμός της Ευρώπης! Διότι οι σιδηρόδρομοι, τα πλοία, η ευμάρεια και αι ευκολίαι του βίου δεν αποτελούν πολιτισμόν! Συντελούν μόνον!...Τι να σου ειπώ; Μελαγχολώ όταν συλλογίζωμαι ότι δύοι πλέον αυτό το υπερήφανον ευρωπαϊκόν καθεστώς, το τόσον μεγαλοπρεπές και ισχυρόν».

³²² Ο. π., 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 608-609 (από το *Τετράδιο των Σκέψεων*, Αθήναι, Πατήσια, 6 Ιανουαρίου 1929).

Συγκοινωνιών της Οικουμενικής Κυβέρνησης που συγκροτήθηκε μετά τις εκλογές του 1926 δηλώνει ότι «Ούτως εννοούμενον το έργον της οδοποιΐας, ως κοινόν έργον όλων των Ελλήνων, είμαι βέβαιος ότι θα αποτελέση ένα εκ των ωραιότερων σταθμών της αναπτύξεως της ελληνικής εργασίας, της ελληνικής επιχειρηματικότητας, της ελληνικής αναπτύξεως και του ελληνικού πολιτισμού εν γένει»³²³ συνδέοντας ευθέως τεχνολογία και κοινωνική πρόοδο, ενώ όντας παραγκωνισμένος στα 1931 θα τη συνδέσει με την κατάπτωση και την πολιτική παραλυσία: «Εδημιουργήσαμε οι άνθρωποι ένα μηχανικό πολιτισμό, που τώρα δουλεύει μόνος του και με τέτοια δύναμι και ταχύτητα που ξέφυγε πλέον από τα χέρια μας και τραβάει τον δρόμο του κατατρώγοντάς μας. Κανείς δεν τολμάει να επέμβη γιατί θα κατακομματιασθή, και όλοι μας βλέπουμε πως θα μας κατασυντρίψη. Εσταυρώσαμε τα χέρια μας και όλοι αναμένουμε την καταστροφή, χωρίς όμως να θέλουμε και να την πιστέψουμε. Και ωστόσο ο καθένας μας κοιτάει πώς να μη του πατήση ο άλλος λιγάκι την ουρά, και χάση το γόητρό του».³²⁴

Εντούτοις, στη διάρκεια αυτής της περιόδου οι θεωρήσεις του Μεταξά περί τεχνοεπιστήμης αρχίζουν να αποκτούν έναν περισσότερο ευκρινέστερο, αλλά και ευμενέστερο χαρακτήρα. Πρόκειται για εξέλιξη η οποία θα οδηγήσει στην αποκρυστάλλωση και πομπώδη διακήρυξη αυτών των θεωρήσεων καθ'όλη τη διάρκειά της δικτατορίας του: προϋπόθεση για να αποβεί η τεχνολογία καρποφόρα, να ενσωματωθεί στον εθνικό πολιτισμό και να τον ενισχύσει, συνιστά η ένταξή της σε σχήματα πολιτικής οργάνωσης όπου η εκτελεστική εξουσία είναι ιδιαίτερα ενισχυμένη. Όντας υπουργός Συγκοινωνιών στην Οικουμενική Κυβέρνηση και θέλοντας να υπογραμμίσει σε ποια ιστορική ανάγκη ανταποκρίνεται η ίδρυση του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, ο Μεταξάς δηλώνει:

«Σας είχαν πει και τότε ότι δεν αρκεί μόνον μία καλή δημοσιονομική πολιτική, δεν είναι δυνατόν να σωθή η Ελλάς, άνευ εντάσεως της παραγωγής. Και τι επράξαμεν ευρισκόμενοι εν τη Κυβερνήσει, αγωνιζόμενοι κατά πάσης φαύλου συκοφαντίας; Εθεωρήσαμεν ως πρώτιστον καθήκον ημών να κάνωμεν εκείνο το οποίο δεν έκαμε η Ελλάς επί μίαν εκατοενταετίαν, να πλουτίσωμεν την χώραν διά μεγάλου δικτύου συγκοινωνίας, άνευ του οποίου δεν είναι δυνατόν να υπάρξη εθνική παραγωγή (*Χειροκροτήματα παρατεταμένα*). Αδιαφορούντες διά πάσαν διαβολήν, αντιμετώπιζοντες πάσαν συκοφαντίαν, εδώσαμεν τα έργα των αποξηράνσεως, τα οποία Κύριος οίδε που θα ήσαν την στιγμήν ταύτην άνευ ημών. Και ανοίγομεν νέους δρόμους διά την Μακεδονίαν αποβλέποντες εις τον διπλασιασμόν διά της αποξηράνσεως του Στρυμόνος και των Φιλίππων. Και θα το πράξωμεν τούτο, εξασφαλίζοντες συγχρόνως και τα δημόσια συμφέροντα και μη υποκύπτοντες εις οιανδήποτε έξωθεν ημών πίεσιν.»

³²³ Ο. π., σ. 841 (Εισηγητική αγόρευση του Ι. Μεταξά για το νομοσχέδιο της οδοποιΐας, 31/3/1927).

³²⁴ Ο., π., σ. 693 (από το *Τετράδιο των Σκέψεων*, Αθήναι, Πατήσια 18 Δεκεμβρίου 1931).

Τούτο συνδυάζεται με τη μέριμνα εξασφάλισης της ιδιοκτησίας στην Ελλάδα και την ανάσχεση των επαναστατικών εργατικών διεκδικήσεων ταυτόχρονα, με την προσπάθεια εξασφάλισης του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος, την απόρριψη των «δημοκοπικών» πολιτικών κομμάτων, καθώς και με την ανάδειξη της σημασίας που έχει η έννοια της οργάνωσης. Από την τελευταία είναι που απορρέει η ανάγκη ισχυρής κυβέρνησης. Θεωρεί, λοιπόν, πως το κόμμα του είναι απόρροια αυτών των ιστορικών αναγκών και αποβλέπει, ως εκ τούτου, στη σωτηρία της Ελλάδας.³²⁵

Κατά συνέπεια, όταν ορίζεται πρωθυπουργός από τον Γεώργιο Β΄ τον Απρίλιο του 1936 –απόρροια της αδυναμίας σχηματισμού κυβέρνησης από τη διχασμένη Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές του 1936, αλλά και της πολιτικής κρίσης της σχετισμένης και με τους αλληπάλληλους θανάτους των Βενιζέλου, Δεμερτζή, Τσαλδάρη– ο Μεταξάς έχει σχηματοποιήσει τον τρόπο πρόσληψης του τεχνολογικού ιδεώδους: τα μέτρα για «υγιή κατεύθυνση της βιομηχανίας» και για ανάπτυξη και ενίσχυση των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων της χώρας –στη γεωργία λ.χ. τούτο σημαίνει την έγνοια για επιτάχυνση της διανομής γης, νέα αποστραγγιστικά έργα, βελτίωση του δασικού πλούτου της χώρας, ενίσχυση των δασικών υπηρεσιών για την ενίσχυση του δασικού πλούτου, μελέτη και εκτέλεση έργων για αναδάσωση και διευθετήσεις χειμάρρων– εντάσσονται στη γενικότερη επιδίωξη επανόδου της εσωτερικής γαλήνης και την προσπάθεια εξασφάλισης παγιωτέρων όρων συνεργασίας του κεφαλαίου και της εργασίας μέσα αφενός, από την ευρεία εφαρμογή συλλογικών συμβάσεων και οργανωτικής ρύθμισης συλλογικών συγκρούσεων, και αφετέρου, μέσω της βαθμιαίας εφαρμογής των κοινωνικών ασφαλίσεων.³²⁶

Στόχος εξάλλου, του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου τίθεται από πολύ νωρίς η συστηματική ανάπτυξη της εθνικής παραγωγής, πράγμα που σύμφωνα με τον Μεταξά θα προκύψει από τη συνεργασία μιας ad hoc κυβερνητικής επιτροπής και του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου, έτσι ώστε με τις ενέργειές τους να προσδώσουν ρυθμό και ώθηση στην εθνική παραγωγή. Τούτο, θεωρεί, θα καταστήσει εφικτή τη μέσω σχεδίου επίτευξη της εθνικής αυτάρκειας.³²⁷ Για τον σκοπό αυτό απαιτείται η ένταξη της τεχνολογίας σε θεσμικά πλαίσια οργανωμένης ρύθμισης επιστημονικού χαρακτήρα: πρώτη ενέργεια η οποία απαιτείται, είναι οι υπηρεσίες κάθε υπουργείου

³²⁵ Ο. π., σ.σ. 845-846 (Ο λόγος του Ι. Μεταξά στο γεύμα της Θεσσαλονίκης, 7/11/1927).

³²⁶ Ο. π., 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 204-208, (Αι προγραμματικά δηλώσεις Μεταξά, από τα επίσημα πρακτικά της Γ΄ Αναθεωρητικής βουλής, Συνεδρίασις Ε΄ της 25/4/1936).

³²⁷ *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 20-21 (Ανακοινώσεις προς τον Τύπο επί αποφάσεως διά την συστηματικήν ανάπτυξιν της εθνικής παραγωγής, 29/8/1936).

να καταρτίσουν ειδικές μελέτες και να καταστρώσουν συστηματικά προγράμματα για κάθε κλάδο, ενώ έπεται η μέριμνα για τα παραγωγικά έργα της Μακεδονίας,³²⁸ αλλά και η έρευνα και ο σχεδιασμός για όλα τα ζητήματα.³²⁹ Άλλωστε, σύμφωνα με τον δικτάτορα, η χώρα διαθέτει το απαιτούμενο υλικό πλουτοπαραγωγικών και ηθικών δυνάμεων, στερείται εντούτοις της συστηματοποιημένης χρησιμοποίησής τους, συντονισμένης προσπάθειας, και τελικά προγράμματος που απαιτείται για την καρποφόρα εκμετάλλευσή τους: αυτό ακριβώς είναι που αναμένεται να δώσει αφενός η προς τούτο συνιστώμενη –από τους υπουργούς Γεωργίας, Εθνικής Οικονομίας, Οικονομικών, Ναυτιλίας, Σιδηροδρόμων, του υφυπουργού Εργασίας (για την εκπροσώπηση του εργατικού παράγοντα) και άλλους αρμόδιους παράγοντες– κυβερνητική επιτροπή, αφετέρου η επικουρική και συμβουλευτική προς αυτή παρουσία του Α.Ο.Σ.³³⁰ Συντεταγμένη πολιτική ρύθμιση και τεχνολογικές υποδομές ενσωματωμένες σε αυτό το σκεπτικό φαίνεται να εγγυώνται την οικονομικοκοινωνική πρόοδο.³³¹ Η συνύφανση τεχνολογικής-οικονομικής και κοινωνικής προόδου είναι δυνατό να επιτελεστεί όχι μόνο μέσω μιας, ούτως ή άλλως φερόμενης ως αναγκαίας, αυταρχικής πολιτικής ρύθμισης. Ο εμποτισμός της τεχνολογίας με εθνικές αξίες και νοήματα είναι αυτός που υποδεικνύει τον προσανατολισμό των παρεμβάσεων οι οποίες χρειάζονται να πραγματοποιηθούν ώστε να μη προσλάβει η εξέλιξη ανεπιθύμητες κοινωνικές συνέπειες.³³²

Με συνιστώσες την ιδέα της οργανωμένης εθνικής μάζας –η οποία απορρέει από την πεποίθηση ότι η δημοκρατία δεν επαρκεί για τη διευθέτηση των αντικρουόμενων συμφερόντων–, την αντίληψη του Κράτους ως ζωντανού οργανισμού –που αίρει τη διαχωριστική λειτουργία της δημοκρατίας– και με την απόδοση της πρωτοκαθεδρίας στην πίστη –αποτέλεσμα της απέχθειας για

³²⁸ Η αναφορά στα συγκεκριμένα έργα επαναλαμβάνεται εμφατικά στον μεταξικό λόγο: βλ. σ. 80, ό. π., Λόγος εις το συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης, 28/10/1936.

³²⁹ Ό. π., σ.23.

³³⁰ Ό. π., σ.σ. 24-26. Για το Α.Ο.Σ., σ. 25: «Συμβουλευτικόν όργανον της κυβερνητικής επιτροπής, συμφώνως και προς τα αλλαχού, ιδίως εν Αγγλία και Γαλλία εφαρμοζόμενα, θα είναι το Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον του Κράτους. Προς τον σκοπόν αυτόν το Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον θέλει αναδιοργανωθή επί ευρύτερων βάσεων, τόσον ως προς τον αριθμόν των μελών του, όσον και ως προς την εν πολιτεία θέσιν και το ηθικόν κύρος του». Έτσι, το Α.Ο.Σ. προορίζεται για συμβουλευτικό σώμα της κυβέρνησης, ενισχύεται με εμπειρογνώμονες, ενώ του αναγνωρίζεται η δυνατότητα, ως διαρκής συμβουλευτικός προστάτης, να γνωμοδοτεί είτε μετά από ερωτήματα είτε αυτεπάγγελτα.

³³¹ Ό. π., σ. 90 (λόγος εκφωνηθείς εις τας Σέρρας, 27/10/1936) ό. π., σ. 121 (Λόγος προς τον λαόν του Αγίου Νικολάου, 9/11/1936).

³³² Ό. π., σ.σ. 172-173 (Λόγος κατά τα εγκαίνια των σιλό Πειραιώς, 17/3/1937) ό. π., σ. 175 (Λόγος κατά το γεύμα του εμπορικού και βιοτεχνικού κόσμου Πειραιώς, 12/4/1937) ό.π., σ.σ. 131-133 (Λόγος εις τους εργάτας και τους υπαλλήλους των εργοστασίων Λαναρά-Κύρτση, 10/8/1939).

ορθολογιστικές διευθετήσεις– η οποία μορφοποιείται σε τεχνολογικά ή επιστημονικά δημιουργήματα, αναμένεται να προκύψει η πολυπόθητη συνισταμένη του εθνικού μεγαλείου. Απευθυνόμενος στους μηχανικούς τονίζει ότι

«Το Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου είναι Κράτος τελείως διάφορον, που χωρίζεται με χάσμα αγεφύρωτον από το προαυγουστιανόν Κράτος. Το προαυγουστιανόν Κράτος εστηρίζετο επί της βασικής ιδέας της της ατομικής ανεξαρτησίας. Το Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου στηρίζεται επί της βασικής ιδέας της οργανωμένης εθνικής μάξης. Το προαυγουστιανόν Κράτος ήτο Κράτος ουδέτερον, άνευ ηθικών σκοπών –το “ηθικών” το λέγω με την γενικωτέραν σημασίαν της λέξεως– ήτο Κράτος μηχανή, Κράτος άψυχον. Το Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου είναι Κράτος έχει ιδίαν ζωήν και είναι ζων οργανισμός, έχων ιδίους σκοπούς, προς πραγμάτωσιν των οποίων τείνει με όλας του τας δυνάμεις. Το Κράτος το προαυγουστιανόν ήτο Κράτος περιορισμένον μεταξύ ομάδος ατόμων πολιτευομένων. Το Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου είναι Κράτος γενικώτερον, βασιζόμενον επί ολοκλήρου της εθνικής μάξης και επί πάσης οργανωμένης ομάδος, είτε προς κοινωνικόν σκοπόν, είτε προς οικονομικόν σκοπόν, είτε προς πολιτικόν σκοπόν. Επομένως, μεταξύ των δύο Κρατών δεν δύναται να υπάρξη καμία κοινότης».³³³

Γι’ αυτό και η Μεταβολή (sic) πραγματοποιήθηκε, θεωρεί, χωρίς αντίδραση, διότι ο οργανισμός του προαυγουστιανού Κράτους ήταν εντελώς μηχανικός και διευθυνόμενος από κόμματα, με αποτέλεσμα η κηδεμονευόμενη από αυτά μηχανή του να σταματήσει: τα κόμματα, τονίζει, ουσιαστικά είχαν εκλείψει διότι δεν είχαν λόγο ύπαρξης και οι αρχές τους ήταν τεχνητές, ενώ χαρακτηριστικό δείγμα έκπτωσης ήταν η συμμαχία των αστικών κομμάτων με τον κομμουνισμό, έστω κι αν τον αντιμάχονταν.

Τι είναι, λοιπόν, αυτό που μπορεί να πληρώσει με ψυχή και σφύζουσα ζωή την άψυχη μηχανή του Κράτους ή της τεχνικής; Συνεχίζει ο Μεταξάς στον ίδιο λόγο, αφού πρώτα υπογραμμίζει ότι θα μπορούσε να κάνει ακόμη περισσότερα για την τεχνική ανάπτυξη της Ελλάδας, αλλά δεν το έχουν επιτρέψει οι συνθήκες, κι ότι είναι δεδομένη η μέριμνά του για τα υδραυλικά έργα και για την οδοποιία:³³⁴

«Εγώ απέφυγα πάντοτε να παρουσιάζωμαι ενώπιον κοινού και μάλιστα Κοινού εκλεκτού, Κοινού όπως σεις, με επιχειρήματα πίστεως. Γνωρίζω ότι οι επιστήμονες στηρίζεσθε περισσότερο εις τον ορθολογισμόν, εις την παρατήρησιν και την εμπειρίαν παρά εις την πίστιν, από την οποίαν εν τοσούτω όμως εγώ δεν δύναμαι ν’ αποκρύψω από σας αυτήν την στιγμήν, ότι εις όλας μου τας προσπαθείας και εις όλας τας προσπαθείας τας οποίας κάμνω, όπως καταστήσω κοινωνόν την νοστροπίαν μου προς την μεγάλην μάξαν του Ελληνικού Λαού, εμπνέομαι. Εμπνέομαι, επαναλαμβάνω, από πίστιν μη στηριζομένην εις κανένα ορθολογισμόν, εις καμίαν εμπειρίαν, εις κανένα πείραμα, εμπνέομαι από την πίστιν ότι ο Ελληνικός λαός, είναι ένας Λαός εκ των πλέον δυναμένων ν’ αναπτύξωσιν ίδιον πολιτισμόν, ότι τούτο είναι εις τας χείρας του και είναι δι’ εμέ απολύτως βέβαιον ότι η φυλή αυτή, η οποία παρήγαγε τον μεγάλον εκείνον πολιτισμόν, ο οποίος υπήρξε η βάση του σημερινού και ο δημιουργός του σημερινού ευρωπαϊκού πολιτισμού, ότι ασφαλώς θα παραγάγη εις το μέλλον, ίσως και εις το προσεχές μέλλον, όμοια κατορθώματα προς τα των αρχαίων αυτής προγόνων. Αν με ερωτήσετε που στηρίζετε αυτήν την πίστιν, θα σας είπω:

³³³ Ο. π., σ. 183, Λόγος κατά το ετήσιον γεύμα του Πολυτεχνικού Συλλόγου Αθηνών, 13/5/1937.

³³⁴ Ο. π., σ. 184.

αγνώ. Αυτήν την πίστιν έχω και με την πίστιν αυτήν βαδίζω εμπρός και σας παρακαλώ όλους σας να βαδίσωμεν εμπρός».³³⁵

Περαιτέρω, η διαγραφή των ατομικιστικών προτεραιοτήτων διανοίγει τον δρόμο για τη μετάγχιση ζείδωρης πίστης στην άψυχη τεχνική:

«[...] Και δεν αμφιβάλλω επίσης ότι κανείς δεν θα μου έκαμε την ερώτησιν:τι σχέσιν έχουν όλα αυτά που μας λέγετε με το Πολυτεχνείον; Ή: ο καθένας μας έχει το μάθημά του, κάμνει το καθήκον του εις το ωρισμένον μάθημα που έχει, εργάζεται διά να δώση μορφάς εις τας τεχνικάς σκέψεις του σπουδαστού. Τι μας μέλλει η φιλοσοφία σας, η ψυχολογία σας; Τι σχέσιν έχουν αυτά με την αντίστασιν της ύλης, με τον διαφορικόν λογισμόν, με την οδοποιητικήν, με την σιδηροδρομικήν, με τας καλὰς τέχνας, την ζωγραφικήν και την γλυπτικήν;

Δεν θα μου έκαμνε δε κανείς αυτήν την ερώτησιν ποτέ, διότι γνωρίζει,την απάντησιν εκ των προτέρων. Έχουν σχέσιν. Άνθρωπος που έχει καταπέσει μέσα εις τον εαυτόν του, άνθρωπος που είναι γεμάτος πικρίαν και απογοήτευσιν είναι ποτέ δυνατόν να συλλάβη έργον μεγάλο και τεχνικόν εις τον νου του; είναι δυνατό να συλλάβη σπουδαίον οικοδόμημα καλλιτεχνίας, ποιήματα; Είναι δυνατόν ακόμα να έχη το κουράγιο να κτίση και ένα γεφύρι, έστω; Δεν θα το έκαμνεν και αυτό κολοβό; Αυτήν την ερώτησιν δεν θα μου την κάμη κανείς σας, είμαι βέβαιος κύριοι καθηγηταί, και είμαι βέβαιος πάλι ότι δεν θα περάση ευκαιρία από τα χέρια σας, χωρίς να ζητήσητε να ανυψώσετε το ψυχικόν επίπεδο των μαθητών σας και να τους ενισχύσετε μέσα το ελατήριον της δημιουργίας, έτσι που όταν μίαν ημέραν βγουν από εδώ και μπουν μέσα εις την κοινωνίαν και όταν εκεί αγωνίζωνται τον αγώνα του βίου, να σας ενθυμούνται πάντοτε με ευγνωμοσύνην και να ευλογούν το όνομά σας [...] Δι' αυτό σας προσκαλώ: ελάτε, εγκαταλείψατε κάθε σας δισταγμό! Ελάτε μαζί μου εκεί όπου θα σας υπάγω εγώ. Ακολουθήστε τον δρόμον που σας δείχνω και να είσθε βέβαιοι ότι δεν θα μετανοήσετε ποτέ».³³⁶

Ο συνδυασμός, έτσι, τάξης και ελέγχου ώστε να επιτευχθεί η κοινωνική σταθερότητα, τεχνολογικής και κοινωνικής προόδου, και ηθικοποίησης των εγγενών στην τεχνολογία δυνάμεων αποτελεί μοτίβο σκέψης μόνιμα επαναλαμβανόμενο στον μεταξικό λόγο:

«Και τώρα ημπορούμεν να αποβλέσωμεν με πεποίθησιν εις την από πάσης απόψεως ανάπτυξιν της περιφερείας αυτής. Διότι μαζί με την συγκοινωνίαν αναπτύσσεται και ο πολιτισμός, αναπτύσσεται και η οικονομική ευημερία του τόπου, αναπτύσσεται η επικοινωνία των κατοίκων μεταξύ τους και ο σύνδεσμος και η αλληλεγγύη μεταξύ αυτών.

Αλλά μη νομίζετε ότι θα ηδυνάμεθα να λύσωμεν το ζήτημα αυτό, μη νομίζετε ότι θα ήτο δυνατό να μας εμπιστευθούν τα ξένα κεφάλαια και κατά τρόπο συμφέροντα εις ημάς, εάν δεν είχε λυθή προηγουμένως διά τα ξένα κεφάλαια το ζήτημα της απολύτου ασφαλείας και τάξεως εις τον τόπον αυτόν, εάν δεν είχε λυθή προηγουμένως το ζήτημα της κοινωνικής πειθαρχίας, της κρατικής πειθαρχίας και της υπάρξεως ενός Κράτους και μιας Κυβερνήσεως σταθεράς, η οποία γνωρίζει τι θέλει»

με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται η πεποίθησι στο εξωτερικό ότι είναι δυνατό να διατίθενται στην Ελλάδα κεφάλαια, όπως και να εργάζονται οι ξένες εταιρείες.³³⁷

Όμως, «[...] αν με αυτό το έργον προάγεται ο υλικός πολιτισμός, μη λησμονήτε, ότι διά να υπάρξη πραγματικός πολιτισμός διαρκής και μόνιμος εις μίαν χώραν, πρέπει να στηρίζεται εις ένα ανώτερον ηθικόν επίπεδον. Έχω ανάγκην να σας είπω σήμερα

³³⁵ Ο. π., σ.σ. 186-187.

³³⁶ Ο. π., σ.σ. 421-422 (λόγος προς τους σπουδαστάς του Πολυτεχνείου, 25/10/1938).

³³⁷ Ο. π., σ.σ. 216-217, Λόγος προς τους κατοίκους των προαστίων Αθηνών διά την ηλεκτροκίνησιν του σιδηροδρόμου Κηφισιάς, 1/8/1937.

ποίος είναι αυτός ο ηθικός πολιτισμός; Όχι [...]», κι αφού δεν διανοείται βέβαια, κανείς να απαντήσει, ο Μεταξάς επαναδιατυπώνει τις θεμελιώδεις αρχές του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου: ύψωση των ιδανικών της Θρησκείας, της Πατρίδας και της αφοσίωσης στην οικογένεια, ώστε να δημιουργηθεί ένας ηθικός πολιτισμός ενσάρκωμένος στην αλληλεγγύη των πολιτών, στην αφοσίωση σε Κράτος και βασιλιά, στην ανάπτυξη της νεολαίας και στην υποταγή στους νόμους της ηθικής.³³⁸

Είναι φανερό πως η τεχνολογία δεν προσλαμβάνεται μέσα από ένα εργαλειακό σχήμα μέσων-σκοπών –το οποίο παρόλα αυτά θεωρείται ίδιον του αποκαλούμενου ως τεχνικού πολιτισμού–, ενώ πολύ περισσότερο απουσιάζει και η οποιαδήποτε συσχετίσή της με ορθολογιστικά προτάγματα. Η απογύμνωση από τέτοια περιεχόμενα διευκολύνει τη μη προβληματική υπαγωγή της στα συμφραζόμενα των τεταρταυγουστιανών ιδεωδών. Απευθυνόμενος στους τεχνικούς υπαλλήλους της Διοικήσεως Πρωτεύουσας αναφέρει αρχικά ότι οι τεχνικοί αντιπρόσωποι είναι αυτοί οι οποίοι κατεργάζονται τον τεχνικό πολιτισμό προκειμένου τούτος να ανταποκριθεί στις στοιχειώδεις ανάγκες των ανθρώπων. Εντούτοις,

«[...] εάν σταματήσωμεν μόνον εις το ζήτημα του τεχνικού πολιτισμού, ημπορούμεν να είπωμεν ότι δεν έχομεν κάμει ούτε το ήμισυ του έργου μας. Διότι τεχνικός πολιτισμός ο οποίος πρόκειται να ανταποκριθῆ εις την εκπλήρωσιν στοιχειωδών αναγκών, είτε και περαιτέρω, αναγκών ευμαρείας και καλλιτέρας διαβιώσεως του πληθυσμού, εάν δεν εμπνέεται, από ένα βαθύτερον ιδεώδες, και εάν όλοι εκείνοι οι οποίοι είναι οι εργάται του πολιτισμού, όπως είσθε εσείς, δεν εμπνέονται από το ιδεώδες αυτό, δεν νομίζω ότι δύναται να επιφέρη κάτι τι μόνιμον εις την ιστορίαν και εις την διάρκειαν της ζωής του τόπου. Το βαθύτερον αυτό ιδεώδες, το οποίον ευθύς ως συνεκέντρωσα την εξουσίαν την 4^η Αυγούστου, εις την χώραν αυτήν, δεν έλειψα από του να εκδηλώσω αμέσως, είναι ότι πρέπει να δημιουργήσωμεν ελληνικόν πολιτισμόν».³³⁹

Τονίζει πως αυτό είναι το καθήκον της ελληνικής φυλής, καθήκον το οποίο εμφανίζεται και εκδηλώνεται σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου, όπως είναι η πολιτική, η θρησκεία, οι επιστήμες, οι τέχνες, αλλά και γενικά στην εμφάνιση του βίου, όπου η ζωή είναι συγκεντρωμένη, διότι εκεί τα στοιχεία αυτού του πολιτισμού είναι που καθίστανται εναργέστερα, δηλαδή στην Αθήνα. Καθώς, με άλλα λόγια, ο πολιτισμός εκπροσωπεί μια χώρα, τα έργα δεν πρέπει να εμπνέονται από ξενικές επιρροές, αλλά πρέπει αφενός να ανταποκρίνονται σε ανάγκες και αφετέρου να είναι ωραία από απόψεως ελληνικής, γιατί τώρα, διαπιστώνει, ούτε ο Πειραιάς ούτε η Αθήνα είναι ελληνικού ρυθμού από εθνικής απόψεως. Στην εκπλήρωση αυτής της

³³⁸ Ο. π., σ. 217.

³³⁹ Ο. π., σ.σ. 238-239 (λόγος προς τους τεχνικούς υπαλλήλους της Διοικήσεως Πρωτεύουσας, 31/8/1937).

ανάγκης και τη θεραπεία αυτής της σοβαρότατης αμέλειας ανταποκρίνεται η θέσπιση Ανωτάτου Πολεοδομικού Οργανισμού.³⁴⁰ Γιατί αν το έργο είναι από ελληνικής απόψεως ωραίο, θα αποφέρει καρπούς και για τον γενικότερο σκοπό: ο τεχνικός πολιτισμός, υπογραμμίζει με σχεδόν αποφθεγματικό τρόπο ο Μεταξάς, πρέπει να εμπνέεται από βαθύτερο ιδεώδες, και τούτο πρέπει να είναι έκφραση του ηθικού πολιτισμού μιας χώρας. Άρα, είναι αναγκαίος ο καθορισμός των γενικών γραμμών των τεχνικών έργων. Οι τεχνικοί λοιπόν, καλούνται από τη μία πλευρά να λάβουν υπόψη τους ότι εργαζόμενοι για την Αθήνα, την αιώνια πόλη, εργάζονται για την αιωνιότητα, και, από την άλλη πλευρά, ότι απαιτείται πειθαρχία, ιεραρχία, συντονισμός και η ενότητα του Κράτους.³⁴¹

Επιπλέον απαιτείται και η εκρίζωση όλων των αρνητικών υπολειμμάτων της προηγούμενης πολιτικής κατάστασης. Οι καθηγητές και οι σπουδαστές του Πολυτεχνείου γίνονται αποδέκτες των σχετικών παραινήσεων:

«Και τώρα ποία είναι αι κατευθύνσεις, ποία είναι τα συναισθήματά μας; Πρώτα-πρώτα πρέπει να πνίξωμεν μέσα μας τον εχθρόν του ανθρώπου και ιδίως του Έλληνος: τον ατομικισμόν! Την θεωρίαν δηλαδή κατά την οποίαν το άτομον έχει δικαιώματα ξεχωριστά απέναντι του συνόλου και η οποία διδάσκει ότι ημπορεί το άτομον να υψωθή απέναντι της ολότητος και ενάντια προς αυτήν. και σύνολον ονομάζομεν την κοινωνίαν, η οποία όταν είναι φυλετικά ομοιογενής, είναι το έθνος, της οργανωμένης δυνάμεως του οποίου εκδήλωσις είναι το Κράτος. Όπως το εννοούμε σήμερα. Η ζωή που εμπνέει το σύνολον αυτό, η δύναμις που το κινεί είναι η ιστορική ώθησις ολοκλήρου του παρελθόντος του...εντός αυτού είστε, δεν μπορείτε να εννοήσετε τον εαυτόν σας εκτός αυτού, η εξυπηρέτησις του συνόλου αυτού δίνει νόημα στην ζωήν σας και η τέλεσις αυτής της εξυπηρητήσεως είναι η ελευθερία σας»

αφού άλλη ελευθερία, όπως ήδη το έχει διατρανώσει, δεν υπάρχει.³⁴²

Αυτές είναι εφεξής οι συντεταγμένες που ορίζουν το πεδίο εντός του οποίου αναπτύσσεται το τεχνολογικό εγχείρημα. Έτσι, κρίνεται σκόπιμη η με κάθε ευκαιρία διακήρυξή τους. Οι καθηγητές της Γεωπονικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης λ.χ., επιφορτίζονται με το καθήκον να δημιουργήσουν γενιές αγωνιστών επιστημόνων εμπορούμενων από μαχητικό πνεύμα.³⁴³ Υπενθυμίζεται πως η πραγμάτωση μεγάλης αξίας και υψηλού ενδιαφέροντος τεχνικών έργων είναι

³⁴⁰ Ο. π., σ. 240: «Ζήτημα σπουδαιότατον, το οποίον εμφανίζεται ενώπιόν σας, το οποίον έχει η Κυβέρνησις ενώπιόν της και διά το οποίον κατηρτίσαμεν και τον Ανώτατον πολεοδομικόν Οργανισμόν, του οποίου ανέλαβον ο ίδιος την προεδρίαν. Διά να δώσω την εντύπωσιν της σημασίας του έργου, αλλά το οποίον εξαρτάται και ιδιαιτέρως από ένα έκαστον εξ υμών».

³⁴¹ Ο. π., σ.σ. 240-241. Επίσης, για τη σύζευξη καλλιτεχνίας, τεχνικής ανάπτυξης και ευημερίας με παράλληλη επιφύλαξη για τη βιομηχανία, βλ. ό. π., σ. 234 (Λόγος κατά το πρόγευμα του Δήμου Χαλκίδος, σχετικά με Πανευβοϊκή Έκθεση, 22/8/1937). Ακόμη, για τη διασύνδεση τεχνολογικής ανάπτυξης και ηθικού πολιτισμού, βλ. ό. π., σ. 272 (Λόγος κατά τα εγκαίνια του σανατορίου Ζαστόβης, 7/11/1937) και

(Λόγος κατά το γεύμα του Ταμείου Εκπαιδευτικής Προνοίας Πατρών, 13/6/1938).

³⁴² Ο. π., σ. 420 (λόγος προς τους σπουδαστάς του Πολυτεχνείου, 25/10/1938).

³⁴³ Μεταξά Ιωάννου, *Λόγοι και Σκέψεις*, 2^{ος} Τόμος, σ. 26 (Λόγος εις το Πανεπιστήμιον της Θεσσαλονίκης, 16/2/1939).

αδύνατη εκτός ενός πλαισίου «σταθερής διακυβέρνησης», το οποίο φυσικά δεν μπορεί να εγγυηθεί το κοινοβουλευτικό σύστημα.³⁴⁴ Προτάσσεται, επιπρόσθετα, ο έλεγχος της τεχνολογικής ανάπτυξης, στη βιομηχανική της εκδοχή, ώστε να μην απορρεύσει κίνδυνος υπονόμευσης του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος από αυτή.³⁴⁵ Στο πλαίσιο αυτό ο ρόλος των τεχνικών κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός και για την ειρηνική και για την πολεμική περίοδο:

«Εσάς, τον τεχνικόν κόσμον, σας ενδιαφέρει βέβαια ο ειρηνικός καιρός. Αλλά δεν ημπορεί να μη σας ενδιαφέρει και η πολεμική περιπέτεια, αν παρά πάσαν ελπίδαν, ήθελεν επέλθει. Διότι είτε εις την ειρήνην μεταβαίνομεν είτε εις πόλεμον, οι Τεχνικοί της Ελλάδος θα κληθήτε να προσφέρετε τας υπηρεσίας σας, θα κληθήτε να προσφέρετε ως τοιούτοι εξ ίσου τας υπηρεσίας σας.

Μήπως δεν συμμετέσχετε εις την πολεμικήν προπαρασκευήν της χώρας;

Μήπως δεν είναι έργον σας τα οχυρώματα, τα οποία στεφανώνουν τα σύνορά μας; Μήπως δεν είναι έργον σας οι δρόμοι οι στρατιωτικοί, οι οποίοι διασχίζουν την βόρειον Ελλάδα; Μήπως δεν είναι έργον σας οι σιδηρόδρομοι, όχι βέβαια μεγάλης εκτάσεως οι οποίοι γίνονται σήμερον; Μήπως δεν είναι έργον σας τα επάκτια οχυρώματα της χώρας; Ιδίως τα επάκτια οχυρώματα του Σαρωνικού, εις τα οποία ελύθησαν προβλήματα τεχνικά σπουδαιότατα; Αλλά βέβαια δεν είναι το καθαυτό έργον σας: Βέβαια το κύριον έργον σας είναι το ειρηνικόν. Και με όλην μας την ψυχήν την περιμένομεν και την ελπίζομεν την περίοδον αυτήν και προσεχώς».³⁴⁶

Αφού η οικονομική ευημερία, θεωρεί ο Μεταξάς, είναι η προϋπόθεση της επαρκούς πολεμικής προπαρασκευής που θα επιτρέψει τη διεξαγωγή νικηφόρου πολέμου, είναι απαραίτητα τα έργα εκείνα τα οποία θα ενισχύσουν την παραγωγή. Εμφανίζεται δε πεπεισμένος, πως αυτά χρειάζεται να εκτελεστούν από Έλληνες –που είναι τα «καλύτερα μυαλά» υπενθυμίζει στους μηχανικούς ότι επέμενε για αυτό και στη διάρκεια του «κομματικού καθεστώτος», αλλά «ποτίσθηκε πικρίας». Τώρα όμως, που του λύθηκαν τα χέρια είναι αποφασισμένος να το προωθήσει.³⁴⁷ Διαγράφει οπότε, για μια ακόμη φορά, με σαφήνεια το περίγραμμα εντός του οποίου πρόκειται να λάβει χώρα η τεχνολογική κοσμογονία: αυτοπειθαρχία, απόλυτη υπακοή στο Κράτος, ενότητα.³⁴⁸ Εγγύηση καλύτερου μέλλοντος συνιστά εκείνη η πολιτική λύση που συνδυάζει συνένωση, πειθαρχία, απόσταση από τους χωρισμούς του παρελθόντος.³⁴⁹ Αν εμπιστευτούμε τη μαρτυρία του δικτάτορα, όπως καταγράφεται στο ημερολόγιό του, πρέπει να παραδεχθούμε πως η ανταπόκριση των μηχανικών

³⁴⁴ Ο. π., σ. 68 (Λόγος εκφωνηθείς εις Μεσσήνην, 25/4/1939).

³⁴⁵ Ο. π., σ. 99 (Λόγος εις την πανεργατικήν συγκέντρωσιν του Πειραιώς, 1/5/1938).

³⁴⁶ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 4^{ος} Τόμος, σ. 710 (Λόγος κατά το γεύμα των Ελλήνων Τεχνικών, 22/4/1939).

³⁴⁷ Ο. π., σ.σ. 711-713.

³⁴⁸ Ο. π., σ. 712.

³⁴⁹ Ο. π., σ. 712.

υπήρξε ενθουσιώδης,³⁵⁰ αντιστοιχώντας, ίσως, στο αίσθημα οικειότητας και κοινότητας το οποίο απολάμβανε ο Μεταξάς όταν βρισκόταν εν μέσω «πρακτικών ανθρώπων».³⁵¹

Η γόνιμη συνεισφορά λοιπόν, της τεχνολογίας εξαρτάται από την ένταξή της σε σχήματα οργανωμένης θεσμικής ρύθμισης, ενώ απαιτείται, επιπλέον, η υπαγωγή της στην πίστη και στο αίσθημα, εθνική πίστη και ενθουσιασμό ώστε να συντελέσει στην πραγμάτωση των εθνικών πεπρωμένων. Υπ' αυτή την έννοια, είναι βέβαιο ότι μπορεί να λειτουργήσει ως δημιουργός πολιτισμού. Μέσα σε αυτό το σχήμα οι αντιθέσεις ηθικής/πίστης-λογικής/πρακτικότητας αίρονται:

«[...] Κύριοι Τεχνικοί. Χαίρω πολύ ότι με θεωρείτε συνάδελφόν σας και εγώ σας θεωρώ ως ανθρώπους οι οποίοι σκέπτεσθε όπως και εγώ και είμεθα της αυτής νοοτροπίας. Είμεθα ο κόσμος διά τον οποίον δύο και δύο κάμνουν τέσσαρα. Πρέπει όμως να σας εξομολογηθώ και να σας είπω ότι υπήρξαν περιστάσεις εις την ζωήν μου κατά τας οποίας ήμουν απηλπισμένος περί του ότι δύο και δύο κάμνουν τέσσαρα. Εάν την 4^{ην} Αυγούστου ενόμιζον ότι δύο και δύο κάμνουν τέσσαρα, δεν θα απετόλμων ποτέ το έργον, το οποίον ανέλαβον. Ήμουν βαθέως πεπεισμένος τότε ότι δύο και δύο κάμνουν πολύ περισσότερον από τέσσαρα, όπως και όταν κάθε φορά ηγωνιζόμην κατά των εχθρών μου, ελογάριαζα δι' αυτούς ότι δύο και δύο κάμνουν μηδέν. Έτσι ανέλαβον το έργον με την βεβαιότητα ότι θα με ακολουθήσητε μέχρι τέλους.

Αλλά εις τας τακτικές και συνήθεις περιστάσεις δύο και δύο κάμνουν τέσσαρα. Και έτσι σκεπτόμεθα και ημείς διά να πραγματοποιήσωμεν τα έργα, τα οποία μας επιβάλλει ο ηθικός πολιτισμός, ο πολιτισμός εκείνος ο οποίος βγαίνει από την ψυχήν και την καρδίαν όλων των Ελλήνων. Εις στιγμάς ενθουσιασμού της φυλής μας, διά να πραγματοποιήσωμεν τα έργα, αυτά τα οποία γίνονται εις στιγμάς κατά τας οποίας δύο και δύο δεν κάμνουν τέσσαρα, αλλά πολύ περισσότερα, διά να πραγματοποιήσωμεν αυτά διά τεχνικών μέσων, τότε πρέπει να λογαριάζωμεν ότι $2+2=4$. Δι' αυτό, και εάν αρχίσασαμεν την 4^{ην} Αυγούστου με τον ενθουσιασμόν εκείνον, επροχωρήσαμεν πλέον από εκεί και πέραν, υπολογίζοντες και μετρώντες κάθε μας βήμα και κάθε μας πράξιν, ώστε να είμεθα στερεωμένοι εις κάθε λεπτομέρειαν επί εδάφους ακλονήτου».³⁵²

Η εκπλήρωση αυτών των προϋποθέσεων, αποφαίνεται ο Μεταξάς, καθιστά αφενός, εφικτή την εκτέλεση έργων που αφορούν τις μείζονες υποδομές.³⁵³ Αφ' ετέρου, καθιστά αναγκαιότητα τη σύσταση θεσμών οι οποίοι θα αναλάβουν τον κεντρικό έλεγχο του τεχνικού έργου, ήτοι του Ανώτατου Τεχνικού Συμβουλίου του Κράτους:

«Η ανάγκη της συστάσεως ενός επιστημονικού σώματος, που να δύναται να μελετά ζητήματα τεχνικοοικονομικά, σχέσιν έχοντα προς την επαύξησιν του εθνικού πλούτου και την εκμετάλλευσιν αυτού, και να συντρέχη το κράτος, κατά τας πολλαπλάς αυτού εκδηλάσεις, με τον τεχνικόν συντονισμόν, ήτο από μακρού καταφανής. Διότι αφ' ενός με την σημερινήν εξέλιξιν του περιεχομένου των ζητημάτων τούτων και το πολύπλευρον αυτών και, αφ' ετέρου, με τον καταμερισμόν των αρμοδίων υπηρεσιών του Κράτους, πολλά θέματα, τεχνικοοικονομικά, υψίστου εθνικού ενδιαφέροντος, ήτο αδύνατον να μελετηθούν ενιαίως,

³⁵⁰ Ο. π., σ. 369: «22 Απριλίου, Σάββατον. Γεύμα των μηχανικών εις το King George και λόγος μου. Ενθουσιασμός».

³⁵¹ Ο. π., σ. 764 (Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών την 8/8/1939).

³⁵² Ο. π., σ. 821: (Λόγος του Ιωάννη Μεταξά προς τους Τεχνικούς).

³⁵³ Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 237-241 (Λόγος κατά την τελετήν της θεμελιώσεως του αποχετευτικού αγωγού Αθηνών και περιχώρων, 23/1/1940).

ομοιομόρφως και πλήρως, ώστε να αποκρυσταλλωθή εις μίαν κοινήν μορφήν η συνισταμένη όλων των απόψεων.

Διά να εναρμονισθούν, λοιπόν, αι μελέται, διά να διευρυνθή το πεδίο της ερεύνης αυτής και διά να συντονισθή η εθνική εκδήλωσις του Κράτους, συνιστάται, διά του εγκριθέντος νόμου, το Ανώτατον Τεχνικόν Συμβούλιον του Κράτους.

Το Συμβούλιον τούτο προεδρεύεται από τον πρόεδρον της Κυβερνήσεως, διαιρείται δε εις τρεις επιτροπάς. Εκ των επιτροπών τούτων, η πρώτη θα έχει αρμοδιότητα διά τα ζητήματα της εκμεταλλεύσεως του φυσικού πλούτου, η δευτέρα διά της εκμεταλλεύσεως μεγάλων τεχνικών έργων και η τρίτη διά τον τεχνικόν συντονισμόν.

Είμεθα βέβαιοι, ότι το Ανώτατον Τεχνικόν Συμβούλιον του Κράτους θα αποβή θεσμός γόνιμος και επωφελής εις την πρόοδος της χώρας».³⁵⁴

Επίσης, μια τέτοια σύνθεση, αίροντας τη διάκριση Τεχνικού-Πνευματικού πολιτισμού, διευκολύνει την προσοικείωση των πλέον εξελιγμένων τεχνικών μέσων, όπως είναι το ραδιόφωνο και ο κινηματογράφος, προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο σκοπός της ιδεολογικής διαφώτισης, με άλλα λόγια της καθεστωτικής προπαγάνδας. Πέρα από τη δημιουργία επικαίρων, τα οποία προβάλλονταν υποχρεωτικά στους κινηματογράφους, στα οποία πρωταγωνιστεί ο Μεταξάς και τη συχνή χρήση του ραδιοφώνου προκειμένου να κοινωνεί άμεσα τα μηνύματά του στον λαό ο δικτάτορας,³⁵⁵ οι ιδεολόγοι του καθεστώτος, οι επιφορτισμένοι με την ιδεολογική διαφώτιση της νεολαίας, διαγράφουν τον προσανατολισμό της χρήσης αυτών των μέσων:³⁵⁶ αποτύπωση ζωνρών ψυχικών συγκινήσεων που θα προαγάγουν τη φιλοπατρία όπως την εννοεί το καθεστώς και θα εμπνεύσουν την αφοσίωση σε αυτό.³⁵⁷ Με ανάλογη αποστολή επιφορτίζεται και το «τρίτον και τελευταίον όπλον μας»,³⁵⁸ το ραδιόφωνο.³⁵⁹

Στο πλαίσιο της ιδεολογικής διαφώτισης τοποθετείται η τεχνολογία στην ευτυχή συνάντησή της με τα τεταρταγουστιανά ιδεώδη ως δύναμη δημιουργίας και προόδου. Εξυμνείται με ηρωικούς τόνους αυτό που θα μπορούσε να διαβαστεί αντίστροφα, ως νηφάλια αποτίμηση της τεχνολογικής αποτελεσματικότητας.³⁶⁰ Η

³⁵⁴ Ο. π., σ.σ. 309-310, Ανακοινώσεις διά τον νόμον περί συστάσεως Ανωτάτου Τεχνικού Συμβουλίου του Κράτους, 29/5/1940.

³⁵⁵ Πετράκη Μ., *Ο μύθος του Μεταξά, δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μετάφραση: Μάρα Μοίρα, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2006.

³⁵⁶ Αρχείο Ε.Ο.Ν., ΓΑΚ (Γενικά Αρχεία του Κράτους), Μικρές Συλλογές, Κ061Α/Φάκελος 13, Έγγραφο 18: *Εισηγητική έκθεσις του καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της ιδεολογικής διαφωτίσεως Περιφέρειας Αρρένων Πρωτευούσης) περί των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της ΕΟΝ και ιδία εις το Κεφάλαιον της ιδεολογικής διαφωτίσεως.*

³⁵⁷ Ο. π., σ.σ. 27-29: *Το θέατρον και ο κινηματογράφος ως βοηθητικά μέσα της προπαγάνδας μας.*

³⁵⁸ Ο. π., σ. 32.

³⁵⁹ Ο. π., σ.σ. 32-33:

³⁶⁰ Αρχείο Ε.Ο.Ν., ΓΑΚ (Γενικά Αρχεία του Κράτους), Μικρές Συλλογές, Κ061Α/Φάκελος 13, Έγγραφο 79, σ. 9: (Μάθημα 4^ο υπό Σπύρου Σ. Μανουρά: *4^η Αυγούστου: 4 χρόνια αναδημιουργίας. Τι πρέπει να ξέρουμε από το έργο της Εθνικής Κυβερνήσεως. Κοινωνική Πολιτική. Λαϊκή Πρόνοια. Αγροτικόν Ζήτημα. Εργατικοί Νόμοι. Εθνική Οικονομία. Παραγωγικά Έργα. Συγκοινωνία. Εθνική Ασφάλεια. Δημόσια οικονομικά. Εκπαίδευσις. Διοικήσις. Αποκέντρωσις*): «Η Ελλάδα αναδημιουργείται.

ενσωμάτωση και ταυτόχρονα υπαγωγή της τεχνολογίας σ' ένα σύνολο θεσμών οργανωμένης ρύθμισης, συνολικού σχεδιασμού και εθνικών αξιών φαίνεται να δικαιολογεί τους ηρωικούς τόνους και την ενθουσιώδη εξύμνηση των πολιτιστικών επιτευγμάτων της, έτσι ώστε να μπορεί δικαιολογημένα να τοποθετηθεί δίπλα στους υπολοίπους πυλώνες του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού.³⁶¹ Τότε είναι δυνατό να θεωρηθεί η τεχνολογία, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Μεταξά, τεκμήριο πολιτισμού:

«Αλλά τα έργα αυτά της Κοινωνικής αλληλεγγύης, τα οποία έχουν τόσον μεγάλην σημασίαν, έχουν την πραγματική των αξιάν μόνον όταν ιδρύονται ανάμεσα εις ένα λαόν υπερήφανον διά την καταγωγήν του, υπερήφανον διά τον εαυτόν του και αποφασισμένον να υπερασπίση την ανεξαρτησίαν του και το έδαφος της πατρίδος του διά παντός μέσου, έτοιμον προς πάσαν θυσίαν δι' αυτόν τον σκοπόν, τότε τα έργα αυτά έχουν την αξίαν την οποίαν πρέπει να έχουν. Αλλέως, όταν γίνονται μέσα εις μίαν κοινωνίαν την οποίαν καταλαμβάνει μόνον το αίσθημα της φιλανθρωπίας και η οποία δεν έχει το θάρρος ν' αντιμετωπίζη τους κινδύνους του συνόλου, τους κινδύνους που προέρχονται εκ του εξωτερικού, όπως και τους κινδύνους που προέρχονται εκ του εσωτερικού, τότε αυτά τα έργα αποτελούν φαινόμενα μιας φιλανθρώπου αδυναμίας μόνον και δεν έχουν παρά μικράν αξίαν. Εδώ σήμερα εις την Ελλάδα, ωπλισμένη, αγαπώσαν βαθύτατα την ειρήνην, αλλά και έτοιμη να υπερασπίση το έδαφος της πατρίδος της, έργα τοιαύτα εκτελούμενα δίδουν το μέτρο και την αξίαν του πολιτισμού της.

Το Νοσοκομείον του Κιλκίς δεν είναι το μόνον έργον που έγινε εις την περιφέρειαν του Νομού αυτού. Οι ομιλήσαντες πριν από εμέ απηρίθησαν τόσα και τόσα άλλα, δρόμους, γεφύρας, δένδροφυτείας, εμβολιασμούς, υδρεύσεις και τόσα άλλα πράγματα, αλλά όλα αυτά τα έργα έχουν δύο χαρακτηριστικά: πρώτον χαρακτηριστικόν είναι ότι εξετελέσθησαν με δαπάνες και εργασίαν προσωπικήν των κατοίκων του νομού του Κιλκίς, πράγμα που αποδεικνύει ότι ο λαός της περιφέρειας αυτής έφθασε πραγματικά εις σημείον τέτοιο, ώστε να απολαμβάνη της εκτιμήσεως ολκλήρου της Ελληνικής Κοινωνίας.

Και το δεύτερον χαρακτηριστικόν είναι ότι αι αρχαί του τόπου αυτού, ο Νομάρχης, ο Γενικός Διοικητής, εξετέλεσαν το καθήκον των με τέτοιαν ευσυνειδησίαν, όχι μονάχα να παρωθήσουν διά να γίνουν όλα αυτά τα έργα, αλλά και με το να αναζητήσουν το φρόνημά σας με τέτοιαν ευσυνειδησίαν και με τέτοιον παλμόν, ώστε να εκτελέσετε αυτά τα έργα μόνοι σας και με ενθουσιασμόν ακατάβλητον».³⁶²

Παράλληλα, είναι πάμπολλοι οι επιστήμονες και οι μηχανικοί που συνωστίζονται γύρω από τους ιδεολογικούς άξονες του καθεστώτος διαθέτοντας πρόθυμα τις γνώσεις και το κύρος τους για την πραγμάτωση των σκοπών του: άλλος επειδή ο σύγχρονος τεχνικός πολιτισμός επιβάλλοντας την έννοια του «αγώνα» επιτάσσει τη δημιουργία ισχυρής και πειθαρχημένης νεολαίας,³⁶³ άλλος, επειδή

Ινστιτούτα γεωργικών και βιομηχανικών ερευνών ιδρύονται. Εργοστάσια ανεγείρονται (μόνον διά την διετίαν 1936-1938 εδόθησαν 226 άδειαι ιδρύσεως νέων βιομηχανιών, και 592 άδειαι επεκτάσεως υφισταμένων). Τεράστια παραγωγικά έργα δημιουργούνται, αγροί εγκαταλελειμμένοι και χέρσοι, αποξηραθέντες εκτάσεις αποδίδονται εις την Γεωργίαν. Γεωπόνοι και μηχανικοί εξορμούν εις την ύπαιθρον. Αι συγκοινωνία αναπτύσσονται. Ο λαός διδάσκεται και διαφωτίζεται...».

³⁶¹ Αρχείο Ε.Ο.Ν., ΓΑΚ (Γενικά Αρχεία του Κράτους), Μικρές Συλλογές, Κ061Α/Φάκελος 13, Έγγραφο 082, σ. 4: *Δημόσια Έργα-Συγκοινωνία*.

³⁶² Μεταξά Ιωάννου, *Λόγοι και Σκέψεις*, 2^{ος} Τόμος, σ. 32 (Λόγος προς τον λαόν του Κιλκίς, 24/2/1939).

³⁶³ Παλαιολόγος Κλ., «Ελληνικήν Νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», περιοδικό *Το Νέον Κράτος*, Οκτώβριος 1937, 2^ο Τεύχος, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 129-131: «[...] Τώρα η έννοια του αγώνος ευρίσκεται μέσα εις την καθημερινήν ζωήν. Ο αγών, η κίνησις, η ταχύτης, είναι τα σημερινά ιδεώδη. Αντί της ασπίδος υπάρχουν τώρα τα πλωτά φρούρια των πλοίων, τα τανκς, τα τεράστια κανόνια, αντί

αναγνωρίζει την αξία της προπαγάνδας για την παγίωση των «νέων δογμάτων» και τη θεμελίωση των –εθνικοσοσιαλιστικών και φασιστικών– «νέων καθεστώτων», οραματίζεται ότι «ο ραδιοφωνικός σταθμός Αθηνών θα αποτελέσει τον τηλευγί φάρον του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού, τον οποίον ο Κυβερνήτης του Κράτους επιλοδόγησε να θεμελιώσει,–θα αποτελέσει μεγάλην δύναμιν εις τας χείρας του Κράτους ειρηνικής επεκτάσεως της αιωνίας Ελλάδος και θα καταστή τέλος σημαντικός παράγων διά την εξανθρωπιστικήν και αφομοιωτικήν προσπάθειαν του Έθνους»,³⁶⁴ άλλος προκειμένου να καταδείξει ότι η μηχανή –πολεμικό αεροπλάνο– δύναται να αποτελέσει το χαλύβδινο υποστήριγμα της πνευματικότητας του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού,³⁶⁵ και άλλος, τέλος, για να αποδείξει ότι «αι βάσεις της πολιτικής του Νέου Κράτους είναι επιστημονικώς ορθαί».³⁶⁶

των δοράτων και των ακοντίων, τα πολυβόλα, αι χειροβομβίδες. Ο πολιτισμός –δεν επιμένομεν εις την λέξιν– προχωρεί με ταχύτητα αεροδυναμικού αυτοκινήτου, κατέκτησε τους αιθέρας, ήνωσε τας ηπείρους με μηχανήματα αληθώς σατανικά. Υπάρχει τώρα μία άλλη πραγματικότητα, την οποίαν εδημιούργησαν αι νέαι συνθήκαι της ζωής.

Είμεθα βέβαιοι ημεείς οι Έλληνες, οι κατ' ευθείαν απόγονοι και μοναδικοί κληρονόμοι εκείνων που εδημιούργησαν την αγωνιστικήν παράδοσιν και ανήγαγον εις αληθινήν λατρείαν την άσκησιν του σώματος, ημεείς οι ίδιοι, που αντιγράφομεν τώρα τας αθλητικάς μεθόδους των ξένων και περιμένομεν πάντοτε από τους Ευρωπαίους να μας φωτίσουν δι' αυτά που εμείς οι ίδιοι εδημιούργησαμεν» ότι μπορούμε, τονίζει ο συγγραφέας, να υπερβούμε την αθλητική καθυστέρηση. Κι αυτό γιατί ανέλαβε την εξουσία «θεληματικός Κυβερνήτης» με αποτέλεσμα να «μας συγκινεί η οργάνωσις της νεολαίας, η πειθαρχία, η τάξις. Μας συγκινεί το γεγονός ότι εντός ολίγου θα υπάρχουν φάλαγγες νέων, των οποίων η ζωή θα έχει προορισμόν και το φρόνημα περιεχόμενον. Ποίος είχε φροντίσει έως τώρα διά την ελληνικήν νεότητα; Όλοι εγνώριζον ότι οι νέοι είναι η άνοιξις της ζωής. Αλλά τους είχαν εγκαταλείψει».

³⁶⁴ Καρανόπουλος Δ., «Κράτος και Ραδιόφωνον», περιοδικό *Το Νέον Κράτος*, Φεβρουάριος 1938, 6^ο Τεύχος, 1^ος Τόμος, σ. 192.

³⁶⁵ Θεοδωρίδης Φρ., «Αεροπορία και Πολυτεχνείον», περιοδικό *Το Νέον Κράτος*, Απρίλιος 1938, 8^ο Τεύχος, 2^ος Τόμος, σ.σ. 390-391: «Επί πτερύγων ισχυράς πνοής το Έθνος, επανευρόν υγείας παραδόσεις και εμπνεόμενον μάλλον από την μακεδονικήν και ελληνιστικήν περίοδον της ιστορίας, τείνει ν' ανυψωθή προς την σφαίραν ενός τρίτου Ελληνικού πολιτισμού».

Βεβαίως πίστις ακλόνητος και ηθικαί αρχαί αποτελούν κρηπίδωμα ασάλευτον παντός πολιτισμού. Νέος δε πολιτισμός, αναπτυσσόμενος κατά την σημερινήν εποχήν, έχει να μεριμνήσει πρώτιστα διά το εθνικόν και κοινωνικόν του περιεχόμενον, ίνα εδράση επ' αυτού την πνευματικήν και καλλιτεχνικήν του μορφήν. Διά να εξυψώσει την στάθμην της εθνικής ασφαλείας και αμύνης, επιδιώκει να μορφώσει από της ευπλάστου νεότητος άλκιμον φυλήν με ακμαίον το εθνικόν φρόνημα, ενσυνείδητον αφοσίωσιν προς την πατρίδα και πνεύμα αυτοθυσίας υπέρ του Έθνους και ζητεί να οργανώσει και εξασκή τας ενόπλους δυνάμεις ξηράς, θαλάσσης και αέρος και να εφοδιάξη αυτάς διά πάντων των αναγκαίων τεχνικών μέσων. Εξ άλλου προσπαθεί να βελτιώσει τας συνθήκας διαβίωσης των πολιτών και να εξασφαλίζει την κοινωνικήν ειρήνην διά καρποφόρου συνεργασίας μεταξύ αγρότου, εργάτου, βιοτέχνου και αστού και παραγωγικής διαθέσεως των εθνικών κεφαλαίων υπό την συντονιστικήν κρατικήν εποπτείαν, καθοδήγησιν και υποχρεωτικήν διαίτησιν.

Επί τοιούτων στερεών εθνικών και κοινωνικών θεμελίων αναπτυσσόμεναι αι ηθικαί, πνευματικά και καλλιτεχνικά δυνάμεις της Ελληνικής Φυλής διατί να μη δυνηθώσι, εάν παραμείνουν επί μακρόν ευνοϊκά και αι εξωτερικά συνθήκαι, να συντονίσωσι τας ποικίλας εκδηλώσεις του εργαζομένου, διανοουμένου, μετουσιούντος και παράγοντος Ελληνικού Λαού, ώστε να προκύψη παρ' ημίν συν τω χρόνω εν οργανικόν ζωντανόν σύνολον με αρμονικόν και ενιαίον ρυθμόν και ύφος, δηλαδή ο Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός;.

Η πρόσληψη του επιστημονικού ιδεώδους

Οι αναφορές στην επιστημονική ιδέα εμφανίζονται με ιδιαίτερη συχνότητα στον μεταξικό λόγο κατά τη διάρκεια της τετραετούς δικτατορικής διακυβέρνησής του. Ο εκπληκτικός πράγματι ακτιβισμός του δικτάτορα που εκδηλώνεται με συχνότατες ομιλίες –τις οποίες μάλιστα εκλαμβάνει ως μορφές νομιμοποίησης και αποδοχής της εξουσίας του, υπέρτερες αυτών που απορρέουν από την φιλελεύθερη/κοινοβουλευτική ρύθμιση– τον φέρνουν σε επαφή με την επιστημονική κοινότητα και του παρέχουν τη δυνατότητα να προσδιορίσει τη θέση που κατέχει η επιστήμη στο ιδεολογικό του σύμπαν. Σε όσους λοιπόν, διακονούν την επιστήμη ανατίθενται ποικίλα καθήκοντα και υποχρεώσεις. Η ανάγκη λ.χ. αποφυγής του υλισμού και των συμπαρομαρτούντων του επιβάλλει, σύμφωνα με τον Μεταξά, στον εκπαιδευτικό την τόνωση του εθνικού συναισθήματος και, από την άλλη πλευρά, την ανάπτυξη του θρησκευτικού, διότι διαφορετικά ελλοχεύει ο κίνδυνος της αθεΐας.³⁶⁷ Ανατίθεται επίσης, στους πανεπιστημιακούς δασκάλους η αρμοδιότητα διαμόρφωσης του χαρακτήρα των παιδιών. Μέσα από την υπογράμμιση του στοιχείου το οποίο πρέπει να κατέχει πρωτεύουσα θέση σε αυτή τη διαδικασία αγωγής, καθίσταται αντιληπτή η βάση της επιστήμης για τον Μεταξά: δεν πρόκειται για το ορθολογικό πνεύμα, αλλά για τη θεληματικότητα και το στοιχείο της δράσης.³⁶⁸

Δεν πιστεύω να χωρή αμφιβολία ότι νέος πολιτισμός εν χώρα κεκτημένη ως η ημετέρα, ιδιότυπον μικτήν οικονομίαν δεν δύναται να αντιπαρέλθη την βιομηχανικήν πραγματικότητα και δυναμικότητα του εικοστού αιώνας.

“Συν Αθηνά και μηχανήν κίνει” κελεύει ο τεχνικός πολιτισμός των νεωτέρων χρόνων. Η μηχανή, προελαύνουσα με ακάθεκτον ορμήν, τόσον εξ Ευρώπης διά Ρωσσίας και Μικρασίας, όσον και εξ Αμερικής διά της Ιαπωνίας τείνει να μεταμορφώση άρδην τους αρχαιοτάτους πολιτισμούς της Ασίας. Ούτω τρέπονται εκατοντάδες εκατομμυρίων ανθρώπων εκτης μοιρολατρικής αδρανεΐας προς εντατικήν κατευθυνομένην εργασίαν, δεκάδες δε χιλιάδων εκ του ακόπου μυστικισμού προς ορθολογικήν έρευναν και δημιουργίαν.

Η προϊούσα βιομηχανοποίησις της υδρογείου, οξύνουσα επί μάλλον και μάλλον τον τεχνικόν συναγωνισμόν των εθνών, ωθεί προς μείζονα οικονομικότητα και μείζονα όγκον της βιομηχανικής παραγωγής ίνα αναβιβασθούν εις υψηλότερον επίπεδον οι όροι διαβίωσης ολονέν ευρυτέρων ανθρωπίνων στρωμάτων επί πλανήτου, του οποίου εκ περισσού αυξάνει διαρκώς ο πληθυσμός.

Διά ν’ αντεπεξέλθουν εις την δίνην ενός γενικού συναγωνισμού, τα πτωχότερα ιδίως αλλ’ ενσυνειδήτως δυναμικά έθνη, ήχθησαν προς την διευθυνομένην οικονομίαν, υπό την σκέπην της οποίας, αψηφούντα τα δόγματα της προπολεμικής ορθοδόξου οικονομικής επιστήμης, εντείνουν τας προσπαθείας ίνα προσεγγίσουν προς εν είδος τεχνικής αυταρκειάς δυναμένης να εγγυηθή πραγματικήν τεχνικήν ανεξαρτησίαν».

³⁶⁶ Βλησίδης Θρ. (καθηγητής Βιολογίας Παν/μίου Αθηνών), «Αι βάσεις της πολιτικής του Νέου Κράτους είναι επιστημονικώς ορθαί», περιοδικό *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), Αύγουστος 1939, 24^ο Τεύχος, 4^ος Τόμος, σ.σ. 554-556.

³⁶⁷ *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 1^ος Τόμος, σ.σ. 96-98 (Λόγος εκφωνηθείς εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης προς τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς).

³⁶⁸ Ο. π., σ. 99: «Κύριον έργον σας είναι η διάπλασις του χαρακτήρος των και η ανάπτυξις της θεληματικότητός των. Θέλω πρό παντός να μας δώσετε παιδιά δημιουργικά, τα οποία να μάθουν όχι να απολαμβάνουν την ζωήν αργά και αδρανή, αλλά να αγωνίζονται και να δημιουργούν. Διότι αυτή είναι η ζωή. Ζωή είναι η δράσις οπουδήποτε και αν ευρίσκεται ο άνθρωπος, είτε εις την υπηρεσίαν της

Την ίδια στιγμή που φαίνεται να υπαγάγει την επιστήμη στο άλογο και αναβλύζον βουλητικό στοιχείο της δράσης, προσπαθεί να διατηρήσει την καθαρότητά της διαχωρίζοντάς τη σαφώς από την υπαγωγή της σε επαγγελματικούς σκοπούς. Η αποκάθαρση της επιστημονικής ιδέας και δραστηριότητας από την όποια επαγγελματική υστεροβουλία διευκολύνει αφενός τη σύνδεσή της με τα ιδεώδη της αυτοθυσίας και της αλήθειας, αφετέρου την υπαγωγή της στο εθνικό πεπρωμένο:

«Επάνω εις ένα βράχον μικρόν και εγκαταλελειμμένον εστήσαμεν την σημαίαν της Επιστήμης, της Ελληνικής επιστήμης. Τα επόμενα είναι έργον καιρού και της βοηθείας σας. Βεβαίως η ορμή και προσέλευσις μεγάλου αριθμού φοιτητών εις το Πανεπιστήμιον, δεν ημπορούμεν να είπωμεν ότι είναι πραγματικά έφεςις προς την επιστήμην [θεωρεί πως είναι και ανάγκη βιοτική και από εκεί προκύπτει και η ανεργία των διανοουμένων].

Η απώλεια εκ μέρους του Πανεπιστημίου της ιδέας ότι τούτο είναι καθ' εαυτό επιστημονικόν ίδρυμα και η ιδέα ότι το Πανεπιστήμιον δύναται να χρησιμεύση μόνον προς απόκτησιν ενός διπλώματος δι' έργον βιοποριστικόν, έφερον το αποτέλεσμα αυτό [παρατηρεί ωστόσο, ότι μόνο οι ανώτεροι οικονομικά μπορούν να σπουδάσουν, εντούτοις, το μυαλό δεν ανήκει μόνο σε αυτές τις τάξεις].

Διά τούτο είναι έργο της κοινωνίας ολοκλήρου και συνεπώς του Κράτους, το οποίον εκπροσωπεί την κοινωνίαν, να βοηθήση εις την άνοδον των ανωτέρων διανοητικών στρωμάτων ακριβώς εκείνων, τους οποίους νομίζομεν ως συνήθως ότι είναι απόκληροι της τύχης. [έτσι αυτό θα οδηγήσει στο ότι]...το Κράτος θα δυνηθή μίαν ημέραν να συναγάγη εξ ολοκλήρου της κοινωνίας, εξ όλων των τάξεων, εκείνους, των οποίων το πνεύμα θα δυνηθή να τιμήση μίαν ημέραν την επιστήμην και τον πολιτισμόν του τόπου».³⁶⁹

Ζητεί λοιπόν από τους φοιτητές:

«Πρόκειται να γίνετε επιστήμονες, δεν πρόκειται να γίνετε βιοπαλαισταί. Πρέπει να γίνετε επιστήμονες. Δηλαδή θα πρέπει να αναζητήση έκαστος τον κλάδον εκείνον, τον οποίον ήθελεν εκλέξει, να είναι καθαρώς επιστήμων, να θυσιάση το παν, την ζώήν του, τας ιδικάς του δυνάμεις εις την εύρεσιν της αληθείας, εις την επιστήμην σας δηλαδή, διότι αυτός είναι ο σκοπός της επιστήμης, η ανεύρεσις της αληθείας. Έχετε πρότυπα εις το παρελθόν παμμέγιστα. Δεν θέλω να σας αναφέρω την αρχαιότητα, ούτε θέλω να σας αναφέρω τον βίον του Ζήνωνος του Ελεάτου. Σας φέρω εις τους αλχημιστάς του μεσαίωνος, οι οποίοι έξων καταδιωκόμενοι από την κοινωνίαν, ως μάγοι, οι οποίοι έξων πτωχότατοι και με θυσίας παμμεγίστας και οι οποίοι επιδιώκοντες την ανεύρεσιν της υψίστης αληθείας, ίδρυσαν χωρίς να το φαντάζονται την νεωτέραν χημείαν.

Έχομεν πλείστα παραδείγματα θυσιασθέντων διά την επιστήμην χωρίς ανυπομονησίας και χωρίς να ζητούν να στεφθούν τα έργα των από επιτυχίαν αμέσως. Γνωρίζετε όλοι σας τον Άγγλον σοφόν, ο οποίος επί 30 χρόνια δεν ησχολείτο εις τίποτε άλλο, παρά εις το να παρακολουθή την εργασίαν των σκωλήκων. Το αποτέλεσμα δε της εργασίας του αυτής ήτο να ευρεθή ότι η φυτική γη, η οποία μας παράγει σήμερον την ζώήν μας, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η εργασία των σκωλήκων. Και έδωκεν εις την επιστήμην, την γεωργικήν, την μεγαλυτέραν βάσιν διά την πρόοδόν της. είναι πλείστα παραδείγματα. Με τοιούτον τρόπον πρέπει να αφοσιωθήτε εις την καθαράν επιστήμην. Δεν πρόκειται να εξέλθετε με ένα χαρτί για να αποκτήσετε πελατείαν, ο ιατρός ή ο δικηγόρος. Ο νους σας πρέπει να υψωθή εις το πώς προαγάγετε, εις το πώς θα δημιουργήσετε την επιστήμην την καθαράν, η οποία δεν έχει ούτε Έθνος ούτε Πατρίδα, η οποία είναι μία και μόνη, αλλ' η οποία άλλως υπηρετήθη από τας διαφόρους φυλάς. Μόνον αυτή η διαφορά είναι εκείνο το οποίον σας κάμνει η εθνικότης σας. Επειδή δε η Ελλάς είναι εκείνη, η οποία εδημιούργησε τον σημερινόν ευρωπαϊκόν πολιτισμόν και επιστήμην, διά τούτο και σεις πρέπει να έχετε την υπερηφάνειαν αυτήν, υπηρετούντες την καθαράν και δυνάμεθα να είπωμεν την υπερεθνικήν επιστήμην, να την υπηρετήσετε ως Έλληνες, όπως οι προπάτορές σας, με την αυτήν αφοσίωσιν, την αυτήν

επιστήμης, είτε της Τέχνης, είτε του Κράτους, είτε της βιομηχανίας, είτε του εμπορίου και της γεωργίας, είτε και της απλής χειρωνακτικής εργασίας».

³⁶⁹ Ο. π., σ. 144 (Λόγος κατά τα εγκαίνια του «Οίκου Φοιτητού», 21/12/1936).

θερμότητα και αυτοθυσία. Εις το έργον σας αυτό θα εύρετε αρωγόν την Κυβέρνησιν [υπογράμμισή δική μου]».³⁷⁰

Πραγματοποιείται έτσι, μία διπλή κίνηση: από τη μία πλευρά, απορρίπτεται ο επαγγελματικός/πρακτικός προσανατολισμός της επιστήμης διότι μιαίνει την καθαρότητα της ιδέας. Αν θέλει κάποιος, τονίζει, να πάρει από το Πανεπιστήμιο μόνο ένα χαρτί, τότε θα γίνει πλαστογράφος της επιστήμης, αν θέλει δε να αναρριχηθεί μέσω αυτής στην κοινωνική κλίμακα, τότε γίνεται μεταπράτης της.³⁷¹ Η διατήρηση της καθαρότητας της επιστημονικής ιδέας διευκολύνει την αναγωγή της στην πίστη: ορθολογικότητα, απόδειξη, παρατήρηση έπονται, μορφοποιούν αυτό το αρχικό, μη αναγώγιμο αίσθημα:

«Θα ακούσετε εδώ από τους καθηγητάς σας και ιδίως από τους καθηγητάς σας εκείνους που αναμιγνύουν και ολίγον τι και την φιλολογίαν εις τα ζητήματά των, θα ακούσετε ότι η επιστήμη, η αναζήτησις της της αληθείας διά της επιστήμης γίνεται δι' ωρισμένων μεθόδων. Και η θρησκεία αναζητεί την αλήθειαν. Αλλά την αναζητεί διά της πίστεως. Και η τέχνη αναζητεί την αλήθειαν, αλλά την αναζητεί διά του συναισθήματος. Η επιστήμη την αναζητεί κατά τον ίδιον αυτής τρόπον: διά των μεθόδων των επιστημονικών, αι οποίαι δεν έχουν καμμίαν σχέσιν ούτε με την θρησκευτικήν πίστιν, ούτε και με τα συναισθήματα. Και θα έχουν δίκαιο να σας είπουν έτσι και έτσι είναι. Αι μέθοδοι αι επιστημονικαί είναι η διαλεκτική, είναι ο ορθολογισμός, είναι η απόδειξις, είναι η εμπειρία, είναι η παρατήρησις, είναι το πείραμα και ό, τι άλλο. Αλλά εάν διά των μεθόδων αυτών των επιστημονικών, αναζητήτε την αλήθειαν, κάμνετε μιαν προϋπόθεσιν μέσα σας, την οποίαν ουδεμίαν εμπειρίαν σας την παρέχει, ουδείς ορθολογισμός την αποδεικνύει, την προϋπόθεσιν ότι υπάρχει αλήθεια την οποίαν αναζητείτε. Και αυτή είναι ζήτημα πίστεως, πίστεως θρησκευτικής. Επί της βάσεως αυτής, της τοιαύτης πίστεως οικοδομείται ολόκληρον το επιστημονικόν οικοδόμημα διά των μεθόδων των ακριβών, των επιστημονικών μεθόδων. Εάν δεν έχετε μέσα σας μιαν τοιαύτην πίστιν δεν ημπορείτε να γίνετε πραγματικοί επιστήμονες. Πώς θα αναζητήτε πράγμα που δεν πιστεύετε ότι υπάρχει; Αλλά τι σας επιβάλλει μία τοιαύτη πίστις; Σας επιβάλλει να είσθε αληθινοί, αφού πιστεύετε την αλήθειαν, νε είσθε οι ίδιοι αληθινοί εις όλας τας εκφάνσεις του βίου σας. Πώς είναι δυνατόν να είναι ένας επιστήμων ερευνητής της αληθείας, όταν ο ίδιος εις τον άλλον του βίον είναι ψεύτικος άνθρωπος;».³⁷²

Η αναγωγή της επιστήμης στην πίστη οδηγεί στο δεύτερο σκέλος της προαναφερόμενης κίνησης: «[...] εάν έχετε συμμορφώσει ολόκληρον τον βίον σας προς την αλήθειαν και είσθε κατά πάντα αληθινοί άνθρωποι, τότε υπάρχει και ένα αντικείμενον με το οποίον πρέπει να ξεκαθαρίσετε τους λογαριασμούς σας τους ψυχικούς».³⁷³ Η πίστη από την οποία απορρέει η επιστήμη συναρμόζεται με την πίστη στα εθνικά ιδεώδη, όπως αυτά μεθερμηνεύονται από τον Μεταξά, ενώ η λατρεία της αλήθειας, ως προϋπόθεση να είναι ο επιστήμονας αληθινός άνθρωπος,

³⁷⁰ Ο. π., σ. 145. Ανάλογες απόψεις –όπου επίσης να μεριμνούν ώστε να μεταβιβάζει το Πανεπιστήμιο την ιδέα ότι σκοπός της επιστήμης είναι η αυτοθυσιαστική προσπάθεια για ανεύρεση της αλήθειας και όχι ότι αυτό είναι επαγγελματικό σχολείο– διατυπώνονται σε λόγο του προς τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών (22/12/1936), ό. π., σ.σ. 146-147.

³⁷¹ Ο. π., σ. 283 (Λόγος επί τη ορκωμοσία των φοιτητών, 20/11/1937).

³⁷² Ο. π., σ. 284.

³⁷³ Ο. π., σ. 284.

υποχρεώνει στην απaráκαμπτη παραδοχή ότι οι επιστήμονες ζουν στην ελληνική κοινωνία, είναι μέλη της ελληνικής φυλής, όχι μόνο ιστορικά, μα και βιολογικά/φυσιολογικά.³⁷⁴ Εξ αντικειμένου τίθενται ενώπιον του ερωτήματος ποια η σχέση τους με την ελληνική κοινωνία και πατρίδα. Ο Μεταξάς έχει την απάντηση: αποτελούν υπηρέτες της και αφοσιωμένα παιδιά της. Όντας εκτός αυτής της αντίληψης δεν είναι ούτε αληθινοί ούτε επιστήμονες η σχέση πρέπει να είναι η στενή, η αφοσίωση πρέπει να είναι απόλυτη, ιδίως τώρα που το Νέο Κράτος ανοίγει νέους ορίζοντες, δρόμους και παρέχει ιδανικά, τώρα που γίνεται κατανοητό ότι οι προηγούμενοι ελληνικοί πολιτισμοί είχαν ελαττώματα, τώρα που η δημιουργία Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού δεν φαντάζει ακατόρθωτη³⁷⁵ η καθαρή επιστήμη, το θεμέλιό της, η πίστη, και η λατρεία της αλήθειας υπαγορεύουν ότι φιλοδοξία πρέπει να αποτελεί η δημιουργία Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού, ότι η νεότητα –πόσο μάλλον η επιστημονική– δεν μπορεί να ζήσει χωρίς ιδανικά, ότι αλήθεια σημαίνει πως κανείς υποφέρει, αυτός είναι άλλωστε και ο προορισμός, αλλά ότι έχοντας κανείς ιδανικά αντέχει.³⁷⁶

Το ότι η επιστήμη δεν πρέπει να έχει χυδαίο πρακτικό προσανατολισμό, δεν συνεπάγεται, κατά τον Μεταξά, ότι δεν πρέπει να έχει και κανένα πρακτικό προσανατολισμό. Περαιτέρω, το ότι οι επιστήμονες ως εξ ορισμού προσηλωμένοι στην αλήθεια, δεν είναι δυνατό να αρνούνται το πρόδηλο της οργανικής τους συνάφειας με την πατρίδα, μοναδικός εκπρόσωπος της οποίας είναι βέβαια το οργανικό Νέο Κράτος, τους υπαγορεύει καθήκοντα και τους θέτει περιορισμούς. Για τους σπουδαστές ιδίως, των «πρακτικών» επιστημών –όπως είναι οι σπουδαστές της Ανωτάτης Εμπορικής–, στόχος, σύμφωνα με τον Μεταξά, δεν είναι η ανεύρεση της αλήθειας διαμέσου της επιστήμης, αλλά η εφαρμογή των επιστημονικών αληθειών στη ζωή, πράγμα που τους επιβάλλει να αποκτήσουν την ικανότητα ελέγχου της γνησιότητάς τους.³⁷⁷ Έργο των συγκεκριμένων σπουδαστών θα είναι είτε η διεύθυνση των επιχειρήσεων είτε –πολύ περισσότεροι– η υπηρεσία σε μικρά ή μεγαλύτερα κρατικά οικονομικά ιδρύματα. Ο προσανατολισμός τους και η ευρύτητα του έργου τους, όπως καθορίζεται από τον Μεταξά, η νομοτελειακή –φυλετική, βιολογική, κοινωνική– συσσωμάτωσή τους στην εθνική κοινότητα, η πίστη τους προσδιορίζουν αυστηρά τα πλαίσια της επιστημονικής δραστηριότητάς τους: αρνητικά, με την

³⁷⁴ Ο. π., σ. 285.

³⁷⁵ Ο. π., σ. 285.

³⁷⁶ Ο. π., σ.σ. 286-287.

³⁷⁷ Ο. π., σ. 287-288.

απαγόρευση της αμφισβήτησης και της αποδοχής οποιασδήποτε θεωρίας –διάβαζε κομμουνισμό– θέτει εν κινδύνω αυτή την ένταξη· θετικά, υποχρέωση υπαγωγής τους στο Κράτος, τον υπέρτατο εκφραστή της οργανικής εθνικής κοινότητας.

Γι' αυτό το Κράτος δικαιούται να τους επιτηρεί άγρυπνα, τονίζει ο Μεταξάς, σε σπουδές, ανάπτυξη χαρακτήρα, βάσεις, φρονήματα. Θέμα κολασμού δεν τίθεται, προειδοποιεί, εκτός κι αν προκύψει ανάγκη.³⁷⁸ Επιθυμεί, απλώς, να τους προφυλάξει από τις ύπουλες ενέργειες όλων εκείνων οι οποίοι προκειμένου να τους παραπλανήσουν τους μιλούν «γλυκά» για ελευθερία. Το Κράτος, εντούτοις, η κοινωνία, τα επιστημονικά ιδρύματα παρέχουν όλες τις ελευθερίες εκτός από μία: να βλάψουν το Κράτος και την κοινωνία παραμερίζοντας το γεγονός ότι κανείς δεν είναι υπέρτερος του Κράτους, που αφενός εκπροσωπεί τη δύναμη του ελληνικού λαού, αφετέρου, εξασφαλίζει τις δαπάνες για τα διδακτήρια, την αμοιβή των καθηγητών, την κάλυψη της δαπάνης για τα βιβλία, αλλά και την ησυχία, τη γαλήνη και την τάξη.³⁷⁹

Όντας το Κράτος, υπογραμμίζει emphaticά ο Μεταξάς, «δύναμις ζωντανή και ουχί μηχανικόν κατασκευάσμα απλού ορθολογισμού», υπαγορεύει το περιεχόμενο της ελευθερίας, το οποίο συνιστά, ταυτόχρονα, και το όριο της ελευθερίας που πρόκειται να βιώσουν οι μελλοντικοί επιστήμονες: ελευθερία απόλυτη θεωρείται μόνο η «εσωτερική» –διάβαζε ατομικά δικαιώματα δεν αναγνωρίζονται–, την οποία καλούνται να προσαρμόσουν στο εαυτό τους και την κοινωνία, προκειμένου να επιτευχθεί η ισορροπία, ειδάλως παραμονεύει ο κίνδυνος της ανισορροπίας. Τούτο έχει ως συνέπεια να υποχρεώνονται να προσαρμοστούν στο περιβάλλον τους όπως αυτό ορίζεται από την ιστορία του ελληνικού λαού και τις επιταγές του Κράτους.³⁸⁰ Στις υποτιμητικά αναφερόμενες ως «εξωτερικές» ελευθερίες δεν αναγνωρίζεται καθεστώς αυθεντικότητας· ουσιαστικά είναι ανύπαρκτες, αφού ούτως ή άλλως περιορίζονται: η μόδα λ.χ., αίρει το ελεύθερο της επιλογής και του αυτοκαθορισμού. Πού λοιπόν, έγκειται το ουσιαστικό περιεχόμενο της ελευθερίας; Απαντά ο Μεταξάς: «Αλλά παρ' όλα αυτά υπάρχει στάδιον ανοικτόν δι' εκείνους οι οποίοι θέλουν να ζήσουν ελευθέρως όπως προαγάγουν και τον εαυτό τους και την κοινωνίαν και το Έθνος ολόκληρον και γίνουν πιστοί υποστηρικταί και συντρέχοντες το σημερινόν Κράτος. Εις το στάδιον αυτό υπάρχει τόση εκευθερία ώστε δύναμαι να σας βεβαιώσω

³⁷⁸ Ο. π., σ.σ. 288-289.

³⁷⁹ Ο. π., σ. 289.

³⁸⁰ Ο. π., σ.σ. 290-291.

και εκ της πείρας μου ότι ολόκληρος η ζωή του ανθρώπου δεν δύναται να επαρκέσει διά να εκμεταλλευθή τας ελευθερίας αυτάς».³⁸¹

Με δεδομένο αυτόν τον ανελαστικό ορισμό της ελευθερίας, όσοι προσπαθούν να προσελκύσουν τους φοιτητές –οι κομμουνιστές– με το δέλεαρ της χαρακτηρίζονται σοφιστές, και η υπόσχεσή τους συγκάλυψη της τυραννίας που απεργάζονται: «[...] είναι το σύστημα κατά το οποίον το άτομο εξαλείφεται τελείως μέσα εις το μαζικόν σύνολον και μέχρι και των τελευταίων αυτού υποχρεώσεων απέναντι του εαυτού του. Ποίου δε συνόλου; Ενός ασαφούς συνόλου αποτελουμένου από μέγα πλήθος ανθρώπων, μη έχοντων ουδεμίαν θέλησιν και τους οποίους εκπροσωπεί μία ομάς ανθρώπων, δουλευόντων και αυτών εις την τυφλήν βίαν».³⁸² Η ανησυχία είναι θεμιτή αρκεί να διοχετεύεται σε θεμιτές διεξόδους και να μην κάμπτεται το φρόνημα.³⁸³ Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, οι φιλοδοξίες της επιστήμης, οι εγγενείς αναμορφωτικές δυνάμεις της, οι επαναστατικές συνέπειες των εφαρμοσμένων επιστημών φαίνεται να τέμνονται, στους κόλπους του μεταξικού σκεπτικού, με τις επιδιώξεις του Νέου Κράτους και τον συντεταγμένο (organized) χαρακτήρα των θεσμών του. Απευθυνόμενος στους Έλληνες χημικούς τονίζει:

«Μεγάλη είναι η φιλοδοξία της επιστήμης σας. Η μήτηρ της επιστήμης σας επεδίωξε να εύρη την παντοδυναμίαν εις την φιλοσοφικήν λίθον και τον πλούτον εις την εύρεσιν του χρυσού. Και σεις σήμερον ζητείτε να εύρετε τον χρυσόν πάλιν ασχολούμενοι με τον μικρόκοσμον, με την διαίρεσιν και την σύνθεσιν του ατόμου. Και ίσως-ίσως φθάσητε μίαν ημέραν εις την μετάπτωσιν των στοιχείων από του ενός εις το άλλο συνεργαζόμενοι με την αδελφήν Φυσικήν, από την οποίαν, οιαδήποτε και αν σας χωρίζουν επιθυμίας αυτοτελείας, πραγματικώς όμως δεν δύνασθε να χωρισθήτε ποτέ. Και την παντοδυναμίαν ζητείτε επιδρώντες διά των μεγάλων ανακαλύψεων, τας οποίας έκαμε η χημεία κατά τας ημέρας μας, επιδρώντες, λέγω, επί της εξελίξεως της φιλοσοφίας, η οποία ζητεί να ανεύρη την αρχήν και τον λόγον του κόσμου. Όστε τας φιλοδοξίας της αληθείας δεν τας απεβάλατε ποτέ. Επιζητείτε όμως να τας κατορθώσητε δι' άλλων μεθόδων, διά των μεθόδων της θετικής επιστήμης. Εν τω μεταξύ επεδράσατε κατά τρόπον αληθινά αναστατωτικόν, αληθινά επαναστατικόν, επί όλων των άλλων επιστημών. Η ανάπτυξις της χημείας επέφερον εις όλας τας επιστήμας και ιδίως εις τας εφαρμογάς, αληθινήν αναστάτωσιν. Μετέβαλε τον τρόπον του σκέπτεσθαι των επιστημόνων. Εγέννησεν εφαρμοσμένας επιστήμας νέας, επέδρασεν δε επί της αναπτύξεως όλων των εφαρμοσμένων ειδών ασχολίας της βιομηχανίας, της γεωργίας, της πολεμικής επιστήμης και τόσων και τόσων άλλων. Βλέπετε ότι το στάδιον είναι ευρύ».³⁸⁴

Με δεδομένο το εύρος των εφαρμογών και τη σημασία τους ο Μεταξάς αποφαινεται ότι δεν πρέπει να οδηγούμαστε στις επιστημονικές διενέξεις του παρελθόντος, αλλά πρέπει να αποβλέπουμε προς το μέλλον αρχίζοντας από την τωρινή θετική στιγμή. Η πολιτεία δεν μπορεί να ενδιαφέρεται για τα μεμονωμένα εργαζόμενα άτομα ή για

³⁸¹ Ο. π., σ. 291.

³⁸² Ο. π., σ. 291.

³⁸³ Ο. π., σ. 292.

³⁸⁴ Ο. π., σ. 350 (Λόγος κατά το γεύμα των Ελλήνων Χημικών, 16/4/1938).

όσους εργάζονται για τον εαυτό τους περισσότερο απ' ό, τι για εκείνα που εργάζονται για την κοινωνία. Η νύξη γίνεται ευκρινέστατη δήλωση:

«Μέσα εις την σημερινήν αναγέννησιν του τόπου και την εντατικήν δράσιν των Ελλήνων από του πρώτου μέχρι του τελευταίου, οιασδήποτε τάξεως και ιεραρχίας, είτε εν τη κοινωνική κλίμακι, είτε εν τη κλίμακι της υπηρεσίας του δημοσίου, η συμβολή την οποίαν παρέχει το σώμα των Ελλήνων Χημικών διά του πρώτου τούτου συνεδρίου, θεωρουμένου ως απαρχή εργασίας θετικής, εντόνου, μεθοδικής, συστηματικής και πειθαρχημένης, θα είναι πραγματικώς σπουδαιότατη. Είναι το αλάτι το οποίον μας λείπει εις το ελληνικόν φαγητόν. Θα μας το δώσητε αυτό το αλάτι με όλην βεβαίως την προσοχήν να μη αλμυρίσητε πολύ το φαγητόν, δηλαδή λαμβάνοντες υπ' όψιν σας τας ανάγκας της ελληνικής κοινωνίας και τας απαιτήσεις από την επιστήμη σας».³⁸⁵

Η σύσταση για την έρευνα της καθαρής επιστήμης διασταυρώνεται έτσι, ως απολύτως συμβατή λόγω της πρακτικής της προέλευσης και του εξίσου πρακτικού της προσανατολισμού, με την κοσμογονία του Νέου Κράτους:

«Γνωρίζω πολύ καλά ότι αι επιστήμαι δεν εγεννήθησαν από ενασχολήσεις του ανθρώπου της αφηρημένης θεωρίας. Εγεννήθησαν από τας ανάγκας του βίου και κατόπιν εν τη προόδω των και εν τη εξελίξει των, δι' αφαιρέσεως όλων των μη κοινών χαρακτηριστικών, κατέληξαν εις τας γενικάς αρχάς της επιστήμης και εις την καθαράν επιστήμην, η οποία αποβλέπει εις την έρευναν των μεγάλων θεωρητικών προβλημάτων. Αφού όμως εγεννήθη η καθαρά επιστήμη από τας πρακτικάς ενασχολήσεις του βίου ή από διαφόρους πρακτικάς επιστημονικάς ασχολίας, η ούτω δημιουργηθείσα καθαρά επιστήμη ενεργεί κατ' αντίθετον φοράν εκ των άνω προς τα άκρα μέχρι των τελευταίων ορίων της εφαρμογής, μίαν ακτινοβολίαν δίδει εκ του κέντρου ούτως ειπείν, προς τα άκρα, εκ της καθαρής θεωρίας προς πάσας τας εφαρμογάς και αναδημιουργεί αυτάς.

Δεν δυνάμεθα να έχωμεν επομένως πραγματικήν επιστημονικήν ανάπτυξιν, αν παραβλέψωμεν το ζήτημα τούτο της καθαρής επιστημονικής ερεύνης. Αλλ' εννοείται ότι χρειάζονται μελέται και σπουδαί και χαίρω ότι είναι παρών ενταύθα ο συνάδελφός μου επί της Παιδείας, όπως σκεφθώμεν κατά πόσον θα ήτο δυνατόν διά των ανωτάτων σχολών να βοηθήσωμεν εις το ζήτημα τούτο. Πάντως φεύγω εντεύθεν με την βεβαιότητα ότι το σώμα των Ελλήνων Χημικών εν πλήρει συνειδήσει της αξίας του, της αποστολής και των καθηκόντων του προς το σύνολον της κοινωνίας, εργάζεται προς τους σκοπούς αυτούς και με την προϋπόθεσιν δι' οιασδήποτε θυσίας και της αυτοθυσίας ακόμη να υπηρετήση το κοινωνικόν σύνολον».³⁸⁶

Οι απόψεις αυτές δεν περιορίζονται, όπως έχει ήδη διαφανεί, σε θεωρητικό απλώς επίπεδο. Το καθεστώς λαμβάνει μέτρα και για την κοινωνική διάχυση της επιστήμης: προς τούτο, μάλιστα, χρησιμοποιεί και σύγχρονα τεχνικά μέσα όπως ο κινηματογράφος, έτσι ώστε ο συνδυασμός προβολών και επιστημονικού χαρακτήρα ομιλιών να καθιστά αποτελεσματικότερη τη λαϊκή διαφώτιση. Τα προαναφερόμενα αφορούν τη μέριμνα για την ίδρυση Λαϊκού Πανεπιστημίου Διοικήσεως Πρωτεύουσας, του οποίου ο τίτλος εμφανίζεται διορθωμένος στο σχετικό έγγραφο στο αρχείο Μεταξά σε «Εγκυκλοπαιδικό Σχολείο του Λαού».³⁸⁷ Ο ανώνυμος συντάκτης του κειμένου ορίζει τις περιοχές του κέντρου στις οποίες θα μπορούσε να λειτουργήσει το Λαϊκό Πανεπιστήμιο, με κριτήριο το ενδιαφέρον των πολιτών για τις

³⁸⁵ Ο. π., σ. 351.

³⁸⁶ Ο. π., σ.σ. 351-352.

³⁸⁷ Αρχείο Μεταξά, Μικρές Συλλογές ΓΑΚ, Κ065/Φάκελος 29, σ. 1.

ομιλίες που πραγματοποιούνταν στους αντίστοιχους κινηματογράφους.³⁸⁸ Η κοινωνική διάχυση, εντούτοις, της επιστήμης επιτελείται και σε αυτή την περίπτωση εντός ενός σαφώς περιγεγραμμένου και περιχαρακωμένου πλαισίου. Αφ' ενός, προσδιορίζεται με κάθε λεπτομέρεια ο τρόπος οργάνωσης της παράστασης (sic).³⁸⁹ Αφ' ετέρου, προβλέπεται ο έλεγχος του παραδοτέου από τον επιστήμονα κειμένου.³⁹⁰ Μέσα σε αυτά τα πλαίσια το «Λαϊκό Πανεπιστήμιο» προβλέπεται να καλύψει πλήθος επιστημονικών πεδίων προερχόμενων από τους τομείς των Θετικών Επιστημών, των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών, της Παιδαγωγικής, ενώ ένα πλήθος υφηγητών της Ιατρικής, της Φυσικομαθηματικής, της Θεολογίας, καθώς και επιμελητές ποικίλων τομέων αναμένεται να είναι ανάμεσα στους ομιλητές.³⁹¹

Συμπεράσματα

Ο Μεταξάς αναγνωρίζει ότι η τεχνοεπιστήμη διαθέτει και ορθολογικές πτυχές. Ωστόσο, θεωρεί ότι η εν λόγω αναγνώριση δεν εξαντλεί την ουσία και τα περιεχόμενά της απεναντίας, με δεδομένο ότι οι ορθολογικές αξιώσεις και ρυθμίσεις υπονομεύονται συγκρινόμενες με τα υπεράνω του Λόγου στοιχεία της πίστης και της βούλησης, η αξία της τεχνοεπιστήμης γίνεται παραδεκτή υπό την προϋπόθεση της υπαγωγής της σε αυτά τα μεγέθη. Ο Μεταξάς πιστεύει ότι εντοπίζει στην πίστη την

³⁸⁸ Καθορίζονται οι περιοχές –Γκύζη, Κυψέλη, Αχαρνών, Παγκράτι, Λένορμαν–, η συχνότητα των ομιλιών εντός της εβδομάδας, ο βαθμός δυσκολίας των θεμάτων ανάλογα με την περιοχή: για Αχαρνών-Κυψέλη προτείνονται δυσκολότερα θέματα, για Γκύζη-Λένορμαν απλούστερα. Επίσης, η χρονική διάρκεια της ομιλίας και το καταλληλότερο για την εκφώνησή της χρονικό σημείο: προτείνεται το διάλειμμα της κινηματογραφικής προβολής για να είναι συγκεντρωμένος ο κόσμος. Ακόμη, το γλωσσικό ύφος: «Πρέπει να είναι όσο το δυνατόν απλά γραμμένη, και με αδράς γραμμάς, εις καθομιλουμένην γλώσσαν» (ό. π., σ.σ. 1-2). Αναφέρεται πως ο αριθμός των ομιλιών θα προσδιορίσει και τη χρήση των αντίστοιχων μέσων, στην προκειμένη περίπτωση αυτοκινήτων-κινηματογράφων (σ.σ. 2-3).

³⁸⁹ Ο. π., σ.σ. 3-4: «Μία παράστασις θα διεξάγεται ως εξής: Διά των εφημερίδων, του Ραδιοφώνου και Τοιχοκολλήσεων θα ειδοποιούνται οι Αθηναίοι περί των προσεχών ομιλιών, με λεπτομερείας επί του θέματος. Την ωρισμένην ημέραν, εις τας 5 μ.μ. θα εγκαθίσταται ο κινηματογράφος και η εξέδρα εις το σημείον. Δίσκοι γραμμοφώνου θα μεταδίδονται μέχρι 8.30 οπότε θ' αρχίξη η κινηματογραφική προβολή. Κατά το διάστημα τούτο θα καταφθάνη ο Ομιλητής παραλαμβανόμενος διά του αυτοκινήτου από τον αρμόδιον υπάλληλον. Εν απουσία του Ομιλητού θα αναγινώσκειται η Ομιλία του. εις τας 9, 10' διάλειμμα. Εις τας 9.5' ο αρμόδιος υπάλληλος θα παρουσιάξη τον ομιλητήν. Εις τας 9.15' ο Ομιλητής θα έχη εξαντλήσει το θέμα του. Εις τας 9.20' εξακολουθεί η κινηματογραφική παράστασις, καθ' όν χρόνον ο Ομιλητής διά του ιδίου μέσου επιστρέφει. Εν περιπτώσει δύο Ομιλητών θα κανονισθή ανάλογος η ώρα της προβολής και της Ομιλίας». Το έγγραφο περιέχει επίσης, σχεδιαγράμματα που καθορίζουν τη θέση του ομιλητή, της εξέδρας, του αυτοκινήτου-κινηματογράφου, του κοινού, του φωτισμού.

³⁹⁰ Ο. π., σ. 4: «Εκάστη Ομιλία δέον να αποτελήται από 10 σελίδας γραφομηχανημένας των 30 στίχων εκάστης με 50 γράμματα, περίπου, θ' αποστέλλονται δε εις δύο αντίτυπα τουλάχιστον, εξ ων το εν θα κρατήται αυτούσιον, το δε έτερον θα υπόκειται εις τον έλεγχον και την τελικήν αντιγραφήν (μετά τας επ' αυτού τυχόν διορθώσεις) της οριστικής ομιλίας».

³⁹¹ Το έγγραφο περιλαμβάνει λεπτομερείς καταλόγους των επιστημονικών αντικειμένων, καθώς και των επιστημόνων που περιλαμβάνονται στους ομιλητές.

ουσία της τεχνοεπιστήμης η οποία διαφεύγει από τους θετικιστικά σκεπτόμενους επιστήμονες. Αυτό δε το στοιχείο είναι που μπορεί να εμποτίσει τις τεχνικές λύσεις με –εθνικό– πνεύμα και –εθνική– ψυχή και να τις καταστήσει κάτι πολύ περισσότερο από άψυχο σύνολο «μηχανών». Το ευνοϊκότερο πλαίσιο για την ευόδωση αυτών των στόχων και για τη βίωση των ευεργετημάτων τους είναι η οργανωμένη πολιτική ρύθμιση. Αυτή, πιστεύει, είναι πολλαπλά ωφέλιμη για την ανάπτυξη της τεχνολογίας και της επιστήμης. Αφ’ ενός επιτρέπει τον σχεδιασμό και την εκτέλεση έργων, η πραγμάτωση των οποίων στο κοινοβουλευτικό πλαίσιο θα συναντούσε πολλαπλά προσκόμματα: είναι άρα, προϋπόθεση τεχνικής ανάπτυξης. Αφ’ ετέρου, διαχέει στους άψυχους αρμούς της τεχνικής αίσθημα: κοινωνική αλληλεγγύη, εθνικό μεγαλείο. Περαιτέρω προσφέρει κίνητρα τεχνικοεπιστημονικής δραστηριότητας μέσω του αναπόφευκτα άρρηκτου δεσμού έμψυχου Κράτους/ενιαίας-οργανικής κοινωνίας και τεχνοεπιστήμης: προαγωγή εθνικής ιδέας, πρόοδος εθνικής κοινότητας, ενστάλαξη ηθικών ιδεωδών. Η συνεισφορά αυτή πρέπει να είναι, στο σκεπτικό του Μεταξά, το αντίτιμο που οφείλει να καταβάλει η τεχνοεπιστήμη για τη πατρική μέριμνα που έναντι της επιδεικνύει το Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου.

2.4 Τα εθνικά πεπρωμένα

Οι απόψεις του Μεταξά για τον ορισμό και το μέλλον του έθνους είναι ήδη ευκρινείς, αν και διάσπαρτοι, σε όλα όσα έχουν ήδη αναφερθεί. Αυτή η ενότητα έχει έτσι περισσότερο ανακεφαλαιωτικό χαρακτήρα, καθώς επιθυμώ να συνοψίσω εδώ τους κύριους ιδεολογικούς οραματισμούς του Μεταξά για το έθνος, σε μια περίοδο που τούτο βιώνει οξύτατη κρίση προσανατολισμού και ιδωδών. Για αυτό τον λόγο θα χρησιμοποιήσω ως βάση ένα εξίσου ανακεφαλαιωτικό κείμενο του Μεταξά, το οποίο άνετα μπορεί να χαρακτηριστεί ως η επιτομή των απόψεών του. Πρόκειται για το άρθρο το οποίο κλείνει την πολεμική Μεταξά-Βενιζέλου κατά τα έτη 1934-1935 με θέμα ποιος ευθύνεται για τον Διχασμό και έχει τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η νέα ελληνική γενεά δύναται να αναστηλώση τα ιδεώδη που συνέτριψεν η θεομηνία του Βενιζέλου»³⁹² κλείνω λοιπόν, σχεδόν όπως άρχισα: η ιδεολογική συγκρότηση του Μεταξά πραγματοποιείται και διά της αντίθεσης με τον Βενιζέλο, ο οποίος στα μάτια του αποτελεί τη συμπύκνωση του φιλελεύθερου ευρωπαϊκού και κοσμοπολίτικου πνεύματος: περαιτέρω, η αποκρυστάλλωση των θέσεών του, η οποία ωθεί και στην

³⁹² *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, εκδ. Κυρομάνος, δεύτερη έκδοση, Θεσσαλονίκη 2003, σ.σ. 523-529 (23/1/1935).

ανάληψη της σχετικής δράσης, πραγματοποιείται πάλι μέσω μιας τέτοιας αντιπαράθεσης.

Το πρώτο πράγμα για το οποίο κατηγορεί ο Μεταξάς τον Βενιζέλο είναι η συντριβή των εθνικών ιδεωδών.³⁹³ Θεωρεί δε ότι τούτη επιτελείται μέσω της πρόταξης, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ιδεωδών κοντόθωρων, υλιστικών, ανίκανων να εμπνεύσουν, όπως η ανάγκη για εσωτερική οργάνωση και η έμφαση στην επίτευξη άνεσης και ευμάρειας.³⁹⁴ Οι νέοι ωστόσο, έχουν ανάγκη ιδανικών, τονίζει ο Μεταξάς, πίστης και ενθουσιασμού και σε καμμία περίπτωση δεν μπορούν να αρκεστούν σε ό, τι προτάσσει τη νοικοκυροσύνη και μια συμβατική λογική.³⁹⁵ Υπ' αυτό το πρίσμα, της σύγκρουσης δηλαδή ενός ενθουσιαστικού ιδεαλισμού και ενός ορθολογισμού που ομνύει στη συμβατικότητα, ερμηνεύεται η Μεγάλη Ιδέα, το ιδανικό που θέρμαινε τις προηγούμενες γενιές. Αυτή ήταν το ισχυρό ελατήριο που εξηγεί τους εθνικούς θριάμβους του 19^{ου} αιώνα.³⁹⁶ Ο Μεταξάς παραδέχεται την ασάφεια αυτού του ιδεώδους που κατέτεινε στην αναστήλωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αποδέχεται ότι η βάση της διεκδίκησης ήταν τα νοούμενα ως ιστορικά δικαιώματα του ελληνισμού, και ότι το συγκεκριμένο ιδανικό, στην εδαφική του μορφή άρχισε να υφίσταται ισχυρούς κλονισμούς από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η μία αφορμή κλυδωνισμού του υπήρξε απόρροια πραγματικού και αναπόφευκτου συσχετισμού δυνάμεων: τα ιστορικά γεγονότα της Εγγύς Ανατολής εκτυλίσσονταν χωρίς η Ελλάδα να μπορεί να τα επηρεάσει, και μάλιστα, όχι λίγες φορές, εναντίον της.³⁹⁷ Η άλλη όμως, ήταν η εισβολή στην Ελλάδα του ορθολογιστικού πνεύματος που επικρατούσε τότε στην Ευρώπη, αλλά και των θεωριών του ιστορικού υλισμού:

«Η ετέρα ήτο η εισβολή εις την Ελλάδα του επικρατούντος τότε εν Ευρώπη ορθολογισμού και των τότε εν ισχύι θεωριών του ιστορικού υλισμού. Φορείς δε τούτων ήσαν ιδίως οι εξ Ευρώπης ερχόμενοι μορφωμένοι νέοι κυρίως, πολλοί των οποίων μάλιστα επιπολαίως σπουδάσαντες μετήγγιζον εις την νεαράν ελληνικήν κοινωνίαν τους καρπούς τούτους ενός γηράσαντος πολιτισμού δυστυχώς και αυτούς πολλάκις κακοχωνευμένους.

Αλλά λογική και πίστις, ορθολογισμός και ιδεαλισμός, είναι πράγματα τελείως ασυμβίβαστα.

Η επίδρασις των νέων τούτων τάσεων ήτο περιορισμένη μεν όσον αφορά το σύνολον του έθνους, αλλά λίαν εκτεταμένη εις τη ιθύνουσαν αυτού τάξιν. Αι κατώτεροι τάξεις όμως έμενον ακόμη προσηλωμένοι εις τας αξίας τας οποίας επίστευον εκ παραδόσεως και εξ ενστίκτου.

³⁹³ Ο. π., σ. 523: «Το κυριώτερον και μεγαλειότερον σύντριμμα το οποίον αφήκεν όπισθεν της η φοβερά πολεμική θύελλα και η εκμετάλλεσις αυτής υπό του κ. Βενιζέλου, ήτο το σύντριμμα της πίστεως προς τα εθνικά ιδεώδη. Ομιλούμεν διά την Ελλάδα, διότι αυτή μας ενδιαφέρει».

³⁹⁴ Ο. π., σ. 523.

³⁹⁵ Ο. π., σ. 523.

³⁹⁶ Ο. π., σ.σ. 523-524.

³⁹⁷ Ο. π., σ. 524.

Εκ των άνω αφορμών η εθνική πολιτική διειρήνει μεν κατ' επίφασιν την προς την Μεγάλην Ιδέαν προσήλωσίν της, αλλ' άνευ πίστεως εις αυτήν, το περισσότερο δε χάριν δημαγωγίας και μάλλον υφισταμένη την εκ των κάτωθεν μαζών ώθησιν, παρά καθοδηγούσα αυτάς». ³⁹⁸

Σχηματοποιούνται έτσι, κατά τον Μεταξά δύο πόλοι: από τη μία πλευρά, η ιθύνουσα τάξη εμποτισμένη από ορθολογισμό και στερούμενη ιδεαλιστικής ορμής. Από την άλλη πλευρά, οι αγνές λαϊκές μάζες που διατηρούν ανόθευτα τα ιδεώδη μέσα στην καθαρότητα και τον ενθουσιασμό της πίστης. Οι δημοσιογράφοι που χαρακτήριζαν την Μεγάλη Ιδέα παράλογο κατασκεύασμα και «μεγάλη μωρία» και η Εθνική Εταιρία που οδήγησε στον απaráσκευο πόλεμο του 1897 και το Μακεδονικό Κομιτάτο «του οποίου ο αγών στηριζόμενος μόνον επί της πίστεως επί την ελληνικότητα της Μακεδονίας, εδημιούργησε κατ' ουσίαν την ελληνικότητα αυτής». ³⁹⁹ Από τη μία, όσοι επιθυμούσαν την εδαφική επέκταση και λοιδορούνταν ως «Παλαιολόγοι» και από την άλλη οι εκάστοτε υποστηρικτές του «στρογγυλέματος» της Ελλάδας, οι ορθολογιστές που στο όνομα της εκκαθάρισης των εθνικών επιδιώξεων έκαναν διαρκώς παραχωρήσεις σε Βουλγάρους, Τούρκους κλπ. Η ανταλλαγή των πληθυσμών, θεωρεί ο Μεταξάς, είναι η πιο εξελιγμένη μορφή της θεωρίας του «στρογγυλέματος», σηματοδοτεί τη νίκη των ορθολογιστικών τάσεων και αποστερεί την ελληνική νεότητα από τη θέρμη ενός ενθουσιαστικού εθνικού ιδανικού. ⁴⁰⁰ Αποτέλεσμα, κατά τον Μεταξά, και πλείστους άλλους πολιτικούς και διανοουμένους, όλη η ιδεολογική αναταραχή του Μεσοπολέμου: νεφελώδης αριστερισμός, φασιστική αντίδραση, νοσταλγία ιδιαίτερης πατρίδος· κι ακόμη ο διεθνισμός, ο πανευρωπαϊσμός, ο κοσμοπολιτισμός, ο ατομισμός είναι μερικές από τις ιδεολογικές τάσεις. Έτσι, καταλήγει, δεν υπάρχει καμμία αίσθηση ενότητας, πράγμα για το οποίο ευθύνεται, θεωρεί, και η εκπαίδευση. ⁴⁰¹

Η επικράτηση δε στην εκπαίδευση των ανθρωπιστικών και όχι των εθνικών τάσεων επιδείνωσε κατά τον Μεταξά, ακόμη περισσότερο την κατάσταση. ⁴⁰² Κι αυτό γιατί η έξοδος από την κρίση και την ιδεολογική ταλάντευση είναι δυνατό να επιτευχθεί μονάχα μέσα από ένα νέο εθνικό ιδανικό: «Άλλο ιδεώδες δυνάμενον να οιστηρηλατήσει τους Έλληνας, να γεμίση την ψυχήν των, να δώση σκοπόν και νόημα εις την ζωήν των και να τους συνδέση όλους αλληλεγγύως προς μεγάλα έργα, δεν

³⁹⁸ Ο. π., σ. 524.

³⁹⁹ Ο. π., σ. 525.

⁴⁰⁰ Ο. π., σ. 525.

⁴⁰¹ Ο. π., σ.σ. 525-526.

⁴⁰² Ο. π., σ. 526.

είναι παρά το εθνικόν ιδεώδες. Μη απατώμεθα, “άνθρωποι” υπάρχουν μόνον ζωολογικώς. Ψυχικώς όμως υπάρχουν “Έλληνες”, υπάρχουν “Τούρκοι”, υπάρχουν “Γάλλοι”, “Άγγλοι”, “Γερμανοί”, “Βούλγαροι” κλπ. Ο κάθε άνθρωπος βλέπει την ζωήν, διανοείται και δρα διά του πορίσματος της εθνικότητός του, της φυλής του. Η φυλετικότητα είναι φυσιολογικόν φαινόμενον. Πρέπει να εννοήση τούτο καλά η ελληνική νεότης διά να εύρη τον δρόμον της».⁴⁰³

Ποιο όμως, θα είναι το νέο ιδανικό με δεδομένη την κατάπτωση της Μεγάλης Ιδέας; Εδώ είναι το ζήτημα κατά τον Μεταξά: δεν έχει καταπέσει η Μεγάλη Ιδέα, τονίζει, αλλά μόνο η εδαφική, η ελληνοβυζαντινή αντίληψη και εκδοχή της. Η αρχαία εκδοχή της, ως κυριαρχία του ελληνισμού οπουδήποτε βρίσκεται και δρα, παραμένει ανθηρή, ακατάλυτη και μπορεί να προσφέρει το νέο συνεκτικό ιδανικό που τόσο λείπει. Ενώ η κυρίαρχη πολιτική, με χαρακτηριστικό εκπρόσωπο τον Βενιζέλο, πάσχισε να περικλείσει τον ελληνισμό εντός ορίων, η ελληνική ιδιοφυία έγκειται ακριβώς στο ότι δεν είναι δυνατό ο ελληνισμός να περικλειστεί σε όρια: σε όλες τις περιόδους της ιστορίας, πλην της βυζαντινής, αυτό ήταν το κύριο χαρακτηριστικό του ελληνισμού αποφαίνεται ο Μεταξάς. Μόνο το εθνικό κέντρο μπορεί να γνωρίζει όρια: τούτο όμως, μαζί με τα έξωθεν αυτού πλοκάμια του, ως σύνολο, δεν είναι δυνατό να γνωρίσει περιορισμούς.⁴⁰⁴

«Αλλά τότε ποία θα είναι η ενότης ενός τοιούτου πολιτισμού; Ο πολιτισμός του! και πολιτισμόν δεν εννοούμεν τον μηχανικόν πολιτισμόν, αλλά τον βαθύτερον πολιτισμόν, όστις είναι η εξ εγκάτων της φυλής μας εκδήλωσις της ζωτικότητος, της ιδιοφυίας της και της ισχύος της».⁴⁰⁵ Η διαμόρφωση λοιπόν, ενός ισχυρού εθνικού κέντρου που θα δημιουργεί πολιτισμό, που θα είναι σε θέση να προφυλάσσει αποτελεσματικά τους πληθυσμούς που ζουν έξω από αυτό και που θα κυριαρχεί στην περιφέρειά του είναι το περιεχόμενο της νέας Μεγάλης Ιδέας την οποία ο Μεταξάς προτείνει, ιδεώδες το οποίο σχετίζεται με την αρχαία ελληνική εκδοχή αυτής της ιδέας και τεκμηριώνει τη συνέχεια του ελληνισμού, όπως άλλωστε κι η γλώσσα του.⁴⁰⁶ Τούτο είναι το αυθεντικό, κατά τον Μεταξά, εθνικό ιδανικό και η

⁴⁰³ Ο. π., σ. 526.

⁴⁰⁴ Ο. π., σ.σ. 526-527.

⁴⁰⁵ Ο. π., σ. 527.

⁴⁰⁶ Ο. π., σ.σ. 527-529.

πραγμάτωσή του επαφίεται στην προσπάθεια των νέων να υπερβούν τις συνέπειες της βενιζελικής δημοκοπικής λαίλαπας.⁴⁰⁷

Η εκπλήρωση ενός τέτοιου στόχου είναι συνυφασμένη από νωρίς στη σκέψη του Μεταξά με οργανικά στοιχεία, τα οποία δεν αποκλείουν παντελώς την ορθολογική επιλογή: στόχος των Ελλήνων, κατ' αυτόν, πρέπει να είναι η ίδρυση «Ζωντανού Κράτους», ιδέα συμβατή με τις ανάγκες της ζωής.⁴⁰⁸ Απλώς, η επίτευξη αυτού του στόχου προϋποθέτει την ανατίμηση του βουλευτικού/δυναμικού στοιχείου που αποφέρει τη δυνατότητα της «καλλιέργειας των πραγμάτων», ώστε να μπορούν οι Έλληνες να κατευθύνουν τις περιστάσεις. Αντιθέτως, ένα ορθολογικό πνεύμα που έχει κυριαρχήσει σε αυτούς, παθητικό και αβαθές, τους οδηγεί, κατά την άποψή του, στην καιροσκοπική εκμετάλλευση των συγκυριών. Έτσι, αδυνατούν να δημιουργήσουν αυθεντικό πολιτισμό και εξαντλούνται σε κατακτητικές κινήσεις που μοιάζουν με σπασμωδικές αντιδράσεις.⁴⁰⁹

Όπως έχει ήδη διαφανεί, ο Μεταξάς έχει την πεποίθηση ότι το καθεστώς του είναι αυτό που δύναται να αντισταθμίσει το έλλειμμα πολιτισμού της σύγχρονης και όχι μόνο, Ελλάδας. Μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα και παρά την κρισιμότητα της συγκυρίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου⁴¹⁰ εκφράζει τη σιγουριά του ότι το μείγμα ενότητας, πειθαρχίας, έμπνευσης ιδανικών που δημιούργησε το καθεστώς του, εξασφαλίζει στους Έλληνες ευοίωνα μέλλον στη νέα φάση πολιτισμού που πρόκειται

⁴⁰⁷ Ο. π., σ. 529: «Πολλοί ίσως δεν θα ενοήσουν τι σχέσιν έχει ο επίλογος με τα άρθρα μου. Τι σχέσιν έχει η ανάγκη εθνικού ιδεώδους εις το οποίον να πιστεύσωμεν και όχι να δημοκοπούμεν με αυτό, με τον εθνικόν διχασμόν και τον κ. Βενιζέλον; Πράγματι, η σχέσις αύτη ημπορεί να μη φαίνεται επιφανειακώς, είναι όμως εσωτερική. Και όσοι έζησαν την εποχήν που περιέγραψα και είδον την ανατροπήν των εθνικών αξιών, την οποίαν επέφερον η νοοτροπία του κ. Βενιζέλου και την οποίαν τώρα πρέπει να επανορθώση η ελληνική νεότης, θα με δικαιώσωσι διά τον επίλογον».

⁴⁰⁸ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, 3^{ος} Τόμος, σ. 116: «Όταν οι Έλληνες, αντί εθνικών ονείρων, αποκτήσωμεν εθνικούς σκοπούς, τότε μόνον θα δυνηθώμεν να δημιουργήσωμεν Ζωντανόν Κράτος εν Ανατολή. Σκοπός δε δεν είναι η εκπλήρωσις ονείρων, αλλ' εκπλήρωσις ανάγκης της ζωής» (Τετάρτη 30 Ιουνίου 1921, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

⁴⁰⁹ Ο. π., σ. 108: «Οι σημερινοί Έλληνες έχουσιν εις μέγαν βαθμόν την ιδιότητα να προσαρμόζωσι τον εαυτόν των προς τας εξωτερικάς περιστάσεις. Και εις πολύ μικρόν βαθμόν την ιδιότητα να προσαρμόζωσι τας εξωτερικάς περιστάσεις προς τον εαυτόν των. Το κύριον χαρακτηριστικόν των είναι η νοημοσύνη κι όχι η δύναμις του χαρακτήρος. Η παθητική υπομονή και όχι η ψυχική ενέργεια. Ρέπουσιν όθεν εις την ταχείαν και εύκολον εκμετάλλευσιν των πραγμάτων, και όχι εις την επίμονον και έντονον καλλιέργειαν αυτών. Διά τούτο η εθνική μας δράσις έλαβε την μορφήν κατακτητικών αγώνων και ουχί δημιουργίας πολιτισμού. Τα όνειρά μας είναι όπισθεν αντί να είναι έμπροσθεν» (Κυριακή 16 Μαΐου 1921, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

⁴¹⁰ Ο. π., 4^{ος} Τόμος, σ. 449: «Εμείς οι Έλληνες, με σφικτή την καρδιά, τα μάτια ορθάνοικτα και τα αυτιά τενωμένα, κλεισμένο το στόμα, κρύο το μυαλό, γεμάτοι πίστι ας προχωρούμε. Μη λησμονούμε να μελετούμε κάθε βήμα μας, κάθε μας σκέψη, κάθε μας απόφασι. Λόγος ασύνετος να μη βγαίνει από το στόμα μας. Αλαζονεία και κομπορρημοσύνη ας είναι οι χειρότεροι σύμβουλοί μας. –Το αίσθημα και η ευγνωμοσύνη για το καλό που μας έκαμαν– όσοι μας το έκαμαν –να είναι πάντοτε ισχυρά για μας, γιατί είναι απαραίτητα να σεβώμεθα τον εαυτό μας. Αλλά να μετρούμε πάντοτε ψυχρά και αντικειμενικά προς ποιους χρωστούμε αίσθημα και ευγνωμοσύνη» (Κηφισσιά, 22 Ιανουαρίου 1940).

να ξεκινήσει: «[...] Ακριβώς αυτή η ισορροπία και η βαθμιαία φθορά, από τις δυο μεριές, είναι που θα γεννήσει το νέο πολιτισμό.—Εμείς οι Έλληνες, συγκεντρωμένοι, πειθαρχημένοι, με ψηλά ιδανικά, είμαστε πιο κοντά από όλους τους άλλους σ' αυτή τη νέα φάσι πολιτισμού».⁴¹¹ Εξάλλου, αυτός ο στόχος συνιστά κεντρικό τμήμα της τεταρταυγουστιανής ρητορικής: «Θέλομεν να κάμωμεν πολιτισμόν Ελληνικόν. Δεν θέλομεν τους ξένους πολιτισμούς. Θέλομεν ιδικόν μας πολιτισμόν, τον οποίον να τον ωθήσωμεν και να τον κάμωμεν ανώτερον από όλους τους πολιτισμούς εις την άκρην αυτήν της Ευρώπης».⁴¹² Η δημιουργία τούτου του πολιτισμού πέρα από τα πολιτικά προαπαιτούμενα, τα οποία εξασφαλίζει η 4^η Αυγούστου, προϋποθέτει και τις ανάλογες πηγές έμπνευσης, τις οποίες δεν μπορεί βέβαια να προσφέρει η γηρασμένη, αλλά και παρηκμασμένη Ευρώπη· οι σχετικές παραινέσεις αφορούν τον καλλιτεχνικό κόσμο:

«[...] Πολλές φορές μ' έχετε ενθουσιάσει, πολλές φορές μ' έχετε συγκινήσει, όπως και πολλές φορές δεν μ' έχετε ενθουσιάσει ούτε συγκινήσει και εις αυτό δεν νομίζω ότι πταίω τόσοσιν εγώ, όσον εκείνοι που με αφίνουν αδιάφορο.

Απ' όλην όμως αυτή την επαφή και τη σχέση με τα πνευματικά και καλλιτεχνικά προϊόντα της Πατρίδος μας απεκόμισα μίαν εντύωσιν η οποία σιγά-σιγά έχει γίνει για μένα πεποίθησις και πίστις ακλόνητος. Αν θέλετε να γράψετε έργα βιώσιμα, πηγαίνετε κατ' ευθείαν να αντλήσετε τις εμπνεύσεις σας από την μεγάλην αστείρευτον ψυχήν που λέγεται λαϊκή ψυχή. Τα πρότυπά σας δεν πρέπει να είναι τύποι ξενίζοντες, που δεν έχουν αυθύπαρκτον ζωήν και η ζωή τους είναι μίμησις, αλλά πρέπει να είναι τύποι και μορφές γνησίως ελληνικές. Πρέπει να πάτε όσο μπορείτε πιο κοντά στο λαό που μοχθεί, που χαροπαλεύει και ν' ακούσετε όλη την κλίμακα των συναισθημάτων του, από την ευτυχία ως την δυστυχίαν, από το κλάμα έως το γέλιο.

Κοντά εις αυτήν την πηγήν θα βρήτε τον ίδιο τον εαυτό σας γιατί και σεις, είτε το θέλετε είτε δεν το θέλετε, έξω και πάνω από κάθε επιρροή, είσθε Έλληνες, γιατί τα κύτταρά σας είναι ελληνικά, το υποσυνείδητό σας είναι ελληνικό και δεν μπορείτε παρά να σκέπτεσθε και να δημιουργήτε ελληνικά. Κοντά εις αυτήν την πηγήν και με αυτό το υλικό θα μπορέσετε με το τάλαντό σας να εκφράσετε και να εικονίσετε την ελληνική ζωή, την ελληνική Πατρίδα.

Αυτή είναι η εντύπωσίς μου, αυτή είναι η πίστις μου, αυτή είναι η συμβουλή που σας δίδω».⁴¹³

Αυτά τα κηρύγματα δεν ενθουσίαζαν μόνο μηχανικούς και επιστήμονες, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα. Καλλιτέχνες και διανοούμενοι δεν παραλείπουν να εκφράσουν τον ενθουσιασμό τους για τις σχετικές μεταξικές θέσεις παραπέμποντας κατ' επανάληψη σε ομιλίες του δικτάτορα. Ο Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας λ.χ., σχεδιαστής του εξώφυλλου του ιδεολογικού οργάνου της δικτατορίας *Το Νέον Κράτος* με τρόπο που να προκαλεί συνειρμούς ανοικοδόμησης, επισημαίνει ότι «[...] η παρότρυνσις του κ. Πρωθυπουργού όπως δημιουργήσουμε ελληνική τέχνη βρίσκει πολλούς από μας σύμφωνους. Νομίζω ότι υπάρχει σήμερα μια τέτοια τάσις

⁴¹¹ Ο. π., σ. 463 (2/4/1940, από το *Τετράδιο των Σκέψεων*).

⁴¹² *Μεταξά Ιωάννου, Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, 1936-1938, σ. 53 (λόγος εκφωνηθείς εις Κομοτηνήν, 7/10/1936).

⁴¹³ *Μεταξά Ιωάννου, Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 841-842 (η απονομή των βραβείων στους καλλιτέχνες και στους λογοτέχνες, 21/5/1940).

και μια τέτοια θέλησις που ίσως άλλοτε να μην ήταν συνειδητή. Η τάσις αυτή παίρνει τη μορφή πόθου και ελπίδος. Αλλά οι πιο αμερόληπτοι και όσοι από τους καλλιτέχνες σκέπτονται κάπως βαθύτερα, δεν αποκρύπτουν την τρομακτική δυσκολία που θα συναντήσει ο πόθος τους αυτός μέχρις ότου πραγματοποιηθή. Διότι χρειάζονται πολλά και πρώτα-πρώτα παραδόσεις που δεν υπάρχουν, πρέπει επομένως να τις δημιουργήσουμε». ⁴¹⁴ Μόνη αληθινή παράδοση, θεωρεί ο μοντερνιστής ζωγράφος, είναι αυτή της λαϊκής τέχνης και προσήκει έπαινος στον Μεταξά που πρόσφερε τον ορθό οδοδείκτη. Θέτοντας ως μοτο του άρθρου του σχετικές φράσεις του Μεταξά, ο Χατζηκυριακός-Γκίκας τονίζει: «Το τόσο δύσκολο πρόβλημα της τέχνης στην Ελλάδα για το οποίον τόσα γράφηκαν και τόσα εξακολουθούν να γράφονται και από ειδικούς και από ανίδεους, ετέθη, μια φορά για πάντα, εκ μέρους ενός ανθρώπου που, ως σήμερα, δεν είχε τίποτε το κοινόν με την τέχνην. Ασχολούμενος όμως με την ανωτάτην όλων των τεχνών, την τέχνην του διοικείν, εκείνην που οι Ινδοί φιλόσοφοι αποκαλούν Βασιλικήν Τέχνην, εβρήκε και την αρμόζουσαν λύσιν στο πολυπλοκώτατο αυτό ζήτημα που απασχολεί τις καθ' εαυτό πλαστικές τέχνες». ⁴¹⁵ Ο Στίλπον Κυριακίδης δε, έχει σαφέστατη συνείδηση του πολιτικού διακυβεύματος που περιέχεται στη στροφή προς τη «λαϊκή ψυχή»:

«Δεν νομίζω ότι χρειάζονται περισσότεροι λόγοι, διά να πεισθή τις ότι πάσαι αύται αι προσπάθειαι προς διατήρησιν των πατρίων ηθών αποτελούσι ταυτοχρόνως προσπαθείας προς ενίσχυσιν και κραταίωσιν παρά τω λαώ του αισθήματος της εθνικής ενότητος και υπερηφανείας, πάσα δε περί ταύτα αμέλεια ή και περιφρόνησις σημαίνει υποβοήθησιν του κοσμοπολιτισμού και των συνακολούθων αυτού, σημαίνει έμμεσον κατάλυσιν των πνευματικών του έθνους δεσμών. Διότι όλοι βεβαίως εννοείτε πολύ καλά ότι τα έθνη δεν σώζει η αργόσχολος κοινωνία των κοσμοπολιτικών σαλονιών ούτε ο στρεβλωθείς πολλακίς τον νουν υπό της εκλαϊκευμένης μαρξικής σοφίας εργάτης των βιομηχανικών κέντρων, αλλά τούτο μεν ο μετά κόπου και μόχθου εργαζόμενος την πάτριον γην και πιστός εις τα πάτρια ήθη αγρότης, τούτο δ' ο μικροαστός βιοπαλαιστής, μικροέμπορος και βιοτέχνης». ⁴¹⁶

Υπογραμμίζει περαιτέρω και την εκπολιτιστική σημασία του αιτήματος προεξοφλώντας ότι η δημιουργία η βασισμένη στη «λαϊκή ψυχή» θα αποτελέσει αντίβαρο στον επείσακτο, αλλά αναγκαίο, τεχνικοεπιστημονικό πολιτισμό:

⁴¹⁴ Συνεχίζει ο Γκίκας στην παραπομπή του: «[...] και να τις συνειδητοποιήσουμε. Μιλώ για ζωντανές, υπάρχουσες παραδόσεις. Η παράδοσις Λύτρα, η παράδοσις Ιακωβίδη λ.χ. είναι υπάρχουσα δεν πιστεύω όμως να θεωρηθή από κανέναν σοβαρή ούτε αρμόζουσα. Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν έντιμοι καλλιτέχνες που έκαναν καλές ακαδημαϊκές σπουδές, και που ήσαν εις θέσιν να ζωγραφίσουν ικανοποιητικά ένα πορτραίτο. Επειδή έτυχε να γεννηθούν στην Ελλάδα, δεν έπεται ως εκ τούτου ότι έκαναν και ελληνική τέχνη. Κάθε άλλο» (Χατζηκυριακός-Γκίκας Ν., «Περί ελληνικής τέχνης», περιοδικό *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), Δεκέμβριος 1937, 4^ο Τεύχος, 1^ος Τόμος, σ. 127).

⁴¹⁵ Ο. π., σ. 126.

⁴¹⁶ Κυριακίδης Στ., «Η σημασία του λαογραφικού έργου διά την εθνικήν ενότητα και τον εθνικόν πολιτισμόν», περιοδικό *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), Ιούνιος 1940, Τεύχος 34^ο, 6^ος Τόμος, σ.σ. 654.

«Και τοιούτον πρέπει να ονειρεύεται το έθνος τον μέλλοντα πολιτισμόν του, πολιτισμόν εθνικόν, πολιτισμόν ελληνικόν, και προς τοιούτον προφανώς τείνουν αι έντονοι και εμπνευσμένοι προσπάθειαι του αρχηγού της Εθνικής Κυβερνήσεως κ. Ιωάννου Μεταξά, όστις παρά την προστασίαν και την ενίσχυσιν της ιδέας του Έθνους και της θρησκείας και της οικογενείας περιέλαβεν εις το πρόγραμμά του και την δημιουργίαν ενός τρίτου συγχρόνου νεοελληνικού πολιτισμού, πολιτισμού ανταξίου των παλαιότερων, του αρχαίου και του βυζαντινού. Ο σύγχρονος αυτός ελληνικός πολιτισμός βεβαίως δεν δύναται να αγνοή την ύπαρξιν του πολιτισμού της Εσπερίας. Έλαβε και λαμβάνει και θα λαμβάνη παρ' αυτού πλείστα στοιχεία. Αλλά τα στοιχεία αυτά είναι και πρέπει να είναι κυρίως στοιχεία διανοητικά και τεχνικά, στοιχεία των θεωρητικών και εφηρμοσμένων επιστημών, τα οποία λόγω της φύσεως και της χρήσεως αυτών έχουν χαρακτήρα κατά το μάλλον ή ήττον διεθνή. Τα στοιχεία ταύτα διά πάντα πολιτισμόν είναι στοιχεία κυρίως επακτά, στοιχεία πρόσθετα, στοιχεία εξωτερικά. Τα στοιχεία τα εσωτερικά, τα στοιχεία τα ψυχικά, πρέπει πάντοτε να πηγάζουν εκ της ζωής και της ψυχής της εθνικής, πρέπει να είναι ελληνικά και διά τούτο δεν πρέπει να αναζητώνται έξω του έθνους, αλλά να αντλώνται από τους πολιτισμούς, τους οποίους εδημιούργησεν αυτό το ίδιον και εις τους οποίους επέθεσε της σφραγίδα της ίδιας ιδιοφυΐας. Και οι πολιτισμοί αυτοί είναι τρεις, ο πολιτισμός ο αρχαίος, ο πολιτισμός του Βυζαντίου και ο πολιτισμός ο λαϊκός ο σύγχρονος. Εκ τούτων η αρχαιότης πρέπει να δώση την καθαρότητα της σκέψεως και την διαύγειαν των μορφών, το εν παντί χρυσούν μέτρον και την θείαν αρμονίαν, το Βυζάντιον την βαθυτέραν του θείου αντίληψιν και την ενδόμυχον θρησκευτικήν συγκίνησιν, επί πάσιν δε τούτοις την θείαν αγάπην, ο λαός τέλος ο σύγχρονος έχει να δώση την ψυχήν του την σύγχρονον, το καταστάλγμα της εθνικής ζωής τριών και πλέον χιλιετηρίδων. “Ξεσκέπασε τη δημοτική παράδοση και πρόσωπο με πρόσωπο θα αντικρύσης γυμνή την ψυχή σου. Πήγαινε στα δημοτικά τραγούδια, στη δημοτική τέχνη και στη χωριάτικη λαϊκή παράδοση για νάβρης τη γλώσσα σου και την ψυχή σου και μ' αυτά τα εφόδια, αν έχης ορμή μέσα σου και φύσημα, θα πλάσης ό, τι θέλης, παράδοση και πολιτισμό και αλήθεια και φιλοσοφία” είπεν ο ενθουσιώδης οραματιστής ενός νεοελληνικού πολιτισμού, ο Ίων Δραγούμης. Μόνον ούτω θα δυνηθώμεν [δηλώνει ο Κυριακίδης παραπέμποντας σε λόγο του Μεταξά] ν' αποκτήσωμεν ένα τρίτον, πραγματικώς ελληνικόν, πολιτισμόν, αντάξιον του ονόματος του ελληνικού, δυνάμενον ν' αριθμηθή μετά των άλλων. Εάν αδιαφορήσωμεν διά την αρχαιότητα, εάν παρίδωμεν το Βυζάντιον, εάν περιφρονήσωμεν ό, τι καλόν έχει ο σύγχρονος λαός, μένωμεν δε διαρκώς εστραμμένοι και έκθαμβοι προς τα εκτυφλωτικά φώτα της Δύσεως, αντιγραφείς μεν και μιμηταί ίσως κατορθώσωμεν κάποτε να γίνωμεν, δημιουργοί όμως ποτέ».⁴¹⁷

Ο Κωστής Μπασιτιάς, λογοτέχνης και θεατρικός συγγραφέας, διευθυντής του Βασιλικού Θεάτρου, υμνεί έκθαμβος τη μέριμνα του Μεταξά για τον πολιτισμό,⁴¹⁸ ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος εκφράζει απόψεις παραπλήσιες με αυτές των Χατζήκυριάκου-Γκίκα και Κυριακίδη,⁴¹⁹ ο Πέτρος Χάρης, διευθυντής της *Νέας Εστίας*, κρίνει ενθουσιωδώς την παράσταση της *Πενθεσίλειας* από μέλη της Ε.Ο.Ν. στον Λυκαβηττό και εγκωμιάζει τον Τάκη Μουζενίδη, ο οποίος τη σκηνοθέτησε· επίσης, συγχαίρει την Ε.Ο.Ν. για το ότι ανακάλυψε αυτόν τον ιδανικό για παραστάσεις χώρο: «Αλλά κι από τώρα μπορούμε να τον χρησιμοποιούμε και να θυμόμαστε ότι μας τον πρόσφερε η εφευρετικότητα, ο ζήλος, το οργανωτικό πνεύμα των ανθρώπων που διευθύνουν την

⁴¹⁷ Ο. π., σ.σ. 655-656.

⁴¹⁸ Μπασιτιάς Κ., «Τα γράμματα και οι τέχνες», ό. π., 4^{ος} Τόμος, Αύγουστος 1939, 24^ο Τεύχος, σ.σ. 550-553.

⁴¹⁹ Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Το Νέον Κράτος και η τέχνη», ό. π., 5^{ος} Τόμος, Σεπτέμβριος 1939, Τεύχος 25^ο, σ.σ. 54-59.

Ε.Ο.Ν.». ⁴²⁰ Οι κρίσεις του συμπίπτουν με αυτές της Μαρίκας Κοτοπούλη η οποία συνδέει ευθέως τα νοήματα της παράστασης με τους στόχους του καθεστώτος⁴ θεωρεί ενσάρκωση τόσο των ιδεωδών του, όσο και της οργάνωσης της νεολαίας του:

«Η παράστασις της Πενθεσίλειας στο λόφο Λυκαβηττού υπήρξε μια συγκινητική εκδήλωσις της Ελληνικής νεότητος. Ένα σύνολο ενιαίο και πειθαρχημένο, αποτέλεσμα σοβαρώτατης μελέτης και εργασίας. Τα 300 παιδιά που εκινούντο τόσο αισθητικά και άνετα στο Θέατρο του Λυκαβηττού ήταν για μας η αποκάλυψη ενός μεγάλου έργου, που αθόρυβα συντελείται από καιρό. Η δημιουργία, η διαπαιδαγώγησις, η διάπλασις της νέας Ελληνίδας, της σημερινής Αμαζόνος. Δεν ξέρω αν επίτηδες διαλέχθηκε η τραγωδία του Κλάϊστ ή ήταν μια ευτυχισμένη σύνθεσις, όμως αυθόρμητα γεννιόταν μέσα μας ο παραλληλισμός, ανάμεσα στις αρχαίες αμαζόνες και στις νέες που τις υπεκρίνοντο. Σαν σύμβολο επρόβηλαν οι πολεμικές εκείνες γυναίκες, τόσο διαφορετικές σε προορισμό από τις νέες μας αμαζόνες, αλλά το ίδιο περήφανες και αγέρωχες.

Σήμερα δεν πρόκειται να υποτάξουν πια τους άντρες στα πεδία της μάχης, πρόκειται να γίνουν μητέρες που θα δώσουν πνοή και σάρκα στους αυριανούς Έλληνες. Για τον υπέροχο αυτό προορισμό ετοιμάζεται στην εποχή μας το άνθος της Ελληνικής νεότητος. Και για το μεγάλο αυτό έργο πρέπει νάναι περήφανες και αγέρωχες, όσο κι οι μυθικές αμαζόνες που τόσο σύμορφα ζωνάνεψαν στο Θέατρο, όλες αυτές οι κοπέλλες.

Ο αόρατος και αθόρυβος οδηγητής τους, η κυρία Μαντζούφα [η κόρη του Μεταξά], παρακολουθώντας από το κάθισμά της την ωραία παράστασις της *Πενθεσίλειας*, θα νοιώθη δίκαιη περηφάνεια αντικρύζοντας όλ' αυτά τα νειάτα που ανέλαβε να καθοδηγήσει, να ποδηγητήσει και που αυτά μεθαύριο θα δώσουνε το νέο αίμα στην πατρίδα μας.

Στο μεγάλο της σκολεϊό πλάθονται τώρα Ελληνίδες αντάξιες των ιδανικών του Έθνους και η προχθεσινή ωραία επίδειξις ήταν μια πτυχή της πολύμορφης και τεράστιας εργασίας που ανέλαβε. Της σφίγγω το χέρι με βαθειά συγκίνηση για το θαύμα αυτό που κατώρθωσε μέσα σε τόσο λίγο χρονικό διάστημα». ⁴²¹

Από την πλευρά του ο Μιλτιάδης Μαλακάσης, πρόεδρος εκείνη την εποχή των Ελλήνων Λογοτεχνών, προσεγγίζει αισθητικά το «φαινόμενο Μεταξάς» αποτιμώντας τον ως δημιουργό ηγέτη, «προφήτη» ενός φωτεινού μέλλοντος πέρα από ένα ζοφερό παρόν:

«Εκείνος που εμπνέει τους τριγύρω του, ποιον περισσότερο και ποιον λιγώτερο, (κατά την αποδεκτικότητα του καθένα, την ψυχική και πνευματική), και η ενέργειά του αυτή φέρνει μια καθολική αλλαγή ατμοσφαιρας, ο άνθρωπος αυτός είναι *δημιουργός*.

Και ο δημιουργός, περισσότερο από κάθε άλλον, είναι, κατά τον Καρλάυλ, *πλασμένος από το σύμπαν*. Η δυναμικότητα στον προνομιούχο αυτόν είναι *ακαταμέτρητη*. Καθολική δε όπως είναι στην περίστασιν αυτή, αληθινά παρουσιάζει θαύμα. Και θαύμα όχι μοναχά που καταπλήττει, αλλά και που συγκινεί. Πού βρήκε την αντοχή αυτή σε μια ενεργητικότητα που φέρνει ίλιγγο; Και αυτή την πίστη και αυτή την αισιοδοξία, σε μια εποχή που τα πάντα φοβερίζουν με την άγνωστη και κατασκότεινη επαύριο;

Από δυο-τρεις σύντομες ομιλίες, που είχα την τιμή και την τύχη να κάμω μαζί του, ό, τι αποκόμισα δε μπορώ να το εκφράσω στις λίγες αυτές γραμμές. Θα προσπαθήσω στη σειρά των σχεδιαζομένων σχετικών σελίδων, να το καταστρώσω τακτοποιημένο, για να γίνη παρουσιάσιμο εκείνο που επιθυμώ.

Ο, τι μπορώ τώρα να πω με δυο λέξεις, είναι πως η εμπνευσμένη πίστη του, είναι κάτι κατανοητικό και δεν εμπνέει μονάχα, παρασύρει και σαν στρόβιλος. Αργότερα πολύ περισσότερα». ⁴²²

⁴²⁰ Χάρης Π., «Η παράστασις της *Πενθεσίλειας*», ό. π., 4^{ος} Τόμος, Αύγουστος 1939, 24^ο Τεύχος, σ.σ. 565-567.

⁴²¹ Κοτοπούλη Μ., «Η Πενθεσίλεια στο Θέατρο του Λυκαβηττού», ό. π., σ. 565.

⁴²² «Μια επιστολή του κ. Μ. Μαλακάση», ό. π., σ. 575.

Ο Αχιλλέας Κύρου απηχώντας τόπους της διάκρισης τεχνικού-πνευματικού πολιτισμού υποστηρίζει εμφαντικά ότι το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ανταποκρίνεται στο νόημα μιας εποχής κατά την οποία καταρρέει το φιλελεύθερο «πρόγραμμα» του 19^{ου} αιώνα ως ανίκανο να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της περιόδου, επιστημονικά αστήρικτο από τις νέες θεωρίες –σχετικότητα, κβαντομηχανική– που ενισχύουν τον ιδεαλισμό, υπονομευμένο από τον μαρξισμό τον οποίο γέννησε και, τέλος, ως παράγοντας δυστυχίας το νέο πνεύμα/καθεστώς έρχεται να ικανοποιήσει τις βαθύτερες ψυχικές ανάγκες της ανθρωπότητας και της «ισχυράς και ωραίας νεολαίας της»: αλήθεια Θρησκείας, Πατριωτισμού και Ηθικής, άρνηση διεθνισμού και στήριξη σε μητέρα-Γη, φυλετικές και εθνικές παραδόσεις, αντικατάσταση ατομικού αναρχισμού με το συμφέρον της ολότητας. Οι «ευφείς και ζωτικοί λαοί» είχαν αρχίσει ήδη να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της εποχής, θεωρούσε ο Κύρου, κι ήταν θεία χάρη που η χώρα βρισκόταν πολιτειακά και καθεστωτικά εντός αυτού του πνεύματος.⁴²³ Στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο τοποθετεί και τον ισπανικό εμφύλιο υποστηρίζοντας ένθερμα τις φρανκικές δυνάμεις.⁴²⁴ Ο Άριστος Καμπάνης, διακεκριμένος κριτικός λογοτεχνίας, ανέλαβε την αρχισυνταξία της επιθεώρησης *Το Νέον Κράτος*, προπαγανδιστικό όργανο του καθεστώτος, τονίζοντας σε ποικίλα άρθρα του τη σημασία της καθεστωτικής μεταβολής: εξοβελισμός φιλελευθερισμού και κομμουνισμού, κατάργηση πάλης των τάξεων, αφύπνιση Κράτους και τοποθέτηση εκτός συζήτησης ως *a priori* αποδεκτών των εξής εννοιών: Έθνος, αξίες, Θρησκεία.⁴²⁵ Όρισε δε ρητά τους ιδεολογικούς εχθρούς του καθεστώτος –φροϋδισμός, μαρξισμός, φιλελευθερισμός, αισθητισμός, φεμινισμός–⁴²⁶ και αξιοποίησε τη δημόσια ανάγνωση «δηλώσεων μετανοίας» των κομμουνιστών κρατουμένων για να καταδείξει την ανηθικότητα του κομμουνισμού και τη σημασία της «ανάνηψής» τους μέσα στην εθνική κολυμβήθρα.⁴²⁷ τέλος, ως καθηγητής

⁴²³ Κύρου Α., «Το νόημα της εποχής μας», *Το Νέον Κράτος*, (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), Σεπτέμβριος 1937, Τεύχος 1^ο, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 6-12.

⁴²⁴ Κύρου Α., «Η σημασία του ισπανικού αγώνος», ό. π., 3^{ος} Τόμος, Σεπτέμβριος 1938, 13^ο Τεύχος, σ.σ. 999-1006.

⁴²⁵ Καμπάνης Α., «Εσωτερική πολιτική», ό. π., 1^ο Τεύχος, σ.σ. 15-18· «Ο ιστός της Πηνελόπης», ό. π., Νοέμβριος 1937, Τεύχος 3^ο, σ.σ. 209-216· «Αφετε του νεκρούς θάπτειν τους εαυτών νεκρούς», ό. π., Φεβρουάριος 1938, Τεύχος 6^ο, σ.σ. 145-152· «Χθες και σήμερα», ό. π., 2^{ος} Τόμος, Τεύχος 7^ο, σ.σ. 259-265· «Το τρίτον έτος», Αύγουστος 1938, Τεύχος 12^ο, σ.σ. 869-876· «Η γυναίκα του Λωτ», ό. π., 3^{ος} Τόμος, Σεπτέμβριος 1938, τεύχος 13^ο, σ.σ. 1019-1024· «Έθνος και Κράτος», ό. π., 4^{ος} Τόμος, Απρίλιος 1939, Τεύχος 20^ο, σ.σ. 126-136· «Η τετραετία», ό. π., 6^{ος} Τόμος, Απρίλιος-Μάιος, Τεύχος 32^ο-33^ο, σ.σ. 499-503.

⁴²⁶ Καμπάνης Α., «Οι διανοούμενοι και το “Νέον Κράτος”», ό. π., 2^{ος} Τόμος, Απρίλιος 1938, Τεύχος 8^ο, σ.σ. 377-382.

⁴²⁷ Καμπάνης Α., «Προσταγή συνειδήσεως», ό. π., 2^{ος} Τόμος, Ιούνιος 1938, Τεύχος 10^ο, σ.σ. 633-637.

«Εθνικής Αγωγής» στην Πάντειο θα εξυμνήσει τις οργανικές και ζωικές δυνάμεις που διαμορφώνουν την ιστορία καταφερόμενος ενάντια στις μηχανιστικές εξηγήσεις του ιστορικού υλισμού.⁴²⁸ Τέλος, στο πλαίσιο της πατριωτικής έξαρσης με αφορμή την ιταλική επίθεση, αλλά και την απόπειρα οικειοποίησής της από το καθεστώς η Ρίτα Μπούμη-Παππά γράφει ποίημα δεκαοκτώ τετράστιχων στροφών με τίτλο «28 Οκτωβρίου 1940»· στην έκτη στροφή μπορεί να διαβάσει κανείς «“Όχι !” φωνάζει ο Αρχηγός σαν Αθηναίος αρχαίος/ και τ’ “Όχι” από το στόμα του ταρπάξανε δρομαίοι/ οι άνεμοι οι ελληνικοί παντού να το κηρύξουν/ και σε μιαν ώρα η Ελλάς σύμπασα φώναξε ΟΧΙ», ενώ στη δέκατη έκτη «Εντολοδόχος του Θεού και της Μεγάλης Μοίρας/ Έλληνας μέγας με πυγμή και φρόνηση οδηγάει,/ την ακατάλυτη ψυχή της αιωνίας Ελλάδας/ μπρος στην υπέρτατη στιγμή της ιστορίας μας όλης».⁴²⁹

Στον νέο ελληνικό πολιτισμό που ευαγγελίζεται ο Μεταξάς, η ανάπτυξη του πνεύματος δεν θα καταλαμβάνει την πρωτοκαθεδρία. Απεναντίας, η διάπλαση ρωμαλέων σωμάτων θα πρέπει να αποτελεί προγραμματικό κοινωνικό στόχο.⁴³⁰ Το μείγμα ρωμαλέου σώματος, αισιόδοξων ιδανικών, καμαρωτού παραστήματος αλλά και ισχυρής εξουσίας συνιστά το αντίδοτο στην κοινωνική παρακμή, αποτελεί την ενσάρκωση των ιδεωδών του καθεστώτος, αλλά και αποκαλύπτει τις συμπάθειες και συγγενείες του με τους φασιστικούς και ναζιστικούς προδρόμους του. Καθώς λοιπόν, για τον Μεταξά ισχύει η εξίσωση νέος ίσον φως και θερμότητα ζωής, καλεί: «Φέρετε την χαράν και την ζωήν, την αισιοδοξίαν και τον ενθουσιασμόν μέσα εις τα σπίτια σας ως άτομα. Δεν είναι μικρόν πράγμα αυτό, μέσα εις τους γονείς σας, και τους μεγαλύτερους αδελφούς σας να φέρετε την χαράν και την ελπίδα. Και ως σύνολον, ας περνάτε από τους δρόμους των πόλεων της Ελλάδος και των χωριών της, με το μέτωπον ψηλά, με το σώμα ευθυτενές, με την χαράν εις τα πρόσωπα και με στρατιωτικό ρυθμό, για να δείχνετε εις το Έθνος ποία είναι η ισχύς και η δύναμις αυτού[...] Τέτοια πρέπει να είναι η Εθνική Νεολαία. Τέτοια πρέπει να είσαι συ σπουδάζουσα Νεολαία. Τέτοιες είναι και οι Νεολαίες όλων των Κρατών που βαδίζουν μπροστά. Δεν μπορείτε σεις να καθυστερήσετε [...]».⁴³¹ Διανοούμενοι που

⁴²⁸ Καμπάνης Α., «Ιστορία και Ζωή», ό. π., 6^{ος} Τόμος, Ιούνιος 1940, Τεύχος 34^ο, σ.σ. 642-644· «Η Ιστορία πηγή ζωής», ό. π., Ιούλιος 1940, Τεύχος 35^ο, σ.σ. 710-717.

⁴²⁹ Αρχείο Μεταξά, Μικρές Συλλογές ΓΑΚ, Κ061Α/έγγραφο 13.

⁴³⁰ *Μεταξά Ιωάννου Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 72-73: «Και προ πάντων θέλομεν να διαπλασθούν ρωμαλέα τα σώματά σας, όλων σας και των ανδρών και των γυναικών. Δεν μπορείτε να φτιάσετε οικογένεια με σώματα καχεκτικά και αρρωστημένα. Μη λησμονήτε ποτέ ότι το ιδεώδες της φυλής μας ήτο όχι μόνον να παράγη μεγάλα πνεύματα, αλλά και ωραία και δυνατά σώματα» (ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου, 10/10/1936).

⁴³¹ Ό. π., σ.σ. 74-75.

εμπνέονται από αυτές τις αρχές, δεν διστάζουν να υποστηρίξουν ότι προσανατολισμός της εκπαίδευσης στα πλαίσια του τεταρταυγουστιανού καθεστώτος πρέπει να είναι η εμφύσηση της επιθυμίας της θυσίας, της αντοχής στον πόνο, της αντιδημοκρατικής πίστης και του μίσους για τα ιδανικά των άλλων προκειμένου να αποκτήσει η νεολαία επιθετικότητα.⁴³²

Η δημιουργία του πολιτισμού που οραματίζεται ο Μεταξάς απαιτεί επίσης, ισχυρή την αίσθηση της εθνικής συνέχειας.⁴³³ Η συνισταμένη όλων αυτών θα είναι ο Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός: «[...] Τότε, εσείς, θα ιδήτε τον τρίτον πολιτισμόν, τον ελληνικόν. Ο πρώτος επέρασε και δεν δύνασθε να τον ξανακάμετε εσείς, ούτε είναι δουλειά σας. Ήτο πολιτισμός ο οποίος είχε μεγάλο πνεύμα. του έλειπεν όμως η θρησκευτική πίστις. Ήλθεν ο δεύτερος ελληνικός πολιτισμός. Αυτός είναι δυνατόν να μη έκαμε μεγάλα έργα διανοίας. Είχε όμως βαθειά θρησκευτική πίστι. Και τώρα έρχεσθε εσείς και θα ανανεώσετε και τους δύο αυτούς πολιτισμούς και από μέσα από μια βαθειά θρησκευτική πίστιν, θα κοιτάξετε πώς θα ατενίσετε τα έργα των μεγάλων προγόνων σας, θάλποντες αυτά από μέσα από την πίστιν την θρησκευτικήν την οποίαν έχετε ως χριστιανοί, διότι η μεγάλη πλειονότης από σας είναι χριστιανοί».⁴³⁴

Στα πλαίσια αυτού του πολιτισμού και του καθεστώτος βέβαια που τον ενσαρκώνει, όλοι ενσωματώνονται και όλες οι αντιθέσεις συναιρούνται κάτω από τον κοινό παρονομαστή του «ελληνικού», όπως τούτο ερμηνεύεται από τον Μεταξά. Ενσωματώνονται οι εργάτες: «Είμαι συγκινημένος ακόμη περισσότερο, διότι βλέπω ότι οι εργάται κατενόησαν, πρώτον ότι είναι Έλληνες και δεύτερον εργάται».⁴³⁵ Φυσικά οι αγρότες: «[...] Και έπειτα, ξέρω καλά, ότι εσείς η αγροτιά είσαστε, για να την πούμε την λέξι στην κυριολεξία της, ο θεματοφύλαξ όλων των εθνικών παραδόσεων της Ελλάδος. Εσείς εβαστάξατε και την Πατρίδα και την Θρησκεία και την Οικογένεια, γιατί οι κάτοικοι των πόλεων, με όλο τον Ελληνισμό και τον πατριωτισμό τους, υπόκεινται περισσότερο εις τις επιδράσεις τις ξένες. Ενώ εσείς οι αγρότες είσαστε αγνοί. Η αγροτιά δεν έχει καμιά ξένη επίδραση. Είσαστε η “ράτσα μας” η ελληνική και είσαστε το μεγάλο καζάνι, από το οποίον φτιάνεται η ράτσα

⁴³² Βεζανής Δ. Σ., «Δικαιώματα και καθήκοντα της νεολαίας υπό το Νέον Κράτος», περιοδικό *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), Σεπτέμβριος 1937, 1^ο Τεύχος, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 22-27.

⁴³³ *Μεταξά Ιωάννου Λόγοι και Σκέψεις*, 1^{ος} Τόμος, σ. 94: «[...] Αλλά πρέπει να καυχάσθε, διότι ανήκετε εις μίαν φυλήν η οποία έδωκε τον πολιτισμόν της εις όλην την Ευρώπην και εις όλον τον κόσμο και η οποία παρουσίασε μέσα εις την ιστορίαν το φαινόμενον ενός Έθνους που ζη χιλιάδες χρόνια και που μένει πάντοτε το ίδιο και αναλλοίωτο» (λόγος εκφωνηθείς εις τας Σέρρας, 27/10/1936).

⁴³⁴ *Ο. π.*, σ. 197 (λόγος κατά την συγκέντρωσιν της Νεολαίας εις Ιωάννινα, 13/6/1937).

⁴³⁵ *Ο. π.*, σ. 187 (λόγος κατά την επίδοσιν των υπέρ της κυβερνήσεως ψηφισμάτων των εργατικών οργανώσεων).

αυτή, όμορφη, δυνατή και όπου θα γίνη μια μέρα ακόμη πιο όμορφη και πιο δυνατή».⁴³⁶ Μέσα στους κόλπους του δε, αίρεται και η διάκριση διανόησης-χειρωναξίας στα πλαίσια μιας μεστής νοήματος πλέον εργασιακής δραστηριότητας, όπως αυτή επιτελείται στους κόλπους των Ταγμάτων Εργασίας:

«Άνδρες εθελονταί,

Εάν εδώ και δύο χρόνια άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών μαζί με τους νέους εργάτες απετέλουν ιδίαν ομάδα διά να εργασθούν με αξίνας και φτυάρια, όπως σεις σήμερα, με τον σκεπτικισμόν που τότε επικρατούσε εις την κοινωνίαν, θα επροκάλουν σκωπτικούς γέλωτας.

Το ότι γίνεται αυτό σήμερα χωρίς εντροπή, αλλά με αίσθημα τιμής και υπερηφανείας και το ότι σας βλέπουν οι εδώ παριστάμενοι κύριοι και σας ζηλεύουν, αυτό δεικνύει την μεταβολήν και την πρόοδον που επήλθεν εις τον τόπον. Άνθρωπος που δεν μπορεί σε στιγμήν ανάγκης να πάρη στα χέρια του την αξίνα και το φτυάρι και να εργασθή διά να κερδίση την ζωήν του, όσην υψηλή διανόηση κι αν έχη, είναι μισός άνθρωπος. Το θάρρος διά την εργασίαν με τα χέρια, είναι η βάσις καθενός πολιτισμού.

Αν η νεότης δεν στηριχθή στα χέρια της, τότε δεν θα προχωρήση. Χαιρετίζω σε σας τους πρωτοπόρους την ωραίαν ιδέαν. Οι λόγοι σας, οι οποίοι με εγέμισαν ενθουσιασμόν, τα πρόσωπά σας, τα μάτια σας, που είναι εστραμμένα επάνω μου, δείχνουν ότι είσθε αποφασισμένοι για όλα.

Σας χαιρετίζω με όλην μου την ψυχήν, αναφωνών το σύνθημα το οποίον πρέπει να έχωμεν όλοι στο νού μας και στο στόμα μας: Ζήτω η εργασία».⁴³⁷

Ο ιδεολόγος του καθεστώτος Γ. Μαντζούφας αναλαμβάνει να συνοψίσει τους ιδεολογικούς άξονες του καθεστώτος. Αφού υποστηρίζει την άποψη ότι οι άνθρωποι διακρίνονται βάσει των ψυχικών ιδιοτήτων, άρα ότι οι Έλληνες ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους ανθρώπους λόγω της «ελληνικής ψυχής» τους, καταλήγει στο ότι το έθνος δεν είναι αριθμητική έννοια: «Έθνος δεν αποτελούν άνθρωποι ωρισμένοι αριθμητικώς και εν ωρισμένη ιστορική στιγμή. Το Έθνος αποτελείται από τους παρελθόντας και τους μέλλοντας πλην των παρόντων».⁴³⁸ Με δεδομένο ότι η κυριότερη ιδιότητα για να ανήκει κανείς σε ένα έθνος είναι η ιδέα του «εθνικού φρονήματος», όπως και το ότι ο άνθρωπος μόνο βιολογικά αποτελεί μονάδα, ο Μαντζούφας διατείνεται ότι η ένταξη σε ομοειδή σύνολα επιβάλλεται, ότι η εθνική κοινωνικότητα είναι ανάγκη, η οποία μάλιστα εκπληρώνεται από την εθνική ομοιογένεια της Ελλάδας· το Κράτος έτσι, καθίσταται φορέας της εθνικής θέλησης, οργανωμένη έκφρασή της για την εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων, όποτε δεν αποτελεί εχθρό της κοινωνίας, αλλά και αντίκειται στους διασπαστές αυτής της οργανικής ενότητας και ολότητας, ήτοι τον ατομοκισμό, τον φιλελευθερισμό και τον ιστορικό υλισμό. Γίνεται δε αποδεκτό, θεωρεί ο Μαντζούφας, επειδή εγγυάται την ανάκτηση της αισιοδοξίας και της πίστης, αλληλεγγύη κράτους-ατόμων, την τήρηση

⁴³⁶ Ο. π., 2^{ος} Τόμος (απάντησις εις ευχάς εκπροσώπων των γεωργικών συνεταιρικών οργανώσεων).

⁴³⁷ Ο π., 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 311-312 (λόγος προς τους εθελοντάς των Ταγμάτων Εργασίας, 26/12/1937).

⁴³⁸ Μαντζούφας Γ., «Ιδεολογία και κατευθύνσεις εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), 3^{ος} Τόμος, Δεκέμβριος 1938, Τεύχος 16^ο, σ. 1327.

των καθικόντων και την επιβολή πειθαρχίας για να επέλθει η πραγματική ελευθερία.⁴³⁹ Γι' αυτό και δύναται, στο σκεπτικό του Μαντζούφα, να δημιουργήσει πολιτισμό, το περιεχόμενο του οποίου όσο ασαφές κι αν είναι, δεν παύει να συνιστά εμπότισμό του τεχνικού/μηχανικού πολιτισμού με υπέρτερα αυτού μεγέθη:

«Δεν είναι μόνον, όπως φαίνεται ίσως εκ πρώτης όψεως, η εξυπηρέτησις των υλικών αναγκών και η τελειοποίησις των μηχανικών μέσων, εκείνη η οποία μας χρειάζεται. Βεβαίως και αυτή, έχει τα αγαθά της, και είναι η χρησιμότης της αναμφισβήτητος, διότι οδηγεί εις την ανωτέραν αντιμετώπισιν των βιωτικών αναγκών, δημιουργεί δηλαδή μίαν άνετον ζωήν. Ίσως, δι' άλλους λαούς, η πλήρης και σύμφωνος με τας τελευταίας προόδους της μηχανικής επιστήμης εξασφάλισις της διαβιώσεως να αποτελή και να οδηγή και εις ψυχικήν και πνευματικήν ικανοποίησιν συγχρόνως. Ίσως δηλαδή ο μηχανικός, ας είπωμεν ούτω, πολιτισμός, να είναι συγχρόνως και μία φιλοσοφία, μία κοσμοθεωρία. Εν πάση όμως περιπτώσει, έχω την γνώμην, ότι διά τας ιδικάς μας αντιλήψεις, αλλά και διά τας ευρωπαϊκάς, ημπορώ να είπω αντιλήψεις, δεν είναι δυνατόν να παράσχη εις τον άνθρωπον ο μηχανικός πολιτισμός την πλήρη εκείνην ικανοποίησιν, την οποίαν ζητεί, και η οποία, μόνον, διά της πνευματικής εξυψώσεως δηλ. του πραγματικού πολιτισμού, επιτυγχάνεται».⁴⁴⁰

Συμπεράσματα

Ο Μεταξάς είναι πεπεισμένος ότι τα (βενιζελικά) ιδεώδη της εσωτερικής οργάνωσης και της έμφασης στην άνεση και την ευμάρεια είναι κοντόθωρα, νοικοκυρίστικα, ανίκανα να εμπνεύσουν –ιδίως– τους νέους. Συνιστούν απότοκα του ορθολογιστικού και υλιστικού πνεύματος, των χαρακτηριστικών δηλαδή δειγμάτων της ευρωπαϊκής παρακμής στο κλείσιμο ενός κύκλου που καθιστά απαραίτητη μια «νέα αρχή», την οποία αυτά προφανώς δεν μπορούν να ενεργοποιήσουν. Ως εκ τούτου, διασπούν την ενότητα της ελληνικής κοινωνίας και δεν είναι σε θέση να αποτελέσουν τον ιδεολογικό καθοδηγητή της. Ο Μεταξάς, εντούτοις, δεν αρκείται σε αρνητικού χαρακτήρα διαπιστώσεις. Διατυπώνει ρητά ήδη από τα 1935 –αν όχι νωρίτερα– την ανάγκη εισήγησης ενός καινούριου εθνικού ιδανικού, μιας νέας Μεγάλης Ιδέας στην πνευματική της εκδοχή, κάτι το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόπλασμα του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού που υπ' αυτή την έννοια δεν θα έπρεπε να θεωρείται απλός φαναρισμός. Αντιλαμβανόμενος τη φυλή ως ψυχοφυσιολογικό φαινόμενο, επικαθοριστικό παράγοντα της συνείδησης, πιστεύει ότι μόνο ένα τέτοιο ιδανικό δύναται να οιστρηλατήσει τους Έλληνες. Συστατικά στοιχεία, λοιπόν, της αντίληψής του για το Έθνος αποτελεί η οργανική του πρόσληψη, η οποία εκβάλλει σε μια αντίστοιχη θεώρηση Κράτους, η υπογράμμιση της ανάγκης τεχνολογικής ανάπτυξης υπαγμένης στις απαιτήσεις του, τα ιδεώδη της ενότητας και της πειθαρχίας όπως ενσαρκώνονται στην αυταρχική εξουσία, η στήριξη

⁴³⁹ Ο. π., σ.σ. 1329-1333.

⁴⁴⁰ Ο. π., σ. 1339. Βλ. σχετικά με τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό και σ. 1340.

στο υλικό της παράδοσης προκειμένου να υπερβαθεί η παρακμή σε μια μελλοντολογική προοπτική αναγέννησης και, τέλος, η ρητορική της υγείας και της σωματικής, φυλετικής και νεανικής ευρωστίας.⁴⁴¹

Υπ' αυτή την έννοια, ο Μεταξάς προτείνει το περιεκτικό σχήμα του Έθνους ως πλαίσιο της οργανωμένης/συλλογικής του ρύθμισης. Η ρητορική του διαπνέεται από τους μεσοπολεμικούς τόπους του «νέου ξεκινήματος», της επίγνωσης της κρισιμότητας της περιόδου και του συναφούς ιδεολογικού αδιεξόδου, το οποίο καθιστά αναγκαία την υπέρβαση της –σωματικής και ηθικής– παρακμής και ένα νέο κοσμοείδωλο ικανό να αποτελέσει την απαρχή μιας νέας χρονικότητας. Το υλικό αυτής της λύσης αντλείται από τα θεωρούμενα ως υγιή στοιχεία της παράδοσης, τα οποία μπορούν να εγγυηθούν ένα μέλλον ενότητας και αναγέννησης, πέρα από ταξικές συγκρούσεις και διαμάχες. Δεν είναι τυχαίο, έτσι, ότι κάτω από αυτούς τους άξονες συντάχθηκαν είτε επιδεικνύοντας ανοχή είτε προσχωρώντας ενθουσιωδώς διανοούμενοι, οι οποίοι αργότερα εμπλάκηκαν σε αμοιβαίες διαμάχες. Πέρα από τους προαναφερθέντες σε αυτή την ενότητα, μπορούν να αναφερθούν επίσης οι Μυριβήλης, Πετσάλης, Πρεβελάκης, Θεοτοκάς, Τερζάκης, Καραγάτσης, οι προβληματισμοί των οποίων συνέπεσαν με τους μεταξικούς στοχασμούς κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, είτε λόγω ιδεολογικής πεποίθησης/σύμπτωσης,⁴⁴² είτε αποβλέποντας στη νομιμοποίηση και ικανοποίηση των καλλιτεχνικών αξιώσεών τους, αλλά και στη διεύρυνση του κύρους και της επιρροής τους.⁴⁴³ Το ότι οι αναφορές σε διανοούμενους –όπως οι προηγούμενοι, αλλά και στους Τσάτσο, Κανελλόπουλο, Θεοδωρακόπουλο– πληθαίνουν, σημαίνει ότι ήρθε η ώρα της μετάβασης από το πεδίο της πολιτικής στις πνευματικές περιπλανήσεις και συγκρούσεις. Η στενή παρακολούθηση ορισμένων από αυτές στα επόμενα κεφάλαια, θα αποτελέσει την αφορμή για την αναλυτικότερη εξέταση των προαναφερθέντων ζητημάτων.

⁴⁴¹ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ. 538.

⁴⁴² Δημάδης Κ. Α., *Δικτατορία-Πόλεμος και Πεζογραφία 1936-1944*, Γ. Θεοτοκάς, Μ. Καραγάτσης, Σ. Μυριβήλης, Θ. Πετσάλης-Διομήδης, Π. Πρεβελάκης, Α. Τερζάκης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991.

⁴⁴³ Καγιαλής Τ., *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις τη λογοτεχνικής διάνοησης στην Ελλάδα του 1930*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Γιώργος Θεοτοκάς: από την ποιητική ουσία της τεχνοεπιστήμης στον εφιάλτη της «εκτός ελέγχου» τεχνολογίας

3.1 Η πρόσληψη της εποχής: κρίση, μετάβαση, απαισιοδοξία

Η κατανόηση των θέσεων του Γ. Θεοτοκά για την ορθολογικότητα, το επιστημονικό ιδεώδες και την τεχνολογία είναι αδύνατη, αν δεν προσεγγισθεί προηγουμένως το πώς συλλαμβάνει τις εξελίξεις της εποχής του. Διότι αυτό θα επιτρέψει, αφ' ενός, την ικανοποιητική σύλληψη των προβληματισμών που εκφράζει σε σχέση με τα προβλήματα της εποχής, για τα οποία επιχειρεί να προτείνει τις αρμόζουσες κατά την άποψή του λύσεις· τούτες περιλαμβάνουν, αφ' ετέρου, την από μέρους του αξιολόγηση των εννοιών που αναφέρθηκαν. Είναι δυνατό, λοιπόν, να διαχωριστεί η από πλευράς του προσέγγιση της μεσοπολεμικής κρίσης σε δύο *grosso modo* περιόδους: η πρώτη εκτείνεται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '20 και σφραγίζεται από τις συνέπειες του Πολέμου, καθώς και από τις προσδοκίες ανόρθωσης και τον αισιόδοξο τόνο. Η δεύτερη, μετά το σημείο καμπής των ετών 1929-1932 και μέχρι το τέλος της δεκαετίας, κυριαρχείται από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, την επισήμανση των κινδύνων που απειλούν τις έννοιες του έθνους και της δημοκρατίας –με την παράλληλη επισήμανση της ανεπάρκειας του μέχρι τούδε ορισμού του και της μέχρι τότε λειτουργίας της αντίστοιχα, αλλά και από την υπογράμμιση της ανάγκης για μετάβαση σε καινούρια σχήματα εντός ενός κλίματος που κάθε άλλο παρά ως αισιόδοξο μπορεί να χαρακτηριστεί.

Η σαγήνη της «τρελής» δεκαετίας του '20: κρίση αλλά και μετάβαση

Ο Θεοτοκάς αντιλαμβάνεται ότι η μεταπολεμική κρίση σε Ευρώπη και Ελλάδα εκδηλώνεται με διαφορετικούς τρόπους –άλλοτε αυτή η διαφορά είναι ποιοτικής φύσεως, άλλοτε ποσοτικής.¹ Όσον αφορά την Ευρώπη, ο Θεοτοκάς διαγιγνώσκει ότι, σε πρώτη φάση μετά τον Πόλεμο και ιδίως μετά την οικονομική κατάρρευση των τελών της δεκαετίας του '20, κλυδωνίζονται οι

¹ Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, εκδ. Εστία, Αθήνα 2002 (1^η έκδοση:1929) σ.σ. 57-58.

φιλελεύθερες/αστικές δομές της περιόδου 1870-1914. Για τον Θεοτοκά αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από πρωτάκουστη ευημερία και ειρήνη για την Ευρώπη, πρωτόγνωρη πολιτιστική αρμονία, όπως εκδηλώνεται στην πολιτική και κοινωνική ισορροπία, στον εδραιωμένο κοινοβουλευτισμό, την ελεύθερη κυκλοφορία των ιδεών, την ομαλή λειτουργία της οικονομίας και τη ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας με την αύξηση της παραγωγής, τη βελτίωση των μεταφορών και την αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου. Η κοινωνική ζωή, θεωρεί, διαπνέεται από αισιοδοξία και αίσθημα ισορροπίας, από το οποίο απορρέει η αίσθηση ότι η εξάλειψη της δυστυχίας είναι εφικτή μέσα από μεταρρυθμίσεις. Είναι η εποχή, σημειώνει, του βαλς και της οπερέτας, στην οποία ανθούν, και γίνονται ανεκτά, τα δράματα του Ίψεν, ο ειρωνικός σκεπτικισμός του Φρανς, ο επαναστατικός αισθητισμός του Ουάιλντ, η συμβολιστική ποίηση και η μπρεσσιονιστική ζωγραφική. Θεωρεί όμως, ότι αυτή είναι κι η εποχή που επώαζε την καταστροφή.²

Ως αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων επέρχεται η πλήρης μεταστροφή, διαβρώνεται η πίστη στο υπάρχον πολιτισμικό μοντέλο. Το πιο ειρωνικό στοιχείο της παρατηρούμενης μεταστροφής, όπως το συνειδητοποιεί, είναι ότι η απώλεια αυτής της εμπιστοσύνης, πέρα από το γεγονός πως διαχέεται σ' όλες τις τάξεις, εντοπίζεται ακόμα και στις αστικές, δηλαδή στους ίδιους τους δημιουργούς της προαναφερθείσας αρμονίας. Οι αστικές τάξεις που διαπνέονταν από την προμηθεϊκή ορμή και το κατακτητικό πνεύμα, οι οποίες ήταν οι φορείς της κοινωνικής αμφισβήτησης ενάντια στην αριστοκρατία και τον κλήρο, εκείνες που αντέστρεψαν τον οντολογικό και αξιολογικό διαχωρισμό του Εκείθεν-Εντεύθεν, ανατιμώντας το δεύτερο σκέλος του και μεταμορφώνοντας την κοινωνική ζωή, βουλιάζουν στον τρόπο και την παραίτηση. Τα συμπτώματα αυτής της νοοτροπίας είναι για τον Θεοτοκά ευδιάκριτα και συμπυκνώνονται στη μοιρολατρία, στην αμφισβήτηση του πολιτισμού που οι ίδιες δημιούργησαν –Αναγέννηση, Διαφωτισμός, ουμανιστική κληρονομιά–, στην αμφισβήτηση των ορθολογικών παραδοχών και των εναρμονιστικών προσανατολισμών των έργων τέχνης, όπως εκδηλώνονται αυτές οι αμφιβολίες, κατά

² Θεοτοκάς Γ., «Παρατηρήσεις στο περιθώριο των πολιτικών γεγονότων» (1939), στο *Γ. Θεοτοκάς, Στοιχασμοί και Θέσεις, Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, Τόμοι Α', Β', πρόλογος: Ν. Κ. Αλιβιζάτος, επιμέλεια: Ν. Κ. Αλιβιζάτος, Μιχ. Τσαπόγας, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1996, Α' Τόμος. Για τη ρίζα του Κακού που αποσυνέθεσε την αρμονία σημειώνει: «Για όποιον καταλαβαίνει κάτι από τα ζητήματα του αιώνα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο σπουδαιότερος συντελεστής της σύγχρονης ιστορίας είναι η οικονομία, υπό την έννοια ότι η σύγχρονη πολιτική ασκείται σε πλαίσια που η οικονομία προσδιορίζει» (ό. π. σ. 348).

τη γνώμη του, στη ντανταϊστική παράκρουση, στην επίθεση στη μορφή και στην έμφαση στα αρρωστημένα πάθη.³

Ο Θεοτοκάς νιώθοντας την ανάγκη να υπερασπίσει τον αστικό πολιτισμό και τον φιλελευθερισμό κατονομάζει ρητά τη ρίζα του Κακού: ρίζα των δεινών δεν είναι ο ουμανισμός, η ανόρθωση της ανθρώπινης ιδέας έναντι της επουράνιας, τα φυσικά δικαιώματα, το αίτημα της αυτονομίας για την εξισορρόπηση και τον εναρμονισμό του νου, της καρδιάς και του σώματος· αντίθετα, είναι η φρικτή παραμόρφωσή του, η οποία βέβαια εξάγεται από αυτόν, ο άκρατος επιστημονισμός, από τον οποίο με τη σειρά του πηγάζει ο ασφυκτικός «μηχανισμός» της εποχής και κατ' επέκταση, ο ανεξέλεγκτος καπιταλισμός, το προλεταριάτο, η πάλη των τάξεων και οι οικονομικές κρίσεις.⁴

Στην Ελλάδα, όπως ο Θεοτοκάς επισημαίνει, η κρίση εκδηλώνεται κυρίως μέσω της αποσύνθεσης του κεντρικού πόλου του κοινωνικού βίου, πόλος ο οποίος σε όλο το προηγούμενο διάστημα είχε διαδραματίσει ρόλο συνεκτικού ψυχικού ιστού ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας, τόσο του τμήματός της το οποίο βρισκόταν εντός των ορίων του Κράτους, όσο και του ευρισκόμενου στη διασπορά, με άλλα λόγια της Μεγάλης Ιδέας.⁵ Η κρίση ωστόσο, απότοκο του Πολέμου και του Διχασμού, και κυρίως της Μικρασιατικής Καταστροφής, δεν έθιξε μονάχα τις ιδεολογικές επόψεις της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Υπονόμευσε επίσης, διαπιστώνει ο Θεοτοκάς, τις πατριαρχικές δομές, καθώς και τις δοσμένες ιεραρχίες και αξίες, διαμορφώνοντας συνθήκες ακαταστασίας και αναταραχής, όπου συνυφαίνονται ετερόκλητα στοιχεία: ο νεοπλουτισμός, τα νέα ήθη συμπεριφοράς, ένδυσης, νοοτροπιών, οι εξωτερικές πολιτισμικές επιρροές, τόσο με τη μορφή της πολύχλιδης διαβίωσης όσο και με τη μορφή της τζαζ, η εκτεταμένη κοινωνική

³ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα» (1932), ό. π., σ.σ. 171-175.

⁴ Ό. π., σ. 175.

⁵ Θεοτοκάς Γ., «Εθνική συνείδηση: Τρεις παραλλαγές στο ίδιο θέμα» (1947), ό. π., Α' Τόμος, σ. 537, αλλά και στο «Η ιδεολογική κρίσις της εποχής μας» (1958), ό. π., Β' Τόμος, σ.σ. 846-847. Αλλού ο Θεοτοκάς σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ένας κόσμος τελείωσε στο λιμάνι της Σμύρνης, στη Μεγάλη Καταστροφή, ένας κόσμος από θρύλους, όνειρα, πεποιθήσεις, ευγενικούς αγώνες και τρελλές φιλοδοξίες. Εξαντλήθηκαν ξαφνικά οι ιδεολογικές ορμές του Έθνους, τα σύμβολα έχασαν το νόημά τους και οι θεσμοί το πνεύμα που τους κινούσε. Από τότε όλες μαζί οι εθνικές δυνάμεις μας, πνευματικές και υλικές, έπαθαν, θαρρείς, μια βαριά καθίζηση και ένας ολόκληρος λαός, ενθουσιώδης λαός, ωστόσο και ριψοκίνδυνος, παραδόθηκε στην αβουλία, στη μοιρολατρεία, στην ηττοπάθεια. Καμιά γενναία θέληση πουθενά ολόγυρά μας, καμιά συγκέντρωση δυνάμεων για την προετοιμασία ενός καλύτερου μέλλοντος. Μονάχα οι δημοκόποι οργιάζουν μες σ' αυτήν τη γενική αποτελμάτωση, μαύροι, κίτρινοι, κόκκινοι εκμεταλλευτές της απογοήτευσης, αυξάνουν τη σύγχυση των πνευμάτων, κοντεύουν να αποξεράνουν ολότελα τις καρδιές. Δεν υπάρχει λοιπόν καμιά ελπίδα για την Ελλάδα;». (Θεοτοκάς Γ., «Υπάρχει κάτι σάπιο στην Ελλάδα», περιοδικό *Ιδέα*, τεύχος 10, Οκτώβρης 1933, Χρονιά Α', 1^{ος} Τόμος, σ. 199)

κινητικότητα, η πάλη των τάξεων, οι αυταρχικές και ολοκληρωτικές τάσεις, η ανία, η απογοήτευση, η ηττοπάθεια, ο πνευματικός σνομπισμός και η αγραμματοσύνη, ο σχολαστικισμός αλλά και η αύξηση της αλληλεπίδρασης και ώσμωσης με το ευρωπαϊκό γίνεσθαι.⁶

Αυτές οι αναφορές είναι κομβικού χαρακτήρα. Αφ' ενός, η νύξη –θετικά φορτισμένη– σχετικά με τις επιρροές του ευρωπαϊκού γίνεσθαι στην Ελλάδα, αφ' ετέρου η ανάγκη υπεράσπισης των θεμελιακών παραδοχών του αστικού/φιλελεύθερου «παραδείγματος» όσον αφορά τις επικρίσεις που δέχεται, οδηγούν στον εμπλουτισμό της θεώρησής του για την κρίση, η οποία δεν γίνεται αντικείμενο μονοσήμαντης θεώρησης, αλλά οιονεί διαλεκτικής: η κρίση θεωρείται σκέλος ενός ζεύγους, το άλλο μέλος του οποίου είναι η μετάβαση, η υπέρβαση. Αφ' ετέρου, τούτο συνεπάγεται την ανάληψη της ευθύνης για τη διατύπωση προτάσεων σχετικά με το πώς θα αξιοποιηθούν τα θετικά στοιχεία αυτής της μεταβατικής εποχής ώστε να επιλυθούν τα οξύτατα κοινωνικά και όχι μόνο, προβλήματα. Χρειάζεται να συμπληρωθεί, αν και θα γίνει κατανοητό από τα ακόλουθα, ότι αυτή η διατύπωση προτάσεων επέχει χαρακτήρα πολεμικής και ενέχει απαιτήσεις να επιτευχθεί ηγεμονία στο πεδίο των ιδεών και των φιλοσοφικών, πολιτικών, αισθητικών αναζητήσεων.

Έτσι, και όσον αφορά το πρώτο σκέλος αυτού του συλλογισμού, η κρίση προσλαμβάνει και θετική αποτίμηση. Είναι αυτή ακριβώς η πτυχή της που μετριάζει το αρνητικά φορτισμένο περιεχόμενό της και τη μετασχηματίζει σε μεταβατική περίοδο. Η αισιοδοξία αυτή του Θεοτοκά δεν περιστέλλεται στα σχετικά με τα ελληνικά πράγματα μόνο, αλλά εκτείνεται και στην αξιολόγηση της ευρωπαϊκής κατάστασης. Τονίζει λοιπόν, ότι η πνευματική ζωή στη μεταπολεμική Ευρώπη εκδηλώνεται όχι μόνο με τη συνειδητοποίηση της ολοκληρωτικής μεταμόρφωσης σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, αλλά και με την ένταση και ζωηρότητα με την οποία τα πνεύματα καταφέρονται ενάντια στα συστήματα και τις όποιες πνευματικές πειθαρχίες· τούτο αναμφίβολα οδηγεί σε πλεόνασμα πνευματικής ζωής,⁷ πολλαπλασιάζοντας και τα περιθώρια άσκησης της πνευματικής ελευθερίας και, κατά συνέπεια, της δημιουργίας.

⁶ Θεοτοκάς Γ., «Σημερινή εμφάνιση του δικηγορικού επαγγέλματος στην Ελλάδα και μελλοντικός προορισμός του» (1926), *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ. 127, αλλά και στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό. π., σ.σ. 61-63.

⁷ Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό. π., σ. 59.

Και στην Ελλάδα, ωστόσο, μετά τη διατύπωση παραπόνων για το μαρασμό των γραμμάτων, την έλλειψη φιλοσοφικής σκέψης και την αδιαφορία του κοινού,⁸ κάτω από τα οποία δηλώνονται οι αξιώσεις ιδεολογικής ηγεμονίας των νέων της «γενιάς του '30» οι οποίοι εμφανίζονται στο πνευματικό προσκήνιο την ίδια εποχή που ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το κόμμα των Φιλελευθέρων ξεκινούν τη δεύτερη προσπάθεια «αστικού εκσυγχρονισμού» της χώρας –υπό τη μορφή της ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης, του κρατικού εκσυγχρονισμού, της απόπειρας συγκρότησης εδραίου κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, της απομάκρυνσης εν τέλει από το βαλκανικό περίγυρο–, εγχείρημα το οποίο συνιστά και ένα εναλλακτικό θετικό όραμα πέραν της Μεγάλης Ιδέας, ο Θεοτοκάς αναγνωρίζει πως η κρίση δεν γέννησε μόνο νεοπλουτισμό, ανηθικότητα και παρακμή, αλλά και κλόνησε παραδοσιακές δομές αποδεσμεύοντας δυνάμεις οι οποίες ασφυκτιούσαν, ενώ παρώξυνε την επαφή και αλληλεπίδραση με το ευρωπαϊκό πλαίσιο –μόρφωση, επαφή με την επιστήμη– προσφέροντας γόνιμα ερεθίσματα.

Σχετικά με τον κλονισμό/κλυδωνισμό των πατριαρχικών δομών και τη συντριβή των παρωχημένων ιδεολογικών τόπων, ο Θεοτοκάς παρατηρεί ότι κατά τη διάρκεια του Πολέμου κυριαρχούσε ένας πατριωτισμός χωρίς πνευματική και ηθική πειθαρχία, ο οποίος βέβαια, έχει πλέον ανατραπεί μεταπολεμικά. Η ανατροπή της σεβαστής ιεραρχίας των αξιών γέννησε δυσπιστία, έλλειψη σύνεσης και μέτρου σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής –πολιτική, οικονομία, ήθη, με αντίκτυπο και στην πνευματική Ελλάδα, έτσι όπως αποτυπώνεται, επισημαίνει, στο να συνιστά ύβρι ο χαρακτηρισμός «λογικός», «ισορροπημένος», στην απουσία έργου τέχνης το οποίο να είναι και σκέψης, στη θεώρηση ότι ανθρώπινο είναι το ενστικτώδες και η απώλεια του νοήματος, στην κατάκριση της γραμματικής, της σύνταξης, της διαύγειας, της φόρμας, της μεστότητας και του νου.⁹ Αυτά τα αρνητικά όμως, εν μέρει αντισταθμίζονται από τα θελκτικά στοιχεία της ανακάλυψης της έξαλλης Ευρώπης, της ηδονής της ταχύτητας, της ποικιλομορφίας των μεγαλουπόλεων, του πυρετού και της αστάθειας των ιδεών και των ηθών, της νυχτερινής ζωής.¹⁰

⁸ Ο. π., σ.σ. 59-60.

⁹ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», ό. π., σ. 173.

¹⁰ Ο. π., σ. 173. Επίσης, Θεοτοκάς Γ., «Η νέα γενεά» (1930), ό. π., σ. 154: «[...] ο πόλεμος που έζησε η Ευρώπη στις μέρες μας, ο Μεγάλος Πόλεμος, ήταν μια αληθινή κοσμογονία. Η γενεά που ανατράφηκε μες στην αγωνία της παγκόσμιας καταστροφής, και που αρχίζει τη ζωή της μες στην πολεμική ασυναρτησία, είναι μια γενεά προδρόμων. Κατά μέγα μέρος το μέλλον εξαρτάται από τις πρωτοβουλίες που θα πάρει αυτή».

Θεωρώντας ως χαρακτηριστικά της γενιάς που ζει αυτόν τον κλυδωνισμό, την ένταση των ζωϊκών της ορμών και τη μανία αναζήτησης πνευματικών αξιών ακριβώς διότι η πνευματική έρευνα προσλαμβάνει γι' αυτή χαρακτήρα πάθους προκειμένου να πληρώσει το πνευματικό κενό στο οποίο βρέθηκε –απότοκο των μετατοπίσεων που επέφερε ο Πόλεμος– ο Θεοτοκάς προχωρεί στην κατηγοριοποίηση των διανοητικών τάσεων που σχηματοποιούνται αυτή την εποχή σημειώνοντας έστω κι έμμεσα, ότι η σχηματοποίησή τους δεν είναι προϊόν άδολης στάσης, αλλά αξίωσης ιδεολογικής ηγεμονίας σε μια φάση που διακύβευμα αποτελεί η κοινωνική οργάνωση καθεαυτή. Εξάλλου, ο ορίζοντας της κρίσης, όπως παραδέχεται, είναι το δίπολο κρίση του πολιτισμού-Επανάσταση.¹¹

Μία από αυτές τις τάσεις είναι η αρριβιστική, η οποία μάλιστα συνταυτίζεται με την υιοθέτηση σκεπτικιστικών θεωρήσεων. Εκμεταλλεύεται τον οικονομικό οργανισμό, την κοινωνική κινητικότητα, τη ζωηρότητα της μεταπολεμικής κοινωνίας, τον κλονισμό των ιεραρχιών προκειμένου να δράσει και να επιτύχει την κατάκτηση της εξουσίας, την υλική δύναμη, την κυριαρχία, τη φήμη, την πολυτέλεια, τον επιφανειακό εξευρωπαϊσμό. Αυτή η τάση αντιτίθεται στην ανυστερόβουλη πνευματική αναζήτηση. Στη δεύτερη τάση, την αποκαλούμενη φανατική, συγκαταλέγονται ο μαρξισμός και ο εθνικισμός, που γνωρίζουν απήχηση εξαιτίας της σφοδρής ανάγκης για πρακτικό προσανατολισμό και επαρκές νόημα, ενώ εκτρέπονται σε κομμουνισμό και φασισμό αντίστοιχα, οι οποίοι πλήττουν εξίσου, κατά τον Θεοτοκά, την πνευματική ελευθερία. Η τρίτη τάση, στην οποία κι ο Θεοτοκάς συμπεριλαμβάνει και τον εαυτό του, είναι αυτή της ανησυχίας. Τη χαρακτηρίζει η κινητικότητα, το ταξίδι, το *δαιμόνιο*, η διαρκής αναζήτηση, η άρνηση εγκλεισμού σε συστήματα και δόγματα: πρόκειται για τους λάτρεις της ελευθερίας του πνεύματος.¹²

Η δεκαετία του '30: επαναστατική απειλή και απαισιοδοξία

Ωστόσο, το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης γύρω στα '30 με αποτέλεσμα την ασύλληπτη αθλιότητα, την όξυνση της κοινωνικής σύγκρουσης, τη διάψευση των προσδοκιών ανόρθωσης, σε συνδυασμό με την οδυνηρή και αναγκαστική εγκατάλειψη της ιδεολογικής ευστάθειας, έχουν ως αποτέλεσμα να θίγονται, όπως το συνειδητοποιεί, δύο ακόμη θεμελιακές παράμετροι της ευρωπαϊκής θέσμησης των

¹¹ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», ό. π., σ. 175.

¹² Θεοτοκάς Γ., «Η νέα γενεά», ό. π., σ.σ. 155-157.

δύο, τουλάχιστον, τελευταίων αιώνων, το Έθνος και η Δημοκρατία. Η έκπτωση της ιδέας του Έθνους συναρτάται με τη γενικότερη ανισορροπία της εποχής: μεταστρέφεται από υγιή πατριωτισμό σε πολεμικό εθνικισμό, με αποτέλεσμα τον ευτελισμό των εθνικών ιδανικών διαμέσου της φασιστικής και χιτλερικής μεθερμηνείας τους. Η κριτική του Θεοτοκά, ωστόσο, δεν στρέφεται αποκλειστικά και μόνο κατά των εθνικιστών, οι οποίοι μεταστρέφονται σε φασίστες. Αφορά αντιθέτως, και τους μαρξιστές οι οποίοι εμπνεόμενοι από τις φιλοδοξίες της θεωρίας η οποία τους εμπνυχώνει να επιτύχουν εξηγήσεις σχετικά με όλους τους τομείς του επιστητού, μεταπηδούν στο άλλο άκρο του ιδεολογικού φάσματος καταδικάζοντας την εθνική ιδέα ως «αστική πρόληψη», ιδεολογία και τελικά, θεμέλιο νομιμοποίησης της άρχουσας τάξης.¹³

Σε ό, τι αφορά τη Δημοκρατία, η οποία καταρρέει σχεδόν ολοκληρωτικά στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '30, η στάση του Θεοτοκά χαρακτηρίζεται από αμφιλογίες και παλινωδίες. Από τη μία πλευρά, έχει συνείδηση της ανεπάρκειάς της καθώς και της ανάγκης εμπλουτισμού της, από την άλλη την υπερασπίζεται ως το μικρότερο κακό σε σχέση με τα δεινά των δικτατοριών, ένα από τα οποία θα είναι και η ενίσχυση του κομμουνισμού. Η στάση του αυτή δεν είναι άσχετη από τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνει τα δύο κεντρικά κατά τη γνώμη του, χαρακτηριστικά της μεσοπολεμικής εποχής: την οικονομική αλληλεξάρτηση τάξεων και εθνών, όπως και την ανισορροπία των οικονομικών δυνάμεων ως απότοκο του αχαλίνωτου καπιταλισμού.¹⁴ Η συνειδητοποίηση αυτή από τη γενιά που βίωσε την κρίση του καθεστώτος (1914,1917,1929), την Επανάσταση και τη φασιστική αντεπανάσταση, η οποία προσλαμβάνει οικουμενική σημασία, την οδηγεί, πιστεύει, αφ' ενός να συνέχεται από την αντίληψη ότι το καθεστώς των νεώτερων χρόνων ξεπεράστηκε από τις ανάγκες της ζωής και η αδυναμία του να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες προκαλεί την ανισορροπία του κόσμου, αφ' ετέρου την αναγκάζει να θέσει με ένταση το ζήτημα της κοινωνικής οργάνωσης που απορρέει από το κοινωνικό πρόβλημα. Το πρώτο πόρισμα που εξάγει από τη μελέτη της κατάστασης είναι το γεγονός ότι πρόκειται για μεταβατική περίοδο που κατευθύνεται προς τη διεθνική ρύθμιση των οικονομικών προβλημάτων. Από την άλλη πλευρά, και νομιμοποιώντας εν πολλοίς τη φασιστική αντίδραση, θεωρεί ότι η Σοβιετική Ένωση με τον κοινωνικό πριμιτιβισμό της, την αυταρχικότητα και τη ριζική κατάργηση των

¹³ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», ό. π., σ. 187.

¹⁴ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», ό. π., σ. 190

ελευθεριών σε συνδυασμό με τον δογματικό φανατισμό της αγρίεψε την αστική Ευρώπη η οποία στράφηκε στον φασισμό για να καταπολεμήσει τον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό. Η κατάσταση έτσι, συμπεραίνει, διαμορφώνεται ως εξής: ενώ ο καπιταλισμός και η εθνικιστική μερίδα του στρέφεται προς το συγκεντρωτικό, αυταρχικό και συντεχνιακό Κράτος, η Ε.Σ.Σ.Δ. λαμβάνει χαρακτηριστικά κολοσσιαίου καπιταλισμού δικτατορικής μορφής.¹⁵

Η θέση του ότι η κρίση δεν είναι μόνο παραγωγής, αλλά και ηθικών-πνευματικών αξιών, επάγει σ' ένα πρώτο επίπεδο την άρνηση αποδοχής της υπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων και την πολεμική τόσο ενάντια στον μαρξισμό όσο και στον καπιταλισμό και τα προβλήματα που προκαλεί, διότι το ζήτημα είναι η υπέρβαση του καπιταλισμού μεν, χωρίς την απώλεια της παιδείας και του πολιτισμού δε. Καθώς δε, θεωρεί ρίζα της κρίσης την άκριτη πίστη στις αξίες του «μηχανισμού», η επίλυση των προβλημάτων δεν έγκειται στην κατάργηση της μηχανής, αλλά στην επανατοποθέτησή της στον «πραγματικό» της ρόλο: αυτό θα είναι το ζητούμενο για τον «νέο ουμανισμό» τον οποίο ευαγγελίζεται ο Θεοτοκάς: η απεμπλοκή της επιστήμης από την αρπάγη του επιστημονισμού, η υπεράσπιση του Πνεύματος ως φορέα ελευθεριών και δικαιωμάτων κι ως δημιουργού νέων ιδανικών, η πρόσδεση του άρματος της τεχνικής σε αιώνιες και οικουμενικές αξίες, όπως και η προβολή της ελληνικής πνευματικότητας.¹⁶

¹⁵ Ο κομμουνισμός και ο φασισμός για τον Θεοτοκά παρουσιάζουν διαφορές και ομοιότητες: η διαφορά τους είναι κοινωνικού προσανατολισμού, ο μεν πρώτος αποβλέπει στην οικονομική ισότητα και για λόγους τακτικής συμμαχεί με τη δημοκρατία, ο δε δεύτερος συνιστά προληπτική επανάσταση. Σχετικά με την ομοιότητα τονίζει: «Στην ταραγμένη αυτή εποχή, ο κομμουνισμός και ο φασισμός μοιάζουν σα δύο αντίθετοι κοινωνικοί πόλοι, που επηρεάζονται αναμεταξύ τους και συνάμα επηρεάζουν γοργά, με τη διασταύρωση των μαγνητισμών τους, τη χαώδη και συχνά ασυνείδητη εξέλιξη του κόσμου. Επηρεάζουν ήδη βαθύτατα την πατροπαράδοτη δημοκρατική συνείδηση της πολιτισμένης ανθρωπότητας, την προσανατολίζουν, ύστερα από μια μεγάλη περίοδο κοινωνικής και πολιτικής χαλαρότητας, προς την κατεύθυνση της ολοένα μεγαλύτερης κρατικής συγκέντρωσης, του κοινωνικού και τεχνικού Κράτους ή, όπως λέει ο Wells, της «Δημοκρατικής Σύνοψης» [...] ο (επερχόμενος) πόλεμος θ' απελευθερώσει νέες δυνάμεις, αν όμως δεν συμβεί, η κατεύθυνση θα είναι η ολοένα αυξανόμενη άσκηση επιρροής του Κράτους στην οικονομία είτε από τον κομμουνισμό είτε από το μετριοπαθή σοσιαλισμό είτε από την αστική τάξη» [Θεοτοκάς Γ., «Κοινωνικά Θέματα» (1936), ό. π., σ.σ. 301, 314-316].

¹⁶ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», ό. π., σ.σ. 188-189. Αργότερα αυτό συγκεκριμενοποιείται ακόμη περισσότερο: «Το ανώτατο ιδανικό του ελληνισμού, είπαν, [οι διανοούμενοι που επιθυμούσαν να πληρώσουν το ιδεολογικό κενό μετά την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας] η δικαίωση της εθνικής ύπαρξής του, η δόξα του, δεν μπορεί στο εξής να είναι τίποτε άλλο παρά μονάχα ο πνευματικός του πολιτισμός. Η καινούρια Μεγάλη Ιδέα πρέπει να είναι η δημιουργία ενός ζωντανού, ιδιόρρυθμου και γόνιμου νεοελληνικού πνευματικού πυρήνα, που να συνεχίζει τη μεγάλη παράδοση της Ελλάδας, να ζει έντονα τη σύγχρονη ζωή, να βρίσκεται σε ταυτόχρονη ανταπόκριση με τη Δύση και την Ανατολή και να μπορεί να ακτινοβολήσει με έργα και ιδέες έξω από τα ελληνικά σύνορα» [Θεοτοκάς Γ., «Εθνική συνείδηση: Τρεις παραλλαγές στο ίδιο θέμα» (1947), ό. π., σ. 537].

Ακόμη διαυγέστερη αντίληψη του περιεχομένου του νέου ουμανισμού αποκτά κανείς μέσα από την ιδρυτική διακήρυξη του περιοδικού *Ιδέα*, συντάκτης της οποίας είναι ο Θεοτοκάς.¹⁷ Το περιοδικό εμπλεκόμενο ρητά στην ιδεολογική πολεμική, στοχεύει να προσφέρει στη «νιότη» σίγουρες πνευματικές και ηθικές αξίες, να αντιταχθεί στις υλιστικές και αιτιοκρατικές θεωρίες που αρνούνται ελευθερία, ατομικότητα, ρόλο θέλησης, πίστη σε ανώτερες και ευγενικές δυνάμεις του ανθρώπου, και παράλληλα αποδίδουν την πρόοδο στη μηχανική λειτουργία τυφλών δυνάμεων πέρα από κάθε ανθρώπινη επίδραση. Η επικράτηση αυτών των θεωριών, πιστεύει ο Θεοτοκάς, θα οδηγούσε στην κατάργηση της ελεύθερης και ανυστερόβουλης έρευνας και σκέψης, στον εξευτελισμό και την άρνηση της ηθικής καθώς και στην πνευματική σκλαβιά. Στόχος της *Ιδέας* τίθεται η ανόρθωση του ιδεαλισμού, της ελευθερίας και της ατομικότητας. Όμως ο ιδεαλισμός και ο ατομικισμός αυτός δεν θεωρείται πια αναγνώριση και νομιμοποίηση του αστικού κοινωνικού και οικονομικού καθεστώτος· αντιθέτως, αναγνωρίζεται η ανάγκη της κοινωνικής αλλαγής, η αδικία της κεφαλαιοκρατίας, η πίεση για μετάβαση σε μια άλλη μορφή κοινωνικής συγκρότησης. Ο ορθολογισμός και φιλελευθερισμός των συνεργατών της *Ιδέας* υπαναχωρεί τώρα στην κατάφαση της κοινωνικής αλλαγής αρκεί να μη θιγεί «η συνέχεια του πολιτισμού», «η πνευματική και ηθική κληρονομιά αιώνων» –αξιώνουν να αναγορευθούν αποκλειστικοί ερμηνευτές αυτών των εννοιών αποκλείοντας τους ιδεολογικούς τους αντιπάλους από τη διεκδίκησή τους–, κάτι το οποίο προϋποθέτει την αντίδραση στο ταξικό μίσος και τον φανατισμό αφ’ ενός, και την εξυπηρέτηση των αναγκών του ελεύθερου πνεύματος αφ’ ετέρου.¹⁸

Βέβαια, η πραγμάτωση του νέου ουμανισμού, ως ιδεώδους το οποίο σκοπεύει να πληρώσει το ιδεολογικό κενό σε Ελλάδα και Ευρώπη στο βαθμό που η κρίση εκλαμβάνεται κυρίως ως ηθική-πνευματική και αξιών, συνδέεται άρρηκτα με την κατάλληλη απάντηση στο κρίσιμο πρόβλημα της κοινωνικής οργάνωσης που θα αποπειραθεί την επίλυση του κοινωνικού προβλήματος, ώστε να μη συντριβεί ο πολιτισμός στις Συμπληγάδες της κρίσης αφ’ ενός, και της Επανάστασης αφ’ ετέρου. Και εδώ εμφανίζεται η ίδια εσωτερική ένταση και αμφιλογία: η ρευστοποίηση των φιλελεύθερων-αστικών ιεραρχήσεων και δομών επιτελείται με την αναδίπλωση στο μόρφωμα της κοινωνικής δημοκρατίας, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας θεωρείται η

¹⁷ Καγιαλής Τ., *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διάνοησης στην Ελλάδα του 1930*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 144. Συνεργάτες του Θεοτοκά στο εν λόγω περιοδικό ήταν οι Κ. Τσάτσος, Σπ., Μελάς και Κ. Οικονομίδης.

¹⁸ Περ. *Ιδέα*, «Βασικές Αρχές», 1^ο τεύχος, Γενάρης 1933, 1^{ος} Τόμος, Χρονιά Α΄, σ.σ. 1-2.

κοινοκτημοσύνη των μέσων παραγωγής, που υπακούει στη διεθνική οικονομική πειθαρχία. Η φύση αυτής κοινοκτημοσύνης, από την οποία θα εξαρτηθεί και η λειτουργία της είναι κατά τον Θεοτοκά ασαφής και δεν είναι δυνατό να καθοριστεί εκ των προτέρων, άρα όλα τα ενδεχόμενα είναι δυνατά: γι' αυτό και παρατίθενται δίχως καμιά ιδιαίτερη προσπάθεια αξιολόγησης: κρατισμός, συνεταιρισμός, κοινοτισμός, αφού δεν είναι εφικτός ο προκαθορισμός του βαθμού που θα επιτρέπεται η ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα του ατόμου, του συστήματος ανταλλαγών, κληρονομιών περιουσίας, νομισματικής κυκλοφορίας. Το σίγουρο ωστόσο, είναι ότι πρέπει να εγκαταλειφθεί η φιλελεύθερη οικονομία και να πραγματοποιηθεί η μετάβαση στην καθοδηγημένη, εθνική και υπερεθνική ταυτόχρονα. Καθώς όμως, η κοινοβουλευτική δημοκρατία κρίνεται ανεπαρκής να επιτύχει αυτή την καθοδήγηση εξαιτίας της παρακμής της όπως εκδηλώνεται στα φαινόμενα του αρχηγισμού και της αναποτελεσματικότητας, ως προσφορότερη λύση προκρίνεται η θέσπιση οικονομικού Κοινοβουλίου και η ανάληψη της διεύθυνσης της οικονομικής δραστηριότητας από το Κράτος, στο βαθμό που αυτό αποτελεί τον εκπρόσωπο της οικονομικής αλληλεξάρτησης των τάξεων. Η ρητή εγκατάλειψη των φιλελεύθερων δομών αντισταθμίζεται από τη διατήρηση και υπεράσπιση ιδεολογικών τόπων που αποπειρώνται να εγγυηθούν την κοινωνική αρμονία: η κοινωνική δημοκρατία, υπό την έννοια που περιγράφεται, θεωρείται όρος εκ των ων ουκ άνευ για τη λύτρωση της κοινωνίας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, τους εμπορικούς πολέμους και την πάλη των τάξεων, η μόνη δε λύση που μπορεί να ανταποκριθεί στις επιταγές των καιρών, επιτυγχάνοντας την οικονομική αλληλεγγύη των τάξεων μέσα σε κάθε έθνος και των εθνών πέρα από σύνορα.¹⁹ Φαίνεται δε, ότι σ' αυτό το όραμα συμπυκνώνεται και ταυτόχρονα αποκορυφώνεται η ήδη από νωρίς εκπεφρασμένη ελπίδα του Θεοτοκά για ανόρθωση της Ελλάδας, παρά το ότι «[...] η ελληνική κοινωνία έτσι καθυστερημένη όπως είναι, σταματημένη στην ουρά της ευρωπαϊκής προόδου, δεν προφταίνει πια να επαναλάβει την ήρεμη, φυσιολογική εξέλιξη των ευρωπαϊκών κοινωνιών»²⁰, αλλά και για την επίτευξη της ευρωπαϊκής ενότητας, μέσα από τις αντιθέσεις, άλλο ένα όραμα στο οποίο εξακολουθεί να εκδηλώνει την εμπιστοσύνη του έστω κι όταν ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος πλησιάζει.²¹

¹⁹ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», *Στοχασμοί και Θέσεις, Πολιτικά Κείμενα*, σ.σ. 191-197.

²⁰ Θεοτοκάς Γ., «Σημερινή εμφάνιση του δικηγορικού επαγγέλματος στην Ελλάδα και μελλοντικός προορισμός του», ό. π., σ.σ. 128-130.

²¹ Θεοτοκάς Γ., «Ευρώπη 1939» (1939), ό. π., 343-345.

Η κρίση του 1930-1932 με παρεπόμενα, πέρα από τα οξύτατα κοινωνικά προβλήματα, και την εμφάνιση ενός μαχητικού εργατικού κινήματος, προκαλεί στον Θεοτοκά τη σκέψη ότι η Επανάσταση είναι πιθανή και στην Ελλάδα, ωστόσο αν συμβεί, θεωρεί ότι θα πάρει μορφή αναρχίας, θα είναι άστατη, ασυνάρτητη, ασυνείδητη, διότι της λείπουν οι μαρξιστικές προϋποθέσεις, όπως η μεγάλη βιομηχανία, η συγκέντρωση της παραγωγής, η μεγάλη εργατική τάξη όμως, τίποτε, παρατηρεί, δεν αποκλείεται στην ιστορία. Επειδή, εντούτοις, κατανοεί ότι η λύση σε αυτή την κατάσταση μπορεί να λάβει δικτατορική μορφή, στην οποία αντιτίθεται, τοποθετείται υπέρ μεν της Δημοκρατίας, κατά όμως του σκουριασμένου (sic) κοινοβουλευτισμού. Τούτο σημαίνει την επιθυμία να ενισχυθεί η εκτελεστική εξουσία αφ' ενός, και να θεσπισθεί η επαγγελματική αντιπροσώπευση αφ' ετέρου. Ειδικά για την Ελλάδα, τονίζει, η πιο φωτισμένη, γόνιμη και ωφέλιμη πολιτική κίνηση θα ήταν ένα μεγάλο Ριζοσπαστικό Κόμμα, που θα συγκέντρωνε όλες τις δυνάμεις της κοινωνικής μεταρρύθμισης, οι οποίες αποκρούουν τη βία και την τυραννία. Ένα τέτοιο κόμμα το οποίο θα είχε έμβλημα την κοινωνικά αλληλεγγύη –οι κορπορατιστικές/συνεταιριστικές αντηχήσεις είναι έκδηλες–, κόμμα όχι στενά ταξικό, αλλά γενικά λαϊκό, θεωρεί ότι θα είχε πολλές πιθανότητες να συγκεντρώσει την πλειοψηφία του έθνους στο μέλλον και να δώσει νέο περιεχόμενο στην έννοια της Δημοκρατίας.²²

Καθώς δε ο «σκουριασμένος», όπως τον αποκαλεί, κοινοβουλευτισμός δεν μπορεί όχι μόνο να αντιμετωπίσει, αλλά και να υπερβεί τη «σαπίλα» (sic) της ελληνικής κατάστασης οδηγώντας στην ανόρθωση, λαμβάνονται παραδείγματα δονούμενων από ζωή και φιλοδοξίες εθνών, από τις πλέον ετερόκλητες πηγές – ενδεικτικό και της έντασης της ιδεολογικής του αμφιταλάντευσης: οι Ιταλοί οι οποίοι έχουν αφήσει την Ελλάδα πίσω, αφού «[...] μπορεί να μη μας αρέσουν οι μέθοδοι του Ντούτσε, αλλά χρωστούμε να αναγνωρίσουμε πως ο άνθρωπος αυτός δημιούργησε, στη συνείδηση του κόσμου, μια πολύ διαφορετική αντίληψη για τη ζωτικότητα και τις δυνατότητες των μεσημβρινών λαών», οι Γιουγκοσλάβοι με την οργάνωση της κρατικής και εθνικής τους δύναμης, οι Τούρκοι οι οποίοι με την απρόσμενη νεανική τους δύναμη αρνιούνται το ασιατικό παρελθόν και γυρεύουν

²² Θεοτοκάς Γ., «Η ελληνική πραγματικότης μπροστά στο κοινωνικό πρόβλημα» (1932), ό π., σ.σ. 204-207.

νέους δρόμους.²³ Ωστόσο την ίδια στιγμή, και σε ό, τι αφορά την επιχώρια δημοκρατική θέσμιση, απορρίπτει στο όνομα της δημοκρατίας την απόπειρα συγκρότησης στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '30, της αποκαλούμενης «Τρίτης Κατάστασης».²⁴

Παρατηρεί ότι από πολιτικούς, δημοσιογραφικούς και ίσως στρατιωτικούς κύκλους προωθείται κίνηση –ενδεικτική και της γενικότερης κατάστασης– αρχικά μέσω της εφημερίδας *Εστία*, για την κατάργηση των παλιών παρατάξεων και τη δημιουργία «Τρίτης Κατάστασης» με στόχο τον εξαγνισμό του Κράτους και της κοινωνίας. Ο Θεοτοκάς χαρακτηρίζει το ύφος της παρούσας κίνησης φασιστικό, της γερμανικής σχολής, το οποίο δυστυχώς κατά τη γνώμη του, βρίσκει απήχηση και σε κυβερνητικούς κύκλους. Κάνει, έτσι, δύο παρατηρήσεις. Η πρώτη σχετίζεται με το γεγονός ότι τα παλιά πολιτικά συγκροτήματα έχασαν την επαφή με τις ζωντανές πραγματικότητες του τόπου και έκλεισαν τον κύκλο τους: ο μεν βενιζελισμός κυριάρχησε δημιουργικά για 25 χρόνια, αποτέλεσε έκρηξη ζωντανίας με τις ομορφιές και τις ασχήμιες της ζωής, ο δε αντιβενιζελισμός έπαιξε τον στείρο και άδοξο ρόλο του αρνητή, ήταν η ομαδική εκδήλωση του πνεύματος της άρνησης με την ασχήμια της μοχθηρίας, του φθόνου και της ανικανότητας. Προβλέπει ο Θεοτοκάς ότι ιστορικά θα δικαιωθεί ο πρώτος, ωστόσο, οι αγώνες τους πλέον, σ' αυτή τη φάση, δεν ανταποκρίνονται σε ζωντανά ζητήματα παρά σε επιβιώσεις παρελθοντικών, η νοοτροπία τους δεν αρκεί για τις τάσεις της εποχής: χαρακτηρίζονται κι οι δύο από κόπωση, φαυλοκρατία, δεν αντλούν από τις ζωντανές δυνάμεις του έθνους που απομακρύνθηκε από τις άγονες αντιπαραθέσεις τους. Η δεύτερη παρατήρηση, σχετίζεται με το γεγονός ότι η ανάγκη μιας νέας πολιτικής δύναμης που θα απελευθερώσει τον λαό από τις άγονες αντιπαραθέσεις των παρωχημένων παρατάξεων, θα έπρεπε να γίνει δεκτή με ευμένεια υπό την προϋπόθεση ότι θα ήταν πράγματι νέα, θα εκπήγαζε από νέες ανάγκες, θα εξέφραζε νέες συνθήκες, θα προσέφερε λύσεις στα προβλήματα. Όμως, κατά τον Θεοτοκά, όπως κι οι άλλες κινήσεις, έτσι κι η «Τρίτη Κατάσταση» είναι παλιά στη νοοτροπία, πραγματοποιεί μια απεγνωσμένη προσπάθεια να διατηρήσει τα προπολεμικά σύμβολα και τον συντηρητισμό, εκκινεί μεν από ειλικρινή πατριωτικά αισθήματα, ωστόσο, η

²³ Θεοτοκάς Γ., «Υπάρχει κάτι σάπιο στην Ελλάδα», περ. *Ιδέα*, τεύχος 10, Οκτώβρης 1933, Χρονιά Α', 2^{ος} Τόμος, σ. 201.

²⁴ Για παραπλήσιες διεργασίες των χρόνων 1929-1937 βλ. Χατζηϊωσήφ Χρ., «Η βενιζελική αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηϊωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 439-458.

προδιαγεγραμμένη πορεία της μάλλον θα τη φέρει κοντά στον φασισμό και στο κάψιμο των βιβλίων στο όνομα της θρησκείας, της οικογένειας και της ηθικής.

Για την *Ιδέα* όμως, τα κοινωνικά προβλήματα, επισημαίνει, δεν λύνονται με τις διώξεις των κομμουνιστών, με την αναστήλωση της ξεπεσμένης ηθικής ζωής της ελληνικής κοινωνίας διά διαταγών και αναβίωσης θρησκευτικού φανατισμού, ούτε με τον συνδυασμό παλαιοελλαδίτικων παραδόσεων και πρωσσικού μιλιταρισμού. Επιλύονται, αντιθέτως, υποστηρίζει, με μια νέα κοινωνική οργάνωση βασισμένη στη «λογική» ρύθμιση της λειτουργίας των οικονομικών δυνάμεων, στην υλική ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη. Προς αυτή την κατεύθυνση είναι απαραίτητη μια νέα πολιτική κίνηση η οποία θα ολοκληρώσει τη Δημοκρατία. Έτσι, χαρακτηρίζεται ουτοπία η επιστροφή σε ήθη και νοοτροπία της προπολεμικής Ελλάδας, ενώ θεωρείται χρέος η διαμόρφωση μιας νέας κλίμακας ηθικών αξιών ώστε να υπάρξει η απαλλαγή από το παρελθόν και την παράδοση, η επίτευξη της αληθινής πνευματικής ελευθερίας πέρα από τον μαρξισμό και τον εθνικισμό, καθώς και του εκσυγχρονισμού της θρησκείας και της οικογένειας, οι οποίες, κι ιδίως η πρώτη, πρέπει να μείνουν μακριά από τις πολιτικές αντιπαραθέσεις.²⁵

Αυτή η απόπειρα υπεράσπισης του δημοκρατικού κοινοβουλευτικού ιδεώδους –φορτισμένου βέβαια υπό την έννοια που σημειώσαμε, κι όχι με τη μορφή του αμιγούς πολιτικού φιλελευθερισμού– απολήγει στην υπεράσπισή του ως το μικρότερο κακό, σε μια εποχή (1934-1935) κινημάτων, διώξεων των βενιζελικών/δημοκρατικών και κομμουνιστών πολιτών και αναζήτησης δικτατορικών διεξόδων. Η δημοκρατία σε αυτό το πλαίσιο ταυτίζεται από τον Θεοτοκά με το όραμα και το σύμβολο του λαού, την προσωποποίηση της λαχτάρας του για ελευθερία, δικαιοσύνη, ισότητα. Το γεγονός μάλιστα ότι ο κίνδυνος για αυτή δεν είναι κάτι που αφορά μόνο την επιχώρια εκδοχή της, αλλά και το εξωτερικό υπόδειγμά της, διευκολύνει και τη συμπλοκή των αντίστοιχων συμβόλων της που αναδεικνύουν και το νόημά της: Κανάρης, Κολοκοτρώνης, Βαστίλη.²⁶ Η προσέγγισή του εκβάλλει σε μια διεισδυτική ανάλυση της ελληνικής κατάστασης ένα χρόνο πριν την κατάλυση της Ελληνικής Δημοκρατίας, με σκοπό την αποτροπή αυτού του ενδεχομένου.²⁷ Κινητήρια δύναμη που ωθεί προς την κατεύθυνση της κατάλυσης θεωρεί ο Θεοτοκάς την πολιτική και κοινωνική ολιγαρχία η οποία κατέχει την

²⁵ Θεοτοκάς Γ., «Πολιτικά ιδανικά», περ. *Ιδέα*, τεύχος 14, Φλεβάρης 1934, Χρονιά Β', 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 57-61.

²⁶ Θεοτοκάς Γ., «Η Δημοκρατία» (1935), *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, σ. 275.

²⁷ Θεοτοκάς Γ., «Η ολιγαρχία και ο λαός» (1935), ό. π., σ.σ. 284-286.

εξουσία και αποτελείται από το συνονθύλευμα των κοτζαμπάσηδων της Παλαιάς Ελλάδας οι οποίοι συνδέονταν με το Παλάτι, της μοναρχικής στρατοκρατίας, ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού καπιταλισμού, των εμπόρων όπλων, και των στρωμάτων που περιστρέφονται γύρω τους. Επιθυμούν όλοι τους αφού ανέλθει στην εξουσία ο Μεταξάς, να επαναφέρουν τον βασιλιά και να εγκαθιδρύσουν δικτατορία. Συνισταμένη αυτών των εξελίξεων κατά τον Θεοτοκά, είναι η διαμόρφωση των εξής κοινωνικών δυνάμεων: από τη μία πλευρά η τάση προς συντήρηση των αποκτημένων προνομίων η οποία ρέπει προς τον αυταρχισμό και την απολυταρχία, ενώ από την άλλη, η τάση προς την απαλλοτρίωση των προνομίων και την κοινωνική δικαιοσύνη.²⁸

Συμπεράσματα

Ποια συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν από όλα αυτά; Ο Θεοτοκάς εντοπίζει στη μεσοπολεμική κρίση, ανεξάρτητα από τις μορφές με τις οποίες εμφανίζεται σε Ευρώπη και Ελλάδα ένα κοινό παρονομαστή: η κρίση δεν αφορά μόνο επιφανόμενες πτυχές της κοινωνικής ζωής, αλλά θίγει, τόσο με την έννοια ότι άπτεται, όσο και με την έννοια ότι αμφισβητεί και συγκλονίζει, τις θεμελιώδεις ιδεολογικές παραδοχές της ευρωπαϊκής και ελληνικής κοινωνίας της εποχής, έστω κι αν δεν ήταν η πρώτη φορά που αυτές οι παραδοχές υφίσταντο αμφισβήτηση· ωστόσο, αυτή τη φορά είναι οξύτατη. Είναι αυτός ακριβώς ο παρονομαστής, οπωσδήποτε σε συνάρτηση με τις υπόλοιπες εξελίξεις οι οποίες άλλωστε τον διαμορφώνουν –Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Οκτωβριανή Επανάσταση, φασισμός, οικονομική κρίση, χιτλερισμός, αυξημένος βαθμός αλληλεξάρτησης ευρωπαϊκών εθνών, αδυναμία αποφυγής τελικά ενός νέου πολέμου– που εμπλέκει την Ελλάδα στην κοινή ευρωπαϊκή μοίρα και την εξαναγκάζει να διατρέξει σε πολύ ταχύτερους ρυθμούς και σε πολύ τραχύτερες συνθήκες ένα δρόμο, ο οποίος στο σκεπτικό του χρειαζόταν να διανυθεί εντός εντελώς διαφορετικών πλαισίων.

Η κρίση, ιδίως μετά το σημείο καμπής των χρόνων 1929-1932, θέτει με οξύ τρόπο το ζήτημα της κοινωνικής οργάνωσης. Έτσι, αξίζει να σημειώσουμε ότι η υπεράσπιση της Δημοκρατίας από τον Θεοτοκά δεν πρέπει να λαμβάνεται στην

²⁸ Θαυμαστή και αξιοσημείωτη η διορατικότητα: «Έτσι, μπορούμε να προβλέψουμε ότι αν γίνει η παλινόρθωση, η συντηρητική βενιζελική κοινωνία θα προσχωρήσει κάποτε στη σημερινή ολιγαρχία, που θ' αποκτήσει μ' αυτό τον τρόπο, ένα ευρύτερο ταξικό περιεχόμενο και θα στερεωθεί ακόμη περισσότερο. Οι κυρίες θα φορέσουν τις μεγάλες τουαλέτες τους και θα πάνε στους χορούς του Παλατιού και τα παλιά μίση θα ξεχαστούν [κάτι] που θα επισκιάσει όμως από μακριά, σαν ένα ενοχλητικό χωρατό το φάντασμα της Κομμούνας» (ό. π., σ. 286).

ονομαστική της αξία, αν μάλιστα η αξία αυτή αντιπροσωπεύει τον εδραιωμένο, όπως τον χαρακτηρίζει, κοινοβουλευτισμό και την ελεύθερη από κρατικές παρεμβάσεις οικονομική δραστηριότητα της περιόδου 1870-1914 τουλάχιστον, στην οποία και αναφέρθηκε. Πρόκειται αντιθέτως, για μια πολύ πιο εύπλαστη και ρευστή έννοια δημοκρατίας, η οποία διατηρεί μεν ορισμένους από τους τύπους της αμιγούς φιλελεύθερης θέσμησης, ωστόσο, ανατρέπει την ισορροπία της αρχής της διάκρισης των εξουσιών προς όφελος της εκτελεστικής, στην οποία θεωρεί ότι θα πρέπει να δοθεί πρόσθετη δύναμη ώστε να αποφασίζει γρήγορα και αποτελεσματικά, αλλά και να μην εμπλέκεται σε χρονοβόρες κοινοβουλευτικές συζητήσεις. Επίσης, η θέσμηση στην οποία προσβλέπει, όχι μόνο επιτρέπει, αλλά επιβάλλει και την παρέμβαση του Κράτους στην οικονομική δραστηριότητα και την ανάληψη της καθοδήγησής της, ώστε να είναι αποτελεσματική αλλά και κοινωνικά επωφελής· ακόμη, αυτή η πολιτική θέσμηση δεν θεωρεί την ιδιωτική κατοχή των μέσων παραγωγής अपαράγραπτο αξίωμα, αντίθετα τείνει στην κοινωνική κατοχή τους, με στόχο την εξασφάλιση της υλικής ισότητας των πολιτών και της «λογικής» ρύθμισης της παραγωγής, την υπαγωγή με άλλα λόγια του κεφαλαίου στο Κράτος, και την ενσωμάτωση συνεταιριστικών χαρακτηριστικών στην πολιτική οργάνωση – οικονομικό κοινοβούλιο, υποχρεωτική διαιτησία του Κράτους στις διαμάχες Κεφαλαίου-Εργασίας– με στόχο την ταξική αλληλεγγύη στα πλαίσια του Έθνους και την αποφυγή της Επανάστασης.

Έτσι, διατηρείται το δημοκρατικό κέλυφος, το οποίο παρέχει δυνατότητες συμβολικής κινητοποίησης και ανάληψης πολεμικής ενάντια στις κατονομαζόμενες ως ανελεύθερες λύσεις, την ίδια στιγμή που από μέρους του είτε απαιτούνται ρυθμίσεις κοινωνικού χαρακτήρα, ρητά ή άρρητα επηρεασμένες από την κομμουνιστική μεθερμηνεία της τυπικής-πολιτικής ισότητας σε οικονομική και την απειλή της Επανάστασης ή από τη φασιστική πίεση, είτε επιζητείται η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Πάντως, το γεγονός ότι οι αστικές/φιλελεύθερες δομές και ιεραρχήσεις κλυδωνίζονται υπό την ασφυκτική πίεση που δέχονται, έχει ως αποτέλεσμα ότι οι ιδεολογικοί πόλοι ρευστοποιούνται και, κατά συνέπεια, διευκολύνονται τα αμοιβαία δάνεια, οι μετασχηματισμοί, οι αντιμεταθέσεις και οι διαδρομές και μετακινήσεις κατά μήκος ολόκληρου του ιδεολογικού φάσματος. Αυτό είναι το σκηνικό εντός του οποίου ο Θεοτοκάς ταλαντεύεται, υποχρεωμένος να εγκαταλείψει τις φιλελεύθερες σημασίες και να βρει την πλέον ήπια εκδοχή αποχαιρετισμού τους.

Επομένως, η συνειδητοποίηση του συνταρακτικού κλυδωνισμού στα όρια της χρεωκοπίας των πατριαρχικών και αστικών δομών, οι επισημάνσεις του οι οποίες αφορούν τις θιγόμενες όψεις της προϋφιστάμενης θέσμησης –φιλελευθερισμός, ορθολογισμός, ουμανισμός, δημοκρατία, τεχνική και βιομηχανική ανάπτυξη, Μεγάλη Ιδέα, έθνος, Ευρώπη–, η συνειδητοποίηση της ανεπάρκειας των προηγούμενων προτάσεων για τον χειρισμό της μετά το 1932 κατάστασης και της αδυναμίας αναζωογόνησής τους, η οξυδερκής διαίσθηση ότι η κοινωνική εξέλιξη οδηγείται σε ριζικά νέες μορφές σύνθεσης, διάρθρωσης, μορφών κοινωνικής οργάνωσης αλλά και σύγκρουσης, εκβάλλει, με δεδομένη και την αξίωση ιδεολογικής κατίσχυσης, στη δυναμική είσοδο στο πεδίο της πνευματικής αντιπαράθεσης με προτάσεις και θέσεις που επιθυμούν να απαντήσουν στα οξύτατα ερωτήματα που θέτει η πολύμορφη κρίση.

Έτσι άλλωστε ολοκληρώνεται και το σχήμα κρίση-μετάβαση/υπέρβαση, που σφραγίζει την προσέγγιση της εποχής από τον Θεοτοκά. Με δεδομένη λοιπόν την πεποίθησή του ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, κι ο ελληνικός στον βαθμό, μικρό ή μεγαλύτερο, που μετέχει στην ευρωπαϊκή μοίρα, κινδυνεύει είτε από την Επανάσταση είτε από τη διαίωνιση της κρίσης, διατυπώνει τις προτάσεις του, τις οποίες για τις ανάγκες της ανάλυσης, θα εξετάσω με βάση τους εξής άξονες: α) ορθολογικότητα-επιστημονικό ιδεώδες, β) τεχνολογία και αποτίμησή της, γ) στοχασμός σχετικά με το Έθνος και την Ευρώπη. Έχει, εξάλλου, ήδη διαφανεί ότι αυτοί οι άξονες δεν απέχουν από τις αφετηρίες του στοχασμού του Θεοτοκά: οι αναφορές σε αυτά τα θέματα κυριάρχησαν στην προηγούμενη ανάλυση. Συνεπώς, όσα ακολουθούν αποτελούν στην ουσία περαιτέρω ανάπτυξη του καθενός από αυτούς τους τόπους. Με βάση λοιπόν τα συμπεράσματα αυτής της ενότητας, αλλά και του υλικού που θα εκτεθεί και θα σχολιαστεί στις τρεις επόμενες, προτίθεμαι να συζητήσω στα συμπεράσματα της καθεμίας την ανεπτυγμένη βιβλιογραφία γύρω από τον εν λόγω στοχαστή.

3.2 Η αποτίμηση της ορθολογικότητας και του επιστημονικού ιδεώδους

Η προσέγγιση των απόψεων του Θεοτοκά για την ορθολογικότητα και το επιστημονικό ιδεώδες θα πραγματοποιηθεί με βάση δύο άξονες. Ο ένας σχετίζεται με την από μέρους του αξιολόγηση της επιστήμης αφ' ενός ως υποβάθρου και αναγκαία προϋπόθεση της κοινωνικής προόδου, αφ' ετέρου, ως γνωστικού εγχειρήματος. Ο δεύτερος σχετίζεται με μια ευρύτερη έννοια της επιστήμης, αυτή της δυνατότητας για «επιστημονική» οργάνωση της κοινωνικής ζωής και για άσκηση «επιστημονικής»

πολιτικής. Κρίνω αναγκαίο να παρεμβάλω ανάμεσα στα δύο αυτά τμήματα του παρόντος κεφαλαίου την εξέταση των όσων περιέχει η έννοια του Πνεύματος, μια έννοια τόσο συχνά επαναλαμβανόμενη στα κείμενα του Θεοτοκά μα και τόσο πολύσημη, ίσως και αντιφατική. Ελπίζω να δείξω ότι η πολυσημία μα και αντιφατικότητα τούτης της έννοιας παίζει αποφασιστικό ρόλο και στην ιδεολογική πολεμική στην οποία εμπλέκεται, μα και στο ζήτημα των προτάσεών του για την πολιτική οργάνωση. Να σημειωθεί ότι η εξέταση των απόψεών του για αυτά τα θέματα θα ακολουθήσει τους περιοδολογικούς καθορισμούς της προηγούμενης ενότητας. Δοκιμάζεται η υπόθεση ότι αν κινηθεί κανείς στα πλαίσια αυτής της περιοδολόγησης, θα φανεί ότι οι απόψεις του Θεοτοκά για την επιστήμη επηρεάζονται τόσο από τον αισιόδοξο τόνο των τελών της δεκαετίας του '20, όσο και από την ανησυχία και αβεβαιότητα των χρόνων που ακολουθούν το σημείο καμπής της περιόδου 1929-1932.

Η επιστήμη ως γνωστική αυθεντία και προϋπόθεση κοινωνικής προόδου

Η εκτίμηση την οποία τρέφει ο Θεοτοκάς για την επιστήμη ως παράγοντα προόδου, βασίζεται στην πεποίθησή του ότι αυτή μπορεί να βοηθήσει ποικιλοτρόπως στην αναγεννητική του Έθνους απόπειρα. Στο *Ελεύθερο Πνεύμα* αναφέρει ότι «[...] στη Βαλκανική, που υπήρξε ολοκλήρους αιώνες μια χώρα με πολιτισμό σχεδόν ενιαίο, παραφωνεί σήμερα η Ελλάδα που πετά μονομιάς στη θάλασσα όλες τις βυζαντινές και βαλκανικές παραδόσεις της και γυρεύει ένα δρόμο καινούριο».²⁹ Με δεδομένη τη χρονολογία έκδοσης του συγκεκριμένου έργου, η απομάκρυνση της χώρας από τον βαλκανικό της περίγυρο συνδυάζεται με το πρόγραμμα «αστικού εκσυγχρονισμού» της τετραετίας 1928-1932, κατά την οποία λαμβάνουν χώρα εκτεταμένες προσπάθειες εκβιομηχάνισης, εκπονείται μεγάλη κλίμακας σχέδιο εκτέλεσης δημοσίων έργων, ενώ πραγματοποιούνται απόπειρες εκσυγχρονισμού και μεταρρυθμίσεων στον τομέα της κρατικής διοίκησης, αλλά και στον τομέα βελτίωσης και αποτελεσματικότητας της γεωργικής παραγωγής. Όπως γίνεται κατανοητό, η πραγμάτωση αυτού του προγράμματος απαιτούσε, σε τελευταία ανάλυση, καταρτισμένο επιστημονικό δυναμικό, το οποίο στη βάση των γνώσεών του θα αναλάμβανε την καθοδήγηση και διεύθυνσή του. Επομένως το νέο θετικό όραμα των βενιζελικών κυβερνήσεων, το οποίο αντικαθιστούσε την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, η στροφή προς την τεχνική και κοινωνική πρόοδο κι η υπέρβαση του

²⁹ Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό. π., σ. 6.

επαρχιωτισμού, προϋπέθετε, αλλά και ήταν συνυφασμένη με την ανάπτυξη των ορθολογικών τάσεων και της επιστημονικής ανάπτυξης. Παρενθετικά, ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι η εμπιστοσύνη στην αναγεννητική δύναμη της επιστήμης προσκρούει στο ίδιο κείμενο στις πρώτες επιφυλάξεις:

«Σήμερα, θα μας πουν, περισσότερο από πάντα, η Ελλάδα θέλει φρόνιμους νέους, γεωπόνους, μηχανικούς, δασκάλους, οικονομολόγους, με θετικό μυαλό, με αυστηρή πειθαρχία, με πραχτική χρησιμότητα, κι όχι ανήσυχους ονειροπόλους, που ταράζουν το έργο της περισυλλογής, που δεν προσφέρουν καμμία εκδούλευση στον τόπο και καταντούν συνήθως παράσιτοι. Θα απαντήσουμε πως δόξα τω Θεώ, οι φρόνιμοι νέοι δε λείπουν στην Ελλάδα. Οι νοικοκυραίοι του Κράτους και του πνεύματος θα βρουν τριγύρω τους στρατιές από καλά παιδιά τέτοια που τα θέλουν, και δεν έχουν παρά να λάβουν τον κόπο να διαλέξουν τους πιο φρόνιμους ανάμεσα στους πιο φρόνιμους για να τους εμπιστευθούν τους γυαλιστερούς τίτλους και τις πολύτιμες θέσεις. Δε θα αφήσουμε όμως την νοικοκυροσύνη να καταχτήσει ολόκληρη την ελληνική νιότη. Αν οι άνθρωποι που διευθύνουν χρειάζονται πολλούς νοικοκυραίους εμείς χρειαζόμαστε μερικές ταραγμένες ψυχές. Μα την αλήθεια, δε βλέπουμε σε τι θα χρησιμεύσει αυτός ο τόπος, αν πρόκειται να σβήσουν ολότελα το *θείον πυρ* [...] Μα είναι δυνατό να καταντήσει Ελβετία η χώρα του Οδυσσέα;»³⁰

Η αναγνώριση της αξίας του επιστημονικού ιδεώδους αφορά, εντός του ίδιου πλαισίου εκσυγχρονισμού και κοινωνικής μεταρρύθμισης, και την επικράτηση και υιοθέτηση από το Κράτος της καθομιλουμένης λαϊκής γλώσσας ως επίσημης. Αυτό το αίτημα θεωρείται πως διαθέτει επιστημονική βάση και τεκμηρίωση. Ο Θεοτοκάς πιστεύει ότι η συστηματοποίηση του ζητήματος από τον Ψυχάρη, «καλλιτέχνη μαζί και επιστήμονα», οδηγεί στη διανοητική απολύτρωση και στο αποφασιστικό πλήγμα της αμάθειας και του σκότους,³¹ ενώ οι προσπάθειες της *Φοιτητικής Συντροφιάς* με τον αντίστοιχο προσανατολισμό, αν δεν εμπνέονται, σίγουρα όμως ενισχύονται από τη μελέτη μιας επιστήμης «[...] πλατιάς, ζωντανής, καθαρισμένης από κάθε πρόληψη και σαπίλα, που' χει ιδανικό της να συντελέσει στην πρόοδο του λαού και όχι να του ρίξει στάχτη στα μάτια».³² Πριν εξάλλου από αυτή την εξέλιξη, η οποία, όπως διαφαίνεται, σηματοδοτεί κατά τον Θεοτοκά και ποιοτικό μετασχηματισμό του δημοτικιστικού κινήματος, ο δημοτικισμός ήταν καθαρά συναισθηματικός, εκτός

³⁰ Ο. π., σ. σ. 34-35. Εντυπωσιακή η ομοιότητα αυτών των διατυπώσεων με τις αντίστοιχες του Ίωνος Δραγούμη στον «Ελληνικό Πολιτισμό», όπως αυτές παρατίθενται στο Βοβολίνη Σπ., Βοβολίνη Κ. (διευθύνση), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, 5 Τόμοι, εκδ. «Βιομηχανική επιθεώρησης», Αθήναι 1959, 3^{ος} Τόμος, σ. 491: «[ο Δραγούμης καταφέρεται εναντίον εκείνων που θέλουν την Ελλάδα] μπουρζουάδικο Βέλγιο, ευνούχο, αγελαδοτρόφα Ελβετία». Χρειάζεται να σημειωθεί ότι ο Θεοτοκάς γνώριζε πολύ καλά τη σκέψη του Δραγούμη και ότι στις πρώτες του εμφανίσεις στην ελληνική ιδεολογική σκηνή αποπειράται να παρουσιάσει μια νέα ερμηνεία του Δραγούμη η οποία αντίκειται στις εθνικιστικές και μαρξιστικές προσεγγίσεις του [Θεοτοκάς Γ., «Ένας άλλος Δραγούμης» (1928), *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ.σ. 139-153]. Ο Θεοτοκάς βασίζει την ερμηνεία του στην προσέγγιση των δαιμονικών δυνάμεων της ανθρώπινης Ψυχής, την οποία οι δογματικοί των δύο πλευρών αδυνατούν να κατανοήσουν. Ένα χρόνο αργότερα, στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, ο Θεοτοκάς θα επαναλάβει σε ανεπτυγμένη μορφή τους ίδιους ακριβώς τόπους.

³¹ Θεοτοκάς Γ., «Η κοινωνική σημασία του έργου του Ψυχάρη» (1925), *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, ό. π., σ. 99.

³² Θεοτοκάς Γ., «1910-1926» (1926), ό. π., σ. 103.

επιστημονικής θεωρίας και πρακτικής εφαρμογής.³³ Η θετική αποτίμηση της επιστήμης εδράζεται και στον συνυπολογισμό της προσφοράς της στη βελτίωση και αρτίωση λειτουργιών του δημοσίου βίου, όπως είναι οι δικηγόροι, των οποίων η κοινωνική λειτουργία προσεγγίζεται με όρους *αποστολής*. Η επιτυχής περαίωση της *αποστολής* του νομικού έχει ως αναγκαία προϋπόθεσή της την επιστημονική κατάρτιση.³⁴ Αυτή μάλιστα η εκτίμηση συνυφαίνεται με την έκφραση απογοήτευσης για το γεγονός ότι, παρά την αναμφισβήτητη σημασία της, στην Ελλάδα δεν έχει δημιουργηθεί αυτοδύναμη, ζωντανή επιστημονική παράδοση, μια παρατήρηση που αφορά πρωτίστως το πεδίο της νομικής, μια που σε τέτοια πλαίσια εκφέρεται, ωστόσο δεν φαίνεται να μη διεκδικεί αξιώσεις καθολικής εφαρμογής.³⁵

Η θετική αξιολόγηση της επιστήμης, ωστόσο, δεν περιορίζεται μόνο στις απτές εφαρμογές της ή στην προσδοκία εφαρμογής των όσων επιτάσσει η επίκλησή της, όπως π.χ. στην περίπτωση της υιοθέτησης της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας. Συσχετίζεται με την ύψιστη θεωρητική σημασία της όσον αφορά την εμπλοκή του στην πολεμική με τους υλιστές-μαρξιστές για την επίτευξη της ιδεολογικής ηγεμονίας και των συναφών αξιώσεων. Στη διαμάχη υλισμού-ιδεαλισμού, στη σύγκρουση των δύο θεμελιωδών αρχών της ανθρώπινης σκέψης, όπως ο ίδιος περιγράφει τη διαμάχη στην οποία έχει συνειδητά εισέλθει,³⁶ η επίκληση της επιστήμης για την τεκμηρίωση των αντιμαχομένων θέσεων θα προσλάβει αποφασιστικό και κρίσιμο χαρακτήρα. Έτσι, πραγματοποιείται η μετάβαση στο θέμα ποια από τις δύο αυτές αρχές της ανθρώπινης σκέψης ενισχύεται από τα πορίσματα της μοντέρνας επιστήμης. Από τη μία πλευρά, καταφάσκει την αξία της επιστήμης εφόσον αυτή παρέχει το αναμφισβήτητο θεμέλιο επικύρωσης του ιδεαλισμού, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζεται είτε ως ασύμβατη με τον μαρξισμό, είτε –παρά τον ονομαστικά διακηρυγμένο σεβασμό προς αυτή– υποβαθμίζεται κομψά σε γνωστικό εγχείρημα –κι όχι το μόνο– ή απλώς σε μέθοδο. Η κρισιμότητα της περιπλοκής της επιστήμης στον ιδεολογικό ανταγωνισμό υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι η υποστήριξη της καθεμιάς από τις αντιμαχόμενες θέσεις φορτίζεται ηθικά-αξιολογικά. Οι υποστηρικτές του ιδεαλισμού, πιο συγκεκριμένα, αυτοπροσδιορίζονται ως αντίπαλοι των υλιστικών θεωριών και των κηρυγμάτων της ωμής βίας, εχθροί της συντήρησης, υποστηρικτές της

³³ Θεοτοκάς Γ., «Γύρω στην έρευνα της “Δημοκρατίας”» (1926), ό. π., σ. 108.

³⁴ Θεοτοκάς Γ., «Σημερινή εμφάνιση του δικηγορικού επαγγέλματος στην Ελλάδα και μελλοντικός προορισμός του», ό. π., σ.σ. 117, 119.

³⁵ Ο. π., σ.σ. 123, 125-126.

³⁶ Θεοτοκάς Γ., Σεφέρης Γ., *Αλληλογραφία* (1930-1966), Φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1981, σ.σ. 63-64.

δημοκρατίας και της ανάγκης ολοκλήρωσής της, όπως και της ανάγκης λύτρωσης του ελληνικού πνεύματος από το παρελθόν ώστε να προσαρμοστεί η ελληνική ζωή στο πνεύμα του ευρωπαϊκού γίνεσθαι.³⁷ Αντίθετα, οι υλιστικές-αιτιοκρατικές θεωρίες κατηγορούνται ως αρνητές της ελευθερίας, της ατομικότητας, της θέλησης, κατά συνέπεια η επικράτησή τους θα συνεπέφερε την κατάργηση της ελεύθερης έρευνας και σκέψης, την καταπάτηση της ηθικής και την πνευματική σκλαβιά.³⁸ Οι συντάκτες της *Ιδέας*, συνεπώς και ο Θεοτοκάς ανάμεσά τους, αναγορεύονται σε αποκλειστικούς νομείς της πνευματικής ελευθερίας και του αυτόνομου στοχασμού, προασπιστές της συνέχειας του πολιτισμού ενάντια στους καταστροφείς του, αρνητές του μαρξισμού και του διαλεκτικού υλισμού.³⁹

Ο κίνδυνος πρόκλησης παρεξηγήσεων οδηγεί τους συντάκτες της *Ιδέας*, σε διευκρινιστική δήλωση ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται το επιστημονικό φαινόμενο και τις φιλοσοφικές συμπαραδηλώσεις του:

«Η *Ιδέα* θέλει να αποφύγει και μια άλλη παρεξήγηση. Φαίνεται πως μερικοί αναγνώστες μας παρανόησαν εκείνο των σημείων των *Βασικών Αρχών μας*, όπου τονίζουμε ότι θα πολεμήσουμε τις “υλιστικές και αιτιοκρατικές θεωρίες, που αρνιούνται την ελευθερία, την ατομικότητα, το ρόλο της θέλησης κτλ, κτλ”, και νόμισαν πως είμαστε εχθροί της επιστήμης. Η πλάνη είναι ριζική και αδικαιολόγητη. Οι ιδρυτές της *Ιδέας* μπορούν να δηλώσουν με τον κατηγορηματικότερο τρόπο από τώρα – γιατί οι απόψεις τους πάνω σ’ αυτό το θέμα θα διευκρινιστούν και θα ολοκληρωθούν σιγά-σιγά – ότι έχουν τη βαθύτερη εκτίμηση στο είδος του γνωστικού εγχειρήματος, που αποτελούν οι φυσικές επιστήμες και ότι αναγνωρίζουν την τεράστια συμβολή τους στη διαμόρφωση του δυτικού πολιτισμού και στην πνευματική χειραφέτηση του ανθρώπου. Με την ίδια όμως κατηγορηματικότητα θεωρούν απαραίτητο να διακηρύξουν ότι οι φυσικές επιστήμες δεν είναι η μόνη γνωστική μέθοδος που διαθέτει ο ανθρώπινος νους, προ πάντων όμως, ότι άλλο οι φυσικές επιστήμες κι άλλο φιλοσοφία πάνω στις φυσικές επιστήμες.

Οι φυσικές επιστήμες είναι μια ορισμένη μεθοδολογία με παρελθόν, με ιστορία και σαν τέτοια, προσφέρονται, όπως άλλωστε κάθε δεδομένο, σαν αντικείμενο μελέτης στον φιλοσοφικό, τον συνειδητό στοχασμό. Μ’ άλλα λόγια, οι φυσικές επιστήμες, μακριά από το να αποτελούν κοσμοθεωρία, επιδέχονται πάντα, κάτι παραπάνω μάλιστα, ζητούν επιτακτικά την πρέπουσα τοποθέτηση κι ερμηνεία. Το πόσο διαφορετικό πράγμα είναι η επιστήμη από τη φιλοσοφία επάνω στην επιστήμη φανερώνεται θαυμάσια από το γεγονός ότι η επιστήμη δίνει λαβή σε δύο ριζικά αντίθετες φιλοσοφικές ερμηνείες, τη μια καθαρά υλιστική κι αιτιοκρατική, την άλλη απροκάλυπτα ιδεαλιστική και αντιαιτιοκρατική. Εμείς, σύμφωνα με τις πιο βαθιές μας πεποιθήσεις, δεν μπορούμε παρά να υιοθετήσουμε τη δεύτερη – και το κάνουμε με τόσο μεγαλύτερη ικανοποίηση και ενθουσιασμό όσο η ίδια η εξέλιξη της επιστήμης, με την ακατάπαυστη αποπνευμάτωση και μαθηματικοποίησή της, με την ανεπάρκεια του αιτιοκρατισμού στον ενδοατομικό κόσμο, έρχεται να δικαιώσει εκείνους, που υποστήριζαν ανέκαθεν τη μεταφυσικότητα κάθε γνωστικής απόπειρας, την καταπληκτική αντιστοιχία των απώτατων επιστημονικών πορισμάτων με τις πεμπτουσιακές οντολογικές κατηγορίες».⁴⁰

³⁷ Περ. *Ιδέα*, «Δεύτερη χρονιά» (ανυπόγραφο κείμενο), 13^ο τεύχος, Γενάρης 1934, Χρονιά Β΄, 2^ος Τόμος, σ. 55.

³⁸ «Βασικές Αρχές», ό. π., 1^ο τεύχος, Γενάρης 1933, Χρονιά Α΄, 1^ος Τόμος, σ. 1.

³⁹ «Επεξηγήσεων συνέχεια» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 7^ο τεύχος, Ιούλιος 1933, Χρονιά Α΄, 2^ος Τόμος, σ. 127.

⁴⁰ «Ιδέα και Επιστήμη» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 2^ο τεύχος, Φλεβάρης 1933, Χρονιά Α΄, 2^ος Τόμος.

Σε μια από τις οξύτερες φάσεις της πολεμικής, όταν κλιμακώνεται η διαμάχη με τον Γληνό, δημοσιεύεται στην *Ιδέα* ανυπόγραφη κριτική σ' αυτόν, όπου συμπλέκεται η επιστημολογική αξιολόγηση με την ηθική-αξιολογική φόρτιση:

«Αλλά αν ήξερε ο άνθρωπος να διαβάξει κι όχι να οπτασιάζεται, θα είχε δει ότι δε θεωρούμε επικίνδυνες τις υλιστικές θεωρίες σαν απλές ακαδημαϊκές εξηγήσεις, που ξεδιπλώνονται στις σελίδες των βιβλίων, αλλά σαν επιστημονικά υποβαστάγματα και δικαιώσεις κινήσεων, οργανώσεων και αγώνων, που ζητούν στο όνομά τους να εγκαθιδρύσουν τη σκοτεινότερη βαρβαρότητα. Θα είχε δει ότι μιλήσαμε για τα “αποτελέσματα της επικράτησής τους”, που θεωρούμε ολέθρια για τον πολιτισμό, αφού θα είναι η επιβολή της αγριότερης κοινωνικής τυραννίας, η έλλειψη κάθε ανθρωπισμού, η αδιαφορία για κάθε συναισθηματική απαίτηση. Κι' εννοούσαμε τον κομμουνισμό, που εμπνέεται από τις υλιστικές θεωρίες και τον αιτιοκρατισμό τους και ζητάει να δεσπόσει στην κοινωνική ζωή στο όνομα μιας φανταστικής επιστημονικής αλήθειας και των τυφλών μηχανικών της νόμων, που δεν έχουν να κάνουν με καμιά ηθική άποψη ή ανθρωπιστική αξίωση. Αυτή η αφαίρεση του ανθρώπινου παράγοντα σαν αυτόνομης και ηθικής αξίας, αυτή η μηχανική διαρρύθμιση των κοινωνικών πραγμάτων έξω από κάθε άποψη δικαιοσύνης και ανθρωπισμού είναι η βασική ανηθικότητα του κομμουνισμού και όλων των μηχανικών θεωριών, που δε βλέπει ή καμώνεται πως δε βλέπει ο στομφώδης επικριτής της *Ιδέας*. Όσο για τον ισχυρισμό του ότι οι υλιστικές θεωρίες έχουν παίξει μεγάλο ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτισμού, ο άνθρωπος κολυμπάει σε πέλαγος παρεξηγήσεων. Αν δεν ήταν τόσο ανιστόρητος, θάξερε ότι οι σημαντικότερες επιστημονικές επαναστάσεις έγιναν από τους μεγαλύτερους ιδεαλιστές των αιώνων. Αν πάλι δεν ήταν τόσο αφιλοσόφητος θάχε μάθει ότι επιστήμη και υλισμός είναι δύο πράγματα διαφορετικά. Η επιστήμη είναι ένα τεχνικό γνωστικό εγχείρημα ενώ ο υλισμός είναι μια μεταφυσική θεωρία. Μ' άλλα λόγια η επιστήμη είναι ένα δεδομένο, που σ' αυτό επάνω πολεμάει να στηριχτεί ο υλισμός και που έδωσε όμως λαβή σε αντιυλιστικές και ιδεαλιστικές ερμηνείες».⁴¹

Κατά συνέπεια, ο υλισμός ταυτίζεται με την πλάνη και την ανηθικότητα, ενώ ο ιδεαλισμός συνιστά τίτλο τιμής, είναι αυτός που καταφάσκει την ανθρωπιά ενάντια στο κτήνος. Αυτό το σκέλος της διαμάχης ολοκληρώνεται με την απόπειρα διακωμώδησης του αντιπάλου, ορισμένες εντούτοις, από τις διατυπώσεις είναι ενδεικτικές της τάσης να θεμελιωθεί η υποστηριζόμενη θέση με παραπομπή στην επιστημονική αυθεντία η οποία έστω και κατά περίπτωση, αντιμετωπίζεται ως «μαύρο κουτί»:

«Ένας εμβρόντητος νεαρός οπαδός του Μαρξ έκανε τώρα τελευταία μια συνταρακτική ανακάλυψη: βρήκε ότι «οι θεωρίες του Αϊνστάιν είναι ένα από τα δυνατότερα θεμέλια στη μαρξιστική διαλεκτική»! Quid όμως περί σχέσεων της κυματοειδούς μηχανικής του de Broglie ή των quanta του Planck ή του ασυρμάτου τηλεγράφου του Μαρκόνι και του περιπύστου διαλεκτικού υλισμού; Ουδέν! Ο Αϊνστάιν αρκεί: είναι σύνθεση που έχει απορροφήσει όλες τις θέσεις και αντιθέσεις. Αν έλειπε δηλαδή αυτός θα υπήρχε ο Νεύτων (θεμέλιο μια φορά για τον διαλεκτικό υλισμό!) κι αν έλειπε ο Νεύτων, θα υπήρχε ο Γαλιλαίος (κι όμως η γη «διαλεκτικώς» κινείται) κι αν είχε λείψει κι αυτός, θα υπήρχε ο Πυθαγόρας, ο Αναξαγόρας ή ο Θαλής, κάποιος τέλος πάντων που θα έκανε ατράνταχτο τον ιστορικό υλισμό... Δεν είναι πολύς καιρός που ο κύριος Γληνός μας πληροφορούσε ότι ο διαλεκτικός υλισμός είναι προορισμένος να αναγεννήσει όλες τις επιστήμες (τη στιγμή που εμείς οι δύσμοιροι δεν ξέρουμε ούτε το αλφάβητό του!). Άλλος πάλι ανατρέπεται από το θαυμασμό μπροστά στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», «το τελειότερο ντοκουμέντο επί της γης» ή

⁴¹ «Αϊνστάιν και ... διαλεκτικός υλισμός» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 7^ο τεύχος, Ιούλιος 1933, Χρονιά Α', 2^ος Τόμος, σ. 128.

σεληνιάζεται μπροστά στο μεγαλείο του Μαρξ και του Έγγκελς. Κι όμως αυτοί οι άνθρωποι ισχυρίζονται ότι είναι σε θέση να μας σώσουν».⁴².

Εντούτοις, ήδη διαφαίνεται μια κάποια τάση αποστασιοποίησης από την επιστήμη –τονίζεται ότι δεν είναι το μόνο γνωστικό εγχείρημα του Πνεύματος, ότι δεν είναι κοσμοθεωρία, αλλά απλώς ένα τεχνικό εγχείρημα, ότι δίνει λαβή σε αντικρουόμενες ερμηνείες– τάση η οποία συσχετίζεται, και τότε γίνεται και πιο έντονη, με τη μετατόπιση της συζήτησης στον προβληματισμό σχετικά με την ευρωπαϊκή κρίση και στο κατά πόσο είναι υπεύθυνη σε τελική ανάλυση γι' αυτή, η θέσμιση της ευρωπαϊκής Νεωτερικότητας. Εξάλλου ήδη στην *Ιδέα*, αμφισβητείται η δυνατότητα της επιστήμης να συντελέσει στην ηθικοποίηση του ανθρώπου.⁴³ Θα ήταν ίσως υπερβολικό να ισχυρισθεί κανείς ότι η μεταστροφή έναντι του επιστημονικού ιδεώδους, όπως παρατηρείται στις αρχές της δεκαετίας του '30, οφείλεται στο ότι το επικαλούνται οι κομμουνιστές διανοούμενοι, οι οποίοι αξιώνουν να αναγορευθούν σε αυθεντικούς ερμηνευτές του. Ωστόσο, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί, αλλά και να εντοπιστεί η ύπαρξη μιας διπλής σύμπτωσης: αφ' ενός, ο Θεοτοκάς αποστασιοποιείται από τους ανεπιφύλακτους προς αυτήν επαίνους, όταν οι αριστεροί λόγιοι την επικαλούνται ως θεμέλιο, αφ' ετέρου αυτή η αποστασιοποίηση παρατηρείται όταν ο αισιόδοξος τόνος της δεκαετίας του '20 μετριάζεται μετά το σημείο καμπής των ετών 1929-1932.

Από την άλλη πλευρά, καταφάσκει την επιστήμη για την κριτική αιχμή της. Την ίδια στιγμή η απόσταση από αυτήν, σε τούτη την περίπτωση, επιτυγχάνεται με την απόρριψη του «επιστημονισμού» και των παρεπομένων του. Αντικρούοντας λοιπόν, τις απόψεις Παπατσώνη-Δημαρά, ο Θεοτοκάς κρατά αποστάσεις από την επιστήμη ως επιστημονισμό, ενώ ταυτόχρονα χειρίζεται την κριτική αιχμή της

⁴² «Απορίες» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 3^ο τεύχος, Μάρτιος 1933, Χρονιά Α', 1^ος Τόμος, σ.σ. 204-205.

⁴³ «Επιστήμη και ηθική πρόοδος» (ανυπόγραφο σημείωμα), ό. π., 5^ο τεύχος, Μάης 1933, Χρονιά Α', 1^ος Τόμος, σ.σ. 337-338: «Σε βαρυσήμαντο άρθρο του ο Ιούλιος Μπεντά εξετάζει κατά πόσον είναι δυνατό η επιστήμη να συντελέσει στην ηθική εξύψωση της ανθρωπότητας: “Εκείνοι που συνεισέφεραν κάποια δικαιοσύνη στον κόσμο είναι εκείνοι που εδήλωσαν πρώτα πρώτα «δε δέχομαι τον κόσμο αυτό όπως είναι». Η άρνηση αυτή να δεχθούν την πραγματικότητα, αυτή η επανάσταση εναντίον του «εμπειρικού δεδομένου», δεν αποτελεί ακριβώς την άρνηση του επιστημονικού πνεύματος;». Η πίστη αυτή στην αγαθοποιό επίδραση της επιστήμης, εκτός του ότι είναι σφαλερή περικλείει και πολλούς κινδύνους και για την επιστήμη αλλά και για την ανθρωπότητα. Απ' αυτές ο κυριώτερος είναι ότι μετατοπίζει την ευθύνη από την ηθική βούληση των ατόμων και των Λαών σε παράγοντες εξωτερικούς, όπως είναι “ένας δικτάτωρ, ένας ειρηνοποιός υπουργός, μια διάσκεψη νομομαθών ή ένας οικονομολόγος”, όπως δε είπεν και ο επιστήμων αν γινόταν δεκτή αυτή η θεωρία. Ο κόσμος θα σωθεί μόνο αν η ανθρωπότης θελήσει να κοιτάσει για να εξαρθεί πάνω απ' το ηθικό επίπεδο όπως βρίσκεται σήμερα, και κάθε θεωρία που θα την απέτρεπε από το έργον αυτό, το οποίον είναι έτοιμη σε κάθε στιγμή να εγκαταλείψει, είναι επιζήμια».

ενάντια στην μυστικιστική, όπως τη χαρακτηρίζει, στάση των διαλεγομένων μαζί του. Αυτοί θεωρούν ότι ο πολιτισμός της Αναγέννησης χρεωκόπησε οριστικά κι αυτό ήταν μοιραίο διότι δεν διέθετε μεταφυσική θεμελίωση καθώς στηρίχθηκε σε εξ αρχής σαθρές βάσεις, όπως ήταν οι ανθρώπινες δυνάμεις εξοβελίζοντας τις αιώνιες χριστιανικές αξίες και αποδίδοντας εμπιστοσύνη στις φθαρτές ανθρώπινες. Αυτή η στάση, διατείνονται, ήταν εφάμιλλη του προπατορικού αμαρτήματος κι είναι ακριβώς η ρίζα των δεινών τα οποία ταλανίζουν την ανθρωπότητα. Ιδανικό δε πνευματικό και ηθικό καθεστώς θεωρείται ο Μεσαίωνας ο οποίος χαρακτηριζόταν, κατά τη γνώμη τους, από την πίστη σε αξίες ακατάλυτες, απέβλεπε στη σωτηρία των ψυχών και πραγματοποιούσε σε μια ατμόσφαιρα πίστης τη γενική Αρμονία. Η ευρωπαϊκή κρίση αντιμετωπίζεται με όρους μαρτυρίου πριν τον τελικό εξαγνισμό και τη λύτρωση που θα σημάνει την επιστροφή στη θεία θέσμιση, αφού οι κοινωνίες όμως, διέλθουν μέσα από το καθαρτήριο του κομμουνισμού.⁴⁴

Ο Θεοτοκάς τους προσάπτει ότι παρανοούν τον Μεσαίωνα ο οποίος δεν ήταν νέος πολιτισμός αλλά αντίθετα η καθίζηση και αποδιάρθρωσή του: είναι οι Βάρβαροι που στη συνέχεια, δημιουργούν πολιτισμό –Κράτη, Φεουδαρχία, Μοναρχία– κι η Αναγέννηση έρχεται ως συνέχεια και κορύφωση αυτής φυσικής εξέλιξης προς την παιδεία, κι όχι ως ανατροπέας της, δημιουργώντας ένα νέο πολιτισμό ο οποίος, όπως κι ο αρχαίος, πρόβαλλε τον ουμανισμό και τη λύτρωση από το δόγμα. Το προοδευτικό-εξελικτικό σχήμα του αστισμού/φιλελευθερισμού ως νομοτέλεια δεν εγκαταλείπεται εδώ, όπως άλλωστε και η πίστη στα εναρμονιστικά σχήματα που εγγυώνται την πρόοδο μέσω μεταρρυθμίσεων, απωθώντας τις τομές που προκαλούν κλονισμούς.⁴⁵ Απορρίπτοντας έτσι, τη λύση που προτείνουν –λύση που κατ’ αυτόν ταυτίζεται με την ηττοπάθεια και τη διαστρέβλωση της ιστορίας– εισηγείται ως πρόταση υπέρβασης του αδιεξόδου τη μάχη στο όνομα της ελευθερίας και του ουμανισμού, τις πνευματικές πραγματικότητες οι οποίες είναι αμόλυντες από τον

⁴⁴ Κ. Θ. Δημαράς, «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα –Δευτερολογία» (1932), Τάκης Παπατσώνης, «Καιρός του ποιήσαι» (1932), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Β΄ Τόμος, σ.σ. 1228-1234 και 1236-1239 αντίστοιχα.

⁴⁵ Θεοτοκάς Γ., «Οι κίνδυνοι του μυστικισμού» (1932), ό. π., Α΄ Τόμος, σ. 201: «Και τότες ποιος φταίει περισσότερο για την ανατροπή του δόγματος; Φταίει ο ουμανισμός που έθεσε ξανά και ανόρθωσε την ανθρώπινη πραγματικότητα, λυτρώνοντάς την από την τυραννία του δόγματος; Φταίει η σχολαστική που του καλλιέργησε το έδαφος; Φταίει μήπως ο ίδιος ο χριστιανισμός, που από τη μια μεριά αρνήθηκε το ανθρώπινο λογικό κι από την άλλη γύρευε τη συμμαχία του λογικού μπάζοντας έτσι τον εχθρό μες στο σπίτι του; Ή μήπως (κι αυτή είναι η πεποίθησή μου), η Αναγέννηση είταν μια φυσική επανόρθωση των πραγμάτων, αποτέλεσμα της ανάπτυξης του πολιτισμού και του πνεύματος, μια αναπόφευκτη επιστροφή του ανθρώπου στον άνθρωπο, στη μοίρα του, στην πραγματικότητά του, στον αληθινό προορισμό του;».

χυδαίο επιστημονισμό, ο οποίος είναι άλλωστε κι ο πρόξενος της κρίσης:⁴⁶ ο ουμανισμός, τονίζεται, είναι υπεύθυνος για την κρίση στο βαθμό που βγαίνει από αυτόν η παραμόρφωσή του, ο άκρατος επιστημονισμός, με αποτέλεσμα τον κλονισμό της πνευματικής ισορροπίας.⁴⁷ Έτσι, προκύπτει ο συνδυασμός Επιστήμη (απαλλαγμένη από τον επιστημονισμό, ως εκφραστικό τρόπο του Πνεύματος)-Πνεύμα, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στην ιδεολογική διαμάχη με ιδιαίτερα αποτελεσματικό τρόπο, ανάλογα και με τις ανάγκες πολεμικής που γεννά η εκάστοτε συγκυρία.

Τα περιεχόμενα του «Πνεύματος»

Το Πνεύμα έχει ήδη οριστεί διά του αντιθέτου του, ως αυτό δηλαδή το οποίο αντιμάχονται και το οποίο αρνούνται οι υλιστικές και αιτιοκρατικές θεωρίες: ελευθερία, ατομικότητα, ρόλος θέλησης, πίστη στις ανώτερες κι ευγενικές δυνάμεις του ανθρώπου.⁴⁸ Στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, το Πνεύμα αντιπροσωπεύει το όνειρο, το όραμα, τη δημιουργία των ιδανικών, τη δημιουργική τρέλα, αυτό που εκφεύγει των λογικών καθορισμών, τη δημιουργό θέληση ενάντια στη συμβατικότητα και την προβλεψιμότητα, την αμφισβήτηση του όποιου δόγματος, την κινητικότητα ενάντια στη στασιμότητα, την περιπέτεια, το πάθος και τη λαχτάρα για ζωή, την αποθέωση των ζωϊκών ορμών και των βιταλιστικών μοτίβων. Ταυτίζεται με το *Δαιμόνιο*, ενώ άλλες φορές θεωρείται –όταν νοείται ως δημιουργήμα– κάτι που πηγάζει από τη δημιουργική δύναμη του *Δαιμονίου*. Οι εθνικιστές και οι μαρξιστές επικρίνονται διότι λησμονούν την αρχή κάθε πνευματικής δημιουργίας –το Δαιμόνιο– το οποίο κατ' αυτόν αποτελεί ένα μυστηριώδες πλεόνασμα δυνάμεων, είναι η επίκληση του ανοιχτού πελάγους, όπως τονίζει ο Gide στον οποίο παραπέμπει. Είναι αυτό το μυστηριώδες που διαφεύγει των συστηματοποιήσεων και των κατατάξεων, οι μύχιες ψυχικές και ανεξιχνίαστες κινήσεις, όπως αυτά που αναφέρει ο Νίτσε στον *Ζαρατούστρα* και ο Ντοστογιέφσκι. Το έργο τέχνης το οποίο πηγάζει από τέτοιες

⁴⁶ Ο. π., σ. 202

⁴⁷ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», ό. π., σ. 175.

⁴⁸ Στην ιεραρχία δε των αξιών τις οποίες αναλαμβάνει να υπερασπίσει εκείνος, αλλά και οι συνεργάτες του στην *Ιδέα*, τούτο καταλαμβάνει αναμφισβήτητα την πρωτοκαθεδρία: οι παραπομπές τους έτσι, σε Ευρωπαίους διανοουμένους, ώστε η επίκλησή τους να συντελέσει στην ενίσχυση αυτής της πρωτοκαθεδρίας, είναι διαφωτιστική, τόσο γιατί αποσαφηνίζεται το Πνεύμα οριοθετούμενο σε σχέση με αυτά τα οποία το ακυρώνουν, όσο και γιατί η διεκδίκηση της απόλυτης νομής του συνυφαίνεται με αξιώσεις ισχύος και επίτευξης ηγεμονικού πνευματικού ρόλου: παρατίθενται λοιπόν, οι γνώμες των R. Aron και D. de Rougement, οι οποίοι θεωρούν ότι μαρξισμός και καπιταλισμός είναι ισοδύναμοι με κοινό τους παρονομαστή τον ματεριαλισμό, ενώ υπογραμμίζεται και η ιεράρχηση του Daniel Rops, η οποία έχει ως εξής: Πνεύμα, Πολιτική, Οικονομία [«Εμπρός στη ζωή» (ανυπόγραφο κείμενο), περ. *Ιδέα*, 1^ο τεύχος, Γενάρης 1933, Χρονιά Α', 1^ος Τόμος, σ. 58].

βαθιές και μη υποκείμενες σε στάθμιση δυνάμεις, αποκαλείται θαύμα, λέξη που προκαλεί φρίκη όπως ο Θεοτοκάς επισημαίνει, στους επιστημονιστές, γι' αυτό και κάθε σχηματική εξήγηση του έργου τέχνης που δεν λαμβάνει υπόψη της αυτό το μυστηριώδες πλεόνασμα είτε περιορίζει τη μελέτη στην εξωτερική όψη του έργου αγνοώντας τα ψυχικά περιεχόμενα είτε απλουστεύει αφελώς για να προχωρήσει σε σχηματοποιήσεις και οι δύο στάσεις είναι απόρροια άρνησης στην ελευθερία της καλλιτεχνικής ψυχής, με άλλα λόγια του Δαιμονίου.⁴⁹

Στη βάση αυτού του σκεπτικού αποτιμάται, στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, η κατάσταση της ελληνικής πνευματικής ζωής, η οποία ορίζεται από την αντιπαράθεση ανάμεσα στους πόλους του κομματισμού, επαρχιωτισμού, σχολαστικισμού και προγονολατρίας αφ' ενός, και του μαρξιστικού μυστικισμού αφ' ετέρου. Αν και αυτοί οι δύο πόλοι εμφανίζονται ως αντιπαρατιθέμενοι, για τον Θεοτοκά δεν συνιστούν τίποτε άλλο παρά τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, καθώς συμμερίζονται τη λατρεία των συστημάτων, σε μια περίοδο μάλιστα, κατά την οποία η Ευρώπη από τη μία πλευρά τα απορρίπτει, από την άλλη, επιχειρεί να χαράξει προσανατολισμό πέρα από αυτά. Αυτή η κατάσταση τελικά, αποφαίνεται, δεν επιτρέπει το σκίρτημα των ελεύθερων πνευμάτων.⁵⁰ Οι εκπρόσωποι των δύο αυτών τάσεων αδυνατούν, εξαιτίας της σχηματικότητας των θεωρήσεών τους, να συλλάβουν αντιφάσεις, να αφουγκραστούν και να συνενώσουν αντιθέσεις, και τούτο γιατί γυρεύουν την απόλυτη Αλήθεια «[...] δηλαδή μια φυλακή. Αυτή η μανία του απόλυτου, του οριστικού, του ασάλευτου, που εκδηλώνεται σ' όλες τις πνευματικές συζητήσεις, φανερώνει καλά το επίπεδο της πνευματικής ανάπτυξής μας».⁵¹

Ο εθνικισμός και ο μαρξισμός, λοιπόν, αποτελούν μορφές του πνευματικού μιλιταρισμού, ενώ η εξάπλωση της απήχησής τους στη νεολαία επιβάλλει την αντίσταση σε αυτούς στο όνομα των ιδεωδών του ελεύθερου πνεύματος. Χαρακτηριστικά των περικλειστων αυτών δογμάτων, θεωρούνται από τον Θεοτοκά, οι αντιλήψεις τους ότι ο σκοπός της τέχνης είναι ωφελιμιστικός, είτε εθνικός είτε κοινωνικός, ότι μικραίνουν τα ζητήματα ώστε να τα χωρέσουν στα περιοριστικά και άκαμπτα σχήματά τους, άρα, ότι καταργούν την πολυμορφία και, βέβαια, δεν λαμβάνουν υπόψη τους, την αρχή κάθε πνευματικής δημιουργίας, δηλαδή το

⁴⁹ Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, σ.σ. 29-30.

⁵⁰ Ο. π., σ.σ. 7-9, 11.

⁵¹ ό. π., σ. 20.

Δαιμόνιο.⁵² Η υπονόμηση, κατ' αυτό τον τρόπο, του δογματισμού οδηγεί στην έκκληση μεν για τη διάρρηξη των συστημάτων, έτσι ώστε να επιτευχθεί, δε, η ανόρθωση της Ιδέας:

«Η ζωή είναι πιο μεγάλη και πιο μυστηριώδης από ό, τι νομίζουν οι δάσκαλοί μας. Μην τους πιστεύετε όταν σας προσφέρουν πολύ αληθοφανείς ερμηνείες του κόσμου και της ανθρωπότητας. Αυτοί που επικαλούνται πιο συχνά την αλήθεια, αυτοί ξέρουν τα λιγότερα από όλους. Όσο περισσότερο σκεφθεί κανείς, όσο περισσότερο εισχωρήσει στους άπειρους κόσμους που κρύβονται κάτω από την ορατή πραγματικότητα, τόσο περισσότερο τρομάζει για την αδυναμία της σκέψης του. Ερευνάτε ωστόσο. Αλλά μην ανέχεστε φραγμούς στη σκέψη σας, μην ικανοποιείστε με τα συστήματα που σας προσφέρουν έτοιμα και τελειωμένα εκ των προτέρων, μην πιστεύετε στις αφηρημένες γενικεύσεις που ιδρύονται έξω από την πραγματικότητα γιατί δεν μπορούν να χωρέσουν την ανεξάντλητη ποικιλία της πραγματικότητας. Βγείτε από όλα τα σχήματα και κοιτάζετε κατ' ευθείαν τη ζωή, κατ' ευθείαν τη ζωντανή σάρκα, και προσπαθείτε ελεύθεροι από τις πιέσεις των άλλων να καταλάβετε κάτι – κάτι που να είναι δικό σας».⁵³

Καθώς, όμως, αυτές οι θέσεις κινδυνεύουν να εκτραπούν σε συνεπή σχετικισμό-σκεπτικισμό, όχι ιδιαίτερα πρόσφορο για τις ανάγκες της πολεμικής αλλά και των αξιώσεων ιδεολογικής ισχύος, όλα τα προηγούμενα θεωρούνται ως η αναγκαία προπαρασκευή για την ανόρθωση της ψυχής, στη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, Ελλάδα, αλλά και για τη βίωση της ανάγκης της Ιδέας από την οποία θα εξαχθούν οι νέες αξίες και τα νέα ιδανικά.⁵⁴ Κατ' αυτό τον τρόπο διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις για την ένταξη του Δαιμονίου στα περιεχόμενα του Πνεύματος, της «βασικά αναλλοίωτης» ανθρώπινης ψυχής, της ανθρώπινης εσωτερικότητας. Και μπροστά σ' αυτές τις έννοιες και πραγματικότητες ωχριούν κατά τον Θεοτοκά οι επιστημονιστικές εξηγήσεις, οι οποίες υποτίθεται ότι ομιλούν στο όνομα της Επιστήμης και της Αλήθειας. Έτσι, θεωρεί ότι π.χ. στην περίπτωση της ερμηνείας της προσωπικότητας του Δραγούμη, τόσο από τις αριστερές ερμηνείες που τον θεωρούν αντίπαλό τους, όσο από τις δεξιές που τον εκλαμβάνουν ως πρόδρομο του εθνικισμού τους, διαφεύγει το βάθος, καθώς στριμώχνουν την κοινωνική πολυπλοκότητα σε δογματικά σχήματα. Το διαφεύγον είναι ο «άλλος» Δραγούμης, κάτι το οποίο μπορεί να ανιχνευθεί μόνο από τη δική του θεώρηση, η οποία απορρίπτει τις σχηματικές εξηγήσεις, άρα είναι σε θέση να κατανοήσει ότι το έργο του Δραγούμη είναι η πρώτη στροφή της ελληνικής σκέψης προς τον εσωτερικό άνθρωπο.⁵⁵ Επειδή δε, θεωρεί πως η ψυχή στο βάθος της είναι αναλλοίωτη, ενώ ταυτόχρονα δεν μπορεί να λείψει από αυτήν η έξαρση, η δημιουργία και η εξωτερίκευση της έξαρσής της, τούτο

⁵² ό. π., σ. 27-28.

⁵³ Ο. π., σ.σ. 73-74.

⁵⁴ Ο. π., σ. 74.

⁵⁵ Θεοτοκάς Γ., «Ένας άλλος Δραγούμης» (1928), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, ό. π., Α' Τόμος, σ.σ. 139-140, 142, 153.

συνεπάγεται και τη διατήρηση της ελπίδας της κοινωνικής προόδου και οδηγεί στη σύσταση προς τους νέους να δοθούν στην ανυστερόβουλη καλλιέργεια του πνεύματος.⁵⁶

Η σύμπτωση ανυστεροβουλίας και εξευγενισμού, ηθικοποίησης του ανθρώπου μέσα από τη στροφή σε πνευματικά ενδιαφέροντα και αναζητήσεις, επιτελεί κι έναν άλλο κρίσιμο ρόλο, αυτόν της συγκράτησης, καθοδήγησης και προσανατολισμού των εξάρσεων του *Δαιμονίου* και της ψυχής προς κοινωνικά νομιμοποιημένους στόχους. Διότι, αν η αποθέωση των εξάρσεων, χρήσιμη μεν όταν επιστρατεύεται για να πλήξει τον δογματισμό και την ακαμψία των συστημάτων, θεωρηθεί αυταξία, τότε πώς είναι δυνατό, και στο όνομα ποιού κριτηρίου, να αποφευχθεί η τροπή της προς κατευθύνσεις ανεπιθύμητες; Έτσι, στη βάση της διατήρησης εναρμονιστικών σχημάτων σκέψης, σημειώνεται υπαναχώρηση από την εξύμνηση της θεληματικότητας, της ελεύθερης βούλησης, η οποία γίνεται ανεκτή μόνο εφόσον υπηρετεί στόχους συμβατούς με την επικράτεια του Πνεύματος, το οποίο και τους καθορίζει:

«Δεν συγκινεί την *Ιδέα*, σε αντίθεση με τους μαρξιστές, η θεληματικότητα καθ' αυτή. Η *Ιδέα* είναι κατά της αβουλίας και της ηττοπάθειας, ωστόσο θεωρεί ότι η *θέληση καθ' αυτή* μπορεί να διαστραφεί στους πλέον ολέθριους σκοπούς και την εξυπηρέτησή τους (εγκληματικότητα, φασισμός, Χίτλερ, Μουσολίνι). Όσο κι αν είναι πικρή η αλήθεια για τον κομμουνισμό, πρέπει να ειπωθεί: πίσω από κάθε ιταμό βολονταρισμό, που παρουσιάζεται σαν αρετή υπέρτατη, караδοκούν τα ένστικτα, ο βούρδουλας, το κτήνος. Αληθινός διανοούμενος δεν είναι όποιος γαργαλίζει τη θέληση για τη θέληση (δηλαδή για καταστροφικούς σκοπούς) αλλ' όποιος τη γαλβανίζει συνειδητοποιώντας τ' ανθρωπιστικά ιδανικά, που την εξαγιάζουν».⁵⁷

Εξάλλου, ήδη από το 1934 με κείμενό του στην *Ιδέα* εντοπίζει στο πρόσωπο του Μπερντιάεφ, παρά την έκφραση ορισμένων αντιρρήσεων, ένα υπόδειγμα συνδυασμού των εκφραστικών τρόπων του Πνεύματος και της Επιστήμης που έχει απαλλαγεί από τον επιστημονισμό και την υπαιτιότητα της πρόκλησης της κρίσης. Η επίκληση του Μπερντιάεφ είναι σημαντική και για άλλους λόγους: σε πρώτο πλάνο αντλούνται επιχειρήματα κατά του κομμουνισμού, στο βάθος όμως αντηχεί η απόρριψη του «Δυτικού μηδενισμού» ο οποίος καταλύει τη θεοσέβεια του αναγεννησιακού ουμανισμού όχι μόνο με τον σοσιαλισμό και την αναρχία μα και με τον, λ.χ., φουτουρισμό. Στο αναγεννησιακό πνεύμα παραχωρείται μια αντίληψη περί επιστήμης η οποία δεν διανοείται να θίξει την ομοίωση του ανθρώπου με το θείο, αντίληψη η οποία διέπει και τη σκέψη του Κανελλόπουλου. Διαφαίνεται ότι η

⁵⁶ Θεοτοκάς Γ., «Τα ιδανικά της νέας γενιάς» (1930), σ.σ. 162, 164.

⁵⁷ «Μαρξισμός και θέληση» (ανυπόγραφο κείμενο), περ. *Ιδέα*, 7^ο τεύχος, Ιούλιος 1933, Χρονιά Α', 2^ος Τόμος, σ. 128.

«στροφή» του Θεοτοκά προς τις πνευματικές ρίζες της Ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης δεν συνιστά απότοκο πνευματικού ενδιαφέροντος απλώς, αλλά εντάσσεται στα πλαίσια μιας οξύτατης ιδεολογικής πολεμικής, όπου ο κομμουνισμός κατέχει την πρωτοκαθεδρία των στόχων, όπως άλλωστε θα παραδεχτεί αργότερα ο ίδιος.⁵⁸ Είναι εξάλλου την ίδια περίοδο που πυκνώνουν στον λόγο του οι αναφορές στο Βυζάντιο, οι οποίες απουσίαζαν στην προ του '30 αρθρογραφία του.⁵⁹ Υπ' αυτή την έννοια, ο Θεοτοκάς μπορεί να ενταχθεί σε εκείνη την ιδεολογική τάση στοχαστών που αντιπαραθέτουν την «υλόφρονα Δύση» στην «πνευματική Ανατολή» ή/και ανακαλύπτουν την πνευματική παράδοση του χριστιανισμού κραδαίνοντάς τη ενάντια στην επερχόμενη κομμουνιστική ανηθικότητα.⁶⁰ Ο φιλελεύθερος ιδεαλισμός έτσι, δεν αντίκειται στον αντίστοιχο χριστιανικό και ο Μπερντιάεφ με δεδομένο το αντικομμουνιστικό πρόσημο της θέσης του, είναι ο κατάλληλος για να αποτελέσει τη βάση της συναίρεσής τους:

«Ο Νικόλαος Μπερντιάεφ είναι ένα από τα δυνατότερα ρωσικά πνεύματα της εποχής μας κι ίσως η σπουδαιότερη φιλοσοφική φυσιογνωμία της σύγχρονης Ρωσσίας. Ανήκει στην παράδοση της ορθόδοξης Εκκλησίας και στάθηκε πάντα απόλυτα ανεξάρτητος εμπρός σ' όλα τα πολιτικά και κοινωνικά καθεστάτα της πατρίδας του. Οι τσαρικές αρχές τον καταδίωξαν και τον εξόρισαν. Μετά την Επανάσταση υπήρξε ένα διάστημα καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας, αλλά στα 1922, οι σοβιετικές αρχές τον εξόρισαν ξανά κι από τότε έζησε στη Γερμανία και στη Γαλλία. Είναι ο τύπος του αλύγιστου διανοουμένου, που αρνιέται να συνθηκολογήσει με κάθε είδος βίας και τυραννίας. Τα κυριότερα έργα του είναι τα εξής: «Υποκειμενισμός και ατομικισμός μες στην κοινωνική φιλοσοφία», «Το ηθικό πρόβλημα στο φως του ιδεαλισμού», «Η νέα θρησκευτική συνείδηση και το κοινωνικό πρόβλημα», «Η πνευματική κρίση των διανοουμένων», «Φιλοσοφία της ελευθερίας», «Το νόημα της δημιουργικής πράξης», «Το νόημα της ιστορίας», «Ένας νέος Μεσαίωνας». Από το τελευταίο αυτό έργο αποσπούμε παρακάτω για τους αναγνώστες μας, μερικές σκέψεις για τη ρωσική Επανάσταση. Ο «Νέος Μεσαίωνας» του Μπερντιάεφ είναι ένα πολύκροτο βιβλίο που διαβάστηκε πολύ στην Ευρώπη, τους τελευταίους καιρούς, και προκάλεσε παθιασμένες συζητήσεις, μα πρέπει να ομολογήσουμε πως οι γενικές κατευθύνσεις του απέχουν αρκετά από το πνεύμα του περιοδικού μας. Οι γνώμες του Μπερντιάεφ ωστόσο είναι πάντα πολύ αξιομελέτητες και ιδίως όταν αφορούν τα ζητήματα της πατρίδας του, που τα κατέχει βέβαια πολύ βαθύτερα από τους ξένους ερευνητές της σύγχρονης Ρωσσίας.

“Η Ρωσσία, γράφει, έμεινε έξω από την τεράστια ουμανιστική κίνηση των νεωτέρων χρόνων. Δεν υπήρξε μέσα της Αναγέννηση, το πνεύμα της Αναγέννησης είναι ξένο για το ρωσικό λαό. Η Ρωσσία έμεινε πάντα και εξακολουθεί να μένει κυριώτατα ανατολική. Ποτέ η αρχή της προσωπικότητας δεν άνθισε πλέρια μέσα της. Ποτέ δε γνώρισε μια πλούσια βλάστηση της ανθρώπινης ατομικότητας. Αλλά οι Ρώσσοι πήρανε τους τελευταίους καρπούς του ευρωπαϊκού ουμανισμού την εποχή της διάλυσής του, ενώ καταστρεφόταν μοναχός του και πολεμούσε τη θεία ομοίωση του ανθρώπου. Και κανένας λαός δεν πήγε τόσο στα άκρα, στην καταστροφή της εικόνας του ανθρώπου, του δικαιώματος του ανθρώπου και της ελευθερίας του. Κανένας λαός δεν έδειξε μια τόσο ξεσκεπάστη έχθρα εναντίον του

⁵⁸ Θεοτοκάς Γ., «Η ιδεολογική κρίση της εποχής μας» (1958), *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Β' Τόμος, σ. 848.

⁵⁹ Αλιβιζάτος Ν., «Πρόλογος», στο *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ.σ. 74-75, σημείωση 82.

⁶⁰ Κονδύλης Π., «Η καχεξία του αστικού στοιχείου στην Ελλάδα», στο *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, εκδ. Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα³ 2000, σ.σ. 35-37.

δημιουργικού ξεχειλίσματος, ένα τόσο φθονερό μίσος για κάθε άνθιση της ανθρώπινης ατομικότητας. Υπάρχει σ' αυτό το σημείο κάτι το τρομερό για μας τους Ρώσους. Πειραματιζόμαστε την κατάρρευση της Αναγέννησης, στην τελειωτική μορφή της, δίχως να ζήσουμε την ίδια την Αναγέννηση, δίχως να έχουμε καμιά λαμπρή ανάμνηση ενός παρελθόντος πλουσίου σε δημιουργική αφθονία. Ολόκληρη η μεγάλη ρωσική λογοτεχνία έμεινε ξένη προς το πνεύμα της Αναγέννησης. Δεν αισθάνεσαι μες σ' αυτή τη λογοτεχνία μιαν υπεραφθονία δυνάμεων, αλλά μιαν αρρώστεια της ψυχής, τη βασανιστική αναζήτηση ενός μέσου να γλιτώσεις από το χαμό. Μονάχα στον Πούσκιν μπορείς να ξεχωρίσεις κάτι το αναγεννητικό, μα το πνεύμα του δεν επικράτησε στη ρωσική λογοτεχνία. Τώρα περνούμε από το φουτουρισμό, που είναι εχθρός της Αναγέννησης, χωρίς να ζήσουμε τις δημιουργικές φάσεις της Αναγέννησης. Περνούμε από το σοσιαλισμό και την αναρχία, που είναι εχθροί της Αναγέννησης, χωρίς να ζήσουμε την ελεύθερη άνθιση μιας εθνικής Πολιτείας. Περνούμε από φιλοσοφικά και θεοσοφικά ρεύματα εχθρικά της Αναγέννησης, χωρίς να γνωρίσουμε τη γοητεία της γνώσης. Δε μας δόθηκε να ζήσουμε ποτέ τη χαρά μιας ελεύθερης ανθρωπότητας. Τέτοια είναι, μες στην ιδιορρυθμία της, η πικρή ρωσική ειμαρμένη».⁶¹

Το ύψιστο περιεχόμενο του Πνεύματος είναι οι πνευματικές αξίες, το απαραίτητο αίτημα της ελευθερίας. Η ενσωμάτωση της ελευθερίας, των ηθικών αξιών σ' αυτή την επικράτεια συνιστά σταθερό στοιχείο της σκέψης του. Αυτοί οι τόποι είναι παρόντες σε ένα κείμενό του στα 1933, το οποίο επιγράφεται «Ελευθερία και Βία». Εκεί μπορεί να παρατηρηθεί η παρουσία τους ανάμικτη με άλλα στοιχεία της σκέψης του τα οποία έχουν ήδη επισημανθεί: η χρήση φιλελεύθερων τόπων και η ταυτόχρονη επιφύλαξη έναντί τους, όπως και η εγκατάλειψή τους, η χρήση σκεπτικιστικών επιχειρημάτων απέναντι στους αντιπάλους, και η αντιμετώπιση του σκεπτικισμού με προσφυγή σε απόλυτα, η πίστη στην προοδευτική πορεία της ιστορίας και στον εναρμονισμό των αντιθέσεων, η αξιοποίηση της ουμανιστικής κληρονομιάς και η απόπειρα σύζευξής της με τη θρησκευτική πνευματικότητα. Κατ' αρχάς πιστεύει ότι το υφιστάμενο πολιτικό πρόβλημα έχει ηθική σημασία η οποία δεν του έχει αποδοθεί. Η ελευθερία λοιπόν, είναι ζήτημα ηθικού πολιτισμού για ένα έθνος και ατομικής αξιοπρέπειας για κάθε πολίτη. Στην σχετικιστική στάση έναντι του κοινοβουλευτισμού, ακόμη και από φιλελεύθερους ηγέτες, οι οποίοι θεωρούν ότι η υποστήριξή του εξαρτάται από τις περιστάσεις, ο Θεοτοκάς αντιτείνει ότι στις εποχές ιστορικής ακμής (Αθήνα, Ρώμη, Αγγλία, Γαλλία), ο έρωτας των πολιτών για την ελευθερία εκπήγαζε από μια ανώτερη και ταυτόχρονα, απόλυτη αρχή, το αίτημα της ελευθερίας, ήταν ηθικής τάξης.⁶²

Στη μεσοπολεμική περίοδο θεωρεί πως αυτό που έχει συμβεί είναι ο κλονισμός των ηθικών θεμελίων της εποχής από τον χρεωκοπημένο καπιταλισμό, την επαναστατική δημοκρατία, τη μηχανοποίηση της ζωής, την οικονομική ανισορροπία

⁶¹ Θεοτοκάς Γ., «Ο Μπερντιάεφ και η Ρωσική Επανάσταση», περ. *Ιδέα*, 13^ο τεύχος, Γενάρης 1934, Χρονιά Β', 3^ος Τόμος, σ. 50.

⁶² Θεοτοκάς Γ., «Ελευθερία και βία», περ. *Ιδέα*, 5^ο τεύχος, Μάης 1933, Χρονιά Α', 1^ος Τόμος, σ.σ. 281-282.

και την πάλη των τάξεων με τα δεινά της. Έτσι, θεωρεί πως η απειλή για τη φιλελεύθερη παράδοση προέρχεται από τον Μαρξ και τον Νίτσε, διότι το αναπόφευκτο πόρισμά τους είναι η άρνηση της ατομικότητας και των ηθικών αξιών που στηρίζονταν σ' αυτή, η αποσάθρωση της ηθικής της Αναγέννησης και του ουμανισμού. Ο Θεοτοκάς υπερασπίζεται εναντίον τους την Αναγέννηση όχι ως ανατροπή, διότι έλαβε υπόψη το θείο –όπως τονίζει κι ο Μπερντιάεφ, στον οποίο ρητά παραπέμπει και για τη συνολική κριτική μαρξισμού, νιτσεισμού– αλλά ως εξελικτικής συνέχειας στην κατεύθυνση να επιτευχθεί η ανθρώπινη τελειότητα σ' αυτόν εδώ τον κόσμο, ενισχύοντας έτσι, την ανθρώπινη ελευθερία και ατομικότητα.⁶³ Στον Νίτσε ωστόσο, η ανθρώπινη ατομικότητα διαστρέφεται σε παροξυσμό του ατομικισμού και του εγωισμού, σε μανία καταστροφικής δύναμης και δημιουργίας, στην υπέρβαση τελικά του ανθρώπου από τον Υπεράνθρωπο· εφαρμογές των δογμάτων αυτών θεωρεί τον φασισμό και τον ιμπεριαλισμό. Από την άλλη πλευρά, ο αντιουμανισμός του Μαρξ εστιάζει στην καταδίκη της ατομικής ελευθερίας ως συμβόλου του αστικού καθεστώτος και αιτίας κοινωνικής δυστυχίας, συνεπάγεται επομένως, την ισοπέδωση της ατομικότητας και των φιλελεύθερων διαθέσεων. Έτσι, αυτές οι θεωρίες αποθεώνουν τη βία, καταπατούν την ηθική και κυριαρχώντας παγιώνουν τον μυστικισμό της βίας που καταδικάζει την ελευθερία ως υπεύθυνη για τα δεινά του κόσμου.⁶⁴ Ωστόσο, ο Θεοτοκάς τονίζει ότι η Δημοκρατία είναι δύσκολη διότι απαιτεί την ανώτερη καλλιέργεια των αρετών και την επικράτηση των ηθικών αξιών εις βάρος των ωφελμιστικών. Είναι προτιμότεροι μολαταύτα, οι κίνδυνοι της ελευθερίας από αυτούς της τυραννίας, διότι αυτή καταργεί κάθε νομιμότητα, γεγονός που προκαλεί κινδύνους για τον πολιτισμό. Πώς ξεπερνιέται όμως η ανησυχητική σκεπτικιστική ένσταση;

«Λέγεται συχνά από εχθρούς της Δημοκρατίας ότι κι αυτό το κατ' εξοχήν φιλελεύθερο πολίτευμα βγήκε από βίαιες επαναστάσεις, και μάλιστα υπερβολικά αιματηρές κι οδυνηρές. Μα η ιστορική αυτή διαπίστωση δεν αρκεί για να δικαιολογήσει τις σημερινές μεθόδους της βίας. Οι δημοκρατικές επαναστάσεις είχαν σκοπό ακριβώς να αποκαταστήσουν την ελευθερία κι οι αρχηγοί τους βιάστηκαν πάντα να προσφύγουν στο έθνος και να περιβληθούν με το κύρος της λαϊκής εντολής. Και μπορούμε να πούμε πως κάθε επανάσταση νομιμοποιείται από τη στιγμή που έρχεται το έθνος, αβίαστα και ελεύθερα να υιοθετήσει το έργο της. Τότε η επανάσταση γίνεται νόμιμο καθεστώς και η προεπαναστατική κατάσταση πέφτει έξω-νόμου. Η ελεύθερη αυτή επικύρωση της επανάστασης από το έθνος αποτελεί μια οριστική εκκαθάριση όλων των λογαριασμών του παρελθόντος, κι όσοι αγωνίζονται να ξαναφέρουν το παλιό καθεστώς θα θεωρηθούν αναγκαστικά αντάρτες και εχθροί της νόμιμης τάξης».⁶⁵

⁶³ Ο. π., σ. 283.

⁶⁴ Ο. π., σ.σ. 283-285.

⁶⁵ Ο. π., σ.σ. 286-287.

Εντούτοις, οι σύγχρονες δικτατορίες κατά τον Θεοτοκά αρνούνται τη νομιμοποίηση, είτε θεία είτε λαϊκή, καταργούν το δημόσιο δίκαιο, επιβάλλουν το δίκαιο του ισχυροτέρου, καταργώντας τις εγγυήσεις της ατομικής ελευθερίας, δεν αναγνωρίζουν όρια εξουσίας και καταλύουν την ηθική. Η μόνη έτσι απάντηση σ' αυτές μπορεί να είναι η αδιάλλακτη υπεράσπιση της ελευθερίας, όχι φυσικά με τους όρους ενός ιστορικά παρωχημένου πλέον κλασσικού φιλελευθερισμού:

«Δείξαμε, με απλά λόγια, τι σήμαινε σε κάθε εποχή και τι σημαίνει σήμερα, ειδικότερα, η κατάργηση της πολιτικής ελευθερίας. Θυμίσαμε και τα δεινά της ελευθερίας, που κανείς μας δεν προσπαθεί να τα κρύψει. Δε μας κατέχει πια η τόσο όμορφη, μα και τόσο παράλογη αισιοδοξία των παλιών φιλελευθέρων των αρχών του περασμένου αιώνα, που προσδοκούσαν από την ελευθερία την επανόρθωση όλων των ατελειών της ανθρώπινης ζωής, την αρμονική και ευτυχημένη συμβίωση των ανθρώπων, την πραγματοποίηση ενός επίγειου Παραδείσου – που συνταίριαζαν με την ελευθερία, μες στη ρομαντική φαντασία τους, την απόλυτη ισότητα και την οριστική αδελφότητα. Πιο πεπειραμένοι φιλελεύθεροι εμείς, με την πείρα του δεκάτου-ενάτου και του εικοστού αιώνα, το ξέρουμε καλά πως ο Παράδεισος δεν υπάρχει, πως οι άνθρωποι δεν γεννιούνται καλοί, πως η ελευθερία είναι δύσκολη και συχνά οδυνηρή. Μα τώρα, που κινδυνεύουμε να τη χάσουμε για πάντα, δεν πρόκειται βέβαια να λησμονήσουμε τι αξίζει. “Οι θεοί, έλεγε ένας από τους τιμωτέρους δασκάλους μας, ο Montesquieu, οι θεοί, που έδωσαν στους περισσότερους ανθρώπους μιαν άναντρη φιλοδοξία, συνέδεσαν με την ελευθερία περίπου τόσες δυστυχίες όσες και με τη σκλαβιά. Μα όποιο κι αν είναι το αντίτιμο αυτής της ευγενικής ελευθερίας, χρωστούμε να το πληρώσουμε στους θεούς».⁶⁶

Η επισήμανση των τρωτών του φιλελευθερισμού διανοίγει τον δρόμο αναζήτησης μορφών «εμπλουτισμού» του.

Προς μια «επιστημονική» πολιτική διέξοδο από την κρίση

Όταν, η συζήτηση μετατοπίζεται στο κρίσιμο ζήτημα της κοινωνικής οργάνωσης, ο συνδυασμός Πνεύμα-Επιστήμη καθίσταται ιδιαίτερα αποτελεσματικός, καθώς δίνει τη δυνατότητα να πληγούν οι αντίπαλες θέσεις από πολλές πλευρές ταυτόχρονα, χωρίς να τους αναγνωρίζεται η δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού τους. Ο κομμουνισμός και ο ιστορικός υλισμός λοιπόν, απορρίπτονται α) διότι αντίκεινται στην ελευθερία του πνεύματος, β) εξαιτίας των ιδεολογικών περιεχομένων τους, γ) εξαιτίας της τακτικής που ακολουθούν για την κατάκτηση της εξουσίας. Όσον αφορά το πρώτο, ο κομμουνισμός επικρίνεται διότι δεν επιτρέπει την αμφισβήτηση. Επιχειρεί δε να τον υπονομεύσει, χρησιμοποιώντας σκεπτικιστικούς τρόπους: ο κομμουνισμός παρουσιάζεται ως ο μυστικισμός του υλισμού, επισημαίνεται η θρησκευτική δομή του σκεπτικού του όπως εκδηλώνεται και στην υπόσχεση του Παραδείσου, κάτι το οποίο συνεπάγεται πως πρόκειται για φανατισμό και υστερία που αντιτίθεται στη λογική ψυχή –η οποία παρεμπιπτόντως, παρουσιαζόταν προηγουμένως, ως δαιμονιακή και μυστηριώδης, απρόσιτη στον καθορισμό.

⁶⁶ Ο .π., σ.σ. 289-290.

Επιπλέον, αντιστρέφοντας τη μαρξιστική θέση ότι τα πνευματικά φαινόμενα αποτελούν αντικατοπτρισμό των οικονομικών, υπονομεύει τις αξιώσεις αντικειμενικότητας και επιστημονικότητας της μαρξιστικής θεωρίας, υποστηρίζοντας ότι κι η ίδια υπόκειται στην ιδεολογία και τον ιστορικισμό.⁶⁷

Όσον αφορά τα ιδεολογικά περιεχόμενα του κομμουνισμού, πέρα από τα προηγούμενα επιχειρήματα, χρησιμοποιείται και η επίκληση της ουσιαστικής διαφοράς αυτού από τον δυτικό σοσιαλισμό. Με την χρήση έτσι, του συνδυασμού Επιστήμη (ορθολογισμός, σκεπτικισμός, άρνηση επιστημονισμού)-Πνεύμα (αξίες, ηθική, δημιουργία, γνώση) ο μεν κομμουνισμός, ορίζεται ως κράμα σλαβικού και ασιατικού φανατισμού και γερμανικού επιστημονισμού, κατά συνέπεια σβήνει το πνεύμα και τις αντικειμενικές αξίες, είναι αντιιδεαλιστής, ενώ αντισταθμίζει την κατάργηση των αξιών με την προσφορά των δύο ταμπού, της Μηχανής –με μηχανοποίηση διαγράφει ψυχή– και της Ομάδας –διαλύει ατομικότητα. Ο σοσιαλισμός από την άλλη πλευρά, θεωρείται κληρονόμος της Γαλλικής Επανάστασης, πιστεύει στις αρχές της και την ισχύ τους πέρα από χρόνο και τάξεις, όπως δείχνουν και οι επαναστάσεις του 1830 και 1848, χαρακτηρίζεται από μεταφυσικές διαθέσεις και ηθικές-φιλελεύθερες τάσεις έστω κι όταν εμπλέκεται στην ταξική πάλη, τίθεται υπέρ του κοινοβουλίου και της πολιτικής ελευθερίας, ενώ κατά βάθος θεωρείται ιδεαλιστής.

Σε σχέση με την τακτική του κομμουνισμού, τονίζει ότι σκοπός του είναι η κατάκτηση της εξουσίας και η εξόντωση του αντιπάλου με όλα τα μέσα. Θεωρεί μάλιστα ότι οι επιστημονικά διαγνωσμένοι νόμοι της Ιστορίας καταργούν τον Άνθρωπο, ενώ η επικράτησή του επιφυλάσσει την κατάργηση των θεσμών που ενσαρκώνουν κοινωνικές αξίες. Ο Θεοτοκάς αναγνωρίζει βέβαια, τις ελλείψεις της αστικής δικαιοσύνης, τον ιδεολογικό, σε τουλάχιστον ορισμένες περιπτώσεις, χαρακτήρα της, τη μερικευτική της διάσταση αφού αφορούσε τη μειοψηφία των κοινωνιών. Απορρίπτοντας, όμως, επιλεκτικά αυτές τις όψεις της, κρατά τις τάξεις και φιλοδοξίες αυτών των θεσμών, επιτίθεται ενάντια στους σκεπτικιστές αμφισβητίες τους υπό το κάλυμμα του ότι τουλάχιστον αποτελούσαν παρηγοριά και υπερασπίζεται τη μεταφυσική που τους υποβαστάζει. Επιπρόσθετα, αμφισβητείται η δυνατότητα του κομμουνισμού να οδηγήσει σε έξοδο από την κρίση διότι επιρρίπτει

⁶⁷ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ.σ. 177-178.

κάθε κακό του ανθρώπου στο κοινωνικό σύστημα, παραγνωρίζοντας τερατωδώς την ανθρώπινη φύση, τα πάθη, τις εγκληματικές διαθέσεις, τα ορμέμφυτα και τα ψυχόρμητα κι υπόσχεται Παραδείσους με την εξαφάνιση του παρόντος συστήματος.⁶⁸

Ωστόσο, αυτά τα επιχειρήματα σκεπτικιστικού χαρακτήρα που κατευθύνονται ενάντια στον κομμουνισμό αποκλειστικά, δεν ωθούνται στις έσχατες συνέπειές τους. Στο βάθος, έστω και μετριοπαθέστερα, παραμένουν οι εναρμονιστικές απαιτήσεις και προσδοκίες. Έτσι, κι αντί της κομμουνιστικής λύσης, προτάσσεται ο προσανατολισμός προς τον κοινωνικό σκοπό, κάτι που προϋποθέτει να ακολουθηθεί χωρίς αυταπάτες ο δρόμος της λογικής, αλλά κι ένας νέος ουμανισμός με χαρακτηριστικά του την ισορρόπηση των αναγκών νου-καρδιάς-σώματος, τη λύτρωση του ατόμου και την επιστροφή της Ευρώπης στις ελληνικές πηγές.⁶⁹ Αυτός ο κοινωνικός σκοπός σχετίζεται με τη Δημοκρατία, νοούμενη ως δημοκρατική εξέλιξη πέρα από τον καπιταλισμό.⁷⁰ Στο σημείο αυτό ο Θεοτοκάς δεν διστάζει να αντλήσει επιχειρήματα από τους θεωρητικούς της Αριστεράς, προκειμένου όμως να θέσει και τα όρια της υποχώρησής του από τη φιλελεύθερη θέσμιση, η οποία εγκαταλείπεται, στο όνομα μάλλον της «κοινωνικής δημοκρατίας». Η κοινωνία, διαπιστώνει, διανύει κρίση που οφείλεται στη χρεωκοπία του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος, συμφωνώντας απόλυτα με τους θεωρητικούς της Αριστεράς. Το ζήτημα βέβαια, που τίθεται είναι ο τρόπος της διεξόδου. Απαιτείται λοιπόν, κατά τον Θεοτοκά, βαθιά κοινωνική αλλαγή, «λογική οργάνωση» της παραγωγής, υλική ισότητα –κι εδώ φαίνεται πόσο η πίεση του κομμουνισμού επηρεάζει στην κατεύθυνση της μεθερμηνείας της πολιτικής σε οικονομική ισότητα– και κατάργηση των προνομίων της γέννησης –κι εδώ φαίνεται πόσο η αντίστοιχη πίεση του κομμουνισμού, αλλά και του φασισμού, συντελεί στον κλυδωνισμό της αστικοφιλελεύθερης ιεράρχησης– χωρίς βέβαια, να είναι δυνατό να προεξοφληθεί τόσο η ιστορική πορεία, η οποία εγκλείει άλλωστε άπειρες δυνατότητες, όσο και το σχήμα της οργάνωσης: θα είναι συνεταιριστικό, κοινοτιστικό, κρατικιστικό;

Για την κατεύθυνση προς τα εκεί, αλλά και επειδή το ζήτημα εκλαμβάνεται ως ηθικό κι όχι απλώς τεχνικό, πρέπει να απορριφθεί η βία είτε με τη μορφή της σοβιετικής είτε με τη μορφή της φασιστικής δικτατορίας, με ζητούμενο τη δημοκρατική εξέλιξη κι όχι τη βίαια επανάσταση. Η Δημοκρατία, υπό τη φόρτιση

⁶⁸ Ο. π., σ.σ. 192-193.

⁶⁹ Ο. π. 196-197. Επίσης, Θεοτοκάς Γ., «Φθινόπωρο 1938» (1938), ό. π., σ.σ. 330-333.

⁷⁰ Θεοτοκάς Γ., «Η “Ιδέα” και η Δημοκρατία», περ. *Ιδέα*, 6^ο τεύχος, Ιούνιος 1933, Χρονιά Α', 1^ος Τόμος, σ.σ. 407-408.

στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, προκρίνεται για δύο λόγους: αφ' ενός και παρ' όλο που η δημοκρατική πρόοδος είναι επώδυνη, βαθμιαία, μακρόχρονη και δεν εγγυάται θαυματουργές λύσεις, διότι πρόκειται για ευλύγιστο, ανοιχτό πολίτευμα, εξελικτικό και εξισορροπητικό ταυτόχρονα. Αφ' ετέρου, διότι η σύγχρονή του, με την ευρεία έννοια του όρου, Δημοκρατία έχει απομακρυνθεί κατά πολύ από τις θεμελιώδεις αρχές του αστικού καθεστώτος: απαραβίαστο ιδιοκτησίας, ιερότητα κληρονομικής διαδοχής, αρχή της ελευθερίας των συναλλαγών. Έτσι, η τάση της προς τα αριστερά γίνεται έκδηλη, κι ο Θεοτοκάς τάσσεται υπέρ της επιτάχυνσης αυτής της εξέλιξης, αρκεί να μη θιγεί η ελευθερία του πνεύματος και η ελεύθερη λειτουργία του πολιτεύματος. Η αξία της Δημοκρατίας τονίζεται εντονότερα όταν αυτός ο γενικότερος προβληματισμός εξειδικεύεται με αναφορές στην ελληνική περίπτωση.⁷¹

Η υπαναχώρηση στην υπεράσπιση της «κοινωνικής δημοκρατίας», χωρίς βέβαια αυτή να υποστηρίζεται κι ως απόλυτο, διευκολύνει ποικιλοτρόπως τον Θεοτοκά να ελίσσεται μέσα στη διαμάχη. Του παρέχει αυτή η κίνηση τη δυνατότητα να απεμπλακεί από την ανάγκη υποστήριξης της φιλελεύθερης-κοινοβουλευτικής θέσμησης η οποία πλήττεται από παντού και δεν απολαμβάνει εμπιστοσύνης ούτε κι από τους φανατικότερους υποστηρικτές της, ούτε άλλωστε κι από τον ίδιο. Παράλληλα, αξιοποιώντας αλλά και ταυτόχρονα αποσιωπώντας ότι αυτή η μετατόπιση και αμφιρρέπεια των φιλελευθέρων είναι αποτέλεσμα της ποικιλόμορφης πίεσης που ασκείται στο χρεωκοπημένο αστικό ιδεώδες, μπορεί να διατηρεί τα πλέον ελκυστικά χαρακτηριστικά του, τα οποία βέβαια, λειτουργούν μονάχα στην πνευματική τους διάσταση, και να τα στρέφει εναντίον των αντιπάλων. Στη βάση αυτών των θεωρήσεων αποπειράται να τοποθετηθεί απέναντι σε κομμουνισμό και φασισμό:

«Επειδή συχνά μας είπανε φασίστες και οπαδούς της κεφαλαιοκρατίας, μια παρατήρηση είναι ίσως χρήσιμη εδώ-πέρα. Οι ιδεαλιστές διανοούμενοι, στη μέγιστη πλειοψηφία τους, παντού καταδίκασαν τον καπιταλισμό και παντού αρνήθηκαν να συνθηκολογήσουν με τη φασιστική δικτατορία. Αν υπάρχει σήμερα στη Γερμανία μια τάξη

⁷¹ Θεοτοκάς Γ., «Η αξία της Δημοκρατίας» (1935), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ. 273: «Η Δημοκρατία λειτούργησε άσχημα, το ξέρουμε. Δε βρήκε ακόμη την ισορροπία της και δε συνειδητοποίησε την πνευματική και κοινωνική αποστολή της. Δε γνωρίζει κι η ίδια τις μεγάλες δυνατότητές της. Της έλειψε η πείρα της δημοκρατικής ζωής. Ίσως της έλειψαν κι οι καινούργιοι άνθρωποι. Αλλά, παρ' όλα αυτά, η Δημοκρατία είναι η μόνη μας ελπίδα για το μέλλον, η μόνη εγγύηση της αρμονίας, της ειρήνης και της πρόοδου του ελληνικού λαού, το μόνο καθεστώς που μπορεί κάποτε να ανανεώσει και να ανορθώσει αυτό το ξεχαρβαλωμένο κράτος». Διαφορετικά, παρατηρεί, η επαναφορά της δυναστείας θα ωθήσει με δεδομένα και τα αντιβασιλικά αισθήματα των κατοίκων των Νέων Χωρών, τις πλέον προχωρημένες μάζες να μορφώσουν επαναστατική συνείδηση, γεγονός το επωάζει νέο εμφύλιο και τον συνεπακόλουθο μαρασμό του έθνους.

που αντιδρά στην τυραννία, δεν είναι η εργατική τάξη, αλλά η τάξη των διανοουμένων, που πρεσβεύουν αυτά που πρεσβεύουμε και εμείς. Παντού όμως ο φασισμός βρήκε πολλούς και θερμούς οπαδούς στις τάξεις των μαρξιστών. Και μερικούς αρχηγούς. Οι εχθροί της ελευθερίας συνεννοούνται καλά αναμεταξύ τους».⁷²

Το πρόβλημα που τίθεται, είναι ότι η εγκατάλειψη της ανεπιφύλακτης πίστης στις αστικές δομές συνεπάγεται και τη δυσπιστία έναντι των πολιτικών φορέων αυτού του πνεύματος στο βαθμό που δεν φαίνεται να αναλαμβάνουν τις ριζικές εκείνες πρωτοβουλίες που απαιτούνται για την υπέρβαση της κρίσης. Έτσι, φαίνεται να ελλείπει εκείνο το πολιτικό Υποκείμενο το οποίο θα ήταν δυνατό να αναλάβει την εφαρμογή αλλά και την υπεράσπιση όσων ο Θεοτοκάς ευαγγελίζεται. Η έλλειψή του, με τη μορφή της συγκροτημένης, με εδραίες πεποιθήσεις και σαφείς προσανατολισμούς, αστικής τάξης, οδηγεί σε εκκλήσεις προς μια διαταξική και διαστρωματική *Νιότη*, στην οποία απευθυνόταν και στο *Ελεύθερο Πνεύμα*. Εκεί όμως, υπήρχε ακόμη ορίζοντας και όραμα, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του '30, η κατάρρευση της Δημοκρατίας στην Ευρώπη και τα προμηνύματα της κατάλυσής της στην Ελλάδα, προσδίδουν στην έκκληση αγωνιώδη χαρακτήρα. Αυτή η *Νιότη* λοιπόν, οφείλει να παραδειγματιστεί από τη στάση των Γάλλων νέων, οι οποίοι, όταν κινήθηκαν εναντίον τους οι ευρωπαϊκές μοναρχίες μετά την Επανάσταση, εμπνεόμενοι από τα ιδανικά των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, της Αδελφότητας και του ξυπνήματος του λαού, τις απέκρουσαν διακηρύσσοντας τη Δημοκρατία στις 21/9/1792.⁷³

Ωστόσο, η ανάληψη αυτής της βαρύτερης ευθύνης από την ελληνική νεολαία προϋποθέτει κατά τον Θεοτοκά, την απεμπλοκή της από τη φρονιμάδα, τη νοικοκυρίστικη νοοτροπία και την ατομία που τη χαρακτηρίζει, το όνειρο της ευυπόληπτης ρουτίνας το οποίο είναι ο μοναδικός προσανατολισμός της. Το αίτημα το οποίο διατυπώνει είναι να της ενσταλαχθεί το μίσος για τη ρουτίνα, τη μετριότητα, τη στασιμότητα, το πάθος για την περιπέτεια, να πραγματοποιηθεί η προετοιμασία της για τη ζωή και τον αγώνα, για ιδέες προς τολμηρά έργα και γενναίες πράξεις.⁷⁴ Αναφέρεται έτσι, και στις προσπάθειες που πραγματοποίησε προς αυτό το σκοπό, αποτιμώντας τις παράλληλα: «Η πιο επείγουσα εργασία ήταν το ξύπνημα του ιδεαλιστικού πνεύματος. Μα ο ιδεαλισμός μοναχός του δεν αρκεί και είναι ίσως

⁷² Θεοτοκάς Γ., «Η “Ιδέα” και η Δημοκρατία», περ. *Ιδέα*, ό. π., σ. 408. Βλ. επίσης «Φασισμός και κομμουνισμός» (ανυπόγραφο κείμενο), περ. *Ιδέα*, 9^ο τεύχος, Σεπτέμβρης 1933, Χρονιά Α', 1^ος Τόμος, σ. 187.

⁷³ Θεοτοκάς Γ., «Νιότη», περ. *Ιδέα*, 11^ο τεύχος, Νοέμβρης 1933, Χρονιά Α', 1^ος Τόμος, σ.σ. 263-265.

⁷⁴ Θεοτοκάς Γ., «Η μάχη της νιότης» (1935), *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ.σ. 280-282.

επικίνδυνος όταν μεταβάλλεται σε μια ξερή διδασκαλία, μια εγκεφαλική άσκηση, χωρισμένη από τη ζωή, ανεπηρέαστη από τους πολλούς, το σφρίγος, τη θερμότητα της ζωής. Δημιουργεί τότε κι ο ιδεαλισμός έναν άλλο σχολαστικισμό, εξίσου άγονο όσο κι ο μαρξικός, εξίσου κάποτε καταθλιπτικό, που τον γνωρίσαμε στο παρελθόν και δεν υπάρχει λόγος να τον αναστήσουμε σήμερα με καινούργιες φίσες και παραπομπές. Δεν κερδίζουμε τίποτε με μιαν ανανέωση της σοφίας μας, αν δεν αλλάξουνε μαζί οι ιδιοσυγκρασίες, τα συναισθήματα, οι ψυχικές διαθέσεις. Για να γίνει κάτι καλό χρειάζεται πρώτιστα να χτυπήσουν οι καρδιές. Δίχως το δημιουργικό καρδιοχτύπι, τα άλλα όλα, τα προϊόντα της στεγνής επιμέλειας, μένουνε γράμμα κενό» αλλά και στις καινούργιες συνθήκες που έρχονται ως η συνισταμένη των προαναφερθεισών καταστάσεων:

«[...] κι αφού νιώθουμε πως η παλιά κοινωνική μας οργάνωση έπαυε να είναι δημιουργική κι άρχισε να σαπίζει, πρέπει από τώρα να προετοιμάζουμε τα πνεύματα για τις απαραίτητες απαλλοτριώσεις κοινωνικών προνομίων. Όταν έρθει η κρίσιμη και τόσο επικίνδυνη ώρα μιας κοινωνικής αναμόρφωσης, οι αυριανοί άνθρωποι πρέπει να είναι έτοιμοι να θυσιάσουν χωρίς δισταγμό καθετί που δεν μπορεί πια να χρησιμεύσει για την προκοπή του Ελληνισμού, να προλάβουν να κόψουν τα άρρωστα μέλη προτού μεταδώσουν το μόλυσμά τους σ' ολόκληρο τον οργανισμό και παρασύρουν έτσι το έθνος σε μια διάλυση ίσως οριστική. Για τούτο γυρεύουμε από τη νιότη προπαντός ελευθερία, τόλμη και μιαν ανώτερη αντίληψη της αποστολής μας ως ανθρώπων και ως εθνους».⁷⁵

Επομένως, η κλιμάκωση της κρίσης, η μετεξέλιξη του ιδεαλισμού σ' έναν νέο σχολαστικισμό, η εμφύσηση στη *Νιότη* νέων ιδανικών ώστε να αντεπεξέλθει στους ολωσδιόλου νέους κοινωνικούς σχηματισμούς που έρχονται, η ανάγκη αποδιάρθρωσης των συστημάτων, επιτάσσει την πρόταση μιας νέας θέσης:⁷⁶ αυτή η στάση συμπτυκνώνεται στο ξεφόρτωμα από θεωρητικά διαβάσματα και αφαιρέσεις, στην υπέρβαση του διλήματος ιδεαλισμός-υλισμός από τη στιγμή που αποδείχθηκε άγονο και αντιπαραγωγικό, στην άμεση επαφή με τα πράγματα – «Στο εξής όταν μας ρωτούν αν είμαστε ιδεαλιστές ή υλιστές, θα απαντούμε πως δεν ξέρουμε». Επιβάλλεται επιπλέον, η εκφόρτωση των ιδεολογικών, ηθικών και συναισθηματικών συνηθειών και προκαταλήψεων και η άσκηση κριτικής στην παράδοση. Αυτή η αποφόρτιση κρίνεται αναζωογονητική και οδηγεί στην προσέγγιση του κοινωνικού προβλήματος πέρα από προκαταλήψεις, προδιαθέσεις και υστεροβουλίες.

Έτσι, ο σκεπτικισμός έναντι των απολύτων με την ταυτόχρονη υπεράσπιση της Επιστήμης επιτρέπει την αναίρεσή τους με βάση την εκτίμηση της ανεπάρκειάς τους. Το παλλόμενο και δυναμικό, από την άλλη πλευρά, του Πνεύματος διευκολύνει

⁷⁵ Ο. π., σ. 282.

⁷⁶ Θεοτοκάς Γ., «Κοινωνικά Θέματα» (1936), ό. π., σ.σ. 302-303, 316-317.

στην υιοθέτηση μιας καινούριας θέσης η οποία ανταποκρίνεται στο αναζωογονητικό της ελευθερίας αίσθημα, ελευθερία η οποία βέβαια συνιστά ένα από τα κύρια συστατικά της πνευματικής επικράτειας. Επομένως, η αλλαγή θέσης δεν λογίζεται ως ανακολουθία, αλλά ως κίνηση απολύτως συμβατή με το συνδυασμό των δύο αυτών στοιχείων: Επιστήμη-Πνεύμα. Η απροκατάληπτη, όπως διατείνεται, προσέγγιση του κοινωνικού προβλήματος οδηγεί αναπόδραστα στη διαπίστωση της αθλιότητας και τη δυστυχία η οποία τώρα ξεπερνά και τη μορφή του προλεταριάτου, μετασχηματιζόμενη σε ανεργία. Αυτή όμως η αθλιότητα θεωρείται πρωτίστως ηθικό ζήτημα, γιατί δεν προκύπτει από την ανεπάρκεια των παραγωγικών μέσων, αλλά γιατί εμφανίζεται παρά την επάρκειά τους. Έτσι, προκρίνεται ως λύση, η δικαιότερη κατανομή του πλούτου και ο έλεγχος του κεφαλαίου κατά τον τρόπο του Ρούζβελτ.

Η αμφιταλάντευση λοιπόν, του Θεοτοκά σχετικά με το ζήτημα της καταλληλότερης κοινωνικής οργάνωσης από τη στιγμή που εγκαταλείπει το φιλελεύθερο υπόδειγμα ως χρεωκοπημένο, σταματά ενώπιον εκείνης της λύσης, η οποία μορφοποιεί την αφηρημένη ιδέα της «κοινωνικής δημοκρατίας». Από τη δίχως αξιολόγηση συμπάραθεση όλων των μορφών κοινοκτημοσύνης των μέσων παραγωγής, μεταβαίνει στην αξιολογική διάκριση και ταυτόχρονα ανωτερότητα της αμερικανικής λύσης, η οποία αποφεύγει την Επανάσταση, χαλιναγωγεί τον καπιταλισμό και απομακρύνει τη φασιστική απειλή. Σε αυτά όμως, θα αναφερθώ εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο. Αξίζει πάντως να σημειωθεί η εναρμονιστική υπόσχεση που διαβλέπει στην κρατική οργάνωση της κοινωνίας, την οποία ούτως ή άλλως αντιμετωπίζει ως ένα μεταβατικό στάδιο. Το θετικό λοιπόν, στοιχείο της κρατικής διαχείρισης της οικονομίας υποστηρίζει πως είναι το ότι προετοιμάζει την οικουμενική διαχείριση, την παγκόσμια σύνθεση ως προϋπόθεση μιας νέας ισορροπίας, της νέας τάξης, της νέας αναγέννησης. Αυτή η πεποίθηση βασίζεται και στον εντοπισμό της διεθνιστικής φύσης του καπιταλισμού.

Ο ρόλος του διανοουμένου

Η θέση ότι κατ' εξοχήν εκπρόσωπος της επικράτειας του Πνεύματος είναι ο διανοούμενος, μεταφέρει αναπόφευκτα το συζήτηση στο θέμα του ρόλου του και των ευθυνών του εντός μια τόσο κρίσιμης συγκυρίας. Ήδη από το *Ελεύθερο Πνεύμα* διατυπώνονται οι θέσεις που θα αποτελέσουν το κεντρικό νήμα της σκέψης του σ' αυτό το πεδίο:

«Είναι νομίζω αυτονόητο ότι ο ποιητής ως πολίτης μπορεί να έχει εθνικές ή κοινωνικές αρχές και να συμμετέχει σε εθνικούς και κοινωνικούς αγώνες – όχι όμως ως

ποιητής. Μπορεί να κάνει πολιτική με την πέννα του, όχι όμως με τη δημιουργική διάθεσή του. Η πρώτη προϋπόθεση της δημιουργίας είναι η χειραφέτηση του ποιητή από κάθε καταπίεση της δημιουργικής διάθεσής του, δογματική πειθαρχία ή πρόθεση δημόσιας ωφέλειας και πραχτικής χρησιμότητας. Θέλω να αποφύγω μια παρεξήγηση που βλέπω να έρχεται. Δε λέω: η τέχνη για την τέχνη. Τουναντίο, πιστεύω πως η τέχνη γίνεται για τους άλλους, πως ο ποιητής δημιουργεί για να δοθεί. Αλλιώς δε θα είχε νόημα η δημοσίευση εξόν από το κερδοσκοπικό νόημά της, μα εδώ συζητούμε για τους δημιουργούς κι όχι για τους καλλιτεχνικούς βιομηχάνους. Η τέχνη είναι μία προσφορά... Δεν μπορώ να θέσω κοινωνικούς ωφελμιστικούς σκοπούς σ' αυτό το ξεχείλισμα εσωτερικών δυνάμεων που κάνει την αληθινή δημιουργία. Και δε μπορώ να υποτάξω σε εξωτερικές κοινωνικές συνθήκες το Δαιμόνιο, που είναι Δαιμόνιο γιατί δεν υποτάσσεται σε τίποτα, γιατί αναγνωρίζει μονάχα τη δική του λογική και υπακούει μονάχα στο δικό του λόγο».⁷⁷

Έτσι, ο δικηγόρος παρουσιάζεται ως εργάτης στο έργο της Δικαιοσύνης, ο αμεσότερος φορέας του δικαίου, ο ενσάρκωτης και ο έμπρακτος εφαρμοστής των θεωριών, χωρίς σ' αυτή την παρουσίαση να εμφιλοχωρεί ούτε ως επιφύλαξη, η αναφορά στο συμφέρον, στα πάθη, στα ορμέμφυτα. Είναι μάλιστα, αυτό το υπόβαθρο του δικηγόρου, το οποίο του επιτρέπει αλλά και τον υποχρεώνει, στις εποχές της Αντίδρασης να γίνεται ο υπερασπιστής των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ο πιο επιθετικός εχθρός της αυθαιρεσίας και της βίας όταν παίρνουν τη μορφή της πολιτικής εξουσίας.⁷⁸ Το γεγονός δε, ότι οι βίαιες λύσεις θέτουν εν κινδύνω τη ζωή του πνεύματος και των ιδεών, κάνει τον Θεοτοκά να προκρίνει ως ενδεικνυόμενη στάση του διανοουμένου την απαρέσκεια σ' αυτές: «Η διάνοηση, η «ιντελιγκέντσια», δεν είναι μια επαγγελματική τάξη σαν τις άλλες. Είναι μια θρησκευτική οργάνωση, ένα μοναχικό τάγμα που έχει Θεό το Πνεύμα και προφήτες τους μεγάλους ανθρώπους του Πνεύματος».⁷⁹

Συμπεράσματα

Είναι δυνατό να συνοψιστούν τώρα τα συμπεράσματα από την προηγούμενη ανάλυση: η επιστήμη γίνεται αντιληπτή από τον Θεοτοκά ως παράγοντας προόδου, άμεσα συσχετισμένη με το αίτημα του εκσυγχρονισμού και τον ορθολογισμό. Βέβαια, ακόμη και όταν πραγματοποιεί αυτές τις κρίσεις, διαπιστώνει την αδυναμία της επιστήμης να πληρώσει απολύτως τα περιεχόμενα της ανθρώπινης ύπαρξης. Έτσι, η επιστημονική αναδιοργάνωση χρειάζεται να συνοδεύεται από τη δημιουργική τρέλα των ανθρώπων του πνεύματος, διότι η απόλυτη κυριαρχία των επιστημόνων/ειδημόνων θα οδηγούσε στον εξορισμό της αναζήτησης από την ίδια της

⁷⁷ Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, σ.σ. 32-33.

⁷⁸ Θεοτοκάς Γ., «Σημερινή εμφάνιση του δικηγορικού επαγγέλματος στην Ελλάδα και μελλοντικός προορισμός του», *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ.σ. 121-122.

⁷⁹ Θεοτοκάς Γ., «Η ελληνική πραγματικότητα μπροστά στο κοινωνικό πρόβλημα» (1932), ό. π., σ. 204.

την πατρίδα η οποία θα μετατρεπόταν σε «ήσυχη Ελβετία». Θεωρεί δε ότι οι εκπληκτικές γνώσεις που αυτή προσφέρει, ιδίως με τις καινούριες φυσικές θεωρίες των απαρχών του 20^{ου} αιώνα, αρνούνται την ισχύ των υλιστικών θεωρήσεων και, αντιθέτως, επικυρώνουν τον ιδεαλισμό, διότι, κατά την άποψή του, είναι η επικράτεια της Ιδέας από την οποία προέρχονται οι επιστημονικές εμπνεύσεις. Αυτές μάλιστα οι εμπνεύσεις καταργούν την αυστηρή και μηχανική νομοτέλεια. Κατά συνέπεια, η επιστήμη εκλαμβάνεται ως συμβατή με το Πνεύμα, όταν αυτό νοείται ως ελευθερία της έμπνευσης, της φαντασίας και της δημιουργίας, ως ανθρώπινη ελευθερία και δικαιώματα, ως ψυχή.

Ωστόσο, στο βαθμό, αφ' ενός, που υπαίτιος της κρίσης θεωρείται από ορισμένους κύκλους διανοουμένων ο ουμανισμός, απ' τον οποίο κατά τον Θεοτοκά απορρέει ο επιστημονισμός ως παραμόρφωσή του, η συζήτηση αναπόφευκτα εκτρέπεται στην αποτίμηση του Διαφωτισμού, τον οποίο ο Θεοτοκάς υπερασπίζεται μεν, με μετριοπάθεια και επιλεκτικότητα δε. Αφ' ετέρου, οι επιφυλάξεις έναντι της επιστήμης, έστω κι αν δεν αφορούν μόνο την περίπτωση που αυτή εκτρέπεται σε επιστημονισμό, και η ταυτόχρονη ενσωμάτωσή της στην επικράτεια του Πνεύματος, παρέχουν τη δυνατότητα της θεώρησής της ως έναν μόνο από τους τρόπους με τους οποίους εκφράζεται το Πνεύμα. Ταυτόχρονα, διευκολύνουν τη διατήρηση όλων των θετικά αξιολογημένων φορτίσεών της ως απότοκο του ανθρωπίνου Λόγου, στην κατεύθυνση της υπεράσπισης των δικαιωμάτων, της διεκδίκησης «λογικότερης» κοινωνικής οργάνωσης, της κριτικής στην αυθεντία, στον φανατισμό, στην απόλυτη αλήθεια της όποιας μεταφυσικής.

Αυτή η κίνηση –υιοθέτηση της επιστήμης και ταυτόχρονα αποστασιοποίηση από αυτή, θαυμασμός για τα επιτεύγματά της αλλά και έκφραση επιφυλάξεων– επιτρέπει, και την υπεράσπιση μεταφυσικών οντοτήτων –Άνθρωπος, Ελευθερία, Ψυχή, Πνεύμα– οι οποίες κείνται πέρα από υλικούς καθορισμούς και τη χρησιμοποίηση του πνεύματος έρευνας και αμφισβήτησης, όπως απορρέουν από το επιστημονικό σκέπτεσθαι προκειμένου να πληγούν τα δόγματα και οι αυθεντίες. Ο σκεπτικισμός, ο οποίος συνδέεται με αυτή τη τελευταία στάση, και χρησιμοποιείται κατά κόρον εναντίον των εκάστοτε «φανατικών», δεν είναι ριζικός διότι δεν προσανατολίζεται να πλήξει και τη σφαίρα του Πνεύματος. Αυτή τον αποφεύγει, καθώς η ουσία της παρουσιάζεται από τον Θεοτοκά ως απροσδιόριστη, παρά το γεγονός ότι στα κείμενά του κατέχει θέση Απολύτου.

Έτσι, ενάντια σε Μεταφυσική/ Φανατισμό στρέφει το εμπειριστικό/ σκεπτικιστικό στοιχείο της επιστήμης, ενώ ενάντια στον επιστημονισμό προτάσσει την ευρύτερη της επιστήμης επικράτεια του Πνεύματος, στην εγκατάλειψη της οποίας εντοπίζεται, κατά τον Θεοτοκά, η ρίζα της κρίσης. Άρα στην αναζωογόνηση αυτής της επικράτειας έγκειται και η υπέρβαση της κρίσης. Η διεκδίκηση, περαιτέρω, του μονοπωλίου της ερμηνείας όσων περιλαμβάνονται στη σφαίρα του Πνεύματος, καθώς και της αυθεντικής εκπροσώπησής της/τους, σκοπεύει αφ' ενός να αφαιρέσει από τους αντιπάλους τη δυνατότητα να διεκδικήσουν κάτι από τη θετική και «ευγενική» φόρτιση της έννοιας, αφ' ετέρου να τους υποχρεώσει να αμύνονται, ευρισκόμενοι ταυτόχρονα σε εξ' αρχής μειονεκτική θέση, ως πρόξενοι υλιστικής νοοτροπίας και κατ' επέκταση, αποκτήνωσης, ανηθικότητας και εκρίζωσης των ηθικών-πνευματικών θεμελίων της κοινωνικής ζωής, όπως είναι λ.χ. η οικογένεια.

Το Πνεύμα νοείται με τους πλέον διαφορετικούς τρόπους, ενώ ταυτόχρονα, εμφανίζεται να περιέχει αντιφατικά στοιχεία. Σε πλήθος κειμένων το Πνεύμα εμφανίζεται να ταυτίζεται ή να συνδέεται, με την ηθική, τις ανθρωπιστικές αξίες και τα ανορθωτικά ιδανικά, όπως και την πρόοδο, με το Δαιμόνιο και την Ψυχή, την ουσία του Ανθρώπου, την εγγύηση της ελευθερίας πέρα από τους υλικούς καθορισμούς, την ελεύθερη βούληση, τον Λόγο, την Επιστήμη, τη Θρησκεία, αλλά και τις εναρμονιστικές υποσχέσεις που αφορούν την ιστορική πορεία. Η ταυτόχρονη άρνηση και κατάφαση της γενικής ιδέας, ο συνδυασμός Επιστήμης-Πνεύματος, που κρατά διαχωρισμένη την επιστήμη από τον επιστημονισμό και το Πνεύμα διαρκώς παλλόμενο, συγχρόνως δε ως Απόλυτο, ανάχωμα στην ανηθικότητα και τον δογματισμό που απορρέει από τις αιτιοκρατικές και υλιστικές θεωρήσεις, αποτελεί τη βάση της όποιας ορθολογικότητας και του όποιου φιλελευθερισμού του. Αξιοποιώντας τούτο τον συνδυασμό στρέφει τις κριτικές αιχμές αυτής της θεώρησης ενάντια σε μαρξιστές και εθνικιστές. Ακόμη κι όταν στο αποκορύφωμα της μεσοπολεμικής κρίσης αποκορυφώνεται η επιφύλαξη του απέναντι στις «ολιστικές» λύσεις, με την εμβληματική φράση «όταν μας ρωτούν αν είμαστε υλιστές ή ιδεαλιστές θα απαντούμε από 'δω και στο εξής δεν ξέρουμε», ο σκεπτικισμός του δεν γίνεται ριζικός, αφού αυτές οι θεωρήσεις είτε ιδεοκρατικές είτε υλιστικές, νοούνται απλώς ως εμπόδια στην εκδίπλωση του αυθεντικού Πνεύματος.

Όλα τα προηγούμενα εκβάλλουν στην άποψη που θα εκφέρει για τον ρόλο του πνευματικού ανθρώπου. Ο πνευματικός άνθρωπος, σύμφωνα με τον Θεοτοκά, διαθέτει μεν θέσεις, ταυτόχρονα όμως, και πέρα από αυτές, είναι ο πρόμαχος της

επικράτειας του Πνεύματος η οποία έχει ευρύτερη δικαιοδοσία από τις μεμονωμένες ιδεολογίες, τον ίδιο τον Άνθρωπο. Άρα, καθώς ο διανοούμενος είναι ο αντιπρόσωπος αυτής της επικράτειας, ο αυθεντικός ερμηνευτής των περιεχομένων της, μπορεί μεν να συμμετέχει στο κοινωνικό γίγνεσθαι, χωρίς και να υποχρεώνεται, καθώς και στις συγκρούσεις που αυτό αναπόφευκτα εμπεριέχει, πάντα όμως, με μόνο σκοπό να υπερασπίσει τα αιτήματα και τα προτάγματα του Πνεύματος, υπό την έννοια που προσδιορίστηκαν προηγουμένως. Λαμβάνοντας αυτή τη θέση για τον ρόλο του πνευματικού ανθρώπου, ο Θεοτοκάς κατορθώνει και να δικαιολογεί την εκάστοτε θέση που λαμβάνει, ως ταιριαστή με τα πάγια κατ' αυτόν αιτήματα του Πνεύματος μέσα στις τροπές των ιστορικών συγκυριών, και να διατηρεί στο απυρόβλητο μια μεταφυσική οντότητα μέσω της ταύτισης των ορίων της με τα αιτήματα του Ανθρώπου γενικά.

Σε ό, τι αφορά την ιδεολογική συγκρότηση και το αντίστοιχο στίγμα του Θεοτοκά, η συζήτηση και η σχετική διαμάχη έχει επικεντρωθεί στον ορθολογισμό, τον φιλελευθερισμό, αλλά και τα θρησκευτικά στοιχεία του στοχασμού του. Είναι χρήσιμο, λοιπόν, στη βάση του υλικού των κεφαλαίων 3.1 και 3.2, αλλά και των σχετικών συμπερασμάτων, να προσεγγισθούν ορισμένες όψεις αυτής της συζήτησης. Έχει υποστηριχθεί από τον Ν. Αλιβιζάτο, πιο συγκεκριμένα, η άποψη ότι το *Ελεύθερο Πνεύμα* αποτελεί μανιφέστο του ορθολογικού πνεύματος,⁸⁰ ενώ ο R. Beaton θεωρεί ότι σε αυτό ο Θεοτοκάς καταθέτει μια «[...] ορθολογική πρόταση για μια νέα θεωρητική προσέγγιση των προβλημάτων της εποχής».⁸¹ Ωστόσο, η λέξη *Λόγος* με θετική φόρτιση, ως έκφραση εμπιστοσύνης στις δυνατότητες του ανθρώπου, ως θεμέλιο διεκδίκησης ελευθερίας και δικαιωμάτων, ως κριτική αιχμή ενάντια στις αυθεντίες, δεν αναφέρεται ούτε μια φορά. Ο πνευματικός φανατισμός και οι αυθεντίες –όπως εκπροσωπούνται κατά τον Θεοτοκά από μαρξιστές και εθνικιστές– υφίστανται αμείλικτη κριτική στο όνομα της αδυναμίας τους να συλλάβουν τη ζωτικότητα των δαιμονικών δυνάμεων κι όχι στο όνομα της ασυμβατότητάς τους με τις απαιτήσεις του Ορθού Λόγου.⁸² Αν θεωρηθεί, εντούτοις, ότι υπονοείται η

⁸⁰ Αλιβιζάτος Ν., «Πρόλογος», *Στοχασμοί και Θέσεις, Πολιτικά Κείμενα*, Α' Τόμος, σ. 80.

⁸¹ Beaton R., *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία, Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1992*, μετάφραση: Ευαγγελία Ζούργου, Μαριάννα Σπανάκη, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 178.

⁸² Για μια προσέγγιση των πηγών της έννοιας του Δαιμονίου, βλ. Τζιόβας Δ., «Η μυθιστορηματική πορεία του Γιώργου Θεοτοκά: Άτομο, Ιστορία, Μεταφυσική», σ. 856 και Φαρίνου-Μαλαματάρη Γ., «Το “δαιμόνιο” και η “μοίρα”: Γιώργος Θεοτοκάς και Στέφαν Τσβάιχ», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του*, πρακτικά συνεδρίου 7-8/10/2005, περιοδικό *Νέα Εστία*, Τόμος 158^{ος}, Τεύχος 1784, Δεκέμβριος 2005, σ.σ. 889-905. Νομίζω εντούτοις, ότι ο εντοπισμός από τον Vittì

παρουσία του στους κόλπους της ευρύτερης επικράτειας του Πνεύματος, με όσα αυτό ήδη περιέχει, τότε μάλλον πρέπει να υιοθετηθεί μια αρκετά διεσταλμένη έννοια ορθολογικότητας η οποία αναγκαστικά θα είναι εμποτισμένη με πλήθος «ανορθολογικών», στη βάση των ίδιων των κριτηρίων της, στοιχείων. Τότε μάλιστα γίνεται αντιληπτό ότι αυτά τα στοιχεία ανήκαν εξ αρχής στη σκέψη του Θεοτοκά και η παρουσία τους σε μεταγενέστερες ιστορικές συγκυρίες δεν αποτελεί «στροφή», αλλά περαιτέρω ανάπτυξή τους.

Με αυτή την έννοια, οι παρατηρήσεις του Mazower για το πόσο γοητεύθηκαν οι Δυτικοευρωπαίοι διανοούμενοι από την έμφαση που απέδιδαν οι φασίστες και οι κομμουνιστές στη θέληση και τη δράση, εντός ενός πλαισίου όπου ένιωθαν πνιγμένοι από τη μετριότητα και τη μοιρολατρία και προσέγγιζαν τον φασισμό/ναζισμό ως καινοφανή λύση,⁸³ πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη καθώς υπογραμμίζουν τις εντονότερες ιδεολογικές ταλαντεύσεις αυτών των διανοουμένων περαιτέρω, από την αξιοποίησή τους απορρέουν σοβαρές συνέπειες ως προς τις πολιτικές προτιμήσεις του Θεοτοκά λαμβανομένου υπόψη και του σφοδρού μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού του. Μεγάλο μέρος των ερευνητών τείνει να παραγνωρίζει την έντονη ιδεολογική ταλάντευση του Θεοτοκά και είτε λαμβάνοντας τις περί ελευθερίας διακηρύξεις του στην ονομαστική τους αξία είτε υιοθετώντας μια διευρυμένη έννοια φιλελευθερισμού τον χαρακτηρίζουν ως φιλελεύθερο και ανεξάρτητο διανοούμενο ή ως διανοούμενο που επιχείρησε να εισαγάγει μια φιλελεύθερη/σοσιαλδημοκρατική λύση πέρα από τον καπιταλισμό και τον κομμουνισμό.⁸⁴ Αν όμως ληφθεί υπόψη η ιδεολογική του ταλάντευση και ο συναφής συγκρητισμός εντός ενός πλαισίου πολεμικής ιδεολογικής αντιπαράθεσης, τότε ο φιλελευθερισμός του δεν αποτελεί δεδομένο μέγεθος, αλλά υπό διερώτηση και διαπραγμάτευση κατηγορία.

των πηγών του Δαιμονίου στις θεωρίες του Bergson είναι ο πλέον ακριβής (Vitti M., *Η γενιά του '30, Ιδεολογία και Μορφή*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 2000, σ.σ. 114-118).

⁸³ Mazower M., *Σκοτεινή Ήπειρος, ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετάφραση: Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ.σ. 38, 138, 146 και διάσπαρτα.

⁸⁴ Πεπονής Α. Ι., «Εισαγωγή», στο Πεπονής Α. Ι. (επιμ.), *Γιώργου Θεοτοκά, Πολιτικά Κείμενα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1976, σ.σ. 7-15· Αλιβιζάτος Ν., «Πρόλογος», *Στοχασμοί και Θέσεις, Πολιτικά Κείμενα*, Α' Τόμος, σ.σ. 43-96· Vitti M., *Η γενιά του '30, Ιδεολογία και Μορφή*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 2000· Βαγενάς Ν., «Ένα ελεύθερο πνεύμα», εφημερίδα «Το Βήμα» 14/8/2005, ένθετο *Νέες Εποχές*, αφιέρωμα στον Γιώργο Θεοτοκά με την ευκαιρία της συμπλήρωσης των 100 χρόνων από τη γέννησή του... σ.σ. 927-939· Μαυρογορδάτος Γ. Θ., «Ένας ιστορικός διαβάζει την "Αργώ"», ό. π., σ.σ. 940-947· Τζιόβας Δ., «Η μυθιστορηματική πορεία του Γιώργου Θεοτοκά: Άτομο, Ιστορία, Μεταφυσική», ό. π., σ.σ. 856-888· Μακρής Σπ., *Ελληνικός Φιλελευθερισμός και Γενιά του Τριάντα, Το Φιλελεύθερο Πνεύμα του Γιώργου Θεοτοκά (1905-1966) και η πορεία προς ένα ελληνότροπο φιλελευθερισμό*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Μάιος 2008.

Χωρίς να θέτει υπό ερώτηση τα περιεχόμενα του φιλελευθερισμού του Θεοτοκά ο Vittì, για παράδειγμα, υποστηρίζει ταυτόχρονα και ότι η *Ιδέα* καταπολεμούσε οξύτατα τον κομμουνισμό, αλλά όχι με την ίδια ένταση ναζισμό και φασισμό, και ότι ο Θεοτοκάς διαμόρφωσε τη διανοητική του τοποθέτηση κατά του φανατισμού και υπέρ της δημοκρατικής ανεκτικότητας και του καλοπροαίρετου διαλόγου μέσω της συμμετοχής του σε αυτό το περιοδικό.⁸⁵ παράλληλα, ότι ο Θεοτοκάς, ενώ με την *Ιδέα* επιχειρεί να φράξει τον δρόμο τόσο στον φασισμό, όσο και στον κομμουνισμό, μπαίνει στη μοιραία πορεία του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού, ο οποίος καθώς περνούσε μια έντονη ιδεολογική κρίση, διάνοιγε τον δρόμο στον φασισμό.⁸⁶ Ο Τζιόβας, βέβαια, έχει υπογραμμίσει τα ανορθολογικά και βουλητικά στοιχεία της σκέψης του Θεοτοκά, την Ψυχή και το Πάθος, τα οποία παραγνωρίζουν την ορθολογικότητα· επίσης, ότι αυτός αναγνωρίζει το πρωτείο της δράσης.⁸⁷ Αποδεχόμενος, ωστόσο, μια αρκετά διεσταλμένη έννοια φιλελευθερισμού, ισχυρίζεται ότι ο Θεοτοκάς διαθέτει αταλάντευτες φιλελεύθερες πεποιθήσεις,⁸⁸ ενώ αμφιλεγόμενες ως προς αυτό τον χαρακτηρισμό ομολογημένες επιρροές του Θεοτοκά χαρακτηρίζονται με εξίσου αμφιλεγόμενο τρόπο: λ.χ. η ομολογημένη επιρροή του Ίωνα Δραγούμη στον Θεοτοκά προσεγγίζεται ως εξής: «Ο φιλελευθερισμός του Θεοτοκά στις απαρχές του έχει κάτι από τη βιολογική αριστοκρατικότητα και τον αχαλίνωτο ορμητικό εγωλατρισμό της σκέψης του Δραγούμη. Και οι δύο βλέπουν ως κίνητρο στη ζωή τη νιότη και τη φιλοδοξία».⁸⁹ Έτσι όμως, παραγνωρίζεται η αναγωγή αυτών των τοποθετήσεων του Δραγούμη στη ρητή επίδραση του Βαγγές, καλλιτεχνικού και πολιτικού εκφραστή του γαλλικού οργανικού εθνικισμού,⁹⁰ διάσταση που αν ληφθεί υπόψη, προβληματοποιεί τον «σταθερό» φιλελεύθερο προσανατολισμό του Θεοτοκά· μια προσέγγιση όμως της σκέψης του Θεοτοκά στη δυναμική/χρονολογική της εκδίπλωση, όπως αυτή που επιχειρήσα να σκιαγραφήσω στα προηγούμενα κεφάλαια, νομίζω ότι δεν θα μπορούσε να παρακάμψει τις φιλοφασιστικές και κορπορατιστικές συμπάθειες του εν λόγω στοχαστή.

⁸⁵ Vittì M., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφραση: Μυρσίνη Ζορμπά, Αθήνα ³1994, εκδ. Οδυσσέας, σ. 370.

⁸⁶ Vittì M., *Η γενιά του '30...*, σ.σ. 56-58.

⁸⁷ Τζιόβας Δ., «Η μυθιστορηματική πορεία του Γιώργου Θεοτοκά: Άτομο, Ιστορία, Μεταφυσική», ό. π., διάσπαρτα.

⁸⁸ Ο. π., σ. 888. Επίσης, Τζιόβας Δ. «Εισαγωγή», στο Τζιόβας Δ. (εισαγωγή-επιμέλεια) *Γ. Θεοτοκάς, Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ²1988, σ.σ. 22-32.

⁸⁹ Ο. π., σ. 27.

⁹⁰ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ. 155.

Ο Π. Κιτρομηλίδης εντοπίζει τα όρια του φιλελευθερισμού του Θεοτοκά είτε στην οιονεί έμμονη αναζήτηση της «ελληνικότητας», του ιδιαίτερου εκείνου στοιχείου που αντιστρατεύεται το καθολικό και οικουμενικό φιλελεύθερο πνεύμα,⁹¹ είτε στην πολλαπλότητα –στα όρια της αντινομίας– της σκέψης του.⁹² Παρακάμπτει ωστόσο και το γεγονός ότι η διασύνδεση φιλελευθερισμού-εθνικισμού δεν είναι άγνωστη στην ιστορική πορεία του πρώτου, και το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, όπου μια ισχυρή τάση απόρριψης του φιλελεύθερου/κοινοβουλευτικού κανόνα είναι έκδηλη ακόμη και ανάμεσα στους πλέον ένθερμους υποστηρικτές του οι οποίοι επιζητούν οργανωμένες λύσεις με ορίζοντα το αναγεννημένο «έθνος»⁹³ επίσης, δεν αναφέρει καν ότι ο Θεοτοκάς αντλεί από ποικίλες και διαφορετικές μεταξύ τους πηγές με στόχο να πλήξει τόσο καίριες παραδοχές του «Δυτικού παραδείγματος», όσο, ίσως και πρωτίστως, τον κομμουνισμό. Η προσέγγιση του Κιτρομηλίδη είναι διαφωτιστική από άλλη άποψη: καθώς ο Θεοτοκάς προσανατολίζεται ρητά σε εκδοχές οργανωμένης ρύθμισης ικανές να υπερβούν την παθογένεια του κοινοβουλευτικού κανόνα, αναζητεί το πλαίσιο στο οποίο αυτές οι λύσεις θα εφαρμοστούν. Αφού, κατά την άποψή του, αυτό πρέπει να είναι το «έθνος», αποδύεται σε μια προσπάθεια ανεύρεσης των καθοριστικών χαρακτηριστικών αυτής της έννοιας.

Ερευνητές που δεν υποβάθμισαν τις προαναφερθείσες παραμέτρους έθεσαν υπό ερώτηση την ανεπιφύλακτη αποδοχή του φιλελευθερισμού του Θεοτοκά. Ο Α. Λιάκος εντοπίζει τις κορπορατιστικές/αυταρχικές και φασιστικές αντηχήσεις της «λογικής ρύθμισης των παραγωγικών δυνάμεων», της θέσπισης υποχρεωτικής κρατικής διαιτησίας στις διαφορές Κεφαλαίου-Εργασίας, της εκπροσώπησης των επαγγελματικών τάξεων και της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας που προτείνει ο Γ. Θεοτοκάς.⁹⁴ Ο Α. Α. Κύρτσης παρατηρεί εξάλλου ότι οι κορπορατιστικές ιδέες ήταν περισσότερο διαδεδομένες ανάμεσα στους διανοούμενους παρά στους πολιτικούς αυτή την περίοδο, όπως και ότι οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι ήταν

⁹¹ Κιτρομηλίδης Π. Μ., «Τα όρια του ελληνικού φιλελευθερισμού: το παράδειγμα του Γιώργου Θεοτοκά», *Διαβάζω, αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά*, τ. 137/12.2.1986.

⁹² Κιτρομηλίδης Π. Μ., «Η πολλαπλότητα του στοχασμού του Γιώργου Θεοτοκά», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 1044-1047.

⁹³ Maier Ch., *Recasting Bourgeois Europe, Stabilization in France, Germany, and Italy in the decade after World War I*, reprinting 1988, with a new preface by the author, published by Princeton University Press' Wagner P., *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline*, Routledge London and New York, 1994' Mazower M., *Σκοτεινή Ήπειρος, ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετάφραση: Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 42004.

⁹⁴ Λιάκος Α., «Ζητούμενα ιδεολογίας της γενιάς του '30», *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 3, 1990, σ.σ. 7-22.

περισσότερο κορπορατιστές και αυταρχικοί απ' ό, τι οι διανοούμενοι του Λαϊκού Κόμματος.⁹⁵ Ο Γ. Παπαθεοδώρου υπογραμμίζει τόσο τον αντικομμουνισμό του Θεοτοκά και το αστήρικτο του στερεότυπου που τον θέλει «άνθρωπο του μέτρου», όσο και τον προσανατολισμό του σε κορπορατιστικές λύσεις κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου· τονίζει επίσης την ισχυρή επίδραση που του άσκησε ο Ίων Δραγούμης.⁹⁶ Με αυτή την έννοια, θεωρώ ότι ο Θεοτοκάς δεν υπήρξε απλώς ένα «ελεύθερο πνεύμα στην εποχή των άκρων», όπως ο Παπαθεοδώρου υποστηρίζει,⁹⁷ αλλά ένας διανοούμενος που προσπάθησε να διατυπώσει τις οργανωμένου χαρακτήρα προτάσεις του με ορίζοντα το έθνος, κατά την εποχή της μετάβασης από την κλασσική στην οργανωμένη νεωτερικότητα.

Εξάλλου, η Α. Καστρινάκη παρατηρεί ότι το πρόβλημα του πώς να σταθεί έναντι του κομμουνισμού, απασχολεί τον Θεοτοκά καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του,⁹⁸ ενώ επισημαίνει και την ευνοϊκή μεταχείριση που επιφυλάσσει ο Θεοτοκάς στις δυνάμεις Κατοχής σε έργα που δημοσιεύει μετά τον Εμφύλιο.⁹⁹ Ερμηνεύει, επίσης, τη μετάβαση του Θεοτοκά από το *Ελεύθερο Πνεύμα* στο *Εμπρός στο Κοινωνικό Πρόβλημα* με όρους «στροφής». Με βάση τα όσα έχω υποστηρίζει προηγούμενα, θεωρώ ότι δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο· απεναντίας, ήδη υπαρκτά στοιχεία στη σκέψη του Θεοτοκά καθίστανται περισσότερο έκδηλα στο πλαίσιο της Κρίσης και της επέκτασης της κομμουνιστικής αμφισβήτησης. Επιπλέον, ότι αυτά τα ανορθολογικά στοιχεία λειτουργούν ως μία από τις διανοητικές προϋποθέσεις της εξοικείωσης με την Ορθοδοξία και της εγκόλπωσής της από τον Θεοτοκά προκειμένου να αντιμετωπίσει τα αδιέξοδα του Δυτικού πολιτισμού.¹⁰⁰ Η ίδια η Καστρινάκη ρητά –και εύστοχα– συνδέει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του Θεοτοκά

⁹⁵ Κύρτης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον Ελληνικό Μεσοπόλεμο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1996, σ.σ. 91-97. Εντούτοις, δεν συμπεριλαμβάνει τον Θεοτοκά σε αυτούς. Για την αξιολόγηση του Θεοτοκά από τον Κύρτη βλ. 3.4.

⁹⁶ Παπαθεοδώρου Γ., «Ο Γ. Θεοτοκάς στην εποχή των άκρων», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 976-985.

⁹⁷ Ο. π., σ. 985.

⁹⁸ Καστρινάκη Α., «Κατασκευάζοντας την έμπνευση», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 906-919.

⁹⁹ Καστρινάκη Α., *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, εκδ. Πόλις, Σεπτέμβριος 2005, σ.σ. 442-445.

¹⁰⁰ Ο Ελεφάντης (*Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης...*) επισημαίνει την αυξανόμενη ανησυχία που προκάλεσε η επέκταση της κομμουνιστικής ιδεολογίας στις ελληνικές πολιτικές και οικονομικές ελίτ κατά τον Μεσοπόλεμο. Εντούτοις, αυτό απέχει αρκετά από τον ισχυρισμό του ότι ο αντικομμουνισμός κατέστη η μοναδική και αυθεντική ιδεολογία των αστικών στρωμάτων. Απεναντίας, η κλασσική φιλελεύθερη νεωτερικότητα και η ελληνική εκδοχή του κοινοβουλευτισμού υφίσταντο οξύτερες επιθέσεις. Από την άλλη πλευρά, πολιτικοί και διανοούμενοι επιχειρούσαν να διατυπώσουν ένα θετικό εθνικό ιδεώδες το οποίο ήταν αδιαφιλονίκητα συνδεδεμένο με μια οργανωμένη και αυταρχική πολιτική λύση.

με την από μέρους του απόρριψη αυτού ακριβώς του πολιτισμού.¹⁰¹ Η ερμηνεία μου μάλλον ενισχύει τη θέση του Τζιόβα ότι η ιδεολογική πορεία του Θεοτοκά έχοντας ως κύρια στοιχεία της το δαιμόνιο και το πάθος για την ελευθερία, εκκινεί από τη ρομαντική ελευθερία και απολήγει στη μεταφυσική αναζήτηση.¹⁰² Με άλλα λόγια, ισχυρίζομαι ότι η διευρυμένη έννοια Πνεύματος διευκολύνει τον Θεοτοκά να αποστασιοποιείται από την τεχνοεπιστήμη, ενώ την οικειοποιείται, να επιχειρεί να την εμποτίσει με πνεύμα προκειμένου να είναι σε θέση να διαδραματίσει ηγεμονικό ρόλο, να εισάγει την Ορθοδοξία στο ιδεολογικό του σύμπαν για να υπονομεύσει τον άθεο και ανήθικο κομμουνισμό, και, τέλος, να απορρίπτει τον καπιταλισμό εν ονόματι του ανθρωπισμού. Υπ' αυτή την έννοια, δεν υπάρχει «στροφή» στη σκέψη του Θεοτοκά, αλλά ανάπτυξη και μετασχηματισμός στοιχείων που δεν υπόκεινται στην ορθολογικότητα. Έχω ήδη αναφέρει ότι διαφοροποιούμαι από τον Τζιόβα, στον βαθμό που δεν επερωτά τον φιλελευθερισμό του Θεοτοκά. Ο Κ.Α. Δημάδης υπογραμμίζει ότι ο Θεοτοκάς αποφεύγει να απορρίψει ρητά τον εθνικοσοσιαλισμό στις απαρχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και παράλληλα τονίζει ότι σε ημερολογιακές καταγραφές εκείνης της εποχής ο συγγραφέας εμφανίζεται ειρωνικός απέναντι στις φιλελεύθερες θεσμίσεις συγκρίνοντάς τις με τον δυναμισμό των ενεργειών του Χίτλερ.¹⁰³ Σε αυτή την προοπτική, η αμφίσημη τοποθέτηση του Mazower ότι «ένα από τα στοιχεία που καθιστά τόσο συναρπαστικά τα *Τετράδια* που έγραψε ο Θεοτοκάς στην περίοδο του πολέμου είναι ότι επανεξετάζει τις παλιότερες αντιλήψεις του υπό το πρίσμα του θριάμβου της Γερμανίας» δεν θα πρέπει να προσπερνιέται αδιάφορα, ανεξάρτητα τόσο από το αν πρόκειται για τις φιλελεύθερες ή τις κορπορατιστικές/φιλοφασιστικές προτιμήσεις του, όσο και από το αμφιλεγόμενο πλαίσιο εντός του οποίου ο Mazower τις τοποθετεί: φιλελεύθερος ατομικισμός εναντίον αριστεράς και δεξιάς δικτατορίας.¹⁰⁴

Σε ό, τι αφορά τα θρησκευτικά στοιχεία του στοχασμού του Θεοτοκά πρέπει κατ' αρχάς να σημειωθεί ότι κατά τη μεσοπολεμική περίοδο είναι ελάχιστα, αν και υπαρκτά: ο Beaton παρατηρεί ότι αν το πλαίσιο στο οποίο κινείται το μυθιστόρημα

¹⁰¹ Καστρινάκη Α., «Κατασκευάζοντας την έμπνευση»..., σ.σ. 916-919.

¹⁰² Τζιόβας Δ., «Η μυθιστορηματική πορεία του Γιώργου Θεοτοκά: Ατομο, Ιστορία, Μεταφυσική»..., ό. π.

¹⁰³ Δημάδης Κ.Α., *Δικτατορία-Πόλεμος και Πεζογραφία 1936-1944, Γ. Θεοτοκάς, Μ. Καραγάτσης, Σ. Μυριβήλης, Θ. Πετσάλης-Διομήδης, Π. Πρεβελάκης, Α. Τερζάκης*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991, σ.σ. 268-273.

¹⁰⁴ Mazower Μ., «Ο Θεοτοκάς, τα *Τετράδια* και η ζωή στην Κατοχή», πρόλογος στο Τζιόβας Δ. (εισαγ.-επιμ.), *Γ. Θεοτοκάς, Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, Δεκέμβριος 42005, σ.σ. 9-15, ιδίως 11-12.

του Θεοτοκά *Αργώ* είναι εξ ολοκλήρου κοσμικό, «[...] αξίζει να σημειωθεί ότι το ονοματεπώνυμο του *Λάμπρου Χρηστίδη* παραπέμπει στη χριστιανική εκδοχή της άφεσης των αμαρτιών».¹⁰⁵ Ωστόσο, στη βάση όσων παρατέθηκαν προηγουμένως, σε αυτή την περίοδο είναι δυνατό να ανιχνευθούν οι απαρχές του σχετικού ενδιαφέροντος. Παρά το γεγονός ότι είναι διαθέσιμες σοβαρές ερμηνευτικές απόπειρες αυτής της πτυχής της σκέψης του Θεοτοκά, οι βασικότερες αδυναμίες τους είναι κατά τη γνώμη μου δύο: αφ' ενός, δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις διαβεβαιώσεις του ίδιου του συγγραφέα ότι ανακαλύπτει τον Μπερντιάεφ –και την από μέρους του απόρριψη της Ρώσσης Επανάστασης, συμπληρώνω– αναζητώντας πηγές άντλησης επιχειρημάτων ενάντια στην κομμουνιστική ιδεολογική ηγεμονία, η οποία προσλαμβάνει στα μάτια του απειλητικές διαστάσεις' αφ' ετέρου, και σε συνέχεια του προηγούμενου, προσπερνούν το πλαίσιο ιδεολογικής πολεμικής εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η οικείωση της Ορθοδοξίας. Απεναντίας, προσεγγίζουν το σχετικό ενδιαφέρον με όρους εσωτερικής ανάπτυξης της σκέψης του.

Παραγνωρίζοντας λοιπόν, το γενικότερο πλαίσιο εντός του οποίου ο Θεοτοκάς χρησιμοποιεί την πολιτική αιχμή των έργων του Μπερντιάεφ¹⁰⁶ και χωρίς να εξετάζουν πόσο κρίσιμο είναι για τη διερεύνηση της σχέσης του με την Ορθοδοξία το γεγονός ότι ήδη πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έχει επαφή με τη σκέψη του Ρώσου θεολόγου/φιλοσόφου, ο Χρ. Γιανναράς προτιμά να αναφέρει ότι ο Θεοτοκάς «[...] ανακαλύπτει την ανεπίγνωστη ως τότε και στον ίδιο δυναμική της ορθόδοξης εκκλησιαστικής Παράδοσης»,¹⁰⁷ ενώ ο Αλιβιζάτος, από την άλλη πλευρά, να αποδίδει την «Ορθόδοξη στροφή» του Θεοτοκά –η οποία κατά τη γνώμη μου δεν υπάρχει– σε προσωπικούς/υπαρξιακούς λόγους¹⁰⁸ και να τον αναγορεύει σε υποστηρικτή μιας εξορθολογισμένης θρησκείας.¹⁰⁹ Ο Στ. Ζουμπουλάκης, παρ' όλο που τονίζει ότι δεν υπάρχει αιφνίδια θρησκευτική μεταστροφή του Θεοτοκά,¹¹⁰

¹⁰⁵ Beaton R., *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία...*, σ. 192, σημείωση 21.

¹⁰⁶ Ενδεικτική ελληνική βιβλιογραφία: Μπερντιάεβ (sic) Ν., *Η μοίρα της κουλτούρας*, μετάφραση Κ. Τσιρόπουλος, περιλαμβάνει τα *Για το πνεύμα του αστισμού* –μετάφραση Τάσου Πανταζή– και *Πολιτισμός και ελευθερία* –μετάφραση Αντιγόνης Βρυώνη, εκδ. Αστρολάβος/Ευθύνη, Αθήνα 21992· *Το πνεύμα του Ντοστογιέφσκι*, μετάφραση Ν. Ματσούκα, εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 21999· *Θείον και Ανθρώπινον (Η υπαρξιακή διαλεκτική των σχέσις)*, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια: Πρόδρομος Π. Αντωνιάδης, εκδ. Πουρνάρα, Ανατύπωση, Θεσσαλονίκη 2000.

¹⁰⁷ Γιανναράς Χρ., *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Δόμος, Οκτώβριος 31999, σ.σ. 422-423. Βλ. επίσης, Γιανναράς Χρ., «Γρηγορούσα συνείδηση, ανοιχτή στη μεταφυσική αναζήτηση», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 1041-1043.

¹⁰⁸ Αλιβιζάτος Ν., «Πρόλογος», *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α΄ Τόμος, σ.σ. 78-84.

¹⁰⁹ Αλιβιζάτος Ν., «Μια φιλελεύθερη εκδοχή της Ορθοδοξίας», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 1035-1040.

¹¹⁰ Ζουμπουλάκης Στ., «Σημειώσεις για τη χριστιανική στροφή του Γ. Θεοτοκά», *ό. π.*, σ.σ. 1048-1056.

αποφεύγει να αναφερθεί στο πλαίσιο εντός του οποίου αυτός προσεγγίζει την Ορθοδοξία: ιδεαλισμός εναντίον άθεου και υλιστή κομμουνισμού, Πνεύμα εναντίον τεχνολογικού μηδενισμού. Υπ' αυτή την έννοια, η ανίχνευση του ρόλου που επιτελεί το θρησκευτικό στοιχείο στον στοχασμό του Θεοτοκά προϋποθέτει, πέρα από τα όσα έχουν αναφερθεί, να ληφθούν υπόψη δύο ακόμη στοιχεία,: η προτίμηση του Θεοτοκά για την Αναγέννηση ως περίοδο αρμονίας Επιστήμης-Θρησκείας, και η γόνιμη παρατήρηση του Κονδύλη σχετικά με την εγκόλπωση του χριστιανισμού από φιλελεύθερους διανοουμένους προκειμένου να τον στρέψουν ενάντια στον κομμουνιστή αντίπαλο. Η προσέγγιση που εκκινεί από αυτές τις αφετηρίες μπορεί ενδεχομένως να ερμηνεύσει τις «πολλαπλές» πηγές του στοχασμού του Θεοτοκά, όπως αναφέρει ο Π. Κιτρομηλίδης, διότι λαμβάνει υπόψη το ποιος είναι ο κύριος αντίπαλος· επίσης, ίσως είναι σε θέση να κατανοήσει γιατί στοχαστές που εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες επιχειρούν να οικειοποιηθούν –με επιλεκτικό τρόπο αναπόφευκτα– τον Θεοτοκά, αποσιωπώντας όψεις οι οποίες είναι ασύμβατες με το ερμηνευτικό τους σχήμα.

3.3 Μορφές πρόσληψης του τεχνολογικού φαινομένου

Αυτό το κεφάλαιο αποτελεί στην ουσία προέκταση του προηγούμενου. Οι απόψεις του Θεοτοκά εξετάζονται πάλι με βάση δύο άξονες: διερεύνηση των σχέσεων Τεχνικής-Κοινωνίας/Πνεύματος και Τεχνικής-Πολιτικής, όπως αυτές οι σχέσεις εμφανίζονται στη σκέψη του. Ο πρώτος άξονας αντιστοιχεί στην αποτίμηση της ορθολογικότητας και του επιστημονικού ιδεώδους, όπως αυτά εξετάστηκαν στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, ο δεύτερος στο ερώτημα σχετικά με τη δυνατότητα «επιστημονικής» πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Θεωρώ ότι αυτός ο τρόπος παρουσίασης των απόψεων του Θεοτοκά είναι συμβατός με την ίδια την εκδίπλωση της σκέψης του όσον αφορά αυτά τα πεδία. Πιστεύει, πιο συγκεκριμένα, ότι ο επιστημονισμός είναι η αντιστροφή του ουμανισμού, ότι προκαλεί τον ανεξέλεγκτο μηχανισμό στον οποίο οφείλεται η κρίση, άρα χρειάζεται να προταθούν εκείνες οι λύσεις που θα δαμάσουν επιστήμη/τεχνική και θα τις επαναφέρουν στον «ορθό δρόμο». Εισάγεται έτσι, το μείζον θέμα της καταλληλότερης πολιτικής οργάνωσης. Αυτή ακριβώς είναι κι η πορεία που ακολουθεί η εργασία.

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνει ο Θεοτοκάς αυτές τις σχέσεις. Φαίνεται να κυριαρχεί στη σκέψη του η ιδέα μιας ανεξέλεγκτης και αυτόνομης από την κοινωνία Τεχνικής, η οποία διαστρέφει τον

ανθρωπισμό και θέτει σε κίνδυνο την κοινωνική αρμονία. Αυτή η πρόσληψη καθορίζει τόσο την αναζήτηση πολιτικών λύσεων, αλλά και την αξιολόγηση του σύγχρονου πολιτισμικού μοντέλου, εφόσον αυτό βασίζεται σε μια τέτοια δύναμη. Αξίζει να επαναληφθεί ότι η αποτίμηση της τεχνολογίας από τον Θεοτοκά συμβαδίζει με την μετάβαση από τους αισιόδοξους ιδεολογικούς και ψυχολογικούς τόνους των τελών της δεκαετίας του '20 στους ανήσυχους και απαισιόδοξους της δεκαετίας του '30 μετά το σημείο καμπής των ετών 1929-1932.

Τεχνική και Κοινωνία/Πνεύμα

Από το *Ελεύθερο Πνεύμα* ήδη, το τεχνολογικό φαινόμενο αντιμετωπίζεται με αυτόν τον διφορούμενο τρόπο ο οποίος συνενώνει αφ' ενός τις στάσεις της κατάπληξης απέναντι στο «θαύμα» της τεχνικής, αφ' ετέρου την ανάγκη εμποτισμού της με Πνεύμα ώστε και να αντιμετωπιστούν οι κίνδυνοι οι οποίοι απορρέουν από αυτή και να γονιμοποιηθούν οι ποιητικές δυνατότητες τις οποίες αυτή εμπεριέχει. Θεωρεί έτσι, πως το τεχνικό πνεύμα καθορίζεται αποκλειστικά και μόνο από τη λατρεία της οργάνωσης, από την ευταξία, την έμφαση στην αποτελεσματικότητα, τη νοικοκυροσύνη, τη μέθοδο και την προσήλωση προς το συγκεκριμένο, στοιχεία απαραίτητα για την απεμπλοκή της χώρας από τον βαλκανικό περίγυρο. Ωστόσο είναι αυτά ακριβώς τα στοιχεία τα οποία εγκυμονούν την παγίωση μιας στείας τεχνοκρατικής τάξης πραγμάτων, η οποία θα αποστραγγίσει κάθε σκίρτημα ελευθερίας και δημιουργικότητας. Γι' αυτό άλλωστε, δίπλα σε μια ελίτ ειδικών και τεχνικών χρειάζεται να παραστέκει η ελίτ του Πνεύματος, οι δημιουργοί των οραμάτων, των ιδανικών, των εμπνεύσεων, οι αυθεντικοί εκφραστές του πνεύματος της περιπέτειας και της άδολης πνευματικής αναζήτησης.¹¹¹

Στο ίδιο κείμενο εντούτοις, και στην προσπάθεια να διατυπωθούν με σαφήνεια και κατηγορηματικότητα οι αξιώσεις ιδεολογικής κατίσχυσης της γενιάς του, ώστε οι ιδεολογικοί αντίπαλοι να χαρακτηριστούν είτε εκπρόσωποι παρωχημένων τύπων ζωής, ανίκανοι να συλλάβουν τη δημιουργική ορμή των καινούριων εξελίξεων, είτε να κατηγορηθούν ως υποστηρικτές δογματικών και περικλειστών συστημάτων, οι οποίοι αν και αντιλαμβάνονται τη σημασία των διαμορφούμενων συνθηκών, ωστόσο, οι πίστεις τους θα απομυζήσουν τις όποιες δυνατότητες ελευθερίας αυτές οι εξελίξεις διανοίγουν, διατείνεται ότι μόνο αυτή η

¹¹¹ Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, σ.σ. 34-35.

γενιά, η προσηλωμένη στα πνευματικά ιδανικά, μπορεί να ανιχνεύσει τις ποιητικές δυνατότητες που η τεχνική εγκλείει, και να δημιουργήσει:

«Μην ξεχνάτε πως πρόκειται για αγόρια και κορίτσια του εικοστού αιώνα, αρκετά πρωτότυπα πλάσματα. Η νιότη τους, αν εκφραστεί ποτέ σε στίχους μπορεί να σας παραξενέψει. Δεν ξέρω τίποτα. Κανείς δεν ξέρει τίποτα από πριν. Μα φαντάζομαι κάποτε τους αυριανούς ποιητές της Ελλάδας πολύ διαφορετικούς από τους ποιητές που γνωρίσαμε ως σήμερα. Τους φαντάζομαι ρωμαλέα παιδιά, γυμνασμένα, με ελεύθερες κινήσεις και ζωηρά χρώματα. Δίνουν ματς, οδηγούν φυσικά αυτοκίνητο και βρίσκουν πως εκατό χιλιόμετρα την ώρα είναι μια πού φρόνιμη ταχύτητα, μερικοί οδηγούν και αεροπλάνο. Ζουν τολμηρά γιατί είναι αποφασισμένοι να μη χάσουν τον καιρό τους σ' αυτό τον κόσμο, να γεμίσουν την ύπαρξή τους όσο μπορούν περισσότερο, να αισθανθούν όσο το δυνατό βαθύτερα. Βρίσκουν πολλή ομορφιά στη μεγάλη ορμή του αιώνα τους κι αφού βρίσκουν ομορφιά, να είστε βέβαιοι πως κάποτε θα βρουν και τέχνη. Ποιος μπορεί να προβλέψει σήμερα τι είδους τέχνη θα είναι; Θα είναι πάντως κάτι εντατικό και βαθύ, μια έξαρση για ζωντανούς. Ένα αεροπλάνο στον ουρανό της Ελλάδας, απάνω από τον Παρθενώνα, ανοίγει μια αρμονία καινούργια, που δεν τη συνέλαβε ακόμα κανείς. Η λεωφόρος Συγγρού κυλά μέρα και νύχτα προς την αχτή του Φαλήρου τους νεογέννητους και ανέκφραστους ακόμα ρυθμούς ενός δυνατού λυρισμού που γυρεύει δυνατούς ποιητές. Μια αισθητική μορφώνεται αυθόρμητα μέσ' στον αέρα που αναπνέουμε. Αυτός ο "πεζός και υλιστικός" αιώνας κρύβει μέσα στην ανεξερεύνητη ψυχή του πολύ περισσότερη ποίηση από ό, τι νομίζουν οι δάσκαλοί μας. Αλλά πρέπει κάποιος να κάνει τον κόπο να την ανακαλύψει. Είναι η ώρα κατάλληλη για τολμηρούς σκαπανείς».¹¹²

Ωστόσο, η αμφιταλάντευση και οι θετικές κρίσεις γρήγορα θα αντικατασταθούν από τη ρητή κατονομασία της τεχνικής ως υπαιτίου της κρίσης, από τη στιγμή που οι αχαλίνωτες δυνάμεις τις οποίες εξαπολύει, υπερβαίνουν και ταυτόχρονα στερώνουν τις πνευματικές δυνατότητες των κοινωνιών προκαλώντας χάσμα. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αφ' ενός θεωρεί την τεχνική αυτόνομη, αφ' ετέρου πιστεύει ότι η καθοδήγησή της προς την επίτευξη της κοινωνικής αρμονίας και ευημερίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εφόσον υπαχθεί στη δικαιοδοσία του Πνεύματος. Πρόκειται για εκείνη την επικράτεια που δεν υπόκειται σε οποιοδήποτε καθορισμό και πάντοτε ανταποκρίνεται στα αιτήματα της ανθρώπινης εσωτερικότητας.¹¹³ Ο μηχανισμός έτσι, το απότοκο του επιστημονισμού, κατηγορείται ότι προκαλεί τον κλονισμό στο υλικό επίπεδο, μικραίνει τη ζωή, αποστεγνώνει και μετατρέπει τον άνθρωπο σε έντομο, επιπλέον ξεφεύγει από την εξουσία του ανθρώπου και επιφέρει την κοινωνική ανισορροπία, όπως αυτή εκδηλώνεται με τη μορφή του καπιταλισμού, του προλεταριάτου, της πάλης των

¹¹² Ο. π., σ.σ. 69-70.

¹¹³ Θεοτοκάς Γ., «Τα ιδανικά της νέας γενιάς» (1930), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ. 161: «Οι μηχανές και η ταχύτητα μεταβάλλουν σήμερα ριζικά την οργάνωση της κοινωνίας και τα ήθη, επιδρούν στην αισθαντικότητά μας, ξανοίγουν νέες προοπτικές των πραγμάτων, δημιουργούν μια νέα αισθητική», νέους τρόπους κοινωνικής ζωής, νέα ζητήματα. [...] Μα όση θέση κι αν λάβει ο μηχανισμός στην επιφάνεια της ζωής, όσο κι αν επηρεάσει τα ήθη, την αισθαντικότητα, τη νοοτροπία των ανθρώπων, υπάρχουν μέσα μας κόσμοι που δεν μπορεί να τους αγγίσει. Υπάρχει μέσα μας κάτι το αιώνιο που καμιά εξωτερική πίεση δε θα το επηρεάσει ποτέ. Κι αυτή η αναλλοίωτη ψυχή, η απόλυτα συνυφασμένη με κάθε εκδήλωση ζωής, θα θελήσει πάντα και παντού να εξαρθεί απάνω από την υλική πραγματικότητα, θα ζητήσει ιδανικά», ήτοι έρωτα, ποίηση, πίστη, εξύψωση, μεταφυσική και έξαρση.

τάξεων, των οικονομικών κρίσεων και τελικά, του κομμουνισμού. Σε τελική ανάλυση, η ύπαρξη του *μηχανισμού* θέτει, για τον Θεοτοκά, το ερώτημα αν αξίζει να υπάρχει πολιτισμός. Είναι αυτός ακριβώς ο λόγος, ή και αυτός, για τον οποίο ο κομμουνισμός δεν μπορεί να αποτελέσει κατά τον Θεοτοκά, την απάντηση στα οξύτερα προβλήματα που εγείρει η κρίση.¹¹⁴

Ο Θεοτοκάς δεν αρνείται ωστόσο, ότι κι ο μεγάλος και αχαλίνωτος καπιταλισμός των πιο ανεπτυγμένων βιομηχανικών κέντρων βαδίζει περίπου προς την ίδια κατεύθυνση, πιστεύει απεριόριστα στην αξία της βιομηχανικής «προόδου», καλλιεργεί τη λατρεία του μηχανισμού και σπρώχνει τη μάζα στον «ομαδισμό» και τον αυτοματισμό· όμως, ο κομμουνισμός επιπλέον, διαρρηγνύει τη συνέχεια του πολιτισμού, εξυψώνει τα ελαττώματα του καπιταλισμού, αφήνει ως μόνη παρηγοριά του ανθρώπου τη ρασιοναλιστική οργάνωση της παραγωγής και ως μόνα κίνητρα για την ψυχή αυτά του υλισμού, του βιομηχανισμού και της μηχανοποίησης του κόσμου.¹¹⁵ Έτσι, από τη μία πλευρά κατονομάζει την τεχνική ως υπαίτιο της κρίσης: ο κόσμος, διατείνεται, πίστεψε τυφλά στη στην αξία της μηχανικής προόδου και χάθηκε το μέτρο, ενώ η κοινωνία παρασύρθηκε από τη μανία της παραγωγής, την ηδονή της ταχύτητας και την απόλαυση του κέρδους. Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα την παραγνώριση της ψυχής, με συνέπεια, τη διόγκωση του μηχανισμού ο οποίος ξέφυγε από κάθε έλεγχο αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο της αυτοκαταστροφής του. Από την άλλη πλευρά, προβληματίζεται σχετικά με το τι χρειάζεται να γίνει: δεν προτείνει την κατάργηση της τεχνικής, διότι αναγνωρίζει τη μεγάλη προσφορά της. Αποδίδει όμως, έμφαση στην ανάγκη επαναφοράς της στον προορισμό της, να είναι δηλαδή σκλάβο του ανθρώπου, να υποτάσσεται στην κοινωνική πειθαρχία, να κυβερνιέται από τη λογική των κοινωνικών αναγκών, έτσι ώστε να επιτευχθεί ο έλεγχος και η ισορροπία των αναρχικών οικονομικών δυνάμεων.¹¹⁶

¹¹⁴ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», ό. π., σ.σ. 175, 181: «Ο κομμουνισμός, πράγματι, παιδί του καπιταλισμού και εξογκωμένη προέκτασή του, οδηγεί στις τελευταίες δυνατές συνέπειές τους τα δεινά αυτού του συστήματος. Είναι γνωστός ο θαυμασμός των μπολσεβίκων αρχηγών για την τεράστια μηχανική ανάπτυξη των Η.Π.Α., καθώς κι ο πόθος τους να φτάσουνε το αμερικανικό πρότυπο και να το ξεπεράσουνε, ολοκληρώνοντας αυτό που λέμε “μηχανικό πολιτισμό”, πραγματοποιώντας απάνω σε κολλεκτιβιστικές βάσεις, την πλέρια μηχανοποίηση της ζωής και συνάμα την πλέρια υποταγή του ανθρώπου στη μηχανοποιημένη ομάδα». Βαδίζουνε έτσι οι μπολσεβίκοι, κατά τον Θεοτοκά, προς την άρνηση του ουμανισμού, προς τη δημιουργία μιας κοινωνίας εντόμων, όπως ενσαρκώνεται στο εργοστάσιο, στην κατάργηση του ατομικισμού, της ανεξαρτησίας και της αντικειμενικής ηθικής.

¹¹⁵ Ο. π., σ. 182.

¹¹⁶ Ο. π., σ.σ. 189-197.

Ο διχασμός Τεχνικού-Πνευματικού πολιτισμού, ο οποίος σφραγίζει σε τελική ανάλυση, την πρόσληψη της τεχνολογίας από τον Θεοτοκά, φαίνεται προς στιγμή να αίρεται, όταν διερευνώνται οι σχέσεις της μοντέρνας τεχνικής με την καπιταλιστική θέσμιση της κοινωνίας, όπου εξετάζονται μάλλον, ως σχέσεις συμπαράγωγής.¹¹⁷ Ο καπιταλισμός, κατά τον Θεοτοκά, δεν προσδιορίζεται μόνο από την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και την επιδίωξη του ατομικού κέρδους, αλλά κυρίως, από τη συγκέντρωση των κινητών κεφαλαίων. Ιστορική αφετηρία του θεωρούνται οι Σταυροφορίες, ενώ η πρώτη μορφή, την οποία προσέλαβε, ήταν το εμπόριο, το θαλασσινό εμπόριο ιδιαίτερα. Η βιομηχανία αποτέλεσε το ξεπέραςμα της βιοτεχνίας, κι η συμπλοκή όλων αυτών των στοιχείων –της κατακτητικότητας, του ριψοκίνδυνου, του εμπορικού πνεύματος, της τεχνικής βελτίωσης– οδήγησε στη δημιουργία ενός καινούριου ανθρώπινου τύπου, του επιχειρηματία με άλλα λόγια, με κύριο προσδιοριστικό του στοιχείο τη μανία του κέρδους για το κέρδος, στοιχείο που προξένησε εξαιρετική εντύπωση στον Χιουμ, στον οποίο ο Θεοτοκάς παραπέμπει. Αυτή η θέσμιση έθεσε κεντρικό στόχο της ανθρώπινης ζωής την απεριόριστη επέκταση των παραγωγικών δυνάμεων, τη λατρεία της υλικής δύναμης, ενώ ταυτόχρονα ενσωμάτωσε στο σκεπτικό της, πέρα από τα υπόλοιπα στοιχεία, και το πνεύμα του τυχερού παιχνιδιού.¹¹⁸

Έτσι, θεωρεί, ο στόχος για τη μεγιστοποίηση του κέρδους και την ελαχιστοποίηση του κόστους, μέσα από την εφεύρεση τελειότερων μηχανικών μέσων και τη συγκέντρωση καθώς και λογικοποίηση των επιχειρήσεων, επέφερε την ανεργία. Οι κρίσεις υπερπαραγωγής και υποκατανάλωσης γίνονται μόνιμο χαρακτηριστικό του συστήματος από το 1825 και ύστερα, επαναλαμβανόμενες σχεδόν ανά δεκαετία, με αποκορύφωμα την τελευταία στις Η.Π.Α. Παράλληλα, αυτές οι εξελίξεις συνδέονται με την εξάπλωση των αποικιών, αλλά και τη μάχη για τις χώρες του κατωτέρου πολιτισμού, με αποτέλεσμα την απώλεια ισορροπίας και τον Πόλεμο. Αυτή η απώλεια ισορροπίας ευθύνεται και για το γεγονός ότι ήταν η εκτεταμένη ανεργία το αποτέλεσμα της όλης εξέλιξης, κι όχι η απελευθέρωση από

¹¹⁷ Θεοτοκάς Γ., «Κοινωνικά θέματα» (1936), ό. π., σ.σ. 306-307.

¹¹⁸ Έτσι: «Ο καπιταλισμός επιτάχυνε καταπληκτικά την πορεία της ανθρωπότητας, έδωσε στην εξέλιξη των ανθρωπίνων κοινωνιών ένα ρυθμό ασύγκριτα πιο γοργό και πιο εντατικό από τους προηγούμενους ρυθμούς της, πολλαπλασίασε απεριόριστα την παραγωγική δύναμη του ανθρώπου, κατάκτησε και αποίκισε σε σχετικά ελάχιστο χρονικό διάστημα ολόκληρες ηπείρους, όπλισε τη Γη μ' έναν κολοσσιαίο τεχνικό πολιτισμό, χάρισε στην κοινωνική ζωή την ορμή του και το μεγαλείο του. Συνάμα εγκαθίδρυσε μια οικονομική τυραννία εξ ίσου βαριά, όσο και οι πολιτικές και κοινωνικές τυραννίες που είχαν γνωρίσει οι άνθρωποι στο παρελθόν και προκάλεσε τριγύρω του την αθλιότητα, την αστάθεια, τη σύγχυση, την αγωνία και τον πόλεμο» (ό. π., 309).

τον σωματικό μόχθο και η εξοικονόμηση κόπου και προσπάθειας. Η επίτευξη κάτι τέτοιου όμως, η υπέρβαση της κρίσης, απαιτεί, κατά τον Θεοτοκά διεθνικές λύσεις, σκεπτικό το οποίο, επισημαίνει, δεν είχε ωριμάσει στην περίοδο πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹¹⁹

Τεχνολογία και πολιτική οργάνωση: οι προτεινόμενες τεχνολογίες των θεσμών

Έτσι, τίθεται το πρόβλημα της καταλληλότερης πολιτικής λύσης, η οποία θα καταστήσει εφικτό αυτόν τον εναρμονισμό. Το πρόβλημα των σχέσεων Τεχνικής-πολιτικής οργάνωσης στις αρχές της δεκαετίας του '30, όχι μόνο σε ό, τι αφορά γενικά τον κόσμο, αλλά και όπως εξειδικεύεται στην ελληνική περίπτωση, φαίνεται να ορίζεται κατά τον Θεοτοκά –και τους συνεργάτες του– από τις εξής προκείμενες: στις «αριστερές και δεξιές δικτατορίες» το Κράτος είναι αστυνομικό και ο πολίτης μετατρέπεται σε άψυχη μηχανή, ενώ στα δημοκρατικά κράτη, η παγκόσμια κρίση καθιστά το Κράτος οικονομικό υποχρεώνοντάς το να μεριμνά για την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού, τα επιδόματα των ανέργων, το ισοζύγιο των πληρωμών, τη ρύθμιση των χρεών και τον προστατευτισμό. Έτσι, καθώς αυτά αποτελούν τις βασικές μέριμνες, τα υπόλοιπα παραλείπονται. Η κατάσταση επιδεινώνεται σε κράτη όπως η Ελλάδα, όπου οι κυβερνήτες βρίσκονται σε παραζάλη, οι ιδιώτες αγωνιούν και οι κρατική μηχανή τρίζει, με αποτέλεσμα να τίθεται εν αμφιβόλω κατά πόσο το έθνος θα μπορέσει να ξαναβρεί τη συνείδηση των πεπρωμένων του.¹²⁰ Η δεύτερη προκείμενη αφορά τα παρεπόμενα της κρίσης, ιδίως στην ελληνική περίπτωση: χρεωκοπία Κράτους, υποτίμηση εθνικού νομίσματος, ανεργία, απώλεια κοινωνικής αυτοπεποίθησης, αβουλία και μοιρολατρία. Είναι μάλιστα, αυτά τα στοιχεία που ενεργοποιούν την *Ιδέα* να διακηρύξει τα πρωτεία του Πνεύματος και την εξύψωσή του ενάντια στον υλισμό, ώστε να σωθεί ο ανθρωπισμός.¹²¹

Η αναζήτηση αυτή συνδέεται στον στοχασμό του με το ζήτημα της θέσμησης της κοινωνίας τους τελευταίους δύο αιώνες, οδηγώντας έτσι κατ' ευθείαν στη σύμφωνα με αυτόν καρδιά του προβλήματος: η ατμομηχανή του Βατ αυξάνοντας την παραγωγική δύναμη του ανθρώπου οδήγησε στην υπέρβαση της σπάνης, κατάσταση η οποία προηγουμένως ήταν νόμος, με αποτέλεσμα για τους απόκληρους να μένει ως παρηγοριά η φιλανθρωπία και η θρησκεία. Αυτή όμως, η διαφορά, παρατηρεί ο

¹¹⁹ Ο. π., σ.σ. 310-316.

¹²⁰ «Κράτος και Οικονομία» (ανυπόγραφο σημείωμα), περ. *Ιδέα*, 1^ο τεύχος, Γενάρης 1933, Χρονιά Α΄, 1^ος Τόμος, σ. 61.

¹²¹ «Η Κρίση» (ανυπόγραφο σημείωμα), ό. π., σ. 62.

Θεοτοκάς, δημιούργησε βαθιές ψυχολογικές αλλαγές. Η ευθύνη για την αθλιότητα έτσι, επιπίπτει στο σύστημα, διότι ο καπιταλισμός αύξησε μεν τις παραγωγικές δυνάμεις, ωστόσο, η αθλιότητα δεν θεωρείται πια μοιραία. Αντιθέτως, είναι θέμα κακής οργάνωσης. Φαντάζει κατά συνέπεια, αναγκαιότητα, για τον Θεοτοκά, η κοινοκτημοσύνη των μέσων παραγωγής, δηλαδή ο σοσιαλισμός, προκειμένου να αρθεί η ηθική αντινομία που προξενεί η κραυγαλέα αντίθεση πλούτου-φτώχειας, με αποτέλεσμα ακόμη κι οι υποστηρικτές του συστήματος να υποστηρίζουν τον περιορισμό των προνομίων του.¹²²

Τι είδους όμως, είναι ο επαγγελλόμενος από τον Θεοτοκά σοσιαλισμός; Ήδη από την ενότητα 3.1 εντοπίστηκε η αμφιταλάντευση του Θεοτοκά στο ερώτημα της κοινωνικής οργάνωσης. Η νέα κοινωνική οργάνωση θα πρέπει, υπογραμμίζει, να αντιμετωπίζει τουλάχιστον τη φτώχεια με την ανάπτυξη του πλούτου της χώρας, όχι με λύσεις αυτάρκειας, αλλά μέσα από τοπικές τελωνειακές ενώσεις, μέχρι την οριστική αντίστοιχη της Ευρώπης. Έτσι, η λύση χρειάζεται να είναι πέρα από τον σοβιετισμό και τον καπιταλισμό, οι οποίοι φαίνεται να συγκλίνουν προς μια νέα μορφή, που είναι βέβαια δύσκολο να προσδιοριστεί επακριβώς η μορφή της, ωστόσο, μπορούν να ανιχνευθούν τα χαρακτηριστικά της: κοινοκτημοσύνη μέσων παραγωγής, εκ των άνω διεύθυνση της οικονομίας, ύπαρξη ορισμένων περιθωρίων ανάπτυξης της ατομικής δράσης.¹²³ Επομένως: «Χρειάζεται δηλαδή να προετοιμάζεται το Κράτος για το μεγάλο ρόλο που πρόκειται να παίξει στην οικονομική και κοινωνική ζωή, να αποκτήσει περισσότερη αρμοδιότητα και περισσότερη γοργότητα στην αντιμετώπιση των κοινωνικών ζητημάτων και να απαλλαγεί από τις μιζέριες της κοινοβουλευτικής συναλλαγής, ώστε να κατορθώσει μια μέρα να διαχειρίζεται αληθινά και να εναρμονίζει τα αντιφατικά κοινωνικά συμφέροντα».¹²⁴

Η ώσμωση ανάμεσα σε πολιτικές λύσεις που αποπειρώνται να εγκολπωθούν το τεχνολογικό φαινόμενο, μπορεί να τεκμηριωθεί αν παραπέμψει κανείς σε κείμενα συνεργατών της *Ιδέας*, οι οποίοι εκφέρουν τα περί τεχνοκρατίας επιχειρήματα την ίδια εποχή που ο Θεοτοκάς διατυπώνει τους προαναφερθέντες προβληματισμούς. Ο συνεργάτης του περιοδικού, λοιπόν, Δ. Πετρίδης με άρθρο του το οποίο έχει τον τίτλο «Κοινωνική αλληλεγγύη και ελληνική πραγματικότητα», αποπειράται να

¹²² Θεοτοκάς Γ., «Κοινωνικά Θέματα» (1936), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ.σ. 304-305.

¹²³ Θεοτοκάς Γ., «Η ελληνική πραγματικότης μπροστά στο κοινωνικό πρόβλημα» (1932), ό π., σ.σ. 203-204.

¹²⁴ Ο. π., σ. 205.

συγκεκριμενοποιήσει την ιδέα της αλληλεγγύης. Παραπέμπει έτσι, στον Leon Bourgeois, αρχηγό του ριζοσπαστικού σοσιαλιστικού κόμματος της Γαλλίας, ο οποίος σύμφωνα με τον Πετρίδη απέδωσε στην ιδέα πολιτικό και οικονομικό περιεχόμενο με την εφαρμογή της στις κοινωνικές ασφαλίσεις, που αποτελούν και την πηγή της συνεταιριστικής ιδέας. Ο άλλος θεωρητικός στον οποίο παραπέμπει, είναι ο Durkheim, ο οποίος σύμφωνα με τον Πετρίδη, εξέτασε την ιδέα της αλληλεγγύης στην Ηθική, την Κοινωνιολογία και το Δίκαιο. Απέδωσε μάλιστα και ιδιαίτερη σημασία στον παράγοντα της πολιτικής για την επιτυχή οργάνωση της εφαρμογής της ιδέας. Με αφετηρία αυτές τις αντιλήψεις, ο Πετρίδης προχωρεί στο να καθορίσει τα καθήκοντα του Κράτους στους κόλπους αυτής της οργάνωσης: μόρφωση κατοίκων, ανάπτυξη ευζωίας, πνευματική και ηθική καλλιέργεια του κοινωνικού συνόλου. Η κυβέρνηση πρέπει να εποπτεύει την τέλεση αυτών των καθηκόντων χωρίς να εμποδίζει την κοινωνική αλληλεγγύη, ενώ υπογραμμίζει ότι τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα πρέπει να νοούνται ως ηθικά.¹²⁵ Σε σημείωμά του δε στην *Ιδέα με τίτλο Τεχνοκρατία*, ο Θ. Ραφαήλ γράφει:

«Η οικονομική κρίση, μεταξύ άλλων, έκαμε την Αμερική να ενδιαφερθεί για ένα οικονομικο-πολιτικό σύστημα που είχε προταθεί από τα πρώτα χρόνια του μεταπολέμου. Η “τεχνοκρατία” όπως ονομάζεται το σύστημα αυτό, του οποίου ηγέτης είναι ο μηχανικός Howard Scott, φρονεί ότι η τεράστια τεχνική πρόοδος που επετεύχθη ιδίως σε εικοσιπέντε τελευταία χρόνια, κατέστησε άχρηστο όλον τον σημερινό κοινωνικό και οικονομικό σχηματισμό. Η δύναμη και η ικανότης των τεχνικών μέσων είναι τέτοια, ώστε αν εφαρμοσθούν καλά μπορούν να εξασφαλίσουν την ευημερία και την άνεση σε όλο τον κόσμο: έτσι, η καινούργια αυτή θεωρία έρχεται αντιμετώπος και στην κεφαλαιοκρατία και στον σοσιαλισμό και στον κομμουνισμό. Η ενέργεια θα αντικαταστήσει το νόμισμα, η επιστήμη την πολιτική... “Βέβαια, λένε οι αντίπαλοί της, η θεωρία είναι ελκυστική, αφού αναζητεί τη θεραπεία ακριβώς σ’ εκείνο που είναι ο κύριος αίτιος του κακού, στη μηχανική αλλά οι θερμοκράτες, εξακολουθούν, δεν προσφέρουν τίποτε συγκεκριμένο όταν από τις γενικότητες φέρονται προς τις εφαρμογές”. Αλλά προτού καλά καλά ιδρυθεί το αντικεινοβουλευτικό αυτό κόμμα, που ως τώρα αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από μηχανικούς, άρχισαν κιόλας οι διχογνωμίες και οι αποσκιρτήσεις. Η σπουδαιότερη, που έχει ως επικεφαλής τον καθηγητή Walter Rautenstraugh, διεφώνησε στον τρόπο της προπαγάνδας των τεχνοκρατικών αντιλήψεων, και επιδιώκει να σταθεί στο καθαρά θεωρητικό επίπεδο αφήνοντας σε άλλους τα συμπεράσματα και τις ενδεχόμενες εφαρμογές. Στο μεταξύ, ο δήμαρχος ενός χωριού της Γαλλίας, αποφάσισε να εφαρμόσει τις αρχές της τεχνοκρατίας και καθιέρωσε ένα ιδιαίτερο νόμισμα για την περιοχή του. Η μονάδα του, που ονομάστηκε “Ευρώπη”, αντιστοιχεί σε εργασία 30 λεπτών της ώρας, σε 10 ωριαία κιλοβάτ, δύο κιλά σιτάρι, διακόσια γραμμάρια μπαμπάκι, κτλ. Σκοπός του δημάρχου με το μέτρο αυτό που έλαβε, είναι να επαναφέρει πιο συστηματικά την άμεση ανταλλαγή προϊόντων, η οποία και αλλού έχει αρχίσει να εφαρμόζεται».¹²⁶

¹²⁵ Πετρίδης Δ. Π., «Κοινωνική αλληλεγγύη και Ελληνική πραγματικότητα», περ. *Ιδέα*, 2^ο τεύχος, Φλεβάρης 1933, Χρονιά Α', 1^ος Τόμος, σ.σ. 108-112. Ο Δ. Πετρίδης, σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου του Θεοτοκά, εντάσσεται κατά τη διάρκεια της Κατοχής στο Ε.Α.Μ. και εκτελέστηκε το 1944 από τους Γερμανούς στην Πάτρα. Βλ. σχετικά Τζιόβας Δ. (εισαγ.-επιμ.), *Γιώργος Θεοτοκάς, Τετράδια Ημερολογίου...*, σ.σ. 58 (υποσημείωση 8), 472.

¹²⁶ Ραφαήλ Θ., «Τεχνοκρατία», ό. π., 4^ο τεύχος, Απρίλης 1933, Χρονιά Α', 1^ος Τόμος, σ. 274.

Η ταλάντευση –τουλάχιστον για τον Μεσοπόλεμο– φαίνεται να σταματά όταν εμφανίζεται μια μορφή πολιτικής οργάνωσης, όπου το Κράτος ελέγχει μεν την οικονομία, αλλά τούτο δεν συμβαίνει υπό τη μορφή της φασιστικής διακυβέρνησης, παρά υπό τον έλεγχο της αστικής τάξης. Πρόκειται για το «[...] πείραμα του Προέδρου Ρούζβελτ, “ειρηνική επανάσταση” όπως το χαρακτηρίζει ο ίδιος, είναι μια επιβλητική προσπάθεια της πιο φωτισμένης μερίδας της αμερικανικής αστικής τάξης, σε συνεργασία με πλατιά στρώματα του λαού, για να πραγματοποιήσει χωρίς βίαια μέσα, μια δικαιότερη διανομή του πλούτου και συνάμα την υποταγή του κεφαλαίου στον έλεγχο του κοινωνικού συνόλου».¹²⁷ Κατά τον Θεοτοκά, οι φιλοσοφικές προκείμενες αυτού του εγχειρήματος, είναι η εμπειριστική και φιλελεύθερη ιδιοσυγκρασία των αγγλοσαξονικών κοινωνιών, η προσπάθεια πέρα από τους κοινωνικούς και πολιτικούς δογματισμούς και τα αυταρχικά πολιτεύματα. Πρόκειται, για μια εξέλιξη ιδιόρρυθμη, η οποία κινείται πέρα από τα αναμενόμενα πλαίσια σκέψης, αποφαίνεται. Ο Πρόεδρος Ρούζβελτ ενσαρκώνει, όπως τον προσεγγίζει ο Θεοτοκάς, το πνεύμα του εμπειρισμού και του ωφελιμισμού, το οποίο αφενός δυσπιστεί στον δογματισμό, τη μεταφυσική και τις νομοτέλειες, αφετέρου πιστεύει στην ανθρωπότητα και τις δυνατότητές της. Δεν πρόκειται για ένα ρηχό και πεζό ωφελιμισμό, αφού εκδηλώνεται η πίστη στο μέλλον και στην ανθρωπότητα απλώς, η πίστη αυτή εκφράζεται με όρους μετριοπάθειας, ειρήνης και μεταρρύθμισης.¹²⁸ Δυστυχώς, όμως, ήταν ήδη πολύ αργά: ο Μεταξάς είχε επιβάλλει τη δικτατορία του. Η ανάγκη ακρίβειας επιβάλλει εδώ μια διευκρίνιση, η οποία ενδεχομένως ανοίγει ορισμένα ζητήματα. Δεν έχει υπογραμμιστεί ότι αυτό το κείμενο είναι δημοσιευμένο το 1937, κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας. Το αν η ίδια η δημοσίευσή του, αλλά και η απουσία συνεπειών για τον συγγραφέα είναι δηλωτική του αντιμεταξισμού του Θεοτοκά ή συνιστά ένδειξη ανοχής του καθεστώτος σε πολιτικές ιδέες τις οποίες δεν θεωρούσε απειλητικές για αυτό, ίσως αξίζει κάποιο προβληματισμό.

¹²⁷ Θεοτοκάς Γ., «Κοινωνικά θέματα», Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ. 316. Επίσης, ό. π., «Ο πρόεδρος» (1934), σ.σ. 288-296.

¹²⁸ Θεοτοκάς Γ., «Ο Πρόεδρος Ρούζβελτ» (1937), ό. π., σ.σ. 320-322.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οι απόψεις του Γιώργου Θεοτοκά για το τεχνολογικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τα μεταπολεμικά χρόνια

Είναι αξιοσημείωτο ότι, και υπό το βάρος των ιστορικών εξελίξεων οι οποίες ακολουθούν –Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή, μέριμνα για τη μελλοντική/μεταπολεμική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας– η θεώρηση, πρόσκαιρη ούτως ή άλλως, της συμπαραγωγής διολισθαίνει στη διάκριση Τεχνικής-Κοινωνίας, και κατ' επέκταση στην προσπάθεια πλήρωσης του κενού ανάμεσα σ' έναν επελαύνοντα υλικοτεχνικό πολιτισμό κι έναν απελπιστικά υστερούντα πνευματικό. Ο Θεοτοκάς πιστεύει ότι ένα ηθικό συναίσθημα δικαιοσύνης καθώς και το επιστημονικό πνεύμα και η λογική επιβάλλουν την εγκατάλειψη του καπιταλισμού, τη μετάβαση σ' ένα σύστημα ικανό να χρησιμοποιήσει τη δύναμη της τεχνικής για την ευημερία και την ευτυχία της ανθρωπότητας, με άλλα λόγια, το πέρασμα σε μια σοσιαλιστική οικονομία –υπό την έννοια της κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής είτε στα πλαίσια της «κοινωνικής δημοκρατίας» είτε μιας σοσιαλδημοκρατικού χαρακτήρα λύσης– εντός μιας ομοσπονδιακής ένωσης λαών του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Τούτο, σίγουρα μπορεί να αποτελέσει κατά τον Θεοτοκά, την ουσία, τον πυρήνα ενός νέου ανθρωπισμού.¹²⁹

Αυτό εκλαμβάνεται ως επείγον, καθώς πιστεύει ότι όλη η προηγούμενη του Δευτέρου Πολέμου κατάσταση σφραγίζεται από το γεγονός ότι ο κόσμος βρέθηκε στη δίνη των φρενιασμένων κινητήρων και των φονικών μηχανημάτων. Είναι αυτές οι εξελίξεις οι οποίες κατέλυσαν κάθε τι το σταθερό, ρευστοποιήσαν οτιδήποτε οριστικό και κατέστησαν κοσμοϊστορικές τις επερχόμενες. Συμπεραίνει ότι από τα τέλη του 18^{ου} αι. η Ευρώπη βρίσκεται σε μια κατάσταση διαρκούς επανάστασης, παρασέρνοντας στον ρυθμό της ολόκληρο τον πλανήτη. Σημείο τομής θεωρείται η εφεύρεση της ατμομηχανής –1775– η οποία αποτέλεσε την αφετηρία της κολοσσιαίας ανάπτυξης βιομηχανίας και συγκοινωνιών, με συνέπεια τη ραγδαία οικονομική και τεχνολογική εξέλιξη του μοντέρνου κόσμου. Η Βιομηχανική Επανάσταση είχε ως

¹²⁹ Θεοτοκάς Γ., «Ιδεολογικές κατευθύνσεις [του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος]» (1942), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α΄ Τόμος, σ. 364. Επίσης, ό. π.: «Συνειδητοποιούμε λοιπόν ότι ο τεχνικός εξοπλισμός της σύγχρονης κοινωνίας έχει αναπτυχθεί σε τέτοιο σημείο, ώστε δεν μπορεί πια να προσαρμοστεί στην πατροπαράδοτη οικονομική και πολιτική οργάνωσή της. Το καπιταλιστικό σύστημα, που διαμορφώθηκε άλλοτε σαν ένα προϊόν της ιστορικής ανάγκης, σήμερα δεν είναι πια ικανό να ορθοποδήσει. Με τους συνεχείς κλονισμούς του προκαλεί παντού την ανεργία, την αθλιότητα, την κρίση, τις δικτατορίες, τον πόλεμο, την αγωνία και τη δυστυχία, όχι μόνο μιας τάξης, αλλά της μεγάλης πλειοψηφίας του κοινωνικού συνόλου».

παρεπόμενα, κατά τον 19^ο αι. την αλλαγή της όψης του πλανήτη, την πρόκληση επαναστάσεων, αποικιακών κατακτήσεων και εθνικών πολέμων, ενώ κατά τον 20^ο, τις οικονομικές κρίσεις, τις ταξικές συγκρούσεις, την ανεργία και τους Παγκοσμίους Πολέμους· ο Πολιτισμός της Μηχανής τυλίγει ολόκληρη τη σφαίρα, αναζητεί ισορροπία μα δεν τη βρίσκει.¹³⁰

Ο ευρωπαϊκός καπιταλισμός ξεκίνησε, κατά τον Θεοτοκά, όπως είδαμε, από το εμπόριο, τη θάλασσα, τον συνδυασμό βιομηχανίας και τυχοδιωκτικού πνεύματος. Στην ακμή του, με τη Βιομηχανική Επανάσταση, πρόταξε την ελευθερία την ατομική, την ελευθερία των εθνότητων, τις πολιτικές ελευθερίες και τα δικαιώματα, διότι για να προοδεύσει τις είχε ανάγκη, πίστευε στον τελικό εναρμονισμό. Δήλωσε πίστη στη δημιουργικότητα, την ηθική αξία του ατόμου, την ελευθερία του κέρδους, την αφηρημένη σκέψη και τη συγκέντρωση κεφαλαίων, προσδιορίστηκε από τον πυρετό της εργασίας, της παραγωγής και της απληστίας καθώς και από την παγκόσμια εξάπλωση. Ωστόσο, επισημαίνει ο Θεοτοκάς, η κρίση στις αρχές του 20^{ου} αι. διέψευσε το χρυσό όραμα της ιδανικής ελευθερίας, την πίστη στην ανθρώπινη ατομικότητα και στους κλασικούς οικονομικούς νόμους που αυθόρμητα θα πραγματοποιούσαν την πρόοδο και την ευτυχία. Είναι σ' αυτήν ακριβώς την ατμόσφαιρα που εμφανίζεται ο σοσιαλισμός, αισιόδοξος, συστηματικός, φέροντας νέες αλήθειες, πιστεύοντας στη βιομηχανική εργασία και στον Άνθρωπο, την Επιστήμη, την Πρόοδο και τη Δικαιοσύνη, υποσχόμενος επίγειους παραδείσους μέσα από την κατάργηση του πολέμου και της φτώχειας. Εντούτοις, η δυσπιστία του για τα ηθικά και τα πνευματικά ζητήματα και, αντιστρόφως, ο οικονομισμός του, είναι που κάνουν τον Θεοτοκά ως πνευματικό άνθρωπο, να προειδοποιεί για τον κίνδυνο που εκρέει από αυτή τη δυσπιστία αφού, γι' αυτόν, το αίτημα της ατομικής ελευθερίας είναι απαράγραπτο· δεν πρόκειται απλώς για αστικό αξίωμα, τονίζει, κι ακόμη κι αν το αστικό του ένδυμα –αστικό κοινοβούλιο– ξέπεσε, το αίτημα μένει με την προϋπόθεση να ολοκληρωθεί και να δημιουργηθεί. Οπωσδήποτε, παραδέχεται, το αίτημα αυτό εκτροχιάστηκε στην καπιταλιστική φάση, όμως η στροφή προς την Ομάδα και την Πειθαρχία εγκυμονεί νέους κινδύνους. Βέβαια, κι ο βιομηχανισμός δεν αποτελεί στα μάτια του, μια ιδανική λύση. Συγκρίνοντας τις βιομηχανικές πολιτείες της Δύσης με τη διαβίωση στο χωριό, θα βρει στις πρώτες την έσχατη

¹³⁰ Θεοτοκάς Γ., «Στο κατώφλι των νέων καιρών» (1945), ό. π., σ.σ. 377-378.

απόγνωση εντός του βασιλείου της μηχανής που οδηγεί στο εσωτερικό κενό και στη διάσπαση του ρυθμού, ενώ στο άλλο τον εναρμονισμό με τον φυσικό ρυθμό. Ωστόσο:

«Το σύνολο θα τραβήξει εμπρός. Και λέγοντας εμπρός εννοώ, καθαρά και ξάστερα, ολοένα περισσότερη βιομηχανία, τελειότερες μηχανές, μεγαλύτερα φουρνέλα, πιο περίπλοκα τεχνικά έργα, πιο γοργά μεταφορικά μέσα, πιο θαυματουργά κουμπιά. Όμως εμπρός μ' ανοιχτά τα μάτια. Βλέποντας το γκρεμμένο της ψυχής... Το τι θα βγει, σήμερα πια το ξέρουμε. Μόλις κοπάσει ο σίφοντας των ταξικών αγώνων και ξεθυμάνουν τα πάθη και γαληνέγουν τα πνεύματα, θα βγει στη μέση το αυστηρό επιστημονικό και τεχνικό Κράτος που αξιώνει ο αιώνας, ένα Κράτος από μέταλλο, οργανωμένο σε μια κολοσσιαία βιομηχανική Εταιρεία, όπου θα κυβερνούν μηχανικοί, χημικοί και οικονομολόγοι και όπου επίσημη γλώσσα θα είναι η γλώσσα της στατιστικής... Το κορύφωμα του Επιστημονισμού και του Βιομηχανισμού και, αν το πείραμα επιτύχει, η λύση της χρόνιας οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που ξεχαρβάλωσε τον παλιό κόσμο. Τεράστιο το όφελος. Μα δεν ξέρω αν θα είναι η λύση της κρίσης του ανθρώπου. Μακάρι να είτανε, μα δεν το ξέρω. Λέω: Προσέξτε το, προσέξτε εκείνο».

Ο Μπερξόν, κατά τον Θεοτοκά, έθεσε σωστά το ζήτημα, όταν μίλησε για το διανοιχθέν χάσμα ανάμεσα σ' ένα τερατώδη εκμηχανισμό που άπλωσε το σώμα, και στη ψυχή που δεν μπόρεσε να ακολουθήσει. Έτσι, το θέμα είναι το άπλωμα της ψυχής στους Νέους Καιρούς, ώστε συζευχθούν η Παράδοση και η Επανάσταση, η Ανάγκη και η Ελευθερία, η Ομάδα και η Ατομικότητα, η Επιστήμη και η Ποίηση, η Τεχνική και η Φαντασία. Το ερώτημα που τίθεται είναι, σύμφωνα με τον Θεοτοκά, κατά πόσο θα μπορέσει το Πνεύμα να κρατήσει τον ρόλο που η εποχή του επιβάλλει.¹³¹

Αξίζει να σχολιαστούν εδώ αυτά τα επιχειρήματα αλλά και να συσχετιστούν με τις αναφορές του προηγούμενου κεφαλαίου, προκειμένου να καταδειχθεί διανγέστερα η ενότητα της προβληματικής αυτής της εργασίας. Η διαστολή Πνεύματος-Τεχνικής σε συνδυασμό με την υπογράμμιση της ιστορικότητας του καπιταλιστικού φαινομένου μεν, και την έμφαση στο γεγονός ότι οι σπασμοί του πλήττουν ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο ανεξαρτήτως τάξεων δε, του δίνουν τη δυνατότητα να απεμπλακεί από το δυσάρεστο καθήκον να απολογείται υπέρ μιας τάξεως πραγμάτων, της αστικής-φιλελεύθερης του 19^{ου} αι., για την οποία δυσπιστούν ακόμη κι οι πλέον ένθερμοι υποστηρικτές της. Εντάσσει έτσι εαυτόν, στις δυνάμεις της ανανέωσης και της κριτικής οι οποίες ευαγγελίζονται το καινούριο, ξεφεύγοντας έτσι από την θλιβερή θέση του απολογητή και αποπλίζοντας ταυτόχρονα τις κριτικές οι οποίες τον στοχεύουν με την κατηγορία των υποστηρικτών μιας τάξης πραγμάτων, η οποία αφ' ενός είναι υπεύθυνη για πλήθος δεινών, αφ' ετέρου πνέει τα λοίσθια: μιλά πια με ορίζοντα ολόκληρη την πάσχουσα κοινωνία, όχι ως εκπρόσωπος ενός μόνο τμήματός της. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο είναι αυτό ακριβώς το σημείο στο οποίο ο

¹³¹ Ο. π., σ.σ. 378-385.

συνδυασμός Επιστήμη-Πνεύμα αποδεικνύει την εξαιρετική χρησιμότητά του: η λεπτεπίλεπτη διάκριση φιλελευθερισμού-καπιταλισμού, όχι πάντα απόλυτη ούτε και απόλυτα επιτυχημένη, επιστήμης-επιστημονισμού, τεχνικισμού-νέου ουμανισμού, κομμουνισμού-δυτικού σοσιαλισμού, φασισμού-αμερικανικού τύπου διαχείρισης των παραγωγικών δυνάμεων (Ρούζβελτ), σε συνδυασμό με την υπεράσπιση των πνευματικών πραγματικοτήτων που ισοπέδωσε ο τεχνολογικός οδοστρωτήρας, οδηγεί στο να εμφανίζεται το αίτημα υπέρβασης του καπιταλισμού ως ορθολογικό, ανθρωπιστικό και ηθικό συνάμα. Έτσι, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο και η τιθάσευση της τεχνικής μπορεί να προτείνεται ως στόχος, και να διατυπώνεται κριτική στον κομμουνισμό ως δέσμο του τεχνικιστικού-επιστημονικού σκεπτικού, καθώς και να προτείνονται νέο-ουμανιστικές λύσεις.

Συνεχίζοντας, είναι δυνατό να διαπιστωθεί ότι παρά τις νύξεις περί συμπαραγωγής Κοινωνίας-Τεχνικής, κάτι το οποίο θα συνεπαγόταν και τη συγχώνευση Πνεύματος-Τεχνικής αλλά και Κουλτούρας-Πολιτισμού γενικότερα, ο τερματισμός της ταλάντευσης του Θεοτοκά εντοπίζεται στη θέση του σχετικά με τη διαστολή Τεχνικής-Ανθρώπινης πραγματικότητας και την ανάγκη εναρμονισμού τους. Το 1955, στη συζήτηση που πραγματοποιείται με την ευκαιρία της παρουσίας του Albert Camus στο Γαλλικό Ινστιτούτο θα λάβει την εξής θέση:

«Κι εγώ πιστεύω ότι ζούμε κάτω από το ζώδιο της τεχνολογίας, της εκβιομηχάνισης, της εφαρμοσμένης επιστήμης, όπως είπε ο κ. Παπανούτσος στην αρχή της συζήτησης. Πιστεύω ότι η τεχνολογία είναι κάτι το αναπόφευκτο, θα έλεγα μάλιστα ευκαίριο από ηθική άποψη, εφόσον είναι το μόνο μέσον που γνωρίζουμε για να ελευθερώσουμε τις ανθρώπινες μάζες από τα υλικά δεινά και για να υψώσουμε το βιοτικό τους επίπεδο. Για να υψώσουμε το βιοτικό επίπεδο των μαζών, χρειάζονται εργοστάσια, μηχανές και μια κάποια τεχνοκρατία, δηλαδή οργάνωση και πειθαρχία τεχνολογική. Δεν είναι απαραίτητο να θεωρήσουμε ότι όλα τα καθεστώτα, μεταξύ των οποίων καλούμαστε να διαλέξουμε, της δεξιάς, του κέντρου και της αριστεράς, όλα αναπόφευκτα μας οδηγούν σε ένα είδος τεχνοκρατίας. Για τους σημερινούς ανθρώπους, για τους σημερινούς συγγραφείς, δεν υπάρχει πλέον περίπτωση να αρνηθούμε, να αποποιηθούμε, να απορρίψουμε αυτές τις τεράστιες δυνάμεις της σύγχρονης τεχνολογίας, που διαμορφώνουν την ιστορία της εποχής μας, όπως έκαναν οι ρομαντικοί που ζούσαν μέσα σε μια βασανιστική νοσταλγία παρωχημένων εποχών, ή οι καταραμένοι ποιητές που απέρριπταν τον βιομηχανικό κόσμο, στο σύνολό του, και έθεταν εαυτούς έξω από την κοινωνική πραγματικότητα... Για τους σημερινούς ανθρώπους το θέμα είναι να δεχθούν αυτή την πραγματικότητα, αυτή την αλήθεια που είναι ο βιομηχανικός κόσμος, ο κόσμος της τεχνολογίας στον οποίο ζούμε, και να προσπαθήσουν να δαμάσουν αυτές τις δυνάμεις της σύγχρονης ζωής, να τις εξισορροπήσουν, να τις εναρμονίσουν μεταξύ τους και με την ανθρώπινη φύση».¹³²

Στα μεταπολεμικά του κείμενα εξάλλου, ο Θεοτοκάς βρίσκει την ευκαιρία να εκφράσει την εκτίμηση, αλλά και τις επιφυλάξεις του γι' αυτό το πολιτισμικό

¹³² Camus A., Κατακουζηνός Α., Παπανούτσος Ε., Τσάτσος Κ., Θεοτοκάς Γ., Βεγλερής Φ., Χατζηκυριάκος-Γκίκας Ν., *Το μέλλον του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, Μια συζήτηση στην Αθήνα, 1955*, πρόλογος-μετάφραση: Τ. Τσαλίκη-Μηλιώνη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Ιανουάριος 2004 σ.σ. 38-41).

μοντέλο που βασίζεται στην τεχνολογική εξέλιξη: Σε κείμενο του 1945, με δεδομένη την ιστορική συγκυρία, η Αγγλία παρουσιάζεται ως μέτοχος αυτού του πνεύματος το οποίο ανιχνεύεται και στον Ρούζβελτ, συνενώνοντας όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που διευκολύνουν τη σύνθεση του Θεοτοκά.¹³³ Η Αγγλία εμφανίζεται ως αυτή η οποία αποτέλεσε το πρότυπο της Γαλλίας για τη Γαλλική Επανάσταση. Διακρίνεται από τη στοργή προς την ιστορικότητα (παράδοση, έθιμο, συνήθεια, εμπειρία), με τέτοια όμως ευλυγισία ώστε να μην απαιτείται η ύπαρξη ενός άκαμπτου ορθολογιστικού σχήματος του τύπου του Συντάγματος ή του Αστικού Κώδικα. Προχωρεί σε μεταρρυθμίσεις χωρίς συγκρούσεις, ενώ το νόημα και το μεγαλείο της δημοκρατίας της εκδηλώνεται στη νομιμοφροσύνη, στον απόλυτο σεβασμό στην ελευθερία και το Κράτος Δικαίου, καθώς και στο γεγονός ότι η όποια αναπροσαρμογή πραγματοποιείται χωρίς την προσφυγή στη βία και τη δικτατορία. Ο Θεοτοκάς εύχεται στην πορεία της προς τον σοσιαλισμό –με τη φόρτιση που προσδίδεται στον όρο– η Αγγλία να βγει πρωτόπορος. Ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του «πρακτικού σοσιαλισμού», όπως τον χαρακτηρίζει ο Θεοτοκάς, κι όπως τα διαγιγνώσκει στην αγγλική περίπτωση, αφορούν το ότι πρόκειται για κόσμο τάξης, ασφάλειας και αδιατάρακτης κοινωνικής ειρήνης. Η Αγγλία κατ' αυτόν, εφαρμόζει την οικονομική δημοκρατία προσαρμοσμένη όμως στην ιδιοτυπία της, ενώ ο σοσιαλισμός της είναι εμπειρικός, πρακτικός, πραγματοποιημένος από ανθρώπους οι οποίοι έχουν συνείδηση ότι διευθύνουν ένα μεγάλο συνεταιρισμό παραγωγής και κατανάλωσης. Το εμπόριο και οι τιμές βρίσκονται υπό τον έλεγχο του Κράτους, ενώ υπάρχει μια γενική τάση προς την ισοπέδωση των τάξεων είτε με τη μορφή της εξομοίωσής τους σε ντύσιμο, ήθη, φαγητό, είτε με τη διάλυση της ανώτερης τάξης, η οποία περιπίπτει στη θέση των μισθωτών, και την εγκαινίαση συνθηκών εκτεταμένης κοινωνικής κινητικότητας.¹³⁴

Προς την ίδια κατεύθυνση βλέπει ο Θεοτοκάς, να κινείται και η μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο Γαλλία. Παρατηρεί διεισδυτικότητα τις αμοιβαίες μετατοπίσεις των προηγούμενα αντιμαχομένων τάξεων και στρωμάτων, μετατοπίσεις οι οποίες οδηγούν στο μόρφωμα της «μαζικής κοινωνίας». Με αφορμή μια πολιτική διαφήμιση του Κ.Κ.Γ., όπου εντοπίζεται η παρότρυνση της αποταμίευσης, ο Θεοτοκάς διαπιστώνει ότι ο κομμουνισμός εγκαταλείπει την πρότερη ακαμψία του και γίνεται

¹³³ Θεοτοκάς Γ., «Η Αγγλική Δημοκρατία», (1945), *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α΄ Τόμος, σ.σ. 446-448.

¹³⁴ Θεοτοκάς Γ., «Στη χώρα του πρακτικού σοσιαλισμού», (1946), *ό. π.*, σ.σ. 511-513.

ευλύγιστος προσαρμοζόμενος σ' αυτά που οι μάζες απαιτούν –κατευνασμό, μετριοπάθεια, ησυχία, ασφάλεια, ειρηνική εργασία, χαρές ιδιωτικής ζωής–, αφού βαρέθηκαν τα μεγάλα λόγια, τις έξαλλες ιδεολογίες, τα κοσμοϊστορικά γεγονότα, τους ημίθεους, τους προφήτες και τους φανατικούς. Δεν εγκαταλείπει βέβαια, για τον Θεοτοκά, τον τελικό του στόχο, οι άμεσοι σκοποί του όμως είναι η συμμετοχή στην εξουσία με ένα μετριοπαθές σοσιαλιστικό πρόγραμμα. Από την άλλη πλευρά, ο άλλος πόλος της κοινωνικής συνθήκης, όπως αντιπροσωπεύεται από τον στρατηγό Ντε Γκωλ, χειρίστηκε πολύ έξυπνα το ζήτημα του αφοπλισμού των ανταρτών, χωρίς εντάσεις, αφήνοντάς τους να ενταχθούν στην κοινωνική ζωή ωθούμενοι από ένα ακατανίκητο αίσθημα πλήξης. Περαιτέρω, στην προσπάθεια ανοικοδόμησης της Γαλλίας μέσα από την εργασία, το Κ.Κ.Γ. πρωτοστατεί κι η Δεξιά δεν μπορεί να μην παραδεχθεί κάτι τέτοιο. Έτσι, συμπεραίνει ο Θεοτοκάς, Αγγλία και Γαλλία βρίσκονται στην ίδια κοινωνική κατάσταση, «[...] μια κατάσταση που δεν είναι πια ούτε γνήσιο αστικό καθεστώς, ούτε κομμουνισμός, αλλά κάτι ανάμεσα στα δυο. Ένα καθεστώς ενδιάμεσο που διαμορφώνεται εμπειρικά, χωρίς θεωρίες και χωρίς ενθουσιασμό, υπό το κράτος της μεγάλης ιστορικής ανάγκης και των ταπεινών αναγκών της καθημερινής ζωής».¹³⁵

Φυσικά, η υποδειγματική περίπτωση αυτού του νέου πολιτισμικού «παραδείγματος», του οποίου οι ρίζες είναι προπολεμικές, είναι οι Η.Π.Α., «παράδειγμα», το οποίο είχε προσελκύσει από νωρίς το ενδιαφέρον του Θεοτοκά και την εκτίμησή του. Οι εντυπώσεις του από την επίσκεψή του στις Η.Π.Α., συμπυκνώνονται στη διαπίστωση ενός νέου ρυθμού: αφορά τα τεράστια μεγέθη των πραγμάτων και τη λειτουργία της κοινωνίας με την ακρίβεια μιας τέλεια ρυθμισμένης μηχανής. Επίσης, την πολυμέρεια και την πολυμορφία των Η.Π.Α., στις φυλές, στη φύση τους, με αποτέλεσμα την παρουσία μιας πρωτοφανούς πολλαπλότητας. Σχετίζεται δε, αυτός ο ρυθμός με την επίτευξη του εναρμονισμού στο πλατύτερο σχήμα της Ομοσπονδίας. Ο επισκέπτης, σύμφωνα με τον Θεοτοκά, βιώνει την αίσθηση της επιβολής του πλήθους σ' όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής, της ανόδου των μεγάλων λαϊκών μαζών σε ολοένα υψηλότερα επίπεδα ζωής. Πρόκειται για κοινωνία μαζική, η οποία έχει ανυψωθεί βιοτικά και πνευματικά, απαραίτητη για να λειτουργήσει η ογκώδης παραγωγική και καταναλωτική μηχανή στην προσπάθεια

¹³⁵ Θεοτοκάς Γ., «Το γαλλικό πρόβλημα» (1947), ό. π., σ.σ. 514-516.

υπέρβασης της οικονομικής σπάνης. Μπορεί μεν να διατυπώνονται κατηγορίες ενάντια σ' αυτό το μοντέλο για τεχνοκρατία, μηχανοποίηση της εργασίας, τυποποίηση των πραγμάτων, προσήλωση σε υλικές ικανοποιήσεις, πλήξη, κενό, ψυχολογική αμηχανία, ωστόσο, επιχειρηματολογεί ο Θεοτοκάς, κανείς δεν έχει το δικαίωμα να περιφρονεί την υλική ζωή στο όνομα μιας ανεδαφικής πνευματικότητας. Οι Η.Π.Α. με την τεχνική ανάπτυξή τους, την οργανωτική ικανότητα, την ευλυγισία των θεσμών τους, δύνανται κατά τον Θεοτοκά, να καταργήσουν την υλική δυστυχία στα όρια του κατορθωτού, για μεγάλα σύνολα πληθυσμών. Αυτή η κατάσταση προξενεί στον Θεοτοκά την ερώτηση τι θα απογίνει η ενέργεια που απελευθερώνεται από την υλική απελευθέρωση. Η απάντηση, την οποία εντοπίζει να δίνει το αμερικανικό μοντέλο, είναι η διάπλαση ενός δημοκρατικού, πνευματικού πολιτισμού, ο οποίος βρίσκεται υπό εξέλιξη – μουσική, εικαστικά, θέατρο –, η διαμόρφωση μιας νέου τύπου πνευματικότητας, έτσι όπως εκφράζεται είτε με τη μορφή της επιστημονικής έρευνας – πνευματική ελευθερία, ανθρωπισμός, ανιδιοτέλεια, ακεραιότητα – είτε με τη μορφή της αρχιτεκτονικής – ο ρυθμός του βιομηχανικού πολιτισμού με την απλούστευση, τη μαθηματική ακρίβεια, τις γραμμές της τεχνικής και την αποδοτικότητα.¹³⁶

Άλλη μια περίπτωση αυτού του νέο-διαμορφούμενου πολιτισμού, η οποία ενδιαφέρει τον Θεοτοκά και κερδίζει την εκτίμησή του, είναι το παράδειγμα της μεταπολεμικής Σουηδίας, η οποία διαθέτει το πρόσθετο πλεονέκτημα ότι βρίσκεται υπό σοσιαλδημοκρατική διακυβέρνηση. Η εκτίμησή του όμως, για αυτή την περίπτωση, του προσφέρει, ταυτόχρονα, τη δυνατότητα αλλά και το ερέθισμα να διατυπώσει και τις επιφυλάξεις του για τούτο το μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης, για την έλλειψη πνεύματος η οποία το χαρακτηρίζει. Η Σουηδία λοιπόν, κατά τον Θεοτοκά, φημίζεται για την ανάπτυξη των επιστημών, για την κοινωνική της οργάνωση και για το βιοτικό επίπεδο το οποίο έχει επιτύχει. Και τούτο όχι άδικα, διότι, όσον αφορά το πρώτο, διακρίνεται για την ιατρική και επιστημονική της αυτοδυναμία. Σχετικά με το δεύτερο σημείο, αναφέρει την εκπληκτική αξιοποίηση του φυσικού πλούτου, την εκβιομηχάνιση, τη δίκαιη κατανομή του εθνικού εισοδήματος, το γεγονός ότι η σοσιαλδημοκρατία κυβερνά με πνεύμα εμπειρικό, προσανατολισμένη στα πρακτικά προβλήματα έτσι, πραγματώνεται η συγχώνευση καπιταλισμού και κοινωνικοποίησης. Όσον αφορά το τρίτο σημείο, επισημαίνεται η

¹³⁶ Θεοτοκάς Γ., «Μορφές του τεχνικού πολιτισμού. Εντυπώσεις από την Αμερική» (1957), ό. π., Β' Τόμος, σ.σ. 761-768.

απουσία ανεργίας, η οργανωμένη εκπαίδευση, οι δωρεάν κοινωνικές υπηρεσίες και η διαμόρφωση μαζικής κοινωνίας, η οποία απαλείφει τις διαφορές ανάμεσα στις τάξεις· τούτο επιτελείται, για παράδειγμα μέσα από την αρχιτεκτονική, αφού σε πολυκατοικίες ζουν από κοινού άνθρωποι προερχόμενοι από όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Από την άλλη την πλευρά, εμφανίζονται δύο οξέα προβλήματα, τα οποία απασχολούν έντονα, σημειώνει ο Θεοτοκάς, τη σουηδική κοινωνία: το υψηλό ποσοστό αυτοκτονιών και το πρόβλημα της νεολαίας, όπως εκδηλώνεται με την πλήξη, τον μπλαζεδισμό, ως απόρροια της εξασφάλισης όλων των υλικών πόρων. Αυτές οι παρατηρήσεις δίνουν τη δυνατότητα στον Θεοτοκά να γενικεύσει και να υποστηρίξει ότι αυτό το πρόβλημα, του άγχους, του μηδενισμού, του αγωνιώδους και μοιραίου ερωτήματος «προς τι», το οποίο δεν λαμβάνει απάντηση, δεν είναι μόνο πρόβλημα της Σουηδίας, αλλά το κύριο του σύγχρονου πολιτισμού. Άρα, δεν είναι ένα έθνος υπεύθυνο γι' αυτό, αλλά ο βιομηχανικός πολιτισμός στο σύνολό του, ο οποίος απορροφημένος από τη ραγδαία του ανάπτυξη, τις καταπληκτικές του ανακαλύψεις, τις έξαλλες φιλοδοξίες του, την οικονομική του σύγχυση, τις κοινωνικές του κρίσεις, τις καταστροφές του και τις σφαγές του, λησμόνησε, καταλήγει ο Θεοτοκάς, τις βαθύτερες ανάγκες του ανθρώπου. Η Σουηδία, εκπληκτική, αποτελεί συγχρόνως την αφορμή για τη σκέψη πως η οικονομική, η τεχνική, η κοινωνική και η επιστημονική πρόοδος δεν είναι το παν πέρα από τον ορίζοντα αυτών των προόδων, προβλέπει ο Θεοτοκάς, η Ευρώπη θα χρειαστεί να βρει αυτό χωρίς το οποίο δεν μπορεί να ζήσει, την απόκριση, με άλλα λόγια, στη μεταφυσική αγωνία, την επιζήτηση της λύτρωσης, της πληρότητας, της στερέωσης.¹³⁷ Είναι ολοφάνερο πως, υπό το πρίσμα αυτής της θεώρησης, η απόδοση επαρκούς νοηματοδότησης στον ανθρώπινο βίο, είναι κάτι το οποίο δεν μπορεί να προέλθει από αυτό το πολιτισμικό μοντέλο, παρά την αναμφισβήτητη τεχνοεπιστημονική του πρόοδο.

Ωστόσο, το γεγονός ότι συγκεντρώνει κριτικές από μαρξιστικές αφετηρίες, για ανεδαφικό ιδεαλισμό εξαιτίας αυτών των ενστάσεων, τον ωθεί να επιχειρήσει τόσο να διευκρινίσει τις απόψεις του, όσο και να τις οριοθετήσει, σε σχέση με την Αριστερά. Υποστηρίζει λοιπόν, ότι σε σχέση με την αριστερή κριτική του υπάρχοντος πολιτικού μοντέλου, βρίσκεται σε συμφωνία όσον αφορά τους σκοπούς, αλλά σε

¹³⁷ Θεοτοκάς Γ., «Τα όρια της προόδου. Εντυπώσεις από τη Σουηδία» (1957), ό. π., σ.σ. 769-777.

διαφωνία όσον αφορά τα μέσα. Θεωρεί μάλιστα ως έμπρακτες ενισχύσεις της άποψής του, για τη δυνατότητα αποκέντρωσης και διάχυσης του πλούτου και ανόδου του βιοτικού επιπέδου χωρίς χρήση βίας και σε αντίθεση με τις προβλέψεις του Μαρξ, τον «λαϊκό καπιταλισμό» των Η.Π.Α., το πρότυπο της Δυτικής Γερμανίας, την Αγγλία και τη Σκανδιναβία, οι οποίες εμπειρικά και υπό την επίδραση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων προωθούν το σύστημα της μικτής οικονομίας όλα τούτα κατά τον Θεοτοκά, αποδεικνύουν ότι τα όσα υποστηρίζει δεν είναι χίμαιρες και δονκιωτισμοί. Η διαφοροποίησή του σε σχέση με τους μαρξιστές, διακηρύττει, είναι η πεποίθησή του ότι ο σκοπός δεν αγιάζει τα μέσα. Για εκείνον, το ζήτημα που τίθεται, είναι η πρόοδος και η ευημερία ειρηνικά και ελεύθερα μεν, με ταυτόχρονη διάσωση της ολότητας του ανθρώπου δε.¹³⁸

Η αμφιβολία του για το κατά πόσο μπορεί να το επιτύχει αυτό ο σύγχρονος βιομηχανικός πολιτισμός, συνιστά και το ανυπέρβλητο όριο αδυναμίας να εκφράσει προς αυτόν την ανεπιφύλακτη εμπιστοσύνη του, ενώ αποτελεί ταυτόχρονα και το τελευταίο «οχυρό» υπεράσπισης τόσο των πνευματικών και μεταφυσικών προϋποθέσεων της σκέψης του, όσο και υπενθύμισης της ανάγκης ύπαρξης αυτών των πραγματικοτήτων. Η θέα σ' ένα ταξίδι του στη Ρουμανία, των ομογενοποιημένων βιομηχανικών μπλοκ, όπως και των μπλοκ πολυκατοικιών, του προξενεί αφορμές για γενικότερο προβληματισμό:

«Σ' έναν Έλληνα που πιστεύει, όπως εγώ, στο ανθρώπινο πρόσωπο, στην πρωτοτυπία του και στην ελευθερία του, η θέα μιας τέτοιας ομαδοποίησης, στην κλίμακα αυτήν, εμπνέει κάποιο δέος, γεννά ανήσυχα ερωτήματα: “ Πού πάει ο άνθρωπος; Πού βαδίζει ο βιομηχανικός μας πολιτισμός;” ...είναι συμβατή η συλλεκτικοποίηση-μαζοποίηση της ζωής με βαθύτερες, αιώνιες ροπές του ανθρώπου;...(για τον άνθρωπο ως πνεύμα)είναι άραγε δυνατό να ζήσει έτσι ο άνθρωπος επ' άπειρον, στερημένος από τον ατομισμό του, έστω κι αν του δοθούν με επάρκεια όλες οι ανέσεις;».¹³⁹

Η αποκορύφωση της επιφύλαξης, που λίγο απέχει από την απερίφραστη απόρριψη, έρχεται στα μέσα της δεκαετίας του 1960, την ίδια στιγμή που το μετεωριζόμενο πνευματικό στοιχείο συγκεκριμενοποιείται σε μια μεταφυσική εκδοχή του ελληνικού και του χριστιανικού. Η τεχνοεπιστημονική εξέλιξη προσεγγίζεται με όρους απώλειας του μέτρου και των ορίων, που υπαγορεύει ο ελληνισμός και ο χριστιανισμός, και διάπραξης ύβρεως. Τα φαινόμενα της ύβρεως είναι η κατοχή τεραστίων δυνάμεων καταστροφής, οι τεράστιες μεγαλουπόλεις με τις μάζες και τα εξουθενωμένα άτομα, η κατάσταση των άρτια οργανωμένων κοινωνιών, όπου η

¹³⁸ Θεοτοκάς Γ., «Ο σκοπός και τα μέσα» (1959), ό. π., σ.σ. 879-881.

¹³⁹ Θεοτοκάς Γ., «Η σημερινή Ρουμανία» (1962), ό. π., σ.σ. 978-983.

λύτρωση από τις υλικές στερήσεις πληρώνεται με το άγχος, τις νευρώσεις, την ψυχοπάθεια και τις αυτοκτονίες. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο κι η τέχνη, τονίζει ο Θεοτοκάς, παραλογίζεται: η «πρωτοποριακή τέχνη», παρατηρεί όχι δίχως κάποια ειρωνεία, έκανε σχολή το παράλογο, το μηδέν, το κενό/τίποτα, το ανόητο της ζωής και το άδειο του κόσμου, την ανυπαρξία του ανθρώπινου προσώπου. Έτσι, το δίλημμα το οποίο τίθεται, σύμφωνα με τον Θεοτοκά, είναι ανάμεσα στην επιλογή του θανάτου –όπως τον εκπροσωπούν οι Μπιτλς και οι μπήνικς– και στην επιλογή της ζωής, με άλλα λόγια την επιστροφή στον άνθρωπο.¹⁴⁰ Μόνο που το πολιτικό σύστημα, το οποίο θα κατορθώσει να επιτύχει αυτό το σκοπό στην ολότητά του δεν κατονομάζεται ποτέ γι' αυτό και οι συνεχείς μνείες –σε προηγούμενα αποσπάσματα– της ανάγκης να αρκεστούμε στις «μέσες λύσεις».

Συμπεράσματα

Οι απόψεις του Θεοτοκά για το τεχνολογικό φαινόμενο αποτελούν τη συνισταμένη των τρόπων με τους οποίους αντιλαμβάνεται τη γενικευμένη μεταπολεμική κρίση –μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο– αφ' ενός, και την επιστήμη και ορθολογικότητα αφ' ετέρου. Με δεδομένο ότι η οπτική του για αυτά τα δύο αμοιβαία σχετιζόμενα πεδία χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, ταλαντεύσεις, αντιφατικές κρίσεις και διαρκείς μετασχηματισμούς, θεωρεί, αναπόφευκτα, την τεχνολογία με αντίστοιχους όρους. Να υπενθυμίσω εδώ ότι η ταραγμένη μεταπολεμική περίοδος γίνεται αντιληπτή από τον Θεοτοκά μέσα από το διαλεκτικό πρίσμα του σχήματος κρίση-μετάβαση. Επίσης, ότι η Επιστήμη αποτιμάται θετικά στον βαθμό που θεωρείται ουμανιστικό δημιούργημα, αρκεί βέβαια να αποδεσμευθεί από τον επιστημονισμό. Αυτό της το μειονέκτημα αντισταθμίζεται μέσω της αναγνώρισης των πρωτείων του Πνεύματος, σφαίρα στην οποία και η Επιστήμη εντάσσεται.

Ωστόσο, και πέρα από τις αμφιταλαντεύσεις, μπορούμε να διακρίνουμε το κοινό νήμα το οποίο διαπερνά τη σκέψη του Θεοτοκά όσον αφορά το τεχνολογικό φαινόμενο, καθώς αυτό το νήμα συνενώνει τις πλέον αντιφατικές θέσεις και χαρίζει στη σκέψη του ενότητα και συνοχή. Η προετοιμασία για την εξύφανση αυτού του νήματος έχει πραγματοποιηθεί ήδη από τη στιγμή που υπογραμμίζονται οι ελλείψεις της Επιστήμης, καθώς αυτή συγκρίνεται με το μεγαλείο και την υπεροχή της έχουσας

¹⁴⁰ Θεοτοκάς Γ., «Υβρις» (1965), ό. π., σ.σ. 1080-1083.

ευρύτερη δικαιοδοσία επικράτειας του Πνεύματος. Με άλλα λόγια, ο τρόπος πρόσληψης της τεχνολογίας από την πλευρά του Θεοτοκά επιτελείται στη βάση της δυϊστικής θεώρησης Πνευματικού-Τεχνικού πολιτισμού. Ανεξάρτητα από το αν η τεχνολογία θεωρείται αναγκαίο κακό ή προκαλεί το θαυμασμό, είναι πάντα στερούμενη πνεύματος, ή τέλος πάντων, ενός ορισμένου τύπου πνεύματος. Κατά συνέπεια, κι αφού διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στις σύγχρονες κοινωνίες, πρέπει να εμποτισθεί με Πνεύμα, ώστε να επιτευχθεί ο εναρμονισμός και η σύνθεση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο ασύμβατες σφαίρες της Τεχνικότητας και της Πνευματικότητας, μια που ακριβώς αυτή τους η απόσταση είναι και ο πρόξενος των δεινών, ιδίως όταν η πλάστιγγα ρέπει προς την πλευρά της Τεχνικότητας. Αυτοί είναι και οι όροι με τους οποίους τίθεται το πολιτικό πρόβλημα. Πιστεύει ότι ο φασισμός, ο κομμουνισμός, η κοινωνική δημοκρατία, τα συνεταιριστικά μοντέλα, η τεχνοκρατία, είναι λύσεις οι οποίες θέλουν να απαντήσουν στη γιγάντωση της τεχνικής και στη τιθάσευση της τιτάνιας δύναμής της. Μετά από αμφιταλάντευση ανάμεσα σε ορισμένες από τις προηγούμενες λύσεις, φαίνεται να καταλήγει σ' εκείνη η οποία κατά τη θεώρησή του υποτάσσει την τεχνική στη σφαίρα του Πνεύματος και δεν παρασύρεται από αυτή προσαρμοζόμενη στις απαιτήσεις και στο σκεπτικό του τεχνικού ικρίωματος.

Ο Θεοτοκάς, άρα, αντιμετωπίζει την τεχνολογία ως αυτόνομο παράγοντα είτε υπό την έννοια ότι επικαθορίζει τις κοινωνικές εξελίξεις, είτε ότι διαθέτει τη δική της ανεξάρτητη δυναμική, είτε ότι, αντιστρόφως, μπορεί να καθοριστεί εξ ολοκλήρου από την κοινωνία υπό τη μορφή του κρατικού ελέγχου. Με άλλα λόγια, δεν την προσεγγίζει με όρους συμπαραγωγής της με την κοινωνία, όπου οι δύο πόλοι είναι αμοιβαία διαπερατοί σε σημείο ρευστοποίησής τους, καθώς ο τεχνολογικός σχεδιασμός και η χρήση των τεχνολογιών εμπλέκουν ζητήματα πολιτικής οργάνωσης, πολιτισμικής οικειοποίησης, κοινωνικής θεωρίας και διαστρωμάτωσης, κοινωνικών αναδιατάξεων και ενδυνάμωσης συγκεκριμένων πολιτικών πέρα από το θέμα του κατά πόσο υπάρχει «η» *Τεχνολογία* κι όχι τεχνολογίες διαφορετικές, ακόμη και μεταξύ τους αντικρουόμενες. Μελετητές οι οποίοι προσεγγίζουν την τεχνολογία με τον ίδιο εν πολλοίς τρόπο με τον Θεοτοκά θεωρώντας τη περιφερειακό τμήμα της κοινωνικής θεωρίας κι όχι μείζον θέμα της, δεν υπογραμμίζουν ότι η πρόσληψη του τεχνολογικού φαινομένου αποτέλεσε πηγή εντάσεων ούτε και επισημαίνουν τι

συγκαλύπτουν ή τι αποκαλύπτουν οι αδιαφοροποίητες αναφορές του Θεοτοκά στον «βιομηχανικό πολιτισμό» και τον εγγενή σε αυτόν «μηδενισμό».¹⁴¹

Η τεχνική άλλοτε θεωρείται πρόξενος ανισορροπίας κι άλλοτε ως ένας παράγοντας ο οποίος δημιουργεί νέες ποιητικές δυνατότητες και είναι σε θέση να επιλύσει πληθώρα κοινωνικών προβλημάτων. Άλλες φορές εμφανίζεται να αντίκειται με απόλυτο τρόπο στην ευγένεια του Πνεύματος και να θεωρείται υπαίτιος πρόκλησης χυδαίων υλιστικών αντιλήψεων, ενώ άλλες φορές πάλι, αντιμετωπίζονται με θαυμασμό τα εξαιρετα επιτεύγματά της. Σε κάθε περίπτωση, η τεχνολογία αντιμετωπίζεται από τον Θεοτοκά ως *μεταφορά*¹⁴² η επίκλησή της ως *μηχανισμός*, συσκοτίζει την καταπιεστική φύση συγκεκριμένων υλικών πραγματικοτήτων αντί να υπάρξει κριτική αυτών των πραγματικοτήτων, η αμφισβήτησή τους εκτρέπεται στη σφαίρα της αισθητικής –και θρησκευτικής– διαμαρτυρίας· άλλες φορές, συνδέεται με μείζονα εθνικά σχέδια τα οποία υπερβαίνουν το πεδίο του τεχνολογικού χωρίς να θίγουν ζητήματα από ποιους, για ποιους, με ποιο στόχο ή ποιες οι συνέπειες. Ερευνητές οι οποίοι συμερίζονται εν πολλοίς την ίδια ουσιοκρατική και εργαλειακή τοποθέτηση έναντι της τεχνολογίας, δεν διερευνούν τη στάση του Θεοτοκά ως προς τον «βιομηχανικό πολιτισμό», τον «τεχνολογικό μηδενισμό» και τα «αδιέξοδά» τους· δεν ανοίγουν, όπως και εκείνος, το «μαύρο κουτί» της τεχνολογίας, με αποτέλεσμα να λαμβάνουν στην ονομαστική τους αξία τις διαβεβαιώσεις του ίδιου του Θεοτοκά για τις ιδεολογικές του μετατοπίσεις και να μην επερωτούν περαιτέρω τις πολιτικές και ιδεολογικές συνέπειες των χιλιαστικών ή αποκαλυπτικών στάσεων που του γεννά η μοντέρνα τεχνολογία.

Στη δεκαετία του '20, όπως φαίνεται και από τα σχετικά τμήματα του *Ελευθέρου Πνεύματος*, τα τεχνουργήματα που κεντρίζουν την ποιητική φαντασία του Θεοτοκά και εξυμνούνται με οιονεί φουτουριστικό ενθουσιασμό –άμεσα σχετισμένα με την επαγγελία της ατομικής λύτρωσης και της απελευθέρωσης των δαιμονικών δυνάμεων ενός ριζικά ανεξάρτητου Εγώ– είναι το αυτοκίνητο και το αεροπλάνο· ό, τι θυμίζει σύστημα και βιομηχανία –μηχανικοί, γεωπόννοι κ.λπ.– αντιμετωπίζεται ήδη

¹⁴¹ Τζιόβας Δ., «Ο κριτικός Θεοτοκάς: μεταξύ παράδοσης και πρωτοπορίας», Τζιόβας Δ. (επιμ.), *Γ. Θεοτοκάς, Αναζητώντας τη Διαύγεια, δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 35· Ζουμπουλάκης Στ., «Σημειώσεις για τη χριστιανική στροφή του Γ. Θεοτοκά», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ. 1050· Μακρής Σπ., *Ελληνικός Φιλελευθερισμός και Γενιά του Τριάντα, Το Φιλελεύθερο Πνεύμα του Γιώργου Θεοτοκά (1905-1966) και η πορεία προς ένα ελληνότροπο φιλελευθερισμό...*, σ.σ. 62-63.

¹⁴² Elzinga A., "Theoretical Perspectives: Culture as a Resource for Technological Change", Hard M., Jamison A. (επιμ.), *Intellectual Appropriation of Technology...*, σ. 31.

από αυτή την περίοδο με επιφύλαξη.¹⁴³ Η επιφύλαξη επιτείνεται, όπως και η σχετική απαισιοδοξία, στα χρόνια της δεκαετίας του '30 καθώς και στη συνέχεια: η Τεχνολογία θεωρείται υπαίτιος της Κρίσης, της πάλης των τάξεων, της έλευσης του κομμουνισμού και της Επανάστασης, της απομόζησης των ψυχικών και καθαυτό ανθρώπινων δυνάμεων, μετατροπίας των ανθρώπων σε έντομα· η αισθητική όμως διαμαρτυρία έναντι της δεν είναι η μόνη διάσταση της πρόσληψής της· απεναντίας, η στάση του εμπλέκει τον κορπορατισμό, τον κρατικό σχεδιασμό, τον αντικομμουνισμό, την ελληνικότητα και τη «συνέχεια του πολιτισμού», την πνευματικότητα της Ορθοδοξίας. Υπό μία έννοια, η περίπτωση του Θεοτοκά θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τους Σουηδούς διανοούμενους του περιοδικού *Karavan*, οι οποίοι συμμετείχαν στην Έκθεση της Στοκχόλμης στα 1930 όπου εξυμνούσαν αποδεχόμενοι ολόψυχα τις λειτουργιστικές, ορθολογικές και αποτελεσματικές όψεις της μοντέρνας τεχνολογίας· εντούτοις, δύο χρόνια αργότερα, τιθέμενοι ενώπιον της κοινωνικής σύγκρουσης και της ανορθολογικής φύσης του καπιταλισμού, στράφηκαν ενάντια στον «μηχανιστικό διανοουμενισμό» και εξέφρασαν τη λατρεία τους για τους αγρότες και τα αρχαϊκά στοιχεία, όπως και την επιθυμία τους να εργαστούν για τις περισσότερες άμεσες, ζωτικές και ενστικτώδεις δυνάμεις της ζωής.¹⁴⁴

Μη λαμβάνοντας υπόψη ούτε την πρόωγη επιφύλαξη σχετικά με όψεις της τεχνολογίας, ούτε τη μεταγενέστερη απόπειρα ενσωμάτωσής της σε μείζονα εθνικά σχέδια, ο Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος ισχυρίζεται ότι στη σκέψη του Θεοτοκά εμφανίζεται μια «στροφή» –καλοδεχούμενη για τον ίδιο– από την εξύμνηση του τεχνοεπιστημονικού ιδεώδους του *Ελευθέρου Πνεύματος* στην πολιτισμική απαισιοδοξία της *Αργούς*.¹⁴⁵ Επιπρόσθετα, ο Τριανταφυλλόπουλος δεν συσχετίζει την *Αργώ* με το *Εμπρός στο Κοινωνικό Πρόβλημα* –γραμμένα την ίδια περίπου εποχή– όπου η οικειοποίηση της τεχνολογίας συναρτάται από τον Θεοτοκά με την απόρριψη του κομμουνισμού, αλλά και του κοινοβουλευτικού κανόνα. Εξάλλου, πέρα από τα όσα σημείωσα σχετικά με τις πρώιμες επιφυλάξεις, αξίζει να παρατεθούν εδώ και οι παρατηρήσεις της Φ. Μαργαρίτη που υποδεικνύουν τα όρια του μοντερνισμού του

¹⁴³ Wagner P., “Sociological reflections: The technology question during the First Crisis of Modernity”, Hard M., Jamison A. (επιμ.) *Intellectual Appropriation of Technology...*, σ. 244.

¹⁴⁴ Elzinga A., Jamison A., Mithander C., “Swedish Grandeur: Contending Reformulations of the Great-Power Project”, Hard M., Jamison A. (επιμ.), *Intellectual Appropriation of Technology...*, σ. 132.

¹⁴⁵ Τριανταφυλλόπουλος Ν.Δ., «Σχόλιο στο *Ελεύθερο Πνεύμα* και στην *Αργώ*», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 920-926.

Θεοτοκά: η ορμή της Λεωφόρου Συγγρού, αυτού του κατ' εξοχήν μοντερνιστικού συμβόλου για τον Θεοτοκά, είναι πάντοτε υποκείμενη στο άγρυπνο βλέμμα της αρχαίας παράδοσης¹⁴⁶ και, θα συμπλήρωνα, εκείνων που επιχειρούν να τη συνδέσουν με την «ελληνικότητα» και την τεχνοεπιστήμη στην προσπάθειά τους να επιτύχουν την ιδεολογική ηγεμονία.

3.4 Έθνος, Ευρώπη, Προοπτικές

Αυτή η ενότητα λειτουργεί εν πολλοίς ανακεφαλαιωτικά. Εξάλλου, έχει ήδη γίνει λόγος στα προηγούμενα κεφάλαια, άλλοτε πιο αναλυτικός άλλοτε συνοπτικότερος, για τον τρόπο με τον οποίο συνδέεται από τον Θεοτοκά η προβληματική της κρίσης, η αποτίμηση του επιστημονικού ιδεώδους και της τεχνικής με τα μελλούμενα του Έθνους και τη μοίρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ο στόχος, επομένως, που τίθεται εδώ είναι να καταστεί σαφέστερος ο ορισμός του Έθνους, όπως επιχειρείται από τον Θεοτοκά, σε μια εποχή που αυτή η έννοια συνιστά τον ορίζοντα ορισμένων τουλάχιστον από τις προτεινόμενες οργανωμένες πολιτικές ρυθμίσεις. Προκαταβολικά υποστηρίζεται ότι η αντίληψη του Θεοτοκά για το Έθνος αποτελεί τη συνισταμένη τριών συνιστωσών: το ιδανικό της ενότητας/σύνθεσης, τη σύλληψή του ως πνευματικής κυρίως πραγματικότητας διεπόμενης από ιστορικότητα και τις τεχνολογικές εξελίξεις, οι οποίες μεταβάλλουν ριζικά την πρότερη κατάσταση, καθώς έχουν αμφιλεγόμενο προσανατολισμό. Εκκινώντας από αυτές τις αφετηρίες τίθεται ως ζητούμενο για τον Θεοτοκά το εξής: αφ' ενός να διευρυνθεί η έννοιά του, ώστε να ανταποκριθεί στις εντελώς καινούριες συνθήκες οι οποίες έχουν διαμορφωθεί ως αποτέλεσμα της μεσοπολεμικής κρίσης, αφ' ετέρου να προταθεί ένα καινούριο θετικό όραμα βασισμένο στον εθνισμό. Αυτό θα μπορέσει και να αντικαταστήσει τη Μεγάλη Ιδέα. Χρειάζεται λοιπόν, να ειπωθεί πώς λειτουργεί το καθένα από αυτά τα στοιχεία στην όλη σύνθεση.

Η εθνική «σύνθεση»

Η πορεία προς την ενότητα, τη σύνθεση, προς ανώτερα επίπεδα διαβίωσης, εκλαμβάνεται από τον Θεοτοκά ως γενική τάση της ανθρώπινης ζωής, τάση η οποία χαρακτηρίζει τόσο την ιστορική όσο και τη βιολογική πραγματικότητα. Σε κείμενό του δημοσιευμένο στην *Ιδέα (1933)* με τίτλο «Προς την ενότητα», σε εποχή όπου

¹⁴⁶ Μαργαρίτη Φ., «Η “Λ. Συγγρού” και η Αθήνα της γενιάς του '30 (Γ. Θεοτοκάς-Γ. Σεφέρης)», *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη, Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις...*, σ.σ. 311-324.

αναπτύσσεται ζωηρότατος προβληματισμός σε σχέση με τη Βαλκανική ένωση, θεωρεί αυτή τη ροπή των Βαλκανικών λαών προς τα εκεί ως μια πανάρχαια κλίση, ανεξάρτητα αν αυτή είναι αυθόρμητη ή αναγκαστική έλαβε δε τις εξής μορφές: Μακεδονική Αυτοκρατορία, Pax Romana, Βυζαντινή Αυτοκρατορία –η οποία χαρακτηρίζεται ελληνική στο πνεύμα, αλλά παμβαλκανική και πανατολική στη σύνθεσή της και συχνά οι κυβερνήτες της, ακόμα κι οι αυτοκράτορες δεν ήταν Έλληνες–, Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Ρήγας μάλιστα κατά τον Θεοτοκά, δεν επιθυμούσε τη διάσπαση της Αυτοκρατορίας, αλλά την ανατροπή της τυραννίας και την ελεύθερη ανάπτυξη και συνεργασία των λαών μες στα απλόχωρα σύνορα του μεγάλου βυζαντινού και οθωμανικού Κράτους. Η ταραχή του 19^{ου} αιώνα εκδηλώνεται, διατείνεται, με δύο αμοιβαία τεμνόμενες διαδικασίες: την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –που ακολούθησε τον μοιραίο νόμο της φθοράς και της παρακμής– και την ανάδυση των βαλκανικών εθνικισμών. Από το 1821 έως το 1922 στα βαλκάνια κυριάρχησε ο νόμος της ζούγκλας. Και πάλι ωστόσο, για τον Θεοτοκά, συμπορεύεται με την πολεμόχαρη, ιμπεριαλιστική και εθνικιστική διάθεση, η έκδηλη τάση προς την ενότητα: Βούλγαροι και ενοποίηση Χερσονήσου (1912), Νεότουρκοι και ανασύσταση Αυτοκρατορίας (1908).¹⁴⁷

Η τάση προς ενότητα και σύνθεση ισχύει και στην περίπτωση του Έθνους, όταν αυτό θεωρείται τόσο ως Υποκείμενο πραγμάτωσης της ενότητας και της σύνθεσης, όσο και ως ενότητα που πραγματώνεται. Όταν για παράδειγμα, αναφέρεται στον αρχαίο κόσμο ως τον πρώτο σταθμό του ελληνικού και ευρωπαϊκού ιδανικού, οι διαιρέσεις μοιάζουν απαλειμμένες:

«Οι άπειρες αντιθέσεις συγχωνεύονται σε μια ανώτερη σύνθεση. Έτσι, όταν κοιτάζουμε σήμερα από τόσο μακριά την Αρχαία Ελλάδα, διακρίνουμε καθαρά τη σύνδεση που περιβάλλει τις αντιθέσεις της Αθήνας, της Σπάρτης, της Μακεδονίας. Όταν κοιτάζουμε ακόμη πλατύτερα την Αρχαιότητα, την ίδια αίσθηση της ανώτερης αρμονίας μας δίνει το θέαμα των αντιθέσεων της Ελλάδας και της Ρώμης. Χωρίς την Ελλάδα η Ρώμη δεν θα κατόρθωνε να δώσει στην παντοκρατορία της μια αξία πνευματική και ηθική. Χωρίς τη Ρώμη το ελληνικό πνεύμα δε θα αποχτούσε στην Αρχαιότητα μια απήχηση παγκόσμια. Ο ελληνικός πολιτισμός, χωρίς τα στερεά ρωμαϊκά θεμέλια, θα χανότανε ίσως για πάντα μέσ' τον κατακλυσμό των πρώτων χριστιανικών αιώνων. Ο Παρθενώνας, ο Πλάτωνας, οι Καίσαρες, το Ρωμαϊκό Δίκαιο, συμπληρώνονται και συγκρατούνται».¹⁴⁸

Όταν προσεγγίζεται ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, η συμπερίληψη στο ίδιο ρεύμα των Βούλγαρι, Κοραή και Ρήγα, δεν συνοδεύεται με την επισήμανση των διαφορών ανάμεσα στους συγκεκριμένους στοχαστές, τις παλινωδιών τους, όπως και των ορίων

¹⁴⁷ Θεοτοκάς Γ., «Προς την ενότητα», Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ.σ. 209-213.

¹⁴⁸ Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, σ. 7.

των ριζοσπαστικών αντιλήψεών τους.¹⁴⁹ Το γεγονός ότι επέδειξαν ενδιαφέρον για τη μοίρα του νέου ελληνισμού, αρκεί, ως κοινός παρανομαστής, στον Θεοτοκά, ώστε να τους συμπεριλάβει ως σταθμό στη μακρά και αντιφατική περιπέτεια του νεοελληνικού πνεύματος. Όταν δε, προτάσσει τη ζωτικότητα της εθνικής σημασίας ως ένδειξη ότι παρά τις περί του αντιθέτου –μαρξιστικές– διαβεβαιώσεις τα έθνη αρνούνται να πεθάνουν, παρακάμπτει ή παραγνωρίζει τις ταξικές, εθνικές (nation), εθνοτικές (ethnic), θρησκευτικές, γεωγραφικές διαφορές που τέμνουν οριζοντίως και καθέτως την ελληνική κοινωνία.¹⁵⁰ Οι εναρμονιστικές προσεγγίσεις, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, επιτελούν την εξής λειτουργία: επικαλύπτουν τις συγκρούσεις, λειαίνουν τις αντιθέσεις, υποβαθμίζουν τις διαφορές.

Στο σημείο δε, της προσέγγισης του Έθνους ως πνευματικής πραγματικότητας υπογραμμίζεται ότι η πραγμάτωσή του δεν νοείται ως κατάσταση και τετελεσμένο, αλλά ως κάτι διαρκώς ανοικτό, ρευστό, συμπύκνωση διαφορετικών και αντιφατικών ακόμη επιρροών, εύπλαστο, μη υποκείμενο σε απόλυτο καθορισμό. Αυτό, σ' ένα πρώτο επίπεδο, συνεπάγεται ότι όλη η συζήτηση σχετικά με τα περιεχόμενα του Πνεύματος εκβάλλει εδώ: στο έθνος, στην ταυτότητα, στον χαρακτήρα, χωρούν η Επιστήμη και η Ορθοδοξία, το Δαιμόνιο και ο Λόγος, η τεχνική αναδιοργάνωση και ανασυγκρότηση, η πολιτισμική συνέχεια, οι αξίες και η ηθική. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, προκύπτουν άλλες δύο συνεπαγωγές: αφ' ενός απορρίπτεται ρητά η φυλετική προσέγγιση. Αφ' ετέρου, η διατύπωση της θέσης περί δυναμικότητας του εθνικού χαρακτήρα, πέρα από το να λειτουργεί ως ο κοινός παρονομαστής που επιτρέπει τη συμπερίληψη εντός του των πλέον διαφορετικών τάσεων, διευκολύνει την κατάταξη της «νέας λογοτεχνίας» (της «γενιάς του '30» με άλλα λόγια) σ' αυτή τη διαρκώς ανανεούμενη εθνική ταυτότητα. Αυτό δεν είναι βέβαια άσχετο από τις αξιώσεις ιδεολογικής ηγεμονίας της γενιάς του, από την επιδίωξη να ασκήσει ρόλο διανοητικής ελίτ εντός των διαμορφούμενων συνθηκών συνδυάζοντας τον μοντερνισμό με μια εμβριθή σύλληψη του έθνους. Εισάγεται έτσι, η δυναμική σύλληψη της ταυτότητας, σύλληψη η οποία αρνείται τον περικλειστο χαρακτήρα και άπαξ διά παντός σχηματισμό της, καταφάσκοντας μίαν ανοιχτή διαδικασία, ουδέποτε τελειωτική, αλλά επιδεχόμενη στο διηνεκές, διασκευές, τροποποιήσεις, μεταμορφώσεις.

¹⁴⁹ Βλ. σχετικά Κονδύλης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι φιλοσοφικές ιδέες*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2000.

¹⁵⁰ Βλ. σχετικά με αυτές Mavrogordatos G. Th., *Stillborn Republic, Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, ed. University of California Press Ltd, London, England 1983.

Η σύλληψη του Έθνους, ως πνευματικής πραγματικότητας, ως κοινού πλούτου από ιδέες, συναισθήματα και καταστάσεις, έχει ως αποτέλεσμα να εποπτεύεται ο ελληνισμός ως σύνθεση υλικών –ορισμένη χώρα, λαός, συνθήκες ζωής– και πνευματικών στοιχείων –γλώσσα, ιδιαιτερότητα, αναμνήσεις, κοινές διαθέσεις στα αιώνια προβλήματα, λαχτάρες και φιλοδοξίες, όπως ανεξαρτησία, ανόρθωση, δημιουργία αισθητικών μορφών που να συνεισφέρουν στην ανόρθωση της κοινωνικής πραγματικότητας. Όλα αυτά τα στοιχεία συναπαρτίζουν την εθνική συνείδηση, συγκροτούν την εθνική ιδέα. Τα έθνη, βέβαια, κατά τον Θεοτοκά, δεν είναι αιώνιες πραγματικότητες, αλλά ιστορικές οντότητες, τούτο όμως δεν σημαίνει ότι είναι δυνατή η εξάλειψή τους. Κι αυτό γιατί το Έθνος είναι παράδοση, προσφέρει το στήριγμα και την παρηγοριά της εθνικής εστίας στον άνθρωπο, ένα αίσθημα αλληλεγγύης, είναι περιεχόμενο του Πνεύματος, μια τέτοιου είδους δημιουργία. Η ανθρωπότητα, εξάλλου, αντιμετωπίζεται στους κόλπους αυτής της αντίληψης ως σύνολο εθνών τα οποία οδεύουν προς την εναρμόνιση των εθνικών ιδανικών και ιδεωδών τους.¹⁵¹

Στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, και όσον αφορά το ζήτημα του νεοελληνικού χαρακτήρα, αντιπαρατίθεται με την αντίστοιχη θεώρηση του Φ. Πολίτη, στην οποία αναγνωρίζει πέρα από τη σημαντική επίδραση την οποία έχει ασκήσει, ότι είναι λογική κατασκευή, υγιής αντίδραση εναντίον του Δραγούμη και των υπερβολικών ρεμβασμών της πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο Ελλάδας. Αυτή η θεωρία συνοψίζεται ωστόσο, κατά τον Θεοτοκά, στη θέση ότι έξω από την παράδοση και τον εθνικό χαρακτήρα δεν υπάρχει στήριγμα για την ανάπτυξη των πνευματικών ικανοτήτων μας, με μοιραία απόληξη των τέτοιων προσπαθειών, την εκζήτηση, το προσποιητό, το ψεύτικο και τη μίμηση· στους κόλπους αυτής της θεώρησης ο φιλοδυτικισμός ταυτίζεται με την απώλεια της αγνότητας και το ετερόφωτο της δημιουργίας. Μόνη λύση σ' αυτό το πλαίσιο, προτείνεται η επιστροφή στον εαυτό, στην παράδοση: παροιμίες, παραμύθια, τραγούδια, βυζαντινή και λαϊκή τέχνη, δημοτικά κειμήλια, Σολωμός, Παπαδιαμάντης. Επιζητείται, επίσης, η αναζωογόνηση και όχι το σπάσιμο της παράδοσης, η εύρεση του εαυτού, κατ' επέκταση μια τέχνη «αντικειμενική», προσαρμοσμένη σε μια τέτοια «αντικειμενική» θεώρηση του χαρακτήρα: τέχνη που να καλλιεργεί τον εθνισμό, να αποτελεί έκφραση του «εγώ»

¹⁵¹ Θεοτοκάς Γ., «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα» (1932), ό. π., σ.σ. 185-188.

ενός καλλιτέχνη, πλημμυρισμένου από το νόημα της ζωής και του τόπου του.¹⁵² Η αντίληψη αυτή υποφέρει σύμφωνα με τον Θεοτοκά, από δύο αθεράπευτες παρεξηγήσεις. Η πρώτη είναι ότι θεωρεί πως ο χαρακτήρας ενός λαού μπορεί να μετρηθεί και να ζυγιστεί όπως «[...] η παραγωγή της σταφίδας και του καπνού». Ο Θεοτοκάς, απεναντίας, προτείνει τη θέαση του ελληνικού χαρακτήρα ως συνόλου αντιθέσεων: Κοραής, Σολωμός, Ψυχάρης, Παλαμάς, Δραγούμης, Καβάφης. Τούτη η θέαση είναι σε θέση να καταδείξει, κατ' αυτόν, πόσο πλούσιος είναι ο νεοελληνικός χαρακτήρας, κάτι το οποίο δεν μπορεί να αντιληφθεί η δογματική αντίληψη του Πολίτη.¹⁵³

Η δεύτερη παρεξήγηση, την οποία χρεώνει ο Θεοτοκάς σ' αυτή την αντίληψη ως μοιραία συνέπεια της πρώτης, είναι η προσκόλληση στο παρελθόν και η άγνοια του παρόντος. Τούτο συνεπάγεται, σύμφωνα με τον Θεοτοκά, ότι για τον Πολίτη ο νεοελληνικός χαρακτήρας είναι κάτι ασάλευτο και τετελεσμένο, έτσι όπως συμυκνώνεται στα δημοτικά κειμήλια, τον Σολωμό και τον Παπαδιαμάντη, με αποτέλεσμα να θεωρεί ότι όσοι δεν ανταποκρίνονται σ' αυτά τα κριτήρια, είναι λεβαντίνοι, μιμητές και ψεύτες. Αυτή η αντίληψη είναι για τον Θεοτοκά καθαρευουσιανισμός και εθελουφλία γιατί απλούστατα το κοινωνικό πρόβλημα, το γυναικείο πρόβλημα, τα ποικίλα πνευματικά και ηθικά προβλήματα που επιφέρει η ριζική μεταλλαγή των κοινωνικών συνθηκών ούτε αναφέρονται στα κείμενα αυτά ούτε ανήκουν στην παράδοση: «Ο λαϊκός τραγουδιστής, ο Σολωμός, ο Παπαδιαμάντης, δεν πρόβλεψαν τη λεωφόρο Συγγρού, τα τραίνα και τα αεροπλάνα μας, το γύρο της Ευρώπης σε μερικές μέρες, την τζαζ. Επομένως, όποιος θελήσει να γράψει γι' αυτά τα πράγματα [υποστηρίζει η άποψη του Πολίτη] δεν είναι παρά ένας μιμητής ξένων τρόπων. Το καθήκον των αγνών Ελλήνων είναι να αγνοούν αυτούς τους λεβαντινισμούς και να περιφρονούν εκείνους που έχουν όρεξη να ζουν την εποχή τους».¹⁵⁴ Οι υποστηρικτές αυτών των απόψεων οδηγούνται στην άρνηση της πραγματικότητας, διότι, υποστηρίζει ο Θεοτοκάς, φοβούνται τη νιότη, την Αθήνα και

¹⁵² Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, σ. 15.

¹⁵³ Ο. π., σ.σ. 16-18. Επίσης: «Αυτό εννοούσα όταν είπα πως το ζήτημα του νεοελληνικού χαρακτήρα έχει τεθεί πολύ άσχημα. Είναι καλό και χρήσιμο να μελετούμε τη ζωή του τόπου μας και την πνευματική κληρονομιά μας, είναι μάλιστα απαραίτητο να ξέρουμε καλά τι έκανε ο τόπος μας ως σήμερα για να μπορέσουμε να κάνουμε κάτι περισσότερο στο μέλλον. Είναι καλό και χρήσιμο να μελετούμε τον εαυτό μας, την ιδιαίτερη έκφραση και την ιδιαίτερη αισθαντικότητα του ελληνικού λαού. Δεν είναι ματαιοδοξία ούτε συντηρητικισμός να μας ευχαριστεί το γεγονός ότι είμαστε Έλληνες, κι είναι πολύ φυσικό πως έχουμε την περιέργεια να ερευνήσουμε το περιεχόμενο αυτής της λέξης *Ελληνισμός*... [όμως] για να μελετηθεί ένα τέτοιο θέμα χρειάζονται πνεύματα ελεύθερα και ευλύγιστα, χωρίς προλήψεις, προκαταλήψεις και φανατισμούς» (ό. π., σ.19).

¹⁵⁴ Ο. π., σ.σ. 22-24.

την εφηβικότητά της, το αειθαλές και τη ζωηρότητά της. Είναι αυτή ωστόσο, η εφηβικότητα του Έθνους που αποτελεί αξία, εγγύηση για το μέλλον, είναι αυτή η ομορφιά της πρωτεύουσας ως το θέατρο μιας εποχής που αρχίζει, μιας μεγαλούπολης που γεννιέται, το σύμβολο του παλμού μιας νέας ζωής, του ξεχειλίσματος των νέων ορμών, της αναζήτησης και της ανησυχίας των πνευμάτων.

Αυτή η ακαταστασία, αυτή η κινητικότητα, είναι πολλαπλά χρήσιμη στον Θεοτοκά και στην προσπάθεια επίτευξης των αξιώσεων ιδεολογικής ηγεμονίας. Το ότι δεν είναι σε θέση εγγενώς να την αντιληφθούν και να την προσεγγίσουν με τα κατάλληλα μέσα οι προγονόπληκτοι και οι οπαδοί της παράδοσης, βοηθά στην προσπάθεια να ακυρωθεί η απαίτησή τους για μονοπωλιακή ερμηνεία και δεσμευτική εκπροσώπηση του Έθνους. Επίσης τον διευκολύνει να εμφανίζεται –ως εκπρόσωπος της γενιάς του– ως αυθεντικός ερμηνευτής της παράδοσης. Η ακαταστασία όμως, είναι για τον Θεοτοκά και ένδειξη ότι τα έθνη δεν θέλουν να πεθάνουν, άρα δικαιώνεται η επιθυμία της γενιάς του να αποτελέσει τη δύναμη αναζωογόνησής τους εισάγοντας τον «μοντερνισμό», περικόπτοντας τις «ακρότητές» του¹⁵⁵ και αποκρούοντας τον ισοπεδωτή της εθνικής σημασίας, μαρξισμό.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Ο. π., σ.σ. 25-26: «Μας αρέσει όμως αυτή η ακαταστασία που βασιλεύει στην πνευματική και στην κοινωνική ζωή μας γιατί είναι μια *κρίση* της ανάπτυξης. Αισθανόμαστε πως κάτι έρχεται, κι αντί να προσπαθούμε να το πνίξει επειδή ανατρέπει παλιές συνήθειες και ταραίζει τη μακαριότητά μας, θα προσπαθήσουμε να το καταλάβουμε. Όσοι μπορούν θα προσπαθήσουν να το θρέψουν. Θα πάμε μ' αυτό που αρχίζει γιατί έχουμε την όρεξη να ζήσουμε. Δεν αισθανόμαστε καθόλου την ανάγκη να συζητήσουμε το ζήτημα αν η εποχή μας έχει εμπρός στα περασμένα τη φυσική υπεροχή που έχει ένα ζωντανό νεανικό κορμί εμπρός στις κερένιες κούκλες και τα μαρμάρινα αγάλματα [...] Δεν πρέπει βέβαια να γίνουμε κι εμείς ανελεύθεροι από την άλλη μεριά, να αρνηθούμε τυφλά τις ζωντανές επιδράσεις του παρελθόντος, να υιοθετήσουμε τυφλά κάθε «μοντερνισμό» χωρίς να εξακριβώσουμε αν αντιπροσωπεύει μια πραγματική αξία. Στη μελέτη του παρόντος, όπως και στη μελέτη του παρελθόντος, ας έχουμε τη δύναμη και την τόλμη να χειραφετούμε τους εαυτούς μας από τις μόδες, από τον κομματισμό, από τους πνευματικούς μιλιταρισμούς που αγωνίζονται να μας επιβάλλουν χοντρικά τις άκριτες προτιμήσεις τους και τις εμπαιθείς προκαταλήψεις τους. Αν φιλοδοξούμε να είμαστε διανοούμενοι άξιοι του ονόματος, ας φροντίσουμε να διατηρούμε πάντα την ανεξαρτησία του πνεύματός μας».

¹⁵⁶ Θεοτοκάς Γ., «Υπάρχει κάτι σάπιο στην Ελλάδα», περ. *Ιδέα*, 10^ο Τεύχος, Οκτώβρης 1933, Χρονιά Α', 2^ος Τόμος, σ. 200: «Είτε αρέσει στους σχηματοποιημένους εγκεφάλους της φτηνής κοινωνιολογίας είτε δεν αρέσει, η ιδέα του έθνους προβάλλει σήμερα, περισσότερο από πάντα, σα μια ζωντανή και αδάμαστη πραγματικότητα, που σπάνει συνεχώς τα πιο καλοφτιαγμένα καλούπια. Τα έθνη δεν θέλουν να πεθάνουν. Όταν νιώσουν το μαχαίρι στο λαιμό, θεριεύουν ασυνείδητα και σπαράζουν ό, τι βρύνει μπροστά τους. Κι εκεί όπου υπάρχει επιτακτική ανάγκη μιας κοινωνικής Επανάστασης, οι ίδιες οι λαϊκές μάζες, οδηγημένες από ένα ακατάβλητο ένστικτο, δίνουν στην Επανάσταση ένα έντονο εθνικό χρώμα, της επιβάλλουν ένα εθνικό ιδανικό. Ο μαρξισμός σαρώθηκε σε μια νύχτα στη Γερμανία, όπως και στην Ιταλία πριν έντεκα χρόνια, γιατί δεν θέλησε να λάβει υπ' όψη του αυτόν τον ανήσυχο και τόσο επικίνδυνο παράγοντα της ιστορίας. Έστρωσε τους αφελείς συλλογισμούς του υπολογίζοντας μονάχα τις ταξικές συνειδήσεις και ξεχνώντας ολότελα τις εθνικές συνειδήσεις. Κι έχτισε έτσι το μεγαλόπρεπο θεωρητικό του οικοδόμημα στην άμμο. Μα σήμερα δε συζητούμε πια μονάχα θεωρίες. Έχουμε αρκετή πείρα του εφαρμοσμένου μαρξισμού και ό, τι κι αν πούνε, δεν μπορούνε ν' αρνηθούνε αυτό το γεγονός: πως όσες φορές ο μαρξισμός ξεκίνησε, στην πραγματική Ευρώπη, να δώσει τη

Μετά από την παράθεση παραδειγμάτων, όπως Ιταλία του Ντούτσε, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία, προς επίρρωση των ισχυρισμών του ότι τα έθνη αρνούνται να πεθάνουν, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι σε πείσμα των κοινωνιολογιών, οι γείτονές μας πιστεύουν στον εθνισμό τους με πάθος και κάνουν ό, τι μπορούν να τον δοξάσουν και να τον διαφεντέψουν, σε αντίθεση με τη σαπίλα της Ελλάδας, η οποία τίθεται ενώπιον του κρίσιμου διλήμματος είτε να βρει τον τρόπο να δημιουργήσει μια καινούρια πνευματική και κοινωνική ιεραρχία, νέους θεσμούς και μια νέα Πολιτεία – όπως αυτές που εξυμνεί;– είτε να τη φάνε οι γείτονες. Μόνη ελπίδα για αυτό το έργο κρίνεται η νιότη, για την οποία έφτασε ο «καιρός του ποιήσαι».¹⁵⁷

Η ιδιαίτερη έννοια Έθνους που αποπειράται να εισηγηθεί ο Θεοτοκάς μπορεί ίσως να κατανοηθεί καλύτερα, όταν αναφέρεται εμμέσως στην ιστορικότητα της σημασίας. Αυτές του οι κρίσεις συμπίπτουν με την προσπάθεια αναίρεσης των «εθνικιστικών» τόπων όταν επιχειρεί να ερμηνεύσει την περίπτωση του Δραγούμη, ο οποίος κάθε άλλο παρά ως πρόδρομος των «εθνικιστών» παρουσιάζεται. Ο Δραγούμης παραλληλίζεται με τον άνθρωπο ο οποίος συνετέλεσε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της πνευματικής του προσωπικότητας, τον Barrès, του οποίου το Εγώ «νικιέται» από το σύνολο του Έθνους. Υπ' αυτή την έννοια είναι που συνδέονται Δραγούμης και Barrès: η στροφή προς το Εγώ είναι η λύση που αναζητούν, ωστόσο οι ειδικές συνθήκες στις οποίες ζουν δεν επιτρέπουν να εκδηλωθεί η πραγματικότητα της εσωτερικότητάς τους. Στην περίπτωση του Δραγούμη ειδικότερα, οι ιστορικές συνθήκες εντός των οποίων ζει προσδιορίζονται από την πρωτοφανή ένταση των βαλκανικών εθνικισμών, την προσπάθεια ανόρθωσης της Τουρκίας από τους Νεότουρκους, την απειλή ευρωπαϊκού πολέμου και την ελληνική αδυναμία. Πρέπει λοιπόν, να προσφέρει «παραμύθια» στο έθνος του, γιατί τα έθνη είναι μικρά παιδιά και τα χρειάζονται. Το Έθνος έτσι, γίνεται το Εγώ στη μεγαλύτερη ανάπτυξή του. Ωστόσο, και προκειμένου να διαστείλει την περίπτωση Δραγούμη από τις εθνικιστικές προσλήψεις της, επισημαίνει ότι οι απόψεις του Δραγούμη κινούνται πέρα από τα σύνορα τα οποία την περιστέλλουν· δείγμα οι θέσεις του ότι πατρίδα είναι η παιδική ηλικία, ότι για τα έθνη είναι αναγκαίοι τόσο οι προοδευτικοί όσο και

μεγάλη μάχη του, νικήθηκε πέρα για πέρα σ' όλο το μέτωπο, με την πρώτη σύγκρουση. Δραματικά μαθήματα για τους πολύ αναπαυμένους θεωρητικούς. Ας στοχαστούνε λιγάκι τα διδάγματα της ήττας».
¹⁵⁷ Ο. π., σ.σ. 200-201.

οι συντηρητικοί, ότι η θρησκεία είναι αποδεκτή μόνο ως στοιχείο της εθνικής ιστορίας κι όχι ως καθοριστικής σημασίας συστατικό της.¹⁵⁸

Το στοιχείο της ιστορικότητας της σημασίας του έθνους, αν και είναι ένα στοιχείο της σκέψης του, δεν είναι εν τέλει αυτό που την προσδιορίζει αποφασιστικά. Βέβαια στην περίπτωση του Δραγούμη, όπως προσεγγίζεται από τον Θεοτοκά, το Έθνος δεν θεωρείται αυταξία, αλλά απλώς το ιστορικό «σχήμα» στο οποίο διοχετεύεται ο πλούτος της εσωτερικότητας αυτού του ανθρώπου: σε διαφορετικές περιστάσεις αυτή η εσωτερική δύναμη σίγουρα θα είχε παροχετευθεί σε άλλα «καλούπια». Η ίδια αντίληψη ιστορικότητας εμπνέει την προσέγγισή του που αφορά το ζήτημα επιβολής της καθαρεύουσας.¹⁵⁹ Ωστόσο, αυτά τα στοιχεία –ιστορικότητα– αποτελούν, ταυτόχρονα με την εκδίπλωσή τους, και τον αποχαιρετισμό σ' αυτές τις αντιλήψεις. Οι απόψεις περί συνέχειας, σαφώς με πιο εύπλαστο και δυναμικό χαρακτήρα, πολύ πιο ανοικτές από αυτές των προγονόπληκτων και αρχαιομανών, δίνουν στο εξής τον τόνο στη σκέψη του. Εξάλλου με αυτό τον τρόπο προσεγγίζεται και το εγχείρημα της «γενιάς του '30» όσον αφορά το Έθνος, εγχείρημα το οποίο αρθρώνεται σε τρία επίπεδα: σύλληψη και έκφραση της νεοελληνικής ψυχοσύνθεσης, όχι σαν κάτι εγωκεντρικό, αλλά σαν ένα μέρος της παγκόσμιας ψυχής, στερέωση, με αφορμή τον Πόλεμο και την Κατοχή του εθνικού χαρακτήρα με τον εντοπισμό της ιδιαίτερης αρετής του, τη «λεβεντιά», τη συναίσθηση ότι η Ευρώπη μέσα από πολέμους και καταστροφές βαδίζει προς νέες συνθέσεις οι οποίες προσανατολίζονται στην μεγαλύτερη πνευματική και υλική εξύψωση των μαζών, πορεία από την οποία η Ελλάδα δεν πρέπει να λείψει.¹⁶⁰

Αυτό το εγχείρημα εκκινεί από τις εξής προκείμενες: την παραδοχή αφ' ενός, ότι ο ελληνικός λαός δεν αποξενώθηκε από τον παγανισμό του, αλλά αφομοίωσε από την Ορθοδοξία τα στοιχεία εκείνα που συνδέονταν αρμονικά με αυτόν, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι απότομο σπάσιμο των παραδόσεων ουδέποτε συνέβη, αφού το

¹⁵⁸ Θεοτοκάς Γ., «Ένας άλλος Δραγούμης» (1928), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ.σ. 144-151.

¹⁵⁹ Θεοτοκάς Γ., «Γλωσσική αναρχία» (1931), ό. π., σ. 166: «Γλώσσα της αστικής τάξης δεν υπάρχει, δεν υπήρξε ποτέ. δεν υπάρχει αστική παράδοση στην Ελλάδα. οι σημερινοί Έλληνες αστοί είναι οι άμεσοι απόγονοι των κλεφτών και των πειρατών, των βαρκάρηδων και των τσομπαναραίων. Προτού γίνονταν αστοί μιλούσανε την απλή και κρυστάλλινη γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών, μια γλώσσα πρωτόγονη βέβαια, χωριάτικη μα σφιχτοδεμένη, με σχηματισμένο το σκελετό της, που έκρυβε κιόλας μέσα της όλες τις πιθανότητες της ανάπτυξης. Κατόπι αυτοί οι βρακάδες και οι φουστανελλάδες χτίσανε πολιτείες και γυμνάσια, γίνανε έμποροι, τραπεζίτες, επιστήμονες, ανακαλύψανε την ελληνική ιστορία και πιστέψανε με παιδική αφέλεια στα ψευτοκλασικά ιδανικά της προγονοπληξίας και του καθαρευουσιανισμού».

¹⁶⁰ Θεοτοκάς Γ., «Το πνεύμα, ο πόλεμος και το μέλλον» (1945), ό. π., Β' Τόμος, σ.σ.418-419.

αρχαίο πνεύμα συγχωνεύθηκε με το Βυζάντιο εξασφαλίζοντας την πολιτισμική συνέχεια.¹⁶¹ Αφ' ετέρου ότι η πίστη στη συνέχεια του ελληνικού πνεύματος και της ελληνικής ιστορίας, αποκλείει την παραδοχή της φυλετικής συνέχειας, αφού θεωρούμαστε προϊόν επιμειξίας. Αυτή η παραδοχή, εντούτοις, συνοδεύεται από την παρατήρηση ότι όσοι ήρθαν, βάλθηκαν να μιλούν ελληνικά, γεγονός το οποίο συνεπάγεται πως πάντα υπήρχε εδώ κάποιος που δεν σταμάτησε να μιλά τη γλώσσα του Ομήρου και πως χειριζόμενος με μαεστρία τους ξένους, τους έδωσε γλώσσα, ιστορία, πολιτισμό και περηφάνεια παίρνοντας ζωντανό «αίμα»: ο συνδυασμός κλίματος, συμβίωσης και παλιάς δόξας δημιούργησαν τον Νέο Ελληνισμό. Προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού συνηγορεί κατά τον Θεοτοκά, η ύπαρξη περιοχών – Μάνη, Σφακιά– οι οποίες δεν κατακτήθηκαν ποτέ, πράγμα το οποίο συνεπάγεται ότι ποτέ δεν έπαψε να ζει ένας αρχαιοελληνικός πυρήνας και ότι η συνέχεια του ελληνισμού είναι ζωντανή, πέρα από την επινόηση ενός μυθικού συνδέσμου ή τις απόψεις οι οποίες αρνούνται τον οποιονδήποτε σύνδεσμο. Τούτη η κατάσταση έχει δύο συνεπαγωγές: το έθνος κινδυνεύει, συμπεραίνει ο Θεοτοκάς, από τον ομαδικό ναρκισσισμό –καθαρευουσιανισμός, σχολαστικισμός, εκφυλισμός– που καταστρέφει τις δυνάμεις του και το οδηγεί στην παρακμή. Από την άλλη, ότι ο ελληνισμός είναι φρέσκος, ότι ξαναρχίζει τον κύκλο ενώ οι Ευρωπαίοι τον κλείνουν, πράγμα που σημαίνει ότι η ανόρθωση του ελληνισμού δεν έχει ανάγκη από την άδολη ποίηση, τον σουρρεαλισμό ή τον φουτουρισμό.¹⁶²

Όσον αφορά την παράμετρο των τεχνολογικών εξελίξεων στον ορισμό του έθνους, είναι δυνατό να παρατηρήσουμε ότι ο όλος προβληματισμός σχετικά με την πρόσληψη του τεχνολογικού φαινομένου, εκβάλλει στην προσπάθεια εναρμονισμού της τεχνικής με τα εθνικά περιεχόμενα και πεπρωμένα. Με άλλα λόγια, εμφανίζεται και εδώ, σε συνέχεια με τα προηγούμενα –βλ. ενότητα 3.3– η ίδια αμφίλογη στάση έναντι της τεχνικής: όταν νοείται διεσταλμένη από την κοινωνία και καθοριστικός παράγοντας των κοινωνικών εξελίξεων, χαρακτηρίζεται είτε παράγοντας προόδου του έθνους, το οποίο αν δεν εναρμονιστεί με τις απαιτήσεις της κινδυνεύει με μαρασμό, είτε με τεχνοκρατική απειλή, η οποία διαγράφει τα πνευματικά περιεχόμενα. Καθώς όμως, αναγνωρίζεται πως η ασύλληπτη τεχνική πρόοδος είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μεθερμηνεία της πολιτικής σε οικονομική ενότητα και την επιθυμία εξύψωσης του επιπέδου –μορφωτικού και βιοτικού– των εκτεταμένων

¹⁶¹ Θεοτοκάς Γ., «Μερικά ζητήματα νεοελληνικής ψυχολογίας» (1938), ό. π., Α' Τόμος, σ.σ. 323-328.

¹⁶² Θεοτοκάς Γ., «Απόψεις του ελληνικού προβλήματος» (1939), ό. π., σ.σ. 338-341.

μαζών, εκφράζεται προβληματισμός σχετικά με τον εναρμονισμό τεχνικής-πνευματικών και εθνικών περιεχομένων, αλλά και αναζήτηση του καταλληλότερου να επιτελέσει τη σύζευξη τεχνολογίας-κοινωνίας, τύπου κοινωνικής οργάνωσης.

Η σύζευξη ελληνικότητας και τεχνολογικού στοιχείου παρουσιάζεται με σαφέστερο τρόπο σε δύο κείμενα του 1942 και 1945 αντίστοιχα. Έτσι, στο πρώτο που έχει τίτλο «Ιδεολογικές Κατευθύνσεις [του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος]» και στο οποίο είναι έντονες οι κορπορατιστικές-συνεργατικές αντηχήσεις αλλά και η αποθέωση του «σχεδίου» και των συναφών τεχνοκρατικών λύσεων στην οικονομία, προδιαγράφει τον ρόλο του Έθνους στις νέες συνθήκες, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο χρειάζεται να λειτουργήσει το Κράτος για να επιτευχθούν οι προδιαγραφόμενοι στόχοι. Ο Ελληνισμός λοιπόν, θεωρεί, βασισμένος στην τρισχιλιετή του συνέχεια αλλά και στην εκλεκτή εθνική προσωπικότητα που έχει διαμορφώσει, οφείλει να διατηρήσει και να αναπτύξει την εθνική του οντότητα και ταυτότητα. Γι' αυτό και όσον αφορά το εθνικό πλαίσιο, χρειάζεται να αποκτήσει ένα πολίτευμα δημοκρατικό, με ισχυρή εκτελεστική εξουσία, το οποίο να λειτουργεί με βάση τους ρυθμούς που ορίζει η σύγχρονη τεχνική, να διαθέτει δε Πρόεδρο και δύο Βουλές, η μία προφανώς να αντιπροσωπεύει τις επαγγελματικές τάξεις. Όσον αφορά την οικονομία, πρέπει να περάσει το Κράτος σε σοσιαλιστική οικονομία: εθνικοποίηση τραπεζών και μεγάλων επιχειρήσεων, διατήρηση του τομέα της ιδιωτικής οικονομίας μέχρι να γίνει ώριμη για εθνικοποίηση, ενώ στον αγροτικό τομέα προκρίνεται ως λύση η συνεργατική διαχείριση. Το Κράτος έτσι, παύει την κεφαλαιοκρατία ενώ προωθεί τη συνεργασία των μεσαίων τάξεων, λογικοποιώντας την οικονομία και αυξάνοντας με αποτελεσματικότητα τον εθνικό πλούτο, κάτι το οποίο συνεπάγεται την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και τη δίκαια διανομή του εθνικού εισοδήματος. Για την αύξηση δε του εθνικού πλούτου προκρίνεται ως λύση η εφαρμογή ενός γενικού σχεδίου με τα εξής χαρακτηριστικά: οργάνωση της αγροτικής παραγωγής σε συναιτεριστική βάση, αγροτική πίστη και εθνικοποίηση των μεγάλων ιδιοκτησιών, εκτέλεση μεγάλων τεχνικών έργων, αξιοποίηση πρώτων υλών και εκβιομηχάνιση, επιστημονική αναδιοργάνωση των κρατικών υπηρεσιών. Αυτή είναι η κοινωνική οργάνωση, θεωρεί, η οποία μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες του τόπου για ανεξαρτησία, αποκατάσταση, ασφάλεια των εθνικών συνόρων, πολιτική

ελευθερία, δικαιότερη οργάνωση της κοινωνικής οικονομίας, ώστε να επιτευχθεί η ελευθερία και η κοινωνική δικαιοσύνη.¹⁶³

Αυτό είναι κατά τον Θεοτοκά το περιεχόμενο της σοσιαλιστικής κοινωνίας και οικονομίας –κοινοκτημοσύνη των μέσων παραγωγής και δικαιοσύνη στην κατανομή των αγαθών– στον δρόμο της οποίας θεωρεί, βαδίζει ήδη και η Ευρώπη. Στο δεύτερο κείμενό του, με τίτλο «Ελληνικός Σοσιαλισμός» διαπιστώνει ότι ήδη από τη δεκαετία του '30 πραγματοποιείται απομάκρυνση από τους κανόνες του αυθεντικού καπιταλισμού και το μεταπολεμικό καθεστώς διαθέτει μικτά χαρακτηριστικά. Αυτός άλλωστε, είναι κι ο δρόμος που ακολουθεί αναγκαστικά η Ελλάδα, η οποία βέβαια εισήλθε σ' αυτόν απροετοίμαστη, γεγονός το οποίο εξηγεί τη σύγχυση που προκλήθηκε με δεδομένο και το ότι την κατάσταση δηλητηρίασε ο συντηρητισμός. Ωστόσο, αποφαίνεται η είσοδος στον σοσιαλιστικό δρόμο, είναι γεγονός αμετάκλητο· γι' αυτό και το ζήτημα το οποίο τίθεται είναι ο εναρμονισμός του σοσιαλισμού με τον εθνικό χαρακτήρα. Προϋποθέσεις αυτού του εναρμονισμού θεωρούνται η πολιτική ικανότητα, η τεχνική ενημερότητα και η κατάρτιση πνευματικών ανθρώπων. Από την άλλη πλευρά –και με δεδομένη την αξίωση ιδεολογικής ηγεμονίας στις επερχόμενες εξελίξεις, που για να δικαιολογείται απαιτεί σημασίες οι οποίες να ερμηνεύονται δεσμευτικά από τους φορείς τους και μόνο– υπενθυμίζεται πως η δεσπόζουσα ιδιότητα της ελληνικής προσωπικότητας είναι το μέτρο, το οποίο ο «ελληνικός σοσιαλισμός» χρειάζεται να λάβει υπ' όψιν του ώστε να επιτύχει τις εξής εναρμονίσεις και εξισορροπήσεις: μάζας-ατόμου, αναγκαιότητας-ελευθερίας, σοσιαλισμού-επιχειρηματικού δαιμονίου, σεβασμού της προσωπικότητας-ανθρωπισμού.¹⁶⁴

Η ευρωπαϊκή «σύνθεση»

Εντός ενός πλαισίου ταλάντευσης ανάμεσα σε αισιοδοξία και απαισιοδοξία, διατυπώνονται οι απόψεις του –πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τουλάχιστον– σε ό, τι αφορά την Ευρώπη και την ενδεχόμενη ενοποίησή της. Έχουμε ήδη παρατηρήσει ότι το εναρμονιστικό/συνθετικό στοιχείο της σκέψης του Θεοτοκά, είναι το πλέον μόνιμο και ανθεκτικό στοιχείο της σκέψης του. Τούτο δεν σημαίνει ότι παραγνωρίζει αφελώς την ύπαρξη και τον ρόλο των αντιθέσεων, παρά ότι πιστεύει στην ύπαρξη μιας εγγενούς δυναμικής στην ιστορική πορεία, δυναμική η οποία έστω και μέσα από μια

¹⁶³ Θεοτοκάς Γ., «Ιδεολογικές Κατευθύνσεις [του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος]» (1942), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α΄ Τόμος, σ.σ. 364-369.

¹⁶⁴ Θεοτοκάς Γ., «Ελληνικός Σοσιαλισμός» (1945), ό. π., σ.σ. 420-421.

δαιδαλώδη διαδρομή, οδηγεί στην τελική εξισορρόπησή τους, σε μια ολότητα εντός της οποίας η αντιθέσεις αίρονται. Στο *Ελεύθερο Πνεύμα* η Ευρώπη ορίζεται ως ένα σύμπλεγμα από άπειρες αντιθέσεις,¹⁶⁵ ωστόσο, δεν πραγματοποιείται καμιά αναφορά στο γεγονός ότι είναι αυτές οι αντιθέσεις που προκάλεσαν έναν αιματηρό πόλεμο και επωάζουν έναν άλλο πολύ καταστροφικότερο του πρώτου.¹⁶⁶ Η διατύπωση λοιπόν, της ιδέας σχετικά με την ενοποίηση της Ευρώπης αποδίδεται στη συνειδητοποίηση ότι ο κατακερματισμός δεν είναι πια επαρκής, αλλά είναι αναγκαίες οι συνθέσεις: η τεχνική και οικονομική οργάνωση της Ευρώπης, θεωρεί, έφτασε σε ένα τέτοιο βαθμό ανάπτυξης, ώστε πια δεν μπορεί να λειτουργήσει ομαλά μοιρασμένη σε τοπικές εξουσίες· αντίθετως, είναι αναγκαίος ο πανευρωπαϊκός συντονισμός, μια Ομοσπονδία που θα αποτελέσει την πραγμάτωση του ονείρου του Ναπολέοντα, του Ιουστινιανού και του Καρλομάγνου.¹⁶⁷

Παραθέτοντας τις απόψεις του Καζαντζάκη –ότι οι αντιμαχόμενες δυνάμεις είναι αλληλοσυμπληρούμενες, ότι το δίκιο ανήκει σ’ όλες εξίσου και οδεύουν προς τη δημιουργία ενός καινούριου κόσμου– θα αποδεχθεί το σχήμα, της σύνθεσης και της ενότητας, αφού πιστεύει πως ο κόσμος που θα δημιουργηθεί θα περιέχει στοιχεία τα οποία μέχρι πρότινος θεωρούνταν ασυμβίβαστα, θα κινηθεί προς μια λογικότερη ρύθμιση των πολιτειακών και οικονομικών πραγμάτων, ωστόσο, προβάλλει την ένσταση ότι όλοι οι δρόμοι προς την ενότητα δεν είναι εξίσου καλοί. Εξάλλου

«Υπάρχει κι ένα άλλο ζήτημα που το ξεχνούν συνήθως οι τεχνικοί, αποκλειστικά επιστημονικοί εγκέφαλοι. Για να σωθούν οι λαοί δεν αρκεί να ενωθούν και να οργανωθεί η ζωή τους λογικότερα και δικαιότερα. Πρέπει να γίνουν όλα αυτά με τέτοιο τρόπο ώστε να αρέσει στους λαούς η νέα κατάσταση πραγμάτων, ώστε να είναι ευχαριστημένοι μέσα της, να αισθάνονται την ενότητα και την καλύτερη οργάνωση σαν κάτι φυσικό και αυθόρμητο και που είναι του γούστου τους και όχι σαν κάτι που γίνεται με το ζόρι και που πιέζει την ιδιαίτερη ζωή τους. Αλίμονο αν πραγματοποιηθεί στον κόσμο ο ίδιος ο παράδεισος με τρόπο που να προσβάλλει τη φιλοτιμία των λαών. Όλα θα πάνε χαμένα».

Άρα, προκειμένου να μπουν στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, απαραίτητο είναι να γίνεται σεβαστή η φιλοτιμία των λαών κι όχι να περιφρονείται. Αυτό σημαίνει, για τον Θεοτοκά, ότι εκείνοι που διαχειρίζονται την οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική, δεν πρέπει να είναι μόνο καλοί ήρωες, επιστήμονες, τεχνικοί και διπλωμάτες, αλλά και να κατανοούν και τους χαρακτήρες των λαών.¹⁶⁸ Η

¹⁶⁵ Ανάλογη αντιμετώπιση και στο Θεοτοκάς Γ., «Ευρώπη 1939» (1939), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, ό. π., σ.σ. 342-345.

¹⁶⁶ Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, σ. 5.

¹⁶⁷ Θεοτοκάς Γ., «Παρατηρήσεις στο περιθώριο των πολιτικών γεγονότων» (1939), Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*, ό. π., σ.σ. 348-351.

¹⁶⁸ Ό. π., σ. 350.

πρωτοκαθεδρία του Πνεύματος είναι αυτή που μπορεί να εγγυηθεί τον ορθό προσανατολισμό του τεχνικοοικονομικού πολιτισμού.

Συμπεράσματα

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα όσα εκτέθηκαν σε αυτή την ενότητα, αλλά και από τις προηγούμενες, η απόπειρα σύλληψης και ορισμού του Έθνους από τον Θεοτοκά δεν έχει μόνο αισθητικό χαρακτήρα: απεναντίας, και με δεδομένη την παραδοχή του ότι η μεσοπολεμική κρίση είναι πρωτίστως κρίση ιδεωδών και αξιών, η πρότασή του αποσκοπεί στην πλήρωση του ιδεολογικού κενού, στην ανακούφιση του υπαρξιακού τρόμου από την κατάρρευση των νοημάτων και εν τέλει, στη διατύπωση μιας νέας θετικής κοσμοθεώρησης η οποία εμπλέκεται ρητά σε μείζονες πολιτικοϊδεολογικές διαμάχες. Σε αυτή την πρόταση σαφώς και το Έθνος προσλαμβάνεται ιστορικά και όχι ουσιακά, όπως τονίζει ο Αλιβιζάτος¹⁶⁹ σε ό, τι αφορά δε, τη νεοελληνική ταυτότητα προκρίνεται ο εύπλαστος και δυναμικός της χαρακτήρας, όπως τονίζει ο Τζιόβας, σε αντίθεση με τις στατικές συλλήψεις των Μεταξά, Τσάτσου, Κανελλόπουλου.¹⁷⁰ Εντούτοις, θα ήθελα να παρατηρήσω ότι ούτε η ιστορική, πνευματική και δυναμική σύλληψη της εν λόγω έννοιας από τον Θεοτοκά, ούτε και η απόλυτη διακριτότητά της από ανάλογες «συντηρητικές» τοποθετήσεις, θα έπρεπε να γίνονται ανεπιφύλακτα δεκτές. Ξεκινώ από τη δεύτερη παρατήρηση: στοχαστές και πολιτικοί, όπως οι Μεταξάς, Τσάτσος, Κανελλόπουλος επίσης αποδίδουν έμφαση στην πνευματική σύσταση του Έθνους –είτε πρόκειται για Ιδέα, είτε για «μυστικό αίσθημα», είτε για «φρόνημα»– με τρόπο που δεν αποκλίνει απόλυτα από τις τοποθετήσεις του Θεοτοκά.¹⁷¹ Από την άλλη πλευρά, όσο δυναμική κι αν ήταν η σύλληψη της εθνικής ταυτότητας, όσο κι αν αυτός ο δυναμισμός συνδυαζόταν με τη συμπερίληψη στα μείζονα στοιχεία της τής λογοτεχνίας των «νέων του '30» και τη φιλοδοξία της πολιτισμικής ισορρόπησης με τη Δύση μέσω και της αμφισβήτησής της,¹⁷² το ανυπέρβλητο όριο δυναμισμού/ιστορισμού ήταν ο

¹⁶⁹ Αλιβιζάτος Ν., «Πρόλογος», *Γ. Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις...*, Α' Τόμος, σ.σ. 71-78.

¹⁷⁰ Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 113-163.

¹⁷¹ Καγιαλής Τ., *Η επιθυμία για το μοντέρνο...*, σ.σ. 207-234.

¹⁷² Παρατηρεί σχετικά ο Τζιόβας, ό. π., σ.σ. 52-53: «Η γενιά του '30 [...] προσπάθησε να κινήσει μια αμφίδρομη διαδικασία και να προβάλει δύο πρόσωπα, έτσι ώστε να γεφυρώσει το χάσμα της εθνικής ταυτότητας. Από τη μία πλευρά πρόβαλε την αστικο-κοσμοπολίτικη εικόνα της: αρκετά εξωστρεφή, εκσυγχρονιστική, και συνάμα ανταγωνιστική προς την Ευρώπη και από την άλλη παρουσίασε ένα λαϊκιστικό πρόσωπο ανακαλύπτοντας τον Μακρυγιάννη και τον Θεόφιλο. Έχοντας έντονη τη συναίσθηση του δυισμού της εθνικής ταυτότητας, αυτή η γενιά επιχείρησε να συγκεράσει αυτά τα δύο είδωλα σε ένα αποβλέποντας στην υπέρβαση του δυαδισμού της ελληνικής ταυτότητας. Όταν λοιπόν η Μεγάλη Ιδέα μαζί με τους αυτοκρατορικούς πόθους είχαν ξεθυμάνει και η Δύση κατά κάποιο τρόπο

κομμουνιστής αντίπαλος· δεν υπάρχει χώρος για αυτόν στις τροπές της ελληνικής σκέψης: έναντί του το δυναμικό και ασύλληπτο προσλαμβάνει σαφή χαρακτηριστικά.

Άλλωστε, ακόμα κι αν δεχθούμε, όπως ο Καγιαλής, ότι με τη διακοπή της έκδοσης της *Ιδέας* το 1934 λήγει η οξύτερη και εγκαινιασμένη ήδη από το 1932 αντικομμουνιστική περίοδος του Θεοτοκά,¹⁷³ πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η παρατήρηση αφορά τις σφοδρότερες όψεις της εν λόγω περιόδου· διότι, ακόμη κι αν κατά τα έτη 1934-1935 το ενδιαφέρον του στρέφεται στην υπεράσπιση της απειλούμενης δημοκρατίας, η υποστήριξή της –κι ας σημειωθεί εδώ η «εξοικείωση» του Θεοτοκά και άλλων φιλελεύθερων διανοουμένων με τις αντικομμουνιστικές διώξεις, όπως κι ο Καγιαλής επισημαίνει¹⁷⁴ δεν είναι άσχετη από την πρόβλεψή του ότι ενδεχόμενη δικτατορία/παλινόρθωση Βασιλιά ανοίγει τον δρόμο στην Κομμούνα και τα απειλητικά παρεπόμενά της.¹⁷⁵ Χρειάζεται επίσης να υπενθυμιστεί ότι η υποστηριζόμενη από τον Θεοτοκά δημοκρατία έχει σαφή κορπορατιστικά και αντικοινοβουλευτικά στοιχεία, ότι ο αντικομμουνισμός του επανέρχεται αργότερα εντός των συμφραζομένων της Κατοχής και του Εμφυλίου,¹⁷⁶ αλλά και να τονιστεί ότι η ιδεολογική του αμηχανία αποτελεί μία όψη της πνευματικής του στάσης αυτήν την εποχή· η άλλη είναι η στροφή του προς τον ορισμό του έθνους.

Υπ' αυτή την έννοια, η στροφή του Θεοτοκά στην παράδοση, όπως παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του '30 και εντείνεται στη διάρκεια της, καθώς αποτελεί συστατικό μιας –μεταξύ άλλων και πολιτικής– λύσης προσανατολισμένης στο μέλλον, δεν προκύπτει από μοντερνιστικό έλλειμμα, αλλά από μια τέτοια βούληση.¹⁷⁷ Απλώς αυτό το μελλοντικό όραμα είναι φτιαγμένο με τα

είχε απομυθοποιηθεί, αυτή προετοιμάζεται για νέο ουμανισμό, που θα άμβλυνε το νεοελληνικό δίλημμα, θα ισορροπούσε τον πολιτισμικό ισολογισμό με την Ευρώπη και θα μείωνε την εθνική μειονεξία. Έτσι, οι εκπρόσωποι της αποδύονται σε μια προσπάθεια συμφιλίωσης του δημοτικισμού με τον κοσμοπολιτισμό, του μακρυγιαννισμού με τον μοντερνισμό, του κοινού λόγου με την έντεχνη κειμενικότητα προσβλέποντας ταυτόχρονα συναγωνιστικά προς την Ευρώπη. Πού οδήγησε αυτή η προσπάθεια θα δούμε παρακάτω».

¹⁷³ Καγιαλής Τ., *Η επιθυμία για το μοντέρνο...*, σ. 150.

¹⁷⁴ Ο. π., σ.σ. 16-22.

¹⁷⁵ Βλ. για παράδειγμα Θεοτοκάς Γ., «Η αξία της δημοκρατίας» (1935) και «Δημοκρατία» (1935), σ.σ. 272-274 και 275-276 αντίστοιχα στο Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις...*

¹⁷⁶ Είναι πολλά τα κείμενα του Θεοτοκά, τόσο στα *Τετράδια Ημερολογίου*, όσο και στα *Πολιτικά Κείμενα*, όπου κατηγορείται το Ε.Α.Μ. ότι υφάρπαξε την εθνική ιδέα.

¹⁷⁷ Για τη διασύνδεση μοντερνισμού-παράδοσης, βλ. Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ.σ. 45-48, 177-178, 233-234 και διάσπαρτα. Για την αντίθετη άποψη, Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο...*, σ. 20: «Υπάρχει δηλαδή κάποια αναλογική σχέση ανάμεσα στο βαθμό νεωτερικότητας μιας εποχής και στην εξάρτησή της από την ιστορία και την παράδοση. Όσο πιο ορμητικά εκδηλώνεται η πρώτη, τόσο πιο έντονα τονίζεται η προσήλωση στη δεύτερη. Και έτσι ίσως εξηγείται η έμφαση στην ελληνικότητα σε μια περίοδο μοντερνισμού και έντονης νεοτεριστικής διάθεσης».

υλικά μιας νέας ανάγνωσης του παρελθόντος, η οποία παραπέμπει σε σταθερές αξίες και σε μια κοινότητα από την οποία απουσιάζουν οι ανυπόφορες κοινωνικές συγκρούσεις της σύγχρονης κοινωνίας με την επίφοβη έκβαση, και η συναφής έλλειψη ιδεωδών, αφού τα υπάρχοντα υπονομεύονται αμοιβαία.¹⁷⁸ Σε αυτό το όραμα χωρά και η εξωστρέφεια και η κριτική της Δύσης, και τα παραδοσιακά στοιχεία και η απόρριψη του κομμουνισμού, και η τεχνολογική ανάπτυξη, η αναδιατύπωση της τρισεχταετούς ιστορίας και συνέχειας και η εξύμνηση της φασιστικής ζωτικότητας, η νέα λογοτεχνία και η Ορθοδοξία. Σε ορισμένα στοιχεία αυτής της σύνθεσης –ή και στο σύνολό της– οφείλεται ενδεχομένως και μια κάποια παραλληλία,¹⁷⁹ αν όχι σύμπτωση, με την 4^η Αυγούστου και τα σχετικά μεταξικά ιδεολογήματα, παρά τον ευρωπαϊσμό του Θεοτοκά, αλλά και την επιφυλακτικότητά του σε σχέση με άλλους διανοούμενους στη χρήση εθνοκεντρικών τόπων.¹⁸⁰

Οπότε, ακόμα κι αν δεν υπάρχει η απόλυτη ταύτιση με τον Μεταξά και η συμμετοχή των φιλελεύθερων διανοουμένων στον λόγο περί έθνους τα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας αποσκοπούσε στην κατοχύρωση της νομιμότητας της νεωτερικής λογοτεχνίας, τη διεύρυνση του κύρους των εκπροσώπων της, αλλά και της κοινωνικής απήχησής τους (της),¹⁸¹ αυτή η συμμετοχή λάμβανε χώρα σε ιδεολογικά γνώριμο, αλλά και ευμενές ως προς τέτοιους προβληματισμούς ιδεολογικό έδαφος. Ο Beaton παρατηρεί ότι είναι πιθανό «[...] αυτή η νέα τροπή της πεζογραφίας να μην οφειλόταν τόσο στην άρνηση και την αδυναμία των συγγραφέων να αντιμετωπίσουν τη δυσάρεστη πραγματικότητα, όσο στην επιτακτική ανάγκη να καθιερωθεί, μέσω της λογοτεχνίας, μια νέα αντίληψη για τα πράγματα, διαφορετική από τον παρωχημένο επεκτατισμό της “Μεγάλης Ιδέας” αλλά και από τον Κομμουνισμό. Από αυτή την άποψη, λείπουν τα τεκμήρια για να υποθέσει κανείς ότι οι πεζογράφοι, εκ των οποίων ελάχιστοι εκείνη την εποχή ανήκαν στην Αριστερά που καταδιωκόταν από τον Μεταξά, βρίσκονταν σε σύγκρουση με το καθεστώς».¹⁸² Με άλλα λόγια, δεν συνιστούσε αποτέλεσμα εξαναγκασμού, παροπλισμού ή παθητικότητας, όπως δείχνει να πιστεύει ο Vitti,¹⁸³ αλλά ενεργητικού

¹⁷⁸ Ίσως έτσι να μπορεί να ερμηνευθεί η παρατήρηση του Τζιόβα ότι οι Θεοτοκάς-Σεφέρης αναζήτησαν τη λύτρωση στην αθωότητα της λαϊκής κουλτούρας (ό. π., σ. 112).

¹⁷⁹ Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 139-152.

¹⁸⁰ Καγαλής Τ., *Η επιθυμία για το μοντέρνο...*, σ. 219.

¹⁸¹ Ό. π., σ.σ. 16-22, 66-68, 71-75, 159-180, 203-204, 232-234.

¹⁸² Beaton R., *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία...*, σ. 220.

¹⁸³ Vitti M., *Η γενιά του '30, Ιδεολογία και Μορφή*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 2000, σ.σ. 11, 21, 56-58, 150-151, 185-211.

προβληματισμού, είτε αφορούσε σιωπηλή αποστασιοποίηση είτε ολόψυχη ευθυγράμμιση με τα τεταρτοαυγουστιανά ιδεώδη.¹⁸⁴ Εξάλλου, ήδη από τις απαρχές της δεκαετίας του '30, αν όχι νωρίτερα, ο Θεοτοκάς, όπως υπογραμμίζει η Δ. Παπαδημητρίου, αρνείται να προσεγγίσει την ελληνική κοινωνία της εποχής του με ταξικούς όρους θέτοντας το «Έθνος» ως την κύρια κοινωνική κατηγορία και προτείνοντας τη στροφή του πολιτικού στοχασμού στο ενδιαφέρον για τα εθνικά οράματα. Αυτή η στροφή συνιστά τη γεφύρωση φιλελεύθερων και αντιφιλελεύθερων απόψεων στο κοινό έδαφος της παράδοσης, του ιδεώδους της ελληνικότητας, της αποδοχής ή απόρριψης όψεων του μοντέρνου πολιτισμού.¹⁸⁵

Θεωρώ ότι η πρόταξη του έθνους ως κύριας κοινωνικής κατηγορίας συνιστά το ανυπέβλητο όριο τόσο της «ανοικτής και εύπλαστης», όσο και της «ιστορικής, πνευματικής» σύλληψής του από τον Θεοτοκά. Όπως παρατηρεί και ο Κύρτσης, ο Θεοτοκάς παρά την εκσυγχρονιστική του αισιοδοξία η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως προϋπόθεση εισαγωγής κοινωνιολογικών ιδεών στην Ελλάδα, επικεντρώνεται πρωτίστως σε ζητήματα εθνικής ταυτότητας: τούτο τον απομακρύνει από τους εισαγωγείς της κοινωνιολογικής σκέψης.¹⁸⁶ Οι οργανωσιακές όψεις αυτής της αισιοδοξίας και η επίκληση, ιδίως, του αρχηγού, τις οποίες επισημαίνει,¹⁸⁷ όπως άλλωστε κι ο Vitti,¹⁸⁸ ρίχνουν ένα διαφορετικό φως στην εκ πρώτης όψεως υπερβολική κρίση του Δ. Τσάκωνα ότι ο Θεοτοκάς δικαιολογεί έμμεσα το καθεστώς Μεταξά.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Καγιαλής Τ., *Η επιθυμία για το μοντέρνο...*, σ. 216. Δημάδης Κ. Α., *Δικτατορία-Πόλεμος και Πεζογραφία 1936-1944...*

¹⁸⁵ Παπαδημητρίου Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ.σ. 115-116, 164-166.

¹⁸⁶ Κύρτσης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 98-105.

¹⁸⁷ Ο. π., σ. 100.

¹⁸⁸ Vitti M., *Η γενιά του '30, Ιδεολογία και Μορφή...*, σ.σ. 44-46.

¹⁸⁹ Τσάκωνας Δ., *Η γενιά του '30: Τα πριν και τα μετά*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1989, σ.σ. 370-371: «Ο Θεοτοκάς όχι εξαιτίας του μεγαλοαστισμού του, αλλά λόγω της ιδιοσυγκρασίας του, ήταν προοδευτικά συντηρητικός. Πάντα, όμως, επικαλύπτει τις ιδέες του με την ατμόσφαιρα του “βενιζελικού φιλελευθερισμού”, που τον δέχεται σαν δημοκρατικό κι όταν ακόμα είναι πραξικοπηματικός. “Από την Επανάσταση του Γουδί του 1909 ως το κίνημα του Δεκέμβρη του 1944 η εντονότερη και σταθερότερη τάση της μεγάλης εθνικής μάζας είναι αναμφισβήτητα προοδευτική”. Αυτή η σκέψη του Θεοτοκά έμμεσα δικαιολογεί το καθεστώς Μεταξά, αφού μάλιστα, συνεχίζοντας, τονίζει ότι “ο βενιζελισμός υπήρξε η κυριότερη όχι όμως η μόνη εκδήλωσή της”. Όσο κι αν ήθελε δίπλα στον Ελ. Βενιζέλο να τοποθετήσει τον Αλέξ. Παπαναστασίου, οι επόμενες σκέψεις του κατά τη διάρκεια του ανταρτοπόλεμου ότι “ίσως ο κοινός νους ζητά πάρα πολλά από ένα κράτος καταστραμμένο που πολεμά οχτώ χρόνια, (ενώ) ίσως ζητούμε κάτι πολύ απλό: έναν άνθρωπο”, είναι προσεκτική αποθέωση του Μεταξά και της παραστρατιωτικής “κοινοβουλευτικής δικτατορίας” του Ελ. Βενιζέλου. Ο πιο αγνός θεωρητικός του νεοελληνικού φιλελευθερισμού δικαιολόγησε το μη αντιφατικό τρίπτυχο “Βενιζέλος-Παπαναστασίου-Μεταξάς”».

Στα σημεία όπου προκρίνεται η απόρριψη όψεων της νεωτερικότητας – τεχνολογική ανάπτυξη, ρεύματα της πρωτοπορίας, οξεία κριτική της παράδοσης– στο όνομα της ανάγκης διαμόρφωσης μιας γηγενούς –πολιτικής και αισθητικής– λύσης, ανταγωνιστικής στην πρόκληση της Ευρώπης και πολιτισμικά ισόρροπης με αυτή,¹⁹⁰ οι πνευματικές/ιστορικές/δυναμικές συλλήψεις του έθνους συνεκφέρονται με τις οργανικές. Εδώ οι έννοιες της «υγείας», της «ρώμης», της «ακμής», του «φρέσκου», της «νεότητας» του νεοελληνικού σώματος αντιτίθενται στην «παρακμή», τον «γεροντικό» και μααραμένο «ευρωπαϊκό πολιτισμό». Ο αισιόδοξος τόνος με τον οποίο εκφέρονται οι σχετικές κρίσεις συσχετίζεται από την Ελ. Κοτζιά με την υιοθέτηση του αποκαλούμενου «βιολογικού εξελικτικού μοντέλου» από μέρους του Θεοτοκά.¹⁹¹ Έχω την εντύπωση, ωστόσο, ότι ο ιδεολογικός συγκρητισμός του Θεοτοκά λειτουργεί εδώ παραπλανητικά. Πιο συγκεκριμένα, αυτός χρησιμοποιεί κατά περίπτωση δύο «βιολογικά» –και χρονολογικά, θα συμπλήρωνα– μοντέλα, η Κοτζιά εκλαμβάνει ως ένα: το καθαυτό εξελικτικό, το οποίο έχει εναρμονιστικό/συνθετικό –κι ως εκ τούτου αστικό/φιλελεύθερο– χαρακτήρα χρησιμοποιείται για την προσέγγιση του έθνους και της ευρωπαϊκής πορείας ως διαδικασίας στην οποία η σύγκρουση και οι αντιθέσεις δεν επενεργούν –για προφανείς λόγους– διαλυτικά.¹⁹² Το δεύτερο είναι εκείνο που προσεγγίζει τους πολιτισμούς ως ζώντες οργανισμούς: χρησιμοποιείται στις περιπτώσεις όπου ο νεοελληνικός πολιτισμός θεωρείται ως ενιαίο αδιαφοροποίητο «όλο» αντιπαρατιθέμενος στον επίσης αμιγή «ευρωπαϊκό» και στις υποτιθέμενες «παρακμιακές» όψεις του δευτέρου –πρωτοπορία, μηδενισμός, τεχνοεπιστημονική υπερανάπτυξη, πνευματική έκπτωση, ταξική διαμάχη– οι οποίες απειλούν την αξίωση ιδεολογικής ηγεμονίας του Θεοτοκά. Αυτό έχει κυκλικό χαρακτήρα –σχήμα της ακμής και παρακμής– και είναι δηλωτικό του πόσο επηρεάστηκε ο Θεοτοκάς από τα

¹⁹⁰ Τζιόβας Δ., «Ο κριτικός Θεοτοκάς: μεταξύ παράδοσης και πρωτοπορίας»..., σ.σ. 14, 26-36, 50, 52-53.

¹⁹¹ Κοτζιά Ελ., «Η αισιοδοξία του Γιώργου Θεοτοκά και το 'βιολογικό εξελικτικό μοντέλο'», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966...*, σ.σ. 986-994. Περισσότερο αναλυτική και επεξεργασμένη ανάπτυξη αυτών των θέσεων στο Κοτζιά Ελ., *Ιδέες & Αισθητική, μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006, σ.σ. 27-67, 132-136.

¹⁹² Βλ. σχετικά Τζιόβας Δ., «Ο κριτικός Θεοτοκάς: μεταξύ παράδοσης και πρωτοπορίας»..., σ. 49: «Η συζήτηση περί ελληνικότητας έδινε στον Θεοτοκά την ευκαιρία να εκφράσει παραστατικά τη βασική του αντίληψη ότι το ζητούμενο είναι πάντα η σύνθεση των αντιθέσεων, γιατί αυτή εξασφαλίζει την αντιπαλότητα χωρίς τη ρήξη, την αντικανονικότητα χωρίς την εγκατάλειψη της παράδοσης, την ανανέωση χωρίς την ασυνέχεια. Η πάλη των αντιθέσεων στον Θεοτοκά δεν οδηγεί στην ανατροπή και την ολική επικράτηση του ενός αλλά στη συγχώνευση και την ισορροπία. Έτσι η έκβαση του αγώνα νεωτερικότητας και παράδοσης, ιθαγενούς και ξένου, δεν έχει χαμένους παρά δυναμικές ισορροπίες που δημιουργούν την (ψευδ)αίσθηση της νηφάλιας ανανέωσης και αθόρυβης προόδου. Πρόκειται για ένα σχήμα που δεν εξοβελίζει την αντίθεση και τη σύγκρουση αλλά τις ενσωματώνει ως ανανεωτικά στοιχεία ενός οργανικού όλου».

οργανισμικά σχήματα συντηρητικών και φασιστών διανοουμένων τα οποία είχαν ευρεία απήχηση στον Μεσοπόλεμο¹⁹³ –αν και η προέλευσή τους ανάγεται στον 19^ο αιώνα–, καθώς επίσης και από την ιδέα του «νέου ξεκινήματος», των παλιγγενετικών ιδεολογιών και μύθων που υποστηρίζονταν τόσο από τη Δεξιά όσο και από την Αριστερά. Ο Griffin παρατηρεί σχετικά ότι «[...] ο όρος “κρίση” κατέστη έτσι ιδιαίτερα δημοφιλής ανάμεσα σε φιλοσόφους που έκλιναν προς μια κυκλική θεώρηση της ιστορίας. Η εν λόγω θεώρηση αποτελεί ένδειξη του υπόγειου δεσμού ανάμεσα σε μια αίσθηση πολιτισμικής παρακμής και των δυνατοτήτων που αυτή διανοίγει για αναγέννηση και ανανέωση [...]».¹⁹⁴

Με αυτή την έννοια και παρ’ όλο που αναμφισβήτητα ο Θεοτοκάς είναι ένας από τους λίγους Έλληνες διανοουμένους που μίλησαν ήδη πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για την ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αυτή του η θέση δεν θα πρέπει να προσεγγίζεται στο πλαίσιο μιας αναχρονιστικής ερμηνείας, αλλά μάλλον τοποθετούμενη στο ιστορικό πλαίσιο της εκφοράς της. Έτσι, στην ερμηνεία του ευρωκεντρισμού¹⁹⁵ του Θεοτοκά χρειάζεται να προσμετρηθεί και η ιδέα της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας ως αντίβαρου του κομμουνισμού,¹⁹⁶ και η αστική εναρμονιστική αντίληψη του εξορθολογισμού των αντιθέσεων και της μελλοντικής σύνθεσης σε μια εποχή όπου ο αιματηρότερος πόλεμος έχει ήδη ξεκινήσει, και η αμφιλεγόμενη στάση του έναντι της χιτλερικής εξόρμησης,¹⁹⁷ όπως επίσης και η ιδέα του –τεχνολογικού εν πολλοίς– μηδενισμού που διαγιγνώσκει στον πυρήνα του ευρωπαϊκού πολιτισμού,¹⁹⁸ ιδέα που επιτρέπει τη διατήρηση της υπεροχής του

¹⁹³ Να σημειωθεί εδώ ότι αυτό το κράμα οργανικής και εκσυγχρονιστικής αισιοδοξίας στρέφεται και ενάντια στους θεωρούμενους ως αισθητικούς αντιπάλους του Θεοτοκά, Καβάφη και Καρυωτάκη. Βλ. σχετικά Λυκιαρδόπουλος Γ., *Η «Ρωμοσύνη» στον Παράδεισο, σημειώσεις για μια κριτική του νεοελληνικού αντιδιανοουμενισμού*, εκδ. Έρασμος, Αθήνα 2004, σ.σ. 18-19, 30.

¹⁹⁴ Griffin R., *Modernism and Fascism...*, σ. 110. Ο Griffin σημειώνει ότι η εν λόγω μοντερνιστική θέαση του χρόνου διαπέρασε και τις πολιτισμικές/επιστημονικές αφηγήσεις που προηγουμένως πρόσβεναν την ομοιογένεια του χρόνου και την ουδετερότητα του αφηγητή/παρατηρητή, απόψεις οι οποίες στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις απαρχές του 20ού ανατρέπονταν ή μετασχηματίζονταν: «Αυτό περιλάμβανε τη διάθλαση των εξωτερικών γεγονότων μέσω μιας ποικιλίας τεχνικών όπως η αναλογική σκέψη, η επίκληση ενός μη-νευτώνιου “κυκλικού” χρόνου και η επινόηση συγκρούσεων ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν ώστε να δημιουργηθεί μια αίσθηση λύτρωσης, όχι μιας άχρονης ύπαρξης εκτός ιστορίας, αλλά ενός “νέου χρόνου” προσβάσιμοι εντός του ιστορικού χρόνου» (ό. π., 57-58). Για τις σχέσεις της προσέγγισης της νεωτερικότητας ως παρακμής με τον μοντερνισμό και, κατ’ επέκταση, του τελευταίου με τον φασισμό βλ. ό. π., σ.σ. 49-61, 109-129, 175-177 και διάσπαρτα.

¹⁹⁵ Ο όρος αναφέρεται από τον Δ. Τζιόβα στο «Ο κριτικός Θεοτοκάς: μεταξύ παράδοσης και πρωτοπορίας»..., σ. 30.

¹⁹⁶ Ο. π., σ.σ. 34-35.

¹⁹⁷ Δημάδης Κ. Α., *Δικτατορία-Πόλεμος και Πεζογραφία 1936-1944...*, σ.σ. 264-273.

¹⁹⁸ Τζιόβας Δ., «Ο κριτικός Θεοτοκάς: μεταξύ παράδοσης και πρωτοπορίας»..., σ.σ. 34-35.

πνευματικού έναντι του τεχνικού πολιτισμού, άρα και της ενίσχυσης των ηγεμονικών επιδιώξεων και φιλοδοξιών του.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Δ. Γληνός εναντίον «Αρχείου Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών»

4.1 Οι θεωρητικές αρχές: προϋποθέσεις σύλληψης/γνώσης του πραγματικού

Στόχος αυτής της ενότητας είναι να πραγματευθεί συνοπτικά τις θεωρητικές αφετηρίες των εμπλεκόμενων στην οξεία μεσοπολεμική ιδεολογική διαμάχη. Ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις πριν την πραγμάτευση χαρακτηριστικών κειμένων που τις εμπεριέχουν είναι εδώ απαραίτητες. Μείζων στόχος για τον Γληνό είναι να αποδείξει ότι ο διαλεκτικός υλισμός αποτελεί επιστημονικά θεμελιωμένη κοινωνική θεωρία με ισχυρό ορθολογικό υπόβαθρο, ικανή να προσφέρει αντικειμενική γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο Κανελλόπουλος, από την άλλη πλευρά, επικεντρώνεται στην κατάδειξη των ορίων της επιστήμης και των ορθολογικών απαιτήσεων, καθώς και τις ασύλληπτες για τη λογική προωθητικές δυνάμεις της ιστορίας, ενώ ο Τσάτσος επιχειρεί να υποσκάψει την αξίωση του Γληνού αναζητώντας τους όρους συγκρότησης της πραγματικότητας και τα κριτήρια της αντικειμενικής γνώσης στις νοητές αρχές του λογικού συνειδότος. Είναι πολλές οι περιπτώσεις στις οποίες η μία πλευρά της σύγκρουσης πραγματοποιεί ρητές ή υπαινικτικές αναφορές, άλλοτε ηπιότερες, άλλοτε οξύτερες, στις θέσεις της άλλης. Ενδεικτικό είναι ένα κείμενο, όπου, πέρα από την έκδηλη πολεμική πρόθεση, τονίζεται εμφατικά το εστιακό σημείο της αντιπαράθεσης. Το κείμενο αυτό έχει απολογιστικό χαρακτήρα και αφορά τη συμπλήρωση των τριών ετών κυκλοφορίας του *Αρχείου Φιλοσοφίας*.¹ Αναφέρεται στον διμέτωπο αγώνα του περιοδικού –αφενός ενάντια στην επιφανειακή προσέγγιση της ιδεοκρατίας, αφετέρου κατά του ιστορικού υλισμού– με την πρόσθετη υπογράμμιση της διαφοράς των δύο αντιπάλων: ο ιστορικός υλισμός ασκεί βαθιά επίδραση στους νέους, γεγονός που επιβάλλει την επείγουσα αντιμετώπισή του. Η κατάδειξη του ουσιαστικού αντιπάλου –γιατί ο άλλος αντίμαχος πόλος, αυτός του σχολαστικισμού, επικρίνεται διότι δεν δύναται να αντικρούσει αποτελεσματικά τις ιστορικοϋλιστικές απόψεις κι είναι αυτή η αδυναμία του που επιτρέπει την επίφοβη εξάπλωσή τους– αναδεικνύει τη θεμελιώδη διαφορά

¹*Αρχείον της Φιλοσοφίας και της Θεωρίας των Επιστημών*, «Τρία χρόνια του “Αρχείου”», Τόμος 1933 (Φιλοσοφική Αθηνών), εισαγωγικό σημείωμα στον τόμο.

των δύο θεωρήσεων: στην ιστορικοϋλιστική/μαρξιστική θεώρηση που επιζητεί να προσεγγίσει την Ιστορία –και δη, τη νεοελληνική– ως Φύση διακριβώνοντας τους νόμους που τη διέπουν και ερμηνεύοντας τη γένεση των ιδεών ως αποκρυστάλλωση εμπράγματων/υλικών σχέσεων, αντιπαρατίθεται η προσέγγιση του ιστορικού γίνεσθαι υπό το πρίσμα της αξίας, ώστε να συλληφθούν τα άχρονα εν πολλοίς νοήματα που εγκλείουν τα ιστορικά γεγονότα. Οι συντάκτες του περιοδικού διευκρινίζουν ότι η κατανόηση της έννοιας της αξίας προϋποθέτει τη διάκριση ενέργειας-νοήματος εντός της πράξης, διάκριση η οποία συνεπάγεται τον χωρισμό της ψυχολογικής συνείδησης από τα ουσιαστικά της περιεχόμενα: είναι άλλο ζήτημα, διατείνονται, το πώς δημιουργείται χρονικά η συνείδηση και άλλο το ποιο είναι το – άχρονο εν πολλοίς– νόημα των πράξεών της. Πρόθεση του *Αρχείου* είναι να επιμείνει στην υπογράμμιση της προαναφερθείσας διάκρισης, η οποία συνεπάγεται τη θεώρηση της ιστορίας ως πεδίου εκδίπλωσης αιώνιων νοημάτων.

Γίνεται ήδη κατανοητό, αν και θα γίνει σαφέστερο και από τα επόμενα, ότι το ζήτημα των αξιών συνιστά κεντρικό διακύβευμα.² Ο Γληνός σε καμία περίπτωση δεν αποδέχεται τον άχρονο και ανιστορικό τους, εν τέλει, χαρακτήρα. Υπογραμμίζει τη συνάφειά τους με την εκάστοτε δεδομένη θέσμιση, τις σκέψεις, τις βουλήσεις, τις επιθυμίες και τα συμφέροντα των ομάδων που αντιπαλεύουν εντός μιας ιστορικοκοινωνικής κατάστασης. Αντιστρόφως, η επίκληση του αιώνιου και αμετάβλητου χαρακτήρα τους εκλαμβάνεται ως ιδεολογικής φύσεως συγκάλυψη και νομιμοποίηση υπαρκτών και καθ' όλα εμπράγματων επιδιώξεων. Στον αντίποδα αυτής της θεώρησης, οι Τσάτσος/Κανελλόπουλος καθιστούν τα νοήματα και τις αξίες κτήμα των φορέων της ιστορικής πραγματικότητας διά των οποίων την πληρούν, πέρα από οποιονδήποτε επικαθορισμό. Η αμφισβήτηση του άχρονου χαρακτήρα τους εκλαμβάνεται από μια τέτοια θεώρηση ως τερατώδης υπονόμηση των θεμελίων της ηθικής, με ό, τι αυτό συνεπάγεται. Οι προηγούμενες παρατηρήσεις μπορούν να διευκρινιστούν και μέσω ενός κειμένου του Τσάτσου, το οποίο θα μπορούσε να διαβαστεί και ως παρουσίαση των κοινών πνευματικών δεσμών της τριάδας των ανθρώπων που αποτέλεσε τον «κύκλο της Χαϊδελβέργης»:

«Η παράδοση της Heidelberg έχει σημάδια δυσκολοξάνοιχτα και γι' αυτούς ακόμη τους γερμανούς, που δεν έχουν αναπνεύσει τον αγέρα της. Ούτε κοινά ενδιαφέροντα, ούτε κοινή μέθοδος, ούτε κοινή ιδεολογία συνδέει τους φορείς της. Και όμως μια κρυφή

² Για το ζήτημα των αξιών στην κοινωνική θεωρία του Μεσοπολέμου, καθώς και για τη διασύνδεσή του με τις διαδικασίες πρωτογενούς και δευτερογενούς εκσυγχρονισμού βλ. Κύρτσης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 9-20, 33-66, 119-149 και διάσπαρτα.

εκλεκτική συγγένεια συνδέει τα ποικιλόμορφα της στοιχεία: ξεσκεπάζεται στην ιστορική εμπάθυνη κάθε νοητικής στάσης που παίρνουν οι εκπρόσωποι της παράδοσης αυτής: φανερώνεται στη στροφή της μελέτης των προς τα έργα του πολιτισμού, προς τα γεννήματα της ελεύθερης και πηγαίας δημιουργικότητας του ατόμου. Ούτε ομαδικότητα, ούτε υλικότητα, ούτε θετικότητα, αλλά προσωπικότητα, πνευματικότητα και υπερβατικότητα του λόγου, χωρίς άκριτη μεταπήδηση στον μυστικισμό: βαθιά αγάπη του αρχαίου ανθρώπου, ασφαλώς γιατί σ' αυτόν βρίσκεται το καθαρά ανθρώπινο στοιχείο, η πληρέστερη εκδήλωσή του. Μέσα σ' αυτούς τους πλατειούς ορισμούς μόλις και πιάνεται το αϊδελβεργιανό πνεύμα, το πνευματικότερο πνεύμα της Γερμανίας.

[Εξαιρείται η συμβολή του Rickert στη σύλληψη της φύσης της Ιστορίας και το ότι στο κέντρο της μεθοδολογίας του βρίσκεται η έννοια της αξίας, η οποία δεν περιορίστηκε μόνο στη μεθοδολογία των πνευματικών επιστημών:]

Η αξία είναι αρχή γνώσεως και σ' αυτήν στηρίζεται τελικά η γνωσεολογία του Rickert. Κοιταγμένη από τη σκοπιά της αξίας η Κριτική του καθαρού λόγου παίρνει μια ζωντάνια, που δε βρίσκει στην κάπως στενότερη και καθαρά μαθηματική [σύλληψη] της μαρβουργιανής σχολής. Με την αξία δυναμώνει το "αυθόρμητο" της σκέψης: καθαρίζεται το νόημα της κρίσης, που κατά βάθος είναι αξιολογικό και τέλος συνδέεται η γνώση με τις άλλες λειτουργίες του πνεύματος με τρόπο βαθύτερο που οδηγεί άμεσα στα "πρωτεία" του πρακτικού λόγου, αυτό ίσως το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της *γερμανικής* ιδεοκρατίας και μας οδηγεί από ένα δρόμο απλό και θάλαγα φυσικό στην αρχική ενότητα του συνειδότης. Αυτός ο δρόμος αποτελεί την εκδίπλωση της έννοιας της αξίας, καθώς πηγάζει από τα έργα πολιτισμού, από την ιστορική θεωρία, όπως την ανέλυσε ο Rickert». ³

Η εμπιστοσύνη του Δ. Γληνού, λοιπόν, στο επιστημονικό ιδεώδες, το οποίο νοεί είτε ως γνωστική αυθεντία, υπό την έννοια ότι αποτελεί το μόνο αξιόπιστο εγχείρημα σύλληψης, κατανόησης και μεταμόρφωσης της πραγματικότητας, είτε ως θεμέλιο ενός γνήσιου εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, σχετίζεται με την πεποίθησή του ότι η επιστήμη του διαλεκτικού/ιστορικού υλισμού είναι σε θέση να συλλάβει τη Φύση και την Ιστορία υπό ένα ενιαίο πρίσμα και να τις εξετάσει υπό μία ενιαία μέθοδο ανακαλύπτοντας τους νόμους –αντίθεση, αιτιότητα, νομοτέλεια, πρόοδος, εξέλιξη– οι οποίοι διέπουν το εν γίγνεσθαι ευρισκόμενο φυσικοϊστορικό Όλον. ⁴ Ο διαλεκτικός υλισμός κατά τον Γληνό, δέχεται τη φυσική πραγματικότητα και το φυσικό γίγνεσθαι που έχει ύπαρξη ανεξάρτητη από τον άνθρωπο, ο οποίος είναι ελάχιστο μόνιό του, πράγμα το οποίο συνεπάγεται ότι κάθε φυσική επιστήμη και στην τωρινή και στη μελλοντική μορφή της περνά αβίαστα μέσα σε αυτή τη θεωρία. Το ιστορικό γίγνεσθαι, συνεχίζει, αποτελεί τμήμα του παγκόσμιου και διέπεται από τον ίδιο νόμο: φύση, ιστορία, ο άνθρωπος και η νόησή του, η γνώση του, η συνειδητοποίηση της διαλεκτικής βρίσκονται σε αδιάκοπη γένεση και εξέλιξη. Ο άνθρωπος ως κομμάτι της φύσης παλεύει μέσα της, αλλάζει τη θέση του έναντι της, την υποτάσσει, μα και αλλάζει κι ο ίδιος, με αποτέλεσμα να κατακτά με τη νόησή του

³ Τσάτσος Κ., «Ο Rickert και η Αϊδελβεργιανή παράδοση», περ. *Αρχείον της Φιλοσοφίας και της Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1933 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Δ', Ιούλιος 1933, Τεύχος 4: σ.σ. 361-364.

⁴ Γληνός Δ., «Η φιλοσοφία του Χέγκελ» (15/3/1932), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 4 Τόμοι, 2^{ος} Τόμος, πρόλ.-επιμ. Λ. Αξελού, εκδ. Στοχαστής, σ. 74.

τη γνώση του κόσμου και του εαυτού του παράλληλα με την πράξη. Ο διαλεκτικός υλισμός, σημειώνει ο Γληνός, παραμερίζει και το μυστήριο της ιδέας που γεννά την πραγματικότητα, δεχόμενος ότι η πραγματικότητα γεννά τις ιδέες, και το μυστήριο της διαλεκτικής κίνησης των ιδεών: οι δυνάμεις που συγκρούονται στον φυσικό και τον ιστορικό κόσμο είναι υλικές, πραγματικές, κι ο κόσμος των εννοιών δεν συνιστά παρά την αποκρυστάλλωσή τους, τον αντικατοπτρισμό τους.⁵ Ο στόχος του είναι ο εξής: «Δε θέλει μόνο να εξηγήσει τον κόσμο, που τον εξηγεί πληρέστερα και ικανοποιητικότερα από κάθε άλλη φιλοσοφία, βοηθάει να αλλάξει ο κόσμος. Είναι ο προάγγελος μας καινούριας μέρας».⁶

Σε μια θεωρητική και δεδηλωμένα πρακτική/επαναστατική βούληση η οποία αντιμετωπίζει με απόλυτο σεβασμό την επιστημονική ιδέα, όπως φυσικά την αντιλαμβάνεται η ίδια, και αξιώνει τη σύλληψη της κοινωνίας ως φυσικού αντικειμένου, προκειμένου να ανακαλυφθούν οι αναγκαίοι και καθολικοί νόμοι που διέπουν την ανάπτυξή της, ο Π. Κανελλόπουλος αντιτάσσει μια αντίληψη η οποία επικεντρώνεται στα ιδιαίτερα εκείνα γνωρίσματα της ιστορικής σφαίρας, που πέρα από το να καθιστούν αδύνατη την εξέτασή της ως φύσης, συνιστούν και τα ανυπέρβλητα όρια για κάθε απόπειρα επιστημονικής σύλληψης του επιστητού.⁷ Περνώντας από την κριτική του θετικισμού στην υποστήριξη της αδυναμίας επιστημονικής εξήγησης της κοινωνικής πραγματικότητας στη βάση νομοτελειών λόγω της ύπαρξης νοημάτων που πληρούν τη δράση των ατόμων, θα υποδείξει ότι υπάρχουν μεγέθη –το δημιουργικό πνεύμα και τα γεννήματά του– στα οποία δεν εφαρμόζεται η κατηγορία της προόδου, η τόσο πολύ αρμόζουσα στον αυτοματισμό που διέπει τις θετικές επιστήμες:

«[...] θρησκευτικόν συναίσθημα, μεταφυσική και θετική επιστήμη διαγράφουν πορείαν, η οποία δεν είναι δυνατόν να κριθῆ και να παρακολουθηθῆ ἐπὶ τῆ βάσει του αὐτοῦ μέτρου και κριτηρίου ενιαίου. Τονίζοντες τούτο, ἔχομεν ὑπόψη ἡμῶν κυρίως τας ἐν σχέσει πρὸς τὸ θεμελιώδες αὐτὸ σημεῖον επιτυχεῖς παρατηρήσεις του Max Scheler. Ἡ μεταφυσική π.χ. δεν εἶναι δυνατόν να κριθῆ ἐπὶ τῆ βάσει του μέτρου της προόδου, ἡ οποία προσδιορίζει τὴν πορείαν των θετικῶν ἐπιστημῶν. Τα συστήματα του Πλάτωνος και του Ἀριστοτέλους, του Ἀυγουστίνου και του Καρτεσίου, του Leibniz και του Kant δεν ἀπρηχαιώθησαν μέχρι σήμερον ὡς ἡ χημεία του Lavoisière ἢ ἡ μηχανική του Νεύτωνος. Ἡ μεταφυσική ἐπίσης, ἀντιθέτως πρὸς τὴν θετικὴν ἐπιστήμην, εἶναι προσωποπαγῶς συνδεδεμένη πρὸς τὴν πνευματικὴν ὑπόστασιν των φορέων αὐτῆς, των οποίων τον “κόσμον” εκπροσωπεῖ. Ἡ πορεία των θετικῶν ἐπιστημῶν ἐπιδεικνύει αυτοματισμὸν τινά, των διαφόρων ἐρευνητῶν και ἐφευρετῶν ἐμφανιζομένων μάλλον ὡς ὀργάνων των ἀφ’ ἐαυτῆς, δύναται τις να εἶπῃ, ἀναπτυσσομένης προόδου των [σε υποσημείωση ο Κανελλόπουλος διευκρινίζει ὡς ἐξῆς αὐτὸ

⁵ Ο. π., σ.σ. 105-107.

⁶ Ο. π., σ.σ. 107-108.

⁷ Κανελλόπουλος Π., «Ἡ κοινωνιολογία του Αυγούστου Comte και ἡ κριτικὴ των γνωσεολογικῶν προϋποθέσεων αὐτῆς», *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Ἐπιστημῶν*, Τόμος Α-Β (1929-1930), Μπενάκειος Βιβλιοθήκη, σ.σ. 113-141.

το σημείο: «Το γεγονός, ότι αι διάφοραι εφευρέσεις εγένοντο συγχρόνως υπό πολλών ερευνητών, είναι χαρακτηριστικόν του αυτοματισμού περί ου λέγομεν», εν ω του Πλάτωνος ή του Kant το έργον (ως ακριβώς και το έργον μεγάλου ποιητού ή καλλιτέχνου) δεν είναι δυνατόν να νοηθή ει μη μόνον ως αντανάκλασις της δημιουργικής προσωπικότητος των συλλαβόντων και εκτελεσάντων αυτό». ⁸

Η πρόοδος έτσι, λογίζεται ως νεωτερικό πρόβλημα, ⁹ άμεσα σχετισμένο με την αναμφισβήτητη ανάπτυξη της τεχνοεπιστήμης, ¹⁰ πράγμα που, κατά τη γνώμη του, συνιστά τη θεμελιώδη ανακάλυψη του Μαρξ. ¹¹ Κατά συνέπεια, η κατηγορία της προόδου περιορίζεται ως προς τα χρονικά όρια εφαρμογής της· περιορίζεται όμως και ως προς το πεδίο εφαρμογής της. Ο Κανελλόπουλος δεν διστάζει να παραδεχθεί ότι η θεωρία του Μαρξ ισχύει για ορισμένες πλευρές της κοινωνικής ζωής, όπως είναι το δίκαιο, η οικονομία και η πολιτική, όχι όμως για όλες, όπως λ.χ. η τέχνη με τη γενικότατη έννοια του όρου. Η σφαίρα του Λόγου, θα υποστηρίξει ο Κανελλόπουλος, υπόκειται στους νόμους της προόδου –όπως αποδεικνύουν οι νέες πρόοδοι της επιστήμης οι οποίες αντικαθιστούν τα παλαιά πορίσματα–, η σφαίρα της τέχνης όχι όπου ισχύει η λογική –θετική επιστήμη, τεχνική–, εκεί ισχύει και η πρόοδος, η τελειοποίηση, η διαλεκτική κίνηση, όπως και στις σφαίρες της οικονομίας και της πολιτικής που επηρεάζονται από αυτή, στην τέχνη όχι. ¹²

Ακολουθώντας τον Alfred Weber ο Κανελλόπουλος θα προβεί στη διάκριση μεταξύ Kultur –εσωτερικός, πνευματικός πολιτισμός– και Zivilisation –μηχανικός, πρακτικός, εξωτερικός, υλικός πολιτισμός. Η ιστορία της ανθρωπότητας, θα αποφανθεί, υπάρχει και αναπτύσσεται λόγω αυτών των δύο παραγόντων, την πρόοδο του εξωτερικού πολιτισμού στον οποίο το πνεύμα εκδηλώνεται στην τεχνική και τη λογική, και την κίνηση του εσωτερικού όπου το πνεύμα προσπαθεί να αναχθεί στο απόλυτο διαρρηγνύοντας τα όρια της λογικής. Ο εξωτερικός πολιτισμός μετρίεται με το κριτήριο της προόδου, ενώ κάθε εκδήλωση του εσωτερικού πραγματώνει την τελειότητα, δεν είναι δυνατόν η μέτρησή του να κριθεί με το αυτό κριτήριο. Ο

⁸ Ο. π., σ.σ. 145-146.

⁹ Κανελλόπουλος Π., «Ιστορία και πρόοδος, εισαγωγή εις την κοινωνιολογίαν της Ιστορίας», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Έτος Δ', Ιανουάριος 1933, Τεύχος 3, Τόμος Α' (Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών), σ.σ. 151-197.

¹⁰ Ο. π., σ.σ. 156-158.

¹¹ Ο. π., σ. 158.

¹² Ο. π., σ. 186: «Η ιστορική λοιπόν ζωή γνωρίζει δύο διακεκριμένας απ' αλλήλων σφαίρας. Εκείνην, η οποία, διεπομένη υπό της λογικής και μετρομένη υπ' αυτής, κινείται διαρκώς προς μορφάς συνθετωτέρας και τελειωτέρας, καταργούσα πλήρως ή συμπληρούσα ό, τι χθες ίσχυεν ως τέλειον και πλήρες, και εκείνην, η οποία, μη διεπομένη υπό του λόγου ή μάλλον υπάρχουσα καθ' υπέρβασιν αυτού δεν γνωρίζει πρόοδον, διότι πάσα εκδήλωσίς της υπάρχει (εάν όχι μόνον, πάντως κυρίως) εν σχέσει προς εαυτήν. Διά του συμπεράσματος τούτου, εις το οποίον κατέληξεν η ανωτέρω γενομένη έρευνα, πλησιάζομεν εις την θεωρίαν, την οποίαν διδάσκει ο Γερμανός κοινωνιολόγος Alfred Weber».

εξωτερικός διέπεται από τη σκοπιμότητα, ο εσωτερικός την αγνοεί, πηγαίνει ενάντια της, εκφράζεται με τη θυσία του ανθρώπου στο «άσκοπο», στο θεωρούμενο από τη σκοπιμότητα ως περιττό, εκφράζεται στην ιδέα, στο καλλιτέχνημα ως προϊόν μυστικής δημιουργίας, φορείς του δε, είναι ο καλλιτέχνης κι ο προφήτης.¹³

Καθώς όμως, ο εξωτερικός πολιτισμός δεν είναι άμοιρος εσωτερικών στοιχείων, καθίσταται αδύνατη η πρόγνωση της εξέλιξής του· μόνο τα μεγάλα – προφητικά και ποιητικά– πνεύματα διαθέτουν αυτό το προνόμιο. Με δεδομένα ότι υπήρξαν οπισθοδρομήσεις και στον εξωτερικό πολιτισμό και το ότι οι δύο σφαίρες δεν είναι απόλυτα διαχωρισμένες, απεναντίας, διαφέρουν μόνο ως προς τον βαθμό της σχέσης τους με το απολύτως ατομικό, που θεωρείται ως μη υποκείμενο στην επιστημονική εκλογίκευσή του, καθίσταται σαφές για τον Κανελλόπουλο, ότι η λογική δεν αρκεί για τη σύλληψη της πραγματικότητας. Κάθε ανθρώπινη πράξη, διευκρινίζει, χωρίζεται στα απόλυτα ατομικά νοήματα, τα οποία δεν συλλαμβάνονται λογικά, αλλιώς θα καταργείτο η ατομικότητα, και αρνούνται την κοινωνικότητα, και στα τυπικά, τα οποία συνιστούν την κοινωνικότητα της πράξης όπως εμφανίζεται στην κοινωνία και την ιστορία, τα οποία είναι λογικώς συλληπτά. Η τραγικότητα του απολύτως ατομικού, αυτού του μη υποκείμενου σε εξιχνίαση στοιχείου, έγκειται στο ότι αν και αρνείται την κοινωνικότητα, μόνο σε συνδυασμό με κοινωνικά νοήματα και σε αντίφαση με τον εαυτό του μπορεί να εκδηλωθεί. Το θέμα είναι ποια στοιχεία επικρατούν σε κάθε πράξη: όταν επικρατούν τα ατομικά, τότε εκδηλώνεται μέσω της τέχνης ο ψυχοπνευματικός πολιτισμός· όταν, όμως, επικρατούν τα τυπικά, τότε εκδηλώνεται ο εξωτερικός.¹⁴

Το γεγονός ότι παρεισφρέουν τα απολύτως ατομικά στοιχεία στην πορεία του εξωτερικού πολιτισμού δεν αρκεί για να ανακόψει την εξέλιξή του –λ.χ. της οικονομίας–, είναι όμως αρκετά για να συσκοτίσουν την ιδέα της πραγματικότητας, απορρυθμίζοντας τις υποτιθέμενες νομοτέλειές της.¹⁵ Ο μαρξισμός, όμως, έχοντας την αξίωση να εκληφθεί ως επιστήμη και ανάγοντας στην τεχνολογική εξέλιξη την πρόοδο της οικονομικής, πνευματικής και κοινωνικής συγκρότησης, και στην κοινωνική ύπαρξη του ανθρώπου τον καθορισμό της συνείδησής του,¹⁶ αδυνατεί τόσο να πραγματευθεί την εκδήλωση του ατομικού/δημιουργικού στοιχείου στην Ιστορία, όσο και να αντιμετωπίσει στη βάση του ηθικού Δέοντος τα κοινωνικά ζητήματα. Ο

¹³ Ο. π., σ.σ. 186-189.

¹⁴ Ο. π., σ.σ. 189-192.

¹⁵ Ο. π., σ.σ. 192-193.

¹⁶ Ο. π., σ.σ. 161-162.

ιδεαλισμός δίνοντας τα πρωτεία στην ιδέα παραδέχεται την παρέκκλιση της πραγματικότητας, άρα διατυπώνει κρίσεις για την επαναφορά της στην ορθή οδό. Στον μαρξισμό αντιθέτως, η απόδοση προτεραιότητας στην πραγματικότητα, συνεπάγεται το ότι δεν παραδέχεται την ελευθερία της ηθικής κρίσης: η πραγματικότητα είναι ύλη, άρα όλα γίνονται κατ' αναγκαιότητα. Στους Μαρξ και Ένγκελς, συνεχίζει ο Κανελλόπουλος, ο κομμουνισμός δεν εμφανίζεται ως δέον και ιδεώδες στο οποίο πρέπει να προσανατολιστεί η πραγματικότητα, αλλά ως πραγματική κίνηση η οποία αίρει το σημερινό καθεστώς. Άρα, εμφανίζεται ως αποτέλεσμα ανάγκης και όχι ως αποτέλεσμα ηθικής αντιμετώπισης των πραγμάτων: καθώς η διαλεκτική κίνηση της ιστορίας οφείλεται και ανάγεται στην κίνηση και εξέλιξη των μέσων παραγωγής και των συνεπειών τους που οδηγούν σε επαναστάσεις, σε εξελίξεις διά αλμάτων,¹⁷ δεν τίθεται το πρόβλημα της ηθικής με προφανείς συνέπειες για τον άνθρωπο και τον πολιτισμό.

Βασισμένος στον Alfred Weber ο Κανελλόπουλος εξάγει το συμπέρασμα ότι η αντίθεση ιδεοκρατίας-υλισμού είναι εν τέλει σχηματική: η εμβάθυνση στην κοινωνική κατάσταση και εξέλιξη αποκαλύπτει τον πλούτο των κοινωνικών φαινομένων και των παρουσιαζόμενων δυνατικών εκβάσεών τους.¹⁸ Στηριγμένος σε αυτή τη θεώρηση, ο κοινωνιολόγος πιστοποιεί πως η ιστορία τρέφει στους κόλπους της και το άτομο με την ελευθερία του και τον νόμο με την αναγκαιότητά του, ότι άτομο και νόμος συνυπάρχουν, αλλά σε άλλες σφαίρες ο ανταγωνισμός καταλήγει στην επικράτηση του ατόμου, ενώ σε άλλες στην επικράτηση του νόμου, της ανώνυμης κοινωνικής ανάγκης. Αυτό όμως, η επίτευξη δηλαδή της προαναφερθείσας σύλληψης, προϋποθέτει διάθεση ποιητική και απαιτεί, διακηρύττει ο Κανελλόπουλος, σοφία ποιητή και όχι λογική φιλοσόφου. Ήδη, τονίζει, εξέχοντες διανοητές συνειδητοποιούν ότι στην επιστήμη δεν φτάνει η λογική: φτάνοντας στον ανώτατο βαθμό της επίδρασής της έδειξε πόσο περιορισμένη είναι η έκταση της ισχύος της. Με λυρικό τόνο ο Κανελλόπουλος καταλήγει: *«Αυτή αυτή η φιλοσοφική θεμελίωσις του “παν-λογισμού”, η απολυτοποιήσις της λογικής ανάγεται εις “αλόγους” αιτίας και αναιρεί εαυτήν»*.¹⁹

Παρουσιάζοντας τις απόψεις του Τσάτσου σ' αυτό το τμήμα της εργασίας μας διαπράττουμε συνειδητά ένα πρωθύστερο. Διότι τα δύο κείμενα στα οποία θα

¹⁷ Ο. π., σ.σ. 174-179.

¹⁸ Ο. π., σ.σ. 194-195.

¹⁹ Ο. π., σ.σ. 195-197.

βασιστούμε,²⁰ είναι γραμμένα αμέσως μετά τη σφοδρότερη φάση της διαμάχης του με τον Γληνό και λειτουργούν ως αποκρυστάλλωση των απόψεων που με άλλες αφορμές αναπτύχθηκαν εκεί. Παρ' όλα αυτά, επιλέγουμε να τα παρουσιάσουμε εδώ, διότι θεωρούμε ότι αυτές οι θέσεις υπόκεινται ως φιλοσοφικό υπόβαθρο –όπως άλλωστε ρητά το παραδέχεται κι ο Τσάτσος– των πολιτικών επεξεργασιών του. Ποια είναι η πολιτική εκβολή αυτών των απόψεων, θα το δούμε στο συγκεκριμένο τμήμα της εργασίας μας, όπου θα παρουσιαστούν σε αντιπαράθεση με τις αντίστοιχες απόψεις του Γληνού. Η πολεμική πρόθεση λοιπόν, των εν λόγω κειμένων είναι προγραμματικά διακηρυγμένη· ρητός στόχος τους να πλήξουν καίρια κρίσιμες παραδοχές του ιστορικού υλισμού. Μπροστά στο επείγον αυτού του στόχου, η αξίωση για θεωρητική πρωτοτυπία κι αν δεν υποχωρεί, συνυφίνεται με την άμεση ανάγκη της πολεμικής.²¹

Βασισμένος στην ερμηνεία του για τον Καντ ο Τσάτσος αντιτάσσει σε μια συνείδηση που διαμορφώνεται σύμφωνα με τα διδάγματα του ιστορικού υλισμού από την κοινωνική πραγματικότητα/θέση, μια αυτενεργό συνείδηση η οποία ενέχει τους όρους που καθιστούν τη γνώση της πραγματικότητας εφικτή και αντικειμενική· πρόκειται δε, για τους όρους που καθιστούν εφικτή και αντικειμενική την επιστημονική δραστηριότητα εν γένει.²² Έτσι, γίνεται προσπάθεια να ανατραπεί το επιχείρημα του ιστορικού υλισμού και σε ό, τι αφορά τους διαμορφωτικούς της συνείδησης παράγοντες, αλλά και σε ό, τι αφορά τους όρους γνώσης της πραγματικότητας. Η αυτενεργός συνείδηση, ο νους, δεν εξαντλείται στη θεωρητική/επιστημονική διάστασή της, η οποία αφορά τον φυσικό κόσμο. Θέτει ερωτήματα –είναι οι ιδέες του νου– που αφορούν στο όλο του κόσμο, προκειμένου

²⁰ Τσάτσος Κ., «Η γνωσεολογία του Kant ως εισαγωγή στην ιδεοκρατία», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Ε', 1^ο Τεύχος, σ.σ. 49-117· Τσάτσος Κ., «Η κοινωνική φιλοσοφία του Kant», ό. π., σ.σ. 388-439.

²¹ Τσάτσος Κ., «Η κοινωνική φιλοσοφία του Kant», ό. π., σ. 389: «[...] Ελπίζω όμως πως η επίκριση και η συζήτηση, που μου έχει υποσχεθεί ο πιο έγκριτος οπαδός του ιστορικού υλισμού, θα με βοηθήσει στο να συμπληρώσω τις ελλείψεις και να ολοκληρώσω το στοχασμό μου». Και σε σχετική υποσημείωση: «Ο κ. Δημήτρης Γληνός στους “Νέους Πρωτοπόρους”, συζητώντας μαζί μου (έτος 1933, φύλλο 7, σ. 214) γράφει: “Σε όσα λέει για «αντικειμενικά κριτήρια» της επιστήμης και της αλήθειας, δεν απαντώ τώρα, γιατί είμαι υποχρεωμένος να είμαι σύντομος. Θα τα ξεκαθαρίσουμε πιστεύω, όταν θα μπορούμε στα κύρια σημεία της συζήτησής”. Φανταζόμουν πως το προηγούμενο άρθρο μου για τη γνωσιολογία του Kant ετοίμαζε κι' όλας το έδαφος για τη συζήτηση αυτή. Φαίνεται όμως πως θα προτίμησε ο κ. Γληνός να περιμείνη, μη τυχόν πραγματευθώ και την κοινωνική φιλοσοφία του Kant, όπως την βλέπω και την ενστερνίζομαι, οπότε αν θα είχε η συζήτηση ακόμη πλατύτερη βάση και ιδού που η προσδοκία του επαληθεύσε. Να δούμε αν θα επαληθεύη και η δική μου προσδοκία, μιας αυστηρά επιστημονικής και γι' αυτό γόνιμης, ας ελπίζουμε, και για τους δυο μας [συζήτησης]».

²² Τσάτσος Κ., «Η γνωσεολογία του Kant ως εισαγωγή στην ιδεοκρατία», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, ό. π., σ.σ. 49-111.

να βρει ό, τι θα ικανοποιήσει την ανάγκη ολοκλήρωσης που έχει, ανάγκη την οποία η διάνοια/επιστήμη δεν μπορεί να ικανοποιήσει. Αυτές οι ιδέες του νου, αν και δεν διαγιγνώσκονται επιστημονικά, αφού τα όρια του θεωρητικού λόγου είναι ανυπέρβλητα, εντούτοις λειτουργούν καθοδηγητικά για την επιστήμη, υποβαστάζοντας τις μεθόδους της και, δεδομένου ότι οι μέθοδοί της μορφοποιούν τον κόσμο, θέτουν κατ' ουσίαν τον κόσμο.²³ Με το να πράττει όμως, και να αυτενεργεί ο νους, αποδεικνύεται ως ουσία του η ελευθερία. Η ελεύθερη πράξη του αποδεικνύει, κατά τον Τσάτσο, πως πέρα από τη θεωρητική –βλ. επιστημονική– έχει και πρακτική διάσταση, η οποία δεν καθορίζεται αιτιακά από οποιονδήποτε παράγοντα –οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, συμπληρώνουμε εμείς, λαμβανομένης υπ' όψιν της διαμάχης του με τον Γληνό– της αισθητής πραγματικότητας. Κείμενος, έτσι, έξω από τη σφαίρα του Όντος, τη σύλληψη της οποίας εγγυάται με το να θέτει τις μορφές κατανόησής της, μπορεί να «επικοινωνήσει» με το Δέον, δηλαδή τον ηθικό νόμο.²⁴ οι επιταγές του, θεωρεί ο Τσάτσος, οδηγούν σε μια αντίληψη που αντί να εκλαμβάνει το ιστορικό γίνεσθαι ως πάλη των τάξεων, το προσεγγίζει ως πεδίο πραγμάτωσης ηθικών σκοπών και νοημάτων, διαμόρφωσης προσωπικοτήτων στη βάση του κατά λόγον ηθικού νόμου:

«Απ' αυτήν τη διατύπωση φαίνεται όλο το ιστορικό βάθος της ηθικής αρχής του Kant. Η ιδέα της απόλυτης αξίας του ανθρώπου, της ιδέας της προσωπικότητας, η σοσιαλιστική ιδεολογία, έχουν εδώ τις βαθύτερες των ρίζες. Τι άλλο ζητούμε να γκρεμίσουμε παρά το καθεστώς που μεταχειρίζεται μια τάξη ανθρώπων ως μέσα και όχι ως σκοπούς, που δεν σέβεται την ανθρωπότητα στο πρόσωπο κάθε οποιουδήποτε ανθρώπου; Σκοπός κάθε πράξεως απόλυτος είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, στην υψηλότερη σημασία που έχει αυτή η λέξη, ο άνθρωπος ως λόγος. Αυτό είναι το πρακτέο, ο λόγος' κάθε πράξη να γίνεται κατά λόγον και το υποκείμενο της πράξεως, ο άνθρωπος να διαμορφώνεται κατά λόγον, να γίνεται προσωπικότης. Η διαμόρφωση προσωπικοτήτων είναι ο σκοπός κάθε πράξεως, ο σκοπός της ιστορίας. Απ' αυτή τη σκοπιά του ηθικού νόμου φαίνεται η ιστορική ζωή, ο κόσμος της πράξεως, σαν ένα σύνολο προσωπικοτήτων, δηλαδή όντων που μεταχειρίζονται τους άλλους αμοιβαία ως σκοπούς και ποτέ ως μέσα, σαν μια κοινωνία προσωπικοτήτων, ή αν θέλετε να το πούμε με άλλες λέξεις, σαν μια κοινωνία σκοπών. Και αυτό ακριβώς είναι, στη γενικωτάτη σημασία, η κοινωνία, ένα σύνολο προσώπων που διέπονται από έναν κοινό σκοπό. Αργότερα θα εξετάσουμε τον κοινωνικό κόσμο, εδώ απλώς σημειώνουμε την πηγή του. Κοινωνία είναι δυνατή μόνο υπό την προϋπόθεση μιας αντικειμενικής αρχής της πράξεως, ενός αντικειμενικού σκοπού. Η ενότητα της κοινωνίας, δηλαδή η μορφή της είναι ο κοινός αυτός σκοπός».²⁵

Η μομφή κατά του διαλεκτικού υλισμού είναι πρόδηλη. Καθώς αυτός δεν αναγνωρίζει την αυτονομία της συνείδησης, δεν είναι σε θέση να διατυπώσει ηθικούς κανόνες γενικού κύρους. Περαιτέρω, η δέσμευσή του στις απαιτήσεις συγκεκριμένου κοινωνικού στρώματος –προλεταριάτο– συνεπάγεται πράξεις που αντιβαίνουν στον

²³ Ο. π., σ.σ. 111-116.

²⁴ Ο. π., σ.σ. 117-118.

²⁵ Ο. π., σ. 402.

ηθικό νόμο και την αναγκαία καθολική ισχύ του. Αυτή ακριβώς η βούλησή του θέτει σκοπούς που απορρέουν αποκλειστικά από την αίσθηση, λ.χ. το ταξικό συμφέρον. Απεναντίας, η ελεύθερη κανονιστική συνείδηση, η ελευθερία της οποίας εξαρτάται από την ποιότητα της εκλογής ανάμεσα στις κατευθύνσεις που διανοίγονται ενώπιόν της,²⁶ καθιστά δυνατές τις τελεολογικές κρίσεις –τον καθορισμό σκοπών που αντιστοιχούν στο Δέον, στην πραγμάτωση των οποίων πρέπει να τείνει η πράξη–²⁷ προκειμένου να επιδράσει στην πραγματικότητα και να τη διαμορφώσει στη βάση του ηθικού νόμου. Έτσι, σύμφωνα με τον Τσάτσο η ένωση του δύο κόσμων, αισθητού-νοητού, Όντος-Δέοντος, φύσης-συνείδησης, επιτελείται σε άλλη βάση από αυτή του ιστορικού υλισμού.²⁸

Η δυνατότητα τελεολογικής σχέσης αισθητού-νοητού, φυσικού-ηθικού κόσμου, συμπεραίνει, είναι που καθιστά δυνατή την ιστορία ως σύνολο πράξεων οι οποίες δημιουργούν πολιτισμό (Kultur), και νοητή την ιδέα του ηθικού νόμου, ώστε να θεωρείται στοιχείο που μετέχει στη γένεση φαινομένων και αντικειμενικών νοημάτων στην εμπειρική συνείδηση του ανθρώπου.²⁹ Αντί να έχουμε μια ιστορία, κινητήριες δυνάμεις της οποίας είναι ο ανταγωνισμός των κοινωνικών τάξεων και οι συγκρούσεις με αφορμή υλικά κίνητρα, εδώ παρουσιάζεται μια άλλη ιστορία όπου κυριαρχεί ένας άλλος ανταγωνισμός: η αδιάκοπη προσπάθεια της προσωπικότητας να ανυψωθεί στον νόμο που τη διέπει, αυτόν της ελευθερίας, η απόπειρα υπαγωγής της φύσης στην ελευθερία, η προσπάθεια της αυτοπροσδιορισμένης βούλησης να υπερκεράσει πάθη και επιθυμίες και να διαλέξει αυτό που μπορεί να διαλέξει, συμμορφούμενη με το δέον του ηθικού νόμου και δημιουργώντας πολιτισμό – επιστήμη, τέχνη, θρησκεία.³⁰

«Αλήθεια ό, τι έγινε άξιο ως τα σήμερα δεν θα είχε κανένα νόημα, καμιά σημασία, δεν θα ήταν συνειδητοποίηση πνεύματος αν ήταν έργο τυχαίο ή αναγκαίο, αν δεν ήταν έργο της ελευθερίας. Αλλά και δεν θα μπορούσε να δώσει τέτοιους καρπούς η ελευθερία, αν τις ρίζες της δεν τις είχε στη γη, στην ύλη, αν δεν μπορούσε να γίνη η ύλη το μέσο του σκοπού, ο φορέας του πνεύματος, η πραγματικότητα της ελευθερίας».³¹

Συμπεράσματα

Η πληρέστερη κατανόηση των όσων αναφέρθηκαν προηγούμενα, αλλά και των συμπερασμάτων που εξάγονται, προϋποθέτει τη συνοπτική αναφορά σε ορισμένες

²⁶ Ο. π., σ.σ. 423-425.

²⁷ Ο. π., σ.σ. 427-430.

²⁸ Ο. π., σ.σ. 433-437.

²⁹ Ο. π., σ. 438.

³⁰ Ο. π., σ. 438.

³¹ Ο. π., σ. 438.

ιδεολογικές εξελίξεις των τελών του 19^{ου} αιώνα και των απαρχών του 20ού, οι οποίες έχουν κρίσιμη σημασία για την εδώ μελετούμενη αντιπαράθεση: πρόκειται, όπως τις περιγράφει ο Α. Κύρτσης, τον οποίο ακολουθώ εδώ, για τη μετατόπιση από ορισμένα αριστερά στοιχεία της μαρβουργιανής εκδοχής του νεοκαντιανισμού προς τον βουλησιαρχικό ελιτισμό του χαϊδελβεργιανού νεοκαντιανισμού και της αλλαγής στη σχέση των δύο σχολών με τον ιστορισμό και τον τρόπο διαμόρφωσης μιας θεωρίας των αξιών. Με δεδομένο, παρατηρεί ο Κύρτσης, ότι συστατικό στοιχείο του ιστορισμού αποτελεί η σχέση Δέοντος και Είναι, όπως και ότι η μεν αναφορά στο Δέον αποτελεί προϋπόθεση της θεμελίωσης του ελιτισμού, η δε αναφορά στο Είναι την αναφορά στα συγκεκριμένα κοινωνικά προβλήματα και τις ιστορικά καθορισμένες ανάγκες των κοινωνιών, η μαρβουργιανή εκδοχή του νεοκαντιανισμού άφηγε ανοικτή τη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας ιστορικά προσδιορισμένης θεωρίας των αξιών ικανής να απαντήσει στις παθολογίες του καπιταλισμού με άλλα λόγια, διανοιγόταν η δυνατότητα ενός ορισμού του Δέοντος ρητά συνδεδεμένου με –ίσως και εξαρτημένου από– το ιστορικό είναι.³²

Κεντρικό, εντούτοις, στοιχείο του χαϊδελβεργιανού νεοκαντιανισμού, όπως τονίζει ο Κύρτσης, είναι η απόλυτη πρόσδεση του Είναι στο Δέον, κάτι που αποσυνδέει την αναγωγή του ζητήματος των αξιών στο κοινωνικό ζήτημα, όπως αυτό εμφανίζεται σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια. Για τους νεοκαντιανούς της Χαϊδελβέργης υπάρχουν κυρίως υπερβατικές αξίες, αξίες δηλαδή που δεν μπορούν να αναχθούν σε δεδομένη εμπειρία και οι οποίες περιέχουν τα στοιχεία που ορίζουν το Δέον: είναι μεν ανεξάρτητες από τον χώρο και τον χρόνο, μπορούν εντούτοις να προσεγγιστούν εντός μορφών έκφρασης του ανθρωπίνου πνεύματος, όπως είναι η επιστήμη, το κράτος, το δίκαιο, η τέχνη και η θρησκεία.³³ Με αυτή την έννοια, εδώ συντελείται μια αντιστροφή: η ιστορία –το Είναι– δεν μπορεί να αποτελέσει πηγή κανονιστικών δεσμεύσεων, αντίθετα, ο άχρονος ηθικός νόμος μπορεί να διαμορφώσει ιστορικές διαδικασίες, αρκεί να συνειδητοποιεί από τα άτομα η υποταγή του Είναι στο Δέον θεωρείται νομιμοποιημένη αρκεί να απορρέει από διαχρονικές αξίες, τις οποίες

³² Κύρτσης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 58-60.

³³ Ο. π., σ. 61. Χαρακτηριστικά παράδειγμα αυτής της πραγμάτευσης των αξιών τα εξής κείμενα: Θεοδωρακόπουλος Ι., «Το Πνεύμα και η ζωή του», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος Γ-Δ 1931-1933 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), σ.σ. 242-300· Θεοδωρακόπουλος Ι., «Το Πνεύμα και η ζωή του», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος Γ-Δ 1931-1933 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), συνέχεια προηγούμενου άρθρου, σ.σ. 375-409.

μόνο οι ελίτ μπορούν να συνειδητοποιήσουν.³⁴ Από αυτό τον ανιστορικό δεοντολογισμό απορρέει μια αυταρχική/ολοκληρωτική διάσταση, η επίδραση της οποίας στα ιδεολογήματα της εποχής, σημειώνει ο Κύρτσης, δεν θα πρέπει να υπερεκτιμηθεί κατά τη γνώμη του, μεγαλύτερη σημασία έχει η μείξη του δεοντολογισμού του Rickert με τον ρομαντισμό του ποιητή Stefan George, ο οποίος συσχέτισε τον γενικευτικό ρόλο του κοινωνιολογικού στοχασμού με τη γενικευτική λειτουργία του ποιητικού λόγου· επρόκειτο για μείξη, καταλήγει ο Κύρτσης, που απέληξε στον ανορθολογισμό και τον αυταρχισμό, όπως και στην έντονη αντίθεση προς κάθε προσπάθεια επιστημονικής θεμελίωσης του λόγου περί κοινωνίας, στοιχεία τα οποία απαντούν π.χ. στον λόγο του Κανελλόπουλου.³⁵ Ωστόσο, θα αποτολμούσα την υπόθεση ότι ο χαϊδελβεργιανός δεοντολογισμός στην περίπτωση του Τσάτσου τουλάχιστον, έχει σαφέστατες ολοκληρωτικές απολήξεις, κάτι που γίνεται αντιληπτό και στα κείμενα της ενότητας 4.3, αλλά και στα περισσότερο θεωρητικά του κείμενα με αντικείμενο τη φιλοσοφία του δικαίου με τις εύλωτες πολιτικές προτιμήσεις και απολήξεις.³⁶ Από την άλλη πλευρά, έχει γίνει σαφές ότι στο σκεπτικό του Γληνού το περιεχόμενο της σκέψης εμφανίζεται ως αποτέλεσμα ενός άμεσου αντικατοπτρισμού των οικονομικών συμφερόντων και των όρων αναπαραγωγής των υλικών συνθηκών.³⁷ Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς –κάπως χονδροκομμένα ίσως– ότι ενώ οι μεν υποστηρίζουν την απόλυτη αδεσμευσία της συνείδησης από την ιστορικοκοινωνική πραγματικότητα, τη «συνομιλία» της με το Δέον και την «εξ εφόδου» διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας στη βάση υπερβατικών

³⁴ Κύρτσης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 61-63. Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Κύρτσης: «Ο χαϊδελβεργιανός νεοκαντιανισμός εναποθέτει τα πάντα στη σχέση διανοητικότητας και τρόπων αποκάλυψης του Δέοντος, υποτάσσοντας το ηθικά αποδεκτό Είναι κάτω από τις απόλυτες αξίες που μόνο οι ελίτ μπορούν να συνειδητοποιήσουν. Ο δρόμος λοιπόν από το Μαρβούργο προς τη Χαϊδελβέργη συνεπάγεται μια πλήρη αντιστροφή του ιστορισμού. Το Δέον δεν μπορεί πια υπό καμία έννοια να είναι παράγωγο των αναγκών μιας ιστορικής εποχής. Η ιστορία των κοινωνιών ταυτίζεται με την ιστορία των παραγωγών του Δέοντος, που δεν δεσμεύονται όμως από τα δεδομένα μιας ιστορικής εποχής, αλλά από απόλυτες αξίες και επιστημολογικούς κανόνες» (ό. π., σ. 64).

³⁵ Ο. π., σ.σ. 65-66, 188-214.

³⁶ Βλ. χαρακτηριστικά: Τσάτσος Κ., «Φιλοσοφία και επιστήμη του δικαίου», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμοι Α'-Β', 1929-1930 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), σ.σ. 79-111· Τσάτσος Κ., «Η νομική ως τεχνική και ως επιστήμη», ό. π., Τόμοι Α'-Β', 1929-1930 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), σ.σ. 202-251· Τσάτσος Κ., «Το έργο του Karl Larenz και ο εγγελιανισμός εν τω δικαίω», ό. π., Τόμος 1930-1931 (Φιλοσοφική Αθηνών), 3^ο Τεύχος, Ιούλιος 1931, σ.σ. 362-372· Τσάτσος Κ., «Το έργο του Giorgio del Vecchio», ό. π., Τόμος 1932-1933 (Φιλοσοφική Αθηνών), 1^ο Τεύχος, Οκτώβριος 1932, σ.σ. 79-90· Τσάτσος Κ., «Το έργο του Giorgio del Vecchio», ό. π., Τόμος 1932-1933 (Φιλοσοφική Αθηνών), 2^ο Τεύχος, Ιανουάριος 1933, σ.σ. 198-206· Τσάτσος Κ., «Κοινωνία και δίκαιον», ό. π., Τόμος 1935 (Φιλοσοφική Αθηνών), 4^ο Τεύχος, σ.σ. 466-492· Τσάτσος Κ., «Η πρωταρχική πηγή του δικαίου», ό. π., Τόμος 1938 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Θ', 3^ο Τεύχος, σ.σ. 290-328.

³⁷ Κύρτσης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 153-154.

αρχών/αξιών, ο δε υποστηρίζει τη δέσμευσή της από αυτή και την κατάδειξη των ποικίλων καθορισμών της.

Έτσι, ενώ οι Τσάτσος/Κανελλόπουλος σκέφτονται με όρους ατομικής και ελιτίστικης σκέψης –όπως αυτή της δημιουργικής προσωπικότητας και του λογικού συνειδότος–, ο Γληνός επισημαίνει ότι η σκέψη κατανοείται μέσα στη συγκεκριμένη συνάφεια της ιστορικοκοινωνικής κατάστασης. Στο σκεπτικό του η πραγματικότητα και η γνώση της καθίστανται δυνατές μέσα από τη μελέτη των δυνάμεων οι οποίες τις διαμορφώνουν, στον Τσάτσο η συγκρότηση και η γνώση της αντικειμενικής ύπαρξης θεμελιώνεται στο λογικό υποκείμενο και τις κατηγορίες του, ενώ στον Κανελλόπουλο στην ποιητική διάθεση, τη μόνη δύναμη που δύναται να συλλάβει τις ανεκλογίκευτες δυνάμεις του απολύτως ατομικού και εκτός οποιασδήποτε νομοτέλειας, στοιχείου. Η όλη συζήτηση σχετίζεται και με τη φύση της ιστορίας. Στον Γληνό αυτή προσδιορίζεται ως αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων, πάλη η οποία προσδιορίζεται σε τελική ανάλυση, από τον βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Στους Τσάτσο και Κανελλόπουλο η ιστορία νοείται ως αγώνας και πεδίο πραγμάτωσης ηθικών σκοπών και νοημάτων, ως μία διαρκής προσπάθεια υπαγωγής του αισθητού στο νοητό, της φύσης στην ελευθερία. Αναγκαιότητα υπάρχει κατ' αυτούς, μόνο στα φαινόμενα, όχι στη θέση σκοπών. Στην ιστορία ο άνθρωπος αγωνίζεται να υπερβεί τους φυσικούς καθορισμούς του και να επιτύχει αυτό που τον καταξιώνει: να δημιουργήσει πράξεις πολιτισμού, να πραγματώσει ηθικά νοήματα –αξίες–, να καταστεί προσωπικότητα.

4.2 Οικειποιήσεις και αποτιμήσεις του επιστημονικού ιδεώδους

Σε αυτή την ενότητα προσεγγίζονται οι τρόποι οικειοποίησης του επιστημονικού εγχειρήματος/ιδεώδους. Όλοι οι εμπλεκόμενοι στη διαμάχη διασυνδέουν την εν λόγω οικειοποίηση με κοινωνικοπολιτικά αιτούμενα: ο μεν Γληνός, επειδή η επιστήμη του ιστορικού υλισμού αποκαλύπτει την «ψευδή συνείδηση» των ιδεαλιστικά σκεπτόμενων, ο δε Κανελλόπουλος, επειδή η κατάφαση των μη υποκειμένων σε εκλογίκευση παραγόντων συνιστούν όριο, αλλά και κίνητρο της επιστημονικής έρευνας: περαιτέρω, επειδή έτσι μπορεί να υπονομευθεί ο μαρξισμός και να αποκαλυφθεί μια εναλλακτική πρόσληψη των κοινωνικών προβλημάτων, όπως και της κατεύθυνσης που πρέπει να ακολουθηθεί για την επίλυσή τους.

Ο Γληνός συνυφαίνει την εμπιστοσύνη του στην επιστημονική ιδέα με την πεποίθηση, όπως έχει ειπωθεί και προηγούμενα, ότι ο διαλεκτικός/ιστορικός υλισμός συνιστά επιστημονική θεωρία του πραγματικού. Η ανεπιφύλακτη αποδοχή της επιστημονικής ορθολογικότητας από μέρους του έγκειται στην πεποίθηση ότι η επιστημονική κατανόηση/σύλληψη των νόμων οι οποίοι διέπουν τον οικονομικοκοινωνικό, σε τελική ανάλυση υλικό, πυρήνα της πραγματικότητας μπορεί να λειτουργήσει είτε ως όρος προοδευτικής μεταμόρφωσής της, είτε ως προϋπόθεση επαναστατικής πράξης για την αλλαγή της στην κατεύθυνση της κοινωνικής χειραφέτησης. Εξάιρεση σε αυτή τη λατρευτική οικειοποίηση της επιστήμης αποτελεί η απαξίωση της «αστικής» εκδοχής της και των συναφών ιδεολογιών/θεωριών οι οποίες καθώς αρνούνται, σύμφωνα με τον Γληνό, τη δυνατότητα επιστημονικής προσπέλασης του αντικειμενικά πραγματικού, προσφεύγουν στον ανορθολογισμό και δικαιώνουν, κατ' αυτό τον τρόπο, το υφιστάμενο κοινωνικό καθεστώς.³⁸

Ο Γληνός, λοιπόν, πιστεύει στη δυνατότητα προοδευτικής μεταρρύθμισης του πραγματικού στη βάση ορθολογικών/επιστημονικών απαιτήσεων, όσο τοποθετείται ιδεολογικά στην προοδευτική πτέρυγα του βενιζελικού στρατοπέδου με τις εκσυγχρονιστικές/σοσιαλδημοκρατικές πεποιθήσεις. Με άλλα λόγια, όσο είναι πεπεισμένος ότι το εκσυγχρονιστικό momentum του βενιζελισμού δεν έχει εξαντληθεί. Στη συνθήκη του ελληνικού μεσοπολέμου, και μάλιστα στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '20, όταν πλήθος πολιτικών και διανοουμένων, όπως έχει γίνει ήδη αντιληπτό, εκλαμβάνουν την κρίση όχι μόνο ως παρακμή, αλλά και ως έναυσμα διατύπωσης μείζονος σημασίας προτάσεων, ο Γληνός θα υποστηρίξει ότι μόνο οι επιστημονικά θεμελιωμένες προτάσεις μπορούν να ανταποκριθούν στα αιτήματα της εποχής, είτε αυτά αφορούν λ.χ. τη νέα θέση της γυναίκας,³⁹ είτε τα προβλήματα της παιδείας/εκπαίδευσης.⁴⁰ Αλλά και τα εθνικά πεπρωμένα, όπως και η προοπτική της εθνικής αναγέννησης, αντιμετωπίζονται από τον Γληνό μέσα από το πρίσμα της ποθούμενης επιστημονικής ανασυγκρότησης: ενορατισμός και

³⁸ Το ενδιαφέρον, παρεμπιπτόντως, σε αυτή την άποψη του Γληνού είναι ότι, μολονότι η επιστήμη θεωρείται το βασίλειο της αντικειμενικότητας, δεν αντιμετωπίζεται ως «μαύρο κουτί»: η αυτονομία του πεδίου δεν παίρνεται στα σοβαρά ούτε και οι ασκούντες αυτήν παρουσιάζονται ως άμοιροι ποικίλων –βασικά πολιτικοοικονομικών– επιρροών.

³⁹ Γληνός Δ., «Γυναικείος Ανθρωπισμός», *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 35-61.

⁴⁰ Γληνός Δ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας» (πρώτη δημοσίευση 1923), ό. π., σ.σ. 63-82.

ορθολογική βούληση είναι ο αναγκαίος για την συνολική κοινωνική αναδιάρθρωση συνδυασμός.⁴¹

Ο συνδυασμός επιστήμης-κοινωνικής μεταρρύθμισης, εντούτοις, δεν θα αργήσει να θεωρηθεί ανεπαρκής για τον Γληνό. Όσο το εκσυγχρονιστικό απόθεμα του βενιζελισμού θα εξαντλείται και οι ακολουθούμενες πολιτικές είτε των οικουμενικών κυβερνήσεων είτε αυτών του ίδιου του Βενιζέλου (συνολικά η περίοδος από το 1926 ως το 1932) θα εκτρέπονται στα μάτια του Γληνού σε συντηρητικότερες ατραπούς, το όραμα του επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας θα αποκτά την πρωτοκαθεδρία στη σκέψη του. Πρόκειται για περίοδο, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Φ. Ηλιού, βαθύτατων εσωτερικών διεργασιών του Γληνού στις οποίες κυριαρχεί η ανάγκη να επισημανθούν υπαρκτές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που θα μπορούσαν να επωμισθούν, με μεγαλύτερη συνέπεια, το έργο της ριζικής αλλαγής της ελληνικής κοινωνίας.⁴² Η επιστημονική, με όρους ιστορικού υλισμού, ανάγνωση της κοινωνικής κατάστασης αναμένεται να επιτελέσει έτσι, διπλό ρόλο: αφενός να καταδειξεί την ιδεολογικότητα της σκέψης των αντιπάλων φέρνοντας στο φως όσα συγκαλύπτουν ανομολόγητα, αλλά και τους δεσμούς με συγκεκριμένα συμφέροντα και κοσμοθεωρητικές επιλογές, ενώ, αφετέρου, με την υπονόμηση των αστικοφιλελεύθερων ιδεωδών να προετοιμάσει το έδαφος για το επαναστατικό πλήγμα εναντίον μιας χρεοκοπημένης, κατά την άποψή του, κοινωνικής οργάνωσης.

⁴¹ Γληνός Δ., «Η κρίση του Δημοτικισμού» (πρώτη δημοσίευση 1922), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 2^{ος} Τόμος (σ.σ. 7-64), σ. 49: «Με τη νέα του συνείδηση ο Ελληνισμός θα παλαίψη για την ανώτερη ζωή κοντά στους άλλους λαούς μένα εγώ δικό του, με την εσωτερική αυτοπεποίθηση και περηφάνεια του δημιουργού, για να πλαστοουργήσει τον πολιτισμό του. Μια νέα συναισθηματική κατάσταση, κύριοι στοιχείο στη νέα του αξιολογική κρίση για τα περασμένα και τα τωρινά, δικά του και ξένα, του δίνει τα φτερά για το πέταμα προς τα νέα ιδανικά. Μα από τον καιρό που αγωνίζεται ο άνθρωπος για το καλύτερο, η γνώση, η ιδέα είναι το όπλο της ζωής. Είτε σα γνωστική και δογματική *διαίσθηση* των θρησκειών, είτε σα *διάνοημα*, ενόραση του φιλοσοφικού νου, είτε της συστηματοποιημένης αυστηρά του ανθρώπου πείρας *επιστημονική κατάκτηση*. Μαντίν υψώνονται ή γκρεμίζονται τα ιδεολογικά κάστρα, των ανησυχιών τα προπύργια, ρομφαία και ασπίδα των συναισθηματικών στοιχείων, που κινούν από τα εσώτερα βάθη την ανθρώπινη ψυχή. Γι' αυτό το σταμάτημα του δημοτικισμού μόνο στη γλωσσική αλλαγή είναι αδιανόητο. Αν ο ελληνισμός έχει ζωή, ή θα είναι ο δημοτικισμός κάτι πέραν από τη μορφική αυτή μεταβολή, αλλαγή ουσίας, ιδεών, επιστήμης, πνευματικού κόσμου, αξιών πολιτισμού, ή όλα (και αυτή η γλωσσική μεταβολή) θα γίνουν μισά, άτελα, φτωχά, ανατολίτικα, γιατί η ζωτική δύναμη του Ελληνισμού, η βιολογική του αξία θα είναι μειωμένη. Μα όσο προβαίνομε στις βαθύτερες και οργανικότερες μεταβολές, στις ανασυνθέσεις των αξιών της ζωής μας, τόσο το έργο είναι βαρύτερο. Τα εμπόδια υψώνονται πού πιο δυνατά και η δοκιμασία του ψυχικού μας δυναμισμού είναι πολύ σοβαρότερη. Η αναδημιουργία της επιστήμης είναι ναι τέτια "πέτρα δοκιμαστική"».

⁴² Ηλιού Φ., «Εισαγωγικό σημείωμα [στα *Άπαντα* του Δ. Γληνού]», Α. Ματθαίου, Σ. Μπουρνάζος, Π. Πολέμη (εκδοτ. φροντίδα), *Φίλιππος Ηλιού: ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 117. Για μια αναλυτική παρουσίαση της ιδεολογικής πορείας του Δ. Γληνού προς την Αριστερά, βλ. Ηλιού Φ., «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», ό. π., σ.σ. 153-165.

Στο πλαίσιο αυτής της «στρατηγικής»/επιλογής η αποκάλυψη του ρόλου των ποικίλων θεσμών, αλλά και των μορφών ψευδούς συνείδησης –η «κοινή γνώμη», το σύνθημα «η παιδεία απάνω από τις τάξεις» και η πεποίθηση ότι «η Εκκλησία είναι κοινή μητέρα όλων των ανθρώπων»⁴³ θεωρείται αποφασιστικής σημασίας.⁴⁴ Ουσιώδους σημασίας, όμως, κρίνεται και η ιστορικοϋλιστικής αφετηρίας αποκάλυψη της πολιτικής πραγματικότητας.⁴⁵ Ο Γληνός απορρίπτει τις ερμηνείες που συμπλέκουν ηθική-πολιτική⁴⁶ ή ερμηνεύουν την ύπαρξη κομμάτων στη βάση της ψυχικής αποδοχής του ρυθμού της προόδου,⁴⁷ προκρίνοντας την «επιστημονικότερη» εξήγηση ότι τα κόμματα συνιστούν αποκρυσταλλώσεις ομαδικών/ταξικών συμφερόντων με βάση τη θέση των ανθρώπων στην παραγωγική διαδικασία.⁴⁸ Στη βάση αυτής της μηχανιστικής αναγωγής θα απορρίψει την κοινοβουλευτική κληρονομιά του ελληνικού 19^{ου} αιώνα ως απότοκο «μίμησης» του ευρωπαϊκού αστισμού –όπως άλλωστε και οι Βενιζέλος, Μεταξάς, Θεοτοκάς, Κανελλόπουλος– επαναλαμβάνοντας τις ήδη γνωστές κατηγορίες⁴⁹ εντούτοις, θα προσεγγίσει με ταξικούς όρους την ελληνική κοινωνία της εποχής του, αναγνωρίζοντας τον αστικό δυναμισμό της περιόδου που εκβάλλει στα 1909-1914⁵⁰ –το ιδεολογικοπολιτικό εποικοδόμημα, θεωρεί ο Γληνός, συμβαδίζει με τις νέες τροπές του οικονομικού στοιχείου, ο οικονομικός εκσυγχρονισμός συμβαδίζει με το αίτημα της *ανόρθωσης*, όπως εκφράζεται από τους «Φιλελευθέρους»⁵¹, για να καταλήξει στην επισήμανση ότι στα τέλη της *Μεγάλης Τετραετίας* του 1928-1932 το κόμμα των «Φιλελευθέρων» δεν εκπροσωπεί πια την ασυμβίβαστη επιδίωξη της κοινωνικής προόδου.

Έτσι, στο πρόσωπο του Γ. Παπανδρέου κτυπά αυτό που εκλαμβάνει ως αμετάκλητο συμβιβασμό των Φιλελευθέρων: την πλήρη προσχώρησή τους στο στρατόπεδο της συντήρησης και την εγκατάλειψη του οποιουδήποτε

⁴³ Γληνός Δ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας: Τύπος, Παιδεία, Κλήρος» (πρώτη δημοσίευση το 1927 ως κύριο άρθρο στο περιοδικό *Αναγέννηση* στο 3^ο τεύχος, χρονιά Β΄, Νοέμβρης 1927), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 3^{ος} Τόμος (σ.σ. 78-83).

⁴⁴ Ο. π., σ. 78-82.

⁴⁵ Γληνός Δ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας: πολιτική ζωή και πολιτικά κόμματα» (πρώτη δημοσίευση το 1928 ως κύρια άρθρα στο περιοδικό *Αναγέννηση* στα τεύχη 6,7,9, χρονιά Β΄, Φλεβάρης, Μάρτης και Μάης 1928/ υπάρχουν στο Ε.Λ.Ι.Α.), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 4^{ος} Τόμος (σ.σ. 9-26).

⁴⁶ Ο. π., σ.σ. 11-13.

⁴⁷ Ο. π., σ.σ. 13-14.

⁴⁸ Ο. π., σ. 15-20.

⁴⁹ Ο. π., σ. 25.

⁵⁰ Γληνός Δ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας: πολιτική ζωή και πολιτικά κόμματα», ό. π., σ. 25.

⁵¹ Ο. π., σ. 26.

εκσυγχρονιστικού προτάγματος:⁵² εκεί που ο Παπανδρέου αναφέρεται στα «αιώνια» ιδανικά της παιδείας, ο Γληνός επισημαίνοντας τον εμπράγματο χαρακτήρα της συζήτησης, βλέπει τη συγκαλυμμένη έκφραση μιας ταξικής τυραννίας, προορισμένης να εξαλειφθεί, όταν εξαλειφθούν και οι τάξεις.⁵³ Η κατά Παπανδρέου υποχρέωση των δασκάλων να πιστεύουν στα θετικά πορίσματα της επιστήμης, αντιμετωπίζεται από τον Γληνό ειρωνικά. Θεωρεί ότι η εμπλοκή της επιστήμης στην ιδεολογική διαμάχη τού παρέχει σαφές θεωρητικό πλεονέκτημα: τα πορίσματα της επιστήμης είναι ανεξάρτητα από τις αιώνιες αξίες, αν δεν τις καταλύουν κιόλας, διατείνεται, ενώ η επιστήμη του ιστορικού υλισμού αποκαλύπτει την αντικειμενική πραγματικότητα.⁵⁴ Οι διακηρύξεις της δημοκρατίας και η ανάγκη πίστης, όπως υποδεικνύει ο Παπανδρέου, του δασκάλου σε αυτές επικρίνονται ως μορφές ιδεολογικής συγκάλυψης,⁵⁵ ενώ προτάσσεται ο ντετερμινιστικός επικαθορισμός των πλαισίων όπου δρουν οι βουλήσεις ενάντια στην αυθαίρετη βουλευσιαρχία του Παπανδρέου.⁵⁶

Η πρόδηλη και δεδομένη εμπιστοσύνη του Γληνού στο επιστημονικό ιδεώδες δεν σημαίνει ότι πιστεύει πως αυτό έχει μονοσήμαντο και μάλιστα θετικό περιεχόμενο. Απεναντίας, προβαίνει στην ιστορικοποίηση της επιστημονικής ιδέας την οποία εμπλέκει ρητά στον ιδεολογικό αγώνα για τη στήριξη ή την επαναστατική εκθεμελίωση των δεδομένων κοινωνικών σχημάτων. Καθώς η επιστημονική ανάπτυξη έχει αυτό το απώτατο αποτέλεσμα, η ουδετερότητά της αίρεται και το περιεχόμενό της καθορίζεται ανάλογα με τα συμφέροντα και τα στρώματα τα οποία ενισχύει στη βάση των πορισμάτων της.⁵⁷ Για κάποιον, όπως ο Γληνός, που πιστεύει ότι το βάθρο του μεταρρυθμιστικού/επαναστατικού εγχειρήματος στην κατεύθυνση της κοινωνικής χειραφέτησης πρέπει να είναι η επιστήμη, ως τρόπος αντικειμενικής και αληθούς σύλληψης του επιστητού, η ιστορικοποίησή της θέτει ορισμένα δυσεπίλυτα, αν όχι ανυπέρβλητα, εμπόδια. Η διάνοιξη δε, του πεδίου της στις

⁵² Γληνός Δ., «Τα ιδανικά της παιδείας» και ο κ. Παπανδρέου» (πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Κύκλος*, 1^{ος} Τόμος, χρονιά Α΄, Δεκέμβρης 1931, σ.σ. 69-79), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, ό. π., σ.σ. 99-113.

⁵³ Ο. π., σ. 103.

⁵⁴ Ο. π., σ.σ. 104-105: «Αν όμως τολμούσε κανένας δάσκαλος να τότε ρωτήσει, τι εννοεί με τη λέξη *θετικό πορίσμα* και ποια λογαριάζει για *θετικά πορίσματα* και στις φυσικομαθηματικές μα προπάντων στις ηθικοκοινωνικές επιστήμες; Και αν ακόμη προχωρώντας είχε την απορία κάποιος δάσκαλος, αφού πρόκειται για πίστη και για ιδανικά να μάθει αν τα πορίσματα της επιστήμης έχουνε καμιά σχέση με τις «αιώνιες αξίες», αν βρίσκονται σε συμφωνία ή σε αντίφαση, αν δημιουργούνε νέες ή καταλούνε παλιές; Νομίζω, πως έχει χρέος κανείς να μην αφήνει ξεκρέμαστα τα νοήματά του, όταν μάλιστα θέλει να τους δώσει τόση αυθεντία και βαρύτητα».

⁵⁵ Ο. π., σ.σ. 106-110.

⁵⁶ Ο. π., σ. 111-113.

⁵⁷ Γληνός Δ., «Η κρίση του Δημοτικισμού» (πρώτη δημοσίευση 1922), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 2^{ος} Τόμος (σ.σ. 7-64), σ.σ. 50-51.

αντιμαχόμενες κοινωνικές δυνάμεις και η συνεπαγόμενη πρόσδεσή της σε συμφέροντα που εξαρτούν τη διαίωσιση της κυριαρχίας τους από τα πορίσματά της, ή σε βουλήσεις οι οποίες στηρίζουν σε αυτή τις αξιώσεις ισχύος τους, δημιουργεί προβλήματα που δεν σχετίζονται μόνο με το ζήτημα λ.χ. των κριτηρίων της αντικειμενικότητας. Εφόσον κάποιος ανήκει στους εμπλεκόμενους στη διαμάχη, όπως εν προκειμένω ο Γληνός, χρειάζεται να εξηγήσει πώς η –ενδεχόμενη ή αναπόφευκτη– σχετικοποίηση που προκύπτει από την ιστορικοποίηση του επιστημονικού εγχειρήματος δεν πλήττει και τον ίδιο, λειτουργώντας ως αυτεπίστροφο. Τοποθετώντας, έτσι, στα περιεχόμενα της –Δυτικής– επιστήμης την παρατήρηση, τη συστηματική έρευνα, τη νηφαλιότητα, την υπέρβαση των δεισδαιμονιών, τη σύνθεση και τη δημιουργική σκέψη, την ταυτίζει με τα αιτούμενα των «νέων» ρευμάτων ενάντια στη «στεγνή» και «στενόκαρδη» του γηγενούς κατεστημένου.⁵⁸

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι η προσπάθεια του Κανελλόπουλου επικεντρώθηκε στην ανασκευή της πεποίθησης ότι είναι δυνατή η προσέγγιση της ιστορίας ως φύσης, όπως και της δυνατότητας λογικής και επιστημονικής εξήγησης του παντός. Η «λογοκρατία» βρίσκεται έτσι, ενώπιον ανυπέρβλητων αδιεξόδων, ενώ, επιπλέον, είναι υποχρεωμένη να αναγνωρίσει ότι η απολυτοποίηση της λογικής, η αξίωση του «παν-λογισμού» δεν μπορεί να στηριχτεί στη λογική, κι ως εκ τούτου την υπερβαίνει. Αυτές οι θέσεις ωστόσο, δεν πρέπει να εκληφθούν ως απόρριψη της επιστήμης εν όλω. Όπως παρατηρεί ο Κύρτσης, την αποδεσμεύουν από την κοινωνική έρευνα, δεν εξετάζουν τη σύνδεση αξιών και δεδομένων κοινωνικών συνθηκών προσφεύγοντας σε μια «εκλεκτή» βούληση που θεάται προνομιακά τις αξίες και τις επιβάλλει άνωθεν επιλύοντας τα κοινωνικά προβλήματα.⁵⁹ Περαιτέρω, επιθυμούν να διανοίξουν το επιστημονικό πεδίο σε πλήθος άλλων παραγόντων – πολιτικών, ηθικών, φιλοσοφικών, ποιητικών. Αναμένεται δε –ή μάλλον, βεβαιώνεται–, πως αυτοί οι παράγοντες, με τις βαθείες εννοήσεις τους, θα αποδειχθούν γονιμότεροι από τους ορθολογικούς στο να κατευθύνουν την επιστήμη στη σύλληψη της πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, η ορθολογικότητα παραμερίζεται από τη θέση του οδηγού της επιστημονικής δραστηριότητας και στη θέση της τοποθετούνται στοιχεία που καταφάσκουν τη βούληση και τις εν πολλοίς άλογες

⁵⁸ Ο. π., σ.σ. 52-53.

⁵⁹ Κύρτσης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 194-218 και διάσπαρτα.

κινητήριες δυνάμεις του ιστορικοκοινωνικού γίνεσθαι. Είναι εύλογο πως μια τέτοια οικείωση της επιστήμης έχει ευρύτερες προεκτάσεις πολιτικού χαρακτήρα, επηρεάζοντας, όπως είναι αναμενόμενο, και τον τρόπο προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς και τον χαρακτήρα των προτεινόμενων λύσεων.

Στο εναρκτήριο του μάθημα ως έκτακτου καθηγητή της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁶⁰ ο Κανελλόπουλος θα επισημάνει εξ αρχής ότι η ταυτότητα λογικής-επιστήμης είναι κάτι το απατηλό. Είναι πολλοί οι δρόμοι που οδηγούν στην αλήθεια και η λογική σε καμία περίπτωση δεν υποδεικνύει τη «βασιλική οδό» προς αυτήν. Ίσως μάλιστα, να μην είναι καν σε θέση να υποδείξει έστω και έναν από αυτούς. Η γνώση υποστηρίζει ο Κανελλόπουλος, δεν προέρχεται μόνο από τις μεθόδους που θεωρούνται επιστημονικές, δηλ. την «ψυχρή έρευνα», την απομόνωση στο επιστημονικό εργαστήριο και την αποκοπή από τις κοινωνικές εξελίξεις προκειμένου να επιτευχθεί η αντικειμενικότητα. Η σφαίρα του πνεύματος, όπου και εκτυλίσσεται ο αγώνας της γνώσης είναι ενιαία, δεν υφίσταται διαχωρισμούς, πράγμα το οποίο σημαίνει πως πολλές φορές εξωεπιστημονικοί παράγοντες επενέργησαν καθοριστικά στη γένεση καινούριων γνωστικών κλάδων:

«Υπάρχουν επιστήμαι, εις την γένεσιν και πρώτην διαμόρφωσιν των οποίων δεν συμβάλλουν αποκλειστικώς και μόνον λόγοι επιστημονικοί και παράγοντες λογικοί. Η ιστορία του πνεύματος –εκεί δε, εν τω πλουσιωτάτω και ευρυτάτω πλαισίω της, διαδραματίζεται και ο αγών της γνώσεως, γεννώνται αι επιστήμαι και κατακτάται η ζωή ως λόγος και συνειδητή μορφή– δεν γνωρίζει μόνον την ψυχράν, υπομονητικήν έρευναν και το τεχνητόν φως του ηρέμου και μακράν του θορύβου της ζωής λειτουργούντος σπουδαστηρίου, αλλ' εκτυλίσσεται και έξω των απλώς επιστημονικών περιοχών, εις την σφαίραν της τέχνης, της ποιήσεως και της θρησκευτικής μονώσεως, τέλος δε και εις αυτήν την θορυβώδη ζωήν της πολιτικής. Τοιαύτη δε είναι η ενότης, την οποίαν παριστά η ζωή του πνεύματος εν γένει, ώστε παρά τας διακρίσεις, εις τας οποίας προβαίνομεν μεταξύ επιστήμης και τέχνης, επιστήμης και πολιτικής, τέλος δε μεταξύ των διαφόρων επιστημών, γεγονότα, ως η γένεσις π.χ. συγκεκριμένης ειδικής επιστήμης, οφείλονται πολλάκις εις αίτια ξένα προς την επιστήμην και την συνειδητήν ζήτησιν της αληθείας. Προς την αλήθειαν οδηγούν πολλοί δρόμοι και όχι μόνον εκείνος τον οποίον εθέσπισεν η λογική ως τον μόνον θεμιτόν. Εις την περιοχήν της πνευματικής ζωής σημειούνται αι παραδοξώτεραι των διασταυρώσεων».⁶¹

Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι ο Κανελλόπουλος δεν νιώθει καμιά ανησυχία μη τυχόν η εισβολή του υποκειμενικού και ανορθολογικού στοιχείου στο επιστημονικό πεδίο θέσει εν αμφιβόλω το κύρος των επιστημονικών πορισμάτων. Πριν δε, αποπειραθεί να τεκμηριώσει με θετικό τρόπο τη θέση του, προλαβαίνει όσους θα αμφισβητούσαν το επιστημονικό status της κοινωνιολογίας,

⁶⁰ Κανελλόπουλος Π., «Η κοινωνιολογία και οι επί την γένεσιν και διαμόρφωσιν της επιδράσαντες πολιτικοί παράγοντες» (εναρκτήριο μάθημα ως καθηγητού κοινωνιολογίας, 27/4/1933), *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τεύχος 4, Έτος Δ', Ιούλιος 1933, Τόμος 1930-31 (Φιλοσοφική Σχολή), σ.σ. 371-386.

⁶¹ Ο. π., σ.σ. 371-372.

αντιπαραβάλλοντάς την με την αυστηρή αντικειμενικότητα, απόρροια της λογικότητας, των καλουμένων θετικών επιστημών. Αρνούμενος να εκλάβει την ορθολογική αυτοεικόνα των φυσικών-τεχνικών επιστημών στην ονομαστική της αξία, ο Κανελλόπουλος θα τις προσεγγίσει γενεαλογικά ανιχνεύοντας στις απαρχές τους τη μαγεία, την αστρολογία και την αλχημεία. Επίσης, θα θεωρήσει ως βασική μέθοδό τους, ισχύουσα ακόμη και για τις συγκαιρινές του επιστημονικές κατακτήσεις, όχι τον επιστημονικό υπολογισμό, αλλά τη φαντασία. Επιπρόσθετα, αρνείται να επιτελέσει τη ρητή διάκριση λογικού-αλόγου αποδίδοντας εκλογικευτική βούληση σε αυτούς τους πρώτους φορείς του επιστημονικού πνεύματος, βούληση η οποία, σε τελική ανάλυση, αποτέλεσε τη πνευματική προϋπόθεση του επιστημονικού πνεύματος.⁶²

Όπως λοιπόν, στη γέννηση των θετικών επιστημών επέδρασαν αποφασιστικά εξωεπιστημονικοί παράγοντες ανορθολογικού χαρακτήρα, χωρίς τούτο να μειώνει στο ελάχιστο τη γνωστική τους εγκυρότητα, έτσι και στη γέννηση και εξέλιξη της κοινωνιολογίας επέδρασαν μη επιστημονικά στοιχεία και δη, αυτό της πολιτικής δράσης.⁶³ Σε αυτή την αναμφισβήτητη, κατά τον Κανελλόπουλο, πραγματικότητα αντιτίθεται το αίτημα της επιστημονικής αναγκαιότητας στην προσπάθεια επίτευξης της γνώσης. Γι' αυτό και ο αγώνας της γνώσης χαρακτηρίζεται από τον Κανελλόπουλο τραγικός: το αίτημα της αντικειμενικότητας στην επιστημονική εργασία αντιφάσκει, θεωρεί, με το αίτημα του εαυτού μας να διατηρήσουμε την ενότητα της προσωπικότητάς μας.⁶⁴ Διαγράφοντας μια τραγική εικόνα του επιστήμονα ως πάσχουσας προσωπικότητας, η οποία αντίκειται σε αυτή του αποστασιοποιημένου και αμερόληπτου ερευνητή της αλήθειας, ο Κανελλόπουλος τονίζει ότι η ενότητα του εαυτού διασπάται, όταν εγκλωβιζόμαστε στα όρια της

⁶² Ο. π., σ. 373: «Εις εκείνους οι οποίοι θα θεωρήσουν το γεγονός τούτο, δηλαδή το γεγονός, ότι η ιστορία της κοινωνιολογίας συνδέεται στενάτα και προς παράγοντας ξένους προς την επιστήμην, ως μειονέκτημα της κοινωνιολογίας, οφείλω να υπενθυμίσω, ότι αυτά αυτά αι θετικώτεροι των επιστημών, αι φυσικά και δη ειδικώτερον αι τεχνικά επιστήμαι, δεν υπήρξαν εις τον βίον των περισσότερο άμεμπτοι, συνεδέθησαν δε ωσαύτως κατά την γένεσιν και ανάπτυξιν των προς παράγοντας εξωεπιστημονικούς. Ως μάγοι, αστρολόγοι και αλχημισταί ενεφανίσθησαν και οι πρώτοι φορείς του θετικού και τεχνικού φυσικοεπιστημονικού πνεύματος, η φαντασία δε και ουχί ο επιστημονικός υπολογισμός ωδήγει τούτους κατά την αναγέννησιν και μέχρις αυτού του ΙΗ΄ αιώνα – εν πολλοίς δε και σήμερον – εις τας επιστημονικάς των κατακτήσεις. Και όμως: η τάσις αυτή των πρώτων φορέων του τεχνικού πνεύματος, αν και εστερημένη συνειδητής επιστημονικότητος, ήτο κατά βάθος εκλογικευτική, έτεινε δηλαδή, έστω και διά της μαγείας και μυστηριαδών μέσων, να διαλύση ακριβώς μυστήρια, να κατακτήση λογικώς τον κόσμον. Εκ διαθέσεως συναισθηματικής και μυστικής επήγαγε – και τούτο δεν είναι παράδοξον – η αναπτυχθείσα μετά ταύτα θετική τεχνική επιστήμη. Ο “φαιουστικός” τύπος ανθρώπου, τύπος, ο οποίος απέβλεπε μετά της αυτής μανίας εις την εφεύρεσιν χρυσού και εις την quadratura circuli, συνιστά την πρώτην φάσιν της ζωής των θετικών επιστημών».

⁶³ Ο. π., σ.σ. 374-383.

⁶⁴ Ο. π., σ. 384.

επιστημονικής αντικειμενικότητας· η προσωπικότητα πάσχει και μόνο όταν πάσχει, αναλαμβάνει και την ευθύνη της ύπαρξής της.⁶⁵ Ευθύνη η οποία στην περίπτωση του Κανελλόπουλου, θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος, έγκειται στην ενεργό εμπλοκή του στην κεντρική πολιτική σκηνή, εγχείρημα που λαμβάνει χώρα δύο περίπου χρόνια μετά από την εκφώνηση αυτής της ομιλίας. Η αντίφαση αίρεται και η ενότητα αποκαθίσταται μέσω της ενσωμάτωσης στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών δυνάμεων που το υπερβαίνουν: της βούλησης.⁶⁶

Καθώς η κοινωνική επιθυμία –η εν πολλοίς πολιτική επιθυμία ως προς τη μορφή της κοινωνίας– είναι η αφετηρία της γνώσης, το κίνητρο, αλλά εν τέλει, και η ίδια η γνώση, ανατιμάται η βούληση σε καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης της πραγματικότητας. Θεωρώντας αυτά ως δεδομένα ο Κανελλόπουλος τονίζει ότι από τη στιγμή που η βούληση έθεσε σε κίνηση το θεωρητικό μας βλέμμα, τούτο είναι σε θέση να συλλάβει και ό, τι δεν ταυτίζεται με αυτή· να συλλάβει δηλαδή το κοινωνικό όλο και να ανυψωθεί σε μια υπερκομματική και πέραν των κοινωνικών αντιθέσεων θέαση της πραγματικότητας, η οποία υπερβαίνει τις σκοπιές των αντικρουόμενων και κατ’ ανάγκη μερικών οπτικών.⁶⁷ Η ανατίμηση μιας βούλησης που γεννά ένα ολικό θεωρητικό βλέμμα, έχει προφανείς πολιτικές προεκτάσεις. Το υπερκομματικό υποκείμενο, η βούληση του οποίου είναι η προϋπόθεση σύλληψης της κοινωνίας ως όλου πέραν των επιμέρους οπτικών, είναι πιθανό πως απεχθάνεται αφενός τον κοινοβουλευτισμό, ως πρόξενο δυσεπίλυτων και εν τέλει αγεφύρωτων διαμαχών, αφετέρου, την ιστορικοϋλιστική θεώρηση, η μερική και συγκρουσιακή σκοπιά της οποίας δεν αποτελεί παρά την αντίστροφη του όψη. Σε κάθε περίπτωση, αυτό το υποκείμενο είναι διατεθειμένο να δράσει πολιτικά βασισμένο στα πορίσματα των μελετών του –αναγκαία συνύφανση πολιτικής δράσης και επιστήμης– τα οποία, επιπλέον, υπογραμμίζουν και την κρισιμότητα της εποχής. Στην εποχή κατά την

⁶⁵ Ο. π., σ. 385. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τραγικής διαπάλης ανάμεσα σε επιστημονική δραστηριότητα και πολιτικό πάθος αποτελεί για τον Κανελλόπουλο η περίπτωση του Max Weber.

⁶⁶ Κανελλόπουλος Π., «Η κοινωνιολογία ως επιστήμη της πραγματικότητας, (η θεωρία του Hans Freyer)», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Ε΄, τεύχος 3, σ.σ. 292-331. Στη σελίδα 292 διαβάζουμε: «Οι κοινωνιολόγοι, επιδιόδομενοι ιδιαίτερος (κατά τας τελευταίας τουλάχιστον δεκαετίας) εις την γνωσιολογικήν θεμελίωσιν της επιστήμης των, πράττουν τούτο όχι διά να “σκηνοθετήσουν” τεχνητώς το αντικείμενον και την μέθοδον των, όχι διά να ανακαλύψουν ή και να “επινοήσουν” εδάφη επεκτάσεως, αλλά διά να περιορίσουν αντιθέτως την έκτασιν της επιστήμης των, διά να συμπτύξουν τας γραμμάς των και το αφαντάστως επεκταθέν μέτωπον της δράσεώς των. Ο πλούτος των προβλημάτων, τα οποία εγεννήθησαν εν ονόματι της κοινωνιολογίας, είναι τοιούτος, ώστε ήτο ανάγκη να επιχειρηθή η εκκαθάρισις του, εκκαθάρισις οφειλομένη όχι εις... “αδυναμίαν πληρωμών”, αλλ’ εις την δύναμιν αντιθέτως, την οποίαν ησθάνθησαν οι κοινωνιολόγοι, όπως “πληρώσουν” και όσα δεν οφείλουν».

⁶⁷ Ο. π., σ. 312.

οποία οι τριγμοί της φιλελεύθερης νεωτερικότητας είναι εκκωφαντικοί, ο κοινωνιολόγος δεν επιτρέπεται να αφίσταται της πολιτικής δράσης:

«[...] Διότι η κοινωνιολογία δεν εγεννήθη τυχαίως, αλλ' εγεννήθη κατ' ανάγκην ως προϊόν ωρισμένης ιστορικής εξελίξεως, ως σημείον των καιρών. Δι' αυτό και ο κοινωνιολόγος πρέπει να έχει πάντοτε και πρωτίστως υπ' όψιν του, ότι η δοθείσα εις αυτόν εντολή συνδέεται προς τας ανάγκας της εποχής ταύτης, να εξυπηρετήση λοιπόν αυτήν και όχι την απλήν "περιέργειαν" εξωτικού τινος, εις τα περιθώρια της κοινωνικής ζωής, διατρίβοντας περιηγητού. Δυστυχώς η εποχή μας "δεν έχει καιρόν να χάνη". Αυτό πρέπει να έχει υπ' όψιν του όχι μόνον ο κοινωνιολόγος, αλλά και αυτός ακόμη ο απλούς ιστορικός. Και αυτός, όπως έχει ορθότατα τονίσει εις άλλην του μελέτην –αναφερόμενος μάλιστα εις τους Nietzsche, Benedetto Croce και Ernst Troelsch– ο Freyer, εδέχθη κατά την νεωτέραν ειδικώς εποχήν την εντολήν του ως ιστορικού του παγκοσμίου γίνεσθαι από τας ανάγκας τού προς το μέλλον κατευθυνομένου και το μέλλον διαλεκτικώς εν εαυτώ περικλείοντος "παρόντος". Είναι δε το παρόν, εντός του οποίου ζώμεν, η οξυτάτη εις την διαλεκτικήν της κατασκευής εποχήν, την οποίαν εγνώρισε μέχρι τούδε η ανθρωπότης. Είναι κατ' εξοχήν η εποχή των εποχών, διότι ουδέποτε συνεπυκνώθη το παρελθόν και το μέλλον, ουδέποτε συνεπυκνώθησαν τα παρελθόντα και τα μέλλοντα εις μίαν και την αυτήν ιστορικήν αναπνοήν τόσον, όσον σήμερα!».⁶⁸

Απορρίπτοντας την ουδετερότητα της επιστήμης και αποδεχόμενος την εξάρτησή της από κοινωνικοπολιτικούς παράγοντες, ο Κανελλόπουλος φαίνεται να συμπλέει με ανάλογες μαρξιστικές/ιστορικοϋλιστικές τοποθετήσεις που συνδέουν τη σκέψη με ζωτικούς παράγοντες του κοινωνικού είναι. Αυτό όμως, δεν συνεπάγεται ότι αποδέχεται αυτούς τους παράγοντες. Εδώ τονίζεται το απολύτως ατομικό στοιχείο, το μη υποκείμενο σε νόμους και συλλήψιμο από την επιστήμη, το δημιουργικό και μη αναγώγιμο σε εκλογίκευση, που αμφισβητεί σε τελική ανάλυση εκείνη την προσέγγιση που συλλαμβάνει την «κοινωνία» αδιαφορώντας για τη δημιουργική ενέργεια που υπόκειται των θεσμικών σχηματοποιήσεων⁶⁹ Η ύπαρξη

⁶⁸ Ο. π., σ.σ. 329-330.

⁶⁹ Κανελλόπουλος Π., «Ο άνθρωπος και η κοινωνία», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος Γ-Δ (1931-1933), (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη) σ.σ. 164-165: «[...] Όσον ολιγότερον νοητή είναι η πράξις ανθρώπου τινός, όσον περισσότερον απηλλαγμένη είναι αυτή στοιχείων τυπικών και κοινωνικών, τόσον περισσότερον αποκαλύπτεται αυτή εις τα όμματα των ανθρώπων ως θαύμα, τόσον περισσότερον αποκαλύπτεται ως ενσαρκούσα το απόλυτον και μοναδικόν. Η λογική σύλληψις και κατανόησις τούτου δεν είναι όμως δυνατή. Το απολύτως ατομικόν στοιχείον εις τα προσδιδόμενα εις τας πράξεις μας νοήματα είναι άλογον, κείται υπεράνω του λόγου. Δεν είναι δυνατό να συλλαμβάνονται υπό του λόγου ό, τι υπάρχει και προβάλλει διά να αποδεικνύη ακριβώς τον λόγον περιορισμένον. Το θαύμα θα υπάρξη πάντοτε. Και εάν ακόμη οι άνθρωποι απεφάσιζον να παύσουν πιστεύοντες εις θαύματα, –και εάν ακόμη οι οφθαλμοί των ανθρώπων έπαυον συγκινούμενοι και μαγευόμενοι, η μορφή του κόσμου δεν θα μετεβάλλετο. Όταν η πρόοδος των θετικών επιστημών και της τεχνικής εδημιούργησε προς στιγμήν την εντύπωσιν, ότι τα πάντα θα ήτο δυνατόν, δαμαζόμενα υπό του λόγου, να αναλυθούν, να ταξινομηθούν, να ερμηνευθούν, ο άνθρωπος επανηγύρισε τον θρίαμβόν του. Ενόμισεν, ότι ουδέν πλέον μυστήριον θα έμενεν άλυτον και δεν αντελήφθη, ότι αι λύσεις ή μάλλον η πεποίθησις, ότι δι' αυτών τα πάντα ερμηνεύονται, δεν περιορίζει το άγνωστον, αλλ' απομακρύνει τούτο απλώς από της ψυχής μας, καθιστώσα ταύτην πτωχοτέραν, ενδεεστέραν, ξηροτέραν. Υπό την επίδρασιν της πεπλανημένης αυτής πεποιθήσεως ευρέθησαν κατά τον παρελθόντα αιώνα επιστήμονες, οι οποίοι εξήτησαν να αποκαλύψουν το μυστήριον της δημιουργίας, ερμηνεύοντες διά της μεθόδου των φυσικών επιστημών αυτήν ταύτην την ιστορίαν της τέχνης και του πνεύματος. Εξήτησαν να ανακαλύψουν νόμους εκεί, όπου μόνος νόμος είναι το άτομον [...]». Επίσης, Κανελλόπουλος Π., *Ο άνθρωπος και αι κοινωνικά αντιθέσεις*, έκδοσις Κ. Σ. Παπαγιάννη, Αθήναι

αυτού του στοιχείου τεκμηριώνεται από την περίπτωση του «ταξικού αποστάτη», ο οποίος όχι μόνο αποσκιρτά από την τάξη, «κατάσταση», κάστα που ανήκει, αλλά μεταπηδώντας στην αντίθετη, μετατρέπεται σε διαμορφωτή της ιδεολογίας της και φλογερό κήρυκα της επανάστασης.⁷⁰ Ο Κανελλόπουλος εισάγει μια θεώρηση της ιστορίας ως «ιστορίας προσωπικοτήτων»,⁷¹ στην οποία η συντηρητική επίκληση της μεγαλανδρίας συνυφαίνεται με τη φασιστική λατρεία της *virtu* του ηγέτη, η οποία αντίκειται στον τυφλό όγλο.⁷² Θεωρώντας ότι το ζήτημα του ταξικού αποστάτη διαθέτει ακόμη μεγαλύτερο κοινωνικό ενδιαφέρον συνδεδεμένο με αυτό των «εκλεκτών», μία από τις επιλογές των οποίων είναι να διευθύνουν τον ταξικό αγώνα στηριζόμενοι στην ισχυρή προσωπικότητά τους, ο Κανελλόπουλος αποπειράται να διαγράψει την ιστορική αποστολή των χαρισματικών ολίγων. Σε μια εποχή –1934– στην οποία Χίτλερ/Μουσσολίνι θριαμβεύουν, η προσωπολατρεία του Στάλιν διογκώνεται, ενώ στην Ελλάδα η πλειοψηφία πολιτικών και διανοουμένων επεξεργάζονται λύσεις στις οποίες πρωτεύει η εικόνα του χαρισματικού ηγέτη που επικοινωνεί απευθείας με τον λαό καθοδηγώντας τον, ο Κανελλόπουλος προσεγγίζει τον «εκλεκτό» με τη φασιστική λατρεία της καινοφανούς πράξης του ηγέτη:

«Η μεγάλη βεβαίως και κοσμοϊστορική αυτή αποστολή επιφυλάσσεται υπό της ιστορίας εις ολίγους. Αυτοί είναι οι πράγματι εκλεκτοί, χωρίς να σχηματίζουν και να οργανώνουν επί τη βάσει προγράμματος κύκλους εκλεκτών. Ο κύκλος, εντός του οποίου κινούνται ούτοι, δεν έχει όρια συμβατικώς καθοριζόμενα, αλλά περιλαμβάνει τον κόσμον ολόκληρον. Τον κόσμον, όπως αποκαλύπτεται εις τα όμματά μας, όταν αυτοί αποφασίζουν να ειπουν “γεννηθήτω φως!”».⁷³

Ο Κανελλόπουλος δεν συμπλέει με τον μαρξισμό ούτε και για να ασπαστεί την κοινωνική εικόνα που αυτός συγκροτεί: η ιστορική πορεία, κατά τον Κανελλόπουλο, όπως και η ζωή των κοινωνιών είναι μεν πάλη, όχι όμως στη βάση του οικονομικού στοιχείου.⁷⁴ Αυτό αφορά, θεωρεί, μονάχα τη φιλελεύθερη θέσμιση, την εγγενώς ανήθικη, ανεύθυνη και στερούμενη αξιοπρέπειας, αυτή που απέφερε τη

1934, σ.σ. 51-76 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη, Βιβλιοθήκη Ι. Μεταξά). Το βιβλίο φέρει αφιέρωση στον Ι. Μεταξά: «Προς τον αξιότιμον κ. Ιωάννη Μεταξά, Αρχηγόν του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, μετ' εξαιρέτου τιμής».

⁷⁰ Ο. π., σ.σ. 78-110.

⁷¹ Ο. π., σ. 99.

⁷² Ο. π., σ. 91: «Η ιστορία ως περιγραφή και ανάλυσις της προσωπικότητος και του έργου των μεγάλων αυτών ανδρών έχει αυτή καθ' εαυτή αξίαν, έχει δηλαδή αξίαν εν πολλοίς ανεξάρτητον εκείνης, την οποίαν έχει η ανώνυμος ιστορία της κοινωνίας και των αγώνων του πλήθους. Και έχει αξίαν μεγαλειτέραν μάλιστα, διότι εις την απρόσωπον ιστορίαν του πλήθους προστίθεται διά της αναλύσεως του έργου των μεγάλων εκείνων ανδρών η ζωή της προσωπικότητος ως τοιαύτης, ζωή, η οποία, αντίθετος προς την απρόσωπον ζωήν του πλήθους, προβάλλει, ουχί καθ' υπαγόρευσιν, αλλά καθ' υπέρβασιν πολλάκις των ταξικών συμφερόντων και αναγκών».

⁷³ Ο. π., σ. 110.

⁷⁴ Κανελλόπουλος Π., *Ο άνθρωπος και αι κοινωνικά αντιθέσεις...*, σ.σ. 17-49.

σύγκρουση και τον κοινωνικό κατακερματισμό.⁷⁵ Ισχυρίζεται ότι η πρωτοτυπία του μαρξισμού έγκειται στη θεμελίωση της πάλης των τάξεων στην ανάπτυξη της τεχνικής.⁷⁶ Χρεώνοντάς του έτσι, τεχνολογικό ντετερμινισμό και περιορίζοντας τη σφαίρα της τεχνολογίας και της συνυφασμένης με αυτή προόδου στη Zivilization, μοιάζει να του υπαγορεύει το πεδίο όπου ισχύουν τα συμπεράσματά του. Δεδομένου ότι η σφαίρα της Kultur, του ψυχοπνευματικού πολιτισμού, δεν επηρεάζεται αποφασιστικά από τους τεχνικοοικονομικούς/λογικούς παράγοντες, αλλά διέπεται κατά κύριο λόγο από το απολύτως ατομικό στοιχείο· δεδομένου, επίσης, ότι η πάλη των τάξεων με την οικονομική σημασία του όρου ανήκει στη Zivilization· η λύση, κατά συνέπεια, στη μεσοπολεμική κρίση πρέπει να προέλθει από την Kultur.⁷⁷

Οι φασιστικοί ψίθυροι που ακούγονταν προηγουμένως, μετατρέπονται σε στεντόρειες κραυγές: οι σπασμοί της φιλελεύθερης νεωτερικότητας απειλούν το κοινωνικό οικοδόμημα και τον πολιτισμό· η επανάσταση των κατωτέρων τάξεων είναι η απόλυτα καταστροφική προοπτική· η κρατούσα τάξη δεν απαρνείται μέρος των προνομίων της στην κατεύθυνση της οργανωμένης συλλογικής ρύθμισης· ο φασισμός πρέπει να σταθεί στο ύψος της κοσμοϊστορικής αποστολής του. Αξίζει να παρατεθεί η σχετική επιχειρηματολογία:

«[Ο Κανελλόπουλος ισχυρίζεται ότι είναι σπάνια η περίπτωση κρατουσών τάξεων που απαρνούνται τα προνόμιά τους, ωστόσο, θα ήταν ευχής έργο η εμφάνισή τους στη μεσοπολεμική συγκυρία] Πώς όμως να ελπίσωμεν τούτο, όταν και εις τας ελαχίστους ακόμη υποχωρήσεις, εις τας οποίας αυτή η ανάγκη των πραγμάτων μας ωθεί, δεν προβαίνομεν χωρίς πιέσεις, απεργίας και απειλές; Όταν προτιμώμεν τον παραλογισμόν, ο οποίος υπάρχει εις την σχέσιν μεταξύ υπερπαραγωγής και της αδυναμίας εκατομμυρίων ανθρώπων, όπως καταναλώσουν άχρηστα εις ημάς προϊόντα, από την προχειροτέραν των διαρρυθμίσεων, η οποία θα συνίστατο εις την μείωσιν του επιχειρηματικού μας κέρδους, την μείωσιν των ωρών εργασίας και την διά της τοιαύτης ουσιαστικής αντιμετώπισεως της ανεργίας επιτευχθησομένην αύξησιν της καταναλωτικής δυνάμεως των εργαζομένων μαζών; Όταν η κρατούσα τάξις δεν εννοή να προβή αφ' εαυτής εις αυτά τα στοιχειώδη και σχεδόν ανώδυνα δι' αυτήν, πώς είναι δυνατόν να ελπίσωμεν σοβαρώς, ότι θα δεχθή να υποβληθή μόνη εις θυσίας μεγαλειτέρας και ριζικωτέρας; Οι Turgot και Necke είναι και πάλι καταδεδδικασμένοι να εύρουν κλειστά τα ότα των κρατούντων. “Του κόσμου οι βασιληάδες εγεράσανε – και κληρονόμους πια δεν έχουν”, λέγει ο Rainer Maria Rilke εις την ποιητικήν του συλλογήν “Das Stundenbuch”. Άνδρες με δύναμιν νεανικήν, οι οποίοι θα ήτο δυνατόν, κατά το παράδειγμα του *Λουδοβίκου του ΙΑ'*, να αποφασίσουν, προλαμβάνοντες την βιαίαν ανατροπήν, να άρουν άνωθεν τα προνόμια της κρατούσης τάξεως, χωρίς να χρειασθή να προέλθη τούτο κάτωθεν και να συνδυασθή προς αναρχίαν ηθικήν και πνευματικήν, δεν φαίνεται να υπάρχουν πλέον. Οι φασισμοί, οι οποίοι εφάνησαν προς στιγμήν δικεδικούντες και συνειδητώς, προγραμματικώς την αποστολήν ταύτην –(ασυνειδήτως υπηρετούν οπωσδήποτε αυτήν)– δεν φαίνεται να έχουν προσωρινώς την δύναμιν να προχωρήσουν προς την κατεύθυνσιν αυτήν εμφανώς και κινδυνεύουν να περιπέσουν –περιπίπτουν δε ήδη εις πολλές καθημερινάς τουλάχιστον εκδηλώσεις των– εις το αντίθετον ακριβώς άκρον, εις την αντίδρασιν. Και όμως: εάν ήτο δυνατόν να κρατηθούν εις το ύψος της κοσμοϊστορικής

⁷⁵ Ο. π., σ. 42-49.

⁷⁶ Ο. π., σ. 135-137.

⁷⁷ Ο. π., σ.σ. 142-151.

των αποστολής, στρεφόμενοι κυρίως προς τα εμπρός, δεν θα απεκλείετο να σημάνουν αυτοί την απαρχήν νέου διά την ανθρωπότητα σταδίου».⁷⁸

Εξάλλου, τονίζει ότι υπάρχουν πάμπολλα στοιχεία που αποδεικνύουν ότι η πάλη των τάξεων επηρεάζεται από παράγοντες μη αναγόμενους στην τεχνολογική πρόοδο,⁷⁹ όπως και ότι υπάρχουν σφαίρες της κοινωνικής ζωής όπου εξουδετερώνονται οι αντίρροπες ταξικές συνειδήσεις.⁸⁰ Το αναπόδραστο κατά τον Κανελλόπουλο συμπέρασμα, είναι το εξής: η πάλη των τάξεων διέπεται από τις προόδους της τεχνολογίας, η οποία συνιστά εκδήλωση του λογικού, τεχνικοοικονομικού πολιτισμού (Zivilization). Θα ήταν ανόητο να υποτιμηθεί αυτή η σημαντικότητα αυτής της σφαίρας και η αναγκαιότητα με την οποία υπαγορεύει στην ιστορία την πορεία της. Μολαταύτα, η πάλη διεξάγεται από φορείς που δεν ταυτίζονται με την τάξη ως τέτοια, επηρεάζονται δε, από εξωοικονομικούς παράγοντες: πλάνες, ψεύδη, τυχαία γεγονότα, ψυχολογικά μεγέθη, μα πάνω απ' όλα από τις δημιουργικές και απολύτως ατομικές δυνάμεις που ανήκουν στη σφαίρα του ψυχοπνευματικού πολιτισμού (Kultur). Είναι πλάνη να υποτιμηθεί η αναγκαία επίδραση των παραγωγικών μέσων στη διαμόρφωση όλων των πτυχών της ζωής· μα είναι ακόμη μεγαλύτερη μα παραγνωρισθεί η αντίστροφη επίδραση.⁸¹

Αντί να αποδουθεί σε θρηνωδίες για την υποτιθέμενη απώλεια της ανθρωπιάς και της ελευθερίας που επιφέρει η παραγωγική/τεχνολογική ανάπτυξη, ο Κανελλόπουλος προτιμά να την αντιμετωπίσει ως πρόκληση προσαρμογής στις απαιτήσεις της.⁸² Με άλλα λόγια, και με δεδομένη την ανάμιξη Kultur-Zivilization, το ζήτημα είναι να διαποτίσει ο πνευματικός τον στερούμενο εν πολλοίς πνεύματος τεχνολογικό πολιτισμό. Οι συνθήκες κατά τον Κανελλόπουλο είναι ευνοϊκές: το ότι η πάλη των τάξεων νοθεύεται και από άλλους παράγοντες πέραν του οικονομοτεχνικού, συνεπάγεται ότι η ιστορία δεν εξελίσσεται γραμμικά. Ακόμη πιο σημαντικό, το ότι η προσαρμογή των κοινωνικών συνθηκών στην τεχνολογική πρόοδο δεν είναι μηχανική, αλλά δημιουργική, ενώ ποικίλει κίολας λόγω των διαφορετικών παραγόντων οι οποίοι παρεμβάλλονται. Αυτός που εκτελεί την προσαρμογή δημιουργεί ελεύθερα μια νέα μορφή πραγματικότητας, η οποία είναι προϊόν αγώνα και υφίσταται επιδράσεις. Επιδράσεις, όμως, ισχυρίζεται ο Κανελλόπουλος, που δεν

⁷⁸ Ο. π., σ.σ. 150-151.

⁷⁹ Ο. π., σ.σ. 151-190.

⁸⁰ Ο. π., σ.σ. 200-219.

⁸¹ Ο. π., σ.σ. 191-197.

⁸² Ο. π., σ.σ. 197-198.

είναι αντίθετες στην αναγκαιότητα της τεχνολογικής εξέλιξης.⁸³ Τούτο το σημείο είναι κρισιμότητα: δηλώνει ότι είναι δυνατή η οικειοποίηση της τεχνολογίας/παραγωγής και μάλιστα στην κατεύθυνση της περαιτέρω και χωρίς ανασχέσεις εξέλιξής της, από δυνάμεις που δεν διαπλέκουν αυτή την εξέλιξη είτε με τη διαρκή κοινωνική πρόοδο –φιλελεύθεροι– είτε με την αναγκαία έλευση της αταξικής κοινωνίας –κομμουνιστές.⁸⁴ τόσο οι εκδηλώσεις οι οποίες ενοποιούν την κοινωνία, όσο και εκείνες οι οποίες λειτουργούν διαχωριστικά, υπάρχουν διά του ανθρώπου και διέπονται από τα νοηματικά δημιουργήματά του, είτε τα απολύτως ατομικά είτε τα υποκείμενα σε τυποποίηση και συνιστώντα τις αντικειμενικές κοινωνικές πραγματικότητες, οι οποίες φτάνουν να σημείο να υποτάσσουν ακόμη κι εκείνον από τον οποίο εκπορεύονται.⁸⁵ Πρόκειται για συμπέρασμα το οποίο θα μπορούσε να εκληφθεί ως σιωπηρή μεν, σαφής, εντούτοις, πρόσκληση να διεκδικήσει και να επανακτήσει ο άνθρωπος –όπως τον αντιλαμβάνεται ο Κανελλόπουλος– τα δικαιώματά του στη διαμόρφωση της ιστορικής/κοινωνικής μοίρας· ποιος είναι αυτός ο άνθρωπος, εύκολα γίνεται αντιληπτό από τα προηγούμενα.

Συμπεράσματα

Ο Γληνός εκλαμβάνει την επιστήμη και τις συναφείς ορθολογικές αξιώσεις ως προοδευτική δύναμη. Είναι δε, πεπεισμένος ότι ο ιστορικός υλισμός αξιοποιεί και προεκτείνει τις επιστημονικές δυνατότητες στην κατεύθυνση αφενός της ορθής σύλληψης της πραγματικότητας και, αφετέρου, στον μετασχηματισμό της. Στη βάση μάλιστα, αυτής της επιστημονικά ορθής εξιχνίασης του πραγματικού, αποκαλύπτεται και η διασύνδεση αξιών, ηθικής, δικαίου, εκπαίδευσης, παιδείας, πολιτικής με τον πρωταρχικό οικονομικοκοινωνικό παράγοντα. Ο Κανελλόπουλος συμμερίζεται, για τους δικούς του λόγους, τη διάνοιξη του επιστημονικού πεδίου στους θεωρούμενους ως εξωκοινωνικούς παράγοντες. Επίσης, υπογραμμίζει και τη γονιμότητα επίδραση

⁸³ Ο. π., σ.σ. 198-199.

⁸⁴ Ο. π., σ. 199: «Οι τας διαφόρους της πολιτικής και κοινωνικής ζωής μορφάς πραγματοποιούντες άνθρωποι υφίστανται την επίδρασιν όλων εκείνων των παραγόντων, οι οποίοι, ως εξηκριβώθη διά της γενομένης ερεύνης, νοθεύουν του ταξικού έστω κατ' αρχήν αγώνος των την κατεύθυνσιν. Νοθευομένης της κατεύθυνσεως αυτής, νοθεύονται αναγκαίως και αι διά των χειρών των πραγματοποιούμεναι μορφαί της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Εάν η πρόοδος της τεχνικής είχε φωνήν ιδίαν και χείρας ιδίας, θα ήτο μηχανική και η επί της κοινωνικής ζωής επιβολή της. τα πράγματα όμως δεν έχουν ούτω. Ο άνθρωπος δημιουργεί τας μορφάς, υφ' ας προσαρμόζεται η ζωή του εις την πρόοδον της τεχνικής. Και αι μορφαί αυταί, την ποικιλίαν της ιστορικής ζωής συνιστώσαι, προσδιορίζονται υπό της προόδου της τεχνικής μόνον ως προς το εξής (ουσιώδες βεβαίως) σημείον: ότι δεν είναι δυνατόν να είναι αντίθετοι προς τας επιταγάς της. πέραν όμως της αντιθέσεως υπάρχει πλήθος μορφών και βαθμών συμφωνίας. Και αν ακόμη πρόκειται το μέλλον να διαψεύση την ρήσιν ταύτην, ως προς το παρελθόν και το παρόν (αυτά δε κυρίως ανήκουν εις την έρευναν του κοινωνιολόγου) ισχύει αυτή απολύτως».

⁸⁵ Ο. π., σ.σ. 218-219.

που τέτοιοι παράγοντες μπορούν να ασκήσουν στο επιστημονικό εγχείρημα. Δεν συμμερίζεται όμως, ούτε τους παράγοντες που υπονοεί ο Γληνός, ούτε και την κοινωνική εικόνα που συγκροτεί ο ιστορικός υλισμός. Έτσι, η επίθεση στις μαρξιστικές παραδοχές συνυφαίνεται με την οξύτατη κριτική στη φιλελεύθερη νεωτερικότητα και στην αναζήτηση λύσεων πέραν του κομμουνισμού και του φιλελευθερισμού.

4.3 Από τη χρεοκοπία της αστικής/φιλελεύθερης θέσμισης και του κοινοβουλευτισμού στην «οργανωμένη νεωτερικότητα»

Η ενότητα αυτή πραγματεύεται κείμενα δημοσιευμένα ανάμεσα στα 1926 και 1936. Αφορά το πεδίο της πολιτικής συνιστώντας την εκβολή όλου του προηγούμενου προβληματισμού και διαρθρώνεται ως εξής: ξεκινά από τον σχολιασμό κειμένων των Γληνού και Κανελλόπουλου, τα οποία οριοθετούν το πλαίσιο της αντιπαράθεσης. Στη συνέχεια, προχωρεί στην πραγμάτευση της σύγκρουσης Γληνού-Γσάτσου κυρίως, ενώ παρατίθεται και ένα κείμενο του Κανελλόπουλου με σαφή πολεμικό χαρακτήρα. Αξίζει να αναφερθεί ότι στα μείζονα χαρακτηριστικά της αντιπαράθεσης περιλαμβάνεται το τεχνοεπιστημονικό φαινόμενο ως διακριτή συνιστώσα των εκφερόμενων απόψεων. Η ενότητα κλείνει με τον σχολιασμό δύο κειμένων των Kelsen και Binder, τα οποία το *Αρχείον* προτείνει στους αναγνώστες του και είναι ιδιαίτερα σημαντικά στον συσχετισμό τους με αναζητήσεις, προβληματισμούς, αλλά και πολιτικές προτιμήσεις του «Κύκλου της Χαϊδελβέργης».

Δ. Γληνός: η διάγνωση της κρίσης και η προτεινόμενη προοπτική

Στο κείμενό του με χαρακτηριστικό τίτλο «Η ελληνική αρρώστεια» ο Γληνός παραδεχόταν ήδη από το 1926 την ύπαρξη οικονομικής, πολιτικής και ηθικής κρίσης την οποία βίωνε ολόκληρος ο μεταπολεμικός ευρωπαϊκός κόσμος και κατ' επέκταση η Ελλάδα,⁸⁶ και συσχέτιζε την οικονομική ανόρθωση και την κοινωνικοπολιτική ανασυγκρότηση με τη μορφή της κοινωνικής οργάνωσης, την επιστημονική διαρρύθμιση της παραγωγικής διαδικασίας, την τεχνολογική πρόοδο και εν τέλει την παιδεία, η οποία θα καθιστούσε εφικτή μια αποτελεσματική και αποδοτική εθνική

⁸⁶ Γληνός Δ., «Η ελληνική αρρώστεια» (αντιγράφουμε από το σημείωμα του επιμελητή της έκδοσης: «Απαντήσεις του Δ. Γλ. Σε έρευνα της εφημερίδας *Ελεύθερος Τύπος*, Αθήνα, Οκτώβρης 1926. Η έρευνα περιλάμβανε τα ερωτήματα: α) υπάρχει σήμερα κρίση σε ένα ή πολλά επίπεδα της ζωής μας; β) ποια είναι τα αίτια αυτής της κρίσης; γ) με ποια μέσα είναι δυνατή η θεραπεία; Οι απαντήσεις του Γληνού αναδημοσιεύονται εδώ από το περιοδικό *Αναγέννηση*, τόμ. 1, 1926, σ.σ. 121-129»), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 109-123.

παραγωγή.⁸⁷ Έβρισκε ότι η κρίση έθιγε τον πυρήνα της αστικής/φιλελεύθερης θέσμιας⁸⁸ και παρατηρούσε –προλαβαίνοντας τον Θεοτοκά του *Ελεύθερου Πνεύματος*– ότι η ελληνική περίπτωση –«αρρώστεια»– στερείτο δημιουργικότητας. Απέδιδε τη νεοελληνική κακοδαιμονία στην κατώτερη ποιότητα της ελληνικής αστικής τάξης που κυβερνούσε τη χώρα ήδη από το 1821 και πρότεινε ως λύση σε αυτό που αποκαλούσε «εθνικό πρόβλημα» τον δημιουργικό ιστορισμό και τον εκσυγχρονισμό.⁸⁹ Εκείνη την περίοδο ο Γληνός διατηρούσε ακόμη την εμπιστοσύνη του στο εκσυγχρονιστικό απόθεμα του βενιζελισμού και ισχυριζόταν ότι ήταν ακόμα δυνατό το «ξυπνημα και ξαναζωντάνεμα της οδηγήτρας τάξης», για να οδηγήσει στην κοινωνική αναγέννηση, αίτημα το οποίο δεν διαφοροποιείται ουσιωδώς από αυτό της «γενιάς του '30». Προσπαθούσε έτσι να καθορίσει το περιεχόμενο αυτής της αφύπνισης⁹⁰ και εναπέθετε τις ελπίδες του στην εγρήγορση των «ζωντανών ανθρώπων».⁹¹

Από τις αρχές όμως της δεκαετίας του '30 η οπτική του αλλάζει. Καθώς η πεποίθησή του ότι τα εκσυγχρονιστικά –με τη φόρτιση που εκείνος απέδιδε στον όρο– αποθέματα του βενιζελισμού είχαν εξαντληθεί τον ωθούσε στην οριστική διάρρηξη των δεσμών του με το βενιζελικό στρατόπεδο ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '20 και βρίσκοντας, παράλληλα, πως μόνο ο κομμουνισμός μπορούσε να ενσαρκώσει το όραμα της κοινωνικής χειραφέτησης –πεποίθηση η οποία οδηγούσε στον ενστερνισμό της κομμουνιστικής ιδεολογίας ήδη από το 1930 και ένταξή του στο Κομμουνιστικό Κόμμα στα 1936–, άρχισε να επεξεργάζεται άλλες λύσεις οι οποίες προσλάμβαναν την τεχνοεπιστήμη στη βάση ενός σχήματος που

⁸⁷ Ο. π., σ. 110.

⁸⁸ Ο. π., σ.σ. 113-114.

⁸⁹ Ο. π., σ.σ. 115-118.

⁹⁰ Ο. π., σ.σ. 122-123: «[Η αστική τάξη] Να προσαρμοστή στους αληθινούς όρους της σημερινής ζωής, να κατανοήσει την πορεία του πολιτισμού, να αναγνωρίσει το λαό και να ενωθεί μαζί του, να πάρει στοιχεία ζωντανά και γόνιμα απ' αυτόν και πρώτα πρώτα τη γλώσσα του. Ένα διανοητικό και ηθικό ξαναβάφτισμα, μια *μετάνοια* στην πρωταρχική σημασία της λέξης, αλλαγμα δηλαδή νου, διανοητικότητας, ψυχοσύστασης. Μια αληθινή *νεοελληνική αναγέννηση* απέναντι στην ψευτοαναγέννηση, που είχαμε πριν εκατό χρόνια»

⁹¹ Ο. π., σ. 123: «Το μεγάλο πρόβλημα είναι το πώς θα γίνη αυτή η μεταστροφή. Δεν είναι ζήτημα δυστυχώς καλής θέλησης. Είναι ζήτημα βαθύτατου συγκλονισμού, που μόνο ο άμεσος κίνδυνος θανάτου, μπορεί να τον επιφέρει. Και όμως ένας τρομερός συγκλονισμός όπως η Μικρασιατική καταστροφή κοντεύει να σβύσει χωρίς αυτό το αποτέλεσμα. Τι άλλο περιμέναμε; Δε βλέπετε με τι μαύρη λύσσα πολεμούν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που είναι επιτέλους ένα προδρομικό φαινόμενο, ένα μέσο αυτού του αναβαφτισμού. Γι' αυτό αν μ' ερωτήσετε, αν είναι πιθανή αυτή η λύση, είμαι υποχρεωμένος βλέποντας την πεισματάρικη αντιδραστικότητα, την πνευματική νωθρότητα, την ηθική αποσύνθεση, είμαι υποχρεωμένος να βάλω πολλά ερωτηματικά. Και όμως η στιγμή είναι σοβαρή, τα σημεία θλιβερά. Η ώρα του χρέους για τους ζωντανούς ανθρώπους έχει σημάνει από καιρό».

στηριζόταν στις τεχνοφιλικές, ντετερμινιστικές και εκφράζουσες την απεριόριστη πίστη στο μέλλον όψεις της μαρξιστικής ιδεολογίας. Με άλλα λόγια, αναγνώριζε το μονοσήμαντα προοδευτικό περιεχόμενο της τεχνοεπιστήμης, όπως και τον κοινωνικά μεταμορφωτικό της χαρακτήρα, αποδίδοντας τις όποιες παρενέργειες στον έλεγχο των δυνάμεών της από εκείνη την τάξη που δεν εναρμονιζόταν ούτε με τη δυναμική της ούτε και με τον δυναμισμό της: την αστική. Ο συνδυασμός τεχνοεπιστήμης και προλεταριακής επανάστασης αναμενόταν να αναδείξει τις πλούσιες υπηρεσίες της πρώτης στην υπόθεση της καθολικής κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας. Με δεδομένη την Κρίση, τις προαναφερθείσες προκείμενες και τα ιστορικά διαθέσιμα της εποχής, δεν είναι παράδοξο ότι ο Γληνός πρότεινε ως καταλληλότερο πλαίσιο δεξίωσης της τεχνολογικής ανάπτυξης τη Σοβιετική Ένωση της εποχής, έναν πολιτισμό που, κατά τη γνώμη του, απέδιδε έμφαση στη συλλογικότητα, διέπεται από την αρχή ότι το άτομο δεν μπορεί να φτάσει στην αυτοπραγμάτωση, αν δεν φτάσουν στο ίδιο επίπεδο και οι συνάνθρωποι, και όπου η κατοχή των εγγενώς προοδευτικών τεχνολογικών δυνάμεων από τους «σωστούς» ανθρώπους δεν μπορεί παρά να έχει μονοσήμαντα θετικά και προοδευτικά αποτελέσματα:

«Κι αυτό βλέπουμε να γίνεται στη Σοβιετική Ένωση, όπως φαίνεται και από όλες τις πληροφορίες που μας δίνει το βιβλίο του Κουρέλλα. Είναι αλήθεια, ότι το βιβλίο τούτο δεν αγγίζει το πρόβλημα της επανάστασης του πολιτισμού σε όλες τις πλευρές του. Για τον υλικό πολιτισμό της μάζας δε μιλάει σχεδόν καθόλου. Μας διαγράφει μόνο το σκοπό, που ολοένα πραγματώνεται. Και αυτός είναι: να ανεβάσουνε το χαμηλότατο, το πρωτόγονο μπορεί να πει κανένας επίπεδο της υλικής ζωής των λαών, που κατοικούνε στις απέραντες χώρες της Ένωσης στο επίπεδο, που βρίσκεται στις πιο προοδεμένες αστικές χώρες και να το ξεπεράσουνε. Αυτό βέβαια δε γίνεται από τη μια μέρα στην άλλη. Έχει για προϋπόθεση μια τεράστια, επίμονη, σκληρή δουλιά για να υπερνικηθή καθυστέρηση αιώνων μέσα σε λίγες πενταετίες. Γι' αυτό βλέπουμε, πως η Σοβιετική Ένωση είναι σήμερα ένα απέραντο στρατόπεδο δουλιάς, ένα φλογερό καμίνι δημιουργίας, όπου χωρίς καταναγκασμό, με εσωτερική ολόψυχη συμμετοχή και εγκαρτέρηση, μα και με παλμό, με φωτιά, με ενθουσιασμό εκατομμύρια από εργάτες οικοδομούνε ένα καινούριο κόσμο. Και το υλικό επίπεδο της ζωής όλης αυτής της μάζας σιγά σιγά μα και ολοένα ανεβαίνει».⁹²

Αυτό που ενθουσίαζε τον Γληνό στη σοβιετική σοσιαλιστική προοπτική ήταν η ενότητα θεωρίας και πράξης, με άλλα λόγια, τεχνοεπιστήμης και ζωής.⁹³ Αυτό έβρισκε πως έλειπε από την αστική θεώρηση περί επιστήμης με αποτέλεσμα την αποκοπή της από τη ζωή τη συνύφανσή της με την τεχνολογία.⁹⁴ Επέμενε μάλιστα, ότι δεν χρειαζόταν μόνο ρύθμιση της επιστήμης: απαιτείτο και επιστημονικός σχεδιασμός της άναρχης και αδιεύθυνης οικονομικής σφαίρας προκειμένου να

⁹² Γληνός Δ., «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό» (πρώτη δημοσίευση: πρόλογος στο ομότιτλο βιβλίο του Α. Kurella, εκδ. «Νέοι Πρωτοπόροι» Αθήνα 1932), Δ. Γληνός, *Εκλεκτές Σελίδες*, 4^{ος} Τόμος, σ. 39.

⁹³ Ο. π., σ. 45.

⁹⁴ Ο. π., σ. 45.

προκύψει πλούτος και κοινωνική ευημερία, στοιχεία που αποκλειόταν να απορρεύσουν από την άνευ περιορισμών καπιταλιστική οικονομική δραστηριότητα. Στους κόλπους μιας εποχής που απέδιδε πρωταρχική σημασία στον σχεδιασμό, ο Γληνός, όπως είναι εύλογο, εκθείαζε τη σοβιετική εκδοχή της οργανωμένης οικονομίας, αυτή των «πενταετών σχεδίων», ένα σχέδιο επιστημονικής προσπέλασης κάθε πτυχής του κοινωνικού:

«Όπως διόλου το αντίθετο παρατηρούμε [σε σχέση με τις σχέσεις επιστήμης ζωής στον αστικό πολιτισμό] στον κομμουνιστικό πολιτισμό. Εκεί υψώνεται ανώτατος ρυθμιστής η επιστήμη και στην τεχνική και στην οικονομία και σ' όλη την οργάνωση της ζωής. Εκεί τα πορίσματα της επιστήμης φωτίζουνε άμεσα την πράξη και τροποποιούνε βασικά κάθε μορφή της ζωής. Η αναρχία υποχωρεί στο επιστημονικό σχέδιο. Το φαινόμενο αυτό μας παρουσιάζεται με καταπληκτικές διαστάσεις στη ρύθμιση της οικονομίας με το πεντάχρονο σχέδιο. Ένα τέτοιο φαινόμενο είναι αληθινά πρωτόφαντο στην ανθρώπινη ιστορία και είναι προορισμένο να φέρει τα πιο βαθιά, τα πιο ριζικά αποτελέσματα στην κοινωνική οργάνωση. Και όχι μόνο ρυθμίζει όλες τις μορφές της ζωής η επιστήμη, μα κι η ίδια μπαίνει κάτω από το ρυθμό, που δημιουργεί για την άλλη ζωή. Και η ίδια η επιστημονική έρευνα γίνεται απάνω σε σχέδιο προκαθορισμένο στις γενικότατες γραμμές, που βγαίνουν από την επισκόπηση και ενόραση και την επιστημονική διακρίβωση των αναγκών της ζωής».⁹⁵

Αυτή η κατάσταση είχε καλοδεχούμενες για τον Γληνό συνέπειες στο ιδεολογικό εποικοδόμημα. Κατά πρώτο λόγο συνεπέφερε τον παραμερισμό της ουδετερότητας της επιστήμης.⁹⁶ Κατά δεύτερο λόγο, η πρωτοκαθεδρία της επιστήμης συνυφαινόταν με τη μόνη επιστημονική φιλοσοφία, ήτοι τον διαλεκτικό υλισμό, ο οποίος αποκτούσε την πρωτεύουσα θέση που του άρμοζε στο όλο πνευματικό συγκρότημα.⁹⁷ Τρίτον, το γεγονός πως η ορθολογική/επιστημονική προσπέλαση του πραγματικού, φυσικού και κοινωνικοϊστορικού, στη βάση της επιστημονικής ιστορικούλιστικής φιλοσοφίας καθιστούσε, όπως πίστευε, περιττή την όποια μορφή μυστικοποίησης, έθετε εκποδών τη θρησκεία.⁹⁸ Το ενδεχόμενο η προσήλωση στη νομοτέλεια της «επιστημονικής πρόνοιας» να συνιστούσε μια ανεστραμμένη μορφή μυστικοποίησης διόλου δεν απασχολούσε τον Γληνό. Τέταρτον, η κατάργηση της αλλοτρίωσης στην εργασία, αποτέλεσμα της στροφής στον κολεκτιβισμό είχε ως συνέπεια, θεωρούσε ο Γληνός, την καινούρια τοποθέτηση του ανθρώπου εντός της ζωής. Αυτή διεπόταν από την καθολική αλληλεγγύη και την κατανόηση από μέρους

⁹⁵ Ο. π., σ.σ. 45-46.

⁹⁶ Ο. π., σ. 46 (σε υποσημείωση): «Η Ακαδημία των επιστημών της ΕΣΣΔ ύστερ' από μακριά μελέτη του προβλήματος στη γενική σύναξη του Οχτώβρη του 1930 πήρε τη σημαντικότερη απόφαση να καθορίσει προγραμματικά τις επιστημονικές έρευνες της Ακαδημίας. Η θεωρία της “καθαρής και ουδέτερης” επιστήμης υποχώρησε. Η ένωση επιστήμης και πράξης αποκαταστάθηκε και μέσα στο ανώτατο τούτο επιστημονικό ίδρυμα της ΕΣΣΔ. Βλ. το άρθρο του καθηγητή Β. Wolgin, μόνιμου γραμματέα της Ακαδημίας στο παράρτημα του Berliner Tageblatt της 8 του Μάη 1932 (Die Sowietunion im Ausbau) με τον τίτλο Die Akademie der UDSSR».

⁹⁷ Ο. π., σ. 46.

⁹⁸ Ο. π., σ. 46-47.

του ατόμου ότι κανένας σκοπός δικής του τελειοποίησης δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί, αν αυτό δεν γίνει και για το σύνολο. Από αυτή τη νέα τοποθέτηση που απέρρευε από την κοινωνικοποίηση των παραγωγικών μέσων, πήγαζε ένα αίσθημα ασφάλειας, αυτοπεποίθησης και παρόρμησης που «χιλιαπλασίαζε» τις δυνάμεις του εργαζόμενου· αυτό εξηγούσε, κατά τον Γληνό, τη «λάβρα της ζωτικότητας του προλεταριάτου».⁹⁹ Το ενδεχόμενο αυτή η λάβρα να συνιστούσε απότοκο καταναγκασμού, απειλής εξόντωσης ή καταστολής, δεν εξεταζόταν. Η λάμψη του οράματος ήταν ακόμη ιδιαίτερα εκτυφλωτική, τα επιτεύγματά του συγκρινόμενα με τη συγκαιρινή κρίση φάνταζαν εντυπωσιακά, οπότε η διατύπωση ενστάσεων ή και αμφισβήτησης ήταν απλώς αδιανόητη. Τελευταίο γνώρισμα που είλκυε τον Γληνό, άμεσα συσχετισμένο με τον οργανωμένο/συλλογικό χαρακτήρα της σοβιετικής θέσμησης, ήταν αυτό που αποκαλεί «καθολικότητα», «καθολική ενότητα», η οποία συνίστατο στην κατάρριψη των ταξικών διαφορών, όπως και των αντιθέσεων ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα, χωριό-πόλη, εργάτη-αγρότη, πνευματική-χειρωνακτική εργασία.¹⁰⁰ Το 1934, όπως σημειώνει ο Φ. Ηλιού, ο Γληνός ταξίδεψε στη Σοβιετική Ένωση, καλεσμένος, μαζί με τον Κώστα Βάρναλη, να παρακολουθήσει το συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων: «Έντυπωσιασμένος από τα επιτεύγματα της σοβιετικής επανάστασης, δημοσίευσε μετά την επιστροφή του, στην εφημερίδα *Νέος Κόσμος*, σε ογδόντα τέσσερις συνέχειες, από τον Σεπτέμβριο του 1934 ως τον Ιανουάριο του 1935, το χρονικό του ταξιδιού του και τις ενθουσιαστικές εκτιμήσεις του».¹⁰¹

Π. Κανελλόπουλος: η χρεοκοπία της φιλελεύθερης ρύθμισης και η στροφή προς «οργανωμένες» λύσεις

Η κριτική που ασκεί ο Κανελλόπουλος στη φιλελεύθερη νεωτερικότητα δεν αφορά σε «περιφερειακές» όψεις της, οι οποίες θα μπορούσαν να διορθωθούν, ώστε να επιτευχθεί το ποθητό κοινωνικό αποτέλεσμα. Απεναντίας, πρόκειται για εκ θεμελίων κριτική η οποία επιτίθεται στις θεμελιώδεις αρχές, τους θεσμούς οι οποίοι τις ενσαρκώνουν, τις ιδέες περί επιστήμης, την αποτίμηση της τεχνολογικής προόδου, τις νοοτροπίες και τις κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις. Σε μια εποχή λοιπόν, όπου οι προκαλούμενοι τριγμοί από την οικονομική Κρίση αρχίζουν να γίνονται αισθητοί και στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα το κλίμα αισιοδοξίας το οποίο διακατείχε την πολιτική

⁹⁹ Ο. π., σ.σ. 47-48.

¹⁰⁰ Ο. π., σ. 48.

¹⁰¹ Ηλιού Φ., «Εισαγωγικό σημείωμα [στα *Άπαντα* του Δ. Γληνού]»..., σ. 132.

ζωή στα τέλη της δεκαετίας του '20, να δίνει τη θέση του στην ανησυχία, ενώ η επεκτεινόμενη κοινωνική αναταραχή καθιστούσε ολοένα και περισσότερο ευπρόσδεκτες τις αυταρχικές λύσεις, ο Κανελλόπουλος θέτει στο στόχαστρο μια από τις κεντρικές παραδοχές της φιλελεύθερης ρύθμισης: την πεποίθηση ότι η άνευ περιορισμών οικονομική δραστηριότητα δύναται να παραγάγει πλούτο και κοινωνική ευτυχία. Στο πλαίσιο αυτό επικρίνεται η οικονομική επιστήμη που υποβαστάζει τις φιλελεύθερες πεποιθήσεις επιμένοντας να εξετάζει το οικονομικό πεδίο ως «αυτόνομη» σφαίρα, ανεπηρέαστο από τις ευρύτερες κοινωνικές εξελίξεις· διαπράττει έτσι, θεωρεί ο Κανελλόπουλος, το σφάλμα να ανάγει σε ποσοτικές σχέσεις, δομές παραγωγής ή στατιστικά στοιχεία ζητήματα που σχετίζονται με την ιστορική προσέγγιση και τη θεωρία του πολιτισμού.¹⁰² Αυτή η κριτική, παρατηρεί ο Κύρτσης, απορρέει από μια ιδεολογική τοποθέτηση, η οποία έχει ως στόχο την «[...] αναγωγή της θεωρίας της κοινωνίας και ιδιαίτερα αυτής που εδράζεται στο επιστημολογικό πρότυπο της κλασικής κοινωνιολογίας, σε γενικεύσεις και συστηματοποιήσεις που απορρέουν από μια ποιητική των αξιακών δυνατοτήτων». Στην περίπτωση αυτή οι αξίες προκύπτουν από την ατομική θέληση ιθυσουσών τάξεων, οι οποίες αδιαφορούν για το ιστορικό πλαίσιο που τις καθορίζει, η κρίση ειδώνεται πρωτίστως ως ηθική/πολιτισμική και όχι ως οικονομική/κοινωνική, με αποτέλεσμα να περιττεύει η ορθολογική και επιστημονική πραγμάτευση των προβλημάτων στην προσπάθεια επίλυσής τους.¹⁰³

Εντούτοις, στο συγκεκριμένο κείμενο υπάρχουν ορισμένα στοιχεία, τα οποία, αν συνδυαστούν με τις θεσμικές θέσεις που κατέλαβε ο Κανελλόπουλος κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, μπορούν να διευρύνουν την εικόνα. Κεντρικό νήμα της ανάλυσης στο άρθρο «Η οικονομία και η ιδέα της ελευθερίας» αποτελεί αφενός η απόπειρα να καταδειχθεί ότι (και) η καπιταλιστική οικονομία δεν είναι άμοιρη παρεμβάσεων ή περιορισμών· αφετέρου, ότι οι «νόμοι» που τη διέπουν δεν είναι φυσικοί, αλλά συνιστούν απόρροια μιας βούλησης να αυτοπεριοριστεί. Η ισχύς αυτών των κανόνων εξαρτάτο από τις συνθήκες που τους καθιστούσαν δυνατούς· σε άλλες συνθήκες –Κρίση– που οι συνθήκες δεν εγγυώνται την ισχύ των κανόνων, η πολιτική εξουσία, η οποία δεν περιορίζεται από αυτούς, μπορεί να παρέμβει ενεργά στο οικονομικό πεδίο επιδρώντας δημιουργικά και διαμορφώνοντας μια νέα

¹⁰² Κανελλόπουλος Π., «Η οικονομία και η ιδέα της ελευθερίας», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1930-1931 (Φιλοσοφική Αθηνών), 4^ο Τεύχος, Οκτώβριος 1931, σ.σ. 446-479.

¹⁰³ Κύρτσης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 201-203.

οικονομική –και οργανωμένη τάξη:¹⁰⁴ μια άλλη βούληση –η συντηρητική/η φασιστική;– που θα επιτελέσει αυτή την παρέμβαση είναι δυνατή και δεν αποκλείεται, από τη στιγμή που η ιστορική εξέλιξη δεν γνωρίζει νομοτέλειες.¹⁰⁵ Αν αυτή η επιχειρηματολογία συνδυαστεί με θεσμικές θέσεις που κατέλαβε ο Κανελλόπουλος –γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας στα 1926-1927, τεχνικός σύμβουλος των κυβερνητικών αντιπροσώπων στη διεθνή συνδιάσκεψη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας το 1930, διορισμένος πρόεδρος του πρώτου διοικητικού συμβουλίου του Ι.Κ.Α. τον Δεκέμβριο του 1934–¹⁰⁶ έχω την εντύπωση ότι το συμπέρασμα δεν είναι η παραγνώριση των δομικών ζητημάτων στο όνομα της έμφασης στις αξίες απεναντίας, είναι η αναζήτηση και πρόταξη εκείνης της ολικής βούλησης που θα εμψυχώσει τη μελέτη των κοινωνικών προβλημάτων, και θα υπόκειται των ποσοτικοποιήσεων, των στατιστικών επεξεργασιών, των κοινωνικών ερευνών, ως ενιαία αρχή, δεσμευτική ερμηνεία της ιστορίας, εκφραστής και δημιουργός αξιών ένα ακόμη μείγμα τεχνικισμού-μύθου, επιστημονισμού και βουλευσιαρχίας, όπως σημειώνει ο Griffin.

Η ολομέτωπη επίθεση στη φιλελεύθερη θέσμιση εμφανίζεται όμως στην πλέον ολοκληρωμένη μορφή της στο βιβλίο του Κανελλόπουλου *Η Κοινωνία της εποχής μας*.¹⁰⁷ Εκεί, η χρεοκοπία της φιλελεύθερης νεωτερικής ρύθμισης διακηρύττεται με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο: νοοτροπία, ιδεώδη, οικονομική διάρθρωση, τεχνοεπιστήμη και πολιτική οργάνωση πλήττονται ανελέητα εντούτοις, ο Κανελλόπουλος δεν μένει στην κριτική και στις διαπιστώσεις. Το μείζον ενδιαφέρον του έγκειται στην ανίχνευση των διεξόδων: το στίγμα του, έστω και μέσα από τα υπονοούμενα, καθίσταται πρόδηλο. Διαφαίνονται μάλιστα, οι φορείς που μπορούν να διαμορφώσουν εκείνη τη σύνθεση που προσδοκάται να υπερβεί το δίπολο φιλελευθερισμού-κομμουνισμού, αυτές τις δύο όψεις του νεωτερικού «εφιάλτη». Στόχος του Κανελλόπουλου στο εν λόγω βιβλίο είναι η διάγνωση του χαρακτήρα της μεσοπολεμικής εποχής. Θα υπογραμμίσει, έτσι, ότι τόσο το γεγονός πως η συγκεκριμένη εποχή ορίζεται αρνητικά σε σχέση με άλλες εποχές πολιτισμού, όπως η ελληνική αρχαιότητα, ο Μεσαίωνας και η Αναγέννηση,¹⁰⁸ όσο και το ότι διερωτάται

¹⁰⁴ Κανελλόπουλος Π., «Η οικονομία και η ιδέα της ελευθερίας»..., σ.σ. 458-475.

¹⁰⁵ Ο. π., σ.σ. 476-478.

¹⁰⁶ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, σ.σ. 215, 218, 502-503, 515-517.

¹⁰⁷ Κανελλόπουλος Π., *Η Κοινωνία της Εποχής μας, Κριτική των συστατικών αυτής στοιχείων*, έκδοσις Κ. Σ. Παπαγιάννη, Αθήναι 1932.

¹⁰⁸ Ο. π., σ. 9: «Η εποχή μας, αντιθέτως προς άλλας προγενεστέρας περιόδους πολιτισμού, δεν είναι δυνατόν να συλληφθή συνολικώς ει μη κυρίως διά του αρνητικού τούτου προσδιορισμού της. Ουχί εν

περί του χαρακτήρα της συνιστούν από μόνα τους σύμπτωμα κρίσης.¹⁰⁹ Η αίσθηση αυτή ενισχύεται και από τον τρόπο με τον οποίο ο σύγχρονος άνθρωπος βιώνει την εποχή του· αυτή συνιστά πρόβλημα για εκείνον και δεν του είναι σε καμία περίπτωση αυτονόητη: ο αναστοχασμός, έτσι, εκλαμβάνεται ως παθολογία.¹¹⁰

Η κατανόηση της εποχής, θεωρεί κατά συνέπεια ο Κανελλόπουλος, μπορεί να πραγματοποιηθεί διά του αντιθέτου, ήτοι διά της αντιπαραβολής με τις προαναφερθείσες περιόδους, προκειμένου να διαπιστωθούν τα ελλείμματά της: η ελληνική αρχαιότητα διεπόταν από την ποίηση, ο Μεσαίωνας από τη θρησκεία, η Αναγέννηση από την ιδέα της πολιτείας: η εξιδανίκευση αυτών των αξιών απέδιδε στον καθένα από αυτούς τους πολιτισμούς την ενότητά τους. Ο κοινωνιολογικά υποψιασμένος Κανελλόπουλος δεν θα παρασυρθεί από μια απόλυτα ιδεαλιστική προσέγγιση των συγκεκριμένων εποχών. Δεν αρνείται τις συγκρούσεις και τις αντινομίες, εντοπίζει όμως τη διαφορά σε σχέση με τον μοντέρνο πολιτισμό στο ότι πάνω από αυτές ανυψωνόταν ο άνθρωπος στην εκάστοτε μορφή του: *ωραίος* στην αρχαιότητα, *πιστός* στον Μεσαίωνα, *πειθαρχικός* στην Αναγέννηση. Κοντολογίς το ελλείπον από τη νεωτερικότητα και δη από το αποκορύφωμα της κρίσης της είναι το μεταφυσικό βάθος, η επάρκεια του νοήματος ζωής: «Ο, τι εχαρακτήριζε λοιπόν τας παλαιότερας ταύτας εποχάς δεν ήτο η έλλειψης προβλημάτων. Προβλήματα υπήρχον και η ύπαρξις των ωδήγει πάντα εις αγώνας. Ό, τι εχαρακτήριζε ταύτας ήτο η ύπαρξις μεταφυσικού καταφυγίου, υπό την μυστικήν σκέπην του οποίου επικοινωνεί ο άνθρωπος –έστω και προς στιγμήν, έστω και κατά διαλείμματα μικράς χρονικής διάρκειας, έστω τέλος δι’ αυταπάτης– προς το Αιώνιον».¹¹¹ Αυτό που ο Κανελλόπουλος παρουσιάζει με τους συνήθεις δραματικούς του τόνους, μπορεί νηφάλια να διαβαστεί, υπό το πρίσμα του Μανχάιμ, ως «βιοτική αμηχανία» της μεσοπολεμικής περιόδου.

Η αποξένωση από την ποίηση και την πίστη αποδίδεται στην υπερτίμηση του τεχνικού/μηχανικού/επιστημονικού πολιτισμού και της ιδεολογίας της προόδου,¹¹²

αναφορά προς εαυτήν, αλλ’ εν αντιθέσει προς άλλας εποχάς νοείται αυτή ευκολώτερον και πληρέστερον. Τούτο μάλιστα αποτελεί εν εκ των κυριωτέρων αυτής χαρακτηριστικών».

¹⁰⁹ Ο. π., σ. 10.

¹¹⁰ Ο. π., σ.σ. 10-11.

¹¹¹ Ο. π., σ.σ. 11-12.

¹¹² Ο. π., σ.σ. 14-20. Ιδίως σ.σ. 13-14: «Εάν επαύσαμεν συνεννοούμενοι μετά του ποιητού, τούτο οφείλεται εις το ότι επαύσαμεν επικοινωνούντες μετά του θείου και του απολύτου. Ζώντες εις εποχήν, καθ’ ην η πρόοδος της τεχνικής και της πρακτικής ζωής εσχετικοποίησε τα πάντα, δεν είναι δυνατόν πλέον να εκτιμήσωμεν εκείνο, το οποίον είναι απόλυτον και ίσταται υπεράνω του κριτηρίου της εξελίξεως. Η ιδέα της προόδου κατέστρεψε την πίστιν μας επί το αμετάβλητον, την πίστιν μας επί το

καθώς και της συναφούς απομάγευσης του κόσμου.¹¹³ Αυτό όμως, θεωρεί, επέφερε και την κατάρρευση της κοινωνικής αρμονίας, η οποία θεμελιωνόταν σε αυτό τον μεταφυσικό άξονα της πίστης: η δυσαρμονία προκαλείτο, διατείνεται ο Κανελλόπουλος, όποτε ο κοινωνικός διαφορισμός εκπήγαζε από «λογικά» προσδιορισμένο αξιολογικό σύστημα ιεραρχίας.¹¹⁴ Η έλλειψη ενότητας και αρμονίας στον Μεσοπόλεμο, όπου το κοινωνικό ζήτημα οξύνεται και η διαπάλη των ιδεολογιών ωθείται μέχρι σημείου αλληλοεξόντωσης, αποδίδεται εύλογα στην έλλειψη πίστης. Η υπονόμηση των ορθολογικών αξιώσεων, συνυφαίνεται με την οικειοποίηση της επιστήμης. Θυμίζοντας τον Θεοτοκά που «νοσταλγεί» την Αναγέννηση, εκείνη την περίοδο όπου θρησκεία-επιστήμη εναρμονίζονταν, όπως και τον Μεταξά που θεωρεί την πίστη προϋπόθεση της επιστήμης, ο Κανελλόπουλος θα υπενθυμίσει ότι οι απόστολοι του επιστημονικού εγχειρήματος είχαν συναίσθηση των ανυπέρβλητων και μόνο διά της πίστης προσπελάσιμων ορίων του:

«Εις την εποχήν μας διώκεται η πίστις εξ ίσου όπως και η ποίησις. Η αμφιβολία διατιμάται καλλίτερον και υψηλότερον της πεποιθήσεως και πίστεως. Η πίστις –και όπου ακόμη εξακολουθεί να είναι ανεκτή– αποτελεί (ως ακριβώς και η ποίησις) στοιχείον διακοσμητικόν και όχι προϋπόθεσιν ουσιαστικήν της ζωής. Ως μόνην πηγήν πίστεως αναγνωρίζει και ανέχεται η εποχή μας την άγνοιαν. Το ότι υπάρχει και άλλη σφαίρα πνευματικής ζωής, σφαίρα κειμένη υπεράνω ή εν πάση περιπτώσει έξω της λογικής, σφαίρα, της οποίας αι εκδηλώσεις οφείλονται (όχι βεβαίως πάντοτε, αλλά πολλάκις) εις υπερνίκησιν της γνώσεως και όχι εις άγνοιαν–, τούτο η εποχή μας αδυνατεί να εννοήση. Το ότι ο ουρανός δεν κατανοείται μόνον διά του αστεροσκοπείου, αλλά κι διά της ψυχής, το ότι η αρμονία του σύμπαντος δεν είναι απλώς λογική, αλλά και θεία, –τούτο ήτο νοητόν εις τον Νεύτωνα και τους μεγάλους χειριστάς της γνώσεως, όχι όμως και εις τους μιμητάς και επιγόνους των. Ο Νεύτων και οι πράγματι μεγάλοι εδάμασαν την γνώσιν και κατ’ ακολουθίαν εγνώρισαν τα όρια της. Οι σύγχρονοι άνθρωποι εθαμβώθησαν υπό της γνώσεως και διακρίνουν το άπειρον από του λογικώς πεπερασμένου».¹¹⁵

Υπάρχει όμως και μια ακόμη σοβαρότερη διαφορά που χωρίζει την «εποχήν μας» από την Αναγέννηση, τονίζει, η οποία σχετίζεται και με τα πολιτικά ζητούμενα του Κανελλόπουλου. Με θλίψη διαπιστώνει ότι σε αντίθεση με την εποχή του η Αναγέννηση διεπόταν από την πειθαρχία, απόρροια της τοποθέτησης της πολιτείας

σταθερόν και αιώνιον. Προσεκολλήθημεν υπέρ το δέον εις την μίαν εκ των δύο πλευρών της ζωής μας, εις τον μηχανικόν, πρακτικόν και εξωτερικόν πολιτισμόν, ο οποίος πράγματι μετράται μόνον επί τη βάσει του κριτηρίου της προόδου, και ελησημονήσαμεν, ότι η ζωή δεν είναι μόνον πρόοδος, αλλ’ ότι υπάρχει και άλλο είδος πολιτισμού, ο εσωτερικός και πνευματικός πολιτισμός, του οποίου εκάστη έκφανσις και φάσις εκπροσωπεί την απόλυτον τελειότητα και δεν υπόκειται κατ’ ακολουθίαν εις εξέλιξιν και πρόοδον».

¹¹³ Ο. π., σ. 21: «Εις την εποχήν μας και της τοιαύτης ιδέας η ύπαρξις θεωρείται παράδοξος. Ό, τι δεν αναλύεται, ό, τι δεν αποσυντίθεται, ό, τι ίσταται υπεράνω της λογικής και δεν ανταποκρίνεται εις της καθημερινής ζωής τας απαιτήσεις, χαρακτηρίζεται όχι μόνον ως περιττόν, αλλά και ως ανύπαρκτον. Η τεχνική και η πρόοδος της εστέρησε τον κόσμον πάσης μαγείας. Η κρίσις, την οποίαν διέρχεται η σχέσις της ζωής προς την ποίησιν, δεν οφείλεται εις τον ποιητήν, αλλ’ εις την εποχήν, η οποία έπαυσεν όχι μόνον να αρύεται τον ρυθμόν της από την ποίησιν, αλλά και να ανέχεται τον ποιητήν».

¹¹⁴ Ο. π., σ.σ. 27-30.

¹¹⁵ Ο. π., σ. 30.

στην κορυφή της πυραμίδας των αξιών¹¹⁶ η οικονομία, επίσης, υπαγόταν σε εξωοικονομικούς, πολιτικούς κατ' ουσίαν σκοπούς.¹¹⁷ Η φιλελεύθερη νεωτερικότητα συνιστά απεχθές ρήγμα, καθώς αντικατέστησε την κρατική οικονομία με την ιδιωτική, εκτόπισε το άλογο στοιχείο της Αναγέννησης διατηρώντας μόνο το ορθολογικό και πάνω από όλα υπονόμωσε την πολιτεία, καθώς η ελευθερία του ατόμου διέσπασε το κράτος· επιπλέον, ένα ποσοτικό κριτήριο –η αρχή της πλειοψηφίας– αναγορεύτηκε σε γνώμονα λήψης αποφάσεων.¹¹⁸ Εντούτοις, τονίζει,

«Διά των ανωτέρω δεν αποβλέπομεν εις το να εκφράσωμεν ιδεολογίαν τινα αντιδραστικήν. Η επαναφορά παλαιών συστημάτων –και εάν ήτο κατ' αρχήν δυνατή– δεν θα έσωζε πάντως την κατάστασιν. Ο πολίτης εφωτίσθη πλέον και η πίστις του επί την πολιτείαν δεν θα αναγεννάτο, αιρομένης της πολιτικής ελευθερίας του και ανασυγκροτουμένων των παλαιών απολυταρχικών κρατών. Η συμφιλίωσις κράτους και πολίτου –εάν πρόκειται κατ' αρχήν να επιτευχθή και πάλιν– αποτελεί πρόβλημα, το οποίον θα λύση το μέλλον διά του μέλλοντος, δηλαδή διά νέων συστημάτων και ουχί διά της αναβιώσεως του παρελθόντος».¹¹⁹

Ακολουθώντας τον Salz, διότι, όπως επισημαίνει η Δ. Παπαδημητρίου, επιθυμούσε να ενδυναμώσει την άποψή του για την κρίση της εποχής του, η οποία συνοψιζόταν στην αποξένωση του πολίτη από την πολιτεία και την υπονόμωσή της από τα πολιτικά κόμματα,¹²⁰ ο Κανελλόπουλος επισημαίνει τι της λείπει με συνέπεια να διευρύνεται το χάσμα που τη χωρίζει από τον πολίτη. Η πολιτεία στερείται ψυχής, προσλαμβάνεται ως απρόσωπος μηχανισμός: ελλείπει το μυστικό και μυστηριώδες της γένεσης των κρατών· τα σύγχρονα –προφανώς εννοούνται τα δημιουργημένα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο– χαρακτηρίζονται βιομηχανικά προϊόντα, νόθα και όχι γνήσια γεννήματα μιας οργανικής διαδικασίας. Ως εκ τούτου αδυνατούν να εμπνεύσουν σεβασμό.¹²¹ Η ισχύς της πολιτείας αποδυναμώνεται,¹²² η επίκληση της αρχής της εθνότητας η οποία τη νομιμοποιούσε, πραγματοποιείται μόνο στους κινδύνους και όχι, όπως θα έπρεπε, «καθημερινά».¹²³ Η κατάρρευση της ενότητας της πολιτείας αποδίδεται στη διάσπαση της γενικής βούλησης ως αποτέλεσμα των φυγόκεντρων δυνάμεων που απελευθέρωσε η νεωτερικότητα, όπως και του συνεπαγόμενου

¹¹⁶ Ο. π., σ.σ. 30-32.

¹¹⁷ Ο. π., σ. 32.

¹¹⁸ Ο. π., σ.σ. 32-36.

¹¹⁹ Ο. π., σ. 39.

¹²⁰ Παπαδημητρίου Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων...*, σ. 118.

¹²¹ Κανελλόπουλος Π., *Η Κοινωνία της Εποχής μας ...*, σ. 39.

¹²² Ο. π., σ. 47. Το παράδειγμα πολλαπλά σημαντικό σχετικά με την αντίψη του Κανελλόπουλου για καίριες παραδοχές της αστικοφιλελεύθερης κοσμοθεώρησης: ανισότητα στην επιβολή φόρων τη στιγμή που διακηρύττεται η ελλιπής και άνιση ισχύς των πολιτειακών προσταγών όταν θίγονται συμφέροντα.

¹²³ Ο. π., σ.σ. 48-49.

κατακερματισμού της κοινωνίας σε αντιμαχόμενα συμφέροντα.¹²⁴ Στα μεγαλύτερα κράτη, όπως η Αγγλία ή οι Η.Π.Α., η αποδυνάμωση της πολιτείας οφείλεται στα κόμματα που συντηρούνται από τους κεφαλαιοκράτες. Αντίθετη είναι η κατάσταση στα μικρότερα κράτη, όπως η Ελλάδα, κατάσταση για την οποία ο Κανελλόπουλος εκφράζει την ευαρέσκειά του. Σε αυτά, η μη άμεση συσχέτιση οικονομικής ζωής και πολιτείας καθιστά σταθερότερο το κράτος και μεγαλύτερη την αυτοτέλειά του. Περαιτέρω, η επιταχυνόμενη στροφή προς τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, ή την οργανωμένη ρύθμιση, ενώ στα μεγάλα κράτη ενδεχομένως οδηγεί σε ακόμη μεγαλύτερη υποταγή του κράτους στην οικονομία,¹²⁵ στα μικρά ενισχύει την τάση ενδυνάμωσης του κράτους, έστω κι αν φαινομενικά αυτός ο έλεγχος της οικονομίας εκδηλώνεται ως εύνοια του κράτους προς το κεφάλαιο.¹²⁶

Εντούτοις, η μεσοπολεμική εποχή θέτει εν αμφιβόλω την πολιτεία, είτε ως ιδέα είτε ως πραγματικότητα, κρίνει ο Κανελλόπουλος και, συνεχίζει, δεν διαφαίνονται προσπάθειες ικανές να αναχαιτίσουν την εν λόγω τάση. Φασισμός και μπολσεβικισμός χαρακτηρίζονται ως ειδικά ακόμη φαινόμενα τα οποία δεν έχουν γενικευτεί. Το μόνο γενικό φαινόμενο υπαρκτής προσπάθειας να ανορθωθεί το κύρος της πολιτείας είναι, παρατηρεί διεισδυτικά, είναι η άσκηση κοινωνικής πολιτικής. Εστιάζοντας σε εκείνες τις τεχνολογίες των θεσμών που αποσκοπούν στη ρύθμιση του κοινωνικού ζητήματος, ως συνισταμένη της εντονότατης κοινωνικής πίεσης και της κρατικής θεσμικής δράσης, ο Κανελλόπουλος τις αποτιμά υποστηρίζοντας ότι η παρέμβαση του κράτους στις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας και η διευθέτησή τους συνεπάγεται τη σχετική ευημερία του εργάτη: περαιτέρω, διατείνεται, σε μια εποχή μονοπωλιακού καπιταλισμού, συνιστούν όπλο του κράτους εναντίον της οικονομίας που απειλεί να την υπαγάγει στην εξουσία της. Προβαίνει δε και σε έναν εύστοχο παραλληλισμό, τον ίδιο ακριβώς με τον P. Wagner, οργανωμένης ρύθμισης που αποβλέπει στη συλλογικότητα και απολυταρχικού κράτους το οποίο στράφηκε προς

¹²⁴ Ο. π., σ.σ. 50-51: «[Και σε άλλες εποχές υπήρχαν εξωπολιτειακές οργανώσεις, γι' αυτό όμως και δεν γνώρισαν την ιδέα και την πραγματικότητα της πολιτείας όπως στην Αναγέννηση] Αυτή είναι η τεραστία διαφορά, η οποία χωρίζει τον άνθρωπο της εποχής μας από του ανθρώπου της Αναγεννήσεως. Το κράτος της Αναγεννήσεως και της "πεφωτισμένης" απολυταρχίας –κράτος, το οποίον διετηρήθη εν πολλοίς και μετά την Αναγέννησιν, δηλαδή εφ' όσον και μετ' αυτήν κατώρθωσε να αντιταχθή επιτυχώς εις τον ανατέλλοντα Φιλελευθερισμόν– επάταξε και αυτόν ακόμη των ευγενών και φεουδαρχών την δύναμιν, διά να απαλλαγή της συγκυριαρχίας, η οποία διείπεν εν πολλοίς την πολιτικήν ζωήν των μέσων αιώνων. Ο *Λουδοβίκος ο Α΄* εν Γαλλία υπήρξεν ο εγκαινιάσας την κατ' επίφασιν "φιλολαϊκήν" ταύτην πολιτικήν, η οποία κατά βάθος ενεπνέετο όχι από διαθέσεως φιλικής προς τον λαόν, αλλ' υπό της διαθέσεως, όπως εξασφαλισθή εις το κράτος το μονοπώλιον της κυριαρχίας. Του μονοπωλίου ακριβώς τούτου στερείται σήμερον η πολιτεία».

¹²⁵ Ο. π., σ.σ. 52-53.

¹²⁶ Ο. π., σ.σ. 54-55.

τον λαό για να πλήξει τους ευγενείς. Το αποτελεσματικό αυτής της κίνησης τεκμηριώνεται με παραπομπή στην κοινωνική πολιτική του Bismarck η οποία είχε, κατά τον Κανελλόπουλο, την εξής διττή συνέπεια: και η πολιτεία καθυπερτέρησε της οικονομίας, αλλά και ο εργάτης το 1918 προτίμησε να παρασταθεί στο κράτος παρά να υποκύψει στην επαναστατική σαγήνη.¹²⁷ Εντούτοις και η γενίκευση των προαναφερθέντων ειδικών φαινομένων είναι ιστορική προοπτική, η οποία δεν μπορεί να αποκλειστεί:

«Εκείνα τα φαινόμενα, τα οποία –αν και μέχρι τούδε ειδικά και μεμονωμένα– είναι ίσως δυνατόν να σημάνουν την εγκαινίασιν νέας πολιτειακής ιστορίας (και λέγομεν: πολιτειακής ιστορίας, διότι σήμερον η ιστορία έπαυσε κατά βάθος να είναι ιστορία των πολιτειών και είναι κυρίως ιστορία οικονομικών γεγονότων) είναι ο Φασσισμός και ο Μπολσεβικισμός. Τα φαινόμενα ταύτα –αν και ηρύσθησαν την ύπαρξιν των από πηγών αντιθέτων προς αλλήλας– έχουν τούτο το κοινόν: ότι τείνουν προς την εγκαινίασιν νέου κρατικού ιδεώδους [...].¹²⁸»

Αυτές οι δύο οργανωμένες λύσεις είναι που εμπεριέχουν εν σπέρματι τις κατοπινές πολιτικές εξελίξεις, οπότε η επιλογή θα γίνει ανάμεσα σε αυτές και ό, τι εκπροσωπούν –περιορισμό της ατομικής ελευθερίας προς χάριν της πολιτείας και της ολότητας– ή διατήρηση των δήθεν ελευθεριών με τα γνωστά αποτελέσματα:

«Αρκούμενοι εις τας ολίγας ταύτας παρατηρήσεις εν σχέσει προς τον μπολσεβικισμόν και τον Φασσισμόν, δέον να καταλήξωμεν εις το συμπέρασμα, ότι –εάν υπάρχη κατ' αρχήν εις την εποχήν μας τάσις τις σοβαρά προς ανασυγκρότησιν της ενότητος του κράτους, ενότητος, ην εκλόνισεν, ή μάλλον διέσπασεν πλήρως ο υπό των ελευθεριών του πολίτου νομιμοποιηθείς ανταγωνισμός της οικονομίας ως αντιθέτου προς το κράτος παράγοντος,– η τάσις αυτή προς ανασυγκρότησιν της ενότητος του κράτους δεν γνωρίζει ει μη μόνον δύο συνειδητούς και ισχυρούς φορείς: τον Μπολσεβικισμόν και τον Φασσισμόν. Είναι παράδοξον αλλ' αληθές: όσον περισσότερον διασπά πολιτειακόν τι σύστημα κατ' επίφασιν την ενότητα της κοινωνίας, τόσον περισσότερον εξασφαλίζει τούτο την ενότητα του κράτους. Η τελευταία αυτή παρατήρησις αρκεί διά να δείξη, πόσον δύσκολο είναι να λάβη τις θέσιν καθαρώς ηθικην και πολιτικην απέναντι του θιγομένου ενταύθα προβλήματος. Εάν θέλωμεν το κράτος, πρέπει να παραιτηθώμεν των ελεγομένων ελευθεριών μας. Εάν θέλωμεν τας ελευθερίας μας, πρέπει να εννοήσωμεν τέλος πάντων, ότι, επιμένοντες εις τούτο, παραιτούμεθα του κράτους. Ποία εκ των δύο λύσεων είναι καλλιτέρα; Προς ποίαν εκ των δύο κατευθύνσεων πρέπει να στραφή η θέλησίς μας; Η απάντησις εις τα ερωτήματα ταύτα εξαρτάται εκ της διαθέσεως εκάστου. Η επιστήμη, η γνώσις των πραγμάτων, είναι δυνατόν να εξασφαλίση μόνον την καλλιτέραν διαμόρφωσιν και εκδήλωσιν, όχι όμως και την γένεσιν της πολιτικής ημών διαθέσεως. Αρκούμενοι λοιπόν εις όσα ανωτέρω ανεπτύξαμεν, ελπίζομεν, ότι διευκολύνομεν την καλλιτέραν διαμόρφωσιν της δοθείσης ήδη εις έκαστον και υπό της επιστήμης μη δυναμένης να μεταστραφή πολιτικής διαθέσεως». ¹²⁹

Η επίθεση στις παραδοχές της περιχαρακωμένης νεωτερικότητας δεν θα μπορούσε να εξαντληθεί στην ελεύθερη οικονομία, όπως και στο φιλελεύθερο κράτος. Εκτείνεται και στην ελεύθερη επιστημονική έρευνα. Μάλιστα, η κριτική της επιστήμης συγκεντρώνει μεγάλο ενδιαφέρον, διότι ενώ γενική παραδοχή του

¹²⁷ Ο. π., σ.σ. 56-57.

¹²⁸ Ο. π., σ. 57.

¹²⁹ Ο. π., σ.σ. 59-60.

Κανελλόπουλου είναι ότι η εποχή του Μεσοπολέμου προσδιορίζεται μόνο αρνητικά, από τις ελλείψεις της, υπάρχουν κατ' αυτόν ορισμένοι που υποστηρίζουν ότι η επιστημονική ανάλυση η οποία ανήχθη σε υψηλής περιωπής πρόγραμμα, είναι το μόνο θετικό γνώρισμά της. Ο Κανελλόπουλος αρνείται τη συγκεκριμένη παραδοχή, εφόσον ως επιστήμη νοείται η υποκειμένη στις ορθολογικές απαιτήσεις δραστηριότητα. Θυμίζοντας ανάλογες πραγματεύσεις του Θεοδωρακόπουλου θα τονίσει ότι άλλη επιστήμη είναι αυτή που θα μπορούσε να προσφέρει θετικό νόημα: τη συγκαιρινή του παρασύρει η αναπόδραστη άρνηση της εποχής:

«Είναι όμως δυνατό να χαρακτηριστεί η επιστήμη ως χαρακτηρίζουσα πράγματι την εποχή μας κατά τρόπον θετικών; Δεν νομίζομεν, ότι δικαιούμεθα να απαντήσωμεν καταφατικώς εις το ερώτημα τούτο. Η επιστήμη, η επιστημονική ανάλυσις, καλλιεργουμένη, όπως καλλιεργείται εις την εποχήν μας, δεν ενώνει, αλλά διασπά, δεν συνθέτει, αλλ' αποσυνθέτει, οδηγεί ουχί εις γνώσιν, αλλ' εις απόγνωσιν. Η γνώσις, η αληθής γνώσις θα έπρεπε να καθιστά τον άνθρωπον ευδαίμονα. Ποίος είναι ο άνθρωπος, ο οποίος αντλεί από την σύγχρονον επιστήμη την αληθή χαρά του; Ποίον καθιστά η επιστήμη, όπως καλλιεργείται σήμερα, άφροντι; Ποίος επικοινωνεί δι' αυτής προς το σύμπαν; Η νεωτέρα επιστήμη, αντί να εξασφάλιση και να τονώση εις την συνειδήσιν μας την ενότητα του σύμπαντος (αντί να σημάνη ό, τι εσήμαινε διά την ελληνικήν αρχαιότητα η ποίησις και διά τον Μεσαίωνα η θρησκεία), διασπά την ενότητα του σύμπαντος, θρυμματίζει το σύμπαν και εδημιούργησε δι' έκαστον ειδικόν επιστήμονα ειδικόν κόσμον σκέψεων αφιστάμενον του σύμπαντος. Η νεωτέρα επιστήμη δεν δημιουργεί τον κόσμον (τον ένα και αδιάσπαστον κόσμον), αλλ' αρκείται εις το να δημιουργή “κοσμάκην”, ο οποίος κρύπτεται υπό του ειδικού επιστήμονος την ψυχήν, τον “κοσμάκην”, ο οποίος προκύπτει εκ της αρνήσεως του κόσμου ως συνόλου, ως σύμπαντος. Η νεωτέρα επιστήμη δεν δημιουργεί ανθρώπους πλήρεις, αλλά κατασκευάζει απλώς τους ειδικούς επαγγελματίας επιστήμονας, τύπους ανθρώπων, οι οποίοι αντλούν την λεγομένην γνώσιν των εκ της αγνοίας του συνεχομένου και αδιασπάστου εν τη πραγματικότητι σύμπαντος. Πώς είναι δυνατόν τοιαύτη και ούτω πως καλλιεργουμένη επιστήμη να θεωρηθή ως σώζουσα την ενότητα της εποχής μας, ως προσδίδουσα θετικών τι εις την εποχήν μας; Πώς είναι δυνατόν εποχή, η οποία ανήγαγε την ειδικότητα εις τον σκοπόν της γνώσεως, να θεωρηθή εξυπηρετούσα την αληθή γνώσιν; Εάν η διάσπασις της ενότητος του σύμπαντος σημαίνει το ύψος της επιστήμης, τότε η επιστήμη σημαίνει άρνησιν και όχι θέσιν, σημαίνει διάλυσιν και όχι σύνθεσιν. Εάν η επιστήμη εξακολουθήση καλλιεργουμένη, όπως καλλιεργείται σήμερα, θα έλθη κατ' ανάγκην ημέρα, κατά την οποίαν θα σπουδάζωμεν διά να βλέπωμεν ολιγώτερα εκείνων, τα οποία αφ' εαυτών αποκαλύπτονται εις τους φυσικούς και παιδαυτους οφθαλμούς μας. Ας ελπίσωμεν ότι η τάσις αυτή θα αναχαιτισθή. Ας προσπαθήσωμεν μάλιστα να την αναχαιτίσωμεν. Την εποχήν μας ως άρνησιν πρέπει να διαδεχθή η άρνησις της εποχής μας!».¹³⁰

Επιπλέον, διαστέλλει το έθνος από τον εθνικισμό, τον οποίο καταδικάζει ως κατάστικτο από ορθολογικά στοιχεία. Θεωρεί απεναντίας, ότι η έννοια του έθνους είναι πλήρης άλογων νοημάτων, που δεν υπόκεινται σε ταξινόμηση βάσει λογικών και επιστημονικών στοιχείων: ανήκουν σε εκείνη την τάξη αλόγων φαινομένων που θέτουν όρια στην επιστημονική σύλληψή τους, καθότι κείνεται υπεράνω αυτής.¹³¹

¹³⁰ Ο. π., σ.σ. 60-61.

¹³¹ Ο. π., σ.σ. 62-63. Πιο συγκεκριμένα για τα όρια της επιστήμης: «Όπως δεν είναι δυνατόν διά της επιστήμης μόνον να νοηθή το καλλιτέχνημα, το ποίημα ή συμφωνία τις μουσική, κατά τον αυτόν ακριβώς τρόπον δεν είναι δυνατόν να νοηθή απλώς και μόνον διά της επιστήμης το φαινόμενον του έθνους. Μόνον εκείνος, όστις ορμάται εκ της πλήρους και ακριβούς γνώσεως των ορίων, δηλαδή του περιορισμένου χαρακτήρος της επιστήμης είναι δυνατόν να καταλήξη εις γνώσιν αληθή. Μόνον αυτός

Απορρίπτει τις φυλετικές και «λογοκρατικές» συλλήψεις του έθνους, οι οποίες οδηγούν σε «τεχνητά/μηχανικά» δημιουργήματα, προκρίνοντας τον ορισμό του ως συνόλου νοημάτων που δημιουργούνται από την ιστορία, ως πνευματικού φαινομένου.¹³² Τη διάκριση έθνους και εθνικισμού τεκμηριώνει κατά τον Κανελλόπουλο και κάτι ακόμη: το έθνος ως ιδέα και ως πραγματικότητα είναι δημιούργημα της ευρωπαϊκής ιστορίας, αφενός διότι μόνο σε μια ήπειρο με μικρά λαϊκά σύνολα μπορούσε να αναπτυχθεί, αφετέρου γιατί προκύπτει μόνο ως προϊόν αναπτυγμένης ιστορικής συνείδησης: βασίζεται στην αναπτυγμένη ιστορική μνήμη, η οποία, θεωρεί ο Κανελλόπουλος, οφείλεται στον χριστιανισμό. Αυτή την οργανικότητα της εξέλιξης του πνεύματος και της ψυχής του Ευρωπαίου τη συνέλαβαν οι ρομαντικοί, επισημαίνει. Απεναντίας, ο εθνικισμός δεν αναπτύχθηκε μόνο στην Ευρώπη, κάτι που θα έπρεπε να συμβεί αν αποτελούσε θετική επέκταση της εθνικής ιδέας.¹³³

Αντιπαραβάλλει επίσης άτομο και ατομικισμό.¹³⁴ Ο Κανελλόπουλος θα υποστηρίξει ότι η ύπαρξη του «αυθεντικού» ατόμου προϋπήρξε του ατομικισμού και της τάξης που κινήθηκε προς τη χειραφέτηση του ατόμου, ήτοι της αστικής: *«Ο, τι χαρακτηρίζει την εποχήν μας ως άτομον και ό, τι απολυτρώνουν ο λεγόμενος ατομικισμός και ο λεγόμενος φιλελευθερισμός, ουδεμίαν έχει σχέσιν προς το αληθές άτομον, προς το απολύτως ατομικόν εις τον άνθρωπον»*.¹³⁵ Καθώς, θεωρεί ο Κανελλόπουλος, το απολύτως ατομικό στοιχείο στις πράξεις και στα νοήματα δεν είχε ανάγκη χειραφέτησης, η μυστική και ανεξιχνίαστη ουσία του το καθιστά de facto ελεύθερο. Για αυτό το λόγο και η υποτιθέμενη χειραφέτηση κατάπνιξε το γνήσια ατομικό στοιχείο και τούτο, διότι η κίνηση προς την απελευθέρωση του ατόμου συνδυάσθηκε με εκείνη την εποχή της ανθρωπότητας, η οποία τείνοντας να λογικοποιήσει και μηχανοποιήσει τα πάντα, αίρει τις προϋποθέσεις ύπαρξης του απολύτως ατομικού.¹³⁶

έχει συνήθως το δικαίωμα και την δύναμιν να υπερπηδήση τα όρια ταύτα, απαλασσόμενος –όταν προστάξη τούτο η εσωτερική ανάγκη– της στενής ιδιότητός του ως επιστήμονος» (ό. π.).

¹³² Ο. π., σ.σ. 64-69.

¹³³ Ο. π., σ.σ. 86-87.

¹³⁴ Ο. π., σ. 90.

¹³⁵ Ο. π., σ. 91.

¹³⁶ Ο. π., σ.σ. 94-95: «Η πρόοδος της επιστήμης και της τεχνικής εξετόπισεν ή μάλλον εκτοπίζει από ημέρας εις ημέραν περισσότερο παν το μυστικόν και μαγικόν, από του οποίου ήντλει ο άνθρωπος το χάρισμα της ατομικότητος, βιομηχανοποιούσα και τον άνθρωπον, δηλαδή καθιστώσα και τούτον απλούν αντίτυπον και αντίγραφον του σήμερον κατά συνθήκην ισχύοντος ανθρωπίνου τύπου. Η απολυτρώσασα κατ' επίφασιν το άτομον εποχή μας υπεδούλωσε τας χείρας εις τας μηχανάς, αι οποίαι αποκλείουν ολονέν περισσότερο την ατομικήν σχέσιν του εργαζομένου προς το προϊόν της εργασίας

Το ζήτημα για τον Κανελλόπουλο είναι αν ο σοσιαλισμός/κομμουνισμός συνιστά τον γνήσιο αντίποδα του καταρρέοντος φιλελευθερισμού. Οι θεωρητικές απόψεις επί του ζητήματος δίστανται, αλλά ο Κανελλόπουλος τείνει προς την άποψη ότι παρά τις επιφανειακές τους αντιθέσεις, όπως εμφανίζονται στο επίπεδο της πολιτικής αντιπαράθεσης, στην ουσία τους ταυτίζονται,¹³⁷ καθώς και οι δύο αντιτίθενται στο μεγάλο άτομο. Ο Κανελλόπουλος θα υποστηρίξει ότι το μεγάλο άτομο μεγαλουργούσε σε εποχές θεωρητικά καταναγκαστικές του ατόμου, όπως ο Μεσαίωνας, οι οποίες στην ουσία ήταν απελευθερωτικές για αυτό, με την έννοια ότι ο πολιτικός ή οικονομικός ηγέτης αναδεικνυόταν στη βάση της αξιοσύνης του και όχι στηριγμένος στην τύχη, την απάτη και τον συνδεδεμένο με αυτά κατ' εξοχήν αστικό παράγοντα του χρήματος.¹³⁸ Παρά την ισοπέδωση μάλιστα που επέφερε η κυριαρχία αυτών των κριτηρίων, τα οποία απέρρευσαν από την κατάρρευση της μεσαιωνικής κοινωνίας, ο Κανελλόπουλος θα διαπιστώσει ότι ακόμη και στα υψηλότερα κλιμάκια της αστικής θέσμησης επιβιώνει μια μνήμη ποιοτικής διαφοροποίησης ριζωμένη σε προνεωτερικές μορφές ζωής:

«Η μόνη σφαίρα, εν τω πλαισώ της οποίας εμφανίζει η σύγχρονος οικονομική ζωή την επιλογήν των ηγετών της εξηρημένη εκ κριτηρίων ποιοτικών (αδιάφορον, εάν και εις την περίπτωσιν ταύτην στενών και πολλάκις απλώς τυπικών), είναι η σφαίρα των πολυπλόκων εκείνων τεχνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων, των οποίων όχι μόνον η λειτουργία προϋποθέτει τεχνικώς κατηρτισμένον και γραφειοκρατικώς συγκεκριτημένον υπαλληλικόν προσωπικόν, αλλά και η ανωτάτη διοίκησις δεν είναι συνήθως δυνατόν να ασκηθή επιτυχώς ει μη υπό ανθρώπων τεχνικώς κατηρτισμένων. Εις τας περιπτώσεις των επιχειρήσεων τούτων – και έχομεν εις την Ελλάδα αρκετά παραδείγματα μαρτυρούντα υπέρ της απόψεως ταύτης – η επιλογή των ηγετών συντελείται κατά τρόπον, ο οποίος εμφανίζει τον κοινωνικόν διαφορισμόν διασπώντα πολλάκις τους φραγμούς, τους οποίους θέτει ο απρόσωπος παράγων του χρήματος, δηλαδή κατά τρόπον, ο οποίος εξασφαλίζει (ή έστω: διευκολύνει απλώς) την επιτυχίαν και ανάδειξιν ανθρώπων, των οποίων ο μόνος διακριτικός χαρακτήρ είναι η τεχνική μόρφωσις. Ό, τι όμως δέον επιπροσθέτως να σημειωθή τούτο: ότι αι περί των λόγους περιπτώσεις – εκτός του ότι αποτελούν ουχί κανόνα, αλλ' εξαιρέσεις εις την όλην οικονομικήν

του, αποκλείουν τουτέστι την μετάβασιν απολύτως ατομικών στοιχείων εις εκείνο, το οποίον άλλοτε ήτο όχι μόνον δημιούργημα των χειρών, αλλά και δημιούργημα της ψυχής μας. η αλήθεια αυτή δηλοί απλούστατα, ότι ο ατομικισμός, ο οποίος ενεφανίσθη ακριβώς ως σύμπτωμα της χαρακτηριζούσης την εποχήν μας μηχανοποιήσεως, δεν είναι δυνατόν να απέβλεψεν εις την απολύτρωσιν του αληθώς ατομικού και απολύτως ατομικού εις τον άνθρωπον. Διά να συλλάβωμεν εκείνο, το οποίον χαρακτηρίζει ο ατομικισμός ως άτομον και του οποίου η απολύτρωσις συνδέεται προς το κίνημα της αστικής τάξεως, αρκεί να εξετάσωμεν δι' ολίγων το όλον θεωρητικόν συγκρότημα του ατομικισμού και των εξ αυτού προκυψάντων ρευμάτων».

¹³⁷ Ο. π., σ.σ. 112-116. Στη σ. 115 διαβάζουμε: «Ηδη όμως γεννάται το ερώτημα: Η ηθική αντίθεσις μεταξύ ατομικισμού και σοσιαλισμού συμπύπτει άρα γε πλήρως προς την αντίθεσιν μεταξύ ατομικισμού και ή φιλελευθερισμού αφ' ενός και σοσιαλισμού ή κομμουνισμού αφ' ετέρου ως πολιτικών ιδεολογιών, δηλαδή όπως εμφανίζονται εις την πολιτικήν ζωήν της εποχής μας; Θέτοντες το ερώτημα τούτο, επανερχόμεθα εις το ερώτημα, το οποίον είχομεν θέσει και ανωτέρω: Τι σημαίνει ο κλονισμός, τον οποίον υφίσταται το κρατούν σήμερον οικονομικόν και κοινωνικόν καθεστώς; Προιωνίζεταί άρα γε ο κλονισμός ούτος το τέλος του ατομικισμού; Ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός, όπως εμφανίζονται ούτοι σήμερον, σημαίνουν άρα γε πράγματι την ιδεολογικήν άρνησιν του ατομικισμού;».

¹³⁸ Ο. π., σ.σ. 117-122.

συγκρότησιν της συγχρόνου κοινωνίας– δεν συνδέονται αποκλειστικώς και μόνον προς το ισχύον καθεστώς, αλλ’ αποτελούν περιπτώσεις, αι οποίαι (λαμβάνομένου υπ’ όψιν του γεγονότος, ότι αι σχέσεις μεταξύ βιομηχανίας και τεχνικής καθίστανται από ημέρας εις ημέραν λεπτότεραι και πολυπλοκώτεραι) είναι ανεξάρτητοι από της υπάρξεως τούτου ή εκείνου του κοινωνικού καθεστώτος και θα ισχύουν, προς οιαδήποτε κατεύθυνσιν και εάν αστραφή η εξέλιξις της κοινωνίας. Υπό το σήμερον ισχύον καθεστώς αποτελούν μάλιστα αυτά –όπως ετονίσθη και ανωτέρω– απλώς εξαιρέσεις. Και εάν ακόμη παραδεχθώμεν, ότι τα πλείστα βιομηχανικώς τοποθετούμενα κεφάλαια διοικούνται υπό ανθρώπων διά της τεχνικής αυτών μορφώσεως, ερωτάται: η οικονομική ζωή της εποχής μας κυβερνάται και ρυθμίζεται άρα γε κυρίως υπό των βιομηχανικών αυτών παραγόντων, ή μήπως αποτελούν ούτοι (παρ’ όλην την κατ’ επίφασιν υπάρχουσαν αυτοτέλειάν των) απλά όργανα άλλης τινός ολιγώτερον ορατής, αλλά κυριάρχου δυνάμεως; Η απάντησις εις το ανωτέρω ερώτημα θα αποκαλύψη ολόκληρον την ανισορροπίαν της κρατούσης σήμερον καταστάσεως». ¹³⁹

Η λιγότερο ορατή δύναμη η οποία καθοδηγεί και διευθύνει τις τύχες του δημιουργικού κεφαλαίου, διαθέτει, κατά τον Κανελλόπουλο, δύο μείζονα χαρακτηριστικά: διέπεται από προνεωτερικά γνωρίσματα –πίστη στην αξία του ατόμου, αναγόρευσή του σε ηγέτη στη βάση ενδιάθετων ποιοτικών χαρισμάτων– και δεν δεσμεύεται από τον τύπο της εκάστοτε κοινωνικής οργάνωσης. Πρόκειται για τους μηχανικούς, τους δημιουργικούς εφαρμοστές του τεχνικοεπιστημονικού πνεύματος στη βιομηχανία. Ο Κανελλόπουλος έτσι, φέρεται να «ζυμώνει» την πολιτική του λύση με τα υλικά του τρίτου εκείνου πόλου –μικροαστοί, αγρότες, μηχανικοί, τμήματα του βιομηχανικού κεφαλαίου–, ο οποίος συμπιεσμένος ανάμεσα στη σύγκρουση κεφαλαίου-προλεταριάτου αναζήτησε εκείνη την πολιτική λύση που θα υπερέβαινε τον «ανεύθυνο» κοινοβουλευτισμό και καπιταλισμό, αλλά και τον ομοούσιο αντίποδά του, τον κομμουνισμό. Περαιτέρω, οι προβληματισμοί του συμπίπτουν μέχρι ενός σημείου με τις αναζητήσεις κύκλων των μηχανικών και στο εξωτερικό και στην Ελλάδα εκείνη την εποχή με στόχο την ανάληψη ενεργότερης πολιτικής παρουσίας στη βάση της τεχνικοεπιστημονικής τους κατάρτισης, ώστε να αντιμετωπιστεί από τους «ειδικούς» η επίφοβη κοινωνική κρίση.

Η δημιουργική αυτή δύναμη όμως, των τεχνικών και της βιομηχανίας παρεμποδίζεται ή και ελέγχεται από μια άλλη άορατη δύναμη. Θυμίζοντας τις διακρίσεις των Spengler και Sombart ανάμεσα στο «παραγωγικό/δημιουργικό» και «παρασιτικό» κεφάλαιο, όπου με το ένα υπονοείται η εθνικά βασισμένη βιομηχανική βάση της Γερμανίας, ενώ με το άλλο το χρηματιστικό –κοσμοπολιτικό κι ως εκ τούτου «εβραϊκό»– κεφάλαιο, χωρίς ταυτόχρονα να εγείρει ενστάσεις τύπου Adorno/Horkheimer για τον εκμεταλλευτικό των εργατών ρόλο του γερμανικού

¹³⁹ Ο. π., σ.σ. 122-123.

καπιταλισμού,¹⁴⁰ ο Κανελλόπουλος κατονομάζει τον αίτιο της μεσοπολεμικής ανισοροπίας που κυριαρχεί τη βιομηχανία και τους μηχανικούς· το πιστωτικό κεφάλαιο που καθυπέταξε την ελευθερωμένη από το κράτος βιομηχανία.¹⁴¹

Η κριτική του στον κοινοβουλευτισμό επικεντρώνεται και στο ότι αυτός παρακάμπτει στο πεδίο της επιλογής ηγετών το κριτήριο της αυθεντικής ατομικότητας, παραδεχόμενος κατ' εξαίρεση το κριτήριο του χαρίσματος. Εκείνο που κυριαρχεί, διατείνεται ο Κανελλόπουλος, είναι η μετριοκρατία.¹⁴² Εκεί αποδίδει το γεγονός ότι οι κυβερνήτες δεν αποτελούν και πνευματικούς οδηγούς, με αποτέλεσμα πνεύμα και πολιτική να εμφανίζονται διστάμενα.¹⁴³ Ο κομμουνισμός, από την άλλη πλευρά, δεν είναι σε θέση να αποτελέσει προοπτική υπέρβασης της κρίσης, διότι είναι δέσμιος των ίδιων με τον φιλελευθερισμό προκειμένων: καταπνίγει το αυθεντικό άτομο,¹⁴⁴ ενώ ταυτόχρονα ομολογεί, διατείνεται ο Κανελλόπουλος, ότι βασίζεται στα επιτεύγματα της αστικής κοινωνίας, ήτοι την πρόοδο της τεχνικής και της μηχανής.¹⁴⁵ Περαιτέρω, ρητή του πρόθεση είναι να μην αναχαιτίσει τον προελαύνοντα τεχνικό πολιτισμό· σε αντίθεση με τον Babeuf και τους ουτοπικούς σοσιαλιστές οι οποίοι εντοπίζοντας τον πραγματικό αντίπαλο ήταν αντίθετοι στη μηχανή, οι Μαρξ και Ένγκελς αποθέωσαν την τεχνική πρόοδο αναγορεύοντάς τη σε ατμομηχανή της προόδου:

¹⁴⁰ Χορκχάιμερ Μ., Αντόρνο Τ., *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μετ. Α. Αναγνώστου, επιμ. Γ. Κουζέλης, επίμετρο: Κ. Ψυχοπαίδης, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1996, σ.σ. 277-338.

¹⁴¹ Κανελλόπουλος Π., *Η Κοινωνία της Εποχής μας ...*, σ.σ. 123-124: «[...] αρθέντος μάλιστα του καθαρώς εθνικού χαρακτήρα της εξαρτήσεως, ο οποίος εξησφάλιζε τουλάχιστον εις την σχέσιν κράτους και βιομηχανίας ηπιότητά τινα και αμοιβαιότητα φρονημάτων. Ολόκληρος η νεωτέρα βιομηχανία βασίζεται επί της πίστεως και δη της κοσμοπολιτικώς συντεθειμένης οργανώσεώς της, η δε τάξις των διαχειριζομένων την πίστιν ανθρώπων αποτελεί ολιγαρχίαν έχουσαν το μονοπώλιον της πίστεως. Αυτοί ούτοι οι δυνάμει νομικού μονοπωλίου υφιστάμενοι εθνικοί πιστωτικοί οργανισμοί, τα εκδοτικά τραπεζικά ιδρύματα είναι εξηρητημένα ωσαύτως –όπως και τα κράτη και αι βιομηχανικαί επιχειρήσεις– από της ολιγαρχικώς συγκεκριμένης τάξεως των υπό μορφήν διαφόρων πιστωτικών “τραστ” εμφανιζομένων διεθνών τραπεζιτών, το δε κράτος αρκείται εις το να προβάλη υπό το φαινόμενον δυνάμει, την οποίαν πράγματι δεν έχει, δηλαδή εμφανίζεται ως ο δημιουργός του χρήματος, του οποίου κατά βάθος δεν είναι ο κύριος. Η αληθώς κρατούσα και διοικούσα την οικονομίαν τάξις είναι η τάξις των διεθνών τραπεζιτών. Το εξασφαλίζουν τον ολιγαρχικόν χαρακτήρα της περί ης ο λόγος τάξεως *μονοπάλιον* δεν οφείλεται εις κύρωσιν πνευματικήν ή έστω και απλώς νομικήν, αλλ' είναι μονοπάλιον, του οποίου προνομιούχος φορέυς είναι πας όστις κατά τύχην ή δι' αθεμίτου οδού κατώρθωσε να εξασφαλίση εις τας χείρας του το ζητούμενον υπό της βιομηχανίας ή υπό των κρατών χρήμα. Εν ω η επιλογή των διοικούντων τας βιομηχανικάς επιχειρήσεις ανδρών είναι δυνατόν –και τούτο συμβαλίνει συχνότατα– να συντελήται επί τη βάσει κριτηρίου ποιοτικού και μορφωτικού (π.χ. της τεχνικής μορφώσεως), η επιλογή των κυρίως διοικούντων την σύγχρονον οικονομικήν ζωήν φορέων του μονοπωλίου της πίστεως συντελείται επί τη βάσει κριτηρίων ξένων προς την ατομικότητα ως πνευματικήν, ηθικήν ή φυσικήν αρχήν, επί τη βάσει του κριτηρίου της κερδοσκοπίας και της αθεμίτου συναλλαγής».

¹⁴² Ο. π., σ.σ. 125-127.

¹⁴³ Ο. π., σ.σ. 128-133.

¹⁴⁴ Ο. π., σ. 135.

¹⁴⁵ Ο. π., σ. 136.

«Αι κινήσεις των εργατών κατά τα τέλη του ΙΗ΄ και κατά τας πρώτας δεκαετηρίδας του ΙΘ΄ αιώνος εν Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία και αλλαχού εστρέφοντο αποκλειστικώς κατά του κυριωτάτου συμβόλου του μηχανικού πολιτισμού: κατά της μηχανής. Η υποσυνείδητος βούλησις είχε φέρει την μάζαν αντιμέτωπον του πραγματικού εχθρού. Ο νεώτερος βέβαια σοσιαλισμός, ως ανεπτύχθη ίδια υπό των *Marx* και *Engels*, υπερνικήσας τας ουτοπίας των προδρόμων του δεν ήτο δυνατόν να ζητήσει την καταστροφήν της μηχανής, δεν ήτο δυνατόν να βασισθή επί της αρνήσεως των τεχνικών προϊόντων της ανθρωπότητος. Αποβλέπων εις την άμεσον πολιτικήν δράσιν, δεν παρεδέχθη μάλιστα απλώς την τεχνικήν πρόοδον ως κατάστασιν, αλλ΄ ύμνησαν αποδόσας τιμάς και εις τους κυριωτέρους φορείς της προόδου ταύτης, εις την αστικήν τάξιν. Αρκεί όμως τούτο διά να οδηγήση ημάς εις το συμπέρασμα, ότι ο προλεταριακός σοσιαλισμός πραγματοποιούμενος, δεν πρόκειται να μεταβάλη ουσιωδώς την κατάστασιν;».¹⁴⁶

Ο Κανελλόπουλος παραδέχεται ότι παρά τις θεωρητικές συμπτώσεις δεν είναι εύκολος ο αφορισμός του σοσιαλισμού/κομμουνισμού ως μορφής κατάπνιξης της αυθεντικής ατομικότητας, αφού μάλιστα το ενδεχόμενο να κινηθεί η τεχνολογική εξέλιξη ενάντια στον ίδιο της τον εαυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί, όπως και η πιθανότητα αυτό να λάβει χώρα υπό κομμουνιστικό καθεστώς.¹⁴⁷ Οι κομμουνιστικές αξιώσεις υπονομεύονται, εντούτοις, με δύο τρόπους. Αφενός, το κοινωνικό ζήτημα μετατίθεται και μάλιστα με παραπομπή στον Μαρξ, στο πεδίο της ηθικής. Εκεί πραγματοποιείται και η αποφασιστική επέκταση: το κοινωνικό ζήτημα δεν είναι σύγκρουση αντιμαχόμενων τάξεων τόσο, όσο διαπάλης ψυχοπνευματικού και τεχνικοεπιστημονικού, εσωτερικού και εξωτερικού πολιτισμού, σε τελική ανάλυση, αντιπαράθεση *Kultur-Zivilization*. Κάνοντας χρήση αυτού που οι *Hard-Jamison* αποκαλούν «η τεχνολογία ως μεταφορά», ο Κανελλόπουλος ανάγει την αποξένωση του εργαζόμενου από το προϊόν της εργασίας του –και κατ’ επέκταση από την ίδια του την ατομικότητα – στην ανεξέλεγκτη τεχνική η οποία στερείται ηθικότητας και πνευματικότητας. Με αυτό ως δεδομένο, άλλος θα έπρεπε να είναι ο στόχος του σοσιαλισμού/κομμουνισμού κατά τον Κανελλόπουλο:

« [Με δεδομένο ότι] Το άτομόν του [εργάτη] αφανίζεται πλήρως. [και ότι] Εις τούτο κυρίως έγκειται σήμερον η σημασία του κοινωνικού προβλήματος. [...] εις την θεραπείαν τούτου θα έπρεπε συνειδητώς και συστηματικώς να αποβλέψη ο σοσιαλισμός, ζητών ουχί βεβαίως την αποκατάστασιν της ατομικής και δημιουργικής σχέσεως του εργαζόμενου προς το έργον των χειρών του (τοιούτου είδους αποκατάστασις δεν είναι βεβαίως δυνατή), αλλά τον περιορισμόν του χρόνου της περι την μηχανήν απασχολήσεως του ανθρώπου εις το ελάχιστον, περιορισμόν, όστις θα ήτο δυνατόν να εξασφαλίση εις πάντας τους ανθρώπους την πιθανότητα, όπως αφιερωθούν και εις την καλλιέργειαν των ατομικών των κλίσεων και ροπών. Από της επόμεως ταύτης θα ενεφανίζετο ο σοσιαλισμός αποβλέπων εις το να σώση το άτομον, το οποίον υπό τον κατ’ επίφασιν υφιστάμενον ατομικισμόν της επί του φιλελευθερισμού βασιζομένης κοινωνίας κινδυνεύει πλήρως να αφανισθή».¹⁴⁸

¹⁴⁶ Ο. π., σ. 136.

¹⁴⁷ Ο. π., σ.σ. 136-137.

¹⁴⁸ Ο. π., σ.σ. 137-139.

Αφετέρου, με τη μελέτη των εμπράγματων μορφών του κομμουνισμού, η οποία αποδεικνύει την άρση των θεωρητικών δυνατοτήτων ακύρωσης της αλλοτρίωσης διά του κομμουνισμού. Ισχυρίζεται ότι ενώ στον κοινοβουλευτισμό και ιδίως εκεί που δεν υπάρχουν κόμματα αρχών είναι δυνατόν σύμφωνα με τον Max Weber, να επικρατήσει το «χάρισμα» και να μεταβάλει τους τύπους σε ουσία: απεναντίας, στο συμβουλευτικό σύστημα η άρρηκτη σύνδεση του αντιπροσώπου με τον εντολέα του –το κόμμα αρχών ή την οργανωμένη ομάδα– καθιστά απίθανη τη σχετική προοπτική. Ο Κανελλόπουλος το διατυπώνει ανεπιφύλακτα: το κοινοβούλιο δεσμεύει το άτομο, τα συμβούλια το καταπνίγουν.¹⁴⁹ Περαιτέρω, το σύστημα των συμβουλίων ισχύει μόνο τύποις: στη Ρωσία, διαπιστώνει ο Κανελλόπουλος, κυβερνά το κομμουνιστικό κόμμα και όχι τα συμβούλια· από αυτό αναδείχτηκαν οι ηγετικές προσωπικότητες.¹⁵⁰ Με δεδομένο ότι ούτε το κοινοβούλιο ούτε το σύστημα των συμβουλίων αρκεί για να αναδείξει το άτομο και να εγγυηθεί την ολόπλευρη ανάπτυξή του, καθώς και ότι η χαρισματική εξουσία είναι η μόνη που σημαίνει θρίαμβο του ατόμου,¹⁵¹ το ζήτημα είναι να ευρεθεί ο τρόπος προκειμένου να εξασφαλιστεί η επικράτηση του χαρίσματος, η επικράτηση του ατόμου. Ο Κανελλόπουλος ονειρεύεται μια κοινωνία όπου οι νόμοι και οι παραδόσεις θα ισχύουν εφ' όσον είναι ισχυρότεροι και ανώτεροι του αποκαλυπτόμενου ατομικού χαρίσματος. Στις συγκαιρινές του συνθήκες, θεωρεί, η επικράτηση του χαρίσματος συνιστά εξαίρεση, στις συνθήκες που ονειρεύεται θα είναι κανόνας· γι' αυτό και πρέπει οι καθημερινές συνθήκες να μετατραπούν σε ποίημα,¹⁵² ώστε και να επανέλθει το ζωντανό, άμεσο, ειλικρινές και αυθόρμητο που έχει εκτοπιστεί από τη λογικότητα¹⁵³ –βλ. λ.χ. εκλογικευτικούς θεσμούς, όπως το κοινοβούλιο– και να συντελεσθεί εκείνη η ριζική ανατροπή που απαιτείται, ώστε να απελευθερωθεί το αυθεντικό άτομο.¹⁵⁴ Το ακόλουθο απόσπασμα μπορεί να εκληφθεί ως μετριοπαθής επιφύλαξη για τη φασιστική λύση, ή μάλλον για την αυθεντικότητα και ειλικρίνειά της, για το κατά πόσο θα φανεί αντάξια της αποστολής της ή θα διαψεύσει τις ελπίδες που έχει προκαλέσει: «Υπό ττοιούτους όρους [κυριαρχίας του υπολογισμού και της λογικότητας] είναι βεβαίως αδύνατον να προσεγγίση –δεν λέγομεν καν: να πραγματοποιήση– ο άνθρωπος το ιδεώδες, του οποίου την διατύπωσιν επεχειρήσαμεν

¹⁴⁹ Ο. π., σ.σ. 142-144.

¹⁵⁰ Ο. π., σ. 144.

¹⁵¹ Ο. π., σ.σ. 145-152.

¹⁵² Ο. π., σ. 154.

¹⁵³ Ο. π., σ. 155.

¹⁵⁴ Ο. π., σ. 155.

ανωτέρω. Η ανθρωπότης πρέπει να υποστή μεγάλην ανατροπήν. Αλλοίμονον όμως, εάν η ανατροπή σημάνη μόνον πρόσχημα ανατροπής! Αλλοίμονον –και τούτο φοβούμεθα πολύ– εάν ανατραπούν θεσμοί διά ν’ αντικατασταθούν υπ’ άλλων διαφόρων μεν κατά το περιεχόμενον, αναλόγων όμως ή και χειροτέρων κατά την αρνητικήν των εν σχέσει προς το άτομον δύναμιν. Εάν συμβή τούτο, θα επέλθη η διαιώνις και όχι η θεραπεία του κακού!».¹⁵⁵

Ως χαρακτηριστικότερη ένδειξη του γεγονότος ότι ο ατομικισμός του φιλελευθερισμού και της περιχαρακωμένης νεωτερικότητας δεν έχει την παραμικρή σχέση με το απολύτως ατομικό στοιχείο, θεωρεί ο Κανελλόπουλος την ύπαρξη της «κοινής γνώμης», φαινομένου αναπόσπαστα συνδεδεμένου με την ύπαρξη της αστικής τάξης,¹⁵⁶ όπως και της μαζικής κοινωνίας της στηριγμένης στη μαζική παραγωγή και κατανάλωση, την επέκταση της δημόσιας εκπαίδευσης, τον ορθολογισμό και την τεχνοεπιστήμη, καθώς και τη δύναμη του Τύπου, με αποτέλεσμα την παρακμή του πνευματικού πολιτισμού¹⁵⁷ και τον ραγδαίο «εξαμερικανισμό» της Ευρώπης.¹⁵⁸ Ωστόσο, ακόμη και μέσα σε αυτό το πλαίσιο η δύναμη του ατόμου διαλάμπει και κατορθώνει να άρει τους φραγμούς που θέτει η

¹⁵⁵ Ο. π., σ.σ. 155-156.

¹⁵⁶ Ο. π., σ. 157: «Το ότι ο ατομικισμός, όστις θεωρείται διέπων ή έστω και εγκαινιάσας απλώς την εποχήν μας, ουδεμίαν έχει σχέσιν προς τον θρίαμβον του αληθώς ατομικού, το ότι ούτος υπάρχει μόνον ή κατ’ επίφασιν ή εν πάση περιπτώσει σημαίνει απλώς την χειραφέτησιν του εξωτερικώς “σκοπίμου” και ουχί του εσωτερικώς “αναγκαίου” εις την ψυχήν του ανθρώπου, τούτο εξάγεται και του γεγονότος, ότι εις φορέα του τοιούτου “ατομικισμού” ανεδείχθη η αυτή τάξις, η οποία εμφανίζεται ως ο κύριος –εάν ουχί ο μόνος– παράγων άλλου φαινομένου χαρακτηρίζοντος ιδιαίτερος την εποχήν μας: του φαινομένου της κοινής γνώμης».

¹⁵⁷ Ο. π., σ.σ. 169-176.

¹⁵⁸ Ο. π., σ.σ. 177-178: «[...] Προς την διανοητικότητα τούτων είναι υποχρεωμένη να συμμορφωθή σήμερον η εφημερίς. Φορέυς της καταναλωτικής αγοράς είναι πλέον μάζαι ολόκληροι ανθρώπων. Η εφημερίς, βασιζομένη, πλέον κατά το μάλλον και ήττον επί κεφαλαιοκρατικώς συγκεκριμένης οργανώσεως, βιομηχανοποιήθη. Η βιομηχανοποίησις αὐτή συνέβη εις μεγάλην κλίμακα εν Ευρώπη, προσέλαβεν όμως τας καταπληκτικωτέρας των μορφών των μορφών της εις τας Ηνωμένας Πολιτείας της Αμερικής. Άλλοτε ελέγομεν –και τούτο επαναλαμβάνομεν ακόμη, εφ’ όσον η φωνή μας δεν καταπνίγεται υπό του εκκωφαντικού θορύβου της εποχής μας–: ex oriente lux, εξ ανατολής το φως! Εξ ανατολής εδέχθη η ελληνική αρχαιότης τον *Διόνυσον* ως λυτρωτήν της. Εξ ανατολής εδέχθη και ο νεώτερος κόσμος τον *Εσταυρωμένον* ως σωτήρα του. Τα πράγματα σήμερον μετεβλήθησαν ουσιωδώς. Οι όροι αντεστράφησαν ή μάλλον θεωρούνται δυστυχώς από των πολλών ως αντιστραφέντες. Η Ευρώπη ήρξατο, απαρνούμενη την παράδοσίν της, να δέχεται το φως –αδιάφορον εάν πρόκειται περί ηλεκτρικού πλέον και μηχανικώς παρεσκευαζομένου, ουχί δε περί αληθούς φωτός– από της απωτέρας Δύσεως, από της Αμερικής. Το τι σημαίνει το φως τούτο, θα ίδωμεν συγκεκριμένως και εις την περίπτωσιν του παραδείγματος των αμερικανικών εφημερίδων. Αρκούμεθα ενταύθα εν γενικαίς γραμμαίς να παρατηρήσωμεν, ότι τα παραδείγματα, τα οποία αντλεί εν πολλοίς η σύγχρονος Ευρώπη από της ζωής του αμερικανικού λαού, δεν είναι, όπως ισχυρίζονται τινες, παραδείγματα λαού νέου και πλήρους ζωτικότητος –ζωτικότητος πηγαίας και αληθούς–. Ο *Georges Duhamel* εις το ωραιότατον βιβλίον του περί των σκηνών της ζωής του μέλλοντος, βιβλίον αφιερωμένον εις την καταπολέμησιν του αμερικανισμού και εξαμερικανισμού, παρατηρεί ορθότατα, ότι ο αμερικανικός λαός δεν είναι λαός νέος, αλλ’ είναι γηραιότερος των λαών της Ευρώπης, λαός γηράσας αποτόμως και χωρίς να διέλθη την περίοδον της αληθούς ωριμότητος».

κοινή γνώμη, χωρίς να θυσιάζει την ανώτερη πνευματικότητά του, όπως συνέβαινε σε εκείνες τις εποχές και περιπτώσεις των αριστοκρατών, τις απόψεις των οποίων οι πολλοί τις συμμερίζονταν και τις ακολουθούσαν ως πίστη ένα ενδιαφέρον ερώτημα είναι ποιους εννοεί ο Κανελλόπουλος δεδομένης της εποχής που εκφέρονται οι σχετικές απόψεις:

«Η εις κοινήν γνώμην μετατρεπομένη γνώμη των ολίγων προβάλλει δι' επιχειρημάτων και ουχί ως δόγμα, θέλει να γίνη κοινή, υποτίθεται, ότι κατανοείται και επιδοκιμάζεται υπό των πολλών, υποτίθεται μάλιστα, ότι οφείλεται εις τους πολλούς. Κατ' αρχήν μάλιστα δεν είναι δυνατόν να μετατραπή εις κοινήν γνώμην “γνώμη”, η οποία δεν είναι νοητώς προσιτή εις τους πολλούς. Δι' αυτόν ακριβώς τον λόγον ο θέλων να κατακτήση την κοινήν γνώμην κατέρχεται εις το επίπεδον των πολλών. Κατά βάθος προσαρμόζονται ουχί οι πολλοί εις αυτόν, αλλ' αυτός εις τους πολλούς. Υπάρχουν βεβαίως και περιπτώσεις, καθ' ας δεν συμβαίνει τούτο. Εν αυτό τούτω τω πλαισίω του συγχρόνου πολιτισμού και της κοσμοπολιτικής ζωής συμβαίνει από καιρού εις καιρόν, ώστε το πλήθος να περιβάλλη διά της αφοσιώσεώς του άνθρωπον, ο οποίος δεν κατέρχεται εις το επίπεδον του πλήθους διά να κατακτήση τούτο, άνθρωπον, ο οποίος δεν θυσιάζει την ανωτέραν πνευματικήν του ύπαρξιν. Ο άνθρωπος όμως αυτός, όστις συνήθως αποτελεί εξαίρεσιν, επικτατεί χωρίς να δημιουργή περί εαυτόν “κοινήν γνώμην”, υφ' ην έννοιαν συνελήφθη και ωρίσθη αύτη εν τω παρόντι κεφαλαίω. Εις τον άνθρωπον τούτον πιστεύει το πλήθος ως εις προφήτην. Κοινή γνώμη δεν σχηματίζεται ει μη μόνον εν σχέσει προς κάτι, το οποίον είναι “λογικώς” προσιτόν εις τους πολλούς!».¹⁵⁹

Ο Κανελλόπουλος κωδικοποιεί τα συμπεράσματά του ως εξής: η νεώτερη εποχή και ιδίως η μεσοπολεμική, όπως και η πολιτική ζωή της βασίζεται στον παράγοντα της κοινής γνώμης· ως μαζική αρνείται να ανεχθεί την ελευθερία του ατόμου το οποίο επιζητεί τη διάκριση και ποιοτική διαφοροποίηση. Διακηρύττοντας την ελευθερία του ατόμου εννοεί το μικρό εκείνο κοντόθωρο, υποκριτικό, συμφεροντολόγο άτομο, το οποίο προστιθέμενο σε άλλα δημιουργεί πλειοψηφίες, οι οποίες ορθώνουν ανυπέβλητους φραγμούς στο μεγάλο άτομο, όταν αυτό επιχειρεί να υψωθεί πάνω και πέρα από τη μετριότητα. Για αυτό και οι εν λόγω φραγμοί, διατρανώνει την πεποίθησή του ο Κανελλόπουλος, λογίζονται αφόρητοι. Οι φραγμοί που έθεσαν προγενέστερες εποχές, απεναντίας, νοούνται ως ανεκτοί ακριβώς διότι τέθηκαν από ανώτερα και ιδιαίτερα ανεπτυγμένα άτομα: «Σήμερον τίθενται ούτοι [οι φραγμοί] υπό των πολλών, υπό του ανωνύμου πλήθους. Και τούτο χαρακτηρίζεται ως η αληθής ζωή. Και όμως: εάν η ζωή είναι το σύνηθες και κανονικόν, τότε οφείλομεν, διαφωνούντες προς όσους διδάσκουν την ζωήν αυτήν, να είπωμεν (χωρίς τούτο να αποτελή παραδοξολογίαν μεγαλειτέραν εκείνης, την οποίαν εκφράζει αυτή αυτή η

¹⁵⁹ Ο. π., σ. 181.

ζωή), ότι το αληθώς ζωντανόν είναι εκείνο, το οποίον διακρίνεται της ζωής, εκείνο, το οποίον χαρακτηρίζεται ως ασυμβίβαστον προς αυτήν!».¹⁶⁰

Η σύγκρουση Γληνού – «Αρχείου»/Ιδέας

Στα μέσα του 1932, λίγο πριν το τέλος της «Μεγάλης Τετραετίας» του Βενιζέλου και ενώ ήδη έχει ενσκήψει η Κρίση προκαλώντας τριγμούς στην κοινοβουλευτική ρύθμιση και καθιστώντας ακόμη πιο ελκυστικές τις αυταρχικές και δικτατορικές λύσεις, η θεωρητική αναζήτηση επισημαίνει τα κενά της φιλελεύθερης νεωτερικότητας και επεξεργάζεται τις λύσεις που μπορούν να οδηγήσουν στην υπέρβασή της. Προνομιακό ακροατήριο αυτών των επεξεργασιών φαίνεται να είναι οι νέοι άνθρωποι. Διανοούμενοι και πολιτικοί δεν παραλείπουν να απευθύνονται άμεσα ή έμμεσα σε αυτούς –έχουν ήδη αναφερθεί κείμενα και ομιλίες των Βενιζέλου, Μεταξά, Θεοτοκά– εξυμνώντας τις δημιουργικές δυνάμεις της νεότητας, οι οποίες εγγυώνται ένα ακμαίο και ελκυστικό μέλλον· αυτές οι επικλήσεις δεν είναι άσχετες από το κοινό χαρακτηριστικό όλων των πολιτικών εκδοχών της «οργανωμένης νεωτερικότητας» στον Μεσοπόλεμο, οι οποίες υπογραμμίζουν ότι συνιστούν ένα «νέο ξεκίνημα», θεωρώντας έτσι, ιστορικά παρωχημένο το «παράδειγμα» της οιονεί περιχαρακωμένης νεωτερικότητας. Σχετίζονται υπ' αυτή την έννοια, με το ήθος του μοντερνισμού, δηλαδή την εξύμνηση της υγείας και της σφριγηλότητας του σώματος ενάντια στην ηθικοκοινωνική και σωματική παρακμή.

Για μια θεώρηση, όπως η μαρξιστική/ιστορικοϋλιστική, η οποία αυτοπροσδιορίζεται ως *a priori* ταυτισμένη με τις διαμορφωτικές του μέλλοντος δυνάμεις και την πρόοδο, η επίκληση της νεότητας συνιστά προτεραιότητα, ενώ η προσέλευσή της αυτονόητο στόχο της πολιτικής της.¹⁶¹ Η απόπειρα προσέλευσης στηρίζεται στον συνδυασμό επιστήμης-κομμουνιστικής ιδεολογίας. Σε αυτή την κρίσιμη, λοιπόν, από κάθε άποψη συγκυρία, ο Γληνός αποπειράται να μεταδώσει το μήνυμα του ιστορικού υλισμού στους φοιτητές, τους εκκολλαπτόμενους επιστήμονες:¹⁶² τους προτρέπει να ακούσουν τη φωνή της συνείδησής τους, ώστε να

¹⁶⁰ Ο. π., σ. 182.

¹⁶¹ Ο Φ. Ηλιού υπογραμμίζει πως ο ίδιος ο Γληνός ξεχώριζε ανάμεσα στα κείμενα αυτής της περιόδου τη μελέτη του για τον Χέγκελ (βλ. 4.1), τις αναλύσεις του για τις «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης» (βλ. παρακάτω) και το «οδηγητικό» κείμενο «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους» (Ηλιού Φ., «Εισαγωγικό σημείωμα [στα *Άπαντα* του Δημήτρη Γληνού]»... , σ. 131).

¹⁶² Γληνός Δ., «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους» (πρώτη δημοσίευση: φοιτητικό περιοδικό «Μελέτη-Κριτική», τεύχος 4, Μάης, Αθήνα 1932), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 2^{ος} Τόμος, σ.σ. 27-32.

εντοπίσουν τον υπαρκτό ταξικό της χαρακτήρα.¹⁶³ Διαγράφοντας με μανιχαϊκό τρόπο τις δυνατές επιλογές των νέων –είτε υποστήριξη της επανάστασης, είτε προσχώρηση στην «αντίδραση»¹⁶⁴– εμπλέκει ρητά την επιστήμη στην κοινωνικοπολιτική αντιπαράθεση απορρίπτοντας απερίφραστα την επιστημονική ουδετερότητα.¹⁶⁵ Αφοσιωμένος στην αξία του επιστημονικού ιδεώδους και θεωρώντας δεδομένο και αναμφισβήτητο το προοδευτικό/διαφωτιστικό/επαναστατικό περιεχόμενό του, ο Γληνός προτείνει τη ρύθμιση του κοινωνικού στη βάση των επιστημονικών απαιτήσεων. Ενάντια στην πείσμονα άρνηση των αντιπάλων του να θεμελιώσουν τις αξίες στην επιστημονική γνώση, προτάσσοντας την υπαγωγή της σε αυτές, ο Γληνός αντιτάσσει μια ανυποχώρητη εκλογικευτική βούληση, η οποία αξιώνει τη συνολική επιστημονική ρύθμιση της ζωής· η άρνηση δε, της επιστημονικής θεμελίωσης των αξιών, εκλαμβάνεται ως ιδεολογική συγκάλυψη:

«[Χωρίζεται η επιστήμη από τη ζωή:] Εδώ και σεις οι ίδιοι, όσοι δεν είσατε διαλεκτικοί ματεριαλιστές, μα και η ολότητα ίσως από τους δασκάλους σας, θ' απαντήσουν μ' ένα στόμα. *Ναι!* Τα ζώη ρυθμίζουνε, θα σας πούνε, άλλες “αξίες”, ηθικές, θρησκευτικές, κοινωνικές, πολιτικές. Και οι αξίες αυτές δεν πηγάζουν από τη γνώση. *Άρα η επιστήμη μπορεί να μελετάει τις αξίες σα δεδομένα, ποτέ όμως δε μπορεί να γίνει ρυθμιστής τους.* Μα αν ρωτήσετε ποια είναι η πηγή αυτών των αξιών, θα πάρετε τις πιο σκοτεινές, τις πιο αόριστες, τις πιο θολές απάντησες, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο όλες οδηγούνε στο μυστήριο, στην αποκάλυψη, στο υπερκοσμικό και φανταστικό. Αυτή όμως η επίμονη τάση να χωριστεί η αξία, που ρυθμίζει τη ζωή από τη γνώση, φαντάζεσθε πώς δεν είναι και αυτή κοινωνικά καθορισμένη; Είναι γνώρισμα όλων των κοινωνιών, που είναι χωρισμένες σε κοινωνικές τάξεις και στηρίζονται στην κυριαρχία μιας τάξης απάνω στις άλλες. Και το λόγο του χωρισμού θα τότε δείτε παρακάτω».¹⁶⁶

Η επιχειρηματολογία του Γληνού προκειμένου να αποδείξει τον παραμερισμό της επιστήμης από τους «αντιδραστικούς» αντιπάλους, ακολουθεί τη διαλεκτική αναπροσαρμογή των σχέσεων θεωρίας-πράξης. Σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία και σε οποιαδήποτε ιστορική στιγμή, διατείνεται ο Γληνός, το «είναι», το «νοείν» και το «πράττειν», εμφανίζονται αλληλένδετα. Το «είναι», με άλλα λόγια οι αντικειμενικές κοινωνικές συνθήκες, καθορίζουν το «νοείν», τη συνείδηση και γνώση της

¹⁶³ Ο. π., σ. 27: «Ν' ακολουθήσετε τη φωνή της συνείδησής σας, γιατί μέσα σ' αυτή θα μιλάει και κάτι πλατύτερο από το άτομό σας, η κοινωνική και η ταξική συνείδηση, που ζει χωρίς άλλο μέσα σας».

¹⁶⁴ Κονδύλης Π., *Αντίδραση-Παλινόρθωση*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2001. Στο συγκεκριμένο βιβλίο ο Κονδύλης αναλύει την εξαιρετική σημασία και αποτελεσματικότητα που διαθέτει από την άποψη της πολεμικής, η κατηγορία της «αντίδρασης»: δεν επιτρέπει στον αντίπαλο να αυτοπροσδιοριστεί αναγκάζοντάς τον να αμύνεται προκειμένου να αποσείσει έναν αρνητικά φορτισμένο χαρακτηρισμό.

¹⁶⁵ Γληνός Δ., «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους»... σ. 28: «[Τι δουλειά έχει η επιστήμη με την πολιτική;] Και όμως και όμως! Δεν πιστεύω να σας ξέφυγε, αγαπητοί μου νέοι, πως και άλλοι συμβουλάτορες, που προηγήθηκαν από μένα, ας αναφέρω τους κ. Λούβαρι, Θεοδωρακόπουλο και Κανελλόπουλο, κάτω από βαθυστόχαστες φιλοσοφοντυμένες συμβουλές, που σας έδωκαν, δεν έκαμαν τίποτα άλλο από πολιτική, απ' αυτή την καταραμένη την πολιτική, που πάει να χωθεί σήμερα και μέσα στο 2+2=4. Και οι τρεις τους κρατώντας από μία φιλοσοφική αγιαστούρα ξόρκιζαν τον “ιστορικό υλισμό” και τίποτα άλλο. Έκαναν καθαρή, καθαρότατη, αλλά... ανομολόγητη πολιτική».

¹⁶⁶ Ο. π., σ.σ. 29-30.

πραγματικότητας, οδηγώντας στο «πράττειν», το οποίο, με τη σειρά του ανατροφοδοτεί, κινητοποιεί, αλλά και επικυρώνει τη γνώση. Η διαυγασμένη από τη γνώση πράξη αλλοιώνει την κοινωνική πραγματικότητα, τις αντικειμενικές συνθήκες, διαμορφώνοντας νέα γνώση, η οποία αντίκειται στο καθαγιασμένο και ήδη υπάρχον σώμα γνώσεων, αλλά και στο σύνολο των αξιών, επιζητώντας καινούριες συνθέσεις. Η εκάστοτε κρατούσα τάξη επιχειρεί τότε και να ελέγξει την επιστημονική ανάπτυξη, αλλά και την αποκόψει από την οποιαδήποτε κοσμοθεωρητική αξίωση· διαχωρίζει, κατά συνέπεια, την επιστήμη από τα «δέοντα» που θεμελιώνουν την κυριαρχία της, στα οποία αποδίδει υπερβατική υπόσταση. Εδώ ριζώνει, αποφαίνεται ο Γληνός, η συγκαιρινή αποκοπή της επιστήμης από την κοινωνική ρύθμιση.¹⁶⁷

Η πρόταση του Γληνού είναι απότοκο τριών παραμέτρων: κατά πρώτο λόγο της αναμφίλεκτης παραδοχής ότι η επιστήμη είναι εξ ορισμού συνυφασμένη με κοσμοθεωρητικές αξιώσεις. Με άλλα λόγια, νέες επιστημονικές κατακτήσεις υπονομεύουν τα καθιερωμένα κοσμοειδώλα. Δεύτερον, ότι η επιστήμη εκβάλλει φυσιολογικά στον ιστορικό υλισμό, την επιστημονική προσέγγιση και ανασυγκρότηση του κοινωνικού. Το ενδεχόμενο ποικίλες επιστημονικές κατακτήσεις ή ερμηνείες τους, να θέτουν εν αμφιβόλω βασικές αρχές των πεποιθήσεών του, διόλου δεν λαμβάνεται υπ' όψιν. Τέλος, σε μια εποχή όπου η ιδέα του «σχεδιασμού» απολαμβάνει δια-«κομματικής» αποδοχής υποσχόμενη να διαγράψει την επώδυνη και αφόρητη πολιτική, επιστημονική, οικονομική ενδεχομενικότητα της αστικοφιλελεύθερης/κοινοβουλευτικής θέσμισης, ο συνδυασμός «κοινωνική επανάσταση συν επιστήμη συν κοινωνικός σχεδιασμός», όπως εκπροσωπείται στη νεότευκτη Σοβιετική Ένωση φαντάζει ελκυστικότετος. Κατά συνέπεια, το σοβιετικό υπόδειγμα ανάγεται σε θεμέλιο της νέας αντίληψης για την επιστήμη,¹⁶⁸ ενώ το

¹⁶⁷ Ο. π., σ. 31: «Γι' αυτό και όταν αλλάζουν οι αντικειμενικοί όροι και δημιουργείται νέα γνώση και βγαίνει ένα καινούριο πρέπει, ξεσπάει η αντίθεση με το παλιό και δημιουργείται η ανάγκη μιας καινούριας σύνθεσης. Γι' αυτό και η τάξη, που άρχει κάθε φορά, θέλει από τη μια μεριά να μονοπωλεί και να κοντρολάρει τη γνώση, δηλαδή την επιστήμη και από την άλλη μεριά να χωρίζει από αυτή το "πρέπει" (το "πρέπει" που της συμφέρει) και να το ανάγει σε θεία καταγωγή, για να μην επηρεαστεί από την αλλαγή της γνώσης (δέκα εντολές δοσμένες από το Θεό στο Μωϋσή, ηθικός νόμος, που πηγάζει από την υπερβατική φύση του ανθρώπου κλπ κλπ). Αν αυτό είναι έτσι, τότε η αντίληψη, που περιορίζει την έννοια της επιστήμης στην κατάχτηση μιας περιορισμένης περιοχής του επιστητού, ξεξωρισμένης με σινικά τείχη από κάθε γενική επισκόπηση του επιστητού και από την άλλη μεριά χωρίζει με στεγανά και αδιαπέραστα χωρίσματα την επιστήμη από την καθαρή ρύθμιση της ζωής, αντίληψη λοιπόν αυτής της "καθαρής επιστήμης" είναι και αυτή μια "πολιτική αντίληψη" της επιστήμης. Όπερ έδει δείξαι».

¹⁶⁸ Ο. π., σ. 31: «Δικαιούμαστε λοιπόν σ' αυτή την αντίληψη της επιστήμης ν' αντιτάξουμε τη δική μας, που δε χωρίζει την επιστήμη από τη ρύθμιση της ζωής. Και την αντίληψη τούτη για την ενότητα επιστήμης και πράξης τη βλέπουμε να εφαρμόζεται πέρα για πέρα στη μόνη χώρα, που θέτει τα θεμέλια μιας νέας αταξικής κοινωνίας, που καταργεί την εκμετάλλευση και βαδίζει προς τον

επιστημονικό υπόβαθρο προσδοκείται να εκβάλει στον συγγενή με αυτό ιστορικό υλισμό, τη «μόνη επιστημονική κοσμοθεωρία», σε μια σαφή επαναστατική κατεύθυνση.¹⁶⁹

Στηριγμένος στον συνδυασμό «κοινωνική επανάσταση συν – ιστορικούλιστική– επιστήμη» ο Γληνός αποπειράται να εκκαθαρίσει το πνευματικό εποικοδόμημα της συγκυρίας αποκαλύπτοντας τον «αντιδραστικό» του ρόλο.¹⁷⁰ Πιο συγκεκριμένα, ο Γληνός διατείνεται ότι όπου το επαναστατικό εργατικό κίνημα πήρε έκταση και σημασία, η αστική τάξη πέρασε στο στάδιο της αντίδρασης: στην οικονομία η αντιδραστική μεταστροφή συνεπάγεται την επαναφορά του εργάτη στη θέση του σκλάβου, στην πολιτική την αστική απολυταρχία που εκφράζεται είτε με τον φασισμό είτε με τον κοινοβουλευτικό φασισμό και στην πνευματική ζωή είτε με το σταμάτημα της διαφώτισης των εξεγερμένων είτε με τη στήριξη των θεσμών που υποβαστάζουν το αστικό καθεστώς.¹⁷¹ Το ίδιο ακριβώς συνέβη, κατά τη γνώμη του, και στην Ελλάδα: η γενεαλογία της «αντίδρασης», την οποία επιχειρεί, εκτείνεται από το 1924 ως το 1933 έχοντας ως διαδοχικούς σταθμούς της τους Παπαναστασίου, Μιχαλακόπουλο, Πάγκαλο, Κονδύλη, την Οικουμενική Κυβέρνηση και τέλος, τον Βενιζέλο και την «Μεγάλη Τετραετία» του.¹⁷²

Ιδιαίτερη σημασία έχει να καταδειχθούν και να πληγούν ανελέητα οι αντιδραστικές μορφές σε επιστήμη και τέχνη. Η επιστήμη, κεντρικός πυλώνας του πνευματικού εποικοδομήματος, με δεδομένο αποφασιστικό ρόλο στην έκβαση των κοσμοθεωρητικών συγκρούσεων, καθώς υποβαστάζει ή αναιρεί κοσμοειδωλα, συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του Γληνού.¹⁷³ Η ευμενής στάση των αστών απέναντι

κομμουνισμό, δηλαδή στη Σοβιετική Ένωση. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η σπουδή της επιστήμης είναι αναπόσπαστα ενωμένη με τη γενική θεώρηση της φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Και η γενική αυτή θεώρηση είναι μια επιστημονική φιλοσοφία. Επιστήμονας χωρίς τέια γενική επιστημονική κοσμοθεωρία είναι ένας απλός δεξιότηχνης, ένας επαγγελματίας, πολύ κατώτερος από έναν εργάτη, γιατί ο τελευταίος, όταν είναι συνειδητός, έχει έστω και στις γενικές γραμμές, την επιστημονική θεώρηση του κόσμου».

¹⁶⁹ Ο. π., σ.σ. 31-32.

¹⁷⁰ Γληνός Δ., «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης» (πρώτη δημοσίευση: περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*, από Σεπτέμβρη 1932 ως και Φλεβάρη 1933), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 50-94.

¹⁷¹ Ο. π., σ. 50.

¹⁷² Ο. π., σ. 53: «Την πορεία αυτή της αντίδρασης στα διάφορα επίπεδα του πνευματικού πολιτισμού θα την παρακολουθήσουμε σύντομα, επιμένοντας ιδιαίτερα στα τελευταία τέσσερα χρόνια, που με τον κλασικό αντιπρόσωπο της μεγάλης ντόπιας και ξένης κεφαλαιοκρατίας επί κεφαλής, πήρε την πιο συστηματική της μορφή».

¹⁷³ Ο. π., σ. 64: «Η αστική τάξη σ' όλο τον κόσμο κάνοντας την αντιδραστική της στροφή ενάντια στο επαναστατικό κύμα του προλεταριάτου ζήτησε φυσικά να χρησιμοποιήσει για τους σκοπούς της και την επιστήμη. Σύμφωνα με τη νέα της κοινωνική τοποθέτηση, ζήτησε να δώσει νέα μορφή στη γνωστική τούτη λειτουργία. Η επιστήμη και μάλιστα οι φυσικές επιστήμες στάθηκαν όπλο πολεμικό

στο επιστημονικό/τεχνολογικό φαινόμενο, την οποία και οι πνευματικοί εκπρόσωποι του προλεταριάτου συμμερίζονται, εγκαταλείπεται από τη στιγμή που φαίνεται ότι αυτή υπονομεύει τις αξιώσεις κυριαρχίας τους. Έτσι, επέρχεται η αντίδραση, η οποία, στο θεωρητικό επίπεδο, εκδηλώνεται, κατά τον Γληνό, με δύο μορφές. Η πρώτη σχετίζεται με την προγραμματική αποκοπή της επιστήμης από τα κοσμοθεωρητικά προβλήματα και την εύρεση της αλήθειας και της ουσίας του κόσμου, και με τον περιορισμό της στην επινόηση εργαλειοκρατικών εν πολλοίς μοντέλων διευθέτησης των φαινομένων.¹⁷⁴ Η δεύτερη εκκινεί από τη διακήρυξη της ουδετερότητας της επιστήμης, η οποία ακυρώνοντας, σύμφωνα με τον Γληνό, τη δυνατότητα εξαγωγής καθολικής κοσμοθεωρίας από τα επιστημονικά πορίσματα, διανοίγει τον δρόμο για τη διατύπωση αντιδραστικών –δήθεν απότοκων της επιστήμης– θεωριών στις οποίες η επιστήμη πρέπει να υπαχθεί –νεοκαντιανισμός, νεοεγελιανισμός, πραγματισμός, εμπειριοκριτικισμός, μπερζονισμός, βιταλισμός, λογικισμός, φαινομενολογία–¹⁷⁵ οι οποίες «[...] έχουν ένα και μόνο σκοπό. *Να βγάλουν από μέσα τάχα από τα πορίσματα της σύγχρονης επιστήμης για τελικό συμπέρασμα την αγιαστούρα του παπά.* Τελευταία λέξη της επιστήμης το “Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι (και γενικά οι πτωχοί) ότι αυτών εστίν η βασιλεία των ουρανών”».¹⁷⁶ Η αντιδραστική μεταστροφή της αστικής τάξης έναντι της επιστήμης ολοκληρώνεται, πιστεύει ο Γληνός, με θεσμικό τρόπο: τα

για την ίδια την αστική τάξη τον καιρό, που αγωνιζόταν να γκρεμίσει τον φεουδαρχισμό. Οι φυσικές επιστήμες ευκολύνοντας την τεχνική πρόοδο έδωκαν τα μέσα στον καπιταλισμό να ξετυλίξει σε καταπληκτικό βαθμό την τεχνική και να συντρίψει κάθε απομεινάρι φεουδαρχικής οικονομίας στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Στις φυσικές επιστήμες απάνω θεμελιώθηκε και το φιλοσοφικό εποικοδόμημα του μηχανικού ματεριαλισμού, που έπαιξε ρόλο επαναστατικό σ’ όλη την περίοδο της αστικής ανοικοδόμησης. Από τη στιγμή όμως που η αστική τάξη έφτασε στο κορύφωμα της κυριαρχίας της και τα επαναστατικά στοιχεία που γέννησε η ίδια η καπιταλιστική οικονομία άρχισαν να απειλούν την υπόστασή της, η επιστήμη έγινε κίνδυνος και πηγή ανησυχίας από διπλή άποψη. Πρώτα πρώτα ο ταξικός της αντίπαλος, το προλεταριάτο, έχει απόλυτο συμφέρο στην κατάχτηση της φύσης από τον άνθρωπο που γίνεται με τα τεχνικά μέσα. Και έπειτα το προλεταριάτο είναι ο μόνος φορέας της επιστημονικής θεωρίας των κοινωνικών φαινομένων δηλ. του ιστορικού ματεριαλισμού».

¹⁷⁴ Ο. π., σ.σ. 64-65: «Στον πόλεμό της ενάντια στην επιστήμη η αστική τάξη πέρασε διάφορα στάδια. Στα τέλη του δέκατου ένατου και στις αρχές του εικοστού αιώνα κηρύχεται η “χρωκοπία της επιστήμης”. Μεγάλοι αστοί επιστήμονες “ομολογούνε” πως η επιστήμη δεν μπορεί να δώσει λύση σε κανένα κοσμοθεωρητικό πρόβλημα, η επιστήμη είναι απλό τεχνικό μέσο, ένα βολικό αντίκρισμα του υλικού κόσμου, για να ευκολύνει τον άνθρωπο και τίποτα περισσότερο. Οι επιστήμονες πρέπει να περιοριστούνε στην έρευνα των εμπειρικών δεδομένων, να τελειοποιούνε τα τεχνικά μέσα, (που κι αυτό είναι για πολλούς προβληματικό, αν συντελεί στην ευτυχία του ανθρώπου) και ν’ αφήσουνε τη θρησκεία ή τη φιλοσοφία να δίνει στον άνθρωπο το γνωσιολογικό και συναισθηματικό ολοκλήρωμα, που του χρειάζεται για να ζήσει ευτυχισμένος».

¹⁷⁵ Ο. π., σ.σ. 65-66.

¹⁷⁶ Ο. π., σ. 66.

Πανεπιστήμια αναλαμβάνουν να ενισχύσουν τις σχετικές θεωρήσεις¹⁷⁷ και προεξάρχοντα ρόλο σε αυτό διαδραματίζει στην Ελλάδα το Πανεπιστήμιο Αθηνών.¹⁷⁸

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει ο Γληνός και στην κατάδειξη των «αντιδραστικών» μορφών τέχνης. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί, αν υπενθυμιστεί ότι οι αμφισβητούντες την κοινωνική αιτιοκρατία που πρεσβεύει ο ιστορικός υλισμός ως απόρροια του επικαθορισμού της ιδέας από την κοινωνική πραγματικότητα, προσέφυγαν στο πεδίο της τέχνης προκειμένου να άρουν το οικονομικοκοινωνικό πρωτείο. Αρκεί να υπενθυμίσουμε τη «δαιμονική» πηγή του καλλιτεχνήματος την οποία υποστήριξε ο Θεοτοκάς ή το ανεξιχνίαστο και ανεκλογίκευτο απολύτως ατομικό στοιχείο το οποίο υπογράμμισε ο Κανελλόπουλος. Αφού τονίσει την εξάρτηση της τέχνης από τα ιστορικά πλαίσια και τους μετασχηματισμούς τους,¹⁷⁹ οι οποίοι οφείλονται στις αντίστοιχες τροπές της οικονομικής δομής,¹⁸⁰ διατυπώνει τον στόχο της ιστορικοϋλιστικής ερμηνείας της τέχνης, η οποία δεν πρέπει να εκληφθεί ως δόγμα, αλλά μάλλον ως πρόγραμμα. Ο τρόπος αποκρυστάλλωσης των ομαδικών αναγκών στην καλλιτεχνική ψυχή ή η επενέργεια του καλλιτεχνικού έργου στη μάζα, ο ρόλος της τέχνης εντός μιας ταξικής κοινωνίας και οι επιρροές των κοινωνικών ανακατατάξεων στην τέχνη πρέπει να ειδωθούν πιο πολύ ως προβλήματα προς επίλυση, παρά ως τετελεσμένη γνώση.¹⁸¹ Η αξιοποίηση, εντούτοις της ψυχανάλυσης σε συνδυασμό με το επιστημονικό πνεύμα που εμψυχώνει τον διαλεκτικό υλισμό, παρέχει κατά τον Γληνό τα εχέγγυα για την επιτυχή λύση αυτών των προβλημάτων τα οποία μάταια ταλάνισαν την αστική επιστήμη.¹⁸²

¹⁷⁷ Ο. π., σ.σ. 66-70.

¹⁷⁸ Ο. π., σ.σ. 70-71: «Βαθύτερα ακόμη και σοβαρότερα προσπαθούν να βοηθήσουν την αντίδραση οι απόπειρες, που γίνονται μέσα στα καθαυτό επιστημονικά πλαίσια για να μεταφυτευτούν νεότερες ή παλιότερες συντηρητικές θεωρίες και σ' εμάς. Εδώ θα είχαμε ν' αναφέρουμε στη θεολογική σχολή τις εργασίες του Ν. Λούβαρη, στις φιλοσοφικές σχολές Αθηνών και Θεσσαλονίκης τις διδασκαλίες του Αποστολάκη, του Δελμούζου, του Θεοδωρακόπουλου και του Συκουτρή, στη Νομική Σχολή τις προσπάθειες του Κ. Τσάτσου. Για την αναλυτικότερη εξέταση των θεωριών αυτών θα χρειαζότανε ειδική μελέτη. Εκείνο όμως που θα έπρεπε να τονίσουμε κι εδώ, είναι πως με όλες τις εξωτερικές διαφορές, που έχουνε αναμεταξύ τους ετούτες οι θεωρίες, έχουν ένα κοινό σκοπό. Να χτυπήσουνε κάθε επαναστατική τάση και να στρέψουνε την ψυχή των νέων στον ιδεαλισμό. Τα περιοδικά "Κοσμοθεωρία" και "Αρχαίον Φιλοσοφίας" είναι τα όργανα που υπηρετούνε τις θεωρίες τούτες».

¹⁷⁹ Ο. π., σ.σ. 72-75.

¹⁸⁰ Ο. π., σ.σ. 76-79.

¹⁸¹ Ο. π., σ.σ. 79-80.

¹⁸² Ο. π., σ. 80: «Ο διαλεκτικός μαρξισμός είναι η πιο ζωντανή κοσμοθεωρία προορισμένη να αναγεννήσει όλες τις επιστήμες και να φέρει τον άνθρωπο πολύ πλησιέστερα στην κατανόηση και κυριαρχία του φυσικού και κοινωνικού γίγνεσθαι, απότι κατόρθωσε κάθε άλλη ως τώρα. Γιατί είναι το πνευματικό όργανο της τάξης εκείνης, που οδηγεί την ανθρώπινη κοινωνία πολύ πλησιέστερα στην κυριαρχία αυτή, παρότι έκαμε κάθε άλλη κοινωνική τάξη. Η ολοένα πληρέστερη κυριαρχία απάνω στη φύση και η ολοένα επιστημονικότερη ρύθμιση των παραγωγικών σχέσεων είναι όρος για την εκπλήρωση της ιστορικής αποστολής της εργατικής τάξης και για τη θεμελίωση της σοσιαλιστικής

Η εφαρμογή αυτών των αρχών στο πεδίο της τέχνης συνδυασμένη με την πεποίθηση ότι στο επαναστατικό ανέβασμα μιας τάξης η τέχνη της είναι αισιόδοξη, ρεαλιστική, νατουραλιστική, θετική και πλούσια σε περιεχόμενο, στο αποκορύφωμα της κυριαρχίας της κλασική, καθώς επιχειρεί να εξιδανικεύσει την πραγματικότητα, ενώ στην παρακμή της, αφηρημένη, μεταφυσική, αποδίδοντας έμφαση στη φυγή από την πραγματικότητα,¹⁸³ οδηγεί στην εξαγωγή συντριπτικών συμπερασμάτων για την πρωτοπορία. Ο επαναστατικός χαρακτήρας –ως «κρότος» αναφέρεται υποτιμητικά– των κινημάτων της δεν πρέπει να λαμβάνεται τοις μετρητοίς προειδοποιεί ο Γληνός.¹⁸⁴ Με άλλα λόγια, η πρωτοπορία αποτελεί καλλιτεχνική έκφραση της αστικής παρακμής: είναι ένα πλέγμα, θεωρεί ο Γληνός, αποτελούμενο από τη φυγή από την πραγματικότητα, τον φουτουρισμό, τον μυστικισμό (Σικελιανός και Καζαντζάκης), τον Καβάφη, ένα ποιητή που έκαμε ποίηση τα «προσωπικά του βίτσια» –εντυπωσιάζει, παρεμπιπτόντως, η σύμπτωση με τον Θεοδωρακόπουλο στην αποτίμηση του Καβάφη.¹⁸⁵ Κεντρική θέση σε αυτό το πλέγμα κατέχει ο αποκαλούμενος «αρνητικός φορμαλισμός»: οι μειωτικά χαρακτηριζόμενες ως «φορμαλιστικές» τεχνοτροπίες του εξπρεσιονισμού, κυβισμού και φουτουρισμού, όπου μηδενίζεται το περιεχόμενο και η αντικειμενικοποίηση προς όφελος της υποκειμενικής φόρμας και διαλύεται η πραγματικότητα, η οποία παραμορφώνεται σε αυθαίρετη σύνθεση επιφανειών και χρωμάτων.¹⁸⁶ Η αποτίμηση της πρωτοπορίας οδηγεί τον Γληνό να χαρακτηρίσει το σύνολο αυτών των εκδηλώσεων ως αντιδραστικό «[αφού] μας κρατάνε έξω από την κοινωνική πραγματικότητα» και ως

κοινωνίας. Ο διαλεκτικός ματεριαλισμός δεν είναι επιστέγασμα, είναι πρόγραμμα, όπως είτανε ο εμπειρισμός, την εποχή του Βάκωνα».

¹⁸³ Ο. π., σ.σ. 83-84.

¹⁸⁴ Ο. π., σ. 85.

¹⁸⁵ Θεοδωρακόπουλος Ι., «Δημοτικισμός και πνευματικός νεοπλουτισμός», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Ε', Τεύχος 1, σ.σ. 27-48. Σε υποσημείωση στις σελίδες 35-36 διαβάζουμε: «Είναι ανεκτίμητη η αθόρυβη εργασία που έχει γίνει για τη γλώσσα από τους γερνότερους λογοτέχνες και ποιητές, που σήμερα ακόμα ζουν ανάμεσά μας και που άμα λείψουν θ' αφήσουν ένα μεγάλο κενό, που η νεώτερη γενεά δυστυχώς δεν είναι άξια να συμπληρώσει. Γιατί όλα τα σημεία των καιρών δείχνουν πως εκείνοι που έμαθαν γράμματα απ' αυτούς, όχι μονάχα είναι ανάξιοι να προσθέσουν και ένα πετράδι στο πολύ μακρό έργο εκείνων των ποιητών, αλλά και κάνουν ό, τι μπορούν για να υποτιμήσουν όλο αυτό το έργο, να το δυσφημίσουν στη νεώτερη γενεά, με τη συνειδητή πρόθεση να διακόψουν την ιστορική συνέχεια της πνευματικής μας ζωής. Και επειδή δεν τολμούν να αρνηθούν την συμβολή των ποιητών αυτών στη γλώσσα, υπονομεύουν και διαμφισβητούν την ουσιαστική πνευματική αξία αυτών των ανθρώπων. Και γεμάτοι από τον φθόνο και την αρνητικότητα, που είναι η μοιραία σκιά, που παρακολουθεί την πορεία της φυλής μας, για να δικαιολογήσουν τον εαυτό τους καταφεύγουν σε νέα είδωλα, προσπαθούν να δημιουργήσουν νέες δήθεν αξίες, και δεν ντρέπονται, σ' αυτή την εθνοκτόνα και μοχθηρή προσπάθεια, να ξεπέσουν ως τον Καβάφη, τον αρρωστημένο αυτόν άνθρωπο και ασήμαντο ποιητή, που ο συρμός μιας λογοτεχνικά ακαλλιέργητης κοινωνίας θέλησε ν' αντιτάξει στη ποιητική παράδοση που ως σήμερα ακόμα ζη στη φυλή μας».

¹⁸⁶ Γληνός Δ., «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης»..., σ.σ. 90-92.

απλό τεχνικό «προστάδιο» ενός νέου ρεαλισμού συμβατού με την ανοδική τροχιά της επόμενης επαναστατικής τάξης: ο δρόμος για την επιβολή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού είναι ολοφάνερο πως έχει διανοιχθεί.¹⁸⁷ Αυτό όμως, δεν σημαίνει άρνηση του μοντερνισμού· αν υιοθετηθεί μια διευρυμένη έννοια μοντερνισμού –maximalized modernism όπως τον αποκαλεί ο Griffin, σύμφωνα με τον οποίο η πρωτοπορία δεν συνδέεται αποκλειστικά με την Αριστερά, ενώ ο μελλοντολογικός προσανατολισμός δεν συνιστά αποκλειστικό προνόμιό της– όπου οι αισθητικές αναζητήσεις συσχετίζονται με τα πολιτικά αιτούμενα, τότε γίνεται κατανοητό ότι η επιφυλακτική έως απορριπτική στάση του Γληνού απέναντι στην πρωτοπορία και, αντίστροφα, ο ενθουσιώδης εναγκαλισμός του σοσιαλιστικού ρεαλισμού δεν αποτελούν απάρνηση του μοντερνιστικού ήθους, αλλά απόλυτη προσχώρηση στα αιτήματα αναγέννησης, υγείας, νέου ξεκινήματος και αποκατάστασης της ολότητας και ενός νέου κοσμοειδώλου που αυτός θέτει· κοιταγμένο από αυτή τη σκοπιά το πλούσιο υλικό που αναδифεί και παρουσιάζει η Χρ. Ντουνιά,¹⁸⁸ τεκμηριώνει, νομίζω, αυτή την υπόθεση.

* * * * *

Η πρόκληση του Γληνού δεν έμεινε αναπάντητη. Ο Τσάτσος απάντησε από τις σελίδες του περιοδικού *Ιδέα*.¹⁸⁹ Το κείμενό του αρνείται τη θέση του Γληνού ότι η αστική τάξη πολεμά την επιστήμη είτε στο πεδίο των φυσικών είτε σε αυτό των κοινωνικοϊστορικών κλάδων. Επίσης, απαιτεί εξηγήσεις όσον αφορά τα πορίσματα εκείνα των επιστημών που δήθεν προδίδουν συμμαχία με την κεφαλαιοκρατία, διατεινόμενος ότι υπάρχουν πορίσματα και έξω από τον ιστορικό υλισμό, ανεξάρτητα από τον ταξικό αγώνα. Αρνείται, περαιτέρω, και προφανώς σε συμφωνία με τη θέση του για την ανεξαρτησία και αδεσμευσία του Πνεύματος από την κοινωνική πραγματικότητα, ότι επιφανείς διανοούμενοι υπήρξαν τα στηρίγματα της αστικής τάξης της εποχής τους και υπερασπιζόμενος το αστικό πνεύμα επιζητεί διευκρινίσεις όσον αφορά το ποιος αστός φιλόσοφος, συγγραφέας ή επιστήμονας θεωρεί ότι το εγχείρημά του απολήγει στον ανορθολογισμό υπό την έννοια που διέγραψε ο

¹⁸⁷ Ο. π., σ. 93: «Όμως εκτός από την ιστορική τους αναγκαιότητα, προσφέρουν και μια θετική υπηρεσία. Πλουτίζουν τα τεχνικά και εκφραστικά μέσα και έτσι αυξάνουν τη δυνατότητα της νέας ρεαλιστικής τέχνης, που θα αισθητοποιήσει μορφικά το ορμητικό ανέβασμα του προλεταριάτου».

¹⁸⁸ Ντουνιά Χρ., *Λογοτεχνία και Πολιτική, τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2009, σ.σ. 147-479.

¹⁸⁹ Τσάτσος Κ., «Μερικές ερωτήσεις για τον κ. Γληνό», ό. π., σ.σ. 200-201.

Γληνός.¹⁹⁰ Επικεντρώνεται, τέλος, και στο ζήτημα της πολιτικής βίας, καθότι ο Γληνός στο κείμενό του επισήμαινε ως άλλη μια εκδήλωση της «αντίδρασης» τα βίαια κατασταλτικά μέτρα εναντίον κομμουνιστών φοιτητών στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Δέσμιος της –φιλελεύθερης– αντίληψης σχετικά με τον μη εμπράγματο χαρακτήρα της κοινωνικής συζήτησης, αλλά και πεπεισμένος για τη δυνατότητα εκλογίκευσης του ανορθόλογου στοιχείου της πολιτικής δράσης μέσω των αστικών θεσμών, ο Τσάτσος θεωρεί πως το καταγγελλόμενο συμβάν είναι αδιάφορο από θεωρητικής άποψης. Το μείζον, κατά την άποψή του, έγκειται αλλού: δεδομένου ότι ο κομμουνισμός διακηρύττει την επαναστατική βία, όταν την καταγγέλλει, ερωτά, την επικρίνει ως μέσο αντίδρασης ή αντίκειται στον σκοπό χάριν του οποίου αυτή ασκείται; Θεωρώντας ότι το εν λόγω ερώτημα φέρει σε αδιέξοδο τους κομμουνιστές και αδιαφορώντας για τον εμπράγματο χαρακτήρα της κοινωνικής συζήτησης,¹⁹¹ ο Τσάτσος ουσιαστικά «αναπαύεται» στη λογικότητα των φιλελεύθερων δημοκρατικών θεσμών και δικαιωμάτων, παρακάμπτοντας την εγγενή ανορθολογικότητα – οικονομικές διαιρέσεις, ανισότητα, ανταγωνισμός για την κατάληψη θέσεων, αναντιστοιχία ανάμεσα ικανότητες και κοινωνική θέση– της αστικής κοινωνίας.

* * * * *

Η απάντηση του Γληνού είναι άμεση, ενώ τα ερωτήματα του Τσάτσου, τον υποχρεώνουν να διευκρινίσει τις επιστημολογικές του απόψεις, αλλά και να τοποθετηθεί στο ζέον πρόβλημα της εποχής, αυτό της πολιτικής βίας.¹⁹² Ο Γληνός εκκινεί από τη διαπίστωση ότι η ιδέα, με άλλα λόγια το πνευματικό εποικοδόμημα, καθορίζεται από την πραγματικότητα, δεν την καθορίζει. Κατά συνέπεια, η επιστήμη και η φιλοσοφία ως πνευματικές μορφές υπόκεινται στην κοινωνική αιτιότητα, καθορίζονται αποφασιστικά από την ταξική διαμάχη με αποτέλεσμα οι εκάστοτε επιστημονικές και φιλοσοφικές αρχές να είναι και αρχές της τάξης που σε δεδομένη στιγμή εμφανίζεται ως ο φορέας τους. Θεωρεί δε, ότι αυτό το σχήμα παρέχει ένα επαρκές ερμηνευτικό πλαίσιο προκειμένου να εξηγηθεί η εξέλιξη, μάλλον η αποτίμηση, της φυσικής επιστήμης από το 1900 και εξής.¹⁹³

¹⁹⁰ Ο. π., σ.σ. 200: «2) Ο κ. Γληνός γράφει: “Τελευταία λέξη της επιστήμης το ‘μακάριοι οι πτωχοί το πνεύματι (και γενικά οι πτωχοί) ότι αυτών εστίν η βασιλεία των ουρανών’. Αυτό είναι το τελευταίο γενικό πόρισμα της αστικής επιστήμης”. Να μας πει από ποιο κείμενο αστού, ας πούμε φιλοσόφου και γενικά συγγραφέα, έβγαλε αυτό το συμπέρασμα ο κ. Γληνός».

¹⁹¹ Ο. π., σ. 201.

¹⁹² Γληνός Δ., «Απάντηση σε θεληματικές απορίες» (πρώτη δημοσίευση: περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*, φύλλο 3-4, Μάρτης/Απρίλης 1933), Δ. Γληνός, *Εκλεκτές Σελίδες*, 4^{ος} Τόμος, σ.σ. 95-100.

¹⁹³ Ο. π., σ. 96.

Δύο είναι οι τρόποι με τους οποίους καταδεικνύεται ο κοινωνικός ντετερμινισμός της επιστήμης και δη της φυσικής, υποστηρίζει ο Γληνός. Η κοινωνική τάξη, η οποία συνιστά τον φορέα της, είναι εκείνη που διακαθορίζει τα πεδία της έρευνας, τις γενικές αρχές βάσει των οποίων τούτη διεξάγεται, αλλά και τα τελικά πορίσματά της.¹⁹⁴ Ο δεύτερος, ο επίκαιρος, από την ανάλυση του οποίου αποδεικνύεται με ποιο τρόπο εξάγεται η «αγιαστούρα του παπά» από τα επιστημονικά πορίσματα, είναι εκείνος που εκλαμβάνεται από τον Γληνό ως «έγκλημα καθοσιώσεως» των αστών ενάντια στην επιστημονική ιδέα: η εγκατάλειψη του ρεαλισμού, η τήρηση αποστάσεων από την αξίωση προσπέλασης του αντικειμενικά υπαρκτού και εύρεσης της αλήθειας, η εργαλειοκρατική θεώρηση της επιστήμης με τον αυτοπεριορισμό της σε ρόλο δημιουργού βολικών εξηγητικών σχημάτων, η αμφιβολία περί την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου, συνιστούν δείγματα συντηρητικής νοοτροπίας προσανατολιζόμενα στη συσκότιση και τη «μυστικοποίηση»:

«Και όταν λέμε, πως σήμερα οι επιστήμονες και φιλόσοφοι ζητούνε “να βγάλουνε από μέσα τάχα από τα πορίσματα της σύγχρονης επιστήμης για τελικό συμπέρασμα την αγιαστούρα του παπά” δεν εννούμε, πως θα βγούνε να πούνε, ότι “το νερό δεν αποτελείται από υδρογόνο και οξυγόνο”, μα θα πούνε ή πως οι έννοιες νερό, υδρογόνο και οξυγόνο είναι κατασκευάσματα του νου μας και πραγματικά τι γίνεται στον εξωτερικό κόσμο δεν το ξέρουμε, ή ότι δεν ξέρουμε καθόλου αν υπάρχει εξωτερικός κόσμος ή ότι και αν υπάρχει και βρίσκουμε κάποιους νόμους, που τον διέπουν, οι νόμοι αυτοί είναι πραχτικά κατασκευάσματα δικά μας για να μεταχειριζόμαστε την πραγματικότητα ή τέλος θα πούνε, πως υπάρχει εξωτερικός κόσμος και οι νόμοι που βρίσκουμε είναι αντικειμενικοί, μα η αιτιότητα που διέπει τον υλικό αυτό κόσμο δεν ισχύει για την κοινωνία και γενικά για κάθε τι πνευματικό. Ε! λοιπόν: ό, τι και να πουν απ’ αυτά ή άλλα παραπλήσια το τελικό συμπέρασμα είναι η αγιαστούρα του παπά, δηλαδή η διάσπαση του αντικειμενικού κόσμου, η προτεραιότητα της νόησης και προ πάντων το μπάσιμο μέσα στην ανθρώπινη ζωή μιας αρχής, που δεν υπόκειται τάχα στον νόμο της αιτιότητας. Γιατί εκεί είναι όλο το ψητό. Γιατί να κρυβόμαστε πίσω απ’ το δάχτυλό μας;».¹⁹⁵

Στο θέμα της πολιτικής βίας η απάντηση του Γληνού είναι διττής φύσεως. Αφ’ ενός επισημαίνει ότι η κοινωνική αντιπαράθεση δεν εξαντλείται στους κόλπους θεσμών –όπως το Κοινοβούλιο– που αποσκοπούν στην εκλογίκευσή της. Τούτο συνεπάγεται βία και με δεδομένο ότι η αστική/φιλελεύθερη ουτοπία υιοθετεί ανιστορική σκοπιά ερχόμενη στα «πράγματα», δεν πρόκειται να διστάσει να υιοθετήσει βίαια μέτρα, θεσμικά και κατασταλτικά, προκειμένου να διατηρήσει την επαπειλούμενη κυριαρχία της.¹⁹⁶ Ο Γληνός αντιλαμβάνεται το τέχνασμα της ερώτησης του Τσάτσου: «[...] τον ενδιαφέρει να ξαίρει, αν οι κομμουνιστές

¹⁹⁴ Ο. π., σ. 97.

¹⁹⁵ Ο. π., σ.σ. 97-98.

¹⁹⁶ Ο. π., σ. 99.

επικρίνουν τη βία, δηλαδή το μέσο της αντίδρασης, ή το σκοπό της αντίδρασης; Εδώ είναι στημένη η παγίδα και ο κ. Τσάτσος χαμογελάει από πριν για το πάθημά μας. Δε θέλει να μας φέρει σε αδιέξοδο, λέει. Έτσι απλώς ερωτάει. Αν του πούμε πως κατακρίνουμε τη βία, θα μας πει αμέσως: “Μα τότε πώς την εγκρίνετε στη Σοβιετική Ένωση;”. Αν του πούμε, πως κατακρίνουμε το σκοπό της αντίδρασης, θα μας πει: “Ωστε εγκρίνετε τη βία; Μα τότε, γιατί μας κατηγορείτε εμάς που τη μεταχειριζόμαστε για σκοπούς που τους θεωρούμε σωστούς;”¹⁹⁷ Στη σοφιστεία του Τσάτσου, που επιπλέον «αγνοεί» το ήδη θεσπισμένο «Ιδιώνυμο» και τις συναφείς θεσμικές τεχνολογίες μιλώντας περί φιλελεύθερων δικαιωμάτων, ο Γληνός θα αντιτάξει την αντίστροφη σοφιστεία της αναγκαίας και δικαιολογημένης επαναστατικής βίας, της καθαγιασμένης από τον σκοπό στον οποίο τείνει:

«Η κομμουνιστική βία είναι εντελώς διαφορετική. Η δικτατορία του προλεταριάτου είναι κατάσταση μεταβατική προς την αταξική κοινωνία, όπου η βία θα γίνει περιττή, γιατί δεν θα υπάρχουν εκεί κυρίαρχοι και σκλάβοι, εκμεταλευτές και θύματα. Η κομμουνιστική βία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την τελειωτική κατάλυση της βίας. Γι’ αυτό την επιδοκιμάζουμε. Μα ο κ. Τσάτσος θα μας πει χωρίς άλλο. “Αλλά εκτός της βίας, υπάρχουν τέλος πάντων και οι δημοκρατικές ελευθερίες. Γιατί να μην είμαστε φιλελεύθεροι δημοκρατικοί;” Αν το’ λεγε πριν είκοσι χρόνια μπορούσε να βρεθεί και κανένας απλοϊκός να τον πιστέψει. Τώρα όμως; Μόνο η υποκρισία μένει εις βάρος του».¹⁹⁸

* * * * *

Η πίεση του Γληνού με την αποδιδόμενη έμφαση στην οικονομική/κοινωνική δομή και τον πρωταρχικό της ρόλο στον καθορισμό των συνειδήσεων και της πνευματικής εν γένει δημιουργίας, αλλά και οι ρητές του αναφορές σε συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής/πολιτικής οργάνωσης ως πρόταση διεξόδου από τη μεσοπολεμική κρίση, αναγκάζουν τον Τσάτσο να εγκαταλείψει την υψηλόφρονα επικράτεια του πνεύματος και να εξειδικεύσει τις πολιτικές του προτάσεις υποδεικνύοντας σαφέστερους τρόπους επηρεασμού της πραγματικότητας από την ιδέα. Έτσι, ο Τσάτσος, σε απάντηση του Γληνού, οδηγείται στην παρουσίαση της πολιτικής εκβολής του φιλοσοφικού στοχασμού του στο μόνο μεσοπολεμικό κείμενό του, που διαθέτει τόσο ευκρινή πολιτική χροιά: «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα».¹⁹⁹

Εκεί προσπαθεί να οικειοποιηθεί την επιστήμη επιχειρώντας να την απεγκλωβίσει από την «αρπάγη» του ιστορικού υλισμού, στον οποίο δεν αναγνωρίζει

¹⁹⁷ Ο. π., σ. 99.

¹⁹⁸ Ο. π., σ.σ. 99-100.

¹⁹⁹ Τσάτσος Κ., «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα», περιοδικό *Ιδέα*, 1^{ος} Τόμος, 6^ο Τεύχος, Ιούνιος 1933, σ.σ. 360-366.

επιστημονική περιωπή.²⁰⁰ Ο Γληνός χαρακτηρίζεται εκπρόσωπος της σοβιετικής επιστήμης, ενώ υπογραμμίζεται η πρωταρχική διαφορά υλισμού-ιδεοκρατίας: οι σχέσεις νόησης και ύλης. Άλλο δε τονίζει είναι το ζήτημα του γνωσιολογικού προβλήματος του ιστορικού υλισμού και άλλο αυτό της οικονομικής συγκρότησης της κοινωνίας. Αυτή η διαστολή εξυπηρετεί τον Τσάτσο να υπονομεύσει τις γνωστικές αξιώσεις του ιστορικού υλισμού, διατηρώντας ταυτόχρονα, τις κοινωνικές του στοχεύσεις, αποδεσμεύοντάς τις κατ' αυτό τον τρόπο όμως, από τα κομμουνιστικά τους συμφραζόμενα. Έτσι, διατείνεται ότι υπάρχουν ριζικότεροι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές από τους κομμουνιστές, οι οποίοι διαφέρουν από εκείνους μόνο στο ζήτημα της προσβολής της ηθικής και πνευματικής προσωπικότητας του ατόμου, για την οποία οι κομμουνιστές δεν νοιάζονται: αυτοί είναι οι ιδεοκράτες. Οι αυθεντικοί υποστηρικτές της συγκεκριμένης κατεύθυνσης, ισχυρίζεται ο Τσάτσος, είναι εχθροί της κεφαλαιοκρατικής αδικίας –«σάπιο καθεστώς»– διότι τούτη πνίγει τις ηθικές και πνευματικές εκδηλώσεις της προσωπικότητας, λόγω της έδρασής της στον οικονομισμό και τον υλισμό· ωστόσο, ίδιες είναι οι αφετηρίες και των «δούλων του κεφαλαίου» στη Ρωσία, οπότε λειτουργούν όχι ως γνήσια διέξοδος, αλλά ως η εναλλακτική όψη της.²⁰¹ Είναι δυνατό να υποθεθεί ότι στη σκέψη του Τσάτσου ο κομμουνισμός φαντάζει αιτιακά εξαρτημένος από τον καπιταλισμό. Περαιτέρω, ότι και οι δύο είναι προσδεδεμένοι στο πεδίο του αισθητού, όπου ισχύει η αιτιότητα, προσδιορισμένοι από τα πάθη – Φύση– και ανίκανοι να υψωθούν προς τα νοητά, τα οποία τίθενται από την ελεύθερη αιτιότητα του νου: τις αξίες και τον ηθικό νόμο. Πράγματι, ο Τσάτσος υποστηρίζει ότι το ιδανικό του ιδεοκράτη, αυτό της απόλυτης υλικής ισότητας της «αταξικής» –κακόχη λέξη, επισημαίνει– ενότητας των ανθρώπων, συνάγεται από την ηθική του θεωρία.²⁰²

«Στην πραγματοποίηση όμως αυτού του σκοπού [ο ιδεοκράτης] δεν εργάζεται από τα έξω προς τα μέσα, αλλά από τα μέσα προς τα έξω. Παιδεύει τη συνείδηση με το σκοπό να την κάνει να καταλάβει και να θελήσει αυτή τη δικαιοσύνη, με άλλα λόγια, την ελευθερώνει από την ύλη, την καταξιώνει. Σκοπός της είναι η στροφή προς τις αξίες της ζωής, η ελευθερία από το άγχος των υλικών αφορμών που ακριβώς μας ρίξανε στην κεφαλαιοκρατία. Αυτή η ελευθερία είναι ο δρόμος που θα επιταχύνει τη διάλυση των παλιών κοινωνικών συγκροτημάτων και θα οδηγήσει στην οικονομική και κοινωνική εξίσωση κάθε ανθρώπινης ύπαρξης, γιατί κάθε ανεξάιρετα ύπαρξη κρύβει τη δυνατότητα μιας προσωπικότητας, αρκεί να μη τη δολοφονεί σα σήμερα η κοινωνική αδικία».²⁰³

²⁰⁰ Ο. π., σ.σ. 360-362.

²⁰¹ Ο. π., σ. 363.

²⁰² Ο. π., σ. 363.

²⁰³ Ο. π., σ. 364.

Ο ιδεοκράτης, συνεχίζει ο Τσάτσος εστιάζοντας στο αίτημα της κοινωνικής αλλαγής υπό την ηθική του και όχι υπό την πολιτικοκοινωνική του διάσταση, η οποία θεωρείται υποδεέστερη, δεν πιστεύει πως στον –νέο– καλύτερο κόσμο θα οδηγήσει η άρνηση των απόλυτων αξιών, οι οποίες συνιστούν έκφραση της ελευθερίας του συνειδότος. Η κοσμοθεωρία δε που συνάγεται από την αναγνώριση των πρωτείων της ύλης, ήτοι ο ιστορικός υλισμός, συνιστά δικαιολόγηση του ατομικού ευδαιμονισμού του κεφαλαιοκράτη.²⁰⁴ Η βία ως μέσο επίτευξης της «αταξικής» κοινωνίας απορρίπτεται, ενώ προκρίνεται η ελευθερία ως προσφορότερο μέσο για την επίτευξή της. Η επίκληση της προσωρινού της βίας χαρακτηρίζεται μόνιμο επιχείρημα των τυράννων, ενώ υπογραμμίζεται η αξία της παιδείας ως μέσου κοινωνικής αναδιαμόρφωσης, μια παιδεία που ευνοεί την καλλιέργεια της εθνικής προσωπικότητας: «Δεν πιστεύω σε μια συζήτηση με τον κ. Γληνό να είναι ανάγκη να τονίσω, πως όχι μόνο δεν είναι αντίθετα, αλλά και συνακόλουθα η ειρήνη του κόσμου και η διατήρηση και εμβάθυνση του ιδιόμορφου χαρακτήρα των εθνών».²⁰⁵ Όχι λοιπόν, η κομμουνιστική βία, αλλά η ελευθερία στην πνευματική και όχι μόνο στην πολιτική της σημασία, διατείνεται ο Τσάτσος, οδηγεί εκεί που θέλει ο κομμουνισμός: η γνήσια παιδεία διαθέτει έναν a priori βίαιο χαρακτήρα, ωστόσο, τη διασώζει το όριο ότι δεν μεταπίπτει σε δόγμα όπως συμβαίνει στον κομμουνισμό· τούτος παραλληλίζεται με τον Μεσαίωνα, διαφέρει όμως στο ότι εξαλείφει οτιδήποτε το πνευματικό.²⁰⁶

Στο αποκορύφωμα της κρίσης της φιλελεύθερης νεωτερικότητας και μέσα σε εκπληκτικά μικρό χρονικό διάστημα, ο Τσάτσος σπεύδει να διαχωρίσει την – πνευματική– ελευθερία από τις δημοκρατικές ελευθερίες. Η απόσταση από αυτές μπορεί να είναι και δείγμα αντιδογματικής σκέψης: «Οι δημοκρατικές ελευθερίες που πρόβλεπε ο κ. Γληνός πως θα επικαλεστώ είναι σχετικές για κάθε εποχή και για κάθε χώρα και είναι κάτι εντελώς διάφορο από τον αντιδογματισμό που δεν προστατεύει άδικα αποκτημένα αγαθά και προνόμια, ούτε φροντίζει για αμφίβολες πολιτικές ελευθερίες, μα θέλει να ασφαλίσει την δημιουργική ενέργεια της συνείδησης, τις εξελικτικές δυνάμεις της διαλεκτικής της ιστορίας».²⁰⁷ Αναπαράγοντας όλους εκείνους τους ιδεολογικούς μεσοπολεμικούς τόπους, τους οποίους ήδη είδαμε στον Κανελλόπουλο και τον Θεοτοκά, βάσει των οποίων ο κομμουνισμός απορρίπτεται όχι

²⁰⁴ Ο. π., σ. 364.

²⁰⁵ Ο. π., σ.σ. 364-365.

²⁰⁶ Ο. π., σ. 365.

²⁰⁷ Ο. π., σ. 365.

για τα αιτήματά του –καθόλα σεβαστά και επιθυμητά–, αλλά διότι οι μέθοδοί του θέτουν εν κινδύνω τη συνέχεια του πολιτισμού, ο Τσάτσος ανοίγει ένα περιθώριο αποδοχής, ως μικρότερου έστω κακού, της κεφαλαιοκρατίας: απέναντι στη δογματική βία του κομμουνισμού, η κεφαλαιοκρατία επιδεικνύει μια ελαστικότητα. Αυτή συνιστά προσφορότερο έδαφος για τη δράση της ελευθερίας, του μέσου για μια νέα κοινωνία, η οποία συνιστά την ενότητα των αξιών που δημιουργούν τη συνείδηση, είναι δεμένη με τη συνείδηση της ιστορίας και τη συνέχεια του πολιτισμού με την ιδιαίτερη μορφή του σε κάθε λαό· τη συνέχεια που συγκροτεί την εθνική προσωπικότητα και αποτελεί πηγή πολιτισμών· τη συνέχεια που ο Τσάτσος απαιτεί στα έργα πολιτισμού: «Με το μέσο αυτής της ελευθερίας βαδίζουμε προς κοινωνικές μεταμορφώσεις που συμπίπτουν με τα ιδανικά της θεωρίας του κομμουνισμού, σε ό, τι αφορά την κοινωνική ανασύνταξη και την οικονομική οργάνωση, και που είναι ασφαλώς αριστερότερες από τη σημερινή κομμουνιστική πραγματικότητα. Μας χωρίζουν τα μέσα, όχι οι τελικοί σκοποί».²⁰⁸ Η έκφραση τέτοιων απόψεων αποδεικνύει ότι ήδη από τον Μεσοπόλεμο ο Τσάτσος έχει διαμορφώσει εκείνο τον θεωρητικό σκελετό υποδοχής της τεχνολογίας και της οικονομίας: ηθική πραγμάτευση του κοινωνικού ζητήματος και εμποτισμός της τεχνολογίας/οικονομίας από αξίες.²⁰⁹ Εδώ, θεωρεί ότι η δικτατορία των αδικημένων και η βία είτε των λίγων είτε των πολλών δεν οδηγούν στην αταξική, αλλά σε μία άλλη ταξική κοινωνία:

«Ο κ. Γληνός λυπάται γιατί ανήκω στην αντίδραση. Η ιδεοκρατία ανήκει στην αντίδραση των κομμουνιστικών μέσων, όχι στην αντίδραση των σκοπών. Ανήκει και στην αντίδραση της θεωρίας του φυσικού και του ιστορικού υλισμού, όχι στην αντίδραση της αταξικής κοινωνίας [...] Τολμώ να πω πως τίποτε δεν αντιτίθεται τόσο στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατούμενη κοινωνία, όσο η ιδεοκρατική “περί πολιτείας” ιδέα. Η κεφαλαιοκρατία δεν μπορεί να γεννήσει, κατά την αντικειμενική αιτιοκρατία, που επικαλείται ο κ. Γληνός, παρά μόνο τον εμπειρισμό, τον θετικισμό, τον ψυχολογισμόν, όλες αυτές τις αποχρώσεις του υλισμού. Ανήκει στη δική του θεωρητική σφαίρα. Η ιδεοκρατία αντιμάχεται στη θεωρία, κάθε υλισμό, γιατί κάθε υλισμός, και ο κεφαλαιοκρατικός, χτυπάει την προτεραιότητα της νόησης, αντιμάχεται στην πράξη τον κοινωνικό και ατομικόν ευδαιμονισμό που είναι το ψυχολογικό υπόβαθρο του κεφαλαιοκράτη. Η ιδεοκρατία δεν είναι προ- είναι μετακομμουνιστική φιλοσοφία. Είναι εκείνη που θα ασπασθεί και ο κ. Γληνός, αν κάποτε νομίσει πως μπορεί να βγει από τη μεταβατική περίοδο, για να μπει στον δίκαιο κοινωνικό κόσμο που είναι κοινός σκοπός μας».²¹⁰

Μια ανακεφαλαίωση είναι εδώ απαραίτητη: στροφή προς το κοινωνικό ζήτημα, σαφής αποστασιοποίηση από θεμελιώδεις όψεις –πολιτικές και οικονομικές–

²⁰⁸ Ο. π., σ. 365.

²⁰⁹ Για τις μεταπολεμικές απόψεις του Τσάτσου βλ. χαρακτηριστικά Χατζηιωσήφ Χρ., «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας», *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τόμος Β', σ.σ. 365-368 και Camus A. κ.ά., *Το μέλλον του ευρωπαϊκού πολιτισμού...*, σ.σ. 29-37.

²¹⁰ Ο. π., σ. 366.

της φιλελεύθερης νεωτερικότητας, διατύπωση οργανωμένης λύσης εστιασμένης γύρω από την ιδέα του «έθνους» και όχι της «κοινωνικής τάξης», πρόσληψη καπιταλισμού-κομμουνισμού ως εναλλακτικών όψεων του ίδιου νομίσματος και πρόταξη «τρίτης λύσης»· σχετική, εντούτοις, ανοχή προς τον πρώτο, διότι η ελαστικότητά του εγγυάται τη συνέχεια του πολιτισμού, την «ομαλή» δηλαδή μετάβαση σε μια «οργανωμένη» ρύθμιση, ανιστορική θεώρηση των κοινωνικών εξελίξεων, εξέταση του προβλήματος της ελευθερίας υπό ηθική έποψη, με την πολιτικοκοινωνική διάσταση να παραμερίζεται από το προσκήνιο· δεν είναι δύσκολο να εντοπιστεί η έλξη που ασκεί η φασιστική ιδεολογία στον Τσάτσο: η ηχώ της είναι εντονότατη.

* * * * *

Ο Γληνός θα απαντήσει με στόχο να καταδείξει τη φασιστική ιδεολογική τοποθέτηση του αντιπάλου του.²¹¹ Σύμφωνα με την άποψή του, ο Τσάτσο με τις θέσεις που διατυπώνει, πέρα από το να επιβεβαιώνει τα επιχειρήματά του, παραμορφώνει τον διαλεκτικό υλισμό και αποκαλύπτει τον φασιστικό ιδεαλισμό του.²¹² Αποφαίνεται ότι αυτό που ενοχλεί τον Τσάτσο είναι η ιδεολογική του απογύμνωση, όπως αυτή πραγματοποιήθηκε μέσα από την κριτική του. Κριτική η οποία έχει αποκαλύψει τον εξοβελισμό από την επιστήμη των ρεαλιστικών αξιώσεων, των ορθολογικών απαιτήσεων, της σύλληψης του αληθινού, οδηγώντας στον συμβιβασμό με το ανορθολογικό εν πολλοίς στοιχείο²¹³ και, τελικά, στη συμμαχία με τη θρησκεία.²¹⁴ Η δυναμική αντίληψη για το ιστορικό γίνεσθαι αρκεί, πιστεύει, ο Γληνός, για την ερμηνεία των ιδεολογικών μετατοπίσεων και μετασχηματισμών. Η θέση μιας κοινωνικής τάξης στην οικονομικοκοινωνική δομή καθορίζεται την ιδεολογία της· η αλλαγή της κοινωνικής τοποθέτησης επηρεάζει, κατά συνέπεια, και

²¹¹ Γληνός Δ., «Ο φασιστικός ιδεαλισμός στην Ελλάδα» (1^η δημοσίευση: περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*, φύλλο 7, Ιούλης 1933), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 4^{ος} Τόμος, ό. π., σ.σ. 101-108.

²¹² Ό. π., σ.σ. 101-102.

²¹³ Ό. π., σ. 103: «[Η αστική επιστήμη και η αστική φιλοσοφία των τριάντα τελευταίων χρόνων έχουν προβεί στο] χτύπημα [...] της αιτιοκρατίας και στο φυσικό, μα προ πάντων στο κοινωνικό γίνεσθαι, το εξανέμισμα της αιτιοκρατικής γνώσης και κυριαρχίας απάνω στον υλικό κόσμο σε κατασκευάσμα του ανθρώπινου νου, το άνοιγμα της πόρτας στο “αναίτιο” ή στο πνεύμα ή στη θεία Πρόνοια ή στο μυστήριο, που όλα καταντάνε στον ίδιο παρονομαστή, δηλαδή την παράδοση του ανθρώπου στην κυριαρχία δυνάμεων υπερφυσικών, απροσδιόριστων, μυστηριακών, που στην καλύτερη περίπτωση ονομάζονται απόλυτες, αιώνιες και ακατάλυτες “Αξίες” το ίδιο μυστηριακές, όσο και οι ιδιότητες του θεού της παλιάς θεολογίας».

²¹⁴ Ό. π., σ. 103: «Τον εξοργίζει το ξεσκέπασμα της συμμαχίας της συμμαχίας της αστικής τάξης με τη θρησκεία, η αποκάλυψη, πως όλος ο νεοκαντιανισμός, ο νεοϊδεαλισμός, η νέα μεταφυσική, είναι στο βάθος και ουσιαστικά “θεολογία”, ancilla theologiae. Και η θεολογία αυτή είναι σήμερα ancilla capitalismi, όπως ήταν άλλοτε ancilla feudalismi. Αυτό δεν το υποφέρει ο κ. Τσάτσο και φωνάζει, σαν ο άνθρωπος που έπιασε το σπίτι του φωτιά. Γιατί και η δική του κανακάρισα, η ιδεοκρατία, είναι μέσα στη θεολογία ολάκερη και μέσα στην αντίδραση του καπιταλισμού».

την ιδεολογική της συγκρότηση. Αυτό επηρεάζει την κατά τον Γληνό προαναφερθείσα στάση της αστικής τάξης έναντι της επιστήμης.²¹⁵

Αποπειράται δε, να εντοπίσει τις ανακολουθίες των συλλογισμών του Τσάτσου όσον αφορά στο ζήτημα της αιτιοκρατίας, καταλογίζοντάς του ότι την αποδέχεται, ακόμη κι εκεί που ισχυρίζεται πως δεν υπάρχει. Ο Τσάτσος, παρατηρεί ο Γληνός, εκκινεί από το ότι η ιδεοκρατία δεν είναι αντιδραστική και ότι είναι και περισσότερο προωθημένη από τον κομμουνισμό στην κριτική της κεφαλαιοκρατίας. Για να διακηρύξει όμως, τα αντικαπιταλιστικά του αισθήματα προβαίνει στον διαχωρισμό οικονομικής συγκρότησης του κοινωνικού από γνωσιολογικό πρόβλημα του ιστορικού υλισμού. Η κίνηση αυτή ερμηνεύεται από τον Γληνό ως εξής: οι μαρξιστές διασυνδέουν τον ιστορικό υλισμό με την οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας, στη βάση ότι αυτός είναι αντίθετος στην ιδεοκρατία, τη θρησκεία, την ιδεολογία της αστικής τάξης εν γένει προκειμένου να διατηρηθεί η κυριαρχία της. Ο Τσάτσος, καταλήγει ο Γληνός, δεν δέχεται για προφανείς λόγους μια τέτοια ένωση. Αλλά: «Δεν δέχεται καμιάν ένωση άραγες; Δηλ. καμιάν αιτιακή αλληλουχία ανάμεσα στην οικουμενική συγκρότηση της κοινωνίας και το ιδεολογικό της εποικοδόμημα; Ή αναποδογυρίζει την αιτιακή αυτή αλληλουχία;»²¹⁶

Ενώ δίνεται η εντύπωση ότι ισχύει το πρώτο, στην πραγματικότητα ισχύει το δεύτερο, τονίζει ο Γληνός. Καθώς ο Τσάτσος λέει ότι οι καθαροί ιδεοκράτες δεν επικροτούν το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς, ότι η ιδεοκρατία είναι ασυμβίβαστη με την κοινωνική αδικία του κεφαλαίου και ότι ο ιδεοκράτης, λόγω της ηθικής θεωρίας του, έχει ιδανικό την απόλυτη υλική ισότητα της «αταξικής» ενότητας των ανθρώπων, έπεται κατά τον Γληνό, αφενός ότι στους κόλπους της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας είναι αδύνατο η ιδεοκρατία να είναι η επίσημη ιδεολογία ή, αντίστροφα, άμα η ιδεοκρατία καταστεί γενική ιδεολογία, θα είναι αδύνατο η οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας να είναι κεφαλαιοκρατική.²¹⁷

«Δηλαδή α) υπάρχει αιτιακή αλληλουχία ανάμεσα στην οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας και το πνευματικό της εποικοδόμημα, αδιάφορο, προς το παρόν, αν αιτία είναι η οικονομική συγκρότηση και αποτέλεσμα το πνευματικό επιστέγασμα, ή το ανάποδο. Και τότε τον ρωτούμε εμείς: πώς χωρίζετε λοιπόν την οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας από τον ιστορικό υλισμό; Μόνο η ιδεοκρατία έχει τόσο στενή αιτιακή αλληλουχία με την οικονομική συγκρότηση και ο ιστορικός υλισμός δεν έχει; Αν δέχεστε αιτιακή συνάφεια, αδιάφορο με ποια προτεραιότητα ανάμεσα στην οικονομική συγκρότηση και το ιδεολογικό επιστέγασμα, τότε κάποια συνάφεια θα υπάρχει και ανάμεσα στον ιστορικό υλισμό και την οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας. Και τότε έρχεται φυσικό το ερώτημα. Ποια είναι η οικονομική

²¹⁵ Ο. π., σ. 104-105.

²¹⁶ Ο. π., σ.σ. 105-106.

²¹⁷ Ο. π., σ.σ. 106-107.

συγκρότηση που σχετίζεται με την ιδεοκρατία και ποια με τον ιστορικό υλισμό; Η απάντηση του κ. Τσάτσου από όσο λέει, είναι τούτη: β) *Η ιδεοκρατία είναι η θεωρία του αντικεφαλαιοκρατισμού, της “αταξικής” κοινωνίας, ο ιστορικός υλισμός, όπως και κάθε υλισμός, είναι η θεωρία της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.*

Το συμπέρασμα ομολογουμένως είναι γεναίο, γεναιότατο! Χρειάζεται ομολογουμένως κουράγιο για να το βγάλει κανείς. Μα οι ιδεοκράτες είναι τόσον *ατρόμητοι*. Ελάτε τώρα να τοποθετήσετε την πραγματικότητα μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Ο Καντ, ο Φίχτε, ο Σέλιγγ, ο Χέγκελ είναι οι φιλόσοφοι της αντικεφαλαιοκρατίας, της “αταξικής” κοινωνίας, ο Μαρξ, ο Έγκελς, ο Πλεχάνωφ, ο Λένιν, ο Στάλιν, ο Αντοράτσκι, ο Μίτιν, οι φιλόσοφοι της κεφαλαιοκρατίας! Πάρ’ τονε στο γάμο σου να σου πει και του χρόνου!».²¹⁸

Ο Τσάτσος βέβαια, δεν διεκδικεί αιτιακή σχέση της θεώρησής του με την οικονομική δομή. Η πίστη στην αδεσμευσία της ιδέας από την πραγματικότητα, ο μη αιτιακός καθορισμός της αποτελεί, σύμφωνα με αυτόν, το θεμέλιο στο οποίο εδράζεται η ηθική παρέμβαση της ιδέας στην πραγματικότητα, ώστε να διορθώσει τις όποιες εκτροπές της τελευταίας από εκείνη: η ανεξαρτησία και πρωταρχικότητα του Δέοντος εγγυάται τη διαμορφωτική –γνωστική και, πρωτίστως, ηθική– παρέμβασή του επί του Όντος. Αντίστροφα, είναι η εμβύθιση, σύμφωνα με τον Τσάτσο, της ιστορικούλιστικής συνείδησης στην οικονομική συγκρότηση που δεν της επιτρέπει να θέσει το ηθικό ζήτημα, όντας ανελεύθερη· αποτέλεσμα: στην καλύτερη περίπτωση η αταξική κοινωνία έρχεται ως αποτέλεσμα τυφλής και μηχανικής αναγκαιότητας, στη χειρότερη, δεδομένου ότι τα ελατήρια κομμουνιστή και καπιταλιστή είναι κοινής φύσης –υλικά–, η κομμουνιστική κοινωνία αποτελεί κακέκτυπο της καπιταλιστικής. Υπ’ αυτή την έννοια, θα αρκούσε να επισημάνει ο Γληνός τον μύθο της αυτονομίας της συνείδησης.

Σε κάθε περίπτωση, ο Γληνός επιχειρεί να συσχετίσει τη σκέψη του Τσάτσου με την κοινωνική πραγματικότητα και εδώ είναι πολύ πιο εύστοχος. Η ιδεοκρατία του Τσάτσου είναι ασυμβίβαστη με την αστική δημοκρατία, ενώ είναι ευδιάκριτο το μίσος του, κρίνει, για τη σοβιετική: ως εκ τούτου, συμπεραίνει ο Γληνός, είναι ολόκληρη μέσα στο σωματειακό φασιστικό κράτος. Η ιδεοκρατία του Τσάτσου είναι η ιδεοκρατία του φασισμού, θεωρεί: ο Τσάτσος είναι εθνικιστής όπως ο Μουσσολίνι, αντικεφαλαιοκράτης όπως ο Χίτλερ, οπαδός των απόλυτων αξιών, λάτρης του πολιτισμού και του ανθρώπινου πνεύματος, όπως ο Τζεντίλε.²¹⁹

«Σιχάινεται όμως τη βία ο κ. Τσάτσος! Μα τη βία τη σιχάινεται και ο φασισμός. Δεν ακούσατε στην αρχή, πως το φασιστικό κράτος είναι το κράτος της λευτεριάς; Έπειτα ο κ. Τσάτσος δεν τη σιχάινεται τη βία κι τόσο πολύ, όσο φαίνεται. Δεν αναγνωρίζει καμιά διαφορά σκοπού ανάμεσα στη βία που εφαρμόζει ο φασισμός και στην κομμουνιστική βία. Απεναντίας τη δεύτερη τη θεωρεί πολύ χειρότερη. Έπειτα αρνιέται επίμονα ή “*αδιαφορεί*” αν υπάρχει βία και στην Ελλάδα. Και αυτού του είδους η αδιαφορία είναι το πρώτο βήμα της ανοχής. Σε λίγο

²¹⁸ Ο. π., σ. 107.

²¹⁹ Ο. π., σ. 108.

θα βρεθεί η φραστική διατύπωση και για την επιδοκιμασία. Είμαστε πολύ κοντά, ας έχουμε λίγη υπομονή.

Και τώρα είμαι υποχρεωμένος να ζητήσω συχώρεση από τον κ. Τσάτσο. Με είχε γελάσει και μένα στην αρχή η ασάφειά του και η σκόπιμη σύγχυση και τον είχα πάρει για αστό δημοκράτη. Του ζητώ συχώρεση. Τι διάβολο, η αστική δημοκρατία σα το πολιτειακό συγκρότημα της κεφαλαιοκρατίας, που τόσο σιχαίνεται ο κ. Τσάτσος. Ας με συμπαθήσει για τη βρισιά».²²⁰

Ο Γληνός είναι οξυδερκέστατος σε ό, τι αφορά τις απόψεις του Τσάτσου περί βίας. Η εύγλωττη σιωπή του τελευταίου για τη διαρκή συρρίκνωση των πολιτικών ελευθεριών και τις έμπρακτες συνέπειές της κατά την περίοδο 1928-1933, είναι δηλωτική των επιλεκτικών ευαισθησιών του. Εξάλλου, εντός ενός πλαισίου –του εμφυλιακού– οι βάσεις του οποίου έχουν ήδη τεθεί από τον Μεσοπόλεμο, θα είναι ο Τσάτσος που θα εκφράσει τον ανυπόκριτο θαυμασμό του στους νέους «Παρθενώνες» της Μακρονήσου υποδεικνύοντας έμπρακτα κάποιους τρόπους μέσω των οποίων η ιδέα, το πνεύμα, διορθώνει «δεοντολογικώς» τις ανεπιθύμητες παρεκκλίσεις μιας δύστροπης πραγματικότητας. Ωστόσο, η πεποίθηση του Γληνού πως βρίσκεται από την πλευρά που κατέχει το «νόημα» της ιστορίας και συμπίπτει με τη δυναμική της, την πλευρά που εκπροσωπεί τις εξωραϊσμένες διαμορφωτικές του μέλλοντος δυνάμεις, της οποίας οι σκοποί δεν μπορεί παρά να είναι «αντικειμενικά» ορθοί, ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές εκτιμήσεις, σχετίζεται με την οιονεί σχιζοφρενική –και συνάμα τραγική– κατάσταση κομμουνιστών διανοουμένων και όχι μόνο, οι οποίοι νομιμοποιούσαν άθλιες πρακτικές αλλού, τις οποίες υφίσταντο εδώ ως θύματα.

* * * * *

Σε ένα κείμενο που γράφεται την ίδια περίοδο με το «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα», το οποίο αποτελεί επεξεργασία του λόγου που εκφώνησε κατά την ανακήρυξή του σε υφηγητή της Νομικής Σχολής, ο Τσάτσος εκφράζει με περισσότερο εκλεπτυσμένο τρόπο τις απόψεις του, όπως αυτές απορρέουν από τις θεωρητικές τοποθετήσεις του.²²¹ Η παράθεση και ο σχολιασμός αυτού του κειμένου εδώ αποσκοπούν να καταδείξουν και την ενότητα θεωρητικού στοχασμού και πρακτικών μεριμών του Τσάτσου, αλλά και τις ιδεολογικές επιρροές του και την κατεύθυνση στην οποία αυτές κινούνται. Αφού διεκτραγωδήσει, όπως συνηθίζουν να κάνουν τα μέλη του «Κύκλου της Χαϊδελβέργης», για να προσδώσουν στην προσπάθειά τους ηρωικό χαρακτήρα και μια αίσθηση αποστολής, τη δυσχερή θέση

²²⁰ Ο. π., σ. 108.

²²¹ Τσάτσος Κ., «Η αποστολή της φιλοσοφίας του δικαίου εν τω συγχρόνω πολιτισμώ», *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1933 (Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών), Έτος Δ', 4^ο Τεύχος, Νοέμβριος 1933, σ.σ. 387-421.

στην οποία βρίσκεται εκείνος που αποφασίζει να διακονήσει τη φιλοσοφία στην Ελλάδα, λόγω της ειρωνείας που θα δεχθεί από όσους στρέφονται προς το κέρδος και το συμφέρον, αλλά και της δυσπιστίας με την οποία θα τον αντιμετωπίσουν οι ασχολούμενοι με τους ειδικούς κλάδους που θεωρούν τη γενικότητα ανώφελη,²²² ο Τσάτσος μεταβαίνει στο κύριο τμήμα του εγχειρήματός του: από μια ιστορία της φιλοσοφίας να μεταβεί σε μια πολιτική εν πολλοίς «αποστολή». Αναφερόμενος εν εκτάσει στις εξελίξεις που κατέστησαν αναγκαία μια δεοντολογική/μεταφυσική σκέψη,²²³ μεταβαίνει στις συνέπειες αυτής της στροφής στα πολιτειακά ζητήματα.

Στο πεδίο του δικαίου και της πολιτείας κυριαρχεί η τυπική –εν πολλοίς φιλελεύθερη– αντίληψη περί της πολιτείας και του δικαίου, παρατηρεί ο Τσάτσος. Κεντρική της θέση είναι ότι το δίκαιο προκύπτει ως ιστορική ανάγκη προκειμένου να αναπληρώσει τις ατέλειες της ανθρώπινης συνείδησης, με αποτέλεσμα να θεωρείται ως ιδανική πολιτεία «[...] εκείνη, εν η ουδεμία προσβολή ελευθέρων κύκλων ενεργείας λαμβάνει χώραν, εκείνη εν η όχι η ηθική, αλλά μόνον η εξωτερική, η κοινωνική ελευθερία είναι απόλυτος».²²⁴ Ο Τσάτσος δεν θεωρεί ικανοποιητική αυτή την αντίληψη διότι «[...] εμφανίζεται η πολιτεία, υπό την τυπικήν ταύτην έννοιαν ως απλούν παραπλήρωμα και δη ως παραπλήρωμα κατ' αξίαν κατώτερον της ηθικής, ήτις και πέραν της κοινωνικής ελευθερίας αποβλέπει εις την πηγήν αυτής, το ελεύθερον συνειδός».²²⁵ Η διάκριση ανάμεσα σε ηθική ελευθερία και κοινωνική – ήτοι πολιτικά δικαιώματα και ατομικές ελευθερίες– η οποία είναι απόλυτη, και ο αυτοπεριορισμός του κράτους στην εκτέλεση έργων που το άτομο δεν μπορεί να αναλάβει, είναι ίδιον της φιλελεύθερης πολιτείας, επισημαίνει ο Τσάτσος. Προεκτείνοντας, όμως, τη σκέψη του θα ισχυριστεί ότι δεν υπάρχει μόνο αυτός ο τύπος πολιτείας· υπάρχουν και άλλοι, οι οποίοι επιπροσθέτουν δημιουργικά γνωρίσματα σε αυτή:

«[Η τυπική αυτή διάκριση ηθικής-κοινωνικής ελευθερίας ανταποκρίνεται στο ιδεώδες της φιλελεύθερης πολιτείας] ήτις περιορίζουσα την ενέργειαν αυτής εις εκείνα μόνον τα έργα, άτινα η ατομική πρωτοβουλία δεν δύναται να αναλάβη, επιδιώκει απλώς και μόνον την τήρησιν της κοινωνικής τάξεως. Τούτο βεβαίως δεν σημαίνει ότι τα ρηθέντα γνωρίσματα του δικαίου εύρηται μόνον εις τας φιλελευθέρως πολιτείας, σημαίνει μόνον ότι αι φιλελεύθεραι πολιτείαί περιορίζονται εις τα γνωρίσματα ταύτα, ενώ άλλα είδη πολιτειών, ως το εν τω κειμένω κατωτέρω εκτιθέμενον, προσθέτουσι και έτερα θεμελιώδη χαρακτηριστικά εις το βασικόν γνώρισμα της ετερονομίας. Τα τοιαύτα πρόσθετα χαρακτηριστικά δεν είναι, ως

²²² Ο. π., σ. 387.

²²³ Ο. π., σ.σ. 390-407.

²²⁴ Ο. π., σ. 408.

²²⁵ Ο. π., σ.σ. 408-409.

το της ετερονομίας μορφολογικόν' εισέρχονται εις τον προσδιορισμόν του περιεχομένου του δικαίου, είναι δεοντολογικά χαρακτηριστικά».²²⁶

Όμως «[...] εάν ούτως είχαν τα πράγματα, και τοιαύτη μάλλον είναι η κρατούσα εν τη συγχρόνω ιδεοκρατία αντίληψις, τότε ούτε το δίκαιον, ούτε η πολιτεία θα ήσαν έσχατοι σκοποί, ιδέαι' θα ήσαν απλώς τα αναγκαία μέσα προς πληρεστέραν ανέλιξιν της ηθικής πληρότητος του ανθρώπου».²²⁷ Η πολιτεία, διατείνεται ο Τσάτσος, δεν είναι ρυθμιστής απλώς της εξωτερικής συμπεριφοράς των ανθρώπων, αλλά κυρίως και πρωτίστως καθίδρυμα παιδείας' υπηρετεί την ιδέα της ελευθερίας όχι μόνο αρνητικά, αποτρέποντας την προσβολή της ελευθερίας του άλλου, αλλά και θετικά, αποβλέποντας στην εσωτερική και πλήρη απελευθέρωση του ανθρώπου, λειτουργώντας ως αληθής παιδαγωγός. Είναι αναγκαία στην ιστορική ζωή και επειδή εκεί υπάρχουν μόνο σχετικά ελεύθεροι άνθρωποι και επειδή σε αυτή δεν κυριαρχούν οι αρχές της ηθικότητας' με δεδομένο δε, ότι η παιδεία είναι ο καρπός, αποφαίνεται ο Τσάτσος, του χρόνιου μόχθου των ανθρώπων, επανορθώνοντας τη μηδαμινότητα της διάρκειας και της δύναμης του ατόμου και μεταγγίζοντάς του την πνευματική κληρονομιά των περασμένων, άρα επιτυγχάνοντας και την υπέρβαση του θανάτου μέσω της αδιάπτωτης ζωής του πνεύματος,²²⁸ η πολιτεία καθίσταται αναγκαία για να μεταφέρει στα άτομα μια έννοια της παράδοσης ως συνεχούς δημιουργίας.²²⁹

Η υλική ευδαιμονία –ένδειξη του πόσο έχει επηρεάσει η κομμουνιστική μεθερμηνεία της τυπικής ισότητας σε οικονομική– και η δυναμική –διάβαζε βία– επικράτηση, η οποία σημειωτέον δεν απορρίπτεται, δεν είναι σκοποί της πολιτείας, αναφέρει ο Τσάτσος' είναι απλώς μέσα της πολιτείας, προκειμένου να επιτευχθεί ο μόνος κατά λόγον σκοπός, η παιδεία η στηριγμένη στο παρελθόν, αλλά στρεφόμενη προς την αρετή και τις νέες δυνάμεις της ζωής.²³⁰ Η παιδεία η στραμμένη προς την

²²⁶ Ο. π., σ. 409: υποσημείωση με αριθμό 51.

²²⁷ Ο. π., σ. 409.

²²⁸ Ο. π., σ.σ. 409-410.

²²⁹ Ο. π., σ.σ. 410-411: «Η πολιτεία, αδιάπτωτος και ενιαία και αυτή, είναι ο κύριος, ο αναγκαίος φορέας της ιστορικής συνεχείας, της πνευματικής ζωής των κοινωνιών. Βεβαίως η πνευματική παράδοσις είναι έννοια έχουσα ευρύτεραν της πολιτείας έκτασιν. Και οι καθ' έκαστον άνθρωποι, ιδίως οι εξέχοντες δημιουργοί, συναιρούν εν εαυτοίς τον πλούτον και τας δυνατότητας του παρελθόντος. Αλλ' η πολιτεία, εν τη συνεχεί και διαρκεί αυτής υποστάσει, διαθέτει μόνη αυτή μέσα κατ' εξοχήν πρόσφορα, ίνα την άμορφον και νέαν φύσιν καταστήση ικανόν φορέα της ιστορικής κληρονομιάς. Εν μια λέξει, η αληθής πολιτεία παιδεύει τας συνειδήσεις διά της ερρυθμισμένης παροχής ετοιμών αγαθών, των οποίων η πρώτη κατάκτησις εστοίχισεν αιώνων έργα. Άγουσα ούτω εις την πληρεστέραν εκδίπλωσιν του ατομικού συνειδότητος, καθίσταται το υπόβαθρο του πολιτισμού, η προϋπόθεσις άνευ της οποίας η ιστορία δεν εγνώρισε αληθή δημιουργία πνευματικών αγαθών».

²³⁰ Ο. π., σ. 411.

αρετή διαμορφώνει προσωπικότητες, ανθρώπους δηλαδή που δρουν συνειδητά και ελεύθερα. Ωστόσο, ο Τσάτσος διερωτάται αν η πολιτεία είναι σε θέση να εκπληρώσει αυτό τον σκοπό καθώς το δίκαιο έρχεται σε αντίφαση με την αυτόνομη προσωπικότητα: ή θα πρέπει να αρνηθεί κάποιος το δίκαιο ή θα πρέπει να αναζητήσει τον λόγο της θυσίας της προσωπικότητας προς χάριν του δικαίου και της πολιτείας.²³¹ Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς πώς επιλύεται αυτή η κατά Τσάτσο «τραγική σύγκρουση απόλυτων αξιών»:

«Αλλ' επί τα ίχνη τούτων προβάλλουν και έτερα ερωτήματα. Το μεν φθαρτόν και εφήμερον άτομον ουδέποτε δύναται, εν τη σχετικότητι του ιδίου συνειδότης, να πραγματοποιήση την απόλυτον ελευθερίαν και όσα έργα πολιτισμού εκ ταύτης απορρέουν. Εάν όμως η ολοκλήρωσις του ατόμου είναι και έργον μάταιον, τι νόημα έχει ολόκληρος η ιστορία; Μη τυχόν υπάρχη ιστορικών γεγονόσ, εν τω οποίω ενσαρκούται η ιδέα της ελευθερίας; Μη τυχόν υπάρχη εις απόλυτος φορέυς πολιτισμού; Και μη τυχόν ο φορέυς ούτος να είναι ακριβώς η πολιτεία; Και όχι εκείνη ή αυτή η συγκεκριμένη πολιτεία, αλλά η διαρκής γένεσις των πολιτειών εν τη ιστορία; Εάν τούτο συμβαίνει, τότε της ιστορίας σκοπός δεν είναι το άτομον, αλλά η ευρύτερα οντότης της πολιτείας, τότε δεν υπάρχει η πολιτεία διά την ευδαιμονίαν του ατόμου, αλλ' υπάρχει το άτομον διά την πολιτείαν. Ανακύπτει όμως εν προκειμένω η ανάγκη μιας διασαφήσεως.

Δίκαιον και πολιτεία υπάρχουν ως επανόρθωσις της ανελευθερίας του συνειδότης. Εάν όμως της πολιτείας σκοπός είναι η ελευθερία του συνειδότης, εις το ιδανικόν εκείνον σημείον, εις το οποίον κατ' ανάγκην τοποθετείται το τέρμα της εξελίξεως της πολιτείας και ένθα μόνον ελεύθερα, αυτονόμως κυβερνώμενα συνειδότης υπάρχουν, τις ο λόγος να υπάρχουν ακόμη εκεί δίκαιον και πολιτεία, αφού ούτε ετερόνομος ρύθμισις, ούτε παιδεία είναι αναγκαία μεταξύ απόλυτως ελευθέρων ανθρώπων; Αλλά τότε δεν δυνάμεθα να ομιλώμεν περί ιδέας του δικαίου, αφού οι έννοιαι αύται αίρονται αφ' εαυτών εν τη προσατενίσει του απόλυτου; Το απόλυτον ως ουσία των ιδεών, είναι αντίθετον προς την έννοιαν του δικαίου και της πολιτείας, αφού δίκαιον, πολιτεία, τάξις ετερόνομος και παιδεία, πάντα ταύτα νοούνται μόνον εν τη συνυφάνσει προς την ιστορίαν, προς τον κόσμον ένθα δεν βασιλεύει η γαλήνη της θεωρίας, η καθαρότης των ιδεών, αλλά η πράξις, η μίξις αγαθού και κακού, πνεύματος και ύλης, ο αγών προς προώθησιν από του ατελεστεύρου προς το ολιγώτερον ατελέσ, εν μια λέξει ο πόνος της δημιουργίας; Ιστορία πολιτισμού, –και άλλη ιστορία δεν υπάρχει– είναι αδιανόητος άνευ δικαίου και άνευ παιδείας. Μόνον εάν η ιστορία αυτή καθ' εαυτή θεωρηθή ως τι απόλυτον, τότε είναι και το δίκαιον και η παιδεία απόλυτα αγαθά, ιδέαι. Ιδού η κατεύθυνσις απλώς διά την λύσιν προβλημάτων πολύ πέραν των συνήθων λογικών και μεθοδολογικών ασχολιών κειμένων προβλημάτων, τα οποία, όσον και αν ολίγοι τα αντιλαμβάνονται ως προβλήματα, πρέπει να τεθούν, ως αξιούντα απάντησιν παρά παντός αληθινού φιλοσοφούντος».²³²

Η πολιτεία έτσι αποκτά σαφή προτεραιότητα έναντι του ατόμου ως ιδέα και αυτοσκοπός. Ανυψώνεται σε ενσάρκωση της απόλυτης ελευθερίας, σε δημιουργό έργων πολιτισμού, απόλυτη εγγύηση για την ευτυχή και ελεύθερη ζωή των ατόμων που ζουν στους κόλπους της. Υπάρχει, όμως και ένας ακόμη λόγος για τον οποίο η πολιτεία προηγείται, και αυτός είναι ιστορικός. Δεδομένου ότι το δίκαιο, η πολιτεία, η παιδεία δρουν στο ιστορικό πεδίο, προκειμένου να μετασχηματίσουν την ύλη και τη φύση σε έργα πολιτισμού, η αναγκαιότητά τους είναι αναμφισβήτητη. Ακόμα κι αν, θεωρεί ο Τσάτσος, η απόληξη αυτής της πορείας είναι η σύμπτωση της ιδέας με την

²³¹ Ο. π., σ.σ. 411-413.

²³² Ο. π., σ.σ. 414-415.

πραγματικότητα, ήτοι η απόλυτη ελευθερία που θα καθιστούσε περιττή την πολιτεία, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν δικαιούται να ομιλεί κανείς για αυτή: η ιστορική της δράση και αποστολή είναι αυτή που εγγυάται την εν λόγω σύμπτωση. Καταφάσκει κατά συνέπεια, η αναμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία της πολιτείας ως μιας ενιαίας ηθικής, παιδευτικής δύναμης, με απεριόριστο πεδίο δράσης. Καθώς ο Τσάτσος εμφανίζεται ρητά ως απόστολος μιας φιλοσοφικής σκέψης που επιχειρεί να καθορίσει το νόημα και την ευθύνη της ζωής,²³³ θεωρεί πως πρέπει να προχωρήσει πέρα από την επιστήμη και την αντικειμενική θεωρία, ή μάλλον μαζί με αυτές, στην εκπλήρωση της κοινωνικής αποστολής του, στην κατά Rickert αξιολογική αποστολή του, η οποία ανατρέπει ή θεμελιώνει αξίες:

«Κρίνει κατά πόσον ένα γεγονός είναι το ορθόν μέσον, η πάντως μεν σχετική, αλλά και προσφορωτέρα πραγμάτωσις της απολύτου αξίας. Κρίνει επί τη βάσει του αντικειμενικού κριτηρίου της ιδέας, όπως αι ειδικαί επιστήμαι, βάσει κριτηρίων εις τας ιδέας τελικώς θεμελιουμένων. Μόνον οι αρνούμενοι την ύπαρξιν των απολύτων αξιών, των ιδεών, όχι βεβαίως, ως υπερκοσμίων οντοτήτων, αλλά ως υποθέσεων της γνώσεως, μόνον αυτοί δύνανται και πρέπει να αρνηθώσι την αντικειμενικότητα της φιλοσοφικής θεωρίας. Παραμένει τότε όμως δι' αυτούς άλυτον και το πρόβλημα της αντικειμενικότητος γενικώς πάσης γνώσεως, διότι δεν είναι δυσχερές να καταδειχθή ότι άνευ της αναγνωρίσεως της αληθείας, ως απολύτου αξίας, ως ιδέας, η επιστήμη καταντά δόξα σοφιστική.

Εκ του λογικού τούτου κλοιού προσπαθούν να εκφύγουν οι αρνηταί των απολύτων αξιών, αποδεχόμενοι μόνον την θεμελιούσαν την επιστήμην αξίαν της αληθείας και αρνούμεναι τας λοιπάς (ολόκληρος η λεγομένη θετική φιλοσοφία ζη εκ της αντιφάσεως ταύτης). Ελάχιστοι είναι οι έχοντες το πνευματικόν θάρρος των αρχαίων σοφιστών και σκεπτικών, οι οποίοι, ηρνούντο πάσαν αξίαν, και συνεπείς προς εαυτούς, και αυτήν την αξίαν της αληθείας. Αλλά ζώμεν εις την εποχήν ένθα οι συμβιβασμοί και εις το πνευματικόν ακόμη πεδίον, αποτελούν δήθεν ένδειξιν μέτρου, ισορροπίας, αμεροληψίας και αντικειμενικότητος. Ως εκ τούτου ο σχετικισμός, έχων ως έρεισμα την ψυχολογικήν σύλληψιν του συνειδότητος, άλλοτε μεν βασιλεύει επί των ηθικών αξιών μόνον, άλλοτε δε, αλλά σπανιώτερον, επί πασών των αξιών. Και τοιουτοτρόπως η στρεφομένη προς τας απολύτους αξίας, προς τας ιδέας φιλοσοφική κατεύθυνσις, αντιμετωπίζει και κατά την σύγχρονον εποχήν, τους ψυχολογιστάς, τους σχετικιστάς, τους αισθησιοκράτας, τους αείποτε δι' όλης της ιστορίας της φιλοσοφίας εν ονόματι της ύλης συμμαχήσαντας κατά της ιδέας. Αν δ' όχι βεβαίως την επιστημονικώς, πάντως την ιστορικώς σημαντικωτέρων έκφρασιν της τοιαύτης συνεργίας, κατά τους ημετέρους χρόνους, αποτελεί η θεωρία του ιστορικού υλισμού. Υπ' αυτού κυρίως πλήσσει ανεξιλάστως η ιδεοκρατία, ίδια εις τας χώρας, ένθα η έλλειψις βαθυτέρας φιλοσοφικής προβληματικής αλλά και παραδόσεως, συγκεντρώνει κατ' αποκλειστικόν τρόπον το ενδιαφέρον των διανοουμένων εις το πρόβλημα της κοινωνικής μεταρρυθμίσεως. Η επίθεσις είναι κατ' εξοχήν ορμητική εις το κέρασ της παρατάξεως, εις ο ίστανται η πολιτεία και το δίκαιον.

Τοιαύτη εκ της μοίρας των πραγμάτων ανακύπτει η κοινωνική αποστολή της ιδεοκρατικής θεωρίας του δικαίου και της πολιτείας εν τω συγχρόνω πολιτισμώ και ειδικώτερον εν τω ημετέρω πνευματικώ βίω».²³⁴

Στη βάση των πορισμάτων της προηγούμενης ανάλυσης ο Τσάτσος λαμβάνει θέση υπέρ της πολιτείας στον αγώνα εναντίον των πολιτικά επικίνδυνων απογόνων του υλισμού. Η αποστολή της αξιολογικά προσανατολισμένης φιλοσοφίας του

²³³ Ο. π., σ. 416.

²³⁴ Ο. π., σ.σ. 417-418.

δικαίου έγκειται στην αυστηρή επιστημονική θεωρία των πραγμάτων, στη μελέτη της ιστορίας του πολιτισμού και των θεωριών του δικαίου και της πολιτείας, ώστε να υπάρξει εμβάθυνση στην ελληνική ιστορική συνείδηση και να καταστούν οι σύγχρονοί του και οι φοιτητές ακροατές του ενσυνείδητοι κριτές της πολιτειακής και ιστορικής ελληνικής ζωής.²³⁵ Αφού εκφράσει την ευγνωμοσύνη του στην Νομική Σχολή που του εμπιστεύεται μια επίκαιρη θέση στον κρίσιμο πνευματικό αγώνα, επιδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο εμπιστοσύνη στη νεότητα, ο Τσάτσος θα υπενθυμίσει ότι «πρέπει [...] προ παντός η νεότης αυτή να μη λησμονήσει ουδέ προς στιγμήν το αληθές νόημα της αντιθέσεως ιδεοκρατίας και υλισμού», το οποίο είναι καθαρά επιστημονικό και δεν έχει σχέση με πολιτικούς αγώνες.²³⁶ Η απόπειρα διαφύλαξης της αυτονομίας της σκέψης χρησιμοποιείται προκειμένου να αντικρουστεί η κατηγορία περί «αντίδρασης», η οποία θεωρείται απότοκο της συμπλοκής θεωρίας-πολιτικής, όπως πραγματοποιείται στη σκέψη των υλιστών για να πλήξουν την ιδεοκρατία.²³⁷

Η έννοια της αποστολής προδίδει, ωστόσο, πολιτικά κίνητρα, έστω κι αν ο Τσάτσος επιχειρεί να τα καλύψει με τον ιδεαλιστικό μανδύα. Η παρέμβαση της ιδέας στην πραγματικότητα έστω και αν συντελείται υπό την καλύπτρα της ηθικής, δεν παύει να είναι επέμβαση ελαυνόμενη από κίνητρα, έστω ανομολόγητα. Αυτή η παρέμβαση δε, συνδυάζεται με μια ουσιοκρατική θεώρηση του «ελληνικού» από την οποία προφανώς αποκλείονται οι ιστορικοϋλιστικές προσεγγίσεις, θεώρηση η οποία λογίζεται ταυτόσημη με τα αιτήματα της ιδεοκρατικής σκέψης:

«Η ιδεοκρατική φιλοσοφία είναι κατ' εξοχήν φιλοσοφία ελληνική. Αν επιστρέψωμεν εις τα βαθύτερα νάματα της φυλής μας, αν αφήσωμεν ελευθέρα να ακουσθή η φωνή της ιστορικής ημών συνειδήσεως, η φιλοσοφία της ελευθερίας και των ιδεών θα αναστηθή αφ' εαυτής εις την γην, εις την οποίαν το πρώτον εβλάστησε και εν η απέδωκε τους αγλαότερους καρπούς της. Η ιδεοκρατία πηγάζει από την ιδέαν της ελευθερίας, συμβολίζεται εν τα αρχαία ημών μνημεία, ενσαρκούται εις τας πτυχάς των ορέων μας και εις το φως του ουρανού μας. Από φυλάς σημιτικής, από φυλάς ασιατικής ούτε να συλληφθή ήτο δυνατόν, ούτε ηδύνατο μεταξύ αυτών να καρποφορήσει. Άλλα αγαθά ίσως προέλθουν μίαν ημέραν και από εκείνας τας χώρας. Το έργον όμως του ελληνικού πολιτισμού, του ελληνικού στοχασμού υπήρξε και θα μείνη η ιδεοκρατία».²³⁸

Στην οργανωμένη ρύθμιση που περιστρέφεται γύρω από την έννοια της «κοινωνικής τάξης» χαρακτηρίζοντας το έθνος μορφή ιδεολογικής συγκάλυψης, ο Τσάτσος θα αντιτάξει τη ρύθμιση με άξονα την ιδέα του «έθνους», η ιδεοκρατική

²³⁵ Ο. π., σ.σ. 418-419.

²³⁶ Ο. π., σ. 419.

²³⁷ Ο. π., σ.σ. 419-420.

²³⁸ Ο. π., σ.σ. 420-421.

ερμηνεία του οποίου προσδοκάται να απαντήσει και στην οξεία κρίση ιδανικών του ελληνικού μεσοπολέμου:

«Δεν αξιούμεν δι' αυτών υπερφιάλως πολλά. Υπό την πρωτεϊκήν πολυμορφίαν των ιστορικών μας εκφάνσεων κρύβεται ακατάλυτος πνευματική συνοχή. Παρά τους ισχυρισμούς των εφιεμένων την εν τη οικονομική σφαίρα ευκταίαν ισοπέδωσιν να επεκτείνουν και εν τη σφαίρα του πνεύματος, όλα τα δημιουργικά έθνη, όπως και τα δημιουργικά άτομα, οφείλουν να διαφυλάξουν, τον εκ των ιδίων των έργων δημιουργηθέντα πνευματικόν χαρακτήρα, την μοναδικότητα της εθνικής των προσωπικότητας. Είναι αληθές ότι οι τελευταίοι ημών εθνικοί καταγισμοί, αλλά και το θέαμα των περιβαλλόντων ημάς κρατικών και τεχνητών όγκων, ιδία όμως το κακοτρόπως επαναλαμβανόμενον επιχείρημα της αφομοιώσεως των λαών, ωσει εάν η αφομοίωσις εσήμαινε ειρήνην των λαών, ωσει εάν ειρήνην των λαών εσήμαινε κατάπαυσιν της αμίλλης των πνευμάτων, πάντα ταύτα εμάραναν εν μέρει εις τας νέας ψυχάς την πίστιν εις την γονιμότητα της παραδόσεως και τον έρωτα προς την ιδέαν του έθνους.

Αλλά αι τοιαύται τάσεις καταδεικνύουν μόνον, ότι επείγει να καλλιεργήσωμεν παρ' ημίν τας ουσιαστικές εννοίας της πολιτείας και της ιστορίας. Αι τοιαύται τάσεις μαρτυρούν, ότι το βεληνεκές της ιστορικής μας μοίρας οράσεως είναι πολύ βραχύτερον των κυματισμών της ιστορικής μας μοίρας. Η μοίρα αυτή είναι βέβαιον ότι μας παρέχει τη δυνατότητα την πραγματοποιήσιν θα την αναζητήσωμεν εντός μας.

Υπό την αμείλικτον προϋπόθεσιν ότι θα ευρεθούν άνθρωποι άξιοι να εργασθούν με έρωτα και με πείσμα, δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία ότι αι απώτεραι γενεαί, θα ίδουν νέον ήλιον πνευματικής χαράς να καταναγάξη την επίγειον κοιτίδα της ιδέας.

Όσω δε διά τους σήμερον ζώντας, αυτοί, πιστεύω, ότι έχουν την δύναμιν να αγωνισθούν και με μόνην την συγκίνησιν της προσδοκίας».²³⁹

Ουσιοκρατικός ορισμός του έθνους, προτεραιότητα της πολιτείας έναντι του ατόμου και υπονοούμενη τάση περιορισμού ατομικών/πολιτικών δικαιωμάτων, απόρριψη του κομμουνισμού, διακήρυξη της ανεπάρκειας της φιλελεύθερης ιδέας περί πολιτείας και δικαίου, προσέγγιση πολιτείας ως ηθικής πρωτίστως δύναμης, ιδεαλιστική θεώρηση ιστορίας, πεισματική άρνηση να προσδιοριστεί ο ρόλος των οικονομικών παραγόντων και να εξεταστεί η κοινωνία υπό τη σκοπιά εμπράγματων συγκρούσεων και ανταγωνισμών: ο Γληνός δεν αστοχεί στα πορίσματα τουλάχιστον της κριτικής του. Πράγματι, ο Τσάτσος βρίσκεται στις παρυφές, αν δεν έχει διαβεί ήδη το κατώφλι, του φασισμού.

* * * * *

Ο Κανελλόπουλος βρίσκει την ευκαιρία να προβεί στην ευκρινέστερη διατύπωση των απόψεών του, με αφορμή το πρόβλημα που και άλλοι διανοούμενοι πραγματεύθηκαν στην εν λόγω συγκυρία, αυτό της θέσης του διανοούμενου στην εποχή του Μεσοπολέμου. Το ερέθισμα που δίνει την αφορμή στον Κανελλόπουλο, προκειμένου να εκφράσει τους προβληματισμούς του επί του θέματος, είναι η σφοδρή κριτική την οποία υφίσταται από το περιοδικό *Επιστημολόγο*, προπύργιο του σχολαστικισμού, για την υποτιθεμένη ιδεολογικά επαμφοτερίζουσα στάση του.²⁴⁰

²³⁹ Ο. π., σ.σ. 420-421.

²⁴⁰ Για το περιοδικό *Επιστημολόγο* –το οποίο εμφανίζεται στα 1932 φιλοξενώντας άρθρα των καθηγητών Άμαντου, Βορέα και Λογοθέτη–, όπως και για την πολεμική τους με το *Αρχείον* βλ.

«“Νομίζομεν ότι είναι ‘ντροπή’ το να μη θέλη τις να ομολογήσει ότι διακαής πόθος του είναι να τον θεωρώσιν, οι μεν κομμουνισταί μαρξιστήν, οι ιδεολόγοι ιδεοκρατικών”».²⁴¹ Διευκρινίζοντας τη θέση του έναντι των δύο συστημάτων²⁴² και διερωτώμενος γιατί ένας τέτοιος άνθρωπος, όπως περιγράφεται στις εναντίον του κατηγορίες, πλήττεται και από τους κομμουνιστές και από τους σχολαστικούς, ο Κανελλόπουλος προβαίνει στην ανάπτυξη του θέματός του πασχίζοντας να ξεκαθαρίσει ποιος είναι, αλλά και ποιος πρέπει να είναι ο ρόλος, η θέση του πνευματικού ανθρώπου στην κρίσιμη μεσοπολεμική συγκυρία.

Αποδύεται λοιπόν στον γνωστό διμέτωπο αγώνα εναντίον σχολαστικισμού και κομμουνισμού λαμβάνοντας θέση αποκλειστικού διερμηνευτή των απαιτήσεων του πνεύματος και προβάλλοντας ως δέον για τον πνευματικό άνθρωπο να είναι ξένος προς τον όχλο, τον οποίο εμφανίζει δυσπόστατο: από τη μία πλευρά βρίσκονται εκείνοι –υπονοούνται οι κομμουνιστές– οι οποίοι επιζητούν τη σωτηρία τους όχι μόνο με την άρση του οικονομικού ζυγού υπό τον οποίο ζουν, αλλά και με την καταστροφή κάθε πνευματικού αγαθού που δημιούργησε το παρελθόν, ασελώνοντας εις βάρος του μέλλοντος. Από την άλλη πλευρά, βρίσκονται εκείνοι –οι σχολαστικοί– που ταυτίζουν σκόπιμα την τύχη των πνευματικών αγαθών του παρελθόντος με τα υλικά αγαθά που διαθέτουν ασελώνοντας εις βάρος του παρελθόντος. Και οι δύο μαζί ασελούν κατά της «αιωνίας ανθρωπότητας», του πνεύματος· η τραγικότητα της θέσης του πνευματικού ανθρώπου έγκειται στο ότι στέκεται απέναντι και στους δύο. Μάλιστα, δεν μπορεί αλλά και δεν πρέπει να ανήκει, διατείνεται ο Κανελλόπουλος, ούτε στη μία ούτε στην άλλη παράταξη,²⁴³ υιοθετώντας τη γραμμή που αμετάκλητα χάραξε ο Πλάτων.²⁴⁴

Κύρτσης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 133-134, 173-175 (σημειώσεις 24-28).

²⁴¹ Κανελλόπουλος Π., «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος», *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών), Έτος Ε', 2^ο Τεύχος, σ. 213.

²⁴² Ο. π., σ. 214 (σε υποσημείωση): «Η φράσις περί του “διακαούς πόθου” μου δεν αφορά τον Μαρξισμόν και την ιδεοκρατίαν ως απλά φιλοσοφικά, μεταφυσικά συστήματα, αλλ’ αφορά τας πολιτικές ειδικώς κατευθύνσεις, προς τας οποίας συνυφαίνονται συνήθως –αδιάφορον εάν καλώς ή κακώς– τα περί ων ο λόγος συστήματα. Τούτο εξάγεται και εξ αυτής της λεκτικής διατυπώσεως της εναντίον μου χρησιμοποιηθείσης φράσεως, συγκεκριμένως δε εκ της χρησιμοποιήσεως της λέξεως “κομμουνισταί”. Όσον αφορά άλλως τε την σχέσιν μου προς τα φιλοσοφικά συστήματα του υλισμού και του ιδεαλισμού, ταύτην ώρισα και διηκρίνισα ήδη εις την μελέτην μου “Ιστορία και πρόοδος” (Αρχαίον φιλ. κ’ θεωρ. των επ., έτος Δ’, τεύχος 2), εις την μελέτην μου δηλαδή εκείνην, την οποίαν ο “Επιστημολόγος” ιδιαίτέρως έχει λάβει υπ’ όψιν».

²⁴³ Ο. π., σ.σ. 214-217.

²⁴⁴ Ο. π., σ. 217: «Ζων εις εποχήν [ο Πλάτων], κατά την οποίαν αι κοινωνικά αντιθέσεις είχαν προσλάβει μορφήν ανάλογον εκείνης, υπό την οποίαν και σήμερον –σήμερον δε κατ’ εξοχήν– ζη και στενάζη η ανθρωπότης, μη δυνάμενος να ανήκη εις ουδεμίαν των παρατάξεων, διετύπωσε την κοινωνικήν και πολιτικήν ιδεολογίαν του κατά τρόπον, ο οποίος ούτε προς τα συμφέροντα του

Κάνοντας ευθεία επίθεση στη φιλελεύθερη νεωτερικότητα και παραπέμποντας σε προνεωτερικές μορφές ζωής, όπως συνηθίζει η συντηρητική ουτοπία, ο Κανελλόπουλος παραδέχεται ότι η μεσοπολεμική συγκυρία δεν είναι η μόνη ιστορική περίπτωση όπου η θέση του πνευματικού ανθρώπου ήταν επώδυνη. Θεωρεί πως τούτο συμβαίνει, όταν υπάρχει η αίσθηση της ιστορικής καμπής, αλλά αυτοί που τη βιώνουν και όσοι την επεξεργάζονται πνευματικά, δεν την αντέχουν και μεταβάλλονται σε όγλο: η περίπτωση της εποχής του είναι η υποδειγματική, πιστεύει, για αυτό το φαινόμενο. Αναγκαστικά ο πνευματικός άνθρωπος, τονίζει ο Κανελλόπουλος απηχώντας όλες εκείνες τις απόψεις που εξέφρασαν φόβους για τον επελαύνοντα μαζικό πολιτισμό που αφομοιώνει την πνευματικότητα, αποστασιοποιείται και τούτη η αποστασιοποίηση λειτουργεί εις βάρος του.²⁴⁵

Οι ειδυλλιακές εποχές, στις οποίες η απόσταση του διανοουμένου από το περιβάλλον του δεν απέβαιναν εις βάρος του, ήταν οι προνεωτερικές οι εποχές της οργανικής ενότητας της κοινωνικής συμβίωσης, οι ειδυλλιακές κοινοτικές, όπου ο πνευματικός άνθρωπος αποτελούσε τον εκφραστή μιας αδιαίρετης, ομονοούσας και οργανικής κοινωνίας: «[...] ωμίλουν οι πολλοί διά του στόματος του Ενός».²⁴⁶ Η σύγχρονη συγκυρία είναι διαφορετική: η απόσταση του διανοουμένου από το περιβάλλον του έχει να κάνει με αδυναμία επιλογής, σχετίζεται, όμως, και με την απέχθειά του για τις αντιμαχόμενες παρατάξεις. Επισείοντας για μια ακόμη φορά τον κίνδυνο που συνιστά ο κομμουνισμός για τον πολιτισμό, υπογραμμίζοντας την αυτονομία του πνεύματος και την αξία της προσωπικότητας, ο Κανελλόπουλος επικαλείται την ανάγκη διάσωσης του «φωτός» προσδοκώντας μια «Τρίτη λύση»:

«Η μεγίστη των αποστάσεων δημιουργείται, όταν οι άλλοι, οι πολλοί, μεταβαλλόμενοι εις όγλον, φωνασκούν και θορυβούν, είτε από φωταγωγημένα μέγαρα προέρχεται ο θόρυβος, είτε από εκείνους, οι οποίοι, караδοκούντες έξωθεν, αποβλέπουν εις το να εισβάλουν και δη όχι απλώς διά να εκδιώξουν τους άλλους και να επωφεληθούν των εστρωμένων τραπεζών, αλλά διά να σβύσουν και το φως, το οποίον επί τέλους δεν ευθύνεται διά την κακήν και άσεμνον έστω χρήσιν, την οποίαν έκαμνον εις βάρος του οι μέχρι της στιγμής εκείνης κάτοχοι των αγαθών. Πώς είναι δυνατόν υπό τοιούτους όρους να αναγνωρίση ο πνευματικός άνθρωπος, εις τους έξω караδοκούντας, τους υπό ψύχους και σκληρού

κρατούντος καθεστώτος, ούτε όμως προς τους υποστηρίζοντας επί των ημερών του την απόλυτον και μηχανικήν ισότητα συνεβιβάζετο, ισότητα, την οποίαν επέκρινεν εις τους “Νόμους” ως την “μέτρω ίσην και σταθμώ και αριθμώ”».

²⁴⁵ Ο. π., σ. 218: «Και εις άλλας λοιπόν εποχάς η θέσις του αληθούς πνευματικού ανθρώπου ήτο δύσκολος οδυνηρά. Τούτο ισχύει κυρίως, όταν το αίσθημα περί της υπάρξεως μεγάλης εις την ιστορίαν καμπής δεν είναι ανάλογον προς την αντοχήν εκείνων, οι οποίοι το φέρουν και το καλλιεργούν, όταν οι τελευταίοι ούτοι μεταβάλλονται εις όγλον. Και ουδέποτε συνέβη τούτο τόσον, όσον επί των ημερών μας. Απόστασις του πνευματικού ανθρώπου από του περιβάλλοντός του υπήρξε βεβαίως πάντοτε και πρέπει να υπάρχει. Υπήρξαν όμως εποχαί, κατά τας οποίας η απόστασις αυτή δεν ήτο εις βάρος, αλλά προς όφελος του πνευματικού ανθρώπου».

²⁴⁶ Ο. π., σ. 218.

σκότους περιβαλλομένους και αξίους κατ' αρχήν υποστηρίξεως, το δικαίωμα, όπως διεκδικήσουν τα δίκαια έστω αιτήματά των, όταν η διεκδίκησης τούτων συνδυάζεται προς την βάρβαρον άρνησιν παντός φωτός, όταν το κίνημά των προβάλλη ως κίνημα δούλων, οι οποίοι δεν θέλουν κατά βάθος να ελευθερωθούν, αλλά ζητούν να μεταβάλουν όλους εις δούλους; Αμφότεραι αι παρατάξεις υβρίζουν το ύψιστον αγαθόν, το οποίον εδόθη –παρ' αξίαν όμως, ως φαίνεται– εις τον άνθρωπον. Υβρίζουν την *προσωπικότητα*».²⁴⁷

Οι καπιταλιστές υβρίζουν την προσωπικότητα συντηρώντας ένα σύστημα που διαιωνίζει την κοινωνική αδικία, την οποία και νομιμοποιεί προσφεύγοντας στον νόθο ατομικισμό, αυτόν της αστικής υποκρισίας και συμβατικότητας, και όχι στο γνήσιο και απολύτως ατομικό στοιχείο που μεγαλουργεί και δημιουργεί, συσχετίζοντας το άτομο με τα υλικά αντικείμενα και τα πράγματα. Οι κομμουνιστές την υβρίζουν με το να προσβάλλουν όχι μόνο το κοινωνικό καθεστώς, αλλά και τα έργα του πολιτισμού που εξήραν τον άνθρωπο.²⁴⁸ Υπάρχει εντούτοις, λύση. Ο Κανελλόπουλος έχει αναφερθεί και αλλού στην «ιστορική αποστολή των φασισμών». Αντιλαμβάνεται λοιπόν, προσφυώς το καινοφανές της φασιστικής λύσης και των αναγκών στις οποίες ανταποκρίνεται. Ενάντια στον καπιταλισμό, από τον οποίο εκπηγάξει, αλλά δεν τον διατηρεί, προτάσσει την σχεδιασμένη οικονομία. Το πρόβλημα βέβαια είναι τι συμβαίνει με τον κομμουνισμό, διότι εκεί ο φασισμός φαίνεται να αντιφάσκει: αναστέλλει την κομμουνιστική επέκταση και σώζει τον πολιτισμό προετοιμάζοντας την ομαλή έλευση του νέου, τονίζει ο Κανελλόπουλος, ως αυταρχικό σύστημα, όμως, φιμώνει τους φορείς του πνεύματος. Αυτό, ωστόσο, δεν είναι κατ' ανάγκη κακό, βρίσκει ο Κανελλόπουλος. Καθώς δρα η ετερογονία των σκοπών ή η ιστορική πανουργία, ο φασιστικός αυταρχισμός ωθεί τον διανοούμενο προς τον στοχασμό και τη λεπταισθησία, ώστε το εκλεπτυσμένο αισθητήριό του να μπορεί να συλλάβει, σαν τους σοφούς του καβαφικού ποιήματος, τις επερχόμενες μεγάλες εποχές –τις οποίες ο φασισμός επωάζει– στις οποίες και αναμένεται αυτός να διαλάμψει! Πρόκειται για μια πρωτότυπη, αν μη τι άλλο, συνηγορία υπέρ του φασισμού: η οργανωμένη νεωτερικότητα λογίζεται ως προθάλαμος της εξουσίας του πνεύματος την οποία εγκυμονεί. Γι' αυτό και όλοι οι περιορισμοί, οι διώξεις, ο αυταρχισμός και η καταστολή δικαιολογούνται λόγω της μεταβατικότητας και της κρισιμότητας των περιστάσεων. Αξίζει να παρατεθούν οι γλαφυρές διατυπώσεις του Κανελλόπουλου:

«Τοιούτος είναι ο κίνδυνος, τον οποίον εκπροσωπεί των τελευταίων αυτών το κίνημα [ο κίνδυνος καταστροφής του πολιτισμού από την επικράτηση του κομμουνισμού], ώστε η ιστορία, οσάκις ευρέθη προ τοιούτου κινδύνου –(κινδύνου, ο οποίος είναι επί τοσούτον

²⁴⁷ Ο. π., σ.σ. 218-219.

²⁴⁸ Ο. π., σ. 219.

μεγαλύτερος, όσον *δικαιότερα* η βάση του και *αναγκαιότερα* η έλευσίς του)– καταφεύγει μοιραίως και σχεδόν αυτομάτως εις την μεταβατικήν αποστολήν όλων των κεκτημένων του λαού ως συνόλου δικαιωμάτων, καταφεύγει εις μεταβατικά καισαριστικά συτήματα. Τα συστήματα αυτά δεν εξηγούνται ως απλαί αντιδράσεις, διότι οσάκις εθεσπίσθησαν, ουδέποτε εσήμαναν την διατήρησιν του κοινωνικού καθεστώτος, χάριν του οποίου κατ' επίφασιν εγκαθιδρύονται. Τα περί των οποίων ο λόγος συτήματα επροστάτευσαν βεβαίως πάντοτε το παρελθόν, το επροστάτευσαν όμως χάριν αυτού του μέλλοντος, εις την ομαλωτέραν έλευσιν του οποίου ετάχθησαν όπως συμβάλλουν. Επροστάτευσαν το παρελθόν μόνον και μόνον διά να διασωθή εξ αυτού ό, τι είναι άξιον σωτηρίας, ό, τι είναι χρήσιμον και εις το μέλλον.

Διά τον πνευματικόν βεβαίως άνθρωπον αποτελούν και τα συτήματα αυτά, τα αυταρχικά και εις την καθημερινήν τουλάχιστον εκδήλωσιν των κατά κανόνα αντιπνευματικά συτήματα, μοίραν κακήν, μοίραν σκληράν. Εάν έρχονται τα συτήματα αυτά διά να προστατεύσουν εμμέσως το πνεύμα και τα κατά το παρελθόν γεννηθέντα έργα του, καταδιώκουν εν τούτοις –και εδώ υπάρχει κάτι το βαθύτατα τραγικόν– τους παρόντας του πνεύματος φορείς. Έχουν ανάγκην, διά να σταθούν, να αποστομώσουν τους πάντας. Απαιτούν –πάντως όμως εν ονόματι της κρισιμότητας και της μεταβατικότητας– θυσίας βαρυτάτας. Καταπνίγουν όχι απλώς τας φωνασκίας και τον θόρυβον, ο οποίος εκράτει εις τους διαδρόμους, αλλά και την φωνήν εκείνων, οι οποίοι εις μάτην επεχειρούν να ομιλήσουν, οι οποίοι όμως είναι προτιμότερον να αποστομωθούν και αυτοί παρά να ομιλούν, χωρίς να ακούωνται. Επιβάλλουν γενικήν εις βάρος όλων, σιγήν. Η σιγή όμως αυτή είναι εξ εκείνων, αι οποίαι αφήνουν τουλάχιστον τον άνθρωπον να αναπαυθή και τον προετοιμάζουν λεπτυνομένης της ακοής του, εις το να διακρίνη αύριον όχι απλώς τας κραυγάς και τας ασυναρτησίας, αλλά και τον σιγανόν ψίθυρον, με τον οποίον πάντοτε πλησιάζουν αι μεγάλαι, αι πράγματι μεγάλαι εποχαί».²⁴⁹

Εξάλλου, όπως τονίζει και αλλού ο Κανελλόπουλος, οι νέες πολιτικοοικονομικές συνθέσεις είναι δυνατό να προκύψουν μέσα από τα αδιέξοδα των αρχών της πολιτικής ισότητας και πολιτικής ελευθερίας και μάλιστα υπερβαίνοντας ακόμη και τις ταξικές αντιθέσεις.²⁵⁰

Το «Αρχείον» προτείνει στους αναγνώστες του...

Έχει γίνει φανερό από όλη την προηγούμενη εργασία, όχι μόνο στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, αλλά και σε εκείνα που αφορούσαν στους Βενιζέλο, Μεταξά και Θεοτοκά, ότι όλοι οι πολιτικοί και διανοούμενοι έχουν ευρύτατη εποπτεία των πολιτικών εξελίξεων και των πνευματικών αντιπαραθέσεων που λαμβάνουν χώρα την ίδια περίοδο στην Ευρώπη. Στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας τους παραπέμπουν σε πολιτικούς θεσμούς ή σε θέσεις διανοουμένων, όπως έχουν εκφραστεί σε άλλες χώρες, άλλοτε για να ενισχύσουν τα επιχειρήματά τους, άλλοτε

²⁴⁹ Ο. π., σ.σ. 219-220.

²⁵⁰ Κανελλόπουλος Π., *Ο άνθρωπος και αι κοινωνικά αντιθέσεις*, Έκδοσις Κ.Σ. Παπαγιάννη, Αθήνα 1934, σ.σ. 187-188: «[...] Αρκεί μόνον να τονισθή, ότι οι εν τω πλαισίω της πολιτικής ελευθερίας αναπτυσσόμενοι –και δη καθ' υπέρβασιν, εν πολλοίς μάλιστα και επί θυσία των ταξικών αντιθέσεων– αγώνες οδηγούν από υπερτροφικόν φιλελευθερισμόν εις τοιαύτην παράλυσιν της πολιτειακής μηχανής, ώστε προκαλούν αναγκάως καισαριστικάς επεμβάσεις, αι οποίαι είναι προωρισμένα να αποβούν οπωσδήποτε εις βάρος της οικονομικώς κρατούσης τάξεως. Διότι ή θα σημάνουν την άρσιν της κυριαρχίας της και θα εγκαινιάσουν αυταί, μεταρρυθμιστικώς, την νέαν εις την κοινωνικήν ιστορίαν εποχήν, ή θα σημάνουν τοιαύτην μονομερή, αιρομένην μάλιστα της πολιτικής ελευθερίας, φανεράν υπέρ της οικονομικώς κρατούσης τάξεως εύνοιαν, ώστε θα οδηγήσουν μοιραίως εις βιαίαν του όλου κοινωνικού συτήματος ανατροπήν».

για να αναιρέσουν αυτά των αντιπάλων. Επίσης, η πολιτική θέση και ο στοχασμός τους δεν έχει μιμητικό χαρακτήρα. Τα διανοητικά σχήματα δεν μεταφέρονται αυτούσια, τροποποιούνται, κρίνονται και μετασχηματίζονται, όπως επίσης και οι προτεινόμενοι θεσμοί, οι οποίοι πολλές φορές παρουσιάζουν ιδιαίτερη πρωτοτυπία, ενώ δεν λείπουν, κάθε άλλο μάλιστα, και οι προτάσεις που αφορούν στη θέση της Ελλάδας σε μια μελλοντική Ευρώπη ή στη γενικότερη συνεισφορά της στον πολιτισμό.

Στον σχετικό προβληματισμό συμμετέχει ενεργά και το *Αρχαίον* το οποίο αναλαμβάνει να φροντίσει για την ενημέρωση των αναγνωστών του περί των επίκαιρων προβληματισμών όσον αφορά στα πολιτειακά ζητήματα. Τα δύο κείμενα τα οποία αποτελούν αντικείμενο πραγμάτευσης εδώ, έχουν πολλαπλή σημασία. Πρώτα από όλα είναι ενδεικτικά των προτιμήσεων και των επιλογών του περιοδικού, έστω και αν υπάρχει μια χλιαρή είναι αλήθεια, αποστασιοποίηση. Υπ' αυτό το πρίσμα, τα συγκεκριμένα κείμενα μπορούν να προσφέρουν μια αναδρομική κατανόηση των πολιτικών επιρροών και οραμάτων των συντελεστών του περιοδικού. Το εισαγωγικό σημείωμα του *Αρχαίου* οριοθετεί το πλαίσιο της παρουσίας: «Το “*Αρχαίον Φιλοσοφίας*”, θέλον να τηρήσει τους αναγνώστας του ενημέρους της κινήσεως των ιδεών εν σχέσει προς τα αναφεύμενα κατά τα τελευταία έτη πολιτειακά ζητήματα, εξήτησε τας απόψεις διαφόρων ανεγνωρισμένου κύρους πολιτειολόγων, έτοιμον να τας δημοσιεύσει και αν ακόμη δεν είναι αύται εντελώς σύμφωνοι προς τας διεπούσας την συνείδησιν των συντακτών του πολιτικής αρχάς. Το “*Αρχαίον Φιλοσοφίας*” ευρίσκεται εις την ευχάριστον θέσιν να δημοσιεύσει εν τω παρόντι τεύχει άρθρα δύο διακεκριμένων επιστημόνων, του πολιτειολόγου Hans Kelsen και του νομοδιδασκάλου του φιλοσόφου Julius Binder με την ελπίδα να δημοσιεύσει προσεχώς τας γνώμας και άλλων».²⁵¹

* * * * *

Ο Kelsen στο άρθρο του²⁵² εκκινεί από τη θέση ότι

«Η δημοκρατία, κυρίως δε η κοινοβουλευτική δημοκρατία, είναι, συμφώνως προς την όλην αυτήν φύσιν, κράτος κομματικών. Η κοινή βούλησις σχηματίζεται με τον ελεύθερον συναγωνισμόν των εις τα πολιτικά κόμματα συγκεκριμένων συμφεροντολογικών ομάδων. Δι' αυτόν ακριβώς τον λόγον είναι η δημοκρατία δυνατή μόνον εφ' όσον πραγματοποιείται

²⁵¹ *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Ε', 3^ο Τεύχος, σ. 331.

²⁵² Kelsen H., «Η Κομματική Δικτατορία: συμβολή εις την κριτικήν ανάλυσιν πολιτικών ιδεών», ό. π., σ.σ. 332-345.

συμβιβασμός τις μεταξύ των αντιθέτων ομαδικών συμφερόντων. Άλλως κινδυνεύει να μετατραπή η δημοκρατία εις το αντίθετον άκρον της, εις την αυταρχίαν».²⁵³

Ο Kelsen εστιάζει στους δύο τύπους «αυταρχίας» που συνιστούν τους πολιτειακούς πόλους της μεσοπολεμικής εποχής. Επισκοπώντας τη νέα αυτή μορφή πολιτικής εξουσίας από την άποψη της εξέλιξής της, ο Kelsen θεωρεί ότι εκπήγασε από τη δημοκρατία και τα ελαττώματά της. Περαιτέρω, συνειδητοποιεί διαυγέστατα ότι αυτές οι μορφές οργανωμένης ρύθμισης καθιστούν τους τύπους της φιλελεύθερης νεωτερικότητας νεκρά σχήματα, πράγμα που τον οδηγεί να υπογραμμίσει τη μείζονα συνέπεια της επιβολής τους: άρση ελευθεριών, κατάλυση κράτους δικαίου, αποκλεισμός πραγματικής συμμετοχής στο σύστημα παραγωγής γενικών κανόνων.²⁵⁴

Ο Kelsen προχωρεί στον εντοπισμό των διαφορών στις ιδεολογίες νομιμοποίησης των δύο κομματικών δικτατοριών, όπως τις αποκαλεί. Ο μπολσεβικισμός τηρεί, θεωρεί, ως ένα σημείο τη δημοκρατία υποστηρίζοντας ότι είναι ο αυθεντικός εκπρόσωπός της και διατεινόμενος ότι συνιστά δικτατορία μιας τάξης με σκοπό την άρση της αντίθεσης μεταξύ των τάξεων. Η έλευση της αταξικής κοινωνίας αναμένεται να επιφέρει την εγκαθίδρυση της πλήρους ελευθερίας. Έτσι, διατηρείται η ιδέα της δημοκρατικής ελευθερίας λόγω του τελικού σκοπού, του σοσιαλισμού. Πρόκειται για «σοσιαλιστικώς προλεταριακή κομματική δημοκρατία», ενώ θεμελιώδη έννοια γύρω από την οποία δομείται η «οργανωμένη ρύθμιση» συνιστά η ιδέα του προλεταριάτου.²⁵⁵ Ο φασισμός παρατηρεί με οξυδέρκεια ο Kelsen στρέφεται κατά του σοσιαλισμού και των μαζών, κατά συνέπεια και κατά της δημοκρατίας λόγω του ότι αυτή παρέχει στις μάζες τη δυνατότητα δράσης ενάντια στην αστική κυριαρχία, έστω κι αν δεν υπάρχει σοβαρή πιθανότητα πραγματοποίησης του σοσιαλισμού. Διεξάγει δε, αγώνα και κατά της δημοκρατίας και κατά του σοσιαλισμού υπό τη σημαία της εθνικής ιδέας. Πρόκειται για «εθνικιστικώς αστική κομματική δικτατορία». Δεν παριστά τον εαυτό του ως κυριαρχία τάξεως, αλλά ως εκπρόσωπος της εθνικής ενότητας ολόκληρου του λαού, γεγονός που συνιστά, διαπιστώνει ο Kelsen, και μια από τις ουσιωδέστερες προϋποθέσεις της επιτυχίας του. Αντλεί περαιτέρω νομιμοποίηση από την αριστοκρατική/αυταρχική ιδέα των εκλεκτών

«[...] ως των μόνων διά την ηγεσίαν κεκλημένων ή η ιδέα του ηγέτου, δηλ. η πίστις επί την χαρισματικήν φύσιν προσωπικότητος πεπρoικισμένης κατά τρόπον υπερφυσικώς μυστηριώδη, προσωπικότητος διά την ηγεσίαν κεκλημένης η πίστις μάλιστα

²⁵³ Ο. π., σ. 332.

²⁵⁴ Ο. π., σ.σ. 332-336.

²⁵⁵ Ο. π., σ. 337.

αυτή έλαβεν εις τους κόλπους του γερμανικού φασισμού ροπήν τινα προς τον μεσσιανισμόν. Συμφώνως προς τα ανωτέρω εμφανίζεται η δικτατορία του κόμματος εις την περίπτωσιν αυτήν ως απαρχή νέας καθ' όλα εποχής, με σαφή δε συνδυασμόν προς την υπό των προφητών ως εγγίζουσιν κηρυσσομένην βασιλείαν, ως “τρίτον Ράιχ”. Ο αυταρχικός χαρακτήρ της φασιστικής μορφής του πολιτεύματος εκδηλούται και εις την τάσιν, όπως διορίζονται τα όργανα του κράτους –εκείνα τουλάχιστον, τα οποία σκούν την εκτελεστικήν εξουσίαν– δι’ απ’ ευθείας κλήσεως του ηγέτου ή των υπ’ αυτού διορισθέντων υφηγητόρων. Εις την δημοκρατικήν αντιπαράτασσει η αυταρχική ιδέα, η πειθαρχία και η απεριόριστος υπακοή έναντι των προϊσταμένων αποτελεί την πρώτην και κυρίαν απαίτησιν, προσδίδεται δε και εις την πολιτικήν διοίκησιν χαρακτήρ κατ’ ουσίαν στρατιωτικός». ²⁵⁶

Το τελευταίο χαρακτηριστικό αποδίδεται στο ότι στις φασιστικές περιπτώσεις προηγείται η στρατιωτικοποίηση του κόμματος από αυτήν του κράτους. Μάλιστα αυτή η στρατιωτικοποίηση είναι και προϋπόθεση κατάληψης της εξουσίας, διότι η φασιστική δικτατορία στηρίζεται σε κομματικό στρατό ο οποίος είναι εξοπλισμένος, διαθέτει στολή, ιεραρχία κλπ. ²⁵⁷

Μπολσεβικισμός και φασισμός συμπίπτουν κατά τον Kelsen στην αντιειρηνιστική τους στάση, ο πρώτος διότι επιθυμεί να επεκτείνει τον σοσιαλισμό με τη διεξαγωγή της παγκόσμιας επανάστασης, ο δεύτερος επειδή επιδιώκει την εθνική επέκταση και ηγεμονία νομιμοποιούμενος μέσω της εφαρμογής της ιδέας των εκλεκτών και της θεοποίησης της φυλής, η οποία στη βάση του «μύθου» του αίματος θεωρεί τις άλλες κατώτερες. ²⁵⁸ Αφού επισκοπήσει τη στάση των δύο συστημάτων έναντι της θρησκείας, ²⁵⁹ και την πολιτική ισότητα, ²⁶⁰ έρχεται στο κρίσιμο σημείο της σύγκρισης, αυτό της οικονομίας. Εκκινεί από τον εντοπισμό της διαφοράς των δύο συστημάτων ως προς την υλική ισότητα. Εδώ υπάρχει αντίθεση που οφείλεται στην ευνοϊκή διάθεση του μπολσεβικισμού προς μια κάποια σοσιαλιστική οργάνωση της οικονομίας, του δε φασισμού προς αντίστοιχη καπιταλιστική. Αυτό βέβαια, συνεπάγεται ότι ο μπολσεβικισμός έχει προχωρήσει σαφώς σε αυτή την κατεύθυνση. Ο Kelsen σπεύδει να ισορροπήσει τα πράγματα υπογραμμίζοντας την τάση αποστασιοποίησης του φασισμού από την κλασική αστική/φιλελεύθερη οικονομική ρύθμιση:

«Πάντως πρέπει να διαπιστωθή, ότι όπως η προλεταριακή κομματική δικτατορία υστερεί κατ’ ανάγκην διά λόγους τεχνικούς και πολιτικούς απέναντι του μαρξιστικού ιδεώδους της διευθυνομένης οικονομίας, ούτω και η αστική κομματική δικτατορία δεν είναι διόλου διατεθειμένη να διατηρήσει το κρατούν και επί του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής, ως και επί του ελευθέρου συναγωνισμού βασιζόμενον

²⁵⁶ Ο. π., σ.σ. 337-338.

²⁵⁷ Ο. π., σ. 338.

²⁵⁸ Ο. π., σ. 339.

²⁵⁹ Ο. π., σ. 341-343.

²⁶⁰ Ο. π., σ.σ. 342-343.

σύστημα άνευ ωρισμένων μεταρρυθμίσεων εκείνων συγκεκριμένως, άνευ των οποίων αυτό τούτο το σύστημα δεν είναι δυνατόν πλέον να διατηρηθή».²⁶¹

Εφιστά την προσοχή στις ειλικρινείς προσπάθειες του φασισμού να άρει τις ταξικές αντιθέσεις, αυτές που τόσο ταλάνισαν τη φιλελεύθερη θέσμιση. Ο φασισμός, σημειώνει, μετέρχεται ακόμη και το όνομα του σοσιαλισμού, γινόμενος εθνικοσοσιαλισμός, ωστόσο, η επίδραση που ενδέχεται να υποστεί από τις θέσεις του αντιπάλου του δεν εξαντλούνται σε επιφανειακά γνωρίσματα:

«Επίσης δεν πρέπει να υποτιμηθούν οι ιδιαίτερες δραστήριαι προσπάθειαι, τας οποίας καταβάλλει ο φασισμός από επόμεως κοινωνικής πολιτικής προς πραγματικήν απάλυνσιν των ταξικών αντιθέσεων. Επειδή ακριβώς καταπολεμεί τον σοσιαλισμόν, καταβάλλει κατ' ανάγκην σοβαράς προσπάθειάς διά να του αφαιρέση το εκδηλότερον επιχείρημά του. Φθάνει και μέχρι του σημείου να οικειοποιηθή μάλιστα και το όνομα του αντιπάλου και να χαρακτηρίση εαυτόν ως σοσιαλισμόν, όπως ακριβώς και ο μπολσεβικισμός χρησιμοποιεί ως διακόσμησιν τον τίτλον της δημοκρατίας. Δεν αποκλείεται όμως να ασκήση η τοιαύτη εκουσία ή ακουσία προσαρμογή εις τους σκοπούς του αντιπάλου επίδρασιν βαθυτέραν εκείνης, την οποίαν δυνάμεθα σήμερον αν εκτιμήσωμεν. Αυτή η ουσιώδης διά τον φασισμόν ιδέα της καθολικότητος του κράτους, δι' ης αντιπαράσσεται ούτος συνειδητός προς τον φιλελευθερισμόν, θα οδηγήση κατ' ανάγκην προς κρατικοποίησιν της οικονομίας. Και πράγματι εκδηλώνουν οι αστικάί κομματικάί δικτατορίαί ισχυράς τάσεις προς την ανάπτυξιν κρατικού τινός καπιταλισμού, ο οποίος, πραγματοποιούμενος πλήρως, δεν θα ήτο δυνατόν να διακριθή ουσιωδώς από του κρατικού σοσιαλισμού».²⁶²

Κατά ένα μη ανταποκρινόμενο στη μαρξιστική πρόβλεψη, μα άκρως επιθυμητό για τον Kelsen τρόπο, το σοσιαλιστικό αίτημα της διευθυνόμενης οικονομίας αναμένεται να πραγματοποιηθεί τελικά από την αστική τάξη, η οποία ενεδύθη τον φασισμό στον πολιτικό της αγώνα. Σε ένα κείμενο που αντανακλά τις ανταπάτες των αστών για τον έλεγχο του φασισμού, αλλά και τους πόθους διατήρησης της κοινωνικής ηγεμονίας στην αναπόφευκτα επερχόμενη μαζική κοινωνία η οποία ισοπεδώνει τις πρότερες αστικές διακρίσεις, ο Kelsen διαγράφει το πώς και γιατί ο κατά βάση αστικός, φασιστικός εθνικισμός μπορεί να αποτελέσει την αποτελεσματικότερη και ελκυστικότερη μορφή οργανωμένης και συλλογικής οικονομικοπολιτικής ρύθμισης:

«Δεν αποκλείεται μάλιστα διόλου να αποδειχθή, ότι ο φασισμός, δηλ. η πολιτική μορφή, την οποίαν προσέλαβον εις τον ταξικόν των αγώνα οι αστοί, δεν αποτελεί κατά βάθος ειμή μόνον οδόν, δι' ης θα πραγματοποιηθή η διευθυνομένη ομαδική οικονομία, το θεμελιώδες τούτο αίτημα του σοσιαλισμού, εκτοπιζομένης της οικονομικής αναρχίας του καπιταλισμού. Πολλοί λόγοι μας οδηγούν εις το να ισχυρισθώμεν, ότι φορεύς της περί ης ο λόγος κινήσεως δεν είναι ανάγκη να είναι το προλεταριάτον, όπως παραδέχεται η μαρξιστική θεωρία: ότι την υπηρεσίαν ταύτην δύναται –αδιάφορον εάν ίσως ουχί εκουσίως– να παράσχη αυτή η αστική τάξις, όταν καταστή εις αυτήν συνειδητόν το ότι δεν είναι δυνατόν να σταθή πλέον η μέχρι τούδε μορφή της οικονομίας ότι τέλος διά την υπό της αστικής τάξεως πραγματοποιήσιν της αποστολής ταύτης υπάρχουν μάλιστα προϋποθέσεις καλύτεραι εκείνων, αι οποίαι υπάρχουν διά το προλεταριάτον, το οποίον εκ λόγων ευκόλως εννοουμένων δεν διαθέτει τον μέγαν εκείνον αριθμόν ειδικευμένων δυνάμεων, αι οποίαι απαιτούνται διά την

²⁶¹ Ο. π., σ. 343.

²⁶² Ο. π., σ.σ. 343-344.

μετάβασιναπό της μιας εις την άλλην μορφήν παραγωγής. Ίσως είναι ο φασσιζμός το πολιτικόν μόνον μέσον της αστικής τάξης, δι' ου ζητεί αυτή να εξασφαλίσει εις τας χείρας της την ηγεσίαν κατά την αναπότρεπτον ταύτην, τέλος δε προς την άρσιν αυτής ως τάξεως διαδικασίαν. Ίσως μάλιστα είναι –οσονδήποτε παράδοξον και αν φανή τούτο– ο φασσιζτικός εθνικισμός, λόγω της ασυγκρίτως ισχυροτέρας ενότητός του, εγγύησις διά την τελικήν πραγματοποίησιν του σοσιαλισμού καλυτέρα εκείνης, την οποίαν παρέχει η εξ αυτού τούτου πηγάζουσα ιδεολογία».²⁶³

* * * * *

Ο Binder²⁶⁴ εκκινεί καθιστώντας σαφές το φιλοσοφικό στίγμα της όλης πραγμάτευσής του:

«Η ακόλουθος μελέτη σκοπόν έχει να καταστήση προσιτήν εις τους σκεπτομένους και τους προς αντικειμενικάς κρίσεις ρέποντας, την προβληματικήν του συγχρόνου γερμανικού πολιτικού βίου, να δείξη δι' ολίγου τον δρόμον, δι' ου θα είναι δυνατόν να μελετηθή η προβληματική αυτή, ως και να εξηγηθή η πολιτική μορφή της νέας Γερμανίας, υπό την καθοδήγησιν φιλοσοφίας τινός του δικαίου και τη πολιτείας διεπομένης από απόλυτον αντικειμενικότητα. Δεν πρέπει ως εκ τούτου να θεωρηθή ως καθαρά πολιτική έρευνα, εφ' όσον πρόκειται κυρίως να λάβω αντικειμενικώς ισχυράν θέσιν έναντι της νέας Γερμανίας, επί τη βάσει της εν τω προκειμένω ως γνωστής προϋποτιθεμένης φιλοσοφικής και πολιτικοφιλοσοφικής μου βασικής θεωρίας, ήτις δύναται να ορισθή συντόμως ως απόλυτος ιδεοκρατία. Νομίζω δε ότι η τοιαύτη θέσις δεν δύναται να δοθή παρά υπό της φιλοσοφίας και ως εκ τούτου είμαι αναγκασμένος, τουλάχιστον δι' ολίγων, να διαγράψω τις απόψεις μου εν τε τη φιλοσοφία γενικώς και εν τη φιλοσοφία της πολιτείας».²⁶⁵

Περαιτέρω διευκρινίζει ότι η αναφορά στην έννοια της «εθνικής πολιτείας» προϋποθέτει τη διαύγαση των όρων «έθνος» και «πολιτεία», ενώ θεωρεί πως η συνύφανση της αναφερόμενης έννοιας με την ηγεσία θέτει το πρόβλημα του κατά πόσο αυτή η σχέση είναι δυνατή ή αποκλείεται λόγω της αθεράπευτης μεταξύ τους αντίθεσης.²⁶⁶ Αν και ο Binder δηλώνει «απόλυτος ιδεοκράτης» αποκαλύπτει εξ αρχής το άκρως «υλικό» ελατήριό του: «Προς τούτο αφορμήν έλαβον εκ της ισχυράς κινήσεως ήτις εδημιουργήθη εις την πολιτικήν ζωήν της πατρίδος μου κατά τα τελευταία έτη και ήτις εν αυτή ταύτη τη ονομασία υποδηλοί την κατεύθυνσιν προς συγκρότησιν *εθνικής πολιτείας*, πολιτείας όμως, ήτις προτίθεται διά της μορφής, ην εις εαυτήν προσδίδει και διά της δράσεως αυτής, να λύση και το κοινωνικόν πρόβλημα. Εξ άλλου η τοιαύτη, εθνικοσοσιαλιστική πολιτεία εν τη συγκροτήσει αυτής στηρίζεται επί της ιδέας της ηγεσίας».²⁶⁷

Η μελέτη, λοιπόν, διαρθρώνεται σε τρία μέρη: το πρώτο αφορά στο ζήτημα του έθνους, το δεύτερο σε αυτό της πολιτείας και το τρίτο στην ηγεσία. Και στα τρία τμήματα οι παραδοχές της φιλελεύθερης νεωτερικότητας σφυροκοπούνται αλύπητα, προκειμένου να αναδειχθούν η ουσία και οι αρετές των νέων αντιλήψεων: ο

²⁶³ Ο. π., σ.σ. 344-345.

²⁶⁴ Binder J., «Εθνική πολιτεία και ηγεσία», ό. π., σ.σ. 346-370.

²⁶⁵ Ο. π., σ. 346.

²⁶⁶ Ο. π., σ.σ. 346-347.

²⁶⁷ Ο. π., σ. 347.

Διαφωτισμός, η δημοκρατία, ο κοινοβουλευτισμός, η επιστημονική ορθολογικότητα υποσκάπτονται στο όνομα κεντρικών τόπων της συντηρητικής ιδεολογίας και ουτοπίας, η οποία μεταστρέφεται ανεπιφύλακτα στον ναζισμό. Απορρίπτοντας τη διαφωτιστική/γαλλική έννοια του έθνους, θα υπογραμμίσει τη γερμανική που λόγω των ιστορικών περιπετειών της Γερμανίας, συνέλαβε το έθνος ως νόημα πολιτισμού: «το έθνος συνελήφθη ως έθνος έχον ίδιον πολιτισμόν (Kulturnation)».²⁶⁸

Διαβεβαιώνοντας ότι είναι αδύνατο να φθάσουμε στην ορθή σύλληψη του έθνους και της εθνικής πολιτείας μέσω του φιλελευθερισμού, του ατομικισμού και της δημοκρατικής ισότητας, αφού σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η πολιτεία δεν θεωρείται τίποτε άλλο πέρα από μέσο για την πραγμάτωση των σκοπών του ατόμου,²⁶⁹ ο Binder προσθέτει ότι η έννοια του έθνους ανήκει στον κόσμο των νοημάτων, τον κόσμο του πνεύματος που δεν διέπεται από τον νόμο της αναγκαιότητας, τον κόσμο της ιστορίας που δεν υπόκειται στους νόμους της φύσης, αλλά όπου οι ιδέες του νου αποπειρώνται να κατανικήσουν και να διαμορφώσουν τη φύση.²⁷⁰ Η επιχειρηματολογία του ανακαλεί σχετικές αναπτύξεις των Τσάτσου, Κανελλόπουλου, όπως τις έχουμε δει με ποικίλες αφορμές: λείπουν, βέβαια, από την επιχειρηματολογία τους τα φυλετιστικά μοτίβα του Binder, τα οποία, ωστόσο, αντικαθίστανται από τα γεωπολιτικά και οργανικά.

Από μια σύλληψη του έθνους ως πνευματικής και ηθικής προσωπικότητας υπέρτερης του ατόμου, το οποίο καθίσταται προσωπικότητα μέσω της υπαγωγής του σε αυτό,²⁷¹ προκύπτει η πολιτεία ως ενότητα των οργανικά ενωμένων με φυσικούς και πνευματικούς δεσμούς ατόμων, ως φορέων πνευματικών αξιών που αντλούν από την υπερατομική παράδοση του έθνους τους.²⁷² Αυτή η εθνική πολιτεία αντίκειται κατά τον Binder στο φιλελεύθερο κράτος το οποίο απορρίπτεται ως άψυχος «μηχανισμός» εξυπηρέτησης ατομικών συμφερόντων.²⁷³ Υπ' αυτή την έννοια, η πολιτεία, υπογραμμίζει, δεν είναι μια αφηρημένη αρχή που διατάζει, ούτε η καντιανή «ένωσις ανθρώπων υπό κανόνας δικαίου», αλλά ζωντανός οργανισμός, λαός που ζει εντός της μορφής του δικαίου. Το σύνολο του λαού εμπερικλείεται εντός της ως πνευματική οντότητα, ενώ το δίκαιο δεν είναι τίποτε άλλο παρά έκφραση της

²⁶⁸ Ο. π., σ.σ. 347-349.

²⁶⁹ Ο. π., σ.σ. 350-351.

²⁷⁰ Ο. π., σ. 352.

²⁷¹ Ο. π., σ. 353.

²⁷² Ο. π., σ.σ. 353-355.

²⁷³ Ο. π., σ. 355.

ζωντανής πραγματικότητας του εθνικού πνεύματος συμβατό με την ιδιοτυπία του συγκεκριμένου έθνους:

«Η πολιτεία αναγκαίως μετέχει της εθνικής ατομικότητας του λαού, εξ ου προκύπτει το σφαλερόν της θεωρίας, καθ' ην δύναται να υπάρξη ιδεώδης, δι' όλους τους χρόνους και τους λαούς ισχύουσα πολιτειακή μορφή, την οποίαν πρέπει έκαστος λαός να αποδεχθή, αν θέλη να θεωρήται καλλιεργημένον έθνος και πολιτισμένος λαός, θεωρίας, ήτις εφαρμοσθείσα εις το “όργανον ειρήνης” των Βερσαλλιών, ήγαγεν ημάς εις το να παραλάβωμεν από τους δυτικούς γείτονάς μας την δημοκρατίαν ως μορφήν της λεγομένης μεταβατικής μας περιόδου και παρ' ολίγον εξαιτίας της μορφής ταύτης να καταστραφώμεν».²⁷⁴

Με δεδομένο ότι η ζωή του έθνους είναι κοινοτική,²⁷⁵ η εθνική πολιτεία οφείλει κατά τον Binder, να ανασυγκροτεί την κοινωνική ζωή εγκαθιδρυόμενη ως «συναιτεριστική πολιτεία» προκειμένου να συμμετέχουν όλοι σε αυτοί, χωρίς να είναι δούλοι ή υπήκοοι.²⁷⁶ αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι θα είναι και όλοι ίσοι.²⁷⁷ Έτσι, έχοντας αποσαφηνίσει τις έννοιες του έθνους και της εθνικής πολιτείας, ο Binder μεταβαίνει στο θέμα της ηγεσίας. Ορισμένες επισημάνσεις και υπομνήσεις θεωρούνται απαραίτητες: ότι η χρεοκοπία του γερμανικού κοινοβουλευτικού/κομματικού συστήματος οδήγησε τον λαό να ζητήσει ηγέτη²⁷⁸ ότι η σχέση ηγέτη-ακολουθίας του συνεπάγεται την ενότητα σκέψης και βούλησης, υπό την έννοια ότι η θέλησή του να εκπροσωπεί τη βούληση αυτών που τον ακολουθούν, τους ανυψώνει σε «θέλον και δρων υποκείμενο»²⁷⁹ πως ο λαός αποκτά αυτοσυνείδηση στο πρόσωπο του ηγέτη του²⁸⁰ και πως οι απόψεις του Χίτλερ για τη στρατιωτική ηγεσία χρήζουν εγκωμιασμού.²⁸¹ Μετά από αυτές τις προκαταρκτικές παρατηρήσεις ο Binder θέτει το ερώτημα κατά πόσο η ηγεσία και δη η στρατιωτική, είναι συμβατή με την έννοια της εθνικής/κοινοτικής πολιτείας ή αντιφάσκει. Το βασικότερο επιχειρήμά του υπέρ της συμβατότητας ηγεσίας-εθνικής/κοινοτικής πολιτείας είναι ότι ο ηγέτης συμπυκνώνοντας τη γενική βούληση δεν επιτρέπει την

²⁷⁴ Ο. π., σ. 356.

²⁷⁵ Ο. π., σ.σ. 357-358.

²⁷⁶ Ο. π., σ.σ. 359-360.

²⁷⁷ Ο. π., σ.σ. 360-361.

²⁷⁸ Ο. π., σ. 361.

²⁷⁹ Ο. π., σ. 362.

²⁸⁰ Ο. π., σ. 362: «Στο πρόσωπο του ηγέτη αποκτά κάποιος λαός αυτοσυνείδηση, δι' αυτού βλέπει το πεπρωμένο του [...] Και όταν ο λαός αναγνωρίσει εν τω ηγέτη τον σωτήρα και εν τη βουλήσει του ηγέτου την ιδίαν του βούλησιν, τότε ζη το θαύμα της ίδιας απελευθερώσεως αναγνωρίζει εν τω ηγέτη τον εαυτόν του και τον ακολουθεί, διότι θα εγκατέλειπε τον εαυτόν του, εάν τον εγκατέλειπε. Αυτό είναι πρωτίστως το μυστικόν της στρατιωτικής ηγεσίας. Η τοιαύτη ηγεσία ορίζεται υπό του ιδίου Αδόλφου Χίτλερ με τας λέξεις: απόλυτος εξουσία προς τα κάτω, απόλυτος ευθύνη προς τα άνω».

²⁸¹ Ο. π., σ.σ. 362-364.

αναπαραγωγή των κοινοβουλευτικών κατακερματισμών.²⁸² Ο ηγέτης των επιμέρους κλάδων

«[...] πρέπει να συνταυτίζεται προς την θέλησιν και την σκέψιν του ανδρός [ήτοι του Hitler], τον οποίον κυρίως ονομάζομεν “Ηγέτην”, τον άνδρα, όστις μας έσωσε από την καταστροφήν, όστις εις τον λαόν του ενεφύσησε νέαν θέλησιν ζωής και ισχύος, όστις εν απολύτω απλότητι και εν τη αμέσω προς τη πραγματικότητα επαφή του, εν τη επιγνώσει του αναγκαιού και του ορθού, και εν τη ακραδάντω πίστει εις την αποστολήν του, φαίνεται να ηφάνισε το ίδιον εγώ του, πράγματι κατά τον πλατωνικόν τρόπον, ίνα διά της ενότητος της ατομικής βουλήσεως προς την *πολιτειακήν* βούλησιν, δυναθή, δυνάμει της απολύτου αυτού εξουσίας, να μεταδώση την πολιτειακήν ταύτην βούλησιν εις τους υφηγήτοράς του, οίτινες ούτω δεν οφείλουν την ηγητορικήν των θέσιν εις την τυπικήν των ονομασίαν, αλλ’ εις την νόησιν και την βούλησίν των, εις την ενότητα του πνεύματός των προς το πνεύμα του ηγέτου και δι’ αυτού προς το πνεύμα του έθνους»,²⁸³

προκειμένου η σύμπτωση εθνικής πολιτείας-ηγεσίας να οδηγεί στην ταύτιση «οδηγητών και οδηγουμένων εν τω όλω του έθνους»: σε αυτή την ενότητα, κατ’ αυτόν, βρίσκει ο λαός την ελευθερία του, εφόσον αντιλαμβάνεται ότι η βούληση του ηγέτη συνιστά έκφραση της «ορθώς εαυτήν εννοούσης ίδιας των βουλήσεως» η περι ελευθερίας ιδέα του Rousseau, όπως συνοψίζεται στην ανά πάσα στιγμή δυνατότητα απαλλαγής του λαού από τους κυβερνώντες του, απορρίπτεται ως ψευδεπίγραφη.²⁸⁴ Επειδή, όμως, η ενότητα λαϊκής και πολιτειακής βούλησης δεν συνειδητοποιείται αυτόματα, καθώς προσκρούει στις εγγενείς αδυναμίες της ανθρώπινης διάνοιας, της προσηλωμένης στον αισθητό κόσμο, απαιτείται η κατάλληλη *αγωγή*, ώστε να κατανοηθούν οι σχετικές έννοιες.²⁸⁵ Η αγωγή αυτή, η οποία ουσιαστικά αποτελεί παρέμβαση της ιδέας στην πραγματικότητα, ώστε να διορθώσει παρεκκλίσεις, έχει ευρύτατο πεδίο και προοιωνίζεται αίσιο μέλλον:

«Εννοείται, ότι κατά την εκπαίδευσιν ταύτην του λαού, την αποβλέπουσαν εις το να καταστήση τον λαόν τούτον έθνος, δεν πρέπει ο αλός να παρουσιάζεται υπό την μορφήν τού μόνον οδηγουμένου και τού μόνον κυβερνωμένου. Η νέα εθνική αγωγή δεν πρέπει να συμπεριλάβη μόνον τους οδηγουμένους, αλλά –και δη εις πρώτην γραμμήν– αυτούς τούτους τους ηγέτας, όχι μόνον την γενεάν, εξ ης θα εξέλθουν οι μέλλοντες ηγέται, και δη την πανεπιστημιακήν νεολαίαν, αλλ’ επίσης και προ παντός εκείνους, οι οποίοι κατά το παρόν, κατά την στιγμήν, καθ’ ην ιδρύθη η νέα εξουσία και μέχρι σήμερα, εκλήθησαν να γίνουν ηγέται. Διότι προέχει να εννοήσουν την ουσίαν της ηγεσίας των, της εξουσίας και της ευθύνης των’ πρέπει να κατανοήσουν *τι είναι λαϊκή κοινότης* και τι είναι η πολιτεία ως ενότης της γενικής βουλήσεως και των μερικών βουλήσεων των πολιτών της πρέπει να αντιληφθούν ότι ο απόλυτος χαρακτήρ του πολιτειακού σκοπού δεν αποκλείει το ότι πρέπει εις έκαστος

²⁸² Ο. π., σ. 364-367.

²⁸³ Ο. π., σ.σ. 368-369.

²⁸⁴ Ο. π., σ. 369.

²⁸⁵ Ο. π., σ.σ. 369-370: «Επειδή όμως η τοιαύτη ενότης πολιτειακής και λαϊκής βουλήσεως, ηγητορικής και κοινοτικής βουλήσεως δεν είναι αμέσως προσιτή εις την ανθρώπινην διάνοιαν, διότι αυτή συλλαμβάνει αμέσως μόνον τα αισθητώς δεδομένα, καταδεικνύεται αναγκαία η *αγωγή* του έθνους προς σύλληψιν της ίδιας αυτού εννοίας, ίνα τουτέστι κατανοήση την ίδιαν αυτού ουσίαν, την ουσίαν της πολιτείας και του ηγέτου. Η τοιαύτη αγωγή συντελείται πράγματι εν νέα Γερμανία. Και ούτω η ιδέα της παιδείας λαού τινος προς την κατεύθυνσιν του έθνους, παιδείας, ην ο Fichte ανέπτυξεν εις τους λόγους του προς το γερμανικόν έθνος, ήτις όμως ουδέποτε είχαν εφαρμοσθή, υιοθετηθείσα υπό του Χίτλερ, κατέστη πραγματικότης».

πολίτης, εν τη θέσει του ως μέλος του όλου, να είναι σεβαστός ως αυτοσκοπός. Τοιουτοτρόπως η νέα πολιτεία, το τρίτον «ράιχ», θα γίνη πραγματική λαϊκή ή εθνική πολιτεία και δι' αυτής θα οδηγήση ο ηγέτης το έθνος προς νέον μέλλον».²⁸⁶

Συμπεράσματα

Ο Γληνός δεν απορρίπτει τις παραδοχές της φιλελεύθερης νεωτερικότητας. Εκπροσωπώντας στρώματα τα οποία διεκδικούν την ουσιαστική συμμετοχή τους στην εν λόγω θέσμιση, αναγνωρίζει ότι οι φορείς της έχουν προδώσει τους ριζοσπαστικούς στόχους και προσανατολισμούς τους, ενώ παράλληλα, ό, τι διατηρούν από αυτή, δεν αποσκοπεί πουθενά αλλού παρά στον φανακισμό των μαζών οι οποίες εμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο. Θεωρεί ότι τα –υπαρκτά– θετικά της φιλελεύθερης θέσμισης τα κληρονομεί, αλλά και πρόκειται να τα επεκτείνει ο κληρονόμος του αστικού πολιτισμού, το προλεταριάτο. Η μέριμνα για μια συλλογικού χαρακτήρα κοινωνικοπολιτική λύση κατευθύνει τη σκέψη του και πριν την κομμουνιστική μεταστροφή του. Όταν όμως, πείθεται ότι το Φιλελεύθερο κόμμα και οι διανοούμενοι της προοδευτικής του πτέρυγας δεν είναι διατεθειμένοι να κινηθούν με ταχύτερους ρυθμούς στην κατεύθυνση που εκείνος θεωρεί ως ενδεικνυόμενη να απαντήσει στα ποικίλα προβλήματα, τα εγειρόμενα από τη μεσοπολεμική κρίση, ο Γληνός καταφάσκει την κομμουνιστική επαγγελία και την επαναστατική πραγματοποίηση των οραμάτων και των ελπίδων τις οποίες γέννησε η νεωτερικότητα. Την έμπρακτη απάντηση στα αδιέξοδα της περιχαρακωμένης νεωτερικότητας ο Γληνός τη βρίσκει στη Σοβιετική Ένωση, όπου το πολιτικό ζήτημα συσχετίζεται ρητά με την επιστήμη: πενταετή πλάνα, σχεδιασμένη οικονομία και προσανατολισμός της επιστημονικής έρευνας στην εξυπηρέτηση των στόχων της παραγωγικής διαδικασίας, άρση της αλλοτρίωσης στην εργασία και καθολική ενότητα. Αν σε αυτή την ανεπιφύλακτη αποδοχή της Σοβιετικής Ένωσης ως προτύπου επαναστατικού μετασχηματισμού ριζώνουν τα ολοκληρωτικά χαρακτηριστικά της σκέψης του Γληνού, δεν φαίνεται πώς και γιατί αυτός ο ολοκληρωτισμός έχει γκραμισιανά (;) χαρακτηριστικά, όπως αναφέρει ο Δ. Τσάκωνας.²⁸⁷

Ο Κανελλόπουλος, από την άλλη πλευρά, εκκινώντας από τις γνωστές αφετηρίες της συντηρητικής ιδεολογίας/ουτοπίας προχωρεί στην ολόπλευρη κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας προσανατολιζόμενος σε μια εναλλακτική. Θεωρεί ότι οι αρχές της νεωτερικότητας κατέστρεψαν μορφές ζωής οι οποίες βασίζονταν στα

²⁸⁶ Ο. π., σ. 370.

²⁸⁷ Τσάκωνας Δ., *Ιδεαλισμός και Μαρξισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1988, σ.σ. 451-467.

κοινοτικά αισθήματα και στις μυστικές δυνάμεις της ζωής, όχι στον ανταγωνισμό, τη ρήξη και τη διάσπαση. Οι αστοί, κατά τον Κανελλόπουλο, υφίστανται τα επίχειρα του ρήγματος και της διάσπασης που οι ίδιοι προκάλεσαν. Ωστόσο, η εποχή δεν προσφέρεται για την έκφραση χαιρεκακίας· ο κομμουνιστικός κίνδυνος –η άλλη όψη του νεωτερικού κοσμοπολιτισμού– απειλεί όχι μόνο την αστική θέσμιση, μα το σύνολο του πολιτισμού και φυσικά το μεγάλο άτομο, την έξοχη προσωπικότητα. Έτσι, αυτό που απαιτείται, κρίνει ο Κανελλόπουλος, δεν είναι η επαναφορά μιας ούτως ή άλλως παρωχημένης εποχής, αλλά η εξεύρεση λύσεων, οι οποίες να ανταποκρίνονται στα δεδομένα της εποχής. Κορυφαία θέση ανάμεσα σε αυτές, συνδυασμένη μάλιστα με την έκφραση νοσταλγίας για το απολυταρχικό κράτος της Αναγέννησης, είναι η ενίσχυση της πολιτείας και η επιτακτική ανάγκη παρέμβασής της στις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας, στην οικονομική σφαίρα εν γένει με στόχο τον δραστικό περιορισμό του άναρχου καπιταλισμού, όπως και στον έλεγχο της τεχνολογικής ανάπτυξης, η οποία επ’ ουδενί δεν καθορίζει και τις πολιτικές μορφές οι οποίες εναρμονίζονται με την εξέλιξή της. Οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής περίπτωσης καθιστούν, κατά τον Κανελλόπουλο, ευχερέστερη όχι μόνο την εφαρμογή, αλλά και τη βέβαια επιτυχία λύσεων που δομούνται γύρω από μια οργανική έννοια έθνους που περιλαμβάνει αγρότες, «λαό», μηχανικούς και κατευθύνεται από χαρισματικούς ηγέτες, τα μεγάλα και υπέροχα εκείνα άτομα, των οποίων οι πράξεις γεννούν μορφές ζωής. Αυτή είναι η ιστορική αποστολή, κατά τον Κανελλόπουλο, του φασισμού και ο βαθμός εκπλήρωσής της, θεωρεί, θα κρίνει και την αυθεντικότητα του φασιστικού εγχειρήματος. Από αυτή την άποψη, αξίζει αναφοράς η επισήμανση του Τσάκωνα για τον «παρα-φασιστικό ολοκληρωτισμό» του Π. Κανελλόπουλου, ως απότοκο των αυταρχικών και μεσσιανικών ιδεολογικών αφετηριών του.²⁸⁸ Από την άλλη πλευρά, οι παρατηρήσεις του Κύρτση σχετικά με τις μεταστροφές φιλελευθέρων ή συντηρητικών αστών διανοουμένων προς τις συντεχνιακές ιδέες και τον φασισμό,²⁸⁹ μάλλον θα πρέπει να σχετικοποιηθούν. Παρ’ όλο που η δραματοποίηση της εν λόγω μεταστροφής μάλλον υποπίπτει στο σφάλμα

²⁸⁸ Ο. π., σ.σ. 85-124.

²⁸⁹ Κύρτση Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 178-179 (σημείωση 56): «[...] Θα πρέπει πάντως να παρατηρήσουμε εδώ ότι δεν χρειάζεται να προσδώσουμε δραματικό τόνο σε αυτή τη διαπίστωση. Η μεσοπολεμική αντιφασιστική ηθική είναι πολύ πιο ελαστική απ’ ό,τι η μεταπολεμική που στηρίχτηκε σε μια συνειδητοποίηση της θηριωδίας των φασιστών που δεν υπάρχει στο μεσοπόλεμο. Αντίστοιχα ψυχρές και αποστασιοποιημένες είναι και οι θετικές κρίσεις των φιλελευθέρων της εποχής προς το φασισμό, και επομένως τα σχετικά ιδεολογήματα παραμένουν σχετικά ανώδυνα εφόσον δεν συνεργούν επιπλέον παράγοντες της διαμόρφωσης των πολιτικών συσχετισμών».

της αναδρομικής ερμηνείας, δεν είναι δίχως αξία η επισήμανση των πηγών άντλησης επιχειρημάτων στα πλαίσια ενός ιδεολογικού εκλεκτισμού με στόχο τον κομμουνισμό και την κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της απειλούμενης από μια ανυποχώρητη κοινωνική κριτική πολιτείας προσανατολίζεται και ο Τσάτσος. Η φιλελεύθερη πολιτεία δεν μπορεί πλέον να επιτελέσει τη λειτουργία που απαιτείται εντός μιας κρισιμότητας συγκυρίας. Ερειδόμενη σε μια αντίληψη η οποία ανάγει την πηγή του δικαίου στην ηθική θεωρώντας το ως άχρωμο συμπλήρωμα της ηθικής τάξης, αυτοπεριορίζεται σε ρόλο φύλακα μεριμνώντας για τη διαφύλαξη ελευθεριών και δικαιωμάτων, η τήρηση των οποίων την απονευρώνει, τη διασπά και εν τέλει την υπονομεύει. Περαιτέρω, υποστηρίζει ο Τσάτσος, πολλές από τις ελευθερίες τις οποίες επιχειρεί να διαφυλάξει, είναι αυθαίρετες και σε καμία περίπτωση δεν χρήζουν υπεράσπισης και υποστήριξης: άλλοι πολιτειακοί τύποι είναι αναγκαίοι στην παρούσα συγκυρία, περισσότεροι ικανοί να ενσαρκώσουν την ιδέα της αγαθής πολιτείας. Για ποια πολιτεία, όμως, πρόκειται και τι είδους ελευθερία είναι αυτή την οποία εγγυάται; Η πολιτεία την οποία ο Τσάτσος οραματίζεται και θέλει να θεμελιώσει, αποσκοπεί να λειτουργήσει ως ενιαία και άνευ εσωτερικών αντιφάσεων δύναμη, η οποία ηθικοποιεί τα άτομα και διαρρυθμίζει τα όρια της ελευθερίας τους. Η ηθικοποίηση επιτελείται μέσω της παιδείας, της μετάγγισης και μεταβίβασης των πολιτιστικών αγαθών, κάτι που η πολιτεία είναι σε θέση να επιτελέσει –σε αντίθεση με το μεμονωμένο άτομο– διότι είναι ύπαρξη που υπερβαίνει τον χρόνο: επίσης, μέσω του εξαναγκασμού, μια βίαιη λύση, η οποία δεν πρέπει να αποκλείεται από τα μέσα της πολιτείας, επισημαίνει ο Τσάτσος, αν είναι να πραγματοποιθούν οι σκοποί της: πρόκειται για σαφέστατη εκδοχή αυτού που ο Bauman αποκαλεί «κράτος-καλλιεργητή».²⁹⁰ Οι απόψεις αυτές του Τσάτσου δεν είναι άσχετες από τον τρόπο που συλλαμβάνει το έθνος: η φυλετική και στατική σύλληψή του, όπως επισημαίνει ο Τζιόβας, απηχεί τη γερμανική του παιδεία και νοοτροπία αποτελώντας την αφετηρία ρύθμισης των

²⁹⁰ Πού οδηγεί αυτή η πρόταξη του πολιτισμού ως κεντρικής αποστολής της πολιτείας, συνοψίζει ξεκάθαρα ο Κ. Δεσποτόπουλος: «[...] η από μέρους του [Τσάτσου] προβολή του πολιτισμού σαν ύπατης αξίας, έσχατα προσδιοριστικής της αποστολής της Πολιτείας, αποτελεί κληρονομιά κακή του εγγελευτισμού, γνώριμη για τις ολέθριες απανθρωπιστικές παρασυνέπειές της, καθώς δηλαδή η λεγόμενη “διαλεκτική της ιστορίας” στρέφει την ηθική προσοχή στις μεγάλες δήθεν γραμμές της ιστορίας, ώστε ο άνθρωπος στην ατομική του ύπαρξη να καταντάει κάτι αμελητέο, δεκτικό συνθλιβής και συντριβής από τη δράση επάνω στις μεγάλες γραμμές της ιστορίας. Το συμπέρασμα τούτο χωρίς να επιδιώκεται από τον Τσάτσο περιέχεται αναμφίβολα στις αξιολογικές συνέπειες της ρητής αυτής υπερπροβολής του πολιτισμού σαν κύριου στοιχείου της αποστολής της Πολιτείας» (παρατίθεται στο Τσάκωνας Δ., *Ιδεαλισμός και Μαρξισμός στην Ελλάδα...*, σ. 149).

συζητήσεων γύρω από την παράδοση και την εθνικότητα της τέχνης.²⁹¹ Η ανύψωση της ελληνικότητας σε βοηθητικό μέσο ελέγχου της γνησιότητας ενός έργου τέχνης εκφράζεται επιγραμματικά στον διάλογό του με τον Σεφέρη για την ποίηση: «Δε θέλω τη γνησιότητα για να είναι το έργο ελληνικό· θέλω την ελληνικότητα, για να είναι το έργο γνήσιο».²⁹² Οι ομοιότητες της σκέψης του Τσάτσου με πτυχές αυτών του απολογητή του φασισμού Del Vecchio και του υποστηρικτή του ναζισμού Binder είναι έκδηλες: η αντίθεση στον φιλελευθερισμό· η θεώρηση της πολιτείας ως υπερατομικής προσωπικότητας με «συνεταιριστικό» χαρακτήρα· η απόδοση του πρωτείου στο Πνεύμα, με την παράλληλη άρνηση να ειδωθούν οι κοινωνικές αντιθέσεις ως ριζωμένες σε εμπράγματα συνθήκες· ο «γεωπολιτικός» ορισμός του έθνους και η πεποίθηση ότι αυτό πρέπει να αποτελέσει τον άξονα της νεότευκτης πολιτείας, η οποία θα επιφέρει το «κλείσιμο» της νεωτερικότητας.

²⁹¹ Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο...*, σ.σ. 80-81, 153.

²⁹² Ο. π., σ. 134. Για το πλαίσιο της συζήτησης ό.π., σ.σ. 113-138.

Επίλογος

Στο τέλος αυτής της μελέτης η ηπιότερη διατύπωση που θα μπορούσε να συνοψίσει τα συμπεράσματά της είναι η εξής: κατά τη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου, στο αποκορύφωμα της «πρώτης κρίσης της νεωτερικότητας», το ζήτημα της τεχνολογικής ανάπτυξης λήφθηκε σοβαρά υπ' όψιν από πολιτικούς και διανοουμένους, οι οποίοι διαδραμάτισαν μείζονα ρόλο στην ιδεολογική σύγκρουση της εποχής. Συγκρότησαν έτσι επεξεργασμένα πλαίσια πολιτικών και πολιτισμικών κατηγοριών μέσω των οποίων επιχειρούσαν να οικειοποιηθούν την τεχνολογία και να την ενσωματώσουν στις περί κοινωνίας τοποθετήσεις τους: η οικειοποίηση της τεχνολογίας ήταν πεδίο εντάσεων. Η πορεία της εν λόγω οικειοποίησης ακολούθησε την εξής διαδρομή: από το έντονο ενδιαφέρον όλων των ιδεολογικών κατευθύνσεων στη δεκαετία του '20, περίοδο που κορυφώθηκε με το βενιζελικό σχέδιο αναγέννησης –ευνομούμενη διακυβέρνηση, τεχνολογίες των θεσμών με στόχο την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, τεχνοεπιστημονική ανάπτυξη– και τη συναφή αισιοδοξία, στην αυξανόμενη αποστασιοποίηση από την παραδοχή των μονοσήμαντα θετικών συνεπειών της, την αναζήτηση μορφών ενσωμάτωσής της σε οργανωμένες λύσεις και την τελική υπαγωγή της στις αξίες του μεταξικού καθεστώτος. Αν –και πέρα από τις ουσιοκρατικές/εργαλειακές θεωρήσεις της τεχνολογίας– η σχέση τεχνολογίας/κοινωνίας νοηθεί ως «συμπαράγωγή», πεδίο τομής του πολιτισμικού, πολιτικού, κοινωνικού και του τεχνοεπιστημονικού, ή ως «δίκτυο δρώντων» –όπως υπαγορεύουν οι Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας–, τότε γίνεται αντιληπτό ότι οι πολιτικοί και οι διανοούμενοι αποτελούν κόμβους αυτού του δικτύου συμμετέχοντας στην εν λόγω συμπαράγωγή: αξίζει λοιπόν να ληφθούν σοβαρά υπ' όψιν οι κρίσεις τους.

Σε αυτά τα διανοητικά πλαίσια που επεξεργάστηκαν πολιτικοί και διανοούμενοι το επιστημονικό ιδεώδες, η κατά Chalmers *ιδεολογία της επιστήμης*,²⁹³ διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο ανεξάρτητα από το πώς χρησιμοποιήθηκε ή αποτιμήθηκε. Όλες οι ιδεολογικές τάσεις επιχείρησαν να αρθούν στο ύψος που η κοινωνική περιωπή της επέτασσε, είτε την αποθέωναν είτε διεύρυναν το πεδίο οικειοποίησής της. Συνδέθηκε με την αναγέννηση, την εξυγίανση, την κοινωνική μεταμόρφωση, προφανώς όχι με ενιαίο τρόπο: ο Βενιζέλος δεν δίστασε να την

²⁹³ Chalmers A.F., *Τι είναι αυτό που το λέμε Επιστήμη*;, μετάφραση: Γ. Φουρτούνης, επιστ. επιμέλεια: Α. Μπαλλάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο⁴2000, σ.σ. 267-269.

τοποθετήσει στα θεμέλια του νέου ιδεώδους που θα αντικαθιστούσε τη Μεγάλη Ιδέα, να την ανυψώσει σε θετικό κοινωνικό πρότυπο το οποίο θα μπορούσε και θα έπρεπε να απομακρύνει τα πολεμικά ιδανικά από τις πρώτες θέσεις των εθνικών ιδεωδών· φυσικά, αυτή η αποδοχή γνώριζε όρια: η ελεγχόμενη από την πολιτική επιστήμη (βλ. λ.χ. την περίπτωση του Α.Ο.Σ.) θα μπορούσε να εξορθολογίσει το κοινωνικοπολιτικό και να εφοδιάσει με το αναγκαίο κύρος την υπό τον έλεγχό του εξουσία. Ο Μεταξάς δεν αρνείτο την αναγκαιότητά της, επισήμαινε όμως την ανάγκη να εμποτιστεί από την πίστη και την εθνική ψυχή, προκειμένου να αποδοθεί εθνικός χαρακτήρας στην ούτως ή άλλως κοσμοπολιτική φύση της. Ο Γληνός ιστοριοποιούσε την επιστήμη εντάσσοντάς τη στους κοινωνικούς αγώνες της κάθε εποχής, χωρίς όμως και να ωθεί στις ακραίες του συνέπειες αυτό τον δρόμο: η νέα επιστήμη συνδεόταν πάντοτε με τις απαιτήσεις του στρώματος που επιδίωκε τη χειραφέτηση, ενώ το κατεστημένο στρώμα επιχειρούσε να αποσυνδέσει τη γνώση από την ηθική και την πολιτική διάρθρωση. Έτσι, νομιμοποιούσε τις αξιώσεις του ιστορικού υλισμού να εκληφθεί ως επιστήμη και πρότεινε ως λύση στα μείζονα προβλήματα της εποχής τη συνύφανση επιστήμης και ζωής υπό την κομμουνιστική ηγεμονία. Ο Θεοτοκάς δεν αρνιόταν το εκσυγχρονιστικό φορτίο της επιστήμης ούτε αμφισβητούσε τις γνωστικές της συνεισφορές· δεν αποδεχόταν όμως, τον κοινωνικά ηγεμονικό της ρόλο, τον οποίο επιφύλασσε για τους διερμηνευτές της ευρύτερης σφαίρας του Πνεύματος και του Δαιμονίου, στους οποίους περιλάμβανε και τον εαυτό του. Ο Κανελλόπουλος παραμέριζε την πρωταρχία των ορθολογικών στοιχείων στο επιστημονικό πεδίο, τοποθετώντας στη θέση τους παράγοντες όπως η φαντασία, η βούληση, η κοινωνική θέση, η επιθυμία εμπλοκής στους πολιτικούς αγώνες –παράγοντες που όντως εμπλέκονται στο επιστημονικό γίγνεσθαι· το έκανε όμως, αυτό προκειμένου να νομιμοποιήσει μια αυταρχική/ελιτίστικη βούληση που υπέκειτο του ορθολογικού και είχε ολοκληρωτικές πολιτικές αξιώσεις. Τέλος, ο Τσάτσος υπέτασσε την επιστήμη στις αξίες που εκπορεύονταν από τον νου, ο οποίος της καθόριζε την εμπλοκή στον πολιτικό αγώνα με αποστολή το κτύπημα των ιστορικοϋλιστικών –ανήθικων και κοινωνικά επίφοβων– αξιώσεων. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι όσο περισσότερο, ιδίως από τις αρχές της δεκαετίας του '30, οι κομμουνιστές οικειοποιούνται την ιδέα της επιστήμης για να θεμελιώσουν τα πολιτικά τους προτάγματα, τόσο περισσότερο αποστασιοποιούνται από την αποδοχή της οι συντηρητικοί και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: ο αντιθετικιστικός τους προσανατολισμός, ωστόσο, δεν αποσκοπεί στη

διεύρυνση του πεδίου, αλλά στην ενίσχυση ανορθολογικών στοιχείων με αποτέλεσμα το κράμα θετικισμού και ανορθολογισμού.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την πρόσληψη της τεχνολογίας. Τρεις είναι οι παράμετροι που ορίζουν την εν λόγω πρόσληψη: κανείς δεν την απορρίπτει, ζητούμενο, απεναντίας, είναι το καταλληλότερο πλαίσιο υποδοχής της· απουσιάζει ο αναστοχασμός, καθώς όλοι θεωρούν την τεχνολογία ως αυτόνομη δύναμη· τέλος, στοχάζονται τις τεχνολογικές λύσεις διαπεπλεγμένες πάντοτε με ένα πλαίσιο θεσμικών τεχνολογιών, ώστε να επιτευχθεί η κοινωνική πρόοδος με την αποφυγή των κοινωνικά ανεπιθύμητων συνεπειών της. Ο τεχνολογικός ενθουσιασμός του Βενιζέλου δεν είναι άσχετος από την εμπιστοσύνη του φιλελεύθερου θεωρητικού παραδείγματος (και) στην τεχνολογική πρόοδο· εντούτοις, εδώ η έμφαση δεν αποδίδεται μόνο στην ενίσχυση του ανθρωπισμού, αλλά, ίσως κυρίως, στον έλεγχο του κοινωνικού και στη διαρρύθμιση του κοινωνικού ζητήματος. Στην κατεύθυνση αυτή οι θεσμικές τεχνολογίες παίρνουν το προβάδισμα, ενώ οι τεχνολογικές υποδομές έρχονται να λειτουργήσουν ενισχυτικά σε αυτές στην επίτευξη του μίγματος αναγέννηση/εξυγίανση συν –αυταρχική– κοινωνική διευθέτηση. Ο τεχνολογικός ενθουσιασμός του Μεταξά συνδυάζεται με την απροθυμία του να αναγνωρίσει την ορθολογική αυτο-απεικόνιση της τεχνολογίας. Επιπρόσθετα, φοβάται τις ανεπιθύμητες κοινωνικές συνέπειές της. Έτσι, διατυμπανίζει την ανάγκη ενσωμάτωσής της στις δομές ενός αντικομμουνιστικού και αντικοινοβουλευτικού Κράτους και επιτάσσει την υπαγωγή της σε ανορθολογικά στοιχεία, τα οποία συμπληρώνονται στον λόγο του από την «εθνική ψυχή» και τις αξίες του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού. Αυτή η οικειοποίηση διανοίγει τον δρόμο κατανόησής της από μέρους των διανοουμένων. Οι συντηρητικοί, φιλελεύθεροι και αντικομμουνιστές διανοούμενοι προσλαμβάνουν την τεχνολογία μέσα από το πρίσμα Πνευματικός (Kultur)–Τεχνικός (Zivilisation) πολιτισμός: η αξιολογική ουδετερότητα του δεύτερου ή το κοινωνικά επίφοβο της αυτονομίας και του ανεξέλεγκτου του επιτρέπει –αν δεν επιβάλλει κιόλας– τη δράση για τον εμποτισμό της με αξίες από τον πρώτο. Εδώ τοποθετείται ο φουτουριστικός ενθουσιασμός του Θεοτοκά για την ανεύρεση των ποιητικών στοιχείων που εγκατοικούν στην Τεχνική και η από μέρους του εξύμνηση των τεχνουργημάτων που συμβολίζουν την ατομική λύτρωση: αυτοκίνητο και αεροπλάνο· εδώ όμως, και η καταδίκη του νοικοκυρίστικου πνεύματός της και η επίρριψη ευθυνών σε αυτή για την Κρίση και την Επανάσταση, όπως και η ανάγκη καθοδήγησής της από τα ιδεώδη του «νέου ανθρωπισμού» που συνυφαίνει πνεύμα,

σχεδιασμό και συγκεντρωτικό Κράτος. Για τον Κανελλόπουλο είναι ευτύχημα που η πρόοδος του τεχνικού πολιτισμού δεν επικαθορίζει το απολύτως ατομικό –προφητικό και ποιητικό– στοιχείο, το οποίο αντιθέτως μπορεί να απορρυθμίζει νομοτέλειες και να επιτρέπει αποκλίσεις: έτσι και η πάλη των τάξεων είναι δυνατό να διευθετηθεί χωρίς επανάσταση και το στρώμα των μηχανικών να διέπεται από προνεωτερικά στοιχεία και η πολιτεία να καθοδηγείται από εκείνες τις πνευματικές ελίτ που παρεμβαίνουν ενεργά σε οικονομία και τεχνολογία. Η αξιολογική ουδετερότητα ή και αδιαφορία ακόμη της τεχνολογίας, κατά Τσάτσο, επιβάλλει στους διερμηνευτές της έννοιας του Δέοντος να εφορμήσουν στο Είναι και να το διαμορφώσουν διαφυλάσσοντας τον πολιτισμό και εγκαθιδρύοντας μια πολιτεία-καλλιεργητή ενάντια σε όλους τους αρνητές του πνεύματος και τις συνέπειες των θεωρήσεών τους. Για τον Γληνό ο διαχωρισμός Πνευματικού-Τεχνικού πολιτισμού δεν συνιστά πρόβλημα: η απόκλισή τους οφείλεται στο ότι οι δημιουργικές δυνάμεις της τεχνολογίας ελέγχονται ακόμη από κοινωνικές τάξεις ασύμβατες με τη δυναμική της: η συνύφανση επιστήμης και ζωής όπως εκφράζεται στον σχεδιασμό, τα πενταετή σοβιετικά πλάνα –αυτά είναι τα τεχνουργήματα που εκείνος εξυμνεί–, και η ζωτικότητα του προλεταριάτου θα οδηγήσει με βεβαιότητα στη σύμπτωση τεχνολογικής και κοινωνικής προόδου.

Η όλη αντιπαράθεση εγγράφηκε στο αποκορύφωμα της πρώτης κρίσης της νεωτερικότητας με απόληξη την οργανωμένη εκδοχή της. Η ιδεολογική σύγκρουση αναδεικνύει δύο τουλάχιστον στοιχεία: αφενός, ότι η ελληνική περίπτωση δεν διαθέτει ένα ομοιογενές πολιτισμικό ήθος που τη διαφοροποιεί συνολικά από τις ευρωπαϊκές αντιπαραθέσεις της εποχής, αφετέρου, ότι δεν αποτελεί κακέκτυπο των εν λόγω διαμαχών. Απεναντίας, αποτελεί εκδοχή αυτής της πορείας, όπως αποδεικνύεται και από τις αντιμαχόμενες οικειοποιήσεις της τεχνολογίας: η βιομηχανία, τα δημόσια έργα, οι υποδομές διάνοιξαν ένα πεδίο διασταύρωσης λόγων διανοουμένων, πολιτικών, μηχανικών, επιστημόνων, τεχνοκρατών οι οποίοι αποσκοπούσαν να αποκαταστήσουν την υγεία του κοινωνικού οργανισμού εντός οργανωμένων πολιτικών και ιδεολογικών πλαισίων. Αυτά τα πλαίσια δεν θεωρούνταν συμβατά ούτε με το ιδανικό της Μεγάλης Ιδέας, η κατάρρευση του οποίου επέφερε υπαρξιακό τρόπο λόγω του κενού νοήματος που προέκυψε, και εισήγαγε την ελληνική κοινωνία της εποχής και τους διανοουμένους της σε μια παρατεταμένη περίοδο οριακότητας: ούτε όμως και με τον φιλελευθερισμό και τον κοινοβουλευτισμό. Είναι αξιοσημείωτο ότι από τους μελετώμενους πολιτικούς και

στοχαστές κανείς, τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του '30, δεν επιλέγει τον δρόμο των μεταρρυθμίσεων· ζητούμενο είναι η υπέρβαση του συστήματος, οι ανεπάρκειες του οικονομικού φιλελευθερισμού συσχετίζονται ρητά με τον πολιτικό και οι προτεινόμενες λύσεις φλερτάρουν με τον ολοκληρωτισμό: δεν τίθεται λοιπόν, μόνο ο κομμουνισμός στο στόχαστρο· οι καταστατικές αρχές της φιλελεύθερης νεωτερικότητας απορρίπτονται απερίφραστα στο όνομα της αβεβαιότητας και ενδεχομενικότητας που επιφέρουν, αλλά και της ανάγκης για κλείσιμο, τάξη και υπέρβαση της ανυπόφορης οριακότητας. Φιλελεύθεροι και συντηρητικοί πολιτικοί και διανοούμενοι προτάσσουν το «έθνος» ως περιεκτικό σχήμα οργανωμένων θεσμών συλλογικού χαρακτήρα, τη στιγμή που ο Γληνός προκρίνει την «κοινωνική τάξη». Η μέριμνα των φιλελεύθερων/συντηρητικών να επιλυθεί το κοινωνικό ζήτημα μέσω της ενσωμάτωσης στο έθνος, τη στιγμή που οι κομμουνιστές διεκδικούν την εν λόγω σημασία όλο και εντονότερα ιδίως από το 1935 και μετά, προεικονίζει ενδεχομένως ορισμένες από τις συμφύρσεις και μετατοπίσεις που ακολουθούν τα χρόνια της Κατοχής, του Εμφυλίου και τα μεταπολεμικά.

Όλοι οι μελετώμενοι διανοούμενοι και πολιτικοί διέπονταν από το μοντερνιστικό ήθος που συνίστατο από: την εξέγερση εναντίον της παρακμής, την κριτική στη φιλελεύθερη νεωτερικότητα και την επεξεργασία εναλλακτικών νεωτερικών σχεδίων, την αίσθηση της κρισιμότητας των περιστάσεων που εγκυμονούν χαροποιές δυνατότητες για το μέλλον, την πεποίθηση ότι είναι δυνατή η πραγμάτωση εδώ και τώρα σχεδίων ριζικής κοινωνικής αναδιάρθρωσης, ότι είναι δυνατό ένα νέο ξεκίνημα και μια νέα χρονικότητα στη βάση ενός καινούριου κοσμοειδώλου. Δαιμονοποιούσαν τους αντιπάλους τους και διεκτραγωδούσαν το παρελθόν –εδώ βρίσκεται στο στόχαστρο ο κοινοβουλευτισμός του 19^{ου} αιώνα– διαμορφώνοντας μια στάση που συνένωνε φόβο και αισιοδοξία, ελπίδα και απελπισία, μύθο και τεχνολογίες των θεσμών, επιστήμη και αυταρχισμό. Εδώ οι φιλελεύθεροι και συντηρητικοί συνάντησαν όψεις του φασισμού τις οποίες καλοδέχθηκαν, ενώ η πίστη του Γληνού στην αναγεννητική/επαναστατική δύναμη του προλεταριάτου οδηγούσε στην ανεπιφύλακτη αποδοχή του σοβιετικού προτύπου. Όλοι ανεξαιρέτως οραματίζονταν την εγκαθίδρυση κρατών-καλλιεργητών που αναλάμβαναν εκσυγχρονιστικά σχέδια και ανέθρεφαν νέες και υγιείς κοινωνικές δυνάμεις: ο Βενιζέλος με τον συνδυασμό μέτρων αγροτικής και ανθρώπινης εξυγίανσης τα οποία σε συνδυασμό με τις θεσμικές τεχνολογίες θα επέφεραν τον πολυπόθητο κοινωνικό εναρμονισμό, ο Μεταξάς με το οργανικό «Νέον Κράτος» που

θα ηθικοποιούσε την κοινωνία μεταγγίζοντας τις αξίες του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού, ο Θεοτοκάς με τις συνεργατικές του ιδέες οραματιζόταν ένα παρεμβατικό Κράτος με επιστέγασμα τον «νέο ανθρωπισμό», ο Γληνός με το κράτος που συνδύαζε επιστήμη και ζωή, υπερέβαινε την αλλοτρίωση και εγκαθίδρυε την – κομμουνιστική– καθολική ενότητα, ο Κανελλόπουλος με τις «ποιητικές» ελίτ που καθοδηγούν το κράτος στην εκπλήρωση πνευματικών στόχων υπερβαίνοντας τον υλισμό, ο Τσάτσος με την πολιτεία που ξεπερνά χρόνο και ατομική ζωή, είναι πρότερη ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, μεταβιβάζει τις αξίες του πολιτισμού στα άτομα, τα ηθικοποιεί και φέρνει τον πραγματικό «κομμουνισμό», τον βασισμένο στο Δέον και όχι στην κοινωνική διαπάλη.

Το μοντερνιστικό τους ήθος είναι έκδηλο επίσης στα «ομιλιακά» τους «ενεργήματα»: κοινός παρονομαστής των φιλελεύθερων και συντηρητικών στην πρόσληψη του «έθνους» είναι η απόρριψη της Μεγάλης Ιδέας και η αναζήτηση τρόπων ένταξης σε αυτό των νέων στρωμάτων που ελκύνονταν από τα κηρύγματα της κοινωνικής επανάστασης είτε υπό την αιγίδα της «ελληνικής ιδέας», είτε της οργανικότητας του έθνους ή της σύλληψής του ως δυναμικού αθροίσματος αντιτιθέμενων θεωρήσεων: συχνά με την ανάμιξη σε διαφορετική δοσολογία αυτών των τόπων, ιδίως όταν επρόκειτο να καταδειχθεί το επείσακτο του κομμουνισμού. Η παράδοση, προσλαμβανόμενη με ποικίλους και διαφορετικούς τρόπους, αποτέλεσε πρώτη ύλη για τη δόμηση εναλλακτικών νεωτεριστικών και αυτό ήταν πεδίο στο οποίο και ο Γληνός συμμετείχε πολεμικά και δυναμικά διεκδικώντας την ορθή διερμηνεία της. Στον φορτισμένο λόγο τους, ένδειξη της αποτίμησης της εποχής τους ως ιδιαίτερα κρίσιμης, κυριαρχούσαν τα μοτίβο της αναγέννησης, της λύτρωσης, του νέου κοσμοειδώλου που θα εμψύχωνε και θα σταθεροποιούσε τα νέα σύνολα θεσμών και τον προσανατολισμό της τεχνοεπιστήμης.

Δύο παρατηρήσεις μπορούν γίνουν ακόμη στη βάση των συμπερασμάτων αυτής της εργασίας: αφενός, με δεδομένο ότι εξακολουθούμε να οικειοποιούμαστε την τεχνοεπιστήμη με τους όρους και τα διανοητικά πλέγματα της προαναφερθείσας συζήτησης, αξίζει η διερώτηση σχετικά με τη σημασία και τις συνέπειες της διάκρισης Πνευματικού-Τεχνικού πολιτισμού, της επίκλησης του εμποτισμού με ηθική του δεύτερου ή, αντίστροφα, την ανεπιφύλακτη ταύτιση επιστήμης-αλήθειας και τεχνολογίας-προόδου. Αφετέρου, τα συμπεράσματα της εργασίας επισημαίνουν ότι η πρόσληψη των μελετώμενων πολιτικών και διανοουμένων στις σημερινές συζητήσεις και αναζητήσεις γενεαλογιών αποδεικνύεται πολλές φορές επιλεκτική

έτσι, στην ανεπιφύλακτη αποδοχή του αστικού εκσυγχρονισμού του Βενιζέλου θα πρέπει να προστεθεί η αυταρχική βούληση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας και η ανάπτυξη τεχνολογιών επιτήρησης ως αποτέλεσμα της ίδιας «προοδευτικής» κίνησης· θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι το «μεγαλειώδες» σχέδιο τεχνολογικής ανάπτυξης και επίλυσης του κοινωνικού ζητήματος του Μεταξά ήταν τμήμα ενός ευρύτερου σχεδίου, εγγενή τμήματα του οποίου αποτελούσαν ο αντικοινοβουλευτισμός και ο αντικομμουνισμός: η έκτασή τους μόνο ποσοτικά και όχι ποιοτικά διέφερε από τα μέτρα των προηγούμενων κυβερνήσεων· πλάι στον πρώιμο ευρωπαϊσμό του Θεοτοκά και τον «νέο ανθρωπισμό» που ευαγγελιζόταν, χρειάζεται να τοποθετηθεί η εξύμνηση της φασιστικής θεληματικότητας, η διάγνωση του τεχνολογικού και κατ' επέκταση Δυτικού «μηδενισμού» και οι πολιτικές της συνέπειες· η κατάφαση του κομμουνιστικού ανθρωπισμού του Γληνού πρέπει να συμπληρωθεί από την επισήμανση των νέων μορφών μυστικοποίησης που φέρει μαζί της η δίχως διερώτηση αποδοχή της «επιστήμης» εκείνων που εξιχνιάζουν τη νομοτέλεια της ιστορικής κίνησης και επικαλύπτουν τις νέες εξουσιαστικές μορφές με την υποτιθέμενη γνώση τους και τη «λάβα της ζωτικότητας του προλεταριάτου»· στην απόδοση προτεραιότητας της ηθικής έναντι της κοινωνικής ελευθερίας, όπως επιτελείται από τον Τσάτσο, χρειάζεται να εντοπισθούν οι αυταρχικές προεκτάσεις – στα όρια του φασισμού– μιας σκέψης που αποσυνδέει τις αξίες από την κοινωνική προβληματική και ανυψώνει υπεράνω του ατόμου –αλλά και της κριτικής– μια πολιτεία-φορέα του δικαίου και του πολιτισμού· τέλος, η υψιπετής εξύμνηση του ατομικού/προφητικού και ποιητικού στοιχείου από τον Κανελλόπουλο χρειάζεται να συνεξεταστεί με τις ολοκληρωτικές πολιτικές συνέπειες μιας λύσης που βασίζεται στην «ενότητα» που απορρέει από μια τέτοια «ολική» βούληση.

Βιβλιογραφία

Α) Βιβλιογραφία πρωτογενών πηγών (δημοσιευμένες και αδημοσίευτες)

Αβραάμ Ν. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Γνώμαι περί κοινοβουλευτισμού και δικτατορίας, εθνικών και ταξικών κομμάτων, κομμουνισμού, δημοσιοϋπαλληλικού συνδικαλισμού, ελευθεροτυπίας*, Αθήνα 1945.

Αθάνατος Κ., «Ουδέποτε οι εκλεκτοί... εξελέγοντο», *Το Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), 1^{ος} Τόμος, Νοέμβριος 1937, Τεύχος 3^ο, σ.σ. 227-231.

Αλιβιζάτος Ν. Κ., Μ. Τσαπόγας (επιμ.), *Γιώργος Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις, Πολιτικά Κείμενα 1925-1966*, Τόμοι Α', Β', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1996.

Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (ΑΕΒ/Μουσείο Μπενάκη): ΦΑΚΕΛΟΙ: *Υπουργείο Εσωτερικών (περίοδος 1928-1932):* 173/103, 173/104, 173/105, 173/106, 173/107, 173/108, 173/109, 173/110, 173/111, 173/112, 173/113, *Πρόεδρος της Κυβερνήσεως (1928-1932):* 173/140, 173/141, *Βουλή-Γερουσία (1929-1932):* 173/142, 173/143, 173/144, 173/145, 173/146, *Υπουργείο Δικαιοσύνης (1921-1935):* 173/95, 173/96, *Υπουργείο Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων (1928-1934):* 173/121, 173/122, 173/123, 173/124, *Υπουργείο Προνοίας και Κοινωνικής Αντιλήψεως (1928-1934):* 173/132, 173/133, 173/134, 173-135, *Υπουργείο Παιδείας (1915-1932):* 173/115, 173/116, 173/117 *Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (1928-1929):* 173/67, 173/68, 173/69, *Υπουργείο Γεωργίας (1928-1932):* 173/126, 173/127, 173/128, 173/129.

Αρχείο Ιωάννη Μεταξά (Γενικά Αρχεία του Κράτους): ΦΑΚΕΛΟΙ: 10, 29, 54, Κ061Α/Φάκελος 13.

Αρχείον της Φιλοσοφίας και της Θεωρίας των Επιστημών, «Τρία χρόνια του "Αρχείου"», Τόμος 1933 (Φιλοσοφική Αθηνών), εισαγωγικό σημείωμα στον τόμο.

Αξελός Λ. (επιμ.), *Δ. Γληνός, Εκλεκτές Σελίδες*, 4 Τόμοι, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1971.

Βεζανής Δ., «Ηθική και Πολιτική», *Το Νέον Κράτος*, 1^{ος} Τόμος, Ιανουάριος 1938, Τεύχος 5^ο, σ.σ. 6-14.

— «Δικαιώματα και καθήκοντα της νεολαίας υπό το Νέον Κράτος», ό. π., Σεπτέμβριος 1937, 1^ο Τεύχος, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 22-27.

- Βλησίδης Θρ. (καθηγητής Βιολογίας Παν/μίου Αθηνών), «Αι βάσεις της πολιτικής του Νέου Κράτους είναι επιστημονικώς ορθαί», ό. π., Αύγουστος 1939, 24^ο Τεύχος, 4^ος Τόμος, σ.σ. 554-556.
- Binder J., «Εθνική πολιτεία και ηγεσία», *Αρχεῖον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Ε΄, 3^ο Τεύχος, σ.σ. 346-370.
- Camus A., Κατακουζηνός Α., Παπανούτσος Ε., Τσάτσος Κ., Θεοτοκάς Γ., Βεγλερής Φ., Χατζηκυριάκος-Γκίκας Ν., *Το μέλλον του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, μια συζήτηση στην Αθήνα, 1955*, πρόλογος, μετάφραση: Τ. Τσαλίκη-Μηλιώνη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα Ιανουάριος 2004.
- Θεοδωρακόπουλος Ι., «Το Πνεύμα και η ζωή του», *Αρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος Γ-Δ 1931-1933 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), σ.σ. 242-300.
- «Το Πνεύμα και η ζωή του», *Αρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος Γ-Δ 1931-1933 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), συνέχεια προηγούμενου άρθρου, σ.σ. 375-409.
- «Δημοτικισμός και πνευματικός νεοπλουτισμός», *Αρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Ε΄, Τεύχος 1, σ.σ. 27-48.
- Θεοδωρίδης Φρ., «Αεροπορία και Πολυτεχνείον», ό. π., Απρίλιος 1938, 8^ο Τεύχος, 2^ος Τόμος, σ.σ. 390-396.
- Θεοτοκάς Γ., *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, εκδ. Εστία, σειρά Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2002.
- «Ελευθερία και βία», περ. *Ιδέα*, 5^ο τεύχος, Μάης 1933, Χρονιά Α΄, 1^ος Τόμος, σ.σ. 281-290.
- «Η “Ιδέα” και η Δημοκρατία», ό. π., 6^ο τεύχος, Ιούνιος 1933, Χρονιά Α΄, 1^ος Τόμος, σ.σ. 407-408.
- «Υπάρχει κάτι σάπιο στην Ελλάδα», ό. π., τεύχος 10, Οκτώβρης 1933, Χρονιά Α΄, 2^ος Τόμος, σ.σ. 199-201.
- «Νιότη», ό. π., 11^ο τεύχος, Νοέμβρης 1933, Χρονιά Α΄, 1^ος Τόμος, σ.σ. 263-265.
- «Ο Μπερντιάεφ και η Ρωσική Επανάσταση», ό. π., 13^ο τεύχος, Γενάρης 1934, Χρονιά Β΄, 3^ος Τόμος, σ. 50.

- «Πολιτικά ιδανικά», ό. π., τεύχος 14, Φλεβάρης 1934, Χρονιά Β΄, 3^{ος} Τόμος, σ.σ. 57-61.
- Θνητός Π., «Η εποχή των μεγάλων αποφάσεων διά την τύχην του κόσμου: η παρακμή της Δύσεως, εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν του Σπέγγλερ», *Το Νέον Κράτος*, 1^{ος} Τόμος, Νοέμβριος 1937, Τεύχος 3^ο, σ.σ. 265-274.
- Περ. *Ιδέα*, «Βασικές Αρχές», 1^ο τεύχος, Γενάρης 1933, 1^{ος} Τόμος, Χρονιά Α΄, σ.σ. 1-2.
- «Εμπρός στη ζωή» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 1^ο τεύχος, Γενάρης 1933, Χρονιά Α΄, 1^{ος} Τόμος, σ. 58.
- «Κράτος και Οικονομία» (ανυπόγραφο σημείωμα), ό. π., 1^ο τεύχος, Γενάρης 1933, Χρονιά Α΄, 1^{ος} Τόμος, σ. 61.
- «Η Κρίση» (ανυπόγραφο σημείωμα), 1^ο τεύχος, Γενάρης 1933, Χρονιά Α΄, 1^{ος} Τόμος, σ. 62.
- «Ιδέα και Επιστήμη» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 2^ο τεύχος, Φλεβάρης 1933, Χρονιά Α΄, 2^{ος} Τόμος.
- «Απορίες» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 3^ο τεύχος, Μάρτιος 1933, Χρονιά Α΄, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 204-205.
- «Επιστήμη και ηθική πρόοδος» (ανυπόγραφο σημείωμα), ό. π., 5^ο τεύχος, Μάης 1933, Χρονιά Α΄, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 337-338.
- «Επεξηγήσεων συνέχεια» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 7^ο τεύχος, Ιούλιος 1933, Χρονιά Α΄, 2^{ος} Τόμος, σ. 127.
- «Μαρξισμός και θέληση» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 7^ο τεύχος, Ιούλιος 1933, Χρονιά Α΄, 2^{ος} Τόμος, σ. 128.
- «Αϊνστάιν και ...διαλεκτικός υλισμός» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 7^ο τεύχος, Ιούλιος 1933, Χρονιά Α΄, 2^{ος} Τόμος, σ. 128.
- «Φασισμός και κομμουνισμός» (ανυπόγραφο κείμενο), ό. π., 9^ο τεύχος, Σεπτέμβρης 1933, Χρονιά Α΄, 1^{ος} Τόμος, σ. 187.
- «Δεύτερη χρονιά» (ανυπόγραφο κείμενο), 13^ο τεύχος, Γενάρης 1934, Χρονιά Β΄, 2^{ος} Τόμος, σ. 55.
- Καμπάνης Α., «Εσωτερική πολιτική», *Το Νέον Κράτος*, 1^ο Τεύχος, σ.σ. 15-18.
- «Ο ιστός της Πηνελόπης», ό. π., Νοέμβριος 1937, Τεύχος 3^ο, σ.σ. 209-216.
- «Άφετε του νεκρούς θάπτειν τους εαυτών νεκρούς», ό. π., Φεβρουάριος 1938, Τεύχος 6^ο, σ.σ. 145-152.
- «Χθες και σήμερα», ό. π., 2^{ος} Τόμος, Τεύχος 7^ο, σ.σ. 259-265.

- «Οι διανοούμενοι και το “Νέον Κράτος”», ό. π., 2^{ος} Τόμος, Απρίλιος 1938, Τεύχος 8^ο, σ.σ. 377-382.
 - «Προσταγή συνειδήσεως», ό. π., 2^{ος} Τόμος, Ιούνιος 1938, Τεύχος 10^ο, σ.σ. 633-637.
 - «Το τρίτον έτος», Αύγουστος 1938, Τεύχος 12^ο, σ.σ. 869-876.
 - «Η γυναίκα του Λωτ», ό. π., 3^{ος} Τόμος, Σεπτέμβριος 1938, τεύχος 13^ο, σ.σ. 1019-1024.
 - «Έθνος και Κράτος», ό. π., 4^{ος} Τόμος, Απρίλιος 1939, Τεύχος 20^ο, σ.σ. 126-136.
 - «Η τετραετία», ό. π., 6^{ος} Τόμος, Απρίλιος-Μάιος 1940, Τεύχος 32^ο-33^ο, σ.σ. 499-503.
 - «Ιστορία και Ζωή», ό. π., 6^{ος} Τόμος, Ιούνιος 1940, Τεύχος 34^ο, σ.σ. 642-644.
 - «Η Ιστορία πηγή ζωής», ό. π., Ιούλιος 1940, Τεύχος 35^ο, σ.σ. 710-717.
- Κανελλόπουλος Π., «Η κοινωνιολογία του Αυγούστου Comte και η κριτική των γνωσεολογικών προϋποθέσεων αυτής», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος Α-Β (1929-1930), Μπενάκειος Βιβλιοθήκη, σ.σ. 113-147.
- «Η οικονομία και η ιδέα της ελευθερίας», ό. π., Τόμος 1930-1931 (Φιλοσοφική Αθηνών), 4^ο Τεύχος, Οκτώβριος 1931, σ.σ. 445-479.
 - «Η κοινωνιολογία και οι επί την γένεσιν και διαμόρφωσίν της επιδράσαντες πολιτικοί παράγοντες» (εναρκτήριο μάθημα ως καθηγητού κοινωνιολογίας, 27/4/1933), ό. π, Τεύχος 4, Έτος Δ΄, Ιούλιος 1933, Τόμος 1930-31 (Φιλοσοφική Σχολή), σ.σ. 371-386.
 - «Ο άνθρωπος και η κοινωνία», ό. π, Τόμος Γ-Δ (1931-1933), (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη) σ.σ. 150-170.
 - *Η Κοινωνία της Εποχής μας, Κριτική των συστατικών αυτής στοιχείων*, έκδοσις Κ. Σ. Παπαγιάννη, Αθήναι 1932.
 - «Ιστορία και πρόοδος, εισαγωγή εις την κοινωνιολογίαν της Ιστορίας», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Έτος Δ΄, Ιανουάριος 1933, Τεύχος 3, Τόμος Α΄ (Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών), σ.σ. 151-197.
 - «Η κοινωνιολογία ως επιστήμη της πραγματικότητας, (η θεωρία του Hans Freyer)», ό. π, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Ε΄, τεύχος 3, σ.σ. 292-331.
 - *Ο άνθρωπος και αι κοινωνικαί αντιθέσεις*, έκδοσις Κ. Σ. Παπαγιάννη, Αθήναι 1934.

- «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος», *Αρχεῖον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών), Έτος Ε', 2^ο Τεύχος, σ.σ. 213-220.
- Καρανόπουλος Δ., «Κράτος και Ραδιόφωνον», *Το Νέον Κράτος*, Φεβρουάριος 1938, 6^ο Τεύχος, 1^ος Τόμος, σ. 192.
- Kelsen H., «Η Κομματική Δικτατορία: συμβολή εις την κριτικήν ανάλυσιν πολιτικών ιδεών», *Αρχεῖον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Ε', 3^ο Τεύχος, σ.σ. 332-345.
- Κοτοπούλη Μ., «Η Πενθεσίλεια στο Θέατρο του Λυκαβηττού», ό. π., 4^ος Τόμος, Αύγουστος 1939, 24^ο Τεύχος, σ. 565.
- Κούμαρος Ν., Μαντζούφας Γ., «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», ό. π., 2^ος Τόμος, Ιούλιος 1938, τεύχος 11^ο, σ.σ. 761-7.
- Κούμαρος Ν., «Η περί Κράτους αντίληψις της Μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», ό. π., 3^ος Τόμος, Φεβρουάριος 1939, Τεύχος 18^ο, σ.σ. 1573-1588.
- Κυριάκης Ευ., «Παλαιαί και νέα μορφαί ζωής, Πνευματικός και μηχανικός πολιτισμός», ό. π., 1^ος Τόμος, Φεβρουάριος 1938, Τεύχος 6^ο, σ.σ. 180-186.
- «Αι περί πολιτισμού φιλοσοφικά απόψεις του Ιωάννου Μεταξά», ό. π., 2^ος Τόμος, Ιούλιος 1938, Τεύχος 11^ο, σ.σ. 824-828.
- Κυριακίδης Στ., «Η σημασία του λαογραφικού έργου διά την εθνικήν ενότητα και τον εθνικόν πολιτισμόν», ό. π., Ιούνιος 1940, Τεύχος 34^ο, 6^ος Τόμος, σ.σ. 645-656.
- Κυριακόπουλος Η. Γ., «Η πολιτική φιλοσοφία του εθνικού κράτους», ό. π., 4^ος Τόμος, Ιούνιος 1939, Τεύχος 22^ο, σ.σ. 345-357.
- Κύρου Α., «Το νόημα της εποχής μας», ό. π., Σεπτέμβριος 1937, Τεύχος 1^ο, 1^ος Τόμος, σ.σ. 6-12.
- «Η σημασία του ισπανικού αγώνος», ό. π., 3^ος Τόμος, Σεπτέμβριος 1938, 13^ο Τεύχος, σ.σ. 999-1006.
- Κωνσταντουλάκη-Χάτζου Ι. (εισαγ.-επιμ.) *Γιώργος Θεοτοκάς-Νικόλας Κάλας, Μια αλληλογραφία*, εκδ. Πρόσπερος, Αθήνα 1989.
- Μαλακάσης Μ., «Μια επιστολή του κ. Μ. Μαλακάση», *Το Νέον Κράτος*, 4^ος Τόμος, Αύγουστος 1939, 24^ο Τεύχος, σ. 575.
- Μαντζούφας Γ., «Ιδεολογία και κατευθύνσεις εις το Νέον Κράτος», ό. π., 3^ος Τόμος, Δεκέμβριος 1938, Τεύχος 16^ο, σ.σ. 1325-1340.
- «Έθνος, Κράτος, Δίκαιον», ό. π., 4^ος Τόμος, Μάϊος 1939, Τεύχος 21^ο, σ.σ. 225-258.

- Μπαστιάς Κ., «Τα γράμματα και οι τέχνες», ό. π., 4^{ος} Τόμος, Αύγουστος 1939, 24^ο Τεύχος, σ.σ. 550-553.
- Μεταξά Ιωάννου, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, 2 Τόμοι, 1^{ος} Τόμος: 1936-1938, 2^{ος} Τόμος 1939-1941, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1969.
- Μεταξά Ιωάννου, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, 4 Τόμοι, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2005.
- Μεταξάς Ι., «Η νέα ελληνική γενεά δύναται ν' αναστηλώση τα ιδεώδη που συνέτριψε η θεομηνία του Βενιζέλου» (1935), στο *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003, σ.σ. 523-529.
- 4 Χρόνια Διακυβερνήσεως Ιωάννη Μεταξά* (Μπενάκειος βιβλιοθήκη), 4 Τόμοι, Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφώτισεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, Αθήνα 1940.
- Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, εκδ. Κυρομάνος, δεύτερη έκδοση, Θεσσαλονίκη 2003.
- Πεπονής Α. Ι. (εισαγωγικό σημείωμα), *Γιώργου Θεοτοκά, Πολιτικά Κείμενα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1976.
- Παλαιολόγος Κλ., «Ελληνικήν Νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», *Το Νέον Κράτος*, Οκτώβριος 1937, 2^ο Τεύχος, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 129-131.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Το Νέον Κράτος και η τέχνη», ό. π., 5^{ος} Τόμος, Σεπτέμβριος 1939, Τεύχος 25^ο, σ.σ. 54-59.
- Πετρίδης Δ. Π., «Κοινωνική αλληλεγγύη και Ελληνική πραγματικότητα», περ. *Ιδέα*, 2^ο τεύχος, Φλεβάρης 1933, Χρονιά Α', 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 108-112.
- Ραφαήλ Θ., «Τεχνοκρατία», ό. π., 4^ο τεύχος, Απρίλης 1933, Χρονιά Α', 1^{ος} Τόμος, σ. 274.
- Σαββίδης Γ. Π. (φιλολογική επιμέλεια), *Γιώργος Θεοτοκάς-Γιώργος Σεφέρης, Αλληλογραφία (1930-1966)*, εκδ. Ερμής 1991.
- Στεφανίδης Δ., «Το κοινωνικόν ζήτημα υπό το φως του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού», *Το Νέον Κράτος*, 3^{ος} Τόμος, Ιανουάριος 1939, Τεύχος 17^ο, σ.σ. 1475-1486 και Τεύχος 18^ο (Φεβρουάριος 1939), σ.σ. 1588-1619.
- Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι*, 2 Τόμοι, πρόλογος Πότη Τσιμπιδάρου, Αθήνα 2^η 1971.
- Στεφάνου Στ. (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα*, 4 Τόμοι, εκδ. Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα 1981.

- Τζιόβας Δ. (εισαγ.-επιμ.), *Γιώργος Θεοδοκάς, Αναζητώντας τη Διαύγεια, δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, Ιούνιος 2005.
- Τζιόβας Δ. (εισαγ.-επιμ.), Mazower Μ. (πρόλογος), *Γ. Θεοδοκάς, Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, Δεκέμβριος 42005.
- Τσάτσος Κ., «Φιλοσοφία και επιστήμη του δικαίου», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμοι Α'-Β', 1929-1930 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), σ.σ. 79-111.
- «Η νομική ως τεχνική και ως επιστήμη», ό. π., Τόμοι Α'-Β', 1929-1930 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), σ.σ. 202-251.
- «Το έργο του Karl Larenz και ο εγελιανισμός εν τω δικαίω», ό. π., Τόμος 1930-1931 (Φιλοσοφική Αθηνών), 3^ο Τεύχος, Ιούλιος 1931, σ.σ. 362-372.
- «Το έργο του Giorgio del Vecchio», ό. π., Τόμος 1932-1933 (Φιλοσοφική Αθηνών), 1^ο Τεύχος, Οκτώβριος 1932, σ.σ. 79-90.
- «Το έργο του Giorgio del Vecchio», ό. π., Τόμος 1932-1933 (Φιλοσοφική Αθηνών), 2^ο Τεύχος, Ιανουάριος 1933, σ.σ. 198-206.
- «Ο Rickert και η Αϊδελβεργιανή παράδοση», ό. π., Τόμος 1933 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Δ', Ιούλιος 1933, Τεύχος 4: σ.σ. 361-364.
- «Μερικές ερωτήσεις για τον κ. Γληνό», ό. π., σ.σ. 200-201, περιοδικό *Ιδέα*, 1^{ος} Τόμος, 3^ο Τεύχος, Μάρτης 1933, σ.σ. 200-201.
- «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα», ό. π. 1^{ος} Τόμος, 6^ο Τεύχος, Ιούνιος 1933, σ.σ. 360-366.
- «Η αποστολή της φιλοσοφίας του δικαίου εν τω συγχρόνω πολιτισμώ», *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τόμος 1933 (Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών), Έτος Δ', 4^ο Τεύχος, Νοέμβριος 1933, σ.σ. 387-421.
- «Η γνωσεολογία του Kant ως εισαγωγή στην ιδεοκρατία», ό. π., Τόμος 1934 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Ε', 1^ο Τεύχος, σ.σ. 49-117.
- «Η κοινωνική φιλοσοφία του Kant», ό. π., σ.σ. 388-439.
- «Κοινωνία και δίκαιον», ό. π., Τόμος 1935 (Φιλοσοφική Αθηνών), 4^ο Τεύχος, σ.σ. 466-492.
- «Η πρωταρχική πηγή του δικαίου», ό. π., Τόμος 1938 (Φιλοσοφική Αθηνών), Έτος Θ', 3^ο Τεύχος, σ.σ. 290-328.

Τωμαδάκης Ν. Β. (εισαγωγή-σημειώσεις), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Ανέκδοτοι Σκέψεις Περί Συντάξεως της Πολιτείας*, εισαγωγή και σημειώσεις Ν. Β. Τωμαδάκη, έκδοσις εφημερίδος «Ελευθερία», Αθήναι 1948.

Χάρης Π., «Η παράστασις της Πενθεσίλειας», *Το Νέον Κράτος*, 4^{ος} Τόμος, Αύγουστος 1939, 24^ο Τεύχος, σ.σ. 565-567.

Χατζηκυριάκος-Γκίκα Ν., «Περί ελληνικής τέχνης», ό. π., Δεκέμβριος 1937, 4^ο Τεύχος, 1^{ος} Τόμος, σ.σ. 126-132.

Β) Βιβλιογραφία δευτερογενών πηγών

(ελληνική)

Αγριαντώνη Χρ., «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση» στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ.σ. 269-292.

Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, πρόλογος: Α. Μάνεσης, Georges Vendel, μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα ³1995.

— «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιωσήφ Χ.(επιμέλεια), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο ²1992, σ.σ. 33-44.

— «Πρόλογος», *Γιώργος Θεοτοκάς, Στοχασμοί και Θέσεις, Πολιτικά Κείμενα*, Α' Τόμος, σ.σ. 43-96.

— «Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1928: Ένα ιστορικό παράδοξο;», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940*, Τόμος Β2, σ.σ. 245-257, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

Αντερσον Μπ., *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετάφραση: Ποθητή Χαντζαρούλα, σειρά: Ιστορία, υπεύθυνος σειράς: Αντώνης Λιάκος, επιμέλεια σειράς: Έφη Γαζή, περιέχει εισαγωγή των επιμελητών της σειράς, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Αντωνίου Γ., *Οι Έλληνες Μηχανικοί, θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

Βαγενάς Ν., «Ένα ελεύθερο πνεύμα», εφημερίδα «Το Βήμα» 14/8/2005, ένθετο Νέες Εποχές, αφιέρωμα στον Γιώργο Θεοτοκά με την ευκαιρία της συμπλήρωσης των 100 χρόνων από τη γέννησή του.

- Βατικιώτης Γ. Π., *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά, Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, πρόλογος: Θάνος Βερέμης, μετάφραση-επιμέλεια: Δήμητρα Αμαραντίδου, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2005.
- Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη, Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1993.
- Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική, από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, εκδ. Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000.
- Βερέμης Θ., Δημητρακόπουλος Οδ. (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την εποχή του*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1980.
- Βερέμης Θ., Γουλιμή Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989.
- Βερέμης Θ., Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εφημερίδα «Τα Νέα», Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.
- Βοβολίνη Σπ. Α., Βοβολίνη Κ. Α. (διεύθυνση), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, 5 Τόμοι, εκδ. «Βιομηχανική επιθεώρησης», Αθήναι 1959.
- Beaton R., *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία, Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1992*, μετάφραση: Ευαγγελία Ζούργου, Μαριάννα Σπανάκη, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Γιανναράς Χ., *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Δόμος, Οκτώβριος 3¹999.
- «Γρηγορούσα συνείδηση, ανοιχτή στη μεταφυσική αναζήτηση», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του*, πρακτικά συνεδρίου 7-8/10/2005 που οργάνωσε το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, περιοδικό Νέα Εστία, Τόμος 158^ο₅, Τεύχος 1784, Δεκέμβριος 2005, σ.σ. 1041-1043.
- Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του*, πρακτικά συνεδρίου 7-8/10/2005 που οργάνωσε το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, περιοδικό Νέα Εστία, Τόμος 158^ο₅, Τεύχος 1784, Δεκέμβριος 2005.
- Chalmers A.F., *Τι είναι αυτό που το λέμε Επιστήμη;*, μετάφραση: Γ. Φουρτούνης, επιστ. επιμέλεια: Α. Μπαλτάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο⁴2000.
- Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων 1923-1940*, Τόμοι Α', Β', εκδ. Κάκτος, 1997.

- Δημάδης Κ. Α., *Δικτατορία-Πόλεμος και Πεζογραφία 1936-1944*, Γ. Θεοτοκάς, Μ. Καραγάτσης, Σ. Μυριβήλης, Θ. Πετσάλης-Διομήδης, Π. Πρεβελάκης, Α. Τερζάκης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας, από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997.
- Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη, *Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις* (πρακτικά συνεδρίου), Χανιά, 24-27 Οκτωβρίου 2002, διοργανωτές: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» - Χανιά, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα 2005.
- Ελευθέριος Βενιζέλος, *65 χρόνια από το θάνατό του*, εισηγήσεις: Ι. Μ. Βαρβιτσιώτης, Κ. Καραμανλής, Κ. Σβολόπουλος, Θ. Διαμαντόπουλος, παρέμβαση: Β. Μάρος, *Κείμενα Εργασίας 12*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Μάιος 2001.
- Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα, Σαραντα χρόνια από τον θάνατό του*, Τετράδια «Ευθύνης» 2, Αθήνα 1976.
- Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Πρακτικά, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3,4 και 5 Δεκεμβρίου 1986, οργάνωση: εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και Μουσείο Μπενάκη, εκδ. εταιρεία Ελληνικού Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου και Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988.
- Ελεφάντης Άγ., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Θεμέλιο, ³Αθήνα 1999.
- Ελίας Ν., *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Α΄ Τόμος: Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεώτερη Ευρώπη: Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης, Β΄ Τόμος: Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες: Αλλαγές της κοινωνίας. Σχεδίασμα για μια θεωρία του πολιτισμού*, πλήρης έκδοση με την εισαγωγή του 1968, μετάφραση: Έμη Βαϊκούση, σειρά: Νεώτερος Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, αρ. 2Α, 2Β, Διεύθυνση-Θεώρηση Μεταφράσεων: Παναγιώτης Κονδύλης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Ζόμπарт Β., *Ο Αστός, πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, μετάφραση Κ. Κουτσορέλης, εκδ. Νεφέλη, σειρά: Ο Νεώτερος Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, αρ.5, διεύθυνση: Π. Κονδύλης, Αθήνα 1998.

- Ζουμπουλάκης Στ., «Σημειώσεις για τη χριστιανική στροφή του Γ. Θεοτοκά», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 1048-1056.
- Gellner E., *Εθνικισμός: Πολιτισμός, Πίστη και Εξουσία*, μετάφραση Λυδία Παπαδάκη, επιμέλεια Κώστας Λιβιεράτος, σειρά: Ανθρωπολογία, υπεύθυνος σειράς: Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Νοέμβριος 2002.
- *Εθνη και Εθνικισμός*, μετάφραση Δώρα Λαφαζάνη, σειρά: Ανθρωπολογία, υπεύθυνος σειράς: Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- Ηλιού Φ., «Εισαγωγικό σημείωμα [στα *Άπαντα* του Δ. Γληνού]», Α. Ματθαίου, Σ. Μπουρνάζος, Π. Πολέμη (εκδοτ. φροντίδα), *Φίλιππος Ηλιού: ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007, σ.σ. 117-152.
- «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», ό. π., σ.σ. 153-165.
- Herf J., *Αντιδραστικός Μοντερνισμός, Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας, επιστ. επιμέλεια Χρ. Χατζηϊωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996.
- Hering G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Τόμοι Α', Β', μετάφραση: Θόδωρος Παρασκευόπουλος, επιστημονική επιμέλεια: Αγαθοκλής Αζέλης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, εκδόσεις: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004.
- «“Επικίνδυνοι σοσιαλισταί”, “εθνικόφρονα εργατικά στοιχεία” και ο “αφελής αγρότης”. Ο Νομάρχης της Λάρισας και το συνδικαλιστικό κίνημα του 1919», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α.-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ.σ. 187-206.
- Hobsbawm E.J., *Εθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, Μύθος και Πραγματικότητα*, μετάφραση Χρ. Νάντρις, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
- Jordan-Sima C. «Ο Βενιζέλος και το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Ελλάδα (1923-1924)», Βερέμης Θάνος, Δημητρακόπουλος Οδυσσέας (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την εποχή του...*, σ.σ. 505-518.
- Καγιαλής Τ., *Η επιθυμία για το Μοντέρνο, δεσμεύσεις και αξιώσεις τη λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

- Καρακώτιας Κ., «Ξαναδιαβάζοντας την *Αργώ*», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 927-939.
- Καλογήρου Ν., «Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: οι μετασηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο μεσοπόλεμο», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηϊωσήφ Χ.(επιμέλεια), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο ²1992, σ.σ. 83-92.
- Καραδήμου Α., Παπαμίχος Ν., «Ρύθμιση του χώρου: Πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις», *ό. π.*, σ.σ. 113-132
- Καραμανλής Κ., Εισήγηση, στο *Ελευθέριος Βενιζέλος, 65 χρόνια από το θάνατό του*, Κείμενα Εργασίας 12, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Μάιος 2001, σ.σ. 12-19.
- Κασιμάτης Γρ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα, Σαράντα χρόνια από τον θάνατό του...*, σ.σ. 37-49.
- Καστοριάδης Κ., *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*, μετάφραση: Ζήσης Σαρίκας, Κώστας Σπαντιδάκης, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1992.
- «Σκέψεις πάνω στην “ανάπτυξη” και την “ορθολογικότητα”», *Χώροι του Ανθρώπου*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1995, σ.σ. 11-36.
- Καστρινάκη Α., *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005.
- «Κατασκευάζοντας την έμπνευση», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 906-919.
- Κιτρομηλίδης Π. Μ., «Τα όρια του ελληνικού φιλελευθερισμού: το παράδειγμα του Γιώργου Θεοτοκά», *Διαβάζω, αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά*, τ. 137/12.2.1986.
- «Η πολλαπλότητα του στοχασμού του Γιώργου Θεοτοκά», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 1044-1047.
- Κλάμαρης Ν., Παπαδάκης Ν. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2003
- Κόκκινος Γ., *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα, Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1989.
- Κονδύλης Π., *Το αόρατο χρονολόγιο της σκέψης, Απαντήσεις σε 28 ερωτήματα*, εκδ. Νεφέλη 1998.
- *Θεωρία του πολέμου*, εκδ. Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Νοέμβριος ³1999.

- *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, εκδ. Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα ³2000.
- *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι φιλοσοφικές ιδέες*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα ³2000.
- *Αντίδραση-Παλινόρθωση*, μετάφραση: Λ. Αναγνώστου, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2001.
- Κοτζιά Ε., *Ιδέες & Αισθητική, μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930 - 1974*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006.
- «Η αισιοδοξία του Γιώργου Θεοτοκά και το 'βιολογικό εξελικτικό μοντέλο'», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966...*, σ.σ. 986-994.
- Κύρτσης Α.Α., *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1996.
- Κωστής Κ., «Η ελληνική οικονομία στα χρόνια της Κρίσης 1929-1932: ένας πρώτος απολογισμός», στο Βερέμης Θ., Γουλιμή Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-πολιτική στην εποχή του...*, σ.σ. 191-226.
- «Το στοίχημα της οικονομίας: Αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση», στο Βερέμης Θ., Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του...*, σ.σ. 331-340.
- Λεονταρίτης Γ., «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Βερέμης Θ., Γουλιμή Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-πολιτική στην εποχή του...*, σ.σ. 49-84.
- Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδ. Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας της ΕΤΕ, Αθήνα 1993.
- «Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια;», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α.-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ.σ. 169-186.
- «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηϊωσήφ Χ.(επιμέλεια), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο ²1992, σ.σ. 255-270.
- «Ζητούμενα ιδεολογίας της γενιάς του '30», *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 3, 1990, σ.σ. 7-22.
- Λιναρδάτος Σπ., *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα ⁵1988.

- 4^η Αυγούστου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα ⁵1988.
- Λυκιαρδόπουλος Γ., *Η «Ρωμοσύνη» στον Παράδεισο, σημειώσεις για μια κριτική του νεοελληνικού αντιδιανοουμενισμού*, εκδ. Έρασμος, Αθήνα ³2004.
- Μακράκη Λ., *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910, Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, μετάφραση: Τάκης Κίρκης*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ²2001.
- Μακρής Σπ., *Ελληνικός Φιλελευθερισμός και Γενιά του '30. Το Φιλελεύθερο Πνεύμα του Γιώργου Θεοτοκά (1905-1966) και η πορεία προς ένα ελληνότροπο φιλελευθερισμό*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, Μάιος 2008.
- Mannheim K., *Ιδεολογία και Ουτοπία*, μετάφραση Γ. Ανδρουλιδάκης, εκδ. Γνώση, σειρά: Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αρ. 54, διεύθυνση σειράς Π. Κονδύλης, Αθήνα 1997.
- Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.
- *Σκοτεινή Ήπειρος, ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετάφραση: Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, 4^η έκδοση, Αθήνα 2004.
- «Ο Θεοτοκάς, τα Τετράδια και η ζωή στην Κατοχή», πρόλογος στο Τζιόβας Δ. (εισαγ.-επιμ.), *Γ. Θεοτοκάς, Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, Δεκέμβριος ⁴2005, σ.σ. 9-15.
- Μαντουβάλου Μ., Καλαντζοπούλου Μ., «Πολεοδομία και πολιτικοκοινωνικά διακυβεύματα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη...*, σ.σ. 85-97.
- Μαραντζίδης Ν., «Η επάνοδος στην εξουσία», στο Βερέμης Θ., Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του...*, σ.σ 289-306.
- «Η πορεία προς την πόλωση», ό. π., σ.σ. 341-347.
- Μαρκέτος Σπ., *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι!, τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Τόμοι Ι-ΙΙ, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Μαργαρίτη Φ., «Η “Λ. Συγγρού” και η Αθήνα της γενιάς του '30 (Γ. Θεοτοκάς-Γ. Σεφέρης)», *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη, Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις...*, σ.σ. 311-324.
- Μαυρογόνατου Γ., *Η υδροδότηση της Αθήνας. Από τα δίκτυα στο δίκτυο: 1880-1930. Τεχνολογία, Κοινωνία, Πολιτική*, Διδ. Διατριβή ΕΜΠ/ΕΚΠΑ.
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1981.

- Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηϊωσήφ Χ.(επιμέλεια), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο ²1992.
- «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 9-20.
- «Ένας ιστορικός διαβάζει την “Αργώ”», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 940-947.
- Μουδόπουλος Στ., «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 225-254
- Μπερντιάεβ Ν., *Η μοίρα της κουλτούρας*, μετάφραση Κ. Τσιρόπουλος. Περιλαμβάνει: «Για το πνεύμα του αστισμού» –μετάφραση Τάσου Πανταζή– και «Πολιτισμός και ελευθερία» –μετάφραση Αντιγόνης Βρυώνη, εκδ. Αστρολάβος/Ευθύνη, Αθήνα ²1992.
- *Το πνεύμα του Ντοστογιέφσκι*, μετάφραση Ν. Ματσούκα, εκδ. Πουρνάρα, Β΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 1999.
- *Θείον και Ανθρώπινον (Η υπαρξιακή διαλεκτική των σχέσις)*, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια: Πρόδρομος Π. Αντωνιάδης, εκδ. Πουρνάρα, Ανατύπωση, Θεσσαλονίκη 2000.
- Μπρεδήμας Α., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το διεθνές δίκαιο. Η εφαρμογή της αρχής των εθνοτήτων», στο Κλάμαρης Ν., Παπαδάκης Ν. (επιμ.) *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός, η συμβολή του στην αναμόρφωση του Ελληνικού Δικαίου...*, σ.σ. 201-220.
- Ντουνιά Χρ., *Λογοτεχνία και Πολιτική, Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα ²1999.
- Ξυριτάκης Δ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως δικηγόρος και νομικός. Κρητική περίοδος (1887-1910)», στο Κλάμαρης Ν., Παπαδάκης Ν. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2003, σ.σ. 45-63.
- Παπαδημητρίου Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- Παπαθεοδώρου Γ., «Ο Γ. Θεοτοκάς στην εποχή των άκρων», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 976-985.

- Παπαλεξόπουλος Δ., «Τεχνικός και σχεδιασμός του χώρου: Πρωτοπορία ή εκσυγχρονισμός;», στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 133-140.
- Παπαστεφανάκη Λ., «Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: η αντιφατική διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού», *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη...*, σ.σ. 155-170.
- Παπαστράτης Πρ., «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη βαλκανική Ένωση», στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 417-438.
- Πάσχος Γ., «Η πολιτειολογική σκέψη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1930-35, Αλ. Σβώλος, Η.Γ. Κυριακόπουλος, Δ.Σ. Βεζανής», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 345-368.
- Πετράκη Μ., *Ο μύθος του Μεταξά, δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα, μετάφραση: Μάρα Μοίρα*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2006.
- Πετρίδης Π. (επιμ.-εισαγ.), *Το Έργον της Διακυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετίαν 1928-1932 (τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησεν)*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
- Πετρίδης Π., «Εισαγωγή», στο *Το Έργον της Διακυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την Τετραετίαν 1928-1932...*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ.σ. 7-15.
- Πολυχρονιάδου Κ.Δ., *Αι γνώμαι του Ελευθερίου Βενιζέλου περί μεταρρυθμίσεως του πολιτεύματος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1943.
- Skinner Q., «Είναι ακόμα δυνατή η ερμηνεία κειμένων;», μετ.: Γ. Λαμπριάκος, επιμ.: Β. Κιντή, περ. *Ποίηση*, τεύχος 30, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2007, εκδ. Νεφέλη, σ.σ. 5-18.
- Smith A. D., *Εθνική Ταυτότητα, μετάφραση Εύα Πέππα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα Οκτώβριος 2000.
- Spengler O., *Η παρακμή της Δύσης, Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας, Α΄ τόμος: Μορφή και πραγματικότητα, Β΄ τόμος: Κοσμοϊστορικές προοπτικές*, μετάφραση-σχόλια Λευτέρης Αναγνώστου, εκδ. Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2003.

- Σπυρόπουλος Φ., «Η συμβολή του Ελευθερίου Βενιζέλου στη διάπλαση του Δημοσίου Δικαίου», στο Ν. Κλάμαρης, Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός...*, σ.σ. 191-200.
- Σωτηρόπουλος Δ.Α., «“Χάρισμα”, χρήσεις και καταχρήσεις», στο ένθετο «Νέες Εποχές» της εφημερίδας «Βήμα», Κυριακή 19/3/2006, με αφιέρωμα στα «70 χρόνια από τον θάνατο του Ελευθερίου Βενιζέλου».
- Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, Νοέμβριος 1989.
- «Εισαγωγή», στο Τζιόβας Δ. (εισαγωγή-επιμέλεια) *Γ. Θεοτοκάς, Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ²1988, σ.σ. 9-49.
- «Η μυθιστορηματική πορεία του Γιώργου Θεοτοκά: Άτομο, Ιστορία, Μεταφυσική», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 856-888.
- «Ο κριτικός Θεοτοκάς: μεταξύ παράδοσης και πρωτοπορίας», στο Τζιόβας Δ. (επιμ.), *Γ. Θεοτοκάς, Αναζητώντας τη Διαύγεια, δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ.σ. 13-61.
- Τζόκας Σπ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932, Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002.
- Τριανταφυλλόπουλος Ν.Δ., «Σχόλιο στο *Ελεύθερο Πνεύμα* και στην *Αργώ*», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 920-926.
- Τσάκωνας Δ., *Η γενιά του '30: Τα πριν και τα μετά*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1989.
- *Ιδεαλισμός και Μαρξισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1988.
- Τσάτσος Κ., «Ελευθέριος Βενιζέλος: ένα τρίπτυχο», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα, Σαραντα χρόνια από τον θάνατό του...*, σ.σ. 9-22.
- Φαρίνου-Μαλαματάρη Γ., «Το “δαιμόνιο” και η “μοίρα”»: Γιώργος Θεοτοκάς και Στέφαν Τσβάϊχ», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του...*, σ.σ. 889-905.
- Φιλιππίδης Δ., «Εκσυγχρονισμός στην αρχιτεκτονική και πολεοδομία του μεσοπολέμου», στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηϊωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 141-148.
- Φουκώ Μ., *Τι είναι ο Διαφωτισμός;*, εισαγωγή-μετάφραση: Στ. Ροζάνης, εκδ. Έρασμος, σειρά: Φιλοσοφία, αρ. 11, Αθήνα 1988.

- Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία: 19^{ος}-20^{ός} αιώνας*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Vitti M., *Η γενιά του '30, Ιδεολογία και Μορφή*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 2000.
- *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφραση: Μυρσίνη Ζορμπά, Αθήνα 1994, εκδ. Οδυσσέας.
- «Ξαναδιαβάζοντας τον Θεοτοκά», εφημερίδα «Το Βήμα» 14/8/2005, ένθετο Νέες Εποχές, αφιέρωμα στον Γιώργο Θεοτοκά με την ευκαιρία της συμπλήρωσης των 100 χρόνων από τη γέννησή του.
- Χατζηϊωσήφ Χρ., «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας», *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τόμος Β', σ.σ. 365-368.
- «Η βενιζελική αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηϊωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός...*, σ.σ. 439-458.
- *Η Γηραιά Σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Χορκχάιμερ Μ., Αντόρνο Τ., *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου, επίμετρο: Κοσμάς Ψυχοπαίδης, επιμέλεια: Γεράσιμος Κουζέλης, εκδ. Νήσος, σειρά: Γνώμονες, αρ.1, Αθήνα 1996.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, 1936-1940», στο Χάγκεν Φλάϊσερ και Νίκος Σβορώνος(επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, σ.σ. 98-144, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989.
- Ψυρούκης Ν., *Ο φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, εκδ. Αιγαίον, Λευκωσία 1994.

(Ξενόγλωσση)

- Agriantoni C., “Venizelos and Economic Policy”, Kitromilides P. M. (ed.), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Edinburgh University Press, 2006, 284-318.
- Arnason J.P., *Social Theory and Japanese Experience: The Dual Civilization*, Kegan Paul International, London 1997.
- “East and West: From Invidious Dichotomy to Incomplete Deconstruction”, Delanty G., Isin F. E. (eds), *Handbook of Historical Sociology*, SAGE Publications Ltd 2003, 220-234.

- Burns T.R., Kamali M., “The Evolution of Parliaments: A Comparative-historical Perspective on Assemblies and Political Decision-Making”, Delanty G., Isin F. E. (eds), *Handbook of Historical Sociology*, SAGE Publications Ltd 2003, 261-274.
- Chakrabarty D., “Subaltern Studies and Postcolonial Historiography”, Delanty G., Isin F. E. (eds), *Handbook of Historical Sociology*, SAGE Publications Ltd 2003, 191-204.
- Comninel G.C., “Historical Materialist Sociology and Revolutions”, Delanty G., Isin F. E. (eds), *Handbook of Historical Sociology*, SAGE Publications Ltd 2003, 85-95.
- Close D. H., “The Power-Base of the Metaxas Dictatorship”, στο Veremis Th., Higham R. (επιμ.), *Aspects of Greece...*, Delanty G., *Modernity and Postmodernity*, Sage Publications, London 2000.
- Delanty G., Isin F. E. (eds), *Handbook of Historical Sociology*, SAGE Publications Ltd 2003.
- Eisenstadt S.N., “Multiple Modernities”, *Daedalus*, v.129, pl. 30, 2000, 1-27.
- Elzinga A., “Theoretical Perspectives: Culture as a Resource for Technological Change”, Hard M. and Ad. Jamison (eds), *Intellectual Appropriation of Technology Discourses on Modernity*, M.I.T. 1998, 17-32.
- Elzinga A., Jamison A., Mithander C., “Swedish Grandeur: Contending Reformulations of the Great-Power Project”, Hard M. and Ad. Jamison (eds), *Intellectual Appropriation of Technology Discourses on Modernity*, M.I.T. 1998, 129-162.
- Featherstone M., Lash S., Robertson R. (επιμ.), *Global Modernities*, Sage Publications, London 1995.
- Fine R., Chernilo D., “Classes and Nations in Recent Historical Sociology”, Delanty G., Isin E. F. (επιμ.), *Handbook of Historical Sociology...*, 235-249.
- Griffin R., *Modernism and Fascism, The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Palgrave Macmillan, New York 2007.
- Hall J.R., “Cultural History is Dead (Long Live the Hydra)”, Delanty G., Isin F. E. (eds), *Handbook of Historical Sociology...*, σ.σ. 151-167.
- Hard M., Jamison A. (eds), *Intellectual Appropriation of Technology, Discourses on Modernity*, M.I.T. 1998.

- Hard M., Jamison A., “Conceptual Framework: Technology Debates as Appropriation Processes”, Hard M., Jamison A. (eds), *Intellectual Appropriation of Technology...*, 1-16.
- Hard M., “German Regulation: The Integration of Modern Technology into National Culture”, Hard M., Jamison A. (eds), *Intellectual Appropriation of Technology...*, 33-68.
- Jakobsen K., Andersen K., Halvorsen T., Mycklebust S., “Engineering Cultures: European Appropriation of Americanism”, Hard M., Jamison A. (eds), *Intellectual Appropriation of Technology...*, 101-128.
- Jamison A., “American Anxieties: Technology and the Reshaping of Republican Values”, Hard M., Jamison A. (eds), *Intellectual Appropriation of Technology...*, 69-100.
- Kitromilides P. (ed.), *Eleftherios Venizelos, The Trials of Statemanship*, Edinburgh University Press 2006.
- Kitromilides P., “Venizelos’ Intellectual Projects and Cultural Interests”, Kitromilides P. (ed.), *Eleftherios Venizelos, The Trials of Statemanship...*, 377-388.
- Maier Charles, *Recasting Bourgeois Europe, Stabilization in France, Germany, and Italy in the decade after World War I*, reprinting 1988, with a new preface by the author, published by Princeton University Press.
- Mavrogordatos G. Th., *Stillborn Republic, Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press Ltd, London, England 1983.
- Poggi G., “The Formation of the Modern State and the Institutionalization of the Rule”, Delanty G., Isin E. F. (επιμ.), *Handbook of Historical Sociology...*, 250-260
- Schulze H., *States, Nations and Nationalism*, Blackwell, Series: The making of Europe, 1998.
- Smaje C., “Institutional History: Comparative Approaches to Race and Caste”, Delanty G., Isin F. E. (eds), *Handbook of Historical Sociology...*, 132-150.
- Sarandis C. “The Ideology and Character of the Metaxas Regime”, στο Veremis Th., Higham R. (eds), *Aspects of Greece, The Metaxas Dictatorship*, ELIAMEP-Vryonis Center, 1993, 147-178.

- Stefanidis I. D., “Reconstructing Greece as a European State: Venizelos’ Last Premiership, 1928-1932”, Kitromilides P.M. (ed.), *Eleftherios Venizelos, The Trials of Statesmanship...*, 193-233.
- Vatikiotis P. J., “Metaxas – The Man”, Veremis Th., Higham R. (eds), *Aspects of Greece, The Metaxas Dictatorship*, ELIAMEP-Vryonis Center, 1993, 179-192.
- Veremis Th., Higham, R. (eds), *Aspects of Greece, The Metaxas Dictatorship*, ELIAMEP-Vryonis Center, 1993.
- Veremis Th. “Introduction”, ό. π., 1-14.
- Veremis Th., M. Mazower, “The Greek Economy 1922-1941”, ό. π., 111-130.
- Wagner P., *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline*, Routledge London and New York, 1994.
- “Sociological Reflections: The Technology Question During the First Crisis of Modernity”, Hard M., Ad. Jamison (eds), *Intellectual Appropriation of Technology...*, 224-252.
- “The Resistance that Modernity Constantly Provokes: Europe, America and Social Theory”, *Thesis Eleven*, 1999, 35-58.
- “As Intellectual History Meets Historical Sociology: Historical Sociology after the Linguistic Turn”, Delanty G., Isin F. E. (eds), *Handbook of Historical Sociology...*, 168-179.
- *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*, Polity Press 2008.

